

*MASTER
NEGATIVE
NO. 92-80617-2*

MICROFILMED 1993

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES/NEW YORK

as part of the
"Foundations of Western Civilization Preservation Project"

Funded by the
NATIONAL ENDOWMENT FOR THE HUMANITIES

Reproductions may not be made without permission from
Columbia University Library

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright law of the United States - Title 17, United States Code - concerns the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material.

Under certain conditions specified in the law, libraries and archives are authorized to furnish a photocopy or other reproduction. One of these specified conditions is that the photocopy or other reproduction is not to be "used for any purpose other than private study, scholarship, or research." If a user makes a request for, or later uses, a photocopy or reproduction for purposes in excess of "fair use," that user may be liable for copyright infringement.

This institution reserves the right to refuse to accept a copy order if, in its judgement, fulfillment of the order would involve violation of the copyright law.

AUTHOR:

YASKA

TITLE:

NIGHANTU AND THE
NIRUKTA, THE OLDEST ...

PLACE:

[LAHORE]

DATE:

1921-29

Master Negative #

92-80617-2

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

UTLER LIBRARY OF PHILOSOPHY
D890 Yaska.
V61 Vedas. Rigveda. Pariśiṣṭas.
The Nighaṇṭu and the Nirukta, the oldest Indian
treatise on etymology, philology, and semantics;
critically ed. from original manuscripts and tr.
for the first time into English, with introduction,
exegetical and critical notes, three indexes and
eight appendices, by Lakshman Sarup... [Lahore],
University of the Panjab, 1921-29. [v.1, 1927]
3 v. 24 $\frac{1}{2}$ cm. (On cover: Panjab university
Oriental publications)
Contents.-- [v.1] Sanskrit text, with an ap-
pendix showing the relation of the Nirukta
with other Sanskrit works.-- (Cont. on next card)

411626

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35 mm REDUCTION RATIO: 11x
IMAGE PLACEMENT: IA (IIA) IB IIB
DATE FILMED: 07/8/93 INITIALS MY
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

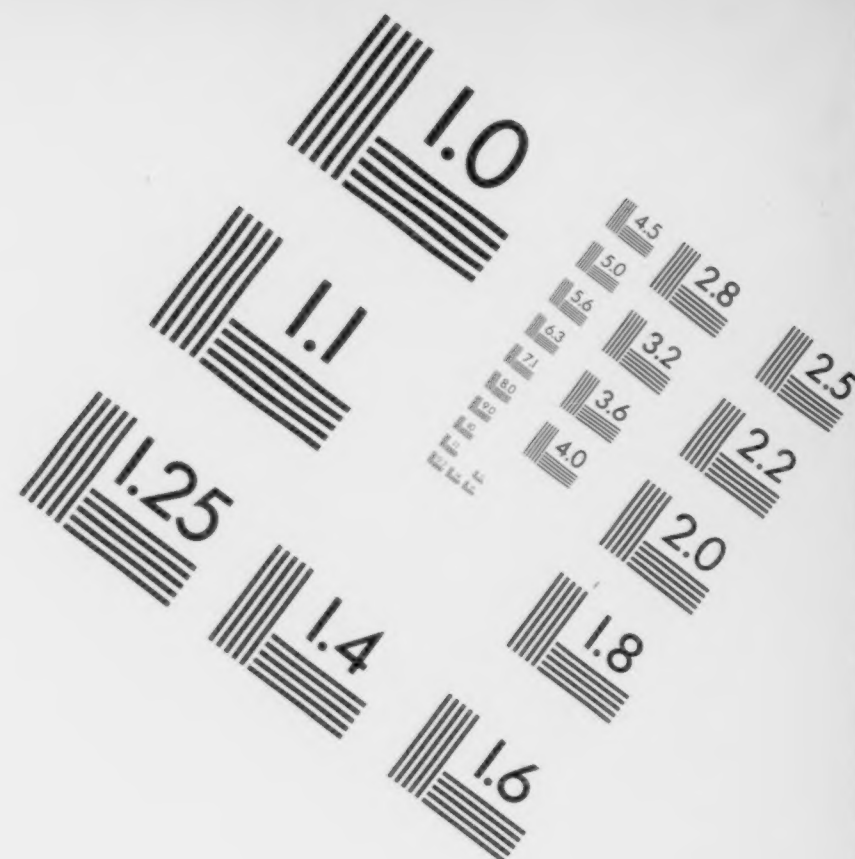
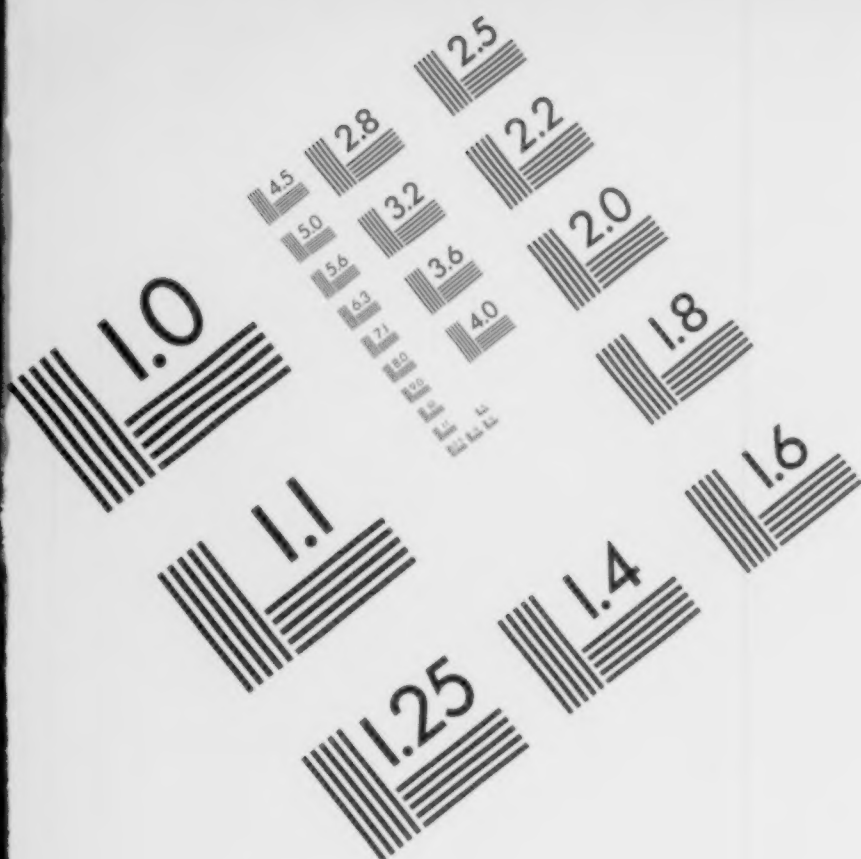
VOLUME 1

AIIM

Association for Information and Image Management

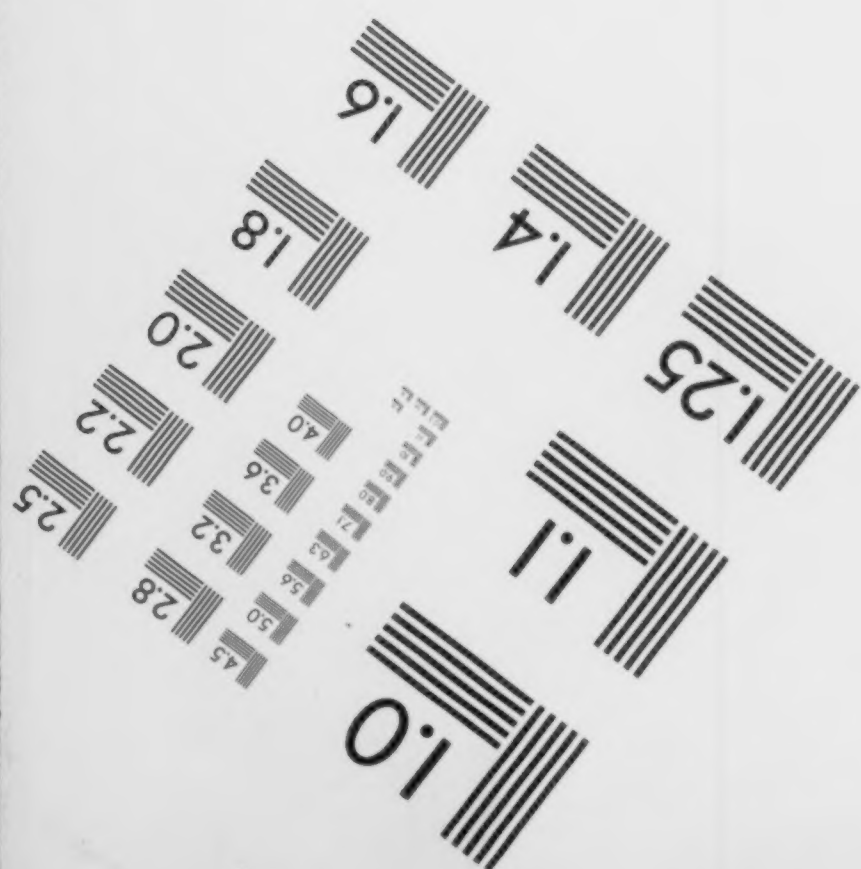
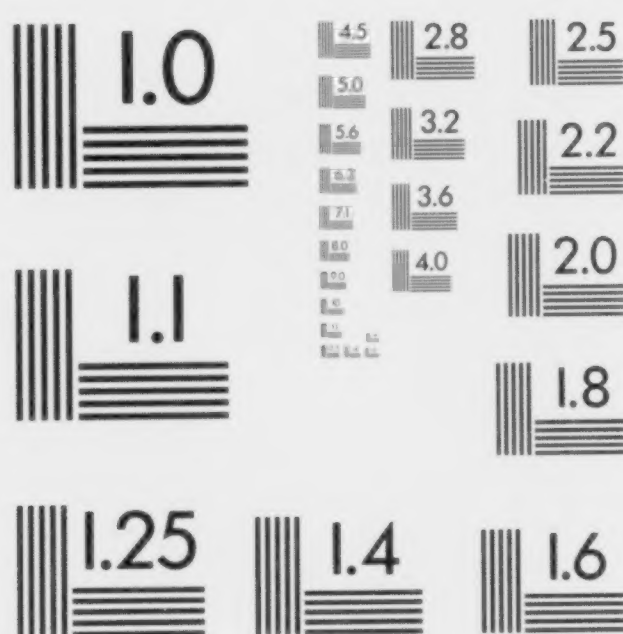
1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910
301/587-8202

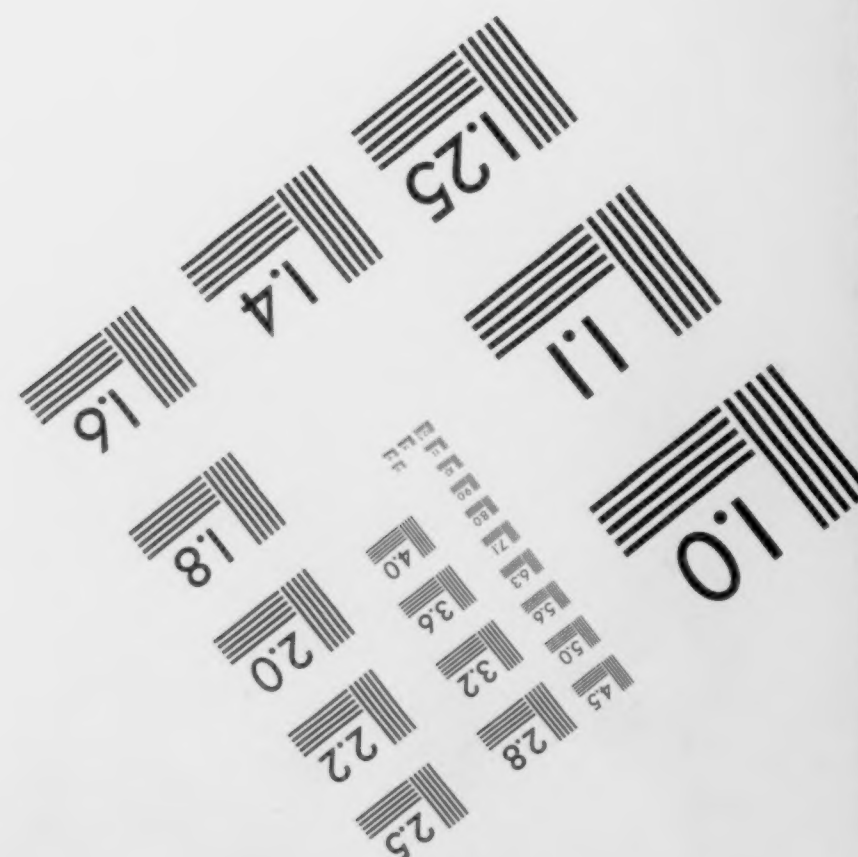
Centimeter

Inches

MANUFACTURED TO AIIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

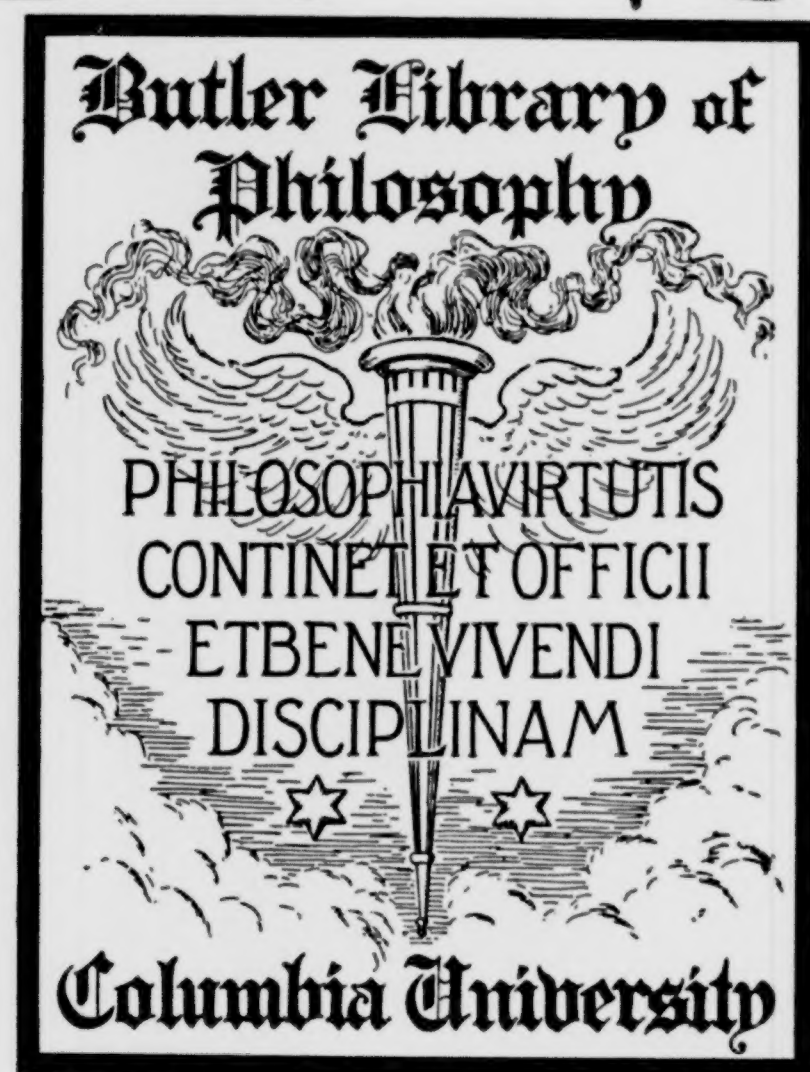
Panjab University Oriental Publications.

THE NIGHANTU

THE NIRUKTA

LAKSHMAN SARUP,

D890 V51

ARTHUR PROBSTHAIN,
Oriental Bookseller,
41 Gt. Russell Street,
British Museum,
LONDON, W.C.

THE NIGHAṆṬU

AND

THE NIRUKTA

THE OLDEST INDIAN TREATISE
ON ETYMOLOGY, PHILOLOGY, AND SEMANTICS

CRITICALLY EDITED FROM ORIGINAL MANUSCRIPTS AND
TRANSLATED FOR THE FIRST TIME INTO ENGLISH, WITH
INTRODUCTION, EXEGETICAL AND CRITICAL NOTES,
THREE INDEXES AND EIGHT APPENDICES

BY

LAKSHMAN SARUP, M. A. (PANJ.), D. PHIL. (OXON.)

(Of Balliol College Oxford)

PROFESSOR OF SANSKRIT, ORIENTAL COLLEGE, LAHORE

SANSKRIT TEXT, WITH AN APPENDIX SHOWING THE
RELATION OF THE NIRUKTA WITH OTHER
SANSKRIT WORKS.

PUBLISHED BY THE UNIVERSITY OF THE PANJAB.

1927

28-37821

Published by A. C. Woolner M. A., C. I. E., Dean of the University
Instruction, University of the Panjab.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

v. 1

D 850

V 51

v. 1

Agents

Messrs Probsthain & Co.,

41 Great Russel Street, London.

The Oriental Book Supplying Agency, Poona.

Messrs Mehrchand Lachhmandas, Said Mitha, Lahore.

Messrs Motilal Banarsidas, Said Mitha, Lahore.

निघण्टुसमन्वितं निरुक्तम्

[शब्दव्युत्पत्ति-भाषाविज्ञानार्थविज्ञान-विषयको भारतीयः
प्राचीनतमः प्रबन्धः]

मूलमात्रम्

संहिताब्राह्मणप्रातिशाख्याष्टाध्यायीमहाभाष्यादिग्रन्थान्तरैः
साकं निरुक्तसम्बन्धप्रदर्शना परिशिष्टेन सहितम्

पञ्चनदीयप्राच्यमहाविद्यालयसंस्कृताध्यापकेन

लक्ष्मणस्वरूप एम्. ए. (पञ्जाब), डी. फिल. (ऑक्सफोर्ड), इत्येतेन
नानादेशसमानीतान् जीर्णतालपत्रकोषान् विविधलिपिलिखि-
तान् अन्यांश्च बहून् प्राचीनकोषान् पर्यालोच्य सम्पादितम्

उपोद्धातेन, विषमस्थलविवरणकृता समालोचनात्मिकया टिप्पण्या,
तिसृभिरनुक्रमणीभिः, अष्टाभिः परिशिष्टैश्च सुपरिष्कृतम्

तच्चेदम्

पञ्चनदीयविश्वविद्यालयाध्यक्षैः प्रकाशितम्

॥ श्रीः ॥

॥ समर्पणम् ॥

॥ षट्पदी ॥

शशिकरशुचिगुणगणपरिगुम्फितजनतामनसः

नीतिप्रतिभाशालिशीलसम्पन्नसुमनसः ।

देवगिरारसिकस्य लोकदृक्शीतलमहसः

पञ्चनदीय“गवर्नेर”वरनरमञ्जुलमहसः ॥

ग्रन्थ उपायनमस्त्वयं दोषकृतामवहेलिनः ।

गुणगुह्यप्रवरस्य “सः विलियम् मल्लकम् हेलिनः” ॥ १ ॥

PREFACE.

On my return home to India, a systematic and exhaustive search for the hitherto unutilised mss. of the *Nirukta* was made. I myself undertook an extensive tour in Rajputana, Baroda, Tihri-Garhwal and Cashmere and examined the state collections of sanskrit mss. I also visited Benares, Patna, Madras, Madura, and Tanjore. I wrote to scholars, and librarians in charge of sanskrit mss. throughout the country. I was therefore able to secure the use of several mss. hitherto not utilised for the constitution of the text. These mss. are as follows:—

Bk.¹ This ms. belongs to the state Library, Bikaner. The loan was secured for the University of the Panjab through the courtesy of Mahārāja S'rī Sir Bhairon Singhji, K. C. I. E., Vice-President, Council, Bikaner.

Contents. The *Nirukta* of Yāska in the shorter recension containing the two parts i. e. the *pūrvārdha* and the *uttarārdha* in III leaves. It is a badly preserved ms. and full of mistakes.

Size: $9\frac{3}{8}'' \times 4\frac{2}{5}''$ Material: Paper. No. of leaves: III

No. of lines per folio: 8. Characters: Devanāgarī.

Date: on f. IIIr. (sic.) श्री सारदाप्रसन्नोस्तु ॥ संवत् बाणाम्बिसंसेन्दुमार्गे । असितपक्षके । अष्टम्यां विधुवारे हि लिखिता पत्तने पुरे i. e. 1735 Vik.=1679 A. D.

The colophon ends thus: (sic.) महाराजाधिराजस्य धर्मभारधुरंधर । अनूपसिंहप्रतापो यावच्चंद्रो दिवाकरः प्रत्यक्षरं गणनया ग्रंथमानमयोदितं । अनुष्टुभां सहस्रे द्वे शतैः पंचभिरम्बितैः ग्रं० २५००.

BK.² Contents: the *S'ikṣā Catuṣṭaya* written without a break. The ms. is injured in many places. *Nighaṇṭu* is given from f. 9 r. to f. 18r.

Size: $9\frac{3}{8}'' \times 4\frac{2}{5}''$. Material: Paper. No. of leaves: 18.

No. of lines: 8. Characters: Devanāgarī. Date: on f. 18 r:

sic: शुभं भवतु: ॥ ग्रं० ३७५ संवत् १७३५ वर्षे मार्गशीर्षे वदि १० गुरुदिने श्री पत्तननगरे लिखितं । महाराजाधिराज श्री अनूपसिंहजी विजयराज्ये ॥ शिवमस्तु ॥

R.¹ A ms. written on paper in Devanāgarī characters,

obtained through the courtesy of the Curator, Central Library, Baroda. The contents are the 1st half of the *Nirukta*. It is full of mistakes and belongs to the longer recension.

Size: $8\frac{1}{2}'' \times 3\frac{3}{4}''$. Number of leaves: 69.

Number of lines: 9.

Date: sic. शके ॥ १६ ॥ ९९ ॥ हेमलंबीनामसंवत्सरे श्रावणमासे शुद्धपक्षे षष्ठ्यां तिथौ ॥ मंदवासरे सिद्धेश्वरसंनिधौ कृष्णतीरे समाप्तः ॥ लेखकपाठयोः शुभमस्तु ॥

Scribe: sic. अथैह्युपमामकदाश्वं × रात्रौ ४ चेमसिगिपं ॥ ॥ यादशं पुस्तकं इष्टा तादशं लिखितं मया ॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ गजाननार्पणमस्तु ॥ कृष्णपवाई प्रसन्न ॥ राम ॥

Peculiarities: The colophon at the end of the 1st chapter runs thus: ॥ इति नैरुक्ते प्रथमोऽध्यायः ॥; at the end of the 3rd chapter thus: sic. ॥ इति नैरुक्ते ॥ पूर्वपक्षे ॥ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः नि ॥ ५३ ॥ ॥ शके ॥ १६ ॥ ९९ ॥ हेमलंबीनामसंवत्सरे ॥ आषाढशुद्धअष्टम्यां तिथौ संक्रांतपर्वणि समाप्तः ॥; at the end of the 4th chapter thus: ॥ इति नैरुक्ते पूर्वपक्षे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तोऽयं भवति वा ॥ Evidently *ayam* refers to the 4th chapter and not to the *Nirukta* as the 5th chapter is immediately continued. But the use of *vā* does not seem to be correct in this case.

Sandhi and spelling: The *visarga* is retained but at the same time euphonically combined i. e. a double process is introduced, e. g. f. 1v: व्याख्यातव्यःस्तमिमं.....समाज्ञाताःस्ते etc. The *avagraha* is not marked, e. g. f. 2r. जायतेस्ति f. 1v. औपमन्यवोपि etc. The dental nasal is avoided in conjunction, being reduced to *anusvāra*, e. g. f. 1v. निगमनानिघंटव उच्यंते =०नास्ति०

F. 2r. अर्थानिराहुः f. 6v. निष्पन्नेभिः

=०थास्ति०

=०पक्षे०

R.² A neat, well-written, well-preserved and complete ms. of the *Nirukta* in Devanāgarī characters.

Size: $8\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Number of leaves: 69 + 77 + i blank = 147. Three leaves 75-77 are wrongly numbered as 85-87.

Number of lines: 9.

No date is given. The name of the scribe is not known. The ms. looks about 200 years old. It belongs to the longer recension and does not give any new variants.

R.³ It contains the 2nd half of the *Nirukta*, written on paper in Devanāgarī characters.

Size: $8\frac{1}{2}'' \times 3\frac{3}{4}''$. Number of leaves: 83 + i blank. Number of lines: 9.

Date: sic. ॥ ॐ ॥ शके ॥ १७०५ ॥ शोमकृष्णसंवत्सरे माघवद्यषष्ठी इदं पुस्तकं समाप्तं.

The owner seems to be one Rāmakṛṣṇa. He is saluted like a god which is rather unusual: श्री। रामकृष्णमालिकाय नमः। Or the word *Mālīka* does not refer to the owner of the ms. but to God, who is *the master* of all.

The ms. belongs to the longer recension. It represents a very late stage of textual expansion. The colophon at the end runs thus: इति नैरुक्ते उत्तरपक्षे अष्टमोऽध्यायः।

R.⁴ A fragment of the 1st half of the *Nirukta*, written in Devanāgarī characters on paper. It looks old. It is illegible in many places. Ink is bleached by age. It belongs to the shorter recension.

Size: $9\frac{1}{2}'' \times 3\frac{1}{2}''$. Number of lines: 7. Number of leaves: 61. Eight leaves are supplied in a different handwriting.

Kn. A palm leaf ms. written in old Canarese characters, presented to the Panjab University Library, Lahore. It belongs to the shorter recension and sometimes gives important readings.

Size: $11\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$. Number of leaves: 94 + i blank. Number of lines: 7.

No date is given, but as it is written in old Canarese characters, it must be at least 300 years old, and might be older.

R.⁵ The text of the *Nirukta* is made up by 2 different mss. The 1st half is given in 60 + i blank leaves.

Size: $9\frac{1}{2}'' \times 3\frac{1}{2}''$. Number of lines: 9. Date is not given. The name of the scribe is also unknown. The colophon ends thus:— sic. इति निरुक्ते पूर्वपक्षे षष्ठोऽध्यायः। शुभं भवतु। भगवत्पुष्टिकटिप्रीवा बद्धदृष्टिरधोमुखः। कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपादयेत् ॥ गणपति ॥ प्रसन्न ॥ विश्वेश्वरार्पणमस्तु। The ms. belongs to the longer recension.

The 2nd half is given in i + 65 leaves.

Size: $9'' \times 3\frac{1}{2}''$. Number of lines: 9.

Date: ॥ शके १६८१ प्रमाथीनामसंवत्सरे कार्तिकशुद्धदशम्यायां तिथौ सौम्यवासरे तद्दिने पुस्तकं समाप्तं ॥

Colophon ends thus: (sic.) भगवद्विष्णुवास्तवधरिधोमुखः । यत्नेन लिखितं ग्रन्थं कष्टेन परिपालयेत् ॥ तैलाद्रक्षेजलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिलबंधनात् । मूर्खहस्ते न दातव्यं एवं वदति पुस्तकं ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया । यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ श्री कृष्णपरमात्मने नमः ॥ श्री गोविन्दपरमात्मने नमः ॥

The text belongs to the longer recension, both the *pariśiṣṭas* being given in full.

R.⁶ An incomplete ms. of the 1st half of the *Nirukta*. The 1st leaf is missing. It looks old and has preserved the old spelling. The text belongs to the shorter recension. In many parts it is illegible.

Size: 9" × 4". Number of leaves: 78.

Number of lines: 8. Characters: Devanāgarī. Material: paper.

The text is given up to the 34th section of the 6th chapter. The last leaf is missing.

R.⁷ A fragment of an old ms. gives the text of the *Nirukta* in the shorter recension from the words अथाप्येते माध्यमका देवगणा..... of the 4th section of the 5th chapter up to: प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या of the 9th section of the 8th chapter. The 7th ch. begins thus: (sic.) जुं नामा यास्काचार्याय = ॐ नमो०

Size: 9" × 4½". Number of leaves: ...54-97...missing. Number of lines: 9. Characters: Devanāgarī. Material: paper. Spelling: old. Date etc: unknown.

R.⁸ A ms., the contents of which are the 2nd half of the *Nirukta*.

Size: 9" × 4". Number of leaves: 62.

Number of lines per page: 9. Characters: Devanāgarī. Material: paper.

Date: sic. जुं स्वस्ति संवत् १५४८ वर्षे पौषवदि १४ गुरोवृद्धनागरजातीय प्राचीचासुत नागापठनार्थं अन्येषां आत्रीणां पठनार्थं लिखितमिदं ॥ ५ ॥ शुभं भवतु ॥

The *Parīśiṣṭas* are given together as one chapter, being bodily separated from the 12th ch. of the *Nirukta*.

Spelling is old. The paper is very much worn. There is no ground to suspect the date. The external appearance, the state of the paper, which unmistakably bears the stamp of old age, and

the internal evidence of old spelling support the above mentioned date. It belongs to the shorter recension. The following case of accidental omission is to be noted.

F. 29r. l. 6 from top:

आ दधिकाः शवसा पंचकृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणकु मध्वा समिमा वचांसि ॥

आतनोति दधिकाः शवसा बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पंच मनुष्यजातानि...सूर्य इति ज्योतिषा.

The eye of the scribe wandered from the 1st line to the similar words in the 3rd line with the result that the intervening passage अपस्ततान...बलेनापः was omitted.

D. A ms. brought for me by my friend P. Bhagavaddatta. B. A. It is a neatly written, well preserved ms., and belongs to the longer recension.

Size: 6¼" × 2½". Number of leaves: 112+128+i+21=261. There are 3 parts. The 1st two parts contain the 1st and the 2nd half of the *Nirukta* respectively. The contents of the last 21 leaves are the *Nighaṇṭu*. Number of lines: 7. Characters: Devanāgarī. Material: paper.

Date on f. 112r. (sic.) शके १६४६ । क्रोधीसंवत्सरे भाद्रपदशुद्ध १३ तद्दिने समाप्तं ।

Scribe:—(sic.) जामखेडकर इत्युपनाम्ना यज्ञेश्वरेण लिखितं ॥ गजानन

Date on f. 128r. (= 240): (sic.) ॥ शके १६४६ क्रोधीनामसंवत्सरे मार्गशीर्ष कृष्ण ८ भृगौ तद्दिने इदं पुस्तकं संपूर्णम् ।

Scribe: जामखेडकर इत्युपनाम्ना कृष्णभट्टात्मजयज्ञेश्वरेणेदं लिखितं । Colophon ends with the usual statement: यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा etc.

Date on f. 21r (= 261r): sic. ॥ शके १६८५ सुभोजुनामसंवत्सरे आश्विन-कृष्णद्विदिने समाप्तं ॥

Scribe: जामखेडकर पुंडिराजभट्टात्मजगोविंदभट्टेन लिखितं ॥

There is a good ms. of the *Nirukta* in the library of H. H. the Mahārājā of Alwar. All my efforts to secure a loan of this ms. were fruitless, as the authorities refused to lend the ms. to the Panjab University on any terms. Even a copy of the ms. could not be obtained. But H. H. the Mahārājā was kind enough to let me see the ms. On examining a few test passages, I found that no new variants were forthcoming. Its collation was therefore unnecessary.

Besides, six mss. of the Raghunātha Temple Library, Jammu were collated by Principal Raghubar Dayal M. A.; M. O. L. of the S. D. College, as far as the 12th section of the 1st chapter of the *Nirukta*. He was good enough to place the result of this collation at my disposal. On carefully examining the critical notes supplied by Principal Raghubar Dayal, I did not find any new variants. I did not therefore feel justified in collating the mss. afresh.

The evidence supplied by the Indian mss. further supports the conclusion, deduced from the collation of European mss.

The evidence of the European mss. was discussed at length in my *Introduction to the Nirukta*, published by the Oxford University Press in 1920. *The Introduction* was sold out within a few years of its publication and is now out of print. New readers of the *Nirukta* will require information with regard to the principles of the constitution of the text. For their benefit, the relevant part of the *Introduction* is reproduced.

The Relationship of the MSS.: two recensions.

The manuscripts fall into two groups, and for the sake of convenience and brevity, may be called A and B—A representing the longer and B the shorter recension. None of the manuscripts grouped in these two families is earlier than A. D. 1479. Although they have been copied from earlier manuscripts—often with great labour and trouble as some of the scribes remark—neither of them transmits the text of the *Nirukta* in an uninterpolated state. Both recensions add the *parisīṣṭa*—which can be proved to be an interpolation by independent testimony—as an integral part of the text, and cannot, therefore, be the faithful representatives of the archetype. Moreover, both have besides the *parisīṣṭa*, an entire section or the equivalent of a section added on to them. These additions are meaningless. The commentary on the Vedic stanzas quoted therein is very poor, and written in a style quite different from that of Yāska. For instance, there can hardly be any doubt as to the interpolated character of ix. 2, which is given as a constituent part of the text by the manuscripts of both recensions. Further, the commentary on the Vedic stanza in xi. 7 is meaningless and written in a different style. The Vedic stanza, being quite easy, requires no explanation.

Yāska generally does not comment on easy Vedic stanzas, simply remarking: *iti sã nigada-vyākhyātā*¹, i. e. 'this stanza is explained by the mere reading'. In all such cases, this note of Yāska comes after easy Vedic stanzas only. It would thus be intelligible, if it had followed immediately the Vedic stanzas in xi. 7. But as the text now stands, it is placed just after a very difficult Vedic stanza in xi. 8. This is contrary to Yāska's method. It is clear that the words: *iti sã nigada-vyākhyātā* were originally placed immediately after the Vedic stanzas in xi. 7. The intervening passage is an interpolation, and rather a clumsy one, for it can be easily detected. This is further proved by the fact that Durga, who repeats every word of Yāska in his commentary, ignores them. How these additions gradually found their way into the text is illustrated by the following example. There is an easy quotation in xii. 2, and Yāska, as usual, simply adds: *iti sã nigada-vyākhyātā*. Some interpolators have endeavoured to add after these words a short comment. Thus some manuscripts here subjoin the following remark: वसातिषु स चरथो वसातयो रातयो वसन्ते....सुरातयोः ॥

Further, each recension contains passages, which, being superfluous, are omitted by the other, or are amplified versions of those in the other. For example, B adds, between vii. 19 and 20, one entire section, which is omitted by A. It is clearly an interpolation as the commentary on the Vedic stanzas is identical with that of xiv. 33 with slight alterations.

Again, in B the commentary on the Vedic stanza quoted in v. 27, reads as follows: सुदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्त सिंघवः प्राणायानु-क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिवेत्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥

A's version of this is greatly amplified:

सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिंघवः सिन्धु स्रव-णाद्यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति । सूर्यिः कल्याणोर्मिः स्रोतः सुषिरमनु यथा । वीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन्भांसि वा । तदेत-स्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ २७ ॥

Further, A contains a long passage in 6. 5: इन्द्र ऋषीन्प्रच्छ... व्याख्याताः omitted by B.

'Omissio ex homoeoteleuto' in Sanskrit Manuscripts.

It is clear, therefore, that both the recensions cannot faithfully

1 Cf. N. x. 18. 24; xi. 3, 45; xii. 31.

represent the archetype. Hence the question arises which of them adheres more closely to the original? Roth adopted the text as given by the longer recension in his edition, without, however, assigning adequate reasons for his preference. The same text is also adopted by most of the editors of the *Nirukta*. This text, as has been shown above, does not represent the original. It is true that often the longer recension preserves the better text, for sometimes passages are omitted by accident. The eye of the scribe wanders from a particular word to the same or to a similar word, occurring further on in the text, with the result that the intervening words are omitted. This phenomenon known as *omissio ex homoeoteleuto* is universal and of very frequent occurrence. The following example illustrates this kind of omission. In copying the lines: 'The book, which is rather scarce, was till very lately of absolute necessity for the Student of the Christian Hymnology, above all for the Student of Adam of St. Victor's hymns,'¹ the eye of the copyist wandered from the student of the first to the same word in the second line and the words 'of the Christian...for the' were left out. The same thing happened to the scribe of ms. C 3. In copying the sentence: सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वम् । असोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते his eye wandered from the word असृजत in the first line to the same word in the second line, with the result that the words तत्सुराणां सुरत्वम् । असोरसुरान् were left out.

Again, in copying N. vi. 22: स्थूरं राघः शताश्वं कुरुक्षेत्रे दिविष्टिषु । RV. VIII. 4. 19. स्थूरः समाश्रितमात्रो महान्भवति । the eye of the scribe wandered from the स्थूरं of the first line to the similar word स्थूरः in the second line, consequently the intervening words राघः शताश्वं... दिविष्टिषु were omitted in ms. C 3.

Further in N. ii. 26: देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान्पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः is the first *pāda* of the second hemistich of the stanza of RV. III. 33. 6. Unconsciously the scribe remembered the second *pāda* तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः and wrote it down immediately after finishing the first *pāda* with the result that the intervening words कल्याणपाणिः । पाणिः पणायते...पूजयन्ति are missing in ms. C 4. It cannot therefore be concluded that the shorter recension is always the best, for sometimes omissions are accidental.

1. Clark, *Descent of Manuscripts*, p. 1.

Dittography in Sanskrit Manuscripts.

On the other hand, there is also the phenomenon called dittography, i. e. the repetition or addition of a few words or sentences. An excellent example of dittography is furnished by *The Globe* on July 9, 1915.

The *Echo de paris* publishes a message from Cettinje announcing the message from Cettinje announcing the appointment as Governor of Scutari of Bojo Petrovitch.¹ The part of the second line is a verbatim repetition of a part of the first line.

In N. ii. 28, उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि.....ऋतुं दधिकाः.....

अपिकक्ष आसनीति व्याख्यातम् । ऋतुं वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो दधिकाः... the eye of the scribe wandered by chance after ऋतुं to the Vedic stanza, and he mechanically copies the whole of the first line except उत स्य in ms. C 5.

Again, in N. vi. 8, the scribe of the ms. Mi. repeats गृह्णातिकर्मा वा.

Further there are some passages whose omission by B is absolutely unjustifiable. Yāska explains every word occurring in the fourth chapter of the *Nighaṇṭu*. The omission of the passages containing the explanation of any of these words is therefore inconsistent with Yāska's plan. Examples of such omissions are the following. Yāska explains निशृंभाः (*Ngh.* 4. 3. 12.) in N. vi. 3, but the passage: निशृंभा निश्रय्यहारिणः is omitted by B. Again, Yāska explains क्षेणस्य (*Ngh.* 4. 3. 28) in N. vi. 6 as क्षेणस्य क्षयणस्य, which is omitted by B. This omission makes the following Vedic quotation meaningless.

Further, in commenting upon a Vedic stanza, Yāska always starts from the very beginning of the stanza. To leave out the first few words and to begin from somewhere in the middle of the stanza is altogether foreign to his practice, yet if the text of B be followed, the omission of the passage: यवमिव वृकेणाश्विनौ निवन्तौ (N. vi. 26) would involve Yāska in an inconsistency. All this shows that B is not absolutely reliable.

1. Clark, *op. cit.*, p. 6.

Now let us examine A. The majority of the manuscripts of A belong to a period later than those of B. Thus not one of them has preserved the old spelling, while most of the B mss. retain this peculiarity, i. e.

of writing ए as १/ as वार्ष for वर्ष
 „ ऐ „ १/ए „ वैश्य „ वैश्य
 „ ओ „ १/१ „ त्राया „ त्रयो
 „ ह्र for ढ „ वोह्वारः „ वोढारः

Again, some of the A MSS. divide the *paris'ishta* into the so-called thirteenth and the fourteenth chapters, while those of B put the whole of the *paris'ishta* into one chapter only, which is numbered the thirteenth.

It has already been pointed out that A contains an obvious interpolation in N. vi. 5, and an amplified version of B's comment in N. v. 27. Besides these there are shorter passages scattered throughout the book which are omitted by B and are suspected to be interpolations. One very fertile and insidious source of interpolations is supplied by Yāska's own method of giving etymological explanation. He does not content himself with one derivation, but goes on adding derivation after derivation of a single word till the whole list of probable, possible, and even fanciful etymologies is exhausted. In many cases, interpolators found it quite easy to add new derivations and attribute them to Yāska. A contains a considerable number of such additions, while B has only two.

The following are a few samples:

N. ii. 6. A reads: वृक्षो वृक्षनात् । वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियतामीमयत्.....

B reads: वृक्षो वृक्षनात् । नियतामीमयत्.....

The two derivations are omitted.

N. ii. 10. A reads: हिरण्यं कस्मात्.....हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा ।

B reads: हिरण्यं कस्मात्.....हितरमणं भवतीति वा ।

N. ii. 13. A reads: सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रमेवम् ।

B reads: सूर्यमादितेयमेवम् ।

N. ii. 20. A reads: आमिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ।
 B reads: आमिनाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ।

N. ii. 22. A reads: प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति । कृन्तमन्तरिक्षम् ।
 विकर्तनं मेघानां विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते ।
 B reads: प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति । विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते ।

N. iii. 8. A reads: अग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाग्रसारिण्यो भवन्तीति वाङ्मना भवन्ति...
 B reads: अग्रगामिन्यो भवन्तीति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वाग्रकारिण्यो भवन्तीति वाङ्मना भवन्ति...

N. iii. 10. A reads: आखण्डयितः । खण्डं खण्डयते तडिदित्यन्तिकवधयोः...
 B reads: आखण्डयितः । तडिदित्यन्तिकवधयोः...

N. iii. 15. A reads: को वां शयने विधवेव देवरम् । देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति ।

B reads: को वां शयने विधवेव देवरम् । विधवा विधातृका भवति ।
 In this particular case it is obvious that the passage देवरः कस्मात्, &c., is an interpolation, for as the words stand in the first line, Yāska would naturally give the etymological explanation of विधवा first and then of देवर, not vice versa. As a matter of fact he does so; after explaining विधवा he says: देवरो दीव्यतिकर्मा. This would have been absurd if the reading of A represents the original.

N. iii. 16. A reads: ब्राह्मणा इव वृषला इवेति । वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ॥ १६ ॥

B reads: ब्राह्मणा इव वृषला इवेति ॥ १६ ॥

N. iii. 19. A reads: निर्णीतान्तर्हित...पद । निर्णीतं कस्मात् । निर्णीतं भवति ।
 B reads: निर्णीतान्तर्हित...पद ।

N. iv. 2. A reads: मर्यादा...स्यात् । मर्यादा मर्यैरादीयते । मर्यादामर्यादिनोर्विभागः ।

B reads: मर्यादा...स्यात् । मर्यादामर्यादिनोर्विभागः ।

N. iv. 10. A reads: लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्सनाद्वा लान्छनाद्वा...
 B reads: लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लान्छनाद्वा...

N. iv. 13. A reads: ईर्मान्ताः समीरितान्ताः सुसमीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा ।
 B reads: ईर्मान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा ।

- N. iv. 15. A reads: कन्या कमनीया भवति । केयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा । कनतेर्वा ।
B reads: कन्या कमनीया भवति । केयं नेतव्येति वा । कनतेर्वा ।
- N. iv. 19. A reads: उदकं हर उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्येते ।
B reads: उदकं हर उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते ।
- N. v. 3. A reads: पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा स्पर्शनैरिति वा ।
B reads: पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा ।
- N. v. 12. A reads: तृप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सृप्रप्रहारी ।
B reads: तृप्रप्रहारी ।
- N. v. 26. A reads: जिह्वा कोकुवा । कोकूयमाना वर्णांनुदतीति वा । कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः ।
B reads: जिह्वा कोकुवा । कोकूयमाना वर्णांनुदतीति वा ।
- N. vi. 8. A reads: जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृणातिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा ।
B reads: जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा ।
- N. vi. 16. A reads: अभवत् सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रगरणेनेति वाग्रसंपादिन इति वा ।
B reads: अभवत् सर्वेऽग्रगमनेनेति वाग्रसंपादिन इति वा ।
- N. vi. 33. A reads: शीर्यते विटे । विठमन्तरिक्षम् । विठं वीरिटेन व्याख्यातम् ।
B reads: शीर्यते विटे । विठं वीरिटेन व्याख्यातम् ।
- N. vi. 32. A reads: बुन्द इषुर्भवति बिन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा...
B reads: बुन्द इषुर्भवति भिन्दो वा भयदो वा...
- N. vi. 33. A reads: ऋदूपा अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ वा ।
B reads: ऋदूपा अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ वा ।

Instances might be multiplied, but the above examples suffice to show that A has been much more tampered with than B.

Fortunately, as has been said above, Durga repeats every word of the *Nirukta* in his commentary, so that the text of the *Nirukta in toto* can be reproduced from his commentary alone. This commentary therefore serves the purpose of a manuscript of the *Nirukta* and supplies valuable information about the condition of the text in its author's time. Durga does not recognize the *paris'ista* as an integral part of the *Nirukta*, as in fact he is even unaware of its existence. Thus his commentary preserves the text of the *Nirukta* as current before the addition of the *paris'ista*.

Further, it derives great value from the fact that Durga displays critical judgment in the adoption of readings in the text, while giving variants and adding critical notes on them. For example, in N. i. 2, he reads अयुगपत् but gives युगपत् as a variant, adding: युगपदुत्पन्नानामयुगपदुत्पन्नानामित्युभावपि पाठौ व्याहारं प्राप्तुः ।

Again, in N. i. 12, he reads संविज्ञातानि but gives संविज्ञानानि as a variant, adding अथवा संविज्ञानानि तानि संविज्ञातानि तानि चेत्युभावप्येतौ पाठौ ।

Again, in N. iii. 15, he remarks: अग्निर्न य इत्यस्य निघण्टुसूत्रस्य दुर्मदासो न सुरायामित्यनेनैव गतार्थेति मन्यमानाः केचिदत्र निगमं नाधीयते । अपरे पुनः समान्नायानुक्रमोऽयमिति मन्यमाना एवमेव निगममधीयते ।

Again, in N. iii. 21, he reads अविनाशि but gives अविनाश as a variant, adding: अन्ये त्वधीयते अविनाशनामेति । तेषामविनाशस्यैव नाम ।

Again, in N. iv. 19, he reads स्युः but gives असन् as a variant, adding: भाष्येऽपि स्युरित्येष पाठः । असन्नित्येष प्रमादपाठः ।

Again, in N. vi. 2, he remarks: निरजे गा इत्यत्र केचित्पशुगव्य एता इति व्याचक्षते ।

Again, in N. vi. 4, he reads अवनायाज्ञम् but gives अवनेनाज्ञम् and अनेनाज्ञम् as variants.

Again, in N. vi. 6, he reads क्षयणस्य but gives क्षीणस्य as a variant, adding: क्षीणस्येत्येवमेके मन्यन्ते । तत्पुनरनुपपन्नम् । क्षयणस्येति हि भाष्यकारो निराह ।

Again, in N. vi. 21, he remarks: ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा । भास्वजीक इत्यनेन गतार्थतामस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते । केचित्त्वत्रैतं शेषमधीयते । दूतं वो विश्ववेदसं.....

Again, on N. vi. 33, he remarks: भाष्यमत्र न सम्यगिव लक्ष्यते । तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्टव्यः । ततो योज्यम् ।

This shows that Durga took pains to ascertain the correct readings and has handed down a sort of critical edition of the *Nirukta*, as it existed in his time.

Three stages of interpolations.

We have thus manuscript materials which belong to three distinct periods.

(1) D, i. e. the commentary of Durga, written before the addition of the *paris'istas* and embodying the whole text of the *Nirukta*, represents the earliest period, i. e. about the thirteenth century A. D.

(2) B, i. e. the manuscripts of the shorter recension, represents a period later than D,—when the *paris'istas* were added, but not divided as yet into different chapters, and when the old orthography was still prevalent.

(3) A, i. e. the manuscripts of the longer recension, represents a still later period when the *paris'istas* had been divided into chapters and the old orthography had gone out of use.

A collation of these three different recensions indicates that three distinct stages of interpolations in the *Nirukta* can be clearly traced. For example, let us take a passage in N. i. 4. On collating D, B, and A, we find that the reading of D has been expanded in B, and that of B in A.

N. i. 4. D reads: आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् । दधिचिदित्युपमार्थं । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । नु इत्येषो.....

B reads: आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् । आचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा । दधिचिदित्युपमार्थं । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति । नु इत्येषो.....

A reads: आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम् । आचार्यः कस्मात् । आचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा । दधिचिदित्युपमार्थं । कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति । नु इत्येषो.....

Another example for these three stages is supplied by N. ix. 2, as follows:

D reads: अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र.....

B reads: अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं.....इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं वोळ्हा । सुखमिति कल्याणनाम । कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति । मानो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र.....

A reads: अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं.....इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं वोळ्हा रथं वोळ्हा । सुखमिति कल्याणनाम । कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति । सुहितं गम्यतीति वा । हसैता वा पाता वा पालयिता वा । शेषमृच्छतीति । वारि वारयति । मानो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र.....

It has been shown above that the list of etymologies increases as one passes from the text of B to that of A. In the same manner the list of etymologies increases in B as compared with D. The following are some examples.

N. i. 4. D reads: कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । नु इत्येषो...

B reads: कुल्माषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सिते । कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति । नु इत्येषो...

D reads: वयाः शाखा वेतेः । शाखाः खशयाः ।

B reads: वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति । शाखाः खशयाः शक्नोतेर्वा ।

N. i. 7. D reads: बृहद्वेदेम स्वे वेदने । बृहदिति महतो नामधेयम् ।

B reads: बृहद्वेदेम स्वे वेदने । भगो भजतेः । बृहदिति महतो नामधेयम् ।

N. ii. 22. D reads: बृबूकमित्युदकनाम शब्दकर्मणो अंशतेर्वा ॥ २२ ॥

B reads: बृबूकमित्युदकनाम...शब्दकर्मणो अंशतेर्वा । पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥

N. ii. 26. D reads: तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ।

प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

B reads: तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ।

उर्व्य ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभः ।

प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

N. iii. 18. D reads: सिंहः सहनात् । संपूर्वस्य वा हन्तेः सहाय हन्तीति वा ।

B reads: सिंहः सहनात् । हिंसेर्वा स्याद् विपरीतस्य । संपूर्वस्य वा हन्तेः सहाय हन्तीति वा ।

N. v. 4. D reads: शर्या अङ्गुलयो भवन्ति । शर्या इषवः शरमय्यः ।

B reads: शर्या अङ्गुलयो भवन्ति । सृजन्ति कर्माणि । शर्या इषवः शरमय्यः ।

N. v. 23. D reads: उरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।

इति पञ्चम्याम् ॥ २३ ॥

B reads: उरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।

इति पञ्चम्याम् । उरुष्यतिरकर्मकः ।

अथापि प्रथमाबहुवचने ।

नभन्तामन्यके समे ॥ २३ ॥

MS. C 1 agrees with B except that the last line नभन्तामन्यके समे is omitted.

N. vi. 3. D reads: उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र ।

वृश्च मध्यम् । प्रति शृणीह्यग्रम् ।

B reads: उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र ।
मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ।
वृश्च मध्यम् । प्रति शृणीह्यग्रम् ।

N. vi. 8. D reads: देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा कल्पितया ॥ ८ ॥
B reads: देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । कृपा कृमुतेर्वा कल्पतेर्वा ॥ ८ ॥

N. vi. 24. D reads: गल्दा धमनयो भवन्ति ।
A reads: गल्दा धमनयो भवन्ति । गलनमासु धीयते ।
B omits it altogether.

N. vi. 28. D reads: अन्या किल...कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् ।
B reads: अन्या किल.....कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् । लिबुजा व्रतति-
भवति लीयते विभजन्तीति । व्रततिर्वरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च ।

Parallel instance of Servius, commentator of Virgil.

Thus the stages of interpolation at different periods can be traced. The principle of the 'best manuscript' is obviously inapplicable in this case, for none of the manuscripts can be called the best. All that is available is the best manuscript of each family, and the best plan, under the circumstances, would be to place all the three families side by side. Fortunately it is possible to do so, for the successive interpolations from one family to another are invariably the amplifications of the text of a shorter recension, and are thrust between sentences wherever the text could be so enlarged with impunity, as, for instance, in multiplying the number of etymologies and attributing them all to Yāska. I have, however, distinguished the evidence of Durga's commentary from that of the manuscripts of the *Nirukta*, although Durga's commentary is very important for supplying such valuable evidence for the history of the text of the *Nirukta*, it cannot, strictly speaking, be called a manuscript of the *Nirukta*. The relation of the shorter to the longer recension is shown by the use of square brackets, which contain the additional passages of the longer recension, while the relation of the shorter recension to the text preserved by Durga is indicated by foot-notes. An analogous example is furnished by Latin literature. The text of Servius, commentator of Virgil, shows a similar threefold amplification; the three stages of interpolations being pointed out by Thilo in his edition. I think the text of the *Nirukta* reproduced from Durga represents the archetype as closely as it is possible to restore

it with the help of the present materials. I have collated thirty-seven manuscripts myself, and in addition have taken into account the evidence of fourteen manuscripts collated by Roth, eight by the editor of the *Nirukta* in Bib. Ind., and six by Principal Raghobar Dayal as stated above. Thus, directly and indirectly, the evidence of sixty five manuscripts is available for this edition. I doubt if any useful, hitherto unutilised ms. of the *Nirukta* will now be forthcoming. The text may, therefore, be regarded as more or less settled.

The present text is in the main identical with the text, which I constituted at Oxford, and which served as the basis of my English translation. But as a result of the collation of Indian mss., this text is somewhat further developed than that used for the translation. There are certain variations in detail, see for example, line 3 on page 35. Thus the present text differs from the basis of my translation although the difference is not considerable. This may serve to show the existence of the difference until such time as I may be able to publish a revised edition of the translation based on the final text.

The text is followed by Appendix I. Parallel passages from the *Saṃhitās*, the *Brāhmaṇas*, the *Prātiśākhya*s, the *Brhaddevatā*, the *Aṣṭādhyāyī*, the *Mahābhāṣya*, the *Arthasāstra* of Kauṭilya and other works of Vedic and Classical Sanskrit are compared with the text of the *Nirukta*. The Appendix I will be useful for the history of the *Nirukta*. One could see at a glance the extent to which Yāska is indebted to his predecessors and the influence, exercised by him, on his successors. It will also be useful in enabling one to estimate the originality of Yāska's contribution.

It was formerly proposed to add Appendix II, containing the hitherto unknown and unpublished commentary of Mahes'vara on the *Nirukta*. But as the text of the *Nirukta* is already very much delayed and the addition of Appendix II would require considerable time, the publication of the commentary is being withheld for the present.

Commentators of Yāska.

Although, from an early period, Yāska's work has been recognized as one of the most important *vedāṅgas* by the orthodox

tradition of literary India, he, unlike Pāṇini, has not had many commentators. This does not mean that he had few followers or that his speculations did not dominate the thought of succeeding generations. On the contrary, he has been acknowledged to be the pre-eminent authority on etymology. Hence, at first sight, it seems rather inexplicable that his work should have been commented upon by so few people. One reason of this paucity is that Yāska's work itself is a commentary and not an independent treatise, hence it did not stand in need of much elucidation. Secondly, it is written in classical Sanskrit prose, and, notwithstanding its somewhat archaic and terse style, is easily intelligible to the reader as compared, for instance, with the aphorisms of Pāṇini; consequently there was not much demand for further comment. Yet four commentators, at least, are known to have elucidated Yāska's work.

(1) Ugra is mentioned as a commentator on the *Nirukta* by Aufrecht in his *Catalogus Catalogorum*.¹ But no other information, about his personality, the character of his work, and the time when he lived, is available. No reference is made to him by any of the other writers in the same field.

A ms. in the Library of the Asiatic Society of Bengal is entitled 'Ugra's commentary on the *Nirukta*'. It is, however, not Ugra's but Durga's commentary. In writing the name of Durga, the letter D was accidentally omitted by the scribe, i. e. Bhagvad-durga was written Bhagvad-urga. This Urga became Ugra by metathesis. The cataloguer never looked at the commentary. He did not even read other colophons, otherwise he would not have committed such a blunder. This misspelt name of Durga appears as Ugra. I suppose it was this ms., which served as the source of Aufrechts' information.

(2) Another commentator is Skandasvāmin, mentioned by Devarājajavan in his commentary on the *Nighaṇṭu*:—भगवता यास्केन समान्नायं...निर्बुवता नैगमदेवताकाण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शितनिगमानि च।...अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्योक्तत्वात्...उपेक्षितानि। स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्तमनुजगाम। तत्र तु...अमीके इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च भाष्यकारेण बहुवक्तव्यत्वात् प्रकरणश एव निरुक्तानि। स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि।... नैगम-

¹ Vol. i, p. 297.

देवताकाण्डगतानां च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां... भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गाद्विरुक्तानि स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि। तेन च समान्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिद्भिन्नं कृतम्। अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा।...निर्वचनं च निरुक्तं स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तीकां...निरीक्ष्य क्रियते¹।

It is clear that Devarāja was well acquainted with the commentary of Skandasvāmin on the *Nirukta*, and utilised the same in writing his own commentary on the *Nighaṇṭu*. No ms. of Skanda's commentary on the *Nirukta* has yet come to light. He is anterior to Devarāja.

Date of Devarāja.

(a) Devarāja quotes Bhoja frequently, see pp. 20, 21, 29, 35, 37, 43, 55, 69, 77, 93, 117, 130, 145, 166, 173, 175, 181, 182, 183, 184, 187, 193, 197, 198 etc. of the first volume of the Bib. Ind. edition of the *Nirukta*. Devarāja is therefore later than Bhoja.

(b) Devarāja quotes the *Daiva*, a work on grammar by Deva:—(sic.) क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत् इति दैवम्²। This occurs in the *Daiva*³ as follows:—क्षपेः क्षपयति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेदिति। 136. The quotation is almost identical. The difference may be attributed to the faulty reading of the mss. But even accepting the identity of the passage, the quotation does not lead to any definite result for the date of Deva is still subject to controversy.

(c) Devarāja twice quotes a passage from a *Dhātuvṛtti*. The passage is the following:—(sic.) क्षप् प्रेरणे। क्षपि क्षान्त्याम् इति कथादिषु पठितोऽपि बहुलमेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते⁴। The same quotation occurs a second time as follows:—(sic.) क्षप् प्रेरणे। कथादिष्वपठितोऽपि बहुलमेतन्निदर्शनम् इत्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते⁵।

The only extant *Dhātuvṛtti* is that of Sāyaṇācārya and the passage is not found therein. Nor is it likely to occur in Sāyaṇa's *Dhātuvṛtti* because Devarāja is anterior to Sāyaṇa as the latter quotes the former, the quotation being the following:—उच्चाशब्दात्स्वार्थे षृषोदरा-

1. See Bib. Ind. ed., vol. i, pp. 2-4.

2. See, *op. cit.* p. 43. commentary on क्षपा Ngh. I. 7.

3. Trivandrum Sanskrit Series No. 1. p. 95.

4. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. vol. I. p. 43.

5. *Op. cit.* vol. I. p. 109.

दिवेन घप्रत्यय इति निघण्टुभाष्यम्¹। Devarāja's comment on the word उन्निया Ngh. II. 11. is the following:—उत्तशब्दात् पृषोदरादिवेन स्वार्थे घः। अर्थः पूर्ववत्²। Sāmas'ramī's edition of the commentary of Devarāja is capable of improvements. Max Muller's ms. of Devarāja's commentary reads उत्ता for उत्त of Sāmas'ramī. It is clear however that Sāyanācārya is posterior to Devarāja, who therefore could not have quoted from the *Dhātuvṛtti* of the former.

The above mentioned quotation of the *Dhātuvṛtti* also occurs in the *Puruṣakāra*, a commentary on the *Daiva* by Kṛṣṇalīlās'ukamuni, as follows:—क्षपि क्षान्त्याम्। क्षप प्रेरणे। भीमसेनेन कथादिष्वपठितोऽप्ययं बहुलमेतन्निर्देशनमित्युदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते³। This comment is written on verse 136 of the *Daiva*, quoted by Devarāja. It is therefore very probable that Devarāja's quotation of the *Dhātuvṛtti* is borrowed from the *Puruṣakāra*. Devarāja will therefore be later than the author of the *Puruṣakāra*. The lower limit of the *Puruṣakāra* can be easily fixed for Hemacandra is quoted three times:—

- (1) हेमचन्द्रस्तु वातणिति पठित्वा सुखसेवनयोरित्येक इति चोक्त्वा वेल्येक इत्यप्याह⁴।
- (2) क्षीणातीति हेमचन्द्रः⁵।
- (3) चुरादेराकृतिगणत्वाद् धारयतीति हेमचन्द्रः⁶।

The upper limit of the *Puruṣakāra* can also be fixed with certainty for it is quoted by Sāyanācārya in his *Dhātuvṛtti*:—

- (1) “कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडायामेवात्र कैयटपुरुषकारमैत्रेयादिषु तृतीयो न पठ्यते।
- (2) लाज लजि भर्त्सने च...इति पुरुषकारः।
- (3) इट किट कटी गतौ...अयं पक्षः समर्थितः पुरुषकारे⁷।”

The second quotation is found in the published text as follows:—लज लाजि भर्त्सने। लाज लजि भर्त्सने च⁸।...

1. Sāyanā's commentary on RV. I. 62. 3. Also, see, Max Muller's 2nd edition, IV. CXXXIII.

2. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. I. 230.

3. Trivandrum Sanskrit Series No. I. p. 95.

4. Trivandrum Sanskrit Series No. I. p. 22.

5. Op. cit. I. 24.

6. Op. cit. I. 37.

7. Quoted by Gaṇapatis'āstrī in op. cit. p. III.

8. Op. cit. p. 61.

(d) Devarāja quotes the *Padamañjarī* in his commentary on the word एतग्वा¹—(sic). एतग्वा शब्दोऽथे वर्तते। तथा च। विशाखापाठौ मन्थदण्डयोरित्यत्र पदमञ्जरी। “विशाखापाठशब्दौ रुढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तते। तेन यथा कथञ्चित्साधुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियत इति²।

Haradatta, the author of the *Padamañjarī* is also mentioned³. Haradatta was the son of Padmakumāra, a younger brother of Agnikumāra, and a pupil of Aparājita. The *Padamañjarī* is a commentary on the well-known *Kāś'ikā* and later than the *Mahā-bhāṣyapradīpa* of kaiyyāṭa, who is mentioned by the author of the *Sarvadars'anasamgraha*. The *Padamañjarī* is assigned to c. 1100 A. D. by Prof. Belvalkar in his *Systems of Sanskrit Grammar*. Devarāja therefore must be later than the 11th century A. D.

(e) Devarāja also quotes Bharatasvāmin:—छन्दोगानां सामकल्पे पठितोऽयं मन्त्रः। व्यचेर्यासिक्मर्षणः वेकुरा इति भरतस्वामिभाष्यम्⁴।

In his introductory remarks, Devarāja mentions a Bharatasvāmin as a commentator of the Veda. The quotation shows that Bharatasvāmin belonged to the Sāmaveda and must have therefore written a commentary on that Veda. A ms. of the commentary of Bharatasvāmin on the Sāmaveda is mentioned by Burnell in his *Sanskrit mss. in the Palace at Tanjore*⁵. The commentary of Bharata was written in the reign of king Rāma of the Hosala dynasty. King Rāma reigned at Devagiri from 1272,3—1310 A. D. The commentary is therefore to be assigned to the end of the 13th century. Devarāja is therefore later than the 13th century. But as he is quoted by Sāyanācārya, he is earlier than the middle of the 14th century A. D. He may therefore be assigned to the beginning of the 14th century.

Devarāja also quotes one Durga⁶. This Durga however is not the commentator of Yāska but a commentator of the *Kātantrasūtrapāṭha*, the standard work of the Kātantra School of grammar. This Durga is quoted by Hemacandra and is assigned to the 8th century A. D.⁷

1. Ngh. I. 14.

2. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. I. 147.

3. Op. cit. pp. i. 174, 240, 245, 246 etc.

4. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. I. 95.

5. *Vedic and Technical Literature*, Part I. p. 11, ed. 1879.

6. *The Nirukta*, Bib. Ind. ed. p. i. 112.

7. Belvalkar, *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 87.

(3) But the most important of all these commentators is Durga. He seems to be later than Devarājajavan who is familiar with the then extant commentaries on the Vedas, the *Nighaṇṭu*, and the *Nirukta*, and who does not mention Durga in the long list of the authorities used by him for the purpose of his own work. Although a conclusion based on the argument of silence is not cogent, yet in this particular case, it is justified to assume that Durga is not referred to because he was posterior to, or a contemporary of, Devarāja. The latter made an exhaustive study of the commentaries on the *Nighaṇṭu* and the *Nirukta* and could not have ignored the very important work of the former. Durga would also be later than Skandasvāmin. Durga's commentary is published, and has superseded the works of his predecessors. His work is important for two reasons: (1) he is a later commentator, and therefore represents a fuller development of the traditional interpretation of the *Nirukta*; (2) the very fact that it has survived at the cost of earlier commentaries indicates its importance. We shall therefore examine his work somewhat in detail.

Date of Durga.

It has already been pointed out that in all probability Durga is posterior to, or a contemporary of, Devarājajavan, and therefore later than the beginning of the 14th century A. D. However, Durga's upper limit can be determined almost with certainty. A manuscript¹ of his commentary in the Bodleian Library is dated 1387 A. D. The date is genuine and is accepted as such by Professor A. B. Keith.² The manuscript was copied at Bhṛgukṣetra in the reign of Mahārāṇā—Durgasimhavijaya. Thus he could not be later than 1387 A. D. It is not definitely known as to which particular site was represented by Bhṛgukṣetra but probably it is to be identified with the present Broach.³ As Durga wrote his commentary in a hermitage near Jammu, a place not easily accessible in the absence of modern means of communications, the migration of the ms. of his commentary to Bhṛgukṣetra

1. MS. Wilson 475.

2. See *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Bodleian Library*, vol. ii, p. 108.

3. See, *The Imperial Gazetteer of India* Vol., IX, p. 18.

presupposes the lapse of half a century at least in order to account for the spreading of his fame as a commentator from the isolated heights of Jammu to the plains of Bhṛgukṣetra. It will not be far from the truth, therefore, to place Durga about the beginning of the fourteenth century A. D.

Durga does not speak of any predecessors by name nor does he leave any clue as to the sources of his own commentary. Unlike Devarājajavan, he does not give the slightest information about himself or the general state of the *Nirukta* during his time. That he wrote his commentary in a hermitage near Jammu is proved by the colophon¹ on f. 132 v. at the end of the eleventh chapter of the *Nirukta*, which runs as follows: ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमागंश्रमनिवासिन आचार्यभगवदुर्गसिंहस्य कृतौ षोडशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः । This shows that the full name of the commentator was Durgasimha. The fact that he lived in a hermitage and was addressed as *bhagavat* indicates that he was an ascetic and belonged to some particular order of Sannyāsa. Further, he was a descendant of the family of the Vasiṣṭhas. He does not explain the stanza RV. III. 53. 23, quoted² by Yāska to illustrate the meaning of the word *lodham*, because the stanza implies hostility to Vasiṣṭha. He says: यस्मिन्निगम एष शब्दः सा वसिष्ठद्वेषिणी ऋक् । अहं च कापिष्ठलो वसिष्ठः । अतस्तां न निब्रवीमि । 'The stanza, in which this word (*lodham*) occurs is hostile to Vasiṣṭha. And I am a descendant of Vasiṣṭha, belonging to the Kapiṣṭhala branch, hence I do not explain the stanza.'³

Sāyaṇa has the following note on it: पुरा खलु विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम राजर्षिरासीत् । स च केनचित् कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमात्मिकैर्गिर्वसिष्ठमज्ञापत् । इमा अभिशापरूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ।

'There was formerly a royal sage named Sudās, a disciple of Viśvāmitra. Somehow, he became an object of Vasiṣṭha's hatred. Then, Viśvāmitra, in order to protect his disciple, reviled Vasiṣṭha with these stanzas. These are the imprecatory stanzas. The Vasiṣṭhas do not pay any attention (lit. listen) to them.'⁴ This corroborates Yāska's statement that there are stanzas which contain asseveration and imprecation only.⁵

1. MS. Wilson 475.

2. The *Nirukta*, iv. 14.

3. Durga's Commentary on the N. iv. 14.

4. Sāyaṇa on RV. III. 53. Cf. Bib. Ind. edition of the *Nirukta*, vol. ii, p. 416.

5. N. vii. 3.

Durga's commentary is important for it repeats every word of Yāska, thus the text of the *Nirukta in toto* could be reproduced from Durga's work alone. As none of the manuscripts collated by me is older than the fifteenth century, Durga supplies therefore evidence of a very valuable character for the textual criticism of the *Nirukta*. The number of variants attributed by Durga to his predecessors and his frequent remarks that the text is corrupt and that the right reading is to be discovered,—all such cases I have pointed out in my notes,—indicate that there has been no unbroken tradition with regard to the handing down of the text of the *Nirukta*.

Further there seems to have been some sort of a revival of the study of the *Nirukta* in the neighbourhood of Jammu in Durga's time, for it seems difficult to imagine that in an isolated place like Jammu, Durga sat down to write his commentary simply for the love of writing a commentary. It is more reasonable to suppose that Durga accomplished this task in order to meet the demand for a good text, elucidation of obscure passages, and amplification of Yāska's arguments, a demand which a revival of the study of the *Nirukta* had called forth. The examination of the manuscript of Durga's commentary, mentioned above, leads one to the conclusion that Durga did not live to complete his work and that he himself wrote his commentary up to the end of the 11th chapter only. This is indicated by a comparison of colophons in the manuscript which, at the end of the 7th–12th chapters, numbered as 12–17 by Durga consecutively from the five chapters of the *Nighantū*, are as follows:

- (1) At the end of the 7th chap. on f. 50 r. ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥
- (2) „ „ 8th chap. on f. 70 v. ॥ इति निरुक्तवृत्तौ त्रयो...ध्यायः॥
- (3) „ „ 9th chap. on f. 86 v. ॥ ऋज्वर्थायां निरु...समाप्तः ॥
- (4) „ „ 10th chap. on f. 112r. ॥ ऋज्व...पंचदशोऽध्यायः समाप्तः॥
- (5) „ „ 11th chap. on f. 132v. ॥ ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमा-
गांश्रमनिवासिन आचार्यभगवद्गुरुसिंहस्य कृतौ षोडशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥

A comparison of these five colophons shows that the first four do not contain any reference to Durga by name nor to his honorific titles, which fact implies that they were written by Durga himself,

while that at the end of the 11th chapter was added by some disciple, who speaks of Durga as an *ācārya* and addresses him as *bhagavat*. Durga could not have appropriated these titles himself unless he was very vain. Another point in favour of the fifth colophon being written by a person other than Durga is that while the first four colophons say that such and such a chapter has come to an end, the fifth remarks that such a *pāda* of that chapter has come to an end. The colophon at the end of the 11th chapter is the final inscription and as such should have been placed at the end of the 12th chapter, where no such description is found; the colophon there, on f. 150 r., being ॥ सप्तदशस्य चतुर्थः पादः ॥ This leads one to the conclusion that Durga himself wrote his commentary up to the end of the 11th chapter, whose colophon was added by a disciple who also wrote the commentary on the 12th chapter, and faithfully refrained himself from adding the name of Durga in the colophon at the end of the 12th chapter. MS. Mill 142, dated A. D. 1839, and described in the *Catalogues of Sanskrit Manuscripts in the Bodleian Library* by Keith,¹ also preserves the final inscription at the end of the 11th chapter, while on f. 123 v., at the end of the 12th chapter it simply says ॥ सप्तदशस्य चतुर्थः पादः ॥ It is also to be noticed that in this manuscript as well, the word *adhyāya* only is used in the earlier colophons while *pāda* makes its appearance in those at the end of the 11th and the 12th chapters. Another point of minor importance may also be adduced in this connection, i. e. the manuscripts have the following *s'loka* at the end of the 12th chapter.

रुयमिलाये यथा कामी करोत्यंगविचेष्टितम् ।
स्त्रीसमक्षं तथा कुर्यादयं शृंगारणक्रियाम् ॥

As Durga is shown to be a hermit, to ascribe these verses to him will be highly inappropriate.

Durga and the paris'ista.

Both the published editions of Durga's commentary regard the commentary on the portions of the 13th chapter as an integral part of Durga's work. But the ms. Wilson 475, dated 1387 A. D., and ms. Mill 142, dated 1839 A. D., do not contain the commentary on the 13th chapter. In both these manuscripts the commentary

1. Vol. ii, p. 108.

is completed at the end of the 12th chapter and the ms. Mill 142, expressly says that the work is finished. ॥ समाप्तो ग्रन्थः ॥ Moreover, the 13th chapter was not added to the *Nirukta* by Durga's time, as is proved by his remark in the introductory part of his commentary :

अयं च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः ।
तस्येदमादिवाक्यम् । समाप्तायः समाप्तातः ॥

'And this (the *Nirukta*) is its (the *Nighantū's*) amplified commentary consisting of twelve chapters whose first sentence is "a list has been handed down by tradition". Hence the commentary on the 13th chapter was written at a later period and attributed to Durga by some disciple or follower of his.

(4) Barbarasvāmin is mentioned as an old commentator of the *Nirukta* by Mahes'vara. Aufrecht is not aware of his existence. All the mss. of Mahes'vara's commentary, discovered up till now, have the reading Barbara, but I doubt the genuineness of this reading. I think Barbarasvāmin stands for Skandasvāmin. There is however a Varavara mentioned as a commentator of *Gītā*. This information is contained in the following passage:— श्रीमद्यतिवरापरावतारभूतश्रीवरवरमुनिवर्यविरचिता भगवद्गीताव्याख्या । This commentary was entitled *Bālābodhinī* as well as *Gītārthasamgrahadīpikā*. The author Varavara was a pupil of S'ailanātha, a follower of Rāmānuja, and lived in A. D. 1370. See the *S'āstramuktāvalī* series, no. 25., Kanchi edition, 1906.

(5) Another commentator is Mahes'vara, a ms. of whose commentary I discovered at the Government Library of Sanskrit MSS. at Madras. A complete Palm leaf ms. of Mahes'vara's commentary, written in Malayalam characters exists in the Lalchand Library, attached to the D. A. V. College, Lahore. The Baroda Central Library too contains a fragment of the commentary. This fragment comes up to the end of the 1st chapter of the *Nirukta* only. I have collated all the three mss. for my forthcoming edition of the commentary.

Mahes'vara is unknown to Aufrecht, as his name is not mentioned as a commentator of the *Nirukta* in the *Catalogus Catalogorum*. He, however, appears to be later than Durga. An examination of Mahes'vara's commentary shows that the explanation

is much more amplified than that of Durga. It represents a still later stage of development in the traditional interpretation of the text. The internal evidence indicates a date posterior to that of Durga. Besides, Durga is mentioned by name. The passage is the following:—तस्य निरुक्तस्य पञ्चाध्याया गौर्मा इत्यादयो निघण्टवः । तेषां व्याख्यानार्थं षष्ठप्रभृति समाप्तायः समाप्तातः इत्यादि यास्कस्य भाष्यम् । तस्य पूर्वटीकाकारैर्बैरवस्वामि-भगवद्गुरुप्रभृतिभिर्विस्तरेण व्याख्यातस्य...अभ्याससिद्धयर्थं...ग्रन्थावृत्तिः क्रियते ।

Mahes'vara is certainly later than the 13th century A. D. The following two stanzas occur in the Baroda ms:—

विश्वेशं माधवं दुर्णिदं दण्डपाणिं च भैरवम् ।
वन्दे काशीं गुहां गङ्गां भवानीं मणिकर्णिकाम् ॥ १ ॥
माधवीयास्त्रयीधर्मशास्त्रोपनिषदात्मकाः ।
ग्रन्था मद्भ्रातरो ये च तत्सुखार्थं यतामहे ॥ २ ॥

These two stanzas are not found in the Madras and the Lahore mss. They seem to be spurious. Had they been genuine, Mahes'vara could not be assigned to a period earlier than the 15th century A. D. On other grounds too, Mahes'vara could hardly have lived before the 15th or the 16th century. He calls Durga a *Pūrvatikākāra*, i. e. 'an ancient commentator'. He could hardly have called Durga 'an ancient', had he not been separated from the latter by several centuries. To call Tennyson an ancient poet, at present, would be atrocious although Shakespeare may be so described. The idea that a person is ancient, is generally associated with the lapse of a few centuries. It will not, in my opinion, be far from truth to assign Mahes'vara to the 16th century A. D.

Acknowledgment of help.

It is my most pleasant duty to thank my former teacher, Mr. A. C. Woolner M. A. (Oxon.); C. I. E., Principal of the Oriental College, Lahore; University Professor of Sanskrit; Dean of University Instruction etc. etc. for many valuable suggestions. He has been kind enough to include the present volume in the Panjab University Oriental Series. I have also to thank my friend P. Bhagavad Datta B. A. Superintendent of the Research Department of the D. A. V. College, Lahore, for drawing my attention to the *Bālakrīḍā*, the commentary of Viś'varūpācārya, who attributes a hitherto untraced quotation of the *Nirukta*

(p. 61. line 18.) to the *S'ruti* of the Bhāllavis and for partly correcting the proofs of several chapters. My thanks are also due to the Manager of the Nirṇaya-sāgara Press, Bombay.

When I undertook the present task, I had no idea of the labour involved in it. Nor will the general reader have any adequate notion of the time and labour spent in producing the present volume. The word to word collation of thirty seven mss. can be appreciated by such persons only as have done some critical editing themselves. Apart from mechanical labour, it will not be generally realised how much hard thinking is often necessary for the proper punctuation of the text. Several sentences are unintelligible simply for want of proper punctuation. A judicious employment of a comma or a full stop removes the difficulty and makes the sense quite clear. To put a comma or full stop may look like a trivial matter in itself. But it is not so. It often means very hard thinking. Division of several knotty sentences, *e. g.* lines 1-2 on p. 28 has cost me hours of concentrated thought. But I do not grudge the time and labour. I would do it over again, if necessary. And my ample reward will be to know that the present edition has made the study of the *Nirukta* easier even to a small extent.

The result of ten year's constant work is embodied in this edition. It is yet far from perfect. No one is more conscious of its defects than myself. It is capable of further improvements. All genuine criticism will, therefore, be most welcome. But there are undoubtedly critics, whose vocation is to find faults only. They must live and be true to their nature, as the poet says:—

अतिरमणीये काव्ये पिशुनोऽन्वेषयति दूषणान्येव ।

अतिसुन्दरेऽपि वपुषि व्रणमेव हि मक्षिकानिकरः ॥

ORIENTAL COLLEGE,
LAHORE.
12-11-1926.

Lakshman Sarup.

निघण्टुविषयानुक्रमणी ।

I. प्रथमोऽध्यायः

खण्डम्

१ पृथिवीनामानि	१
२ हिरण्यनामानि	१
३ अन्तरिक्षनामानि	१
४ साधारणानि	२
५ रश्मिनामानि	२
६ दिङ्नामानि	२
७ रात्रिनामानि	२
८ उपोनामानि	२
९ अहर्नामानि...	३
१० मेघनामानि	३
११ वाङ्मात्राणि	४
१२ उदकनामानि	५
१३ नदीनामानि	६
१४ अश्वनामानि	६
१५ उपयोजनानि	६
१६ ज्वलतिकर्माणः	६
१७ ज्वलतो नामानि	७

II. द्वितीयोऽध्यायः

१ कर्मनामानि	७
२ अपत्यनामानि	७
३ मनुष्यनामानि	८
४ बाहुनामानि	८
५ अङ्गुलिनामानि	८
६ कान्तिकर्माणः	९
७ अन्ननामानि	९
८ अस्तिकर्माणः	९
९ बलनामानि...	१०
१० धननामानि...	१०
११ गोनामानि	१०
१२ क्रुध्यतिकर्माणः	१०
१३ क्रोधनामानि	११
१४ गतिकर्माणः	११
१५ क्षिप्रनामानि	१३
१६ अन्तिकनामानि	१३

पृष्ठम्

II. द्वितीयोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्

१७ संग्रामनामानि	१४
१८ व्याप्तिकर्माणः	१४
१९ वधकर्मणः	१४
२० वज्रनामानि...	१४
२१ ऐश्वर्यकर्मणः	१५
२२ ईश्वरनामानि	१५

III. तृतीयोऽध्यायः

१ बहुनामानि...	१५
२ ह्रस्वनामानि	१५
३ महन्नामानि	१६
४ गृहनामानि...	१६
५ परिचरणकर्मणः	१६
६ सुखनामानि	१७
७ रूपनामानि	१७
८ प्रशस्यनामानि	१७
९ प्रज्ञानामानि	१७
१० सत्यनामानि	१८
११ पश्यतिकर्माणः	१८
१२ सर्वपदसमाज्ञायः	१८
१३ उपमाः	१८
१४ अर्चतिकर्माणः	१८
१५ मेधाविनामानि	१९
१६ स्तोत्रनामानि	१९
१७ यज्ञनामानि	१९
१८ ऋत्विङ्नामानि	२०
१९ याज्ञिककर्मणः	२०
२० दानकर्मणः	२०
२१ अध्येषणकर्मणः	२०
२२ स्वपित्तिकर्माणौ	२०
२३ कृपनामानि...	२०
२४ स्तेननामानि	२१
२५ अन्तर्हितनामानि	२१
२६ दूरनामानि	२१
२७ पुराणनामानि	२१

III. तृतीयोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्	
२८ नवनामानि ...	२१
२९ उत्तराणि नामानि ...	२१
३० द्वावापृथिवीनामानि ...	२२

IV. चतुर्थोऽध्यायः

१ द्विपष्टिः पदानि ...	२३
२ चतुरुत्तरमशीतिः पदानि ...	२३
३ त्रयास्त्रिंशच्छतं पदानि ...	२५

V. पञ्चमोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्	
१ त्रीणि पदानि ...	२५
२ त्रयोदश पदानि ...	२५
३ षट्त्रिंशत् पदानि ...	२५
४ द्वात्रिंशत् पदानि ...	२६
५ षट्त्रिंशत् पदानि ...	२६
६ एकत्रिंशत् पदानि ...	२६

निरुक्तविषयानुक्रमणी ।

I. प्रथमोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्	
१ निघण्टुपदनिर्वचनम् ...	२७
चत्वारि पदजातानि ...	२७
नामाख्यातलक्षणम् ...	२७
शब्दनित्यानित्यस्वविचारः ...	२९
२ भावविकाराः ...	२९
३ उपसर्गनिरूपणम् ...	२९
४ निपातनिरूपणम् ...	३०
५ पदपूरणाः ...	३५
१२ नाम्नामाख्यातजत्वविवादः ...	३६
१५ मन्त्राणामनर्थकत्वविवादः ...	३७
१७ पदविभागाय निरुक्तस्यार्थवत्त्वम् ...	३९
१८ अज्ञाननिन्दा ...	४०
१९ अर्थज्ञप्रशंसा ...	४१
२० नैघण्टुकदैवतलक्षणम् ...	४२

II. द्वितीयोऽध्यायः

१ निर्वचनरीतिः ...	४४
५ गौनिर्वचनम् ...	४६
७ निर्कृतिनिर्वचनम् ...	४८
८ शाकपूणिक्था ...	४८
१० हिरण्यनिर्वचनम् ...	४९
अन्तरिक्षनिर्वचनम् ...	४९
समुद्रनिर्वचनम् ...	४९
देवापीतिहासः ...	४९
१३ आदित्यनिर्वचनम् ...	५०

II. द्वितीयोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्	
१४ स्वर्नाकगोनभसां निर्वचनम् ...	५१
१५ रश्मिदिकाष्टानां निर्वचनम् ...	५२
१७ वृत्रनिर्वचनम् ...	५३
१८ रात्रिनिर्वचनम् ...	५३
उपोनिर्वचनम् ...	५३
२० अहनिर्वचनम् ...	५४
२१ मेघनिर्वचनम् ...	५४
२३ वाङ्निर्वचनम् ...	५५
२४ उदकनदीनिर्वचनम् ...	५५
विश्वामित्रेतिहासः ...	५६
२७ अश्वनिर्वचनम् ...	५७

III. तृतीयोऽध्यायः

१ कर्मापत्यनिर्वचनम् ...	५९
३ दुहितुर्दायाद्यम् ...	६०
७ मनुष्यनिर्वचनम् ...	६२
पञ्चजना इतिपदव्याख्या ...	६२
८ अङ्गुलिनिर्वचनम् ...	६३
९ अन्ननिर्वचनम् ...	६३
१० अर्जुननिर्वचनम् ...	६४
११ वज्रनिर्वचनम् ...	६५
१२ इननिर्वचनम् ...	६५
१३ बहुहस्वमहद्बहुस्वरूपसत्यनिर्वचनम् ...	६६
उपमाः ...	६७
१५ देवरनिर्वचनम् ...	६७

III. तृतीयोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्	
१७ भृग्वक्त्रोऽन्विखानसभारद्वाजविरूपा- णां प्रभवः ...	६९
१८ लुप्तोपमाः ...	६९
१९ मेधाविस्तोतृयज्ञस्त्रिहूपस्तेनदूरनिर्वच- नम् ...	७०
२० ऊर्द्वरनिर्वचनम् ...	७२
२१ द्वावापृथिवीनामानि ...	७३

IV. चतुर्थोऽध्यायः

१ ऐकपदिकम् ...	७५
२ जहा ...	७५
३ निधा ...	७५
५ दमूनाः ...	७६
७ जठरे ...	७७
११ मध्या ...	७८
१४ कायमानः ...	७९
१५ नसन्त ...	८०
१६ परितक्म्या ...	८१
१८ शिशीते ...	८२
१९ रजः ...	८३
विपुणस्य ...	८४
२१ शंयोः ...	८५
२५ गौः ...	८६
ऋधक् ...	८७
२६ अस्य ...	८८
२७ संवत्सरनिर्वचनम् ...	८९

V. पञ्चमोऽध्यायः

१ अन्धः ...	९१
२ नदः ...	९२
३ द्विता ...	९३
४ शर्याः ...	९४
५ सचा ...	९५
६ पवित्रम् ...	९६
८ विष्णुः ...	९७
१० काणुका ...	९८
१२ आपान्तमन्युः ...	९९
१३ उर्वशी ...	१००

V. पञ्चमोऽध्यायः

पृष्ठम्

खण्डम्	
१५ कौरयाणः ...	१०१
१६ व्रन्दी ...	१०२
१९ पदिम् ...	१०३
२१ वृकः ...	१०४
२३ समम् ...	१०५
२५ केपयः ...	१०६
२७ काकुदम् ...	१०७
२८ सृणिः ...	१०८

VI. षष्ठोऽध्यायः

१ आशुशुक्षणिः ...	१०९
२ अलातृणः ...	१०९
३ अस्कृधोयुः ...	११०
४ रुजानाः ...	१११
५ इन्द्रस्य प्रश्नः ...	११२
६ अभ्यर्धयज्वा ...	११२
७ पाथः ...	११३
८ अजीगः ...	११४
९ ओमासः ...	११५
१० सोमानम् ...	११५
१२ दुरितम् ...	११६
१४ सुदत्रः ...	११७
१६ अग्रिया ...	११८
शाशदानः ...	११९
१७ स्तिपाः ...	१२०
१९ ततनुष्टिम् ...	१२१
२१ ऋजतिः ...	१२२
२२ सुमत् ...	१२३
२३ अनर्वा ...	१२४
२६ बकुरः ...	१२५
२७ सप्तमर्यादाः ...	१२६
२९ अनवब्रवः ...	१२७
३१ करुलती ...	१२८
३२ कीकटेषु ...	१२९
३५ किः ...	१३०
३६ ऋवीसम् ...	१३१

VII. सप्तमोऽध्यायः	पृष्ठम्	IX. नवमोऽध्यायः	पृष्ठम्
खण्डम्		खण्डम्	
१ त्रिविधा ऋचः ...	१३२	३९ विपादछुतुद्री ...	१७०
२ प्रत्यक्षकृता मन्त्राः ...	१३२	४३ ऊर्जाहुती ...	१७१
३ भावाचिख्यासा ...	१३३	X. दशमोऽध्यायः	
४ देवतोपपरीक्षा ...	१३४	१ मध्यस्थाना देवताः ...	१७३
५ तिष्ठो देवताः ...	१३५	१ वायुः ...	१७३
६ देवतानामाकारचिन्तनम् ...	१३५	४ वरुणः ...	१७३
८ देवतानां भक्तिसाहचर्यम् ...	१३६	६ रुद्रः ...	१७४
१० इन्द्रभक्तीनि ...	१३७	८ इन्द्रः ...	१७५
११ आदित्यभक्तीनि ...	१३७	११ बृहस्पतिः ...	१७७
१२ छन्दसां निर्वचनम् ...	१३८	१२ ब्रह्मणस्पतिः ...	१७७
१३ देवतानां हविःसूक्तगर्भास्त्वम् ...	१३८	१६ क्षेत्रस्य पतिः ...	१७८
१४ अग्निः ...	१३९	२० यमः ...	१७९
१९ जातवेदाः ...	१४१	२१ मित्रः ...	१८०
२१ वैश्वानरः ...	१४२	२६ विश्वकर्मा ...	१८१
VIII. अष्टमोऽध्यायः		२८ ताक्ष्यः ...	१८२
१ द्रविणोदाः ...	१५०	३० दधिकाः ...	१८३
६ नराशंसः ...	१५२	३३ सविता ...	१८४
९ द्वारः ...	१५३	३८ वेनः ...	१८५
१३ त्वष्टा ...	१५४	४१ इन्दुः ...	१८६
१७ वनस्पतिः ...	१५५	४४ अहिः ...	१८७
२१ स्वाहाकृतयः ...	१५६	४७ पुरुरवाः ...	१८८
२२ प्रयाजानुयाजाः ...	१५७	XI. एकादशोऽध्यायः	
IX. नवमोऽध्यायः		४ सोमः ...	१९०
१ पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि ...	१५९	७ मृत्युः ...	१९१
३ शकुनिः ...	१५९	१० धाता ...	१९२
६ भण्डूकाः ...	१६०	१४ रुद्राः ...	१९३
९ ग्रावाणः ...	१६१	१७ अङ्गिरसः ...	१९४
१२ रथः ...	१६२	२० ऋषयः ...	१९५
१६ अभीशवः ...	१६३	२३ अदितिः ...	१९६
१९ भश्वाजनी ...	१६४	२५ सरस्वती ...	१९७
२३ वृषभः ...	१६५	२९ वाक् ...	१९८
२६ नद्यः ...	१६६	३२ सिनीवाली ...	१९९
२८ ओषधयः ...	१६७	३५ उर्वशी ...	२००
३१ श्रद्धा ...	१६८	३९ इन्द्राणी ...	२०१
३५ इन्द्रानि ...	१६९	४२ धेनुः ...	२०२
		४६ उषाः ...	२०३
		४९ रोदसी ...	२०४

XII. द्वादशोऽध्यायः	पृष्ठम्	परिशिष्टम् ।	पृष्ठम्
खण्डम्		खण्डम्	
३ अश्विनौ ...	२०६	४३ विप्रं विप्रासः ...	२४१
६ उषाः ...	२०७	४४ हंसः शुचिपत् ...	२४२
९ वृषाकपायी ...	२०८	४६ जातवेदसे ...	२४३
१३ सविता ...	२०९	४८ नमो यास्काय ...	२४४
१४ भगः ...	२१०	Appendix I साधारणवचनसंग्रहः ।	
१७ पूषा ...	२११	१ तैत्तिरीयसंहितानिरुक्तयोः साधारणः २४७	
२१ विश्वानरः ...	२१२	२ मैत्रायणीसंहितानि० ...	२४९
२४ वरुणः ...	२१३	३ काठकनि० ...	२५०
२७ केशी ...	२१४	४ ऐतरेयब्राह्मणनि० ...	२५१
२९ अज एकपात् ...	२१५	५ कौषीतकिब्राह्मणनि० ...	२५४
३२ समुद्रः ...	२१६	६ षड्विंशब्राह्मणनि० ...	२५७
३६ आदित्याः ...	२१७	७ तैत्तिरीयब्राह्मणनि० ...	२५७
३९ देवाः ...	२१८	८ शतपथब्राह्मणनि० ...	२५८
४१ साध्याः ...	२१९	९ दैवतब्राह्मणनि० ...	२६१
४४ वाजिनः ...	२२०	१० गोपथब्राह्मणनि० ...	२६१
४६ देवपत्न्यः ...	२२१	११ ऐतरेयारण्यकनि० ...	२६३
परिशिष्टम् ।		१२ तैत्तिरीयारण्यकनि० ...	२६३
XIII. त्रयोदशोऽध्यायः		१३ सर्वानुक्रमणीनि० ...	२६४
१ अतिस्तुतयः ...	२२३	१४ वेदार्थदीपिकानि० ...	२६५
१४ ऊर्ध्वमार्गगतिः ...	२२८	१५ ऋग्वेदप्रातिशाख्यनि० ...	२६५
१७ अहोरात्रज्ञानम् ...	२२९	१६ अथर्ववेदप्रातिशाख्यनि० ...	२६६
१८ पुरुषोत्पत्तिः ...	२३०	१७ वाजसनेयप्रातिशाख्यनि० ...	२६६
२३ अक्षरम् ...	२३१	१८ तैत्तिरीयप्रातिशाख्यनि० ...	२६६
२४ भूतनामधेयानि ...	२३२	१९ बृहद्देवतानि० ...	२६६
२५ सोमः ...	२३३	२० पाणिनीयाष्टाध्यायीनि० ...	२७४
२९ आदित्यः ...	२३६	२१ कौटलीयार्थशास्त्रनि० ...	२७४
३४ सप्तार्धगर्भाः ...	२३७	२२ उणादिसूत्रनि० ...	२७४
३६ अपाङ्गप्राडेति ...	२३८	२३ पातञ्जलमहाभाष्यनि० ...	२७५
३९ क ईपते ...	२३९	२४ जैमिनीयपूर्वमीमांसानि० ...	२८०
४२ द्वा सुपर्णा ...	२४०	२५ सर्वदर्शनसंग्रहनि० ...	२८१

अथ निघण्टुः ।

१. १.]

अथ प्रथमोऽध्यायः । [पृथिवीनामधेयानि.

गौः । ग्मा । ज्मा । क्ष्मा । क्षा । क्ष्मा । क्षोणी । क्षितिः ।
अवर्निः । उर्वी । पृथ्वी । मही । रिपः । अदितिः । इळी । निर्ऋतिः ।
भूः । भूमिः । पूर्वा । गार्तुः । गोत्रेति^१ पृथिव्याः [गोत्रेत्येकविंशतिः पृथि-
वीनामधेयानि] ॥ १ ॥

हेर्म । चन्द्रम् । रुक्मम् । अयः । हिरण्यम् । पेशः । कुशनम् ।
लोहम् । कनकम् । काञ्चनम् । भर्म । अमृतम् । मरुत् । दत्रम् । जातरूप-
मिति हिरण्यस्य^२ [जातरूपमिति पञ्चदश हिरण्यनामानि] ॥ २ ॥

अम्बरम् । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्वं । अन्तरिक्षम् । आका-
शम् । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अध्वा । पुष्करम् । सगरः ।
समुद्रः । अध्वरमित्यन्तरिक्षस्य । [अध्वरमिति षोडशान्तरिक्षनामानि] ॥ ३ ॥

१. य्मा. BK 2.

२. क्षामा. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
BK 2, ग; क्षमः ख.

३. क्षोणि. S; क्षोणिः Dev. क्षोणी is also
given as a different reading by
Deva: क्षोणीति ईकारान्तं केचित् पठ-
न्तीति.

४. इला M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
BK 2.

५. पृथि BK 2.

६. गार्तुः Comes immediately after
निर्ऋतिः in M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3; BK 2.

७. गात्रेति. Roth, ऊ. गोत्रेति पृथिव्याः
is the text of M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, ग, BK 2. The text
within [] is given by M 4,

C 1, C 2, C 3, C 4, S, W 4;
क. ख. घ; A.

८. हेमा. ख.

९. दत्तम्. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
BK 2.

१०. जातरूपमितिहिरण्यस्य. X; [जात...
नामानि]. Y.

११. धन्वा. ख.

१२. स्वयम्भुः is given as a different
reading by Dev; स्वयम्भवत्युकारान्तं
केषुचित् ।....। निगमस्यादर्शनादुभय-
मपि लिखितं निगमदर्शनाच्चिर्णयः
कार्यः ॥

१३. सगरम्. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
ग. BK 2.

१४. अध्वर...क्षस्य. X; [अध्वर...ना-
मानि]. Y.

खः । पृथ्विः । नार्कः । गौः । विष्टप् । नभे इति साधारणानि
[नभ इति पद साधारणानि] ॥ ४ ॥

खेदयैः । किरणैः । गावः । रश्मयः । अभीशवः । दीधितयैः ।
गर्भस्तयः । वनम् । उस्ताः । वसवः । मरीचिपाः । मयूखाः । सप्त ऋषयः ।
साध्याः । सुपर्णा इति रश्मीनाम् [सुपर्णा इति पञ्चदश रश्मिनामानि] ॥ ५ ॥

आताः । आशाः । उपराः । आष्टाः । काष्ठाः । व्योम । कुंकुभः ।
हरित इति दिशाम् [हरित इत्यष्टौ दिङ्नामानि] ॥ ६ ॥

श्यावी । क्षीपा । शर्वरी । अक्षुः । ऊर्म्या । रौम्या । यम्या । नम्या ।
दोषा । नक्ता । तमः । रजः । असिक्री । पर्यस्वती । तमस्वती । घृताची ।
शिरिणी । 'मोकी' । शोकी । ऊधः । पर्यः । हिमा । वस्वेति रात्रेः
[वस्वेति त्रयोविंशती रात्रिनामानि] ॥ ७ ॥

विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओदती । चित्राम्बा । अर्जुनी ।
वाजिनी । वाजिनीवती । सुम्नावरी । अहना । द्योतना । श्वेत्या । अरुषी ।
सूनृता । सूनृतावती । सूनृतावरीत्युपसः [सूनृतावरीति षोडशोपोना-
मानि] ॥ ८ ॥

१. नाकाः ख.
२. नभ...साधारणानि, X; [नभ.....सा-
धारणानि]. Y.
३. खेदयः BK 2.
४. किरणाः W 1.
५. दीधितयः च.
६. मरीचिपा. W. 3.
७. मयूखाः ख. मयूषाः BK. 2.
८. सप्तर्षयः च.
९. सुपर्णा. C 2. सुपर्णा.....रश्मीनाम्. X;
[सुपर्णा...नामानि]. Y.
१०. व्योमाककुभः । BK. 2.
११. हरित...दिशाम्. X [हरित...नामा-
नि]. Y.
१२. क्षपपा. W 3.
१३. अक्षुः । BK 2.
१४. रम्या. X; See (Roth's edition.
p. 6) note under (7. 1), and also
under (7. 2).

१५. अशिक्री. ख.
१६. तमस्वती । पर्यस्वती M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3; ख, BK 2.
१७. श्रीणा. X, BK 2.
१८. Long vowels i. e. ई, ऊ and आ
are shortened in मोकी । शोकी ।
ऊधः । and हिमा in the Ms. ख.
१९. वस्वेती रात्रेः X; [वस्वेति...नामानि]
Y.
२०. वस्वेति etc. ख. Roth attributes
वसी to Devarāja; it is not found
in his commentary, published in
Bib. Ind. The editor says in a
note, that he found this read-
ing in two of his Mss.
२१. अर्जुनी. M 2.
२२. सूनृतावरीत्युपसः X; [सूनृता.....
नामानि] Y.

वस्तोः । ध्रुवः । भानुः । वासरम् । स्वसराणि । ग्रंसः । घर्मः ।
ध्रुणः । दिनम् । दिवा । दिवेदिवे । ध्रुविद्यवीत्यहः । [ध्रुविद्यवीति द्वाद-
शाहर्नामानि] ॥ ९ ॥

अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । वलः । अश्वः । पुरुभोजाः । बलिशानः ।
अश्मा । पर्वतः । गिरिः । व्रजः । चरुः । वराहः । शंबरः । रौहिणः ।
रैवतः । फलिगः । उपरः । उपलः । चमसः । अहिः । अश्रम् । बलाहकः ।
मेघः । दितिः । ओदनः । वृषन्धिः । वृत्रः । असुरः । 'कोश इति मेघा-
नाम् [कोश इति त्रिंशन्मेघनामानि] ॥ १० ॥

श्लोकः । धारा । इळी । गौः । गौरी । गान्धर्वी । गभीरा ।
गम्भीरा । मन्द्रा । मन्द्रार्जनी । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः ।
पविः । भारती । धूमनिः । नाळी । मेनी । मेळी । सूर्या । सरस्वती ।
निवित् । स्वाहा । वृधुः । उपब्धिः । मायुः । काकुत् । जिह्वा । घोषः ।
स्वरः । शब्दः । स्वनः । ऋक् । होत्रा । गीः । गाथा । गुणः । घेना ।

१. वास्ताः BK 2.
२. ध्रुः क, Dev. ध्रुः is also given by
Devarāja as a different reading
केचित् ध्रुरिति पठन्ति.
३. ध्रुणिः X, BK. 2.
४. ध्रुवा BK 2.
५. ध्रुविद्यवीत्यहः X; [ध्रुवि.....नामा-
नि] Y.
६. बलः M. 3; लवः BK 2.
७. बलिशानः क; पशानः M 2, BK 2,
M 3, W 2, W 3; पर्जनः W 1.
८. अनुमा च.
९. रोहिणः M. 2.
१०. अश्वम् X; BK 2.
११. बलाहकः M 3, M 4, C 1, C 2, C 3,
C 4, S, W 1, W 2.
१२. दत्तिः च; इतिः BK 2.
१३. ओदनम् X.

१४. पृषन्धिः M 2; विषन्धिः is also given
by Devarāja, as another reading;
नुदनं BK 2.
१५. कोशः...मेघानाम्. X; [कोश...नामा-
नि] Y.
१६. इला. BK 2.
१७. नीलिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
नालिः ग. च; BK 2; नाली. 'क'.
ख. घ.
१८. मेळिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
ग; BK 2.
१९. मेनिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
ग; BK 2.
२०. गम्भुः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
ग; BK 2.
२१. काकुप् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3
ग; BK 2.

श्रीः । विषा । नना । कशा । धिषणा । नौः । अक्षरम् । मही । अदितिः । शची । वाक् । अनुष्टुप् । धेनुः । वल्लुः । गल्दा । सरः । सुपर्णी । बेकु-
रेति वाचः [बेकुरेति सप्तपञ्चाशद्वाङ्मनामनि] ॥ ११ ॥

अर्णः । क्षोदः । क्षत्र । नभः । अम्भः । कवन्धम् । सलिलम् । वाः । वनम् । घृतम् । मधु । पुरीषम् । पिप्पलम् । क्षीरम् । विषम् । रेतः । कंशः । जन्म । वृक्षम् । वुसम् । तुग्या । बुर्बुरम् । सुक्षेम । धरु-
णम् । सुरा । अरविन्दानि^{१३} । ध्वस्नवत् । जामि । आयुधानि । क्षपः । अहिः । अक्षरम् । स्रोतः । तप्तिः । रसः । उदकम् । पर्यः । सरः । भेष-
जम् । सहः । शिवः । यंहः । ओजः । सुखम् । क्षत्रम् । आवयाः । शुभम् । योदुः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम ।

१. Roth gives ग्रा as the reading of Devarāja, but it is not found in the published text of his commentary in Bib. Ind.

२. नना. Dev. नना is also given by Devarāja as a different reading.

३. वसुः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग.

४. गल्दा ख. W 4; गल्दः W 1, W 2, BK 2, M 2, M 3; ग.; गल्दः W 3.

५. रसः M 2, M 3, W 1, W 2; ग; BK 2, रासः W 3.

६. बेकुरेतिवाचः X; [बेकुरेति...नामानि] Y.

७. क्षत्रः BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग; क्षत्र. च; क्षत्रा. ख.

८. कवन्धम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ख. ग. घ. च, BK 2.

९. मधू M 2.

१०. शकम् M 2, M 3, W 1, W 3; BK 2, शकं W 2.

११. जह्म M 2, M 3, W 1, W 3, ग; BK 2; जह्म W 2.

१२. बुबुरः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग; बुर्बुरम् क. ख. घ. ङ. च.; बुबुरः BK 2.

१३. सुक्षेमः BK 2, सुक्षेमा ख; सुक्षेम. is given by Devarāja as another reading.

१४. सिरा. Dev.; he also gives सुरा as another reading.

१५. अरविन्दानि BK 2.

१६. जामिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ख; ग; BK 2, Devarāja gives जामिवत् as another reading.

१७. अक्षरा. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग, BK 2.

१८. प्रयः Dev. क.

१९. शिवः BK 2.

२०. यहः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.

२१. तुजः BK 2.

२२. यादः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग, BK 2.

२३. महत् । आपः । Dev. and ग.

यशः । महः । सर्णीकम् । स्मृतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गम्भरम् । ईर्म् । अन्नम् । हविः । सन्न । सदनम् । क्रतुम् । योनिः । क्रतुस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । रयिः । सत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षि-
तम् । बहिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रम् । अमृतम् । इन्दुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । वपुः । अम्बु । तोयम् । तूयम् । कुंपी-
टम् । शुक्रम् । तेजः । स्वधा । वारि । जलम् । जलापम् । इदमित्युदकस्य
[इदमित्येकशतमुदकनामानि] ॥ १२ ॥

अवनयः । यव्याः । खाः । सीराः । स्रोत्याः । एन्वः । धुनयः । रुजानाः । वक्षणाः । खादो अर्णाः । रोधचक्राः । हरितः । सरितः । अगुवः । नभन्वः । वध्वः । हिरण्यवर्णाः । रोहितः । ससुतः । अर्णाः । सिन्धवः । कुल्याः । वर्यः । उर्वर्यः । इरावत्यः । पार्वत्यः । सवन्त्यः । ऊर्जस्वत्यः । पर्यस्वत्यः । तरस्वत्यः । सरस्वत्यः । हरस्वत्यः । रोधस्वत्यः ।

१. स्वर्णीकम् M 1, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ख. ग. घ. ङ; BK 2.

२. स्मृतीकं । स्मृतीकम् । सतीकं । सतीनं BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग. सतीकम् is given by Devarāja as another reading for स्मृतीकम्.

३. गम्भरम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

४. कं M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

५. निरम् M 2.

६. हेमा. ख.

७. स्वर्गाः, M 3, W 1; सर्गाः BK 2.

८. अभ्यम् BK 2.

९. तूयम् is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग.

१०. तृपीटम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; त्रिपीटम् BK 2.

११. शुक्रम्. च.

१२. अक्षरं is added after वारि by BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग.

१३. इदमि...कस्य. X; [इदमि...नामानि] Y.

१४. यव्याः क and Dev. यव्याः is also given by Devarāja as another reading.

१५. नभन्वाः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१६. वर्यः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, क्रतावर्यः is given by Devarāja, as another reading of वर्यः on the authority of माधव, 'इदं नाम माधवः क्रतावर्य इत्यपठत्'. He says that Skanda Svāmi does not state the words नदीनाम "अत्र स्कन्द-स्वामिना नदीनामेति नोक्तम् । वाप्यः BK 2.

१७. ऊर्व्यः W 2.

१८. पार्वत्यः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग. BK 2.

१९. अवत्यः M 2, M 3, W 1, W 3, BK 2; अवत्यः W 2; रेवत्यः is given by Devarāja, as another reading of सवन्त्यः

भास्वत्यः । अजिराः । मातरः । नद्य इति नदीनाम् [नद्य इति सप्तत्रिंशन्न-
दीनामानि] ॥ १३ ॥

अत्यः । ह्यः । अर्वा । वाजी । सप्तिः । वहिः । दधिकाः । दधि-
क्रावा । एतग्वः । एतशः । पैदः । दौर्गहः । औचैश्रवसः । तार्क्ष्यः ।
आशुः । ब्रध्नः । अरुषः । मांश्चत्वः । अन्वथयः । श्येनासः । सुपर्णाः ।
पतङ्गाः । नरः । हार्याणाम् । हंसासः । अश्वा इत्यश्वानाम् [अश्वा इति
षड्विंशतिरश्वनामानि] ॥ १४ ॥

हरी इन्द्रस्य । रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य । रासभावश्चिनोः ।
अजाः पूष्णः । पृषत्यो मरुताम् । अरुण्यो गाव उषसाम् । श्यावाः सवितुः ।
विश्वरूपा बृहस्पतेः । नियुतो वायोरिति [दंश] आदिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भ्राजते । भ्राशते । भ्राश्यति । दीदयति । शोचति । मन्दते ।
भन्दते । रोचते । ज्योतते । द्योतते । धुमदिति [एकादश] ज्वलति-
कर्माणः ॥ १६ ॥

१. नद्य इति नदीनां X; [नद्य...नामानि]
Y.

२. नदीनाम् BK 2.

३. हेत्यः BK 2.

४. एतग्वः Dev.

५. मांश्चत्वः ग; Devarāja gives
मांश्चत्वः as a different reading;
and मांश्चतु as a reading of
Mādhava. मांश्चत्वः M 2, M 3,
BK 2; मांश्चत्वः Roth.

६. अन्वथयः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

७. श्येनासः ख.

८. हार्याणाम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

९. अश्वा...अश्वानाम् X; [अश्वा...नामानि]
Y.

१०. उषसः Dev. and Skanda Svāmī
and क.

११. Omitted by X.

१२. भ्राशयते M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2; भ्राशते 'ग'; भ्राशयति
is given by Devarāja as a
different reading.

१३. द्योतते । ज्योतते । Deva. and क.
छन्दते is given as a variant for
ज्योतते by Devarāja.

१४. एकादश is omitted by X.

जुमत् । कल्मलीकिर्नम् । जुञ्जणाभर्वन् । मल्मलाभर्वन् । अर्चिः ।
शोचिः । तपः । तेजः । हरः । हेणिः । शृङ्गाणि शृङ्गाणीति ज्वलतः
[शृङ्गाणीत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि] ॥ १७ ॥

इति निघण्टौ प्रथमोऽध्यायः ।

[गौर्हेमाम्बरं स्वः खेदय आताः श्यावी विभावरी वस्तोरद्विः श्लोकोर्णो
वनयोत्यो हरी इन्द्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश] M 1, M 4, C 1, C 2,
C 3, C 4, S, W 4,

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अपः । अमः । दंसः । वेपः । वेपः । विष्टी । व्रतम् । कर्वरम् ।
कुरुणम् । शकम् । क्रतुः । करणानि । करांसि । करिंक्रत् । करन्ती ।
चक्रत् । कर्त्तव्यम् । कर्तोः । कर्तव्यै । कृत्वी । धीः । शची । शमी । शिमी ।
शक्तिः । शिल्पमिति कर्मणः [शिल्पमिति षड्विंशतिः कर्मनामानि] ॥ १ ॥

तुक् । तोक् । तनयः । तोक्म । तक्म । शेषः । अमः । गयः ।
जाः । अपत्यम् । युहुः । सूनुः । नपात् । प्रजा । बीजमित्यपत्यस्य [बीज-
मिति पञ्चदशापत्यनामानि] ॥ २ ॥

१. पयः च.

२. वृणिः Dev. and क; हणिः ग;
हणिः is also given by Devarāja
as a different reading, on the
authority of Skanda Svāmī.

३. शृङ्गाणि.....ज्वलतः X; [शृङ्गाणि.....
नामधेयानि] Y.

४. शृङ्गाणि. च.

५. वेपः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
ग, च, BK 2.

६. विष्टी. च.

७. करणम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2; it is placed after क्रतुः by
Devarāja.

८. शकम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2; शकम् च.

९. करन्ति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ग.

१०. चक्रतुः is given by Devarāja, as a
different reading. He attributes
the reading चक्रुत्यम् to Mādhava
अस्य स्थाने चक्रुत्यमिति माधवीये
दृष्टमिति.

११. कर्त्तुम्. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१२. शिल्पमिति कर्मणः X; [शिल्पम...
नामानि] Y.

१३. तनयं BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3.

१४. जुहुः BK 2.

१५. बीजम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; ख.

१६. बीजमित्यपत्यस्य X; [बीजमि.....
नामानि] Y.

मनुष्याः । नरः । धेवाः । जन्तवः । विशः । क्षितयः । कृष्टयः ।
चर्षणयः । नैहुषः । हरयः । मर्याः । मर्त्याः । मर्ताः । व्राताः । तुर्वशाः ।
द्रुह्यवः । आयवः । यदवः । अनवः । पूरवः । जगतः । तस्थुषः । पञ्च-
जनाः । विवस्वन्तः । पृतना इति मनुष्याणाम् [पृतना इति पञ्चविंशतिर्मनु-
ष्यनामानि] ॥ ३ ॥

आयुती । च्यवाना । अभीशू । अप्रवाना । विनङ्गुसौ । गभस्ती ।
करसौ । बाहू । भूरिजौ । क्षिपस्ती । शकरी । भरित्रे इति बाहोः [भरित्रे
इति द्वादश बाहुनामानि] ॥ ४ ॥

अग्रवः । अण्वयः । क्षिपः । विशः । शर्याः । रशनाः । धीतयः ।
अथर्यः । विपः । कक्ष्याः । अवनयः । हरितः । स्वसारः । जामयः ।
सनाभयः । योक्ताणि । योजनानि । धुरः । शाखाः । अभीशवः । दीधि-
तय इत्यङ्गुलीनाम् [गभस्तय इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि] ॥ ५ ॥

वश्मि । उश्मसि । वेति । वेनति । वेसति । वाञ्छति । वष्टि ।

१. मनुष्याः । नराः । नरः । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

२. धेवाः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2 and W 3.

३. नहुषाः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.

४. आयुवः M 1; अयवः ग.

५. पृतना...मनुष्याणाम् X; [पृतना..... नामानि] Y.

६. बाहू M 2, M 3, W 1; M 1, W 4.

७. भूरिजौ. M 3.

८. क्षिपस्ती is given by Devarāja, as another reading-क्षिपस्तीति पाठान्तर-मिति.

९. भरित्रे...बाहोः X; [भरित्रे...नामानि] Y.

१०. विभ्राः is added after अण्वयः by 'ग'.

११. विशः । क्षिपः । Dev.

१२. विशः BK 2, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; वृशः ख.

१३. अथर्याः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग. अथर्यवः is given by Devarāja, as another reading-अथर्यव इति पाठो बहुषु दृष्ट इति.

१४. रोहितः is added after हरितः by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१५. दीधितय...नाम् X; [गभस्तयः... नामानि] Y.

१६. गभस्तयः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

सुहस्त्याः and ससुतः are given by Devarāja, as different readings.

१७. अववेति is added after उश्मसि by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१८. वेशति is given by Devarāja as another reading.

१९. वेष्टि. R and ड.

वनोति । जुषते । ह्यति । ओ चके । उंशिक । मन्यते । छन्सत् ।
चाकनत् । चकमानः । कनति । कानिषदिति [अष्टादेश] कान्ति-
कर्माणः ॥ ६ ॥

अन्धः । वाजः । पर्यः । श्रवः । पृक्षः । पितुः । सुतः । सिनम् ।
अवः । क्षुं । धासिः । इरा । इळा । इषम् । ऊर्क । रसः । स्वधा । अर्कः ।
क्षेत्र । नेमः । ससम् । नमः । आयुः । सुनुता । ब्रह्म । वचः । कीलालमि-
त्यन्नस्य । [कीलालम् । यश इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि] ॥ ७ ॥

आ वयति । भवेति । बभस्ति । वेति । वेवेष्टि । अविष्यन् ।
बभस्ति । भसथः । वन्धाम् । द्वयतीत्यत्तिकर्माणः । [हरतीति दशात्ति-
कर्माणः] ॥ ८ ॥

ओजः । पौजः । शवः । तवः । सरः । त्वेक्षः । शर्धः । बाधः । नृम्णम् ।
तविषी । शुष्मम् । शुष्णम् । दक्षः । वीळु । च्यौत्तम् । शूषम् । सहः । यहः ।

१. ईयति is added after हर्यति by ख.

२. अचके. ख; is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

३. उशत् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

४. शंसनत् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

५. Omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

६. पाजः is added after वाजः by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

७. प्रयः is given by Devarāja, as another reading, on the authority of Skanda Svāmī; श्रवः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

८. Devarāja reads वयः and gives सुतः as another reading; सुतं M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.

९. सीनम् ग.

१०. क्षुत् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2; क्षुमत् ग.

११. धासि M 2, M 3, BK 2.

१२. अर्कः is omitted by Devarāja and क. वयः is added after अर्कः in BK 2.

१३. क्षेत्रः ख.

१४. नेम M 2, M 3, BK 2.

१५. ब्रह्मः M 2.

१६. कीलाल...स्य. X; [यश..... नामानि] Y.

१७. यशः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

१८. बिभर्ति BK 2.

१९. वषति । बभसि । भसथः । BK 2.

२०. द्वयतीत्यत्तिकर्माणः X; [हरती...कर्माणः] Y.

२१. वाजः Devarāja. पाजः is given by him as another reading on the authority of Skanda Svāmī.

२२. त्वेक्षः X, BK 2.

२३. शर्धा. BK 2.

२४. वीळु W 1, W 2, W 3.

वधः । वर्गः । वृजन्म । वृक् । मज्जन्म । पौंसानि । धर्णसिः । द्रविणम् ।
स्यन्द्रासः । शम्बरमिति बलस्य [शम्बरमित्यष्टाविंशतिर्बलनामानि] ॥ ९ ॥

मघम् । रेक्णः । रिक्थम् । वेदः । वरिवः । श्वात्रम् । रत्नम् ।
रयिः । क्षत्रम् । भगः । मीळहुम् । गयः । युम्नम् । इन्द्रियम् । वसु ।
रायः । राधः । भोजनम् । तना । नृम्णम् । बन्धुः । मेधा । यशः ।
ब्रह्म । द्रविणम् । श्रवः । वृत्रम् । ऋतमिति धनस्य [वृत्रमित्यष्टाविंशतिरेव
धननामानि] ॥ १० ॥

अघ्या । उस्त्रा । उस्त्रिया । अही । मही । अदितिः । इळा ।
जगती । शकरीति गवाम् [शकरीति नव गोनामानि] ॥ ११ ॥

रेळते । हेळते । भामते । भूणीयते । श्रीणाति । अेषति । दोधति ।
वनुष्यति । कम्पते । भोजत इति [दश] कुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः । हरः । हृणिः । त्यजः । भामः । एहः । हूरः ।
तपुषी । जुर्णिः । मन्युः । व्यथिरिति क्रोधस्य [व्यथितिरित्येकादश
क्रोधनामानि] ॥ १३ ॥

१. विट् X, BK 2.

२. मय्यना BK 2.

३. धर्णसि घ. ड. and Devarāja.

४. शम्बरमिति बलस्य X; [शम्बर.....
नामानि] Y.

५. मीळहुम् क.

६. नृम्णं is added after गयः by M 2,
M 3, W 1, W 2, W 3; ग.

७. नृम्णम् । युम्नम् । इन्द्रियम् । BK 2.

८. It is placed after गयः by X, BK 2.

९. बन्धु M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.१०. शवः W 1, W 2, BK 2, W 3, M 2,
M 3.११. वित्तम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2; Devarāja does not acceptit:—अत्र स्कन्दस्वामिना वृत्रं धननामेति
व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमा-
नमपि वित्तमिति न पठनीयमिति.१२. ऋतमिति धनस्य X [वृत्रमि...ना-
मानि] Y.

१३. अदितिः ड.

१४. शकरीति गवां X, [शकरीति...ना-
मानि] Y.

१५. हणीयते. Dev.

१६. is omitted by M 3.

१७. is omitted by X.

१८. वृणिः Dev. Skanda Svāmī reads
हृणिः, which is doubted by Deva-
rāja.१९. वरः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

२०. व्यथिः...स्य X. [व्यथि...नामानि] Y.

वर्तते । अयते । लोटते । लोटते । स्यन्दते । कसति । सर्पति ।
स्यमति । स्रवति । संसते । अवति । श्रोतति । ध्वंसति । वेनति । माष्टि ।
भुरण्यति । शवति । कालयति । पेलयति । कण्टति । पिष्यति । बिष्यति ।
मिष्यति । प्रवते । पुवते । च्यवते । कवते । गवते । नवते । क्षोदति ।
नक्षति । सक्षति । म्यक्षति । सचति । ऋच्छति । तुरीयति । चतति ।
अतति । गाति । इयक्षति । सश्चति । त्सरति । रंहति । यतते । भ्रमति ।
ध्रजति । रजति । लजति । क्षियति । धमति । मिनाति । ऋण्वति । ऋणोति ।
स्वरति । सिसति । विषिष्टि । योषिष्टि । रिणाति । रीयते । रेजति ।
दध्यति । दध्नोति । युध्यति । धन्वति । अरुषति । आर्यति । डीयते । तकति ।
दीयति । ईषति । फणति । हनति । अर्दति । मर्दति । सस्यते । नसते । हयति ।
इयति । ईते । ईहते । जयति । श्वात्रति । गन्ति । आ गनीगन्ति । जङ्गन्ति ।
जिन्वति । जसति । गमति । ध्रति । ध्राति । ध्रयति । वहते । रथयति ।
जेहते । ष्वकति । क्षुम्पति । प्साति । वाति । याति । इषति । द्राति । द्रूळति ।
एजति । जमति । जवति । वञ्चति । अनिति । पवते । हन्ति । सेधति ।
अगन् । अजगन् । जिगाति । पतति । इन्वति । द्रमति । द्रवति । वेति ।
हयन्तात् । एति । जगायात् । अयथुरिति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

१. Not explained by Devarāja.

२. पुवते is repeated by M 1.

३. मिनोति is given by Dev., as an-
other reading.४. वेशिष्टि ख. ग. च, W 2; वेषिष्टि Roth.
& Bh.

५. योषिष्टि ख.

६. ऋणाति W 2.

७. नेदति ग.

८. दध्नोति ग. C. D. F.

९. युध्यते ग.

१०. अरुष्यति is give by Devarāja, as
another reading: द्वित्रयोः प्रदेशयोः
अरुष्यतिर्गतिकर्मैत्यपि । उभयथा दृष्ट-
मपि बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुषतीति
पाठो युक्तः ।११. सीयते. क and Devarāja. डीयते is
given as a variant by Dev.

१२. ईहयति M 1.

१३. जगाति. ग. C. D. F.

१४. रथयति is placed after as well as
before जेहते by M 1.

१५. जायति. ग. C. D. F.

१६. Devarāja gives जगति as another
reading, on the authority of
Skanda Svāmī.१७. हन्तात् Dev. हयन्तात् is also given
by Devarāja as another reading.

१८. जगायात् Roth.

१९. अयथुः Dev.

See. 14 according to the shorter recension is as follows:—

वर्तते । अयते । लोटते । लोटते । स्यन्दति । कसति । सर्पति ।
स्यमति । स्रवति । संसति । श्रोतति । ध्वंसति । वेनति । माष्टि । भुरण्यति ।
शवति । कालयति । पेलयति । कण्टति । पिष्यति । विष्यति । मिष्यति ।
प्रवते । पुवते । च्यवते । कवते । गवते । अवते । क्षोदति । सक्षति । इय-
क्षति । मियक्षति । सचति । अचति । ऋच्छति । तुरीयति । त्सरति । अतति ।
पतति । चेतति । सश्चति । रंहति । भ्रमति । ध्रजति । रजति । लजति ।
क्षियति । क्षिणोति । ऋण्वति । सिसर्ति । वेषिष्टि । योषिष्टि । रिणाति ।
ऋणर्ति । इयर्ति । रीयते । नेदति । नख्यति । दध्यति । दध्नीति । युध्यते ।
धन्वति । अरर्षति । अलर्यति । डीयते । तकति । दीयते । ईषति । कणनि ।
सेसति । सिस्रति । धवति । धावति । हम्मति । हयति । ईते । ज्रयति ।
श्वात्रति । गन्ति । गनीगन्ति । जगन्ति । जगाति । जगति । गमति ।
मिनति । ध्रति । घ्राति । ध्रयति । ध्रुवति । वल्गूयति । अथर्यति । ईहते ।
जेहति । वदति । राति । रूल्हति । एजति । वञ्चति । पःकति । ष्वः-
कति । क्षुम्पति । प्साति । वाति । याति । जायति । पतयति । पवते ।
हन्ति । सेधति । अगन् । अजगन् । आगनीगन्ति । गाति । जिगाति ।
इन्वति । व्रजति । द्रवति । दुम्मति । वेति । ह्यन्ता । जगायात् । अयु-
धुरिति गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

१. वतति W 2; सचति W 1.

२. रिण्वति W 1.

३. वेशिष्टि । योशिष्टि । Roth & Bhad.

४. ऋणाति W 1, W 3, M 2, M, 3, BK 2, Roth & Bhad.

५. रिणाति BK 2.

६. युध्यते is omitted by M 2.

७. अरर्षति M 2; अरिर्षति BK 2.

८. अलर्षति W 2.

९. सस्रति । Bhad.

१०. हम्पति । Bhad.

११. जयति BK 2.

१२. जेहते । Roth & Bhad.

१३. षक्ति BK 2.

१४. ष्वक्ति BK 2.

१५. आग्नीगन्ति W 2.

१६. दूवति । Roth & Bhad.

१७. ह्यन्ता W 3. ह्यन्तात् । Roth & Bhad.

१८. जगयात् M 2.

नु । मक्षु । द्रवत् । ओषम् । जीराः । जूर्णिः । शूर्ताः । शूघनासः ।
शीभम् । तृषु । तूर्यम् । तूर्णिः । अजिरम् । भुरण्युः । शु । आशु । प्राशुः ।
तूतुजिः । तूतुजानः । तुज्यमानासः । अज्राः । साचीवित् । युगत् ।
ताजत् । तरणिः । वातरंहा इति क्षिप्रस्य [वातरंहा इति पञ्चशतिः क्षिप्र-
नामानि] ॥ १५ ॥

तल्लित् । आसात् । अम्बरम् । तुर्वशे । अस्तमीके । आके । उपाके ।
अर्वाके । अन्तमानाम् । अवमे । उपम इत्यन्तिकस्य [उपम इत्येकादशान्तिक-
नामानि] ॥ १६ ॥

रणः । विवाक् । विखादः । नदनुः । भरे । आक्रन्दे । आहवे ।
आजौ । पृतनाज्यम् । अभीके । समीके । ममसत्यम् । नेमधितौ । सङ्काः ।
सर्मितिः । समनम् । मीब्हे । पृतनाः । स्पृधः । मृधः । पृतसु । समत्सु ।
समर्थे । समरणे । समोहे । समिथे । संख्ये । सङ्गे । संयुगे । सङ्गथे ।
सङ्गमे । वृत्रतूर्ये । पृक्षे । आणौ । शूरसातौ । वाजसातौ । समनीके । खले ।

१. जिराः ख.

२. शूघनाः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग; BK 2; शूघनसाः ख; शूघनाशः च.

३. तृषु BK 2.

४. तोयम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग, BK 2.

५. तूर्णि ख. ग.

६. शूः ग; शुः BK 2.

७. आशुः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, ग. ख. च.

८. प्राशुवित् M 2, प्राशुजित् M 3, BK 2, प्राशुचित् W 1, W 2; प्राशुवित् W 3.

९. तूतुजानासः M 2, M 3 W 1, W 2, W 3, BK 2.

१०. तूतुजित् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2. तूतुजानः S'iva.

११. साचीवत् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

१२. युगत् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१३. वात...क्षिप्रस्य X; [वात...नामानि] Y.

१४. तल्लित् ख. ग. च.

१५. आसा X, BK 2.

१६. तुर्वशः च.

१७. अर्वाकः च.

१८. उपम...कस्य X; [उपम...नामानि] Y.

१९. विखादः is omitted by M 2, M 3, नदन्वः । विषादत् । BK 2.

२०. नेमधितिः X; BK 2.

२१. पृतसुधः X.

२२. is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

२३. समोहे M 1, Roth.

२४. संखे क and Devarāja.

२५. समर्थे, M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

२६. is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

२७. प्रधने is added before शूरसातौ by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

खजे । पौखे । महाधने । वाजे । अज्म । सत्र । संयत् । संवते इति संग्रामस्य
[संवत इति षट्चत्वारिंशत्सङ्ग्रामनामानि] ॥ १७ ॥

इन्वति । नक्षति । आक्ष्णः । आनद् । आष्ट । आपानः । अशत् ।
नशत् । आनशे । अश्रुत इति [दश] व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दुभोति । श्रथति । ध्वरति । धूर्वति । वृणक्ति । वृश्चति । कृण्वति ।
कुन्तति । श्रंसति । नभते । अर्दयति । स्तृणाति । स्नेहयति । यातयति ।
स्फुरति । स्फुलति । निर्वपन्तु । अवतिरति । वियातः । आतिरत् । तळित् ।
आखण्डल । द्रुणाति । रम्णाति । शृणाति । शृणाति । तुणेळिह । ताळिह ।
नितोशते । निर्वहयति । मिनाति । मिनोति । धमतीति वधकर्माणः [धमतीति
त्रयस्त्रिंशद्वधकर्माणः] ॥ १९ ॥

दिद्युत् । नेमिः । हेतिः । नमः । पविः । सुकः । वधः । वज्रः ।
अर्कः । कुत्सः । कुलिशः । तुञ्जः । तिग्मः । मेनिः । स्वधितिः । सार्धकः ।
परेशुरिति वज्रस्य [परशुरित्यष्टादश वज्रनामानि] ॥ २० ॥

१. अगमन् । सगमन् । समीधे । सङ्गथे ।
संयतः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

२. संवत...ग्रामस्य X; [संवत...नामानि] y.

३. ननक्षे M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
ग, BK 2.

४. आष्टः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

५. आनशे comes before अशत् in M 2,
M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

६. is omitted by X.

७. श्रथति is added after श्रथति by
M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

८. कृणत्ति X, BK 2.

९. श्वसति. X.

१०. नभति. M 3, W 1, W 2, W 3, ग;
BK 2; नक्षति M 2.

११. अर्दति । मर्दति । स्नेहति । याचति । M 2,
M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2

१२. शम्नाति । मिनाति । M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, BK 2.

१३. त्रिणेहि (तृणेहि M 2) ताहि । नि
तोशयति । M 2, M 3, W 2, W 3,
BK 2.

१४. omitted by M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.

१५. जूर्वति is added after मिनोति by
M 2, M 3 W 1, W 2, W 3, BK 2.

१६. धमतीति...कर्माणः X; [धमतीति...
कर्माणः] y.

१७. विद्युत् BK 2.

१८. वज्रः । सुकः । वृकः । वधः । अकः ।
कुत्सः । मेनिः । कुलिशः । तुञ्जः । तिग्मः ।
स्वधितिः । M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.

१९. तुञ्जः Devarāja.

२०. तिग्मम् Dev.

२१. नेमिः BK 2.

२२. परशु...वज्रस्य X; [परशु...नामानि] y.

इरज्यति । पत्यते । क्षयति । राजतीति [चत्वार] ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री । अर्यः । नियुत्वान् । ईन इन इतीश्वरस्य [इन इन इति
चत्वारीश्वरनामानि] ॥ २२ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयोऽध्यायः ।

Y adds the following:—

अपस्तुङ्मनुष्या आयत्यग्रुवो वश्यन्ध आवयत्योजो मधमध्या रेळते
हेळो वर्तते नु तळिद्रण इन्वति दभोति दिद्युदिरज्यति राष्ट्रीति द्वाविंशतिः ॥

इति निघण्टौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

उरु । तुवि । पुरु । भूरि । शश्वत् । विश्वम् । परीणसा । व्यानशिः ।
शतम् । सहस्रम् । सलिलम् । कुविदिति बहोः [कुविदिति द्वादश बहु-
नामानि] ॥ १ ॥

कंहन् । ह्रस्वः । निघृष्वः । मायुकः । प्रतिष्ठा । कुंथु । वज्रकः ।
दुभ्रम् । अर्भकः । धुल्लुकः । अल्पकमिति ह्रस्वस्य [अल्प इत्येकादश ह्रस्व-
नामानि] ॥ २ ॥

१. क्षयति. ग, BK 2.

२. omitted by X.

३. पतिः is given as a Variant by
Dev.

४. इन इन...वरस्य X; [इन इन...नामा-
नि] y.

५. विश्वम् and परीणसा are not ex-
plained by Devarāja.

६. परोणसा Roth.

७. व्यानशिशतम् । BK 2.

८. सरिरं X, BK 2.

९. कुविदिति बहोः X; [कुविदि...नामानि] y.

१०. रिहं BK 2; ऋहन्. च.

११. नृषमः is added after निघृष्वः by
BK 2, M 2; M 3, W 3 ग; and
त्रिषमः by W 1, W 2.

१२. कृधुकः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
कृथुकः BK 2.

१३. दहरकः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१४. omitted by BK 2. M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3.

१५. अल्पकमिति ह्रस्वस्य X; [अल्प...
नामानि] y.

महत् । ब्रध्नः । ऋष्वः । बृहत् । उक्षितः । तवसः । तविषः ।
महिषः । अम्बः । ऋभुक्षाः । उक्षा । विहायाः । यद्वाः । वत्रक्षिथं । विव-
क्षसे । अम्भुणः । माहिनः । गभीरः । कंकुहः । रभसः । ब्राधन् ।
विरंशी । अङ्गुतम् । बर्हिष्ठः । बर्हिषीति महतः [बर्हिषदिति पञ्चविंशतिर्म-
हन्नामानि] ॥ ३ ॥

गयः । कृदरः । गतिः । हर्म्यम् । अस्तम् । पस्त्यम् । दुरोणे ।
नीळम् । दुर्याः । स्वसराणि । अमा । दमे । कृत्तिः । योनिः । सत्र । शर-
णम् । वरुथम् । छदिः । छदिः । छाया । शर्म । अज्मेति गृहाणाम्
[अज्मेति द्वाविंशतिर्गृहनामानि] ॥ ४ ॥

इरज्यति । विधेम । सपर्यति । नमस्यति । दुवस्यति । ऋधोति ।
ऋणद्धि । ऋच्छति । संपति । विवासतीति [देश] परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

१. महः X, BK 2.

२. ऋथः BK 2.

३. उक्षाः X; BK 2.

४. महिषः । अम्बः come after उक्षितः in M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

५. ववक्षथा. BK 2.

६. गभीरः । माहिनः । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

७. कंकुहस्तिना X; BK 2.

८. भरतः BK 2.

९. ब्राधम् BK 2, X.

१०. विरंशी. BK 2.

११. अङ्गुतः BK 2; X.

१२. बर्हिष्ठः BK 2; X.

१३. बर्हिषीति महतः X; [बर्हिषदि...मानि] Y.

१४. गयः M 1.

१५. नीरं M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१६. अस्त्यम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; is added after अस्तम् in BK 2.

१७. नीळम् is omitted by M 2, M 3, BK 2, W 1, W 2, W 3.

१८. योनि S, W 4.

१९. शर्म X, BK 2.

२०. वर्म. X; BK 2.

२१. अज्मेति गृहाणाम् X; [अज्मेति...नामानि] Y.

२२. इरज्यति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

२३. शवति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

२४. दश is omitted by X.

शिल्वाता । शतरा । शतपन्ता । शिल्गुः । स्थूमकम् । शेवृधम् ।
मयः । सुगम्यम् । सुदिनम् । शूषम् । शुनम् । शैगम् । भेषजम् । जला-
षम् । स्योनम् । सुम्नम् । शेवम् । शिवम् । शम् । कदिति सुखस्य [कमिति
विंशतिः सुखनामानि] ॥ ६ ॥

निर्णिक । वत्रिः । वर्षः । वपुः । अमतिः । अप्सः । प्सुः । अम्रः
पिष्टम् । पेशः । कृशनम् । मरुत् । अर्जुनम् । ताम्रम् । अरुषम् । शैग्यमि-
ति रूपस्य [शिल्पमिति षोडश रूपनामानि] ॥ ७ ॥

अस्त्रेमा । अनेमा । अनेद्यः । अनवद्यः । अनमिशस्त्यः । उक्थ्यः ।
सुनीथः । पाकः । वामः । वयुनमिति प्रशस्यस्य [वयुनमिति दश प्रशस्यना-
मानि] ॥ ८ ॥

केतुः । केतः । चेतः । चित्तम् । क्रतुः । असुः । धीः ।
शची । माया । वयुनम् । अभिख्येति प्रज्ञायाः [अभिख्येत्येकादश
प्रज्ञानामानि] ॥ ९ ॥

१. शिल्गु M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; शर्म क. and Devārāja.

२. शेवृधम् X, BK 2.

३. स्थूम । कम् । X, BK 2.

४. सुदिनम् BK 2.

५. शं BK 2, X.

६. सुम्नम् is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.

७. शैग्यम् M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

८. कदिति सुखस्य X; [कमिति...नामानि] Y.

९. अपुः is added after वपुः by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१०. प्सु M 1, M 4, C 1, C 2, C 3, C 4, S, W 4; वप्सः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.

११. omitted by X; BK 2.

१२. प्सरः क. and Dev.

१३. शैग्यमितिरूपस्य X; [शिल्पमिति...नामानि] Y.

१४. अस्त्रेमाः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2, and S'iva, Sāma.

१५. अनेमा is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2; अनेमाः S'iva, Sāma.

१६. अनिद्यः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१७. अनमिशस्तिः । अनवद्यः । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१८. उक्थ्यः M 3, W 2, W 3; उक्थ्याः M 2, उक्थ्य W 1.

१९. वयुन...स्य X; [वयुन...नामानि] Y.

२०. केतः । केतुः । X; BK 2.

२१. अभि...प्रज्ञायाः X; [अभि...नामानि] Y.

बद् । श्रत् । सत्रा । अद्वा । इत्था । ऋतमिति सत्यस्य [ऋतमिति पद् सत्यनामानि] ॥ १० ॥

चिक्वयत् । चाकनत् । अचक्ष्म । चष्टे । वि चष्टे । विचर्षणिः । विश्वचर्षणिः । अवचाकशदिति [अष्टौ] पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम् । नुकम् । सुकम् । आहिकम् । आकीम् । नकिः । माकिः । नकीम् । आकृतमित्यामिश्राणि [आकृतमिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपद-समाम्नाय] ॥ १२ ॥

इदमिव । इदं यथा । अग्निर्न ये । चतुरंश्चिदमानात् । ब्राह्मणा व्रत-चारिणः । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । जार आ भगम् । मेपो भूतोऽभि यन्नयः । तद्रूपः । तद्वर्णः । तद्वत् । तथेत्युपमाः ॥ १३ ॥

अर्चति । गायति । रेभति । स्तोभति । गूर्धयति । गुणाति । जर्ते । ह्यते । नदति । पृच्छति । रिहति । धमति । कृपायति । कृपण्यति । पण-स्यति । पणायते । वल्गुयति । मन्दते । भन्दते । छन्दति । छन्दयते । शश-मानः । रजयति । रजयति । शंसति । स्तौति । यौति । रौति । नौति । मनति । पणायति । पणते । सपति । पपृक्षाः । महयति । वाजयति । पूजयति । मन्यते । मेदति । रसति । स्वरति । वेनति । मन्द्रयते । जल्पतीति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥ According to the other recension the list of words from भन्दते onward is the following:—

१. इत्था । अद्वा । X; BK 2.
२. ऋतमि...सत्यस्य X; [ऋतमि...नामानि] Y.
३. चिक्वयम् । चन । चाक्ष्म । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2.
४. is omitted by X.
५. सुकम् । नुकम् । X; BK 2.
६. आहिकम् is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.
७. आकीम् । नकीम् । नकिः । माकीम् । माकिः । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.
८. आकृतमित्यामिश्राणि X; [आकृतमिति...समाम्नाय] Y.
९. तद्रूपः M 3.
१०. सृणति BK 2.

११. जरति X, BK 2.
१२. ह्यति X, BK 2.
१३. रिहति । धमति । नदति । पृच्छति । कृपा । X; BK 2.
१४. पणस्यति. X; BK 2.
१५. पणायते M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, Roth.
१६. कृपणयति । पणस्यति । पणायते । वल्गु-यन्ति । BK 2.
१७. भन्दते is omitted by W 1, W 2, W 3, BK 2.
१८. छन्दयति. X; छन्दति. BK 2.
१९. रजयति । रजयति । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.
२०. जरयति Deva.
२१. पिपृक्षाः ग. C. D. F.
२२. मन्दति M 1, C 4, S, W 4.

(भन्दते । भणति । भणायते । स्वपिति । पिपृक्षाः । महयति । वाजयति । पूजयति । स्वदति । मदति । रसति । वेनति । कल्पते । जल्पति । मन्त्रयते । वन्दत इत्यर्चतिकर्माणः ॥ १४ ॥) M 2, M 3 W 1, W 2, W 3.

विप्रः । विग्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः । वेधाः । कण्वः । ऋभुः । नवेदाः । कंविः । मनीषी । मन्धाता । विधाता । विपः । मन्त्रित् । विपश्चित् । विपन्यवः । आकेनिपः । उशिजः । कीस्तासः । अंदातयः । मतयः । मंतुथाः । मेधाविन इति मेधाविनाम् [वाघत इति चतुर्विंशतिमेधा-विनामानि] ॥ १५ ॥

रेभः । जरिता । कारुः । नदः । स्तौमुः । कीरिः । गौः । सूरिः । नादः । छन्दः । स्तुप् । रुद्रः । कृपण्युरिति त्रयोदश स्तोत्रनामानि (रेभः । जरिता । कारुः । कीरिः । तामुः । सूरिः । रुद्रः । नदः । नादः । छन्दः । स्तुत् । गौः । कृपण्युरिति स्तोत्रणाम्) ॥ १६ ॥

यज्ञः । वेनः । अंध्वरः । मेधः । विदथः । नार्यः । सर्वनम् । होत्रा । इष्टिः । देवताता । मुखः । विष्णुः । इन्दुः । प्रजापतिः । धर्म इति यज्ञस्य । [धर्म इति पञ्चदश यज्ञनामानि] ॥ १७ ॥

१. पणायते Roth.

२. पिपृक्षाः BK 2.

३. मेधः X; BK 2.

४. ऋपुः BK 2.

५. कवि M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

६. मनीषिः Bib. Ind.

७. विपः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, विधाता and विपः omitted by BK 2.

८. विपन्युः X, BK 2.

९. आकेनिपः । केनिपः । X, BK 2.

१०. अंदातयः M 1; श्रद्धातयः BK 2.

११. मनुष्याः ग.

१२. मेधाविन.....नाम् X.

१३. [वाघत.....नामानि] Y.

१४. नादः M 1.

१५. तामुः ग. C. D. F.

१६. Words within brackets are the text of the shorter recension.

१७. मेधः । नार्यः । अंध्वरः । विदथः । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१८. नार्यः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; नारीः ग.

१९. धर्म...यज्ञस्य X; [धर्म.....नामानि] Y.

भरताः । कुरवः । वाघतः । वृक्तवर्हिषः । यतसुचः । मरुतः ।
सेवार्धः । देवयव इत्यृत्विजाम् [देवयव इत्यष्टावृत्विङ्गामानि] ॥ १८ ॥

ईमहे । यामि । मन्महे । दृद्धि । शग्धि । पूंधि । मिमिद्धि ।
मिमीहि । रिरिद्धि । रिरिहि । पीपरत् । यन्तारः । यन्धि । इषुध्यति ।
मदेमहि । मनामहे । मायत इति [सप्तदश] याश्चाकर्माणः ॥ १९ ॥

दाति । दाशति । दासति । राति । रासति । पूंणक्षि । पूंणाति ।
शिक्षति । तुञ्जति । मंहत इति [दश] दानकर्माणः ॥ २० ॥

परिस्त्रव । पवस्व । अभ्यर्ष । आशिष इति [चत्वारः] अध्येषणा-
कर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

कूपः । कातुः । कर्तः । वज्रः । काटः । खातः । अवतः । क्रिविः ।
सूदः । उत्सः । ऋश्यदात् । कारोतरात् । कुशयः । केवट इति कूपस्य [केवट
इति चतुर्दश कूपनामानि] ॥ २३ ॥

१. भारताः क. and Devarāja.

२. सेवार्धः is placed after वृक्तवर्हिषः
by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

३. देवयव...जाम् X; [देवयव...ना-
मानि] Y.

४. दृद्धि. M 1; दग्धि M 2, M 3, W 1,
W 3; दन्धि W 2.

५. पूंधि M 1.

६. रिरिहि । मिमीहि । रिरिद्धि । मिमिद्धि ।
BK 2.

७. यन्ति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;
BK 2.

८. सप्तदश omitted by X.

९. पूणक्षि M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१०. वृञ्जति is added after पूणाति by
M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.
प्रीणाति BK 2.

११. तुञ्जति is omitted by M 2, M 3,
W 1, W 2, BK 2, W 3.

१२. दश is omitted by X.

१३. परिश्रव. ख.

१४. चत्वारः omitted by X.

१५. वज्रः M 2, M 3, W 2, W 3; वज्रः
W 1; वज्रः BK 2. काटः is placed
after वज्रः by M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3, BK 2.

१६. कारुः M 2; कानुः W 3.

१७. खातः । अवतः । अवतः । M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3, BK 2.

१८. क्रिवि M 2; कृवि M 3, W 1, W 2,
W 3; कूपः is placed after क्रिवि in
M 3, W 1, W 2, W 3, after कृवि.
BK 2.

१९. ऋश्यदात् W 1; रिश्यदात् M 3.

२०. कारोतरः M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3.

२१. केवट...कूपस्य X; [केवट...नामानि]
Y.

तृपुः । तका । रिभवा । रिपुः । रिक्ता । रिहायाः । तायुः । तस्करः ।
वनर्गुः । हुरश्चित् । मुषीवान् । मलिम्लुचः । अघशंसः । वृक इति स्तेनस्य
[वृक इति चतुर्दशैव स्तेननामानि] ॥ २४ ॥

निण्यम् । सँखः । सनुतः । हिरूक् । प्रतीच्यम् । अपीच्यमिति
[पँट] निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥

आके । पुराके । पुराचैः । आरे । परावत इति दूरस्य [परावत इति
पञ्च दूरनामानि] ॥ २६ ॥

ग्रन्म । प्रदिवः । प्रवयाः । सनेमि । पूर्व्यम् । अहायेति पुराणस्य
[अहायेति षट् पुराणनामानि] ॥ २७ ॥

नवम् । नूतम् । नूतनम् । नव्यम् । इदा । ईदानीमिति नवस्य
[इदानीमिति षष्ठे नवनामानि] ॥ २८ ॥

प्रपित्वे । अभीके । दुभ्रम् । अर्भकम् । तिरः । सतः । त्वः । नेमः ।
ऋक्षाः । स्तृभिः । वृग्नीभिः । उपजिह्विका । ऊर्दरम् । कृदरम् । रम्भः ।
पिनाकम् । मेना । ग्राः । शेषः । वैतसः । अया । एना । सिषक्तु ।
सचते । भ्यसते । रेजते इति द्विशः [रेजते इति षड्विंशतिर्द्विश उत्तराणि
नामानि] ॥ २९ ॥

१. त्रिपुः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

२. रिपुः । तक्वा । तृक्वा । रिक्वा । रिह्वा । M
2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

३. वृक,.....स्तेनस्य X; [वृक.....नामानि]
Y.

४. सस्तः BK 2.

५. पँट is omitted by X.

६. परावत.....दूरस्य X; [परावत.....
नामानि] Y.

७. अहायेति.....पुराणस्य X; [अहायेति...
नामानि] Y.

८. इदानीमिति नवस्य X; [इदानी.....
नामानि] Y.

९. ऋक्षा BK 2.

१०. स्त्रीभिः BK 2.

११. सिपक्ति M 2, M 3, W 1, W 2, W 3,
BK 2.

१२. नंसते ग.

१३. रेजते...द्विशः X; [रेजते...नामानि] Y.

स्वधे । पुरन्धी । धिषणे । रोदसी । क्षोणी । अम्भसी । नभसी । रजसी । सदसी । सन्ननी । वृत्तवती । बहुले । गभीरे । गम्भीरे । ओण्यौ । चम्बौ । पाश्वौ । मही । उर्वी । पृथ्वी । अदिती । अही । दूरे अन्ते । अपारे अपारे इति द्यावापृथिव्योः [अपारे अपारे इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नामधेयानि] ॥ ३० ॥

इति निघण्टौ तृतीयोऽध्यायः ।

M 1, M 4, C 1, C 2, C 3, C 3, S, W 4 added the following summary :—

उर्व्यूहन्महद्गय इरज्यति शिम्वाता निर्णिगस्त्रेमा केतुर्बद् चिक्यद्विक-
मिदमिवाचति विप्रो रेभो यज्ञो भरता ईमहे दाति परि स्रवं स्वपिति कूपस्तु-
पुर्निण्यमाके प्रत्नवम् प्रपित्वे स्वधे त्रिंशत् ॥

इति निघण्टौ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

जहा । निधा । शिताम । मेहना । दमूनाः । मूषः । इषिरेण । कुरुतन । जठरे । तितउ । शिप्रे । मध्या । मन्दू । ईमान्तासः । कायमानः । लोधम् । शीरम् । विद्रधे । द्रुपदे । तुग्नि । नसन्ते । नसन्त । आहनसः ।

१. स्वधे. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

२. रोदसी is added after रोदसी by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

३. नभसी is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

४. ओण्यौ । नप्यौ । चम्बौ । पाश्वौ । M 2, M 3, W 1, W 2, W 3; BK 2. Ms. ग has नप्यौ.

५. पृथ्वी । वृहती । दूरे अन्ते । अपारे etc. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3.

६. दूरे । अन्ते । M 3; दूरे ध्वी. BK 2, अन्ते । क. ग.

७. अपारे.....पृथिव्योः X [अपारे..... नामधेयानि] Y.

८. द्यावापृथिव्यो नामः M 1.

९. शिताम । निधा । BK 2.

१०. मेहनाः BK 2.

११. दमुनाः ग.

१२. मूषः च.

१३. इषिरः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

१४. जठरम् ख. ग.

१५. नसतः X & Y, BK 2, Roth. नसन्त S'iva and Sāma. The authority of the Mss. of both recensions has been discarded for this particular word because Yāska, a much older authority than all the Mss. put together, reads नसन्त.

अग्रसत् । इष्मिणः । वाहः । परितक्म्या । सुविते । दयते । नूचित् । नूच । दावने । अकूपारस्य । शिशीते । सुतुकः । सुप्रायुणः । अप्रायुवः । चयवनः । रजः । हरः । जुहुरे । व्यन्तः । क्राणाः । वाशी । विषुणः । जामिः । पिता । शंयोः । अदितिः । एरिरे । जसुरिः । जरते । मन्दिने । गौः । गातुः । दंसयः । तूताव । चयसे । वियुते । ऋधक् । अस्याः । अस्य [अस्वेति द्विषष्टिः पदानि] ॥ १ ॥

सस्मिम् । वाहिष्ठः । दूतः । वावशानः । वार्यम् । अन्धः । अस-
श्चन्ती । वनुष्यति । तरुष्यति । भुन्दनाः । आहनः । नदः । सोमो अक्षाः ।
श्वात्रम् । ऊतिः । हासमाने । पडभिः । ससम् । द्विता । त्राः । वराहः ।
खसराणि । शर्याः । अर्कः । पविः । वक्षः । धन्व । सिनम् । इत्था ।
सचा । चित् । आ । द्युम्रम् । पवित्रम् । तोदः । स्वञ्चाः । शिपिविष्टः ।
विष्णुः । आघृणिः । पृथुजयाः । अथयुम् । काणुका । अध्रिगुः । आङ्गुषः ।
आपान्तमन्युः । ईमशा । उर्वशी । वयुनम् । वाजपस्त्यम् । वाजगन्ध्यम् ।
गन्ध्यम् । गधितो । कौरयाणः । तौरयाणः । अहयाणः । हरयाणः । आरितः ।
ब्रन्दी । निष्पपी । तूर्णीशम् । क्षुम्पम् । निचुम्पुणः । पदिम् । पादुः । वृकः ।
जोषवाकम् । कृत्तिः । श्वघ्नी । समस्य । कुटस्य । चर्पणिः । शम्बः । केपयः ।
तुतुमाकृषे । असंत्रम् । कौकुदम् । बीरिटे । अच्छ । परि । ईम् । सीम् ।
एनम् । एनाम् सृणिः [सृणिरिति चतुस्तमशीतिः पदानि] ॥ २ ॥

१. परितक्म्या ग.

२. नूच is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

३. सुतुकः BK 2.

४. चयवानः a variant given by Yāska.

५. क्राणां BK 2.

६. जामि W 1.

७. एरिति BK 2.

८. आस्या W 3.

९. अस्य X; [अस्वेति...पदानि] Y.

१०. दूतः is omitted by M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

११. अहः ख.

१२. तरुष्यते. क.

१३. वक्षः M 3.

१४. सितम् क.

१५. आङ्गुषम् M 3.

१६. अथयुम् M 3.

१७. आङ्गुष्टः BK 2.

१८. आपान्तमन्युः M 1.

१९. इयसा च.

२०. गन्ध्यम्. ग.

२१. गधयति M 2, W 1, W 2, BK 2.

गधयतिः M 3, W 3.

२२. हरयाणः is omitted by Roth.

२३. ब्रन्दिनः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3, BK 2.

२४. निःपपी M 1, W 1; निष्पपी BK 2.

२५. काकुटम् M 3.

२६. ई W 1.

२७. सी. W 1.

२८. सृणिः M 2, M 3, W 1, W 2, W 3;

[सृणिः.....पदानि] Y.

आशुशुक्षणिः । आशाभ्यः । काशिः । कुणारुम् । अलातृणः । सल-
लूकम् । कल्पयम् । विस्त्रुहः । वीरुधः । नक्षदाभम् । अस्कृधोयुः ।
निशुम्भाः । वृवदुक्थम् । ऋदुदरः । ऋदुपे । पुलुकामः । असिन्वती ।
कपना । भाक्रजीकः । रुजानाः । जणिः । ओमना । उपलप्रक्षिणी ।
उपसि । प्रकलवित् । अभ्यर्धयज्वा । ईक्षे । क्षोणस्य । असे । पार्थः ।
सवीमनि । सुप्रथाः । विदथानि । श्रायन्तः । आशीः । अजीगः । अमूरः ।
शशमानः । देवो देवाच्या कृपा । विजामातुः । ओमासः । सोमानम् ।
अनवायम् । किमीदिने । अमवान् । अमीवा । दुरितम् । अप्वा । अमतिः ।
श्रुष्टी । पुरन्धिः । रुशत् । रिशादसः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनषक् ।
तुर्वणिः । गिर्वणसे । असूत्ते । सूत्ते । अम्यक् । यादृश्मिन् । जारयार्थि ।
अग्रिया । चनः । पचता । शुरुधः । अमिनः । जञ्जतीः । अप्र-
तिष्कृतः । शशदानः । सुप्रः । सुशिप्रः । शिप्रः । रंसु । द्विवर्ही । अक्रः ।
उराणः । स्तिर्यानाम् । स्तिर्पाः । जवारु । जरुथम् । कुलिशः । तुञ्जः ।
बर्हणा । तनुष्टिम् । इलीविशः । क्रियेधाः । भृमिः । विष्पितः । तुरीपम् ।
रास्पिनः । ऋञ्जतिः । ऋजुनीती । प्रतद्वसु । हिनोत । चोष्कूयमाणः ।
चोष्कूयते । सुमत् । दिर्विष्टिषु । दूतः । जिन्वति । अमत्रः । ऋचीषमः ।
अनर्शरातिम् । अनर्वा । असामि । गल्दया । जब्धवः । बकुरः । वेकनाटान् ।

१. आशुशुक्षणिः W 1.

२. विस्त्रुधः W 1.

३. भाक्रजीकः W 1.

४. प्रकलवित् W 1.

५. आजीगः W 1.

६. देवो देवाच्या । कृपा । ख. ग. च.

७. अमः BK 2, M 2, M 3, W 2, W 3;
अयः W 1.

८. अप्वे Dev; अवा BK 2.

९. गिर्वणाः Y & Sāma.

१०. जञ्जतीः M 2, W 2; जञ्जतीः M 3.

११. अप्रतिष्कृतः BK 2.

१२. The third section comes to an end
after शशदानः in M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3.

१३. सशिगः W 1.

१४. omitted by C 3 & S.

१५. स्तिपं BK 2. जवारु । BK 2.

१६. बर्हणाः BK 2.

१७. ऋजता BK 2.

१८. ऋजुनीती is omitted by M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3, BK 2.

अभिधेतन । अंहुरः । वतः । वाताप्यम् । चाकन् । रथर्यति । असक्राम् ।
आधवः । अनवव्रवः । सदान्वे । शिरिम्बिठः । पराशरः । किर्विर्दती ।
करूलती । दनः । शरारुः । इदंयुः । कीकटेषु । वुन्दः । वृन्दम् । किः ।
उल्वम् । ऋवीसमृवीसम् [ऋवीसमृवीसमिति त्रयस्त्रिंशच्छतं पदानि] ॥ ३ ॥

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः ।

M 1, M 4, C 1, C 2, C 3, C 4, S, W 4 add the following
summary'.

जहा सस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ।

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानर [इति त्रीणि पदानि] ॥ १ ॥

द्रविणोदाः । इध्मः । तनूनपात् । नराशंसः । ईळः । बर्हिः । द्वारः ।
उपासानक्ता । दैव्या होतारा । तिस्रो देवीः । लष्टा । वनस्पतिः । स्वाहा-
कृतय [इति त्रयोदशपदानि] ॥ २ ॥

अश्वः । शकुनिः । मण्डकाः । अक्षाः । ग्रावाणः । नाराशंसः ।
रथः । दुन्दुभिः । इपुधिः । हस्तघ्नः । अभीश्वः । धनुः । ज्या । इषुः ।
अश्वार्जनी । उल्लखलम् । वृषभः । दुघ्नः । पितुः । नद्यः । आपः । ओषधयः ।
रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा । पृथिवी । अप्वा । अग्रायी । उल्लखलमुसले ।

१. असरथर्यति is added before असक्राम्
by M 2; असक्रात् BK 2.२. शिरिम्बिठः is omitted by M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3, BK 2.

३. कृविर्दति BK 2.

४. ऋवीसमृवीसम् X; [ऋवीस...पदानि]
Y. कवीसमृवीसम् BK 2.५. द्वात्रिंशच्छतं C 3, S. Roth. Bhad;
Sāma.६. M 2, M 3, W 1, W 2, W 3 have
॥ ४ ॥ instead of ॥ ३ ॥७. वैश्वानरः । द्रविणोदाः etc, M 2, M 3,
W 1, W 2, W 3, BK 2.

८. ईळः क. ख. ग. BK 2.

९. स्वाहाकृतयः ॥ १ ॥ M 2, M 3, W 1,
W 2, W 3; कृतय...॥ २ ॥ y.१०. नराशंसः M 1, M 4, C 1, C 2, C 4,
S, W 4.

११. अश्वजनि । उल्लखलं मुशलं । BK 2.

१२. अरण्यानि ग. च. अरण्यानी M 2, M 3.

१३. श्रद्धा । पृथिवी । M 3.

हविर्धने । धावापृथिवी । विपादलुतुद्री । आनी । शुनासीरौ । देवी जोष्टी ।
देवी ऊर्जाहुती [इति पदत्रिंशत् पदानि] ॥ ३ ॥

वायुः । वरुणः । रुद्रः । इन्द्रः । पर्जन्यः । बृहस्पतिः । ब्रह्मण-
स्पतिः । क्षेत्रस्य पतिः । वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः । अपां नपात् । यमः ।
मित्रः । कः । सरस्वान् । विश्वकर्मा । तार्क्ष्यः । मन्युः । दधिक्राः । सविता ।
त्वष्टा । वातः । अग्निः । वेनः । असुनीतिः । क्रतुः । इन्दुः । प्रजापतिः ।
अहिः । अहिर्बुध्न्यः । सुपर्णः । पुरुरवा [इति द्वात्रिंशत् पदानि] ॥ ४ ॥

श्येनः । सोमः । चन्द्रमा । मृत्युः । विश्वानरः । धाता । विधाता ।
मरुतः । रुद्राः । क्रभवः । अङ्गिरसः । पितरः । अथर्वाणः । भृगवः ।
आर्ष्याः । अदितिः । सरमा । सरस्वती । वाक् । अनुमतिः । राका ।
सिनीवाली । कुहूः । यमी । उर्वशी । पृथिवी । इन्द्राणी । गौरी । गौः ।
धेनुः । अघ्न्या । पृथ्या । स्वस्तिः । उषाः । इळा । रोदसी [इति पदत्रिंशत्
पदानि] ॥ ५ ॥

अश्विनौ । उषाः । सूर्या । वृषाकपायी । सरण्युः । त्वष्टा । सविता ।
भृगः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः । केशी । केशिनः ।
वृषाकपिः । यमः । अज एकपात् । पृथिवी । समुद्रः । अथर्वा । मनुः । दुध्यङ् ।
आदित्याः । सप्तऋषयः । देवाः । विश्वेदेवाः । साध्याः । वसवः । वाजिनः ।
देवपत्न्यो देवपत्न्य [इत्येकत्रिंशत् पदानि] ॥ ६ ॥

इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः ।

M 1, M 4, C 1, C 2, C 3, C 4, S, W 4 add the following
summary'.

अग्निर्द्रविणोदा अश्वो वायुः श्येनोऽश्विनौ पद ।

इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

१. धावापृथिव्यौ M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.
२. विपादलुतुद्री M 2, M 3, W 1, W 2,
W 3, BK 2.
३. [-] is omitted by X, BK 2; ॥ २ ॥ X.
॥ ३ ॥ Y.
४. पुरुरवा ॥ ३ ॥ X; BK 2. पुरुरवा.....
॥ ४ ॥ Y.
५. ऋषयः is added after भृगवः by X,

BK 2.

६. आर्या BK 2.
७. कुहूः C 3, कुहू W 2, W 3, ग.
८. ग adds इषा after उषा; उषा BK 2.
९. रोदसी ॥ ४ ॥ X; रोदसी..... ॥ ५ ॥ Y.
१०. सगः BK 2.
११. दुध्यङ् । अथर्वा । मनुः । Dev.
१२. देवपत्न्यः ॥ ५ ॥ X; देवपत्न्य..... ॥ ६ ॥
Y.

श्रीयास्कमुनिविरचितं निरुक्तं प्रारभ्यते ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

समाम्नायः समाम्नातः । स व्याख्यातव्यः । तस्मिन् समाम्नायं निघण्टव इत्या-
चक्षते । निघण्टवः कस्मात् । निगमौ इमे भवन्ति । छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समा-
म्नाताः । ते निगन्तव एव सन्तो निगमनोन्निघण्टव उच्यन्त इत्यौपमन्यवः । अपि
वा हननादेव स्युः । समाहता भवन्ति । यद्वा समाहता भवन्ति ।

तद् यानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते^१ चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि
भवन्ति । तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति । भावप्रधानमाख्यातम् । सत्त्वप्रधानानि

१. The word समाम्नायः means 'a list,'
or 'a traditional list'; cf. VPR.
viii. i:

अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्यामः ।
TPR. i. 1. अथ वर्णसमाम्नायः ।

अनुवाकानुक्रमणी 1. 6:

पदाक्षरसमाम्नायं छन्दस्येव प्रतिष्ठितम् ।

Durga: समाङ्पूर्वस्य ज्ञातेरभ्यासा-
र्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः । समभ्य-
स्यते मर्यादयायमिति समाम्नायः ।

cf. also त्रिभाष्यरत्न on TPR. i. 1.

२. cf. Sāyana, *Int. to RV. p. 21*:

तत् व्याख्यानं च समाम्नायः समाम्नात
इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्वाच्यमनुभवत्य-
नुभवतीत्यतैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को नि-
र्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते ।

३. Durga explains the term in the
following way:

निश्चयेनाधिकं वा निगूढार्थं एते परि-
ज्ञाताः सन्तो मन्त्रार्थान् गमयन्ति ज्ञाप-
यन्ति ततो निगमसंज्ञा... इमे भवन्ति ।

४. Roth adopted the variant समाहृत्य
on the principle *lectio difficilior
potior est*. This reading was
adopted on the evidence of a
single Ms. unsupported by any

other. Roth was rather hasty in
doing so and later on he rectified
this mistake. All the Mss. that
I have collated and Durga read
समाहृत्य.

५. निगमनां निघ० BK 1.

६. व्यातो BK 1.

७. cf. RPR. 12. 5: 699:

नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्चत्वार्योऽहुः
पदजातानि शब्दाः ।

APR. i. 1: चतुर्णां पदजातानां नामा-
ख्यातोपसर्गनिपातानां संध्यपद्यौ गुणौ
प्रातिज्ञम् ।

VPR. 8. 52: तच्चतुर्धा नामाख्यातो-
पसर्गनिपाताः ।

KAS. II, 10: 28. p. 72: वर्ण-
संघातः पदम् । तच्चतुर्विधम् । नामाख्यातो-
पसर्गनिपाताश्चेति ।

PMbh. i. 1. 1: p. 3: चत्वारि पदजा-
तानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।

SDS. p. 140: ननु नामाख्यातभेदेन
पदद्वैविध्यप्रतीतेः कथं चातुर्विध्यमुक्त-
मिति चेन्मैवं प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् ।
तदुक्तं प्रकीर्णके । द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं
चतुर्धा पञ्चधापि वा । अपोद्धृत्यैव वाच्येभ्यः
प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति ॥

नामानि^१ । तद् यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे^२ । व्रजति पचतीति । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्ते सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिः । व्रज्या पक्तिरिति । अद् इति सत्त्वानामुपदेशः । गौरश्चः पुरुषो हस्तीति । भवतीति भावस्य । आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति^३ ।

कर्मप्रवचनीयेन वै पंचमेन सह पदस्य पंचविधत्वमिति हेलराजो व्याख्यातवान् । कर्मप्रवचनीयास्तु.....उपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्तीत्यभिसन्धाय पदचातुर्विधं भाष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् ।

Sāyana, *Int. to RV.* p. 21: तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ।

cf. Dionysius of Halicarnassus: *Literary Composition. Ch. iii, Robert's ed. p. 71.* "Composition is.....a certain arrangement of the parts of speech...These were reckoned as three only by Theodectes and Aristotle and the philosophers of those times, who regarded nouns, verbs, connectives as the primary parts of speech. Their successors, particularly the leaders of the stoic school, raised the number to four, separating the article from the connectives".

cf. Aristotle, *Poetics* 20. 1456 b Bywater's ed. p. 57: 'Diction viewed as a whole is made up of the following parts: the letter (or the ultimate element) the syllable, the conjunction, the article, the noun, the verb, the case, and the speech.

८. तत्रैतं नाम०. BK 1.

९. cf. RPR. 12. 5: 700-1, 707:

तन्नाम येनाभिधाति सत्त्वं तदाख्यातं येन भावं स धातुः । क्रियावाचकमाख्यातंसत्त्वाभिधायकं नाम ।

The following stanza is cited by the commentator on the APR. in the beginning of the 4th ch. *J. A. O. S. Vol. 7. p. 591:*

आख्यातं यत्क्रियावाचि नाम सत्त्वाख्यमुच्यते ।

निपाताश्चादय सर्व उपसर्गास्तु प्रादयः॥ VPR. 8. 54-55:

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूर्णाः ॥

BD. ii. 121: भावप्रधानमाख्यातम् । KAS'. II. 10: 28. p. 72:

अविशिष्टलिङ्गमाख्यातं क्रियावाचि । तत्र नाम सत्त्वाभिधायि ।

JPM: 2. 1. 1: भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयते । एष इर्थो विधीयते ।

SDS. p. 144: भाववचनो धातुरिति ।क्रियावचनो धातुरिति ।

cf. Plato, *the Cratylus*; Jowett: *Dialogues of Plato p. i. 368-9:*

'Name is not a musical or pictorial imitation.....but it is expression of the essence of each thing in letters and syllables'.

cf. Aristotle, *Poetics* 20. 1456 b 10 Bywater', ed. p. 58: 'A noun or name is a composite significant sound not involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it.... A verb is a composite significant sound involving the idea of time, with parts which have no significance by themselves in it. Whereas the word 'man' or 'white' does not imply when, 'walks' and 'has walked' involve in addition to the idea of walking that of time present or time past'.

२. आचष्ट BK 1.

३. उपवर्गपर्यन्तमूहृत् BK 1.

४. पंक्तिरिति BK 1.

५. The 1st section comes to an end in Mss. of the shorter recension.

६. इति is omitted by G.

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥ १ ॥

तत्र चतुष्टु नोपपद्यते । अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः । शास्त्रकृतो योगश्च । व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके । तेषां मनुष्यवद् देवताभिधानम् । पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ।

पदभावविकारा भवन्तीति वार्ण्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे । नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणम् । विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद् विकारम् । वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयम् । सांयौगिकानां वार्थानाम् । वर्धते विजयेनेति वा । वर्धते शरीरेणेति वा । अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् । विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे । न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह साह । ते यथावचनमभ्युहितव्याः ।

न निर्वद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति । उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः । तद् य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम् ।

आ इत्यर्वागर्थे । प्र परा इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अभि इत्याभिमुख्यम् । प्रति इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अति सु इत्यभिपूजितार्थे । निर् दुर् इत्येतयोः प्रातिलोम्यम् । नि अव इति विनिग्रहार्थीयं । उद् इत्येतयोः प्रातिलोम्यम् । सम् इत्येकीभावम् । वि अप इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अनु इति सादृश्यापरभावम् । अपि इति

१. नित्यं is omitted in BK.

२. Durga gives युगपत् as a variant.

३. उत्पन्नानां BK.

४. मितरोतरो BK.

५. कृतोपयोगश्च A.

६. शब्दायणीमत्त्वाच्च BK.

७. नित्यात् W. 2.

८. Here ends the second section in BK.

९. इति is omitted in BK.

१०. cf. BD. ii. 121; PMbh. i. 3. 1. p. i. 258.

११. आयष्टे BK.

१२. द्रव्याप्र० BK.

१३. तीत्यपभाव० BK.

१४. स्याह BK.

१५. cf. BD. ii. 122.

१६. भवन्तीति G. cf. RP. 12. 6: 702; VP. 8. 54-55; KAS'. II. 10: 28. p. 72; PMbh. i. 3. 1. p. 256; ii. 1. 1. p. 365.

१७. cf. RP. 12. 5: 707.

१८. cf. BD. ii. 94. Here ends the 4th section in BK.

१९. आ आ BK.

२०. विनिग्रहार्थीयौ M 1, C 2, C 3, C 6. cf. SRV. I. 124. 11. p. i. 566:

अत्रावशब्दो विनिग्रहार्थीयो न्यवेति विनिग्रहार्थीयो । इति यास्केनोक्तत्वात् ।

२१. cf. SRV. I. 123. 7. p. i. 559:

अपेत्येतस्य प्रातिलोम्यं.....अभीत्याभिमुख्यमिति यास्कः ।

संसर्गम् । उप इत्युपजनम् । परि इति सर्वतोभावम् । अधि इत्युपरिभावमैश्वर्यं वा ।
एवमुच्चावचानर्थान्प्राहुः । त उपेक्षितव्याः ॥ ३ ॥

अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । अप्युपमार्थे । अपि कर्मोपसंग्रहार्थे ।
अपि पदपूर्णाः । तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ।

इवेति भाषायां च । अन्वध्यायं च ।

अग्निरिव । इन्द्र इव । इति ।

नेति प्रतिषेधार्थो भाषायाम् । उभयमन्वध्यायम् ।

नेन्द्रं देवमंसतं ।

इति प्रतिषेधार्थीयः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति ।

दुर्मदासो न सुरायांश्च ।

इत्युपमार्थीयः । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीते^१ ।

चिदित्येषोऽनेककर्मा । आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात् । इति पूजायाम् । [आचार्य
कस्मात्^२] आचार्य आचारं ग्राहयति । आचिनोत्यर्थान् । आचिनोति बुद्धिमिति
वा । दधिचित् । इत्युपमार्थे । कुलमासांश्चिदाहर । इत्यवकुत्सिते । कुलमासाः कुलेषु
सीदन्ति ।

१. The sentence एवमु...उपेक्षितव्याः is omitted by Durga.

२. Here ends the 5th sec. of the 1st pāda in BK.

३. cf. SRV. I. 124. 12. p. i. 566:

उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति यास्केनो-
क्तत्वात् ।

४. cf. BD. ii. 89; RP. 12. 8: 707; VP. 8. 55.

५. भवन्तीति R. भवन्ति is omitted by C 2, G, S. cf. BD. ii. 91:

इव न चिन्तु चत्वार उपमार्था भवन्ति ते ।

६. RV. X. 84. 2; 106. 3.

७. RV. X. 84. 5; 166. 2; 173. 2.

८. cf. BD. ii. 92.

९. RV. X. 86. 1.

१०. RV. VIII. 2. 12.

११. cf. SRV. I. 8. 5; 124. 4. pp. i. 61, 563. Here ends the 1st sec. of the 2nd pāda in BK.

१२. Omitted in BK. C 4, C 5, Kn, M 3, M i, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. and Durga.

१३. cf. PMbh. i. 1. 3. p. 38:
आचार्याचारात् संज्ञासिद्धिः ।

१४. The whole sentence from आचार्य...
वा is omitted by Durga.

१५. cf. SRV. I. 169. 3. p. i. 737:
चिदित्युपमार्थे । इति यास्केनोपमार्थस्यो-
क्तत्वात् ।

१६. कुलमासांश्चिद् BK.

१७. Quoted by SRV. I. 129. 10. p. i. 588.

१८. कुलमासाः BK.

१९. The sentence कुलमासाः कुलेषु सीदन्ति
is omitted by Durga.

नु इत्येषोऽनेककर्मा । इदं नु करिष्यति । इति हेत्वपदेशे । कथं नु करिष्यति ।
इत्यनुपृष्टे । नन्वेतदकार्षीत् । इति च । अथाप्युपमार्थे भवति^३ ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वृयाः ।

वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखाः । वृयाः शाखा वेतेः । वातायना भवन्ति । शाखाः
खशयाः । शक्नोतेर्वा ।

अथ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते न त्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्
सं कर्मोपसंग्रहः ।

चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां संग्रयुज्यते ।

अहं च त्वं च वृत्रहन् । इति ।

एतस्मिन्नेवार्थे ।

देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । इत्याकारः ।

वेति विचारणार्थे ।

हन्ताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा । इति ।

अथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४ ॥

वायुर्वा त्वा मनुर्वा ला । इति^४ ।

अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीया । पूर्वेण संग्रयुज्यते । अयमहेदं करो-
त्वयमिदम् । इदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीति ।

१. कार्षीः M i, M 3, BK.

२. Quoted by SRV. I. 91. 3. p. i. 403:
तदुक्तं यास्केन । अथाप्युपमार्थे भवति ।
वृक्षस्य...वृयाः ।

Here ends the 2nd section of
the 2nd pāda in BK.

३. RV. VI. 24. 3.

४. The passage वृयाः...भवन्ति is quo-
ted by SRV. I. 59. 1. p. i. 291.

५. वातायना भवन्ति is omitted by
Durga.

६. शक्नोतेर्वा is omitted by Durga.

७. पृथक्त्वमहमिति BK ;

पृथक्त्वमिति ह A, G.

८. चौद्देशिकम् BK.

९. च. W 1, W 2, M i, BK.

१०. RV. VIII. 62. 11. The अ of अहं
is elided after संग्रयुज्यते by the
Mss. of the longer recension. The
first i of iti is accented in the Mss.
but as I have separated it from
the Vedic quotation, I leave it
unaccented.

११. Quoted by SRV. I. 48. 16. p. i. 246.

१२. RV. X. 16. 11.

१३. cf. BD. i. 56: प्रमादस्त्वेष हन्ताहं etc.

१४. RV. X. 119. 9.

१५. TS. 1. 7. 7. 2; KS. 13. 14. Here
ends the 3rd Section of the 2nd
pāda in BK.

१६. विनिग्रहार्थीयो M 1, C 2, C 3, C 6, BK.

१७. इदम् is omitted by Roth.

१८. नु M 2, M 3, W 1, W 2, C 4,
C 5, BK.

अथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण । मृषेमे वदन्ति सत्यमु ते वदन्तीति ।
अथापि पदपूरणः ।

इदमु । तदु ।

हीत्येषोऽनेककर्मा । इदं हि करिष्यति । इति हेत्वपदेशे । कथं हि करिष्यति ।
इत्यनुपृष्टे । कथं हि व्याकरिष्यति । इत्यसूयायाम् ।

किलेति विद्याप्रकर्षे । एवं किलेति । अथापि नु ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यते-
ऽनुपृष्टे । न किलैवम् । ननु किलैवम् ।

मेति प्रतिषेधे । मा कार्षीः । मा हार्षीरिति च ।

खल्विति च । खलु कृत्वा । खलु कृतम् । अथापि पदपूरणः । एवं खलु तद्
बभूवेति ।

शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । शश्वदेवम् । इत्यनुपृष्टे । एवं शश्वत् ।
इत्यस्वयं पृष्टे ।

नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । उभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च
पदपूरणश्च ।

अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार । स इन्द्र एत्य परिदेव-
यांचक्रे ॥ ५ ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेदु यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं विनश्यति ॥

न नूनमस्त्यद्यतनम् । नो एव श्वस्तनम् । अद्यास्मिन् यवि । द्युरित्यहो नामधे-
यम् । द्योतत इति सतः । श्व उपाशंसनीयः कालः । ह्यो हीनः कालः । कस्तद्वेद
यदद्भुतम् । कस्तद्वेद यदभूतम् । इदमपीतरदद्भुतमभूतमिव । अन्यस्य चित्तम् । अभि-
संचरेण्यमभिसंचारि । अन्यो नानेयः । चित्तं चेततेः । उताधीतं विनश्यतीति ।
[अप्याध्यातं विनश्यति] आध्यातमभिप्रेतम् ।

अथापि पदपूरणः ॥ ६ ॥

१. RV. IV. 51. 1.

२. RV. I. 62. 6.

३. The passage अगस्त्य...चक्रे is quoted
by SRV. I. 170. 1. p. i. 739; cf.
BD. iv. 48-50.

४. Here ends the 4th sec. of the 2nd
pāda. BK. cf. BD. IV. 50-51.

५. RV. I. 170. 1.

६. उपाशंसनीयः BK.

७. अभूतमिति वा. BK.

८. अप्याध्यातं विनश्यति is omitted by
BK, C 4, C 5, Kn, M 3, M i, R 4,
R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

९. Here ends the 5th sec. of the 2nd
pāda. BK.

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।
शिक्षा स्तोत्रभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥

सा ते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता गरिता ।
दक्षिणा मघोनी मघवती । मघमिति धननामधेयम् । मंहतेर्दानकर्मणः । दक्षिणा
दक्षतेः समर्धयतिकर्मणः । व्यृद्धं समर्धयतीति । अपि वा प्रदक्षिणागमनात् । दिश-
मभिप्रेत्य । दिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणो हस्तः । दक्षतेरुत्साहकर्मणः । दाशतेर्वा स्याद्
दानकर्मणः । हस्तो हन्तेः । प्राशुर्हनेने । देहि स्तोत्रभ्यः कामान् । मास्मानतिदंहीः ।
मास्मानतिहाय दाः । भगो नोऽस्तु । बृहद्वदेम स्वे वेदने । भगो भजतेः । बृहदिति
महतो नामधेयम् । परिवृहलं भवति । वीरवन्तः कल्याणवीरा वा । वीरो वीरयत्य-
मित्रान् । वेतेर्वा स्यादतिकर्मणः वीरयतेर्वा ।

सीमिति परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ।

प्र सीमादित्यो असृजत् ।

प्रासृजदिति वा । प्रासृजत् सर्वत इति वा ।

वि सीमतः सुरुचो वेन आवः । इति च ।

व्यवृणोत् सर्वत आदित्यः । सुरुच आदित्यरश्मयः । सुरुचनात् ।

अपि वा सीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पंचमीकर्माणम् । सीम्नः सीमतः
सीमातो मर्यादातः । सीमा मर्यादा । विषीव्यति देशाविति ।

त्व इति विनिग्रहार्थीयम् । सर्वनामानुदात्तम् । अर्धनामेत्येके ॥ ७ ॥

१. RV. II. 11. 21

cf. SRV. VIII. 10. 21. p. iii. 290 :

उक्तं च यास्केन । अथापि पदपूरणः ।
नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे etc.

२. प्रतिदुग्धं C 5.

३. cf. PMbh. VI. 1. 1. p. 16 : मंहति-
र्दानकर्मा । cf. SRV. I. 57. 1. p. i.
284 : मंहति दानकर्मा ।

४. प्रति BK.

५. cf. SRV. VI. 30. 2. p. ii : 770 :

उक्तं यास्केन । हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनेने ।
cf. also SRV. IX. 79. 4. p. iii.
729 :

हस्तो हन्तेरिति निरुक्तम् ।

६. भगो भजतेः is omitted by Durga.

5

७. परिवृद्धं C 2, C 6, M 1, M 4, R 1,
R 2, R 5, S 6, M 3, W 3.

८. वीरो वा BK.

९. The passage वीरो...वा is quoted by
SRV. X. 10. 2. p. IV. 21. cf. also
II. 11. 21. p. ii. 32 :

वीरो... वेत्यंतं निरुक्तमनुसंधेयम् ।

१०. RV. II. 28. 4.

११. AV. 4. 1. 1; 5. 6. 1; SV. 1. 321;
VS. 13. 3.

१२. सुरुचनाः G.

१३. सीमामतो BK.

१४. विषीव्यति W 1, Mi, C 4, BK.

१५. cf. SRV. I. 113. 5. p. i. 498:
यदाह त्व इति...सर्वनामानुदात्तम् ।

१६. Here ends the 6th sec. of the
2nd pāda in BK.

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्गायत्रं त्वो गायति शकरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि विमितीत उ त्वः ॥

इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् । होता । ऋग-
र्चनी । गायत्रमेको गायति शकरीषु । उद्गाता । गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः ।
शक्यं ऋचः । शक्नोतेः ।

तद् यदाभिर्वृत्रमशकदन्तुं तच्छकरीणां शकरीत्वम् ।

इति विज्ञायते । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति । ब्रह्मा । सर्वविद्यः । सर्वं
वेदितुमर्हति । ब्रह्मा परिवृहळः श्रुततः । ब्रह्म परिवृहळं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां
विमितीत एकः । अध्वर्युः । अध्वर्युरध्वर्युः । अध्वरं युनक्ति । अध्वरस्य नेता ।
अध्वरं कामयत इति वां । अपि वाधीयाने युरूपबन्धः । अध्वर इति यज्ञनाम ।
ध्वरतिर्हिसाकर्मा । तत्प्रतिषेधः ।

निपात इत्येके । तत्कथमनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् । दृष्टव्यं तु भवति ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः । इति द्वितीयायाम् ।

उतो त्वस्मै त्वं १ वि संसे^{१०} । इति चतुर्थ्याम् ।

अथापि प्रथमावहुवचने ॥ ८ ॥

अक्ष्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वासमा बभूवुः ।

आदन्नास उपकक्षास उ त्वे हृदा इव स्नात्वा उ त्वे दृष्ट्रे ॥

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः [सखायैः] । अक्षि चष्टेः । अनक्तेरित्याग्रायणः ।

तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवतः ।

इति ह विज्ञायते । कर्णः कृन्ततेः । निकृत्तद्वारो भवति । ऋच्छतेरित्याग्रायणः ।

ऋच्छन्तीव खे उदगन्ताम्^{११} ।

१. RV. X. 71. 11.

२. cf. SRV. X. 71. 11. p. IV. 223:
ऋचामेकः पोषमास्ते...ऋगर्चनी । इत्यादि-
निरुक्तानुसारेण ।

३. cf. KB. 23. 2; cf. AB. 5. 7. 3.

४. The passage ब्रह्मैको...मर्हति is quot-
ed by SRV. I. 162. 5. p. i. 685.

५. परिवृढः C 2, C 6, M 1, M 4, R 1,
R 2, R 5, S, M 3, W 3.

६. परिवृढं C 2, C 6, M 1, M 4, R 1,
R 2, R 5, S, M 3, W 3.

७. Quoted by SRV. II. 14. 1. p. ii.
41; cf. also II. 1. 2. p. ii. 2.

८. cf. BD. ii. 114.

९. RV. X. 71. 5; cf. N. 1. 20.

१०. RV. X. 71. 4; cf. N. 1. 19.

११. प्रथमा० Kn.

१२. RV. X. 71. 7.

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3 and S.

१४. cf. SRV. X. 71. 7. p. IV. 222:

चष्टेरित्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ।

१५. The quotation is untraced.

इति ह विज्ञायते । मनसां प्रजवेष्वासमा बभूवुः । आस्यदग्ना अपरे । उपकक्ष-
दग्ना अपरे । आस्यमस्यते । आस्यन्दत एनन्दमिति वा । दग्ना दध्यतेः स्रवतिकर्मणः ।
दस्यतेर्वा स्यात् । विदस्ततरं भवति । प्रस्नेया हृदा इवैके दृष्टशिरे । प्रस्नेया स्नानार्हाः ।
हृदो हृदतेः शब्दकर्मणः । हृदतेर्वा स्याच्छीतीभावकर्मणः ।

अथापि समुच्चयार्थं भवति ।

पर्याया इव त्वदाश्विनम् ।

आश्विनं च पर्यायाश्चेति ।

अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते
मिताक्षरेष्वनर्थकाः । कमीमिद्विति ॥ ९ ॥

निष्कृत्वासंदिग्धो भूरितोका वृकादिव ।

विभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ॥

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शस्नातेर्वा ।

एमेनं सृजता सुते ।

आसृजतैनं सुते ।

तमिद्वर्धन्तु नो गिरः^{१२} ।

तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयः । गिरो गृणातेः ।

अयमुं ते संमतसि ।

अयं ते समतसि ।

इवोऽपि दृश्यते । सु विदुरिव । सु विज्ञायते इव ।

१. आस्यन्दत Kn.

२. एतद०. S'ivadatta's edition. cf.
PMBh. i. 1. 4. p. i. 61: अस्यन्त्यनेन
वर्णानित्यास्यम् । अन्नमेतदास्यन्दत इति
वास्यम् ।

३. दृष्टशिरे C 4.

४. The Mss. of the longer and the
shorter recension except Kn.
read the passage as follows:
प्रस्नेया हृदा इवैके प्रस्नेया दृष्टशिरे
स्नानार्हाः । I have adopted the
variant on the authority of a
single Ms. because it makes the
text intelligible.

५. The printed editions read हृदतेः ।

६. KB. 17. 4.

७. मिताक्षरेषु M 1, M 3

८. पदपूरणार्थे BK, C 4, M 3, R 4,
R 6, W 3.

९. Quoted by SRV. I. 9. 2. p. i. 64;
cf. also I. 50. 1; 123. 11; pp. i.
248, 561; cf. RP. 12. 9: 708;
BD. ii. 90-91.

१०. The quotation is untraced. cf.
SRV. V. 83. 10. p. ii. 678:
कमित्यं शिशिरं जीवनाय कम् । Ms.
Kn. cites the pratikas only but
gives this quotation in full.

११. RV. I. 9. 2; AV. 20. 71. 8. sec.
SRV. loc. cit.

१२. RV. VIII. 92. 21; IX. 61. 14.

१३. RV. I. 30. 4; AV. 20. 45. 1;
SV. I. 183; 2. 949.

१४. इति वा Kn.

अथापि नेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परिभये ॥ १० ॥

हविर्भिरैके स्वरितः संचन्ते सुन्वन्त एके सर्वनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि नैजिह्वायन्त्यो नरकं पतारम् ॥ इति

नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम् । नास्मिन् रमणं स्थानमल्पमप्यस्तीति वा ।

अथापि न चेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यतेऽनुपृष्टे । न चेत् सुरां पिबन्तीति ।
सुरा सुनोतेः । एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥

इतीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च ।

तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमर्थश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो
वैयाकरणानां चैके तद् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेणान्वितौ
स्याताम् । संविज्ञातानि तानि यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ।

अथ चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यः कश्च तत्कर्म कुर्यात् सर्वं तत्
सत्त्वं तथाचक्षीरन् । यः कश्चाध्वानमश्रुवीताश्वः स वचनीयः स्यात् । यत् किञ्चित्-
द्यात् तृणं तत् ।

अथापि चेत् सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युर्यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत
तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् । तत्रैवं स्थूणा द्रश्या वा संजनी च स्यात् ॥ १२ ॥

अथापि य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि
स्युस्तथैनान्याचक्षीरन् । पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन् । अष्टेत्यश्वम् । तर्दनमिति तृणम् ।

अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचार्यन्ति । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः । क एना-
मप्रथयिष्यत् । किमाधारश्चेति ।

१. इदित्येन Kn.

२. RVKH. 10. 106. 1.

३. परिभयेऽनुपृष्टे Kn.

४. cf. BD. i. 23-24, 26-27, 30-31:

तत्स्वल्वाहुः कतिभ्यस्तु नाम जायते ।

सत्त्वानां वैदिकानां वा यद्वा अन्यदिह
किञ्चन ॥

नवभ्य इति नैरुक्ताः पुराणाः कवयश्च ये ।

मधुकः श्वेतकेतुश्च गालवश्चैव मन्वते ॥

चतुर्भ्य इति तत्राहुर्वास्वगागर्ग्यरथीतराः ।

.....
सर्वाण्येतानि नामानि कर्मतस्वाह
शौनकः ।

.....
नाकर्मकोऽस्ति भावो हि न नामास्ति
निरर्थकम् ।

नान्यत्र भावान्नामानि तस्मात्सर्वाणि
कर्मतः ॥

cf. PMbh. iii. 3. 1. p. 138.

नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम
खल्वपि धातुजम् । एवमाहुर्नैरुक्ताः ।
व्याकरणे शाकटय च तोकम् । वैयाकरणा-
नां च शाकटायन आह धातुजं नामेति ।

५. cf. SRV. I. 1. 1. p. i. 25. With
regard to the punctuation at this
place see my *English Translation*
of the *Nirukta* note on pp. 212, 213.

६. गुणेन C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S; Kn.

७. Gune proposes to add a clause
सर्वे प्रादेशिकम् after स्याताम्. But
see my note *Translation of the*
Nirukta pp. 212, 213.

८. Durga gives संविज्ञानानि as a
variant.

९. च Kn.

१०. विचारयन्तीति Kn.

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कार शाकटायनः ।
एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणमस्तेः शुद्धं च सकारादिं च ।

अथापि सत्त्वपूर्वो भाव इत्याहुः । अपरस्माद्भावात् पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति ।
तदेतन्नोपपद्यते ॥ १३ ॥

यथो हि नु वा एतत् तद् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेणा-
न्वितौ स्यातां सर्वे प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालम्भ एव भवति ।

यथो एतद् यः कश्च तत्कर्म कुर्यात् सर्वं तत् सत्त्वं तथाचक्षीरन्निति
पश्यामः समानकर्मणां नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा तक्षा परिव्राजको
जीवनो भूमिज इति ।

एतेनैवोत्तरः प्रत्युक्तः ।

यथो एतद् यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति सन्त्यल्पप्रयोगाः
कृतोऽप्येकपदिका यथा व्रततिर्दमूना जाड्य आट्टणारो जागरूको दर्विहोमीति ।

यथो एतन्निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्तीति भवति हि निष्पन्नेऽभिव्या-
हारे योगपरीष्टिः । प्रथनात्पृथिवीत्याहुः । क एनामप्रथयिष्यत् किमाधारश्चेति । अथ
वै दर्शनेन पृथुः । अप्रथिता चेदप्यन्यैः । अथाप्येवं सर्वे एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते ।

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कारेति योऽनन्वितेऽर्थे संचस्कार स तेन
गर्ह्यः । सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा [इति] ।

यथो एतदपरस्माद् भावात्पूर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इति पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां
सत्त्वानामपरस्माद्भावात्नामधेयप्रतिलम्भमेकेषां नैकेषां यथा बिल्वादो लम्बचूडक
इति । बिल्वं भरणाद्वा भेदनाद्वा ॥ १४ ॥

अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते । अर्थमप्रतिर्यतो नात्यन्तं स्वर-
संस्कारोद्देशः । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्तर्यम् । स्वार्थसाधकं च ।

यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सः । अनर्थका हि मन्त्राः ।
तदेतेनोपेक्षितव्यम् ।

१. गुणेन C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S; Kn.

२. स्यातामिति Kn.

३. सत्यनुपालम्भ Mi, C 5, Kn.

४. जाड्य M 1, M 3, Mi, W 1, W 2,
C 2, C 3, C 4, C 6; जाड्य M 2.

५. आट्टारो C 2, C 3, C 6, M 1, M 2,
W 2.

६. प्रथमनात् W 2.

७. चेदथान्यैः M 3.

८. गर्हः C 4, C 5, M 3, Mi, W 2.

९. न शास्त्रगर्हा is omitted by C 2, Kn.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

११. लम्बचूलक C 5; लम्बचुलक C 4, Mi.

१२. प्रतीयतो C 4.

१३. विद्यास्थानं Kn.

१४. Quoted by SRV. p. i. 21.

नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति ।

अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ।

उरु प्रथस्व । इति प्रथयति ।

प्रोहाणि । इति प्रोहति ।

अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति ।

ओषधे त्रायस्वेनम् ।

स्वर्धिते मैने हिंसीः । इत्याह हिंसन् ।

अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ।

एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

अश्रुतिन्द्र जज्ञिषे ।

शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः । इति ।

अथापि जानन्तं संप्रेष्यति ।

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि । इति ।

अथाप्याहादितिः सर्वमिति ।

अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षम् । इति ।

तदुपरिष्ठीद् व्याख्यास्यामः ।

अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ।

अम्यक् । यादृमिन् । जार्योयि । काणुका । इति ॥ १५ ॥

१. VS. 1. 22; TS. i. 1. 8. 1; VI. 2. 7. 3; KS. 1. 8; 31. 7; Ms. i. 1. 9.

२. cf. VS. 2. 15: प्रोहामि.

३. TS. i. 2. 1. 1; 3. 5. 1; VI. 3. 3. 2; KS. ii. 1; Ms. i. 2. 1; iii. 9. 3; cf. VS. 4. 1; 5. 42; 6. 15: ओषधे त्रायस्व; cf. S'B. iii. 1. 2. 7.

४. VS. 4. 1; 5. 42; 6. 15; TS. i. 2. 1. 1; 3. 5. 1; VI. 3. 3. 2; KS. ii. 1; Ms. i. 2. 1; iii. 9. 3; cf. S'B. iii. 1. 2. 7; 6. 4. 10; 8. 2. 12.

५. cf. TS. i. 8. 6. 1.

६. VS. 16. 54; Ms. ii. 9. 9.

७. RV. X. 133. 2; AV. 20. 95. 3; SV. 2. 1152.

८. RV. X. 103. 1; AV. 19. 13. 2; SV. 2. 1199; VS. 17. 33.

९. TS. VI. 3. 7. 1; Ms. 1. 4. 11; TB. III. 3. 7. 1; S'B. ii. 5. 2. 9.

१०. RV. I. 89. 10.

११. See N. 4. 23.

१२. Occurs once only in RV. I. 169. 3.

१३. Occurs once only in RV. V. 44. 8.

१४. Occurs once only in RV. VI. 12. 4.

१५. Occurs once only in RV. VIII. 77. 4.

All the 4 words are written, in the Mss. I have collated, without the accent. But as they are the words of the Rgveda, I have restored the accent.

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ।

एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिर्वदति ।

इति च ब्राह्मणम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नृभिः । इति ।

यथो एतन्नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । इन्द्राग्नी । पितापुत्रौ । इति ।

यथो एतद् ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्त इत्युदितानुवादः स भवति ।

यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसो प्रतीयेत ।

यथो एतद् विप्रतिषिद्धार्था भवन्तीति लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । असपत्नोऽयं ब्राह्मणः । अनमित्रो राजा । इति ।

यथो एतज्जानन्तं संप्रेष्यतीति जानन्तमभिवादयते । जानते मधुपर्कं प्राह [इति] ।

यथो एतददितिः सर्वमिति लौकिकेष्वप्येतत् । यथा । सर्वरसा अनुप्राप्ताः पानीयम् । इति ।

यथो एतद्विस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति । यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति पारोर्वय-वित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति ॥ १६ ॥

अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते ।

अवसायं पद्वते रुद्र मृळ । इति ।

पद्वद्वसं गावः पथ्यदनम् । अवतेर्गत्यर्थस्यासो नामकरणः । तस्मान्नावगृह्णन्ति ।

१. GB. II. 2. 6; cf. AB. 1. 4. 9; 1. 13; 16; 17 etc. The quotation in AB. is found without यजुर्वा.

२. RV. X. 85. 42; AV. 14. 1. 22.

३. cf. Manu Y. 39; 44:

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।

यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद् यज्ञे षधोऽवधः ॥

या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चरा-चरे ।

अहिंसामेव तां विद्यात् वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ ॥

४. संपन्नो C 5; सपन्नो Mi.

५. cf. Manu II. 130, 122:

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृषिबजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवी-यसः ॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभि-वादयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परि-कीर्तयेत् ॥

cf. also II. 123-125.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. परोर्वयवित्सु C 5.

८. RV. X. 169. 1.

अव सायाश्वानं । इति ।

स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । तस्मादवगृह्णन्ति ।

दूतो निर्कृत्या इदमा जगाम । इति ।

पंचम्यर्थप्रेक्षा वा । षष्ठ्यर्थप्रेक्षा वा । आकारान्तम् ।

पूरो निर्कृत्या आ चक्ष्व । इति ।

चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा । ऐकारान्तम् ।

परः सन्निकर्षः संहिता । पदप्रकृतिः संहिता । पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि ।

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति । तदेतेनोपेक्षितव्यम् । ते चेद् ब्रूयुर्लिङ्गा अत्र स्म इति ।

इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणन्ति । इति ।

वायुलिङ्गं चेन्द्रलिङ्गं चाग्नेये मन्त्रे ।

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्रं । इति ।

तथाग्निर्मान्यवे मन्त्रे । त्विषितो ज्वलितः । त्विषिरित्यप्यस्य दीप्तिनाम भवति ।

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवति । अज्ञाननिन्दा च ॥ १७ ॥

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सुकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्धते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

१. RV. I. 104. 1. See Sāyana's commentary on the same.

२. ०रुपसृष्टो C 5.

३. cf. SRV. VII. 28. 4. p. iii. 62.

४. RV. X. 165. 1; AV. 6. 27. 1.

५. RV. X. 164. 1; AV. 20. 96. 23.

६. cf. Pāṇini. i. 4. 109; cf. PMbh. i. 4. 4. p. i. 354.

७. RP. 2. 1: 105.

८. यज्ञे C 5.

९. cf. BD. ii. 39, 109 B, 110 B.

१०. RV. VI. 4. 7; VS. 33. 13.

११. RV. X. 84. 2; AV. 4. 31. 2; cf. N. 1. 4.

१२. अथाग्नि Kn.

१३. दीप्तिनाम C 4, M 3, Mi.

१४. cf. BD. ii. 119.

१५. cf. S. U. B. 3. Comm. and S'āṅkh. B. XIV.

१६. cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 2:

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्धते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति
कर्हिचित् ॥

cf. Sāyana's comm. on the *Mantra Brāhmaṇa*:

यदधीतमविज्ञातं.....कर्हिचित् ॥

The whole passage: अथापि ज्ञान-
प्रशंसा.....कर्हिचित् is quoted by
SRV. p. i. 15.

स्थाणुस्तिष्ठते । अर्थोऽर्तः । अरणस्थो वा ॥ १८ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वार्चमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं वि संसे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । इत्यविद्वांस-
माहार्धम् । अप्येकस्मै तन्वं विसस्य इति स्वमात्मानं विवृणुते । ज्ञानं प्रकाशनमर्थ-
स्याह । अनया वाचा । उपमोत्तमया वाचा । जायेव पत्य कामयमाना सुवासाः [ऋतु-
कालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमानाः] । ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति
स शृणोति । इत्यर्थज्ञप्रशंसा । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनार्थ ॥ १९ ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वार्जिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवा अफलामपुष्पाम् ॥

अप्येकं वाक्सख्ये । स्थिरपीतमाहु रममाणं विपीतार्थम् । देवसख्ये । रम-
णीये स्थान इति वा । विज्ञातार्थम् । यं नाप्नुवन्ति वाग्नेयेषु बलवत्स्वपि । अधेन्वा
ह्येष चरति मायया । वाक्प्रतिरूपया । नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान् देवमनुष्यस्था-
नेषु यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामिति । अफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति
वा । किंचित्पुष्पफलेति वा । अर्थं वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदेवते^{११} पुष्पफले । देव-
ताध्यात्मे वा ।

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः । तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन^{१२}

१. cf. SRV. II. 39. 1; V. 43. 1; pp. ii. 117, 587: अर्थोऽर्त इति यास्कः ।

२. RV. X. 71. 4; cf. N. 1. 8.

३. cf. SRV. X. 71. 4. p. IV. 221:
अप्येकः.....वाचमित्यादि निरुक्तमत्र
द्रष्टव्यम् ।

४. ०र्थम् C 4, C 5.

५. cf. PM bh. i. 1. 1. p. i. 4.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3 and Durga.

७. Sāyana reads अर्थज्ञस्य प्रशंसा See SRV. p. i. 16.

८. Quoted by SRV. p. i. 17.

९. RV. X. 71. 5; cf. N. 1. 8.

१०. cf. SRV. X. 71. 5. p. IV. 221:
अप्येकं.....पीतमित्यादि निरुक्तमनु-
संधेयम् ।

११. याज्ञदेवते C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

१२. The whole passage साक्षात्कृत...
वेदाङ्गानि च is quoted by Helārāja
in his commentary on the *Vākya-
padīya* of Bhartṛhari; Ben. S. S.
Vol. II. I. p. 39. (1905).

मन्त्रान्संप्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः । वेदं च वेदाङ्गानि च । बिल्मं भिल्मं भासनमिति वा ।

एतावन्तः समानकर्माणो धातवः । धातुर्द्धातेः । एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि । एतावतामर्थानामिदमभिधानम् । नैघण्डुकमिदं देवतानाम् । प्राधान्येनेदमिति । तद् यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्डुकं तत् ।

अश्वं न त्वा वारवन्तम् ।

अश्वमिव त्वा बालवन्तम् । बाला दंशवारणार्था भवन्ति । दंशो दशतेः ।

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृगो मार्ष्टुर्गतिकर्मणः । भीमो विभ्यत्यस्मात् । भीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितम् । अथ चेद् देवताभिधानम् । कायं न चरतीति । गिरिष्ठा गिरिस्थायी । गिरिः पर्वतः । समुद्रीणो भवति । पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा । अर्धमासपर्व । देवानस्मिन्प्रीणन्तीति । तत् प्रकृतीतरत्सन्धिसामान्यात् । मेघस्थायी । मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव ।

तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवतमित्याचक्षते । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । नैघण्डुकानि नैगमानीहेह ॥ २० ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

१. संग्राह्यरूपदेशात् Helārāja. *op. cit.*
 २. चेत्यागमप्रामाण्यात् । Helārāja. *op. cit.*
 ३. Harivṛṣabha in his commentary on the *Vākya-padīya* of Bhartṛhari Ben. S. S. Nos. 11, 19, 24. (1887) p. 3. remarks: ऋषयः साक्षात्कृतधर्माणो...बिल्मं समामनन्ति...वेदवेदाङ्गानि बिल्मः ।
 ४. ०देवते C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.
 ५. cf. BD. i. 18, 19:
- मन्त्रेऽन्यदैवतेऽन्यानि निगद्यन्तेऽत्र कानिचिद् ।

सालोक्यात्साहचर्याद्वा तानि नैपातिकाणि तु ॥

६. RV. I. 27. 1; SV. I. 17; 2. 984.
७. RV. I. 154. 2; X. 180. 2.
८. Quoted by SRV. I. 145. 5. p. i. 645.
९. Quoted by SRV. I. 55. 1. p. i. 278.
१०. cf. BD. i. 33: अपि कुत्सितनामायम् ।
११. Quoted by SRV. I. 145. 2. p. i. 662. cf. also I. 51. 5; V. 56. 4; VIII. 63. 12.
१२. See N. 7-12.

[संमाम्नायस्तत्रैवचतुष्टयमैतोऽन्येऽर्थे निपाता वायुर्वात्वा न नूनं नूनं सा त ऋचा-
न्त्वोऽक्षेण्वन्तो निष्टुक्रांसो^१ हविर्भिरितीमान्यथोपि यो यथो हि न्वथापीदमर्थवन्तो-
ऽथापीदं स्थाणुरयमुत त्वं पश्यन्तु त्वं सख्ये विंशतिः ॥]

॥ इति निरुक्ते पूर्वषष्ठे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

Small figure on this page represents the corresponding section of the first chapter of the *Nirukta*.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ निर्वचनम् । तद् येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेणा-
न्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात् । अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः
परीक्षेत । केनचिद् वृत्तिसामान्येन । अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्नि-
र्ब्रूयात् । न त्वेव न निर्ब्रूयात् । न संस्कारमाद्रियेत । विशयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति ।
यथार्थं विभक्तीः सन्नमयेत् ।

प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो
भवति । स्तः । सन्तीति । अथाप्यन्तलोपो भवति । गत्वा । गतमिति । अथाप्युपधा-
लोपो भवति । जग्मतुः । जग्मुरिति । अथाप्युपधाविकारो भवति । राजा । दण्डीति ।
अथापि वर्णलोपो भवति । तस्या यासि । इति । अथापि द्विवर्णलोपः । तृच इति ।
अथाप्यादिविपर्ययो भवति । ज्योतिः । घनः । बिन्दुः । वाट्य इति । अथाप्याद्यन्त-
विपर्ययो भवति । स्तोकाः । रज्जुः । सिकताः । तर्कितेति ।

अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ॥ १ ॥

ओघः । मेघः । नाधः । गाधः । वधूः । मध्विति । अथापि वर्णोपजनः ।
आस्थत् । द्वारः । भरुजेति ।

तद् यत्र स्वरानन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदि-
शन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् । तत्राप्येकेऽल्पनिष्प-
त्तयो भवन्ति । तद् यथैतत् । ऊतिः । मृदुः । पृथुः । पृषतः । कुणारमिति ।

१. गुणेन. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S; Durga;
Roth's and S'ivadatta's edition.

२. cf. N. I. 14.

३. cf. SRV. I. 1. 1. p. i. 25.

४. Quoted in the *Māthara Vṛtti* on
the *Sāṅkhyakārikā* XXII. ed.
by Sāhityācārya. Benares 1922,
p. 37.

अप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् । न
संस्कारमाद्रियेत् । इति नैरुक्तश्रुति-
प्रामाण्यात् । It should be noted
that the intervening sentence
न त्वेव न निर्ब्रूयात् is omitted and

the *Nirukta* is raised to the
dignity of a *S'ruti*.

५. विषयवत्यो C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S; M 3, Mi.

६. cf. PMbh. VI. 1. 1. p. iii. 17;
उपधालोपस्यावकाशः...जग्मतुः । जग्मुः ।
जग्मतुः । जग्मुः ।

७. राला. C 5.

८. cf. BD. ii. 116.

९. cf. PMbh. i. 1. 2. p. i. 31।
कृतेस्तर्कुः । कसेः सिकताः । हिंसेः सिंहः ।
cf. also Vol. ii. p. 87. कृतेराद्यन्त-
विपर्ययश्च ॥ upā. Sū. 1. 17. Au-
fresht's edition p. 7.

अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते । दमूनाः । क्षेत्रसाधा
इति । अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । उष्णम् । घृतमिति ।

अथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते । विकृतय एकेषु । शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेष्वेव
भाष्यन्ते । कंबोजाः कंबलभोजाः । कमनीयभोजा वा । कंबलः कमनीयो भवति ।
विकारमस्यार्येषु भाष्यन्ते । शव इति । दातिल्लवनाथे प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु । एवमेक-
पदानि निर्ब्रूयात् ।

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु वानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रू-
यात् । दण्ड्यः पुरुषः [दण्डपुरुषः] । दण्डमर्हतीति वा । दण्डेन संपद्यत इति वा ।
दण्डो ददातेर्धारयतिकर्मणः । अक्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषन्ते । दमनादित्यौप-
मन्यवः । दण्डमस्याकर्षतीति गर्हायाम् ।

कक्ष्यारज्जुरश्वस्य । कक्षं सेवते । कक्षो गाहतेः । क्स इति नामकरणः । ख्याते-
र्वानर्थकोऽभ्यासः । किमस्मिन् ख्यानमिति । कषतेर्वा । तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षः ।
बाहुमूलसामान्यादश्वस्य ॥ २ ॥

राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । राजा राजतेः । पुरुषः पुंरि पादः । पुरि शयः । पूरयते-
र्वा । पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ३ ॥

इत्यपि निगमो भवति ।

विश्वकद्राकर्षः । वीति चक्र इति श्वगतौ भाष्यते । द्रातीति गतिकुत्सना ।
कद्रातीति द्रातिकुत्सना । चक्रद्राति कद्रातीति सतोऽनर्थकोऽभ्यासः । तदस्मिन्न-
स्तीति विश्वकद्रः ।

कल्याणवर्णरूपः । कल्याणवर्णस्येवास्य रूपम् । कल्याणं कमनीयं भवति । वर्णो
वृणोतेः । रूपं रोचतेः । एवं तद्धितसमासान्निर्ब्रूयात् ।

१. cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 9; शवति-
गतिकर्मा कंबोजेष्वेव भाषितो भवति ।

२. कंबल...भवति is quoted by Kṣīra-
svāmin in his commentary on the
Amarakoṣa II. 9. 107. Poona ed.
(1913) p. 157.

३. cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 9; विकार
एनमार्यो भाष्यन्ते शव इति...दातिल्लव-
नाथे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु ।

४. चानेक. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S; C 4, C 5,
Mi, W 1, W 2; Roth's edition.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3; and Durga.

६. cf. BD. ii. 106.

७. ददते. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

८. कर्षतेति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

९. cf. SRV. I. 126. 4. p. i. 571:
कक्ष्यारज्जुरश्वस्येति यास्केनोक्तत्वात् ।

१०. पुरुषादः W 2.

११. किञ्चित् C 2, C 3, C 4, C 5, C 6,
M 3, Mi, W 1, W 2.

१२. TA. 10. 10. 3; Mu. 10. 4.

नैकपदानि निर्ब्रूयात् । नावैयाकरणाय । नानुपसन्नाय । अनिदंविदे वा । नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया । उपसन्नाय तु निर्ब्रूयात् । यो वालं विज्ञातुं स्यात् । मेधाविने । तपस्विने वा ॥ ३ ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमां जुगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्माम् ॥
य आतुण्यैवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्मृतं सं प्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुह्येत् कृतमञ्जनाह ॥
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न दुह्येत् कृतमञ्जनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति । निधिः शेवधिरिति ॥ ४ ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यद् दूरं गता भवति । यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति । गातेर्वीकारो नामकरणः ।

अथापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव । अथाप्यस्यां ताद्वितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति ।

गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ।

इति पयसः । मत्सरः सोमः । मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः । मत्सर इति लोभनाम । अभिमत्त एनेन धनं भवति । पयः पिवतेर्वा प्यायतेर्वा । क्षीरं क्षरतेः । घसेर्वैरो नामकरणः । उशीरमिति यथा ।

अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि ।

इत्यधिषवणचर्मणः । अंशुः शमष्टमात्रो भवति । अननाय शं भवतीति वा । चर्म चरते वा । उद्धृतं भवतीति वा ।

अथापि चर्म च श्लेष्मा च ।

१. of. Manu II. 114; Su. III.; Vas. II. 8; Viṣṇu XXIX. 9.

२. आतुण्यवि० C 5.

३. of. Manu II. 144; Vas. II. 10; Viṣṇu. XXX. 47; Āp. I. 1. 14.

४. of. Manu II. 115; Vas. II. 9; Viṣṇu XXIX. 10.

५. All the 4 verses are found in SU. B. 3. (Burnell. pp. 29-32). Quoted by SRV. p. i. 22.

६. of. SRV. I. 158. 2. p. i. 672:

तथा च निरुक्तं गौरिति...नामकरणः ।
cf. S'B. VI. 1. 2. 34. Weber's ed.
p. 505: इमे वै लोका गौर्यदि किं च
गच्छतीमांस्तल्लोकान् गच्छति ।

७. RV. IX. 46. 4.

८. RV. X. 94. 9.

९. Quoted by SRV. IX. 89. 6; 97. 14; pp. iii. 759, 780.

गोभिः सन्नद्धो असि वीर्यस्य ।

इति रथस्तुतौ । अथापि स्नाव च श्लेष्मा च ।

गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।

इतीषुस्तुतौ ।

ज्यापि गौरुच्यते । गव्या चेत् ताद्वितम् । अथ चेन्न । गव्या गमयतीषु-
निति ॥ ५ ॥

वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद् गौस्ततो वयः प्र पतान्पूरुषादैः ।

वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषि । वृक्षो वृश्चनात् [वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षाक्षियते ।
निवासकर्मणः] नियता मीमयद् गौः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मो । ततो वयः
प्रपतन्ति । पुरुषानदनार्य । विरिति शकुनिनाम । वेतेर्गतिकर्मणः । अथापीषुनामेह
भवत्येतस्मादेव ।

आदित्योऽपि गौरुच्यते ।

उतादः परुषे गवि ।

पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवः । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते
तदेतेनोपेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति ।

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ।

इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ।

अत्राह गोरमन्वतं ।

इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते ॥ ६ ॥

१. RV. VI. 47. 26; AV. 6. 125. 1;
cf. N. 9. 12.

२. RV. VI. 75. 11; VS. 29. 48;
cf. N. 9. 12.

३. RV. X. 27. 22.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

५. Quoted by SRV. VI. 75. 11. p.
ii. 890.

६. of. BD. ii. 111.

७. RV. VI. 56. 3.

८. VS. 18. 40; S'B. IX. 4. 1. 9; cf.
सुषुम्णः etc. TS. 111. 4. 7. 1.

९. RV. I. 84. 15; AV. 20. 41. 3;
SV. 1. 147; 2. 265; cf. N. 4. 25.
The passage: अथाप्यस्यैको...गोर-
मन्वतेति is quoted by SRV. I. 84.
15; p. i. 379.

१०. N. 4. 25.

ता वां वास्तून् युष्मसि गर्भे यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥

तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो [भूरिशृंगा] बहुशृंगाः । भूरीति बहुनो नामधेयम् । प्रभवतीति सतः । शृंगं श्रयतेर्वा । शृणातेर्वा । शरणायोद्वतमिति वा । शिरसो निर्गतमिति वा । अयासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्धस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यते । तन्निधानात् पदम् । पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः । प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि ।

एवमन्येषामपि सत्त्वानां संदेहा विद्यन्ते । तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि । नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि । यथार्थं निर्वक्तव्यानि । इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि ।

तत्र निर्कृतिर्निर्मणत् । ऋच्छतेः कृच्छापत्तिरितरा । सा पृथिव्या संदिह्यते । तयोर्विभागः । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

य ई चकार न सो अस्य वेदु य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्कृतिमा विवेश ॥

बहुप्रजाः कृच्छमापद्यत इति परिव्राजकाः । वर्षकमेति नैरुक्ताः । य ई चकारेति करोतिक्रिती संदिग्धौ वर्षकर्मणा । न सो अस्य वेद मध्यमः । स एवास्य वेद मध्यमो यो ददर्शादित्योपहितम् । स मातुर्योना । मातान्तरिक्षम् । निर्मीयन्तेऽस्मिन् भूतानि । योनिरन्तरिक्षम् । महानवयवः । परिवीतो वायुना । अयमपीतरो योनिरेतस्मादेव । परियुतो भवति । बहुप्रजा भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा ।

शाकपूणिः संकल्पयाश्चक्रे । सर्वा देवता जानानीति । तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ । विविदिषाणि त्वेति । सास्मा एतामृचमादिदेश । एषा मद् देवतेति ॥ ८ ॥

अयं स शिक्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवन्ती प्रति वत्रिमौहत् ॥

१. RV. I. 154. 6.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. बहुलो BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. अयनात् C 4, M 3, Mi, W 1.

५. cf. SRV. I. 154. 6. p. i. 664. अयं मन्त्रो यास्केन... व्याख्यातः । तानि वां... पादः पद्यते । cf. PMbh. i. 2. 3. p. 1. 247: पद्यतेः पादः ।

६. RV. I. 164. 32; AV. 9. 10. 10.

७. Quoted by SRV. I. 160. 2. p. i. 674.

८. जानामीति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

९. SRV. I. 164. 29. p. i. 709; सा चायं स शिक्ते इत्येषा मद् देवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश ।

१०. RV. I. 164. 29; AV. 9. 10. 7.

अयं स शब्दायते येन गौरभिप्रवृत्ता मिमाति । मायुं शब्दं करोति । मायुमिवादित्यमिति वा । वागेषा माध्यमिका । ध्वंसने मेघेऽधिश्चिता । सा चित्तिभिः [कर्मभिर्नीचैः] निकरोति मर्त्यम् । विद्युद्भवन्ती प्रत्यूहते वत्रिम् । वत्रिरिति रूपनाम । वृणोतीति सतः । वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत्पुनरादत्ते ॥ ९ ॥

हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदश । हिरण्यं कस्मात् । ह्रियत आयम्यमानमिति वा । ह्रियते जनाज्जनमिति वा । हितरमणं भवतीति वा [हृदयरमणं भवतीति वा] । हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ।

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडश । अन्तरिक्षं कस्मात् । अन्तरा क्षान्तं भवति । अन्तरेमे इति वा । शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा ।

तत्र समुद्र इत्येतत् पार्थिवेन समुद्रेण संदिह्यते । समुद्रः कस्मात् । समुद्रवन्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्येनमापः । संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि । समुद्रको भवति । समुनंतीति वा । तयोर्विभागः ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । देवापिश्चाष्टिषेणः शंतनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः कनीयानंभिषेचयांचक्रे । देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शंतनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्षे । तमृचुर्ब्राह्मणाः । अधर्मस्त्वया चरितः । ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितम् । तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शंतनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच देवापिः । पुरोहितस्तेऽसानि । याजयानि च त्वेति^१ । तस्यैतद् वर्षकामसूक्तम् । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

आष्टिषेणो होत्रमृषिर्नि षीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वा ।

स उत्तरसाधरं समुद्रमपो दिव्या असृजद्वर्षां अंभि ॥

आष्टिषेण ऋष्टिषेणस्य पुत्रः । इषितसेनस्येति वा । सेना सेश्वरा । समानग-

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. Quoted by SRV. III. 54. 11. p. ii. 309; cf. also VI. 72. 3. p. ii. 882.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

४. The whole passage: हिरण्यं कस्मात्... प्रेप्साकर्मणः is quoted by SRV. I. 22. 5. p. i. 115.

५. पोलश C 5, Mi.

६. अन्तरिक्षमिति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2; W 3.

७. The passage समुद्रः कस्मात्... समुनंतीति वा is quoted by SRV I. 30. 18. p. i. 156; cf. also I. 160. 4, VI. 72. 3; pp. i. 675; ii. 884.

८. cf. BD. VII. 155.

९. कलीयान् C 5.

१०. cf. BD. VII. 156; VIII. 1.

११. cf. BD. VIII. 2.

१२. cf. BD. VIII. 4-5.

१३. cf. SRV. X. 98. 1. p. IV. 324.

१४. RV. X. 98. 5.

१५. cf. SRV. X. 98. 5. p. IV. 325.

तिर्वा । पुत्रः पुरु त्रायते । निपरणाद्वा । पुन्नरकं ततस्त्रायत इति वा । होत्रमृषिर्निर्णी-
दन् । ऋषिर्दर्शनात् । स्तोमान्दर्शेत्यौपमन्यवः ।

तद्यदेनास्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभुवभ्यानर्षत् [त ऋषयोऽभवन्] तदधीणामृषित्वम् ।

इति विज्ञायते । देवापिर्देवानामास्या स्तुत्या च प्रदानेन च देवसुमतिं देवानां
कल्याणीं मतिं चिकित्वाश्चेतनावान् । स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् । उत्तर उद्धततरो
भवति । अधरोऽधोरः । अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा । तस्योत्तरा भूयसे
निर्वचनाय ॥ ११ ॥

यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत् ।

देवश्रुतं वृष्टिवनिं रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् ॥

शन्तनुः शं तनोऽस्त्विति वा । शमस्यै तन्वा अस्त्विति वा । पुरोहितः पुर एनं
दधति । होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायत् । देवश्रुतं देवा एनं शृण्वन्ति [वृष्टि-
र्वनिं] वृष्टियाचिनम् । रराणो रातिरभ्यस्तः । बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत् । सोऽस्यै वाच-
मयच्छत् । बृहदुपन्याख्यातम् ॥ १२ ॥

साधारणान्युत्तराणि षड् दिवश्चादित्यस्य च । यानि त्वस्य प्राधान्येनोपरिष्ठा-
नानि व्याख्यास्यामः । आदित्यः कस्मात् । आदत्ते रसान् । आदत्ते भासं ज्योतिषाम् ।
आदीप्तो भासेति वा । अदितेः पुत्र इति वा । अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये
सूक्तभाक् ।

सूर्यमादितेयम् ।

[अदितेः पुत्रम्] । एवमन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति ।
तद् यथैतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यम्णो दक्षस्य भगस्यांशस्येति ।

अथापि मित्रावरुणयोः ।

१. cf. SRV. I. 68. 10; 40. 2; 125. 3; pp. i. 329, 212, 563. cf. Manu. IX. 138.

२. Quoted by SRV. IX. 96. 6. p. iii. 770.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. TA. ii. 9. The words within the brackets are not omitted in TA.

५. Quoted by SRV. I. 70. 6. p. i. 333.

६. RV. X. 98. 7.

७. Quoted by SRV. I. 1. 1. p. i. 24. cf. BD. VIII. 6.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. cf. BD. VIII. 8 B.

१०. See N. 12. 8-22.

११. RV. X. 88. 11; cf. N. 7. 29.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

आदित्या दानुनस्पती ।

दानपती । अथापि मित्रस्यैकस्य ।

प्र स मित्र मतीं अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

इत्यपि निगमो भवति । अथापि वरुणस्यैकस्य

अथा वयमादित्य व्रते तैव ।

व्रतमिति कर्मनाम । निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः । इदमपीतरद्रुतमेतस्मादेव
वृणोतीति सतः । अन्नमपि व्रतमुच्यते । यदावृणोति शरीरम् ॥ १३ ॥

स्वरादित्यो भवति । सु अरणः । सु ईरणः । स्वृतो रसान् । स्वृतो भासं
ज्योतिषाम् । स्वृतो भासेति वा । एतेन द्यौर्व्याख्याता । पृश्निरादित्यो भवति । प्राश्रुत
एनं वर्ण इति नैरुक्ताः । संस्पृष्टा रसान् । संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम् । संस्पृष्टो
भासेति वा । अथ द्यौः । संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ।

नाक आदित्यो भवति [नेता रसानाम्] नेता भासाम् । ज्योतिषां प्रणयः ।
अथ द्यौः । कमिति सुखनाम । तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत ।

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नाकम् ।

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च नासुखम् । पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति ।

गौरादित्यो भवति । गमयति रसान् । गच्छत्यन्तरिक्षे । अथ द्यौः । यत्पृथिव्या
अधिदूरं गता भवति । यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति । विष्ट्वादित्यो भवति । आविष्टो
रसान् । आविष्टो भासं ज्योतिषाम् । आविष्टो भासेति वा । अथ द्यौः । आविष्टा
ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ।

नभ आदित्यो भवति । [नेता रसानां] नेता भासाम् । ज्योतिषां प्रणयः ।
अपि वा भन एव स्याद्विपरीतः ।

१. RV. I. 136. 3; II. 41. 6; SV. 2, 262.

२. RV. III. 59. 2.

३. RV. I. 24. 15; VS. 12. 12.

४. वृणोतीति सतः Durga and Bib. Ind.

५. निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः Durga and Bib. Ind.

६. Cf. SRV. I. 112. 5; 148. 1; VII. 10. 2. pp. i. 488; 650; iii. 25.

७. Cf. SRV. IX. 83. 3. p. iii. 734

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,

M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

९. The quotation is untraced. Cf. SRV. I. 125. 5. p. i. 569.

१०. गतवते C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; and Roth, edition.

११. विष्ट्वा C 3; विष्ट्वा W 1.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

१३. प्रभवः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

न न भातीति वा । एतेन द्यौर्व्याख्याता ॥ १४ ॥

रश्मिनामान्युत्तराणि पंचदश । रश्मिर्यमनात् । तेषामादितः साधारणानि
पञ्चाश्वरश्मिभिः ।

दिक्कनामान्युत्तराण्यष्टौ । दिशः कस्मात् । दिशतेः । आसदनात् । अपि वाभ्य-
शनात् ।

तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्त्वस्य [नाम] भवति । काष्ठा दिशो भवन्ति ।
क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । काष्ठा उपदिशो भवन्ति । इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति ।
आदित्योऽपि काष्ठोच्यते । क्रान्त्वा स्थितो भवति । आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते ।
क्रान्त्वा स्थितो भवति । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते । क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति
स्थावराणाम् ॥ १५ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निष्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम् आशयदिन्द्रशत्रुः ।

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणातेः । शस्त्रातेर्वा । वृत्रस्य [निष्यं] निर्णामं विचरन्ति विजान-
न्त्याप इति । दीर्घं द्राघतेः । तमस्तनोतेः । आशयदेशेतेः । इन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शम-
यिता वा शातयिता वा । तस्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को वृत्रः । मेघ इति नैरुकाः । [त्वाष्ट्रो-
ऽसुर इत्यैतिहासिकाः ।] अपां च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते ।
तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति । अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च । विवृद्ध्या
शरीरस्य श्रोतांसि निवारयाश्चकार । तस्मिन् हते प्रसंस्यन्दिन्द्र आपः । तदमि-
षादिन्येषर्भवति ॥ १६ ॥

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. आज्यन्त्वो W 1; आज्यन्तो C 5.

३. Cf. SRV. VIII. 80. 8; X. 103. 9. pp. iii. 529; IV. 340.

४. Cf. SRV. I. 37. 10. p. i. 202.

५. RV. I. 32. 10.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. जाघतेः C 5.

८. आशयतेः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. त्वाष्ट्रो...इत्यैतिहासिकाः is omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga. The passage अतिष्ठन्ती-
नाम...इत्यैतिहासिकाः is quoted by SRV. I. 32. 10. p. i. 170.

१०. प्रशस्यन्दिन्द्र BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्तिरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां विलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वा अप तद्वारं ॥

दासपत्नीर्दासाधिपत्यः । दासो दस्यतेः । उपदासयति कर्माणि । अहिगोपा
अतिष्ठन् । अहिना गुप्ताः । अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे ।

अयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव । निर्हसितोपसर्गः । आहन्तीति । निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः । पणिर्वणिर्भवति । पणिः पणनात् । वणिकू पण्यं नेनेक्ति । अपां
विलमपिहितं यदासीत् । विलं भरं भवति विभर्तैः । वृत्रं जघ्नवान् । अपववारं तत् ।
वृत्रो वृणोतेर्वा । वर्ततेर्वा । वर्धतेर्वा ।

यद्वृणोतेर्वा वृत्रस्य वृत्रत्वम् । इति विज्ञायते । यद्वर्तते तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । इति
विज्ञायते । यद्वर्धते तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । इति विज्ञायते ॥ १७ ॥

रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः । रात्रिः कस्मात् । प्ररमयति भूतानि
नक्तश्चारीणि । उपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति । रातेर्वा स्याद्दानकर्मणः । प्रदी-
यन्तेऽस्यामवश्यायाः ।

उपोनामान्युत्तराणि षोडश । उषाः कस्मात् । उच्छतीति संत्याः । रात्रेरपरः
कालः । तस्या एषा भवति ॥ १८ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभवा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायं एवा रात्र्युषसे योनिमारैर्क ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् । चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूतत-
मम् । यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैव रात्र्युषसे योनिमरिचत् स्था-
नम् । स्त्रीयोनिरभियुत एनां गर्भः ।

तस्या एषापरा भवति ॥ १९ ॥

१. RV. I. 32. 11.

२. Cf. BD. V. 166.

३. तद् C 4, Mi, W 1, W 2.

४. Cf. TS. 11. 4. 12. 2. स इमाल्लो-
कानवृणोत् । यदिमाल्लोकानवृणोत् तद्
वृत्रस्य वृत्रत्वम् ।

५. All the three quotations are un-
traced. The passage: दासपत्नी...
विज्ञायते in quoted by SRV. I. 32.
11. p. i. 170; Cf. also I. 124. 10.
p. i. 566.

६. अदिशती BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3

७. प्ररमयति.....इतराणि is quoted by
SRV. III. 34. 4. p. ii. 249.

८. Cf. BD. iii. 9.

९. षोडश C 3, C 5.

१०. Cf. BD. III. 9.

११. Cf. BD. iii. 8. Dawn is a *kaia* i. e.
16th portion of night.

१२. RV. I. 113. 1; SV. 2. 1099.

१३. The text seems to be corrupt.
I propose to read उषाः for रात्रिः,
this will make the line in-
telligible.

१४. इदं श्रेष्ठं...स्थानम् is quoted by
SRV. I. 113. 1. p. i. 496.

रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागादौरुगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धु अमृते अनुची द्यावा वर्णं चरत आमिनानि ॥

रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्णनाम् । रोचतेज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह । साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेः । अरि-
चत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः । कृष्णं कृष्यतेः । निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति । समानबन्धु समानबन्धने । अमृते अमरणधर्माणौ । अनुची [अनूच्या-
विति] । इतीतरेतरमभिप्रेत्य । द्यावा वर्णं चरतः । ते एव द्यावौ । द्योतनात् । अपि वा द्यावा चरतस्तया [सह] चरत इति स्यात् । आमिनानि [आमिन्वाने] । अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे ।

अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश । अहः कस्मात् । उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि । तस्यैव निपातो भवति वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरुड्योतिषाग्निस्तमांसि ॥

अहश्च कृष्णं रात्रिः । शुक्लं चाहरर्जुनम् । विवर्तते रजसी वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । वैश्वानरो जायमान इव । उद्यन्नादित्यः । सर्वेषां ज्योतिषां राजा । अवाह-
न्नाग्निज्योतिषा तमांसि ।

मेघनामान्युत्तराणि त्रिंशत् । मेघः कस्मात् । मेह्यतीति सतः । आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । उपर उपलो मेघो भवति । उपरमन्तेऽस्मि-
न्भ्राणि । उपरता आप इति वा । तेषामेषा भवति ॥ २१ ॥

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन्कृन्तत्रादिषामुपरा उदायन् ।

त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा वृषूकं वहतः पुरीषम् ॥

१. RV. I. 113. 2.

२. Cf. SRV. VI. 64. 1. p. ii. 865.

३. Cf. SRV. I. 92. 2. p. i. 410.

४. Cf. SRV. I. 35. 2; 123. 2. pp. i. 186, 557.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,

M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

७. The passage रुशद्वत्सा...कुर्वाणे is quoted by SRV. I. 113. 2. p. i. 497.

८. RV. VI. 9. 1.

९. विद्याभिः C 6.

१०. मेहयतीति C 4, W 1.

११. RV. X. 27. 23.

देवानां निर्माणे प्रथमा अतिष्ठन्माध्यमिका देवगणाः । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रेतमो भवति । [कृन्तत्रमन्तरिक्षम् । विकर्तनं मेघानाम् ।] विकर्तनेन मेघाना-
मुदकं जायते । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोपधीः
पाचयन्ति । अनूपा अनुवपन्ति लोकान्स्वेन स्वेन कर्मणा । अयमपीतरोऽनूप
एतस्मादेव । अनूप्यत उदकेन । अपि वान्वाविति स्यात् । यथा प्रागिति । तस्यानूप
इति स्यात् । यथा प्राचीनमिति । द्वा वृषूकं वहतः पुरीषं । वाय्वादित्या उदकम् ।
वृषूकमित्युदकनाम । ब्रवीतेः [वा] शब्दकर्मणः । अंशतेर्वा । पुरीषं पृणातेः ।
पूरयतेर्वा ॥ २२ ॥

वाङ्नामान्युत्तराणि सप्तपञ्चाशत् । वाक् कस्मात् । वचेः । तत्र सरस्वतीत्ये-
तस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति । तद् यद्देवतावदुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्यामः ।
अथैतन्नदीवत् ॥ २३ ॥

इयं शुष्मैर्भिर्विसृखा इवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरुर्मिभिः ।

पारावतघ्नीमवसे सुवृत्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ।

इयं शुष्मैः शोषणैः । शुष्ममिति बलनाम । शोषयतीति सतः । विसं विस्यते-
भेदनकर्मणः । वृद्धिकर्मणो वा । सानु संमुच्छ्रितं भवति । समुच्छ्रमिति वा । महद्भिरु-
र्मिभिः । पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम् । पारं परं भवति । अवारमवरम् । अवनाय
सुप्रवृत्ताभिः [शोभनैः] स्तुतिभिः सरस्वतीं [नदीं] कर्मभिः परिचरेम ।

उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् । उदकं कस्मात् । उनतीति सतः ।

नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशत् । नद्यः कस्मात् । नदना [इमां] भवन्ति ।
शब्दवत्यः । बहुलमासां नैषण्डुकं वृत्तम् । आश्चर्यमिव प्राधान्येन ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव ।

१. Cf. SRV. X. 27. 23. p. IV. 80.

२. प्रथमो C 5, M 3, Mi, W 1, W 2.

३. Cf. SRV. I. 123. 2. p. i. 557; VI. 72. 1. p. ii. 883.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

५. Cf. SRV. III. 22. 4. p. ii. 194; omitted along with पूरयतेर्वा by Durga.

६. Cf. SRV. I. 3. 12. p. i. 40; Cf. BD. ii. 135-136.

७. See N. 11. 25-27.

८. पारावतघ्नीमं M 1.

९. RV. VI. 61. 2.

१०. समुद्धृतं G.

११. Quoted by SRV. I. 128. 3. p. i. 580; Cf. also II. 23. 7. p. ii. 65.

१२. समुन्नमिति M 1, M 2, W 3; is omitted along with वा by C 3; समुन्नं नयतीति वा Durga.

१३. Quoted by SRV. VI. 61. 2. p. ii. 855.

१४. सुप्रवृत्ताभिः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१६. नैषण्डुकं M 3.

१७. तत्रेतिहासं C 3.

विश्वामित्रः सर्वमित्रः । सर्वं संसृतम् । सुदाः कल्याणदानः । पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः । पिजवनः पुनः स्पर्धनीयजवो वा । अमिश्रीभावगतिर्वा । स विसं गृहीत्वा विपादुत्तुद्योः सम्भेदमाययौ । अनुययुरितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव । गाथा भवतेति । अपि द्विवत् । अपि बहुवत् । तद् यद् द्विवदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामः । अथैतद्बहुवत् ॥ २४ ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरूपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरहे कुशिकस्य सूनुः ।

उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसम्पादिने । ऋतावरीरूपं तवत्यः । ऋतमित्यु-
दकनामं । प्रत्युतं भवति । मुहूर्तमेवैर्यनैरवनेर्वा । मुहूर्तो मुहूर्तः । ऋतुरत्तैर्गति-
कर्मणः । मुहूर्त इव कालः । यावदभीक्षणं चेति । अभीक्षणमभिक्षणं भवति । क्षणः
क्षणोतेः । प्रक्षणुतः कालः । कालः कालयतेर्गतिकर्मणः । प्राभिहयामि सिन्धुं बृहत्या
महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वावनाय । कुशिकस्य सूनुः । कुशिको
राजा बभूव । क्रोशतेः शब्दकर्मणः । क्रंशतेर्वा स्यात्प्रकाशयति कर्मणः । साधु विक्रो-
शयिताऽर्थानामिति वा । नद्यः प्रत्युचुः ॥ २५ ॥

इन्द्रो अस्माँ अरद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥

इन्द्रोऽस्मानरद्वज्रबाहुः । रदतिः खनतिकर्मा । अपाहन् वृत्रं परिधिं नदीना-
मिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता । सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पंणायतेः
पूजाकर्मणः । प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः । उर्व्यं
ऊर्णोतेः । वृणोतेरित्यौर्णवाभः । प्रत्याख्यायान्तत आशुश्रुवुः ॥ २६ ॥

१. Cf. SRV. I. 63. 8. p. i. 313.

२. Cf. BD. IV. 106, 107.

३. N. 9. 39.

४. RV. III. 33. 5.

५. Cf. SRV. I. 2. 8. p. i. 3.

६. प्रत्युतं C 3.

७. ऋतुः is omitted by C 5.

८. मूढ C 6, M 1, M 2.

९. Cf. SRV. III. 33. 5. p. ii. 243.

१०. RV. III. 33. 6.

११. बाहु BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi,
R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. पणयते C 4, M 3.

१३. cf. SRV. I. 22. 5; III. 54. 11.
pp. i. 115; ii. 309.

१४. The passage कल्याणपाणि...पूजयन्ति
is omitted by C 4.

१५. cf. SRV. III. 33. 6. p. ii. 244.

१६. ऊर्व्यं BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi,
R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१७. उर्व्यं...त्यौर्णवाभः is omitted by
Durga.

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥

आशृणवाम ते कारो वचनानि । याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते
पाययमानेव योषा पुत्रम् । मर्यायेव कन्या परिष्वजनाय । निनमा इति वा ।

अश्वनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । तेषामष्टा उत्तराणि बहुवत् । अश्वः
कस्मात् । अश्रुतेऽध्वानम् । महाशनो भवतीति वा । तत्र दधिका इत्येतद् दधत्
क्रामतीति वा । दधत् क्रन्दतीति वा । दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्वदेवतावच्च
निगमा भवन्ति । तद् यद् देवतावदुपरिष्ठात्तद् व्याख्यास्यामः । अथैतदश्ववत् ॥ २७ ॥

उत स वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिका अनु संतवीत्पथामङ्काँस्सन्वापनीफणत् ॥

अपि स वाजी वेजनवान् । क्षेपणमनु तूर्णमश्रुतेऽध्वानम् । ग्रीवायां बद्धः ।
ग्रीवा गिरतेर्वा । गृणातेर्वा । गृह्णातेर्वा । अपि कक्ष आसनीति व्याख्यातम् ।
क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । अनुसंतवीत्वत् । तनोतेः पूर्वया प्रकृत्या
निगमः । पथामङ्काँसि पथां कुटिलानि । पन्थाः पततेर्वा । पद्यतेर्वा । पन्थतेर्वा ।
अङ्कोऽञ्चतेः । आपनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तम् ॥

दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय ।

ज्वलतिकर्माण उत्तरे धातव एकादश ।

तावन्त्येवोत्तराणि ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि ॥ २८ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

१. RV. III. 33. 10.

२. cf. SRV. III. 33. 10. p. ii. 246.

३. cf. BD. ii. 56.

४.

५. RV. IV. 40. 4.

६. cf. SRV. IV. 40. 4. p. ii. 458.

७. The following passage is added
after क्रतुं by C 5: वाजी क्षिपणिं
तुरण्यति ग्रीवायां बद्धः ।

८. cf. SRV. I. 123. 8. p. i. 560.

[अथ निर्वचनमोघो रात्रौ विद्या ह व अथातोऽनुक्रमिष्यामो वृक्षेवृक्षे तावां वास्तूनि य ई चकारायं स शिङ्गे हिरण्यनामान्याष्टिषेणो यद्देवापिः सौधारणानि स्वरादित्यो रश्मिनामान्यतिष्ठन्तीनां दौसपत्नी रात्रिनामानीदं श्रेष्ठं रुशंद्रत्साहश्च कृष्णं देवानां माने वाङ्मानीयं^१ शुष्मेभि रमेध्वं म इन्द्रो^२ अस्मान्ते^३ कारावुर्ते^४ स्य वाज्यष्टाविंशतिः ॥]

॥ इति निरुक्ते पूर्वपट्टे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

Small figure on this page represents the corresponding section of the second chapter of the *Nirukta*.

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

कर्मनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । कर्म कस्मात् । क्रियत इति सतः ।

अपत्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश । अपत्यं कस्मात् । अपतितं भवति । नानेन पततीति वा । तद् यथा जनयितुः प्रजो । एवमर्थीये ऋचा उदाहरिष्यामः ॥ १ ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्रे अन्यजातमस्यचेतानस्य मा पथो वि दुर्क्षः ॥

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यम् । अरणस्य रेक्णः । अरणोऽपाणो भवति । रेक्ण इति धननाम । रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम । पित्र्यस्येव धनस्य । न शेषोऽग्रे अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम । शिष्यते प्रयतः । अचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति । मा नः पथो विदूषं इति ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २ ॥

न हि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अथा चिदोक्तः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाकेतु नर्व्यः ॥

न हि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुखतमोऽपि । अन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यः । ममायं [पुत्रः] इति । अथ स ओक्तः पुनरेव तदेति यत आगतो भवति । ओक्त इति निवासनामोच्यते । एतु नो वाजी वेजनवान् । अभिषहमार्णः सपत्नान् । नवजातः स एव पुत्र इति ।

अथैतां दुहितृदायाद्य उदाहरन्ति । पुत्रदायाद्य इत्येके ॥ ३ ॥

१. cf. Manu. IX. 138; Viṣṇu. XV. 44.

२. cf. Manu. IX. 32, 35-41. The diametrically opposite view is given IX. 48-54. cf. also Vas. XVII. 6-9; 63-64; Ap. Dh. II. 13. 6-7; Ga. Dh. XVIII. 9-14.

३. RV. VII. 4. 7.

४. cf. SRV. VII. 4. 7. p. iii. 14.

५. cf. SRV. I. 93. 4; p. i. 418.

६. cf. SRV. VII. 4. 7. p. iii. 14.

७. RV. VII. 4. 8.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. यत्ते BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. अभिषहमाणः C 4, C 5.

११. अथैतां Durga and Sivadatta's edition. cf. BD. IV. 110-111.

शासुद्विर्दुहितुर्नर्थागाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।
पिता यत्र दुहितुः सेकमुज्जन्तसं शुग्म्येन मनसा दधन्वे ॥

प्रशास्ति वोळ्हां सन्तानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहितां दुहिता । दुरे हिता ।
दोग्धेर्वा । नस्तारमुपागमत् । दौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान् प्रजननयज्ञस्य । रेतसो वा ।
अङ्गादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य । विधानं पूजयन् ।
अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा दायदा इति । तदेतद्वक्त्रोकाभ्यामभ्युक्तम् ।

अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शुतम् ॥ इति ।

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

न दुहितर इत्येके ।

तस्मात्पुमान् दायदोऽदायादा स्त्री^{१०} ।

इति विज्ञायते ।

तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम् ।

इति च ।

स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः । पुंसोऽपीत्येके । शौनःशेषे दर्श-
नात् । अभ्रातृमतीवाद इत्यपरम् ।

[अमूर्या यन्ति जामयुः सर्वा लोहितवाससः]

अभ्रातर इव योषास्तिष्ठन्ति हतवर्त्मनः ॥

१. RV. III. 31. 1. The Second hemistitch is paraphrased by yaska in the last part of the fifth Section.

२. वोढा, C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

३. cf. BD. IV. 112.

४. Omitted by C 5.

५. cf. SRV. I. 34. 5. p. i. 182.

६. cf. SRV. III. 31. 1. p. ii. 226.

७. दायदा C 5.

८. S'B. XIV. 9. 4. 8; BU. VI. 4. 8; SVB. 1. 5. 17.

९. cf. Manu. IX. 130, 133, 139; Ba. II. 3. 14.

१०. The quotation is untraced. cf. Ms. 4. 6. 4; 4. 7. 9: यत्स्थालीं रिचन्ति न दारुमयं तस्मात्पुमान् दायदः रुयदायादा । यत्स्थालीं परास्यन्ति न दारुमयं तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम् ।

११. Durga gives the quotation in the following manner: अथ यत् स्थालीं परास्यन्ति हवनकर्मणो न तथा जुहति न दारुमयं परास्यन्ति हवनकर्मणः दारुम-येणैव जुहति तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति न पुमांसम् ।

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

१३. cf. AV. 1. 17. 1.

अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय हतवर्मानः । इत्यभ्रा-
तृकाया अनीर्वाहं औपमिकः । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तासर्गिव सनये धनानाम् ।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हसेव नि रिणीते अप्सः ॥

अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय नै पतिम् । गर्ता-
रोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणांजी । गर्तः सभास्थाणुः । गृणातेः । सत्यसङ्करो भवति ।
तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति । तां तत्राक्षेणाग्नन्ति । सा रिक्थं लभते ।
श्मशानसंचयोऽपि गर्त उच्यते । गुरतेः । अपगूर्णो भवति । श्मशानं श्मशयनम् । श्म
शरीरम् । शरीरं शृणातेः । शस्नातेर्वा । श्मश्रु लोम । श्मनि श्रितं भवति । लोम
लुनातेर्वा । लीयतेर्वा ।

नोपरस्याविर्कुर्याद् यदुपरस्याविर्कुर्याद् गतेष्ठाः स्यात्प्रमायुको यजमानः ।

इत्यपि निगमो भवति ।

रथोऽपि गर्त उच्यते । गृणातेः स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् ।

इत्यपि निगमो भवति ।

जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूपो हसनेव दन्तान्विवृणुते
रूपाणीति । चतस्र उपमाः ।

नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद भवति ।

इत्यभ्रातृकाया उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः । पितुश्च पुत्रभावः । पिता यत्र
दुहितरप्रत्ताया रेतःसेकं प्रार्जयति । संधात्यात्मानं संगमेन मनसेति ।

अथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरन्ति । ज्येष्ठं पुत्रिकायां इत्येके ॥ ५ ॥

१. cf. Manu. III. 11; Ya. I. 53.

२. RV. I. 124. 7.

३. Omitted by C 2, C 5, C 6, M 1, M 2, M 3, W 3.

४. दाक्षिणाय. BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

दाक्षिणाजा SRV.

५. ऽसङ्करो W 2.

६. तत्राक्षेणाग्नन्ति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

७. cf. SRV. I. 124. 7. p. i. 565.

८. श्मनिः C 4.

९. ०विः कुर्या. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

१०. The quotation is untraced.

११. cf. SRV. V. 62. 5. p. ii. 643.

१२. RV. V. 62. 8.

१३. उषा is omitted by C 5.

१४. The quotation is untraced.

१५. cf. Manu. III. 11; Ya. I. 53.

१६. cf. BD. IV. 111: रिक्थस्य दुहितु-
र्दानं नेत्यृचि प्रतिषिध्यते ।

१७. cf. Manu. IX. 134.

न जामये तान्वो रिक्थमारैक् चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।
यदी मातरो जनयन्त वहिमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥

न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यम् । जमतेर्वा स्याद्वति-
कर्मणः । निर्गमनप्राया भवति । तान्वे आत्मजः पुत्रः । रिक्थं प्रारिचत् प्रादात् ।
चकारैनां गर्भनिधानीम् । सनितुर्हस्तग्राहस्य । यदी मातरो जनयन्त । वहिं पुत्रम् ।
अवहिं च स्त्रियम् । अन्यतरः सन्तानकर्ता भवति पुमान्दायादः । अन्यतरोऽर्द्धयित्वा
जामिः प्रदीयते परस्मै ॥ ६ ॥

मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः ।

मनुष्याः कस्मात् । मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति । मनस्यमानेन सृष्टाः । मनस्यतिः
पुनर्मनस्वीभावे । मनोरपत्यम् । मनुषो वा ।

तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ७ ॥

तद्य वाचः प्रथमं मंसीय येनासुरा अभि देवा असांम ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् ॥

तद्यवाचः परमं मंसीय येनासुरानभिभवेम देवाः । असुरा असुरताः ।
स्थानेष्वस्ताः । स्थानेभ्य इति वा । अपि वा सुरिति प्राणनाम । अस्तः शरीरे
भवति । तेन तद्वन्तः ।

सोर्देवानसृजत तत् सुराणां सुरत्वम् । असोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वम् ।

इति विज्ञायते ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः । अन्नादाश्च यज्ञियाश्च । ऊर्गित्यन्ननाम । ऊर्जयतीति

१. RV. III. 31. 2. cf. BD. i. 57,
where it is quoted as an example
of denial.

२. अजनिम् C 3; अजैनम् C 4, C 5,
Mi, W 1, W 2.

३. अपचम् C 5. cf. A B. 7. 3. 1.

४. तान्वा M 3, Mi.

५. cf. BD. ii. 113.

६. यदि ह C 1, C 3, M 1, M 2, R. cf.
SRV. III. 31. 2. p. ii. 227.

७. अजनयन्त SRV. loc. cit.

८. cf. SRV. III. 31. 2; I. 123. 5;
pp. ii. 227; i. 558. cf. अर्थो हि कन्या
परकीय एव S'ak. IV.

९. असुरा C 5,

१०. होरात्रं C 3, M 3.

११. RV. X. 53. 4.

१२. Cf. SRV. X. 53. 4. p. IV. 158.

१३. Cf. TB. ii. 3. 8. 2, 4. तेनासुराऽसुरा-
नसृजत तदसुराणामसुरत्वम् ।

१४. यज्ञियासः C 5.

सतः । पक्वं सुप्रवृक्कमिति वा । पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । गन्धर्वाः पितरो
देवा असुरा रक्षांसीत्येके । चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः । निषादः
कस्मात् । निषेदनो भवति । निषण्णमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ताः ।

यत्पाञ्चजन्यया विशां ।

पञ्चजनीनयां विशा । पञ्च पृक्ता संख्या । स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा ।

बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बाहुः कस्मात् । प्रबाधत आभ्यां कर्माणि ।

अङ्गुलिनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । अङ्गुल्यः कस्मात् । अग्रगामिन्यो भवन्तीति
वा । अग्रगालिन्यो भवन्तीति वा । अग्रकारिण्यो भवन्तीति वा । [अग्रसारिण्यो
भवन्तीति वा] अङ्गुना भवन्तीति वा । अञ्चूना भवन्तीति वा । अपि वाभ्यर्जनादेव
स्युः । तासामेषा भवति ॥ ८ ॥

दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोक्त्रेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।

दशाभीशुभ्यो अर्चताजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः ॥

अवनयोऽङ्गुल्यो भवन्ति । अवन्ति कर्माणि । कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि ।
योक्त्राणि योजनानीति व्याख्यातम् । अभीशवोऽभ्यश्चवते कर्माणि । दशधुरो दश
युक्ता वहद्भ्यः । धूर्ध्वतेर्वधकर्मणः । इयमपीतरा धूरेतस्मादेव ।

विहन्ति वहद्भ्यः । धारयतेर्वा ।

कान्तिकर्माण उत्तरे धातवोऽष्टादश ।

अन्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । अन्नं कस्मात् । आनतं भूतेभ्यः । अत्तेर्वा ।

अत्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश ।

१. Cf. BD. VII. 68; cf. AB. III. 31.
5.

२. Cf. BD. VII. 69—72; SRV. I. 89.
10; VIII. 32. 22; pp. i. 399; iii.
390.

३. Omitted by Durga. निषद्यतीति is
added by C 1.

४. RV. VIII. 63. 7.

५. पञ्चजनीयया C 1, M 3.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3,
& Durga.

७. अञ्जना BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi,
R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. वाभ्यर्जनादेव C 1, C 2, C 3, C 6,
M 1, M 2, R 1, R 2, S, R. 5. Roth.

९. RV. X. 94. 7.

१०. Cf. SRV. I. 62. 10. p. i. 309.

११. Cf. SRV. I. 38. 12. p. i. 206.

१२. विहति C 3.

१३. वह्ने C 5.

१४. Cf. SRV. X. 94. 7. p. IV. 206.

बलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः । बलं कस्मात् । बलं भरं भवति । विभर्तेः ।
 धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव । धनं कस्मात् । धिनोतीति सतः ।
 गोनामान्युत्तराणि नव ।
 क्रुध्यतिकर्माण उत्तरे धातवो दश ।
 क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश ।
 गतिकर्माण उत्तरे धातवो द्वाविंशतम् ।
 क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात् । संक्षिप्तो विकर्षः ।
 अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश । अन्तिकं कस्मात् । आनीतं भवति ।
 संग्रामनामान्युत्तराणि षट्चत्वारिंशत् । संग्रामः कस्मात् । संगमनाद्वा ।
 संगरणाद्वा । संगतौ ग्रामाविति वा ।

तत्र खल इत्येतस्य निगमा भवन्ति ॥ ९ ॥

अभी३ दमेकमेको अस्मि निष्पाळभी द्वा किमु त्रयः करन्ति ।

खले न पर्षान्प्रति हन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥

अभिभवामीदमेकमेकः । अस्मि निष्पहमाणः । सपत्नानभिभवामि । द्वौ किं
 मा त्रयः कुर्वन्ति । एक इता संख्या । द्वौ द्रुततरा संख्या । त्रयस्तीर्णतमा संख्या ।
 चत्वारश्चलिततमा संख्या । अष्टावश्रोतेः । नव न वननीया । नावासां वा । दश दस्ता ।
 दृष्टार्था वा । विंशतिर्द्विदशतः । शतं दशदशतः । सहस्रं सहस्रत् । अयुतं प्रयुतं
 नियुतं तत्तदभ्यस्तम् ।

अर्बुदो मेघो भवति । अरणमम्बु । तद्दः । [अम्बुदो] अम्बुमद्भातीति वा ।
 अम्बुमद्भवतीति वा । स यथा महान्बहुर्भवति वर्षस्तदिवार्बुदम् । खले न पर्षान्प्रति
 हन्मि भूरि । खल इव पर्षान् प्रतिहन्मि भूरि । खल इति संग्रामनाम । खलतेर्वा ।
 स्खलतेर्वा । अयमपीतरः खल एतस्मादेव । समास्कन्नो भवति । किं मा निन्दन्ति
 शत्रवोऽनिन्द्राः । य इन्द्रं न विदुः । इन्द्रो ह्यहमस्मि । अनिन्द्रा इतर इति वा ।

१. द्वाविंशं शतम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.
२. निःपाळ० C 6, M 1; निःपाद् C 3; निःपाळः C 4.
३. RV. X. 48. 7; cf. BD. I. 49.
४. Cf. SRV. X. 48. 7. p. IV. 146.
५. नावात्या C 6
६. दिष्टार्था C 3.
७. Omitted by C 5.

८. नियुतं. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.
९. अयुतं C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.
१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. अम्बुमद्भातीति is omitted by Durga;
११. खलेन Roth.
१२. विविदुः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

व्याप्तिकर्माण उत्तरे धातवो दश । तत्र द्वे नामनी आक्षाण आश्रुवानः ।
 आपान आश्रुवानः ।

वधकर्मण उत्तरे धातवस्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र वियात इत्येतद् वियातयत इति
 वा । वियातयेति वा ।

आखण्डल प्र ह्यसे ।

आखण्डयितः । [खण्डं खण्डयतेः^१] ।

तैळिदित्यन्तिकवधयोः संसृष्टकर्म । ताळयतीति सतः ॥ १० ॥

त्वया वयं सुवृधां ब्रह्मणस्पते स्पर्हा वसु मनुष्या ददीमहि ।

या नो दूरे तळितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनमसः ॥

त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि ।
 याश्च नो दूरे तळितो याश्चान्तिके । अरातयोऽदानकर्माणो वा । अदानप्रज्ञा वा ।
 जम्भय ता अनमसः । अप्र इति रूपनार्म । आप्रोतीति सतः ।

विद्युत्तळिद्भवतीति शाकपूणिः । सा ह्यवताळयति । दूराच्च दृश्यते । अपि
 त्विदमन्तिकनामैवाभिप्रेतं स्यात् ।

दूरे चित्सन्तळिदिवाति रोचसे ।

दूरेऽपि सन्नन्तिक इव संदृश्यसे इति ।

वज्रनामान्युत्तराण्यष्टादश । वज्रः कस्मात् । वर्जयतीति सतः । तत्र कुत्स
 इत्येतत् कृन्ततेः । ऋषिः कुत्सो भवति । कर्ता स्तोमानामित्यौपमन्यवः । अथाप्यस्य
 वधकर्मैव भवति । तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति ।

ऐश्वर्यकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ॥

ईश्वरनामान्युत्तराणि चत्वारि । तत्रेन इत्येतत् सन्ति ऐश्वर्येणेति वा । सनि-
 तमनेनैश्वर्यमिति वा ॥ ११ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेधं विदधाभि खरन्ति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥

१. RV. VIII. 17. 12; AV. 20. 5. 6. SV. 2. 76.
२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, Durga.
३. तळिदि० C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.
४. ताळयतीति. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

५. RV. II. 23. 9.
६. Cf. SRV. II. 23. 9. p. ii. 66.
७. RV. I. 94. 7.
८. Cf. SRV. I. 94. 7. p. i. 423.
९. वज्रयतीति C 4, C 5, M 3, Mi, W 1.
१०. अत्रा० C 1, C 6, M 1, M 2.
११. Cf. SRV. I. 11. 7. p. i. 78.
१२. RV. I. 164. 21; cf. AV. 9. 9. 22.

यत्र [सुपर्णाः] सुपतना आदित्यरश्मयः । अमृतस्य भागमुदकस्य । अनिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वा । अभिप्रयन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः । स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेति । धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो भवति^१ ।

विपक्वप्रज्ञ आदित्यः ।

इत्युपनिषद्वर्णो भवति । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । यत्र [सुपर्णाः] सुपतनानीन्द्रियाणि । अमृतस्य भागं ज्ञानस्य । अनिमिषन्तो वेदनेनाभिस्वरन्तीति वा । अभिप्रयन्तीति वा । ईश्वरः सर्वेषामिन्द्रियाणां गोपायितात्मा । स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेति । धीरो धीमान् । पाकः पक्तव्यो भवति । विपक्वप्रज्ञ आत्मा । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १२ ॥

बहुनामान्युत्तराणि द्वादश । बहुः कस्मात् । प्रभवतीति सतः ॥

ह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादश । ह्रस्वो ह्रसतेः ।

महन्नामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः । महान् कस्मात् । मानेनान्याञ्जहातीति शाकपूणिः । मांहीनीयो भवतीति वा । तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते वक्तेर्वा वहतेर्वा साभ्यासात् ।

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः । गृहाः कस्मात् । गृह्णन्तीति सताम् ।

परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश ।

सुखनामान्युत्तराणि विंशतिः । सुखं कस्मात् । सुहितं खेभ्यः । खं पुनः खर्नतेः ।

रूपनामान्युत्तराणि षोडश । रूपं रोचतेः ।

प्रशंस्यनामान्युत्तराणि दश ।

प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश ।

सत्यनामान्युत्तराणि षट् । सत्यं कस्मात् । सत्सु तायते । सत्प्रभवं भवतीति वा ।

अष्टा उत्तराणि पदानि पश्यतिकर्माण [उत्तरे] धातवश्चायतिप्रभृतीनि च । नामान्यामिश्राणि ।

नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ।

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. Cf. SRV. I. 164. 21. p. i. 705.

३. Cf. SRV. I. 31. 14; 129. 1; pp. i. 163, 583.

४. The quotation is untraced.

५. अनिमिषन्ति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. ०प्रज्ञा M 3.

७. मांहीनीयो M 3.

८. Cf. SRV. V. 30. 1. p. ii. 551.

९. प्रशंस्य Mi.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

११. Cf. SRV. X. 50. 5. p. iv. 152: तथापि हिंके नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानीन्युक्तवान्यास्काचार्यः ।

अथात उपमाः । यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यः । तदासां कर्म । ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वाप्रख्यातं वोपमिमीते । अथापि कनीयसा ज्यायांसम् ॥ १३ ॥

तनूत्यजेषु तस्करा वनगू रशनाभिर्दशभिर्भ्यधीताम् ॥

तनूत्यक् तनूत्यक्ता । वनगू वनगामिनौ । अग्निमन्थनौ बाहू तस्कराभ्यामुपमिमीते । तस्करस्तत्करोति [तत्करो भवति] यत्पापकमिति नैरुक्ताः । तनोतेर्वा स्यात् । सन्ततकर्मा भवति । अहोरात्रकर्मा वा । रशनाभिर्दशभिर्भ्यधीताम् । [अभ्यधीतामिति] अभ्यधाताम् । ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः ॥ १४ ॥

कुहं खिद् दोषा कुहु वस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतुः कुहोपतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यु न योषां कृणुते सधस्थ आ ॥

क खिद्रात्रौ भवथः क दिवा । काभिप्राप्तिं कुरुथः । क वसथः । को वां शयने विधवेव देवरम् । [देवरः कस्मात् । द्वितीयो वर उच्यते] । विधवा विधातृका भवति । विधवनाद्वा । विधावनाद्देति चर्मशिराः । अपि वा ध्रुव इति मनुष्यनाम । तद्वियोगाद्विधवा । देवरो दीव्यतिकर्मा । मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा । योषा यौतेः । आकुरुते सधस्थाने ।

अथ निपाताः पुरस्तादेव व्याख्याताः । यथेति कर्मोपमा ।

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ॥

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥

आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥

आत्माततेर्वा । आप्तेर्वा । अपि वाप्त इव स्यात् । यावद् व्याप्तिभूत इति ।

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः ।

१. RV. X. 4. 6.

२. Cf. SRV. X. 4. 6. p. iv. 9.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

४. यतः करोति पापकमिति Durga.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

६. RV. X. 40. 2.

७. विधवनाद्देति S'ivadatta's ed.

८. प्रचर्मशिराः S'ivadatta's ed.

९. सह. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S. and Roth's edition.

१०. Cf. SRV. X. 40. 2. p. iv. 121.

११. RV. V. 78. 8.

१२. RV. I. 50. 3; AV. 13. 2. 18; 20. 47. 15; VS. 8. 40.

१३. RV. X. 97. 11; VS. 12. 85.

१४. RV. X. 78. 2. According to Durga some Mss. do not read the quotation thinking that *na* is already explained: दुर्मदासो न सुरायाम् see N. 1. 4.

अग्निरिव ये [मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्का^१] भ्राजस्वन्तो रुक्मव-
क्षसः ॥ १५ ॥

चतुरश्रिददमानाद्विभीयादा निधातोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥

चतुरश्रिद^२ [अक्षान^३] धारयत इति । तथा कितवाद्विभीयादेवमेव
दुरुक्ताद्विभीयात् । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचित् ।

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथाप्युपमार्थे दृश्यते ।

जार आ भगम् ।

जार इव भगम् । आदित्योऽत्र जार उच्यते । रात्रेर्जरयिता । स एव भासाम् ।
तथापि निगमो भवति ।

स्वसुर्जारः शृणोतु नः । इति

उपसमस्य स्वसारमाह साहचर्यात् । रसहरणाद्वा । अपि त्वयं मनुष्यजार
एवाभिप्रेतः स्यात् । स्त्रीभगस्तथा स्यात् । भजतेः ।

मेघ इति भूतोपमा ।

मेघो भूतो इमि यन्त्रयः ।

मेघो मेषतेः । तथा पशुः पश्यते^४ ।

अग्निरिति रूपोपमा ।

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदग्गपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपम् ।

था इति च ।

तं प्रत्रथा पूर्वथा विश्वथेमथा ।

प्रलं इव पूर्व इव विश्व इवेम इवेति । अयमेततरोऽमुष्मात् । असावस्ततरोऽ-
स्मात् । अमुथा यथासाविति व्याख्यातम् ।

वदिति सिद्धोपमा ।

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. RV. I. 41. 9.

३. चिद् is omitted by Kn. and Sāyana.

४. Cf. SRV. I. 41. 9. p. i. 217: चतुरोऽक्षान्धारयत...स्पृहयेत् ।

५. Fragment of RV. X. 11. 6; AV. 18. 1. 23.

६. Cf. PMbh. जरयन्तीति जाराः । जीर्यन्ति तैर्जाराः । vol. II. p. 147.

७. जार C 4, M 3.

८. RV. VI. 55. 5.

९. एवाभिप्रेतं W 2; अप्रेत C 4, M 3.

१०. RV. VIII. 2. 40.

११. Cf. S'B. VI. 2. 1. 4: यदपश्यत्तस्मादेते पशवस्तेष्वेतमपश्यत्तस्मादेवैते पशवः । Weber's edition p. 507.

१२. RV. II. 35. 10.

१३. प्रलथा W 1.

१४. RV. V. 44. 1; VS. 7. 12.

१५. प्रल W 1.

ब्राह्मणवद्वृषलवत् ।

ब्राह्मणा इव वृषला इवेति । [वृषलो वृषशीलो भवति । वृषाशी-
लो वा] ॥ १६ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्रातवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महित्रत प्रस्कण्वस्य शुधी हवम् ॥

प्रियमेधः । प्रिया अस्य मेधा । यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणु ह्वानम् ।
प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः । कण्वप्रभवः । यथा प्राग्रम् । अर्चिषि भृगुः संबभूव ।
भृगुर्भृज्यमानो न देहे । अङ्गारेष्वङ्गिराः । अङ्गारा अङ्गनाः [अञ्जनाः] । अत्रैव
तृतीयमृच्छतेत्युच्यते । तस्मादत्रिः । न त्रयं इति । विखननाद्विखानसः । भरणान्धारद्वाजः ।
विरूपो नानारूपः । महित्रतो महाव्रतं इति ॥ १७ ॥

अथ लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते । सिंहो व्याघ्र इति पूजायाम् । श्वाकाक इति
कुत्सायाम् । काक इति शब्दानुकृतिः । तदिदं शकुनिषु बहुलम् । न शब्दानुकृतिर्विद्यत
इत्यौपमन्यवः । काकोऽपकालयितव्यो भवति । तित्तिरिस्तरणात् । तिलमात्रचित्र
इति वा । कपिञ्जलः कपिरिव जीर्णः । कपिरिव जवते । ईषत्पिङ्गलो वा । कमनीयं
शब्दं पिञ्जयतीति वा । श्वा शुयायी । शवतेर्वास्याद्रतिकर्मणः । श्वसितेर्वा । सिंहः
सहनात् । हिंसेर्वा स्याद् विपरीतस्य । संपूर्वस्य वा हन्तेः । संहाय हन्तीति वा
व्याघ्रो व्याघ्राणात् । व्यादाय हन्तीति वा ॥ १८ ॥

अर्चतिकर्माण उत्तरे धातवश्चतुश्चत्वारिंशत् ।

मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः । मेधावी कस्मात् । मेधया तद्वान्भवति ।
मेधा मतौ धीयते ।

स्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदश । स्तोता स्तवनात् ।

१. The quotation is untraced. Mss. of the longer recension do not accent the passage.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

३. RV. I. 45. 3.

४. Cf. SRV. I. 139. 9. p. i. 623.

५. Cf. SRV. I. 44. 6. p. i. 225.

६. Cf. SRV. I. 45. 3. p. i. 229; cf. BD. V. 99.

७. Cf. AB. iii. 34: येऽङ्गारा आसंसे ऽङ्गिरसोऽभवन् ।

Cf. SRV. I. 1. 6; 127. 2; X. 62. 5; 67. 2. pp. i. 27, 574; IV. 186, 206.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga.

९. Cf. SRV. I. 139. 9. p. i. 623.

१०. ऽद्वैसानसः W 1.

११. Cf. SRV. I. 45. 3. p. i. 229.

१२. हिंसेर्वा...विपरीतस्य is omitted by Durga. Cf. PMbh. हिंसेः सिंहः Vol. II. p. 87.

यज्ञनामान्युत्तराणि पञ्चदश । यज्ञः कस्मात् । प्रख्यातं यजति कर्मेति
नैरुक्ताः । याच्यो भवतीति वा । यजुर्वो भवतीति वा । बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यवः ।
यजुष्येन नयन्तीति वा ।

ऋत्विङ्गान्युत्तराण्यष्टौ । ऋत्विक् कस्मात् । ईरणः । ऋग्यष्टा भवतीति
शाकपूणिः । ऋतुयाजी भवतीति वा ।

याच्चाकर्माण उत्तरे धातवः सप्तदश ।

दानकर्माण उत्तरे धातवो दश ।

अध्येषणाकर्माण उत्तरे धातवश्चत्वारः ।

स्वपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ।

कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दश । कूपः कस्मात् । कु पानं भवति । कुप्यतेर्वा ।

स्तेननामान्युत्तराणि चतुर्दश । स्तेनः कस्मात् । संस्त्यानमस्मिन्पापकमिति
नैरुक्ताः ।

निर्णीतान्तर्हितनामधेयान्युत्तराणि षट् । [निर्णीतं कस्मात् । निर्णिकं भवति^१]

दूरनामान्युत्तराणि पञ्च । दूरं कस्मात् । द्रुतं भवति । दुरयं वा ।

पुराणनामान्युत्तराणि षट् । पुराणं कस्मात् । पुरा नवं भवति ।

नवनान्युत्तराणि षळेव । नवं कस्मात् । आनीतं भवति ॥ १९ ॥

द्विश उत्तराणि नामानि षड्विंशतिः । प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य । प्रपित्वे
प्राप्ते । अभीकेऽभ्यर्च्ये ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयसा गहि ।

अभीके चिदुलोककृत् ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

दध्रमर्भकमित्यल्पस्य । दध्रं दध्रोतेः । सुदध्रं भवति । अर्भकमवहृतं भवति ।

उपोप मे परा मृश मा मे दध्राणि मन्यथाः ।

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः ।

१. चतुर्दशैव Roth's and S'ivadatta's
edition.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

३. Cf. SRV. I. 126. 3. p. i. 571.

४. Cf. SRV. I. 104. 1. p. i. 457.

५. RV. VIII. 4. 3; SV. 1. 252;
2. 1071.

६. RV. X. 133. 1; AV. 20. 95. 2;
SV. 2. 1151.

७. Cf. SRV. I. 31. 6. p. i. 160.

८. दध्रोतेः C 5, M 3, Mi.

९. RV. I. 126. 7; cf. BD. IV. 3.

१०. RV. I. 27. 13; cf. VS. 16. 26.

इत्यपि निगमौ भवतः ।

तिरः सत इति प्राप्तस्य । तिरस्तीर्णं भवति । सतः संसृतं भवति ।

तिरश्चिदर्थया परि वर्तिर्यातमदाभ्या ।

पात्रेव भिन्दन्सत एति रक्षसः ॥

इत्यपि निगमौ भवतः ।

त्वो नेम इत्यर्थस्य । त्वोऽपततः । नेमोऽपनीतः । अर्धं हरतेर्विपरीतात् । धार-
यते वा स्यात् । उद्धृतं भवति । ऋग्योते वा स्यात् । ऋद्धतर्मो विभागः ।

पीयति त्वो अनु लो गृणाति ।

नेमं देवा नेमंऽसुराः ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

ऋक्षाः स्तृभिरिति नक्षत्राणाम् । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः ।

नेमानि क्षत्राणि

इति च ब्राह्मणम् । ऋक्षा उदीर्णानीव ख्यायन्ते । स्तृभिस्तीर्णानीव ख्यायन्ते ।

अमी य ऋक्षा निहितास उर्चा ।

पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

वघ्रीभिरुपजिह्विका इति सीमिकानाम् । वघ्र्यो वमनात् । सीमिका स्यमनात् ।
उपजिह्विका उपजिह्व्यः ।

१. भगवत्स्य is given as a variant by
Durga.

२. Cf. SRV. VI. 75. 9; VII. 104. 21.

३. RV. V. 75. 7.

४. RV. VII. 104. 21; AV. 8. 4. 21.

५. Cf. SRV. I. 72. 4; 147. 2; V. 61.
8; VI. 33. 5. pp. i. 340, 648;
ii. 639, 777.

६. ऋद्धमो S'ivadatta's edition.

७. RV. I. 147. 2; VS. 12. 42.

८. Cf. Ms. ii. 9:

देवाश्च वा असुराश्चास्पधन्त नेमे देवा
आसन्नेमेऽसुराः ।

९. Cf. SRV. I. 24. 10. p. i. 132.

१०. Cf. SRV. I. 166. 11. p. i. 728.

११. Cf. Tait. B. I. 5. 2. 5, 6: अमुं स
लोकं नक्षते । तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् ।
देवगृहा वै नक्षत्राणि ।.....यानि
वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि तानि नक्ष-
त्राणि ।

१२. Quotation is untraced. Cf. Tait.
Br. II. 7. 18. 3. न वा इमानि
क्षत्राण्यभूवन्निति । तन्नक्षत्राणां नक्षत्र-
त्वम् ।

१३. Cf. SRV. I. 50. 2. p. i. 248.

१४. RV. I. 24. 10.

१५. RV. IV. 7. 3.

[वृत्तीभिः पुत्रमयुवो अदानम्]
यदच्युपजिहिका यद्वम्रो अतिसर्पति ।

इत्यपि निगमो भवति [निगमौ भवतः^१]
ऊर्दरं कृदरमित्यावपनस्य । ऊर्दरमुद्दीर्णं भवति । ऊर्जे दीर्णं वा ।

तमूर्दरं न पृणता यवेन ।

इत्यपि निगमो भवति । तमूर्दरमिव पूरयति यवेन । कृदरं कृतदरं भवति ।
सर्मिद्धो अञ्जनं कृदरं मतीनाम् ।

इत्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

रम्भः पिनाकमिति दण्डस्य । रम्भ आरभन्त एनम् ।

आ त्वा रम्भं न जिवयो रम्भम् ।

इत्यपि निगमो भवति । आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम् ।
पिनाकं प्रतिपिनष्ट्येनेन ।

कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधुन्वा ।

इत्यपि निगमो भवति ।

मेना ग्रा इति स्त्रीणाम् । स्त्रियः स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणः । मेना मानयन्त्येनाः ।
ग्रा गच्छन्त्येनाः ।

अमेनाश्चिज्जनिवतश्चकर्थ^{१३} ।

ग्रास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

शेषो वैतस इति पुंस्प्रजननस्य । शेषः शपतेः स्पृशतिकर्मणः । वैतसो वितस्तं भवति ।

१. RV. IV. 19. 9. It is omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.
२. RV. VIII. 102. 21; VS. 11. 24.
३. निगमौ भवतः is read by C 1, C 2, C 3, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S. and Roth.
४. RV. II. 14. 11.
५. VS. 29. 1.
६. RV. VIII. 45. 20.
७. Cf. SRV. VIII. 45. 20. p. iii. 432.
८. KS. 9. 7; cf. VS. 3. 61.; S'B. 2. 6. 2. 7; TS. 1. 8. 6. 2.
९. Cf. SRV. I. 51. 13; I. 161. 4;

- IV. 34. 7; V. 43. 6. pp. i. 260, 679; ii. 445, 558.
१०. स्त्रियः...कर्मणः is omitted in the passage quoted by SRV. I. 15. 3. 62. 7. pp. i. 93, 308; cf. also I. 51. 13. p. i. 260. Cf. PMbh. स्त्यायतेरेव स्त्री.....स्त्यायत्यस्यां गर्भं इति । Vol. I. p. 245, 246.
११. Quoted by SRV. I. 51. 13. p. i. 260.
१२. Quoted by SRV. I. 15. 3. p. i. 93.
१३. RV. V. 31. 2.
१४. MS. 1. 9. 4. 134. 8; KS. 9. 9.
१५. Cf. SRV. IX. 113. 4; X. 95. 4. pp. iii. 829; IV. 310.

यस्यामुशन्तः प्रहराम् शेषम् ।

त्रिःस्र माहः श्रथयो वैतसेन ।

इत्यपि निगमौ भवतः ।

अयैनेत्युपदेशस्य ।

अया ते अग्रे समिधा विधेम । इति स्त्रियाः ।

एना वो अग्रिम् । इति नपुंसकस्य ।

एना पत्या तन्वं संसृजस्व । इति पुंसः ।

सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य ।

स नः सिषक्तु यस्तुरः । स नः सेवतां यस्तुरः ।

सचस्वा नः स्वस्तये । सेवस्व नः स्वस्तये ।

स्वस्तीत्यविनाशनाम । अस्तिरभिपूजितः । सु अस्तीति ।
भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् ।

रेजते अग्रे पृथिवी मुखेभ्यः ।

इत्यपि निर्गमौ भवतः ।

द्यावापृथिवीनामधेयान्युत्तराणि चतुर्विंशतिः ।

तयोरेषा भवति ॥ २१ ॥

१. RV. X. 85. 37; cf. AV. 14. 2. 38.
२. RV. X. 95. 5.
३. RV. IV. 4. 15.
४. RV. VII. 16. 1; SV. 1. 45; 2. 99; VS. 15. 32.
५. RV. X. 85. 27; cf. AV. 14. 1. 21.
६. सिषक्ति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
७. Cf. SRV. I. 18. 2; 38. 8. pp. i. 104, 205.
८. RV. I. 18. 2; VS. 3. 29.
९. RV. I. 1, 9; VS. 3. 24.

१०. Cf. SRV. VIII. 5. 2. p. iii. 255.
११. विनाशि. Roth's edition. Durga gives विनाश as a Variant.
१२. स्वस्तीति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; & Roth. Cf. SRV. VIII. 1. 1. p. iii. 6; cf. also I. 35. 1; 89. 6.
१३. Cf. SRV. I. 31. 3; 87. 3; II. 12. 1; pp. i. 159, 390; ii. 32.
१४. RV II. 12. 1; AV. 20. 34. 1.
१५. RV. VI. 66. 9.
१६. निगमो Roth's edition.

कतरा पूर्वा कतरापरयोः कथाजाते कवयः को विवेद ।
विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तते अहनी चक्रियेव ॥

कतरा पूर्वा कतरापरैरनयोः । कथं जाते । कवयः क एने विजानाति । सर्वमात्मना
बिभृतो यद्ध । एनयोः कर्म । विवर्तते चैनयोः । अहनी अहोरात्रे । चक्रियेव चक्रयुक्ते
इवेति । घावापृथिव्योर्महिमानमाचष्ट आचष्टे ॥ २२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

[कर्मनामानि परिषद्यं न हि ग्रन्थाय शासद्विद्वद्भिरातेन न जर्मये मनुष्यनामानि
तर्दद्य दशावनिर्भ्योऽभीदं त्वया वयं यत्रो सुपर्णा बहुनामानि तनूत्यजेव कुहस्विच्चतुर-
श्चिप्रियमेधवदर्थं, लुप्तोपमान्यर्चति द्विषो रम्भेः कतरा पूर्वा द्वाविंशतिः ॥]

॥ इति निरुक्ते पूर्वषष्ठे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. RV. I. 185. 1.

२. Cf. SRV. I, 185. 1. p. i. 772.

३. Small figure within brackets

represents the corresponding
section of the third chapter of
the *Nirukta*.

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् । अथ यान्यनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतोऽनु-
क्रमिष्यामः । अनवगतसंस्कारांश्च निगमान् । तदैकपदिकमित्याचक्षते ।

जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् ।
जहा को असदीषते ॥

मर्या इति मनुष्यनाम । मर्यादामिधानं वा स्यात् । [मर्यादा मर्यादादीयते]
मर्यादा मर्यादिनोर्विभागः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु ।
कोऽसन्नीतः पलायते ।

निधा पाश्या भवति । यन्निधीयते । पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयते ।
विपाशनात् ॥ २ ॥

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।
अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुग्ध्यः सान्निधयेव बद्धान् ॥

वयो वेबहुवचनम् । [सुपर्णाः] सुपतना आदित्यरश्मय उपसेदुरिन्द्रं याच-
मानाः । अपोर्णुह्याध्वस्तं चक्षुः । चक्षुः ख्यातेर्वा । चष्टे वा । पूर्धि पूरय देहीति वा ।
मुञ्चास्मान् पाशैरिव बद्धान् ॥

पार्श्वतः श्रोणितः शितामृतः ।

पार्श्वं पर्शुमयमङ्गं भवति । पर्शुः स्पृशते । संस्पृष्टा पृष्ठदेशम् । पृष्ठं स्पृशते ।
संस्पृष्टमङ्गैः । अङ्गमङ्गनात् । अञ्चनाद्वा । श्रोणिः श्रोणितेर्गतिचलाकर्मणः । श्रोणि-

१. यान्यन्येका M 3.

२. RV. VIII. 45. 37.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3;

४. Quoted by SRV. VIII. 45. 37. p.
iii. 435. of. BD. ii. 109,

५. RV. X. 73. 11; SV. 1. 319.

६. याजमानाः C 3.

७. Cf. SRV. I. 164. 14. p. i. 701,

८. Cf. SRV. 1. 35. 12. p. i. 195.

९. Fragment of VS, 21. 43.

१०. Cf. SRV. I. 164. 1. p. 1. 696.

११. श्रोयतेः C 5.

अलतीव गच्छतः । दोः शिताम भवति । दोर्द्रवते । योनिः शितामेति शाकपूणिः । विषितो भवति । श्यामतो यकृत् इति तैटीकिः । श्यामं श्यायते । यकृद् यथा कथा च कृत्यते । शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः । शितिः श्यते । मांसं माननं वा । मानसं वा । मनोऽस्मिन्सीदतीति वा । मेदो मेद्यते ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति लादातमद्रिवः ।

राधुस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥

यदिन्द्र [चित्रं] चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा । श्रीणि मध्यमानि पदानि । त्वया नस्तद् दातव्यम् । अद्रिवन् । अद्रिराहणात्येनेन । अपि वात्तेः स्यात् ।

ते सोमादो^१ । इति ह विज्ञायते ।

राध इति धननाम । राधुवन्त्यनेन । तन्नस्त्वं वित्तधनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहर ।

उभौ समुद्धौ भवतः ।

दमूना दममना वा । दानमना वा । दान्तमना वा । अपि वा दम इति गृहनाम । तन्मना स्यात् । मनो मनोते ॥ ४ ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वो अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भर भोजनानि^२ ॥

अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति । अभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा । [पर]

१. Cf. BD. ii. 114.

२. शामं M 2.

३. चिद् C 1.

४. कृद्यते C 4, C 5, M 3, Mi.

५. शतेः C 3, C 5, M 3, W 2.

६. RV. V. 39. 1; SV. 1. 345; 2. 522.

७. Omitted by, BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. Quoted by SRV. V. 39. 1. p. ii. 573.

९. Quoted by SRV. VIII. 4. 21. p. iii. 254.

१०. स्यात् is omitted by C 1. cf. SRV. I. 129. 10. p. i. 588.

११. RV. X. 94. 9. It looks as if Yaska did not think it to be a Vedic quotation otherwise he

would have used the words, as he usually does; इत्यपि निगमो भवति instead of इति ह विज्ञायते which are generally used with Brâhmana quotations.

१२. Omitted by Durga.

१३. समुद्धौ BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१४. Cf. SRV. I. 123. 3; VI. 71. 4. pp. i. 558, ii. 883.

१५. Cf. SRV. I. 60. 4; IV. 11. 5; pp. i. 295; ii. 381.

१६. RV. V. 4. 5; AV. 7. 73. 9.

१७. परगृहाणीति वा परकुलानीति वा M 1.

१८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

गृहाणीति वा । दुरोण इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः । इमं नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भर भोजनानि । विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां भवनादाहर भोजनानीति वा । धनानीति वा ।

मूषो मूषिका इत्यर्थः । मूषिकाः पुनर्मुष्णातेः । मूषोप्येतस्मादेवं ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिश्रा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो

वित्तं मे अस्य रोदसी^१ ॥

सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवः । मूषिका इवास्त्रातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्यात् । शिश्रानि व्यदन्तीति वा । सन्तपन्ति माध्यः कामाः । स्तोतारं ते शतक्रतो [वित्तं मे अस्य रोदसी] । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति ।

त्रितं कूपेऽवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृमिश्रं गाथामिश्रं भवति । त्रितस्तीर्णतमो मेधया बभूव । अपि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यात् । एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ॥ ६ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।

सोमे राजन्त्र ण आयूषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि^२ ॥

ईषणेन वैषणेनैव वाषणेन वा । ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य । प्रवर्धय च न आयूषि सोमराजन् । अहानीव सूर्यो वासराणि । वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा ।

कुरुतेत्यनर्थका उपजना भवन्ति । कर्तनहन्तनयातनेति ।

जठरमुदरं भवति । जग्धमस्मिन्ध्रियंते धीयते वा ॥ ७ ॥

१. अयमपीतरोऽतिथिरेतस्मादेव is added after वा by Durga & S'ivadatta.

२. Cf. SRV. III. 25. 5. p. ii. 200.

३. आहर C 1, C 4, C 5, M 3.

४. निहत्या C 1, C 2, C 3, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

५. भवतामाहर BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. Cf. SRV. I. 105. 8. p. i. 464.

७. RV. I. 105. 8; X. 32. 2; cf. BD. VII. 34.

८. वदन्ति C 3, C 4, C 5, M 3.

९. Cf. SRV. I. 105. 8. p. i. 464.

१०. Cf. SRV. X. 33. 3; p. IV. 99.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M. 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. Cf. SRV. X. 1. 3. p. IV. 2. Durga cites the following passage: भार्या-गारेणाभ्युपादयत् तत एकतोऽजायत । द्वितीयं ततो द्वितः । तृतीयं ततस्त्रितः ।

१३. RV. VIII. 48. 7.

१४. Cf. SRV. I. 128. 5. p. i. 581.

१५. Cf. SRV. I. 112. 17. p. i. 492.

मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्च स्वजठरे मध्व ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥

मरुत्वानिन्द्र [मरुद्भिः] तद्वान् । वृषभो वर्षितायाम् । रणाय रमणीयाय संग्रामाय । पिब सोमम् । अनुष्वधमन्वन्नम् । मदाय मदनीयाय जैत्राय । आसिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं माद्यते । इदमपीतरन्मभ्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा । तुन्नवद्वा । तिलमात्रतुन्नमिति वा ॥ ९ ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रेत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

सक्तुमिव परिपवनेन पुनन्तः । सक्तुः सचते । दुर्धवा भवति । कंसतेर्वा स्याद्वि-
परीतस्य । विकसितो भवति । यत्र धीरा मनसा वाचमक्रेत प्रज्ञानम् । धीराः
प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि संजानते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि-
वाचि [इति] । भद्रं भगेन व्याख्यातम् । भर्जनीयं भूतानामभिद्रवणीयम् ।
भवद्रमयतीति वा । भाजनवद्वा । लक्ष्मीर्लाभाद्वा । लक्षणाद्वा । [लप्स्यनाद्वा] ।
लाञ्छनाद्वा । लपते वा स्यात्प्रेसाकर्मणः । लग्यते वा स्यादाश्लेषकर्मणः । लज्जते वा
स्यादश्लाघाकर्मणः ।

शिप्रे इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ॥ १० ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमसै ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संहियते ।
यदासावयुक्त्वा हरणानादित्यरश्मीन् । हरितोऽर्वाङ्गानिति वा । अथ रात्री वासस्तनुते
सिमसै ।

१. RV. III. 47. 1; VS. 7. 38.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. वा is added after अपाम् by C 3.

४. Quoted by SRV. III. 47. 1. p. ii. 284.

५. Quoted by SRV. X. 71. 2. p. iv. 220.

६. RV. X. 71. 2.

७. कपते: C 4, M 3.

८. जानवन्तः W 2.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. भन्दनीयं is added. after भजनीय by C 1.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. लाञ्छनाद्वा BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१३. Cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 4.

१४. See N. 6. 17.

१५. RV. I. 115. 4; AV. 20. 123. 1; VS. 33. 37.

१६. युक्त BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; cf. SRV. I. 115. 4.

१७. अश्वानीति W 2.

वेसरमहरवयुवती सर्वस्मात् । अपि बोपमार्थे स्यात् । रात्रीव वासस्तनुत इति ।
तथापि निगमो भवति ।

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती^२ । समनात्सीत ॥ ११ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे सज्जमानो अविभ्युषा ।

मन्दू समानवर्चसा^३ ॥

इन्द्रेण हि संदृश्यसे संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन । मन्दू मदिष्णू । युवां स्थः ।
अपि वा मन्दुना तेनेति स्यात् । समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

ईर्मान्तासुः सिलिकमध्यमासुः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममर्थाः ॥

ईर्मान्ताः समीरितान्ताः । [सुसमीरितान्ताः] पृथ्वन्ता वा । सिलिकमध्यमाः
संस्तृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति । यदनुशेते
सर्वाणि भूतानि । मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव । समाश्रितान्ये-
तदिन्द्रियाणि भवन्ति । संशूरणास [दिव्यासो अत्याः] शूरः शवतेर्गतिकर्मणः ।
दिव्या दिविजाः । अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्गन्त्य-
ध्वानम् । [श्रेणिश इति] श्रेणिः श्रयते । समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिषुर्यदापनं ।
दिव्यमज्ममजनिमाजिमर्थाः ।

अस्त्यादित्यस्तुतिरश्वस्य । आदित्यादश्वो निरतष्ट इति ।

सूरादश्वं वसवो निरतष्टे । इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्ते अग्रे प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभर्वः ॥

कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा । वनानि । त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशा-
म्यन् । न तत्ते अग्रे प्रमृष्यते निवर्तनम् । दूरे यत् सन्निह भवसि जायमानः ।

१. वासरम् SRV. I. 115. 4. p. i. 511.

२. RV. II. 38. 4.

३. RV. I. 6. 7; AV. 20. 40. 1; 70. 3; SV. 2. 200.

४. Cf. SRV. I. 6. 7. p. i. 52; cf. BD. ii. 141.

५. RV. I. 163. 10; VS. 29. 21.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. अथानुदात्तं is added often अतनाः by C 1.

८. P.Mbh. Vol. III. p. 21, हन्मतेर्हंसः । हन्तेर्हंसः । हन्त्यध्वानमिति ।

९. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. यदापुः SRV. I. 163. 10. p. i. 694.

११. Cf. SRV. loc. cit.

१२. RV. I. 163. 2; VS. 29. 13.

१३. RV. III. 9. 2, SV. 1. 53.

१४. Cf. SRV. III. 9. 2. p. ii. 160.

लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः ।

शीरं पावकशोचिषम् । पावकदीप्तिम् । अनुशायिनमिति वा । आशिन-
मिति वा ॥ १४ ॥

कनीनकेन विदुधे नवे द्रुपदे अर्भके ।

वभ्रु यामेषु शोभेते ॥

कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति । केयं नेतव्येति वा [कमनेनानी-
यत इति वा] कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि । सप्तम्या
एकवचनानीति शाकपूर्णिः । व्युद्धयोर्दारुपादोः । दारु दृणातेर्वा । दूणातेर्वा ।
तस्मादेव द्रु । नवे नवजाते । अर्भके अंबुद्धे । ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रु
यामेषु शोभेते । वभ्रुवोरर्भयोः संस्तवः

इदं च मेऽदंदिदं च मेऽदादित्युषिः प्रसंख्यायाह ।

सुवास्त्रा अधि तुर्वनि ।

सुवास्तुर्नदी । तुर्व तीर्थं भवति । तूर्णमेतदायन्ति ।

कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

पुनर्नो नमन्ते मरुतः । नसन्त इत्युपरिष्ठाद्याख्यास्यामः ।

१. RV. III. 53. 23; cf. BD. IV. 117-120. Durga Remarks: यस्मिन् निगमे एष शब्दः सा वसिष्ठद्वेषिणी ऋक् । अहं च कापिष्ठलो वासिष्ठः । अतस्मां न निर्ब्रवीमीति ।
२. RV. III. 9. 8; VIII. 43. 31; 102. 11.
३. Cf. SRV. VIII. 102. 11. p. iii. 596.
४. RV. IV. 32. 23.
५. Cf. SRV. I. 123. 10. p. i. 560.
६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. Cf. BD. IV. 44.
८. विदुधोः C 1, M 1,
९. दूणातेः C 4, C 5, C 6, M 3, W 2.
१०. व्युद्धे C 5.
११. रश्मयोः C 4, C 5, M 3, Mi, W 2.
१२. Cf. BD. IV. 144.
१३. अदात् is omitted by M 3, W 2.
१४. RV. VIII. 19. 37.
१५. RV. VII. 58. 5.
१६. नवन्ते C 4, C 5, M 3, W 1, W 2.
१७. नसत BK, C 4, C 5, Kn, M 3, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
१८. See. N. 7. 17.

ये ते मदा आहनसो विहायस्तेभिरिन्द्रं चोदय दानाये मघम् ।

ये ते मदा आहनवन्त वंचनवन्तस्तैरिन्द्रं चोदय दानाय मघम् ॥ १५ ॥

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरक्त प्रियाणि ।

अद्मसन्न संसतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥

उपादर्शि शुन्ध्युवः । शुन्ध्युरादित्यो भवति । शोधनात् । तस्यैव वक्षो भासाध्य-
हम् । इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेव । अध्येहं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते । शोध-
नादेव । उदकचरो भवति । आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते । शोधनादेव । नोधा कृषि-
भवति । नवनं दधाति । स यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषां रूपाण्याविष्क-
रते । अद्मसत् । अद्मानं भवति । अद्मसादिनीति वा । अद्मसानिनीति वा । संसतो
बोधयन्ती । शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् । [स्वपतो बोधयन्ती] शाश्वतिकतमागा-
त्पुनरेयुषीणाम् ।

ते वाशीमन्त इर्मिणः ।

ईषणिन इति वैषणिन इति वार्षणिन इति वा । वाशीति वाङ्माम । वादयत
इति सत्याः ।

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

अभिवहर्नस्तुतिमभिषर्वणप्रवादां स्तुतिं मन्यन्ते । ऐन्द्री त्वेष शस्यते ।

परितक्म्येत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

१. RV. IX. 75. 5.
२. Cf. SRV. IX. 75. 5. p. iii. 723.
३. RV. I. 124. 4.
४. भालोऽध्युहम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; भालो-
व्युहम् S'ivadatta.
५. अध्युहं C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.
६. Cf. SRV. I. 61. 14. p. i. 302.
७. सुखा C 5.
८. अद्मसानिनीति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; cf. SRV. I. 124. 4.
९. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. आगामिनीनाम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S & Roth. SRV. I. 124. 4-the entire passage being quoted.
११. RV. I. 87. 6.
१२. RV. III. 53. 3.
१३. अभिभवनं C 5.
१४. अविषवणां C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S & Durga.
१५. प्रवादा BK, C 4, C 5, Kn, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
१६. स्तुति C 4, M 3, W 2.
१७. See N. 11. 25.

सुविते सु उते सूते सुगते । प्रजायामिति वा ।

सुविते मां धाः । इत्यपि निगमो भवति ।

दयतिरनेककर्मा ।

नवेन पूर्वं दयमानाः स्वामि । इत्युपदयाकर्मा ।

य एक इद्विदयते वसु । इति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा ।

दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि । इति दहतिकर्मा । दुर्वर्तुर्दुर्वारः ।

विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् । इति हिंसाकर्मा ॥

इमे सुता इन्दवः प्रातरिवना सजोषसा पिबतमश्विना तान् ।

अहं हि वामूतये वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो अबुधुध्वं ॥

दयमान इति ।

नू चिदिति निपातः । पुराणनवेयोः । नू चेति च ।

अद्या चिन्न चित्तदपो नदीनाम् ।

अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् ।

नू च पुरा च सदनं रयीणाम् ।

अद्य च पुरा च सदनं रयीणाम् । रयिरिति धननाम । रातेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ।

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दानस्य । आदित्योऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति दूरपारः । समुद्रोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो भवति महापारः । कच्छपोऽप्यकूपार उच्यते । अकूपारो न कूपमृच्छतीति । कच्छपः कच्छं पाति । कच्छेन पातीति वा । कच्छेन पिबतीति वा । कच्छः खच्छः खच्छद् । अयमपीतरो नदीकच्छ एतस्मादेव । कमुदकम् । तेन छाद्यते ।

शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षेपः ।

१. TS. i. 2. 10.2; KS. 2. 8.

२. KS. 19. 3; TB. 111. 5. 13. 1; N. 9. 43; cf. VS. 28. 16.

३. RV. I. 84. 7; AV. 20. 63. 4; SV. 1. 389; 2. 691.

४. RV. VI. 6. 5.

५. RV. III. 34. 1; AV. 20. 11. 1.

६. अयं C 1, C 2, C 3, M 1, R 1, R 2, R 5, S.

७. Quotation is untrecod. Durga explains the 4th pāda only & remarks: मृगयोऽत्रशेषः ।

८. दीयमान C 1.

९. Cf. SRV. I. 136. p. i. 612.

१०. RV. VI. 30. 3.

११. रयीण्यम् C 4, M 3, W 2.

१२. RV. I. 96. 7.

१३. RV. V. 39. 2; SV. 2. 523.

१४. Quoted by SRV. X. 109. 1. p. IV. 364.

१५. cf. PMbh. Vol. II. p. 98. कच्छेन पिबति कच्छपः ।

१६. खच्छः C 1.

१७. RV. V. 2. 9.

निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय । रक्षो रक्षितव्यमस्मात् । रहसि क्षणोतीति वा । रात्रौ नक्षत इति वा ।

अग्निः सुतुकः सुतुकैभिरैश्वैः ।

सुतुकनः सुतुकनैरिति वा । सुप्रजाः सुप्रजोभिरिति वा ।

सुप्रायुणा अस्मिन्यज्ञे वि श्रयन्ताम् ।

सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥

देवा नो यथा सदमिदृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेर्दिवे ।

देवा नो यथा सदा वर्धनाय स्युः । अप्रायुवोऽप्रमाद्यन्तः । रक्षितारश्च । अहन्यहनि ।

च्यवन ऋषिर्भवति । च्यावयिता स्तोमानाम् । च्यवानमित्यप्यस्य निगमा भवन्ति ।

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्युवानं चरथाय तक्षथुः ।

युवं च्यवनम् । सनयं पुराणम् । यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय ततक्षथुः ।

युवा प्रयौति कर्माणि । तक्षतिः करोतिकर्मा ।

रजो रजतेः । ज्योती रज उच्यते । उदकं रज उच्यते । लोका रजांस्युच्यन्ते । असृगहनी रजसी उच्येते ।

[रजांसि चित्रा वि चरन्ति तान्येवः । इत्यपि निगमो भवति ।]

१. Cf. SRV. V. 2. 9. p. ii. 502.

२. Cf. SRV. I. 35. 10; 129. 11; pp. i. 190, 588.

३. RV. X. 3. 7.

४. VS. 28. 5.

५. सुप्रगमनाः C 4, C 5, M 3, W 2.

६. RV. I. 89. 1; VS. 25. 14.

७. असन् is given as a variant by Durga who however attributes it to the carelessness of the Scribes' ह्येषः प्रमादपाठः ।

८. RV. X. 39. 4.

९. युवां M 1.

१०. च्यवानं M 2.

११. Quoted by SRV. X. 39. 4. p. IV. 117.

१२. Quoted by SRV. VI. 62. 2. p. ii. 859.

१३. Cf. SRV. I. 161. 1; 164. 14; II. 39. 7. pp. i. 676, 701; ii. 119.

१४. Cf. SRV. I. 33. 7; 35. 2; 50. 7; 90. 7; 110. 6; VI. 70. 5; X. 129. 1; pp. i. 176, 186, 250, 401, 482; ii. 879; IV. 423. cf. 'SB. VI. 3. 1. 18. इमे वै लोका रजांसि ।

१५. Cf. SRV. I. 124. 5. p. i. 564. The entire passage: रजो रजते उच्येते is quoted SRV. I. 19. 3. p. i. 107.

१६. RV. V. 63. 5.

१७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi 1, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; and Durga. It is struck out in C 1.

हरो हरतेः । ज्योतिर्हर उच्यते । उदकं हर उच्यते । लोका हरांस्युच्यन्ते । असृगहनी हरसी उच्यते ।

[प्रत्यग्रे हरसा हरः शृणीहि^१ । इत्यपि निगमो भवति ।]

जुहुरे वि चितयन्तः । जुह्विरे विचेतयमानाः ।

व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा ।

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः । इति पश्यतिकर्मा ।

वीहि शूर पुरोळाशम् । इति खादतिकर्मा ।

वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः । अश्रीतं पिबतं पयस उस्त्रियायाः । उस्त्रियेति गोनाम । उस्त्राविणोऽस्यां भोगाः । [उस्त्रेति च]

त्वामिन्द्र मतिभिः सुते सुनीथासौ वसुधैवः ।

गोभिः क्राणा अनूपते^२ ॥

गोभिः कुर्वाणा अस्तोषत ।

आ तू पिञ्च हरिमीं द्रोणस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।

आसिञ्च हरिं द्रोणस्थे द्रुममयस्य । हरिः सोमो हरितवर्णः । अयमपीतरो हरिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः । वाशीभिरश्ममयीभिरिति वा । वाग्भिरिति वा ।

स शर्द्धदुर्यो विष्णुस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुर्कृतं नः ।

स उत्सहतां यो विष्णुस्य जन्तोर्विषमस्य । मा शिश्रदेवा अब्रह्मचर्याः । शिश्रं श्रथतेः । अपि गुर्कृतं नः । सत्यं वा यज्ञं वा ॥ १९ ॥

१. Cf. SRV. X. 87. 25. p. IV. 278.

२. हरा उच्यन्ते BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. RV. X. 87. 25; SV. 1. 95.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga. The line प्रत्यग्रे... भवति is struck out in C 1.

५. RV. V. 19. 2.

६. RV. VI. 1. 4.

७. RV. III. 41. 3; AV. 20. 23. 3.

८. RV. I. 153. 4; AV. 7. 73. 5.

९. उस्त्राविणो SRV. III. 31. 11. p. 231.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. The quotation is untraced.

१२. Cf. RV. I. 134. 2.

१३. Cf. SRV. I. 134. 2. p. i. 605: क्राणाः

कुर्वाण इति यास्कः ।

१४. RV. X. 101. 10

१५. वाग्निरिति C 4, C 5, M 3, Mi, W 2.

१६. RV. VII. 21. 5.

१७. Quoted by SRV. X. 27. 19. p. IV. 79.

१८. Cf. SRV. I. 2. 8; VII. 22. 5. pp. i. 33; iii. 50.

आ वा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कुण्वन्नजामि ।

उप वर्द्धहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि । यत्र जामयः करिष्यन्त्यजामिकर्माणि । जाम्यतिरेकनाम । बालिशस्य वा । समानजातीयस्य वीपजनः । उपधेहि वृषभाय बाहुम् । अन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोश्चम्वोऽयोनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधातुं ॥

द्यौर्मे पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता । नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महतीयम् । बन्धुः संबन्धनात् । नाभिः संनहनात् ।

नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्ते^१ ।

इत्याहुः । एतस्मादेव ज्ञातीन् सनाभय इत्याचक्षते । सबन्धव इति च । ज्ञातिः संज्ञानात् । उत्तानयोश्चम्वोऽयोनिरन्तः । उत्तान उत्तानः । ऊर्ध्वतानो वा । तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः ।

[शंयुः सुखंयुः ।]

अथा नः शं योररूपो दधातुं ।

रूपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । शमनं च रोगाणां यौवनं च भयानाम् । अथापि शंयुर्बाह्वस्पत्य उच्यते^२ ।

तच्छंयोरारुणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये^३ ।

इत्यपि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥

१. RV. X. 10. 10; AV. 18. 1. 11.

२. असमानजाती^०. Durga.

३. RV. I. 164. 33; AV. 9. 10. 12.

४. Omitted by Durga.

५. महीयम् Durga.

६. Cf. TS. VI. 1. 7. 2.

७. सनाभय M 1, M 2.

८. ऊर्ध्वतानो C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. योरयो M 3.

११. RV. X. 15. 4; VS. 19. 55; Cf. AV. 18. 1. 15.

१२. Cf. SRV. I. 157. 4; VIII. 67. 21; pp. i. 670; iii. 493; Cf. BD. VII. 95.

१३. पावनं C 3, M 3.

१४. Quoted by SRV. I. 93. 7. p. i. 419; Cf. also I. 106. 5. p. i. 470.

१५. Cf. 'SB. I. 9. 1. 24. शंयुर्ह वै बाह्वस्पत्यः

१६. TS. ii. 6. 10. 2; S'B. i. 9. 1. 26.

अदितिरदीना देवमाता ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । एनान्यदीनानीति वा ।

यमेरिरे भृगवः ।

परिर इतीतिरुपसृष्टोऽभ्यस्तः ॥ २३ ॥

उत सैनं वल्लमार्थि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचायमानं जसुरिं न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् ॥

अपि सैनं वल्लमार्थिमिव वल्लमार्थिनम् । वल्लं वस्तेः । तायुरिति स्तेननाम । संस्त्यानमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । तस्यतेर्वा स्यात् । अनुक्रोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु । भर इति संग्रामनाम । भरतेर्वा । हरतेर्वा । नीचायमानं नीचैरयमानम् । नीचैर्निचितं^१ भवति । उच्चैरुच्चितं भवति । जस्तमिव श्येनम् । श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमच्च । यूथम् श्रवश्चापि पशुमच्च यूथम् । प्रशंसां च यूथं च । धनं च यूथं चेति वा । यूथं यौतेः । समायुतं भवति ।

इन्धान एनं जरते स्वाधीः । गृणाति ।

मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।

प्र मन्दिने पितुमर्चता वचः । प्रार्चत मन्दिने पितुमर्चतः ।

गौर्याख्यातः ॥ २४ ॥

अत्राह गोरमन्वतु नाम लघुरपीच्यम् ।

इत्था चन्द्रमसो गृहे^२ ॥

१. Cf. BD. ii. 46.

२. RV. I. 89. 10; AV. 7. 6. 1; VS. 25. 23.

३. Cf. SRV. I. 89. 10. p. i. 399.

४. RV. I. 143. 4.

५. RV. IV. 38. 5.

६. Quoted by SRV. IV. 38 5. p. ii. 454.

७. त्यायुः M 3.

८. भारत C 5.

९. Cf. SRV. I. 132. 1. p. i. 598.

१०. निश्चितं Mi.

११. उचितं M 3; उच्यते C 3.

१२. RV. X. 45. 1; VS. 12. 18.

१३. Quoted by SRV. I. 101. 1. p. i. 446.

१४. RV. I. 101. 1; SV. I. 380.

१५. See N. 2. 5.

१६. RV. I. 84. 15; AV. 20. 41. 3; SV. 1. 147; 2. 265.

अत्र हे गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नाम । अपीच्यमपचितम् । अपगतम् । अपिहितम् । अन्तर्हितं^३ वा । अमुत्र चन्द्रमसो गृहे ।

गातुर्व्याख्यातः ।

[गातुं कृणवन्नुपसो जनायं । इत्यपि निगमो भवति ।^४]

दंसयः कर्माणि । दंसयन्ति एनानि ।

कुत्साय मन्मन्त्रहश्च दुंसयः । इत्यपि निगमो भवति ।

स तृताव नैनमभोत्यंहतिः ।

स तृताव नैनमंहतिरभोति । अंहतिश्चांहश्चाहुश्च हन्तेः । निरुद्धोपधात् । विपरीतात् ।

बृहस्पते चयसे इत्पियारुम् ।

बृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुम् । पीयतिर्हिंसाकर्मा । वियुते द्यावापृथिव्यौ । वियर्वेनात् ।

समान्या वियुते दूरान्ते^५ ।

समानं संमानमात्रं भवति । मात्रा मानात् । दूरं व्याख्यातम् । अन्तोऽततेः ।

ऋधगिति पृथग्भावस्य प्रवचनं भवति । अथाप्युद्भोत्यर्थे दृश्यते ।

ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः ।

१. Omitted by C 3.

२. अपचितम् is Omitted by C 3; is preceded by अपगतम् in C 1, C 6, M 1, M 2.

३. अनन्तर्हितम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. See N. 4. 21.

५. RV. IV. 51. 1.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. RV. X. 138. 1.

८. RV. I. 94. 2.

९. चाहः is omitted by C 5.

१०. RV. I. 190. 5.

११. Quoted by SRV. I. 190. 5. p. i. 788.

१२. पीयुतिः C 1, C 2, C 3, C 5, C 7, Mi, W 2, W 3.

१३. वियमनात् C 5, M 3, Mi, W 2; वियुमनात् C 4.

१४. RV. III. 54. 7.

१५. See N. 3. 19.

१६. Quoted by SRV. IX. 64. 30. p. iii. 683.

१७. VS. 8. 20.

ऋधुवन्नयाक्षीः । ऋधुवन्नशमिष्टा इति च । अस्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशे । अनुदात्तमन्वादेशे । तीव्रार्थतरमुदात्तम् । अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्^१ ।

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्वं ।

[श्रवस्यतामजाश्व ।]

अस्यै नः सातय उपभव । अहेळमानोऽकुध्यन् । ररिवान् । रातिरभ्यस्तः । अजाश्वेति पूषणमाह । अजाश्वः अजा अजनाः ।

अथानुदात्तम् ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ।

दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवतु स शरदः शतम् । शरच्छ्रुता अस्यामोर्षधयो भवन्ति । शीर्णा आप इति वा ।

अस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विष्पतिं सप्तपुत्रम्^२ ।

अस्य वामस्य वननीयस्य । पलितस्य पालयितुः । होतुर्होतव्यस्य । तस्य भ्राता मध्यमोऽस्त्यश्वः । भ्राता भरतेर्हरतिकर्मणः । हरते भागं भर्तव्यो भवतीति वा । तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठोऽस्यायमग्निः । तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा । विष्पतिं सप्तपुत्रं सप्तमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा । सप्त सप्ता संख्या । सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ २६ ॥

१. चास्या इति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. अनुदात्तम् C 3.

३. Quoted by SRV. VII. 34. 4. p. iii. 78.

४. RV. I. 138. 4.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. Quoted by SRV. I. 138. 4. p. i. 618.

७. आज्या C 5.

८. RV. X. 85. 39; AV. 14. 2. 2.

९. शरच्छ्रुता M 3.

१०. अस्या ओषधयो M 3.

११. RV. I. 164. 1; AV. 9. 9. 1.

१२. Cf. BD. IV. 33.

१३. Cf. SRV. I. 9. 4. p. i. 65.

१४. Durga remarks: सप्तमो ह्यसावादित्यः पुत्र इत्येवमैतिहासिका मन्यन्ते । ब्राह्मणोऽपि च ।तस्मिन्नादित्यः सप्तम इन्द्रोऽष्टम इति ह विज्ञायते । अथवा सप्तसंख्यायुक्ता अस्य रश्मयः पुत्रास्तेनासौ सप्तपुत्रः ।

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥

सप्त युञ्जन्ति रथम् । एकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा । चरतेर्वा । क्रामतेर्वा । एकोऽश्वो वहति सप्तनामादित्यः । सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति । सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । इदमपीतरन्नामैतस्मादेव । अभिसन्नामात् । संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चः । त्रिनाभि चक्रम् । इयुतुः संवत्सरः । ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवत्सन्तेऽस्मिन्भूतानि । ग्रीष्मो ग्रस्यन्तेऽस्मिन्नसाः । वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यः । हेमन्तो हिमवान् । हिमं पुनर्हन्तेर्वा । हिनोतेर्वा । अजरमजरणधर्माणम् । अनर्वमप्रत्युतमन्यस्मिन् । यत्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते । तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति ।

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने ।

इति पञ्चर्तुतया ।

पञ्चर्तवः संवत्सरस्य ।

इति च ब्राह्मणम् । हेमन्तशिशिरयोः समासेन ।

पठर आहुरर्पितम् ।

इति षष्ठ्युतया । अराः प्रत्युता नाभौ । षट् पुनः सहतेः ।

द्वादशारं नहि तज्जरायि ।

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् ।

इति मासानाम् । मासा मानात् । प्रधिः प्रहितो भवति ।

तस्मिन्त्साकं त्रिंशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्ठिर्न चलाचलासः^१ ।

षष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्राः ।

इति च ब्राह्मणं समासेन ।

१. RV. I. 164. 2; AV. 9. 9. 2; 13. 3. 8.

२. Quoted by SRV. I. 164. 2. p. i. 697.

३. Cf. SRV. X. 101. 7. p. IV. 336.

४. Cf. GB. I. 5. 5.

५. संवत्सन्ति C 3.

६. अन्यस्मिन् is omitted by C 3.

७. मात्राभिश्चैति M 3.

८. RV. I. 164. 13; AV. 9. 9. 11.

९. र्तुतयाः C 4, M 3, W 2.

१०. Cf. AB. i. 1. 14: द्वादश मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान्संवत्सरः । Cf. S'B. i. 7. 2. 8; XII. 3. 2. 1; Tāpā B. XVIII. 2. 14; 4. 11. 12

११. शिशिरसमासेन BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. RV. I. 164. 12; AV. 9. 9. 12.

१३. RV. I. 164. 11; AV. 9. 9. 3.

१४. RV. I. 164. 48; AV. 10. 8. 4.

१५. Quoted by SRV. I. 164. 48. p. i. 718.

१६. चलापः M 3.

१७. RV. I. 164. 48; AV. 10. 8. 4.

१८. Cf. GB. I. 5. 5. त्रीणि च ह वै शतानि षष्ठिश्च संवत्सरस्याहोरात्राणि । Cf. AB. II. 17. 2: त्रीणि च वै शतानि षष्ठिश्च संवत्सरस्याहानि । Cf. S'B. XII. 3. 2. 3. त्रीणि च वै शतानि षष्ठिश्च संवत्सरस्याहानि । Cf. KB. iii. 2.

सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ।

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः ।

इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥ २७ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

[एकार्थं कौतु वयः सुपर्णा यदिन्द्र जुष्टो दमूनाः ^१सं मा तपन्तीषिरेणं मरु-
त्वांस्तिरुत सकुमिव तत्सूर्यस्येन्द्रेण समीमान्तोसः कायमानः कनीनकेवोपो
अदृशि सुविते विद्याम देवोनो आघा द्यौर्मै ^२दितिरदिति ^३हंतस्मात्राहोस्य वामस्य
सप्त युञ्जन्ति सप्तविंशतिः ॥ ^३]

॥ इति निरुक्ते पूर्वपट्टे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. RV. I. 164 11; AV. 9. 9. 13.

२. Cf. GB. I. 5. 5; AB. II. 17. 4; S'B.
XII. 3. 2. 4; AA. III. 2. 1.

३. Small figure within brackets
represents the corresponding
section of the fourth chapter of
the *Nirukta*.

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सस्त्रिमविन्दुचरणे नदीनाम् । सस्त्रि संस्त्रातं मेघम् ।

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरो ।

वोदृतमो ह्वानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरो । नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु । दूतो
जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारयतेर्वा ।

[दूतो देवानामसि मर्त्यानाम् । इत्यपि निगमो भवति]^१

वावशानो वष्टेर्वा । वाश्यतेर्वा ।

सप्त स्वसुररुषीर्वावशानः । इत्यपि निगमो भवति ।

वार्यं वृणोतेः । अथापि वरतमम् ।

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् ।

तद्वार्यं वृणीमहे । वरिष्ठं गोपायितव्यम् । गोपायितारो यूयं स्य ।
युष्मभ्यमिति वा ।

अन्ध इत्यन्ननाम । आध्यानीयं भवति ।

आपत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

आसिञ्चतामत्रैर्मर्दनीयमन्धः । अमत्रं पात्रम् । अमा असिन्मर्दन्ति । अमा
पुनरनिर्मितं भवति । पात्रं पानात् ।

तमोऽप्यन्ध उच्यते । नासिन्ध्यानं भवति । न दर्शनम् । अन्धन्तम इत्यभिभा-
षन्ते । अयमपीतरोऽन्ध एतस्मादेव ।

१. RV. X. 139. 6.

२. RV. VIII. 26. 16.

३. Quoted by SRV. I. 149. 2. p.
i. 652.

४. RV. X. 4. 2.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. RV. X. 5. 5.

७. तद्वार्यं C 5.

८. RV. VIII. 25. 13.

९. RV. II. 14. 1.

१०. मद्यमन्धः BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. नदन्ति C 4, C 5, M 3. Quoted by
SRV. II. 14. 1. p. ii. 41.

१२. Quoted by SRV. I. 62. 5. p. i. 307.

पश्यदक्षुष्वान्न वि चेतदुन्धः । इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती ।

असज्यमाने इति वा । अव्युदस्यन्त्याविति वा । बहुधारे उदकवत्यौ ।^१

वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा । अनवगतसंस्कारो भवति ।

वनुयाम वनुष्यतः । इत्यपि निगमो भवति ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूर्ध्वः ।

दीर्घप्रतयज्ञमभिजिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु । दूर्ध्वं दुर्धियं पापधियम् । पापः पाताऽपेयानाम् । पापत्यमानोऽवाङ्मेव पततीति वा । पापत्यतेर्वा स्यात् ।

तरुष्यतिरप्येवंकर्मा ।

इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । इत्यपि निगमो भवति ।

भन्दना भन्दतेः स्तुतिकर्मणः ।

पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः । इत्यपि निगमो भवति ।

स भन्दना उदियति प्रजावतीः । इति च ।

अन्येन मदहनो याहि तूयम् ।

अन्येन मदहनो गच्छ क्षिप्रम् । आहंसीव भाषमाणेत्यसंभ्यभाषणादाहना इव भवति । एतस्मादाहनः स्यात् ।

ऋषिर्नदो भवति । नदतेः स्तुतिकर्मणः ।

नदस्य मा रुधतः काम आगमन् ।

नदनस्य मा रुधतः काम आगमन् । संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः । इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

१. RV. I. 164. 16; AV. 9. 9. 15.

२. RV. VI. 70. 2.

३. Quoted by SRV. VI. 70. 2. p. ii. 880.

४. Quoted by SRV. I. 73. 9; 121. 10. pp. i. 347, 547.

५. RV. I. 132. 1; VIII. 40. 7.

६. RV. VII. 82. 1.

७. पापत्यतेर्वा स्यात् is omitted by Durga.

८. RV. VII. 48. 2.

९. RV. III. 3. 4.

१०. RV. IX. 86. 41.

११. RV. X. 10. 8; AV. 18. 1. 9.

१२. ऋषेत्यभ्य०. C 3.

१३. स्याः C 5, M 3.

१४. RV. I. 179. 4; Cf. BD. i. 53:

विलापः स्यान्नदस्य मा । Macdonell translates नदस्य 'as of the reed'.

१५. Quoted by SRV. I. 179. 4. p. i. 758.

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्र्यः सोमो अक्षाः ।

अश्रोतेरित्येवमेके ।

अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

लोपाशः सिंहं प्रत्यश्चमत्साः ।

क्षियतिनिगमः पूर्वेः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके । अनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति । सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः ।

श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । आशु अतनं भवति ।

स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छात्रमग्निर्कृणोऽजातवेदाः ।

स पतत्रि चेतवरं स्थावरं जङ्गमं च यत्तत् क्षिप्रमग्निकरोऽजातवेदाः ।

ऊतिरवनात् ।

आ त्वा रथं यथोर्तये । इत्यपि निगमो भवति ।

हासमाने इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

वृत्रकः षडभिरुप सर्पदिन्द्रम् ।

पानैरिति वा । स्पाशनैरिति वा । [स्पर्शनैरिति वा]^१

सुसं न पकर्मविदच्छुचन्तम् ।

स्वप्नमेतन्मार्थमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम् । तदिवाविदज्जाज्वल्यमानम् ।

द्विता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।

द्वैधं^२ सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शंभुः सुखभूः ।

१. RV. X. 89. 6.

२. RV. IX. 107. 9; SV. 2. 348.

३. RV. X. 28. 4; Omitted by Durga.

४. RV. X. 88. 4.

५. Quoted by SRV. X. 88. 4. p. IV. 279.

६. RV. VIII. 68. 1; SV 1. 354; 2. 1121.

७. See N. 9. 39.

८. RV. X. 99. 12.

९. Omitted by Bk, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

१०. RV. X. 79. 3.

११. मध्यमं BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. Cf. SRV. VIII. 72. 4. p. iii 509: अत्र यास्कः । स्वप्नमेतन्मध्यमं ज्योतिरनित्यदर्शनम्.

१३. RV. III. 17. 5.

१४. द्वैधं C 3, M 3.

१५. Quoted by SRV. III. 17. 5. p. ii. 184.

मृगं न त्रा मृगयन्ते ।

मृगमिव ब्राह्मणः प्रेषाः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति । वराहारः ।

वरमाहारमाहोर्षाः । इति च ब्राह्मणम् ।

विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्तौ । इत्यपि निगमो भवति ।

अयमपीतरो वराह एतस्मादेव । बृहति मूलानि । वरं वरं मूलं बृहतीति वा ।

वराहमिन्द्र एमुषम् । इत्यपि निगमो भवति ।

अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते ।

ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः ।

अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते ।

पश्यन्तिहरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ।

स्वसराण्यहानि भवन्ति । स्वयं सारीण्यपि वा । स्वरादित्यो भवति । स एनानि सारयति ।

उस्ता इव स्वसराणि । इत्यपि निगमो भवति ।

शर्या अंगुलयो भवन्ति । [सृजन्ति कर्माणि] शर्या इषवः शरमर्य्यः । शरः शृणातेः ।

शर्याभिर्न भरमाणो गर्भस्त्योः ।

इत्यपि निगमो भवति ।

१. RV. VIII. 2.6.

२. The quotation is untraced. It is inserted after एतस्मादेव further-down by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Cf. SRV. I. 61. 7. p. i. 299.

३. RV. I. 61. 7; AV. 20. 35. 7.

४. RV. VIII. 77. 10.

५. RV. X. 67. 7. AV. 20. 91. 7.

६. Quoted by SRV. I. 88. 5. p. i. 394.

७. RV. I. 88. 5.

८. RV. I. 3. 8.

९. Cf. SRV. I. 3. 9; VIII. 88. 1; pp. i. 39; iii. 543.

१०. Omitted by BK, C 4. C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

११. Quoted by SRV. I. 148. 4. p. i. 651.

१२. RV. IX. 110. 5; SV. 2. 857.

अर्को देवो भवति । यदेनमर्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति । यदनेनार्चन्ति । अर्कमन्त्रं भवति । अर्चति भूतानि । अर्को वृक्षो भवति । संवृत्तः कटुकिंज्ञा ॥ ४ ॥

गार्यन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उदुंशमिव येमिरे^१ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणः । प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्ये-मिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति । वननाच्छ्रयत इति वा ।

पवी रथनेमिर्भवति । यद्विपुनाति भूमिम् ।

उत पृथ्या रथानामर्द्रि भिन्दुन्योजसां ।

तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः^२ ।

इत्यपि निगमो भवतः । वक्षो व्याख्यातम् ।

धन्वान्तरिक्षम् । धन्वन्यस्मादापः ।

तिरो धन्वाति रोचते^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

सिनमन्त्रं भवति । सिनाति भूतानि ।

येन सा सिनं भरथः सखिभ्यः । इत्यपि निगमो भवति ।

इत्थामुथेत्येतेन व्याख्यातम् ।

सचा संहेत्यर्थः ।

वसुभिः सचा भुवौ । वसुभिः सह भुवौ ।

१. अर्चयन्ति C 4, C 5, M 3.

२. Quoted by SRV. I. 10. 1. p. i. 68. Sayana reads संवृत्तः for संवृत्तः ।

३. RV. I. 10. 1; SV. I. 342; 2. 694.

४. ब्राह्मणाः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S, & Roth.

५. Quoted by SRV. I. 10. 1. p. i. 68.

६. Cf. SRV. I. 138. 3; V. 62. 2; also I. 88. 2. pp. i. 620; ii. 642; i. 393.

७. RV. V. 52. 9.

८. व्ययुः C 4, C 5, M 3, Mi, W 1.

९. According to Durga, the quotation is from Some Brāhmaṇa, the passage in full being. देवा वै वृत्रस्य

मर्म नाविदन् । तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः । सान्तपनं समतपस्तस्मात् सान्तपनाः । इत्येतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे eto.

१०. See N. 4. 16.

११. Quoted by SRV. I. 95. 10. p. i. 431.

१२. RV. X. 187. 2; AV. 6. 34. 3.

१३. Quoted by SRV. I. 61. 4. p. i. 297.

१४. RV. III. 62. 1.

१५. See N. 3. 16.

१६. Quoted by SRV. I. 7. 2; 34. 11; pp. i. 55, 185.

१७. Fragment of RV. II. 31. 1; VIII. 35. 1.

१८. भूवौ M 3.

चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथापि पशुनामेह भवत्यु-
दात्तः ।

चिदसि मनांसि । चितास्त्वयि भोगाः । चेतयसे इति वा ।

आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातः । अथाप्यध्यर्थे दृश्यते ।

अभ्र आँ अर्पः । अभ्रा आ अपोऽभ्रे ध्वय इति । [अभ्रे आ अपोऽपोऽभ्रेऽधीति]^१

युञ्जं द्योतते । यशो वाञ्छं वा ।

असे युञ्जमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु युञ्जं च रत्नं च धेहि ॥ ५ ॥

पवित्रं पुनाते । मन्त्रः पवित्रमुच्यते ।

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । इत्यपि निगमो भवति ।

रश्मयः पवित्रमुच्यन्ते ।

गर्भस्तिपूर्तः [वृभिरद्रिभिः सुतः ।]^{११} इत्यपि निगमो भवति ।

आपः पवित्रमुच्यन्ते ।

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः । बहुदकाः ।

अग्निः पवित्रमुच्यते । वायुः पवित्रमुच्यते । सोमः पवित्रमुच्यते । सूर्यः
पवित्रमुच्यते । इन्द्रः पवित्रमुच्यते ।

अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्यः इन्द्रः ।

१. See N. 1. 4.

२. VS. 4. 19; 12. 53.

३. See N. 1. 4.

४. Fragment of RV. V. 48. 1.

५. This is the text of C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S, and Roth.

६. Quoted by SRV. I. 37. 4. p. i. 200.

७. RV. VII. 25. 3.

८. Quoted by SRV. VII. 25. 3. p. iii. 57.

९. SV. 2. 652.

१०. Fragment of VS. 7. 1. Read together with what follows in square

brackets it is: RV. IX. 86. 34. S'ivadatta gives 2 quotations, one from VS. 7. 1, the other form RV. IX. 86. 34. and reads: इत्यपि निगमो भवतः ।

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. RV. VII. 47. 3.

१३. बहुदकाः M 3, W 1.

१४. सूर्यः पवित्रमुच्यते is omitted here but is added in the beginning of the following section in C 1

१५. सोमा C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R. 5; Mi.

१६. The quotation is not traced.

पवित्रं ते मा पुनन्तु । इत्यपि निगमो भवति ।

तोदस्तुद्यतेः ॥ ६ ॥

पुरु तां दाश्वान्वोचेऽरिरे तव सिद्धा ।

तोदस्येव शरण आ महस्य ॥

बहु दाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयामि । अरिरसिन् क्रच्छते । ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव ।
यदन्यदेवत्या अग्रावाहुतयो ह्यन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवश्यते । तोदस्येव शरण आ
महस्य । तोदस्येव शरणेऽधिमहतः ।

स्वश्वाः सु अञ्चनः ।

आ जुहानो घृतपृष्ठः स्वश्वाः । इत्यपि निगमो भवति ।

शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौ-
पमन्यवः ॥ ७ ॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्षो अस्मदप गूह एतद् यदन्यरूपः समिथे बभूव ॥

किं ते विष्णोऽप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूये शेष इव निर्वेष्टितोऽ-
स्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किं ते विष्णो प्रख्या-
तमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः ।
शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते । तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह
एतत् । वर्ष इति रूपनाम । वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिथे संग्रामे
भवसि संयतरश्मिः ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८ ॥

१. Omitted by C 3.

२. RV. I. 150. 1; SV. 1. 97.

३. अवक्षत BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. Quoted by SRV. I. 150. 1. p. i. 653.

५. RV. V. 37. 1.

६. RV. VII. 100. 6.

७. विष्णोः प्रख्यातम SRV. VII. 100. 6. p. iii. 208.

८. अस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः S'ivadatta. It is evidently a mistake. The editor seems to have ignored the reading of Durga whose commentary he has edited with the text of the Nirukta.

९. वर्ष इति...सतः is placed at the beginning of the 2nd pāda of the following stanza by C 3.

१०. The passage: शिपिविष्टो विष्णुरिति... संयतरश्मिः is quoted by SRV. VII. 100. 6. p. iii. 208.

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् ।

तं त्वां गुणामि तवसमतव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥

तत्तेऽद्य शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसामि । अर्योऽहमस्मीश्वरः स्तोमानाम् ।
अर्यस्त्वमसीति वा । तं त्वां स्तौमि तवसमतव्यान् । तवस इति महतो नामधेयम् ।
उदितो भवति । निवसन्तमस्य रजसः । पराके पराक्रान्ते ।

आघृणिरागतहृणिः ।

आ घृणे सं संचावैहे । आगतहृणे संसेवावहे ।

पृथुजयाः पृथुजवः ।

पृथुजया अमिनीदायुर्दस्योः । प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ९ ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्यो हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथयुर्म ॥

दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति । धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्युत एने अग्निः ।
समरणाज्जायत इति वा । हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या । जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृह-
पतिमतनवन्तम् ॥ १० ॥

एकया प्रतिधा पिवत्साकं सरांसि त्रिशतम् ।

इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥

एकेन प्रतिधानेनापिबत् । साकं सहेत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका । कान्त-
कानीति वा । क्रान्तकानीति वा । कृतकानीति वा । इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा ।
कणेघात इति वा । कणेहतः । कान्तिहतः ।

तत्रैतद् याज्ञिका वेदयन्ते । त्रिशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि ।
तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति । तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते । त्रिशद-
परपक्षस्याहोरात्राः । त्रिशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः । तद् या एताश्चान्द्रमस्य आगा-
मिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति । तथापि निगमो भवति ।

१. RV. VII. 100. 5.

२. अर्योऽहमस्मीश्वरः is omitted by C 3.

३. तन्वा S'ivadatta.

४. RV. VI. 55. 1.

५. Cf. BD. iii. 95 B, 96 B, घृणि
is explained by इति.

६. अमिनीदा०. M 3, W 1.

७. RV. III. 49. 2.

८. Cf. SRV. III. 49. 2. p. ii. 288.

९. RV. VII. 1. 1; SV. 1. 72; 2. 723.

१०. Cf. SRV. VII. 1. 1; VIII. 77. 4.

११. RV. VIII. 77. 4.

१२. Cf. Kumāria, Tantra Vārtika,
Benares ed. p. 66 or I. 2. 49.

अथवा कान्तकानीत्यादयो निरुक्ताः

काणुकाशब्दविकल्पा योजनीयाः

यमक्षितिर्मक्षितयः पिबन्ति । इति ।

तं पूर्वपक्षे आप्याययन्ति । तथापि निगमो भवति ।

यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति । इति ।

अग्निगुर्मन्त्रो भवति । गव्यधिकृतत्वात् । अपि वा प्रशासनमेवामिप्रेतं
स्यात् । शब्दवत्त्वात् ।

अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्वमग्निर्गविति ।

अग्निरप्यग्निगुरुच्यते ।

तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीर्वः । अधृतगमनकर्मवन् ।

इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते ।

अग्निगव ओहमिन्द्राय । इत्यपि निगमो भवति ।

आङ्गूषः स्तोम आघोषः ।

एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः ।

अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ॥ ११ ॥

आपान्तमन्युस्तूपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमां ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥

आपातितमन्युः । तूपप्रहारी । [क्षिप्रप्रहारी सूपप्रहारी^{१६}] सोमो वेन्द्रो वा ।
धुनिर्धूनोते । शिमीति कर्मनाम । शमयतेर्वा । शक्नोतेर्वा । ऋजीषी सोमः ।
यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपार्जितं भवति । तेनर्जीषी सोमः ।
अथाप्येन्द्रो निगमो भवति ।

ऋजीषी वञ्जी । इति ।

१. According to Durga, some read
अक्षितम्.

२. VS. 5. 7; cf AV. 7. 81. 6; TS. ii. 4.
14. 1.

३. अपक्ष्याययन्ति C 1, C 4, M 1, M 2.
M 3.

४. अंशुम् C 4, M 3.

५. VS. 5. 7.

६. प्रशंसानामैवा० BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. सु C 5.

८. AB. ii. 7. 11.

९. RV. III. 21. 4.

१०. Quoted by SRV. I. 61. 1. p. i. 296.

११. RV. I. 61. 1; AV. 20. 35. 1.

१२. Quoted by SRV. I. 61. 2; 62. 1;
pp. i. 297, 304.

१३. RV. I. 105. 19.

१४. Quoted by SRV. I. 105. 19. p. i.
468.

१५. RV. X. 89. 5.

१६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
2, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

क्षिप्रप्रहारी is omitted by C 3. and
सूपप्रहारी by Durga. It is however
quoted by SRV. IX. 97. 8. p. iii.
778.

१७. RV. V. 40. 4; AV. 20. 12. 7.

हयोरस्य स भागो धानाश्चेति । धाना आष्ट्रे हिता भवन्ति । फले हिता भवन्तीति वा ।

बुध्वां ते हरी धाना उप ऋजीषु जिघ्रताम् ।

इत्यपि निगमो भवति । आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते । बभस्तिरत्ति-
कर्मा । सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि । नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दधुवन्ति ।
यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दधुवन्ति । अर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यन्तीति ।
इन्द्रप्रधानेत्येके । नैघण्टुकं सोमकर्म । उभयप्रधानेत्यपरम् ।

श्मशा शु अश्रुत इति वा । श्माश्रुत इति वा ।

अव श्मशा रुधुद्राः ।

अवारुधच्छशा वारिति ॥ १२ ॥

उर्वश्यप्सरा । उर्वभ्यश्रुते । ऊर्हभ्यामश्रुते । उरुर्वा वशोऽस्याः । अप्सरा
अप्सारिणी । अपि वाप्स इति रूपनाम । अप्सातेः । अप्सानीयं भवति । आदर्शनी-
यम् । व्यापनीयं वा । स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिः ।

यदप्सः । इत्यभक्षस्य ।

अप्सो नाम ।

इति व्यापिनः । तद्वा भवति रूपवती । तदनयात्तमिति वा । तदस्यै दत्तमिति
वा । तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द । तदभिवादिन्येवर्गभवति ॥ १३ ॥

१. The quotation is untraced.

२. बभस्तिरत्ति०. C 4, M 3, W 2.

३. दधुवन्ति C 3.

४. The passage आपातितमन्यु...दधुवन्ति
is quoted by SRV. X. 89. 5. p.
IV. 284 where the lines हयोरस्य...
...बभस्तिरत्तिकर्म do not occur.

५. अर्वाङ्गेवै० C 4, M 3, W 1.

६. RV. X. 105. 1; SV. 1. 228.

७. Cf. BD. VII. 153.

८. उरुभ्याम् S'ivadatta. उरु is evidently
a mistake for ऊरु. ऊरु occurring in
Durga's commentary is correctly
printed in the same edition.

९. Quoted by SRV. IV. 2. 18. p. ii.
353.

१०. Cf. BD. ii. 59.

११. Quoted by SRV. VII. 4. 6. p. iii.
14.

१२. KS. IX. 4. MS. I. 10. 2. Cf. VS.
20. 17. According to Durga, the
quotation is the following.

यद् ग्रामे यदरुण्ये यत्सुभायां यदि-
न्द्रिये । यदेनश्चकुमा वयं यदप्सश्चकुमा
वयं यदेकस्यापि धर्मेणि एनस्ततोऽव्ययज-
नमसि स्वाहा ॥

VS. 20. 17 is the following:

यद् ग्रामे यदरुण्ये यत्सुभायां यदि-
न्द्रिये । यच्छूदे यदर्ये यदेनश्चकुमा वयं
यदेकस्यापि धर्मेणि तस्याव्ययजनमसि ॥

१३. VS. 14. 4.

१४. Cf. BD. V. 149.

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः ।

द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥

अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठः । उर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः । द्रप्सं स्कन्नम् ।
ब्रह्मणा दैव्येन । द्रप्सः संभृतः । प्सानीयो भवति । सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त ।
पुष्करमन्तरिक्षम् । पोषति भूतानि । उर्दकं पुष्करम् । पूजाकरम् । पूजयितव्यम् ।
इदमपीतरपुष्करमेतत्सादेव । पुष्करं वपुष्करं वा । पुष्पं पुष्पतेः ।

वयुनं वेतेः । कान्तिर्वा । प्रज्ञा वा ॥ १४ ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण वयुनवच्चकार ।

स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् । स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार ।

वाजपस्त्यं वाजपतनम् ।

सनेम वाजपस्त्यं । इत्यपि निगमो भवति ।

वाजगन्ध्यं गन्ध्यत्युत्तरपदम् ।

अश्याम वाजगन्ध्यम् । इत्यपि निगमो भवति ।

गन्ध्यं गृह्णातेः ।

ऋज्वा वाजं न गन्ध्यं युयुषन् । इत्यपि निगमो भवति ।

गन्ध्यतिर्मिश्रीभावेकर्म ।

आ गन्धिता परि गन्धिता । इत्यपि निगमो भवति ।

कौरयाणः कृतयानः ।

१. RV. VII. 33. 11.

२. संभृत C 1, C 2. C 3, C 4, C 6, M 1,
M 2.

३. प्सानीयो भवति भक्षणीयो भरणीयश्च ।
Durga.

४. Cf. BD. V. 155.

५. पोषधि C 5, M 3, W 1, W 2.

६. उक्तम् S'ivadatta.

७. वा is added after पूजयितव्यम् by C
1, C 3, M 1.

८. =पश्याम् Durga.

९. RV. VI. 21. 3.

१०. सूतं S'ivadatta.

११. वाजपस्त्यं is omitted by C 5.

१२. RV. IX. 98. 12; SV. 2. 1030.

१३. गन्ध्यमित्युत्तर० Mi.

१४. RV. IX. 98. 12; SV. 2. 1030.

१५. Quoted by SRV. I. 126. 6. p. i.
572.

१६. RV. IV. 16. 11.

१७. Cf. SRV. IV. 16. 11. p. ii. 391.

१८. Cf. SRV. I. 126. 6; IV. 38. 4; pp.
i. 572; ii. 454.

१९. RV. I. 126. 6.

पाकस्थामा कौरयाणः । इत्यपि निगमो भवति ।

तौरयाणस्तूर्णयानः ।

स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः ।

इत्यपि निगमो भवति ।

अहयाणोऽहीतयानः ।

अनुष्टुया कृणुहयाणः । इत्यपि निगमो भवति ।

हरयाणो हरमाणयानः ।

रजतं हरयाणे । इत्यपि निगमो भवति ।

य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरैः । प्रत्युतः स्तोमान् ।

वन्दी वन्दतेर्मुदभावकर्मणः ॥ १५ ॥

नि यदृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्वन्दिनो रोरुवद्वनी ।

निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः । शुष्णस्यादित्यस्य [च] शोष-
यित् । रोरुयमाणो वनानीति वा । वधेनेति वा ।

अव्रन्दत वीळितं । इत्यपि निगमो भवति ।

वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ^{१२} । पूर्वेण संप्रयुज्येते ।

निर्षपी स्त्रीकामो भवति । विनेर्गतसपः । सपः संपतेः स्पृशतिकर्मणः ।

मा नो मधेव निर्षपी परा दाः ।

१. RV. VIII. 3. 21.

२. The quotation is untraced. See Roth, p. 65.

३. RV. IV. 4. 14.

४. RV. VIII. 25. 23.

५. RV. I. 101. 4.

६. Cf. SRV. VIII. 33. 5. p. iii. 392.

७. RV. I. 54. 5.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. Omitted by C 3.

१०. Cf. SRV. I. 54. 5. p. i. 275, ... वन्त
नीति वा धनानीति वा ।

११. Fragment of RV. II. 24. 3.

१२. Cf. SRV. II. 24. 3. p. ii. 70.

१३. निर्षपी C 6, M 3, Mi, W 1, W 2.

१४. स्पशः M 3, Mi; स्पसः C 4, W 1; स्पसं
W 2. It is omitted altogether in
C 5.

१५. स्पशतेः M 3, Mi, स्पसते ल; स्पसतेः
W 2.

१६. Cf. SRV. IX. 97. 37. p. iii. 786.
सपतिः स्पृशतिकर्मणि नैरुक्ताः ।

१७. RV. I. 104. 5.

स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः ।

तूर्णाशमुदकं भवति । तूर्णमश्रुते ।

तूर्णांशं न गिरेरधि^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति । यत् क्षुभ्यते ॥ १६ ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुश्रवद्विर इन्द्रो अङ्गं ॥

कदा मर्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति च
गिर इन्द्रो अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम । अङ्गितमेवाश्रितं भवति ।

निचुम्पुणः सोमः । निचान्तपृणः । निचमनेन प्रीणाति ॥ १७ ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये ।

अपां जग्मिर्निचुम्पुर्णः ॥

पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्गिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापाम् ।
गन्ता निचुम्पुणः ।

समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते । निचमनेन पूर्यते । अवभृथोऽपि निचुम्पुण
उच्यते । नीचैरस्मिन् कणन्ति । नीचैर्दधतीति वा ।

अवभृथ निचुम्पुर्णः । इत्यपि निगमो भवति ।

निचुम्पुण निचुम्पुणेति च ।

पदिर्गन्तुर्भवति । यत्पद्यते ॥ १८ ॥

सुगुरसत्सुहिर्ण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्ता यन्तं वसुना प्रातरितो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिर्नाति ॥

१. विभजति SRV. I. 104. 5. p. i. 459.

२. अश्रुतेः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi,
R 4, R 6, W 1, W 2, W 3;
Quoted by SRV. VIII. 32. 4. p.
iii. 387.

३. RV. VIII. 32. 4.

४. RV. I. 84. 8.

५. अवस्फुरसि BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3,
and Durga.

६. शृणोति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi,
R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and
Durga.

७. The passage: क्षुम्पमहिच्छत्रकं...क्षिप्र-
नाम is quoted by SRV. I. 84. 8.
p. i. 376.

८. अंचितमेवांकितम् C 1, C 2, C 3, C 6,
M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

९. The passage: अङ्गेति...भवति is
omitted by Durga.

१०. Cf. SRV. VIII. 93. 22. p. iii. 563.

११. RV. VIII. 93. 22.

१२. निभृथो M 1.

१३. VS. 3. 48; 8. 27; 20. 18.

१४. Cf. SRV. I. 125. 2. p. i. 568.

१५. RV. I. 125. 2.

सुगुर्भवति । सुहिरण्यः । स्वध्वः । महश्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा
यन्तमन्नेन । प्रातरागामिन्नतिथे । मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति कुमारः । मुक्षीजा
मोचनाच्च । शयनाच्च । ततनाच्च ।

पादुः पद्यतेः ।

आविः स्वः कृणुते गूहते वुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ।

आविष्कुरुते भासमादित्यः । गूहते वुसम् । वुसमित्युदकनाम । ब्रवीतेः
शब्दकर्मणः । भ्रंशतेर्वा । यद्वर्षन्पातयत्युदकं रश्मिभिस्तत्प्रत्यादत्ते ॥ १९ ॥

वृकश्चन्द्रमा भवति । विवृतज्योतिष्को वा । विकृतज्योतिष्को वा । विक्रान्त-
ज्योतिष्को वा ॥ २० ॥

अरुणो मासकृदृकः पथा यन्तं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचारय तष्टेव पृष्ठयामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥

अरुण आरोचवः । मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता [भवेति] चन्द्रमाः ।
वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणम् । अभिजिहीते निचारय येन येन योक्ष्यमाणो
भवति चन्द्रमाः । तक्षणवन्निव पृष्ठरोगी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्याविति ।

आदित्योऽपि वृक उच्यते । यदा वृक्के ।

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्त्रो यत्सीममुञ्चतुं वृकस्य ।

आह्वयं दुषा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता । तामश्विनौ प्रमुमुचतुः । इत्याख्यानम् ।
श्वापि वृक उच्यते । विकर्तनात् ।

वृकश्चिदस्य वारुण उरार्भयिः । उरणमथिः ।

उरण ऊर्णावान्भवति । ऊर्णा पुनर्वृणोतेः । ऊर्णोतेर्वा ।

वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते ।

१. मक्षीजयेव C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S.

२. सयनाच्च C 1, C 3, C 6, M 2, W 2.

३. RV. X. 27. 24.

४. मा सकृत् is attributed to a different
recension by Durga who para-
phrases as follows: सकृत् मां ददर्श ।

५. RV. I. 105. 18; cf. BD. ii. 112.

६. Cf. BD. ii. 112.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M
3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. I. SRV. I. 105. 18. p. i. 463.

९. RV. I. 117. 16.

१०. अजह्वयत् BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. प्रमुमुचतुः BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. Quoted by SRV. I. 117. 16. p. i.
528.

१३. RV. VIII. 66. 8; AV. 20. 97. 2;
SV. 2. 1042.

शतं मेषान्वृक्यै चक्षदानमृज्जाश्वं तं पितान्धं चकार ।

इत्यपि निगमो भवति ।

जोष[वाकं] इत्यविज्ञातनामधेयम् । जोषयितव्यं भवति ॥ २१ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।

जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भसथश्चनै ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्रीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति
विजंजपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्रीथः ।

कृत्तिः कृन्ततेः । यशो वा । अन्नं वा ।

महीवृ कृत्तिः शरणा त इन्द्रं ।

सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिवेति । इयमपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव । सूत्र-
मयी । उपमार्थे वा ।

कृत्तिवासाः पिनाकहस्तो अवततधन्वा ।

[कृत्तिं वसान् आचर पिनाकं विभ्रदागंहि ।]

इत्यपि निगमो भवति ।

श्वघ्नी कितवो भवति । स्वं हन्ति । स्वं पुनराश्रितं भवति ।

कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने ।

कृतमिव श्वघ्नी विचिनोति देवने । कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः ।
कृतवान्वा । आशीर्नामकः ।

सममिति परिग्रहार्थीयम् । सर्वनामानुदात्तम् ॥ २२ ॥

मा नः समस्य दूह्यः परिद्वेषसो अंहतिः ।

ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥

१. RV. I. 116. 16.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. RV. VI. 59. 4.

४. Cf. SRV. VI. 59. 4. p. ii. 849.

५. RV. VIII. 90. 6; SV. 2. 762.

६. अन्तरिक्षम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. Cf. SRV. VIII. 90. 6. p. iii. 549.

८. KS. 9. 7; Cf. अवततधन्वा पिनाकावसः
etc. VS. 3. 61; S'B. ii. 6. 2. 17;

अवततधन्वाकृत्तिवासाः पिनाकहस्तः TS.
14

i. 8. 6. 2. Omitted by Durga and
C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1,
R 2, R 5, S.

९. VS. 16. 51. Omitted by BK, C 4,
C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1,
W 2, W 3; C 1, and Roth.

१०. Cf. SRV. VIII. 45. 38. p. iii. 435.

११. RV. X. 43. 5; AV. 20. 17. 5; Cf.
RV. X. 42. 9; AV. 7. 50. 6; 20.
89. 9.

१२. कितवान्वा C 3, C 4, C 5, Mi, W 1,
W 2.

१३. RV. VIII. 75. 9.

मा नः सर्वस्य दुर्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसो अंहतिः ।
ऊर्मिरिव नावमावधीत् । ऊर्मिरुणोते । नौः प्रणोत्तव्या भवति । नमतेर्वा ।
तत्कथमनुदात्तप्रकृतिनाम स्यात् । दृष्टव्यं तु भवति ।

उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो ।

इति सप्तम्याम् । शिशीतिर्दानकर्मा ।

उरुष्या णो अघायतः समसात् ।

इति पञ्चम्याम् । उरुष्यतिरकर्मकः । अथापि प्रथमा बहुवचने ।

नभन्तामन्यके समे ॥ २३ ॥

हविषां जारो अपां पिपतिं पपुरिर्नरा ।

पिता कुटस्य चर्षणिः ॥

हविषापां जरयिता । पिपतिं पपुरिरिति पूणातिनिगमौ वा । प्रीणातिनिगमौ वा ।
पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यैः ।

शम्ब इति वज्रनाम । शमयतेर्वा । शतयतेर्वा ।

उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन^{११} । इत्यपि निगमो भवति ।

केपयः कपूया भवन्ति । कपूयमिति । पुनाति कर्मकुत्सितम् । दुष्पूयं
भवति ॥ २४ ॥

पृथक्प्रायन्प्रथमा देवहूतयोऽकृष्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीमेव ते न्यविशन्त केपयः^{१२} ॥

पृथक्प्रायन् । पृथक् प्रथतेः । प्रथमा देवहूतयः । ये देवानाह्वयन्त । अकुर्वन्त
श्रवणीयानि यशांसि । दुरनुकराण्यन्यैः । येऽशक्रवन् यज्ञियां नावमारोदुम् ।

अथ ये नाशक्रवन् यज्ञियां नावमारोदुम् । ईमेव ते न्यविशन्त । इहैव ते
न्यविशन्त । ऋणे हैव ते न्यविशन्त ।

१. Cf. SRV. VIII. 75. 9. p. iii. 519.

२. RV. VIII. 21. 8.

३. RV. V. 24. 3; VS. 3. 26.

४. उरुष्यती रक्षाकर्मा C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S and Roth. Cf. SRV. I. 58. 8; 19. 15; 119. 6.

५. RV. VIII. 39. 1—10. The passage उरुष्यति...समे is omitted by Durga; नभन्तामन्यके समे is omitted by C 1.

६. RV. I. 46. 4.

७. जारयिता C 3.

८. निगमो C 5.

९. Cf. SRV. I. 46. 4. p. i. 232.

१०. Cf. SRV. X. 42. 7. p. IV. 127.

११. RV. X. 42. 7; AV. 20. 89. 7.

१२. RV. X. 44. 6; AV. 20. 94. 6.

१३. नैव BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

अस्मिन्नेव लोक इति वां । ईर्म इति बाहुनाम । समीरिततरो भवति ।

एता विश्वा सर्वना तूतुमाकृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।

एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे । स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्व ।

अंसत्रमंहसस्त्राणम् । धनुर्वा । कवचं वा । कवचं कु अंचितं भवति । कांचितं
भवति । कायेऽश्चितं भवतीति वा ॥ २५ ॥

प्रीणीताश्चान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहुं रथमित्कृणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥

प्रीणीताश्चान्हितं जयथ । जयनं वो हितमस्तु । स्वस्तिवाहुं रथं कुरुध्वम् ।
द्रोणाहावम् । द्रोणं द्रुममयं भवति । आहाव आह्वानात् । आवह आवहनात् ।
अवतोऽवातितो महान्भवति । अश्मचक्रमशनचक्रमसनचक्रमिति वा । अंसत्र-
कोशम् । अंसत्राणि वः कोशस्थानीयानि सन्तु । कोशः कुष्णातेः । विकुषितो भवति ।
अयमपीतरः कोश एतस्मादेव । सञ्चय आचितमात्रो महान्भवति । सिञ्चत नृपाणं
नरपाणम् । कूपकर्मणा संग्राममुपमिमीते ।

काकुदं ताल्वित्याचक्षते । जिह्वा कोकुवा । साऽस्मिन्धीयते । जिह्वा कोकुवा ।
कोकूयमाना वर्णास्तुदतीति वां । [कोकूयतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः ।]^{१४} जिह्वा जोहुवा ।
तालु तैरतेः । तीर्णतममङ्गम् । लततेर्वा स्याद् [लंबकर्मणः] विपरीतात् । यथा
तलम् । लतेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव^{१५} ॥

सुदेवस्त्वं कल्याणदानः । यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति काकु-
दम् । सूर्यं सुषिरामिवेति । अपि निगमो भवति ॥ २७ ॥

१. Cf. SRV. X. 45. 6. p. IV. 132.

२. RV. X. 50. 6.

३. RV. X. 101. 7.

४. स्वस्तिवान् C 3.

५. वा BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. एनास्तुदतीति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. Cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 4.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. तलतेः C 1, C 3.

१०. अङ्गैः C 3.

११. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

१२. RV. VIII. 69. 12; AV. 20. 92. 9.

१३. Cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 4.

१४. This is the text of BK, C 4, C 5, Kn, M 3, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

[सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः । कमनीयदेवो वा भवसि वरुण । यस्य ते सप्त-
सिंधवः । सिंधुः स्रवणात् । यस्य ते सप्त स्रोतांसि । तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति ।
सूर्मिः कल्याणोर्मिः । स्रोतः सुषिरमनु यथा । वीरिटं तैटीकिरन्तरिक्षमेवमाह पूर्वं
वयतेः । उत्तरमिरतेः । वयांसीरन्त्यस्मिन् । भांसि वा । तदेतस्यामृच्युदाहरन्ति ।
अपि निगमो भवति ॥ २७ ॥]^१

प्र वावृजे सुप्रया बहिरैषामा विशपतीव वीरिटं इयाते ।

विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥

प्रवृज्यते सुप्रायणं बहिरैषाम् । पयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा ।
वीरिटमन्तरिक्षम् । भियो वा भासो वा ततिः । अपि वोपमार्थे स्यात् । सर्वपती
इव राजानौ । वीरिटे गणे मनुष्याणाम् । राज्या विवासे पूर्वस्यामभिहूतौ । वायुश्च
नियुत्वान् । पूषा च स्वस्त्ययनाय । नियुत्वान्नियुतोऽस्याश्वाः । नियुतो नियमनाद्वा ।
नियोजनाद्वा ।

अच्छाभेराभुमिति शाकपूणिः ।

परीं सीमिति व्याख्यातम् ।

एतमेनामस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातम् ।

सृणिरङ्कुशो भवति सरणात् । अङ्कुशोऽश्नतेः । आकुञ्चितो भवतीति वा ।

नेदीय इत्सृण्यः पृक्मेयात् । इत्यपि निगमो भवति ।

अन्तिकतममङ्कुशादायात् । पक्मौषधमागच्छत्विति । आगच्छत्विति ॥ २८ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

[सन्निमसश्चन्तेन यस्य वैराहो गायन्ति त्वा पवित्रं पुरु त्वा किमिच्छे प्रतेत्तेऽ-
ग्निर्नर पकथो पान्तमन्युर्वृक्षयप्सरो उतासि स इन्नियत्कदामर्त पत्नीवन्तः सुगुर-
संहकश्चन्द्रमा अरुणो मा य इन्द्राग्नी मा नः समस्य हविषो जारः पृथक्प्रायन्प्रीणीत-
श्चान्सुदेवः प्रवावृजेऽष्टाविंशतिः ॥]^२

॥ इति निरुक्ते पूर्वपदे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. This is the text of C 1, C 2, C 3,
C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.
The entire passage is added after
the shorter version in Mi.

२. RV. VII. 39. 2; VS. 33. 44.

३. व्याख्याताः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 2, R 1, R 2, R 5, S. See N. 1. 7.

४. See N. 4. 25.

५. आकुञ्चितो C 1, C 6, M 3.

६. RV. X. 101. 3; VS. 12. 68; S'B.
VII. 2. 2. 5.

७. Small figure within brackets
represents the corresponding
section of the fifth chapter of
the Nirukta.

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मन्स्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥

त्वमग्ने द्युभिरहोभिः । त्वमाशुशुक्षणिः । आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी
भवतः । क्षणिरुत्तरः । क्षणोतेः । आशु शुचा क्षणोतीति वा । सनोतीति वा । शुक्
शोचतेः । पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा । तथा हि वाक्यसंयोगः । आ इत्याकार उपसर्गः
पुरस्तात् । चिकीर्षितज उत्तरः । आशुशोचयिषुरिति । शुचिः शोचतेः । ज्वलति-
कर्मणः । अयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव । निःषिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ।

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करतु ।

आशा दिशो भवन्ति । आसदनात् । आशा उपदिशो भवन्ति । अभ्यशनात् ।

काशिर्मुष्टिः प्रकाशनात् । मुष्टिर्मोचनाद्वा । मोषणाद्वा । मोहनाद्वा ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरिते ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ । विरोधनात् । रोधः कूलं निरु-
णद्धि स्रोतः । कूलं रुजतेः । विपरीतात् । लोष्टोऽविपर्ययेण । अपारे दूरपारे । यत्सं-
गृभ्णासि मघवन् । काशिस्ते महान् ।

अहस्तमिन्द्र सं पिणकुणारुम् ।

अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्डं परिक्रानं मेघम् ॥ १ ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धेमन्तीः ॥

१. RV. II. 1. 1; VS. 11. 27.

२. Cf. SRV. II. 1. 1. p. ii. 1.

३. Cf. SRV. IV. 58. 7. p. ii. 493.

४. उत्तरम् M 3.

५. RV. II. 41. 12; AV. 20. 20. 7;
57. 10.

६. SRV. III. 30. 5. p. ii. 219.

७. RV. III. 30. 5.

८. SRV. I. 38. 11. p. i. 206.

२. Cf. S'abara on Mimāṃsā sūtra
IX. 1. 9.

१०. RV. III. 30. 8; VS. 18. 69.

११. संपिण्डि BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi,
R 4, R 6, W 1, W 2, W 3;
संपिण्डि C 3.

१२. SRV. III. 30. 8. p. ii. 220.

१३. हतो C 1, C 3, M 2.

१४. पुरुहूत C 3, C 5, M 1, M 2.

१५. RV. III. 30. 10.

अलातृणोऽलमातर्दनो मेघः । वलो वृणोतेः । व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे । गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः । पुरा हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथो अकरोत् । निरजनार्थं गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनात् । वाचो वा वदनात् । बहुमिराहूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा ॥ २ ॥

उद्धृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृश्वा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि ।

आ कीवतः सल्लूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तेषुपि हेतिमस्य ॥

उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा । मोषणाद्वा । मोहनाद्वा । वृश्वा मध्यम् । प्रति शृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कीर्यतो देशात् । सल्लूकं संलुब्धं भवति । पापकमिति नैरुक्ताः । सररूकं वा स्यात् । सतैरभ्यस्तात् । तपुषि-स्तपतेः । हेतिर्हन्तेः^१ ।

त्यं चिद्विस्था कल्पयं शयानम्^२ ।

सुखपयसम् । सुखमस्य पयः ।

विस्तुह आपो भवन्ति । विस्त्रवणात् ।

वृथा इव रुरुहुः सप्त विस्तुहः^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

वीरुध ओषधयो भवन्ति । विरोहणात् ।

वीरुधः पारयिष्णवः^४ । इत्यपि निगमो भवति ।

नक्षद्वाभम् । अश्रुवानदाभम् । अभ्यशनेन दध्नोतीति वा ।

नक्षद्वाभं ततुरिं पर्वतेष्ठां^५ । इत्यपि निगमो भवति ।

अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वनाम । निकृत्तं भवति^६ ।

यो अस्कृधोयुरजरः सर्वान्^७ । इत्यपि निगमो भवति ।

१. घोरेतस्या M 3.

२. ऽकरोत् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth and S'iva.

३. निर्गमनाय C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth and S'iva; Cf. SRV. III. 30. 10.

४. SRV. III. 30. 10; Cf. I. 33. 9; 51. 5. pp. i. 177. 255.

५. तपुषि C 1, C 3, C 5, M 1, M 2, M 3, Mi, W 2.

६. RV. III. 30. 17.

७. मूलं...मोहनाद्वा is omitted by Durga.

८. कीर्यतो C 5, M 3, Mi, W 1, W 2.

९. सरल्लूकं C 5; सररूकं C 6.

१०. अभ्यस्तात् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. SRV. III. 30. 17. p. ii. 224.

१२. RV. V. 32. 6.

१३. RV. VI. 7. 6.

१४. RV. X. 97. 3; VS. 12. 77.

१५. RV. VI. 22. 2; AV. 20. 36. 2.

१६. SRV. VI. 67. 11. p. ii. 874.

१७. RV. VI. 22. 3; AV. 20. 36. 3.

[निशुंभा निश्रथ्यहारिणः]^१ ॥ ३ ॥

आजासः पूषणं रथे निशुंभास्ते जनश्रियम् ।

देवं वहन्तु विभ्रतः^२ ॥

आवहन्त्वजाः पूषणं रथे । निश्रथ्यहारिणस्ते । जनश्रियं जातश्रियम् ।

वृवदुक्थो महदुक्थः । वक्तव्यमस्मा उक्थमिति । वृवदुक्थो वा ।

वृवदुक्थं हवामहे । इत्यपि निगमो भवति ।

ऋदूदरः सोमः । मृदूदरः । मृदूदरेष्विति वा ।

ऋदूदरेण सख्या सचेर्य । इत्यपि निगमो भवति ।

ऋदूपे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

पुलुकामः पुरुकामः ।

पुलुकामो हि मर्त्यः^३ । इत्यपि निगमो भवति ।

असिन्वती असंखादन्त्यौ ।

असिन्वती वप्सती भूर्यतः^४ । इत्यपि निगमो भवति ।

कपनाः कंपनाः क्रिमयो भवन्ति ।

मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः^५ । इत्यपि निगमो भवति ।

भाक्रजीकः प्रसिद्धभाः ।

धूमकेतुः समिधा भाक्रजीकः^६ । इत्यपि निगमो भवति ।

रुजाना नद्यो भवन्ति । रुजन्ति कूलानि ।

सं रुजानाः पिपिप इन्द्रशर्बुः^७ । इत्यपि निगमो भवति ।

१. निश्रथ्यहारिणः C 6.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. RV. VI. 55. 6.

४. SRV. VIII. 32. 10. p. iii. 388.

५. RV. VIII. 32. 10; SV. 1. 217.

६. Cf. SRV. II. 33. 5. p. ii. 98.

७. मृदूदरेष्विति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth, S'iva.

८. RV. VIII. 48. 10.

९. See N. 6. 33.

१०. RV. I. 179. 5. Cf. Kalidāsa : मनोरथानामगतिर्न विद्यते । Kumāra-Sambhava. IV.

११. RV. X. 79. 1.

१२. RV. V. 54. 6.

१३. SRV. I. 44. 3. p. i. 224.

१४. RV. X. 12. 2; AV. 18. 1. 30.

१५. कूलानि C 1. Quoted by SRV. I. 32. 6. p. i. 168.

१६. RV. I. 32. 6.

जूर्णिर्जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । दूनोतेर्वा ।

क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति । इत्यपि निगमो भवति ।

परिं घंसमोमनां वां वयो गातुं ।

पर्यगाद्धां घंसमहरवनायाजम् ॥ ४ ॥

उपलप्रक्षिणी । उपलेषु प्रक्षिणाति । उपलप्रक्षेपिणी वा ।

[इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ । दुर्भिक्षे केन जीवतीति । तेषामेकः प्रत्युवाच ।

शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।

उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तर्यः ॥

इति सा निगदव्याख्याता]^१ ॥ ५ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणीं नना ।

नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परिस्रवं ॥

कारुरहमस्मि । कर्ता स्तोमानाम् । ततो भिषक् । तत इति सन्ताननाम । पितु-
र्वा । पुत्रस्य वा । उपलप्रक्षिणी सलुकारिका । नना नमतेः । माता वा । दुहिता वा ।
नानाधियो नानाकर्माणः । वसूयवो वसुकामाः । अन्वास्थिताः सो गाव इव लोकम् ।
इन्द्रायेन्दो परिस्रव । इत्यध्वेषणा ।

आसीन ऊर्ध्वामुपसिं क्षिणांति । उपस्थे ।

प्रकलविद्वणिग्भवति । कलाश्च वेद प्रकलाश्च ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमानाः । इत्यपि निगमो भवति ।

अभ्यर्धयज्वा । अभ्यर्धयन्यजति ।

१. जूनोते: BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; वारयते: C 3.

२. Quoted by SRV. I. 129. 8. p. i. 587.

३. RV. I. 129. 8.

४. RV. VII. 69. 4.

५. वा M 3, Mi, W 1, W 2.

६. अवनोन्नम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; Durga gives अवनेनान्नम् and अनेनान्नम् as variants.

७. Sāyana adds इति after उपलप्रक्षिणी. See SRV. IX. 113. 3. p. iii. 829.

८. The quotation is not traced. Cf. BD. VI. 137—138.

९. The passage within square brackets is omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. RV. IX. 112. 3.

११. मना C 3.

१२. The passage उपलप्रक्षिणी...लोकं is cited SRV. IX. 113. 3. p. iii. 829. The story of Indra and the seers does not occur in this quotation of Sāyana.

१३. RV. X. 27. 13.

१४. RV. VII. 18. 15.

१५. Quoted by SRV. VI. 50. 5. p. ii. 829.

सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा । इत्यपि निगमो भवति ।

ईक्ष ईक्षिषे ।

ईक्षे हि वस्त्रं उभयस्य राजन् । इत्यपि निगमो भवति ।

[क्षोणस्य क्षयणस्य ।

महः क्षोणस्याश्विना कर्णायै । इत्यपि निगमो भवति]^१ ॥ ६ ॥

अस्मे ते बन्धुः । वयमित्यर्थः ।

अस्मे यातं नासत्या सजोषाः । अस्मानित्यर्थः ।

अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्यैभिः । अस्माभिरित्यर्थः ।

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् । अस्मभ्यमित्यर्थः ।

अस्मे आराचिद् द्वेषः सनुतयुयोतु । अस्मदित्यर्थः ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे । अस्माकमित्यर्थः ।

अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः ।

पाथोऽन्तरिक्षम् । पाथा व्याख्यातम् ।

येनो न दीयन्नन्वेति पाथः । इत्यपि निगमो भवति ।

उदकमपि पाथ उच्यते पानात् ।

आ चष्ट आसां पाथो नदीनाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

अन्नमपि पाथ उच्यते पानादेव ।

देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान् । इत्यपि निगमो भवति ।

१. RV. VI. 50. 5.

२. RV. VI. 19. 10.

३. क्षीणस्य is given as a variant by Durga.

४. Quoted by SRV. I. 117. 8. p. i. 525.

५. RV. I. 117. 8.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. VS. 4. 22.

८. RV. I. 118. 11.

९. RV. I. 165. 7.

१०. RV. III. 36. 10.

११. RV. VI. 47. 13.

१२. RV. III. 30. 19. The reference of RV. III. 30. 19. is wrongly given in VC. as IV. 30. 19.

१३. VS. 8. 18.

१४. SRV. I. 113. 8; 154. 5. pp. i, 499, 663.

१५. RV. VII. 63. 5; its reference in VC. is wrongly given as IX. 63. 5.

१६. RV. VII. 34. 10.

१७. RV. X. 70. 10.

सवीमनि प्रसवे ।

देवस्य वयं संवितुः सवीमनि । इत्यपि निगमो भवति ।

सप्रथाः सर्वतः पृथुः ।

लमग्रे सप्रथा अंसि । इत्यपि निगमो भवति ।

विदथानि वेदनानि ।

विदथानि प्र चोदयन् । इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ ॥

श्रायन्त इव सूर्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिर्म ॥

समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात् । सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्षमाणाः । स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च । तं वयं भागमनुध्यायाम् । ओजसा बलेन । ओज ओजतेर्वा । उज्जतेर्वा ।

आशीराश्रयणाद्वा । आश्रयणाद्वा । अथेयमितराशीराशास्तेः ।

इन्द्राय गावं आशिरर्म् । इत्यपि निगमो भवति ।

सा मे सुत्याशीर्द्वेषु । इति च ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमान्ळादिद्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ।

यदा ते मर्तो भोगमन्वापदथ ग्रसित्तम ओषधीरगारीः । जिर्गतिर्गिरतिकर्मा वौ । [गृणातिकर्मा वौ ।] गृणातिकर्मा वौ ।

१. Quoted by SRV. VI. 72. 2. p. ii. 882.

२. RV. VI. 71. 2.

३. Quoted by SRV. V. 13. 4; VI. 68. 9. pp. ii. 529, 876.

४. RV. V. 13. 4; SV. 2. 757.

५. RV. III. 27. 7; SV. 2. 827.

६. RV. VIII. 99. 3; AV. 20. 58. 1; SV. 1. 267; 2. 669; VS. 33. 41.

७. Quoted by SRV. VIII. 99. 3. p. iii. 585.

८. RV. VIII. 69. 6; AV. 20. 22. 6; 92. 3; SV. 2. 841.

९. TS. iii. 2. 7. 2.

१०. RV. I. 163. 7; X. 7. 2; VS. 29. 18.

११. भागम् C 3.

१२. जीगर्त्ति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१३. Quoted by SRV. VI. 65. 1. p. ii. 867.

१४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga. It is added however on the marginal space, probably by a later scribe, in C 4.

१५. गृणातिकर्मा वा is repeated in Mi. Cf. SRV. X. 29. 1. p. IV. 85.

मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्वमग्रे लमङ्ग विस्से ।

मूढा वयं सः । अमूढस्त्वमसि । न वयं विद्मो महित्वमग्रे । त्वं तु वेत्थ ।

शशमानः शंसमानः ।

यो वौ यज्ञैः शशमानो ह दाशेति । इत्यपि निगमो भवति ।

देवो देवाच्या कृपा ।

देवो देवान्प्रत्यक्तया कृपा । [कृप् कृपतेर्वा । कल्पतेर्वा ।]^c ॥ ८ ॥

अश्रवं हि भूरिदावचरा वां विजामातुस्त वा घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ॥

अश्रौषं हि बहुदावचरौ वाम् । विजामातुः । असुसमाताजामातुः । विजामातेति शश्वहाक्षिणाजः क्रीतापतिमाचक्षते । असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः । जामाता । जा अपत्यम् । तन्निर्माता । उत वा घा स्यालात् । अपि च स्यालात् । स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः । स्यं शूर्पं स्यतेः । शूर्पमशनपवनम् । शृणातेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि [नव्यं]^d नवतरम् ।

ओमास इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ९ ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिर्जः ॥

१. RV. X. 4. 4.

२. Cf. SRV. I. 68. 8. p. i. 329.

३. महत्त्वम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth and S'iva.

४. Cf. SRV. I. 141. 10. p. i. 633.

५. RV. I. 151. 7.

६. RV. I. 127. 1; AV. 20. 67. 3; SV. 1. 465; 2. 1163; VS. 15. 47.

७. कृपा कृपतेर्वा कल्पतेर्वा is added by C 5, M 3. Durga reads: कृपा कल्पितया । Cf. SRV. I. 127. 1. p. i. 573.

८. Omitted by C 5, M 3, and Durga. C 1 strikes it out.

९. RV. I. 109. 2.

१०. बहुदावचरौ BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. असमाप्तात् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. दाक्षिणात्याः is the proposed emendation by S'ivadatta.

१३. राजा राजतेः C 5, M 3.

१४. लाजा लाजतेः is omitted by Durga.

१५. शृणातेः शस्त्रातेर्वा SRV. I. 109. 2.

१६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१७. Cf. SRV. loc. cit.

१८. See N. 12. 40.

१९. RV. I. 18. 1; VS. 3. 28; Cf. सोमानां SV. 1. 139; 2. 813.

सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः ।
कक्षीवान् कक्ष्यावान् । औशिज उशिजः पुत्रः । उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणः । अपि त्वयं
मनुष्यकक्ष एवामिप्रेतः स्यात् । तं सोमानां सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मण-
स्पते ॥ १० ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यधं तपुयस्तु चरुराश्रिवाँ इव ।

ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥

इन्द्रासोमावघस्य शंसितारम् । अघं हन्तेः । निर्हसितोपसर्गः । आहन्तीति ।
तपुस्तपतेः । चरुमृच्चयो भवति । चरतेर्वा । समुच्चरन्त्यस्मादापः । ब्रह्मद्विषे [ब्राह्म-
णद्वेष्टे । क्रव्यादे] क्रव्यमदते । [घोरचक्षसे] घोरख्यानाय । क्रव्यं विकृताज्जायत
इति नैरुक्ताः । द्वेषो धत्तम् । अनवायमनवयवम् । यदन्ये न व्यवेयुः । अद्वेषस इति
वा । किमीदिने । किमिदानीमिति चरते । किमिदं किमिदमिति धा । पिशुनाय
चरते । पिशुनः पिशतेः । विपिशतीति ॥ ११ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ इभेन ।

तृष्णीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥

कुरुष्व पाजः । पाजः पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसयनीत् ।
तंतुर्वा । जालं वाँ । याहि राजेव । अमात्यवान् । अभ्यमनवान् । स्ववान्वा । इराभृता
गणेन गतभयेन । हस्तिनेति वा । तृष्यानु प्रसित्या द्रूणानः । तृष्णीति क्षिप्रनाम ।
तरतेर्वा । त्वरतेर्वा । असितासि । विध्य रक्षसः । तपिष्ठैः । तप्ततैमैः । तृप्ततैमैः ।
प्रपिष्ठतैमैरिति वा ।

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाश्रये ।

अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातः । दुर्णामां क्रिमिर्भवति पापनामा । क्रिमिः क्रव्ये
मेघति । क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः । क्रामतेर्वा ।

अति क्रामन्तो दुरितानि विर्था ।

१. सोमानं Roth.
२. Cf. SRV. I. 51. 13. p. i. 260.
३. Cf. SRV. I. 18. 1. p. i. 103. Also Cf. PMbh. Vol. III. p. 33.
४. RV. VII. 104. 2; AV. 8. 4. 2.
५. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
६. विकृताज्जायत C 4, C 5, M 3.
७. व्येययुः C 3, C 5, M 3.
८. Quoted by SRV. X. 87. 24. p. IV. 277.
९. RV. IV. 4. 1; VS. 13. 9.

१०. पानात् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
११. प्रसहनात् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
१२. SRV. X. 87. 15. p. IV. 275.
१३. इरावता SRV. IV. 4. 1.
१४. तप्ततैमैस्तपिष्ठतैमैरिति वा SRV. loc. cit.
१५. SRV. loc. cit.
१६. RV. X. 162. 2; AV. 20. 96. 12.
१७. दुर्णामा C 4, C 5, M 3, Mi.
१८. Cf. AV. 12. 2. 28.

अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि ।

अप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते । व्याधिर्वा । भयं वा ।

अप्वे परेहि । इत्यपि निगमो भवति ।

अमतिरमामयी । मतिरात्ममयी ।

ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतर् [सर्वाणि]^३ ।

इत्यपि निगमो भवति ।

श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । आशु अष्टीति ॥ १२ ॥

ताँ अध्वर उशतो यक्ष्यन्ते श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् ।

तानध्वरे यज्ञे । उशतः कामयमानान् । यज्ञाग्ने । श्रुष्टी भगम् । नासत्यौ
चाश्विनौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणः ।
नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा ।

पुरन्धिर्वहुंधीः । तत्कः पुरन्धिः । भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकम् । इन्द्र
इत्यपरम् । स बहुकर्मतमः । पुरां च दारयितुतमः । वरुण इत्यपरम् । तं प्रज्ञया
स्तौति ।

इमामू नु कवितमस्य मायाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

रुशदिति वर्णनाम । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ।

समिद्धस्य रुशददर्शि पाजः । इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिश्यादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

अस्ति हि वः । समानजातिता रेशयदारिणो देवाः । अस्त्याप्यम् । आप्य-
माप्नोतेः ।

सुदत्रः कल्याणदानैः ।

१. Fragment of RV. X. 103. 12; AV. 3. 2. 5; VS. 7. 44; N. 9. 33; Cf. SV. 2. 1211.
२. AV. 7. 14. 2; SV. 1. 464; VS. 4. 25. The word अमतिः occurs in RV. I. 64. 9; 73. 2. but Yaska has not quoted from the RV.
३. Omitted by Bk, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.
४. Quoted by SRV. I. 67. 2; VI. 68. 1. pp. i. 326; ii. 874.
५. RV. VII. 39. 4.

६. Cf. SRV. VIII. 5. 23; 42. 4; also I. 3. 3; 34. 7.
७. बहुभिः C 5, M 3; बहुभिः Mi, W 1; बहुभिः C 4, W 2. Cf. SRV. I. 5. 3; 116. 7; 134. 3; VII. 9. 6. pp. i. 46, 515, 605; iii. 24.
८. RV. V. 85. 6.
९. RV. V. 1. 2; SV. 2. 1097.
१०. RV. VIII. 27. 10.
११. Durga reads रेशयदारिणः & gives रेशयदारिणः as a variant.
१२. Quoted by SRV. I. 164. 49. p. i, 719.

लष्टा सुदत्रो विदधातु रायः । इत्यपि निगमो भवति ।

सुविदत्रः कल्याणविद्यः ।

आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाङ् । इत्यपि निगमो भवति ।

आनुषगिति नामानुपूर्वस्य । अनुषक्तं भवति ।

स्तृणन्ति बर्हिर्नानुषक् । इत्यपि निगमो भवति ।

तुर्वणिस्तूर्णवनिः ।

स तुर्वणिर्महौ अरेणु पौंसे । इत्यपि निगमो भवति ।

निर्वेणा देवो भवति । गीभिरेनं वनयन्ति ।

जुष्टं निर्वेणसे बृहत् । इत्यपि निगमो भवति ॥ १४ ॥

अमूर्ते मूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निर्मानि ।

असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिताः । माध्यमका देवगणाः । ते^१ रसेन पृथिवीं तर्पयन्तः । भूतानि च कुर्वन्ति । त आयजन्त । इत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ।

अम्यक्सा त इन्द्र क्रुष्टिः । अमाक्तेति वा । अभ्यक्तेति ।

यादृश्मिन्धायि तमपस्यया विदत् ।

यादृशोऽधायि तमपस्ययाविदत् ।

उसः पितेव जारयामि यज्ञैः ।

उस इव गोपिताजायि यज्ञैः ॥ १५ ॥

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वं अग्रियोत वाजोः ।

प्रोस्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वे । अग्रगमनेनेति वा । [अग्रगरणेनेति वा ।]^१ अग्रसंपादिन इति वा ।

१. RV. VII. 34. 22; VS. 2. 24; 8. 14.

२. RV. X. 15. 9; AV. 18. 3. 48.

३. Quoted by SRV. VIII. 12. 11. p. iii. 297.

४. RV. VIII. 45. 1; SV. 1. 133; 2. 688; VS. 7. 32.

५. Quoted by SRV. I. 56. 3. p. i. 283.

६. RV. I. 56. 3.

७. SRV. I. 62. 1. p. i. 304.

८. RV. VIII. 89. 7; SV. 2. 781.

९. RV. X. 82. 4; VS. 17. 28.

१०. वाजसमीरिताः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

११. ये C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

१२. RV. I. 169. 3.

१३. RV. V. 44. 8; Cf. N. 1. 15.

१४. RV. V. 12. 4.

१५. RV. IV. 34. 3.

१६. प्रणस्थुः M 2.

१७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

अपि वाग्रमित्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत ।

अद्वीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ।

अद्वीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व । चन इत्यन्नाम । पचतिर्नामीभूतः ।

तं मेदुस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम् ।

इत्यपि निगमो भवति ।

अपि वा मेदसश्च पशोश्च । सात्त्वं द्विवचनं स्यात् । यत्र हेक्वचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति ।

पुरोळा अग्ने पचतैः । इति यथा ।

शुरुय आपो भवन्ति । शुचं संरुन्धन्ति ।

क्रुतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः । इत्यपि निगमो भवति ।

अमिनोऽमितमात्रो महान्भवति । अभ्यमितो वा ।

अमिनः सहोभिः । इत्यपि निगमो भवति ।

जज्झतीरापो भवन्ति । शब्दकारिण्यः ।

मरुतो जज्झतीरिव । इत्यपि निगमो भवति ।

अप्रतिष्कृतः । अप्रतिस्कृतः । अप्रतिस्खलितो वा ।

असभ्यमप्रतिष्कृतैः । इत्यपि निगमो भवति ।

शाशदानः शाशाद्यमानैः ।

प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानैः । इत्यपि निगमो भवति ॥ १६ ॥

१. RV. X. 116. 8.

२. MS. IV. 13. 9. Cf. मेदुस्तः प्रति पचत VS. 21. 60; 28. 23, 46.

३. वशोश्च C 4, C 5, M 3.

४. प्रसिद्धिम् C 4, C 5, M 3.

५. RV. III. 28. 2.

६. RV. IV. 23. 8; Cf. N. 10. 41.

७. अमीनो W 1.

८. Fragment of RV. VI. 19. 1; VS. 7. 39; Cf. N. 6. 17.

९. Quoted SRV. V. 52. 6. p. ii. 613.

१०. RV. V. 52. 6.

११. Quoted SRV. I. 7. 6. p. i. 56.

१२. RV. I. 7. 6; AV. 20. 17. 12; SV. 2. 971.

१३. शाशाद्यदानः C 3. Quoted SRV. I. 123. 10; 124. 6. pp. i. 560, 564.

१४. RV. I. 33. 13.

सृष्टः सर्पणान् । इदमपीतरत् सृष्टमेतस्मादेव । सर्पिर्वा । तैलं वा ।

सृष्टकरस्त्रुमूर्तये । इत्यपि निगमो भवति ।

करस्त्रौ बाहू । कर्मणां प्रस्त्रातोरौ ।

सुशिष्टमेतेन व्याख्यातम् ।

वाजे सुशिष्ट गोमैति । इत्यपि निगमो भवति ।

शिष्टे हनू नासिके वा । हनुर्हन्तेः । नासिका नसतेः ।

विष्यस्व शिष्टे वि सृजस्व धेने । इत्यपि निगमो भवति ।

धेना दधातेः ।

रंसु रमणात् ।

स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासां । इत्यपि निगमो भवति ।

द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृद्धः । मध्यमे च स्थान उत्तमे च ।

उत्त द्विबर्हा अभिनः संहोभिः । इत्यपि निगमो भवति ।

अक्र आक्रमणात् ।

अक्रो न वृद्धिः समिधे महीनाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

उराण ऊरु कुर्वाणः ।

दूत ईयसे प्रदिव उराणः । इत्यपि निगमो भवति ।

स्तिया आपो भवन्ति । स्त्यायनार्त्त ।

वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

स्तिया स्तियापालनः । उपस्थितान् पालयतीति ।

१. RV. VIII. 32. 10; SV. 1. 217.

२. Quoted SRV. III. 18. 5; VIII. 32. 10. pp. ii. 186; iii. 388.

३. RV. VIII. 21. 8.

४. Quoted SRV. I. 9. 3; 29. 2; III. 30. 3. pp. i. 65, 150; ii. 218.

५. RV. I. 101. 10.

६. रमणीयेषु is added after रंसु by Durga.

७. RV. II. 4. 5.

८. Quoted SRV. VII. 8. 6. p. iii. 23.

९. RV. VI. 19. 1; VS. 7. 39; Cf. N. 6. 16.

१०. RV. III. 1. 12.

११. Quoted SRV. III. 19. 2; IX. 109. 9. pp. ii. 187; iii. 822.

१२. RV. IV. 7. 8.

१३. Quoted SRV. VII. 5. 2. p. iii. 16.

१४. स्तियानम् C 3.

१५. RV. VI. 44. 21.

१६. स्तियापालनः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१७. वा is added by Roth.

स न स्तिपा उत भवा तनूपाः । इत्यपि निगमो भवति ।

जवारु जवमानरोहि । जरमाणरोहि । गरमाणरोहीति वा ।

अग्रे रूप आरुपितं जवारु । इत्यपि निगमो भवति ।

जरुथं गरुथं गृणातेः ।

जरुथं हन्याक्षि राये पुरन्धिम् । इत्यपि निगमो भवति ।

कुलिश इति वज्रनाम । कूलशातनो भवति ।

स्कन्धासीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ।

स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवति । अयमपीतरस्कन्ध एतस्मादेव । आस्कन्नं काये । अहिः शयत उपपर्वनः पृथिव्याः ।

तुजस्तुजतेर्दानकर्मणः ॥ १७ ॥

तुजस्तुजं य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।

न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥

दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेः ।
वर्हणा परिवर्हणा ।

बृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृतः । इत्यपि निगमो भवति ॥ १८ ॥

यो असौ घंस उत वा य ऊर्ध्वनि सोमं सुनोति भवति धुमां अह ।

अपाप शक्रस्तनुष्टिम् हति तनूशुभ्रं मधवा यः कवासुखः ॥

घंस इत्यहर्नाम । ग्रस्यन्तेऽसिन्नसाः ।

गोरुध उद्धततरं भवति । उपोनद्धमिति वा । स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिर-
प्युध उच्यते । स योऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवत्यह द्योतनवान् ।

१. RV. X. 69. 4.

२. Cf. SRV. IV. 5. 7. p. ii. 367: जवारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वेति यास्कः ।

३. RV. IV. 5. 7.

४. RV. VII. 9. 6.

५. RV. I. 32. 5.

६. समास्कन्धो M 3.

७. इदम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. स्कन्धो वृक्षस्य...काये is omitted by Durga.

९. RV. I. 7. 7; AV. 20. 70. 13.

१०. स्तुवे C 6. Quoted SRV. I. 7. 7. p. i. 57.

११. RV. I. 54. 3.

१२. RV. V. 34. 3.

१३. ऽस्माहन्यपि M 3; ऽस्मा अहन्यपि C 5, W 1, W 2.

१४. भवति ह BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

अपोहत्यपोहति शक्रः । तितनिषुं धर्मसन्तानादपेतमलंकरिण्णुमयज्वानम् । तनूशुभ्रं
तनूशोभयितारम् । मघवा यः । कवासखो यस्य कपूयाः सखायः ।

न्याविध्यदिलीविशस्य दृढहा वि शृङ्गिणमभिनच्छुण्णमिन्द्रः ।

निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि । व्यभिनच्छृङ्गिणं शुण्णमिन्द्रः ॥ १९ ॥

असा इदु प्र भरा तूतजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रंदा तिरश्चेप्यन्नर्णीस्यपां चरण्यै ॥

असौ प्रहर । तूर्णं त्वरमाणः । वृत्राय वज्रमीशानः । कियेधाः कियद्धा इति
वा । क्रममाणधा इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्य । इष्यन्नर्णीसि । अपां
चरण्यै ।

भूमिर्भ्रास्यतेः ।

भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

विर्षितो विप्रातः ।

पारं नो अस्य विर्षितस्य पर्वन् । इत्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

तृष्ठा पोषाय वि प्यतु राये नाभानो अस्सुयुः ॥

तन्नः । तूर्णापि । महत् । संभृतम् । आत्मना । त्वष्टा धनस्य पोषाय विप्यतु ।
इत्यस्सुयुः । अस्मान् कामयमानः ।

रास्पिनो रास्पी । रपतेर्वा । रसतेर्वा ।

रास्पिनस्योयोः । इत्यपि निगमो भवति ।

ऋजुतिः प्रसाधनकर्मा ।

१. ततनिषुं BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

२. RV. I. 33. 12.

३. Quoted SRV. I. 33. 12. p. i. 178.

४. RV. I. 61. 12; AV. 20. 35. 12.

५. Quoted SRV. I. 61. 6. p. i. 299.

६. Cf. SRV. I. 61. 12. p. i. 302. Sāyana
reads: णींसां चरणाय.

७. RV. I. 31. 16.

८. विप्रातः BK, C 4, C 5, Kn, M 3,
Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

९. RV. VII. 60. 7.

१०. RV. I. 142. 10; AV. 5. 27. 10;
VS. 27. 20.

११. Fragment of RV. I. 22. 4.

१२. Quoted SRV. I. 6. 9; 37. 3; 54. 2;
IV. 21. 5; pp. i. 53, 200, 273;
ii. 411.

[आ व ऋजुस ऊर्जा व्युष्टिषुं । इत्यपि निगमो भवति ।]^१

ऋजुरित्यप्यस्य भवति ।

ऋजुनीती नो वरुणैः । इत्यपि निगमो भवति ।

प्रतद्वसू प्राप्तवसू ।

हरीं इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरं । इत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम् ।

ऋतस्य योगे वि प्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीभूतनासभ्यमापः ॥

प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै । प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सनयाय । ऋतस्य योगे ।
यज्ञस्य योगे । याज्ञे शकट इति वा । शकटं शकृदितं भवति । शनकैस्तकतीति वा ।
शब्देन तकतीति वा । सुखवैतीः [श्रुष्टीवरी] भूतनासभ्यमापः । [सुखवत्यो
भवतासभ्यमापः ।]^{१०}

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् ।

दददिन्द्र बहुवैननीयम् ।

एधमानद्विभृथस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ।

व्युदस्यति । एधमानानहर्द्वेष्ट्यसुन्वतः । सुन्वतोऽभ्यादधाति । उभयस्य राजा ।
दिव्यस्य च पार्थिवस्य च । चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तम् ।

सुमत्स्वयमित्यर्थः ।

१. RV. X. 76. 1.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W
3, and Durga. The commentator
says Yaska did not cite any quota-
tion to illustrate the meaning of
सृजतिः ।

३. RV. I. 90. 1; SV. 1. 218.

४. RV. VIII. 13. 27.

५. RV. X. 30. 11.

६. सननाय C 3, C 4, Mi & Roth; सवनाय
S'ivadatta.

७. Cf. SRV. X. 30. 11. p. IV. 90.

८. शकृदत्तं C 5, M 3, W 1, W 2.

९. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6,
M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2,
W 3.

११. RV. I. 33. 3.

१२. बहुवदतीयम् C 3.

१३. Quoted SRV. VIII. 7. 41. p. iii.
270.

१४. RV. VI. 47. 16.

१५. विदस्यति W 2.

१६. Quoted SRV. I. 100. 16; 156. 2;
162. 7. pp. i. 444, 667, 685.

उप प्रागात्सुमन्मेधायि मन्मै ।

उपप्रेतु मां [स्वयं] यन्मे मनोऽध्यायि यज्ञेन । इत्याश्वमेधिको मन्त्रः ।

दिविष्टिषु दिव एषणेषु ।

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

स्थूरः । समाश्रितमात्रो महान्भवति । अणुरन्तु स्थवीयांसम् । उपसर्गो लुप्तनामकरणः । यथा संप्रति । कुरुङ्गो राजा बभूव । कुरुगमनाद्वा । कुलगमनाद्वा । कुरुः कृन्तते । कूरमित्यप्यस्य भवति । कुलं कुणातेः । विकुषितं भवति ।

दूतो व्याख्यातः ।

जिन्वतिः प्रीतिकर्मा ।

भूमिं पुर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यर्थः ।

इत्यपि निगमो भवति ॥ २२ ॥

अमत्रोऽमात्रो महान्भवति । अभ्यसितो वां ।

महाँ अमत्रो वृजनें विरपिं । इत्यपि निगमो भवति ।

स्तवे वृज्यचीर्षमः । स्तूयते वृज्यचा समः ।

अनर्शरातिमनश्शीलदानम् । अश्नीलं पापकम् ।

अश्रिमत् । विषमम् ।

अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि । इत्यपि निगमो भवति ।

अनर्वा अप्रत्युतोऽन्यस्मिन् ।

अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः ।

१. RV. I. 162. 7; VS. 25. 30.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. कुरुङ्गस्य. C 3, M 3, W 1.

४. RV. VIII. 4. 19; cf. VIII. 24. 29; cf. BD. VI. 44.

५. उपसर्गलुप्तः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

६. कुरुङ्गो C 5, W 1.

७. See. N. 5. 1.

८. अमत्रः is omitted by C 3. RV. I. 164. 51; cf. N. 7. 23.

९. Quoted SRV. I. 61. 9. p. i. 300.

१०. RV. III. 36. 4.

११. RV. RV. X. 22. 2.

१२. Quoted SRV. I. 61. 1. p. i. 296.

१३. अश्रिमत् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. Cf. SRV. VIII. 99. 4. p. iii. 586.

१४. RV. VIII. 99. 4; AV. 20. 58. 2; Cf. SV. 2. 670.

१५. RV. I. 190. 1; Cf. BD. IV. 63.

अनर्वमप्रत्युतमन्यस्मिन् । वृषभम् । मन्द्रजिह्वं मन्दनेजिह्वं । मोदनजिह्वमिति वा । बृहस्पतिं वर्धय नव्यमर्कैः । अर्चनीयैः स्तोमैः ॥

असामि सामिप्रतिषिद्धम् । सामि स्यतेः ।

असाम्योजो विभृथा सुदानवैः ।

असुसमाप्तं बलं विभृतं कल्याणदानाः ॥ २३ ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।

भूर्णिं मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥

मा चुक्रुधं त्वां सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहम् । गिरा गीत्या स्तुत्या । भूर्णिमिव मृगम् । न सर्वनेषु चुक्रुधम् । क ईशानं न याचिष्यत इति । [गल्दा धमनयो भवन्ति । गलनमासु धीयते ।]

आ त्वा विशन्तिन्दव आ गल्दा धमनीनाम् ।

नानाविभक्तीत्येते भवतः । आगलना धमनीनामित्यत्रार्थः ॥ २४ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवैः ।

न पापा मन्यामहे । नाधनाः । न ज्वलनेन हीनाः । अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपो दानकर्मैत्युषिरवोचत् ।

बकुरो भास्करः । भयंकरः । भासमानो द्रवतीति वा ॥ २५ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥

[यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ ।]^{१३} वृको लाङ्गलं भवति । विकर्तनार्त्तं ।

१. Cf. SRV. I. 190. 1. p. i. 787.

२. Omitted by M 3, W 2.

३. Quoted by SRV. V. 25. 2. p. ii. 541.

४. RV. I. 39. 10.

५. विभृथम् Mi; विभृथ C 4, C 5, M 3, W 1, W 2, and Sāyana on RV. I. 39. 10. p. i. 211.

६. RV. VIII. 1. 20; SV. 1. 307.

७. याचिष्यति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,

M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

गलनमासु धीयते is omitted by Durga.

९. आ त्वा विशन्तिन्दवः RV. I. 15. 1^b; VIII. 92. 22^a.

१०. RV. VIII. 61. 11.

११. Quoted SRV. VIII. 61. 17. p. iii. 474.

१२. RV. I. 117. 21.

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१४. Quoted SRV. VIII. 22. 6. p. iii. 344.

लाङ्गलं लगतेः । लाङ्गलवद्वा । लाङ्गलं लगतेः । लगतेः । लंबतेर्वा । अन्नं दुहन्तौ मनुष्याश्च दर्शनीयौ । अभिधमन्तौ । दस्युं बकुरेण ज्योतिषा वोदकेन वा । अर्यं ईश्वरपुत्रः ।

बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति । द्विगुणकारिणो वा । द्विगुणदायिनो वा । द्विगुणं कामयन्त इति वा ।

इन्द्रो विश्वान्वेकनाटो अहर्दश उत क्रत्वा पर्णीरमि ।

इन्द्रो [र्यः] सर्वान् बेकनाटान् । अहर्दशः सूर्यदशः । य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वा । अभिभवति कर्मणा । पर्णीश्च वणिजः ॥ २६ ॥

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात् ।

कद्रुं स्थ हवनश्रुतः ॥

जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हननात् । क नु स्थ हानश्रुत इति ।

मत्स्यानां जालमापन्नानामेतदार्थं वेदयन्ते । मत्स्या मद्या उदके स्यन्दन्ते । माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा । जालं जलचरं भवति । जलेभवं वा । जलेशयं वा ।

अंडुरोऽहस्वान् । अंडुरणमित्यप्यस्य भवति ।

कृष्णब्रह्मणोऽहुरादुर्गं । इत्यपि निगमो भवति ।

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदुभ्यंहुरो गां ।

सप्तमर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासामेकामप्यभिर्गच्छन्तं हस्वान्भवति । स्तेयं तल्पा-
रोहणं ब्रह्महत्यां अणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातकेऽनृतो-
द्यमिति ।

वत इति निपातः । खेदानुकम्पयोः ॥ २७ ॥

१. लङ्गते: Roth.

२. The passage वृको लाङ्गलं...लंबते वां is omitted by Durga.

३. दुहन्तौ C 5, W 1, W 2.

४. ज्योतिषो BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

५. RV. VIII. 66. 10.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. अभिभवन्ति C 5.

८. RV. VIII. 67. 5.

९. अहस्वानं BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; अहस्वानं M 1, M 2.

१०. RV. I. 105. 17.

११. RV. X. 5. 6; AV. 5. 1. 6.

१२. सप्तैव मर्यादाः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth and S'iva.

१३. अधिगच्छन् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१४. दुष्कृतकर्मणः C 4, C 5, M 3, W 1.

१५. Quoted by SRV. X. 5. 6. p. IV. 11. The word भ्रूणहत्यां is missing in the passage cited by Sāyana, consequently the number of boundaries is only six.

वतो वतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥

वतो बलादतीतो भवति । दुर्बलो वतासि यम । नैव ते मनो हृदयं च विजानामि । अन्या किल त्वां परिष्वक्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षम् । लिबुजा व्रतति-
र्भवति । लीयते विभजन्तीति । व्रततिर्वरणाच्च । सयनाच्च । ततनाच्च ।

वाताप्यमुदकं भवति । वात एतदाप्याययति ।

पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् । इत्यपि निगमो भवति ।

वने न वायो न्यधायि चाकनं ।

वन इव । वायो वेः पुत्रः । चायन्निति वा । कामयमान इति वा । वेति च य इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं त्वेवमाख्यातमभविष्यत् । असुसमाप्तश्चार्थः ।

रथं रथ्यतीति सिद्धस्तत्प्रेप्सुः । रथं कामयत इति वा ।

एष देवो रथ्यतीति । इत्यपि निगमो भवति ॥ २८ ॥

धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्रामं । असंक्रमणीम् ।

आधव आधवनात् ।

मतीनां च सार्धं विप्राणां चाध्वम् । इत्यपि निगमो भवति ।

अनवग्रवोऽनवक्षिप्तवचनः ।

विजेषकृदिन्द्र इवानवग्रवः । इत्यपि निगमो भवति ॥ २९ ॥

१. RV. X. 10 13; AV. 18. 1. 15.

२. बलादतीतो BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

३. विजानीमः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S; Roth and S'iva.

४. शयनाच्च C 4, C 5, M 3, Mi, W 1.

५. The passage लिबुजा व्रतति...ततनाच्च is omitted by Durga.

६. RV. IX. 35. 5.

७. RV. X. 29. 1; AV. 20. 76. 1.

८. Cf. BD. ii. 114.

९. त्वेतत् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१०. रथं रथ्यतीति is added after रथ्यतीति by Durga.

११. कामयन्त BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; C 6, M 1, M 2.

१२. RV. IX. 3. 5; SV. 2. 609.

१३. RV. VI. 63. 8.

१४. Quoted by SRV. VI. 63. 8. p. ii. 864.

१५. RV. X. 26. 4.

१६. अनवक्षिप्तवचनः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. Quoted by SRV. X. 84. 5. p. IV. 252.

१७. RV. X. 84. 5; AV. 4. 31. 5.

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिस्तेभिष्टा चातयामसि ॥

अरायिनि काणे विकटे । काणो विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः । कणतेर्वा स्याद-
णूभावकर्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यते । अनुकणतीति । मात्राणूभावात्कणः ।
दर्शनाणूभावात्काणः । विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः । कुटतेर्वा स्यात् [विप-
रीतस्य] विकुटितो भवति । गिरिं गच्छ । सदानोनुवे शब्दकारिके । शिरिम्बिठस्य
सत्त्वभिः । शिरिम्बिठो मेघः । शीर्यते विष्टे । [विष्टमन्तरिक्षं] विष्टं वीरिटेन व्या-
ख्यातम् । तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात् । तैष्टा चातयामः । अपि वा शिरिम्बिठो भार-
द्वाजः कालकर्णोपेतः । अलक्ष्मीर्निर्णशयाश्चकार । तस्य सत्त्वैः कर्मभिरिति स्यात् ।
तैष्टा चातयामः । चातयतिर्नाशने ।

पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे ।

पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः । इत्यपि निगमो भवति ।

इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते । [परा] शतयिता यातूनाम् ।

इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरः । इत्यपि निगमो भवति ।

क्रिविर्दती विकर्तनदन्ती ।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती । इत्यपि निगमो भवति ।

करुलती कृत्तदती । [अपि वा देवं कश्चित्कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत]^{११} ॥ ३० ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्यमा ।

वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करुलती ॥

वामं वननीयं भवति । आदुरिरादरणात् । तत्कः करुलती । भगः पुरस्ता-
त्स्यान्वादेश इत्येकम् । पूषेत्यपरम् । सोऽदन्तकः ।

अदन्तकः पूषा । इति च ब्राह्मणम् ।

१. RV. X. 155. 1.

२. काणे Roth.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

५. विष्ट...व्याख्यातम् is omitted by C 6.

६. निर्नाशयांचकार. C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 2, R 1, R 2, R 5, S.

७. नामभिः C 1 and Durga.

८. RV. VII. 18. 21.

९. RV. VII. 104. 21; AV. 8. 4. 21.

१०. RV. I. 166. 6.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

१२. RV. IV. 30. 24.

१३. Quoted by SRV. IV. 30 24; VI. 71. 4; VII. 18. 1. pp. ii. 434, 883; iii. 36.

१४. Cf. BD. IV. 139 B.

१५. Cf. KB. VI. 13. S'B. I. 7. 4. 6.

दनो विश इन्द्र मृधवाचः ।

दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुहं ।

अवीरामिव मामयं शराहरभि मन्यते ।

अबलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते संशिशरिषुः ।

इदंयुरिदं कामयमानः । अथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसुयुरिन्द्रो वसुमानि-
त्यर्थः ।

अश्वयुर्गव्यं रथयुर्वसूयुः [इन्द्रः ।] इत्यपि निगमो भवति ॥ ३१ ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मधवन्नन्धया नः ॥

किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः । कीकटाः
किंकृताः । किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा [वां] । नैव चाशिरं दुहे । न तपन्ति घर्म
हर्म्यम् । आहर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी । माङ्गदो मामांगमिष्य-
तीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः । अत्यन्तकुसीदिकुलीनः । प्रमदको वा योऽय-
मेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा । पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्द-
यत्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति । तत् स्वं नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैः
शाखः । शाखाः शक्नोते । आणिररणात् । तन्नो मधवन्नन्धयेति । रन्ध्रतिर्वश-
गर्मेने ।

१. RV. I. 174. 2.

२. Quoted by SRV. I. 174. 2. p. i. 748.

३. RV. X. 86. 9; AV. 20. 126. 9; Cf. BD. i. 53. Macdonell translates अवीरा as 'without a husband'.

४. Quoted by SRV. VIII. 92. 30. p. iii. 557.

५. Cf. SRV. I. 51. 14. p. i. 260. वसुमानित्यर्थः ।

६. RV. I. 51. 14.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. SRV. I. 51. 14. p. i. 260.

९. RV. III. 53. 14.

१०. Cf. SRV. III. 53. 14. p. ii. 302, कीकटो etc.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१२. Cf. SRV. III. 53. 14. p. ii. 302 घरणं.

१३. Omitted by C 5, M 3, Mi.

१४. मां गमिष्यतीति BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१५. अत्यन्तः W 1.

१६. कुसीदः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१७. तत् स्वं BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; तस्मात् Roth, S'ivadatta.

१८. नैचैः BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3. Cf. SRV. III. 53. 14. p. ii. 302.

१९. The passage नैचाशाखं...वशगमने is omitted by Durga. Quoted by SRV. loc. cit.

बुन्द इषुर्भवति । [बिन्दो वा ।] मिन्दो वा । भयदो वा । भासमानो द्रवतीति वा ॥ ३२ ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सुमयं धनुः साधुर्वुन्दो हिरण्ययः ।

उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिद्वद्वृधौ ॥

तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सुमयं सुसुखं धनुः । साधयिता ते बुन्दो हिरण्ययः । उभा ते बाहू [रण्यौ] रमणीयौ सांग्राम्यौ [वा] । ऋदूपे अर्दनपातिनौ । गमनपातिनौ [शब्दपातिनौ दूरपातिनौ] वा । मर्मण्यर्दनवेधिनौ । गमनवेधिनौ [शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ] वा ॥ ३३ ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आधारयत्पक्रमौदनम् ।

इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आधारयत्पक्रमम् । ओदनमुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ।

वृन्दं बुन्देन व्याख्यातम् । वृन्दारकश्च ॥ ३४ ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्युह यत्समञ्जन्ति देवाः ।

अहरहर्जायते मासि मास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥

अयं यो होता कर्ता स यमस्य । कमप्यु [ऊँहे] अन्नमभिवहति यत्समञ्ज-
वन्ति देवाः । अहरहर्जायते । मासे मासे । अर्धमासेऽर्धमासे वा । अथ देवा
निदधिरे हव्यवाहम् ।

१. Quoted by SRV. VIII. 45. 4. p. iii. 430.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; & Durga. C 3 reads बुन्दो वा.

३. RV. VIII. 77. 11.

४. बहुविक्षम् BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3; M 1; बहुविक्षपम् C 3.

५. हिरण्ययः Roth and S'ivadatta.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

७. Cf. N. 6. 4.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3, and Durga.

९. Quoted by SRV. VIII. 77. ii. p. iii. 525.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 3, and Durga, who remarks: भाव्य-
मन्न न सम्यगिव लक्ष्यते तस्य सम्यक्
पाठोऽन्वेष्टव्यस्ततो योज्यम् । Omitted
also by SRV. VIII. 77. 11. p. iii. 525.

११. RV. VIII. 77. 6.

१२. RV. X. 52. 3.

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 4, R 6, W 1, W 2, W 3.

१४. अथ देवा...हव्यवाहम् is omitted by C 3.

उत्थमूर्णोतेः । वृणोतेर्वा ।

महत्तदुल्लं स्थविरं तदासीत् । इत्यपि निगमो भवति ।

कवीसमपगतभासम् । अपहतभासम् । अन्तर्हितभासम् । गतभासं वा ॥ ३५ ॥

हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमसा अधत्तम् ।

ऋवीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वेस्ति ॥

हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं ग्रंसमहरवारयेथाम् । अन्नवर्ती चास्मा ऊर्ममध-
त्तमज्ञये । योऽयमृवीसे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु तमुन्निन्यथुः । सर्व-
गणं सर्वनामानं । गणो गणनात् । गुणश्च । यदृष्ट ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथि-
व्यां तदश्विनो रूपं तेनैव स्तौति स्तौति ॥ ३६ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

[त्वमग्नेऽलातृण उद्देहाजासं उपलप्रक्षिणीकार्हरहमसे ते श्रार्यन्त इवाश्रवं हि
सोमानं स्वरणमिन्द्रो सोमा कृणुष्वपाजस्तां अश्वरेऽस्ति हिवोऽस्तुते प्रवोच्छा सुप्र-
स्तुते तुजे यो अस्मा अस्मा इदु तन्नस्तुरीपं हिनोतानोमत्रो मात्वा न पापासो
यैवं वृकेण जीवोन्नो बतो बतासि धेनुन्नोऽरौयि काणे वामं वामं किं ते तुविक्षं ते
निराविध्यदयं यो होता हिमेनाग्निं पट्त्रिंशत् ॥]

॥ इति निरुक्ते पूर्वपदे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति नैगमं काण्डं पूर्वार्धश्च समाप्तम् ॥

१. RV. X. 51. 1. Cf. BD. VII. 80.

२. RV. I. 116. 8. Cf. BD. ii. 110.

३. Quoted by SRV. I. 116. 8. p. i. 516.

४. Small figure within brackets represents the corresponding section of the sixth chapter of the Nirukta.

अथोत्तरषट्कं प्रारभ्यते ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

ॐ ॥ अथातो दैवतम् । तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवत-
मित्याचक्षते । सैषा देवतोपपरीक्षा । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छ-
न्स्तुतिं प्रयुञ्जे तद् दैवतः स मन्त्रो भवति । तास्त्रिविधा ऋचः । परोक्षकृताः ।
प्रत्यक्षकृताः । आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते ।
प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः ।

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत् ।

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणाः ।

इन्द्राय सामं गायते ।

नेन्द्रादृते पवते धाम किं चने ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् ।

इन्द्रे कामा अयंसर्त । इति ।

अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगाः । त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना ।

१. ०मर्थं 'च', 'छ'.
२. ०मिच्छन्स्तुतिं M 1;
०मिच्छन्स्तुतिं C 1, C 2;
०मिच्छन्स्तुतिं C 6.
३. प्रयुञ्जे C 1, C 2, C 6, M 1, M 3.
४. मन्त्रो C 1, C 2, C 6, M 1, M 3.
५. Cf. BD. i. 6; *Bṛhatsarvānukrama-
nikā*, p. 1. यत्काम ऋषि र्भद्रद्रष्टा वा
भवति यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छता-
स्तुतिः प्रयुज्यते सा देवता तस्य मन्त्रस्य
भवति ।
६. Cf. BD. i. 34: मन्त्रा नानाप्रकाराः स्यु-
ईष्टा ये मन्त्रदर्शिनः ।

७. The passage: तास्त्रिविधा.....
चाख्यातस्य is quoted by SRV. I.
6. 9. p. i. 53.
८. RV. X. 89. 10.
९. RV. I. 7. 1; AV. 20. 38. 4; 20
47. 4; 20. 70. 7; SV. 1. 198; 2.
146.
१०. RV. VII. 18. 15.
११. RV. VIII. 98. 1; AV. 20. 62. 5;
SV. 1. 388; 2. 375.
१२. RV. IX. 68. 6; SV. 2. 720.
१३. RV. I. 32. 1; Cf. AV. 2. 5. 5.
१४. The quotation is untraced.
१५. Cf. BD. i. 11.

त्वमिन्द्र बलादधि ।

वि न इन्द्र मृधो जेहि । इति

अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति । परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि ।

मा चिदुन्यद्वि शंसर्त ।

कणा अभि प्र गायते ।

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वम् । इति ।

अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगाः । अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना । यथैतदिन्द्रो
वैकुण्ठः । लवसूक्तम् । वागाम्भृणीयमिति ॥ २ ॥

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः । अल्पश आध्यात्मिकाः ।

अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः ।

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् । इति । यथैतस्मिन्सूक्ते ।

अथाप्याशीरेव न स्तुतिः ।

सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासम् । सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम् । इति ।

तदेतद्बहुलमाध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु ।

अथापि शपथामिशापौ ।

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि ।

अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः । इति ।

अथापि कस्यचिद्भावस्याचिख्यासा ।

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि ।

तम आसीत्तमसा गूळहर्मये ।

१. RV. X. 153. 2; AV. 20. 93. 5; SV.
1. 120.
२. RV. X. 152. 4; AV. 1. 21. 2;
SV. 2. 1218; VS. 8. 44; 18. 70.
३. स्विद् M 1.
४. RV. VIII. 1. 1; AV. 20. 85. 1;
SV. 1. 242; 2. 710.
५. RV. I. 37. 1.
६. RV. III. 53. 11; cf. BD. IV. 115.
७. The second section ends here in
BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3, R 7, R 8.

८. RV. X. 48—49.
९. RV. X. 119.
१०. RV. X. 125.
११. Cf. BD. i. 35.
१२. RV. I. 32. 1; cf. AV. 2. 5. 5.
१३. Cf. Pāraskara gr. sū. II 6. 19;
Ās'va. gr. sū. III. 6. 7.
१४. RV. VII. 104. 15; AV. 8. 4. 15.
१५. RV. VII. 104. 15; AV. 8. 4. 15.
१६. Cf. BD. i. 36.
१७. RV. X. 129. 2; cf. BD. i. 58: न
मृत्युरासीदित्येतामाचिख्यासां प्रचक्षते ।
१८. RV. X. 129. 3.

अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्वाचार्त् ।

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् ।

न वि जानामि यदि वेदमस्मि । इति ।

अथापि निन्दाप्रशंसे ।

केवलायो भवति केवलादी ।

भोजस्येदं पुष्करिणीव वेदम् ।

एवमक्षसूक्ते घृतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च । एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्कृषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ॥ ३ ॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा । यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति । अथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिकैः । नाराशंसा इति नैरुक्ताः । अपि वा सा कामदेवता स्यात् । प्रायोदेवता वा । अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके । देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यम् ।

याज्ञद्वैतो मन्त्र इति । अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते । यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि । अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि । स न मन्येतागन्तुनिर्वर्तान् देवतानाम् । प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति । माहाभ्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति । अपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमिभिरुपयः स्तुवन्तीत्याहुः । प्रकृतिसार्वभौम्याश्च । इतरेतरजन्मानो भवन्ति । इतरेतरप्रकृतयः । कर्मजन्मानः ।

१. Cf. BD. i. 35.

२. RV. X. 95. 14. Cf. BD. i. 53: सुदेव इति तु स्पृहा । Quoted as an example of desire.

३. RV. I. 164. 37; AV. 9. 10. 15; cf. BD. i. 56: न वि जानामि संज्वरः quoted as an example of agitation. The passage: अथापि परिदेवना.....वेदमस्मि is cited by SRV. I. 164. 37. p. i. 713.

४. Cf. BD. i. 35.

५. RV. X. 117. 6; TB. ii. 8. 8. 3; cf. Manu. III. 118.

६. RV. X. 107. 10.

७. RV. X. 34.

८. Cf. BD. i. 3.

९. तद्ये नादिष्ट० C 1, C 2, C 6, M 1.

१०. Cf. BD. i. 20.

११. भवति C 2; cf. BD. VII. 16.

१२. Cf. BD. VII. 17.

१३. The 4th section ends here in BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3. See Ngh. V. 3. 1—22.

१४. अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि is omitted by Durga. See Ngh. V. 3. 29—36; N. 9. 35—43.

१५. ०वार्थानां क. ख. ग.

१६. Cf. BD. IV. 143.

१७. ०सार्वभौम्याश्च C 1; ०सार्वभौम्याश्च. Lahore edition of Rājārāma.

१८. Cf. BD. i. 71.

आत्मजन्मानः । आत्मैवैषां रथो भवति । आत्माश्वः । आत्मायुधम् । आत्मेवः । आत्मा सर्वं देवस्य ॥ ४ ॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः । सूर्यो बुधस्थानः । तासां माहाभ्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति । अपि वा कर्मपृथक्त्वात् । यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतः । अपि वा पृथगेव स्युः । पृथग्नि स्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि । यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः । तत्र संस्थानैकत्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम् । यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम् । संभोगैकत्वं च दृश्यते । यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगैः । अग्निना चेतस्य लोकस्य । तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ॥ ५ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् । पुरुषविधाः स्युरित्येकम् । चेतनावद्बुद्धिस्तुतयो भवन्ति । तथाभिधानानि ।

अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते ।

ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य वाहू ।

यत्सं गृभ्णा मधवन्कांशिरित्तै ।

अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः ।

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र र्याहि ।

कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे तै ।

अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः ।

१. Cf. BD. i. 74: तेजस्वेवायुधं प्राहुर्वाहनं चैव यस्य तत् । iii. 85: विश्वेषां ते ततश्चक्रुर्वाहनान्यायुधानि तु । IV. 143: आयुधं वाहनं चापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते । तमेव तु स्तुतं विद्यात् तस्यात्मा बहुधा हि सः ॥

२. आत्माश्वः C 1, C 6, Roth.

३. अत्मा०. Roth.

४. Cf. BD. i. 73: तेषामात्मैव तत्सर्वम् ।

५. देवस्य देवस्य ॥ ५ ॥ प्रथमः पादः BK, C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

६. Cf. AB. ii. 17. 17; V. 32. 1; KB. VIII. 8; S'B. XI. 2. 3. 1.

७. Cf. AB. V. 32. 1; S'B. XI. 2. 3. 1; BD. i. 69.

८. Cf. BD. i. 70—71.

९. पृथक्त्वात् C 6, M 1.

१०. तथाभिधानानि M 3.

११. संस्थानैकत्वं M 1.

१२. च is added after स्थानैकत्वम् in Bib. Ind. ed. of N. Cf. KB. I. 1: अस्मिन् वै लोके उभये देवमनुष्याः आसुः ।

१३. संभोगो अग्निना क.

१४. तत्रैतं नरराष्ट्रम् क.

१५. तथाभिधानानि M 3.

१६. RV. VI. 47. 8; cf. AV. 19. 15. 4.

१७. RV. III. 30. 5.

१८. RV. II. 18. 4.

१९. RV. III. 53. 6.

अद्दीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ।

आशुत्कर्ण श्रुधी हवम् ॥ ६ ॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम् । अपि तु यद् दृश्यतेऽपुरुषविधं तत् । यथाग्नि-
र्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति । यथो एतच्चेतनावद्बुद्धिः स्तुतयो भवन्तीत्यचेत-
नान्यप्येवं स्तूयन्ते । यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि । यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः
संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवति ।

अग्निं क्रन्दन्ति हरितेभिरासिभिः । इति ग्रावस्तुतिः ।

यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृशमेव ।

सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम् । इति नदीस्तुतिः ।

यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृशमेव ।

होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाशतं । इति ग्रावस्तुतिरेव ।

अपि वोभयविधाः स्युः । अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते
स्युः । यथा यज्ञो यजमानस्य । एष चाख्यानसमयः ॥ ७ ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात् । तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः ।
अथैतान्यग्निभक्तीनि । अयं लोकः । प्रातः सवनं । वसन्तः । गायत्री । त्रिवृत्स्तोमः ।
रथन्तरं साम । ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने । अग्रायी पृथिवीलेति
स्त्रियः । अथास्य कर्म । वह्नं च हविषामावाहनं च देवतानाम् । यच्च [किञ्चिद्]
वार्षिकविषयिकमग्निकर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवाः । इन्द्रः । सोमः । वरुणः ।
पर्जन्यः । ऋतवः । आग्नावैष्णवं हविर्न त्वक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते । अथा-
प्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवैः । तत्रैतां विभक्तस्तुतिर्मुचमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

१. RV. X. 116. 7.

२. RV. I. 10. 9.

३. यद्दृश्यते M 1. The last section ends
after दृश्यते in C 1, C 2, C 6, M 1,
M 4, S.

४. RV. X. 94. 2.

५. RV. X. 75. 9.

६. RV. X. 94. 2.

७. Cf. AB. ii. 32. 1; iii. 13. 1; IV.
29. 1; VIII. 12. 4; KB. VIII. 9;
XII. 4; XIV. 1, 3, 5; XXII. 1;
GB. I. 1. 17, 29; 2. 24; II. 3. 10,
12, 16; BD. i. 115.

८. वीलेति C 1, C 2, C 6, M 1, M 4,
S.

९. हवनं C 2.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

११. कर्मैतत् Roth; cf. BD. i. 119,
120.

१२. यथास्य. Mi.

१३. Cf. BD. i. 117—119.

१४. विभक्ति C 1, C 2, C 6, M 1, M 4.

१५. Cf. BD. iii. 41.

पूषा त्वेतश्चावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।

स त्वैतेभ्यः परि ददत्पितृभ्योऽग्निदेवेभ्यः सुविदुत्रियेभ्यः ॥

पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु । विद्वान् । अनष्टपशुः । भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां
भूतानां गोपायिता [आदित्यः] । स त्वैतेभ्यः परिदत्पितृभ्य इति सांशयिकस्तु-
तीयः पादः । पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकम् । अग्निरुपरिष्ठात्तस्य प्रकीर्तनेत्य-
परम् । अग्निदेवेभ्यः सुविदुत्रियेभ्यः । सुविदुत्रं धनं भवति । विन्दतेर्वैकोपसर्गात् ।
ददातेर्वा स्याद् द्युपसर्गात् ॥ ९ ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोकः । माध्यंदिनं सवनम् । ग्रीष्मः । त्रिष्टुप् ।
पञ्चदशस्तोमः । बृहत्सामं । ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियः ।
अथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधः । या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् । अथास्य
संस्तविका देवाः । अग्निः । सोमः । वरुणः । पूषा । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः ।
पर्वतः । कुत्सः । विष्णुः । वायुः । अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते । पूष्णा रुद्रेण च
सोमः । वायुना च पूषा । वातेन च पर्जन्यः ॥ १० ॥

अथैतान्यादित्यभक्तीनि । असौ लोकः । तृतीयसवनम् । वर्षा । जगती ।
सप्तदशस्तोमः । वैरूपं सामं । ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियः ।
अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् । यच्च किञ्चित्प्रवहितमादित्यकर्मैव
तत् । चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवैः । एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वुत्तुच्छन्दः-

१. RV. X. 17. 3; AV. 18. 2. 54.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, R 7, R 8, W 1, W 2,
W 3.

३. परिददात् M 3.

४. दधतिर्वा C 4, C 7, M 3, Mi, W 2,
W 3, W 4.

५. Cf. BD. i. 130—131.

६. Cf. AB. ii. 32. 1; iii. 13. 1; IV.
31. 1; VIII. 12. 4; KB. VIII.
9; XIV. 1, 3, 5; XVI. 1; XXII.
2; GB. I. 1. 17, 18, 29; 2. 24; II.
2. 10, 12; II. 4. 4.

७. चित् BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3,
Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. BD. i. 87; ii. 6.

९. Cf. BD. ii. 2—3.

18

१०. अग्निना C 1, C 2, C 6, M 1, M 4,
S. & Roth. The corresponding
passage in BD. reads वायुना ।

११. Cf. BD. ii. 4, 5, 13, 14.

१२. Cf. BD. ii. 13—14.

१३. Cf. AB. II. 32. 1; III. 13. 1; V.
1. 1; VIII. 12. 4; KB. VIII. 9;
XIV. 1, 3; XVI. 1; XXII. 3, 5;
GB. I. 1. 19, 29; 2. 24; II. 3. 10;
4. 18.

१४. रसाधारणं C 1, C 2, C 6, M 1, M 4;
S; Roth.

१५. रश्मिभिश्च रसधारणं is omitted by
Durga.

१६. यत्तु C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, R 7,
R 8, W 1, W 2, W 3.

१७. Cf. BD. ii. 15—16.

स्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयति । शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाकरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि । शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति बुभुक्षीनि ॥ ११ ॥

मन्त्रा मननात् । छन्दांसि छादनात् । [स्तोमः स्तवनात् ।] यजुर्यजते । साम सन्मितमृचा । अस्यतेर्वा । ऋचा समं मेन इति नैदानाः । गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः । त्रिगमना वा विपरीता । गायतो मुखदुदपतत् । इति च ब्राह्मणम् । उष्णिगुत्सनाता भवति । स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । उष्णीषिणी वेत्यौपमिकम् । उष्णीषं स्नायतेः । ककुप् ककुभिनी भवति । ककुप् च कुञ्जश्च कुजतेर्वा । उज्जतेर्वा । अनुष्टुबनुष्टोभनात् ।

गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभेति । इति च ब्राह्मणम् । बृहती परिवर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा । का तु त्रिता स्यात् । तीर्णतमं छन्दः । त्रिवृद्धजः । तस्य स्तोभनीति वा ।

यत् त्रिरस्तोभत् तत् त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप् । इति विज्ञायते ॥ १२ ॥

जगती गततमं छन्दः । जलचरगतिर्वा ।

जलगतमानोऽसृजत्^{१३} । इति च ब्राह्मणम् । विराड्विराजनाद्वा । विराधनाद्वा । विप्रापणाद्वा । विराजनात्संपूर्णाक्षरा । विराधनादनाक्षरा । विप्रापणादधिकाक्षरा । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकम् । पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ।

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः । सूक्तभाजः । हविर्भाजः । ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः । काश्चिन्निपातभाजः । अथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति । इन्द्राय वृत्रमे^{१६} ।

१. Cf. AB. V. 4. 1; VIII. 12. 4; KB. XXII. 9; BD. i. 116.

२. Cf. AB. V. 6. 1; VIII. 12. 8; KB. XXIII. 3; BD. i. 130—131; SRV. p. i. 2.

३. Cf. AB. V. 12. 1; VIII. 12. 4; BD. ii. 13—14.

४. Cf. Chhā. up. I. 4. 2. यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ।

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3; and Durga.

६. Quoted by SRV. p. i. 2.

७. Devtādhyāya Br. III. 2.

८. Devtādhyāya Br. III. 3.

९. The passage: त्रिगमना...ब्राह्मणम् is omitted by Durga.

१०. ककुब्जं M 3; ककुप् च कुजते Durga who places कुञ्जश्च after उज्जतेर्वा ।

११. Daivata Brāhmaṇa III.

१२. Cf. AB. V. 19. 6; KB. 1. 3, 4; XI. 2; XII. 2; XIX. 4, 7; GB. I. 3. 8, 10; 4. 24.

१३. Cf. Daivata Brāhmaṇa III.

१४. जलचलगतिः Mi, W 1, W 2; Roth attributes the variant चलाचल-गतिः to the shorter recension.

१५. Cf. BD. i. 17; VIII. 129.

१६. MS. II. 2. 11.

[इन्द्राय वृत्रमे] इन्द्रायहोमुचं इति । तान्यप्येके समामनन्ति । भूयांसि तु समामानात् । यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात्प्राधान्यस्तुति तत्समामने । अथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवताः स्तौति । वृत्रहा । पुरन्दरः । इति । तान्यप्येके समामनन्ति । भूयांसि तु समामानात् । व्यञ्जनमात्रं तु तत् तस्याभिधानस्य भवति । यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि । स्नातायानुलेपनम् । पिपासते पानीयमिति ॥ १३ ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामः । अग्निः पृथिवीस्थानः । तं प्रथमं व्याख्यास्यामः । अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति सन्नममानः । अक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्टीविः । न क्रोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिः । इतात् । अक्ताद्गधाद्वा । नीतात् । स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

अग्निमीळेऽग्निं याचामि । ईळिरध्वेषणाकर्मा । पूजाकर्मा वा । पुरोहिती व्याख्यातो यज्ञश्च । देवो दानाद्वा । दीपनाद्वा । द्योतनाद्वा । युस्थानो भवतीति वा । यो देवः सा देवता । होतारं हातारम् । जुहोतेहोतैत्यौर्णवार्भः । रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमम् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्त ।

स देवाँ एह वक्षति ॥

१. Omitted by Bk, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

२. MS. II. 2. 10.

३. Cf. BD. ii. 71.

४. Cf. BD. ii. 24; Cf. S'aṅkara on Vedāntasūtra i. 2. 7. 28: अग्नि-शब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयेण परमात्मविषय एव भविष्यति । Cf. S'B. II. 2. 4. 2.

तद्वाऽएनमेतदग्रे देवानामजनयत् । तस्मादग्निरग्निर्ह वै नामेतद्यदग्निरिति । Cf. also S'B. VI. 1. 1. 11.

स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत तस्मादग्निरग्निर्ह वै तमग्निरित्याचक्षते परोक्षम् ।

Cf. also RV. VI. 16. 48.

अग्निं देवासो अग्रियम् ।

५. Cf. BD. i. 91.

६. Cf. SRV. I. i. 1. p. i. 24.

७. RV. I. 1. 1.

८. N. 2. 12.

९. Cf. N. 3. 19. यज्ञस्य Mi, M 3. Cf. SRV. I. 1. 1. p. i. 24.

१०. यो देवः सा देवता is omitted by Durga.

११. Quoted by SRV. I. 127. 1. p. i. 573.

१२. Quoted by SRV. I. 1. 1. p. i. 24.

१३. RV. I. 1. 2.

अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीळितव्यो [वन्दितव्यो] ऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानि-
हावहत्विति । स न मन्येतायमेवाग्निरिति । अप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ।

ततो नु मध्यमः ॥ १६ ॥

अग्निं प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः सयमानासो अग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥

अग्निमन्त समनस इव योषाः । समनं समननाद्वा । संमाननाद्वा । कल्याण्यः ।
सयमानासः । अग्निसित्यौपमिकम् । घृतस्य धारा उदकस्य धाराः समिधो
नसन्त । नसतिराप्रोतिकर्मा वा । नमतिकर्मा वा । ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ।
हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । विहर्यतीति ।

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारत् । इत्यादित्यमुक्तं मन्यन्ते ।

समुद्राद्वेषोऽद्वय उदेति । इति च ब्राह्मणम् ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

अग्निः सर्वा देवताः । इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ १७ ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

इममेवाग्निं महान्तं [च] आत्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति । इन्द्रं मित्रं
वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मानम् । दिव्यो दिविजः । गरुत्मान् गरणवान् । गुर्वात्मा ।
महात्मेति वा ।

१. Omitted by Bk, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

२. RV. IV. 58. 8; VS. 17. 96.

३. कर्माभिहर्यतीति C 4, W 1;
कर्माभिहर्यतीभिः Mi;
कर्माविहर्यतीति C 5, M 3, W 2, W 3.
Cf. SRV. I. 57. 2. p. i. 285; I. 62.
2. p. i. 311.

४. विहर्यतीति is omitted by Durga.

५. RV. IV. 58. 1; VS. 17. 89; cf.
AB. i. 22; समुद्रादूर्मिमुदियति बेनः ।

६. KB. XXV. 1.

७. AB. II. 3. Taitt. B. I. 4. 4. 10.
Cf. AB. I. 1. 4; Tāp. B. II. 1. 12;
GB. II. 1. 12; Śaṅ. B. III. 7; S'B.
I. 6. 2. 8; MS. I. 4. 14. वै is
added after अग्निः in all these
passages.

८. RV. I. 164. 46; AV. 9. 10. 28.

९. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6,
M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S;
cf. SRV. I. 164. 46. p. i. 718;
महान्तमात्मानम् ।

१०. गुरुवात्मा C 1. गुरुवात्मा महात्मेति वा
is omitted by Durga.

११. Cf. SRV. loc. cit.

यस्तु सूक्तं भजते यस्यै हविर्निरुप्यते ऽयमेव सोऽग्निः । निपातमेवैते उत्तरे
ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भज्येते ॥ १८ ॥

जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद । जातानि वै न विदुः । जाते जाते विद्यते
इति वा । जातवित्तो वा । जातधनः । जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः ।

यत्तज्जातः पशूनविन्दत [ईति] तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् । इति ब्राह्मणम् ।

तस्मात्सर्वानृतूनपशवोऽग्निमभिसर्पन्ति । इति च ।

तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

[जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥

जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवं जातवेदसेऽर्चाय सुनवाम सोममिति ।
प्रसवायाभिषवाय सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मोः । निदहाति
निश्चयेन दहति भस्मीकरोति । सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि
दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धुं नावा नदीं जलदुर्गां महाकूलां
तारयति । दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति । तस्यैषापरा भवति ॥ २ ॥ २५ ॥]

प्र नूनं जातवेदसमश्च हिनोत वाजिनम् ।

इदं नो बर्हिर्गसदे ॥

प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्चवानम् । अपि वोपमार्थं स्यात् । अश्वमिव
जातवेदसमिति । इदं नो बर्हिर्गसीदत्विति । तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं त्वं

१. Cf. BD. i. 78: निरुप्यते हविर्यस्यै
सूक्तं च भजते च या ।

२. Cf. BD. i. 67:

इहाग्निभूतस्त्वृषिभिर्लोकैः स्तुतिभिरी-
ळितः । जातवेदास्तुतो मध्ये स्तुतो वैश्वा-
नरो दिवि ॥

३. Cf. BD. ii. 30: भूतानि वेद etc. AB.
II. 39. प्राणो वै जातवेदाः स हि
जातानां वेद ।

४. Cf. BD. i. 92: यद्विद्यते हि जातः etc.
Cf. also ii. 31.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

६. MS. I. 8. 2. Cf. AB. III. 36. S'B.
IX. 5. 1. 68:

तद्यज्जातं जातं विन्दते तस्माज्जातवेदाः ।

७. MS. I. 8. 2.

८. Cf. SRV. I. 44. 1. p. i. 223; I.
127. 1. p. i. 573.

९. RV. I. 99. 1.

१०. The section within brackets is
omitted by C 1, C 2, C 3, C 6,
M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S; and
Durga. Cf. N. 14. 33.

११. RV. X. 188. 1; cf. BD. VIII. 88.

१२. मिव C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 3; तदेकमिव R 2; तदेकमेव
Roth.

दशतयीषु विद्यते । यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते । स न मन्ये-
तायमेवाग्निरिति । अन्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते । ततो नु मध्यमः ।

अभि प्रवन्त समनेव योषाः । इति तत्पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।

अथासावादित्यः ।

उदु त्यं जातवेदसम् । इति । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्यै हविर्निरूप्यतेऽयमेव सोऽग्निर्जातवेदाः । निपातमेवैते
उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते ॥ २० ॥

वैश्वानरः कस्मात् । विश्वान्नरायति । विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि
वा विश्वानर एव स्यात् । प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरः ।

तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥

इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति । वैश्वानरः संयतते सूर्येण । राजा यः
सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति ।

तत्को वैश्वानरः । मध्यम इत्याचार्याः । वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति ॥ २२ ॥

प्र नू महिषं वृषभस्य वोचं यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भूतं ॥

१. RV. X. 188.

२. जातवेदसा C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

३. Cf. BD. i. 90, 97.

४. RV. IV. 58. 8.

५. N. 7. 17.

६. RV. I. 50. 1; AV. 13. 2. 16; 20.
47. 13; SV. 1. 31; VS. 7. 41; 8.
41.

७. N. 12. 15.

८. Cf. BD. i. 67.

९. Cf. BD. ii. 66.

१०. Cf. S'ankara on Vedāntasūtra
I. 2. 28.

विश्वश्चायं नरश्चेति । विश्वेषां वायं नरः ।
विश्वे वा नरा अस्तेति विश्वानरः परमात्मा
सर्वात्मत्वात् विश्वानर एव वैश्वानरः ।
तद्धितोऽनन्यार्थः । राक्षसवायसादिवत् ।

११. Cf. SRV. I. 60. 6; III. 2. 1; VII.
5. 4. pp. i. 293; ii. 133; iii. 16.

१२. भूवना Roth.

१३. RV. I. 98. 1; VS. 26. 7.

१४. Cf. BD. i. 67: स्तुतो वैश्वानरो दिवि ।

१५. RV. I. 59. 6.

प्रव्रवीमि तत् । महत्वं माहाभाग्यम् । वृषभस्य वर्षितुरपाम् । यं पूर्वः पूरयि-
तव्या मनुष्याः । वृत्रहणं मेघहनम् । सचन्ते सेवन्ते वर्षकामाः । दस्युर्दस्यतेः ।
क्षयार्थात् । उपदस्यन्त्यस्मिन्नसाः । उपदासयति कर्माणि । तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन् ।
अवाधूनोदपः काष्ठा अभिनत् । शम्बरं मेघम् ।

अथासावादित्य इति पूर्वं याज्ञिकाः । एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह
आज्ञातः । रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितः । तामनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वान-
रीयेण सूकेन प्रतिपद्यते । सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेत । आग्नेयो हि भवति । तत
आगच्छति मध्यमस्थाना देवता । रुद्रं च मरुतश्च । ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव
स्तोत्रियं शंसति ।

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति । एतस्य हि द्वादशविधं कर्म ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानरः । इति ।

अथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी भवति ।

आ यो वां भाल्या पृथिवीम् । इति । एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति ।

अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ।

दिवि पृष्ठो अरोचत । इति । एष हि दिवि पृष्ठो अरोचतेति ।

अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ।

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शीकपूणिः । विश्वानरावित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी ।
वैश्वानरोऽयं यत् ताभ्यां जायते । कथं त्वयमेताभ्यां जायत इति ।

१. महित्वम् C 1, C 2. Cf. SRV. I. 60.
6. p. i. 293.

२. Quoted by SRV. III. 13. 2. p. ii.
171.

३. जघन्वान् Durga.

४. Quoted by SRV. I. 60. 6. p. i. 293.

५. Cf. BD. i. 67. S'B. IX. 3. 1. 25.
स यः स वैश्वानरः असौ स आदित्यः ।

६. RV. VI. 8—9.

७. Cf. BD. i. 102: रोहात् प्रत्यवरोहेण
etc. Cf. AB. XII. 3. स वैश्वानरीयेणा-
ग्निमारुतं प्रत्यपद्यत ।

८. Cf. BD. i. 103.

९. Cf. AB. VII. 9. 1; KB. IV. 3; cf.
BD. ii. 16—17. S'B. VI. 6. 1. 5:

वैश्वानरो द्वादशकपालः ।

१०. MS. II. 1. 2. Cf. KB. IV. 3;
XIX. 2:

असौ वै वैश्वानरो योऽसौ तपति ।

११. S'S'. 8. 22. 1.

१२. छान्दोमिकं M 3.

१३. VS. 33. 92.

१४. RV. X. 88.

१५. Cf. BD. ii. 16—17.

१६. Cf. GB. I. 2. 20.

१७. विश्वानरावेते उत्तरे C 4, C 5, C 7,
M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१८. Cf. BD. i. 101.

१९. न्वयम् BK, C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद् भव-
त्युदकेन्धनैः शरीरोपशमनः । उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरी-
रदीप्तिः ।

अथादित्यात् । उदीचि प्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य
प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन् धारयति तत्प्रदीप्यते । सोऽयमेव सम्पद्यते ।

अथाप्याह ।

वैश्वानरो यतते सूर्येण । इति । न च पुनरात्मनात्मा संयतते ।

अन्येनैवान्यः संयतते । इत इममादध्यात्ममुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति । इतोऽस्या-
चिषस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवश्यते ।

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा [सौर्याणि वा]
पौष्णानि वा वैष्णवानि वा [वैश्वदेव्यानि वा] तेषु वैश्वानरीया प्रवादा अभवि-
ष्यन् । आदित्यकर्मणा चैनमस्तोप्यन्निति । उदेपीति अस्थमेपीति । विपर्येपीति ।
आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्ति । अग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति ।
वहसीति । पचसीति । दहसीति ।

यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

समानमेतदुदकमुचैत्यव चाहमिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्रयः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २३ ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आ ववृत्तन्तसदनादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥

१. अनुपात्तो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
R 7, R 9, W 1, W 2, W 3.

२. उदकेन्धनु C 7, M 3, Mi.

३. RV. I. 98. 1; VS. 26. 7. See N. 7.
22.

४. आत्मानमात्मा C 1, C 2, C 6, M 1,
M 4.

५. Quoted by SRV. I. 98. 1. p. i.
437; cf. also IV. 5. 7. p. ii. 366.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3, and Durga.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn,
M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2,
W 3.

८. दहसीति is added after स्तौतीति
by M 3.

९. RV. I. 164. 51.

१०. RV. I. 164. 47; AV. 6. 22. 1.

कृष्णं निरयणं रात्रिः । आदित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयः ।
ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते । सहस्थानादुदकस्यादित्यात् । अथ घृतेनोदकेन
पृथिवी व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम । जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः ।

अथापि ब्राह्मणं भवति ।

अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छदिवि [खलु वै]^१ भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टं वृष्टिं नयन्ति ।
यदा [खलु वै]^२ असावादित्योऽग्निं^३ रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति । इति ।

यथो एतद्रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याज्ञायवचनादेतद् भवति ।

यथो एतद्वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्ति ।
अस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च ।

यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति । पृथिवी
वैश्वानरः । संवत्सरो वैश्वानरः । ब्राह्मणो वैश्वानरः । इति ।

यथो एतन्निविस्सौर्यवैश्वानरी भवतीत्यस्यैव सा भवति ।

यो विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत्^४ । इत्येष हि विद्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते^५ ।

यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति ।

१. Quoted by SRV. I. 164. 47. p. i.
718.

२. Cf. BD. ii. 8—9.

३. धामच्छदिव C 1, C 2, C 6, M 1,
M 4, S.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn,
M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2,
W 3.

५. न्यङ् C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S;
Roth.

६. Cf. KS. XI. 10. अग्निर्वा इतो वृष्टि-
मुदीरयति धामच्छदिव भूत्वा वर्षति
मरुतस्सृष्टं वृष्टिं नयन्ति ॥ यदासा
आदित्योऽर्वाञ्च रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ
वर्षति । Schroeder's edition vol. i.
p. 157.

Cf. TS. II. 4. 10. अग्निर्वा इतो
वृष्टिमुदीरयति मरुतः सृष्टं नयन्ति यदा
खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः
पर्यावर्ततेऽथ वर्षति धामच्छदिव खलु
वै भूत्वा वर्षति । Ānandas'rama ed.

pp. 1722—3. Cf. MS. II. 4. 8:
अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृ मरुतोऽमुतश्चा-
वयन्ति तां सूर्यो रश्मिभिर्वर्षति । This
last quotation is cited by PMbh.
vol. i. p. 256.

७. करालानि M 3.

८. भवति M 1. The passage अनिर्वचनं
कपालानि भवन्ति is omitted by
Durga.

९. Cf. S'B. XIII. 3. 8. 3.

इयं (पृथिवी) वै वैश्वानरः ।

१०. S'B. V. 2. 5. 15; VI. 6. 1. 5.

संवत्सरो वैश्वानरः ।

११. Cf. Taitt. Br. III. 7. 3. 2.

एष वा अग्निर्वैश्वानरः यद्ब्राह्मणः ।

१२. S'S'. 8. 22. 1. Cf. KB. V. 8.

१३. दीदयति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१४. शान्दोमिकं M 3.

१५. VS. 33. 92.

जमदग्निराहुतः । इति । जमदग्नयः प्रजसिताग्नयो वा । प्रज्वलिताग्नयो वा । तैरभिहुतो भवति ।

यथो एतद्विष्ण्वन्तीयं सूक्तं^१ सौर्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्ववति ॥ २४ ॥

हविष्पान्तमजरं स्वविदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।
तस्य भर्मेणे भुवनाय देवा धर्मेणे कं स्वधयापप्रथन्त ॥

हविर्यत्पानीयम् । अजरम् । सूर्यविदि । दिविस्पृशि । अभिहुतं जुष्टमग्नौ । तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय च । एतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्नि-
मग्नेनापप्रथन्त । अथाप्याह ॥ २५ ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।
आ दूतो अग्निमभरद्विस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥

अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वागृह्यत
माध्यमिका देवगणाः । विश इव राजानमुपतस्थुः । ऋग्मियमृग्मन्तमिति वा । अर्च-
नीयमिति वा [पूजनीयमिति वा ।]^२ अहरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्यात् ।
विवस्वान्विधासनधान् । प्रेरितवतः परागताद्वा [अपि वा]^३ अस्याग्नेर्वैश्वानरस्य
मातरिश्वानमाहर्तारमाह । मातरिश्वा वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति । मातर्याश्व-
नितीति वा ।

अथैनमेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति ॥ २६ ॥

मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।
मायाम् तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानर् ॥

१. As'v. S'raut. VIII. 9.

२. तैराहुतो C 4, Mi, W 1, W 2; तैराहुतो
C 5, M 3, W 3.

३. RV. X. 88. 1.

४. आहुतं C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

५. कर्मभ्यः Mi. सर्वेभ्यः is however
added on the margin at bottom,
obviously a different and probably
some later scribe.

६. प्रथन्तेति C 4, C 5, M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3.

Cf. SRV. X. 88. 1. p. IV. 278.

७. RV. VI. 8. 4.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

९. Cf. AB. II. 38: प्राणो मातरिश्वा ।

Cf. also S'B. VI. 4. 3. 4:

अयं वै वायुमातरिश्वा योऽयं पवते ।

१०. Quoted SRV. III. 6. 9. p. ii. 145.

११. RV. X. 88. 6.

मूर्धा मूर्तमस्मिन्धीयते । मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निः । ततः
सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्तस एव । प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसर्पा-
दिनाम् । अपो यत्कर्म चरति प्रजानन्तसर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २७ ॥

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम् ।
तम् अकृष्वंस्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥

स्तोमेन हि यं दिवि देवा अग्निमजनयन् [शक्तिभिः] कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः
[आ] पूरणम् । तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः ।

यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्यैः । इति [हि]^१ ब्राह्मणम् । तदग्नीकृत्य स्तौति ।

अथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तौति ॥ २८ ॥

यदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णुं मिथुनावभूतामादित्प्राप्यन्धुवनानि विश्वा^२ ॥

यदेनमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यम् [आदितेयम्] अदितेः पुत्रम् ।
यदा चरिष्णु मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणौ । उषाश्चादित्यश्च । मिथुनौ
कस्मात् । मिनोतिः श्रयतिकर्मा । थु इति नामकरणः । थकारो वा । नयतिः परः ।
वनिर्वा । समाश्रितावन्योन्यं नयतः । वनुतो वा । मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव ।
मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा ।

अथैनमेतयाग्नीकृत्य स्तौति ॥ २९ ॥

यत्रा वदेते अवरः परंश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद ।

आ शेकुरित्संधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचर्त् ॥

१. मूर्धा M 4.

२. Quoted by SRV. I. 59. 2. p. i. 291.

३. संचरते C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

४. Quoted by SRV. X. 88. 6. p. IV.
279.

५. RV. X. 88. 10.

६. यं हि C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4,
R 2, R 3, R 5, S.

७. देवासो C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S.
Cf. SRV. X. 88. 10. p. IV. 280.

८. अजनयत् Mi.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

१०. The quotation is untraced.

११. Cf. SRV. loc. cit.

१२. चरिष्णु M 3.

१३. RV. X. 88. 11.

१४. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

१५. Quoted by SRV. X. 88. II. p.
IV. 281.

१६. RV. X. 88. 17.

यत्र विवदेते दैव्यौ होतारौ । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । कतरो नौ यज्ञे भूयो वेद । इत्याशुवन्ति । तत्सहमर्दनं समानाख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं समंश्चवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३० ॥

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपण्यो ३ वसते मातरिश्वः ।

तावद्धात्युप यज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो नि षीदन् ॥

यावन्मात्रमुषसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वा । अस्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । इहेव निधेहीति यथा । सुपण्यः सुपतनाः । एता रात्रयो वसते मातरिश्वज्योतिर्वर्णस्य । तावदुपधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन् ।

होतृजपस्त्वर्गन्निर्वैश्वानरीयो भवति । देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण । इति । इममेवाग्निं सवितारमाह । सर्वस्य प्रसवितारम् । मध्यमं वा । उत्तमं वा पितरम् ।

यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुन्वतेऽयमेव सोऽग्निर्वैश्वानरः । निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजते भजते ॥ ३१ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

१. ०मद्वनं M 3.

२. समाशु० C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. Quoted by SRV. X. 88. 17. p. IV. 282.

४. RV. X. 88. 19.

५. Cf. SRV. I. 57. 3; 88. 6; VI. 4. 3; pp. i. 285, 394; ii. 697.

६. ०त्वमग्निं C 4, C 5, M 3, Mi, W 1.

७. The whole passage: यावन्मात्रमुषसःभवति is quoted by SRV. X. 88. 19. p. IV. 283.

८. This is the quotation of recitation AS'. 1. 3. 23; S'S'. 1. 6. 2.

९. यस्तु M 3.

१०. Cf. BD. i. 67.

११. MSS. of both the recensions repeat भजते but not Roth.

[अथातो देवतमिन्द्रोदिवः परोक्षकृतास्तथेनां तिस्रं एव देवतार्थाकारचिन्तन-
मंपुरुषविधास्तिस्र एव देवता इत्युक्तं पूर्वात्वेतोऽथैतानीन्द्रभक्तीन्यथैतान्यादित्य-
भक्तीनि मंत्रा मननाज्जगती गततममर्थातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निमीलेऽग्निः पूर्वेभि-
रभिप्रवन्तेन्द्रं मित्रं जातवेदाः कसात्प्रनूनं वै जातवेदसं वैश्वानरः कसाद्वैश्वानरस्य
प्रनू महित्वं कृष्णं नियानं हविर्षोन्तमपामुर्षे मूर्धाभुवः स्तोमेन यदेदेन यत्रावदेते
यावन्मैत्रमेकत्रिंशत् ।]

॥ इत्युत्तरपदे प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्ते सप्तमोऽध्यायः ॥

Small figure on this page represents the corresponding section of the seventh chapter of the *Nirukta*.

अथाष्टमोऽध्यायः ।

द्रविणोदाः कस्मात् । धनं द्रविणमुच्यते । यदेनमभिद्रवन्ति । बलं वा द्रवि-
णम् । यदेनेनाभिद्रवन्ति । तस्य दाता द्रविणोदाः ।

तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।
यज्ञेषु देवमीळते ॥

द्रविणोदा यस्त्वम् । द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा । द्रविणसानिन इति
वा । द्रविणसस्तस्मात्पिबतीति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्ध-
यन्ति पूजयन्तीति वा ।

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टिकः । स बलधनयोर्दातृतमः । तस्य च
सर्वा बलकृतिः ।

ओजसो जातमुत मन्य एनम् । इति चाह ।

अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाह । एष पुनरेतस्माज्जायते ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं ज्ञानं । इत्यपि निगमो भवति ।

अथाप्यनुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान-
मिति भवति ।

अथाप्येनं सोमपानेन स्तौति । अथाप्याह ।

द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । इति ।

१. यदेनदभि० C 1, C 2, C 3, M 1, M 4,
W 2, W 3; द is crossed and
म added on the margin in C 5;
द added on the margin is corrected
to म in W 1.
२. Cf. BD. ii. 25. Cf. S'B. VI. 3. 3. 13.
द्रविणोदा इति द्रविणोदो भवति ।
३. Quoted by SRV. I. 15. 7. p. i. 94.
४. RV. I. 15. 7.

५. यस्त्वम् C 1, C 6.
६. पिबतीति C 6.
७. पूजयतीति C 7.
८. Cf. BD. iii. 61.
९. RV. X. 73. 10.
१०. RV. II. 12. 3; AV. 20. 34. 3.
११. Quoted by SRV. I. 15. 7. p. i. 95.
१२. RV. II. 37. 4.

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः
प्रवादा भवन्ति ।

देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् । इत्यपि निगमो भवति ।

यथो एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते ।

यथो एतदोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाहेति । अयमप्यग्निरोजसा बलेन
मथ्यमानो जायते । तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः स्रुतं सहसो यंहुम् ।

यथो एतदग्निं द्राविणोदसमाहेति । ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते । हविषो
दातारस्ते चैनं जनयन्ति ।

ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । इत्यपि निगमो भवति ।

यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति । यथा
वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् ।

यथो एतत्सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

सोमं पिब मन्दसानो गणुंश्चिभिः । इत्यपि निगमो भवति ।

यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥ २ ॥

मेघन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिष्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्राविणोदः पिब ऋतुभिः ॥

मेघन्तु ते । वह्नयो वोळ्हारः । यैर्यासि । अरिष्यन् । दृढीभव । आयूय धृष्णो
अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयात् । धिष्यन्त्यात् । धिष्णो धिष्ण्यो धिषणाभवः । धिषणा [वीक]
धिषेर्द्धात्यर्थे । धीसादिनीति वा धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाह । एष हि
वनानां पाता वा पालयिता वा । वनं वनोते । पिब । ऋतुभिः कालैः ॥ ३ ॥

१. द्रविणोदा M 3.

२. Cf. BD. iii. 65.

३. RV. I. 96. 1-7.

४. Cf. BD. iii. 62.

५. Cf. BD. iii. 64.

६. Quoted by SRV. II. 37. 4. p. ii.
113.

७. AV. 4. 39. 9; VS. 5. 4.

८. Cf. BD. iii. 63-64.

९. RV. V. 60. 8.

१०. RV. II. 37. 3.

११. वोढारः C 1, C 3, M 4, S.

१२. धिष्ण्यो धिषण्यो Roth.

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

१४. Cf. BD. iii. 26.

१५. पिबतुभिः C 2, M 1, M 3, M 4, W 2.

अथात आप्रियः । आप्रियः कस्मात् । आप्रोतेः^१ । प्रीणातेर्वा ।

आप्रीभिराप्रीणाति । इति च ब्राह्मणम् ।

तासासिध्मः प्रथमागामी भवति । इध्मः समिन्धनात् ।

तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः^२ ॥

समिद्धोऽद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहः । चिकित्वांश्चेतनवान् । त्वं दूतः कविरसि । [प्रचेताः] प्रवृद्धचेताः । यज्ञेध्म इति कार्थक्यः । अग्निरिति शाकपूणिः ।

तनूनपात् [आज्यमिति कार्थक्यः ।]^३ नपादित्यनन्तरायाः प्रजाया नाम-
धेयम् । निर्णततमा भवति । गौरत्र तनूरुच्यते । तता अस्यां भोगाः । तस्याः पयो
जायते । पयस आज्यं जायते । अग्निरिति शाकपूणिः । आपोऽत्र तन्व उच्यन्ते ।
तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते । ओषधिवनस्पतिभ्य एष
जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जस्त्वदया सुजिह्व ।

मन्मानि धीमिरुत यज्ञमुन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः^४ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान् । मधुना समञ्जस्त्वदय कल्या-
णजिह्व । मननानि च नो धीमिर्यज्ञं च समर्धय । देवानो यज्ञं गमय ।

नराशंसो यज्ञ इति कार्थक्यः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति
शाकपूणिः । नरैः प्रशस्यो भवन्ति । तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजुतस्य यज्ञैः ।

ये सुक्रतवः शुचयो धियंघाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या^५ ॥

१. Cf. Taitt. B. II. 2. 8. 6:

आप्रीभिरामुवन् ।

२. KB. X. 3; AB. ii. 4. 1.

३. Cf. BD. ii. 158.

४. RV. X. 110. 1; AV. 5. 12. 1;
VS. 29. 25.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

६. कार्थक्यः C 7, M 3.

७. Cf. BD. ii. 27.

८. तनूरुच्यते C 7.

९. ०मुधन्देवत्रा C 5, M 3, Mi, W 1,
W 2.

१०. RV. X. 110. 2; AV. 5. 12. 2;
VS. 29. 26.

११. कार्थक्यः C 7, M 3.

Cf. AB. II. 24:

एष वै यज्ञो नराशंसपङ्क्तिः ।

१२. Cf. BD. ii. 28; iii. 2-3.

१३. RV. VIII. 2. 2; VS. 29. 27.

नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यन्नियस्य यज्ञैः । ये सुकर्माणः शुचयो धियं
धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि । सोमं चेतराणि चेति वा । तान्माणि
चावापिकानि चेति वा ।

ईळ ईष्टेः स्तुतिकर्मणः । इन्धतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

आजुह्वान ईळ्यो वन्द्यश्चा याह्यग्रे वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यह होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान्^१ ॥

आहूयमान ईळितव्यो वन्दितव्यश्च । आयाह्यग्रे वसुभिः सहजोषणः । त्वं
देवानामसि यह होता । यह इति महतो नामधेयम् । यातश्च हूतश्च भवति । स
एनान्यक्षीषितो यजीयान् । इषितः प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा । यजीयान्यष्टतरः ।

वर्हिः परिवर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्राचीनं वर्हिः पृदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम्^२ ॥

प्राचीनं वर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनाय । अस्याः प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्नां वर्हिः पूर्वाह्ने ।
तद्विप्रथते [वितरं] विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा । वरीयो वरतरम् ।
उरतरं वा । देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् । स्योनमिति सुखनाम स्यतेः । अवस्यन्त्येतत् ।
सेवितव्यं भवतीति वा ।

द्वारो जवतेर्वा । द्रवतेर्वा । वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणोः^३ ॥

व्यञ्जनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्ताम् । पतिभ्य इव जायाः । ऊरु मैथुने धर्मे
शुशोभिषमाणाः । वरतममङ्गमूरु । देव्यो द्वारः । बृहत्यो महत्यः । विश्वमिन्वा
विश्वमाभिरेति यज्ञे । गृहद्वार इति कार्थक्यः । अग्निरिति शाकपूणिः ।

१. Quoted by SRV. VII. 2. 1, p. iii. 8.

२. Cf. BD. iii. 4.

३. RV. X. 110. 3; AV. 5. 12. 3;
VS. 29. 28.

४. जातश्च C 7, M 3, W 2; a ज is
added just above य in Mi.

५. Cf. BD. iii. 5.

६. RV. X. 110. 4; AV. 5. 12. 4;
VS. 29. 29.

७. प्रवृज्यते अग्रे अह्नां W 3.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

९. Quoted by SRV. VII. 17. 2. p.
iii. 35.

१०. बृहस्पती M 3.

११. ०र्विश्वमिन्वा W 3.

१२. RV. X. 110. 5; AV. 5. 12. 5;
VS. 29. 30.

१३. वरतरमं C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१४. कार्थक्यः C 7, M 3.

१५. Cf. BD. iii. 6.

उषासानक्ता । उषाश्च नक्ता च । उषा व्याख्याता । नक्तेति रात्रिनाम् । अनक्ति भूतान्यवश्यायेन । अपि वा नक्ताव्यक्तवर्णा । तयोरेषा भवति ॥ १० ॥

आ सुष्वयन्ती यजते उषाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥

सेष्मीयमाणे इति वा । सुष्वापयन्त्याविति वा । सीदतामिति वा । न्यासी-
दतामिति वा । यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे । बृहत्यौ महत्यौ । सुरुक्मे सुरोचने ।
अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । पेश इति रूपनाम् ।
पिशतेः । विपिशितं भवति ।

दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमांसा यज्ञं मनुषो यजध्वै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य [मनुष्यस्य] यज-
नाय । प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्यां दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्तौ ।

तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यः । तासामेषा भवति ॥ १२ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूर्यमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।
तिस्रो देवीर्बहिरेदं स्योनं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥

एतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इळा च मनुष्यवदिह
चेतयमाना । तिस्रो देव्यो बहिरेदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु ।

त्वष्टा तूर्णमश्रुत इति नैरुक्ताः । त्विषेर्वा स्यात् । दीप्तिकर्मणः । त्वक्षतेर्वा
स्यात् । करोतिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

१. Cf. S'B. VI. 7. 2. 3.

अहोरात्रे वै नक्तोषासा ।

२. N. 2. 18.

३. Cf. BD. iii. 9.

४. RV. X. 110. 6; AV. 5. 12. 6; 27.
8; VS. 29. 31.

५. Quoted by SRV. I. 49. 2. p. i. 247.

६. Cf. BD. iii. 11.

७. RV. X. 110. 7; AV. 5. 12. 7; VS.
29. 32.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn,

M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2,
W 3.

९. RV. X. 110. 8; AV. 5. 12. 8; VS.
29. 33.

१०. Quoted by SRV. I. 22. 10. p.
i. 117.

११. वृद्धिकर्मणः Cf. SRV. I. 142. 11. p.
i. 637.

१२. तक्षते C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१३. Quoted by SRV. loc. cit.; cf. BD.
iii. 16.

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिशुर्वनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयिष्यौ रूपैरकरोद् भूतानि च सर्वाणि । तमद्य
होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यज विद्वान् ।

माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुः । मध्यमे च स्थाने समाम्नातः । अग्निरिति शाकपूणिः ।
तस्यैषापरा भवति ॥ १४ ॥

आविष्यो वर्धते चारुरासु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥

आविरावेदनात् । तस्यो वर्धते चारुरासु । चारु चरतेः । जिह्वं जिहीतेः ।
ऊर्ध्वमुद्धृतं भवति । स्वयंशा आत्मयशा । उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जा-
यमानात् । [प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ।]^१ द्यावापृथिव्याविति वा । अहोरात्रे इति
वा । अरणी इति वा । प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यसिबेते ॥ १५ ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

उपाव सृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पार्थ क्रतुथा हवींषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥

उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन्देवानामन्नमृतावृतौ हवींषि काले काले ।
वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च ।

तत्को वनस्पतिः । यूप इति कार्थक्यः । अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा
भवति ॥ १७ ॥

१. RV. X. 110. 9; AV. 5. 12. 9; VS.
29. 34.

२. Cf. BD. iii. 15, 25.

३. RV. I. 95. 5.

४. ऊर्ध्वं उद्धृतो भवति C 1, C 2, C 6,
M 1, M 4, S & Roth; cf. SRV. I.
95. 5. p. i. 429.

५. जिह्वं...भवति is omitted by Durga.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

७. इति वापि चैते प्रत्यक्ते SRV. I. 95. 5.
p. i. 429.

८. SRV. loc. cit.

९. N. 8. 3.

१०. RV. X. 110. 10; AV. 5. 12. 10;
VS. 29. 35.

त्मन्या C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3.

११. कार्थक्यः C 7, M 3.

१२. Cf. BD. iii. 28. According to
BD. IV. 100. the stanza अञ्जन्ति
त्वाम् RV. III. 8. 1. is addressed
to यूप, the sacrificial post.

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।
यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च ।
यदूर्ध्वं स्थास्यसि । द्रविणानि च नो दास्यसि । यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ
उपस्थाने ।

अग्निरिति शाकपूणिः । तस्यैषापरा भवति ॥ १८ ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णे प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशानया नियूय कृतस्य वक्षि पृथिभी रजिष्ठे ॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णे कृतपर्णे । अपि वोपमार्थं स्यात् । हिर-
ण्यवर्णपर्णेति । प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमः । यज्ञस्य वह पृथिभी
रजिष्ठैर्ऋतुमैः । रजस्वलतमैः । तपिष्ठतमैरिति वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १९ ॥

वनस्पते रशानया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वह देवना दिधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

वनस्पते रशानया नियूय सुरुपतमया । वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन् ।
वह देवान् [यज्ञे] दातुर्हवींषि । प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ।

स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा । स्वा वागाहेति वा । स्वं प्राहेति
वा । स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा । तासामेषा भवति ॥ २० ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।
अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥

१. RV. III. 8. 1.

२. धास्यसि C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. Quoted by SRV. III. 8. 1. p. ii. 155.

४. KS. XVIII. 21; MS. 4. 13. 7: 208. 10.

५. वहा M 3.

६. KS. XVIII. 21; MS. 4. 13. 7: 209. 1; of RV. X. 70. 10. (...नियूया)

७. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2,

W 3; it is added on the margin by a different probably later scribe in C 7.

८. According to Durga स्वा वागाह is a quotation from some Brāhmaṇa. He remarks: अथवेदमन्यद् ब्राह्मणानुगतं निर्वचनम् ।, adding the quotation: विज्ञायते हि । तं स्वा वा- गभ्यवदत् । जुहुधीति । तत् स्वाहाकारस्य जन्म । Cf. KS. VI. 1. MS. I. 8. 1.

९. Cf. BD. iii 29.

१०. RV. X. 110. 11; AV. 5. 12. 11; VS. 29. 36.

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञम् । अग्निर्देवानामभवत्पुरोगामी । अस्य होतुः
प्रदिश्युतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः [इति यजन्ति]^१ ।

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः ।

अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजाः । आग्नेया इत्येके ॥ २१ ॥

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम् ।

घृतं चापां पुरुषं चौषधीनामग्रेथ दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥

तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।

तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

छन्दोदेवता इत्यपरम् ।

छन्दांसि वै प्रयाजाः छन्दांस्यनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

ऋतुदेवता इत्यपरम् ।

ऋतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

[पशुदेवता इत्यपरम् ।

पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।]^{१२}

प्राणदेवता इत्यपरम् ।

प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।

आत्मदेवता इत्यपरम् ।

१. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3; is added on the margin in C 7.

२. Cf. SRV. I. 188. 1. p. i. 782.

३. RV. X. 51. 8.

४. RV. X. 51. 9.

५. The quotation is untraced.

६. आग्नेया...ब्राह्मणम् is omitted by Durga.

७. Durga does not comment on the following passages remarking: अथ नानादेवताः प्रवादा इत्युक्तम्...छन्दो- देवता इत्येवमादि ।

८. Cf. S'B. i. 3. 2. 9: छन्दांसि हानुयाजाः ।

९. पशवो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१०. Cf. KB. III. 4. S'B. i. 3. 2. 8; MS. i. 4. 12: ऋतवो वै प्रयाजाः ।

११. Cf. KB. III. 4.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१३. अपाना अनुयाजाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१४. Cf. AB. i. 11. 3; 17. 14; KB. VII. I; X. 3; S'B. XI. 2. 7. 27. Cf. KS. XXVI. 9: प्राणा वै प्रयाजाः । Schroeder's ed. vol ii. p. 133.

आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजोः । इति च ब्राह्मणम् ।

आग्नेया इति तु स्थितिः । भक्तिमात्रमितरत् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन् । इति ह विज्ञायते ।

इतीमान्येकादशाप्रीसूक्तानि । तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्यश्वं गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति । मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्ति । अतोऽन्यानि तनून-पात्वन्ति तनूनपात्वन्ति ॥ २२ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

[द्रविणोदाः कस्माद् द्रविणोदा द्रविणसो मेघन्तुतेऽथात आप्रियः समिद्धो अद्यतनूनपात्रराशंसस्याजुह्वानः प्राचीनं बहिर्व्यचस्वतीरासुष्वयन्ती दैव्या होतारा नो यज्ञं य इमे^१ आविष्ट्यो वनस्पतिरुपावसृजाञ्जर्ति त्वा देवेभ्यो वनस्पते रशनया नियूय सद्योजातः प्रयाजान्मे द्वाविंशतिः ॥]^२

॥ इत्युत्तरषट्के द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्त अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. प्रजा अनुयाजाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

२. Cf. TS. VI. 1. 5. 4; cf. KS. XXIII.

३. आत्मा वै प्रयाजाः प्रजानुयाजाः । Schroeder's ed. vol. ii. p. 85.

४. Cf. BD. iii. 29.

५. Cf. AB. iii. 8. 1: यस्मै तां ध्यायेद्वषट्-करिष्यन् ।

GB. II. 3. 4: यस्मै...तां मनसा ध्यायन् वषट्कुर्यात् ।

६. Cf. BD. ii. 154—157.

७. Small figure within brackets represents the corresponding section of the eighth chapter of the *Nirukta*.

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः । तेषामश्वः प्रथमागामी भवति । अश्वो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः ।

शेषो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छति इन्द्रायेन्दो परि सर्वं ॥

अश्वो वोळ्हा । सुखं वोळ्हा [रथं वोळ्हा]^३ । सुखमिति कल्याणनाम । कल्याणं पुण्यं सुहितं भवति । [सुहितं गम्यतीति वा । हसैता वा पाता वा पालयिता वा । शेषमृच्छतीति । वारि वारयति ।]^४

मा नो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्तैः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि । मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यन् ।

शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानम् । शक्नोति नदितुमिति वा । शक्नोति तक्तितुमिति वा । सर्वतः शङ्करोऽस्त्विति वा । शक्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

१. See N. 2. 27; cf. 1. 12.

२. RV. I. 162. 2.

३. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

४. The passage: अथ यानि पृथिव्याय-तनानि...कल्याणनाम seems to have been written by a different scribe in C². f. 10^r. The letters are larger, lines crooked, and stand in marked contrast to the rest of the page.

५. The second section is omitted by Durga and given in a foot-note by Roth. But it is found in the MSS. of both recensions and is also enumerated in the summary at the end of the chapter in the MSS. of longer recensions.

६. RV. I. 162. 1; VS. 25. 24.

७. देवजातस्य C 1.

८. विदथे is omitted by M 3; partially obliterated with yellow pigment in W 1; added on the margin in W 2, C 7.

कनिकदञ्जुनपं प्र ब्रुवाण इयति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्वा विदत् ॥

न्यक्रन्दीजन्म प्रब्रुवाणः । यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम् । ईरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भव । कल्याणमङ्गलः । मङ्गलं गिरतेर्गुणालयं । गिरत्यनर्थानिति वा । अङ्गलमङ्गवत् । मज्जयति पापकमिति नैरुक्ताः । मां गच्छत्विति वा । मा च त्वा काचिदभिभूतिः सर्वतो विदत् ।

गृत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिवाशे । तदभिवादिन्येर्गर्भवति ॥ ४ ॥

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद ।

भद्रं पुरस्तातो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जलः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

गृत्समदो गृत्समदनः । गृत्स इति मेधाविनामं । गृणातेः स्तुतिकर्मणः ।

मण्डूका मञ्जूका मज्जनात् । मदतेर्वा मोदतिकर्मणः । मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः । मण्डयतेरिति वैयाकरणाः । मण्ड एषामोक इति वा । मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा^{१२} ।

तेषामेषा भवति^{१३} ॥ ५ ॥

संवत्सरं शश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वतां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥

संवत्सरं शश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणोऽब्रुवाणाः । अपि वोपमार्थे स्यात् । ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति । वाचं पर्जन्यप्रीतां प्रावादिषुर्मण्डूकाः ।

१. RV. II. 42. 1; cf. BD. IV. 94.

२. प्रब्रुवाणः M 3.

३. Quoted by SRV. II. 42. 1. p. ii. 125.

४. पावकम् M 3.

५. Cf. BD. IV. 93.

६. पर्गभवति Roth.

७. RVKH. 2. 43. 1.

८. गृत्सोमदनः C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. Quoted by SRV. VII. 4. 2. p. iii. 13.

१०. SRV. II. 20. 8. p. ii. 57; cf. BD. IV. 78.

११. Cf. Upādi sūtra IV. 42. शलि-मण्डिभ्यामूकण् ।

१२. मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा is omitted by Durga.

१३. Cf. SRV. VII. 103. 1. p. iii. 211.

१४. RV. VII. 103. 1; AV. 4. 15. 13; cf. BD. VI. 27.

१५. शश्यानाः C 4, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

१६. ब्रुवाणाः C 5, W 1; ब्रुवाणादपि C 4, C 7, Mi, W 3, द is partially obliterated with red ink and an अ added on the margin in W 2; ब्रवणादपि M 3. Cf. Kumārila Bhaṭṭa, Tantra Vārtika, Benares ed. p. 200 or I. 3. 18: ...निरुक्ते... ब्राह्मणो...ब्रवणादिति प्रयुक्तम् ।

वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव । तं मण्डूका अन्वमोदन्त । स मण्डूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वा तुष्टाव । तदभिवादिन्येर्गर्भवति ॥ ६ ॥

उप प्र वद मण्डूकि वर्ष मा वद तादुरि ।

मध्ये हृदस्य पुवस्त्रं विगृह्य चतुरः पदः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

अक्षा अश्रुवत एनानिति वा । अभ्यश्रुवत एभिरिति वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे ववृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवतेजाः । इरिणे वर्तमानाः । इरिणं निष्कणम् । ऋणातेः । अपार्णं भवति । अपरता अस्मादोपधय इति वा । [सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः ।]^{१०} मौजवतो भूजवति जातः । मूजवा-न्पर्वतो मुञ्जवान् । मुञ्जो विमुच्यत इषीकया । इषीकपतेर्गतिकर्मणः । इयमपीतरे-षीकैतस्मादेव । विभीदको विभेदनात् । जागृविर्जागरणीत् । मह्यमच्छान् । प्रशंस-त्येनान्प्रथमया । निन्दत्युत्तराभिः । ऋषेरक्षपरिधूनस्यैतदार्थं वेदयन्ते ।

प्रावाणो हन्तेर्वा । गृणातेर्वा । गृह्णातेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ८ ॥

प्रीते वदन्तु प्र वयं वदाम् प्रावभ्यो वाचं वदता वदस्यः ।

यदद्रयः पर्वताः साकमाश्वः श्लोकं घोषं भरथेन्द्राय सोमिनः^{११} ॥

१. Quoted by SRV. VII. 103. 1. p. iii. 211.

२. C 4, C 5, C 7, M 1, M 4.

३. मण्डूका C 7.

४. AV. 4. 15. 14.

५. RV. X. 34. 1; cf. BD. VII. 36.

६. प्रवणेजाः C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S; & Roth; ते is partially obliterated with red ink and ने added on the margin in W 2; Durga gives both i. e. प्रवणेजाः as well as प्रवतेजाः । Sāyana reads प्रवणेजाः ।

७. निरिणम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 2, W 3; W 1 agrees with the reading of the longer recension.

८. रिणातेः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, 21

W 2, W 3; W 1 agrees with the reading of the longer recension.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१०. मुञ्जवान् M 3; Sāyana also reads मुञ्जवान्. See SRV. X. 34. 1. p. IV. 101.

११. Quoted by SRV. III. 24. 3. p. ii. 198.

१२. Cf. SRV. X. 34. 1. p. IV. 101.

१३. The passage: प्रशंसत्येनान्...वेदयन्ते is omitted by Durga.

१४. गृणातेर्वा is omitted by Sivadatta although given by Durga.

१५. RV. X. 94. 1,

प्रवदन्वेते । प्रवदाम वयम् । प्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्यः । यदद्भ्यः पर्वता
अदरणीयाः सह सोममाशवः क्षिप्रकारिणः । श्लोकः शृणोते । घोषो घुष्यते ।
सोमिनो यूयं स्थेति वा । सोमिनो गृहेष्विति वा ।

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रः ।

तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

अमन्दास्तोमान्प्र भरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः ॥

अमन्दान्स्तोमान्बालिशाननल्पान्वा । बालो बलवर्ती भर्तव्यो भवति । अम्बा-
स्मा अलं भवतीति वा । अम्बास्मै बलं भवतीति वा । बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः ।
प्रभरे मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वा । सिन्धावधि निवसतो भाव्यव्यस्य
राज्ञः । यो मे सहस्रं निरमिमीत सवानतूर्तो राजातूर्ण इति वा । अत्वरमाण इति वा ।
प्रशंसासिच्छमानः ॥ १० ॥

यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभेत । राजसंयोगाद् युद्धोपकरणानि । तेषां रथः
प्रथमागामी भवति । रथो रंहतेर्गतिकर्मणः । स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । रममाणोऽ-
स्मिस्तिष्ठतीति वा । रपतेर्वा [रसतेर्वा] । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

वनस्पते वीडङ्गो हि भूया अस्सत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः सन्नद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेतवानि ॥

वनस्पते वृद्धाङ्गो हि भव । अस्सत्सखा प्रतरणः सुवीरः कल्याणवीरः । गोभिः
सन्नद्धो असि । वीळयस्वेति संस्तम्भस्व । आस्थाता ते जयतु जेतवानि ।

१. आदरणीयाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3; Durga, &
S'ivadatta.

२. श्लोकः.....घुष्यते: is omitted by
Durga.

३. RV. I. 126. 1; cf. BD. III. 155.

४. बलवर्ती C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

५. The passage बालो.....प्रतिषेधव्यव-
हितः is omitted by Durga. Ety-
mological explanation of a word
which occurs neither in the text
of the RV. nor in that of Yaska is
irrelevant and suspicious.

६. मनसः is omitted by Durga.

७. रममाणो.....वा is omitted by
Durga.
Cf. PMbh. vol. I. p. 327. line 15.
रमन्तेऽस्मिन्नर्थ इति ।

८. रपतेर्वा रसतेर्वा is omitted by
Durga; रसतेर्वा is omitted by
BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi,
R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. वीडङ्गो M 3.

१०. RV. VI. 47. 26; AV. 6. 125. 1;
VS. 29. 52.

११. वृद्धाङ्गो C 1, C 2, C 6, M 1, S; &
Roth & S'ivadatta.

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणम् । द्रुमो भिन्न इति वा । दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्द-
कर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुमे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूरादवीयो अप सेधु शत्रून् ॥

उपश्वासय पृथिवीं च दिवं च । बहुधा ते घोषं मन्यताम् । विष्टितं स्थावरं
जङ्गमं च यत् । स दुन्दुमे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च । दूराद्दूरतरमपसेधु शत्रून् ।

इषुधिरिषूणां निधानैम् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

बहीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः सङ्गाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥

बहीनां पिता बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य । प्रसूयत इवापात्रियमाणः । शब्दा-
नुकरणं वा । सङ्गाः सचतेः । संपूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूत इति
व्याख्यातम् ।

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिवर्धमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥

अहिरिव भोगैः परिवर्धयति बाहुम् । ज्याया वधात्परित्रायमाणः । हस्तघ्नः
सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् । पुमान्पुरुमना भवति । पुंसतेर्वा १० ।

अभीशवो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥

१. स्याद्वधकर्मणः C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 1, W 2, W 3 and Sāyana;
see SRV. VI. 47. 29. p. ii. 815.

२. RV. VI. 47. 29; AV. 6. 126. 1.

३. Quoted SRV. VI. 75. 5. p. ii. 888.

४. RV. VI. 75. 5; VS. 29. 42.

५. बहूनां C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S;
Roth & S'ivadatta; ह्री is crossed
and ह added on the margin in
C 7.

६. प्रसूयत इति वा वध्रीयमाणः C 4, C 5,
C 7, M 3, W 1, W 2; प्रसूयतइति

वा वध्रीयमाणः Mi; प्रसूयत इति
वार्पत्रियमाणः W 3.

७. शब्दानुकरणा वा M 3.

८. RV. VI. 75. 14; VS. 29. 51.

९. Cf. PMbh. vol. II. p. 340. l. 16.
अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते ।
तद्यथा । अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम् ।
अहिरिव शरीरैरिति गम्यते ।

१०. Quoted SRV. VI. 75. 14. p. ii.
891; cf. also VII. 6. 1.

११. N. 3. 9.

१२. RV. VI. 75. 6; VS. 29. 43.

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते । सुषारथिः कल्याण-
सारथिः । अभीशूनां महिमानं पूजयामि । मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ।
धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणः । वधकर्मणो वा । धन्वन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥
धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥
इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्तेः । सम्मदो वा मर्दतेः ।
ज्या जयतेर्वा । जिनातेर्वा । प्रजावयतीपूनिति वा । तस्या एषा भवति ॥ १७ ॥
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।
योषेव शिङ्गे वितताधि धन्वज्या इयं समने पारयन्ती ॥
वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना । योषेव [शिङ्गे]
शब्दं करोति । वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती [पारं नयन्ती] ॥
इषुरीषंतेर्गतिकर्मणः । [वधकर्मणो वा ।] ॥ तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥
सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नरः स च वि च द्रवन्ति तत्रासभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥
सुपर्णं वस्त इति वाजानमिषेय । मृगमयोऽस्या दन्तः । मृगयतेर्वा । गोभिः
सन्नद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नराः सन्द्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास-
भ्यमिषवः शर्म यच्छन्तु शरणं संग्रामेषु ।
अश्वजनीं कशेत्याहुः । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वाणूभावात् ।
वाक्पुनः प्रकाशयत्यर्थान् । खशेत्या । क्रोशतेर्वा । अश्वकशाया एषा भवति ॥ १९ ॥

१. नयसि L.

२. पूजयति W 1; पूजयतः C 4; पूजयत
C 5, C 7, M 3, Mi, W 2, W 3;
and Sāyana, cf. SRV. VI. 75. 6.
p. ii. 889.३. सतो C 4, C 5, M 3, Mi, W 2, W 3;
and Sāyana loc. cit. W 1, C 7
agree with the text of the longer
recension.

४. Quoted SRV. loc. cit.

५. RV. VI. 75. 2; VS. 29. 39.

६. Quoted SRV. VI. 75. 2. p. ii. 888.

७. RV. VI. 75. 3; VS. 29. 40.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3; quoted by SRV. VI.
75. 3. p. ii. 888.

१०. इषुरिषते: Roth.

११. Omitted by C 4, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 3; is underlined in C 5;
वधकर्मणो वेति भाष्ये पाठः is added
on the margin in W 2.

१२. RV. VI. 75. 11; VS. 29. 48.

१३. N. 2. 5.

१४. Cf. SRV. VI. 75. 11. p. ii. 890

सुपर्णं...शर्म शरणं प्रयच्छन्तु ।

१५. कशया M 3, but a ख is added
just above क on the margin in
M 3.

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनां उप जिघ्रते ।

अश्वजनि प्रचेतसोऽश्वान्तसमत्सु चोदय ॥

आघ्नन्ति सान्वेषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेः । आसक्तोऽस्मिन्
कायः । जघनानि चोपघ्नति । जघनं जङ्घन्यतेः । अश्वजनि [प्रचेतसः] प्रवृद्धचेतसोऽ-
श्वान्तसमत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय ।

उलूखलमुखकरं वा । ऊर्ध्वखं वा । उर्करं वा ।

उरु मे कुरु । इत्यब्रवीत् ।

तदुलूखलमभवत् ।

उरुकरं वैतदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण । इति च ब्राह्मणम् ।

तस्यैषा भवति ॥ २० ॥

यच्चिद्वि तं गृहेगृह उलूखलक गुज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥

वृषभः प्रजां वर्षतीति वा । अतिबृहति रेत इति वा । तद्वर्षकर्मा वर्षणाद्वृषभः ।
तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्यं आजैः ।

तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्वलः प्रधने जिगाय ॥

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त इति व्याख्यातम् । अमेहयन्वृषभं मध्ये । [औजैः] आजयन-
स्याजवनस्येति वा । तेन [तं] ११ सूभर्वं राजानम् । भवतिरत्तिकर्मा । तद्वा सूभर्वं

१. RV. VI. 75. 13.

२. आघ्नति C 4, C 5, C 7, Mi, W 1,
W 2, W 3; अघ्नति M 3.

३. चोपघ्नते M 3; चोपघ्नन्ति Sāyana.

४. Cf. SRV. I. 28. 2. p. i. 147.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.६. Quoted SRV. VI. 75. 13. p. ii.
891.७. उर्करं M 3, W 1, W 2, W 3; उर्करं
C 4, C 5, Mi; उर्करं वोर्ध्वखं Rot.८. Cf. S.B. VII. 5. 1. 22: उरु मे
करदिति तदुलूखलम् । उरुकरं ह वै तदुलू-खलमित्याचक्षते परोक्षम् । Cf. SRV.
I. 28. 5. p. i. 148.९. The section comes to an end here
in S'ivadatta's edition. It is
however against the evidence of
the MSS. of both recensions,

१०. RV. I. 28. 5; cf. BD. iii. 101.

११. RV. X. 102. 5.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2,
W 3.१३. भवतिरत्तिकर्मा is omitted by Durga;
underlined by Roth; Sāyana reads
भुवतिरत्तिकर्मा SRV. I. 56. 1; 143. 5.

सहस्रं गवां मुद्रलः प्रधने जिगाय । प्रधनं इति सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्ति ।

द्रुघणो द्रुममयो घनः । तत्रेतिहासमाचक्षते । मुद्रलो भार्म्यश्च ऋषिर्वृषभं च द्रुघणं च युक्ता सङ्ग्रामे व्यवहृत्याजि जिगाय । तदभिवादिन्येवर्भवति ॥ २३ ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य युजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।

येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु ॥

इमं तं पश्य वृषभस्य सहयुजं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् । येन जिगाय शतवत्सहस्रं गवां मुद्रलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति सङ्ग्रामनाम । पृतनानाम-जनाद्वा । जयनाद्वा । मुद्रलो मुद्रवान् । मुद्रगिलो [वा] । मदनं गिलतीति वा । मदंगिलो वा । मुदंगिलो वा । भार्म्यश्चो भूम्यश्च पुत्रः । भूम्यश्चो भूमयोऽस्याश्वाः । अश्वभरणाद्वा ।

पितुरित्यन्ननाम । पातेर्वा । पिबतेर्वा । प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥

पितुं नु स्तौषं महो धर्माणं तविषीम् ।

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥

तं पितुं स्तौमि महतो धारयितारं बलस्य । तविषीति बलनाम । तवतेः [वा] वृद्धिकर्मणः । यस्य त्रित ओजसा बलेन । त्रितस्त्रिस्थानो इन्द्रो वृत्रं विप-र्वाणं व्यर्दयति ।

नद्यो व्याख्याताः । तासामेषा भवति ॥ २५ ॥

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुण्या ।

असिक्तया मरुद्वधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्य सुषोमया ॥

१. प्रधानमिति SRV. I. 52. 9. p. i. 265.

२. Quoted SRV. loc. cit.

३. घणः Roth.

४. Cf. BD. viii. 12; SRV. X. 102. 1. p. IV. 338.

५. RV. X. 102. 9; cf. BD. VIII. 11.

६. पृतनाज्य इति C 4, C 5, C 7, M 3, W 2, W 3; पृतनाज्यद्रति Mi.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn,

M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. S'B. I. 9. 2. 20. AB. I. 13.

अन्नं वै पितुः ।

९. RV. I. 187. 1; VS. 34. 7.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

११. N. 2. 24.

१२. RV. X. 75. 5.

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुणि स्तोममासेवध्वम् । असिक्तया च सह मरुद्वधे वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थः । अथै-कपदनिस्तम् । गङ्गा गमनात् । यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा । प्रवियुतं गच्छ-तीति वा । सरस्वती । सर इत्युदकनाम । सतैः । तद्वती । शुतुद्री शुद्राविणी । क्षिप्रद्राविणी । आशु तुघेव द्रवतीति वा । इरावतीं परुणीत्याहुः । पर्ववती [भास्वती] कुटिलगामिनी । असिक्तयशुक्लासिता । सितमिति वर्णनाम । तत्प्रति-षेधोऽसितम् । मरुद्वधाः सर्वा नद्यो मस्त एना वर्धयन्ति । वितस्ताविदग्धा विवृद्धा महाकुला । आर्जीकीयां विपाडित्याहुः । ऋजीकप्रभवा वा । ऋजुगामिनी वा । विपाड विपाटनाद्वा । विपाशनाद्वा । विप्रापणाद्वा । पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसि-ष्ठस्य मुमूर्षतः । तस्माद्विपाड्यन्ते । पूर्वमासीदुज्जिरा । सुषोमा सिन्धुः । यदेनाम-भिप्रसुवन्ति नद्यः । सिन्धु स्यन्दनात् ।

आप ओं प्रोते । तासामेषा भवति ॥ २६ ॥

आपो हि घा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।

महे रणाय चैक्षसे ॥

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त । महते च नो रणाय रमणीयाय [चं] दर्शनाय ।

ओषधय ओषद्भयन्तीति वा । ओषत्येना धयन्तीति वा । दोषं धयन्तीति वा ।

तासामेषा भवति ॥ २७ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सुप्तं चै ॥

१. Cf. SRV. X. 75. 5. p. IV. 232.

२. Omitted by C 4, M 3, Mi, W 1, W 3; the reading of C 5, C 7, W 2 is that of the longer recen- sion.

३. कुटिल M 3.

४. मरुद्वधः C 4, M 3, Mi, W 1, W 3.

५. महाकुला M 3, W 3.

६. विपाडित्याहुः C 4, M 1, M 3, Mi, W 1, W 3.

७. ऋजूकप्रभवा C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S; &

Roth. Cf. Durga: ऋजीको नाम पर्वतः । तस्मात् प्रभवति ।

८. विपाडुच्यते M 1, M 3.

९. Cf. SRV. I. 125. 4. p. i. 569.

१०. Cf. S'B. VI. 1. 1. 9.

यदाप्रोक्तस्मादापः ।

also Upādi sūtra II. 58.

आप्रोतेर्ह्यस्वश्च ।

११. RV. X. 9. 1; AV. 1. 5. 1; SV. 2. 1187; VS. 11. 50; 36. 14.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१३. RV. X. 97. 1; VS. 12. 75.

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये नु तद्वभूणामहं
बभ्रुवर्णानां हरणानां भरणानामिति वा । शतं धामानि सप्त च [इति] । धामानि
त्रयाणि भवन्ति । स्थानानि । नामानि । जन्मानि । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि ।
सप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधतीति वा ।

रात्रिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरग्रायि धामभिः ।

दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तर्मः ॥

आपूपुरस्त्वं रात्रि पार्थिवं रजः । स्थानैर्मध्यमस्य । दिवः सदांसि । बृहती
महती वितिष्ठस आवर्तते त्वेषं तमो रजः ।

अरण्यान्यरण्यस्य पत्नी । अरण्यमपार्णम् । ग्रामादरमणं भवतीति वा । तस्या
एषा भवति ॥ २९ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि ।

कथा ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती ३ ॥

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते । यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि कथं
ग्रामं न पृच्छसि । न त्वा भीर्विन्दतीवेति । इवः परिभयार्थे वा ।

भद्रा भद्रानात् । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः ।

श्रद्धां भगसं मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते । श्रद्धया हविः साधु हूयते । श्रद्धां भगस्य भागधे-
यस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ।

१. भरणानां हरणानामिति वा C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; cf. SRV. X. 97. 1. p. IV. 319: या...भरणानां हरणानां...

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. स्थानानि C 4, M 3, Mi; is corrected to जन्मानि in C 7; जन्मानि is partially obliterated with black ink & स्थानानि added on the margin in W 2; स्थानानि is added on the

margin although no attempt is made to obliterate जन्मानि in W 1.

४. Cf. SRV. X. 97. 1. p. IV. 319: ...प्रेतानि सप्तशतानि सप्तशतं...दधति । Cf. also S'B. VII. 2. 4. 26.

५. N. 2. 18.

६. AV. 19. 47. 1; VS. 34. 32.

७. RV. X. 146. 1.

८. Cf. SRV. X. 147. 1. p. IV. 462.

९. भरस्य M 3.

१०. RV. X. 151. 1.

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥

सुखा नः पृथिवि भव । अनृक्षरा निवेशनी । ऋक्षरः कण्टक ऋच्छतेः ।
कण्टकः कन्तपो वा । कन्ततेर्वा । कण्टतेर्वा स्याद्रतिकर्मणः । उद्गततमो भवति ।
यच्छ नः शर्म । [यच्छन्तुं] शरणं सर्वतः पृथु ।

अप्वा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।

अभि प्रेहि निर्देह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥

अमीषां चित्तानि [प्रज्ञानानि] प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि । अभि-
प्रेहि । निर्देहैषां हृदयानि शोकैः । अन्धेनामित्रास्तमसा संसेव्यन्ताम् ।

अग्राय्यन्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्रायीं सोमपीतये^{११} ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि । [उल्लखलमुसंले ।] उल्लखलं व्याख्यातम् । मुसलं
मुहुः सरम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥

१. N. 1. 13, 14.

२. RV. I. 22. 15; cf. AV. 18. 2. 19:

स्योनास्यै भव पृथिव्यनृक्षरा निवेशनी ।

यच्छास्मै शर्म सप्रथाः ॥

Cf. VS. 35. 21:

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथाः ॥

३. Cf. SRV. I. 41. 4. p. i. 215.

४. उद्गततरो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

६. Cf. SRV. I. 22. 13. p. i. 118. 22

७. N. 6. 12.

८. Durga reads हृत् सुशोकैः

९. RV. X. 103. 12; SV. 2. 1211; VS. 17. 44; cf. AV. 3. 2. 5; cf. BD. viii. 13 B.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

११. RV. I. 22. 12.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

१३. N. 9. 20.

आयजी वाजसातमा ता ह्युचा विजभृतः ।

हरी इवान्धांसि वप्सता ॥

आयष्टव्ये अन्नानां संभक्तमे ते ह्युचैर्विहिते हरी इवान्धांसि भुञ्जाने ।

हविर्धाने हविषां निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाद्य सोमपीतये ॥

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानम् [अद्रोग्धव्ये इति वा]^१ यज्ञिया देवा यज्ञसं-
पादिन इहाद्य सोमपानाय ।

द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ।

यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥

द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छताम् ।

विपादछुतुद्रयौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्चे इव विषिते हासमाने ।

गावैव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपादछुतुद्रौ पयसा जंवेते ॥

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानात् । उशत्यौ कामयमाने । अश्वे इव विमुक्ते इति
वा । विषण्णे इति वा । हासमाने । हासति स्पर्धायां । हर्षमाणे वा । गावाविव
[शुभ्रे] शोभने मातरौ संरिहाणे । विपादछुतुद्रौ पयसा प्रजंवेते ।

१. RV. I. 28. 7.

२. इवान्धांसि C 4, C 5, C 7, M 3, Mi;
अन्नानि is corrected to अंधानि in
W 3.

३. Quoted by SRV. I. 28. 7. p. i.
148.

४. RV. II. 41. 21.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

६. N. 1. 13, 14; 3. 22.

७. RV. II. 41. 20.

८. निगच्छताम् M 3; नियच्छताविपाद
W 3.

९. N. 2. 24; 9. 26.

१०. RV. III. 33. 1.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1,
W 2, W 3.

१२. संमातरौ C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 2, W 3; मातरौ is corrected to
संमातरौ in W 1.

१३. रिहाणे C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 2, W 3; संरिहाणे is corrected to
रिहाणे in W 1.

१४. विपादछुतुद्रयौ C 1, C 2, C 3, C 6,
M 1, M 4, S; W 2; Roth.

१५. Cf. SRV. III. 33. 1. p. ii. 242.

आर्त्ता अर्तन्यौ वा । अरण्यौ वा । अरिषण्यौ वा ।

तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥

ते आचरन्ती समनेव योषां मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थे ।

अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्ता इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं विभृतामुपस्थ उपस्थाने । अप-
विध्यतां शत्रून्संविदाने आर्त्ताविमे विघ्नत्यावमित्रान् ।

शुनासीरौ । शुनो वायुः । शु एत्यन्तरिक्षे । सीर आदित्यः सरणात् । तयोरेषा
भवति ॥ ४० ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्विवि चक्रथुः पयः ।

तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

देवी जोष्टी देव्यौ जोषयिष्यौ । द्यावापृथिव्याविति वा । अहोरात्रे इति वा ।
सस्यं च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेषा संप्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

देवी जोष्टी वसुधीती ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदान्या-
वक्षद्वसु वायीणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञे ॥

देवी जोष्टी । देव्यौ जोषयिष्यौ । [वसुधीती] वसुधान्यौ । ययोरन्याघानि
द्वेषांस्यवयावयत्यावहत्या वसूनि वननीयानि यजमानाय । वसुवननाय च । वसुधा-
नाय च । वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति संप्रैषः ।

देवी ऊर्जाहुती । देव्या ऊर्जाह्वान्यौ । द्यावापृथिव्याविति वा । अहोरात्र इति
वा । सस्यं च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेषा संप्रैषो भवति ॥ ४२ ॥

देवी ऊर्जाहुती इष्टमूर्जमन्या वक्षस्सिधु सर्पातिमन्या नवेन पूर्व दयमानाः स्याम पुरा-
णेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज्ञे ॥

१. RV. VI. 75. 4; VS. 29. 41.

२. अप शत्रून्विध्यतां C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 2, W 3; the figures of २
and १ are placed respectively on
शत्रून् and विध्यतां in W 1.

३. Cf. SRV. VI. 75. 4. p. ii. 888.

४. Cf. SRV. IV. 57. 5. p. ii. 490; cf.
BD. V. 8.

५. RV. IV. 57. 5.

६. कात्थक्यः M 3.

७. KS. 19. 13; MS. 4. 13. 8: 210. 1.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2,
W 3.

९. ययौ M 3.

१०. वरणीयानि M 3.

११. कात्थक्यः M 3.

१२. KS. 19. 13; MS. 4. 13. 8: 210. 4,
7.

देवी ऊर्जाहुती । देव्या ऊर्जाह्वान्यौ । अन्नं च रसं चावहति [आवहति]
अन्या । सहजैर्गन्धि च सहैपीति चान्या । नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम । पुराणेन
नवम् । तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधाताम् । वसुवननाय च । वसुधानाय च ।
वीतां पिबेतां कामयेतां वा । यजेति संप्रैषो यजेति संप्रैषः ॥ ४३ ॥

॥ इति नवमोऽध्यायः ॥

[अथ यान्यश्वो वोळ्हा मा नो मित्रः कनिकेदद् भद्रं वदं संवत्सरमुप प्र वद
प्रावेष्ण मा प्रैते^१ वदन्त्वमन्दान्यज्ञे^२ संयोगाद्वनस्पतं^३ उप श्वासय वहीनामहिरिव^४ भोगे
रथे तिष्ठन्धन्वना गा वक्ष्यन्तीवेदा सुपणं वस्त आ जङ्गन्ति यंचिद्धि त्वं वृषभो न्यक्ने-
न्दयन्निमं तं पितुं^५ न्विमं म आपोहिष्ठा या ओषधीरं राज्यरण्यानि श्रद्धयाग्निः
स्योनामीषां चित्तमिहेन्द्राण्यथातोऽष्टावार्यज्यां वां द्यावा नः प्र पर्वतानां ते आचरन्ती
शुनासीरौ देवी जोष्ट्री देवी ऊर्जाहुती त्रिचत्वारिंशत् ॥]

॥ इत्युत्तरपट्टे तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्ते नवमोऽध्यायः ॥

१. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 7, R 8, W 1, W 2, W 3.

२. सहस्रिधि C 4, C 7, M 3, Mi; सुसंधि W 2.

३. सहसपीति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

४. यजेति संप्रैषः is given only once in Roth.

५. Small figure within brackets represents the corresponding section of the ninth chapter of the Nirukta.

अथ दशमोऽध्यायः

अथातो मध्यस्थाना देवताः ।

तासां वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वातेः । वेतेर्वा स्याद्वतिकर्मणः । एते-
रिति स्थौलाष्टीविः । अनर्थको वकारः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरङ्कताः ।

तेषां पाहि श्रुधी हवर्म् ॥

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरङ्कता [अलङ्कताः] । तेषां पिव शृणु नो
हानमिति । कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ २ ॥

आसस्ताणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव क्रज्यन्तो वेह्युर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत ॥

आससुवांसः । अभिवलायमानमिन्द्रम् । कल्याणचक्रे रथे योगाय । रथ्या
अश्वा रथस्य वोढारः । क्रज्यन्त क्रजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुः । नवं च पुराणं च ।
श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सतः । वायोश्चास्य भक्षो यथा न विदस्येदिति ।

इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्डुकं वायुकर्म । उभयप्रधानेत्यपरम् ।

वरुणो वृणोतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३ ॥

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र संसर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूमं ॥

१. RV. I. 2. 1.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. Cf. SRV. I. 2. 1. p. i. 30.

४. अवक्षत् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. RV. VI. 37. 3.

६. पुराण M 3.

७. Cf. SRV. I. 11. 7; 49. 2; 91. 17; pp. i. 78, 247, 407; also III. 11. 6. p. ii. 167.

८. Cf. BD. ii. 33.

९. RV. V. 85. 3.

नीचीनद्वारं वरुणः । कबन्धं मेघम् । कवनमुदकं भवति । तदस्मिन्धीयते । उद-
कमपि कबन्धमुच्यते । वन्धिरनिभृतत्वे । कमनिभृतं च । प्रसृजति । द्यावापृथिव्यौ
चान्तरिक्षं च महत्वेन । तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्युनक्ति भूमिम् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ ४ ॥

तम् पु संमना गिरा पितृणां च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो
नभन्तामन्यके समे ॥

तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या । पितृणां च मननीयैः स्तोमैः ।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासामुपोदये सप्त-
स्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यते । अथैष एव भवति । नभन्ताम-
न्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः ।

रुद्रो रौतीति सतः । रोरुयमाणो द्रवतीति वा । रोदयतेर्वा ।

यदरुदत्तद्रस्य रुद्रत्वम् । इति काठकम् ।

यदरोदीतद्रस्य रुद्रत्वम् । इति हारिद्रविकम् ।

तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधात्रे ।

अर्षाळहाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥

इमा रुद्राय । दृढधन्वने । गिरः । क्षिप्रेषवे । देवाय । अन्नवते । अर्षाळहा-

१. Quoted by SRV. V. 85. 3. p. ii. 680.

२. कमस्मिन्धीयते C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. वान्तरिक्षं C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

४. Omitted but added on the margin in M 3.

५. RV. VIII. 41. 2.

६. समान्या C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

७. स्यन्दनानाम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

८. आसामपासुपोदये SRV. VIII. 41. 2. p. iii. 416.

९. Quoted by SRV. VIII. 41. 2. p. iii. 416. The passage ये नो द्विषन्ति ...पापसंकल्पाः is omitted by Durga.

१०. Quoted by SRV. I. 158. 1. p. i. 671.

११. Cf. KS. XXV. 1.

१२. TS. i. 5. 1. 1; cf. S'B. IX. 1. 1. 6; BD. ii. 34.

१३. RV. VII. 46. 1.

१४. अर्षाळहाय G 1, G 2, C 6, M 4, S and Roth.

यान्यैः । सहमानाय । विधात्रे । तिग्मायुधाय । भरता । शृणोतु नः । तिग्मं तेजतेः ।
उत्साहकर्मणः । आयुधमायोधनात् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषेः ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा । दिवस्परि दिवोऽधि । दिद्युद् द्युतेर्वा [द्योतेतेर्वा] ।
क्षमया चरति । क्षमा पृथिवी । तस्यां चरति । तथा चरति । विक्षमार्पयन्ती चरतीति
वा । परिवृणक्तु नः सा । सहस्रं ते स्वाप्तवचन भेषज्यानि । मा नस्त्वं पुत्रेषु [च]
पौत्रेषु च रीरिषः । तोकं तुद्यतेः । तनयं तनोतेः ।

अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेर्विशे यज्ञियाय ।

स्तोमं रुद्राय दर्शिकम् ॥

जरा स्तुतिः^१ । जरतेः स्तुतिकर्मणः^२ । तां बोध । तथा बोधयितरिति वा ।
तद्विविद्धि । तत्कुरु । मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् ।

इन्द्र इरां दृणातीति वा^३ । इरां ददातीति वा । इरां दधातीति वा । इरां दारयते^४
इति वा । इरां धारयते इति वा । इन्द्रवे द्रवतीति वा । इन्द्रो रमत इति वा । इन्धे
भूतानीति वा ।

१. अज्ञैः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2; अन्यैः is corrected to अज्ञैः in W 3.

२. तिग्मं...कर्मणः is quoted by SRV. VII. 18. 18. p. iii. 41; is omitted by Durga.

३. आयुधमायोधनात् is omitted by Durga.

४. RV. VII. 46. 3.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

६. विक्षमार्पयति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

७. परिवृणक्तु M 3.

८. Cf. S'B. V. 2. 4. 13:

यो वै रुद्रः सोऽग्निः ।
and also S'B. V. 3. 1. 10:

अग्निर्वै रुद्रः ।

९. RV. I. 27. 10; SV. 1. 15; 2. 1013.

१०. Quoted by SRV. X. 59. 2. p. IV. 171.

११. Quoted by SRV. I. 123. 5. p. i. 558; cf. also I. 38. 5.

१२. Quoted by SRV. I. 27. 10. p. i. 145.

१३. Cf. BD. ii. 36; cf. SRV. I. 156. 5. p. i. 668.

१४. दारयतीति वा SRV. I. 3. 5. p. i. 36.

१५. धारयतीति वा SRV. loc. cit. cf. also IX. 5. 7. p. iii. 609.

१६. द्रमते M 3; द्रवत इति C 4, C 5, C 7, Mi, W 1, W 2, W 3.

तद्यदेनं प्राणैः समैधंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् । इति विज्ञायते ।

इदं करणादित्याग्रयणः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः । इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मणः ।
इन्द्रच्छत्राणां दारयिता वा । द्रावयिता वा । आदरयिता च यज्वनाम् ।

तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

अर्दुरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्धधानां अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हर्न ॥

अदृणा उत्सम् । उत्स [उत्तरणाद्वा] । उत्सदनाद्वा । उत्स्यन्दनाद्वा । उन्नत्तेर्वा ।^१
व्यसृजोऽस्य खानि । त्वमर्णवानर्णस्वतः । एतान्माध्यमिकान्तसंस्त्यायान् । बावध्य-
मानानरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा । विसर्जनकर्मा वा । महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं
यद्यवृणोः । व्यसृजोऽस्य धाराः । अवहर्णेन [दानवं] दानकर्माणम् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मुक्ता स जनासु इन्द्रः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् । क्रतुना कर्मणा । पर्यभवत्पर्यगृह्णा-

१. समैधत C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; cf. SRV. below note 7.

२. The quotation is untraced.
Cf. S'B. VI. 1. 1. 2:

एष एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रिये-
णैन्ध यदैन्ध तस्मादिन्ध इन्धो ह वै
तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षम् ।

३. Cf. SRV. IX. 5. 7. p. iii. 609:
तथा च यास्कः । इन्द्र इरां दृणातीति वा ।
इरां दारयत इति वा । इरां धारयतीति
वा । इन्धे भूतानीति वा ।
तद्यदेनं प्राणैः समैधत तदिन्द्रस्येन्द्रत्व-
मिति विज्ञायते ।

४. Cf. SRV. I. 156. 5. p. i. 668.

५. इन्द्रच्छत्राणां Roth; SRV. I. 3. 4. p. i. 36.

६. Cf. SRV. X. 48. 6. p. IV. 146:
इन्द्रः शत्रूणां दारयितेति निरुक्तम् ।

७. The entire passage इन्द्र इरां

दृणातीति...यज्वनाम् is quoted by
SRV. I. 3. 4. p. i. 36.

८. RV. V. 32. 1; SV. I. 315.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3; also by Sāyana, see, SRV.
V. 32. 1. p. ii. 559.

१०. उन्नयनात् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

११. उन्नत्तेर्वा स्यात् SRV. loc. cit.

१२. The passage अदृणा उत्सम्...एतान् is
quoted by SRV. loc. cit.

१३. अवहर्णेन C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 4, R 2, R 3, R 5, S.

१४. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, R 8, W 1, W 2, W 3.

१५. RV. II. 12. 1; AV. 20. 34. 1.

१६. जायमानः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1,
M 4, R 2, R 3, R 5, S.

त्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा । यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृम्णस्य महा
बलस्य महत्त्वेन । स जनासु इन्द्र इति ।

ऋषेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ।

पर्जन्यस्तृपेः । आद्यन्तविपरीतस्य । तर्पयिता जन्यः । परो जेता वा । परो जन-
यिता वा । प्रार्जयिता वा रसानाम् ।

तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥

विहन्ति वृक्षान् । विहन्ति च रक्षसि । सर्वाणि चास्माद्भूतानि विभ्यति महा-
वधात् । महान्हास्य वंध्यः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः
स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतः ।

बृहस्पतिर्बृहतः पाता वा । पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

अश्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टजभार चमसं न वृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥

अशनवता मेघेनापिनद्धं मधु पर्यपश्यत् । मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तम् ।
निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षात् । चमसः कस्मात् । चमन्त्यसिन्निति । बृहस्पतिर्विर-
वेण शब्देन विकृत्य ।

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा । पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

अश्मांसमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।

तमेव विश्वं पपिरे स्पर्शो बहु साकं सिसिचुत्समुद्रिणम् ॥

१. The entire passage यो जात एव...
आख्यानसंयुक्ता । is quoted by SRV.
II. 12. 1. p. ii. 32.

२. परो is omitted by SRV. V. 83. 1.
p. ii. 676.

३. The passage पर्जन्यस्तृपेः...रसानाम्
is quoted by SRV. loc. cit.
Cf. BD. ii. 37—38.

४. RV. V. 83. 2.

५. Sāyana adds पर्जन्यो before विहन्ति;
see SRV. V. 83. 2. p. ii. 676.

६. चासद् S'ivadatta.

७. व्यधः M 3. The passage महान्हास्य
वन्धः is omitted by Durga.

८. The passage विहन्ति वृक्षान्...पापकृतः
is quoted by SRV. loc. cit. अयं
मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र
लिख्यते । etc.

९. Cf. BD. ii. 39.

१०. RV. X. 68. 8; AV. 20. 16. 8.

११. Cf. BD. ii. 40.

१२. RV. II. 24. 4.

अशनवन्तमास्यन्दनवन्तम् । अवातितं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारम् । अमि यमो-
जसा बलेनाभ्यतृणत्तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदशः । बह्वेन सह सिञ्चन्त्युत्स-
मुद्रिणमुदकवन्तम् ॥ १३ ॥

क्षेत्रस्य पतिः । क्षेत्रं क्षियतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामश्च पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव जयामः । गामश्च पुष्टं पोषयितुं चाहरेति ।
स नो मृळातीदृशे । बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दानकर्म । तस्यैषापरा भवति
॥ १५ ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्वेति ।

मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिं धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्वेति । मधुश्रुतं घृतमिवो-
दकं सुपूतम् । ऋतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा मृळयन्तु । मृळयतिरुपदया-
कर्मा । पूजाकर्मा वा ।

तद्यत्समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्येकम् । मधुमन्तं
मधुश्रुतमिति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवती-
त्यपरम् ।

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहर्गः । इति यथा ।

यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् ।

मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव । इति यथा ।

१. Quoted by SRV. II. 24. 4. p. ii. 71.

२. क्षियते: C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. Cf. BD. ii. 41.

४. RV. IV. 57. 1.

५. Quoted by SRV. IV. 57. 1. p. ii. 489.

६. मृळतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा C 4,

C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; cf. SRV. X. 64. 1. p. iv. 193: मृळतिरुपदयाकर्मेति यास्कः ।

७. RV. IV. 57. 2.

८. मृळतिर्दानकर्मा C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. The passage मृळतिरुपदयाकर्मा पूजा-
कर्मा वा is omitted by Durga.

१०. RV. II. 35. 10.

११. RV. X. 166. 5.

वास्तोष्पतिः । वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा ।
तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ।

सखा सुशेव एधि नः ॥

अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्सखा नः सुसुखो भव । शेव
इति सुखनाम । शिष्यतेः । वकारो नामकरणः । अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी । विभाषित-
गुणः । शिवमित्यप्यस्य भवति । यद्यद्रूपं कामयते तत्तदेवता भवति ।

रूपं रूपं मधवा बोभवीति । इत्यपि निगमो भवति ।

वाचस्पतिर्वाचः पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १७ ॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।

वसोष्पते नि रामय मय्येव तन्वं मम ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

अपां नपात्तनूनप्त्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

यो अनिधो दीदयदुप्स्वन्तर्यं विप्रांस ईळते अध्वरेषु ।

अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥

योऽनिधो [दीदयद्] दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु यं मेधाविनः स्तुवन्ति यज्ञेषु
सोऽपांनपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय । याभिरिन्द्रो वर्धते । वीर्याय वीरकर्मणे ।

यमो यच्छतीति सतैः । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।

वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥

१. वास्तु वसते: C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

२. Cf. BD. ii. 44.

३. RV. VII. 55. 1.

४. Cf. SRV. VII. 56. 1. p. iii. 114:
यद्यद्रूपं कामयन्ते तत्तदेवता विशन्तीति
यास्कः ।

५. RV. III. 53. 8.

६. Cf. BD. ii. 45.

७. AV. 1. 1. 2.

८. N. 8. 5.

९. RV. X. 30. 4; AV. 14. 1. 37.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

११. दीप्यसे C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; Durga & S'ivadatta.

१२. Cf. BD. ii. 48.

१३. RV. X. 14. 1; cf. AV. 18. 1. 49.

परेथिवांसं पर्यागतवन्तम् । प्रवत उद्वतो निवत इति । अवतिर्गतिकर्मा । बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पाशयमानम् । वैवस्वतम् । संगमनं जनानाम् । यमं राजानं हविषा दुवस्येति । दुवस्येतिराप्नोतिकर्मा ।

अग्निरपि यम उच्यते । तमेता क्रचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युच्चेपप्रतीकां ॥

यमो ह जातो यमो जनिस्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनाम् ॥

तं वश्वराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षन्त इदम् ॥

इति द्विपदाः । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधाति । अस्तुरिव दिद्युच्चेपप्रतीका । भयप्रतीका । [बलप्रतीका यशःप्रतीका] महाप्रतीका दीप्तप्रतीका वा ।

यमो ह जात इन्द्रेण सह संगतः ।

यमाविहेह मातरां ॥

इत्यपि निगमो भवति ।

यम इव जातः । यमो जनिष्यमाणः । जारः कनीनाम् । जरयिता कन्यानाम् । पतिर्जनीनाम् । पालयिता जायानाम् । तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन भवन्ति ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिः । इत्यपि निगमो भवति ।

तं वः । चराथा चरन्त्या । पश्वाहुत्या । वसत्या च । निवसन्त्या । औषधाहुत्या । अस्तं यथा गाव आमुवन्ति तथाभुयाम । इदं समृद्धं भोगैः ।

मित्रः प्रीयते । त्रायते । संमिन्वानो द्रवतीति वा । मेदयतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

१. पन्थामनुपस्पा० C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

२. दुवस्यती राप्नोतिकर्मा C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

३. RV. I. 66. 7.

४. RV. I. 66. 8.

५. RV. I. 66. 9.

६. Quoted by SRV. I. 66. 8. p. i. 325.

७. यशःप्रतीका is omitted by Roth.

८. बलप्रतीका यशःप्रतीका is omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3, & Durga.

९. महाप्रतीका C 4, C 5, M 3, Mi, W 2, W 3.

१०. The quotation is untraced.

११. RV. VI. 59. 2.

१२. RV. X. 85. 40; AV. 14. 2. 3.

१३. Cf. SRV. I. 66. 8. p. i. 325.

१४. The passage तं वश्वराथा.....आमुयाम is quoted by SRV. I. 66. 10. p. i. 326.

१५. प्रमीयते: C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 3. Cf. SRV. I. 156. 1. p. i. 667.

१६. मेदते: M 3.

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नमिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम । कर्मवन्तो भवन्ति । विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ।

कः कमनो वा । क्रमणो वा । सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं धामुतेमां कस्यै देवाय हविषा विधेम ॥

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भः । हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा । गर्भो गृभेः । गृणात्यर्थे । गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव । स धारयति पृथिवीं च दिवं च । कस्यै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विधतिर्दानकर्मा ।

सरस्वान्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः ।

तेभिर्नोऽविता भवं ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २४ ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत सुदृक् ।

तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तकृषीन्पर एकमाहुः ॥

१. RV. III. 59. 1.

२. जनान्यातयति SRV. III. 59. 1. p. ii. 328.

३. ब्रुवाणः C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

४. जुहोतिर्दानकर्मा is omitted by Durga. The entire passage मित्रो जनान्.....दानकर्मा is quoted by SRV. III. 59. 1. p. ii. 328.

५. Cf. BD. ii. 47.

६. RV. X. 121. 1; AV. 4. 2. 7; VS. 13. 4; 23. 1; 25. 10.

७. N. 2. 23. Cf. BD. ii. 51.

८. सरस्वन् C 1, C 2, C 6, M 1, M 4, S, Durga & S'ivadatta.

९. RV. VII. 96. 5.

१०. Cf. BD. ii. 50.

११. RV. X. 82. 2; VS. 17. 26.

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च । विधाता च । परमश्च संद्रष्टा भूतानाम् । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अद्भिः सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तकृषीणानि ज्योतींषि । तेभ्यः पर आदित्यः । तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च । विधाता च । परमश्च संदर्शयितेन्द्रियाणाम् । एषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अन्नेन सह संमोदन्ते यत्रैतानि सप्तकृषीणानीन्द्रियाणि । एभ्यः पर आत्मा । तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाश्चकार । स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाश्चकार । तदभिवादिन्येवर्भवति ।

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वन्ते । इति ।

तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २६ ॥

विश्वकर्मन्हुविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत धाम् ।

मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहासाकं मधवा सूरिरस्तु ॥

विश्वकर्मन्हुविषा वर्धयमानः स्वयं यजस्व पृथिवीं च दिवं च । मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनाः सपत्नाः । इहासाकं मधवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता ।

ताक्ष्यस्त्वष्टा व्याख्यातः । तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति । तूर्णमर्थं रक्षति । अङ्गोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

त्यम् पु वाजिनं देवजुतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।

अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये ताक्ष्यमिहा हुवेमं ॥

तं भृशमन्नवन्तम् । जूतिर्गतिः । प्रीतिर्वा । देवजुतं देवगतं देवप्रीतं वा ।

१. Cf. SRV. X. 82. 2. p. IV. 247 : अत्र विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्तेत्यादि निरुक्तमनुसन्धेयम् ।

२. संद्रष्टा C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. तान्येतस्मिन् C 1, C 2, C 3, C 6, C 7, M 1, M 4, S.

४. The passage विश्वकर्मा.....भवति is quoted by SRV. X. 81. 1. p. IV. 244. Cf. S'B. XIII. 7. 1.

५. RV. X. 81. 1; VS. 17. 17.

६. RV. X. 81. 6; SV. 2. 939; VS. 17. 22.

७. Quoted by SRV. X. 81. 6. p. IV. 246.

८. N. 8. 13.

९. Cf. BD. ii. 58.

१०. RV. X. 178. 1; AV. VII. 85. 1; SV. 1. 332.

११. SRV. X. 178. 1. p. IV. 503: देवगतं is omitted by Sāyana.

सहस्रन्तं तारयितारं रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितम् । आशुं स्वस्तये ताक्ष्यमिह ह्वयेमेति ।

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततानं ।

सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिर्न सा वरन्ते युवतिं न शयीमं ॥

सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि । सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिः । न सैनानां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम् ।

मन्युर्मन्यते । दीप्तिकर्मणः । क्रोधकर्मणः [वधकर्मणो] वा । मन्यन्त्यस्मादिषवः ।

तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥

त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वस्तिग्मेष्व आयुधानि संशिशयमाना अभिप्रयन्तु नरः । अग्निरूपा अग्निकर्माणः । सन्नद्धाः कवचिन इति वा ।

दधिका व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३० ॥

१. अवक्षत् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 3.

२. RV. X. 178. 3.

३. Quoted by SRV. X. 178. 3. p. IV. 504.

४. Cf. BD. ii. 53.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

६. Quoted by SRV. II. 24. 2; X. 83. 1; 87. 13; pp. ii. 70; IV. 249. 275.

७. मन्युन्त्य Roth.

८. मन्यन्त्यस्मादिषवः is omitted by Durga.

९. RV. X. 84. 1; AV. 4. 31. 1.

१०. Cf. SRV. X. 84. 1. p. IV. 251.

११. N. 2. 27.

आ दधिकाः शर्वसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्तान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥

आतनोति दधिकाः [शर्वसा] बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्य-
जातानि । सहस्रसाः शतसा । वाजी वेजनवान् । अर्वा ईरणवान् । संपृणक्तु नो
मधुनोदकेन वचनानीमानीति । मधु धमतेर्विपरीतस्य ।

सविता सर्वस्य प्रसवितौ । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥

सविता यन्नैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदंहत् ।

अश्वमिवाधुक्षुद्रुनिमन्तरिक्षमूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥

सविता यन्नैः पृथिवीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे । सविता द्यामदंहत् । अश्व-
मिवाधुक्षुद्रुनिमन्तरिक्षे मेघम् । बद्धमूर्ते । बद्धमूर्ते इति वा । अत्वरमाण इति
वा । सविता समुदितारमिति ।

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । आदित्योऽपि सवितोच्यते । तथा च हिरण्यस्तूपे
स्तुतः । अर्चन् हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच । तदभिवादिन्येवर्भवति ॥ ३२ ॥

हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुहे वाजे अस्मिन् ।

एवा त्वार्चनवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम् ॥

हिरण्यस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपः । हिरण्यमयः स्तूपोऽस्येति वा । स्तूपः
स्त्यायतेः संघातः । सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुहे वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं त्वार्चनम् ।
अवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागर्म्यहम् ।

१. RV. IV. 38. 10.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

३. Cf. BD. ii. 62.

Cf. S'B. I. 1. 2. 17.

सविता वै देवानां प्रसविता ।

४. RV. X. 149. 1.

५. नालम्बने C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

६. Quoted by SRV. X. 149. 1. p.
IV. 467.

७. कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् W 2; कम-
न्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् C 4, C 5, M 3,
Mi, W 1, W 3.

८. Cf. KB. VII. 6. असौ वै सविता
योऽसौ तपति ।

९. हिरण्यस्तूपे C 4, C 5, M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3; हि is corrected to है in
C 7.

१०. वोजे Roth.

११. RV. X. 149. 5.

१२. Quoted by SRV. X. 150. 5. p. IV.
468.

त्वष्टा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूपः पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन । बहुधा चेमा
जनयति । इमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य । महद्देवाः देवानामसुरत्वमेकम् ।
प्रज्ञावत्त्वं वा । अनवत्त्वं वा । अपि वासुरिति प्रज्ञानाम् । अस्यत्यनर्थान् । अस्ताश्चा-
स्यामर्थाः । असुरत्वमादिलुप्तम् ।

वातो वातीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ ३४ ॥

वात आ वातु भेषजं शंभु मयोभु नो हृदे ।

प्र ण आयूषि तारिषत् ॥

वात आवातु भेषज्यानि । शंभु मयोभु च नो हृदयाय । प्रवर्धयतु च न आयुः ।
अग्निर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे । सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति ।

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय । सोम्यं मधु सोममयम् । सोऽग्ने
मरुद्भिः सहागच्छेति ॥ ३७ ॥

वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः । तस्यैषा भवति ॥ ३८ ॥

१. N. 8. 13.

२. RV. III. 55. 19; AV. 18. 1. 5.

३. ओमेकत्वम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

४. ओमनर्थाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

५. RV. X. 186. 1; SV. 1. 184; 2.
1190.

६. प्रवर्धय च C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

७. N. 7. 14.

८. RV. I. 19. 1; SV. 1. 16.

९. Quoted by SRV. I. 19. 1. p. i.
107.

१०. अवक्षत् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi;
W 1, W 2, W 3.
Cf. BD. iii. 76.

११. RV. I. 19. 9; VIII. 3. 7; AV. 20.
99. 1; SV. 1. 256; 2. 923.

१२. Quoted by SRV. IX. 73. 2; 97. 22;
X. 64. 2. pp. iii. 717, 782; IV. 193;
Cf. BD. ii. 52.

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायु रजसो विमाने ।

इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥

अयं वेनश्चोदयत् । पृश्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भाः । आप इति वा । ज्योतिर्जरायुः । ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति । जरायु जरया गर्भस्य । जरया यूयत इति वा । इममपां च संगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति । लिहन्ति । [स्तुवन्ति ।] वर्धयन्ति । पूजयन्तीति वा । शिशुः शंसनीयो भवति । शिशूतेर्वा स्यात् दानकर्मणः । चिरलब्धो गर्भो भवति ।

असुनीतिः । असूयति । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।

रा॒न्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥

असुनीते मनोऽस्मासु धारय । चिरं जीवनाय । प्रवर्धय च न आयु रन्धय च नः सूर्यस्य संदर्शनाय ।

रन्धयतिर्विशगमनेऽपि दृश्यते ।

मा रंधाम द्विपुते सोम राजन् । इत्यपि निगमो भवति ।

घृतेन त्वमात्मानं तन्वं वर्धयस्व ।

ऋतो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वोक्तस्य धीतिर्बृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वाः । ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः । कर्णो बोधयन् । दीप्यमानश्च । [आयोः] अयनस्य मनुष्यस्य । ज्योतिषो वोदकस्य वा ।

इन्दुरिन्धेः । उनत्तेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ४१ ॥

१. RV. X. 123. 1; VS. 7. 16.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. इति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

४. Cf. BD. ii. 54.

५. Op. cit. VII. 93.

६. RV. X. 59. 5.

७. RV. X. 128. 5; AV. 5. 3. 7.

८. N. 2. 25; 3. 4; 4. 9; 6. 22.

९. इलोका Roth.

१०. RV. IV. 23. 8.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

१२. अयनश्च W 2.

प्र तद्वोच्यं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।

अव सवेदुषशंसोऽवतरमव धुद्रमिव सवेत ॥

प्रध्रवीमि तद् भव्यायेन्दवे । हवनार्ह इव । य इषवान्मन्म । कामवान्वा । मननानि च नो रेजयति । रक्षोहा च । बलेन रेजयति । स्वयं सोऽस्मदभिनिन्दितारम् । वधैरजेत दुर्मतिम् । अवसवेदुषशंसः । ततश्चावतरं धुद्रमिवावसवेत् । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । यथा । अहो दर्शनीय । अहो दर्शनीय इति ।

तत्परुच्छेपस्य शीलम् । परुच्छेप ऋषिः । [पर्ववच्छेपः ।] परुषिपरुषि शेषोऽस्येति वा ।

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि । सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि । तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि । वेनः । असुनीतिः । ऋतः । इन्दुः ।

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ४२ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता वभूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि परिवभूव । यत्कामास्ते जुहुमः । तन्नो अस्तु । वयं स्याम पतयो रयीणाम् । इत्याशीः ।

अहिर्यार्व्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥

अञ्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सु पीदन् ॥

अप्सुर्जमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजस्सु [उदकेषु] सीदन् । बुध्नमन्तरिक्षम् । बद्धा अस्मिन्धृता आप [इति वा]^{१३} । इदमपीतरद् बुध्नमेतस्मादेव । बद्धा अस्मिन्धृताः प्राणा इति ।

१. RV. I. 129. 6.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3; added on the margin in C 7; explained by Durga.

३. Cf. BD. i. 17; VIII. 129.

४. RV. X. 121. 10; AV. 7. 80. 3; VS. 10. 20; 23. 65.

५. परि तानि वभूव C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. N. 2. 17.

७. मुक्थैर C 7.

८. रजः सुपीदन् M 3, W 2; रजस्सुपीदनु C 7; रजस्सुपीदन् W 3.

९. RV. VII. 34. 16.

१०. अप्सुर्जामु C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

१२. पीदन् Roth.

१३. इति वा is omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

Cf. SRV. VII. 34. 16. p. iii. 80: बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरिक्षम् । बद्धा अस्मिन्धृता आप इति !; cf. also VII. 6. 7. p. iii. 19. तथा च यास्कः । बुध्नमन्तरिक्षम् । बद्धा अस्मिन्धृता आप इति वा ।

योऽहिः स बुध्यः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तन्निवासात् । तस्यैषा भवति ॥ ४४ ॥

मा नोऽहिर्बुध्यो रिषे धान्मा युज्ञो अस्य सिधदतायोः ।

मा च नोऽहिर्बुध्यो रेणाय धात् । मास्य यज्ञोक्ता च सिधत् । यज्ञकामस्य ।

सुपर्णो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ।

तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळिह स उ रेळिह मातरंम् ॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति । स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति । तं पाकेन मनसापश्यमन्तितः । इत्युपेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवति । आख्यानसंयुक्ता । तं माता रेळिह । वागेषा माध्यमिका । स उ मातरं रेळिह ।

पुरुरवा बहुधा रोरुयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥

समस्मिञ्जायमान आसत् प्रा उतेमवर्धयन् १ : स्वर्गताः ।

महे यत्त्वा पुरुरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥

समासतासिञ्जायमाने । प्रा गमनादापः । देवपत्नयो वा । अपि चैनमवर्धयन् । नद्यः [स्वर्गताः] स्वयंगामिन्यः । महते च यत् त्वा पुरुरवः । रणाय रमणीयाय संग्रामायावर्धयन् दस्युहत्याय च देवा देवाः ॥ ४७ ॥

॥ इति दशमोऽध्यायः ॥

१. बुध्नो M 3.

२. Cf. BD. V. 166.

३. RV. VII. 34. 17; cf. V. 41. 16.

४. N. 4. 3; 7. 24.

५. RV. X. 114. 4.

६. रेळि C 1, C 2, C 6, M 4, R 2, R 3, S; Roth & Sivadatta.

७. Cf. BD. ii. 59.

८. RV. X. 95. 7.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

[अर्थातो मध्यस्थाना वायंवा याह्यासस्त्रौणासो नीचीनवारन्तमूर्ध्विर्मा रुद्राय यां ते दिद्युज्जराबोधादंदरुद्यो^० जात एव वि वृक्षानश्नापिनद्धमश्मस्यमवतं क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रस्य पतिना क्षेत्रस्यपतेऽमीवहा पुनरेहि यो अंनिधमः परेयिवांसं सेनेव सृष्टा मित्रो^{२२} जनान्हिरण्यगर्भो ये^{२४} ते सरस्व विश्वकर्मा सर्वस्य विश्वकर्मा विमना विश्वकर्मन्हविषा त्वम् पु संचिद्यस्त्वया मन्यवा दधिक्राः सविता यन्नैर्हिरण्यैस्तूपो देवैस्त्वष्टा वात आ वातु प्रति त्यमभि त्वा वेनो वेनतेरयं वेनोऽसुनीत क्रतस्य हि प्र तद्वोचेयं प्रजोपतेऽब्जामुक्थैर्मा^{२५} नोऽहिरेकः सुपर्णः समस्मिन्सप्तचत्वारिंशत् ॥]

॥ इत्युत्तरषट्के चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्ते दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥

Small figure on this page represents the corresponding section of the tenth chapter of the *Nirukta*.

अथैकादशोऽध्यायः ।

श्येनो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

आदाय श्येनो अमरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरन्धिरजहादमित्रानेदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥

आदाय श्येनोऽहरत्सोमम् । सहस्रं सवान् । अयुतं च सह । सहस्रं सहस्र-
साव्यमभिप्रेत्य । तत्रायुतं सोमभक्षाः । तत्संबन्धेनायुतं दक्षिणा इति वा । तत्र
पुरन्धिरजहादमित्रानेदानानिति वा । मदे सोमस्य मूरा अमूरः [इति] । ऐन्द्रे च
सूक्ते सोमपानेन च स्तुतः । तस्मादिन्द्रं मन्यन्ते ।

ओषधिः सोमः सुनोते । यदेनमभिषुण्वन्ति । बहुलमस्य नैघण्टुकं वृत्तम् ।
आश्चर्यमिव प्राधान्येन ।

तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्यामः ॥ २ ॥

स्वार्दिष्टया मदिष्टया पर्वस्य सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

अथैषापरा भवति । चन्द्रमसो वा । एतस्य वा ॥ ३ ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योषधिमि ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चर्न ॥

सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योषधिमिति वृथासुतमसोममाह । सोमं यं
ब्रह्माणो विदुरिति । न तस्याश्नाति कश्चनायज्वेत्यधियज्ञम् ।

१. N. 4. 24.

२. RV. IV. 26. 7. अमूरः Roth.

३. सहस्रं W 2.

४. ०भक्ष्याः M 3.

५. ०मित्राज्ञदाना० M 3, W 2.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

७. Omitted by C 2.

८. RV. IX. 1. 1; SV. 1. 468; 2. 39;
VS. 26. 25.

९. RV. X. 85. 3; AV. 14. 1. 3.

अथाधिदैवतम् । सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योषधिमिति यजुःसुतमसो-
ममाह । सोमं यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसम् । न तस्याश्नाति कश्चनादेव इति ।

अथैषापरा भवति । चन्द्रमसो वा । एतस्य वा ॥ ४ ॥

यत्त्वा देव प्र पिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥

यत् त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति नाराशंसानभिप्रेत्य । पूर्व-
पक्षापरपक्षाविति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता । वायुमस्य रक्षितारमाह । साह-
चर्यात् । रसहरणाद्वा । समानां संवत्सराणां मास आकृतिः सोमः । रूपविशेषै-
रोषधिः । चन्द्रमा वा ।

चन्द्रमाश्चाथैन्द्रमति । चन्द्रो माता । चान्द्रं मानमस्येति वा । चन्द्रश्चन्दते ।
कान्तिकर्मणः । चन्दनमित्यप्यस्य भवति । चाँरु द्रमति । चिरं द्रमति । चमेर्वा
पूर्वम् । चारु रुचेर्विपरीतस्य ।

तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुपसामेत्यग्रम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

नवोनवो भवति जायमानः । इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्य । अह्नां केतुरुपसामे-
त्यग्रम् । इत्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदेवतो द्वितीयः पाद इत्येके । भागं
देवेभ्यो विदधात्यायन् । इत्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य । प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायुः ।

मृत्युर्मारयतीति सतः । मृतं च्यावयतीति [वा] शतबलाक्षो मौद्गल्यः ।
तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।

चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥

१. RV. X. 85. 5; cf. AV. 14. 1. 14.

२. Cf. BD. VII. 144.

३. चान्द्रमिति M 3; चान्द्रमति W 2;
चायन्द्रवति C 4, C 5 C 7, Mi, W 1,
W 3.

४. Cf. BD. VII. 129 B.

५. चन्द्रं चन्दते: C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

६. Quoted by SRV. VI. 65. 2. p. ii.
86.

७. चारु M 3.

८. द्रवति C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 3; द्रवति is corrected to
द्रमति on the margin in M 3.

९. Cf. BD. VII. 129 (B).

१०. RV. X. 85. 19; cf. AV. 7. 81. 2.

११. Cf. BD. ii. 60.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

१३. RV. X. 18. 1; AV. 12. 2. 21; VS.
35. 7.

परं मृत्यो । ध्रुवं मृत्यो । ध्रुवं परेहि मृत्यो । कथितं तेन मृत्यो । मृतं व्यावयते
भवति मृत्यो । मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

त्वेपमित्था समरणं शिमीवतो रिन्द्रा विष्णु सुतपा वा मुंरुण्यति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमिच्छानोरस्तुरसनामुंरुण्यथः ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे ।
इन्द्रस्य यस्य सुमुखं सहो महि श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः ॥

प्रार्चत [यूयं] स्तुतिं महतेऽन्धसोऽन्नस्य दात्रे । मन्दमानाय मोदमानाय
स्तूयमानाय शब्दायमानायेति वा । विश्वानराय सर्वं विभूताय । इन्द्रस्य यस्य
प्रीतौ सुमहद्वलम् । महश्च श्रवणीयं यशः । नृम्णं च बलं नृन्नतम् । द्यावापृथिव्यौ
वः परिचरत इति ।

कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् ।

तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेतं ॥

उदशिश्निर्यत् । ज्योतिः । अमृतम् । सर्वजन्यम् । विश्वानरः सविता देव इति ।

धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥

१. वामरुण्यति M 3.

२. प्रतिधायमानं C 2.

३. RV. I. 155. 2. The text परं मृत्यो...
रसनामुंरुण्यथ! is regarded as spu-
rious by Roth. It is given how-
ever by MSS. of both the recen-
sions but is ignored by the
commentator Durga.

४. N. 7. 21.

५. RV. X. 50. 1; VS. 33. 23.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

७. मोदमानाय स्तूयमानाय is omitted by
Durga.

८. नन्नतं S'ivadatta.

९. अवक्ष्यत् M 3.

१०. RV. VII. 76. 1.

११. उदशिश्निर्यत् C 4, C 5, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१२. Cf. BD. ii. 57.

धाता ददातु दाशुषे प्रार्चो जीवातुमक्षिताम् ।

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्यधर्मणः ॥

धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणाम् । वयं देवस्य धीमहि
सुमतिं कल्याणीं मतिं सत्यधर्मणः ।

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवतायामृचि ॥ ११ ॥

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।

तवाहमद्य मध्वनुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशो अभक्ष्यम् ॥

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्ष्यमिति । कलशः [कस्यार्त] ।
कला अस्मिच्छेरते मात्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेः । विकीर्णमात्राः ॥ १२ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति । मरुतो
मितराविणो वा । मितरोचिनो वा । महद् द्रवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पशता सुमार्याः ॥

विद्युन्मद्भिर्मरुतः । स्वर्कैः स्वश्चनैरिति वा । स्वर्चनैरिति वा । स्वर्चिभिरिति
वा । रथैरायात । ऋष्टिमद्भिः । अश्वपणैरश्वपतनैः । वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय
इवापतत । सुमायाः कल्याणकर्माणो वा । कल्याणप्रज्ञा वा ।

रुद्रा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥

१. मक्षितिम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

२. Cf. AV. 7. 17. 2:

धाता ददातु दाशुषे प्रार्चो जीवातु-
मक्षिताम् ।

वयं देवस्य धीमहि सुमतिं विश्वधर्मणः ॥

३. जीविताम् C 4, C 5, M 3, Mi, W 1,
W 3.

४. मतिं सुमतिं सत्यधर्मणः C 4, C 5, C 7,
M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. बहुदेवतामृचि C 4, C 5, M 3, Mi,
W 1, W 3.

६. अनुमत्या is omitted by W 2.

७. RV. X. 167. 3.

अभक्ष्यम् C 4, C 5, C 7, Mi, W 1,
W 2, W 3; अभक्ष्यं यं M 3.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

९. अमितराविणो is given as a variant
by Durga.

१०. अमितरोचिनः is given as a variant
by Durga.

११. महद्द्रवन्तीति वा Roth.

१२. तेषामेषामेषा C 4, C 5.

१३. RV. I. 88. 1.

१४. Quoted by SRV. I. 88. 1. p. i.
392.

१५. N. 10. 5.

आ रुद्रासु इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तवः ।
इयं वो असत्प्रति हर्यते मतिस्तृणजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण । सहजोषणाः । सुविताय कर्मणे । इयं वोऽसदपि
प्रतिकामयते मतिः । तृणज इव दिव उत्सा उदन्यवे । तृणकृ तृण्यते । उदन्युरु-
दन्यते ।

ऋभव उरु भान्तीति वा । ऋतेन भान्तीति वा । ऋतेन भवन्तीति वा ।
तेषामेषा भवति ॥ १५ ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन । वोळ्हारो मेधाविनो वा । मर्तासः सन्तोऽमृतत्व-
मानशिरे । सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा । सूरप्रज्ञा वा । संवत्सरे समपृच्यन्त
[धीतिभिः] कर्मभिः ।

ऋभुर्विष्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । तेषां प्रथ-
मोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतदभ्योश्च बहुवचनेन चमसस्य च
संस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति ।

आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते ।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदुद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥

अगोह्य आदित्योऽगूहनीयः । तस्य यदस्वपथ गृहे । यावत्तत्र भवथ न तावदिह
भवथेति ।

अङ्गिरसो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥

विरूपास इष्टयस्त इन्द्रभीरवैपसः ।

ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥

१. RV. V. 57. 1.

२. तृण्यते C 1.

३. तृणकृ तृण्यते । उदन्युरुदन्यते । is
omitted by Durga.

४. Quoted by SRV. I. 20. 4. p. i.
110.

५. RV. I. 110. 4.

६. वोळारो C 1, C 2, C 3, C 6, M 4,
S; Roth & S'ivadatta.

७. Quoted by SRV. III. 60. 4. p. ii.
332.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, Kn,
M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. Cf. BD. iii. 83;

cf. SRV. I. 110. 2, 4. pp. i. 480-1.

१०. Cf. BD. iii. 89 B;

cf. SRV. I. 111. 4. p. i. 485.

११. Quoted by SRV. I. 161. 11. p. i.
682.

१२. RV. I. 161. 11.

१३. N. 3. 17.

१४. RV. X. 62. 5.

बहुरूपा ऋषयः । ते गम्भीरकर्माणो वा । गम्भीरप्रज्ञा वा । तेऽङ्गिरसः पुत्राः ।
तेऽग्नेरधिजज्ञिरे । इत्यग्निजन्म ।

पितरो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य इयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

उदीरतामवरे । उदीरतां परे । उदीरतां मध्यमाः पितरः । सोम्याः सोमसंपा-
दिनस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीर्युः । अवृका अनमित्राः । सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा । ते न
आगच्छन्तु पितरो हानेषु ।

माध्यमिको यम इत्याहुः । तस्मान्माध्यमिकान्पितृन्मन्यन्ते ।

अङ्गिरसो व्याख्याताः । पितरो व्याख्याताः । भृगवो व्याख्याताः । अथर्वा-
णोऽथनवन्तः । थर्वतिश्चरतिकर्मा । तत्प्रतिषेधः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥

अङ्गिरसो नः पितरः । नवगतयो नवनीतंगतयो वा । अथर्वाणो भृगवः ।
सोम्याः सोमसम्पादिनः । तेषां वयम् । सुमतौ कल्याण्यां मतौ । यज्ञियानामपि
चैषाम् । भद्रे भन्दनीये । भाजनवति वा । कल्याणे मनसि । स्यामेति ।

माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः । पितर इत्याख्यानम् ।

अथाप्यृषयः स्तूयन्ते ॥ १९ ॥

सूर्यसेव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्यैव महिमा गम्भीरः ।

वातसेव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥

१. N. 4. 21.

२. RV. X. 15. 1; AV. 18. 1. 44; VS.
19. 49.

३. Quoted by SRV. VI. 75. 10. p.
ii. 890.

४. प्राणमुन्वीर्युः C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 1, W 2, W 3.

५. माध्यमिको C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

६. Cf. BD. VI. 155:

अत्र स्तूयते मध्यमो यमः ।

७. N. 3. 17.

८. N. 4. 21.

९. N. 3. 17.

१०. सौमनसे Roth.

११. RV. X. 14. 6; AV. 18. 1. 58.

१२. Quoted by SRV. I. 62. 4. p. i.
306.

१३. सुमतौ is placed between मतौ and
यज्ञियानाम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१४. माध्यमिको C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१५. RV. VII. 33. 8.

इति यथा ।

आस्या आप्रोतेः । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्रामृचि ॥ २० ॥

स्तुपेय्यं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममास्यामास्यानाम् ।

आ दर्षते शवसा सप्त दानुन्प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि^१ ॥

स्तोतव्यम् । बहुरूपम् । उरुभूतम् । ईश्वरतमम् । आप्तव्यम् । आप्तव्यानाम् । आहणाति । यः । शवसा बलेन । सप्तदातृनिति वा । सप्तदानवानिति वा । प्रसाक्षते । प्रतिमानानि । बहूनि । साक्षतिराप्तोतिकर्मा ॥ २१ ॥

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति । अदितिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।

अतूर्तपन्थाः पुरुथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु^२ ॥

दक्षस्य वादिते जन्मनि । व्रते कर्मणि । राजानौ । मित्रावरुणौ । परिचरसि । विवासतिः परिचर्यायाम् ।

हविर्मा^३ आविवासति ।

इत्याशास्तेर्वा । अतूर्तपन्था अत्वरमाणपन्थाः । पुरुथः । अर्यमादित्य । अरीन्त्रियच्छति । सप्तहोता । सप्तास्यै रश्मयो रसानभिसन्नामयन्ति । सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वा । विषमरूपेषु जन्मसु । कर्मसूदयेषु ।

आदित्यो दक्षैः । इत्याहुः । आदित्यमध्ये च स्तुतः । अदितिर्दाक्षायणी ।

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वादितिः परि^४ । इति च ।

१. RV. X. 120. 6; AV. 20. 107. 9.

२. Quoted by SRV. X. 120. 8. p. IV. 399.

३. N. 4. 22, 23.

४. पुरुथो C 7.

५. RV. X. 64. 5.

६. कर्मणि व्रते C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3. & SRV. X. 64. 5. p. IV. 194.

७. Quoted SRV. loc. cit.

८. हविष्मानाविवासति C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; Roth.

९. RV. I. 12. 9; SV. 2. 196; VS. 6. 23.

१०. लघुरथः C 2.

११. The quotation is untraced. Durga attributes it to the *devatā-stāvavidah* i. e. persons who know the reality of deity.

१२. RV. X. 72. 4.

तत्कथमुपपद्यते । समानजन्मानौ स्यातामिति । अपि वा देवधर्मेणेतेतरजन्मानौ स्याताम् । इतरेतरप्रकृती ।

अग्निरप्यदितिरुच्यते । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम^५ ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददासि । अनागास्त्वम् । अनपराधत्वम् । अदिते । सर्वासु कर्मततिषु । आग आङ्पूर्वाद्भूमेः । एन एतेः । किल्विषं किल्विभदम् । सुकृतकर्मणो भयम् । कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा । यं भद्रेण । शवसा बलेन । चोदयासि । प्रजावता च राधसा [धनेन] ते वयमिह स्यामेति ।

सरमा सरणार्त् । तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

किमिच्छन्तीं सरमा प्रेदमानं दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

कासेर्हि^६तिः का परितक्म्यासीत्कथं रसाया अतरः पर्यासी^७ ॥

किमिच्छन्ती सरमेदं प्रानन्दं । दूरे ह्यध्वा । जगुरिर्जङ्गम्यतेः । पराश्चनैरचितः । का तेऽस्मास्वर्थहितिरासीत् । किं परितक्नम् । परितक्म्या रात्रिः । परित एनां तक्म । तक्मेत्युष्णनाम । तक्त इति सतः । कथं रसाया अतरः पर्यासीति । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः । कथं रसानि तान्युदकानीति वा ।

देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूदे । इत्याख्यानम् ।

सरस्वती व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

१. Quoted by SRV. X. 72. 4. p. IV. 225.

२. Cf. BD. IV. 18.

३. RV. I. 94. 15.

४. ददाशो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. अनपराधत्वम् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. सुकृतकर्मणो भयम् is omitted by Durga.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

८. Cf. Quoted by SRV. I. 62. 3. p. i. 305.

९. RV. X. 108. 1.

१०. प्रापद् C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; SRV. X. 108. 1. p. IV. 361.

११. Quoted by SRV. I. 63. 4. p. i. 312.

१२. Quoted by SRV. I. 116. 15. p. i. 519.

१३. Quoted by SRV. I. 112. 12. p. i. 490; cf. also. V. 53. 9. p. ii. 618.

१४. Durga adds the following:

वाग्वै सरमेति हि विज्ञायते ।

2. 23.

पावका नः सरस्वती वाजंभिर्वाजिनीवती ।
यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥

पावका नः सरस्वती । अन्नैरन्नवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः ।
तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।
धियो विश्वा वि राजति ॥

महर्षेः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा । इमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते । तस्मान्माध्यमिकां वाचं मन्यन्ते । वाग्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि कं स्विदस्याः परमं जगाम ॥

यद्वाग्वदन्ति । अविचेतनान्यविज्ञातानि । राष्ट्री देवानां निषसाद [मन्द्रा] मदना । चतस्रोऽनुदिश ऊर्जं दुदुहे पर्यासि । कं स्विदस्याः परमं जगामेति । यत्पृथिवीं गच्छतीति वा । यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा ।

तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागसानुप सुष्टुतु ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवाः । तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति । व्यक्तवाचश्चाव्यक्त-
वाचश्च । सा नो मन्द्रेषमूर्जं च रसं च दुहाना धेनुर्वागसानुपैतु सुष्टुतु ।

१. RV. I. 3. 10; SV. I. 189; VS. 20. 84.

२. Quoted by SRV. I. 3. 10. p. i. 39.

३. RV. I. 3. 12; VS. 20. 86.

४. भूतान्यभि० C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. Quoted by SRV. I. 3. 12. p. i. 40.

६. N. 2. 23.

७. RV. VIII. 100. 10.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,

Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

९. Quoted by SRV. VIII. 100. 10. p. iii. 589.

१०. RV. VIII. 100. 11.

११. विश्वरूपाः SRV. VIII. 100. 11. p. iii. 590.

१२. मननालं C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 3.

१३. Quoted by SRV. loc. cit.

अनुमति राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः । पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः ।
या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा सा राका । इति विज्ञायते ।

अनुमतिरनुमननात् । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि ।

क्रत्वे दक्षाय नो हिनुं प्र ण आयूषि तारिषे ॥

अनुमन्यस्वानुमते । त्वं सुखं च नः कुरु । अन्नं च नोऽपत्याय धेहि । प्रवर्धय च न आयुः ।

राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

राकामहं सुहवीं सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

सीव्यत्वपः सूच्याल्लिघमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

राकामहं सुह्वानां सुष्टुत्या ह्वये । शृणोतु नः सुभगा । बोधत्वात्मना । सीव्यत्वपः प्रजननकर्म । सूच्याल्लिघमानया । सूची सीव्यतेः । ददातु वीरम् । शतप्रदम् । उक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम् ।

सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः । अमावास्ये इति याज्ञिकाः ।

या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूः । इति विज्ञायते ।

सिनीवाली सिनमन्नं भवति । सिनाति भूतानि । वालं पर्वं वृणोतेः । तस्मिन्न-
न्नवती । वालिनी वा । वालेनेवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा ।

तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिहि नः ॥

१. अनुमती Roth & S'ivadatta.

२. AB. VII. 11. 2; GB. II. 1. 10; Śad. B. IV. 6; cf. KB. III. 1. KS. XII. 8: या पूर्वा पौर्णमासी सानुम-
तियोत्तरा सा राका । Schroeder's ed. vol. i. p. 170.

३. Durga reads: इयं च तोकाय नो हिनु

४. VS. 34. 8; cf. AV. 7. 20. 2:

अन्विदनुमते त्वं मंससे शं च नस्कृधि ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि ररास्व नः ॥

५. आयुः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. राकामहं C 7.

७. RV. II. 32. 4; AV. 7. 48. 1.

८. AB. VII. 11. 3; GB. II. 1. 10; Śad. B. IV. 6; cf. KB. III. 1. KS. XII. 8: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली
योत्तरा सा कुहूः । Schroeder's ed. vol. i. p. 170.

९. वालेनैव Roth.

१०. सेतव्यो C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

११. RV. II. 32. 6; AV. 7. 46. 1; VS. 34. 10.

सिनीवालि । पृथुजघने । स्तुकः स्त्यायतेः संघातः । पृथुकेशस्तुके । पृथुष्टुते वा । या त्वं देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा । खेषु सीदतीति वा । जुषस्व हव्यमदर्नम् । प्रजां च देवि दिशं नः ।

कुहूर्गृहतेः । काभूदिति वा । क सती हूयत इति वा । काहुतं हविर्जुहोतीति वा ।

तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

कुहूमहं सुकृतं विज्ञानापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।
सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥

कुहूमहं सुकृतं विदितकर्माणमस्मिन्यज्ञे सुहवानामाह्वये । सा नो ददातु श्रवणं पितृणाम् । पित्र्यं धनमिति वा । पित्र्यं यज्ञ इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्याख्यातम् ।

यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।
तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

अन्यमेव हि त्वं यमि । अन्यस्त्वां परिष्वङ्गयते । लिबुजेव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छ । स वा तव । अधानेन कुरुष्व संविदम् । सुभद्रां कल्याणभद्राम् ।

यमी यमं चकमे । तां प्रत्याचक्षे । इत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

१. स्तुकः स्त्यायतेः is omitted by Durga.

२. पृथुकेशस्तुका पृथुष्टुतिर्वा C 4, C 5, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; ...पृथुष्टुकिर्वा C 7; पृथुकेशस्तुके पृथुस्तुके वा Roth.

३. स्वसा...सीदतीति वा is omitted by Durga.

४. माहुतम् C 4, C 5, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; मादनम् C 7.

५. दिशि C 4, C 5, C 7 M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. काहुतं हविर्जुहोतीति वा is omitted by Durga.

७. सुकृतं C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; Roth & Sivadatta.

८. MS. IV. 12. 6. Cf. AV. 7. 47. 1:

कुहू देवीं सुकृतं विज्ञानापसमस्मिन् यज्ञे
सुहवां जोहवीमि ।
सा नो रयिं विश्वारं नि यच्छाद् ददातु
वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

९. N. 10. 19.

१०. RV. X. 10. 14; cf. AV. 18. 1. 16.

११. प्रत्याचक्षेत्याख्यानम् S'iva.

१२. N. 5. 13.

विद्युन्न या पतन्ती दर्विद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि ।

जनिष्ठो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः ॥

विद्युदिव या । पतन्त्यद्योतत । हरन्ती मे अप्या काम्यानि । उदकान्यन्तरिक्ष-
लोकस्य । यदा नूनमयं जायेताङ्गोऽध्यप इति । नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितः । नरापत्य-
मिति वा । सुजातः सुजाततरः । अथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः ।

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३६ ॥

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति म्हा जिनोषि महिनि ॥

सत्यं त्वं पर्वतानां मेघानां खेदनं छेदनं [मेदेनं] बलममुत्र धारयसि पृथिवि ।
प्रजिन्वसि या भूमिम् । प्रवणवति । महत्त्वेन । महतीत्युदकवतीति वा ।

इन्द्राणी । इन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।

नहस्या अपरं च न जरसा मरते पतिः ।

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् । न हस्या अपरामपि समां जरयां
म्रियते पतिः । सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥

नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्कृते ।

यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति ।

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

नाहमिन्द्राणि रमे । सख्युर्वृषाकपेर्कृते । यस्येदमप्यं हविः । अन्तु शतम् ।
अङ्घ्रिः संस्कृतमिति वा । प्रियं देवेषु निगच्छति । सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्
ब्रूमः ।

१. RV. X. 95. 10.

२. पतन्ती M 3.

३. N. 1. 13, 14.

४. RV. V. 84. 1.

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

६. RV. X. 86. 11; AV. 20. 126. 11.

७. जरयां M 3, W 2.

८. म्रियते M 3.

९. RV. X. 86. 12; AV. 20. 126. 12.

१०. नियच्छति is given as a variant by Durga.

गौरी रोचतेः । ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादेव । प्रशस्यो भवति ।

तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥

गौरीर्मिमामाय सलिलानि । तक्षती कुर्वती । एकपदी मध्यमेन । द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च । चतुष्पदी दिग्भिः । अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च । नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च । सहस्राक्षरा बहूदका । परमे व्यर्वने ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ४० ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुप जीवति ॥

तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति । वर्षन्ति मेघाः । तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि । ततः क्षरत्यक्षरमुदकम् । तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ।

गौर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

गौरमीमेदनु वृत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङ्कृणोन्मातृवा उ ।

सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पर्यते पयोभिः ॥

गौरन्वमीमेद्वत्सम् । मिषन्तमनिमिषन्तम् । आदित्यमिति वा । मूर्धानमस्या-
मिहिङ्ङ्करोन्मननाय । सृक्वाणं सरणम् । घर्म हरणम् । अभिवावशाना मिमाति
मायुम् । प्रप्यायते पयोभिः । मायुमिवादित्यमिति वा ।

वागेषा माध्यमिका । घर्मधुगिति याज्ञिकाः ।

धेनुर्धयतेर्वा । धिनोतेर्वा । तस्या एषा भवति ॥ ४२ ॥

१. RV. I. 164. 41; cf. AV. 9. 10. 21.

२. गौरीर्मिमाय SRV. I. 164. 41. p. i. 715.

३. Quoted by SRV. loc. cit.

४. RV. I. 164. 42; AV. 9. 10. 22; 13. 1. 42.

५. Quoted by SRV. I. 164. 42. p. i. 716.

६. N. 2. 5.

७. RV. I. 164. 28; cf. AV. 9. 10. 6.

८. गौरन्वमीमे W 2.

९. इषन्तम W 2; निमिषन्तम C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; C 4, C 5, W 1, W 3, and Roth.

उप हये सुदुर्घा धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दौहदेनाम् ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीदो घर्मस्तदु पु प्र वोचम् ॥

उपह्वये सुदोहेनां धेनुमेताम् । कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनाम् । श्रेष्ठं सवं सविता सुनोतु न इति । एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवानां यदुदकं यद्वा पयो यजुष्मत् । अभीदो घर्मः । तं सु प्रव्रीमि ।

वागेषा माध्यमिका । घर्मधुगिति याज्ञिकाः ।

अभ्याहन्तव्या भवति । अघघ्नीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥

सुयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अद्धि तृणमये विश्वदानीं पिवं शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

सूयवसादिनी भगवती हि भव । अथेदानीं वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृण-
मये । सर्वदा पिव च शुद्धमुदकमाचरन्ती ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥

हिङ्ङ्कृष्वती वसुपत्नी वसूनां वृत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अध्येयं सा वर्धतां महते सौभगार्थं ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

पथ्या स्वस्तिः । पन्था अन्तरिक्षम् । तन्निवासात् ।

तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥

स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा । रेक्णस्वती धनवती । अभ्येति या । वसूनि वननी-
यानि । सा नोऽमा गृहे । सा निरमणे । सा निर्गमने पातु । स्वावेशा भवतु । देवी
गोप्त्री देवान्गोपायत्विति । देवा एनां गोपायन्त्विति वा ।

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥

१. RV. I. 164. 26; AV. 7. 73. 7; 9. 10. 4.

२. सुदुर्घा C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

३. RV. I. 164. 40; AV. 7. 73. 11; 9. 10. 20.

४. सुयवसादिनी SRV. I. 164. 40. p. i. 715; & Roth.

५. Quoted by SRV. loc. cit.

६. RV. I. 164. 27; AV. 7. 73. 8; 9. 10. 5.

७. Quoted by SRV. X. 59. 7. p. iv. 172.

८. RV. X. 63. 16.

९. N. 2. 18.

अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादहं विभ्युषी ।

नि यत्सीं शिश्रथद्रुषां ॥

अपासरुषाः । अनसः संपिष्टान्मेघाद् विभ्युषी । अनो वायुरनितेः । अपि चोपमायै स्यात् । अनस इव शकटादिव । अनः शकटम् । आनद्धमसिश्चीवरम् । अनितेर्वा स्यात् । जीवनकर्मणः । उपजीवन्त्येनत् । मेघोऽप्यन एतस्मादेव । यन्निर-
शिश्रथत् । वृषा वर्णिता मध्यमः ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ४७ ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ।

सुसारं सीं परावतैः ॥

एतदस्या अन आशेते सुसंपिष्टम् । इतरदिव । विपाशि विमुक्तपाशि । ससारोषाः । परावतः प्रेरितवतः । परागताद्वा ।

इळा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥

अभि न इळा यूथस्य माता सैन्नदीभिर्बुर्वशीं वा गृणातु ।

उर्वशीं वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्णाना प्रभृथस्यायोः ।

सिषक्तु न ऊर्ज्व्यस्य पुष्टेः ॥

अभिगृणातु न इळा । यूथस्य माता । [सर्वस्य माता ।]^१ सद्भि नदीभिः । उर्वशी वा गृणातु । उर्वशी वा । बृहद्दिवा महद्दिवा । गृणाना । अभ्यूर्णाना । प्रभृथस्य प्रभृतस्य । आयोरयनस्य [मनुष्यस्य] ज्योतिषो वोदकस्य वा । सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ।

रोदसी । रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥

१. RV. IV. 30. 10.

२. The passage अनः शकटम्...एतस्मादेव is omitted by Durga.

३. RV. IV. 30. 11.

४. N. 8. 7.

५. Sसन्न S'ivadatta.

६. ०स्योः C 7, M 3.

७. RV. V. 41. 19.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,

Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3; सर्वस्य माता सहचरतीभिर्नदीभिः is added on the margin in C 7.

९. उर्वशा C 7.

१०. Quoted by SRV. X. 64. 10. p. iv. 195.

११. Cf. SRV. V. 41. 19. p. ii. 582.

१२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि विभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥

रथं क्षिप्रं मारुतं [मेघं] वयं श्रवणीयमाह्वयामहे । आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणी-
यान्युदकानि विभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी ॥ ५० ॥

॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥

[श्येनो व्याख्यात आदाय स्वादिष्टया सोमं मन्यते यत्त्वा देव नवोर्नवः परं मृत्यो त्वेषमिथा प्र वो महे उँदु ज्योतिर्धातो ददातु सोमस्याधातो मध्यस्थाना देवगणा आ विद्युन्मद्भिरो रुद्रासो विष्णी शमी विरूपांस उदीरतामवरेऽङ्गिरसो नः सूर्यस्येव स्तुपेय्यमधातो मध्यस्थानाः स्त्रियो दक्षस्य यस्य त्वं किमिच्छन्ती पौवका नो मंहो अणो यद्वग्वदन्ती देवीं वाचमन्विदनुमते रोकामहं सिनीवालि कुँहमहमन्यैम्-
पूर्वशी विद्युन्न वळित्येन्द्राणीं नाहमिन्द्राणि गौरीमिमाय तस्याः समुद्रा गौरमीमेदुप हये सूर्यवसाद्विष्णुवती स्वस्तिरिन्द्रपोषा एतदस्या अभि नो रथं नु मारुतमिति पञ्चाशत् ॥]^१

॥ इत्युत्तरपट्टे पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्त एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. RV. V. 56. 8.

२. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. आह्वयामः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

४. Small figure within brackets represents the corresponding section of the eleventh chapter of the Nirukta.

अथ द्वादशोऽध्यायः

अथातो द्युस्थाना देवताः । तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ यद्यश्ववाते सर्वम् । रसेनान्यः । ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः ।

तत्कावश्विनौ । द्यावापृथिव्यावित्येके । अहोरात्रावित्येके । सूर्याचन्द्रमसावित्येके । राजानौ पुण्यकृतावित्येतिहासिकौ । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम् । अनुतमोभागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः ।

तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

वसातिषु स चरथोऽसितौ पेट्वाविव ।

कुदेदमश्विना युवमभि देवा अगच्छतम् ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्रायथोरसंस्तवेनैवोऽर्धर्चो भवति । व्रासात्यो अन्य उच्यते । उपः पुत्रस्तवैन्य इति ।

तयोरेषापरा भवति ॥ २ ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाऽ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥

१. Cf. S'B. IV. 1. 5. 16.

इमे ह वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविमे हीदं सर्वमाश्ववातां ।

२. Cf. BD. VII. 126; Quoted by SRV. I. 92. 1; 112. 1; 181. 4; 184. 3; X. 106. 5. pp. i. 416, 486, 764, 771; IV. 354.

३. Quoted by SRV. I. 89. 3. p. i. 396.

४. चरतो M 3.

५. The quotation is not traced.

६. S'ivadatta adds the following passage after व्याख्याता as the text in some of the MSS., which have however not been specified.

वसातिषु स चरथो वसातयो रातयो वसन्ते सा इतरेतरा तयोः । वक्तेर्वा वहतेर्वा । सितौ पेट्वाविव । अपेट्वा वृत्रहणं सुरातयोः ॥

७. तवान्यः Roth.

८. RV. I. 181. 4.

इह चेहं च जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैः । जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमः । दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र ऊहत आदित्यः ।

तयोरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥

प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनाविहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय ।

तयोरेषापरा भवति ॥ ४ ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो असद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥

प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत न सायमस्ति देवेज्या अजुष्टमेतत् । अप्यन्योऽसद्यजते वि चावः । पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान्वनयितृतमः ।

तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः । तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ।

उषा वष्टेः कान्तिकर्मणः । उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

उषस्तच्चित्रमा भरासम्भं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धार्महे ॥

उषस्तत् [चित्रं] चायनीयं [मंहनीयं] धनमाहर । असभ्यमभवति । येन पुत्राश्च पौत्राश्च दधीमहि ।

तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

१. इहेह SRV. I. 181. 4. p. i. 764.

२. संस्तूयेथे SRV. loc. cit.

३. Quoted by SRV. loc. cit.

४. RV. I. 22. 1.

५. RV. V. 77. 2.

६. RV. I. 92. 13; SV. 2. 1081; VS. 34. 33.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

८. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3; and SRV. I. 92. 13. p. i. 415.

९. Quoted by SRV. loc. cit.

एता उ त्या उपसः केतुमकृत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमञ्जते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरं ॥

एतास्ता उपसः केतुमकृत प्रज्ञानम् । एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् । पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने ।

एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव । इत्यपि निगमो भवति ।

प्रति यन्ति । गावो गमनात् । अरुषीरारोचनात् । मातरो भासो निर्मात्र्यः ।

सूर्या सूर्यस्य पत्नी । एषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥

सुकाशनं शन्नमलं सर्वरूपम् । अपि वोपमार्थं स्यात् । सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । किंशुकं क्रशतेः प्रकाशयतिकर्मणः । शल्मलिः सुशरो भवति । शरवान्वा । आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य । सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व ।

सविता सूर्या प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वा । इति च ब्राह्मणम् ।

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्नी । एषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुसुषे ।

यसत्तु इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्कुरं हविर्विश्वसादिन्द्र उत्तरः ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुसुषे माध्यमिकया वाचा । सुपा साधुसादिनीति वा । साधुसानिनीति वा । स्वपत्यं तत्सन्तोतीति वा ।

प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एतान्माध्यमिकान्तसंस्त्यायान् । उक्षण उक्षतेर्वृद्धि-कर्मणः । उक्षन्त्युदकेनेति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः [सुखकरं हविः]^१ । सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरंस्तमेतद्भूम आदित्यम् ।

१. RV. I. 92. 1; SV. 2. 1105.

२. Quoted by SRV. I. 2. 6; III. 58. 9. pp. i. 32; ii. 328.

३. RV. X. 34. 5.

४. Quoted by SRV. I. 92. 1. p. i. 410.

५. RV. X. 85. 20; cf. AV. 14. 1. 61.

६. सुकासनं M 3.

७. Cf. AB. IV. 7. 1; cf. KB. XVIII. 1.

८. RV. X. 86. 13; AV. 20. 126. 13.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3. & SRV. X. 86. 13. p. IV. 269.

१०. The entire passage. वृषाकपायि रेवति...इन्द्र उत्तरः is quoted by SRV. loc. cit. The intervening words स्वपत्यं...उक्षन्त्युदकेनेति वा are omitted.

सरण्यूः सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सर्वर्णामददुर्विवस्वते । अप्यश्विनाभरत् यत्तदासीत् । अजहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः ।

मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ताः । यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकाः ।

तत्रैतिहासमाचक्षते । त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार । स सर्वर्णामन्यां प्रतिनिधायार्थं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा तामनुसृत्य संबभूव । ततोऽश्विनौ जज्ञाते । सर्वर्णायां मनुः । तदभिवादिन्येषर्भवति ॥ १० ॥

त्वष्टा दुहिते वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति ।

यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥

त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीति [इदं विश्वं भुवनं समेति]^{१०} । इमानि च सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छन्ति । यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश । रात्रिरादित्यस्य । आदित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

सविता व्याख्यातः । तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति ।

तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

विश्वां रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुपसो वि रजति ॥

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी । कविः क्रान्तदर्शनो भवति । कवते-र्वा । प्रसुवति भद्रं द्विपाङ्गश्च चतुष्पाङ्गश्च । व्यचिख्यपन्नाकं सविता वरणीयः । प्रयाणमनूपसो विराजति ।

१. RV. X. 17. 2.

२. अप्यगूहन् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; Roth & Sivadatta.

३. Cf. BD. VII. 7.

४. Cf. op. cit. VI. 162, 163.

५. Cf. op. cit. VII. 1.

६. Cf. op. cit. VII. 3, 4.

७. Cf. op. cit. VII. 6.

८. Cf. op. cit. VII. 2.

९. RV. X. 17. 1; AV. 3. 31. 5; 18. 1. 53.

१०. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

११. N. 10. 31.

१२. RV. V. 81. 2; VS. 12. 3.

१३. व्यक्षपन्नाकं W 2.

१४. अनुपसो M 3; उपसो C 4, C 5, C 7, Mi, W 1, W 2, W 3.

अधोरामः सावित्रः । इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते ।

कस्मात्सामान्यादिति । अधस्तात्तद्वेलायां तमो भवत्येतस्मात्सामान्यात् । अध-
स्ताद्रामोऽधस्तात्कृष्णः । कस्मात्सामान्यादिति । अग्निं चित्वा न रामामुपेयात् ।
रामा रमणायोपेयते न धर्माय । कृष्णजातीयैतस्मात्सामान्यात् ।

कृकवाकुः सावित्रः । इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते ।

कस्मात्सामान्यादिति । कालानुवादं परीत्य । कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं
वचेरुत्तरम् ।

भगो ध्याख्यातः । तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात् । तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधुर्ता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधारयिता सर्वस्य । आध्रश्चिद्यं
मन्यमान आह्वयानुदरिद्रः । तुरश्चित् । तुर इति यमनाम । तरतेर्वा । त्वरतेर्वा ।
त्वरया तूर्णगतिर्यमः । राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ।

अन्धो भग इत्याहुरनुत्स्रो न दृश्यते । प्राश्नित्रमस्याक्षिणी निर्जघान् । इति च ब्राह्मणम् ।

जनं भगो गच्छति । इति [वा] विज्ञायते ।

जनं गच्छत्यादित्य उदयेन ।

१. TS. V. 5. 22. 1.

२. VS. 24. 1—40.

३. ऋद्ध्यायां Roth.

४. Cf. Vāsiṣṭha Dh. Sūt. XVIII. 17, 18: अथापि यमगीताञ्छोकानुदाहरन्ति । नाग्निं चित्वा रामामुपेयात् । कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव न धर्मायति । Cf. also Karka on Pāraskara gṛhya sū. I. 4:

तथा च यास्काचार्याः—रामा रमणायोपे-
यते न धर्मायति ।...तथा चाह—अग्निं
प्रथमं चित्वा न रामामुपेयादिति ।
Cf. Vis'varūpācārya in his *Bālā-
kriḍā* on Yājñavalkya I. 56:
कृष्णवर्णाया रामा रमणायैवोपेयत इति
ब्राह्मणवादः ।

Cf. KS. XXII. 7: अग्निं चित्वा प्रथमं
चित्वा न रामामुपेयात् ।

५. VS. 24. 35; TS. V. 5. 18. 1.

६. VS. 24. 1—40.

७. सामानादिति M 3.

८. N. 3. 16.

९. RV. VIII. 41. 2; VS. 24. 35; cf. AV. 3. 16. 2.

१०. आह्व्याडुः Roth.

११. Cf. KB. VI. 13: तद् भगाय परिजहुः ।
तस्याक्षिणी निर्जघान । तस्मादाहुरन्धो
भग इति । cf. S'B. I. 7. 4. 6: तद्
भगाय दक्षिणत आसीनाय पर्याजहुः ।
तद् भगोऽवेक्षां चक्रे । तस्याक्षिणी
निर्ददाह ।...तस्मादाहुरन्धो भग इति ।
Cf. GB. II. 1. 2: तस्मादाहुरन्धो वै
भग इति ।

१२. Cf. MS. I. 6. 12: जनं भगोऽगच्छत् ।

१३. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

१४. Omitted by Roth.

सूर्यः सतैर्वा । सुवतेर्वा । स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥

उद्वहन्ति तं जातवेदसं रश्मयः केतवः । सर्वेषां भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति ।
[कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत् ।]

तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्तत्स्थुष्वर्ध्व ॥

चायनीयं देवानामुदगमदनीकम् । ख्यानं मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । आपू-
पुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्षं च महत्त्वेन [तेन] । सूर्य आत्मा जङ्गमस्य च
स्थावरस्य च ।

अथ यद्रश्मिपोषं पुण्यति तत्पूषा भवति ।

तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषु रूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥

शुक्रं ते अन्यत् । लोहितं ते अन्यत् । यजतं ते अन्यत् । यज्ञियं ते अन्यत् ।
विषमरूपे ते अहनी कर्म द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवसि । अन्नवन् । भाज-
नवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु ।

तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

१. Cf. PMbh. vol. II. p. 86:
सूर्यमिभ्यां सतैरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ।
सरणाद्वा सुवति वा कर्मणीति सूर्यः ।

२. Cf. BD. VII. 128. (B).

३. RV. I. 50. 1; AV. 13. 2. 16; 20.
47. 13; SV. I. 31; VS. 7. 41; 8. 41;
33. 31.

४. Cf. SRV. I. 50. 1. p. i. 248:

उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो
रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय
सूर्यम् ।

५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

६. RV. I. 115. 1; AV. 13. 2. 35; 20.
137. 14.

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

८. Cf. BD. ii. 63.

९. RV. VI. 58. 1; SV. I. 75.

पथस्पथः परिपति वचसा कामेन कृतो अभ्यानळकम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियं धियं सीपधाति प्र पूषा ॥

पथस्पथः । अधिपतिम् । वचनेन । कामेन कृतः । अभ्यानळकम् । अभ्याप-
नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि । कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु
पूषेति ।

अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा । व्यश्रोतेर्वा ।

तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूळहमस्य पांसुरे ॥

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुः । त्रिधा निधत्ते पदम् । [त्रेधाभावार्यम् ।]
पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः ।
समूळहमस्य [पांसुरे] व्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपि वोपमार्थं स्यात् ।
समूळहमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा । पन्नाः
शेरत इति वा । पंसनीया भवन्तीति वा ॥ १९ ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्रामृचि ॥ २० ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शर्वसः ।

एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥

विश्वानरस्यादित्यस्य । अनानतस्य । शर्वसो महतो बलस्य । एवैश्च कामैरय-
नैरवनेर्वा । चर्षणीनां मनुष्याणाम् । ऊत्या च पथा रथानाम् । इन्द्रमस्मिन्यज्ञे
हयामि ।

१. रसच्छु° Roth.

२. RV. VI. 49. 8; VS. 34. 42.

३. अभ्यानळकम् C 1, C 2, C 3, C 6,
M 4, S; Roth & S'ivadatta.

४. Cf. BD. ii. 69.

५. RV. I. 22. 17; AV. 7. 26. 4.

६. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

७. Cf. BD. ii. 64.

८. समूळहमस्य C 1, C 2, C 3, C 6, M 4,

९. व्यायने SRV. I. 22. 17. p. i. 120.

१०. Omitted by SRV. loc. cit. For
the reading of the longer recen-
sion, see note ८.

११. पांसुर SRV. loc. cit.

१२. पंसनीयाः C 4, C 5, C 7, M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3.

१३. The passage: विष्णुर्विशतेर्वा.....
भवन्तीति वा is quoted by SRV.
loc. cit.

१४. N. 7. 21.

१५. RV. VIII. 68. 4; SV. 1. 364.

१६. यथा Roth.

वरुणो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम । भुरण्युः शकुनिः । भूरिमध्वानं नयति । स्वर्गस्य लोक-
स्यापि वोळ्हा । तत्संपाती भुरण्युः । अनेन पावकख्यानेन । भुरण्यन्तं जनां अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ।

अपि वोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अकुभिः ।

पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥

व्येषि द्याम् । रजश्च । पृथु महान्तं लोकम् । अहानि च मिमानोऽकुभी
रात्रिभिः सह । पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्य ।

अपि वा पूर्वस्याम् ॥ २३ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् दुर्देपि मानुषान् ।

प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥

१. N. 10. 3.

२. RV. I. 50. 6; AV. 13. 2. 21; 20.
47. 18; VS. 33. 32.

३. नयन्ति M 3.

४. वोडा C 1, C 2, C 3, C 6, M 4, S;
& S'ivadatta.

५. The passage भुरण्युः शकुनिः...तत्सं-
पाती is omitted in W 2; but added
on the margin.

६. Cf. SRV. I. 50. 6. p. i. 250: तत्ते

वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्या-
मन्वयस्तेन व्येषि ।

७. RV. I. 50. 6.

८. RV. I. 50. 7; AV. 13. 2. 22; 20.
47. 19.

९. व्येषि C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3.

१०. RV. I. 50. 6.

११. RV. I. 50. 5; AV. 13. 2. 20; 20.
47. 17.

प्रत्यङ्ङिदं सर्वम् । [उदेषि । प्रत्यङ्ङिदं ज्योतिरुच्यते । प्रत्यङ्ङिदं सर्वम्]
(इदम्) अभिविपश्यसीति ।

अपि वैतस्यामेव ॥ २४ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु ।

त्वं वरुण पश्यसि ॥

तेन नो जनानभिविपश्यसि ।

केशी केशा रश्मयः । तैस्तद्वान्भवति । काशनाद्वा । [प्रकाशनाद्वा ।]

तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

केश्यग्निं केशी विपं केशी विभतिं रोदसी ।

केशी विश्वं स्वर्दशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥

केश्यग्निं च विपं च । विषमित्युदकनाम । विष्णातेः । [विपूर्वस्य स्नातेः शुद्धय-
र्थस्य ।] विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदम-
भिविपश्यति । केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह ।

अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते । धूमेनाग्नी । रजसा च मध्यमः ।

तयोरेषा साधारणा भवति ॥ २६ ॥

त्रयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥

१. प्रत्यङ्ङिदं ज्योतिरुच्यते is omitted by Durga.

२. उदेषि...सर्वम् is omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

३. Omitted by C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

४. °सि व W 2.

५. RV. I. 50. 6.

६. Cf. BD. ii. 65:

प्रकाशं किरणैः कुर्वन्तेनैव केशिनं विदुः ।

७. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

८. RV. X. 136. 1.

९. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

१०. Cf. BD. i. 94; ii. 65.

११. तेषामेषा C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, R 2, R 3, R 5, S.

१२. RV. I. 164. 44; AV. 9. 10. 26.

त्रयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते । कालेकालेऽभिविपश्यन्ति । संवत्सरे वपत एक एषाम् । इत्यग्निः पृथिवीं दहति । सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यः । गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य ।

अथ यद् रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद् वृषाकपिर्भवति । वृषाकम्पनः ।

तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्नं शनोऽस्तमेपि पथा पुनः ।

विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वैः कर्माणि कल्पयावहै । य एष स्वप्नं शनः । स्वप्नाशयति । आदित्य उदयेन । सोऽस्तमेपि पथा पुनः । सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ।

यमो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे देवैः सुं पिबते यमः ।

अत्रा नो विस्पतिः पिता पुराणां अनु वेनंति ॥

यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृक्षये वा । अपि वोपमार्थे स्यात् । वृक्ष इव सुप-
लाश इति । वृक्षो वृश्चनात् । पलाशं पलाशनात् । देवैः संगच्छते यमः । रश्मि-
भिरादित्यः । तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत ।

अज एकपादजन एकः पादः । एकेन पादेन पातीति वा । एकेन पादेन पिब-
तीति वा । एकोऽस्य पाद इति वा ।

एकं पादं नोत्तिदति ।

इत्यपि निगमो भवति । तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ २९ ॥

१. The whole passage त्रयः...मध्यमस्य is quoted by SRV. I. 164. 44. p. i. 716.

२. Cf. BD. ii. 67.

३. कल्पयावहै Roth.

४. RV. X. 86. 21; AV. 20. 126. 21.

५. Omitted by W 2.

६. नाशयसि Roth & SRV. X 86. 21. p. iv. 271.

७. The passage सुप्रसूतानि...पथा पुनः is quoted by SRV. loc. cit.

८. N. 10. 19.

९. RV. X. 135. 1.

१०. पलाशदनात् M 3; पलाशं पलाशनात् is omitted by Durga.

११. AV. 11. 4. 21.

पावीरवी तन्यतुरेकपादुजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।
विश्वे देवासः शृण्वन्वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ॥

पविः शल्यो भवति । यद्विपुनाति कायम् । तद्वत् । पवीरमायुधम् । तद्वा-
निन्द्रः पवीरवान् ।

अतितस्थौ पवीरवान् ।

इत्यपि निगमो भवति । तद् देवता वाक्पावीरवी । पावीरवी च दिव्या वाक् ।
तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्चैकपाद् दिवो धारयिता । सिन्धुश्च । आपश्च
समुद्रियाश्च । सर्वे च देवाः । सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या । प्रयुक्तानि धीभिः
कर्मभिर्युक्तानि । शृण्वन्तु वचनानीमानीति ।

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवत्येन्द्राग्र्यामृचि ॥ ३० ॥

यदिन्द्राग्री परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥

इति सा निगदव्याख्याता ।

समुद्रो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितृषां प्रज्ञो अभि रक्षति व्रतम् ।

महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणैर्वारभम् ॥

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः पर्यासते [माध्यमिकां
वाचम्]^{११} । मध्यमः पितृषां प्रज्ञः पुराणोऽभिरक्षति व्रतं कर्म । महः समुद्रं वरुण-
स्तिरोऽन्तर्दधाति । अथ धीराः शक्नुवन्ति धरुणेषूदकेषु कर्मण आरभमारब्धुम् ।

१. RV. X. 65. 13.

२. Cf. SRV. X. 65. 13. p. iv. 201:
पविः शल्यो भवति...कायमित्यादि निरु-
क्तमनुसंधेयम् ।

३. RV. X. 60. 3. Durga remarks:
निर्वचनस्यास्यामृच्युत्तरे पादे सम्यक्
पाठोऽन्वेष्टव्यः ।

४. च is omitted & added between
धारयिता and सिन्धुः in M 3.

५. N. 1. 13, 14; cf. 9. 31; 11. 36.

६. RV. I. 108. 10.

७. N. 2. 10.

८. प्रज्ञो W 2.

९. RV. IX. 73. 3.

१०. माध्यमकाः C 7. M 3.

११. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

१२. Omitted by Roth.

१३. प्रज्ञो W 2.

१४. आरभम् M 3.

१५. आरब्धम् W 2.

अज एकपाद् व्याख्यातः । पृथिवी व्याख्याता । समुद्रो व्याख्यातः । तेषामेष
निपातो भवत्यपरस्यां बहुदेवतायामृचि ॥ ३२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा क्रतावृधो हुवाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु । अजश्चैकपात्पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे च देवाः ।
सत्यवृधो वा । यज्ञवृधो वा । हयमाना मन्त्रैः स्तुताः । मन्त्राः कविशस्ताः ।
अवन्तु । मेधाविशस्ताः ।

दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा । प्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमिति वा ।

अथर्वा व्याख्यातः । मनुर्मननात् । तेषामेष निपातो भवत्येन्द्राग्र्यामृचि ॥ ३३ ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमलत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्तु स्वराज्यम् ॥

यामथर्वा च । मनुश्च पिता मानवानाम् । दध्यङ् च । धियमतनिषत । तस्मि-
न्ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वथेन्द्र उक्थानि च संगच्छन्ताम् । अर्चन्त्योऽनूपास्ते स्वारा-
ज्यम् ॥ ३४ ॥

अथातो युस्थाना देवगणाः । तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति । आदि-
त्या व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुहा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्थमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥

घृतसूः घृतप्रस्राविण्यः । घृतप्रस्राविण्यः । [घृतसानिण्यः । घृतसारिण्यः]^{१२}
इति वा । आहुतीरादित्येभ्यश्चिरं जुहा जुहोमि । [चिरं जीवनाय ।]^{१३} चिरं राजभ्य
इति वा । शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता दक्षो
वरुणोऽंशश्च । अंशोऽंशुना व्याख्यातः ।

१. N. 12. 29.

२. N. 12. 30.

३. loc. cit.

४. RV. VI. 50. 14; VS. 34. 53.

५. ०स्मिन्ध्यानमिति C 4, C 5, C 7, M 3,
Mi, W 1, W 2, W 3.

६. N. 11. 18.

७. ०मरणम् M 3.

८. Cf. BD. iii. 121.

९. RV. I. 80. 16.

१०. मनुष्य M 3.

११. तस्मिन्कर्मणि ब्रह्माणीन्द्र उक्थानि C 4,
C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2,
W 3.

१२. N. 2. 13.

१३. RV. II. 27. 1; VS. 34. 54.

१४. ०प्रस्राविण्यः C 6, C 7; S'ivadatta.

१५. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,
Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2,
W 3.

सप्त ऋषयो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ।

सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । रश्मय आदित्ये । सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । संवत्सरमप्रमाद्यन्तः । सप्तापनास्त एव स्वपतो लोकमस्तमितमादित्यं यन्ति । तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यौ । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । षडिन्द्रियाणि विद्या सप्त-
म्यात्मनि । सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । शरीरमप्रमाद्यन्ति । सप्तापनानीमान्येव
स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति । तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ
प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्च । इत्यात्मगतिमाचष्टे ।

तेषामेषापरा भवति ॥ ३७ ॥

तिर्यग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।

अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥

तिर्यग्विलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा । यस्मिन्यशो निहितं विश्वरू-
पम् । अत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयः । ये अस्य गोपा महतो बभूवुः । इत्य-
धिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । तिर्यग्विलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा । यस्मिन्यशो
निहितं विश्वरूपम् । अत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि । यान्यस्य गोर्तृणि महतो
बभूवुः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ।

देवा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्कृज्यतां देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिर्न्तु जीवसे ॥

१. N. 10. 26.

२. सत्रसदौ च देवौ Roth.

३. VS. 34. 55.

४. अत्र C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

५. Cf. AV. 10. 8. 9. The accent of this stanza marked by Roth and S'ivadatta differs from that of the AV.

६. सर्वरूपम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; Roth & S'ivadatta.

७. सर्वरूपम् C 1, C 2, C 3, C 6, M 1, M 4, S; Roth & S'ivadatta.

८. गोप्त्रीणि C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

९. N. 7. 15.

१०. RV. I. 89. 2; VS. 25. 15.

देवानां वयं [सुमते] कल्याण्यां मतौ । ऋजुगामिनाम् । कंतुगामिनामिति वा । देवानां दानमभि नो निवर्तताम् । देवानां सख्यमुपसीदेम वयम् । देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ।

विश्वेदेवाः सर्वेदेवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥

ओमासश्वर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गंत ।

दाश्वांसौ दाशुषः सुतर्मे ॥

अवितारो वा । अवनीया वा । मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत । दत्तवन्तः । दत्तवतः सुतमिति ।

तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते । यत्तु किंविद् बहुदैवतं तद् वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते । यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिः । अनत्यन्तगत-
स्त्वेष उद्देशो भवति ।

बभ्रुरेको ।

इति दश द्विपदा अलिङ्गाः । भूतांशः काश्यपे आश्विनमेकलिङ्गम् । अभितर्पणीयं सूक्तमेकलिङ्गम् ।

साध्या देवाः साधनात् । तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । अग्निनाग्निमयजन्त देवाः ।

अग्निः पशुरासीत् । तमालभन्त । तेनायजन्त । इति च ब्राह्मणम् ।

१. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7, Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

२. ऋजु° W 2.

३. Quoted by SRV. I. 89. 2. p. i. 395.

४. RV. I. 3. 7; VS. 7. 33; 33. 47.

५. °मिव C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

६. Cf. BD. ii. 128, 132, 133.

७. The term विश्वलिङ्गम् is used in BD. iii. 43.

८. Cf. SRV. I. 3. 7. p. i. 38.

९. RV. VIII. 29.

१०. बभ्रुरेक...अलिङ्गाः is placed after

आश्विनमेकलिङ्गम् in C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3; is omitted by Durga.

११. भूतांशः काश्यपः is the seer of RV. X. 106.

१२. Cf. BD. VIII. 18; cf. Sarvānu. VIII. 21.

१३. अभितर्पणं M 3.

१४. RV. III. 38.

१५. RV. I. 164. 50; X. 90. 16; AV. 7. 5. 1; VS. 31. 16.

१६. Quoted by SRV. I. 164. 50. p. i. 719.

१७. Cf. AB. i. 16. 36, 38-40; TS. V. 7. 26. 1: अग्निः पशुरासीत् । तेनायजन्त ।

तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः संसेव्यन्त । यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः । पूर्वं देवयुगमित्याख्यानम् ।

वसवो यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या । तस्मात्पृथिवीस्थानाः । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या । तस्मान्मध्यस्थानाः । वसव आदित्यरश्मयो विवासनात् । तस्माद् युस्थानाः ।

तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥

सुगा वो देवाः सदनैमकर्म य आजग्मुः सर्वनमिदं जुषाणाः ।

जुक्षिर्वासः पृषिर्वासश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

स्वागमनानि वो देवाः सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि । जुषाणाः स्वादितवन्तः । पीतवन्तश्च । सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि ।

तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥

ज्मया अत्र वसवोऽरमन्त देवाः । ज्मा पृथिवी । तस्यां भवा उरौ चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त रमयन्त । शुभ्राः शोभमानाः । अर्वाक् एनान्पथो बहुजवाः कुरुध्वम् । शृणुत दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेः ।

वाजिनो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षंसि सनैम्यस्युयवन्नमीर्वाः ॥

१. समसेवन्त C 1, C 2, C 3, C 6, M 3, Mi, R 2, R 3, R 5, S.

२. युस्थानो Roth.

३. सुपथा अकर्म Durga & S'ivadatta.

४. सर्वनमिदं Roth.

५. Cf. TS. i. 4. 44. 2; cf. AV. 7. 97. 4:

सुगा वो देवाः सदनैमकर्म य आजग्म

सर्वने मा जुषाणाः । वहमाना भरमाणाः

स्वा वसूनि वसुं धर्मं दिवमा रोहतातु ॥

Cf. VS. 8. 18:

सुगा वो देवाः सदनैमकर्म य आजग्मेदं

सर्वनं जुषाणाः । भरमाणा वहमाना

हवीर्षि अस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥

६. अत्र Roth.

७. RV. VII. 39. 3.

८. रमयन्त is omitted in M 3, but is added on the margin; also omitted by Durga.

९. सर्वा M 3.

१०. N. 2. 28.

११. RV. VII. 38. 7; VS. 9. 16; 21. 10.

सुखा नो भवन्तु वाजिनो हानेषु देवतातौ यज्ञे । मितद्रवः सुमितद्रवः । स्वर्काः स्वध्वना इति वा । स्वर्चन इति वा । स्वर्चिष इति वा । जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षंसि च । क्षिप्रमस्यद्यवयन्तु । अमीवा देवाश्वा इति वा ।

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥

देवानां पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः । प्रावन्तु नः । [तुजये] अपत्यजननाय चान्न-संसननाय च । याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम् ।

तासामेषापरा भवति ॥ ४५ ॥

उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नेः प्राय्यश्विनी राद ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥

अपि च ग्रा व्यन्तु देवपत्न्यः । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । अग्राय्यग्नेः पत्नी । अश्वि-न्यश्विनोः पत्नी । राद राजते । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्यः कामयन्तां य ऋतुकालो जायानां य ऋतुकालो जायानाम् ॥ ४६ ॥

॥ इति द्वादशोऽध्यायः ॥

१. व्यन्तु C 4, C 5, C 7, M 3, Mi, W 1, W 2, W 3.

२. तासामेषा M 3.

३. RV. V. 46. 7; AV. 7. 49. 1.

४. Omitted by BK, C 4, C 5, C 7,

Kn, M 3, Mi, R 8, W 1, W 2, W 3.

५. कर्मणि व्रते M 3.

६. RV. V. 46. 8.

७. Quoted by SRV. V. 46. 8. p. ii. 602.

[अथातो युस्थाना वंसातिषु सेहेहं जाता प्रातर्युजा प्रातर्यजध्वमुषस्तच्चित्रं-
मेता उत्थाः सुकिंशुकं वृषाकपाय्यपागूहंस्त्वष्टा दुहित्रे संविता विश्वारूपाणि
प्रातर्जितमुदुत्यं चित्रं शुक्रं ते पथस्वथ ईदं विष्णुर्विश्वानरो व्याख्यातो विश्वानरस्य
येना^१ पावकेति चतुष्कं केदर्यं^२ अग्निं त्रयः केशिनः पुनरेहि यस्मिन्वृक्षे पावीरवी यदि-
न्द्राग्नी पवित्रवन्त उत नोऽहिर्यामथर्वाधातो युस्थाना देवगणा इमा गिरः संत
ऋषयस्तिर्यग्बिलो देवानां भद्रौमांसो यज्ञेन सुगा वो देवा जमया अत्र शं नो भवन्तु
देवानां पत्नीरुतंश्चा व्यन्त्विति षट्चत्वारिंशत् ॥]^१

॥ इत्युत्तरपट्टे षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ इति निरुक्ते द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति दैवतं काण्डमुत्तरार्धं च समाप्तम् ॥

१. Small figure within brackets represents the corresponding section of the twelfth chapter of the *Nirukta*.

अथ परिशिष्टम् ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते । अपि वा संप्रत्यय एव स्यात् । माहाभार्याद्
देवतायाः । सोऽग्निमेव प्रथममाह ।

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमांशुशुक्षणिः । इति यथैतस्मिन्सूक्ते ।

न हि त्वदारे निमिशेषश्च नेशे^१ । इति वरुणस्य ।

अथैपेन्द्रस्य ॥ १ ॥

यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥

यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्सहस्रमपि
सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्युवीतामिति ।

अथैपादित्यस्य ॥ २ ॥

१. MS. Wilson 475 dated Samvat 1443 (=1387 A. D.), which gives Durga's comm. on ch. 7-12 of the *Nirukta*, does not contain the *paris'ista*. Another MS. (Mill. 142.) of Durga's comm. on both parts of the *Nirukta* ends with ch. 12th which is finished on f. 123. (355). The colophon is as follows: sic. समाप्तग्रन्थः This MS. is dated 1839 A. D. & does not contain the *paris'ista*.

the 13th ch. from the previous part; the numbering of the leaves which contain the 13th is from the beginning of the MSS. of the shorter recension, M 3, C 5, W 2 and Mi, write the 13th ch. continuously, with श्री or ॐ at the beginning. C 4 separates the 13th & begins ॐ नमो गणेशाय; W 1 separates & begins: श्री गणेशाय नमः ॥; W 3 separates & begins: ॐ नमो यास्काय ॥.

३. महाभार्याद् Mi; Roth.

४. RV. II. 1. 1.

५. RV. II. 28. 6.

६. RV. VIII. 59. 5.

७. ॐ. C 3.

२. The 13th ch. is written continuously: ॥ श्री ६ ॥ ॐ अथेमा etc. in M 1; with simply ॐ in M 4, C 2; with ॥ ६ ॥ in C 6 and S. C 1 is incomplete; and C 3 separates

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।

क^१स्य पुल्वघो मृगः कमगंजनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरैः ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन । क^१स्य पुल्वघो मृगः । क^१स्य बह्वादी मृगः । मृगो माष्टैर्गतिकर्मणः । कमगमदेशं जनयोपनः । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्गम आदित्यम् ।

अथैषादित्यरश्मीनाम् ॥ ३ ॥

वि हि सोतोरसृक्षतु नेन्द्रं देवममंसत ।

यत्रामदवृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरैः ॥

व्यसृक्षत हि प्रसवाय । न चेन्द्रं देवममंसत । यत्रामाद्यवृषाकपिः । अर्य ईश्वरः । पुष्टेषु पोषेषु । मत्सखा मम सखा । मदनसखा । ये नः सखायस्तैः सहेति वा । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्गम आदित्यम् । अथैषाश्विनोः ॥ ४ ॥

सृण्येव जर्भरीं तुर्फरीं नैतोशेव तुर्फरीं पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरु ता मे जराय्वजरं मरायु ॥

सृण्येवेति द्विविधा सृणिर्भवति । भर्ता च हन्ता च । तथाश्विनौ चापि भर्तारौ । जर्भरी भर्तारावित्यर्थः । तुर्फरीतु हन्तारौ । नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका । नितोशस्यापत्यं नैतोशम् । नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ । उदन्यजेव जेमना मदेरु । उदन्यजेवेत्युदकजे इव । रत्ने सामुद्रे चान्द्रमसे वा । जेमने जयमने । जेमना मदेरु । ता मे जराय्वजरं मरायु । एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम् ।

अथैषा सोमस्य ॥ ५ ॥

१. कमगं जनयोपनो. Mi, C 3, C 4.

२. RV. X. 86. 22.

३. Identical with the explanation given in N. 1. 20.

४. Quoted SRV. X. 86. 22. p. iv. 271.

५. RV. X. 86. 1.

६. Quoted in N. 1. 4. to illustrate the use of the particle *na*.

७. यत्रामतवृषा. C 5; यत्रामाद्यवृषा. M 1, M 3.

८. मद्यवृषा. C 3.

९. ईश्वरः Mi; omitted by C 4.

१०. Omitted by Durga.

११. RV. X. 106. 6.

१२. SRV. X. 106. 6. p. iv. 354.

१३. चान्द्रमसीति वा M 3, Mi, W 2, C 4, C 5; चान्द्रमसेति वा. B.

१४. जराय्वजरं M 3, Mi, W 2, C 4, C 5.

१५. This entire section together with 6th 7th and 8th is omitted by the commentary attributed to Durga.

तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः ।

तरत्स मन्दी धावति ॥

तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिम् । धारा सुतस्यान्धसः । धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतेस्य । अथैषा यज्ञस्य ॥ ६ ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः । त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये । सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि । त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैः । वृषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महो देव इत्येष हि महान्वेवो यद्यज्ञो मर्त्या आविवेशेति । एष हि मनुष्यानाविशति यजनाय । तस्योत्तरभूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते । तेऽमुमेव लोकं गतवन्तमीक्षन्तमिति । आ द्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इति । अथैषा वाचः प्रवह्नितेव ॥ ८ ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निर्हिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

१. RV. IX. 58. 1.

२. SRV. IX. 58. 1. p. iii. 664.

३. RV. IV. 58. 3.

४. शृङ्गे. C 3. cf. SRV. IV. 58. 3. p. ii. 492.

५. शंसति. C 3.

६. मनुष्याणां. M 3.

७. Cf. Gopatha Brāh. I. 2. 16. It appears that the passage in the Nirukta is an adaptation of the Brāhmaṇa.

The stanza is quoted by Patañjali in the introductory part of the *Mahābhāṣya* and is interpreted with reference to grammar i. e. 4, horns are the four parts of speech,

noun, verb, preposition & particle; 3 feet are the 3 tenses; seven hands are the seven cases and so on.

Cf. S'abara on *Mīmāṃsā* I. 2. 46. Cf. also Kumārila in his *Tantravārtika* on the same sūtra.

८. AV. 4. 14. 4; VS. 17. 68.

९. गतवन्त ईक्षन्त W 2, C 5; C 4 reads इच्छन्त, a क्ष being added on the margin.

१०. The commentary attributed to Durga is resumed on the 13th ch. from अथैषा etc.

११. RV. I. 164. 45.

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनः । गुहायां ग्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूहतेः । तुरीयं त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः । मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजुषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके । पशुषु तूणेषु मृगेष्व्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः । अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक्सृष्टा चतुर्थी व्यभवत् । एष्वेव लोकेषु ग्रीणि पशुषु तुरीयम् । या पृथिव्यां सामौ सा रथन्तरे । यान्तरिक्षे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयिनी । अथ पशुषु ततो या वाग्वयसि च तं ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणाम् । इति । अथैषाक्षरस्य ॥ ९ ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेदु किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषण्णाः सर्वे । यस्तन्न वेद किं स ऋचा करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुष उपदिशति । कतमत्तदेतदक्षरम् । ओमित्येषा वागिति शाकपूणिः । ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु । एतद् वा एतदक्षरं यत्सर्वा त्रयीं विद्यां प्रतिप्रेति । इति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणेः । एषगर्भवति यदेनमर्चन्ति प्रत्यूचः सर्वाणि भूतानि तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षरं भवति । रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्यधिदैवतम् ।

अथाभ्यात्मम् । शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यूचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यद्विनाशिधर्मं तदक्षरं भवति । इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः ॥ ११ ॥

१. Cf. S'B. IV. 1. 3. 15, 16.

२. तूणवे M 3, W 2, Mi, C 4.

३. बृहती. M 3.

४. स्तन इलावथ M 3, C 3; स्तनयिलावथ Mi, C 4; स्तनयिलावथ M 1, M 4, C 2, C 5, C 6, W 1, W 2, W 3; R, B. and Gupe in the Bhand. comm. vol. p. 50.

५. Cf. PMbh. i. 1. 1. p. i. 3.

६. Cf. MS. I. 11. 5. Also cf. KS. XIV. 5, where also this quotation occurs with small variants.

७. RV. I. 164. 39.

८. अधिनिषणः C 3.

९. KB. 6. 12.

१०. शाकपूणिः Mi, W 2, C 4, C 5.

११. प्रत्यूचं M 3, W 2, C 4, C 5.

१२. ०न्मात्रेभ्यः M 3, Mi, W 2, C 4, C 5.

१३. यान्यस्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादः M 3, W 2, C 3, C 4, C 5; यान्यस्मिन्नधिनिषण्णानी० Mi; यान्यस्मिन्नात्मन्येकं M 1; यान्यस्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादः B; यान्यस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मप्रवादः is another variant given in B.

अक्षरं न क्षरति । न क्षीयते वा । क्षयं भवति । वाचोऽक्ष इति वा । अक्षो यानस्याज्जनात् । तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादिति । अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूहः । अपि श्रुतितोऽपि तर्कतः । न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः । प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः । न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृपेरतपसो वा । पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तात् । मनुष्या वा ऋषिषूक्तामत्सु देवानब्रुवन् । को न ऋषिर्भविष्यतीति । तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूहम् । तस्माद्यदेव किंचानूचानोऽभ्यूहत्वात् तद्भवति ॥ १२ ॥

हृदा तष्टेपु मनसो जवेपु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्मणो वि चरन्त्यु त्वे ॥

हृदा तष्टेपु मनसां प्रजवेपु यद्ब्राह्मणाः संयजन्ते समानाख्याना ऋत्विजः । अत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिः । ओहब्रह्मण ऊहब्रह्मणः । ऊह एषां ब्रह्मेति वा । सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः । तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यम् । तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यम् । तस्माच्छन्दस्सु शेषा उपेक्षितव्याः । अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्वाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥^{१३}

१. वाक्क्षरं M 1, C 3; वाक्षरं M 4, C 2, C 6, W 1, W 3; Roth.

२. पादानस्यां M 3, Mi, W 2, C 4, C 5.

३. तर्कितो C 3.

४. Cf. N. 1. 20; 2. 4.

५. Cf. BD. VIII. 129. न प्रत्यक्षमनृपेरस्ति मन्त्रम् । Cf. also उच्यते on RVP. तथा चोक्तं । नहि प्रत्यक्षमस्त्यनृपेर्भवेति इति.

६. N. 1. 16.

७. ०देवं B.

८. Cf. Kumārila Bhaṭṭa, *Tantravārtika*. Benares ed. p. 132. or I. 3. 7.

बहुकालाभ्यस्तवेदतदर्थज्ञानाहितसंस्काराणां वेदनियतमार्गानुसारिप्रतिभानां नोन्मार्गेण प्रतिभानं सम्भवतीत्याश्रित्योच्यते यदेव किंचानूचानोऽभ्यूहत्वात् तद्भवतीति ।

९. RV. X. 71. 8.

१०. मनसां प्रजवेपु is missing in M 1, added on the margin in a different handwriting.

११. SRV. X. 71. 8. p. iv. 222.

१२. Roth does not repeat अनुभवति, which should be done as the evidence of Mss. shows. Mss. of both recensions without any exception repeat *anubhavati* which is a sure indication that the chapter is concluded.

१३. M 4, has the colophon: sic. ॥ इति १३ अध्यायः ॥; C 2, has the colophon: sic. ॥ इति निरुक्ते उत्तरपदके सप्तमोऽध्यायः ॥ ६ ॥ शुभं भवतु ॥

S & C 6, have the Colophon: sic. ॥ इति निरुक्ते उत्तरपदके सप्तमोऽध्यायः ॥; Mss. of the shorter recension have the following colophon: १३। प्रथमः पादः । M 3; C 5, W 2, W 3; ॥ १३ ॥ त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ C 4, W 1; sic. ॥ त्रयोदशोऽध्याये प्रथमः पादः ॥

In the introduction to his commentary on the Rgveda, Sāyana describes the Nirukta as follows: तद्व्याख्यानं च समाज्ञायः समाज्ञात इत्यारभ्य तस्मात्तस्यास्ताद्वाव्यमनुभवत्यनुभवति.

दयाख्यातं दैवतं यैज्ञाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः ।

सूर्य आत्मा ।

इत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्ति । अथैतं महान्तमात्मानमेव-
र्गणः प्रवदति ।

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः । इति ।

अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाच ।

अग्निरस्मिं जन्मना जातवेदाः^{११} ।

अहमस्मि प्रथमजो इत्येताभ्याम् ॥ १४^{१३} ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।

अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो धर्मो हविरस्मि नाम^{११} ॥

नुभवत्यन्तैर्द्वादशभिर्ध्यायैर्यास्को नि-
ममे । This shows that by the
time of Sāyana, the 13th section
was regarded as an integral
part of the Nirukta. That this
was Sāyana's genuine belief is
further supported by his frequent
quotations from these sections.

Madhusūdana Sarasvatī (C.
1560 A. D.) writes in his com. on
the *Mahimnastotra*, s'loka 7 भगवता
यास्केन 'समाज्ञायः समाज्ञातः इत्यादि
त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्तमारचितम् ।

A summary of the thirteen
sections is added as follows:—
अथेमा यैद्यावो यैदुदञ्चो वि हि सौतोः
सृण्येव तैरस्स चत्वारि शृङ्गा स्वयन्तश्च-
त्वारि वागृवो अक्षर आदित्य इत्यक्षरं
न क्षरति हृदा तष्टेषु त्रयोदश ॥
M 4, C 2, C 6, S. C 2 include
this summary in that of the
following 37 sections given at the
end of the last section of the
next chapter. Although accord-
ing to the colophon of C 2 the
13th ch. comes to an end, yet no
summary of its contents is made.
This shows that, in reality, the
13th ch. is not ended.

१. M 1 begins with ॐ but it does
not begin every ch. with ॐ. M 4

begins with ॐ, and every ch. is
commenced with ॐ. The text is
not written continuously but is
separated from the previous part
in C 6.

२. See N. 7-12. chapters.

३. See N. 13. 1-13.

४. Fragment of RV. I. 115. 1.

५. कर्मद्रष्टा M 3, C 5, Sec. Bib. Ind.
IV. 368.

६. Cf. N. 7. 18.

७. ॐपेर्गणः Bib. Ind.

८. प्रवदन्ति M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
S; R. B. Bib. Ind.

९. RV. I. 164. 46.

१०. रश्मि C 3.

११. RV. III. 26. 7.

१२. ARS. 1. 9; TB. 2. 8. 8. 1; TA. 9.
10. 6; TU. 3. 10. 6; Nrp. U. 2. 4.

१३. ॥ १४ ॥ १ ॥ M 1; ॥ १४ ॥ C 2, C 3;
॥ १ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 1,
W 3; W 2 places the figure
॥ १४ ॥ although the words इति
प्रथमः पादः are written after the
13th section. Mi has the figure
॥ १ ॥ १४ ॥. This will indicate the
method used by various Mss. in
numbering the following sections.

१४. धर्मो R. See Bib. Ind. IV. 368.

अहमस्मि प्रथमजा कृतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाम ।

यो मा ददाति स इदेवमावद अहमममममदन्तमैधि ॥

इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूव । एवं तं व्याजहारायन्तमात्मानमध्यात्मजमन्ति-
कमन्यसा आचक्ष्वेति ॥ १५^६ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पृथिभिश्चरन्तम् ।

स सग्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः^१ ॥

आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति । अथैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद्ब्रह्म
तत्सत्यं तत्सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तदमृतं तच्छुक्लं
तन्निष्ठो भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके । तत्क्षेत्रं तज्ज्ञानात्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरा-
त्मकम् । अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति । सत्त्वं रजस्तम इति । सत्त्वं तु मध्ये
विशुद्धं तिष्ठति । अभितो रजस्तमसी इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो
विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते । प्रतिभातिलिङ्गो महानात्मा तमोलिङ्गो
विद्या प्रकाशलिङ्गस्तमः । अपि निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ १६^{११} ॥

आकाशगुणः शब्दः । आकाशाद्यायुर्दिगुणः स्पर्शः । वायोज्योतिस्त्रिगुणं
रूपेण । ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेन । अद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन । पृथिव्या
भूतग्रामस्थावरजङ्गमाः । तैदेतदहर्गुणसहस्रं जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्स्यन्नङ्गानि
प्रत्याहरति । भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति । पृथिव्यपः । आपो ज्योतिषम् । ज्योति-
र्वायुम् । वायुराकाशम् । आकाशो मनः । मनो विद्याम् । विद्या महान्तमात्मानम् ।
महानात्मा प्रतिभाम् । प्रतिभा प्रकृतिम् । सा स्वपिति युगसहस्रं रात्रिः । तावेता-
वहोरात्रावजस्रं परिवर्तते । स कालस्तदेतदहर्भवति ।

युगसहस्रपर्यन्तमहर्गद्भ्यो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनीः ॥ इति ॥ १७^{१६} ॥

१. नाभिः M 1, M 4, C 2, C 6, W 1,
S. cf. SV. See. Bib. Ind. loc. cit.
२. इदेवमावा M 1, M 4, C 2, C 6, S.
Roth, B; इवेदमावाद C 3, see Bib,
Ind. loc. cit.
३. ARS. I. 9; TB. 2. 8. 8. 1; TA. 9.
10. 6; TU. 3. 10. 6; Nrp. U. 2. 4.
४. व्याजहारायतम etc. R. ते व्याजहारा-
यन्तम L.
५. ॐभ्यात्म R.
६. ॥ २ ॥ M 4, C 6, S; ॥ २ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 1,
W 3; ॥ २ ॥ १५ ॥ Mi, ॥ १५ ॥ M 1,
C 2, C 3; W 2.
७. RV. I. 164. 31; X. 177. 3.
८. Missing in the text but added
on the margin in a different
handwriting in M 1.

९. तदज्ञाना Roth. see Bib. Ind.
IV. 370.
१०. निरात्मजम् M 1, Roth. see Bib.
Ind. loc. cit.
११. ॥ ३ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ३ ॥ of the
second pāda, M 3, C 4, C 5, W 1,
W 3; ॥ ३ ॥ १६ ॥ Mi; ॥ १६ ॥ M 1,
C 2, C 3; W 2.
१२. Cf. Manu. I. 75.
१३. Cf. Bh. Gītā. VIII. 16-19.
१४. Omitted by M 1.
१५. Cf. Bh. Gītā. VIII. 17; of. Manu
i. 73; cf. BD. VIII. 98.
१६. ॥ ४ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ४ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 1,
W 3; ॥ ४ ॥ १७ ॥ Mi; ॥ १७ ॥ M 1,
C 2, C 3; W 2.

तं परिवर्तमानमन्योऽनुप्रवर्तते । स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते । स मिथ्यादर्शनेदं पावकं महाभूतेषु चिरोष्वाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च वक्ता च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः । पार्थिवोऽस्त्वष्टौ गुणान्विद्यात् । त्रीन्मातृतस्त्री-
न्यपितृतः । अस्थिस्त्रायुमज्जानः पितृतः । त्वद्भांसशोणितानि मातृतः । अन्नपात्रमि-
त्यष्टौ । सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि कृतः ॥ १८^३ ॥

स यद्यनुह्यते तद्भवति । यदि धर्ममनुह्यते तद्देवो भवति । यदि ज्ञानमनु-
ह्यते तदमृतो भवति । यदि काममनुह्यते संव्यवते । इमां योनिं संदध्यात् ।
तदिदमेव मतम् । श्लेष्मा रेतसः संभवति । श्लेष्मणो रसः । रसाच्छोणितम् ।
शोणितान्मांसम् । मांसान्मेदः । मेदसः स्नावा । स्नावोऽस्थीनि । अस्थिभ्यो मज्जा ।
मज्जातो रेतः । तदिदं योनौ रेतः सिकं पुरुषः संभवति । शुक्रातिरेके पुमान्भवति ।
शोणितातिरेके स्त्री भवति । द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति । शुक्रेण भिन्नेन यमो
भवति । शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च । तत्कथमिदं शरीरं परं संयम्यते ।
सौम्यो भवति । एकरात्रोषितं कललं भवति । पञ्चरात्राद् बुधुदाः । सप्तरात्रापेशी ।
द्विसप्तरात्राद्बुधुदः । पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति । मासमात्रात्कठिनो
भवति । द्विमासाभ्यन्तरे शिरः संपद्यते । मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः । मासचतु-
ष्केण त्वग्यादेशः । पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः । षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च
संभवति । सप्तमे चलनसमर्थो भवति । अष्टमे बुध्याध्यवस्यति । नवमे सर्वाङ्ग-
संपूर्णो भवति ।

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।

नानां योनिसंहस्राणि मयोपितानि यानि वै ॥

आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।

मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥

अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।

संख्यं योगं समभ्युस्येऽपुरुषं वा पञ्चविंशकर्म ॥ इति ।

ततश्च दशमे मासे प्रजायते । जातश्च वायुना स्पृष्टो न सरति जन्म-
मरणम् । अन्ते च शुभाशुभं कर्मेतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ १९ ॥

१. प्राणं चक्षुश्च M 3, C 4, C 5, W 1,
W 2, W 3, Mi

२. See Bib. Ind. IV. 372.

३. ॥ ५ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ५ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 1,
W 3; ॥ ५ ॥ १५ ॥ Mi; ॥ १५ ॥ M 1,
C 2, C 3; W 2.

४. धर्मोऽनु० Bib. Ind. loc. cit.

५. ०दभन्नवतम् M 3, Mi, W 1, W 2,
C 4; ०दभन्नमतम् C 5.

६. Cf. AB. ii. 5. 5; iii. 3. 13. see
Bib. Ind. IV. 373.

७. शुक्रभिन्नेन M 1, M 4, C 2, C 3,
C 6, S, R. see Bib. Ind. IV. 373.

८. कठिनो R.

९. Cf. the Garbhopenisat. 4.

१०. "

११. Untraced.

१२. स्पृष्टस्तन्न. M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
S, R. B.

१३. The passage: रसाच्छोणितम्...शुभा-
शुभं कर्म is almost identical with
the Garbhopenisat. 2-4.

१४. ॥ ६ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ६ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 1,
W 3; ॥ ६ ॥ १९ ॥ Mi, ॥ १९ ॥ M 1,
C 2, C 3; W 2.

अष्टोत्तरं संधिशतमष्टकपालं शिरः संपद्यते । षोडश वपापलानि । नव स्नायु-
शतानि । सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणाम् । अर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यः । हृदयं ह्यष्टक-
पालानि । द्वादशकपालानि जिह्वा । वृषणौ ह्यष्टसुषणौ । तथोपस्थगुदोपयवेतन्मूत्र-
पुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वाद्नुपचितकर्माणावन्योन्यं जयेते इति । तं विद्याक-
र्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च । महत्यज्ञानतमसि मग्नौ जरामरणक्षुत्पिपासाशो-
कक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमानः सोऽस्मादा-
र्जवं जवीभावानां तन्निर्मुच्यते । सोऽस्मापात्रं महाभूमिकावच्छरीराभिषेकमात्रैः
प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणोऽनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये
पुनरिमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ २०^६ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोकानि वा
कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्रात्रिम् । रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् ।
अपक्षीयमाणपक्षाद् दक्षिणायनम् । दक्षिणायनात्पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्र-
मसम् । चन्द्रमसो वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये
पुनरेवेमल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोकानि वा कर्माणि
कुर्वन्ति तेऽर्विरभिसंभवन्ति । अर्विषरहः । अह्न आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्यमाण-
पक्षादुदगयनम् । उदगयनाद्देवलोकम् । देवलोकादादित्यम् । आदित्याद्वैद्युतम् ।
वैद्युतान्मानसम् । मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवन्ति । ते न पुनरावर्तन्ते ।
शिष्टा दन्दशूका यत इदं न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्यम् । अथाप्याह ॥ २२ ॥^{१०}

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।

नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥

न तं विद्यया विदुषो यमेवं विद्वांसो वदन्ति । अक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्मा-

१. ततो M 1, C 2, C 3, C 6.

२. पाद्येत० M 3, Mi, C 4, C 5, W 1,
W 2.

३. कर्मणा M 3, Mi, C 4, C 5, W 1,
W 2; see Bib. Ind. IV. 375.

४. ०दार्जवजवी० M 1, M 4, C 2, C 3,
C 6, S; B.

५. सोऽस्मात्पात्रमहा० M 3, Mi, W 1,
W 2, W 3, C 4, C 5.

६. ॥ ९ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ९ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 1,
W 3; ॥ ९ ॥ २० ॥ Mi; ॥ २० ॥ M 1,
C 2, C 3; W 2.

७. तस्य संक्षये is omitted by M 3, Mi,
W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

८. पुनरिमल्लोकं L.

९. ॥ ८ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ८ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 1,
W 3; ॥ ८ ॥ २१ ॥ Mi; ॥ २१ ॥ M 1,
C 2, C 3; W 2.

१०. ॥ ९ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ९ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 3;
॥ ९ ॥ २२ ॥ Mi; ॥ २२ ॥ M 1, C 2,
C 3; W 2. The इति द्वितीयः पादः
॥ ९ ॥ २२ ॥ W 1.

११. RV. X. 82. 7; VS. 17. 31; TS.
4. 6. 2. 2; Ks. 18. 1; Ms. 2. 10
3: 135. 1.

१३. २४=१४. ११.] २३२. परिशिष्टम् ।

[भूतनामधेयानि.

कमन्तरमन्यदेयामन्तरं बभूवेति । नीहारेण प्रावृतास्तमसा जलया चासुतप उक्थ-
शासः प्राणं सूर्यं यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्धांसः क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो
विद्धांसः क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते । तस्य तपसा महाप्रमादमेति । अथाप्तव्यो भवति ।
तेनासन्ततमिच्छेत् । तेन सख्यमिच्छेत् । एष हि सखा श्रेष्ठः संजानातिभूतं
भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्मात् । ज्ञायतेः । सखा कस्मात् । सख्यतेः । सह
भूतेन्द्रियैः शेरते । महाभूतानि सेन्द्रियाणि । प्रज्ञया कर्म कारयतीति । तस्य
यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति । साक्षिमात्रो
व्यवतिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ २३ ॥^f

हुंसः । धर्मः । युञ्जः । वेनः । मेधः । कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शंभुः । राभुः ।
वधकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् । भुविष्यत् । औपः । महेत् । व्योमि । यक्षः । मेहः । स्वर्ण-
कम् । स्मृतीकम् । स्मृतीकम् । सतीकम् । सतीनम् । गहनम् । गभीरम् । गह्वरम् । कर्म । भैरवम् ।
हृविः । संधः । सदनम् । कृतम् । योनिः । कृतस्य योनिः । सत्यम् । नीरम् । हृविः । रयिः ।

१. जलया M 3, Mi, C 4, C 5, W 1, W 3.

२. पथगामिन्यः M 3.

३. जानतेः C 5, C 4, W 2; जायतेः M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, S; R. see Bib. Ind. IV. 380.

४. यत्तपः M 3.

५. ०धेयान्यनुक्रमिष्यामः R.

६. ॥ १० ॥ M 4, C 6, S; ॥ १० ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 3; ॥ १० ॥ २३ ॥ Mi; ॥ २३ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2; ॥ १ ॥ of the third pāda W 1.

७. Cf. Ngh. synonym of day. I. 9; synonym of sacrifice III. 17.

८. Ngh. III. 17.

९. Synonym of wise, Ngh. III. 15; synonym of sacrifice, Ngh. III. 17.

१०. Synonym of wise, Ngh. III. 15.

११. Synonym of earth, Ngh. I. 1.

१२. Ngh. V. 5.

१३. Synonym of water, Ngh. I. 12.

१४. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3; of water, I. 12; terrestrial deities, V. 3.

१५. Synonym of water, Ngh. I. 12; of great, III. 3.

१६. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3; of quarter, I. 6; of water, I. 12.

१७. Synonym of water, Ngh. I. 12; of food, II. 7; of wealth II. 10.

१८. Synonym of water, Ngh. I. 12; of happiness, III. 6.

१९. Synonym of water, Ngh. I. 12; of battle, II. 17; of house, III. 4.

२०. Synonym of wealth, Ngh. II. 10; of truth, III. 10.

२१. Synonym of water, Ngh. I. 12; of house, III. 4.

२२. See note १३. Omitted by M 3, C 4, C 5, W 1, W 2, W 3.

२३. Synonym of water, Ngh. I. 12; of wealth, II. 10.

१३. २४=१४. १२.]

२३३. परिशिष्टम् ।

[सोमः

सेत् । पूर्णम् । सर्वम् । अक्षितम् । वैहिः । नाम । सर्पिः । अर्पः । पुत्रिम् । अमृतम् । इन्दुः ।
हेर्म । स्वः । सर्गाः । शम्बरम् । अम्बरम् । विर्यम् । व्योमि । वैहिः । धेनवः । अन्तरिक्षम् ।
भोकाशम् । औपः । पृथिवी । भूः । स्वयम्भूः । अर्धः । पुष्करम् । सगरः । समुद्रः । तर्पः ।
तेजः । सिन्धुः । अर्णवः । नाभिः । ऊर्ध्वः । वृक्षः । तत् । यत् । किम् । वेहः । वरेण्यम् । हुंसः ।
आत्मा । भवन्ति । वृधन्ति । अध्वानम् । यद्वाहिष्ठ्या । शरीराणि । अर्धयं च संस्कृते । युञ्जः ।
आत्मा । भवति । यदेनं तन्वते ।

अथैतं महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ २४ ॥

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥

१. Synonym of water, Ngh. I. 12.

२. सवम् B. see १.

३. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3; of water, I. 12; terrestrial diety, V. 2.

४. Synonym of water Ngh. I. 12; of action, II. 1.

५. Synonym of water, Ngh. I. 12; of pure, IV. 2.

६. Synonym of gold, Ngh. I. 2; of water, I. 12.

७. Synonym of water, Ngh. I. 12; of sacrifice, III. 17; atmospheric deity, V. 4.

८. Synonym of water, Ngh. I. 12; of celestial deity, V. 5.

९. Synonym of water, Ngh. I. 12; of strength, II. 9.

१०. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3; of near, II. 16.

११. Synonym of atmosphere, Ngh. I. 3.

१२. Synonym atmosphere, Ngh. I. 3; of quarter, I. 6; of water, Ngh. I. 12.

१३. Synonym of water, Ngh. I. 12.

१४. Cf. Ngh. I. 1; synonym of atmosphere, I. 2; terrestrial deity,

V. 1; atmospheric deity V. 4; celestial deity V. 5.

१५. Synonym of earth, Ngh. I. 1; of atmosphere, I. 3.

१६. अध्व. B. and Bib. Ind. see ११.

१७. सगरः M 3, C 4, C 5, W 1, W 2, W 3, see ११.

१८. Synonym of flame, Ngh. I. 17.

१९. Synonym of flame, Ngh. I. 17; of water, I. 12.

२०. Cf. Ngh. I. 13.

२१. Omitted by च. छ. ज. Mss., see Bib. Ind. IV. 381. ऊर्ध्वः R. synonym of night, Ngh. I. 7.

२२. Synonym of water, Ngh. I. 12; of food, II. 7; of wealth, II. 10.

२३. भवति R. Bib. Ind.

२४. वधन्त्यध्वानम् R.

२५. यद्वाहिष्ठ्या R.

२६. अव्ययं संस्कृते M 3, C 4, C 5; अव्ययं च संस्कृते W 2, Mi; see Bib. Ind. IV. 381.

२७. ॥ ११ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ११ ॥ of the second pāda M 3, C 4, C 5, W 3; ॥ ११ ॥ २४ ॥ Mi; ॥ २४ ॥ M 1, C 2, C 3; W 2; ॥ २ ॥ of the third pāda W 1.

२८. RV. IX. 96. 5.

सोमः पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयिता-
अग्नेर्जनयिता सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः ॥ २५ ॥

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।
इयेनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्ति ॥

ब्रह्मा देवानामिति । एष हि ब्रह्मा भवति । देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मी-
नाम् । पदवीः कवीनामिति । एष हि पदं वेत्ति । कवीनां कवीयमानानामादित्य-
रश्मीनाम् । ऋषिर्विप्राणामिति । एष हि ऋषिणो भवति । विप्राणां व्यापनकर्म-
णामादित्यरश्मीनाम् । महिषो मृगाणामिति । एष हि महान्भवति । मृगाणां मार्गण-
कर्मणामादित्यरश्मीनाम् । इयेनो गृध्राणामिति । इयेन आदित्यो भवति । इयायते-
गतिकर्मणः । गृध्र आदित्यो भवति । गृध्यतेः स्थानकर्मणः । यत एतस्मिंस्तिष्ठति ।
स्वधितिर्वनानामिति । एष हि स्वयं कर्माण्यादित्यो धत्ते । वनानां वननकर्मणा-
मादित्यरश्मीनाम् । सोमः पवित्रमत्येति रेभन्ति । एष हि पवित्रं रश्मीनामत्येति ।
स्तूयमान एष एवैतत्सर्वमक्षरम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । ब्रह्मा देवानामिति । अयमपि ब्रह्मा भवति । देवानां देवन-
कर्मणामिन्द्रियाणाम् । पदवीः कवीनामिति । अयमपि पदं वेत्ति । कवीनां कवी-
यमानानामिन्द्रियाणाम् । ऋषिर्विप्राणामिति । अयमपि ऋषिणो भवति । विप्राणां
व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणाम् । महिषो मृगाणामिति । अयमपि महान्भवति ।
मृगाणां मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणाम् । इयेनो गृध्राणामिति । इयेन आत्मा भवति ।
इयायतेर्ज्ञानकर्मणः । गृध्राणीन्द्रियाणि । गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणः । यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति ।
स्वधितिर्वनानामिति । अयमपि स्वयं कर्माण्यात्मनि धत्ते । वनानां वननकर्मणासि-

१. This is the reading of the Mss. of the shorter recension; those of the longer recension read the text as follows:

सोमः पवते । सोमः सूर्यः प्रसवनात् ।
जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्य-
रश्मीनाम् । दिवो द्योतनकर्मणामादित्य-
रश्मीनाम् । पृथिव्याः प्रथमनकर्मणामा-
दित्यरश्मीनाम् । अग्नेर्गतिकर्मणामादित्य-
रश्मीनाम् । सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामा-
दित्यरश्मीनाम् । इन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामा-
दित्यरश्मीनाम् । विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामा-
दित्यरश्मीनाम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सोम आत्मा । अध्ये-
तस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा
सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मा । इत्या-
त्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

२. ॥ १२ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १२ ॥ of the
second pāda M 3, C 4, C 5, W 3;
॥ १२ ॥ २५ ॥ Mi; ॥ २५ ॥ M 1, C 2,
C 3; W 2; ॥ ३ ॥ of the third pāda
W 1.

३. RV. IX. 96. 6; VS. 37. 7. TA. 10.
10. 4.

४. कवीयमानानां ख. ग. ऊ. see Bib.
Ind. IV. 383.

५. मृषिणा. ग. हि ऋषिणा. ख. ऊ. loc.
oit.

६. कवीयमानां loc. oit.

७. अयमप्यृषिणो. Bib. Ind. IV. 384; B.

८. ०तिष्ठति. Bib. Ind. loc. oit.

न्द्रियाणाम् । सोमः पवित्रमत्येति रेभन्ति । अयमपि पवित्रमिन्द्रियाण्यत्येति ।
स्तूयमानोऽयमेवैतत्सर्वमनुभवति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २६ ॥

तिस्रो वाच ईरयति प्र वहिर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मृतयो वावशानाः ॥

वहिरादित्यो भवति । स तिस्रो वाचः प्रेरयति । ऋचो यजुषि सामान्यतस्या-
दित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतानि । एष एवैतत्सर्वमक्षरम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । वहिरात्मा भवति । स तिस्रो वाच ईरयति [प्रेरयति ।]
विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतानि । अयमेवैतत्सर्वमनुभवति ।
इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमं अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥

एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्यं
यन्ति । एवमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं
यन्ति । एवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः । एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च संनवन्ते ।
तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्ति । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । एत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि काम
यमानान्यात्मानं यन्ति । एवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि
कामयमानान्यात्मानं यन्ति । एवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः । इममेवात्मा
च सप्त ऋषयश्च संनवन्ते । तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं भवन्ति । इत्यात्मगतिमा-
चष्टे ॥ २८ ॥

१. इति is omitted by Roth.

२. ॥ १३ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १३ ॥ of the
2nd pāda M 3, C 4, C 5, W 3;
॥ १३ ॥ २६ ॥ Mi; ॥ २६ ॥ M 1, C 2,
C 3; W 2; ॥ ४ ॥ of the 3rd pāda
W 1.

३. RV. IX. 97. 34.

४. प्रेरयति is omitted M 3, C 4, C 5,
Mi, W 1, W 2, W 3.

५. ॥ १४ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १४ ॥ of the
2nd pāda. M 3, C 4, C 5, W 3;
॥ १४ ॥ २७ ॥ Mi; ॥ २७ ॥ M 1, C 2,
C 3, W 2; ॥ ५ ॥ of the 3rd pāda.
W 1.

६. RV. IX. 97. 35.

७. वावाश्यं ख. ग. झ. see Bib. Ind.
IV. 386.

८. कामयमानान्यात्मानं omitted by M 3,
C 4, C 5.

९. तानीमान्येत M 3, C 4, C 5, W 1,
W 2, W 3, Mi; Bib. Ind.

१०. ०त्मनेकं C 5.

११. ॥ १५ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १५ ॥ of the
2nd pāda. M 3, C 4, C 5, W 3;
॥ १५ ॥ २८ ॥ Mi; ॥ २८ ॥ M 1, C 2,
C 3, W 2; ॥ ६ ॥ of the 3rd pāda.
W 1.

अक्रान्तसमुद्रः प्रथमे विधर्मजनयन्प्रजा भुवनस्य राजा ।

वृषा पवित्रे अधि सानो अग्रे बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः ॥

अत्यक्रमीत्समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अग्रे बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । अत्यक्रमीत्समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन्प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अग्रे बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दुः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २९^३ ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्रभोऽवृणीत देवान् ।

अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्रभोऽवृणीत देवानामाधिपत्यम् । अदधादिन्द्रे पवमान ओजः । अजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्यः । इन्दुरात्मा ॥ ३०^६ ॥

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समानं ॥

विधुं विधमनशीलम् । दद्राणं दमनशीलम् । युवानं चन्द्रमसम् । पलित आदित्यो गिरति । सद्यो म्रियते । स दिवा समुदिता । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । विधुं विधमनशीलम् । दद्राणं दमनशीलम् । युवानं महान्तम् । पलित आत्मा गिरति । रात्रौ म्रियते । रात्रिः समुदिता । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३१^६ ॥

साकृज्जानां सप्तथमाहुरेकजं षळिग्रमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रजन्ते विकृतानि रूपशः ॥

१. RV. IX. 97. 40.

२. महत्सोमो. Bib. Ind.

३. ॥ १६ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १६ ॥ of the 2nd pāda M 3, C 4, C 5, W 3; ॥ १६ ॥ २९ ॥ Mi; ॥ २९ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ ७ ॥ of the 3rd pāda. W 1.

४. RV. IX. 97. 41.

५. देवानाधिपत्यं Roth; च. छ. ज. See Bib. Ind. IV. 387.

६. ॥ १७ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १७ ॥ of the 2nd pāda. M 3, C 4, C 5, W 3;

॥ १७ ॥ ३० ॥ Mi; ॥ ३० ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ ८ ॥ of the 3rd pāda. W 1.

७. RV. X. 55. 5; AV. 9. 27, 9.

८. दमनशीलम् M 3, C 4, C 5, Mi; W 1, W 2, W 3.

९. ॥ १८ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १८ ॥ of the 2nd pāda. M 3, C 4, C 5, W 3, ॥ १८ ॥ ३१ ॥ Mi; ॥ ३१ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ ९ ॥ of the 3rd pāda W 1.

१०. RV. I. 164. 15; AV. 9. 25. 16.

सहजातानां षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमः । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा कान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अद्भिः सह संमोदन्ते । यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतीषि तेभ्यः पर आदित्यः । तान्येतस्मिन्नेकं भवन्ति । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सहजातानां षण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तमः । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा कान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अग्नेन सह संमोदन्ते । यत्रैतानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर आत्मा । तान्येतस्मिन्नेकं भवन्ति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३२^३ ॥

स्त्रियः सुतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षुण्वान् वि चैतदुन्धः ।

कुरियः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत् ॥

स्त्रिय पंचैताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्दे निराहारः प्राण इति पश्यन्कष्टान्न विजानात्यन्धः । कुरियः पुत्रः स ईमा जानाति । यः स ईमा जानाति स पितुष्पितासत् । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३३^६ ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥

सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति । मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः । यान्यस्मि-

१. See Roth's edition. p. 195.

२. From तेषामिष्टानि... to आचष्टे, the whole passage is taken from 10. 26.

३. ॥ १९ ॥ M 4, C 6, S; ॥ १९ ॥ इति द्वितीयः पादः M 3, C 4; ॥ १९ ॥ of the 2nd pāda. C 5, W 3; ॥ १९ ॥ ॥ ३२ ॥ Mi; ॥ ३२ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ १० ॥ of the 3rd pāda. W 1.

४. RV. I. 164. 16; AV. 9. 25. 16.

५. एवेति ताः M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, S; R. च. छ. ज. See Bib. Ind. IV. 391.

६. पुंशब्देन. Bib. Ind. IV. 391.

७. ईमा. loc. cit.

८. ॥ २० ॥ M 4, C 6, S; ॥ १ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ २० ॥ इति द्वितीयः पादः C 5, W 3; ॥ २० ॥ ॥ ३३ ॥ Mi; ॥ ३३ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ ११ ॥ ॥ ३३ ॥ इति तृतीयः पादः W 1.

९. RV. I. 164. 36; AV. 9. 28. 7.

१०. यत् एतस्मिन्तिष्ठति M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, S; R; यत् एतस्मिन्तिष्ठति च. छ. ज. (see Bib. Ind. IV. 392); यान्यस्मिन्तिष्ठन्ति Bib. Ind. & Bom. The text preserved in Mss. of both recensions is corrupt. The correct reading can however be restored, for the commentary relating to soul i. e. the passage following अथाध्यात्मम् supplies evidence for the text preceeding the same. A comparison of these two parts shows that the same words are repeated, except that इन्द्रियाणि corresponds to rays & actions, आत्मा to the sun and इदम् is used in the latter whereon अदम् is used in the former. From this comparison, it is clear that the passage should be यान्येतस्मिन्तिष्ठन्ति । I have adopted the reading of the Mss. of the shorter recension, because it is closer to the suggested restoration than the other.

स्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः परिभवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणा । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सप्तेमानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः । यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परिभुवः परिभवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणा । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३४ ॥

न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि ।

न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि । न हि ज्ञान-
नुद्धिमर्तः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ ३५ ॥

अपाङ्ग प्राङ्तेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनः ।

ता शश्वन्ता विषूचीना विव्यन्ता न्यूनं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम् ॥

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा । पश्यत्यादित्यं न चन्द्रम-
सम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन

१. सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणे० M 3; सर्वाणि कर्माणि ज्ञानकर्मणे० C 5.

२. ॥ २१ ॥ M 4, C 6, S; ॥ २ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4, ॥ १ ॥ of the 3rd pāda, C 5, W 3; ॥ २१ ॥ ३४ ॥ Mi; ॥ ३४ ॥ M 1, C 2, C 3, W 2; ॥ १ ॥ of the 4th pāda, W 1.

३. RV. I. 164. 37; AV. 9. 28. 5. The Mss. of the longer recension except M 1 and C 6, add the second hemistich of the stanza also, i. e. यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः । Even the first hemistich is not fully given in C 6, which writes only न वि जानामि and then adds: अर्धर्चः ।

४. The text is corrupt. I have again adopted the text of the shorter recension for it alone has any pretension of being a comment on the vedic quotation. The passage: न वि जानामि...चरामि is omitted by all Mss. of the longer recension.

५. विजानन् M 1, M 4, C 2; विजानान् C 6, S; R; L.

६. ०मतः पुष्टिः पुत्रः परिवेदयन्ते. C 4; ०मतः पुत्रः परिवेदयन्ते M 1, M 4, C 2, C 6, S, R; Bib. Ind; Bom; L.

७. ॥ २२ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ३ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ २ ॥ of the 3rd pāda C 5, W 3; ॥ २२ ॥ ३५ ॥ Mi; ॥ ३५ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2; ॥ ३ ॥ of the 4th pāda W 1.

८. RV. I. 164. 38; AV. 9. 28. 6.

९. मनसा Bib. Ind. IV. 395, which is obviously a mistake. मनसा be associated with आत्मा only as is done in the explanation, relating to soul, and not with the sun. The editor adopts the same reading in both the parts of the comm. which are intended to contrast each other.

मनसा सह । तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा । पश्यत्यात्मानं न मनः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३६ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यैमाः ॥

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति । रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा । अनुम-
दन्ति यं विश्व ऊमाः । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो जायत उग्रस्त्वेष-
नृम्णो ज्ञाननृम्णः । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति । रिणातिः प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा । अनुमदन्ति यं सर्वे ऊमाः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३७ ॥

को अद्य युक्ते धुरि गा कृतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निष्पृन्तस्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥

क आदित्यो धुरि गा युक्ते । रश्मीन्कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुन-
वन्तीषुनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । य इमं संभृतं वेद कथं स जीवति ।
इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । क आत्मा धुरि गा युक्ते । इन्द्रियाणि कर्मवन्ति भानुमन्ति
दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषुनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । य इमं संभृतं वेद चिरं
जीवति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३८ ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽ को जनार्थ ॥

१. ॥ २३ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ४ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ ३ ॥ of the 3rd pāda C 5, W 3; ॥ २३ ॥ ३६ ॥ Mi; ॥ ३६ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2; ॥ ३ ॥ of the 4th pāda W 1.

२. RV. X. 120. 1.

३. निरिणाति M 3, C 4, C 5, Mi, W 1, W 2, W 3; Bib. Ind.

४. ॥ २४ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ५ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ ४ ॥ of the 3rd pāda C 5, W 3; ॥ २४ ॥ ३७ ॥ Mi; ॥ ३७ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2; ॥ ४ ॥ of the 4th pāda W 1.

५. RV. I. 84. 16.

६. ०सुनसुनवन्ती०. ख. ग. झ. see Bib. Ind. IV. 397.

७. कर्मवतो M 1, M 4, C 2, C 6, 4; R, च. छ. ज. see op. cit. 398.

८. भानुवन्ति M 3; भानुवतो M 1, M 4, C 2, C 6, S; R, च. छ. ज. see loc. cit.

९. इमानि M 3, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5, Mi; Bib. Ind.

१०. संभृतानि M 3, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5, Mi; Bib. Ind.

११. ॥ २५ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ६ ॥ of the 3rd pāda M 3, C 4; ॥ ५ ॥ of the 3rd pāda C 5, W 3; ॥ ५ ॥ of the 4th pāda W 1; ॥ २५ ॥ ३८ ॥ Mi; ॥ ३८ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2.

१२. RV. I. 84. 17.

क एव गच्छति को ददाति को विभेति को मंसते सन्तमिन्द्रम् । कस्तो-
कायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ ३९ ॥

को अग्निमीद्रे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्धुवेभिः ।

कसै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥

क आदित्यं पूरयति हविषा च घृतेन च सुचा यजाता ऋतुभिर्धुवेभिरिति ।
कसै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेवः । इत्य-
धिदेवतम् ।

अथाध्यात्मम् । क आत्मानं पूरयति हविषा च घृतेन च सुचा यजाता
ऋतुभिर्धुवेभिरिति । कसै देवा आवहानाशु होमार्थान्को मंसते वीतिहोत्रः सुप्रहः
कल्याणप्रहः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ४० ॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥

त्वमङ्ग प्रशंसीदेवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति मघवन्पाता वा पालयिता वा
जेता वा सुखयिता वा । इन्द्र ब्रवीमि ते वचः स्तुतियुक्तम् ॥ ४१ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि पस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ ११ । दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते ।
सुपर्णा सयुजा साखायेत्यात्मानं [दुरात्मानं] परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति । शरीर

१. ॥ २६ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ७ ॥ of the
3rd pāda M 3, C 4; ॥ ६ ॥ of the
3rd pāda C 5, W 3; ॥ ६ ॥ of the
4th pāda W 1; ॥ २६ ॥ ३९ ॥ Mi;
॥ ३९ ॥ M 1, C 1, C 3, W 2.

२. RV. I. 84. 18.

३. पूजयति M 3, C 4, C 5, W 1, W 2,
W 3, Mi.

४. संसते R.

५. ॥ २७ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ८ ॥ of the
3rd pāda M 3, C 4; ॥ ७ ॥ of the
3rd pāda C 5, W 3, ॥ ७ ॥ of the
4th pāda W 1; ॥ २७ ॥ ४० ॥ Mi;
॥ ४० ॥ M 1, C 1, C 3, W 2.

६. RV. I. 84. 19.

७. सुखयिता is repeated in C 5.

८. इति स्तुतिसंयुक्तम् M 3, W 1, W 2,
W 3, Mi, C 4; इति स्तुतिसंयुक्तम्
C 5.

९. ॥ २८ ॥ M 4, C 6, S; ॥ ९ ॥ इति तृतीयः
पादः M 3, C 4; ॥ ८ ॥ of the 3rd
pāda C 5, W 3; ॥ ८ ॥ of the 4th
pāda W 1; ॥ २८ ॥ ४१ ॥ Mi; ॥ ४१ ॥
M 1, C 1, C 3, W 2.

१०. RV. I. 164. 20; AV. 9. 26. 10.

११. Cf. SRV. I. 164. 20. p. i. 704.

१२. Omitted by MSS. of the shorter
recension M 3, Mi, W 1, W 2,
W 3, C 4, C 5.

एव तज्जायते वृक्षम् । कृक्षं शरीरम् । वृक्षे पक्षौ प्रतिष्ठापयति । तयोरन्यद्भुक्त्वा-
न्यदनश्नन्नन्यां सरूपतां सलोकतामश्नुते । य एवं वेदानश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ।
इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ४२ ॥

[आ याहीन्द्र पृथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृप्तां जुहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिर्व ॥

आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थेभिः शक्रप्रतरैरीळितेभिस्त्रिभिस्ती-
र्थैर्यज्ञमिमं नो यज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व । तृप्तमेवं मातुलयोगकन्या भागं
सर्तुकेव सा या देवतास्तास्तस्थाने शक्रं निदर्शनम् ॥]

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये ।

अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥

विप्रं विप्रासो ऽवसे विदुः । [वेदं] विन्दतेवेदितव्यम् । विमेलं शरीरं
वायुना । विप्रस्तु पञ्चनिलयं हृदिस्थितमकारसंहारितमुंकारं पूरयन्मकारनिलयं
गमयति । विप्रं प्राणेषु विन्दुः सिकं विकसितं वह्नितेजः प्रभुं कनकं पञ्चेष्वमृतश-
रीरममृतजातस्थितममृतवोदममृतमुखं वदन्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं
संबोधयेत् । अग्निः सर्वा देवतः । इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ४३ ॥

१. रक्षशरीरं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
C 7, S; R. Bib. Ind.

२. वृक्षं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7,
S; R. Bib. Ind.

३. अन्यो भुक्त्वा० Mi; अन्यद्भुक्त्वाज्ञम०
M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S;
Bib. Ind. अन्यद्भुक्त्वाज्ञम० R.

४. वेदानमन० M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
C 7, S; R; विद्वानन० Bib. Ind.

५. ॥ १ ॥ of the 4th pāda M 3, C 5;
॥ १ ॥ ४४ ॥ Mi.

६. RVKh. VII. 55. 8.

७. निदर्शितम् Bib. Ind.

८. The entire section is omitted by
MSS. of the shorter recension:
M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4,
C 5.

९. RV. VIII. 11. 6.

१०. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2,
W 3, C 4, C 5.

११. विमलशरीरेण. M 1, M 4, C 2, C 3,
C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

१२. हृत्पञ्चनिलयस्थितमकारसंहितमुंकारं M 1,
M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R;
Bib. Ind.

१३. ०मकारं M 3.

१४. पूरयेत् M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
C 7, S; R; Bib. Ind.

१५. गतं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7,
S; R; Bib. Ind.

१६. विन्दुसिकं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6,
C 7, S; Bib. Ind; विन्दुसिकं R.

१७. प्रभं M 1, etc.

१८. कनकपद्म०. M 1, etc.

१९. परमेश्वरमृत० M 3.

२०. ०वाचा० Mi, M 3; M 1 etc.

२१. मुखे. M 1 etc.

२२. KS. XII. 1. p. 162.

हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसद्वोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसद्वतसद्व्योमसद्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥

हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः । परमात्मा परं ज्योतिः । पृथिव्याप्तेति व्याप्तं सर्वं व्याप्तं वननकर्मभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति । त्यजतीति लोकः । त्यजतीति हंसः । त्यजन्तीति हंसाः । [परमहंसाः] परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगंभीतवसतीति । त्रिभिर्वसतीति वा । वह्निर्वसतीति वा । रश्मिभिर्वसतीति वा । सुवर्णरेताः पूर्वा गर्भाः । रिफिरिति रिफता चर्मकुटिलानि कुटन्ता रेफन्तान्तरिक्षं चरेदर्थेति । अन्तरिक्षं चरतीति दिवि । भूमिर्गमनं वा । स्वर्भानुः सुप्रसूतो (होता) । होतादित्यस्यगता भवन्ति । अतिथिर्दुरोणसत् । रवन्ति सर्वे रसाश्चिकीर्षयन्ति रश्मिभिश्चिकीर्षयन्तीति वा । [वह्निर्विकर्षयति ।] नतं भवतीत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धनगोजा सर्वगोजातिर्ऋच इति तेजो बहुजो शब्दो भवति । निगमो निगमव्यो भवत्युषिनिर्वचनाय ॥ ४४ ॥

१. RV. IV. 40. 5; VS. 10. 24; 12. 14.

२. हंसेति MSS. of the shorter recension.

३. सूर्यरश्मिभिः C 5.

४. पृथिवी व्याप्तेति. M 1, etc.

५. वननकर्मणानभ्यां. M 1, etc.

६. त्यजतीति M 1, etc.

७. हंसयन् M 1, M 4, etc.

८. त्यजतीति C 5; त्यजतीति M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

९. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

१०. गभीरं M 1, M 4 etc.

११. वह्निर्वसतीति वा comes after रश्मि... वा in M 1, M 4, etc.

१२. वसन्तीति वा C 5.

१३. रश्मिर्वं M 1, M 4, etc.

१४. पुरुषाः M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4.

१५. रिभेति रिभन्ता M 1, M 4, etc.; रिभीरिति रेक्ता M 3.

१६. वनं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

१७. रिफन्तां Mi; रिभन्तां M 1, etc.

१८. अन्तरिक्षात् Mi; अन्तरिक्षा M 1, M 4, etc.

१९. चरत्पथान्तरिक्षा, M 1, M 4, etc.

२०. चरदिति M 1, M 4, अन्तरिक्षा चरदिति R.

२१. भुवि M 1, M 4, etc.

२२. सुभानुः M 1, M 4, etc.

२३. सुप्रभूतो M 1, M 4, etc.

२४. Omitted by M 1, M 4, etc.

२५. द्रवन्ति Mi, C 4, W 1, W 2, W 3; सर्वे दुरोणसद् द्रवं, M 1, M 4, etc.

२६. विकर्षयति. M 1, M 4, etc.

२७. रश्मिर्विकर्षयति वह्निः M 1, M 4, etc.

२८. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

२९. वननं M 1, M 4, etc.

३०. धरित्रिगोजा M 1, M 4, etc.

३१. ऋतगोजाः इत्युक्तेति C 5; सर्वगोजा ऋतगोजा ऋतजो, Mi; सर्वगोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति. M 1, M 4, etc.

३२. निगन्तव्यो Mi; निगमव्यति. M 1, M 4, etc.

३३. भवत्युषे M 1, M 4, etc.

ज्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

ज्यम्बको रुद्रः । तं ज्यम्बकं यजामहे । [सुगन्धिम्] सुगन्धिं सुष्ठुगन्धिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिव । उर्वारुकमिव [फलं] बन्धनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व मां कस्मादित्येषापरा भवति ॥ ४५ ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितान्यग्निः ॥

जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेन (जात. वेदस्यां वैवं जातवेदसेऽर्चाय) सुनवाम सोममिति । प्रसवायाभिषवाय सोमं राजानममृतम् । अरातीयतो यज्ञार्थमनिस्सो निदहति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति । सोमो ददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि (विश्वानि) दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुम् । (नावा सिन्धुं) यथा (यः) कश्चित्कर्णधारो नावां सिन्धोः स्यन्दमानानां नदीं जलदुर्गां महाकुलां तारयति दुरितान्यग्निरिति दुरितानि तारयति । तस्यैषापरा भवति ॥ ४६ ॥

[इदं तेऽन्याभिरसमानमृद्धिर्याः काश्च सिन्धुं प्र वहन्ति नद्यः ।

सर्पो जीर्णमिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥

इदं तेऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति । सर्पो जीर्णमिव सर्पस्त्वचं त्यजति । पापं त्यजन्ति । आप आप्नोते । तासामेषा भवति ॥ ४७ ॥ ३४ ॥]

१. RV. VII. 59. 12.

२. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

३. Omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.

४. कस्मादित्येषापरा. R.

५. RV. I. 99. 1.

६. व्युत्पत्तिः M 3.

७. प्रलयं M 3.

८. अन्यायेनाल्लाय M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7.

९. जातवेदस्या इदं जातं Mi.

१०. वैवं M 3.

११. The passage within brackets is omitted by M 2, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

१२. प्रसवेनाभिः. M 1, M 4, etc.

१३. मितिसो M 1, M 4, etc.

१४. निदहाति C 5; निश्चयेन निदहाति M 1, M 4, निश्चये निदहाति R.

१५. दुर्गमानानि M 1, M 4, etc.

१६. नावेव M 1, M 9, etc.

१७. सिन्धुः Mi.

१८. स्यन्दमिमां Mi; स्यन्दनाज्जदी M 1, M 4, etc.

१९. महाकुलां. M 1, M 4, etc.

२०. दुरितान्यं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.

२१. तानि. M 1, M 4, C 2, etc.

२२. Untraced.

२३. The whole section is omitted by M 3, Mi, C 4, C 5, W 1, W 2, W 3.

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हैमन्ताञ्छुतं वसन्तान् ।

शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेम पुनर्दुः ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः । इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शतं दीर्घमायुः । मरुतो मां वर्धयन्ति । शतमेव शतमात्मानं भवति । [शतमनन्तं भवति । शतमैश्वर्यं भवति ।]^१ शतमिति शतं दीर्घमायुः ॥ ४७ ॥

मा ते राधांसि मा तं उतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उप मिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥

मा च ते धनानि मा च ते कदाचन संरिषुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानय । मनुष्याहितोऽयमादित्योऽयमात्मा । अथैतदनुप्रवदति । अथैनं महान्तमात्मानमे-
र्षगणः प्रवदति । वैश्वकर्मणो देवानां नु वयं जाना नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् ।
इति च । सैषात्मजिज्ञासा । सैषा सर्वभूतजिज्ञासा । ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां
सलोकतां गमयति य एवं वेद ।

नमो ब्रह्मणे । नमो महते भूताय । नमो यास्काय । ब्रह्मशुक्लमसीय ब्रह्मशुक्लम-
सीय ॥ ४८ ॥

॥ इति परिशिष्टम् ॥

१. RV. X. 161. 4; AV. 3. 11. 4; 7. 53. 2; 20. 96. 9.
२. एना M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.
३. शतमेनमेव M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.
४. शतात्मानं M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.
५. The passage within brackets is omitted by M 3, Mi, W 1, W 2, W 3, C 4, C 5.
६. RV. I. 84. 20.
७. धामानि M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S; R; Bib. Ind.
८. कदा चिन. M 1, M 4, C 2, etc.
९. सधुः C 5.
१०. प्रज्ञान्युपमानय M 3; प्रज्ञानान्युपमानाय M 1, M 4, etc.
११. मनुष्याहितो MSS. of the longer recension.
१२. प्रवदन्ति M 1, M 4, etc.

१३. अथैतं M 1, M 4, etc.
१४. एनेपगर्गणः M 1, M 4, etc.
१५. विश्वकर्मणो Mi, वैश्वकर्मणे M 1, M 4, etc.
१६. RV. X. 129. 1.
१७. सारिष्टं C 5, M 1, M 4, etc.
१८. In the MSS. of the longer recension, M 1, M 4, C 2, C 3, C 6, C 7, S, the line runs thus: नमो ब्रह्मणे महते भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय । ब्रह्मशुक्लमसीय etc. This is ignored by Roth. The evidence of the MSS. of both the recensions shows that this passage should form an integral part of the last section. The section should be ended after ब्रह्मशुक्लमसीय, the repetition of this word indicates that the section comes to an end here, but not after य एवं वेद.

APPENDIX I

APPENDIX I

Relation OF THE NIRUKTA TO THE FOLLOWING texts.

(1) Taittirīya Saṃhitā.	तैत्तिरीयसंहिता ।
(2) Maitrāyaṇī Saṃhitā.	मैत्रायणीसंहिता ।
(3) Kāṭhaka Saṃhitā.	काठकसंहिता ।
(4) Aitareya Brāhmaṇa.	ऐतरेयब्राह्मणम् ।
(5) Kauṣītaki Brāhmaṇa.	कौषीतकिब्राह्मणम् ।
(6) Śaḍvims'a Brāhmaṇa.	षड्विंशब्राह्मणम् ।
(7) Taittirīya Brāhmaṇa.	तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।
(8) S'atapatha Brāhmaṇa.	शतपथब्राह्मणम् ।
(9) Mantra Brāhmaṇa.	मन्त्रब्राह्मणम् ।
(10) Daivata Brāhmaṇa.	दैवतब्राह्मणम् ।
(11) Gopatha Brāhmaṇa.	गोपथब्राह्मणम् ।
(12) Aitareya Āraṇyaka.	ऐतरेयारण्यकम् ।
(13) Taittirīya Āraṇyaka.	तैत्तिरीयारण्यकम् ।
(14) Sarvānukramaṇī and Vedā-
rthadīpikā of Śaḍgurus'īśya.	सर्वानुकमणी षड्गुरुशिष्यस्य वेदार्थदीपिका च ।
(15) Bṛhat Sarvānukramaṇikā.	बृहत्सर्वानुकमणिका ।
(16) R̥gveda Prātis'ākhyā.	ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।
(17) Atharva Veda „	अथर्ववेदप्रातिशाख्यम् ।
(18) Vājasaneyā „	वाजसनेयप्रातिशाख्यम् ।
(19) Taittirīya „	तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम् ।
(20) Bṛhaddevatā.	बृहद्देवता ।
(21) Aṣṭādhyāyī of Pāṇini.	अष्टाध्यायी ।
(22) Arthas'āstra of Kauṭalya.	कौटल्यस्यार्थशास्त्रम् ।
(23) Mahābhāṣya of Patañjali.	महाभाष्यम् ।
(24) Pūrva Mīmāṃsā.	पूर्वमीमांसा ।
(25) Sarvadarśanasamgraha.	सर्वदर्शनसंग्रहः ।

THE NIRUKTA.

THE TAITTIRĪYA SAṂHITĀ.

1. 5: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।	I. 7. 7. 2: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।
1. 15: उरु प्रथस्व ।	I. 1. 8. 1; I. 2. 12. 2; VI. 2. 7. 3: उरु प्रथस्व ।
ओषधे त्रायस्वैनम् ।	I. 2. 1. 1; I. 3. 5. 1; VI. 3. 3. 2: ओषधे त्रायस्वैनम् ।
स्वधिते मेनं हिंसीः ।	I. 2. 1. 1; I. 3. 5. 1; VI. 3. 3. 2: स्वधिते मेनं हिंसीः ।
एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः ।	I. 8. 6. 1: एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे ।
अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति ।	VI. 3. 7. 1: अग्नये समिध्यमानायानु-
ब्रूहीत्याह ।
2. 17: यदवृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ।	II. 4. 12. 2: स इमंलोकानवृणोद् यदि-
मंलोकानवृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् ।
4. 17: सुविते मा धाः ।	I. 2. 10. 2: सुविते मा धाः ।
4. 21: नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः ।	VI. 1. 7. 2: यदवद्वमवदध्यात् । गर्भाः
प्रजानां परापानुकाः स्युः । बद्धमवदधाति ।
गर्भाणां धृत्यै । निष्ठक्यं बध्नाति प्रजानां
प्रजननाय ।
अथापि शंयुर्बोर्हस्पत्य उच्यते ।
तच्छंयोरवृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं
यज्ञपतये ।	II. 6. 10. 2-3: शंयोरवृणीमहे इत्याह ।
शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्धयति ।
गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये इत्याह ।
5. 11: यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति.....
यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति ।	II. 4. 14. 1: यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति
यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
6. 8: सा मे सत्याशीर्देवेषु ।	III. 2. 7. 2: सा मे सत्याशीर्देवेषु ।
7. 24: अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छ-
द्वि[खलु वै] भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां
वृष्टिं नयन्ति यदा[खलु वै] असावादि-
त्योऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति ।	II. 4. 10. 2: अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति
मरुतः सृष्टां नयन्ति यदा खलु वा असावा-
दित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति
धामच्छदिव खलु वै भूत्वा वर्षति ।
8. 22: आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनु-
याजाः ।	VI. 1. 5. 4: आत्मा वै प्रयाजाः
प्रजानुयाजाः ।
10. 5: यदरोदीत्तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् । इति
हारिद्रविकम् ।	I. 5. 1. 1: सोऽरोदीत् । यदरोदीत्तद् रुद्रस्य
रुद्रत्वम् ।

THE NIRUKTA.

11. 33: कुहूमहं सुकृतं विद्वानापसमस्मिन्यज्ञे
सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यास्ते देवि
हविषा विधेम ॥

12. 13: अधोरामः सावित्रः ।

.....कृकवाकुः सावित्रः ।

12. 41: अग्निः पशुरासीत् । तमालभन्त ।
तेनायजन्त । इति च ब्राह्मणम् ।

THE NIRUKTA.

1. 5: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।

1. 15: उरु प्रथस्व ।

1. 15: ओषधे त्रायस्वैनम् ।

स्वधिते मैत्रं हिंसीः । इत्याह हिंसन् ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति ।

2. 14: न वा असुं लोकं जग्मुषे किं च नाकम् ।

3. 4: तस्मात् पुमान्दायादः । अदायादा स्त्री ।
इति विज्ञायते । तस्मात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति
न पुमांसम् । इति च ।

3. 20: नेमे देवा नेमेऽसुराः ।

3. 21: मास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत ।

कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा ।

4. 6: एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ।

THE TAITTIRĪYA SAMHITA.

III. 3. 11. 4: कुहूमहं सुभगां विद्वानाप-
समस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि ।

सा नो ददातु श्रवणं पितृणान्तस्यास्ते देवि
हविषा विधेम ।

V. 5. 22. 1: अधोरामः सावित्रः ।

V. 5. 18. 1: कृकवाकुः सावित्रः ।

V. 7. 26. 1: अग्निः पशुरासीत् । तेनाय-
जन्त । स एतं लोकमयजत् ।

THE MAITRĀYANĪ SAMHITĀ.

I. 11. 6. Vol. I. p. 168: वायुर्वा
त्वा मनुर्वा त्वा ।

I. 1. 9: उरु प्रथस्व ।

I. 2. 1; III. 9. 3: ओषधे त्रायस्वैनम् ।

I. 2. 1; III. 9. 3: स्वधिते मैत्रं हिंसी-
रिति ।

II. 9. 9: असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि
भूम्याम् ।

I. 4. 11: अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि ।

III. 3. 1: न वै तत्र किं चन जग्मुषे कम् ।

IV. 6. 4: अथ यत्स्थालीं रिच्यन्ति न दारुमयं
तस्मात् पुमान्दायादः । कृयदायादाथ यत्स्थालीं
परास्यन्ति न दारुमयं तस्मात् स्त्रियं जातां
परास्यन्ति न पुमांसम् । अथ स्त्रिय एवाति-
रिच्यन्ते ।

IV. 7. 9: यदेषातिरिच्यते तस्मात् स्त्रियः
पुंसोऽतिरिच्यन्ते । तस्मात् स्त्रियं जातां परा-
स्यन्ति न पुमांसम् ।

I. 11. 9: नेमे देवा आसनेमेऽसुराः ।

I. 9. 4: मास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत ।

I. 10. 4: पिनाकहस्तः कृत्तिवासा अवततधन्वा ।

IV. 1. 9: सोऽपोऽङ्गारेणाभ्यपातयत्त एकतो-
ऽजायत द्वितीयं ततो द्वितस्तृतीयं ततस्त्रितः ।

THE NIRUKTA.

4. 17: सुविते मा धाः ।

नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।

4. 21: तच्छंयोरानृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं
यज्ञपतये ।

5. 5: तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ।

5. 11: अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं
शमीध्वमग्निगो ।

6. 16: तं मेदस्तः प्रति पचताप्रभीष्टाम् ।

7. 13: इन्द्राय वृत्रघ्ने ।

इन्द्राय वृत्रतुरे ।

इन्द्रायहोमुचे ।

7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा
देवता इति ।

7. 19: यत्तज्जातः पशूनविन्दत[इति] तज्जात-
वेदसो जातवेदस्त्वम् । इति ब्राह्मणम् ।

तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति । इति
च ।

7. 23: अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो
भवति ।

असौ वा आदित्योऽग्निवैश्वानरः ।

अयमेवाग्निवैश्वानर इति शाकपूणिः ।

7. 24: अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छ-
द्विषि [खलु वै] भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां वृष्टिं
नयन्ति । यदा [खलु वै] असावादित्योऽग्निं
रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति ।

8. 19: देवेभ्यो वनस्पते हवीषि
हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय
ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

8. 20: वनस्पते रशनया नियूय
पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वह देवत्रा दिधिषो हवीषि
प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

THE MAITRĀYANĪ SAMHITĀ.

I. 2. 7: सुविते मा धाः ।

IV. 13. 8: नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।

IV. 13. 10: तच्छंयोरानृणीमहे गातुं यज्ञाय
गातुं यज्ञपतये ।

I. 10. 14: तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ।

IV. 13. 4: अग्निगो शमीध्वं सुशमि शमी-
ध्वमग्निगो ।

IV. 13. 9: तं मेदस्तः प्रतिपचताप्रभीष्टाम् ।

II. 2. 11: इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपालम् ।

इन्द्राय वृत्रतुरा एकादशकपालम् ।

...यद्वृत्रघ्ने.....यद्वृत्रतुरे....

II. 2. 10: इन्द्रायहोमुचा एकादशकपालम् ।

I. 4. 14: अग्निर्वै सर्वा देवताः ।

I. 8. 2: यज्जातः पशूनविन्दत तज्जातवेदसो
जातवेदस्त्वम् ।

तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पन्ति ।

II. 1. 2: अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं
निर्वपेत् ।

II. 1. 2: असौ वा आदि ३ ल्योऽग्निवैश्वानरः ।

II. 1. 2: अग्निवैश्वानरः ।

II. 4. 8: अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृ मरुतोऽमुत-
श्चावयन्ति तां सूर्यो रश्मिभिवर्षति ।

IV. 13. 7: देवेभ्यो वनस्पते हवीषि
हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय
ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥

वनस्पते रशनया नियूय
पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।

वह देवत्रा दिधिषो हवीषि
प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥

THE NIRUKTA.

8. 20: स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा ।
स्वा वागाहेति वा ।

8. 22: ऋतवो वै प्रयाजाः ।
9. 42: देवी जोष्टी...वीतां यज ।
9. 43: देवी ऊर्जाहुती...वीतां यज ।
12. 13: कृकवाकुः सावित्रः ।
12. 14: जनं भगो गच्छति ।

THE NIRUKTA.

1. 5: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।
1. 10: सु विदुरिव ।
सु विज्ञायेते इव ।
1. 14: प्रथनात्पृथिवीत्याहुः ।
1. 15: उरु प्रथस्व ।
ओषधे त्रायस्वैनम् ।
स्वधिते मेनं हिंसीः ।
2. 14: न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं च
नाकम् ।
3. 4: तस्मात्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम् ।
3. 21: मास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत ।
कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा ।
4. 6: एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ।
4. 17: सुविते मा धाः ।
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।
5. 5: तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ।
7. 13: इन्द्रायहोमुच इति ।
7. 24: अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छ-
द्वि [खलु वै] भूत्वा वर्षति मरुतः सृष्टां
वृष्टिं नयन्ति यदा [खलु वै] असावादित्यो-
ऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति ।

THE MAITRĀYANĪ SAMHITĀ.

I. 8. 1. तं स्वा वागभ्यवदजुधीति...स्वाहा ।
इति स्वा ह्येनं वागभ्यवदत्तस्वाहाकारस्य
जन्म ।
I. 4. 12: ऋतवो वै प्रयाजाः ।
IV. 13. 8.
IV. 13. 8.
III. 14. 15: कृकवाकुः सावित्रः ।
I. 6. 12: जनं भगोऽगच्छत् ।

THE KĀTHAKA SAMHITĀ.

XIII. 14: वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा ।
VIII. 3: न वै सु विदुरिव ।
VI. 2: सु विज्ञायेते इव ।
VIII 2: यदप्रथत तत्पृथिवी ।
I. 8: उरु प्रथस्व ।
II. 1: ओषधे त्रायस्वैनम् ।
II. 1: स्वधिते मेनं हिंसीः ।
XXI. 2: न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च
नाकम् ।
XXVII. 9: तस्मात्त्रियं जातां परास्यन्ति न
पुमांसम् ।
IX. 9: मास्त्वाकृन्तन्नपसोऽतन्वत ।
IX. 7: कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा ।
XXXI. 7: सोऽपोऽङ्गारेणाभ्यपातयत्तत एक-
तोऽजायत द्वितीयं ततो द्वितस्त्रुतीयं ततस्त्रितः ।
II. 8: सुविते मा धाः ।
XIX. 13: नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम ।
XXXVI. 8: देवा वै वृत्रस्य मर्म नावि-
न्देस्तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः ।
X. 9: इन्द्रायहोमुच एकादशकपालम् ।
XI. 10: अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति धाम-
च्छदिव भूत्वा वर्षति मरुतस्सृष्टां वृष्टिं नयन्ति ।
यदासा आदित्योऽर्वाद् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ
वर्षति ।

THE NIRUKTA.

8. 4: आप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणम् ।
8. 19: देवेभ्यो वनस्पते हवीषि
हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय-
ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥
8. 20: वनस्पते रशनया नियूय
पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वह देवत्रा दिधिषो हवीषि
प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥
स्वाहाकृतयः । स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा ।
स्वा वागाहेति वा ।

8. 22: प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजाः ।
आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजाः ।
9. 42: देवी जोष्टी...वीतां यज ।
9. 43: देवी ऊर्जाहुती...वीतां यज ।
10. 5: यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।
11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः ।
योत्तरा सा राका ।
11. 31: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली ।
योत्तरा सा कुहूः ।
12. 13: अग्निं चित्वा न रामामुपेयात् । रामा
रमणायोपेयते न धर्माय ।

THE NIRUKTA.

1. 8: तद् यदाभिर्दृत्रमशकद्वन्तुं तच्छकरीणां
शकरीत्वमिति विज्ञायते ।
1. 16: एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं
यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च
ब्राह्मणम् ।
2. 24: विश्वामित्रः सर्वमित्रः ।

THE KĀTHAKA SAMHITĀ.

XXVI. 9: स एता आप्रीरपश्यत्तामिरात्मा-
नमाप्रीणीत ।
XVIII. 21: देवेभ्यो वनस्पते हवीषि
हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ।
प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय-
तस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः ॥
वनस्पते रशनयाभिधाय
पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् ।
वहा देवत्रा दिधिषो हवीषि
प्र च दातारममृतेषु वोचः ॥
VI. 1: स्वा वागैष्ट जुहुधीति स इतः पर्यमृष्ट
तत्स्वाहेत्यजुहोत्तस्मादेपैवमाहुतिस्त्वा ह्येनं
वागैष्ट ।

XXVI. 9: प्राणा वै प्रयाजाः ।
XXIII. 9: आत्मा वै प्रयाजाः प्रजानुयाजाः ।
XIX. 13.
XIX. 13.
XXV. 1: यत्समरुजत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ।
XII. 8: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतियोत्तरा
सा राका ।
या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा
कुहूः ।
XXII. 7: अग्निं चित्वा प्रथमं चित्वा न
रामामुपेयात् । द्वितीयं चित्वा नान्येषां
त्रियस्तृतीयं चित्वा न कांचन ।

THE ĀITAREYA BRĀHMANA.

V. 7. 3: यदिमाँल्लोकान्प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्व-
मशक्नोद् यदिमं किञ्च तच्छकरीयोऽभवत्सच्छ-
करीणां शकरीत्वम् ।
I. 4. 9: एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं
यत् कर्म क्रियमाणमृगभिवदति ।
XXIX. 4. 18: तदु वैश्वामित्रम् । विश्वस्य
ह वै मित्रं विश्वामित्र आस । विश्वं हासौ
मित्रं भवति ।

THE NIRUKTA.

3. 17: अङ्गारेष्वाङ्गिराः ।
 4. 27: पंचर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन ।
 4. 27: षष्ठिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।
 4. 27: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सर-स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन ।
 5. 11: अग्निगो शमीध्वं सुशमी शमीध्वं शमीध्वमग्निगविति ।
 7. 5. 8: तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः ।
 7. 5: अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः ।
 7. 8: अथैतान्यभिभक्तीनि । अयं लोकः प्रातः-सवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत् स्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ।
 7. 10: अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशः स्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने ।

THE AITAREYA BRĀHMAṆA.

- XIII. 10. 2: येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ।
 I. 1. 14: पंचर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन । तावान्संवत्सरः ।
 II. 17. 2: त्रीणि च वै शतानि षष्ठिश्च संवत्सरस्याहानि ।
 II. 17. 4: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः ।
 II. 7. 11: अग्निगो शमीध्वं सुशमी शमीध्वं शमीध्वमग्निगा ३ उ इति ।
 II. 17. 17: तिस्रो देवता अन्वाह ।
 II. 17. 17: त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषामेव...
 V. 32. 1: तेभ्योऽमितेभ्यस्त्रीणि ज्योतीष्य-जायंत । अग्निरेव पृथिव्या अजायत वायुरं-तरिक्षादादित्यो दिवः ।
 II. 32. 1: अग्निरिति प्रातःसवनस्य चक्षुषी...
 III. 13. 1: प्रजापतिर्वै...छंदांसि...व्यभजत् स गायत्रीमेवाग्नये...प्रातःसवनेऽभजत् ।
 IV. 29. 1: अग्निर्वै देवता प्रथममहर्वहति त्रिवृत् स्तोमो रथन्तरं साम गायत्री छंदः... यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते । यदयं लोको-ऽभ्युदितो यद्वायन्तरं यद्वायत्रं...एतानि वै प्रथमस्याहो रूपाणि ।
 VIII. 12. 4: ...त्वा गायत्रेण छंदसा त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना रोहन्तु ।
 II. 32. 1: इन्द्र इति माध्यन्दिनस्य ।
 III. 13. 1: त्रिष्टुभमिन्द्राय...माध्यन्दिने ।
 IV. 31. 1: इन्द्रो वै देवता द्वितीयमहर्वहति । पञ्चदशः स्तोमो बृहत् साम त्रिष्टुप् छन्दः... यन्मध्ये पदे देवता निरुच्यते । यदन्तरिक्षमभ्युदितं यद्वाहंतं यत्त्रैष्टुभं...एतानि वै द्वितीयस्याहो रूपाणि ।
 VIII. 12. 4: रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसा पंचदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना रोहन्तु ।

THE NIRUKTA.

7. 11: अथैतान्यादित्यभक्तीनि । असौ लोक-स्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशः स्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने...।
 7. 11: शरदनुष्टुबेकविंशः स्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि ।
 7. 11: हेमन्तः पंक्तिस्त्रिणवः स्तोमः शाकरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि ।
 7. 11: शिशिरोऽतिछंदास्त्रयस्त्रिंशः स्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि ।
 7. 12: पंक्तिः पञ्चपदा ।
 7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा देवताः । इति
 7. 23: तामनुकृतिं होताभिमास्ते शस्त्रे वैश्वान-रीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते ।
 7. 23: अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ।

THE AITAREYA BRĀHMAṆA.

- II. 32. 1: सूर्य इति तृतीयसवनस्य ।
 III. 13. 1: जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदि-लेभ्यस्तृतीयसवने ।
 V. 1. 1: विश्वे वै देवा देवतास्तृतीयमहर्व-हन्ति । सप्तदशः स्तोमो वैरूपं साम जगती छंदः...यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोकोऽभ्युदितो यद्वैरूपं यज्जागतं...एतानि वै तृतीयस्याहो रूपाणि ।
 VIII. 12. 4: आदित्यास्त्वा जागतेन छंदसा सप्तदशेन स्तोमेन वैरूपेण साम्ना रोहन्तु ।
 V. 4. 1: एकविंशः स्तोमो वैराजं सामानुष्टुप् छंदः...यद्वैराजं यदानुष्टुभं...प्रथमस्याहो रूपम् ।
 VIII. 12. 4: विश्वे त्वा देवा आनुष्टुमेन छंदसैकविंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना रोहन्तु ।
 V. 6. 1: त्रिणवः स्तोमः शाकरं साम पंक्ति-छंदः...यच्छाकरं यत्पांक्तं...द्वितीयस्याहो रूपम् ।
 VIII. 12. 4: आप्याश्च देवाः पांक्तेन छंदसा त्रिणवेन स्तोमेन शाकरेण साम्ना रोहन्तु ।
 V. 12. 1: त्रयस्त्रिंशः स्तोमो रैवतं सामातिछं-दाश्छंदः...यद्वैरूपं यदतिछंदा...तृतीयस्याहो रूपम् ।
 VIII. 12. 4: मरुतश्च त्वांगिरसश्च देवा अतिछंदसा छंदसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन साम्ना रोहन्तु ।
 V. 19. 6: पञ्चपदा पंक्तिः...
 I. 1. 4: अग्निर्वै सर्वा देवताः ।
 XII. 3. 4: स वैश्वानरीयेणामिमास्तं प्रत्य-पद्यत ।
 VII. 9. 1: सोऽग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोक्तांशं निर्वपेत् ।

THE NIRUKTA.

7. 26: मातरिश्वा वायुः ।
 8. 4: आप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणम् ।
 8. 22: प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् ।
 8. 22: यस्य देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन् ।
 11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ।
 11. 31: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ।
 12. 8: सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वा । इति च ब्राह्मणम् ।
 12. 41: अग्निनामिमयजन्त देवाः । अग्निः पशुरासीत् । तमालभन्त । तेनायजन्त । इति च ब्राह्मणम् ।

THE NIRUKTA.

1. 8: तद् यदाभिर्द्वित्रमशकद्धन्तुं तच्छकरीणां शकरीत्वमिति विज्ञायते ।
 1. 9: पर्याया इव त्वदाश्विनम् ।
 4. 27: षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।
 6. 31: अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ।
 7. 5. 8: तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः ।
 7. 5: यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति

THE AITAREYA BRĀHMANA.

- X. 6. 7: प्राणो मातरिश्वा ।
 II. 4. 1: आप्रीभिराप्रीणाति ।
 I. 11. 3: प्राणा वै प्रयाजाः प्रयाजानुयाजाः ।
 1. 17. 14: प्राणा वै प्रयाजानुयाजास्ते य इमे शीर्षेण प्राणास्ते प्रयाजा येऽवाचस्तेऽनुयाजाः ।
 III. 8. 1: यस्य देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद् वषट् करिष्यन् ।
 VII. 11. 2: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा सा राका ।
 VII. 11. 3: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली । योत्तरा सा कुहूः ।
 IV. 7. 1: प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्या सावित्रीम् ।
 I. 16. 36: यदग्निनामिमयजन्त ।
 I. 16. 38: तेऽग्नेऽग्निनामिमयजन्त ।
 I. 16. 39: तेऽग्नेऽग्निनामिमयजन्त ।
 I. 16. 12: रक्षांसि वा एनं तर्ह्यलभन्ते ।
 I. 16. 40: सैषा स्वर्गाहुतिर्यदभ्याहुतिः ।

THE KAUSHĪTAKI BRĀHMANA.

- XXIII. 2: एताः शक्य एताभिर्वा इन्द्रो वृत्रमशकद्धन्तुं तद्याभिर्द्वित्रमशकद्धन्तुं तस्माच्छक्यः ।
 XVII. 4: पर्याया इव त्वदाश्विनम् ।
 III. 2: त्रीणि वै षष्टिशतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।
 VI. 13: तस्मादाहुरदन्तकः पूषा करम्भभाग इति ते देवा ऊचुः ।
 VIII. 8: ता वै तिस्रो देवताः ।
 I. 1: अस्मिन् वै लोके उभये देवमनुष्या आसुः ।

THE NIRUKTA.

7. 8: अथैतान्यग्निभक्तीनि । अयं लोकः प्रातः-सवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत् स्तोमो रथन्तरं साम ।
 ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ।
 7. 10: अथैतानीन्द्रभक्तीनि । अन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिवृत् ।

पञ्चदशः स्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने ।

अथास्य कर्म रसानुदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् ।

7. 11: अथैतान्यादित्यभक्तीनि । असौ लोकः स्तृतीयसवनं वर्षा जगती ।

KAUSHĪTAKI BRĀHMANA.

- VIII. 9: गायत्र्यावाग्नेय्यौ गायत्रोऽथं लोकः... ।
 XII. 4: गायत्री प्रातःसवनं वहति ।
 XIV. 1: अग्निर्ज्योतिः...तदिमं लोकं लोकानामाप्नोति प्रातःसवनं यज्ञस्य ।
 XIV. 3: अस्मिँल्लोके गायत्रोऽयमग्निरध्वरुः ।
 XIV. 5: अग्नेरग्ने प्रातःसवनमासीत् ।
 XXII. 1: प्रथममहरयमेव लोक आयतनेनाग्निर्गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम... प्रथमे पदे सदेवम् ।..... प्रथमस्याहो रूपमिमं लोकं...गायत्री छन्दस्त्रिवृत् स्तोमं रथन्तरं साम प्राचीं दिशं वसन्तसृतूनां वसून्देवान्देवजातमग्निमधिपतिम् ॥ १ ॥
 VIII. 9: त्रिवृत् सौम्यौ त्रैष्टुभोऽन्तरिक्षलोकः...
 XIV. 1: इन्द्रो ज्योतिः...तदन्तरिक्षलोकं लोकानामाप्नोति माध्यन्दिनं सवनं यज्ञस्य ।
 XIV. 3: त्रैष्टुभोऽन्तरिक्षलोके त्रैष्टुभो वायुरध्वरुः ।
 XIV. 5: इन्द्रस्य माध्यन्दिनं सवनम् ।
 XXII. 2: द्वितीयमहरन्तरिक्षलोकं आयतनेनेन्द्रस्त्रिवृत् ।
 पञ्चदशः स्तोमो बृहत्साम...मध्यमे पदे सदेवम्...अन्तरिक्षलोकं द्वितीयेनाहामुवन्ति त्रिवृत् छन्दः पञ्चदशं स्तोमं बृहत्साम दक्षिणां दिशं ग्रीष्मसृतूनां मरुतो देवान्देवजातमिन्द्रमधिपतिम् ॥
 XVI. 1: बलं वै वीर्यं त्रिवृत्बलमेव तद्वीर्यं यजमाने दधाति ।
 XXII. 2: यद्वै प्रत्यक्षमस्पृष्टं तत्कुर्वद्धतवद्वज्रवद्धृत्तवद्वृषण्वदुद्विध्वत्स्थितम् ।
 VIII. 9: जगत्सौ वैष्णव्यौ जागतोऽसौ लोकः...
 XIV. 1: सूर्यो ज्योतिः...तदसुं लोकं लोकानामाप्नोति तृतीयसवनं यज्ञस्य ।

THE NIRUKTA.

KAUṢĪTAKI BRĀHMAṆA.

7. 11: सप्तदशः स्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने ।
7. 12: पंक्तिः पञ्चपदा ।
7. 23: अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति ।
7. 23: असौ वा आदित्योऽग्निवैश्वानरः । इति ।
7. 24: अस्ति हि सौर्य एककपालः... ।
7. 17: समुद्राद्येषोऽद्भ्य उदेति । इति च ब्राह्मणम् ।
8. 4: आप्रीभिराप्नीणातीति च ब्राह्मणम् ।
8. 22: ऋतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् । पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।
- प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजाः । इति च ब्राह्मणम् ।
10. 32: आदित्योऽपि सवितोच्यते ।
- XIV. 3: जागतेऽमुष्मिँल्लोके जागतोऽसावादि-
ल्योऽध्युदः ।
- XVI. 1; XXX. 1: ...आदित्यानां तृती-
यसवनम् ।
- XXII. 3: तृतीयमहरसावेव लोक आयतनेन
वरुणो जगती सप्तदशः स्तोमो वैरूपं साम...
उत्तमे पदे सदेवम् ।
- XXII. 5: यथा वै...अमुं लोकं तृतीयेनाहा-
मुवन्ति जगतीं छन्दः सप्तदशं स्तोमं वैरूपं
साम प्रतीचीं दिशं वर्षा ऋतूनामादित्यान्देवा-
न्देवजातं वरुणमधिपतिम् ।
- XXII. 9: चतुर्थेनाहामुवन्त्यनुष्टुभं छन्द
एकविंशं स्तोमं वैराजं सोमोदीचीं दिशं
शरदमृतूनां...वृहस्पतिं च चन्द्रमसं चाधिपती ।
- XXIII. 3: पञ्चमेनाहामुवन्ति पंक्तिं छन्द-
खिण्वं स्तोमं शाकरं साम...हेमन्तमृतूनां
मरुतो देवान्देवजातं रुद्रमधिपतिम् ।
- XI. 2: अथ वै पंक्तिः पञ्चपदानि ।
- I. 3, 4. XIII. 2; XIX. 4. 7:
पञ्चपदा पंक्तिः ।
- IV. 3: द्वादशकपालमसौ वै वैश्वानरः ।
- IV. 3: असौ वै वैश्वानरो योऽसौ तपति ।
- V. 8: अथ यत्सौर्य एककपालः ।...
- XXV. 1: समुद्राद्येषोऽद्भ्य उदेति ।
- X. 3: आप्रीभिराप्नीणाति...तमस्यैताभिराप्नीभि-
राप्नीणाति तद्यदाप्नीणाति तस्मादाप्रियो नाम ।
- III. 4: ऋतवो वै प्रयाजा ऋतून्नेव तत्प्रीणाति ।
.....पशवो वै प्रयाजाः ।
- VII. 1: प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजाः ।
- x. 3: प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजाः ।
- VII. 6: असौ वै सविता योऽसौ तपति ।

THE NIRUKTA.

THE KAUSĪTAKI BRĀHMAṆA.

11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा
सा राकेति विज्ञायते ।
11. 31: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली ।
योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ।
12. 8: सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे
प्रजापतये वेति ब्राह्मणम् ।
12. 14: अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते
प्राक्षित्रमस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणम् ।
7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा
देवताः । इति ।
11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः ।
योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ।
11. 31: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली ।
योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ।
- iii. 1: पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेदिति पैत्र्यमुत्तरा-
मिति कौषीतकम्...उत्तरां पौर्णमासीमुपवसेत् ।
अनिर्ज्ञाय पुरस्तादमावास्यायां चन्द्रमसं यदुप-
वसति तेन पूर्वा प्रीणाति यद्यजते तेनोत्तरामु-
त्तरामुपवसेत् । उत्तरामु ह वै समुद्रो विजते
सोममनु...
- xviii. 1: अथ यत्र ह तत् सविता सूर्या प्राय-
च्छत् सोमाय राज्ञे यदि वा प्रजापतेः ।
- vi. 13: तद् भगाय परिजहुस्तस्याक्षिणी निर्ज-
घान तस्मादाहुरन्धो भग इति ।
- IV. 6: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा
सा राका ।
- IV. 6: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली ।
योत्तरा सा कुहूः ।.....पुण्ये चानुमतिर्ज्ञेया
सिनीवाली तु द्वापरे । स्वावीयां तु भवेद्राका
कृतपर्वे कुहूर्भवेत् । [नूतने ?] चानुमतिं विद्याद्
यस्मिन् दृश्येत् सा सिनीवाली । राकायां
तु सम्पूर्णश्चन्द्रस्तु कुहूर्न दृश्येत् ।

THE NIRUKTA.

THE TAITTIRĪYA BRĀHMAṆA.

1. 15: ऊरु प्रथस्वेति प्रथयति ।
1. 15: अथापि जानन्तं संप्रेषयति । अग्नये
समिध्यमानायानुब्रूहीति ।
3. 8: सोर्देवानसृजत तत् सुराणां सुरत्वम् ।
असोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति
विज्ञायते ।
3. 20: नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः ।
3. 20: नेमानि क्षत्राणि ।
- III. 2. 8. 4: ऊरु प्रथस्व ।
- III. 3. 7. 1: अग्नये समिध्यमानायानुब्रूही-
त्याह ।
- II. 3. 8. 2: तेनासुनाऽसुरानसृजत । तदसु-
राणामसुरत्वम् ।
- II. 3. 8. 4: दिवा देवत्राऽभवत् । तदनु
देवानसृजत । तद्देवानां देवत्वम् ।
- I. 5. 2. 5, 6: अमुं स लोकं नक्षते । तन्नक्ष-
त्राणां नक्षत्रत्वम् । देवगृहा वै नक्षत्राणि ।...
यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि तानि
नक्षत्राणि ।
- II. 7. 18. 3: न वा इमानि क्षत्राण्यभूव-
ञ्जिति । तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् ।

THE NIRUKTA.

1. 7: दक्षिणा दक्षते: समर्धयतिकर्मणः ।
व्युद्धं समर्धयतीति ।

1. 15: प्रथनात्पृथिवीत्याहुः ।

1. 15: ओषधे त्रायस्वैनम् ।

स्वधिते मेनं हिंसी: । इत्याह हिंसन् ।

अग्रये समिध्यमानायानुब्रूहीति ।

2. 6: अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते
...आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति ।
सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ।

2. 10: समुद्रं द्रवन्त्यस्मादापः । समभिद्रवन्त्ये-
नमापः ।

3. 4: अज्ञादज्ञात्संभवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

3. 16: तथा पशुः पश्यते: ।

4. 21: अथापि शंयुर्बाहस्पत्य उच्यते । तच्छं-
योरानृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।

THE ŚĀTAPATHA BRĀHMAṆA.

II. 2. 2. 2. p. 146: स एष यज्ञो हतो
न ददक्षे । तं देवा दक्षिणामिरदक्षयंस्तयदेनं
दक्षिणामिरदक्षयंस्तस्माद् दक्षिणा नाम ।...
अथ समुद्र एव यज्ञो भवति तस्माद् दक्षिणा
ददाति ।

VI. 1. 3. 7. p. 505: तद् भूमिरभवत् ।
तामप्रथयत् । सा पृथिव्यभवत् ।

III. 1. 2. 7: ओषधे त्रायस्वेति वज्रो वै
क्षुरः । तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति ।
अथ क्षुरेणाभिनिदधाति ।

III. 1. 2. 7: स्वधिते मेनं हिंसीरिति
वज्रो वै क्षुरः । तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न
हिनस्ति । The passage is repeated
in III. 6. 4. 10. and III. 8.
2. 12. verbatim reading परशुः
and असिः for क्षुरः respectively.

II. 5. 2. 9: अथाध्वर्युरेवाह । अग्रये समिध्य-
मानायानुब्रूहीति ।

IX. 4. 1. 9: सुषुम्ण इति । सुयज्ञिय
इत्येतत् सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो
रश्मयश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरस
इति चन्द्रमा ह गन्धर्वः ।

XIV. 2. 2. 2. p. 1035: अयं वै समुद्रो
योऽयं पवत एतस्माद्देवैः समुद्रात्सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति ।

XIV. 9. 4. 8. p. 1106: स यामिच्छेत् ।
कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य सुखेन मुखं
संघायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदज्ञादज्ञात्स-
म्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकषायो-
ऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति ।

VI. 2. 1. 4: यदपश्यत्तस्मादेते पशवस्तेष्वे-
तमपश्यत्तस्माद्देवैते पशवः ।

I. 9. 1. 24-27: अथ शम्योराह । शम्यु-
र्ह वै बाहस्पत्यः ।...तच्छंयोरानृणीमहे...
गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतयेति ।

THE NIRUKTA.

4. 27: पञ्चतैवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमन्त-
विशिरयोः समासेन ।

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-
स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सर-
स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन ।

6. 31: पूषेत्यपरम् । सोऽदन्तकः । अदन्तकः
पूषा । इति च ब्राह्मणम् ।

7. 5: अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्ष-
स्थानः सूर्यो गुस्थानः ।

7. 14: अग्निः कस्मात् । अग्रणी भवति । अग्रं
यज्ञेषु प्रणीयते ।

7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा
देवताः ।

7. 23: अथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः ।

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो
भवति ।

7. 24: बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति ।
पृथिवी वैश्वानरः । संवत्सरो वैश्वानरः । ब्राह्मणो
वैश्वानरः ।

7. 26: मातरिश्वा वायुः ।

8. 10: उषासानक्ता । उषाश्च नक्ता च ।

8. 22: छन्दांसि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा
इति च ब्राह्मणम् ।

ऋतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजा इति
च ब्राह्मणम् ।

THE ŚĀTAPATHA BRĀHMAṆA.

I. 7. 2. 8: पञ्चतैवः संवत्सरस्य । and
also in XII. 3. 2. 1.

XII. 3. 2. 3: त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च
संवत्सरस्य रात्रयः ।...अत्र तत्समं त्रीणि च
शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि ।

XII. 3. 2. 4: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च
संवत्सरस्याहोरात्राणि ।

I. 7. 4. 7: तत्पूष्णे पर्याजहुस्तत्पूषा प्राश तस्य
दतो निर्जघान तथेन्नूनं तदास तस्मादाहुर-
दन्तकः पूषेति ।

XI. 2. 3. 1: तद् देवान् सृष्ट्वा...व्यारोह्य-
दस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव
सूर्यम् ।

II. 2. 4. 2: तद्वाऽएनमेतदग्ने देवानाम-
जनयत । तस्मादग्निरग्निर्ह वै नामैतद्यदग्निरिति
स जातः पूर्वं प्रेयाय यो वै पूर्वं एत्यग्रऽएतीति
वै तमाहुः सोऽएवास्यामिता ।

VI. 1. 1. 11: सोऽग्निरसृज्यत स यदस्य
सर्वस्याग्रमसृज्यत तस्मादग्निरग्निर्ह वै तमग्नि-
रित्याचक्षते ।

I. 6. 2. 8: सोऽग्निमेव प्राप्य संबभूव...सर्वा
विद्याः सर्वं यज्ञः सर्वमन्नायं सर्वा श्रीम् ।

IX. 3. 1. 25: स यः स वैश्वानरोऽसौ स
आदित्यः ।

VI. 6. 1. 5: वैश्वानरो द्वादशकपालः ।

XIII. 3. 8. 3: इयं(पृथिवी) वै वैश्वानरः ।
V. 2. 5. 15; VI. 6. 1. 5. संवत्सरो
वैश्वानरः ।

VI. 4. 3. 4: अयं वै वायुर्मातरिश्वा योऽयं
पवते ।

VI. 7. 2. 3: अहोरात्रे वै नक्तोषासा ।

I. 3. 2. 9: छन्दोभ्यस्तद् गृह्णाति । अनुया-
जेभ्यो हि तद् गृह्णाति । छन्दांसि ह्यनुयाजाः ।

I. 3. 2. 8: ऋतुभ्यस्तद् गृह्णाति । प्रयाजेभ्यो
हि तद् गृह्णाति । ऋतवो हि प्रयाजाः ।

THE NIRUKTA.

8. 22: प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् ।
 9. 20: उरु मे कुर्वित्यब्रवीत् । तदुल्लखलमभवत् । उरुकरं वै तत्तदुल्लखमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणम् ।
 9. 24: पितुरित्यन्नाम ।
 9. 26: आप आप्रोतेः ।
 10. 5: यदरोदीत्तद्वस्य रुद्रत्वमिति हरिद्रविकम् ।
 10. 7: अग्निरपि रुद्र उच्यते ।
 10. 8: तद् यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् । इति विज्ञायते ।
 10. 26: विश्वकर्मा...सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार । स आत्मानमप्यन्ततो जुहवांचकार ।

THE NIRUKTA.

1. 15: ओषधे त्रायस्वैनम् ।

स्वधिते मैत्रं हिंसीः ।
 इत्याह हिंसन् ।

The following 2 stanzas are quoted by Sāyanācārya in the introductory remarks of his commentary on the Mantra Brāhmaṇa.

स्थाणुरयं भारद्वाजः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
 योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥
 यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दते ।
 अनमाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥
 Cf. N. 1. 18.

THE S'ATAPATHA BRĀHMAṆA.

- XI. 2. 7. 27: प्राणा वै प्रयाजाः । अपाना अनुयाजाः ।
 VII. 5. 1. 22: उरु मे करदिति तस्मादुरु-
 करम् । उरुकरं ह वै तदुल्लखलमित्याचक्षते परोक्षम् ।
 I. 9. 2. 20: अन्नं वै पितुः ।
 VI. 1. 1. 9: यदाप्रोत्तस्मादापः ।
 IX. 1. 1. 6: सोऽरोदीत्तस्य यान्यश्रूणि प्रास्कन्दंस्तान्यस्मिन्मन्यौ प्रत्यतिष्ठन्त एव शतशीर्षा रुद्रः समभवत् ।
 V. 2. 4. 13: यो वै रुद्रः सो अग्निः ।
 VI. 1. 1. 2: एष एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्द्र यदैन्द्र तस्मादिन्द्र इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते ।
 XIII. 7. 1. 1: तदैक्षत न वै तपस्यानन्य-
 मस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनीति । तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मानि...सर्वमेधे सर्वान्मेधान्हुत्वा सर्वाणि भूतानि...पर्येति ।

THE MANTRA BRĀHMAṆA.

- I. 1. 2. 17: सविता वै देवानां प्रसविता ।
 I. 7. 4. 6: तद् भगाय दक्षिणत आसीनाय पर्याजहुः । तद् भगोऽवेक्षांचके । तस्याक्षिणी निर्ददाह ।...तस्मादाहुरन्धो भग इति ।
 I. 6. 5: ओषधे त्रायस्वैनम् ओषध इति ।
 दर्भरूप उषधिर्देवता ।
 I. 6. 6: स्वधिते मैत्रं हिंसीः ।
 स्वधित इति । स्वधितिर्देवता ।

Daivata Brāhmaṇa of the Sāmaveda

III. Khaṇḍa

THE NIRUKTA.

- N. 7. 12: गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः ।
 त्रिगमना वा विपरीता । गायतो मुखादुदपत-
 दिति च ब्राह्मणम् । उष्णिगुल्माना भवति ।
 क्षिप्रतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । उष्णीषिणी वेल्यौ-
 पमिकम् । उष्णीषं स्नायतेः । ककुप् ककुभिनी
 भवति । ककुप् च कुब्जश्च कुजतेर्वोऽजतेर्वा ।
 अनुष्टुबनुष्टोभनात् । गायत्रीमेव त्रिपदां सर्ती
 चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ।
 बृहती परिवर्हणात् । पङ्क्तिः पञ्चपदा । त्रिष्टुप्
 स्तोभत्युत्तरपदा । का तु त्रिता स्यात् । तीर्ण-
 तमं छन्दः । त्रिवृद्रजस्तस्य स्तोभतीति वा ।
 यत्त्रिरस्तोभत्तत्रिष्टुभक्षिष्टुस्त्वमिति विज्ञा-
 यते ॥ १२ ॥

- N. 7. 13: जगती गततमं छन्दः । जलचर-
 गतिर्वा । जलाल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणम् ।
 विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा ।
 विराजनात्संपूर्णाक्षरा विराधनाद्नाक्षरा विप्रा-
 पणादधिकाक्षरा । पिपीलिकामध्येत्यौपमिकम् ।
 पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ।

THE NIRUKTA.

1. 16: एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं
 यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च
 ब्राह्मणम् ।
 2. 10: समुद्भवन्त्यस्मादापः । समभिद्रव-
 न्येनमापः ।
 4. 27: त्र्युतुः संवत्सरः ।

KHAṆḍA III.

अथातो निर्वचनम् । १ । गायत्री गायतेः
 स्तुतिकर्मणः । २ । गायतो मुखादुदपतदिति
 ह ब्राह्मणम् । ३ । उष्णिगुल्मानात्क्षिप्रतेर्वा
 कान्तिकर्मणोऽपि वोष्णीषिणी वेल्यौपमिकम् । ४ ।
 ककुप् ककुद्रूपिणीत्यौपमिकम् । ५ । ककुप् च
 कुब्जश्च कुजतेर्वोऽजतेर्वा । ६ । अनुष्टुबनुष्टो-
 भनात् । ७ । अन्वस्तौदिति ह ब्राह्मणम् । ८ ।
 पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः । ९ । पिपीलिक-
 मध्येत्यौपमिकम् । १० । बृहती बृंहतेर्द्वि-
 कर्मणः । ११ । विराड् विरमणाद्विराजनाद्वा । १२ ।
 पङ्क्तिः पञ्चपदा । १३ । त्रिष्टुप् स्तोभ
 इत्युत्तरपदा । १४ । का तु त्रिता स्यात्तीर्णतमं
 छन्दो भवति । १५ । त्रिवृद्रजस्तस्य स्तोभ-
 मित्यौपमिकम् । १६ ।

जगती गततमं छन्दो जजगतिर्भवति क्षि-
 प्रगतिर्जजमला(?) कुर्वन्नसृजतेति ह ब्राह्मणम्
 । १७ । This passage is cited by
 Gune in Bhand. Comm. Vol.
 p. 51.

GOPATHA BRĀHMAṆA.

- II. 2. 6; p. 171: एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं
 यद् रूपसमृद्धं यत्कर्मक्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति ।
 I. 1. 7; p. 7: तद् यत्समवदन्त तस्मात्
 समुद्र उच्यते ।
 I. 5. 5: त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य ।

THE NIRUKTA.

GOPATHA BRĀHMANA.

4. 27: षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सर-
स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।
सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सर-
स्याहोरात्राः ।
7. 8: अथैतान्यग्निभक्तीनि । अयं लोकः प्रातः-
सवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत् स्तोम रथन्तरं
साम ।
- I. 5. 5; p. 119: त्रीणि च ह वै शतानि
षष्टिश्च संवत्सरस्याहोरात्राणि ।...सप्त च ह वै
शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च रात्रयश्च ।
- I. 1. 29; p. 21: किं दैवतमिति । ऋचा-
मग्निर्देवतम् । तदेव ज्योतिर्गायत्रं छन्दः
पृथिवीस्थानम् ।
- I. 1. 17; p. 13: तस्य प्रथमया...पृथिवी-
मग्निम्...गायत्रं छन्दस्त्रिवृत् स्तोमं...वसन्त-
सृतुम्.....।
- I. 2. 24; p. 62: पृथिवी वा ऋचामायतन-
मग्निर्देवता गायत्रं छन्दः.....।
- II. 3. 12; p. 199: अथातः...प्रातःसवनम्
.....स आग्नेय्या गायत्र्याज्यं प्रत्यपद्यत ।
- II. 3. 10; p. 196: पुरस्तात् प्रातःसवने
...उक्थं...शस्त्वा चतुरक्षरम्.....चतुरक्षरं
तदष्टाक्षरं संपद्यते । अष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्रीमेवैतत् ।
- II. 3. 16; p. 202: गायत्रं हि प्रातःसवनं
...परिदधति ।.....अयं वै लोकः प्रातः-
सवनम् । तस्य...पञ्चोक्थानि ।
- I. 1. 29: यजुषां वायुर्देवतम् । तदेव ज्योति-
र्रैष्टुभं छन्दोऽन्तरिक्षं स्थानम् ।
- I. 1. 18: तस्य द्वितीयया...अन्तरिक्षम् ।
- I. 1. 17: वायुं...रैष्टुभं छन्दः पञ्चदशं स्तोमं
...ग्रीष्मसृतुम् ।
- I. 2. 24: अन्तरिक्षं वै...आयतनं वायुर्देवता
रैष्टुभं छन्दः.....।
- II. 3. 10: माध्यन्दिने...त्रैष्टुभमेवैतत् ।
- II. 3. 12: तं माध्यन्दिने पवमाने...स
ऐन्द्रया त्रैष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत ।
- II. 4. 4: ऐन्द्रं हि त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं
सवनम् ।...अन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनम्।
...पञ्चोक्थानि माध्यन्दिनस्य सवनस्य ।

THE NIRUKTA.

GOPATHA BRĀHMANA.

7. 11: अथैतान्यादित्यभक्तीनि । असौ लोक-
स्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशः स्तोमः ।
- I. 1. 29: सामानादित्यो देवतम् तदेव ज्योति-
र्जागतं छन्दो द्यौः स्थानम् ।
- I. 1. 19: तस्य तृतीयया...दिवमादित्यं...
जागतं छन्दः सप्तदशं स्तोमं...वर्षा ऋतुम्...।
- I. 2. 24: द्यौर्वै...आयतनमादित्यो देवता
जागतं छन्दः.....।
- II. 3. 10: तृतीयसवने...जगतीमेवैतत् ।
- II. 4. 18: जागतं हि तृतीयसवनम्...असौ
वै लोकस्तृतीयसवनम् ।
- I. 3. 8: अथ यः पङ्क्तिः पञ्चपदा ।
- I. 3. 10: अथ या पङ्क्तिः पञ्चपदा ।
1. 4. 24: इति होवाच पञ्चपदा पङ्क्तिः ।
- II. 1. 12: अग्निर्वै सर्वा देवताः ।
7. 12: पङ्क्तिः पञ्चपदा ।
7. 17: अथापि ब्राह्मणं भवति । अग्निः सर्वा
देवता इति ।
7. 23: अयमेवामिर्वैश्वानर इति शाकपूणिः ।
- I. 2. 20: ब्राह्मणो ह वा इममग्निं वैश्वानरं
बभार । सोऽयमग्निर्वैश्वानरः...। अथायमीक्षते-
ऽग्निर्जातवेदा ब्राह्मणद्वितीयो ह वा अयमिद-
मग्निर्वैश्वानरो ज्वलति ।
- II. 3. 4: यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां
मनसा ध्यायन् वषट्कुर्यात् ।
- II. 1. 10: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः
योत्तरा सा राका ।
- या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा
सा कुहूः ।
- II. 1. 2: तस्मादाहुरन्धो वै भग इति ।
8. 22: यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं तां मनसा
ध्यायेद् वषट्करिष्यन् ।
11. 29: या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः । योत्तरा
सा राकेति विज्ञायते ।
11. 31: या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली
योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते ।
12. 14: अन्धो भग इत्याहुः ।

THE NIRUKTA.

THE ĀITAREYA ĀRANYAKA.

4. 27: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सर-
स्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन ।
- III. 2. 1: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च
संवत्सरस्याहोरात्राः ।
- THE NIRUKTA.
2. 11: तद् यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभू-
भ्यानर्षत् ऋषयोऽभवन् । तदृषीणामृषित्वमिति
विज्ञायते ।
- THE TAITTIRIYA ĀRANYAKA.
- II. 9: तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभूभ्यानर्षत् ऋष-
योऽभवन् । तदृषीणामृषित्वम् ।

THE NIRUKTA.

SARVĀNUKRAMAṆĪ.

- N. 1. 2: कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेदे ।
 N. 1. 15: अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते...स्वार्थसाधकं च ।
 N. 1. 20: नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोहान्देवमनुष्यस्थानेषु ।
 N. 2.10,11: cf.
 N. 2. 11: ऋषिर्दर्शनात्
 N. 2. 24: स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाथा भवतेति ।
 N. 5. 13: उर्वर्यप्सरा...तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द ।
 N. 7. 1: तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्देवतमित्याचक्षते.
 N. 7. 1: यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामर्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुक्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति ।
 N. 7. 3: एवमुच्चावचैरस्मिन्प्रायेर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ।
 N. 7. 3: एवमक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च ऋषिप्रशंसा च ।
 N. 7. 4: माहाभागादेवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते । एवमस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यज्ञानि भवन्ति...आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुधमात्मेष्व आत्मा सर्वं देवस्य ।
 N. 7. 5: तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः । वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः । सूर्यो द्युस्थानः ।.....अपि वा कर्मपृथक्त्वात्...अपि ना पृथगेव स्युः पृथग्विस्तृतयो भवन्ति तथाभिधानानि ।
 N. 7. 12: छन्दांसि छादनात्
- Paribhāṣā 1. न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिः ।
 मन्त्राणां ब्राह्मणार्थेयच्छन्दोदेवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति ।
 61. 98: बृहस्पते द्वादशाष्टिषेणो देवापिर्दृष्टिकामो देवास्तुष्टाव ।
 paribhāṣā 2. 4: यस्य वाक्यं स ऋषिः ।
 18. 33: प्र पर्वतानां सप्तोना संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्थैः ।
 I. 166. p. 12....मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्व्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुम्भे रेतोऽपतत् ।
 paribhāṣā 2. 5: या तेनोच्यते सा देवता ।
 paribhāṣā 2. 7: अर्थेप्सव ऋषयो देवताच्छन्दोभिरुपाधावन् ।
 56. 34: प्रावेपाः षडूना मौजवान्वाक्षोऽक्षकृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती ।
 paribhāṣā 2. 14: एकैव वा महानात्मा देवता ।
 pari° 2. 16: स हि सर्वभूतात्मा.
 pari° 2. 18: तद्विभूतयोऽन्या देवताः
 pari° 2. 12: तत्तत्स्थाना अन्यदेवतास्तद्विभूतयः ।
 paribhāṣā. 2. 8: तिस्र एव देवताः क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना अग्निर्वायुः सूर्य इति ।
 pari° 2. 13: कर्मपृथक्त्वादि पृथगभिधानस्तुतयो भवन्ति ।
 paribhāṣā. 2. 6: यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः

THE NIRUKTA.

VEDĀRTHA DĪPIKĀ.

- N. 2. 10. अन्तरिक्षं कस्मात् । अन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा । शरीरेष्वन्तरक्षयमिति वा ।
 N. 2. 11. ऋषिर्दर्शनात् ।
 N. 7. 12: छन्दांसि छादनात् ।
 N. 9. 32. कण्टकः कन्तपो वा कन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्यादृतिकर्मण उद्भूततमो भवति ।
- Ved. dīp. 2. 8; p. 60: भूमिस्वर्गयोरंतरा मध्येऽमूर्ततयापुपलंभादंतरा क्षान्तमित्येवमंतरिक्षम् ।
 Ved. dīp. 2. 4; p. 60: उक्तं च ।
 ऋषिर्दर्शनादिति ॥
 Ved. dīp. 1. 1; p. 57: अतैः सनोतेश्च ऋषिशब्दो निरुच्यते ।
 Ved. dīp. 1. 1; p. 57: छन्दः पापेभ्यश्छादनात् ।
 Ved. dīp. 1. 2; p. 58: कण्टकाः पीडकाः कण्टयन्तीति निरुक्तिः ।

THE NIRUKTA.

R. PRĀTISĀKHYA.

1. 1: तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।
 भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ।
 1. 3: न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति । उच्चावचाः पदार्थाः...तद्य एषु पदार्थाः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोरर्थविकरणम् । आ...प्र परा...अभि...प्रति...अति सु...निर्दुर्...न्यव...उद्...सम्...व्यप...अनु...अपि...उप...परि...अधि...।
 1. 4: अथ निपाता...पदपूरणाः ।
 1. 9: अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मितक्षरेष्वनर्थकाः...।
 1. 17: पदप्रकृतिः संहिता ।
12. 5: 699: नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्चत्वार्याहुः पदजातानि शब्दाः ।
 12. 5: 700-701: तन्नाम येनाभिदधाति सत्त्वं तदाख्यातं येन भावं स धातुः ॥
 12. 8: 707: क्रियावाचकमाख्यातम्...सत्त्वाभिधायकं नाम...।
 12. 8: 707: उपसर्गो विशेषकृत् ।
 12. 6: 702-703: प्राभ्यापरानिर्दुर्नुव्युपापसंपरिप्रतिन्यत्यधिसूदवापि । उपसर्गो विंशतिरर्थवाचकाः सहेतराभ्याम्...॥
 12. 8: 707: निपातः पादपूरणः ।
 12. 9: 708: निपातानामर्थवशाज्निपातनादनर्थकानामितरे च सार्थकाः ।
 नेयंत इत्यस्ति संख्येह वाङ्मये मितक्षरे चाप्यमितक्षरे च ये ॥
 2. 1: 105: संहिता पदप्रकृतिः ।

THE NIRUKTA.

1. 1: तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।

भावप्रधानमाख्यातम् । सत्त्वप्रधानानि नामानि ।

cf. N. 1. 3.

THE NIRUKTA.

1. 1: तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।

1. 1: भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि ।

1. 3: नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका
भवन्ति ।...आ...प्र...अधि...।

1. 4: अथ निपाता...ऽपि पदपूरणाः ॥

THE NIRUKTA.

1. 3: आ...प्र परा...अभि...प्रति...अति सु
...निर्दुर्...न्यव...उद्...सम्...व्यप...
अनु...अपि...उप...परि...अधि...।

THE NIRUKTA.

N. 1. 1: भावप्रधानमाख्यातम् ।

N. 1. 1: पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे ।

N. 1. 2: षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्णी-
यणिर्जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते
विनश्यतीति ।

ATHARVA-VEDA PRATIS'ĀKHYA.

1. 1: चतुर्णां पदजातानां नामाख्यातोपसर्गनिपा-
तानां सन्ध्यपद्यौ गुणौ प्रातिज्ञम् ।

The following verses are cited
by the commentator in the
begining of the fourth chapter
(see J. A. O. S. vol. 7. p. 591):
समासावग्रहविग्रहान्पदे यथोवाच छन्दसि
शाकटायनः ।

तथा वक्ष्यामि चतुष्टयं पदं नामाख्यातोपसर्ग-
निपातानाम् ॥

II. 1: आख्यातं यत्क्रियावाचि नाम सत्त्वाख्यमु-
च्यते । निपाताश्चादयः सर्वे उपसर्गास्तु प्रादयः ॥

II. 17: प्रपराणिसमादुर्णिर्वाधिपरिवीनि च ।
अत्यभ्यपिसूदपा य उपानुप्रतिर्विशतिः ॥

THE VĀJA. PRĀTIS'ĀKHYA.

8. 52: तच्चतुर्धा नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ।

8. 54-55: क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषे-
षकृत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणाः ॥

VI. 24: परोपापावप्रतिपर्यन्वप्यध्याङ्प्रसन्नि-
दुर्गन्निविस्त्रभि ।

THE TAITTIRIYA PRĀTIS'ĀKHYA.

1. 15: आप्रावोपाभ्यधिप्रतिपरिविनीत्युपसर्गाः ॥

BRHADDEVATĀ.

Brh. D. II. 121: भावप्रधानमाख्यातम् ।

Brh. D. I. 44: यः पूर्वापरीभूत इहैक एव ।
...आख्यातशब्देन तमर्थमाहुः ॥

Brh. D. II. 121: षड् विकारा भवन्ति
ते । जन्मास्तित्वं परीणामो वृद्धिर्हानं विनाशनम् ॥

THE NIRUKTA.

N. 1. 4: अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निप-
तन्ति । अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थेऽपि पद-
पूरणाः ।

N. 1. 4: तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीति ।
इवेति...नेति...चिदिति...न्विति ।

N. 1. 5: अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुच्य मरुद्भ्यः
संप्रदितास्त्रकारः । स इन्द्र एव परिदेवयास्त्रके ।

N. 1. 6: न नूनमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद
यदद्भुतम् ।
अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि-
नश्यति ॥

N. 1. 9: पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमी-
मिद्विति ।

N. 1. 20: तद् यदन्यदेवते मन्त्रे निपतति नैघ-
ण्टुकं तत् ।

N. 2. 2: अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वेषु च...
प्रविभज्य निर्ब्रूयात् । दण्ड्यः पुरुषो...दण्ड-
मर्हतीति ।

N. 2. 10: देवापिश्चाष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ
भ्रातरौ बभूवतुः । स शन्तनुः कनीयान-
भिषेचयांचके ।

THE BRHADDEVATĀ.

Brh. D. II. 89: उच्चावचेषु चार्थेषु निपाताः
समुदाहृताः ।

कर्मोपसंग्रहार्थे च क्वचिचौपम्यकारणात् ॥

Brh. D. II. 91: इव न चित्तु चत्वार
उपमार्था भवन्ति ते ।

Brh. D. IV. 48-50: स तानभिजगा-
माशु निरुच्यैन्द्रं हविस्तदा । मरुतश्चाभितुष्टाव
सूक्तैस्त्रिविति च त्रिभिः ॥ महश्चिदिति चैवेन्द्रं
सहस्रमिति चैतया । निरुचं तद्विष्वैन्द्रं
मरुद्भ्यो दातुमिच्छति ॥ विज्ञायावेक्ष्य तद्भावम्
इन्द्रो नेति तमब्रवीत् ।

Brh. D. IV. 50-51: न श्वो नाद्यतनं
ह्यस्ति वेद कस्तद्यदद्भुतम् ॥ कस्यचित्त्वर्थसंचारे
चित्तमेव विनश्यति ।

Brh. D. II. 90-91: मिताक्षरेषु ग्रन्थेषु
पूरणार्थास्त्वनर्थकाः । कमीमिद्विति विज्ञेया ये
त्वनेकार्थकाश्च ते ॥

Brh. D. I. 18: मन्त्रेऽन्यदेवतेऽन्यानि
निगद्यन्तेऽत्र कानिचित् ।

Brh. D. II. 106: विग्रहान्निर्वचः कार्यं
समासेष्वपि तद्धिते । प्रविभज्यैव निर्ब्रूयाद्
दण्डार्हो दण्ड्य इत्यपि ॥

Brh. D. VII. 155-157: आष्टिषेणस्तु
देवापिः कौरव्यश्चैव शन्तनुः । भ्रातरौ कुरुषु
त्वेतौ राजपुत्रौ बभूवतुः ॥ ज्येष्ठस्तयोस्तु
देवापिः कनीयाश्चैव शन्तनुः । त्वग्दोषी
राजपुत्रस्तु ऋष्टिषेणस्तुऽभवत् ॥ राज्येन
छन्दयामासुः प्रजाः स्वर्गं गते गुरौ । स
मुहूर्तमिव ध्यात्वा प्रजास्ताः प्रत्यभाषत ॥

VIII. 1: न राज्यमहमर्हामि नृपतिर्वोऽस्तु
शन्तनुः ।
तथेत्युक्त्वाभ्यषिञ्चंस्ताः प्रजा राज्याय श-
न्तनुम् ॥

देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राज्ये
द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष ।

VIII. 2-6: ततोऽभिषिक्ते कौरव्ये वनं
देवापिराविशत् । न ववर्षाथ पर्जन्यो राज्ये
द्वादश वै समाः ॥

THE NIRUKTA.

तमूर्तुर्वाङ्मणा अधर्मस्त्वया चरितः । ज्येष्ठं
भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न
वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापि शिशिक्ष राज्येन ।
तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि
च त्वेति ।

N. 2. 12: पुरोहितः पुर एनं दधति ।

N. 2. 17: अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे ।
अयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हसितोपसर्ग आ-
हन्तीति ।

N. 2. 18: उपाः कस्मात् । उच्छतीति ।
सत्या रात्रेरपरः कालः ।

N. 2. 23: तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवदेवतावच्च
निगमा भवन्ति ।

N. 2. 24: विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पेज-
वनस्य पुरोहितो बभूव...स वित्तं गृहीत्वा
विवादधुतुद्रयोः संभेदमाययौ ।...स विश्वा-
मित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेति । अपि
द्विवदपि बहुवत् ।

N. 5. 13: उर्वश्यप्सराः...तस्या दर्शनान्मि-
त्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द ।

N. 5. 14: सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त ।

N. 6. 5: शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं
वनम् ।

उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः ॥
N. 6. 31: करुळती...पूषेति...सोऽदन्तकः ।
अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम् ।

N. 7. 1: यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थ-
पत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुक्ते तदैवतः स मन्त्रो भवति ।

N. 7. 3: एवमुच्चावचैरभिप्रायैर्कृषीणां मन्त्र-
दृष्टयो भवन्ति ।

THE BRHADDEVATĀ.

ततोऽभ्यगच्छदेवापि प्रजाभिः सह शन्तनुः ।
प्रसादयामास चैनं तस्मिन्धर्मव्यतिक्रमे ॥
शिशिक्ष चैनं राज्येन प्रजाभिः सहितस्तदा ।
तमुवाचाथ देवापिः प्रहं तु प्राजलिस्थितम् ॥
स राज्यमहमर्हामि त्वग्दोषोपहतेन्द्रियः ।

प्राजयिष्यामि ते राजन् वृष्टिक्रमेज्यया स्वयम् ॥
ततस्तं तु पुरोऽवत्त आत्विज्याय स शन्तनुः ।
स चास्य चक्रे कर्माणि वार्षिकाणि यथाविधि ॥

Brh. D. V. 166: अहिराहन्ति मेघान्
स एति वा तेषु मध्यमः ।

Brh. D. III. 9: तम उच्छत्युपाः ।

Brh. D. II. 135-136: सरस्वतीति
द्विविधमृधु सर्वासु सा स्तुता । नदीवदेवतावच्च
तत्राचार्यस्तु शौनकः । नदीवज्रिगमाः षट् ते
सप्तमो नेत्युवाच ह ।

Brh. D. IV. 106; 107: पुरोहितः
सन्निज्यार्थं सुदासा सह यनृषिः । विपाद-
धुतुद्रयोः संभेदं शमिल्येते उवाच ह ॥
प्रवादास्तत्र दृश्यन्ते द्विवद्बहुवदेकवत् ।

Brh. D. V. 149: तयोरादित्ययोः सत्रे
दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे
न्यपतद्वासतीवरे ॥

Brh. D. V. 155: सर्वत्र पुष्करं तत्र
विश्वे देवा अवारयन् ।

Brh. D. VI. 138: शकटं शाकिनी गावः
कृषिरस्यन्दनं वनम् ।

समुद्रः पर्वतो राजा एवं जीवामहे वयम् ॥
Brh. D. IV. 139: करुळतीति पूषोक्तोऽ-
दन्तकः स इति श्रुतेः ।

Brh. D. I. 6: अर्थमिच्छन्नृषिर्देवं यं यमा-
हायमस्तिवति । प्राधान्येन स्तुवन्भक्त्या मन्त्र-
स्तदेव एव सः ॥

Brh. D. I. 3: तद्धितांस्तदभिप्रायानृषीणां
मन्त्रदृष्टिषु ।

विज्ञापयति विज्ञानं कर्माणि विविधानि च ॥

THE NIRUKTA.

N. 7. 4: माहाभाग्यादेवताया एक आत्मा
बहुधा स्तूयते । एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्य-
ज्ञानि भवन्ति ।

N. 7. 4: आत्मैवैषां रथो...आत्मायुधं...
आत्मा सर्व देवस्य ।

N. 7. 5: तिस्र एव देवताः...अग्निः पृथिवी-
स्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो
द्युस्थानः ।

N. 7. 8: अयं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो
गायत्री त्रिवृत्स्तोमो रथंतरं साम ये च
देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ।...अथास्य
कर्म वहनं च हविषामावाहनं च देवतानां
यच्च किञ्चिद्वाष्टिविषयिकमभिकर्मैतत् । अथास्य
संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य
ऋतवः । आम्नावैष्णवं हविर्न त्वक्संस्तविकी
दशतयीषु विद्यते । अथाप्याम्नापौष्णं हविर्न
तु संस्तवः ।

N. 7. 10: अन्तरिक्षलोको माध्यदिनं सवनं
ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम...। अथास्य
कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च [चिद्
Shorter recension] बलकृतिरिन्द्र-
कर्मैव तत् । अथास्य संस्तविका देवा अग्निः
सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः
पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुः । अथापि मित्रो
वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना
[वायुना Shorter recension] च पूषा
वातेन च पर्जन्यः ॥

THE BRHADDEVATĀ.

Brh. D. I. 73; 74: तेषामात्मैव तत्सर्वं
यद्यद्भक्तिः प्रकीर्यते ॥ तेजस्त्वेवायुधं प्राहु-
र्वाहनं चैव यस्य यत् ॥

Brh. IV. 143: आयुधं वाहनं चापि स्तुतौ
यस्येह दृश्यते । तमेव तु स्तुतं विद्यात्तस्यात्मा
बहुधा हि सः ॥

Brh. I. 69: अग्निरस्मिन्नथेन्द्रस्तु मध्यतो
वायुरेव च । सूर्यो दिवीति विज्ञेयास्तिस्र
एवेह देवताः ॥

Brh. D. I. 115-116: लोकोऽयं यच्च वै
प्रातःसवनं क्रियते मखे । वसन्तशरदौ चर्तु
स्तोमोऽनुष्टुबथो त्रिवृत् ॥ गायत्री चैकविंशश्च
यच्च साम रथंतरम् ।

I. 119-120: देवतावाहनं चैव वहनं हविषां
तथा ॥ कर्म दृष्टे च यत्किञ्चिद् विषये
परिवर्तते ।

I. 117-118: इन्द्रेण च मरुद्भिश्च सोमेन
वरुणेन च । पर्जन्येनर्तुभिश्चैव विष्णुना चास्य
संस्तवः ॥ अस्यैवाग्नेस्तु पूष्णा च साम्राज्यं
वरुणेन च । देवतामर्थतत्त्वज्ञो मन्त्रैः संयोजये-
द्भविः ॥ असंस्तुतस्यापि सतो हविरेकं निरूप्यते ।

Brh. D. I. 130-131: छन्दस्त्रिष्टुप् च
पङ्क्तिश्च लोकानां मध्यमश्च यः । एतेष्वेवाश्रयो
विद्यात् सवनं मध्यमं च यत् ॥ ऋतू च
ग्रीष्महेमन्तौ यच्च सामोच्यते बृहत् । शक्नीषु
च यद्वीतं नाम्ना तत्साम शाकरम् ॥

II. 6: रसादानं तु कर्मास्य वृत्रस्य च निब-
र्हणम् । स्तुतेः प्रभुत्वं सर्वस्य बलस्य
निखिला कृतिः ॥

II. 2-5: संस्तुतश्चैव पूष्णा च विष्णुना
वरुणेन च । सोमवाय्वग्निकुत्सैश्च ब्रह्मणस्पति-
नैव च ॥ बृहत्सतिना चैव नाम्ना यथापि
पर्वतः । कामुचित्केचिदित्याहुर्निपाताः स्तुतिषु
स्तुताः । मित्रश्च श्रूयते देवो वरुणेन
सहासकृत् । रुद्रेण सोमः पूष्णा च पुनः पूषा
च वायुना ॥ वातेनैव च पर्जन्यो लक्ष्यतेऽन्यत्र
वै क्वचित् ।

THE NIRUKTA.

THE BRHADDEVATĀ.

N. 7. 11: असौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम.....चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः ।.....शरद-
नुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्या-
यतनानि । हेमन्तः पङ्क्तिखिणवस्तोमः शाक्वरं
सामेत्यन्तरिक्षायतनानि ।

Brh. D. II. 13: असौ तृतीयं सवनं लोकः
साम च रैवतम् । वैरूपं चैव वर्षाश्च शिशि-
रोऽथ ऋतुस्तथा ॥

II. 14: त्रयस्त्रिंशश्च यः स्तोमः ऋत्या सप्त-
दशश्च यः । छन्दश्च जगती नाम्ना तथाति-
छन्दसश्च याः ।

II. 15: एतस्यैव तु विज्ञेया देवाः संस्त-
विकास्त्रयः ॥

II. 16: चन्द्रमाश्चैव वायुश्च यं च संवत्सरं विदुः ॥

I. 116: गायत्री चैकविंशश्च यच्च साम
रथंतरम् । साध्याः साम च वैराजमाप्त्याश्च
वसुभिः सह ॥

cf. I. 131.

N. 7. 13: देवताः...सूक्तभाजः.....ऋग्भा-
जश्च...काश्चिन्निपातभाजः ।

Brh. D. I. 17: देवतानामधेयानि मन्त्रेषु
त्रिविधानि तु । सूक्तभाज्यथवर्गभाजि तथा
नैपातिकानि तु ॥

N. 7. 14: अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति ।
अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति संनममानः ।

Brh. D. II. 24: जातो यदग्रे भूताना-
मग्रणीरध्वरे च यत् । नाम्ना संनयते वाङ्मं
स्तुतोऽग्निरिति सूरिभिः ॥

N. 7. 18: यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्नि-
रूप्यतेऽयमेव सोऽग्निः । निपातमेवैते उत्तरे
ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ।

Brh. D. I. 78: निरूप्यते हविर्यस्मै सूक्तं च
भजते च या । सैव तत्र प्रधानं स्यान्न निपातेन
या स्तुता ॥

N. 7. 19: जातवेदाः...जातानि वेद ।
जातानि वैर्न विदुः । जाते जाते विद्यत इति
वा जातवित्तो वा जातधनो जातवियो वा
जातप्रज्ञानः ।

Brh. D. I. 92: यद्विद्यते हि जातः सजातै-
र्यद्वात्र विद्यते ।

II. 30: भूतानि वेद यज्जातो जातवेदाश्च
कथ्यते । यच्चैष जातवियोऽभूद्वित्तं जातोऽधि-
वेत्ति वा ॥

II. 31: विद्यते सर्वभूतैर्हि यद्वा जातः
पुनः पुनः ।

N. 7. 23: रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनु-
कृतिं होताभिमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन
प्रतिपद्यते...तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता
रुद्रं च मरुतश्च ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं
शंसति ।

Brh. D. I. 102-103: रोहात्प्रत्यवरोहेण
चिकीर्षन्नाभिमारुतम् । शस्त्रं वैश्वानरीयेण
सूक्तेन प्रतिपद्यते ॥ ततस्तु मध्यमस्थाना
देवतास्त्वनुशंसति । रुद्रं च मरुतश्चैव स्तोत्रि-
येऽग्निमिमं पुनः ॥

THE NIRUKTA.

THE BRHADDEVATĀ.

N. 7. 23: अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो
भवति ।.....अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्य-
वैश्वानरं भवति ।.....अथापि हविष्पान्तीयं
सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ।

cf. 7. 24.

N. 7. 24: आदित्यरश्मयस्ते यदामुतोऽर्वाध्वः
पर्यावर्तन्ते ।

Brh. D. II. 8-9:...सूर्यस्यैव तु पत्नयः ॥
अमुतोऽर्वाध्ववर्तन्ते प्रतिलोमास्तदाश्रयाः ।

N. 8. 1: द्रविणोदाः कस्मात् । धनं द्रविण-
मुच्यते...बलं वा द्रविणं...तस्य दाता
द्रविणोदाः ।

Brh. D. II. 25: द्रविणं धनं बलं वापि
प्रायच्छेदेन कर्मणा । तत्कर्म दृष्ट्वा कुत्सस्तु
प्राहेनं द्रविणोदसम् ॥

N. 8. 2: तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टुकिः ।
स बलधनयोर्दातृतमः ।.....
अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः । आग्नेये-
ष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति ।

Brh. D. III. 61: तमाहुरिन्द्रं दातृत्वादेकै
तु बलवित्तयोः ॥
Brh. D. III. 65: द्रविणोदोऽग्निरेवायं
द्रविणोदास्तदोच्यते । आग्नेयेष्वेव दृश्यन्ते
प्रवादा द्रविणोदसः ॥

N. 8. 2: अग्निरोजसा बलेन मध्यमानो जायते
तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः सृजुं सहसो
यहुम् ।

Brh. D. III. 62: जायते च बलेनायं
मध्यत्यृषिभिर्ध्वरे ॥ III. 64:...दृश्यते
सहसो यद्वहो ॥

ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते ।
हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति । ऋषीणां
पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति ।

Brh. D. III. 63-64: हवींषि द्रविणं
प्राहुर्हविषो यत्र जायते । दातारश्चत्विजस्तेषां
द्रविणोदास्ततः स्वयम् ॥
ऋषीणां पुत्र इत्येषाम्...।

N. 8. 3: एष हि वनानां पाता वा पालयिता
वा ।

Brh. D. III. 26: अयं वनानां हि पतिः
पाता पालयतीति वा ।

N. 8. 5: नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नामधे-
यम् ।

Brh. D. II. 27: अनन्तरां प्रजामाहुर्नपा-
दिति कृपण्यवः ।

N. 8. 6: नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यः । नरा
अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाक-
पूणिः । नरैः प्रशस्यो भवति ।

Brh. D. II. 28:...यज्ञे यच्छस्यते नृभिः ।
स्तुवन्त्याग्नीषु तेनेमं नराशंसं तु कारवः ॥
III. 2-3: नराशंसमिहैके तु अग्निमाहुरथेतरे ।
नराः शंसन्ति सर्वेऽस्मिन्नासीना इति वाध्वरे ॥
एतमेवाहुरन्येऽग्निं नराशंसोऽध्वरे ह्यम् ।
नरैः प्रशस्य आसीनैराहुश्चैवत्विजो नरः ॥

N. 8. 10: नकेति रात्रिनाम । अनक्ति भूता-
न्यवश्यायेन । अपि वा नक्ताव्यक्तवर्णा ।

Brh. D. III. 9:...नक्तानक्तीमां हिमविं-
दुमिः । अपि वाव्यक्तवर्णेति नञ्पूर्वाच्चैरिदं
भवेत् ॥

THE NIRUKTA.

THE BRHADDEVATĀ.

- N. 8. 13: त्वष्टा तूर्णमश्रुत इति नैरुक्ताः । त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोति-
कर्मणः । Brh. D. III. 16: त्विषितस्त्वक्षतेर्वा स्या-
तूर्णमश्रुत एव वा । कर्मसूतारणो वेति...॥
- N. 8. 14: माध्यमिकस्त्वष्ट्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति शाकपूणिः । Brh. D. III. 25: त्वष्टा रूपविकर्ता च
योऽसौ माध्यमिके गणे ।
- N. 8. 22: तान्येतान्येकादशापीसूक्तानि । तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्यथं गार्गीमदमिति नाराशं-
सवन्ति । मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभय-
वन्ति । अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति । Brh. D. II. 154-157: अत्रैव प्रैषसूक्तं
स्यात्...। तेषां प्रैषगतं सूक्तं यच्च दीर्घतमा
जगौ ॥ मैधातिथौ यदुक्तं च त्रीण्येवोभयवन्ति
तु । ऋषौ गृत्समदे यच्च वाध्यथे च यदुच्यते ॥
नाराशंसवदत्रेयश्च ददर्श च यदौर्विशः । तनूनपा-
दगस्त्यश्च जमदग्निश्च यजगौ ॥ मैधातिथेर्कृत्वा
यास्तु प्रोक्ता द्वादश देवताः ॥
- N. 9. 23: मुद्गलो भार्ग्यश्च ऋषिर्द्वयं च द्रुवणं च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजि जिगाय । Brh. D. VIII. 12: आजावनेन भार्ग्यश्च
इन्द्रासोमौ तु मुद्गलः । अजयद्रुवणं युक्त्वा
ऐन्द्रं च द्रुवणं रथे ॥
- N. 9. 40: शुनासीरौ । शुनो वायुः । शु एत्यन्त-
रिक्षे । सीर आदित्यः सरणात् । Brh. D. V. 8: वायुः शुनः सूर्य एवात्र सीरः
शुनासीरौ वायुसूर्यौ वदन्ति । शुनासीरं यास्क
इन्द्रं तु मेने सूर्येन्द्रौ तौ मन्यते शाकपूणिः ॥
- N. 10. 5: यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम् । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम् । Brh. D. II. 34: अरोदीदन्तरिक्षे यद्विद्यु-
दृष्टिं ददन्तृणाम् । चतुर्भिर्ऋषिभिस्तेन रुद्र
इत्यभिसंस्तुतः ॥
- N. 10. 8: इन्द्र इरां हणाति । Brh. D. II. 36: इरां हणाति यत्काले
मरुद्भिः सहितोऽम्बरे । रवेण महता युक्त-
सोमेन्द्रमृषयोऽशुवन् ॥
- N. 10. 10: पर्जन्यस्तुपेरायन्तविपरीतस्य तर्प-
यिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्राजयिता वा रसानाम् । Brh. D. II. 37-38: यदिमां प्राजयत्येको
रसेनाम्बरजेन गाम् । कालेऽत्रिरौर्विशथर्षी तेन
पर्जन्यमाहृतुः ॥ तर्पयत्येष यक्षोकाजन्यो
जनहितश्च यत् । परो जेता जनयिता यद्वाभे-
यस्ततो जगौ ॥
- N. 10. 12: ब्रह्मणसतिर्ब्रह्मणः पाता । Brh. D. II. 40: पातारं ब्रह्मणस्तेन शौन-
होत्रः स्तुवजगौ ।
- N. 10. 27: ताक्ष्यः...तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति । तूर्णमर्थं रक्षत्यश्रोतेर्वा । Brh. D. II. 58: स्तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति
यद्वा तूर्णं क्षरत्यसौ ।...ताक्ष्यं तेनैवमुक्तवान् ॥
- N. 10. 42: देवतानामधेयान्यनुकान्तानि । सूक्तभाजि हविर्भाजि । Brh. D. I. 17: देवतानामधेयानि मन्त्रेषु
त्रिविधानि तु । सूक्तभाज्यथवर्गभाजि तथा
नैपातिकानि तु ॥

THE NIRUKTA.

THE BRHADDEVATĀ.

- N. 10. 44: योऽहिः स बुध्यो बुधमन्तरिक्षं तन्निवासात् । Brh. D. V. 166: योऽहिः स बुध्यो बुधे हि
सोऽन्तरिक्षेऽभिजायते ।
- N. 11. 5: चन्द्रमाश्चायन्द्रमति । चन्द्रो माता चान्द्रं मानमस्येति वा । Brh. D. VII. 129 (B): चान्द्रं द्रमति वा
चायंश्चायनीयो द्रमत्युत ।
- N. 11. 6: मृत्युर्मोरयतीति सतो मृतं च्यावय-
तीति वा । Brh. D. II. 60: यत्तु प्रच्यावयजेति
घोषेण महता मृतम् । तेन मृत्युभिर्मां सन्तं
स्तौति मृत्युरिति स्वयम् ॥
- N. 11. 16: ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आत्रिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । Brh. D. III. 83: सुधन्वन आत्रिरसस्या-
सन्पुत्रास्त्रयः पुत्रा । ऋभुर्विभ्वा च वाजश्च
क्षिण्यास्त्वष्टुश्च तेऽभवन् ॥
- N. 12. 1: तत् कावश्चिनौ । यावापृथिव्याविलेके । अहोरात्राविलेके । सूर्याचन्द्रमसाविलेके । Brh. D. VII. 126: सूर्याचन्द्रमसौ तौ
हि प्राणापानौ च तौ स्थितौ । अहोरात्रौ च
तावेव स्यातां तावेव रोदसी ॥
- N. 12. 14: सूर्यः सतेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यते-
र्वा । Brh. D. VII. 128 (B): सूर्यः सरति
भूतेषु सु वीरयति तानि वा ।
- N. 12. 16: अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत्पूषा भवति । Brh. D. II. 63: पुष्यन् क्षितिं पोषयति
प्रणुदन् रश्मिभिस्तमः ।
- N. 12. 18: अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णु-
र्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा । Brh. D. II. 69: विष्णातेर्विशतेर्वा स्याद्वे-
वेष्टेर्व्याप्तिकर्मणः । विष्णुर्निरुच्यते सूर्यः सर्व
सर्वान्तरश्च यः ॥
- N. 12. 25: केशी केशा रश्मयस्तैस्तद्वाभवति । काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा । Brh. D. II. 65: कृत्वा सायं पृथग्याति
भूतेभ्यस्तमसोऽलये । प्रकाशं किरणैः कुर्वन्ते-
नैनं केशिनं विदुः ॥
- N. 12. 27: अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयजेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकम्पनः । Brh. D. II. 67: वृषैष कपिलो भूत्वा
यन्नाकमधिरोहति । वृषाकपिरसौ तेन विश्व-
स्मादिन्द्र उत्तरः ॥ रश्मिभिः कम्पयजेति वृषा
वर्षिष्ठ एव सः ॥
- N. 12. 40: यत्तु किञ्चिद्बहुदैवतं तदैश्वदेवानां स्थाने युज्यते । Brh. D. II. 133: पादं वा यदि वार्धचं-
मृतं वा सूक्तमेव वा । वैश्वदेवं वदेत्सर्वं
यत्किञ्चिद्बहुदैवतम् ॥

THE NIRUKTA.

PĀṆINI'S AṢṬĀDHYĀYĪ.

Cf. 1. 3.

I. 4. 83-97.

1. 3: आ इत्यर्वागर्थे ।
अभीत्याभिमुख्यम् ।
अति सु इत्यभिपूजितार्थे ।

I. 4. 89: आह् मर्यादावचने ।

I. 4. 91: अभिरभागे ।

I. 4. 95: अतिरतिक्रमणे च ।

I. 4. 94: सु: पूजायाम् ।

अपीति संसर्गम् ।

I. 4. 96: अपि: पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्ह-
समुच्चयेषु ।

उपेत्युपजनम् ।

I. 4. 87: उपोधिके च ।

परीति सर्वतोभावम् ।

I. 4. 88: अपपरी वर्जने ।

अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा ।

I. 4. 97: अधिरीश्वरे ।

1. 17: पर: संनिकर्षः संहिता ।

I. 4. 109: पर: संनिकर्षः संहिता ।

THE NIRUKTA.

THE ARTHASĀSTRA OF KAUTILYA.

N. 1. 1: तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि
नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि
भवन्ति...

II. 10: 28, p. 72: वर्णसंघातः पदम् ।
तच्चतुर्विधं नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति ।

भावप्रधानमाख्यातम् ।

अविशिष्टलिङ्गमाख्यातं क्रियावाचि ।

सत्त्वप्रधानानि नामानि ।

तत्र नाम सत्त्वाभिधायि ।

N. 1. 3: ...नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोग-
द्योतका भवन्ति ।

क्रियाविशेषिताः प्रादय उपसर्गाः ।

N. 1. 4: अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निप-
तन्ति...

अव्ययाश्चादयो निपाताः ।

THE NIRUKTA.

THE UNĀDI SŪTRAS

1. 7: दक्षिणा दक्षतेः ।

II 50: दृदक्षिभ्यामिनन् ।

1. 13: प्रथनात्पृथिवीत्याहुः ।

I. 150: प्रथे: पिवन् संप्रसारणं च ।

1. 18: स्थाणुस्तिष्ठतेः । अर्थोऽतैः ।

II 4: उषिकुषिगतिभ्यः स्थन् ।

1. 20: मीमो बिभ्यत्यस्मात् । मीमोऽप्येतस्मा-
देव ।

I. 147: मियः पुगवा ।

2. 2: तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । तद्यथैत-
द्वृत्तिर्दुः पृथुः पृषतः कुण्डमिति ।

I. 29: प्रथिप्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपः ।

III. 111: पृथिरंजिभ्यां कित् ।

2. 5. गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । यद् दूरं गता
भवति । यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति ।

II. 67: गमेर्दोः ।

2. 6: वृक्षो व्रक्षनात् ।

III. 66: वृत्रथिहृत्युषिभ्यः कित् ।

2. 18: रात्रिः कस्मात्...रातेर्वा स्यात् । दानकर्मणः ।

IV. 67: राशदिभ्यां त्रिप् ।

2. 27: अश्वः कस्मात् । अश्वतेऽञ्चानम् ।

I. 151: अश्वपुषिलटिकणिलटिविभ्यः कन् ।

3. 5: इमश्च लोम । इमनि श्रितं भवति ।

V. 28: इमनि श्रयतेर्दुन् ।

3. 10: तच्छित्...ताडयतीति सतः ।

I. 100: ताडेरिण्डुक्च ।

3. 21: त्रियः स्त्यायतेरपत्रपणकर्मणः ।

IV. 165: स्त्यायतेर्दद् ।

4. 10: लक्ष्मी...लक्षणाद्वा ।

III. 160: लक्ष्मेर्दुक्च ।

4. 17: रथिरिति धननाम । रातेर्दानकर्मणः ।

II. 66: रातेर्दोः ।

7. 24: घृतमित्युदकनाम । जिघर्तेः सिञ्चति-
कर्मणः ।

III. 89: अंजिघृतिभ्यः क्तः ।

8. 2: बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति ।

II. 50: दृदक्षिभ्यामिनन् ।

9. 27: आप आप्रोतेः ।

II. 58: आप्रोतेर्ह्रस्वश्च ।

10. 5: रुद्रः...रोदयतेर्वा ।

II. 22: रोदेर्णिङ्कुक्च ।

10. 4: इन्दुरिन्धेरुनत्तेर्वा ।

I. 13: उन्देरिच्चादेः ।

11. 30: राका रातेर्दानकर्मणः ।

III. 40: कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । *

THE NIRUKTA.

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI.

1. 1: अपि बाह्वनादेव स्युः ।

Vol. III. p. 274: आह्वय वृचो यच्छा-
स्त्रम् ।

तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते
चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।

1. 1. 1. Vol. I. p. 3: चत्वारि शब्दाणि
चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपा-
ताश्च ।

चत्वारि वाक्यपरिमिता पदानि चत्वारि पदजा-
तानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।

भावप्रधानमाख्यातम् ।

V. 3. 2. Vol. II. p. 418: पाप्रधा-
नमाख्यातं भवति ।...द्रव्यप्रधानं नाम ।

सत्त्वप्रधानानि नामानि ।

* Cf. *Annals of the Bhandarkar Institute*, vol. IV. part 2. pp. 119-120. The passage in the *Annals* is full of inaccuracies. The reference on p. 119 to Unādi I. 156; I. 158; II. 235 is wrong; the correct reference being I. 150; I. 147; II. 67 respectively. The quotation of the sūtras is wrong on the same page: अश्वपुषि etc. should read अश्वपुषि. On p. 120. राशदिभ्यां त्रिप् IV. 67. should read राशदिभ्यां त्रिप्. The passages of the Nirukta are also inaccurately quoted: On p. 119 the derivation of लक्ष्मी: is quoted as लक्ष्मीर्लक्षणाद्वा. But the passage in the Nirukta 4. 10. is the following: लक्ष्मीर्लक्षणाद्वा । लक्षणाद्वा । The reference of this passage is wrongly given as 4. 9. On p. 120 रात्रिः रातेर्वा स्यात् दानकर्मणः (sic.) should read रात्रिः कस्मात् ।...रातेर्वा स्यात् । दानकर्मणः । (N. 2. 18). Similarly N. 3. 5. इमश्च इमनिश्रितं भवति (sic.) should read इमश्च लोम । इमनि श्रितं भवति ।

THE NIRUKTA.

गौरश्वः पुरुषो हस्तीति ।

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ।

1. 2: व्याप्तिमत्त्वानु शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके ।

1. 2: षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ण्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति ।

1. 3: न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्तरादुरिति शाकटायनः । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति ।

अति शु इत्यभिपूजितार्थे । निर्दुर् इत्येतयोः प्रातिलोम्यम् ।

सम् इत्येकीभावम् ।
परि इति सर्वतोभावम् ।

अधि इत्युपरिभावम् ।

1. 4: आचार्य आचारं ग्राहयति ।

1. 6: अथास्मिन् शवि । दुरित्यहो नामधेयम् ।

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI.

1. 1. 1. Vol. 1. p. 1, 5: गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगः etc.

1. 4. 4. Vol. 1. p. 356: एकैकवर्णवर्ति-त्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् । एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युगपदुच्चारयति । ...उच्चरितप्रध्वंसिनः खल्वपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः ।

1. 1. 1. Vol. 1. p. 6: किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः ।

1. 1. 6. Vol. 1. p. 105: अर्थगल्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते ।

1. 1. 9. Vol. 1. p. 175: शब्देनोच्चारिते-नार्थो गम्यते । गामानय दध्यशानेत्यर्थ आनीयतेऽर्थश्च भुज्यते ।

1. 3. 1; Vol. 1. p. 258: षड् भावविकारा इति ह स्माह भगवान् वार्ण्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति ।

1. 3. 1. Vol. I. p. 256: क्रियाविशेषक उपसर्गः ।

2. 1. 1. Vol. I. p. 365: उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः ।

2. 2. 1. Vol. I. p. 416: एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् । स्वती पूजायाम् । स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् ।... दुर्निन्दायाम् ।

2. 1. 3. Vol. I. p. 393: समेकत्ववाची ।

5. 1. 1. Vol. 2. p. 343: परिः सर्वतोभावे वर्तते ।

1. 3. 1. Vol. 1. p. 256: अधिरुपरिभावे वर्तते ।

1. 1. 3. Vol. I. p. 38: आचार्याचारात् संज्ञासिद्धिः । आचार्याचारात् संज्ञासिद्धिर्भविष्यति ।

5. 3. 1. Vol. II. p. 407: अन्यस्मिन् अहन्यन्येद्युः । etc.

THE NIRUKTA.

1. 7: मंहतेर्दानकर्मणः ।

दक्षिणा दक्षतेः समर्धयतिकर्मणः । व्युद्धं समर्धयतीति ।

1. 9: अक्षि चष्टेः । अनक्तेरित्याग्रायणः ।

1. 12: तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ।

1. 15: अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते ।

अथाप्यविसृष्टार्था भवन्ति ।

1. 17: परः सन्निकर्षः संहिता ।

1. 18: यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥

1. 19: उत त्वः पश्यन्न...उशती सुवासाः ॥

अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धम् । अप्येकस्मै तन्वं विसृज्य इति स्वमात्मानं विवृणुते ।...जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः...

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI.

6. 1. 1. Vol. III. p. 16: मंहतिर्दान-कर्मा ।

5. 1. 2. Vol. II. p. 356: सर्वे ते दक्षिणा समृद्धा इति । दक्षेर्दक्षिकर्मणो दक्षिणा ।

Cf. 3. 2. 2. Vol. II. p. 119: अश्रुते-ऽनेनेत्यक्षि ।

Vol. III. p. 408: अक्तेऽक्षिणी इत्युच्यते ।

3. 3. 1. Vol. II. p. 138: नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम खल्वपि धातुजम् । एवमाहुर्नैरुक्ताः । व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति ।

1. 1. 9. Vol. I. p. 175: अर्थस्यासंभवात् । इह व्याकरणेऽर्थे कार्यस्यासंभवः ।

1. 1. 9. Vol. I. p. 176: मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तत्र ।

2. 1. 1. Vol. I. p. 363: बहवो हि शब्दा येषामर्थो न विज्ञायन्ते । जर्भरी तुर्भरी तु ।

1. 4. 4. Vol. I. p. 354: परः सन्निकर्षः संहिता ।

8. 3. 1. Vol. III. p. 430: परः सन्निकर्षः संहिता इत्युच्यते ।

1. 1. 1. Vol. I. p. 2: यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

1. 1. 1. Vol. I. p. 4: उत त्वः पश्यन्न...उशती सुवासाः ।

अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति वाचम् । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाहार्धम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसृजे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुत एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते ।

THE NIRUKTA.

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI.

2. 1: अथाप्युपधालोपो भवति जग्मदुर्जमु-
रिति । 6. 1. 1. Vol. III. p. 17: उपधालोप-
स्यावकाशः.....जग्मदुः जग्मुः । जग्मदुः
जग्मुः ।
2. 1: अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः
सिकतास्तर्किते । 1. 1. 2. Vol. I. p. 31: कृतेस्तर्कुः ।
कसेः सिकताः हिंसेः सिंहः ।
2. 2: शवतिर्गतिकर्मा । कम्बोजेष्वेव भाष्यते
...विकारमस्यार्येषु भाषन्ते शव इति । दाति-
ल्वनार्थे प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु । 1. 1. 1. Vol. I. p. 9: शवतिर्गतिकर्मा ।
कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति । विकार एन-
मार्या भाषन्ते शव इति । ...दातिल्वनार्थे
प्राच्येषु । दात्रमुदीच्येषु ।
2. 18: रातेर्वा स्यादानकर्मणः । Vol. III. p. 36: रातेर्दानकर्मणः ।
2. 21: मेहतीति सतः । ...उपरता आप इति
वा । Vol. III. p. 16: मिहेमेषः । मेघश्च
कस्माद्भवति । अपो ददाति ।
3. 1: अपत्यं कस्मात् । ...नानेन पततीति वा । 5. 1. 2. Vol. II. p. 356: पुत्रा अप-
त्यमित्यपतनादपत्यम् ।
3. 9: धनं कस्मात् । धिनोतीति सतः । 5. 1. 2. Vol. II. p. 356: धनमिति
धिनोतेर्धनम् ।
3. 16: आदित्योऽत्र जार उच्यते । रात्रेर्जर-
यिता । 3. 3. 1. Vol. II. p. 146: जरयन्तीति
जाराः । जीर्यन्ति तैर्जराः ।
3. 18: सिंहः सहनात् । हिंसेर्वा स्याद् विपरी-
तस्य । 3. 1. 6. Vol. II. p. 87: हिंसेः सिंहः ।
3. 21: स्त्रियः स्त्यायतेः । 1. 2. 3. Vol. I. pp. 245-6: ननु च
लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री...स्त्यायत्यस्यां गर्भं
इति ।
4. 9: तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुञ्जवद्वा
तिलमात्रतुञ्जमिति वा । I. 1. 1. p. 4: तितउ परिपवनं भवति
ततवद्वा तुञ्जवद्वा ।
4. 10: सक्तुमिव...वाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन
पुनन्तः । सक्तुः सचतेर्दुर्धर्वा भवति कसतेर्वा
स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । यत्र धीरा
मनसा वाचमकृषत प्रज्ञानं धीराः प्रज्ञानवन्तो
ध्यानवन्तः । तत्र सखायः सख्यानि संजा-
नते । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचीति । ...
लक्ष्मीर्लक्षणाद्वा लक्ष्म्याद्वा लक्ष्म-
नाद्वा लक्ष्मतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणो लक्ष्यतेर्वा
स्यादाश्लेषकर्मणो लक्ष्यतेर्वा स्यादश्लेषाकर्मणः । 1. 1. 1. p. 4: सक्तुमिव...वाचि ॥ सक्तुः
सचतेर्दुर्धर्वा भवति । कसतेर्वा विपरीता
द्विकसितो भवति । ...धीरा ध्यानवन्तो मनसा
प्रज्ञानेन वाचमकृत वाचमकृषत । अत्रा सखायः
सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः
सख्यानि जानते । सायुज्यानि जानते । ...।
भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि
भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्वा-
सनात्परिवृद्धा भवति ।

THE NIRUKTA.

THE MAHĀBHĀṢYA OF PATAÑJALI.

4. 15: कन्या कमनीया भवति । 3. 2. 3. Vol. II. p. 134: कन्या
कमना ।
5. 26: काकुदं ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा
सास्मिन्धीयते । जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना
वर्णानुदतीति 1. 1. 1. p. 4: सुदेवो...सुषिरामिव ॥ सुदेवो
असि वरुण सत्यदेवो असि यस्य ते सप्त
सिन्धवः सप्त विभक्तयोऽनुक्षरन्ति काकुदम् ।
काकुदं ताडु । काकुर्जिह्वा सास्मिन्धीयत इति
काकुदम् । सूर्य्य सुषिरामिव । तद्यथा शोभ-
नामूर्मि सुषिराममिरन्तः प्रविश्य दहत्येवं तव
सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयस्त्वात्वानुक्षरन्ति ।
तेनासि सत्यदेवः ।
5. 27: सुदेवो असि...सुषिरामिव ॥ सुदेवस्त्वं
कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण
यस्य ते सप्त सिन्धवः...यस्य ते सप्त स्रोतांसि
तानि ते काकुदमनुक्षरन्ति सूर्मिकल्याणोर्मि
स्रोतः सुषिरमनु यथा । Vol. I. p. 327: रमन्तेऽस्मिन्नथ इति ।
9. 11: रथो रंहतेः...रममाणोऽस्मिन्निष्ठतीति
वा । Vol. II. p. 340: अथवा भोगशब्दः शरी-
रवाच्यपि दृश्यते । तद् यथा । अहिरिव
भोगैः पर्येति बाहुम् । अहिरिव शरीरैरिति
गम्यते ।
9. 15: अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुम् । 1. 1. 1. p. 3: चत्वारि शृङ्गा.....मर्त्या
आविवेश । चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजा-
तानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य
पादास्त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे
शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्त-
हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः त्रिधा बद्धस्त्रिषु
स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभो
वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कृत
एतत् । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या
आविवेशेति । महान्देवः शब्दः । मर्त्या मरण-
धर्माणो मनुष्याः । तानाविवेश ।
13. 7: चत्वारि शृङ्गा त्रयो...मर्त्या आवि-
वेश । चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ता-
स्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे
प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि
त्रिधा बद्धस्त्रिधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो
रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्य-
जुभिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्य-
जन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महोदेवेत्येष हि
महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्या आविवेशेत्येष हि
मनुष्यानाविशति यजनाय । 1. 1. 1. p. 3: चत्वारि वाक्परिमिता...
मनुष्या वदन्ति ।
13. 9: चत्वारि वाक्परिमिता.....मनुष्या
वदन्ति ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनो गुहायां त्रीणि
निहितानि नार्य वेदयन्ते । गुहा गूहतेस्तुरीयं
त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ...
मामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणः । 1. 1. 1. p. 3: चत्वारि वाक्परिमिता...
मनुष्या वदन्ति ।
- चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि
पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । तानि
विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । मनसः ईषिणो
मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहितानि नेहयन्ति ।
गुहायां त्रीणि निहितानि नेहयन्ति । न
चेष्टन्ते । न निमिशन्तीत्यर्थः । तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो
यन्मनुष्येषु वर्तते । चतुर्थमित्यर्थः । चत्वारि ।

THE NIRUKTA.

THE PŪRVA MĪMĀṢĀ.

1. 1: तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति भावप्रधानमाख्यातम् ।
 1. 1: तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः
 1. 1: पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीति ।
 1. 1. उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्गज्या पक्तिरिति ।
2. 1. 1: भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत । एष ह्यर्थो विधीयते ॥
 2. 1. 2: सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ।
 2. 1. 4: येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयोगस्य ।
 2. 1. 3: येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धित्वानि नामानि तस्मात्तेभ्यः पराकांक्षा भूत्वा स्वे प्रयोगे ।

Cf.

1. 1: इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ॥
 1. 1. 6: कर्मैके तत्र दर्शनात् ।
 1. 1. 7: अस्थानात् ।
 1. 1. 8: करोतिशब्दात् ।
 1. 1. 9: सत्त्वान्तरे यौगपद्यात् ।
 1. 1. 10: प्रकृतिविकृत्योश्च ।
 1. 1. 11: वृद्धिश्च कर्तृभूतास्य ।
 1. 1. 12: समं तु तत्र दर्शनम् ।
 1. 1. 13: सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ।
 1. 1. 14: प्रयोगस्य परम् ।
 1. 1. 15: आदित्यवद् यौगपद्यम् ।
 1. 1. 16: वर्णान्तरमविकारः ।
 1. 1. 17: नादवृद्धिपरा ।
 1. 1. 18: नित्यस्तु स्यान्दर्शनस्य परार्थत्वात् ।
 1. 1. 19: सर्वत्र यौगपद्यात् ।
 1. 1. 20: संख्याभावात् ।
 1. 1. 21: अनपेक्षत्वात् ।
 1. 2. 1: आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमत-
 दर्शानां तस्मादनित्यमित्युच्यते ।
 1. 2. 39: अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ।
 1. 2. 32: वाक्यनियमात् ।
 1. 2. 33: बुद्धशान्नात् ।
 1. 2. 34: अविद्यमानवचनात् ।
 1. 2. 35: अचेतनार्थसंबन्धात् ।
1. 15: अनर्थका हि मन्त्राः ।
 1. 15: नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्ति ।
 1. 15: अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयन्ते ।
 1. 15: अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति । ओषधे त्रायस्त्रैतम् । स्वधिते मेनं हिंसीः ।

THE NIRUKTA.

THE PŪRVA MĪMĀṢĀ OF JAIMINI.

1. 15: अथापि विप्रतिषिद्धार्था भवन्ति ।
 1. 15: अथाप्यविस्पष्टार्था भवन्ति ।
 1. 16: अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् ।
 1. 16: यथो एतन्नियतवाचो.....लौकिकेष्वप्येतत् ।
 1. 16: उदितानुवादः स भवति ।
 1. 16: यथो एतद्विप्रतिषिद्धार्था.....लौकिकेष्वप्येतत् ।
 1. 16: यथो एतद्विस्पष्टार्था.....
 1. 2. 36: अर्थविप्रतिषेधात् ।
 1. 2. 38: अविज्ञेयात् ।
 1. 2. 40: अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ।
 1. 3. 30: प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ।
 1. 2. 44: अविरुद्धं परम् ।
 1. 2. 41: गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ।
 1. 2. 45: संप्रैषे कर्मगर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात् ।
 1. 2. 47: गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ।
 1. 2. 49: सतः परमविज्ञानम् ।

Sarvadarśanasamgraha.

THE PĀṆINIDARŚANA.

THE NIRUKTA.

1. 1: तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति ।
 1. 1: भावप्रधानमाख्यातम् ।
 1. 1: गौरश्चः पुरुषो हस्तीति ।
 1. 3: नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति ।
- p. 140. ननु नामाख्यातभेदेन पदद्वैविध्यप्रतीतेः कथं चातुर्विध्यमुक्तमिति चेन्मैवं प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके । द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वा । अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति ॥ कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वमिति हेलाराजो व्याख्यातवान् । कर्मप्रवचनीयास्तु... उपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्तीत्यभिसन्धाय पदचातुर्विध्यं भाष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् ॥
 p. 144. भाववचनो धातुरिति... क्रियावचनो धातुरिति...
 p. 135. गौरश्चः पुरुषो हस्ती शकुनिरित्यादयः.....
 p. 140: कर्मप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनि-
 तसंबन्धावच्छेदहेतव इति संबन्धविशेषद्यो-
 तनद्वारेण क्रियाविशेषद्योतनादुपसर्गेष्वेवान्तर्भवन्ति ।

Note.—The references are to the pages of *Sarvadarśanasamgraha* edited in Bib. Ind. published at Calcutta in 1858. The system of Pāṇini is discussed in the 13th section of the *Sarvadarśana*, pp. 135-147 in this edition.

Additions.

P. 4. line 9:—Devarāja says that Mādhava does not read शवः but शिवम् and शापम् as synonyms of water. शिवम् occurs in the Veda as a synonym of water, but as शिवम् is used in the spoken language (*bhāṣā*) in the sense of water, the adoption of शिवम् is not quite appropriate. शापम् is extremely obscure. It has never been used as a synonym of water by ancient teachers. It may however be explained in the following way:—शपन्त्यनेनेति शापम्...हस्ते हृदकमादाय शपन्ति मुनय इति श्रूयते ।

P. 9. l. 11:—For शव as a synonym of बल cf. S'B. 9. 4. 4. 3. p. 738: बलं वै शवः ।

P. 10. l. 8:—उक्षा-इळा are quoted as synonyms of cow by S'abara in his commentary on the *Pūrvamīmāṃsā*. on X. 4. 32. p. 492. (Jivananda's edition.)

P. 11. l. 2:—Satyavratasāmas'rami attributes the reading चंसति to Devarāja (see p. 236. Bib. Ind. edition). This is incorrect for Devarāja really reads चंसते see p. 240. *op. cit.*

P. 25. l. 1:—All the accented Mss. and printed editions of the *Nighaṇṭu* put the *udātta* accent on the *ya* of रथर्यति which occurs in RV. IX. 3. 5 and does not bear any *udātta*. रथर्यतुः occurs in RV. VIII. 101. 2 also without the *udātta*. रथर्यसि is found in RV. X. 37. 3 and is accented on the syllable *ya* because it occurs in a subordinate clause.

P. 26. l. 1:—शुनासीरौ bears a double accent in the *Nighaṇṭu*. As an example of *devatā-dvandva* compound it should have a double accent. It occurs once only in RV. IV. 57. 5 and is accented on the first syllable only शुनासीरौ although it is clear that it is a *devatā-dvandva* compound. The form शुनासीरा occurs in RV. IV. 57. 8. and is also accented on the first syllable only.

P. 27. l. 8:—With Yāska's definition of a noun and a verb, cf. Bhartṛhari, *Vākyapadīya*.

2. 346: क्रियाप्रधानमाख्यातं नाम्नां सत्त्वप्रधानता ।

चत्वारि पदजातानि सर्वमेतद्विरुध्यते ॥

P. 28. l. 1-2:—The passage पूर्वापरीभूतं...पर्यन्तं is quoted by S'abara in his commentary on the *Pūrvamīmāṃsā* 1. 1. 5. p. 15, with the remark: शास्त्रकारा अप्येवमाहुः ।

P. 29 l. 1:—cf. Bhartṛhari, *Vākyapadīya*, 2. 347:

वाक्यस्य बुद्धौ नित्यत्वमर्थयोगं च लौकिकम् ।

दृष्ट्वा चतुष्टुं नास्तीति वार्त्ताक्षौदुम्बरायणौ ॥

P. 30. l. 13:—आचारं ग्राहयति is quoted by Kṣīrasvāmin in his *Amaratīkā*, p. 114. 7.

Cf. *Vāyu Purāṇa*, 59. 29-30. pp. 200-1.

वृद्धा ह्यलोलुपाश्चैव आत्मवन्तो ह्यदम्भकाः ।

सम्यग्विनीता ऋजवस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥

स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।

आचिनोति च शास्त्रार्थान् यमैः संनियमैर्युतः ॥

Cf. Āpastam. Dh. Sū. 14:—यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ।
cf. S'abara on 1. 3. 13: आचार्यो वेदोऽभिप्रेतः । आचिनोत्यस्य बुद्धिम् ।

l. 14: cf. Pāṇini, 8. 2. 101: चिदिति चोपसार्थे...।

P. 40. l. 18-19:—The two lines are quoted by Kumārila Bhaṭṭa in his commentary *Tantravārtika* p. 213, reading अधीतं for गृहीतं ।

P. 41. l. 5-6:—Cf. Viśvarūpācārya in the *Bālakṛīḍā* p. 83: अप्येकस्मै वाग् विसृज्यमात्मानमर्पयति । जायेव पत्ये उशती कामयमाना सुवासा ऋतुकालेऽपि ।

l. 15:—दैवताध्यात्मे is a variant for देवताध्यात्मे ।

P. 42. l. 4:—Cf. S'abara, 8. 2. 53. vol. 2. p. 252: अपि च पृणातेः पर्वशब्दः । पृणातिश्च दाने प्रसिद्धः ।

P. 44. l. 4:—अप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्भूयात् is quoted by Kumārila Bhaṭṭa in the *Tantravārtika* p. 214.

l. 10:—तत्त्वा यामि is a fragment of RV. I. 24. 11.

P. 45. l. 3:—Quoted by Kumārila Bhaṭṭa *op. cit.* p. 146: तथा चोक्तम् । शवतिर्गतिकर्मा । कम्बोजेष्वेव दृष्टः ।

l. 9:—अकूरो ददते मणिमिति looks like a quotation.

P. 48. l. 23:—Roth reads ध्वंसन० for ध्वसन०.

P. 50. l. 10:—Cf. *Mahābhārata*, *Ādiparvan*, (Kumbhakoṇa ed.) 63. 49:

यं यं कराभ्यां स्मृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।

पुनर्युवा च भवति तस्मात्तं शन्तनुं विदुः ॥

In तनोऽस्त्विति, तनो can be either in the vocative or in the genitive. If in the former, the reading should be तनो अस्त्विति, if the latter, it should read तनोरस्त्विति. The case is undoubtedly vocative.

P. 51. l. 14:—The quotation is found in KS. 21. 2, Vol. II. p. 39; Cf. MS. 3. 3. 1, Vol. III. p. 32.

P. 52. l. 15:—इन्द्रशत्रुः । Cf. *Nāradaśikṣāvivaraṇam*. i. 4:

इन्द्रशत्रुर्मेघ उच्यते । इन्द्रः शब्दः शातयिताऽस्येति बहुव्रीहिः ।

P. 56. l. 11:—For काल cf. *Vāyu Purāṇa* 32. 30. p. 105: कालः कलयते सदा । cf. *Sus'ruta Sūtra Sthāna*, chapter VI. p. 22: स सूक्ष्ममपि कलां न लीयत इति कालः । संकलयति कालयति वा भूतानीति कालः । *Nirṇaya saṅgṛha* ed. with the com. of Dalhaṇa.

P. 57. footnote 4:—Add, N. X. 31.

P. 58. l. 4:—Following the method of the Saṃhitā text, शुष्मेभि should be read शुष्मेभी ।

P. 60. l. 18:—Roth reads अमूर्या. Accent is wrong.

P. 60. footnote 11:—The quotation is from KS. XXVII. 9. Vol. II. p. 149.

P. 61. l. 18 as well as footnote 14:—The quotation is attributed to the *S'ruti* of the Bhāllavis by Viśvarūpācārya in his commentary, the *Bālakṛīḍā* on *Yājñavalkyasmṛti* p. 61.

P. 63. l. 2:—Cf. S'aṅkara on the *Vedānta Sūtra* 1. 4. 12: कैश्चित् देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः । अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः ।

l. 6:—बाहु is a variant for बाहुः ।

P. 65. l. 19:—तत्सख इन्द्रः शुष्णं जघानेति looks like a quotation.

P. 69. l. 1:—The Mss. which mark accent on the quotation have changed the accent. The correct accent should be ब्राह्मणवद् वृषलवत् ।

P. 76. l. 11:—Roth reads एनेन for अनेन.

P. 79. l. 17:—आदित्यादश्चो निस्तृष्ट इति seems to be a quotation.

P. 85. l. 18:—The quotation is identical with MS. IV. 13. 10.

P. 95. l. 9:—The quotation is found in MS. I. 10. 14; KS. XXXVI. 8.

P. 96. l. 16:—For the quotation, see *Āp. S'raut. Sū.* XII. 19. 6. Footnote 16-add, RVKH. XVII. 7.

P. 99. l. 5:—Roth reads तच्छब्दवत्त्वात् for शब्दवत्त्वात् ।

P. 99. footnote 2:—Omit VS. 5. 7. The quotation is found in TS. II. 4. 14. 1.

Foot note 5:—Omit VS. 5. 7. Add, cf. AV. VII. 81. 6; cf. TS. II. 4. 14. 1.

P. 100. footnote 12:—Durga's quotation is identical with KS. IX. 4; MS. I. 10. 2, except the last line, which reads in the KS. as follows:—यदेकस्यापि धर्मण्येतत्तदवयवजामहे ॥ स्वाहा । The same is given in the MS. as follows:—तदेकस्यापि चेतसि तदेकस्यापि धर्मणि । तस्य सर्वस्याहसोऽवयवजनमसि ।

P. 120. l. 15:—S'ivadatta reads ऊरु for उरु. It is evidently a mistake.

P. 121. l. 8:—All the Mss. and printed editions read आस्कन्नं. There is no evidence therefore to question the genuineness of आस्कन्नं but as it qualifies स्कन्ध, it should have been आस्कन्नः for स्कन्ध is used in the masculine gender only and never in the neuter. Should this be taken as evidence in support of स्कन्ध being also used in the neuter or a slip on the part of Yāska?

P. 136. l. 19:—S'ivadatta adds च after आम्नावैष्णवं ।

P. 141. l. 18:—जातवेदस्य is a variant.

P. 150. l. 8:—The text reads याचन्ति. The root याच् is used in the *Ātmanepada* in classical Sanskrit. Probably a fine distinction is made in this passage i. e. the solicitation is not meant for one's self but for others, hence the *parasmaipada* is used.

P. 168. l. 3:—धामानि त्रयाणि is not correct. It should be either (1) धामानि त्रीणि or (2) धामत्रयम्. In my opinion, the text is corrupt.

P. 178. l. 20:—Some critics think that the correct reading should be जामि and not अजामि. This view is erroneous. It is clear, these critics have not understood the passage. The word जामि is used in the sense of tautology. Some scholars are of opinion that the recurrence of an identical expression in a stanza is tautology. Others think that the recurrence of the same expression in a verse (*pāda*) is tautology. Another school of thought holds that if there is even a very slight difference (in the expression), it is the negation of tautology. यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् । It is clear therefore that अजामि and not जामि is the correct reading.

P. 181. l. 14:—S'ivadatta reads सरस्वन् without any justification.

P. 186. l. 3-4:—जरायु is used in the masculine gender in the third but in the neuter gender in the fourth line. (जरायु जरया etc.) The word can be used in both genders but it does not look consistent to use the same word in two different genders in practically the same sentence.

P. 193. l. 14:—S'ivadatta reads स्वर्चिभिः although the same word in Durga's commentary in the same edition is printed as स्वर्चिभिः । I think, S'ivadatta confounds the Vedic word स्वर्चि with the classical स्वर्चिस् ।

P. 194. l. 4:—S'ivadatta reads इति after उदन्यवे ।

P. 204. l. 13 and 16:—S'ivadatta reads ऽस्मन्नदीभिः and ऽस्मदभिनदीभिः.

P. 206. l. 6:—S'ivadatta reads अनुत्तमो while Durga seems to favour अनुत्तमो.

P. 216. l. 7:—S'ivadatta adds च after धारयिता.

P. 225. l. 16:—The reading of the text is ईक्षन्तमिति. I suggest ईक्षन्त इति ।

P. 227. l. 1:—S'ivadatta reads अक्षयो which is wrong. It should have been अक्षयं.

P. 230. l. 4:—S'ivadatta reads अन्नं पानमि०.

P. 231. l. 5:—All Mss. read ममौ which does not give any sense. I suggest ममो.

P. 231. l. 14:—The reading of the text is प्रतिपद्यते but as the subject is ये I suggest प्रतिपद्यन्ते ।

Corrections.

Page	9	line	11	read	तरः	for सरः
"	10	"	13	"	व्यथिरि०	" व्यथितिरि०
"	18	"	15	"	भनति	" मनति
"	20	"	5	"	याच्चा०	" याच्चा०
"	22	"	9	"	उर्वृ०	" उर्वृ०
"	23	"	2	"	सुप्रायणाः	" सुप्रायणः
"	24	"	9	"	आनुषक्	" आनुषक्
"	25	"	13	"	तिस्त्रो	" तिस्त्रो
"	30	"	12	"	आचार्यः	" आचार्य
"	32	"	6	"	न ननु	" नु ननु
"	41	"	7	"	कामयमाना	" कामयमानाः
"	42	"	10	"	चरति कर्म	" चरतिकर्म
"	44	"	14	"	मध्विति	" मध्विति
"	47	"	8	"	क्षा क्षियतेः । नि०	" क्षाक्षियते । नि०
"	51	"	10	"	संस्पृष्टो	" संस्पृष्टो
"	"	"	13	"	प्रतिषिद्धं	" प्रतिषिद्धं
"	52	"	19	"	स्रोतांसि	" श्रोतांसि
"	53	"	7	"	बिलं	" बिलं
"	55	"	12	"	शुष्मेभिर्वि	" शुष्मेभिर्वि
"	59	"	3	"	अपततं	" अपतितं
"	"	"	16	"	एतु	" एतु
"	60	"	3	"	दूरे	" दूरे
"	"	footnote १	"	"	hemistich	" hemistitch
"	61	line 2	"	"	अनिर्वाह	" अनिर्वाह
"	"	"	20	"	दुहितुर०	" दुहितर०
"	62	"	15	"	वासुरिति	" वा सुरिति
"	66	"	11	"	बहु	" बहुः
"	69	"	11	"	श्वा काक	" श्वाकाक
"	70	"	19	"	तूयसा	" तूयसा
"	71	footnote ८	"	"	MS. I. 11. 9.	" MS. ii. 9.
"	72	line 12	"	"	०पिनष्टेनेन	" ०पिनष्टेनेन
"	74	"	9	"	द्विशो	" द्विषो
"	75	"	15	"	चष्टेर्वा	" चष्टे वा
"	76	"	14	"	तन्मनाः	" तन्मना
"	77	topnote	"	"	४. ७	" ४. ८
"	"	line 16	"	"	सोमं	" सोमे

Page	78	line	8	read	वाचमक्रेत	for वाचमक्रेत
"	79	"	1	"	वोपमा०	" वोपमा०
"	"	"	3	"	समनात्सीत्	" समनात्सीत्
"	"	"	13	"	संश्रूणासः	" संश्रूणासः
"	79	"	17	"	निस्तष्ट	" निरतष्ट
"	80	topnote		"	नसन्त	" नसन्तः
"	81	line	2	"	आहननवन्तो	" आहनवन्त
"	82	"	1	"	सु इते	" सु उते
"	"	footnote २		"	KS. 19. 13	" KS. 19. 3.
"	"	"	७	"	untraced	" untreced
"	83	"	7	"	रक्षितारो	" रक्षितारो
"	"	"	17	"	तन्यवः	" तान्यवः
"	84	"	4	"	वि	" वि
"	"	"	16	"	वा	" वा
"	85	"	1	"	कृण्वन्	" कृण्वन्
"	86	"	7	"	क्षितयो	" क्षितयो
"	87	"	13	"	दूरं अन्ते	" दूरं अन्ते
"	88	"	6	"	अजाश्वा	" अजाश्वा
"	93	"	13	"	पद्भिर्हप	" पद्भिर्हप
"	96	"	5	"	ध्यय	" ध्यय
"	97	"	6	"	०मवक्ष्यत्	" ०मवक्ष्यत
"	98	footnote १२		"	Kumārila	" Kumāria.
"	100	"	८	"	उरुभ्याम्	" उरुभ्याम्
"	101	line	3	"	वसिष्ठः	" वसिष्ठः
"	102	"	14	"	अवन्दन्त	" अवन्दन्त
"	106	"	15	"	कर्म कुत्सितम्	" कर्मकुत्सितम्
"	109	footnote ९		"	Mīmāṃsā	" Mīmāṃsā
"	111	line	3	"	विभ्रतः	" विभ्रतः
"	111	"	13	"	भूर्यतः	" भूर्यतः
"	114	"	11	"	०ध्यायाम्	" ०ध्यायाम्
"	116	"	7	"	निर्हसित०	" निर्हसित०
"	118	"	15	"	यादृशे	" यादृशे
"	"	"	16	"	जार्यामि	" जार्यामि
"	"	footnote १४		"	VI. 12. 4	" V. 12. 4.
"	120	topnote		"	स्तिपाः	" स्तिपाः
"	"	line	15	"	उरु	" उरु
"	121	"	8	"	०पीतरः	" ०पीतरः
"	"	"	19	"	उपोन्नद्ध०	" उपोन्नद्ध०

Page	121	line	19-20	read	०रप्यूध	for ०रप्यूध
"	123	footnote २		"	क्रजतिः	" सृजतिः
"	125	line	8	"	चुकुधं	" चुकुधं
"	126	"	17	"	सस मर्यादाः	" ससमर्यादाः
"	"	"	18	"	भ्रूण०	" भ्रूण०
"	128	"	3	"	विक्रान्त०	" विक्रान्त०
"	"	footnote १५		"	S'B. 1. 7. 4. 7.	" S'B. 1. 7. 4. 6.
"	132	line	5	"	तद् दैवतः	" तद् दैवतः
"	135	topnote		"	देवतानामाकारचिन्तनम्	for शाशदानः
"	143	line	1	read	महत्वं	" महत्वं
"	144	"	4	"	समावृत्त	" समावृत्त
"	"	"	12	"	अस्तमे०	" अस्तमे०
"	149	"	1	"	०तद्ये	" ०तद्येना
"	"	"	"	"	देवता अथ	" देवतार्थ०
"	152	"	8	"	चेतनावान्	" चेतनवान्
"	153	"	11	"	प्रदिशा	" प्रदिशा
"	155	"	10	"	आत्मयशाः	" आत्मयशा
"	156	"	4	"	यदूर्ध्वः	" यदूर्ध्व
"	158	"	13	"	निरुक्तेऽष्ट०	" निरुक्त अष्ट०
"	160	"	16	"	०जिन्वितां	" ०जिन्वितां
"	161	"	11	"	भूजवति	" भूजवति
"	162	"	6	"	अमन्दान्तो०	" अमन्दान्तो०
"	163	"	15	"	पुमांसं	" पुमांसं
"	165	"	6	"	ऊर्करं	" ऊर्करं
"	166	"	16	"	०स्थान	" ०स्थानो
"	167	"	11	"	सिन्धुः	" सिन्धु
"	168	"	7	"	सदांसि	" सदांसि
"	170	"	17	"	हासतिः	" हासति
"	174	"	3	"	महत्त्वेन	" महत्त्वेन
"	187	"	18	"	रजःसु	" रजःसु
"	188	"	13	"	देवपत्नयो	" देवपत्नयो
"	196	"	15	"	०मादित्यः	" ०मादित्य
"	205	"	4	"	रोदसी रोदसी	" रोदसी
"	"	"	7	"	मह	" मह
"	206	"	12	"	पुत्रस्त्वन्य	" पुत्रस्त्वन्य
"	214	"	7	"	प्रकाशनाद्वा	" प्रकाशनाद्वा
"	219	footnote ९		"	RV. VIII. 29. 1.	" RV. VIII. 29.
"	221	line	2	"	स्वर्चना	" स्वर्चन

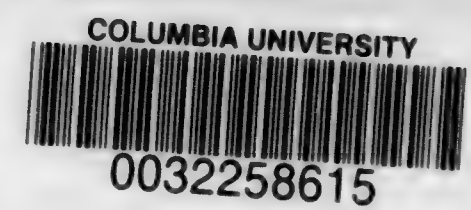
Page	line	6	read	निमिषश्च	for	निमिषश्च
"	"	footnote	६	"	RV. VIII. 70. 5.	RV. VIII. 59. 5.
"	225	line	12	"	तस्योत्तरा	" तस्योत्तर
"	227	"	1	"	अक्षयं	" क्षयं
"	231	"	16	"	अर्चिषोऽहः	" अर्चिषरहः
"	232	"	3	"	सहाप्रमाद०	" महाप्रमाद०
"	232	"	8	"	संजानाति भूतं	" संजानातिभूतं
"	235	"	16	"	काम-	" काम
"	240	"	18	"	सखायेति	" साखायेति
"	248 Col. 2 l.	9	"	"	०मजयत्	" ०मयजत्
"	254	"	1	"	यस्यै	" यस्य
"	"	"	2	"	प्रजानुं	" प्रयाजानु०
"	260	"	1	"	०दुल्लखलमि०	" ०दुल्लखमि०
"	261	"	2	"	पिपीलिका-	" पिपीलिक-
"	264	"	1	"	०मार्थपत्यं	" ०मर्थपत्य०
"	"	"	"	"	अपि वा	" अपि ना
"	265	"	2	"	शब्दाः	" शब्दाः
"	267	"	1	"	निरूप्य	" निरूप्य
"	269	"	"	"	०कर्मैव तत्	" ०कर्मैतत्
"	271	"	2	"	ह्ययम्	" ह्यम्
"	279	"	1	"	सूर्मिः कल्याणोर्मिः	" सूर्मिकल्याणोर्मि
"	"	"	"	"	वैयाकरणाः	" वैयाकरणः
"	280	"	2	"	स्याद्दर्शनस्य	" स्यान्दर्शनस्य
"	"	"	"	"	०दानार्थक्यम०	" ०दानार्थक्यम०

N. B.—It is a matter of regret that a good many misprints have remained notwithstanding the pains taken to insure accuracy. During the summer vacations I was absent from Lahore for a considerable period. The task of correcting proofs had to be entrusted to some other hand in my absence as the proofs were likely to be lost or would have been very much delayed, had they been sent to me to Cashmere or other distant hills from Bombay. Even as it is, it has taken about six years to print the text of *Nirukta*. If no arrangement had been made for summer vacations, the period of six years would have been considerably prolonged. I do not say this to throw blame on any particular person. The final responsibility is wholly mine. However I think that most of the misprints are such as can be easily corrected by the reader himself.

This book is due on the date indicated below, or at the expiration of a definite period after the date of borrowing, as provided by the library rules or by special arrangement with the Librarian in charge.

[illegible]

C28 (546) M25

Butler
D890

V51
Vol. 1

D890

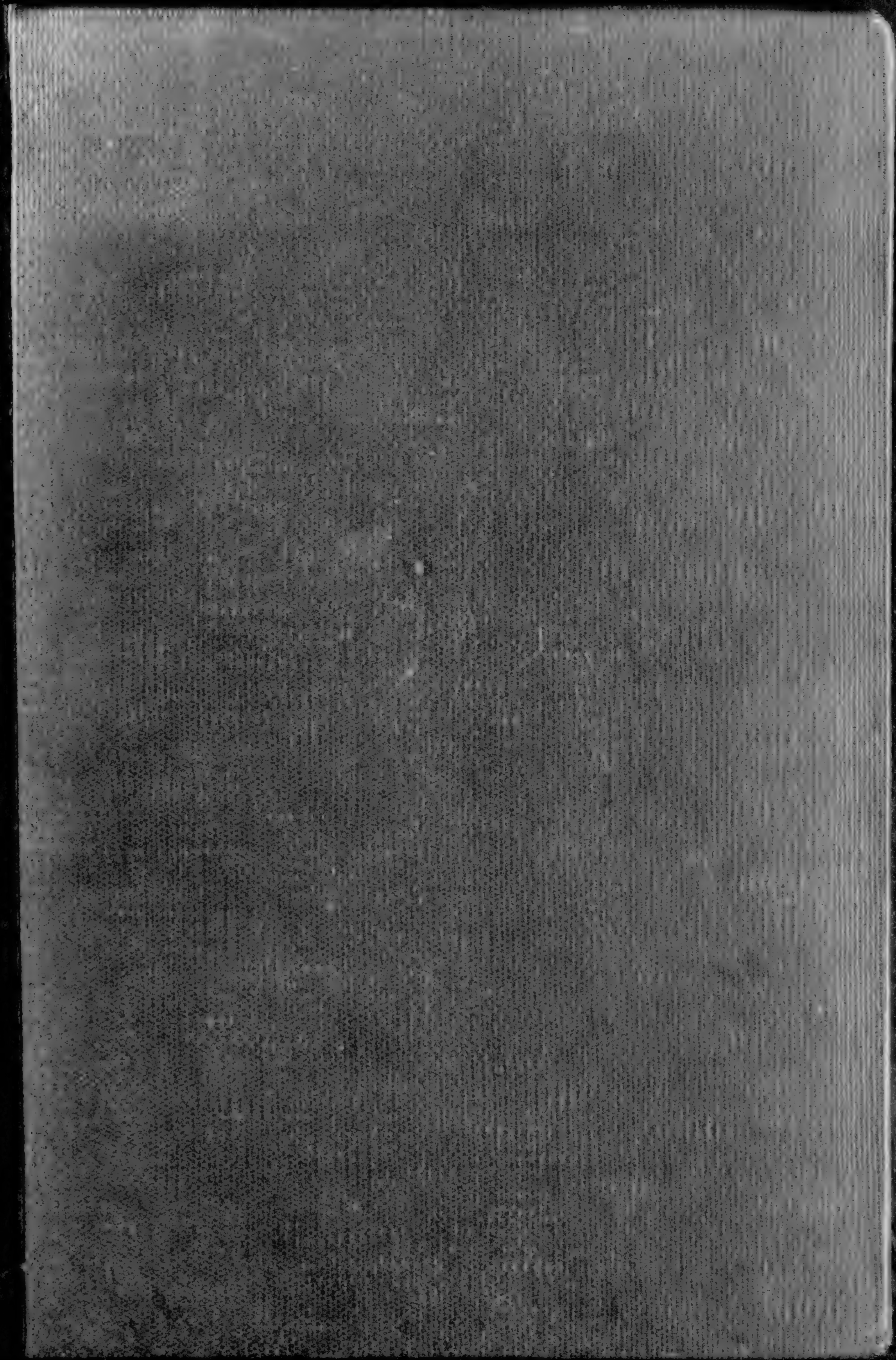
V51
Vol. 1

Sarup

The Nighantu--The Nirukta

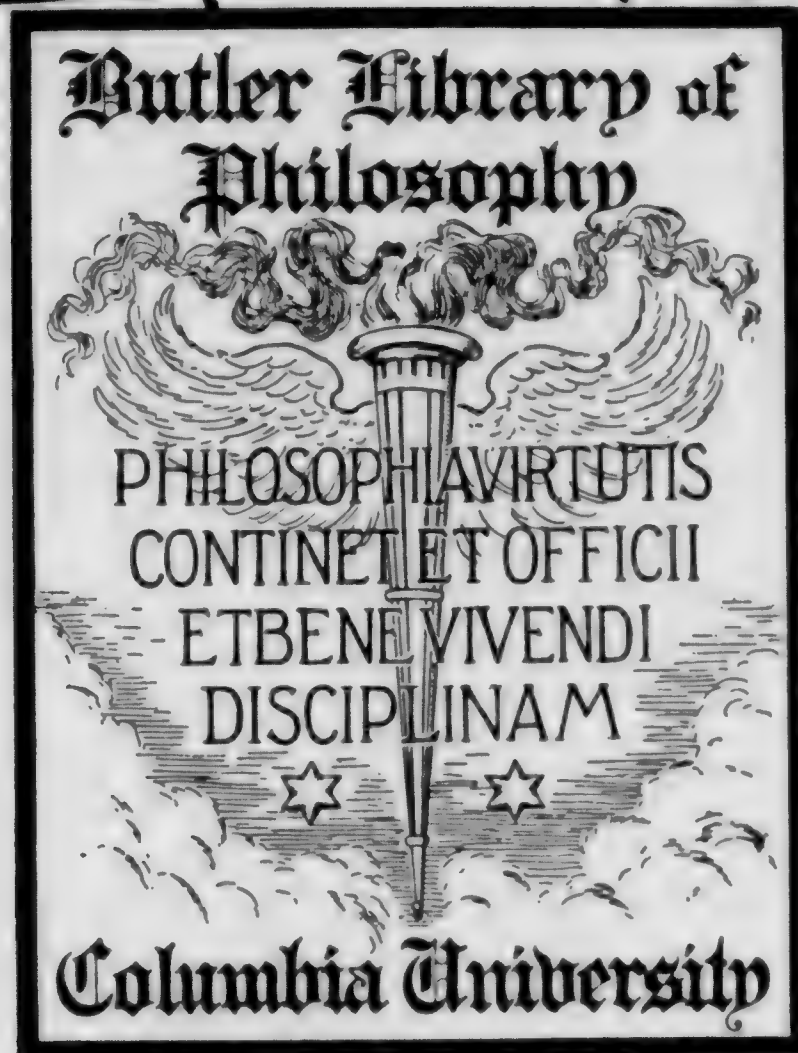
FEB 14 1978

VOLUME 2

D890

V51

2

THE NIGHANTU

AND

THE NIRUKTA

THE OLDEST INDIAN TREATISE

ON ETYMOLOGY, PHILOLOGY, AND SEMANTICS

CRITICALLY EDITED FROM ORIGINAL MANUSCRIPTS AND
TRANSLATED FOR THE FIRST TIME INTO ENGLISH, WITH
INTRODUCTION, EXEGETICAL AND CRITICAL NOTES,
THREE INDEXES AND EIGHT APPENDICES

BY

LAKSHMAN SARUP, M.A. (PANJ.), D. PHIL. (OXON.)

PROFESSOR OF SANSKRIT AT THE UNIVERSITY OF THE PANJAB, LAHORE

ENGLISH TRANSLATION AND NOTES

HUMPHREY MILFORD

OXFORD UNIVERSITY PRESS

LONDON EDINBURGH GLASGOW COPENHAGEN

NEW YORK TORONTO MELBOURNE CAPE TOWN

BOMBAY CALCUTTA MADRAS SHANGHAI

1921

Butler
29-37881

D855
N51

v. 2

TO
PROFESSOR A. A. MACDONELL
AS A HUMBLE MARK
OF RESPECT

PREFACE

It is my most pleasant duty to thank Professor A. A. Macdonell for looking through the proofs of this volume, but for any errors that remain I am entirely responsible. I have also to thank the University of the Punjab, Lahore, for a generous subvention, without which it would not have been possible to publish the present volume so early.

L. S.

TABLE OF CONTENTS

	PAGE		PAGE
CHAPTER I		CHAPTER V	
Four classes of words	6	Vanasyati	73
Prepositions	7	Varāha	75
Particles	8	Viṣṇu	77
Expletives	13	Adhrigu	79
Are all nouns derived from verbs?	14	Vājapastya	81
The Kautsa controversy	16	Nicumpuṇa	83
Importance of etymology	18	Kṛtti	85
Compilation of the <i>Nighaṇṭu</i>	20	Prthak	87
		Sṛṇi	89
CHAPTER II		CHAPTER VI	
Principles of Etymology	21	Virudhaḥ	91
Śākāpūṇi and a deity	27	Indra and the Seers	93
Devāpi and Śantanu	28	Āsiḥ	95
Vṛtra	31	Kimidin	97
Viśvāmitra and the Rivers	35	Jārayāyi	99
		Amina	101
CHAPTER III		Ghṛaṃsa	103
Inheritance	39	Pratadvasū	105
Brotherless maiden	41	Bekanāṭa	107
Fingers	43	Śirimbīṭha	109
Synonyms of beauty	47	Bunda	111
Niyoga	48		
Similes	49	CHAPTER VII	
Onomatopoeia	51	Nature of Stanzas	113
Synonyms of Heaven and Earth	55	Deity	115
		Are Gods anthropomorphic?	116
CHAPTER IV		Metres	119
Homonyms	56	Agni	121
Jathara	59	Jātavedaḥ	123
Kāyamāna	61	Vaiśvānara	125
Dayamāna	63		
Vyantah	65	CHAPTER VIII	
Erire	67	Dravinodā	129
Anta	69	Barhiḥ	133
Vārya	71	Tvastr	135
		Āpri	138

TABLE OF CONTENTS

iii

	PAGE		PAGE
CHAPTER IX		CHAPTER XII	
Sakuni	139	Aptyāḥ	175
Dice	141	Sarasvatī	177
Quiver	143	Sinivālī	179
Whip	145	Gaurī	181
Rivers	147	Ilā	183
Wilderness	149		
Ends of the Bow	151		
CHAPTER X			
Vāyu	153	Āśvins	184
Rudra	155	Bhaga	189
Bṛhaspati	157	Varuṇa	191
Yama	159	Seven Seers	196
Ka	161	Divine women	199
Tārkeya	163		
Vāta	165	Exegetical and Critical Notes	200-245
Indu	167		
CHAPTER XI		Alphabetical list of Stories related in the <i>Nirukta</i>	246
Soma	169	Index of Authorities cited in the <i>Nirukta</i>	247
Death	171		
Maruts	173	List of Quotations occurring in the <i>Nirukta</i> , arranged in the order of the <i>Samhitās</i>	248

LIST OF ABBREVIATIONS

AA.	= Aitareya Āraṇyaka.	Pu.	= Purāṇa.
AB.	= Aitareya Brāhmaṇa.	PM.	= Pūrva Mīmāṃsā.
AP.	= Atharva Veda Prātiśākhya.	R. Kh.	= Rgvidhāna Khaṇḍa.
Ap. Dh.	= Āpastamba Dharma Sūtra.	RP. or RPr.	= Rgveda Prātiśākhya.
AV.	= Atharva Veda.	RV.	= Rgveda.
Bau.	= Baudhāyana Dharma Sūtra.	R. Vidh.	= Rgvidhāna Khaṇḍa.
Bhāg. Pu.	= Bhāgavata Purāṇa.	RVKh.	= Rgvidhāna Khaṇḍa.
Bib. Ind.	= Bibliotheca Indica.	Ṣaḍ. B.	= Ṣaḍviṃśa Brāhmaṇa.
Brh. D.	= Brhad-devatā.	ŚB.	= Śatapatha Brāhmaṇa.
Brh. U.	= Brhadāraṇyakopaniṣad.	S. Su.	= Sāmkhya Sūtra.
Ga.	= Gautama.	SV.	= Sāma Veda.
Ga. Dh.	= Gautama Dharma Sūtra.	SV. B.	= Sāmavidhāna Brāhmaṇa.
GB.	= Gopatha Brāhmaṇa.	Śveta. U.	= Śvetāśvataropaniṣad.
IA.	= Indian Antiquary.	TA.	= Taittiriya Āraṇyaka.
Īśā U.	= Īśāvāsyopaniṣad.	Tand. B.	= Tāṇḍya Brāhmaṇa.
KB.	= Kauṣītaki Brāhmaṇa.	TB.	= Taittiriya Brāhmaṇa.
KS.	= Kāthaka Saṃhitā.	TPr.	= Taittiriya Prātiśākhya.
Mahān. U.	= Mahānārāyaṇa Upaniṣad.	TS.	= Taittiriya Saṃhitā.
MB.	= Mahābhāṣya.	U. Su.	= Uṇādi Sūtra.
Mbh.	= Mahābhārata.	Va.	= Vasiṣṭha Dharma Śāstra.
MS.	= Maitrāyaṇī Saṃhitā.	Vai. Su.	= Vaiśeṣika Sūtra.
MW.	= Monier Williams' Dictionary.	VP., VPr.	= Vājasaneyi Prātiśākhya.
N.	= Nirukta.	VS.	= Vājasaneyi Saṃhitā.
Ngh.	= Nighaṇṭu.	VSu.	= Vedānta Sūtra.
N. Su.	= Nyāya Sūtra.	Ya. or Yājñā.	= Yājñavalkya Smṛti.
Pā.	= Pāṇini.		

THE NIRUKTA

CHAPTER I

A TRADITIONAL list (of words) has been handed down (to us). It is to be (here) explained. This same list is called *Ni-ghaṇṭavas*.¹ From what (root) is (the word) *Ni-ghaṇṭavas* derived? They are words quoted from the Vedas (*ni-gamāḥ*).² Having been repeatedly gathered together³ from Vedic hymns, they have been handed down by tradition. Aupamanyava holds that, as these are the quoted words of the Vedas, they are called *Ni-ghaṇṭavas* on account of their being quoted (*ni-gamanāt*). Or else (the word *Ni-ghaṇṭavas*) may be (so called) from being fixed only (*√han*), i.e. (a list, in which) they (the words) are fixed together, or collected together (*√hr*).

Now, what (are) the four classes⁴ of words? They are the following: noun and verb; prepositions and particles. With reference to this, they⁵ thus prescribe the definition of noun and verb: the verb has *becoming* as its fundamental notion,⁶ nouns have *being* as their fundamental notion.⁷ But where both are dominated by *becoming*, a *becoming* arising from a former to a later state is denoted by a verb, as 'he goes', 'he cooks',⁸ &c. The embodiment of the whole process from the beginning to the end, which

¹ Cf. Muir, *Sanskrit Texts*, vol. ii, p. 165.

² Durga explains *ni-gamāḥ* as: *niś-cayenā-dhikam vā ni-gūḍhārthā ete pariñāthāḥ santo mantrārthān gamayanti jñāpayanti*.

³ Roth adopted the variant *samāhatya* on the principle, *lectio difficilior potior est*, but this reading is not supported by the evidence of MSS., and, later on, was admitted to be unjustified by Roth himself; see *Erläuterungen*, i. 1, p. 4.

⁴ Cf. RP. xii. 5. 699; VP. viii. 52; AP. i. 1; Kauṭilya, *Arthasāstra*, ii. 10. 28, p. 72; Patañjali, *Mahābhāṣya*, i. 1. 1, Kielhorn's edition, p. 3; Dionysius of Halicarnassus on *Literary Composition*, ch. ii, Roberts's edition, p. 71; Aristotle, *Poetics*, 20, 1456^b 1, Bywater's edition, p. 57; Wackernagel, *Altindische Grammatik*, vol. i, p. lxviii; cf. also *Dharma Saṃgrahaḥ*, xxxv, *Anecdota Oxoniensia*, vol. i,

part V, p. 7.

⁵ i.e. Preceptors. Durga.

⁶ Identical with Brh. D. ii. 121, see Professor Macdonell, *Bṛhaddevatā*, vol. ii, p. 65; cf. Kauṭilya, *Arthasāstra*, loc. cit.; RP. xii. 5, 701, 707; VP. viii. 54; the commentator on AP., *J.A.O.S.*, vol. vii, p. 591; PM. ii. 1. 1; Patañjali, *Mahābhāṣya* i. 3. 1, Kielhorn's edition, vol. i, pp. 254, 256; Aristotle, *Poetics*, 20, 1456^b 10, Bywater's edition, p. 58; Gune's trans. IA., vol. xlv, 158.

⁷ The same as note 6 except Brh. D.; cf. Jowett, *Dialogues of Plato*, vol. i, pp. 368-9: 'Name is not a musical or pictorial imitation ... but it is expression of the essence of each thing in letters and syllables.'

⁸ Cf. Professor Macdonell, *Bṛhaddevatā*, vol. ii, p. 10; cf. Durga's Comm. Cf. PM. ii. 1. 3-4.

has assumed the character of *being*, is denoted by a noun, as 'going', 'cooking', &c. The demonstrative pronoun¹ is a reference to *beings*, as 'cow', 'horse', 'man', 'elephant', &c.;² 'to be', to *becoming*, as 'he sits', 'he sleeps', 'he goes', 'he stands', &c.

According to Audumbarāyana speech is permanent in the organs only.³

(Here ends the first section.⁴)

In that case the fourfold division (of words) will not hold good, nor the grammatical connexion, nor the mutual reference of sounds which are not produced simultaneously.⁵ Words are used to designate objects, with regard to everyday affairs in the world, on account of their comprehensiveness and minuteness.⁶ They, too, are the names of gods as well as of human beings.⁷ On account of the impermanence of human knowledge, the stanza, (directing) the accomplishment of action, is (to be found) in the Veda.⁸

According to Vārsyāyāni, there are six modifications of *becoming*: genesis, existence, alteration, growth, decay, and destruction.⁹ Genesis denotes only the commencement of the first state, but neither affirms nor denies the later. Existence affirms a being that has been produced. Alteration connotes the modification of elements of a non-decaying being.¹⁰ Growth denotes the increase of one's own limbs or of objects which are associated (with one's self), as he grows by means of victory, or he grows with his

¹ Cf. Patañjali, *Mahābhāṣya*: *sarvanāma ca sāmānyavāci*: 'And the pronoun is the general exponent.'

² Patañjali, *op. cit.* i. 1. 1, vol. i, pp. 1 and 5.

³ Cf. Patañjali, *op. cit.* i. 1. 1, vol. i, p. 6; i. 1. 6, vol. i, p. 104; i. 1. 8, vol. i, p. 136; i. 4. 4, vol. i, p. 356; Bhandarkar, *Wilson Philological Lectures*, p. 291; Jowett, *Dialogues of Plato*, vol. i, pp. 327, 387, 388; Jaimini; PM. i. 1. 6-23; the *Vedānta sūtras*, i. 3. 28; 4. 28; ii. 1. 4; Kaṇāda, *Vaiśeṣika sūtras*, ii. 2. 21-37; the *Sāṃkhya-pravacana sūtras*, v. 58-60; the *Nyāya sūtras*, i. 1. 7, 54-7; ii. 2. 13-17; iii. 2. 49; the origin and nature of *śabda* is a subject for discussion in the Buddhist literature also: *Sadda* is an action, *Kathāvatthu*, xii. 3; *Sadda* is physical vibrations, *op. cit.* ix. 9-10; Eng. trans. entitled, 'Points of Controversy', is by S. Z. Aung and C. A. F. Rhys Davids.

⁴ Cf. Gune, I. A., *loc. cit.*

⁵ Cf. Gune, I. A., *loc. cit.*

⁶ Cf. Durga's Comm.; Jowett, *Dialogues of Plato*, vol. i, p. 368.

⁷ Cf. Jowett, *op. cit.*, vol. i, p. 333: Soc.

'He often speaks of them; notably and nobly in the places where he distinguishes the different names which gods and men give to the same things', i.e. words are used in giving names to things both by gods and men.

⁸ This is tantamount to the statement that the Veda is the repository of eternal and perfect knowledge.

⁹ Cf. Bṛh. D. ii. 121; see Professor Macdonell, *Bṛhaddevatā*, vol. ii, p. 65; the passage is quoted verbatim by Patañjali, *op. cit.* i. 3. 1, vol. i, p. 258, except that he calls Vārsyāyāni, *bhagavān*, and uses the past tense.

¹⁰ The word *a-pratyavamanāsya* is used by Yāska in order to show that alteration—which may be for better or for worse—is to be interpreted as denoting the former only and not the latter.

body. The term decay denotes its antithesis. Destruction denotes the commencement of the later state, but neither affirms nor denies the former.

(Here ends the second section.)

Hence, other modifications of *becoming* are only further developments of those (enumerated above), and should be inferred according to the occasion.

'Unconnected prepositions', says Śākaṭāyana, 'have no meaning, but only express a subordinate sense of nouns and verbs.'¹ 'They have various meanings,' says Gārgya; 'hence, whatever their meaning may be, they express that meaning (which brings about) modification in the sense of the noun and the verb.'² The word *ā* is used in the sense of 'hitherward';³ *pra* and *parā* are its antitheses: *abhi*,⁴ 'towards'; *prati* is its antithesis: *ati* and *su*, 'approval'; *nir* and *dur* are their antitheses: *ni* and *ava*, 'downwards'; *ud* is their antithesis: *sam*, 'combination'; *vi* and *apa* are its antitheses: *anu*, 'similarity' and 'succession': *api*, 'contact': *upa*, 'accession': *pari*, 'being all around': *adhi*, 'being above', or 'supremacy'.⁵ Thus they express various meanings to which attention should be paid.⁶

(Here ends the third section.)

Now the particles occur in various senses,⁷ both in a comparative sense, in a conjunctive sense,⁸ and as expletives. Of them, the following four are used in the sense of comparison.⁹ *Iva* (has this sense) both in the classical and in the Vedic Sanskrit: thus 'like Agni', 'like Indra', &c. The word *na* has the sense of negation in classical, and both (i.e. the sense of negation and comparison) in Vedic Sanskrit: thus in the passage, 'They did not recognize

¹ Cf. RP. xii. 5. 707; *upasargo viśeṣa-kṛt*: 'The preposition is the specializer (of meaning)'; VP. viii. 54-5; AP. iv. 3; see Whitney, *J. A. O. S.*, vol. vii, p. 515; Pāṇini, *Aṣṭādhyāyī* i. 4. 58: *prādaya(h) upasargāḥ kriyā-yoge*; Patañjali, *op. cit.* i. 3. 1, vol. i, p. 256: 'A preposition is the distinguishing mark of an action'; cf. also ii. 1. 1, vol. i, p. 365.

² Cf. RP. xii. 6. 702-3: 'Prepositions are twenty and they express a meaning together with the other two (i.e. noun and verb)'; Patañjali, *op. cit.* i. 3. 1, vol. i, p. 356: 'But again individual prepositions express the distinction of actions, whenever a word which denotes the same action is used.'

³ Cf. Pāṇini, *op. cit.* i. 4. 89.

⁴ *Op. cit.* i. 4. 91.

⁵ Cf. RP. xii. 6. 702-3; VP. vi. 24; Pāṇini, *op. cit.* i. 4. 53; the list of prepositions

in RP. and VP. is identical with that of the *Nirukta*, but enumerated in a different order; it is also identical with the list in the *gaṇa-pāṭha*, if the double forms of *niḥ* and *duḥ* are not taken into consideration; cf. also AP. i. 15; the list is incomplete and only half of that given in RP., VP., N., and Pā; prepositions are explained by Pāṇini, *op. cit.* i. 4. 83-97; Patañjali, *op. cit.* i. 4. 4, vol. i, pp. 341, 345-9; Professor Macdonell, *Vedic Grammar*, pp. 414-21; cf. also *A Vedic Grammar for Students*, pp. 208, 211-53, 265-6.

⁶ The sentence is omitted by Durga.

⁷ Cf. RP. xii. 9. 708: *nipātānām arthavaśān nipātānād ... itare ca sārthakāḥ*.

⁸ Cf. Bṛh. D. ii. 89, Professor Macdonell's edition, vol. i, p. 19.

⁹ *Op. cit.* ii. 91.

Indra as a god,¹ it has the sense of negation.² The established use is (to place it immediately) before that which it makes negative. In the passage 'Like hard drinkers of wine',³ it has the sense of comparison. The established use is (to place it immediately) after that with which it compares. The word *cīd* has many meanings. In the sentence 'Will the teacher kindly explain it?' it is used in the (sense of) respect. [From what root is (the word) *ācārya* derived?]⁴ *Ācārya* (teacher) is so called because he imparts traditional precepts (*ā-cāra*);⁵ or because he systematically arranges (*ā + √ci + artha*) the various objects (of knowledge), or because he systematically develops the intellectual faculty.⁶ In the expression 'like curd', it is used in the sense of comparison; in 'bring even the sour gruel', it is used in the sense of contempt. *Kul-māṣāḥ* (sour gruels) are so called because they are wasted away (*sīdanti*) in families (*kuleṣu*).⁷ The word *nu* has many meanings. In the sentence 'therefore he will do it', it is used in assigning a reason; in 'how pray will he do it?' in asking a question, as well as in 'has he really done it?' It is also used in the sense of comparison (as follows):

Of thee like the branches of a tree, O widely invoked one!⁸

Of thee like the branches of a tree, O widely invoked one!

Vayāḥ means branches, (and) is derived from (the root) *vī* (to move): they move in the wind.⁹ *Śā-khāḥ* (branches) are so called because they rest in the sky (*kha-śayāḥ*), or (the word) may be derived from (the root) *śak* (to be able).⁹

Now a conjunctive particle is that by whose addition separateness of notions is indeed recognized, but not like an enumerative one, i.e. because of a separation by isolation.¹⁰ The word *ca* is used in the sense of 'aggregation', and is joined together with both, as 'I and you, O slayer of Vṛtra!' ¹¹ *ā* is used in the same sense, as 'for gods and for manes'.¹² The word *vā* is used in the sense of deliberation, as 'Ah, shall I put this earth here or there?' ¹³ Moreover, it is used in the sense of 'aggregation' (as follows).

(Here ends the fourth section.)

¹ x. 86. 1; N. 13. 4.

² The passage beginning from, 'Of them ... negation', is translated by Muir; see *Sanskrit Texts*, vol. ii, p. 151.

³ viii. 2. 12.

⁴ The passage within square brackets is omitted by MSS. of the shorter recension.

⁵ Cf. Patañjali, *op. cit.* i. 1. 3, p. 38.

⁶ The passage beginning, 'From what root ... intellectual faculty', is omitted by Durga.

⁷ The sentence is omitted by Durga.

⁸ vi. 24. 3.

⁹ The sentence is omitted by Durga.

¹⁰ Cf. Gune, *IA.*, vol. xlv, pp. 159-60; see note; cf. Aristotle's definition of a conjunction; *Poetics*, 20, 1457^a (ed. Bywater), p. 59.

¹¹ viii. 62. 11.

¹² x. 16. 11.

¹³ x. 119. 9.

'Vāyu and thee, Manu and thee.'¹ The words *aha* and *ha* have the sense of 'mutual opposition', and are combined with the former (member), as 'let this man do this, the other that', and 'this man will do this, not that', &c. The letter *u* is also used in the same sense, (being joined) with the later (member), as 'these people tell a lie, those the truth'; it is further used as an expletive, as 'this', 'that'. The word *hi* has many meanings: in (the sentence) 'therefore he will do it', it (is used) to point out the reason; in (the sentence) 'how pray will he do it?' to ask a question; in (the sentence) 'how *can* he analyse it?' to (indicate) displeasure. The word *kila* (is used to express) superiority of knowledge, as 'thus truly it happened'.

Moreover, it is combined with the two (particles) *na* and *nanu* in asking a question, as 'was it not so?' and 'was it so, pray?' The word *mā* denotes prohibition, as 'do not do it', and 'do not take'. The word *khala* also (denotes prohibition), as 'enough of doing this', and 'have done with it'; further, it is used as an expletive, as 'thus it happened'. The word *śasvat* has the sense of uncertainty in classical Sanskrit: (in the sentence) 'was it ever so?' it (is used) in an interrogation; (in the sentence) 'was it ever so pray?' in an interrogation but not to oneself. The word *nūnam* has the sense of uncertainty in the classical language, both, i.e. the sense of uncertainty and that of an expletive, in Vedic Sanskrit.²

Agastya, having assigned an oblation to Indra, desired to offer it to the Maruts. Indra, having presented himself, lamented (as follows).³

(Here ends the fifth section.)

There, it seems, it does not exist; there is no to-morrow; who knows that which is not past? The mind of another is apt to waver; lo! the expected is lost.⁴

There, it seems, it does not exist, i.e. there is no to-day nor⁵ indeed to-morrow. To-day, on this day. *Dyuh* is a synonym of day (so called) because it is bright (*√dyut*). To-morrow, the time that is still expected. Yesterday, the time that has expired. 'Who knows that which is not past?' i.e. who knows that which is yet to come (i.e. the future)? This

¹ TS. i. 7. 7. 2.

² Cf. Muir's translation of the sentence, *Sanskrit Texts*, vol. ii, p. 151: 'The particle "nūnam" is used in the *bhāṣā* to signify uncertainty; in the Veda, too, it has that signification, and is also a mere expletive.'

³ Cf. the story related in *Bṛh. D.* iv. 46-51; Professor Macdonell's ed., vol. ii, pp. 138-9;

see also the different versions of the story, Sieg, *Sagenstoffe des Rgveda*, pp. 108-20.

⁴ i. 70. 1.

⁵ Durga paraphrases *no* by *asmad-artham*. He is wrong, for *no* is accented and could not therefore mean 'for us', i.e. it is not = *nas*, but a compound of the negative particle *na* + *u*. Cf. N. 1. 7.

other word *adbhutam* ('wonderful') = *abhūtam*, i. e. something which, as it were, is unprecedented. 'The mind of another is apt to waver', i. e. fickle. Another,¹ a person not to be introduced (to good people). *Cittam* (mind) is derived from (the root) *cit* (to know), 'Lo! the expected is lost', [even the assigned thing is lost],² assigned, i. e. a thing intended (for offering).

Moreover, it (*nūnam*) is used as an expletive.

(Here ends the sixth section.)

May that rich reward of thine, O Indra! milk every boon for the singer. Be helpful to the worshippers, do not put us aside, let good fortune (come) to us; may we speak loudly in the assembly with heroes.³

May that (reward) of thine milk every boon for the singer. Boon, what is to be chosen. Singer, praiser. Rich reward, i. e. abounding in wealth. The word *magham* is a synonym of wealth, it is derived from (the root) *manh*, meaning to give.⁴ *Dakṣiṇā* (reward) is derived from (the root) *dakṣ*, meaning to cause to accomplish: it causes the imperfect to be accomplished. Or else, it may be (so called) from circumambulating. With reference to the quarter, (it means) the quarter natural to the hand, i. e. the right hand.⁵ *Dakṣiṇaḥ* (right) is derived from (the root) *dakṣ*, meaning to work strenuously, or from *dās*, meaning to give. *Hastaḥ* (hand) is derived from (the root) *han* (to strike): it is quick to strike. Fulfil the desires of the worshippers. Do not pass us over, do not give, leaving us aside. Let good fortune be for us. May we speak loudly in our own assembly. *Bhaga* (good fortune) is derived from (the root) *bhaj* (to distribute).⁶ The word *bṛhat* is a synonym of 'great': it is grown all round. Having heroes, or having blessed heroes. A hero, he disperses (*vi-irayati*) the enemies, or it (*vi-ra*) may be derived from (the root) *vī*, meaning to go, or from *vīr* (to be powerful).⁷

¹ Explained by Durga as an offspring of a low-class man who lives in various ways, or who is not to be brought to the assembly of the good.

² The passage within square brackets is omitted by the MSS. of the shorter recension and Durga.

³ ii. 11. 21.

⁴ Cf. Patañjali, *op. cit.* vi. 1. 1, vol. iii, p. 16.

⁵ This is tantamount to the statement that the word *dakṣiṇā* also means 'the southern quarter'. Durga remarks: *prāṇmukhasya prajāpater yato dakṣiṇo hasto babhūva sā dakṣiṇā dig abhavat*, i. e. the quarter to the right hand of *Prajāpati*, while he stood facing the east,

became the southern quarter. The expression, 'natural to the hand', is to be understood as being pointed out by the right hand while one faces the eastern direction.

⁶ The sentence is omitted by Durga.

⁷ Durga paraphrases *Vīrayati* by *nānā-prakāram mārayati*, i. e. 'he kills in various ways'. He seems to take *vīr* as a non-compound root, and is supported in this interpretation by *Dhātupāṭha*, xxxv. 49, where *vīr* is enumerated as a verb of the tenth class. But Yaska appears to take it as a compound of *vi* + *ir* (to disperse), for he distinguishes it from the denominative verb, cf. his third derivation.

The word *sīm* has the sense of totality, or is (used) as an expletive:¹

Āditya sent them forth.²

Sent them forth, i. e. sent them forth on all sides. And also:

From all sides the wise one has manifested bright rays.³

i. e. The sun has uncovered (them) on all sides. *Su-rucaḥ* means the rays of the sun, (so called) on account of their brilliant light (*su-rocana*). Or else the word *sīma* takes the ablative suffix (-tas) without any meaning, i. e. *sīmnaḥ* = *sīmataḥ* = *sīmā-taḥ*, (which means) 'from the boundary'. *Sīmā* means boundary: it forms the seam between two countries. The word *tva*, being a pronoun with the sense of 'opposition', is unaccented. Some hold it to be a synonym of 'half'.

(Here ends the seventh section.)

One sits increasing the store of stanzas; a second chants the *gāyatra* hymn in *śakvarī* measures. One, i. e. Brahmā, expounds the science of being; whilst another metes the measure of the sacrifice.⁴

With these words, (the stanza) declares the application of the duties of the priests. One sits increasing the store of stanzas, i. e. the invoker. A stanza (*re*) is a means of worshipping (*arcana*). A second chants the *gāyatra* hymn in *śakvarī* measures, i. e. the chanter. *Gāyatram* is derived from (the root) *gai*, meaning to praise. *Śakvaryah* are stanzas; it is derived from (the root) *śak* (to be able). It is known: because with these he was able to slay *Vṛtra*, that is the characteristic of the *śakvarī* stanzas.⁵ One, i. e. the Brahmā, expounds the science of every being. Brahmā is omniscient: he knows everything; Brahmā is supereminent from knowledge, Brahmā is supereminent all around. One metes the measure of the sacrifice, i. e. the (performing) priest. *Adhvar-yuḥ* (priest) = *adhvara-yuḥ*, i. e. he directs the sacrifice, he is the leader of the sacrifice, or else, he loves the sacrifice. Or (the word is formed) by the addition of (the suffix) *yuḥ* (to *√adhī*) in the sense of studying. *A-dhvara* is a synonym of 'sacrifice': the verb *dhvṛ* means to kill, (*a-dhvara* denotes) the negation of it (killing). According to some, the word (*tva*) is a particle, then how could it be a noun of unaccented character? It is clearly inflected. 'Lo! they call thee,

¹ Cf. Professor Macdonell, *A Vedic Grammar for Students*, p. 249.

² ii. 28. 4.

³ AV. 4. 1. 1; 5. 6. 1; SV. 1. 321; VS. 13. 3.

⁴ x. 72. 11.

⁵ Cf. KB. xxiii. 2: 'Because with these, he was able to slay *Vṛtra*, hence they (are called) *śakvaryah*.' See Gune, *Bhandarkar Comm. Vol.*, p. 44.

steadfast in friendship',¹ (here it is) in the accusative; 'for one she yielded her body',² in the dative. Further, it is (inflected) in the nominative plural.

(Here ends the eighth section.)

Friends, having (similar) eyes and ears, were unequal in the speed of their minds. Some are like tanks, which reach up to the mouth, and are suitable for a bath; others indeed are like those which reach up to the breast, and (are meant) to be seen only.³

[Friends], having (similar) eyes and ears. *Akṣiḥ* (eye) is derived from (the root) *caḥ* (to see); 'it is from *añj* (to be beautiful),' says Āgrāyana. It is well known: Therefore, they are, as it were, more beautiful.⁴ *Karṇaḥ* (ear) is derived from (the root) *kr̥t* (to cut): it has its entrance torn asunder; 'it is from *r̥* (to go),' says Āgrāyana. It is well known: Going upwards, as it were, they have protruded in space.⁴ They were unequal in the speed of their minds. Some reach up to the mouth, others up to the breast.⁵ *Āsyam*⁶ (mouth) is derived from (the root) *as* (to throw), or else (from *ā-syand*, 'to flow'): food flows towards it. *Daghnām* is derived from (the root) *dagh*, meaning to flow, or from *das* (to be wasted): it is very much wasted. Some are like tanks, suitable for bathing. Suitable for bathing, i.e. fit for bathing; (others are) to be seen only.⁷ *Hradah* (tank) is derived from (the root) *hrād*, meaning to make a sound, or from *hlād*, meaning to make cool. Further, it (*tva*) is used in the sense of 'aggregation', as 'recurrences and possession of Aśvins',⁸ i.e. possession of Aśvins, and recurrences.

Now the words which are used—the sense being complete—to fill up a sentence in prose, and a verse in poetic compositions, are expletives such as *kam*, *īm*, *id*, and *u*.⁹

(Here ends the ninth section.)

Men without garments, and having many children, being afraid of a wolf, as it were, longed for the dewy season¹⁰ to live.¹¹

¹ x. 71. 5; cf. N. 1. 20.

² x. 71. 4; cf. N. 1. 19.

³ x. 71. 7.

⁴ The quotation is untraced.

⁵ 'Some reach up to the mouth' is explained by Durga as 'unfathomable', i.e. minds whose depths cannot be reached; 'up to the breast' as shallow, whose bottom is within sight.

⁶ Durga derives *āsyam* in two ways: (1) from *as* (to throw), i.e. food is thrown in

the mouth; (2) from *ā-syand* (to stream), i.e. the mouth begins to water when food is thrown into it, however dry it might have been before.

⁷ The sentence is omitted by Durga.

⁸ KB. xvii. 4.

⁹ Cf. RP. xii. 8. 707; xii. 9. 708; Bṛh. D. ii. 90-1, Professor Macdonell's ed., vol. i, p. 19.

¹⁰ It comprises the period from the middle of January to the middle of March.

¹¹ The quotation is untraced.

Dewy season to live. *śiśiram* is derived from (the root) *śr̥* (to crush), or *śam* (to put an end to).

He emitted it for pressing;¹ i.e. he created it for pressing (the soma-juice).

May our hymns make him grow.² May our hymns, i.e. songs of praise, make him grow. *Giras* (songs) is derived from (the root) *gr̥* (to speak).

This person, whom thou approachest, is for thee.³ Thine is this man whom thou approachest. *Iva* is also used (as an expletive), as 'they all knew it well', and 'they both knew it well'. Moreover the word *na* is combined with *id*, in (the sense of) 'apprehension'.

(Here ends the tenth section.)

With oblations some seek heaven from this world; others press soma-juices in sacrifices. The pure rejoice indeed with their rewards; pursuing crooked ways, lest we should fall into hell.⁴

Hell is going downwards, i.e. falling lower and lower; or it does not contain even slight room for happiness. Moreover the words *na ca* are joined with the word *id*, in interrogation, as 'do they not drink wine?' *Surā* (wine) is derived from (the root) *su* (to press). Thus they are used in various meanings, to which attention should be paid.⁵

(Here ends the eleventh section.)

With these words, the four word-classes, i.e. the noun and the verb, prepositions and particles, are explained in their (respective) order. With reference to this, Śākaṭāyana holds that nouns are derived from verbs. This, too, is the doctrine of the etymologists.⁶ 'Not all,' say Gargya and

¹ i. 9. 2; AV. 20. 71. 8.

² viii. 13. 18.

³ i. 30. 4; AV. 20. 45. 1; SV. 1. 183; 2. 949.

⁴ RV. Khila x. 106. 1.

⁵ Pāṇini uses the term *nipāta* to denote not only particles, but also prepositions, see *Aṣṭādhyāyī*, i. 4. 56. The technical word employed by him for particles alone is *avyaya* (*op. cit.* i. 1. 37). Particles are enumerated in the *gaṇa* called *cādayaḥ* (*op. cit.* i. 4. 57). The total number of particles collected in the list is 195. This, however, does not include *cid* and *hi* mentioned by Yāska. Of the 195 particles, 22 only are explained in the *Nirukta*: (1) comparatives, *iva*, *na*, *cid*, and *nu*; (2) conjunctives, *ca*, *ā*,

vā, *aha*, *ha*, *kila*, &c.; (3) expletives, *kam*, *īm*, *id*, *u*, &c. Cf. Patañjali, *op. cit.* i. 1. 6; i. 4. 4, vol. i, pp. 94, 340-1; Professor Macdonell, *Vedic Grammar*, p. 429.

⁶ Cf. Patañjali, *op. cit.* iii. 3. 1, vol. ii, p. 138: 'And the noun is derived from the verb' says the author in the *Nirukta*. 'The noun indeed is derived from the verb', so say the etymologists, and the son of Śākaṭāyana in grammar. Among the grammarians, Śākaṭāyana says, 'The noun is derived from the verb'; cf. also Breal, *Semantics*, p. 107: 'It comes from the fact that the verb is the essential and the capital part of our languages, which serves to form substantives and adjectives'; see Moncalm, *The Origin of Thought and Speech*, p. 74:

some of the grammarians, 'but only those, the accent and grammatical form of which are regular and which are accompanied by an explanatory radical modification. Those (nouns), such as cow, horse, man, elephant, &c., are conventional¹ (terms, and hence are underivable).'

Now, if all nouns are derived from verbs, every person who performs a particular action should be called by the same name, i.e. whosoever runs on the road should be called 'runner' (*aśva*, 'horse'); whatever pricks (like needle, &c.), 'pricker' (*trṇam*, 'grass'). Further, if all nouns are derived from verbs, a substantive should obtain as many names as the actions with which it is connected; thus a column should also be called 'beam-supporter', and 'that which rests in a hole'.

(Here ends the twelfth section.)

Moreover, substantives should be named according to the regular and correct grammatical form of a verb, so that their meanings may be indubitable, e.g. *puruṣa* (man) should take the form of *puri-śaya* (city-dweller); *aśva* (horse), of *aṣṭā* (runner); *trṇam* (grass), of *tardanam* (pricker). Further, people indulge in sophistry with regard to current expressions, e.g. they declare that earth (*pṛthivī*) is (so called) on account of being spread (*√prath*); but who spread it, and what was the base? Again, Śākatāyana derived parts of one word from different verbs, in spite of the meaning being irrelevant, and of the explanatory radical modification being non-existent, e.g. (explaining *sat-ya*) he derived the later syllable *ya* from the causal form of (the root) *i* (to go), and the former syllable *sat* from the regular form of (the root) *as* (to be). Further, it is said that a *becoming* is preceded by a *being*, (hence) the designation of a prior (*being*) from a posterior (*becoming*) is not tenable; consequently this (theory of the derivation of nouns from verbs) is not tenable.

(Here ends the thirteenth section.)

'... there remain in the end certain simple elements of human speech—the primordial roots—which have sufficed to provide the innumerable multitude of words used by the human race'; Max Müller, *Lectures on the science of language*, 6th ed., vol. ii, pp. 70, 80, 86; cf. also AA. ii. 1. 3; ii. 1. 6.

¹ Plato introduces, in the *Cratylus*, a character in the person of Hermogenes who maintains that names are conventional, that they are given arbitrarily and can be altered at will.

The diametrically opposite view, that names are natural, is put in the mouth of Cratylus, while Socrates takes an intermediate position, admitting that names are natural, while at the same time they have an element of convention also. Some passages of the dialogue relevant to the controversy are given in the additional notes; see Jowett, *Dialogues of Plato*, 3rd ed., vol. i, pp. 324, 327-8, 358, 366, 378.

As to (the statement) that all those (nouns), the accent and grammatical form of which are regular, and which are accompanied by an explanatory radical modification, are derived, (we reply that) in that case it is quite evident. As to (the point) that every person whoever performs a particular action should be called by the same name, we see that in some cases the performers of the action do obtain a common name, while in others they do not, e.g. a carpenter or ascetic, enlivener, earth-born, &c.¹ With this, the following objection is answered as well. As to (the point) that substantives should be named in such a way that their meanings may be indubitable, (we reply that) there are words (of that character), words of rare occurrence, i.e. single words formed by primary suffixes, as creeper, guest, one having matted locks, a wanderer, wakeful, one who sacrifices with a ladle, &c. As to (the objection) that people indulge in sophistry with regard to current expressions, (we reply that) it is with regard to current expressions alone that (etymological) examination is most desirable. With regard to 'they declare that earth (*pṛthivī*) is (so called) on account of being spread (*√prath*); but who spread it, and what was the base?' (we reply that) it is indeed broad to look at, even if it is not spread by others. Moreover, in this way all known words, without any exception, can be found fault with. As to (the point) that a certain individual derived parts of one word from different verbs, (we reply that) the person who made such a derivation in spite of the meaning being irrelevant should be blamed; it is the fault of an individual, not of the science (of etymology).

As to (the argument) that the designation of a prior (*being*) from a posterior *becoming* is not tenable, we see that in some cases prior *beings* do obtain their names from posterior *becomings*, but not in others, as 'a woodpecker', 'one having long locks', &c. *Bilva* is (so called) from being supported or from sprouting.

(Here ends the fourteenth section.)²

Moreover, without it (etymology) the precise meaning of Vedic stanzas cannot be understood. For one who does not understand the meaning, a thorough investigation of accent and grammatical form is not possible,

¹ The former two, i.e. a carpenter and an ascetic, are examples of cases where people who perform the same action get a common name; the latter two are examples of cases where they do not get a common name, as enlivener means the juice of sugar-cane, and earth-born means the planet Mars.

² Cf. Patañjali, *op. cit.* i. 1. 9, vol. i, pp. 175-6. See Introduction, Yāska's contributions to Etymology, Philology, and Semantics; sects. 12-14 are translated rather freely by Max Müller, *History of Ancient Sanskrit Literature*, 2nd ed., pp. 164-8.

hence this science (etymology) is the complement of grammar and a means of accomplishing one's own object.

'If (the object of the science) is to ascertain the meaning of Vedic stanzas, it is useless,' says Kautsa, 'for the Vedic stanzas have no meaning';¹ this is to be established by the following arguments: propositions have their words fixed, their order, too, is immutably fixed.² Further, the accomplishment of the ritual form is enjoined by the Brāhmaṇa,³ as 'Spread it wide',⁴ and so he spreads; 'Let me pour out',⁵ and so he pours out. Further, their meaning is impossible,⁶ as 'Save him, O plant!'⁷ and while striking, one declares, 'Do not injure him, O Axe!'⁸ Moreover, their meaning is contradictory,⁹ as 'There was but one Rudra and no second',¹⁰ and 'Rudras, who on earth are thousands without number';¹¹ 'O Indra! thou art born without a foe',¹² and 'Indra vanquished hundred armies together'.¹³ Further, one enjoins a person who is already acquainted, as 'Address the hymn to Agni which is being kindled'.¹⁴ Besides, it is said, 'Aditi is everything'. 'Aditi is heaven, Aditi is atmosphere,¹⁵ &c.' will be explained later on.¹⁶ Further, their meaning is obscure,¹⁷ as *amyak*,¹⁸ *yādṛśmīn*,¹⁹ *jārayāyi*,²⁰ *kāṇukā*,²¹ &c.

(Here ends the fifteenth section.)

Vedic stanzas are significant, because (their) words are identical (with those of the spoken language). There is the Brāhmaṇa passage: This indeed is the perfection of the sacrifice, that the prescription of the form, that is to say, the action which is to be performed, is declared by a stanza of the R̥g or the Yajurveda.²² 'Playing with their sons and grandsons,

¹ Cf. PM. i. 2. 1.

² *Op. cit.* i. 2. 32.

³ Cf. PM. i. 2. 33.

⁴ TS. i. 1. 8. 1; vi. 2. 7. 3; cf. MS. i. 1. 9; KS. i. 8; xxxi. 7; TB. iii. 2. 8. 4.

⁵ Cf. VS. 2. 15.

⁶ Cf. PM. i. 2. 34-5.

⁷ TS. i. 2. 1. 1.

⁸ VS. 4. 1; 5. 42; 6. 15.

⁹ Cf. PM. i. 2. 36.

¹⁰ Cf. TS. i. 8. 6. 1.

¹¹ VS. 16. 54.

¹² x. 133. 2; AV. 20. 95. 3; SV. 2. 1152.

¹³ x. 103. 1; AV. 19. 13. 2; SV. 2. 1199; VS. 17. 33.

¹⁴ TS. vi. 3. 7. 1; MS. i. 4. 11; TB. iii. 3. 7. 1; ŚB. i. 3. 5. 2, 3. See Gune, *Bhandarkar Comm. Vol., loc. cit.*

¹⁵ i. 89. 10.

¹⁶ See N. 4. 23.

¹⁷ Cf. Patañjali, *op. cit.* ii. 1. 1, vol. i, p. 363; PM. i. 2. 38.

¹⁸ The word occurs once only in RV. i. 169. 3.

¹⁹ The word occurs once only in RV. v. 44. 8.

²⁰ The word occurs once only in RV. vi. 12. 2.

²¹ The word occurs once only in RV. viii. 77. 4.

²² GB. ii. 2. 6; ii. 4. 2; the passage without the words 'or the Yajurveda' is found in AB. i. 4, 13, 15, 17, &c. Cf. Haug's translation: 'What is appropriate in its form, is successful in the sacrifice; that is to say, when the verse (ṛc or yajus) which is recited refers to the ceremony which is being performed.'

&c.¹ As to (the objection) that propositions have their words fixed, their order too is immutably fixed, (we reply) that it is the same with regard to the everyday speech of the world, as 'Indra and Agni', 'father and son'.² As to (the objection) that the accomplishment of the ritual form is enjoined by the Brāhmaṇa, (we reply) that this is a mere reiteration of what has been said already. As to (the objection) that their meaning is impossible, (we reply) that no injury is to be inflicted, so it must be understood by the authority of the Vedic passage. As to (the objection) that their meaning is contradictory, (we reply) that the same (objection) is applicable to the everyday speech of the world, as 'this Brāhmaṇa has no rival', 'this king has no enemies', &c. As to (the objection) that one enjoins a person who is already acquainted, (we reply) that in salutation a person announces his name to one who is already acquainted with it; the mixture of honey and milk is declared (to the guest) who is already acquainted with it. As to (the objection) that Aditi is everything, (we reply) that it is the same in the everyday speech of the world, as 'all fluids reside in water'.³ As to (the objection) that their meaning is obscure, (we reply) that it is not the fault of the poet if the blind man does not see it; it is the fault of the man himself. Just as among the country-folk a man becomes distinguished with (a little) knowledge, so among the scholars of the traditional Vedic lore a man of profound knowledge alone is worthy of praise.⁴

(Here ends the sixteenth section.)

Moreover, without this (etymology) the word-division is not possible.

Be merciful, O Rudra, to the footed wanderer.⁵

The footed wanderer, i. e. cows, provision for the journey: (*avasāya*) is derived from (the root) *av*, meaning to go, with the suffix *asa*; it is therefore not analysed (in the *Padapāṭha*).

Having released the horses.⁶

Here (*ava-sāya* is derived from the root) *so* preceded by the preposition (*ava*); in the sense of releasing it is therefore analysed.

¹ x. 85. 42; AV. 14. 1. 22; this is an example of the identity of words of Vedic stanzas with those of classical Sanskrit.

² i. e. The order of words in these idiomatic phrases cannot be reversed, e. g. it will be wrong to say, 'Agni and Indra'; 'son and father'.

³ Durga's explanation of the example is

that water is the source of all fluids, hence all fluids are contained within water.

⁴ See Introduction, Early anti-Vedic Scepticism; a summary of the controversy is given by Muir, *op. cit.* vol. ii, pp. 169-72.

⁵ x. 169. 1.

⁶ i. 104. 1.

Here has come this messenger of death.¹

(*Nirṛtyā*) is either in the ablative or in the genitive case, (so it is written in the *Padapāṭha*) as ending in the visarjaniya (= *nirṛtyāḥ*).

Far, far away call for death.²

Here (*nirṛtyā*) is in the dative case, (so it is written in the *Padapāṭha*) as ending in *ai* (= *nirṛtyai*).

Samhitā is the closest conjunction by means of euphonic combination.³ *Samhitā* is based on the original form of words.⁴ The phonetic treatises of all schools are based on the original form of words.

Moreover, in the sacrificial act, there are many injunctions with regard to the characteristics of deities. This is to be established by the following. Should some people say, 'We here know the characteristic marks⁵ (of deities, we need not therefore study etymology,' set before them the following stanza).

Like Indra, like Vāyu, the gods fill thee with strength.⁶

Here is the characteristic mark of Indra and Vāyu in a stanza addressed to Agni.

Shining like Agni, O Manyu! be strong.⁷

Similarly (the characteristic mark of) Agni (is found) in a stanza addressed to Manyu.⁸ *Tviṣitaḥ* means shining. Of this word (the part) *tviṣiḥ* is a synonym of light.

Moreover, there is praise of knowledge and censure of ignorance.

(Here ends the seventeenth section.)

He is the bearer of a burden only,—the blockhead who, having studied, does not understand the meaning of the Veda. But he who knows the meaning obtains all good fortune and, with his sins purged off by knowledge, attains heaven.⁹

Whatever is learnt without its being understood is called mere cramming; like dry logs of wood on an extinguished fire, it can never illuminate.¹⁰

¹ x. 165. 1; AV. 6. 27. 1.

² x. 164. 1; AV. 20. 96. 23.

³ Quoted by Pāṇini, *op. cit.* i. 4. 109; cf. Patañjali, *op. cit.* i. 4. 4, vol. i, p. 354.

⁴ Identical with RP. ii. 1. 105, except that the order of words is reversed.

⁵ The sentence is incomplete, abrupt, and obscure, very unlike the style of Yāska. The meaning has to be completed by an additional clause put within brackets.

⁶ vi. 4. 7; VS. 33. 13.

⁷ x. 84. 2; AV. 4. 31. 2.

⁸ The meaning is that etymology helps to discover the principal deity to whom a stanza is addressed. This cannot be found out by the knowledge of the characteristic mark only as in the cases adduced by Yāska.

⁹ *Samhitopaniṣad* B. 3.

¹⁰ *Loc. cit.* quoted with the variant *adhūtam* by Patañjali, *op. cit.* i. 1. 1, vol. i, p. 2.

Sthānuḥ (post) is derived from (the root) *sthā* (to stand). *Artha* (meaning) is derived from (the root) *ar* (to go), or it is (so called because) it stops from going.¹

(Here ends the eighteenth section.)

Seeing one does not see speech, hearing one does not hear it. And to another she yielded her body like a well-dressed and loving wife to her husband.²

Even seeing, one does not see speech; even hearing, one does not hear it. With these words, the hemistich describes the ignorant man. 'And to another she yielded her body', she reveals herself, i.e. knowledge; the manifestation of meaning (is described) by this speech, i.e. the third verse. Like a well-dressed and loving wife to her husband [well dressed at proper seasons, dressed in an auspicious manner, and loving],³ i.e. just as he (the husband) sees her and hears her at proper seasons: this is the praise of one who understands the meaning.⁴ The stanza following this explains it still more (explicitly).

(Here ends the nineteenth section.)

They certainly declare one to be steadfast in friendship, him no one can overpower in conflicts (of debates). But that man wanders with a barren delusion; he listened to speech that is without fruit or flower.⁵

Indeed, they declare one to be steadfast in friendship with speech, i.e. taking delight in it, and having thoroughly understood the meaning, or in friendship with gods in a delightful place; they do not overpower him, who knows the meaning well, even in powerful debates. But that man wanders with a barren delusion, i.e. with a symbol of speech. To him (speech) does not grant desires, which are to be granted by speech. Who heard speech without fruit or flower in the abodes of gods and men, for that man speech has no fruit nor flower, or has very little fruit or flower. The meaning of speech is called its fruit and flower. Or the sacrificial stanzas, and stanzas addressed to deities, or the deity and the soul are its fruit and flower.⁶

¹ Durga takes *artha* in the sense of wealth, and explains the two derivations as (1) wealth is approached by greedy people, (2) wealth stops from going with the deceased person to the next world. Durga's explanation of *artha* does not suit the context, which here denotes 'meaning' or 'knowledge'. By *sthānuḥ* Durga understands an ass. A person who commits Vedic texts to memory without understanding is compared to an ass

bearing a load of sandal-wood, who perceives its weight but not its fragrance.

² x. 71. 4; cf. N. 1. 8.

³ The passage within square brackets is omitted by MSS. of the shorter recension and Durga.

⁴ The whole section is quoted by Patañjali, *op. cit.* i. 1. 1, vol. i, p. 4.

⁵ x. 71. 5; cf. N. 1. 8.

⁶ Cf. Muir, *op. cit.* vol. i, p. 255.

Seers had direct intuitive insight into duty. They by oral instruction handed down the hymns to later generations who were destitute of the direct intuitive insight. The later generations, declining in (power of) oral communication, compiled this work, the Veda, and the auxiliary Vedic treatises, in order to comprehend their meaning. *Bilma* = *bhīlma* (division) or illustration.¹

So many roots have the same meaning. *Dhātuh* (root) is derived from (the root) *dhā* (to put). So many are the synonyms of this substantive. This is the homonym of so many meanings. This name of a deity is incidental, the other is primary. With reference to this, the (name) which occurs in a stanza addressed to another deity is called incidental.²

(We adore) thee like a horse with long hair.³

(We adore) thee like a horse that has long hair. Long hair is for warding off the gad-flies. *Damśa* (gad-fly) is derived from (the root) *damś* (to bite).

Like a fierce animal, roaming everywhere, haunting the mountains.⁴

As a fierce animal roaming everywhere, haunting the mountains. *Mṛgah* (animal) is derived from (the root) *mṛj*, meaning to go. Fierce, of whom all are afraid. 'Dreadful' is derived from the same root also. *Ku-carah* means 'one who moves in a crooked manner'. If it be an epithet of a deity (it means) 'where does he not go?' Haunting the mountains, living in mountains. *Girih* means a mountain: it is raised up. *Parvata* (mountain) is (so called) because it has joints (*parva*). But *parva* is derived from (the root) *pr* (to fill), or from *pri* (to propitiate). Here, during a period of a fortnight, they propitiate the gods. It (mountain) is (so called) on account of the similarity of the joints of the nature of the other (period).⁵ Seated on a cloud. A cloud is called mountain from the same reason (i.e. from its being raised). The section which deals with the appellations of deities to whom panegyrics are primarily addressed is called the *daivata*; this we shall explain later on, but the synonyms and homonyms now.

(Here ends the twentieth section.)

¹ Cf. Muir, *op. cit.* vol. ii, p. 165; vol. iii, p. 118.

² Cf. Brh. D. i, 18.

³ i. 27. 1; SV. 1. 17; 2. 984.

⁴ i. 154. 2; x. 182. 2.

⁵ According to Durga, a mountain has joints in the form of stone slabs, and a period has joints in the form of time with its various divisions. Cf. Muir, *op. cit.* vol. iv, p. 69.

CHAPTER II

Now (we shall deal with) etymology. With reference to this, the words, the accent and the grammatical form of which are regular and are accompanied by an explanatory radical modification, should be derived in the ordinary manner. But the meaning being irrelevant, and the explanatory radical modification being non-existent, one should always examine them with regard to their meaning, by the analogy of some (common) course of action. If there be no (such) analogy, one should explain them even by the community of a (single) syllable or letter;¹ but one should never (give up the attempt at) derivation. One should not attach (too much) importance to the grammatical form, for these complex formations (*vṛttayah*) are (often) subject to exceptions. One should interpret inflected cases according to the meaning. In *prattam* (= *pra-dattam*, 'given away') and *avattam* (= *ava-dattam* from *ava* √*do*, 'divided') only the initial parts of the root survive. Further, there is aphaeresis of the initial part of the verb *as* (to be) in weak forms, as *stah* ('they two are'), *santi* ('they all are'), &c. Further, there is elision of the final part, as in *gatvā* (from √*gam*, 'having gone'), *gatam* (√*gam*, 'gone'), &c. Further, there is elision of the penultimate, as in *jagmatuh* (red. form of *gam*, 'they two went'), and *jagmuḥ* (red. form of *gam*, 'they all went').² Moreover, there is the modification of the penultimate, as in *rājā* (*rājan*, 'king'), *daṇḍī* (*daṇḍin*, a 'staff-bearer'), &c. Further, there is elision of a letter, as in *tatvā yāmi* (= *tatvā yācāmi*), &c.

Moreover, there is elision of two letters, as in *tṛca* (= *tri* + *ṛca*, 'three stanzas'). Further, there is alteration in the initial part (of the root), as in *jyotiḥ* (√*dyut*, 'light'), *ghanah* (√*han*, 'killer'), *binduḥ* (√*bhid*, 'a drop'), *bātyah* (√*bhaṭ*, 'to be hired or nourished'), &c. Further, there is metathesis, as in *stokāḥ* (from √*ścut*, 'a drop'), *rajjuḥ*³ ('rope'), *sikatāḥ*⁴

¹ Cf. Jowett, *Dialogues of Plato* (3rd ed.), vol. i, p. 335; the *Cratylus*, 393: 'And whether the syllables of the name are the same or not the same makes no difference provided the meaning is retained; nor does the addition or subtraction of a letter make any difference so long as the essence of the thing remains in possession of the name and appears in it.' Also p. 341, Soc. 'Now attend . . . and just remember that we often put in and pull out letters in words and give names as we please and change the accents.' And p. 358, Soc. . . . 'but then you know that the original

names have been long ago buried and disguised by people sticking on and stripping off letters for the sake of euphony, and twisting and bedizening them in all sorts of ways . . . ' Durga paraphrases *akṣara* (syllable) by *svara* (accent).

² Cf. Patañjali, *op. cit.* vi. 1. 1, vol. iii, p. 17.

³ Durga derives *rajjuḥ* from √*ṣṛj*, but it is more likely to be derived from √*raṣj*.

⁴ Durga derives *sikatā* from √*kas*, 'to shine', but it is more probably derived from √*sik* or √*sic*; cf. Patañjali, *op. cit.* i. 1. 2, vol. i, p. 31.

('sand'), *tarku* (✓*kṛt*, 'a knife'). Further, there is change in the final part (of the root).¹

(Here ends the first section.)

Oghaḥ (✓*vah*, 'flood'), *meghaḥ* (✓*mih*, 'cloud'), *nādhah*² ('refuge'), *gādhah* (✓*gāh*, 'fordable'), *Vudhūh* (✓*vah*, 'bride'), *madhu* (✓*mad*, 'mead'). Further, there is anaptyxis, as in *āsthat* (✓*as*, 'to throw'), *dvārah* (✓*vr*, 'door'), *bharūjā* (✓*bhrajj*, 'ripe'). D., &c. With reference to this, it is pointed out that when a root contains a semi-vowel contiguous to a vowel it becomes the origin of two primary bases. There, if an accomplished form is not derivable from one base, one should try to derive it from the other. Even there, some are of rare occurrence, as *ūtih* (✓*av*, 'protection'), *mṛduḥ* (✓*mrād*, 'soft'), *pṛthuh* (✓*prath*, 'broad'), *pṛṣataḥ* (✓*pruṣ*, 'a drop'), *kuṇārum* (✓*kvaṇ*, 'sounding'). Further, Vedic primary nouns are derived from roots of classical Sanskrit, as *damūnāḥ* (devoted to the house), *kṣetrasādhāḥ* (one who divides the fields), &c.; and also nouns of classical Sanskrit from Vedic roots, as *uṣṇam* (warm), *ghṛtam* (clarified butter).³ Further, primary forms alone are employed (in speech) among some people; secondary forms among others. The verb *śavati*, meaning to go, is used by the Kambojas only. Kambojas (are so called because) they enjoy blankets (*kambala*), or beautiful things.⁴ A blanket (*kambala*) is a desirable object (*kamanīya*). Its modified form *śava* is used by the Aryans: *dāti*, in the sense to cut, is employed by the people of the east, while the people of the north use *dātra* (sickle).⁵ In this manner, one should explain single words.

Now with regard to derivatives and compounds, whether of one or more than one member, one should explain their component parts in their respective order, having first divided (the words) into them.⁶ Punishable, i.e. a person [a person of punishment] deserving punishment, or something to be accomplished by punishment. *Danḍa* (punishment) is derived from

¹ For the detailed examination of this section, see Introduction, Yāska's Contributions, &c.

² Durga derives *nādhah* from ✓*nah* (to bind), but it is probably from ✓*nādh*; cf. *nādhāmānāḥ*.

³ Cf. Muir, *Sanskrit Texts*, vol. ii, p. 152.

⁴ The sentence is omitted by Muir in his translation as if it did not exist. As it is given by MSS. of both recensions and explained by Durga, it cannot be regarded as an interpolation, hence its omission by Muir

is unjustified; see *Sanskrit Texts*, vol. ii, p. 356.

⁵ Roth denies the correctness of Yāska's statement that the Aryans use *śava* (see *Erläuterungen*, p. 17). His denial is, however, groundless, because Yāska is corroborated by a grammarian of such eminence as Patañjali (see the *Mahābhāṣya*, i. 1. 1, vol. i, p. 9). The passage in the MB. is almost identical with the *Nirukta*.

⁶ Cf. Jowett, *Dialogues of Plato* (3rd ed.), vol. i, pp. 368, 370, Soc. 'But the secondary,

(the root) *dad*, meaning to hold. People say, 'Akrūra holds the jewel'.¹ 'The word (*danḍa*) is derived from (the root) *dam*,' says Aupamanyava. 'Inflict punishment on him' is (used) in censure. *Kakṣyā* means girth of a horse: it is carried round the region of girth. *Kakṣaḥ* (armpit) is derived from (the root) *gāh* (to plunge into) with the suffix *kṣa*, or from *khyā* (to make known) with redundant reduplication: what is there worth seeing? Or it (may be derived) from *kaṣ*² (to rub against). On account of this³ analogy (i.e. of being rubbed) it means 'human armpit', and on account of the analogy of the arms and their root, the word (signifies armpit) of a horse.

(Here ends the second section.)

Royal servant, a servant of the king. *Rājā* (king) is derived from (the root) *rāj* (to shine). *Puruṣaḥ* (person) = *puri-śādaḥ* (one who sits in a city), or = *puri-śayaḥ* (one who sleeps in a city), or is derived from (the root) *pr* (to fill), i.e. he fills the interior, with reference to the inner soul.

This entire (universe) is filled by that inner soul, to whom there is nothing anterior, nothing subsequent, than whom there is nothing more minute, nor more great, and immovable like a tree, who alone lives in heaven.⁴

This, too, is a quotation. *Viśakadrākṛṣa*, 'one who drags about like a despicable dog'. The words *vi* and *cakadra* are used (to denote) 'gait of a dog'; *drāti* means a despicable gait; *kadrāti* means a despicable *drāti*; *cakadrāti* is the same as *kadrāti* with redundant reduplication: he who possesses that (*kadrāti*) is called *viśakadrāḥ*. A beauty of auspicious colours, i.e. one whose beauty is like that of auspicious colours. Auspicious, it is desirable. *Varṇaḥ* (colour) is derived from (the root) *vr* (to cover). *Rūpam* (beauty) is derived from (the root) *ruc* (to shine). In this manner one should explain derivatives and compounds. One should not explain

as I conceive, derive their significance from the primary.'

Soc. . . 'Ought we not, therefore, first to separate the letters, just as those who are beginning rhythm first distinguish the powers of elementary, and then of compound sounds?'

Soc. . . 'Must we not begin in the same way with letters, first separating the vowels, and then the consonants and mutes into classes, according to the received distinctions of the learned?' Cf. Brh. D. ii. 106.

¹ The story of Akrūra, a king, and a jewel called *syamantaka* is related in the *Mahābhārata*, the *Bhāgavata* and the *Brahma Purāṇas*, and

Hemacandra; see the *Nirukta* in Bib. Ind. ed., vol. ii, p. 164, foot-note.

² Durga remarks that an armpit always itches, because it is full of perspiration, hence it is constantly rubbed and may be appropriately derived from the root *kaṣ* 'to rub'.

³ By *ta* Durga understands the armpit of a woman. His explanation that from the analogy of the armpit of a woman the word *kakṣa* means the armpit of a man is arbitrary.

⁴ TA. 10. 10. 3; Mahān. U. 10. 4; Śveta U. iii. 9; cf. Muir, *op. cit.* vol. v, p. 374.

isolated syllables, either to a non-grammarian, or to a non-residential pupil, or to one who is (incapable of) understanding it.¹ Eternal indeed is the scorn of the ignorant for knowledge. But one should explain to a residential pupil, or one who is capable of knowing them, the intelligent and the diligent.

(Here ends the third section.)

Verily knowledge approached Brāhmaṇa, 'Protect me, I am thy treasure. Do not expound me to the scornful, nor to the unstraightforward, nor to one who has no self-control; thus shall I grow powerful.'²

One should honour him as a father and mother, and should never bear enmity towards him who pierces ears with truth, without causing pain, and bestowing ambrosia.³

Just as religious students, who, having received instruction, do not honour their teachers with word, thought, and deed, are not to be fed by the teacher, similarly that knowledge does not feed them.

In order to protect thy treasure, O Brahman! expound me to him alone whom thou knowest to be pure, diligent, intelligent, observing the rules of a celibate life, and who never bears enmity towards thee.⁴

Śevadhī means treasure.

(Here ends the fourth section.)⁵

Now, therefore, we shall proceed in order. The word *gauḥ* is a synonym of 'earth', (so called) because it goes very far, or because people go over it (\sqrt{gam}). Or it may be derived from (the root) *gā* with the suffix *au* ($gā + au = gau$). Moreover, it is a synonym of 'an animal', from the same root also. Further, in the latter meaning, there are Vedic passages where primary forms (of *gauḥ*) are used in a derivative sense: 'Mix soma with milk',⁶ i.e. (*gauḥ* is used in the sense) of milk. *Matsarah* means soma; it is derived from (the root) *mand* meaning to satisfy. *Matsarah* is a synonym of greed also: it makes man mad after wealth. *Payas* (milk) is derived from (the root) *pā* (to drink), or from *pyāy* (to swell). *Kṣīram* (milk) is derived from (the root) *kṣar* (to flow), or it is derived from *ghas* (to consume) with the suffix *īra*, like *uśīra* (root of

¹ Cf. AA. iii. 2. 6.

² Cf. Manu, ii. 114; Vasiṣṭha, ii. 8; Viṣṇu, xxix. 9.

³ Cf. Manu, ii. 144; Vasiṣṭha, ii. 10; Viṣṇu, xxx. 47; Āpastamba, i. 1. 14.

⁴ Cf. Manu, ii. 115; Vasiṣṭha, ii. 9; Viṣṇu, xxix. 10; all the four stanzas are quoted

from *Samhitopaniṣad* B. 3, Burnell's ed., pp. 29-32.

⁵ According to Roth, the section *in toto* is an interpolation. The evidence of the MSS. and of Durga goes against him, but from the nature of its contents the section seems to be of a spurious character. ⁶ ix. 46. 4.

a plant). 'Milking soma, they sit on a cow-skin,'¹ i.e. (*gauḥ* is used in the sense) of cow-skin used for sitting on. *Aṃśuh* (soma is so called because) no sooner than it goes in, it is agreeable, or it is agreeable for life. *Carma* (skin) is derived from (the root) *car* (to move) or (it is so called because) it is cut off (from the body). Moreover (*gauḥ*) means skin and phlegm: 'Thou art girded round with skin and phlegm, be strong';² this (is said) in praise of a chariot. Moreover, it means tendon and phlegm: 'Girt with tendon and phlegm, it flies when discharged';³ this is in praise of an arrow. Bow-string is called *gauḥ* also: if it be *gavyā*, it is the derivative form; if not (it is causal), i.e. it sets arrows in motion.

(Here ends the fifth section.)

On every strip of wood twanged the well-strung string: thence the men-eating birds flew.⁴

On every strip of wood, i.e. on every bone. *Vṛkṣa* (tree) is (so called) from being cut down ($\sqrt{vraśc}$). [Or it stands having covered (\sqrt{vr}) the earth *kṣā* (earth); *kṣā* is derived from (the root) *kṣi* meaning to dwell].⁵ Twanged the well-strung string, i.e. it makes a sharp ringing sound. The (verb) *mām* means 'to make a low sound'. From thence birds fly in order to eat men. The word *viḥ* is a synonym of bird, and is derived from (the root) *vī*, meaning to go. Moreover, it is a synonym of arrow also from the same root. The sun is called *gauḥ* also. 'Lo that (charioteer) in the sun who has joints.'⁶

'Having joints means having brilliance,' says Aupamanyava.⁷ Moreover, a ray of the sun illuminates the moon.⁸ That the illumination of the moon is caused by the sun is to be established by the following: *Suṣumṇa* is the ray of the sun, the moon is the holder.⁹ This, too, is a Vedic passage. That (ray) is called *gauḥ* also. Here indeed they thought of the ray:¹⁰ this we shall explain later on. All the rays are called *gāvaḥ* also.

(Here ends the sixth section.)

¹ x. 94. 9.

² vi. 47. 26; AV. 6. 125. 1; cf. N. 9. 12.

³ vi. 75. 11; VS. 29. 48; cf. N. 9. 12.

⁴ x. 27. 22.

⁵ The passage within square brackets is omitted by the MSS. of the shorter recension and Durga.

⁶ vi. 56. 3.

⁷ According to Durga, days and nights are joints, hence the sun is called one who has joints.

⁸ This shows that Yāska was acquainted with the non-self-luminous character of the moon.

⁹ VS. 18. 40; ŚB. ix. 4. 1. 9. Durga explains *suṣumṇa* as 'one who gladdens all beings'.

¹⁰ i. 84. 15; AV. 20. 41. 3; SV. 1. 147; 2. 265; cf. N. 4. 25.

We desire to go to those regions of you two, where are nimble and many-horned rays. There, indeed, shines forth brightly that highest step of the wide-striding Viṣṇu.¹

We long to go to those regions of you two, where are rays [many-horned], having a large number of horns.² The word *bhūri* is a synonym of 'many'; (so called) because it produces much. *Śṛṅga* (horn) is derived from (the root) *śri* (to rest on), or from *śr* (to -slay), or from *śam* (to destroy); or (it is so called because) it grows up to protect, or it comes out of the head. *Ayāsaḥ* means nimble. There shines forth brightly the highest step, i.e. the loftiest step, of the wide-striding, i.e. of the great-paced, Viṣṇu. *Pādaḥ* (foot) is derived from (the root) *pad* (to go); when it is placed down, (the same word in the neuter gender) means a footstep. The word (also signifies) a quarter of division from the analogy of a quadruped; and other quarters from the analogy of the *pāda* of division.

In like manner, doubts are entertained with regard to other nouns as well; (the rule is that) they should be explained according to their meaning: if their meanings are uniform, their etymologies are uniform; if their meanings are multiform, their etymologies are multiform.³ With these words, the twenty-one synonyms of earth are dealt with. With reference to them, *nirrtiḥ* (earth) is (so called) from giving enjoyment; the other word (*nirrtiḥ*), which signifies calamity, is derived from (the root) *r* (to befall); the latter is confused with the former; their difference (should be noted). The following stanza is addressed to her.

(Here ends the seventh section.)

He, who made it, did not know of it; it was hidden from him who saw it. Encompassed within the womb of the mother, and multiplying greatly, he entered the earth.⁴

'People having many children fall into calamity,' say the ascetics. 'It refers to the phenomenon of rain,' say the etymologists. 'He who made it'; the verbs 'to make' and 'to scatter' are used in connexion with the phenomenon of rain. He did not know of it, i.e. the middle one.⁵ He, the middle one, who saw it concealed by the sun, alone knew of it.⁶ In the womb of the mother: mother (*mātā*) means atmosphere; in it, the beings are measured out (*nir* $\sqrt{mā}$). Womb means atmosphere: this is a vast

¹ i. 154. 6; cf. Professor Macdonell, *Vedic Reader*, p. 35.

² Cf. Muir, *op. cit.*, vol. iv, pp. 73, 74.

³ In criticism of this rule, it may be remarked that words of different origin often come to acquire the same meaning, and

words of the same origin different meanings; see Introduction, Yāska's Contributions, &c.

⁴ i. 164. 32; AV. 9. 10. 10.

⁵ According to Durga, it refers to cloud.

⁶ i.e. Indra alone knew of it. Durga.

region encompassed by air. This other (meaning, i.e.) a woman's womb, is derived from the same root also: it is surrounded.¹ Multiplying greatly, he reaches earth through the phenomenon of rain.²

Śākapūni³ made the determination that he would know all the deities. A deity having the two characteristics⁴ appeared before him. He did not know her; he said to her, 'I would like to know thee'. She referred him to the following stanza, with the words that it was addressed to her.

(Here ends the eighth section.)

Here he snorts, covered by whom the speech, resting on a spluttering (cloud), utters a lowing sound. She indeed frightened the mortal with her (thundering) actions; becoming lightning, she concealed her form.⁵

Here he thunders, surrounded by whom the speech utters a lowing sound, i.e. makes a noise, or (utters a lowing sound) like *māyu*, i.e. the sun.⁶ This is the atmospheric speech. Resting on a spluttering⁷ cloud, she frightens the mortal with her (thundering) actions,⁸ deeds, and, becoming lightning, conceals her form.⁹ The word *vavriḥ* is a synonym of form: because it covers (\sqrt{vr} , to cover). Having overspread the earth with rain, it draws it back again.

(Here ends the ninth section.)

The following fifteen (words) are synonyms of gold.¹⁰ From what (root) is *hiranyam* derived? It is circulated (*hriyate*) in a stretched form,¹¹ or it

¹ According to Durga it is surrounded by sinews and flesh.

² Two different interpretations of the word *nirrtiḥ*, (1) as signifying calamity, according to the ascetics; (2) as meaning earth, according to the etymologists, are here presented. Durga remarks that similar differences of interpretation exist with regard to other Vedic passages as well. He cites *dadhi-krāvṇo akāriṣam* as to be recited at the time of eating curds according to AP. vi. 13; the same is also chanted by women, in a horse-sacrifice, in the vicinity of the horse, when the queen has risen. He thinks this difference of application of the same stanza is to be based on different interpretations of the stanza, and points out the importance of etymology for the correct understanding of the Vedic texts and hence for their correct application at sacrifices.

³ Śāka-pūni is explained by Durga as a gatherer of herbs.

⁴ i.e. Male and female, or the atmospheric or the celestial characteristics. Durga.

⁵ i. 164, 29; AV. 9, 10, 7.

⁶ The sun is called *māyu*, because he is the measurer of all beings ($\sqrt{mā}$). Durga thinks that the first hemistich describes the internal thunder of a cloud which is yet unmanifested.

⁷ Cloud is called spluttering, because it splutters water. *Dhvamsani* is translated as 'Wucht' by Roth.

⁸ Durga thinks this refers to the manifested thunder, which produces a most dreadful sound; everybody is frightened and seeks shelter. Roth translates *cittibhiḥ* by 'mit Zischen'.

⁹ According to Durga, having manifested herself as lightning and producing rain, she disappears.

¹⁰ According to Durga, synonyms of gold follow those of the earth, because gold, being found in earth, is intimately associated with it.

¹¹ i.e. In the form of ornaments, being extended in the form of beautiful bracelets, necklaces, &c. Durga.

is circulated from man to man,¹ or it is useful and delightful,² [or it is the delight of the heart], or it may be derived from (the root) *hary*, meaning to yearn after.

The following sixteen (words) are synonyms of atmosphere. From what (root) is *antarikṣam* derived? It is intermediate (*antarā*, i.e. between heaven and earth); it is the end of the earth; or it lies between these two (i.e. heaven and earth), or it is imperishable in the bodies. With reference to this, the word *samudra* (atmosphere) is confused with *samudra* (which means terrestrial ocean). From what (root) is *samudra* derived? From it waters flow up (*sa* + *ud* + √*dru*), or waters flow towards it (*sa* + *abhi* + √*dru*), beings take delight in it, or it is a great reservoir of water, or it moistens thoroughly (*sa* + √*ud*). Their difference (should be noted). With reference to this, they relate (the following) legend:³ Devāpi and Śantanu, sons of Rṣiṣeṇa, were two brothers, who belonged to the clan of the Kurus. Śantanu, the younger brother, caused himself to be installed as king. Devāpi retired to practise austerities. From that time the god did not rain for twelve years in the kingdom of Śantanu. The Brāhmaṇas said to him, 'Thou hast committed (an act of) unrighteousness. Because thou hast caused thyself to be installed as king, having put thy elder brother aside, therefore the god does not rain in thy kingdom.' Then he, i.e. Śantanu, sought to invest Devāpi with sovereignty. To him said Devāpi, 'Let me be thy priest and sacrifice for thee'.⁴ Here is his hymn expressing a desire for rain.⁵ The following is a stanza of this hymn.

(Here ends the tenth section.)

The seer Devāpi, son of Rṣiṣeṇa, acting as the performing priest, knew (how to obtain) the goodwill of the gods. He caused the divine waters to flow from the upper to the lower ocean by means of rain.⁶

Ārṣiṣeṇaḥ means the son of Rṣiṣeṇa (i.e. one whose army is well supplied with spears), or of Iṣita-sena (i.e. one whose army is mobilized). Army is (so called because) it has a commander, or a uniform mode of marching.

¹ i.e. In the form of coins. Durga remarks: *tena hi vyavahārah kriyate*; this shows that there was gold currency in Yaska's time.

² 'Even a mouse', says Durga, 'enjoys itself, if it possesses gold, how much more a human being!'

³ The story is also related in Brh. D. vii. 155-7; viii. 1-7; see Professor Macdonell's note in his edition, vol. ii, p. 292; cf. Sieg. *Sagenstoffe des Rgveda*, pp. 129-142. The story is also found in different versions in the Mahā-

bhārata and many Purāṇas; see Muir, *op. cit.* vol. i, pp. 271-8.

⁴ This shows that the different castes were not divided into water-tight compartments by a rigid barrier of mutual exclusiveness. Here we find a *Kṣatriya* acting as a priest, so the promotion from one to the other was not infrequent.

⁵ Cf. Muir, *op. cit.* vol. i, pp. 269, 270.

⁶ x. 98. 5.

Putra (son): either he very much protects by offering (sacrificial cakes, &c.); or *put* being (the name of) a hell, he (the son) saves one from that.¹ The seer,² acting as the performing priest. A seer is (so called) from his having vision. 'He saw the hymns,' says Aupamanyava. It is known: because the self-born Brahma manifested himself to them while practising austerities, they became seers; that is the characteristic of the seers.³ Devāpi, one who knew, i.e. was aware of (how to obtain) the goodwill of the gods, i.e. the blessed will of the gods, by songs, praise, and gifts to the gods. From the upper to the lower ocean: upper, raised much higher; lower, moving below (the ground). *Adhaḥ* (below), i.e. it does not run; with this word its upward motion is denied. The stanza following this explains this much more.

(Here ends the eleventh section.)

When Devāpi, domestic chaplain to Śantanu, and selected to be the performing priest, imploring kindled fire, the generous Brhaspati granted him speech, which was heard by the gods, and which was the winner of rain.⁴

Śan-tanu means, peace to thee, O body, or peace to him in his body. Domestic chaplain is (so called because) they place him in front.⁵ Selected to be the performing priest, (he) imploring kindled fire. Which was heard by the gods, i.e. which the gods hear. [Which was the winner of rain], i.e. requesting rain. *Rarāṇa* (generous) is a reduplicated form of *rā* (to give). Brhaspati was Brahmā; he granted him speech. *Bṛhat* has been fully explained (i. 7; cp. x. 11).

(Here ends the twelfth section.)

The following six (words) are common (synonyms) of sky and sun. Those which primarily belong to the sun will be explained by us later on.⁶ From what (root) is *āditya* derived? He takes the fluids, he takes (i.e. eclipses) the light of the luminaries,⁷ or he blazes with lustre, or he is the son of Aditi; this last (epithet) however is rarely applied to him in the text of the Rgveda, and he has only one hymn addressed⁸ (under this epithet).

The sun, son of Aditi,⁹ [i.e. the son of Aditi]. In like manner, there

¹ Cf. Manu, ix. 138; Viṣṇu, xv. 44.

² Cf. the Rāmāyaṇa, i. 3. 3-7, quoted by Muir, *op. cit.* vol. iv, p. 441.

³ TA. ii. 9; see Gune, *Bhandarkar Comm. Vol.*

⁴ x. 98. 7.

⁵ Cf. Brh. D. viii. 6.

⁶ See N. 12. 8-22.

⁷ The word *āditya* is derived from the same root *ā-√dā*, in SB. xi. 6. 3. 8; TB. iii. 9. 21. 1;

TA. i. 14. 1; Brh. U. iii. 9. 5; all the passages bearing on the etymology are cited by Muir, *op. cit.* vol. iv, p. 117.

⁸ Aufrecht proposes the variant *a-sūktabhāk*, as it has no hymn addressed to it, but one stanza only. See Muir, *loc. cit.* The author, however, means to say that although hymns are addressed, oblations are not offered under this epithet; cf. Durga's remarks.

⁹ x. 88. 11; cf. N. 7. 29.

are panegyrics of other deities addressed to them as Ādityas, as in the case of Mitra, Varuṇa, Aryaman, Dakṣa, Bhaga, Aṃśa. Also of Mitra and Varuṇa:

Ādityas, lords of the act of bestowing.¹ Lords of gift. Also of Mitra alone:

May that mortal, O Mitra, be rich in food, who, O Āditya, abides by thy ordinance.²

This too is a Vedic quotation. Also of Varuṇa alone:

Now let us be in thy ordinance, O Āditya!³

The word *vrata*⁴ is a synonym of action, having the sense of abstaining: because it enjoins. This other meaning of *vrata* (i.e. a vow) is derived from the same root also: because it chooses. Food is called *vrata* also, because it covers the body.

(Here ends the thirteenth section.)

Svar means the sun; it is very distant, it has well dispersed (the darkness), it has well penetrated the fluids, it has well penetrated the light of the luminaries, or it is pierced through with light. *Dyauh* (sky) is explained by the same. *Prṣṇi* means the sun. 'It is thoroughly pervaded by the bright colour,' say the etymologists. It closely unites the fluids, it closely unites the light of the luminaries, or it is closely united with light. Now sky is (so called because) it is closely united with luminaries and the virtuous. *Nāka* means the sun, [the bearer of fluids], bearer of lights, leader of luminaries. Now the sky: the word *kam* is a synonym of happiness, the opposite of its negative form (i.e. *nākam*).

There is no misery for the man who has departed to the other world.⁵

There is no wretchedness for the man who has departed to the other world; it is the virtuous only who go there. *Gauh* means the sun: it causes the fluids to move, it moves in the sky (✓*gam*). Now the sky is (called *gauh*) because it is gone very far from the earth, or because the luminaries move in it. *Viṣṭap* means the sun: it has pervaded the fluids, it has pervaded the light of the luminaries, or it is pervaded with light. Now the sky is (called *viṣṭap*) because it is pervaded by the luminaries and the virtuous. *Nabhas* means the sun: [bearer of fluids], bearer of lights, leader of luminaries. Or else it may be the word *bhanas* itself, in reversed order: it is not that it does not shine. The sky is explained by the same.

(Here ends the fourteenth section.)

The following fifteen (words) are synonyms of ray. Ray is (so called)

¹ i. 136. 3; ii. 41. 6; SV. 2. 262.

² iii. 59. 2.

³ i. 24. 15; VS. 12. 12.

⁴ Cf. Roth, *Erläuterungen*, p. 21.

⁵ See Roth, *op. cit.* p. 21; the quotation is untraced.

on account of restraining. Of these the first five are common (synonyms) of horse and rays.

The following eight (words) are synonyms of quarter. From what (root) is *diśah* derived? ¹ It is derived from (the root) *diś* (to point out), or they are (so called) from being within easy reach, or from pervading. With reference to these, the word *kāṣṭhā* is a synonym of many objects. *Kāṣṭhā* means quarters: they are situated having gone across. *Kāṣṭhā* means intermediate quarters: they are situated having crossed each other. The sun is called *kāṣṭhā* also: it is situated having gone across. Destination is called *kāṣṭhā* also: it is situated having gone across. Waters are called *kāṣṭhā* also: they are situated having gone across, i.e. stationary waters.

(Here ends the fifteenth section.)

The deposited body was in the midst of waters which neither stay nor rest. Waters march against the secret (outlet) of *Vṛtra*; in deep darkness lay he whose enemy is Indra.²

The deposited body, i.e. the cloud, was in the midst of waters which neither stay nor rest, i.e. waters which are non-stationary.³ *Śarīra* (body) is derived from (the root) *śr* (to kill), or from *śam* (to destroy). Waters march against, i.e. know, [the secret] outlet⁴ of *Vṛtra*. *Dīrgha* (long) is derived from *drāgh* (to lengthen). *Tamas* (darkness) is derived from *tan* (to spread). *Āśayad* is formed from (the root) *āśi* (to lie). Whose enemy is Indra, i.e. Indra is his slayer, or destroyer, therefore he (is called) having Indra as his enemy. But who is *Vṛtra*? 'It is a cloud,' say the etymologists. ['It is a demon, son of *Tvaṣṭā*,' say the legendarians.] The phenomenon of rain is produced by the commingling of water (vapours) and lightning (*jyotiḥ*). With reference to this, there are figurative descriptions of battle. Indeed, the descriptions of Vedic stanzas and the narratives of the *Brāhmaṇas* (depict him), no doubt, as a serpent. By expanding his body, he blocked the channels (of the rivers).⁵ When he was killed, waters flowed forth. The following is the stanza which explains this.

(Here ends the sixteenth section.)

Having the demon as their master, and the cloud as their guardian, the obstructed waters stood (behind) as kine (held back) by a merchant.

¹ Cf. Roth, *loc. cit.*

² i. 32. 10.

³ According to Durga, these waters are in the interior of the cloud, so as long as the cloud does not rain they move with the moving cloud, and finally rest in the ocean.

⁴ Durga explains *nīṇyam* as the outlet in the cloud through which the waters flow down. Roth translates *Vṛtrasya nīṇyam* as 'von *Vṛtra* unbemerkt', i.e. without being noticed by *Vṛtra*; see *op. cit.* p. 21.

⁵ Cf. Muir, *op. cit.* vol. ii, pp. 174-5.

He slew Vṛtra, and reopened that outlet of water which had been closed.¹

Having the demon as their master,² as their overlord. *Dāsa* (slave) is derived from (the root) *das* (to exhaust): he causes the works to be exhausted. Having the cloud as their guardian, i.e. guarded by the cloud, they stood (behind). The cloud (*ahi*) is (so called) on account of its motion:³ it moves in the atmosphere. This other (meaning of) *ahi*, i.e. a serpent, is derived from the same root also, or from *āhan* (to attack) with its preposition shortened: it attacks. The waters held back as cows by a merchant. *Paṇi* means a merchant; a merchant is (so called) from trading (*√pan*). A trader is (so called because) he cleanses his articles of trade. The outlet of waters which had been closed. *Bilam*,⁴ the opening through which anything is conveyed, is derived from (the root) *bhṛ* (to convey). He slew Vṛtra and reopened that outlet. Vṛtra is derived from (the root) *vr* (to cover), or from *vrt* (to roll) or from *vr̥dh* (to grow). It is known: because he covered, that is the characteristic of Vṛtra.⁵ It is known: because he rolled,⁶ that is the characteristic of Vṛtra. It is known: because he grew, that is the characteristic of Vṛtra.

(Here ends the seventeenth section.)

The following twenty-three (words) are synonyms of night. From what (root) is *rātriḥ* (night) derived? It exhilarates the nocturnal creatures and causes the others to cease work, and makes them strong, or it may be derived from (the root) *rā* meaning to give: the dew is given away during this (period).

The following sixteen (words) are synonyms of dawn. From what (root) is *uṣāḥ* (dawn) derived? (It is so called) because it shines (*√vas*).⁷ It is the time subsequent to night. The following stanza is addressed to her.

(Here ends the eighteenth section.)

This light, the best of all lights, has come, and has generated a variegated and extensive illumination. Just as being born it gives birth to the sun, so the night has left its seat for the dawn.⁸

¹ i. 32. 11.

² Durga explains the compound as a *tat-puruṣa*, but the accent shows that it is a possessive compound. His explanation is: Lords of servants, i.e. a servant, exhausted by the performance of various works entrusted to him, drinks water, and becomes fresh again.

³ Cf. Brh. D. v. 166.

⁴ Durga paraphrases *bilam* by *nirgamadvāram*, i.e. an outlet.

⁵ TS. ii. 4. 12. 2; i.e. he covered the waters of the atmosphere. Durga.

⁶ According to Durga, he was instrumental in setting the waters in motion.

⁷ Durga derives *uṣāḥ* from *ucch*, 'to disperse': it disperses darkness. Cf. Brh. D. iii. 9.

⁸ i. 113. 1; SV. 2. 1099.

This light, the best¹ of all lights, has approached. It has generated a variegated, well-known, and very extensive illumination. Just as being born it gives birth to the sun, i.e. the night² to the sun, so the light has left its seat, i.e. place for the dawn. A woman's womb is (so called because) the foetus is joined with it.³ The following, another stanza, is addressed to her.

(Here ends the nineteenth section.)

Resplendent, having a resplendent calf, the white one has come; the black one has left places for her. Having a common relation, immortal, succeeding each other, the two bright ones wander about fashioning the colour.⁴

Having a resplendent calf, i.e. the sun. The word *ruśat* is a synonym of colour; it is derived from (the root) *ruc*, meaning to shine. The sun is called her calf on account of companionship, or of drawing up the juices.⁵ Resplendent, the white one has come. *Śvetyā* (the white one) is derived from (the root) *svit* (to be bright). The black one has left places for her: the one of black colour, i.e. the night. *Kṛṣṇam* (black) is derived from (the root) *kṛṣ* (to drag away): it is the despised colour. Now (the seer) praises them together:⁶ having a common relation, having a common tie;⁷ immortal, having the characteristic of immortality; succeeding each other [coming after one another], i.e. with reference to each other; the two bright⁸ ones wander about, they themselves are bright, (so called) on account of shining. Or else they wander about with heaven, i.e. they wander about along heaven. Fashioning [creating], making each other's inner self.

The following twelve (words) are synonyms of day. From what (root) is *akah* (day) derived? (It is so called because) people accomplish works during (this period). The following is its incidental occurrence in a stanza addressed to Vaiśvānara.

(Here ends the twentieth section.)

¹ Durga remarks that the sun is too hot, the moon is too cool, but the dawn is neither cold nor hot, hence it is the best of all other lights.

² The text seems to be corrupt: it should read 'dawn' instead of 'night'; the present reading makes the sentence meaningless. There is a confusion in the sequence of birth.

³ Cf. 2. 8.

⁴ i. 113. 2; SV. 2. 1100.

⁵ The dawn is represented as being followed by the sun. She is compared to a cow followed

by her calf: this is companionship. As the calf drinks milk from the udder of the cow, so the sun draws up the dew, which is particularly associated with dawn, hence the sun is called her calf. Durga.

⁶ The first hemistich describes the points of contrast, i.e. the one is white, the other black, one comes, the other leaves; the second hemistich, the points of resemblance.

⁷ The sun is the common tie. Durga.

⁸ The night is called bright also, on account of the multitude of shining stars.

The black day and the white day, the two regions roll on with (activities) worthy of knowledge. As soon as born, Vaiśvānara Agni, like a king, has overcome darkness with his light.¹

The black day, i.e. night. The white day, i.e. bright day. The two regions² roll on with activities worthy of knowledge, i.e. which should be known. As soon as born, Vaiśvānara Agni has dispelled darkness with his light like the rising sun, who is the king of all luminaries.

The following thirty (words) are synonyms of cloud. From what (root) is *megha* (cloud) derived? (It is so called) because it sheds water (✓*mih*). They are common with the synonyms of mountain up to the two words *upara* and *upala*, which mean cloud: clouds cease to move in it, or the waters are made inactive.³ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the twenty-first section.)

In the measurement of gods they stood first; from their division, waters flowed down. The three working in succession warm the earth; the two carry the fertilizing moisture.⁴

In the creation of gods they, i.e. groups of atmospheric gods, stood first.⁵ First is a synonym of 'chief': it is foremost. [*Kṛntatram*⁶ means atmosphere, i.e. where the clouds are cut into pieces.] By cutting clouds into pieces water⁷ is produced. The three working in succession warm the earth, i.e. cloud, wind, and sun cause the herbs to become ripe with heat, cold, and rain. Working in succession, i.e. with their respective functions, they sow the worlds one after another. This other (meaning of) *anūpa*, i.e. a bank of a river, is derived from the same (root) also: it is sown with water. Or else it may (really) be *anvāp*, just like *prāc*; from that form (*anvāp*) *anūpa* may be derived as *prācīna* (from *prāc*). The two carry the fertilizing moisture, i.e. wind and sun (carry) the water (vapours). *Bṛbūkam* (moisture) is a synonym of water; it is derived

¹ vi. 9. 1; AB. v. 15. 5.

² Durga paraphrases *rajasī* by *rañjake*, i.e. dyers; and remarks that the day colours the world with light, night with darkness.

³ The word *upara* (cloud) is derived from *upa* ✓*ram* (to cease to move). Yaska's explanation, 'the clouds cease to move', is obscure, and is passed over by Durga.

⁴ x. 27. 23.

⁵ According to Durga, this refers to the creation of clouds, i.e. Prajapati, while creating gods, created clouds first on account

of their importance; for had there been no clouds, the entire universe would have perished for want of rain.

⁶ Roth translates *kṛntatram* as 'seed' or 'seedland'; see *op. cit.*, p. 22.

⁷ According to Durga, the word *upara* here denotes water. Originally it means 'cloud', then 'the water of the cloud', and lastly 'water in general'. He cites an analogous case of the extension of meaning: 'crying mounds of earth', i.e. mounds of earth here signify people seated on them.

from (the root) *brū*, meaning to make a sound, or from *bhramś* (to fall down). *Puriṣam* (fertilizing) is derived from (the root) *pṛ* (to fill), or from the causal of *pṛ*.

(Here ends the twenty-second section.)

The following fifty-seven (words) are synonyms of speech. From what (root) is *vāc* (speech) derived? It is derived from (the root) *vac* (to speak). With reference to these, the word *Sarasvatī* is used both in the sense of 'a river' and of 'a deity' in Vedic passages;¹ we shall explain the (Vedic passages) where it is used in the sense of a deity later, and just now those where it is used in the sense of a river.

(Here ends the twenty-third section.)

Like one who digs the lotus-stem, she has shattered the peaks of mountains with her might and strong waves. Let us worship Sarasvatī, who sweeps what is far and what is near alike, with well-composed hymns, for our protection.²

She (has shattered) with her might, i.e. with crushing powers. The word *śuṣma* is a synonym of strength, (so called) because it crushes (everything). *Bisam* (lotus-stem) is derived from (the root) *bis*, meaning to split, or grow. Peak is (so called because) it is very much raised up, or it is very lofty. With mighty waves. Who sweeps what is far and what is near alike, i.e. who destroys what is on the other, as well as what is on this, bank. *Pāram* means something afar; *avāram*, something near at hand. Let us attend upon the river Sarasvatī with well-composed sublime songs of praise, and acts (of worship), for our protection.³

The following hundred and one (words) are synonyms of water. From what (root) is *udakam* (water) derived? (It is so called) because it moistens (✓*ud*).

The following thirty-seven (words) are synonyms of river. From what (root) is *nadyah* (rivers) derived? (They are so called because) they produce a sound (✓*nad*), i.e. they are roaring. Their character is mostly secondary, and very rarely primary. With reference to this, they relate (the following) legend.⁴ The seer Viśvāmitra was the domestic priest of Sudās, the son of Pijavana. *Viśvā-mitra*, friend of all. All, moving

¹ Cf. Brh.D. ii. 135.

² vi. 61. 2; TB. ii. 8. 2. 8.

³ Durga also interprets the stanza as addressed to Sarasvatī, the deity; Sarasvatī is the atmospheric speech, the peaks of mountains are the tops of clouds shattered by her strong waves, i.e. mighty thunders. She sweeps what is far and near, i.e. heaven and

earth.

⁴ The story is found in AB. viii. 13-18, Viṣṇu Purāṇa, &c. See Muir, *op. cit.*, vol. i, pp. 337-64; cf. Brh.D. iv. 105-6, see Professor Macdonell's edition, vol. ii, pp. 154-5; Sāyaṇa gives an amplified version in his commentary on iii. 33. 1.

together. *Su-dās*, a bountiful giver. *Paijavana*, son of Pijavana. Again *Pi-javana*, one whose speed is enviable, or whose gait is inimitable.¹ Having gathered his wealth, the priest came to the confluence of the Sutlej and the Bias. Others² followed him. He, i. e. Viśvāmitra, implored the rivers to become fordable. (He addressed them) in the dual as well as in the plural number. With reference to this we shall explain (the stanza in which he addresses them) in the dual number later, and just now (the stanza in which he addresses them) in the plural number.

(Here ends the twenty-fourth section.)

Stop your courses for a moment, ye great floods, at my friendly bidding. I, the son of Kuśika, and desirous of protection, invoke the river with a sublime hymn.³

Stop from flowing at my friendly bidding, I who prepare soma (for you). Great flood, rich in water. The word *ṛtam* is a synonym of water, (so called because) it pervades everything. For a moment (stop) your courses,⁴ your journeys, or your protections. A moment, a recurring (unit of) time. *Rtu* is derived from (the root) *ṛ*, meaning to go. *Muhuh* (again) as if the time was indolent (*mūlhal*) as long as a moment. *Abhi-kṣṇam* = *abhi-kṣṇam* (a moment). *Kṣṇa* (an instant) is derived from (the root) *kṣṇ* (to injure): it is the injured time.⁵ *Kālah* (time) is derived from (the root) *kal*, meaning to go. I call upon the river with a great, mighty, sublime, profound panegyric, full of wisdom, for protection. Son of Kuśika. Kuśika was (the name of) a king. The word *kuśika*⁶ is derived from (the root) *kruś*, meaning to cry, or *kraś*, meaning to cause to shine; or he is a good expounder of meaning. The rivers answered (as follows).

(Here ends the twenty-fifth section.)

Indra, the wielder of the thunderbolt, dug our (channels); he smote down Vṛtra, the enclosure of rivers. Savitr, the god of beautiful hands, led us (hither), at his stimulation we flow expanded.⁷

Indra, the wielder of the thunderbolt, dug our (channels); the verb *rad* means to dig. He smote down Vṛtra, the enclosure of rivers, has been explained. Savitr, the god of beautiful hands, i. e. of auspicious hands, led us (hither). *Pāṇih* (hand) is derived from (the root) *pan*, meaning to

¹ According to Durga, it means a person who walks so quickly that others cannot keep pace with him.

² i. e. Servants or robbers. Durga.

³ iii. 33. 5.

⁴ Durga paraphrases *evaiḥ* by *udakaiḥ*, 'with

waters', and takes *avanaiḥ* to mean 'prayers', i. e. stop (your course) at our prayers.

⁵ Durga remarks that an instant is called 'injured time', because it is so short.

⁶ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 23.

⁷ iii. 33. 6.

worship: they worship gods, having folded their hands. At his stimulation, we flow expanded.¹ *Urvaḥ* (expanded) is derived from (the root) *ūrnu* (to cover). 'It is derived from (the root) *vṛ* (to cover),' says Aurnavābha. Having (thus) answered, the rivers consented in the end.

(Here ends the twenty-sixth section.)

We shall listen to thy words, O bard; thou camest from afar with this chariot. I bend myself down for thee, as a nursing mother (for her son), as a maiden to embrace her lover.²

We listen to thy words, O bard! Go³ afar with this chariot. We bend down for thy sake, as a nursing mother for her son, or as a maiden bends herself to embrace her lover.

The following twenty-six (words) are synonyms of horse. Of these, the last eight are (always used) in the plural number. From what (root) is *aśvaḥ* derived? (It is so called because) it trots on the road, or it eats too much. With reference to these, the word *dadhikrā* (horse) is (so called because) it runs while bearing a rider on its back, or it neighs while bearing a rider on its back, or it looks beautiful while bearing a rider on its back. There are Vedic passages where the word is used (both in the sense of) a horse and of a deity. We shall explain those (passages where the word is used in the sense of) a deity later, and in this place those (where it is used in the sense of) a horse.

(Here ends the twenty-seventh section.)

That courser hastens with speed, although it is bound by neck, flank, and mouth. Putting forth its (best) power, *dadhikrā* sprang along the bends of roads.⁴

That courser, i. e. swift runner,⁵ trots on the road with speed, i. e. quickly, although it is bound by the neck. *Grīvā* (neck) is derived from (the root) *gṛ* (to swallow), or from *gṛ* (to call out), or from *grah* (to seize). Bound by flank and mouth has been explained. Putting forth its (best) power, i. e. action or intelligence. *Anusamtvat* is a word (derived) from the simple original form of (the root) *tan* (to spread). Bends of roads, curves of roads.

¹ i. e. He is our lord; he alone has the right to issue orders to us, and not you. Durga.

² iii. 33. 10.

³ Yaska explains *yayātha* (perfect) by *yāhi* (imperative); this gives better sense but cannot be grammatically justified. If it is construed as perfect, the meaning would be equally relevant, i. e. we shall listen to thy words, for thou camest (*ā yayātha*), i. e. thou

hast come, from a long distance, and hence deservest some compassion, and so on. Durga follows Yaska; cf. Roth, *op. cit.*, p. 23.

⁴ iv. 40. 4; the stanza is translated by Professor Maedonell, *J.R.A.S.*, vol. xxv, p. 439.

⁵ Dreadful, i. e. it inspires terror in the heart of those who look at him. Durga.

Panthāḥ (path) is derived from (the root) *pat* (to fall), or from *pad* (to go), or from *panth* (to move). *Aṅkah* (curve) is derived from (the root) *aṅc* (to bend). *Āpanīphaṇat* is a reduplicated form (intensive) of (the root) *phaṇ* (to bound).

The following ten (words) describe the specified teams of gods for the knowledge of association.

The following eleven verbs mean to shine. That very number of the following (words) is the synonym of flame.

(Here ends the twenty-eighth section.)

CHAPTER III

THE following twenty-six (words) are synonyms of action.¹ From what (root) is *karma* (action) derived? (It is so called) because it is done (✓*kr*).

The following fifteen (words) are synonyms of offspring.² From what (root) is *apatya* (offspring) derived? (It is so called because) it spreads farther, or with offspring one does not fall³ (into hell). With reference to this, we shall quote (the following) two stanzas, in order to show that the offspring belongs to the begetter only.⁴

(Here ends the first section.)

The treasure of the stranger is indeed to be avoided; may we be masters of eternal wealth. (The child) begotten by another is no son; he is so for the fool (only); O Agni, do not corrupt our paths.⁵

The treasure of the stranger is indeed to be avoided, i.e. it is not to be approached. Stranger, one who is distant. *Rekṇa* is a synonym of wealth: it is left by the deceased (✓*ric*). May we be masters of eternal wealth, as of the parental property. (The child) begotten by another is no son. The word *śeṣas* is a synonym of offspring: this is what remains of the

¹ According to Durga, synonyms of action follow those of flame, because it is in the flame of the burning fire that actions like the performance of sacrifice, &c., are accomplished.

² Synonyms of offspring follow those of action, because procreation is the most important of all actions. Durga.

³ Cf. Manu, ix. 138; Viṣṇu, xv. 44.

⁴ Cf. Manu, ix. 31-3; the opposite view is expressed in Manu, ix. 43, 49-51, 54; Ga. Dh.

xviii. 9-14; Āp. Dh. ii. 13. 6-7; Vasiṣṭha, xvii. 6-9, 63-4.

⁵ vii. 4. 7. Durga remarks that the stanza forms a part of a dialogue between Agni and Vasiṣṭha. The latter implored the former to grant him a son, as all his sons had been killed. The former asked him to get a son by adoption or purchase, &c.; whereupon he denounced all but the legitimate son.

deceased. That is a child for the fool, i.e. insane, only. Do not corrupt our paths. The stanza following this explains it much more.

(Here ends the second section.)

The stranger, however delightful, should not be adopted, begotten in another's womb; he should not be regarded (as one's own) even in thought. To his own abode he certainly goes back. Let the new (hero), impetuous and irresistible, come to us.¹

The stranger should never be adopted, although he may be the most delightful man. The child begotten in another's² womb should not be regarded as 'this is my son', even in thought. Now he goes back to the same abode from whence he came. *Okah* (abode) is used as a synonym of dwelling-place. Let the newly-born (hero), impetuous, i.e. swift and overpowering his rivals, come to us; he alone is (the real) son.

Now (some lawgivers) cite the following stanza in support of a daughter's right to inheritance,³ others hold (that it is to be cited) in support of a son's right to inheritance.

(Here ends the third section.)

The husband admits that he (the father) shall obtain a grandson from the daughter,⁴ the wise man, honouring the process of the sacred rite. When a father arranges a husband for his daughter, he bears himself with a tranquil mind.⁵

The husband admits the daughter's right to be appointed as a son, with regard to (the discharge of) the duties of offspring. A daughter is (so called because) it is difficult (to arrange) for her welfare,⁶ or she fares well at a distance; or (the word *duhitā*) is derived from (the root) *duh*⁷ (to milk). He has obtained a grandson, i.e. the son of the daughter is the grandson.⁸ The wise man, honouring the process of the procreative sacrifice, i.e. (of the diffusion) of the seminal fluid, which is produced from each and every limb, which is engendered from the heart, and which is inserted in the

¹ vii. 4. 8.

² Durga offers two interpretations, (1) i.e. a child begotten on one's own wife from the seed of another man; (2) a child begotten on a woman other than one's own wife. An illegitimate son is already denounced in the preceding stanza, quoted in section 2; I think, therefore, that the adopted child is the object of denunciation in this stanza, hence Durga's second interpretation is more appropriate.

³ Offspring has been explained as that which spreads farther than the progenitor.

Both the son and the daughter continue the line, so both are offspring, and should have equal rights to inheritance. Durga.

⁴ The translation of the 1st and 3rd *pāda* is approximate only.

⁵ iii. 31. 1; AB. vi. 18. 2.

⁶ She is difficult to please, wherever she may be given away in marriage. Durga.

⁷ She is always milking wealth, &c., in the form of presents from her father, and she is always demanding something or other. Durga.

⁸ Cf. Manu, ix. 133, 136, 139.

mother, (holds) that both children (i.e. the son and the daughter) have the right to inheritance without any distinction (whatsoever).¹ The selfsame view is expressed in the following stanza and *śloka*.

Thou art produced from each and every limb; thou art engendered from the heart itself. Verily, thou art the very soul named son, as such live a hundred autumns.²

In the beginning of the creation, Manu, the self-existent, declared himself that according to law the right of inheritance belongs to both children (the son and the daughter) without any distinction (whatsoever).³

'Not the daughters,' say some (of the lawgivers). It is known: therefore the man has the right to inheritance, but not the woman. And also: therefore they abandon a woman as soon as she is born, but not the man.⁴ Women are given away, sold, and abandoned, but not the man. 'The man also,' retort others, 'as is seen in the case of Śunaḥśepa.' According to another view, this refers to a maiden who has no brother.

[Women, all clad in red garments, move like veins.]⁵ They stand with their path obstructed like women who have no brother.⁶

They stand like women who have no brother, and whose path is obstructed with regard to procreation and the offering of the sacrificial cake. With these words the simile implies the prohibition of marrying a brotherless maiden.⁷ The stanza following this explains it much more.

(Here ends the fourth section.)

Like a brotherless maiden who goes back to men, like one who ascends the pillar of the assembly-room for the acquisition of wealth, like a well-dressed wife longing for her husband, dawn displays her beauty like a smiling damsel.⁸

Like a brotherless maiden who goes towards men, i.e. parental ancestors,⁹ (to render) the duties of offspring and to offer the funeral cake, but not to her husband. Like one who ascends the pillar of the

¹ Durga remarks that an identical *garbhā-dhāna* ceremony is performed, and the same Vedic texts are recited, both for a son and a daughter. The process of birth is the same in both cases, so there is no difference between them.

² SB. xiv. 9. 4. 8; Bṛh. U. vi. 4. 8; SV. B. i. 5. 17; Baudhāyana, ii. 2. 14.

³ The *śloka* is not found in the extant code of Manu. A similar view is expressed: Manu, ix. 130, 133, 139.

⁴ MS. iv. 6. 4; iv. 7. 9; cf. also TS. vi. 5. 8. 2; vi. 5. 10. 3.

⁵ The passage within square brackets is omitted by the MSS. of the shorter recension and Durga. As Yāska himself does not explain the first hemistich, it is clear that he quoted the second hemistich only. Hence, according to the evidence of Yāska himself, the shorter recension has a better claim to represent the archetype.

⁶ AV. 1. 17. 1.

⁷ Cf. Manu, iii. 11; Yājñ. i. 53.

⁸ i. 124. 7.

⁹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 25.

assembly-room¹ in order to obtain wealth, i.e. a woman from the south. *Garta* signifies the pillar of the assembly-room; it is derived from (the root) *gṛ* (to invoke): transactions made under it are true. There she who has neither son nor husband ascends. There they strike her with dies. She obtains wealth. The cemetery heap is called *garta* also, being derived from (the root) *gur* (to raise): it is raised up. A cemetery is (a place where) repose is tranquil, or the body becomes tranquil. *Śarīra* (body) is derived from (the root) *śr* (to burn), or from *śam* (to destroy). *Śma-śru* (beard) is hair, (so called because) it stands (*√śri*) on the body (*śmani*). *Loma* (hair) is derived from (the root) *lū* (to cut), or from *lī* (to cling to). One should not expose the lower part of the sacrificial post; the negligent sacrificer who exposes the lower part of the sacrificial post shall soon rest in the cemetery.² This too is a Vedic quotation. Chariot is called *garta* also, being derived from (the root) *gṛ*, meaning to praise: it is the most praised vehicle.

Ascend the chariot, O Mitra and Varuṇa.³

This too is a Vedic quotation. Like a well-dressed wife, eager for the husband at the proper seasons, dawn displays her beauty as a smiling damsel her teeth. There are four similes. One should not marry a brotherless maiden, for his (the husband's) son belongs to him (to the father of the girl).⁴ From this, the prohibition of marrying a brotherless maiden⁵ and the father's right to appoint his daughter as a son are evident. When a father selects a husband for his unmarried daughter, he unites himself with a tranquil mind.⁶ Now (some lawgivers) cite the following stanza (in support) of their denial of a daughter's right to inheritance. Some are of opinion that the major share belongs to the (appointed) daughter.⁷

(Here ends the fifth section.)

The legitimate son did not leave wealth for his sister. He made her the place of depositing the seed of her husband. If the mothers have engendered offspring, one is the performer, and the other is the director, of good deeds.⁸

Na jāmaye means not for the sister. *Jāmiḥ* (sister) is (so called because) others beget *jā*, i.e. offspring, on her, or the word may be derived from (the root) *jam*, meaning to go: she has mostly to go (to the husband's

¹ Durga remarks that the custom of the people of the south is that a woman who has lost her son and husband approaches the dice-board, and the gamblers make a collection for her.

² The quotation is untraced. ³ v. 62. 8.

⁴ The quotation is untraced.

⁵ Cf. Manu, iii. 11; Yājñavalkya, i. 53.

⁶ i.e. He is free from the tormenting anxiety of childlessness. Durga.

⁷ Cf. Manu, ix. 134.

⁸ iii. 31. 2.

family). The legitimate, i.e. one's own son, left, i.e. gave, wealth. He made her the place of depositing the seed of her husband, i.e. the man who accepts her hand. If the mothers have engendered *vahni*, i.e. a son, and *avahni*, i.e. a daughter, one of them, i.e. the son and the heir, becomes the procreator of children, and the other, i.e. the daughter, is brought up and given away (in marriage) to another person.

(Here ends the sixth section.)

The following twenty-five (words) are synonyms of man. From what (root) is *manuṣyāḥ* (men) derived? (They are so called because) they connect their works after having thought about them ($\sqrt{\text{man}}$) or because they were created by a wise creator. Again, the verb *manasyati* is used in the sense of being wise. Or they are the offspring of Manu, or of Manus. With reference to this, there are Vedic passages (in which) the word 'five-tribes' is used.

(Here ends the seventh section.)

To-day, then, let me first think out the speech with which we, the gods, shall overcome the demons. Ye partakers of sacrificial food, ye holy five-tribes, enjoy my sacrifice.¹

To-day, then, I will think out the best speech with which we gods may overpower the demons. Demons (*a-su-rāḥ*) are (so called because) they delight in evil places, or they are expelled from places ($\sqrt{\text{as}}$, to throw). Or else the word *asuh* is a synonym of breath; inhaled, it rests in the body, i.e. endowed with it (*asu-rāḥ*). It is known: he created gods (*surān*) from good (*su*), that is the characteristic of gods; he created demons (*asurān*) from evil (*a-su*), that is the characteristic of demons.² Partakers of sacrificial food and holy, i.e. eaters of the sacred food and holy. The word *ūrj* is a synonym of food, (so called) because it gives strength, or it is easy to divide when cooked. Ye five-tribes, enjoy my sacrifice. According to some, (the five-tribes) are the gandharvās, the manes, gods, demons, and evil spirits. 'They are the four castes with *niṣāda* as the fifth,' says Aupamanyava.³ From what (root) is *niṣāda* (hunter) derived? (He is so called because) he lives by killing animals. 'Sin is embodied (*ni-√sad*) in him,' say the etymologists.

When with the tribe of five peoples.⁴

With the tribe consisting of five peoples. Five, united number, i.e. (remains) uninflected in the masculine, feminine, and neuter genders.

¹ x. 53. 4.

² Cf. TB. ii. 3. 8. 2. his note vol. i, p. 177.

³ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 175; see also ⁴ viii. 63. 7; AB. v. 6. 8.

The following twelve (words) are synonyms of arm. From what (root) is *bāhu* (arm) derived? (It is so called because) they perform various actions with them.

The following twenty-two (words) are synonyms of finger. From what (root) is *aṅgulaḥ* (fingers) derived? (They are so called because) they go foremost, or they drip foremost, or they act foremost, [or they move foremost], or they mark, or they bend, or may be (so called) from decorating. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the eighth section.)

Worship them who have ten protectors, ten girdling circles, ten yoke-straps, ten binding thongs, ten reins; who are immortal, who bear ten car-poles, and who when yoked are ten.¹

Avanayaḥ means fingers: they promote actions. Girdling circles illumine actions. 'Yoke-straps' is explained by 'binding thong'. Reins penetrate actions. Who bear ten car-poles, and who when yoked are ten. *Dhūḥ* (pole) is derived from (the root) *dhūrv*, meaning to hurt. This other (meaning of) *dhūḥ* is derived from the same (root) also: it hurts (the team), or it supports them.

The following eighteen roots have the meaning 'to desire'.

The following twenty-eight (words) are synonyms of food. From what (root) is *annam* (food) derived? It is brought near (*ā√nam*) created beings, or it is derived from (the root) *ad* (to eat).

The following ten roots have the meaning 'to eat'.

The following twenty-eight (words) are the synonyms of power. From what (root) is *balam* (power) derived? Power is (so called because) it sustains; it is derived from (the root) *bhr* (to sustain).

The following twenty-eight (words) only are the synonyms of wealth. From what (root) is *dhanam* (wealth) derived? (It is so called) because it gives delight ($\sqrt{\text{dhi}}$ cl. 5).

The following nine (words) are synonyms of cow.

The following ten roots have the meaning 'to be angry'.

The following eleven (words) are synonyms of anger.

The following hundred and twenty roots have the meaning 'to go'.

The following twenty-six (words) are synonyms of quick. From what (root) is *kṣipram* (quick) derived? (It is so called because) the interval is short.

The following eleven (words) are synonyms of near. From what (root)

¹ x. 94. 7.

is *antikam* (near) derived? (It is so called because) it is brought near (\bar{a} \sqrt{ni}).

The following forty-six (words) are synonyms of battle. From what (root) is *saṃgrāma* (battle) derived? (It is so called) from going together (*saṃ* \sqrt{gam}) or from shouting together (*saṃ* $\sqrt{gṛ}$), or (because) the two villages have come together. With reference to this, there are Vedic passages (in which) the word *khala* (is used).

(Here ends the ninth section.)

Single-handed I overcome this one (opponent); irresistible I overcome two. What can even three do (against me)? In battle I thrash them well, as if they were sheaves. How dare my enemies, who are without Indra, revile me?¹

Single-handed I overpower this² one (opponent); resisting all rivals, I overpower two. What can three do against me? One is the number gone a little (\sqrt{i} , to go). Two is the number running farther (\sqrt{dru} , 'to run'). Three is the number gone across farthest (*tr*, 'to cross'). Four is the number moved most (\sqrt{cal}). *Aṣṭa* (eight) is derived from (the root) *aś* (to pervade). Nine, not to be won (\sqrt{van}), or not obtained³ (*na* + *ava* $\sqrt{āp}$). Ten, exhausted⁴ (*das*), or whose meaning is seen ($\sqrt{dṛś}$). Twenty, two times ten. A hundred, ten times ten. A thousand, a powerful (number). *Ayutam* (ten thousand), *prayutam* (hundred thousand), *niyutam* (million), of these each latter the former multiplied by ten. *Arbuda* means a cloud: *araṇam* means water;⁵ giver of water [cloud], it shines like water, or it seems to be like water. Just as that cloud when raining becomes a large mass, so like that is the number *arbudam* (ten millions). 'In battle I thrash them well, as if they were sheaves', i.e. like sheaves I thrash them well in battle. The word *khala* is a synonym of battle; it is derived from (the root) *khal* (to fall), or *skhal* (to kill).⁶ This other (meaning of) *khala*, i.e. threshold, is derived from the same root also: it is scattered over with grain. 'How dare my enemies, who are without Indra, revile me?' i.e. who do not know that I am Indra, or who have no Indra.

¹ x. 48. 7; cf. Brh.D. i. 49.

² Durga thinks 'this' refers to the universe as a whole and not to any single opponent.

³ No work is done on the ninth day, and to begin anything on that day is regarded as inauspicious. Durga.

⁴ The word *daśa* (ten) recurs in *ekādaśa*, &c.

Durga.

⁵ Durga explains *araṇam* as *araṇa-sīlam* *gamaṇa-sīlam ambu*, i.e. from the root *r*, to go. In Monier-Williams's dictionary the meaning 'water' is not attributed to *araṇam*.

⁶ i.e. Heroes fall, or kill each other. Durga.

The following ten verbs have the meaning pervade. With reference to these, two synonyms, i.e. *ākṣāṇa* and *āpāna*, are participles, and mean 'pervading', 'obtaining' respectively.

The following thirty-three roots have the meaning 'to kill'. With reference to these, the form *viyātaḥ* is either the present indicative, 'he crushes', or imperative, 'crush'.

Thou art invoked, O shatterer.¹

O breaker in pieces. [*Khaṇḍa* (fragment) is derived from (th root) *khaṇḍ* (to break).] The word *tadit* has the joint sense of 'near' and 'killing', (so called) because it kills.²

(Here ends the tenth section.)

Through thee, O Lord of prayer, bringer of prosperity, may we obtain wealth which men covet. Chew those niggards, who prevail against us far and near, into a shapeless form.³

Through thee, O Lord of prayer, good promoter of prosperity, may we obtain enviable treasures from men. Chew them into shapeless form, i.e. the enemies who are far from us and who are near to us, the niggards,⁴ who are not liberal, or who are stingy. The word *apnas* is a synonym of form because it obtains ($\sqrt{āp}$) (something to rest upon). 'Tadit means lightning,' says Śākapūṇi, 'for it smites and is seen from afar.' Or else it may be meant to be the synonym of 'near' alone.

Though afar, thou shinest brightly as if near.⁵ Although at a distance, thou lookest bright as if near at hand.

The following eighteen (words) are synonyms of thunderbolt. From what (root) is *vajrah* (thunderbolt) derived? (It is so called) because it separates.⁶ With reference to these, the word *kutsa* is derived from (the root) *kṛt* (to cut). It is also the name of a seer.⁷ 'A seer is a composer of hymns,' says Aupamanyava. Further, it has the meaning 'to kill' only; his friend Indra⁸ slew drought.⁹

¹ viii. 17. 12; AV. 20. 5. 6; SV. 2. 76.

² Durga explains, 'because it kills', as referring to lightning, which, according to him, is called *tadit* also, because it kills. This is anticipating Śākapūṇi in the next section.

³ ii. 23. 9.

⁴ According to Durga, there are two kinds of enemies, (1) who are difficult to be destroyed, (2) who are easy to be destroyed. The former are the liberal ones; the latter, the niggards.

⁵ i. 94. 7.

⁶ It separates living beings from life. Durga.

⁷ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 30; Durga remarks that the word *kutsa*, meaning 'thunderbolt', should be derived from the root *kṛt* (to cut), and meaning 'a seer', from the root *kr* (to compose).

⁸ i.e. Invigorated by the panegyrics of Kutsa. Durga.

⁹ i.e. Something which dries up the juices, a demon, or a cloud. Durga.

The following four roots have the meaning to be prosperous.

The following four (words) are synonyms of lord. With reference to these, the word *ina* means either (1) one who is endowed with prosperity, or (2) who endows others with prosperity.

(Here ends the eleventh section.)

Where (birds) of beautiful wings vigilantly invoke the portion of immortality with knowledge. The lord, the guardian of the entire universe, he, the wise one, here approached me, the immature.¹

Where (birds) [of beautiful wings], i.e. rays of the sun falling in a beautiful manner,² invoke, i.e. move towards³ the portion of immortality, i.e. of water, with consciousness.⁴ The lord, the guardian of all created beings, i.e. the sun: he, the wise one, here approached me, the immature one. Wise, having intelligence. Immature, i.e. one who is to be matured. The sun is called as of mature wisdom in the description of the Upaniṣad. This is with regard to the deity.

Now about the self. Where (the birds) of beautiful wings, i.e. senses, easily going astray, vigilantly invoke, i.e. move towards, the portion of immortality, i.e. of knowledge, with consciousness. The lord, the guardian of all senses, i.e. the soul; he, the wise one, here approached me, the immature. Wise, having intelligence. Immature, i.e. one who is to be matured. 'The soul is of mature wisdom' describes the characteristic of the soul.

(Here ends the twelfth section.)

The following twelve (words) are synonyms of much. From what (root) is *bahu* (much) derived? (It is so called) because it is produced on a large scale.

The following eleven (words) are synonyms of small. *Hrasva* (small) is derived from (the root) *hras* (to become small).

The following twenty-five (words) are synonyms of great. From what (root) is *mahān* derived? 'He repudiates others through pride,' says Śākapūṇi (*māna* + *√hā*).

Or he is to be respected (*√maṇh*). With reference to these, the two words *vavakṣitha*⁵ and *vivakṣase* are the reduplicated forms either of (the root) *vac* (to speak) or of *vah* (to carry).

¹ i. 164. 21; cf. AV. 9. 9. 22.

² i.e. They fall on a bright object which is quite free from darkness, or they shine when they fall. Durga.

³ i.e. They make the water warm, or having seized fluids in the form of vapours go back to

the sun. Durga.

⁴ i.e. They have full knowledge of what they are required to do. Durga.

⁵ Yāska derives *vavakṣitha*, perfect of *√vakṣ* (to wax), from *√vac* or *√vah*.

The following twenty-two (words) are synonyms of home.¹ From what (root) is *grhāh* (homes) derived? (They are so called) because they seize everything² (*√grah*).

The following ten roots have the meaning 'to attend'.³

The following twenty (words) are synonyms of happiness.⁴ From what (root) is *sukham* (happiness) derived? (It is so called because) it is useful for the senses (*kham*). *Kham* (sense) again is derived from (the root) *khan* (to dig).

The following sixteen (words) are synonyms of beauty. *Rūpa* (beauty) is derived from (the root) *ruc* (to shine).

The following ten (words) are synonyms of praiseworthy.

The following eleven (words) are synonyms of wisdom.

The following six (words) are synonyms of truth. From what (root) is *satya* (truth) derived? (It is so called because) it is spread among the good, or it originates with the good.⁵

The following eight words have the meaning 'to see'. And [the following] roots, *cāyati*, &c., are mixed with nouns.⁶

The following nine words (are enumerated) in order to make the list (complete, i.e. including) all words (classes).⁷

Now, therefore, the similes. When an object bears (some) resemblance to another which is otherwise dissimilar, (it is denoted by a simile), says Gārgya. With reference to this, their function is to compare an inferior quality, or an unknown object, with a higher quality, or a very well known object. Further, (there is also the comparison of) the higher with the inferior.⁸

(Here ends the thirteenth section.)

As two thieves, who risk their lives and haunt the forest, have secured (their victim) with ten fingers.⁹

Who risk their lives, who give up their lives.¹⁰ Who haunt the forest, i.e. who frequent the forest: the author compares the two arms, which

¹ It is the great alone who have homes of their own, so synonyms of home follow those of great. Durga.

² A house can never be made full. Durga.

³ Synonyms of the verb 'to attend' follow those of homes, because it is in homes that people attend or are attended. Durga.

⁴ Synonyms of happiness come next, because thus attended one feels happy. The happy are the beautiful. Durga.

⁵ Cf. Śākatāyana's derivation, 1. 13.

⁶ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 31; Durga remarks that there are three nouns, i.e. *cikyat*, *vicarṣaṇi*, and *viśvacarṣaṇi*, in the list, the rest are verbs.

⁷ i.e. prepositions and particles are included also. Durga.

⁸ According to Durga, the statement is applicable to the Veda only.

⁹ x. 4. 6; cf. Roth, *op. cit.*, pp. 31-2.

¹⁰ i.e. Highwaymen who are determined to rob or to die. Durga.

produce fire by (the process of) friction, with two thieves.¹ 'A thief is (so called because) he does that, i.e. [becomes the doer of that], which is sinful,' say the etymologists. Or the word may be derived from (the root) *tan* (to spread): his activities are manifold,² or he is active both during the day as well as night.³ Have secured (their victim) with ten fingers, have well secured, i.e. have put (in a place of safety). Thus the higher quality (of the arms) is intended (to be compared).

(Here ends the fourteenth section.)

Where are you at night, where during the day? O Ásvins, where do you get your necessary things, where do you dwell? Who puts you to bed in a dwelling-place as a widow a husband's brother; and a bride a bridegroom?⁴

Where do you remain at night, and where during the day? Where do you obtain the necessities of life, and where do you dwell? Who puts you to bed as a widow her husband's brother? From what (root) is *devara* derived? (He is) so called (because) he is the second husband.⁵ Widow is (so called because) she is without a supporter, or from trembling, or, according to Carmaśiras, from running about.⁶ Or else the word *dhava*⁷ is a synonym of man; *vi-dhavā* ('widow', is so called because) she is separated from man (*dhava*). The word *devara* means a player (*√div*, 'to play'). *Maryah* means 'a man', i.e. one who has the characteristic of

¹ This is an example where something higher, i.e. the two arms employed in producing fire by friction, is compared with something inferior, i.e. two thieves, who rob people in a forest. The point of comparison is, just as thieves secure their victim, so we tightly fasten the two sticks to produce fire. Durga.

² Durga attributes this explanation to the school of grammarians, although there is no evidence to do so.

³ i.e. He commits thefts in the village during the night and robs people in the forest during the day. Durga.

⁴ x. 40. 2.

⁵ The passage within square brackets is evidently an interpolation, as shown by the following: (1) the four words *vidhavā*, *devara*, *marya*, and *yogā* are explained by Yāska in the same order in which they occur in the second hemistich of x. 40. 2, but this passage disturbs the regular order; (2) the first derivation of *devara* is separated from the second by

the intervening explanation of *vidhavā*; this is against the method of Yāska, who places all the etymologies of one word at the same place, connecting them with 'or . . . or'; (3) the passage is omitted by the MSS. of the shorter recension and Durga.

It refers to the Indo-European practice of the *niyoga*, cf. Xenophon, *Rep. lac.* i. 9; Plutarch, *Lives*, part I, ch. iii, sec. 3 and sec. 5; Caesar, *Commentaries*, bk. iv, ch. xiv; Deut. xxv. 5; St. Matthew xxii. 24; Manu, ix. 57-68; Gau. xviii. 4-5; Bau. ii. 4, 9-10; Va. xvii. 56. 61; Yā. i. 68, 69; see Hastings, *Encyclopaedia of Ethics and Religion*, article on *Niyoga*.

⁶ i.e. The word is derived from the root *dhū* with *vi*: at the death of her husband, a woman trembles at the dark prospect of the future, or she runs about without being protected by anybody (*vi √dhāv*).

⁷ Roth thinks *dhava* to be a coined word; see *op. cit.*, p. 32.

being mortal. *Yogā* (a woman) is derived from (the root) *yu* (to join).¹ *Kṛnute* . . . *ā* = *ā kurute*, i.e. who makes you rest in the dwelling-place.

Now the particles have already been explained. The word 'as' (denotes) a simile of action:

As the wind, as the forest, as the ocean stirs.²

As the brilliant fires.³

The soul of consumption perishes beforehand as that of a captive bird.⁴

Ātmā (soul) is derived from (the root) *at* (to go), or *āp* (to obtain); i.e. it may be (called) 'obtained' (in the sense) that it is omnipresent.

They of golden breasts, who are like Agni on account of their brilliance.⁵

They who are like Agni, [i.e. the brilliant Maruts of resplendent breasts], brilliant and having golden breasts.⁶

(Here ends the fifteenth section.)

Just as one should be afraid of him who takes the four (dice) until they are deposited, so he should not be eager for harsh speech.⁷

Just as one is afraid of a gambler who holds the four [dice],⁸ in the same manner one should be afraid of (using) harsh speech. One should never be eager for (using) harsh speech.

The letter *ā* is a preposition, and has already been explained. It is also used in the sense of a simile:

As a consumer to his enjoyment.⁹

Like a consumer to his enjoyment. The sun is here called the consumer: he is the consumer of night; he is the consumer of lights also.¹⁰ Further, there is the Vedic quotation:

May the sister's consumer hear our call.¹¹

The author calls dawn his sister, from companionship, or drawing the juices. Or else this human lover may have been meant; the enjoyment

¹ Durga explains that a woman unites herself with a man.

² v. 78. 8; according to Durga, it is recited at the time of delivery: O child! ten months old; just as the wind, the forest, and the ocean move freely without any difficulty, so come forth from the womb of the mother without injuring her.

³ i. 50. 3; AV. 13. 2. 18; 20. 47. 15; VS. 8. 40; ŚB. 4. 5. 4. 11.

⁴ x. 97. 11; VS. 12. 85.

⁵ x. 78. 2.

⁶ According to Durga, some, thinking that

the passage, *agnir na ye*, &c., is explained by *durmadāso na surāyām* (N. 1. 4), do not cite the quotation x. 78. 2.

⁷ i. 41. 9.

⁸ i.e. Before the dice are deposited on the gambling board, or remains in suspense as to whether he will win or lose. Durga.

⁹ Frag. of x. 11. 6^a; AV. 18. 1. 23.

¹⁰ Night disappears at the rising of the sun, and the light of the moon and the stars is eclipsed by that of the sun. Durga.

¹¹ vi. 55. 5.

in that case will refer to the woman, derived from (the root) *bhāj* (to enjoy).

In *meṣaḥ*, &c., the simile is (denoted) by the word *bhūta*, i.e. having disguised as :

Being disguised as a ram, thou hast approached us.¹

Meṣaḥ (ram) is derived from (the root) *miṣ* (to blink), just as *paśuḥ* (animal) is derived from *paś*² (to see).

In Agni, &c., the simile is (denoted) by the word *rūpa*, i.e. having the form of :

Golden in form and glittering like gold sat the offspring of waters golden in colour.³

i.e. One whose form is like the colour of gold. And the word *thā* also (is used to denote a simile).

Him (thou milkest) like the ancient, like the former, like all, like the present (sacrificers).⁴

i.e. Just as the ancient, as the former, as all, as these (sacrificers milk). This, it is nearer than that. That, it is farther than this.⁵ The word *amuthā* is explained by 'like that'.

The word *vat* (denotes) a simile in accomplishment: Like a Brāhmaṇa, like a contemptible man.⁶ As a Brāhmaṇa, as a contemptible man.⁷ Contemptible, one who has the nature of an ox, or that of a beast.

(Here ends the sixteenth section.)

Hear Praskaṇva's call, O (Lord of) great ordinances, and having all created beings as thy property, like that of Priyamedha, Atri, Virūpa, and Aṅgiras.⁸

Priyamedhaḥ, i.e. one to whom sacrifices are dear. Just as (thou hast heard the call) of these seers, so hear the call of Praskaṇva. *Praskaṇvaḥ*,⁹ a son of Kaṇva, or one born of Kaṇva; it is formed on the analogy of *prāgram* (in front). Bhṛgu¹⁰ was produced in flames, i.e. one who, although being roasted, was not burnt. Aṅgiras (was born) in

¹ viii. 2. 40.

² It seems as if Yāska recognized *paś* as an independent root, and not the ordinary form of *drś*.

³ ii. 35. 10.

⁴ v. 44. 1.

⁵ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 32.

⁶ The quotation, if it is a quotation and not an invented example on Yāska's part, is untraced.

⁷ i.e. He studies like a Brāhmaṇa, or croaks

like a contemptible man. The simile refers to some particular accomplishment. Durga.

⁸ i. 45. 3.

⁹ Cf. Roth, *loc. cit.*

¹⁰ Cf. TB. i. 8. 2. 5; *indrasya . . . tredhā aindryam vīryam parūpatat. Bhṛguḥ tṛtīyam abhavat*; the seminal fluid of Indra, having his characteristic power, was discharged threefold. The third (person) born was Bhṛgu; cf. Manu, i. 35, 59, which mention Bhṛgu as sprung from fire; MBh. Ādi. 2605 and Vāyū Pu. i.

live coals. Live coals (are so called because) they leave a mark, or they are bright. They said, 'Seek the third in this very place'; therefore *A-tri*¹ is so called, i.e. not three. *Vaikhānasa* is (so called) from being dug out (*√khan*, 'to dig'). *Bhāradvāja* is (so called) from being brought up (*√bhr*). *Virūpa*, multiform. Lord of great ordinances, i.e. whose ordinances are great.

(Here ends the seventeenth section.)

Now (the rhetoricians) describe metaphors as similes in which the object of comparison is stated without the particles of comparison. 'Lion', 'tiger', &c., denote excellence; 'dog', 'cow', &c., are used in contempt.

The word *kāka* (crow) is an onomatopoeic word. This onomatopoeia is mostly found in the names of birds. 'Onomatopoeia does not exist,' says Aupamanyava. *Kāka* (crow) is (so called because) it is to be driven away (i.e. from *√kal*). *Tittiri* (partridge) is (so called) from hopping (*√tr*), or because it has variegated spots of the size of a sesamum seed. A Francolin partridge is (so called) because it is withered like a monkey, or it is swift like a monkey, or it is slightly brown, or it warbles a melodious note. Dog, swift runner, or (the word *śvā*) is derived from (the root) *śav*, meaning to go, or *śvas* (to breathe). Lion (*siṃha*) is (so called) from its power of resistance, or it is derived from (the root) *hims* (to injure) by metathesis, or from *han* (to kill), preceded by the (preposition) *sam*: it kills having collected. Tiger is (so called) from smelling, or it kills having separated.

(Here ends the eighteenth section.)

The following forty-four roots have the meaning to worship.

The following twenty-four (words) are synonyms of wise. From what (root) is *medhāvī* (wise) derived? (He is so called because) he is endowed with that, i.e. wisdom. *Me-dhā* (wisdom) is (so called because) it is stored (*√dhā*) in the mind.

The following thirteen (words) are synonyms of praiser. A praiser is (so called) from praising.

The following fifteen (words) are synonyms of sacrifice. From what (root) is *yajña* derived? 'It is a well-known act of worship,' say the

9. 100 describe Bhṛgu as born from the heart of the creator, and Bhāg. Pu. iii. 12. 23 speaks of him as born from the skin of the creator.

¹ Durga relates the following story. Prajāpati took his own seminal fluid, and sacrificed. From the blazing fire Bhṛgu was born; Aṅgiras rose from the ashes. Then the two

just born said, 'Seek the third also here', hence the seer who sprang up was called A-tri. Not satisfied as yet, they began to dig, and the seer thus produced was called Vaikhānasa. A similar story is related in Bṛh. D. v. 97-103; see Professor Macdonell's edition, pp. 190-1.

etymologists. Or it is (an act of) supplication (to gods), or it is sprinkled with the yajus formulas. 'It has a large number of the skins of black antelopes,' says Aupamanyava. Or it is directed by the yajus formulas.

The following eight (words) are synonyms of priest. From what (root) is *ṛtvik* (priest) derived? (He is so called because) he is the furtherer of sacrifice. 'He sacrifices with the stanzas of the Rgveda,' says Śākapūṇi. Or he sacrifices at proper seasons.

The following seventeen roots have the meaning 'to beg'.

The following ten roots have the meaning 'to give'. The following four roots have the meaning 'to solicit'. The two verbs *svapiti* and *sasti* have the meaning 'to sleep'.

The following fourteen (words) are synonyms of well. From what (root) is *kūpa* (well) derived? (It is so called because) drinking (water) from a well is difficult, or from (the root) *kup* (to be angry).

The following fourteen (words) are the synonyms of thief. From what (root) is *stena* (thief) derived? 'He is so called because) he is the receptacle of sin,' say the etymologists.

The following six (words) are synonyms of what is ascertained, and what is obscure. [From what (root) is *nirṇītam* (ascertained) derived? (It is so called because) it is cleansed (of doubts).]

The following five (words) are synonyms of distant. From what (root) is *dūram* (distant) derived? (It is so called because) it is drawn out (*√dru*), or it is difficult to be reached (*dur√i*).

The following six (words) are synonyms of ancient. From what (root) is *purāṇam* (ancient) derived? (It is so called because) it was new in the days of yore.

Also the following six (words) are synonyms of new. From what (root) is *navam* (new) derived? (It is so called because) it is brought just now.

(Here ends the nineteenth section.)

The following twenty-six synonyms are in pairs. The words *prapitve* and *abhīke*¹ are (synonyms) of near. *Prapitve*, i.e. arrived at; *abhīke*, i.e. approached.

Come quickly to us, when the drought is arrived.²

Lo!³ the maker of room has approached.⁴

These two are the Vedic quotations.

Dabhrām and *arbhakam* are (synonyms) of small; *dabhrām* is derived

¹ According to Roth (*op. cit.*, p. 34), *prapitvam* refers to morning, and *abhipitvam* to evening. Grassmann attributes to it the meaning 'advance', 'forward course', &c.

See *Wörterbuch zum Rgveda*, p. 876.

² viii. 4. 3; SV. 1. 252; 2. 1071.

³ Cf. Roth, *loc. cit.*

⁴ x. 133. 1; AV. 20. 95. 2; SV. 2. 1151.

from (the root) *dabh* (to destroy): it is easily destroyed. *Arbhakam*, it is extracted (*ava√hr*).

Come, approach, embrace, do not think (my hair) to be small.¹

Salutations to the great, salutations to the small.²

These two are the Vedic quotations.

Tiras and *satas* are (synonyms) of attained. *Tiras*, i.e. it has crossed over (*√tr*). *Satas*, it is moved together (*√sy*).

O undeceived ones, come round quickly across the turn.³

Smashing like an earthen jar, he attacks the demons who move together.⁴

These two are the Vedic quotations.

Tvaḥ and *nemaḥ* are (synonyms) of half. *Tvaḥ*, not fully spread (i.e. half). *Nemaḥ*, not brought in full (i.e. half). *Ardha* (half) is derived (1) from (the root) *hr* (to take away) by metathesis, or (2) it may be derived from (the root) *dhr* (to hold), i.e. it is held out (= extracted), or (3) from (the root) *rdh* (to increase): a most abundant division.

One half reviles, one half praises.⁵

Half are gods, half are demons.⁶

These two are Vedic quotations.

Rkṣāḥ and *strbhīḥ* are (synonyms) of stars. *Nakṣatra* (stars) is derived from (the root) *nakṣ*, meaning to go. There is also a Brāhmaṇa passage: These are not gold (*na-kṣatrāṇi*).⁷ *Rkṣāḥ*⁸ (stars) appear to be raised up. *Strbhīḥ* (stars) appear to be scattered (in the sky).

These stars which are placed on high.⁹

Looking at the sky with stars, as it were.¹⁰

These are two Vedic quotations.

Vamribhīḥ and *upajihvikāḥ* are (synonyms) of emmet. *Vamryaḥ* (emmetts) are (so called) from vomiting. *Simikā* (emmet) is (so called) from crawling. *Upajihvikāḥ*, smellers.¹¹

[Unmarried maidens (have taken) the undivided son from the emmetts.]¹²

When the emmet eats, when the pismire crawls.¹³

This is the Vedic quotation. [These are two Vedic quotations.]

¹ i. 126. 7.

² i. 27. 13; cf. VS. 16. 26.

³ v. 75. 7.

⁴ vii. 104. 21; AV. 8. 4. 21.

⁵ i. 147. 2; VS. 12. 42. One half reviles, i.e. demons; one half praises, i.e. gods. Durga.

⁶ Cf. MS. ii. 9.

⁷ According to Durga, *kṣatra* is a synonym

of wealth. The stars glitter like gold.

⁸ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 35.

⁹ i. 24. 10; TA. i. 11. 2.

¹⁰ iv. 7. 3.

¹¹ Their smelling power is very acute. Durga, i.e. An insect provided with proboscis; cf. Roth, *loc. cit.*; BI. ii. 354.

¹² iv. 19. 9.

¹³ viii. 102. 21; VS. 11. 24.

Ūrdaram and *kṛdaram* are (synonyms) of granary.¹ *Ūrdaram*, i.e. pierced upwards (*ud-dīrṇam*), or pierced for food (*ūrje dīrṇam*).

Fills him like a granary with barley.²

This is a Vedic quotation. He fills him like a granary with barley. *Kṛdaram*, i.e. something into which a hole is bored (*kṛta-daram*).

Being kindled, anointing the granary³ of intellects.⁴

This is a Vedic quotation.

(Here ends the twentieth section.)

Rambhaḥ and *pinākam* are (synonyms) of staff. *Rambhaḥ*, i.e. people grasp it.⁵

(We) grasped thee as decrepit people their staff.⁶

This is a Vedic quotation. (The sense is that) we lean on thee as decrepit men on their staff. *Pinākam* (bone), i.e. with this one destroys (*pināṣṭi*).

Clad in skin, trident in hand, whose bow is unbent.⁷

This is a Vedic quotation.

Menāḥ and *gnāḥ* are (synonyms) of women. '*Striyah*' (women) is derived from (the root) *styai*, meaning to be bashful. *Menāḥ* (women) are (so called because) men honour them (*mānayanti*). *Gnāḥ* (women) are (so called because) men go to them (*gacchanti*).

Thou didst make even the wifeless to be possessed of a consort.⁸

Women cut thee, the active spread thee.⁹

These are two Vedic quotations.

Śepaḥ and *vaitasaḥ* are (synonyms) of penis. *Śepaḥ* is derived from (the root) *śap*, meaning to touch.¹⁰ *Vaitasaḥ*, it is faded.¹¹

Loving whom we embrace.¹²

Thrice during the day hast thou embraced me.¹³

These are two Vedic quotations.

Ayā and *enā* are (synonyms) of reference.

With this faggot we worship thee, O Agni!¹⁴

Here it is in the feminine gender.

¹ Cf. Durga's explanation, quoted by Roth, *op. cit.*, p. 36.

² ii. 14. 11.

³ Butter is the granary of intellects. Durga.

⁴ VS. 29. 1.

⁵ According to Roth (*loc. cit.*) *ā-rabḥ* means to catch hold, to keep hold, or to lean upon.

⁶ viii. 45. 20.

⁷ KS. 9. 7; cf. VS. 3. 61; ŚB. ii. 6. 2. 7; TS. i. 8. 6. 2.

⁸ v. 31. 2.

⁹ MS. i. 9. 4; 134. 8; KS. 9. 9.

¹⁰ *Sprṣyate hi tena strī*. Durga.

¹¹ Cf. Durga's explanation, quoted by Roth,

op. cit., p. 37.

¹² x. 85. 37; AV. 14. 2. 38. The translation is not literal.

¹³ x. 95. 5. This was addressed by Urvaśī to Purūravas, when the latter implored her to stay.

¹⁴ iv. 4. 15.

With this, to us, O Agni.¹

Here it is in the neuter gender.

With this husband commingle thy body.²

Here it is in the masculine gender.

Siṣaktu and *sacate* are (synonyms) of service.

Let him who is smart attend upon us.³

i.e. Let him who is smart serve us.

Attend upon us for thy welfare.⁴

i.e. Serve us for thy welfare.

The word *svasti* is (a synonym) of non-destruction, i.e. honoured existence: it exists well. *Bhyasate* and *rejate* are (synonyms) of fear and trembling.

At whose breath heaven and earth trembled.⁵

The world is afraid of the great ones,⁶ O Agni!⁷

These are two Vedic quotations.

The following twenty-four (words) are synonyms of heaven and earth. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the twenty-first section.)

Of these two, which is prior, which posterior? How were they born, O sages! who knows? All that exists, they themselves support. The two days roll on like chariot-wheels.⁸

Of these two, which is prior, which posterior? How were they born,⁹ O sages! who knows them thoroughly? They themselves support all their functions, whatever they are. And their two days, i.e. day and night, roll on as if placed on chariot-wheels.¹⁰ With these words, the seer describes the greatness of heaven and earth.

(Here ends the twenty-second section.)

¹ vii. 16. 1; SV. 1. 45; 2. 99; VS. 15. 32.

² x. 85. 27; cf. AV. 14. 1. 21.

³ i. 18. 2; VS. 3. 29.

⁴ i. 1. 9; VS. 3. 24.

⁵ ii. 12. 1; AV. 20. 34. 1.

⁶ i. e. The Maruts. Durga.

⁷ vi. 66. 9.

⁸ i. 185. 1; AB. v. 13. 10; KB. 23. 8.

⁹ The question is whether they were born simultaneously like twins, or one after another. Durga.

¹⁰ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 37.

CHAPTER IV

HOMONYMS

SYNONYMS¹ have been explained. Now therefore we shall take homonyms² in their respective order and (such) Vedic words whose grammatical forms are obscure. They call this (i.e. the list of homonyms) *aikapadikam*,³ (i.e. composed of single words).

Jahā means 'I have killed'.

(Here ends the first section.)

O men, what friend has said, Unprovoked I have killed my friend? who flies from us?⁴

The word *maryā* is a synonym of man, or it may be a synonym of boundary. [Boundary, it is settled by men.] Boundary is the (line of) division between two bounded places. *Methati* means to provoke. What innocent man have I ever killed?⁵ Who runs away from us because he is afraid of us?

Nidhā means 'a net', (so called) because it is laid (on the ground). *Pāśyā* means a collection of snares. *Pāśaḥ* (snare) is derived from (the root) *paś* (to fasten), on account of being fastened.

(Here ends the second section.)

Imploring seers, fond of sacrifices, approached Indra like birds of beautiful wings. Uncover the encompassed, fill our vision, release us as if we were bound by a net.⁶

Vayaḥ is the plural of *vi* (bird). [Of beautiful wings, i.e.] the beautifully falling rays of the sun approached Indra imploring. Uncover our encompassed vision.⁷ *Cukṣuḥ* (eye) is derived from (the root) *khyā* (to know), or *caḥ* (to see). Fill, i.e. enlarge or give. Release us who are bound with snares as it were.

By the region of ribs, hips, and arms.⁸

¹ Lit., many words which have one meaning.

² Lit., single words which have many meanings.

³ According to Durga, *aikapadikam* is a conventional term. Or it may be significant and is rightly applied to the list of homonyms, in which list each word stands by itself, while in the list of synonyms the words are arranged in groups. However,

there are a few exceptions in the list of homonyms, as *somoakṣāḥ*, &c.

⁴ viii. 45. 37; cf. Roth, *op. cit.*, p. 38.

⁵ Durga gives a second interpretation of the sentence as follows: Who will say, 'I am innocent, kill me'.

⁶ x. 73. 11; SV. 1. 319.

⁷ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 38.

⁸ Frag. of VS. 21. 43; TB. iii. 6. 11. 1. Durga quotes and explains the stanza in full.

The region of the ribs, i.e. a part (of the body) consisting of joints.¹ *Parśuḥ* (joint) is derived from (the root) *sprś* (to touch): it touches the back part. *Prstham* (back) is derived from (the root) *sprś* (to touch): it is touched by limbs (of the body). A limb is (so called) from being marked, or from being bent.² *Śroniḥ* (hip) is derived from (the root) *śron*, meaning to go forward, i.e. a hip appears to go forward when a person walks. *Śitāma* means fore-foot (*dos*). *Dos* (fore-foot) is derived from (the root) *dru* (to run). '*Śitāma* means uterus,' says Śākapūṇi, 'it is open.' 'It means liver on account of its dark-red colour,' says Taiṭiki. *Śyāmam* (dark-red) is derived from (the root) *śyai* (to cause to congeal). Liver is (so called because) it is cut out with great difficulty.³ '*Śitāma* means fat, because it is white (*śiti*) meat (*māṃsam*),' says Gālava. *Śiti* (white) is derived from (the root) *śo* (to whet). *Māṃsam* (meat), it is honoured;⁴ it is thought⁵ (delicious); or else, the mind perishes in it. *Medas* (fat) is derived from (the root) *mid* (to grow fat).

(Here ends the third section.)

O Indra, wielder of the thunderbolt, give us whatever excellent treasure there is. With both hands bring that wealth to us, O treasure-knower.⁶

Whatever [excellent], glorious, and abundant wealth there is, O Indra; or that which I do not here possess, (i.e. taking *me-ha-nā*)⁷ as consisting of three words, that wealth should be given to us, O wielder of the thunderbolt. *Adriḥ* (thunderbolt) is (so called because) with it he splits (mountains), or it may be derived from (the root) *ad* (to eat).

It is well known: they are eaters of soma.⁸ The word *rādhas* is a synonym of wealth: with it, they conciliate. Bring that wealth to us, O Lord to whom treasures are known, with both thy hands. Let both thy hands be full.

Damūnās,⁹ one who is inclined towards kindness, or one who is inclined to charity, or one who is inclined to self-control. Or else the word *dama* is a synonym of home; (*damūnās*, therefore) may mean, 'one who is devoted to home'. *Manas* (mind) is derived from (the root) *man* (to think).

(Here ends the fourth section.)

¹ Joints are called ribs, because they consist of ribs. Durga.

² Every limb becomes bent in course of time. Durga.

³ According to Durga it is cut out with great ease, because it is so soft.

⁴ i.e. It is prepared for a person who is to honoured. Durga.

⁵ i.e. It is enjoyed by a person with hearty

pleasure, or by those who are intelligent. Durga.

⁶ v. 39. 1; SV. 1. 345; 2. 522.

⁷ Śākalya, the author of the *Ṛgveda padapāṭha*, does not analyse the word *mehana*, while Gārgya, the author of the *Sāmaveda padapāṭha*, analyses it into *me-īha-na*. Yāska explains it in both ways.

⁸ x. 94. 9.

⁹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 39.

Devoted to the house, welcome guest in dwelling-places, approach this sacrifice of ours, O wise one! Having destroyed all assailants, bring to us the treasures of our enemies, O Agni.¹

Atithih (guest), one who goes (*√at*) to the houses, or one who goes to the families or houses of other persons on certain dates² (*√i+tithih*). The word *duroṇa* is a synonym of house: they (homes) are difficult to be satisfied (*dur + √av*, 'to satisfy'), i.e. difficult to be provided for.³ Approach this sacrifice of ours, O wise one! Having destroyed all assailants, bring to us the treasures of our enemies, i.e. having destroyed the forces of our adversaries, bring to us the treasures or the food from the homes of our enemies.

Mūṣaḥ means a mouse. *Mūṣikā* (mouse) again is derived from (the root) *muṣ* (to steal). *Mūṣaḥ* is derived from the same root also.

(Here ends the fifth section.)

Bricks torment me on every side, like rival wives. O (Indra) of a hundred powers, oppressing cares devour me, thy praiser, as mice the threads. Know, O heaven and earth, of this (state) of mine.⁴

Bricks, i.e. bricks of the well, torment me on every side, like rival wives. As mice devour the greasy threads. Or (*śiśnā*) may mean one's own limbs, i.e. they devour their own limbs;⁵ so oppressing cares, desires torment me, the singer of thy praises, O Lord of a hundred powers. [Know, O heaven and earth, of this (state) of mine.] Realize, O heaven and earth, this (state) of mine. This hymn was revealed to Trita fallen into a well.⁶ With reference to this, there is an invocation, accompanied with a legend, a stanza, and a *gāthā*.⁷ Trita was one most eminent in wisdom. Or else the word may have been intended as a synonym of number, i.e. *ekataḥ*, *dvitah*, *tritah*, thus the three were produced.⁸

(Here ends the sixth section.)

May we, with an active mind, partake of thy pressed soma, as if it were paternal property. O king soma, prolong our lives, as the sun prolongs the summer days.⁹

May we, with (an active), i.e. quick, or vigorous, or enlightened mind, partake of thy pressed soma-juice, as if it were paternal property.

¹ v. 4. 5; AV. 7. 73. 9.

² i.e. He comes to the houses of sacrificers on the full-moon day and other days of sacrifice. Durga.

³ Durga quotes the following passage: It is difficult indeed to provide for one's family.

⁴ i. 105. 8; x. 32. 2: cf. Bṛh.D. 7. 34.

⁵ It is the habit of some birds to devour

their own tails, and the habit of the mouse is to first besmear its tail with grease and to lick it afterwards. Durga.

⁶ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 39.

⁷ Cf. Sieg, *Sagenstoffe des Rgveda*, p. 27.

⁸ Cf. Professor Macdonell, *J.R.A.S.* xxv.

⁹ viii. 48. 7; KS. 17. 19.

O king soma, make our lives long, as the sun does the days in summer. Days are (so called because) they are of different courses,¹ or they are bright,² or they pass away.³

The word *kurutana* (do), as well as the words *kartana* (do), *hantana* (kill), and *yātana* (go), have (*na*) as a redundant addition.⁴

Jatharam means belly; (all that is) eaten is held in it, or is deposited in it.

(Here ends the seventh section.)

Indra, the bull, accompanied by the Maruts, is for battle. Drink soma for rapture after food. Pour down the flood of mead into thy belly. From days of yore thou art the king of soma-draughts.⁵

Indra, accompanied by the Maruts, i.e. having the Maruts as his companions. Bull, i.e. one who brings down rain. For battle, for a delightful battle. Drink soma for rapture, i.e. for a maddening victory, after food, i.e. after meals.⁶ Pour down the flood of mead into thy belly. *Madhu* means soma, is derived from (the root) *mad* (to exhilarate), and is compared with soma (on account of the analogy of exhilaration). This other (meaning of) *madhu* (wine) is derived from the same (root) also. Thou art the king of soma-draughts (now, as thou wert) in the former days.

(Here ends the eighth section.)

*Titāi*⁷ means a sieve: it is covered with a hide, or it has holes, or its holes are (small) like sesamum seeds.

(Here ends the ninth section.)

Where the wise have sifted speech in their minds, as if winnowing grain in a sieve, there friends recognize friendships; the blessed mark is impressed on their speech.⁸

As if winnowing grain in a sieve. *Saktuh* (grain) is derived from (the root) *sac* (to cling): it is difficult to wash; or it may be derived from (the root) *kas* (to shine) by metathesis: it is fully blown. Where the wise have sifted speech, i.e. knowledge, in their minds. Wise, very learned, or great thinkers. Their friends will recognize friendships. The blessed mark is impressed on their speech. Blessed is explained by fortunate: it is to be

¹ i.e. They are cold during the night and warm during the day. Durga.

² i.e. They destroy cold. Durga.

³ i.e. They are extended, they roll on one after another *ad infinitum*. Durga.

⁴ Durga quotes VS. 12. 69; RV. v. 4. 30. 2;

and RV. 2. 3. 26. 3 to illustrate *kartana*, *hantana*, and *yātana* respectively.

⁵ iii. 47. 1.

⁶ Cf. Roth, *op. cit.*, pp. 40-1.

⁷ Cf. Patañjali, *op. cit.*, i. 1. 1, vol. i, p. 4.

⁸ x. 71. 2.

enjoyed, or acquired by created beings, or its existence is the cause of enjoyment, or it goes to the deserving person. *Lakṣmī* (mark) is (so called) from obtaining, or from indicating, [or from a desire to obtain], or from marking; or it may be derived from (the root) *laṣ*, meaning to desire, or from *lag*, meaning to cling, or from *lajj*, meaning not to praise.¹

We shall explain *śipre* later on.²

(Here ends the tenth section.)

That is the divinity of the sun, that is his greatness, that in the midst of actions he rolled up what was spread out. When he has yoked the bay steeds from the stable, night still spreads around her garment for him.³

That is the divinity of the sun, that is his greatness, that in the midst of actions, i. e. works which were being done, he gathers together what was spread out. When he has yoked the bay steeds, i. e. the rays of the sun, or the horses. Night still spreads around her garment for him, i. e. it disconnects the bright day from all. Or else it may have been used in the sense of comparison, i. e. like night he spreads his garment. There is also the Vedic quotation:

Weaving what was spread, she wove again.⁴
i. e. She gathered together.

(Here ends the eleventh section.)

Verily, thou art seen together with Indra, going with the dauntless (group). Both joyous and of equal valour.⁵

Verily thou art seen together with Indra, going in the company of the dauntless group.⁶ Both of you are joyous, happy. Or else the meaning may be 'with that happy group'. 'Of equal valour' is to be similarly explained.

(Here ends the twelfth section.)

With well-formed haunches, symmetrical flanks, together the spirited, divine coursers make efforts like swans in rows, when they, the steeds, have reached the celestial path.⁷

With well-formed haunches, with protruding, [well-protruding], or broad haunches. With symmetrical flanks, i. e. whose flanks are compact, or whose head is in the middle. Or else *śiras* refers to the sun, i. e. it follows all created things to rest, and stands in their midst. This other (meaning of)

¹ i. e. Men who have *lakṣmī* do not praise themselves. Durga. The whole section is quoted by Patañjali, *loc. cit.*

² See 6. 17.

³ i. 115. 4; AV. 20. 123. 1; VS. 33. 37.

⁴ ii. 38. 4.

⁵ i. 6. 7; AV. 20. 40. 1; 70. 3; SV. 2. 200.

⁶ i. e. The Maruts. Durga.

⁷ i. 163. 10; VS. 29. 21.

śiras (i. e. the human head) is derived from the same root also: the senses depend upon it. Together the spirited [divine coursers]. *Śūrah* (spirited) is derived from (the root) *śu*, meaning to go. Divine, born in heaven. Coursers, racers. They make efforts like swans in rows. *Hamsāh* (swans) is derived from (the root) *han* (to smite): they tread the way in lines.

Śreni (row) is derived from (the root) *śri* (to combine), they are combined.

When the steeds have reached, i. e. arrived at, the celestial path, track, course. The panegyric of the sun is the panegyric of the horse, for the horse was fashioned from the sun:¹

O Vasus, ye fashioned forth the horse from the sun.²

(Here ends the thirteenth section.)

Observing the forests, when thou hast gone to the mothers, the waters. That return of thine, O Agni, is not to be forgotten, when being afar, thou wert here in an instant.

*Kāyamāna*³ means observing, or desiring⁴ the forests, when thou hast gone to the mothers, the waters, i. e. hast become extinguished. O Agni, that return of thine cannot be forgotten, when being afar and being produced, thou wert here in an instant.

Thinking him a beast, they drive the greedy one away.⁵

Thinking him a beast, they drive the greedy seer away.⁶

(Praise) Agni of purifying flames.⁷

i. e. Of pure light:⁸ it rests through all, or pervades all.

(Here ends the fourteenth section.)

Like two small dolls on their newly-wrought, perforated, wooden seats the bay steeds shine on their courses.⁹

Two dolls, two young maidens.¹⁰ *Kanyā* (maiden) is (so called because) she is an object of love (*kamanīyā*), or (because it is said) to whom should her hand be given, [or because she is brought by the lover], or it may be

¹ According to Durga this gives Yaska's answer to an anticipated objection. The objection is that the stanza is to be interpreted as addressed to the sun, and as such its application to the horse-sacrifice is highly inappropriate. To this Yaska rejoins, that the panegyric of the one is the panegyric of the other, &c.

² iii. 9. 2; SV. 1. 53.

³ 'Avoiding, or being afraid, or respectful.' Grassmann, *op. cit.*, p. 443.

⁴ i. e. Desiring the wood, which is the source of thy birth, as well as waters. He

quotes: Waters verily are the source of Agni. Return, i. e. lightning, if it is born from waters, or the terrestrial fire, if generated from the friction of the two sticks. Durga.

⁵ iii. 53. 23.

⁶ Durga ignores the stanza, because it implies hostility to Vasistha, he himself being a descendant of Vasistha.

⁷ iii. 9. 8; viii. 43. 31; 102. 11.

⁸ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 42.

⁹ iv. 32. 23.

¹⁰ Cf. Roth, *loc. cit.*

derived from (the root) *kan*, meaning to shine. 'The words relating to the seats of the maidens are in the locative singular,' says Śākapūṇi,¹ i. e. on the ornamental wooden seats. *Dāru* (wood) is derived from (the root) *dṛ* (to split), or from *dru* (to injure). *Dru* (wood) is derived from the same (root) also. New, newly made. Small, not large. As they shine on their seats, so the bay steeds shine on their courses. This is a joint panegyric of two bay steeds.

'He has given me this, he has given me that'; having thus enumerated, the seer said:

On the bank of the Suvāstu.²

*Suvāstu*³ is the name of a river. *Tugva*⁴ means a ford, (so called because) people hasten towards it.

Will the Maruts again bend down for us.⁵

Once again, the Maruts bend down for us.

We shall explain the word *nasataḥ* later on.⁶

Incite Indra, in order to give us wealth, with those gladdening, foaming and exhilarating draughts, which thou hast.⁷

Incite Indra, so that he may give us wealth, with those draughts of thine, which are gladdening, which foam, and which are accompanied with songs of praise.

(Here ends the fifteenth section.)

She has appeared like the breast of the pure one, she has displayed lovely traits like a singer. Waking up the sleepers like a mother, this most constant one has come of them that are coming again.⁸

She has appeared like the breast, i. e. light that is exalted, of the pure one. The pure one is the sun, (so called) from purifying. This other (meaning of) *vakṣas* (breast) is derived from the same (root) also: it is exalted in the body. A bird, too, is called the pure one, from the same purifying: it roams over waters. Waters, too, are called the pure one, from the same purifying. *Nodhās* (singer) means a seer: he composes a new hymn. As he makes his desires apparent in his songs of praise, so dawn manifests her beauteous forms. *Adma-sad*⁹ (mother)—*adma* means food—i. e. one who sits at a meal, or one who obtains food. Waking up the sleepers, the most constant one has come of them that are coming again.

¹ The author of the *Padapāṭha* agrees with Śākapūṇi.

² viii. 19. 37.

³ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 43; Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 344.

⁴ 'A sweeping flood, waterfall, and then a

secret place,' Roth, *loc. cit.*

⁵ vii. 58. 5.

⁶ See 7. 17.

⁷ ix. 75. 5.

⁸ i. 124. 4.

⁹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 44.

[Waking up the sleepers], the most constant one has come of them that are coming again.

They, possessors of speech and impetuous.¹

Impetuous, or ambitious, or having a direct perception. *Vāśi* is a synonym of speech, (so called) because it is spoken.

Let us two praise (him), O priest! sing in answer to me, let us compose an agreeable hymn to Indra.²

Some think it to be a panegyric on invocation; others, a recitation on pressing the soma. It is, however, addressed to Indra.

We shall explain the word *paritakmyā* later on.³

(Here ends the sixteenth section.)

Suvite = *su* + *ite*, or = *sūte*, i. e. in (the sense of) going well, or to give birth to.

Place me in good position.⁴

This, too, is a Vedic quotation.

*Dayatīḥ*⁵ has many meanings.

Let us protect the old with the new.⁶ (In this passage *dayatīḥ*) means to protect.

Who alone here distributes wealth.⁷ (In this it) means to give, or to divide.

Irresistible, dreadful, he burns the forests.⁸ (In this it) means to burn. Irresistible, one who is difficult to be resisted.

The treasure-knower, slaying his foes.⁹ (In this it) means to slay.

These soma-juices are pressed, let the Aśvins, who come at dawn and are of equal valour, drink them. I am (here), indeed, to refresh and to salute you. The crow flying at daybreak has waked me up.¹⁰

dayamānaḥ,¹¹ i. e. flying.

The word *nū cit* is a particle, and is used in the sense of ancient and modern; *nū ca* also (is similarly used).

Even to-day as in the days of yore, the same is the work of the rivers.¹² And to-day the function of the rivers is the same as it was in ancient times.

¹ i. 87. 6.

² iii. 53. 3.

³ See 11. 25.

⁴ TS. i. 2. 10. 2; KS. 2. 8.

⁵ Cf. Roth, *op. cit.*, pp. 44-5. Durga remarks that Yāska is not conjecturing now as in the case of *suvite*.

⁶ KS. 19. 3; TB. iii. 6. 13. 1; cf. VS. 28. 16; N. 9. 43.

⁷ i. 84. 7; AV. 20. 63. 4; SV. 1. 389; 2. 691.

⁸ vi. 6. 5.

⁹ iii. 34. 1; AV. 20. 11. 1.

¹⁰ The quotation is untraced. Durga explains the fourth quarter only and remarks that the rest of the passage is to be discovered.

¹¹ *Atra dayatir gatyarthah*. Durga.

¹² vi. 30. 3.

The present and the past place of treasures.¹

The modern and the ancient place of treasures. The word *rayiḥ* is a synonym of wealth; it is derived from (the root) *rā*, meaning to give.

(Here ends the seventeenth section.)

May we obtain (lit. know) that unlimited gift of thine.²

May we obtain that illimitable gift of thine. The sun is called *akū-pāra* also, i.e. unlimited, because it is immeasurable. The ocean, too, is called *akūpāra*, i.e. unlimited, because it is boundless. A tortoise is also called *a-kūpa-ara*, because it does not move in a well.³ *Kacchapa* (tortoise) is (so called because) it protects (*pāti*) its mouth (*kaccham*),⁴ or it protects itself by means of its shell (*kacchena*), or it drinks (*√pā*) by the mouth. *Kaccha* (mouth or shell of a tortoise) = *kha-ccha*, i.e. something which covers (*chādayati*) space (*kham*). This other (meaning of) *kaccha*, 'a bank of a river', is derived from the same (root) also, i.e. water (*kam*) is covered (*chādyate*) by it.

To destroy the demons, he sharpens his horns.⁵

i.e. For the destruction of the demons, he sharpens his horns. *Rakṣas* (demon) is (so called because) life has to be protected (*√rakṣ*) from him, or he attacks (*√kṣan*) in solitary places (*rahasi*), or he approaches (*√nakṣ*) at night (*rātrau*).⁶

Impetuous, Agni with impetuous steeds.⁷

i.e. Swift with swift horses, or nobly-born Agni with horses of noble breed.

Let the agile rest in this sacrifice.⁸

i.e. They who move swiftly.

(Here ends the eighteenth section.)

So that the gods be ever for our prosperity, our watchful guardians day by day.⁹

So that the gods may always be the promoters of our prosperity. Watchful, vigilant. Our guardians on every day.

*Cyavana*¹⁰ is (the name of) a seer: he is the collector of hymns. There are Vedic passages in which it occurs as *cyavāna*:

¹ i. 96. 7.

² v. 39. 2; SV. 2. 523.

³ i.e. On account of its shallowness, Durga.

⁴ i.e. As soon as it smells any danger, it draws its mouth within the shell and assumes the characteristic shape of the tortoise.

⁵ v. 2. 9.

⁶ Roth derives *rakṣas* from *√ṛṣ*, 'to kill', *op. cit.*, p. 46.

⁷ x. 3. 9.

⁸ VS. 28. 5.

⁹ i. 89. 1; VS. 25. 14; KS. 26. 11.

¹⁰ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 46.

You two made the decrepit Cyavāna young again, to move anew like a car.¹

You two made the decrepit Cyavāna, i.e. who was very old, young again, in order to move about like a car. *Yuvā* (a youth), he stirs (*prayaṇti*) actions. The verb *takṣati* means to make.

*Rajas*² is derived from (the root) *rañj* (to glow). The two lights are called *rajas*, water is called *rajas*, worlds are called *rajas*, blood and day are called *rajas*.

[Variegated and thundering worlds move in different directions.³ This is a Vedic quotation.]

Haras is derived from (the root) *hṛ* (to take away). Light is called *haras*, water⁴ is called *haras*, worlds⁵ are called *haras*, [blood and day are called *haras*. Mix this light with thy light, O Agni.⁶ This is a Vedic quotation.]

The wise sacrificed.⁷

People, having a precise knowledge of the various acts of worship, sacrificed.

The word *vyantah* has many meanings.

Looking at the foot of the god with obeisance.⁸

(In this passage it) means 'to see'.

O hero, partake of the oblation.⁹

(In this it) means 'to eat'.

Eat and drink the milk of the cow.¹⁰

Do you eat and drink the milk of the cow. *Usriyā* [and *usrā*] is a synonym of cow, (so called) because enjoyable things flow from it.

The soma being pressed by the intelligent,¹¹ the well-conducted lovers of wealth have willingly praised thee, O Indra.¹²

i.e. Having presented the soma, they have praised thee.

Pour down the golden juice in the lap of the wood, prepare it with chisels made of stone.¹³

Pour down the golden juice in the lap of the wood, i.e. of a wooden

¹ x. 39. 4.

² Cf. Muir, *op. cit.*, vol. iv, p. 71. Yaska does not illustrate the various meanings of *rajas* by suitable examples. Durga supplies them and explains Yaska's omission by the remark that the word is frequently used in these senses.

³ v. 63. 3; TB. ii. 4. 5. 4.

⁴ i.e. It is taken away from a well, &c., by people for living. Durga.

⁵ i.e. People, the merit of whose deeds

being exhausted, are taken away from them.

⁶ x. 87. 25; SV. 1. 95.

⁷ v. 19. 2.

⁸ vi. 1. 4.

⁹ iii. 41. 3; AV. 20. 23. 3.

¹⁰ i. 153. 4; AV. 7. 73. 5.

¹¹ It is the intelligent alone who are capable of pressing the soma, and not others who do not possess intelligence. Durga.

¹² The quotation is untraced.

¹³ x. 101. 10.

cup. The golden juice is the soma, (so called from) its golden colour. This other (meaning of) *hariḥ* (i.e. a monkey) is derived from the same (root) also.¹ Prepare it with chisels made of stone, i.e. with stone-made chisels, or with songs of praise.²

May he, the noble one, defy the manifold creatures, let phallus-worshippers not penetrate our sanctuary.³

May he overpower them, i.e. the manifold creatures who are hostile⁴ to us. Let the phallus-worshippers, i.e. the unchaste—*śiśna*⁵ (phallus) is derived from (the root) *śnath* (to pierce)—not approach our sanctuary, i.e. our truth, or sacrifice.

(Here ends the nineteenth section.)

Surely there will come those future ages, when kinsmen will behave like strangers. Seek, O fair one, a husband other than me; for him, thy consort, make thy arm a pillow.⁶

There will come those future ages, when kinsmen will act in the manner of strangers. *Jāmi*⁷ is a synonym of tautology, fool, and one born in the same caste. Make thy arm a pillow for thy consort; seek, O fair one, a husband other than me is explained (easily).

(Here ends the twentieth section.)

Heaven is my father, progenitor; here is my uterine relative; the great earth is my mother. The womb is within the two widespread world-halves; the father here bestowed a life-germ on the daughter.⁸

Heaven is my father, protector, benefactor, progenitor; here is my uterine relative; the great earth is my mother. Relative is (so called) from being connected together. Uterine is (so called) from being fastened together. It is said: children are born fastened to the umbilicus.⁹ Hence the near relatives are called as having a common umbilicus, or a common tie. A near relative is (so called) from being well known. The womb is within the two widespread world-halves. Widespread, i.e. spread very wide, or spread very high. There the father bestows the life-germ on the daughter, i.e. the rain-cloud on the earth.

¹ Durga quotes a verse from the *Rāmāyaṇa*, according to which the monkeys are described as 'soft like the *śiṣa* flower, and glittering like gold'.

² In the second case, the meaning would be: prepare, i.e. season or purify the soma-juice with songs of praise, which are comprehensive and sublime. Durga.

³ vii. 21. 5.

⁴ i.e. Who destroy our sacrifices. Durga.

⁵ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 47.

⁶ x. 10. 10; AV. 18. 1. 11.

⁷ Cf. Roth, *loc. cit.* Durga remarks that Yaska does not cite passages to illustrate the meaning of *jāmi*; he himself follows suit.

⁸ i. 164. 33; cf. AV. 9. 10. 12.

⁹ Cf. TS. vi. 1. 7. 2.

[Desirous of peace, desirous of happiness.]¹

Now bestow sinless peace and tranquillity upon us.² The words *rapas* and *ripram* are synonyms of sin; i.e. freedom³ from diseases, and the warding off of dangers. Moreover, a descendant of Bṛhaspati is called *śamyu* also:

This we beg of Śamyu: to go to the sacrifice; to go to the lord of sacrifice.⁴

This too is a Vedic quotation. (The meaning is) in order to go to the sacrifice, and to the lord of the sacrifice.

(Here ends the twenty-first section.)

Aditi, unimpaired, mother of gods.⁵

(Here ends the twenty-second section.)

Aditi is heaven, Aditi is atmosphere, Aditi is mother, father, and son. Aditi is all the gods, and the five tribes; Aditi, what is born and what shall be born.⁶

With these words, the seers describe the greatness of Aditi. Or else, all these things are unimpaired.

Whom the Bhṛgu raised.⁷

Erire is a reduplicated form of *īr* (to raise), preceded by the preposition *ā*.

(Here ends the twenty-third section.)

People shout after him in battles, as they do after a clothes-stealing thief, or a falcon let loose and swooping downwards, and a glorious herd of cattle.⁸

(People shout) after him as they do after a clothes-stealing thief, i.e. one who steals clothes. *Vastram* (clothes) is derived from (the root) *vas* (to wear). The word *tāyu* is a synonym of thief: 'he is a store-house of sin,' say the etymologists, or it may be derived from (the root) *tas* (to perish).⁹ People shout after him in battles. The word *bhara* is a synonym of battle; it is derived (from the root) *bhr* (to bear), or *hr* (to carry away).¹⁰ Swooping

¹ The explanation within square brackets is contradictory to Yaska's comment and is thus an indirect argument in support of its spurious character.

² x. 15. 4; VS. 19. 55; cf. AV. 18. 1. 5.

³ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 48.

⁴ TS. ii. 6. 10. 2; ŚB. i. 9. 1. 26.

⁵ Durga attributes the two explanations to the school of etymologists and to the school

of legendarians respectively.

⁶ i. 89. 10; AV. 7. 6. 1; VS. 25. 23.

⁷ i. 143. 4.

⁸ iv. 38. 5.

⁹ i.e. He perishes on account of his unrighteous conduct. Durga.

¹⁰ i.e. The heroes, or the treasures of the enemy are carried away.

downwards, pouncing downwards. Downwards is going down; upwards is going up. Like a falcon let loose.¹ Falcon is (so called because) it swoops in an admirable manner. And a glorious herd of cattle, i.e. a famous herd of cattle: glory and the herd, or wealth and the herd.

Yūtham (herd is derived from (the root) *yu* (to connect): it is compact.

While kindling, the man of noble wisdom extols him,² i.e. he praises him.

Mandī (praiseworthy) is derived from (the root) *mand*, meaning to praise.

Worship the praiseworthy (Indra) with hymns and oblations.³

Bring worship to the praiseworthy (Indra) in (the form of) panegyrics with offerings of food.

Gauh has been explained.⁴

(Here ends the twenty-fourth section.)

Indeed, in this place, it is said, they thought of the ray separated from the sun; here in the house of the moon.⁵

In this place, indeed, the rays of the sun, together of their own accord, thought of the separated, i.e. disunited, removed, disconnected, or concealed (ray); there, in the house of the moon.⁶

Gātu has been explained.⁷

[Dawns made a move for man.⁸ This too is a Vedic quotation.]

Damsayah means works, (so called because) they finish them.

Thinking (to make) the works (fruitful) for the peasant, (you let) the waters (flow).⁹

This too is a Vedic quotation.

He became prosperous, distress does not approach him.¹⁰

He became prosperous, distress does not come near him. The words *amhatih*, *amhak*, and *amhu* are derived from (the root) *han* (to injure) by metathesis, after making its penultimate the initial part (*han* > *ahn* > *anh* = *amh*).

O Brhaspati, thou dost destroy the derider.¹¹

¹ According to Durga, *jastam* means 'bound', i.e. a falcon in this state cannot fly up, but comes down and kills its prey, being applauded by people. This explanation seems to be far-fetched and illogical, for a bound falcon cannot kill its prey.

² x. 45. 1; VS. 12. 18.

³ i. 101. 1; SV. 1. 330.

⁴ See 2. 5.

⁵ i. 84. 15; AV. 20. 41. 3; SV. 1. 147; 2. 265.

⁶ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 49.

⁷ See 4. 21.

⁸ iv. 51. 1.

⁹ x. 138. 1. Cf. Roth, *op. cit.*, p. 49.

¹⁰ i. 94. 2.

¹¹ i. 90. 5.

O Brhaspati, when thou destroyest the derider.¹ *Pīy* means to deride.

Viyute means heaven and earth, (so called) from their remaining apart from each other.

Alike, heaven and earth terminating at a distance.² Alike, of equal measure. Measure is (so called) from being measured. *Dūram* has been explained.³ *Antah* (end) is derived from (the root) *at* (to go).

The word *rdhak*⁴ is a term (used to denote) the idea of separation.⁵ It is also used in the sense of prosperity.

Being prosperous, thou hast sacrificed; being prosperous, thou hast toiled.⁶

In a state of prosperity, thou hast sacrificed; in a state of prosperity, thou hast exerted thyself.

The words *asyāh* and *asya* have the acute accent when referring to a primary, and grave when referring to a secondary, object. The more emphatic meaning has the acute accent, the less, the grave.

For the obtainment of this, be near us, O goat-teamed one, gracious and bounteous.⁷ [Be glorious, O goat-teamed one.]

For the obtainment of this, be near us.

Gracious, without being angry. *Rarivān* (bounteous) is a reduplicated form of (the root) *rā* (to give). The seer addresses Pūṣan as goat-teamed. Goat-teamed, goats are his coursers. Now the grave accent:

Let her husband, who has a long life, live for hundred autumns.⁸

May her husband, who has a long life, live for hundred autumns. Autumn is (so called because) the herbs become ripe during this period, or the rivers are in flood.

The word *asya* (his) is explained by the word *asyāh* (her).

(Here ends the twenty-fifth section.)

Lightning is the middlemost brother of this sacrificer who is noble and benevolent. His third brother is butter-backed. Here I saw the lord of the universe with seven sons.⁹

Lightning is the middlemost brother of this sacrificer, i.e. who is worthy of being invoked; who is noble, i.e. who is to be honoured; who is benevolent, benefactor. *Bhrātā* (brother) is derived from (the root) *bhr*, meaning to take: he takes a share (of patrimony), or he is to be brought

¹ i.e. One who does not sacrifice and the object of whose life is self-enjoyment. the meaning of separation.

² VS. 8. 20.

³ iii. 54. 7. Cf. Roth, *op. cit.*, p. 50.

⁴ See 3. 19.

⁵ Cf. Roth, *loc. cit.*

⁶ Durga quotes RV. iv. 40. 5 to illustrate p. 51.

⁷ i. 138. 4.

⁸ x. 85. 39; AV. 14. 2. 2.

⁹ i. 164. 1; AV. 9. 9. 1. Cf. Roth, *op. cit.*,

up. His third brother¹ is butter-backed, i.e. this Agni. There I saw the lord of the universe, i.e. the protector of everything, or supporter of everything, or with seven sons; i.e. with the seventh son,² or whose sons have gone everywhere.³ Seven is an extended number. There are seven rays of the sun, they say.

(Here ends the twenty-sixth section.)

Seven yoke the one-wheeled car. One horse having seven names draws it. Three-navelled is the wheel, imperishable and irresistible, on which all these worlds rest.⁴

Seven yoke the one-wheeled car, i.e. the car which moves on a single wheel. *Cakram* (wheel) is derived from (the root) *cak* (to repel), or *car* (to move), or *kram* (to go). One horse having seven names draws it, i.e. the sun: seven rays draw up the juices for him, or the seven seers praise him. The other word *nāma* (name) is derived from the same (root, *nam*) also; (so called) from being drawn up. The second hemistich chiefly describes the year: the three-navelled wheel, i.e. the year with its three seasons, summer, rainy season, and winter. Year is (so called because) people live together by them. Summer, juices are swallowed during this period. Rainy season, during this time it rains. Winter, full of snow. Again, *himam*⁵ (snow) is derived from (the root) *han* (to injure), or from *hi* (to hasten). Imperishable, having the characteristic of non-decay. Irresistible, not dependent on anything else. The seer praises the year, on which all created beings rest together, with all measures.

When the five-spoked wheel began to roll.⁶

This is with reference to the five seasons. There is the Brāhmaṇa passage: There are five seasons in the year,⁷ taking the winter and the dewy season together.

Six are said to have been inserted.⁸

This is with reference to the six seasons, which are inserted in the navel as spokes. Again, *ṣaṭ* (six) is derived from (the root) *sah* (to bear).

¹ In a stanza addressed to Vāyu, the order of the three gods is as follows: (1) Vāyu, (2) Āditya, (3) Agni; hence Agni is the third. Durga.

² Durga attributes to the legendarians the saying: that the sun verily is the seventh son. He also quotes a Brāhmaṇa passage which says that the sun is the seventh and Indra is the eighth.

³ This refers to the sun, i.e. whose rays go everywhere. Durga.

⁴ i. 164. 2.

⁵ Cf. Durga's explanation, quoted by Roth, *op. cit.*, p. 51.

⁶ i. 164. 13; AV. 9. 9. 11.

⁷ Cf. AB. i. 1; ŚB. i. 3. 5. 1; i. 7. 2. 8.

⁸ i. 164. 12; AV. 9. 9. 12.

That twelve-spoked one does never decay.¹

One wheel and twelve fellies.²

These are with reference to months. A month is (so called) from measuring.³ Felly, it is well secured.

In it are placed together three hundred spokes, as it were,⁴ and sixty moving one after another.⁵

There is the Brāhmaṇa passage: Verily, there are three hundred and sixty days and nights in a year.⁶ This is taking the day and the night together (i.e. as one).

There stood seven hundred and twenty.⁶

There is the Brāhmaṇa passage: Verily, there are seven hundred and twenty days and nights in a year.⁷ This is taking the day and the night separately (i.e. as two).

(Here ends the twenty-seventh section.)

CHAPTER V

HE found the cloud in the course of the rivers.⁸

Sasnim means a cloud, (so called because) it is washed.⁹

O men! invoke the best carrier of invocations, the hymn, who is the messenger.¹⁰

O men, invoke the messenger, i.e. the hymn, who is the best carrier of invocations. *Narā* means men: they repeatedly move (*√nṛtyanti*) in actions.¹¹ *Dūtaḥ* (messenger) is derived from (the root) *jū* (to be quick), or from *dru* (to run), or from the causal of *vṛ* (to keep back).

[Thou art the messenger of gods and mortals.¹² This too is a Vedic quotation.]

Vāvaśānaḥ is a participle (formed) from (the root) *vaś* (to desire), or from *vāś* (to roar).

¹ i. 164. 11; AV. 9. 9. 13.

² i. 164. 48; AV. 10. 8. 4.

³ i.e. The year is measured, as it were, by months. Durga.

⁴ According to Durga, the second *na* in the passage has the sense of aggregation.

⁵ Cf. GB. i. 5. 5; AB. ii. 17; ŚB. i. 3. 5. 9; xii. 3. 2. 3.

⁶ i. 164. 11; AV. 9. 9. 13.

⁷ AB. ii. 17; ŚB. xii. 3. 2. 4; cf. GB. i. 5.

⁸ 5; AA. iii. 2. 1.

⁹ x. 139. 6.

¹⁰ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 52. Surrounded on all sides by water-vapours, or flowing on all sides. The course, i.e. the atmosphere. Durga.

¹¹ viii. 26. 16. 4.

¹² *Nṛtyanti gātrāṇi punaḥ prakṣipanti*. Durga.

¹³ x. 4. 2.

Desiring the seven shining sisters.¹ This, too, is a Vedic quotation.

Vāryam (boon) is derived from (the root) *vr* (to choose). Or else (it is so called because) it is the best.

We choose that boon, the best protection.²

We choose that boon, which is the best (protection), i.e. it is to be protected, or you are its protectors, or it belongs to you.

The word *andhas* is a synonym of food,³ (so called because) it is to be sought.

With drinking vessels pour down the exhilarating food.⁴

Pour down the exhilarating food⁵ with drinking vessels. *Amatram* means a vessel, (so called because) the householders eat from it. The householders (are so called because) they are innumerable.⁶ A drinking vessel (is so called because) people drink from it. Darkness is called *andhas* also, because no attention can be fixed in it or because nothing is visible. People also use the expression *andham tamas*, i.e. 'blinding darkness'. This other (meaning of) *andhas* (blind) is derived from the same root also.

He who has eyes sees, but the blind man cannot know.⁷ This, too, is a Vedic quotation.

(Here ends the first section.)

Attached to each other, having many streams, rich in water.⁸

Devoted to each other, or without abandoning each other, having many streams and rich in water.⁹

Vanuṣyati means to slay, its grammatical form is not known.

May we slay those who seek to injure us.¹⁰

This too is a Vedic quotation.

May we, in battle, conquer the perverse, and him who seeks to injure the long-spread (sacrifice).¹¹

May we, in battle, conquer the perverse, i.e. the pernicious, the sinful person, who desires to spoil our long-spread sacrifice. *Pāpaḥ* (sinful person) is (so called because) he drinks what is not to be drunk, or having

¹ x. 5. 5.

² viii. 25. 13.

³ *Evam atra dāna-sambandhād andhaḥ śabdo 'nnārtha upapadyate.* Durga.

⁴ ii. 14. 1.

⁵ i.e. Soma. Durga.

⁶ According to Durga, the word *a-mā* denotes something which cannot be measured, i.e. countless. Householders are therefore called *a-mā* for the same reason.

⁷ i. 164. 16; AV. 9. 9. 15.

⁸ vi. 70. 2; cf. Roth, *op. cit.*, p. 52.

⁹ i.e. Heaven and earth, who cause much rain to fall, or who support the manifold creation, and who are rich in clarified butter. Durga.

¹⁰ i. 132. 1; viii. 40. 7.

¹¹ i.e. A person addicted to the gratification of sensual pleasures. Durga.

committed sin, he falls lower and lower;¹ or the word may be (formed) from the intensive of the root *pat* (to fall).

Taruṣyati has the same meaning also.

Accompanied by Indra, may we slay Vṛtra.²

This too is a Vedic quotation.

Bhandanā (applause) is derived from (the root) *bhand*,³ meaning to praise.

The widely-loved bard praises him with many names.⁴

This too is a Vedic quotation.

He utters forth praises which are rich in offspring.⁵

This also (is a Vedic quotation).

Go quickly, O wanton, with some one other than me.⁶

Go at once, O wanton, with some person different from me. Speaking in this manner, thou hurtest me as it were. *Āhanā*⁷ (a wanton) is (so called from) her lascivious speech. *Āhanah* (i.e. the vocative) is derived from the same.

*Nadaḥ*⁸ means a seer; it is derived from (the root) *nad*, meaning to praise.

The love of the self-controlled seer has come to me.⁹

The love of the self-controlled seer, i.e. of one who is celibate and who has controlled himself with regard to procreation, has come to me. It is said that with these words a seer's daughter wailed.¹⁰

(Here ends the second section.)

Soma, whose (greatness) neither heaven, nor earth, nor waters, nor atmosphere, nor mountains (fathomed), has flowed.¹¹

According to some, *akṣāḥ* is formed from (the root) *aś* (to go).

When the cowherd dwells with kine in a watery place, soma flows from the milked cows.¹²

The fox stalked the approaching lion.¹³

¹ He falls very low in hell. Durga.

² vii. 48. 2; KS. 23. 11.

³ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 53.

⁴ iii. 3. 4; Durga paraphrases *kavi* (bard) by *krānti-darśana* (of comprehensive vision).

⁵ ix. 86. 41.

⁶ x. 10. 8; AV. 18. 1. 9. This is a part of a dialogue between Yama and Yamī; cf. Roth, *loc. cit.*

⁷ Durga quotes a Brāhmaṇa passage in support of the meaning attributed by him to the word *āhanah*.

⁸ Cf. Roth, *loc. cit.*

⁹ i. 179. 4; cf. Brh. D. i. 53.

¹⁰ Durga identifies the seer's daughter with Lopāmudrā, wife of Agastya. Being love-sick, she addressed this strophe to her celibate husband. The story is related at greater length in Brh. D. iv. 57-60; Professor Macdonell's edition, vol. ii, pp. 140-2; cf. Sieg, *op. cit.*, pp. 120-6; Roth, *loc. cit.*

¹¹ x. 89. 6.

¹² ix. 107. 9; SV. 2. 348.

¹³ x. 28. 4. The quotation is irrelevant, and is omitted by Durga.

Some think that (the word *akṣāh*) means to dwell in the former, and to flow in the latter quotation.¹ When the cowherd dwells with kine in a watery place, then soma flows from the milked kine. 'In all quotations (the word *akṣāh*) means to dwell,' says Śākapūṇi.

The word *svātram*¹ is a synonym of quick: it is of swift motion.

He, the winged one, Agni, who has all created beings as his property, made quickly whatever moves, the immovable and the movable.²

And he, the winged one, Agni, who has all created beings as his property, made in a moment all that moves, the stationary and the non-stationary.³

Ūtiḥ (protection) is derived from (the root) *av* (to protect).

To thee (we turn round) for protection, as to a chariot.⁴

This too is a Vedic quotation.

We shall explain *hāsamāne* later.⁵

Vamraka has approached Indra with a soma draught.⁶

i.e. With drinks, or with beautiful hymns, [or with rousing panegyrics].

He found it glowing like a fully-manifest dream.⁷

'Dream' refers to the atmospheric light (i.e. lightning) which is visible occasionally only; he found it flashing like that (lightning).

Twofold existence, and the source of happiness on account of food.⁸

Double existence, i.e. in the middle and the highest sphere. Source of happiness, source of comfort.

As hunters seek game.⁹

As hunters seek game, so panegyrics seek thee.

(Here ends the third section.)

Varāhaḥ means a cloud: it brings (\sqrt{hr}) the best means of livelihood. There is a Brāhmaṇa passage: Thou hast brought the best means of livelihood.¹⁰

From afar he pierced the cloud by hurling his thunderbolt.¹¹

This too is a Vedic quotation. This other (meaning of) *varāhaḥ* (boar)

¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 54.

² x. 88. 4.

³ Durga takes it to mean that Agni consumes all the movable and immovable things at the time of final dissolution.

⁴ viii. 68. 1; SV. 1. 354; 2. 1121.

⁵ See 9. 39.

⁶ x. 99. 12. Cf. Roth, *loc. cit.*

⁷ x. 79. 3; cf. Roth, *op. cit.*, p. 55.

⁸ iii. 17. 5.

⁹ viii. 2. 6. Durga explains *praiṣāḥ* as panegyrics addressed to thee, and *vāḥ* as greedy persons; cf. Roth, *loc. cit.*

¹⁰ MSS. of the longer recension place the quotation between 'roots also' and 'he tears up', in l. 9.

¹¹ i. 61. 7; AV. 20. 35. 7.

is derived from the same root also: he tears up the roots, or he tears up all the good roots.

Indra (slew) the ravening boar.¹

This too is a Vedic quotation. The Āṅgirasas are called *varāhās* also:

The Lord of prayer, with the powerful Āṅgirasas.²

Moreover, these groups of atmospheric gods³ are called *varāhavaḥ* also:

Seeing the groups of atmospheric gods, of golden chariot-wheels, of iron tusks, running.⁴

*Svasarāṇi*⁵ means days: they move of their own accord. Or else, *svar* means the sun, he causes them to move.

As rays to the days.⁶ This too is a Vedic quotation.

Śaryāḥ means fingers: [they create works]. *Śaryāḥ* means arrows: they are made of *Saccharum sara* (*sara*). *Śara* (arrow) is derived from (the root) *śr* (to rend).

As with arrows one (pierces), supporting (a bow) with two arms.⁷

This too is a Vedic quotation.

Arkaḥ means a god, (so called) because they worship him. *Arkaḥ* means a stanza, (so called) because it is by means of a stanza that they worship (gods). *Arkam* means food: it causes created beings to shine. *Arkaḥ* means a tree (*Calotropis gigantea*): it is compressed with bitterness.⁸

(Here ends the fourth section.)

Chanters chant thy praises, singers sing the song. Brāhmaṇas raised thee up like a pole, O god of a hundred powers.⁹

Chanters chant thy praises. Singers sing forth the song of thy praise. The Brāhmaṇas raised thee up like a pole, O god of a hundred powers! A pole (*vamśa*)¹⁰ is (so called because) it grows in a forest (*vana-śaya*), or is so called from being divided into different parts.

*Pavī*¹¹ means the rim of a wheel, (so called) because it brushes away the earth.

Lo! with the rim of their chariots they rend the mountain with their might.¹²

The Maruts destroyed him with the edge of their sword.¹²

These two are Vedic quotations.

¹ viii. 66. 10.

² x. 67. 7; AV. 20. 91. 7.

From the plural number of the word group, Durga concludes that this refers to the Maruts.

⁴ i. 88. 5; cf. Roth, *op. cit.*, p. 56.

⁵ Cf. Roth, *loc. cit.*

⁶ i. 8. 8.

⁷ ix. 110. 5; SV. 2. 857.

⁸ It is bitter through and through. Durga.

⁹ i. 10. 1; SV. i. 342; 2. 694.

¹⁰ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 57.

¹¹ v. 52. 9.

¹² Cf. Durga's remarks quoted by Roth, *loc. cit.*

Vakṣas (breast) has been explained.¹

Dhanvan means atmosphere: waters flow from it.

It shines brightly from across the atmosphere.²

This too is a Vedic quotation.

Sinam means food: it binds created beings together.³

With which you bring food to friends.⁴

This too is a Vedic quotation.

Itthā is explained by the word *amuthā*.⁵

Sacā means 'together'.

Being together with the Vasus.⁶

i.e. Being with the Vasus.

Cid is an enclitic particle; it has already been explained.⁷ Further, if accented, it is a synonym of animal in the following passage: Thou art animal, thou art mind.⁸

All the enjoyments are stored in thee, or thou stimulatest knowledge.

The letter *ā* is a preposition; it has already been explained.⁹ Further, it is used in the sense of 'on'.

Waters in the cloud.¹⁰

Waters in the cloud, i.e. waters on the cloud. [Waters in the cloud, i.e. waters resting on the cloud.]

Dyumnam is derived from (the root) *dyut* (to shine), and means glory or food.

Bestow upon us glory and treasure.¹¹

Bestow upon us glory and treasure.

(Here ends the fifth section.)

Pavitram is derived from (the root) *pā* (to purify). A stanza is called *pavitra* (pure):

The stanza with which the gods always purify themselves.¹²

This too is a Vedic quotation. Rays are called *pavitram*:

Purified by rays [pressed by men with stones].¹³

¹ See 4. 16.

² x. 187. 2; AV. vi. 34. 3.

³ Community of meals was a characteristic feature of the Aryan household in ancient times, and even now implies kinship, or community of caste in India. In Hindu Law relationship with a deceased person is determined by one's right to offer the funeral cakes of food; cf. Durga, quoted by Roth, *op. cit.*, p. 58.

⁴ iii. 62. 1.

⁵ See 3. 16.

⁶ Frag. of ii. 31. 1.

⁷ See 1. 4.

⁸ VS. 4. 19; 12. 53.

⁹ See 1. 4.

¹⁰ Frag. of v. 48. 1.

¹¹ vii. 25. 3.

¹² SV. 2. 652. Cf. Roth, *loc. cit.*

¹³ Frag. of VS. 7. 1; read together with what follows within square brackets, it is ix. 86. 34.

This too is a Vedic quotation. Water is called *pavitram*. Having a hundred waters (i.e. streams), rejoicing with food.¹

i.e. Having much water. Fire is called *pavitram*. Air is called *pavitram*. Soma is called *pavitram*. The sun is called *pavitram*. Indra is called *pavitram*.

Agni is pure, may he purify me. Vāyu, Soma, the Sun, Indra, are pure, may they purify me.²

This too is a Vedic quotation.

Todaḥ is derived from (the root) *tud* (to push).

(Here ends the sixth section.)

I, the liberal giver, call upon thee, O Agni, in many ways. I am indeed the master (of thy panegyrics). As in the cavity of some great well.³

I, who am a liberal giver, invoke thee alone. *Ariḥ* means an unfriendly person; it is derived from (the root) *ṛ* (to injure). The master is called *ariḥ* also, from the same root. Having seen that oblations offered to other deities are sacrificed in fire, the seer declared, 'as in the cavity of some great well'; i.e. as in the opening of some great chasm.⁴

Having a good gait, i.e. one whose manner of walking is good.

Sacrificed to from all sides, the butter-backed having a good gait.⁵

This too is a Vedic quotation.

Śipiviṣṭa and *Viṣṇu* are two synonyms of Viṣṇu.⁶ 'The former has a contemptuous meaning', says Aupamanyava.

(Here ends the seventh section.)

What was blameable in thee, O Viṣṇu! that thou didst declare, 'I am *Śipiviṣṭa*'. Do not hide this shape from us, for, in battle, thou wert of a different form.⁷

O Viṣṇu, what is there obscure about thyself, i.e. not worthy of being known, that thou sayest to us,⁸ 'I am denuded like a phallus', i.e. whose

¹ vii. 47. 8.

² The quotation is untraced.

³ i. 150. 1; SV. 1. 97.

⁴ Durga amplifies Yaska's explanation as follows: I invoke thee alone because I am master, i.e. competent to praise thee well, and am capable of offering many oblations. Another reason for invoking Agni alone is his inexhaustible power of consumption, which is compared with that of some deep well or great chasm. *Śaraṇe* is derived from *śṛ* (to

injure) and means 'an opening'. The uterus is also called *toda*.

⁵ v. 37. 1.

⁶ Muir attributes the sentence to Aupamanyava. There is no evidence, however, to support this view. Durga does not put it in the mouth of Aupamanyava; cf. *Sanskrit Texts*, vol. iv, p. 505.

⁷ vii. 100. 6.

⁸ Muir reads the negative particle *na* instead of *naḥ*, 'to us'. This is evidently a

rays are not displayed?¹ Or else, it may be that (the word is used as) a synonym of praise: O Viṣṇu, what is this well-known (shape) of thine, i.e. worthy of being fully known, that thou sayest to us, 'I am enveloped with rays (*śipi-viṣṭa*)',² i.e. whose rays are displayed? Rays are here called *śipayah*,³ i.e. he is enveloped by them. Do not hide this shape from us. The word *varpas* is a synonym of form, (so called) because it covers things. For in the battle, i.e. in the combat, thou wert of a different form;⁴ i.e. whose rays are gathered together. The following stanza explains it much more.

(Here ends the eighth section.)

I, a master of hymns, and knowing the sacred customs, to-day praise that name of thine, *Śipiviṣṭa*. I, who am weak, glorify thee, who art mighty, and dwellest beyond this world.⁵

I, a master of hymns, to-day will sing forth that name of thine, *Śipiviṣṭa*. I am master, i.e. lord, of hymns. Or else it is thou who art a master, I, who am weak, praise thee who art mighty. The word *tarasa* is a synonym of mighty: he is risen high. Who dwellest beyond, i.e. very far from this world.

Glowing with heat, i.e. one whose glow has reached us.

May we two together serve the god of glowing heat.⁶

Let us both attend upon the god, whose glow⁷ has reached us.

Agile, i.e. one whose speed is great.

The agile has shortened the life of the demon.⁸

He caused the life of the demon to be shortened.

(Here ends the ninth section.)

From two sticks, men with fingers have produced fire by the motion of their hands; a fire, glorious, seen at a distance, lord of the house and active.⁹

mistake, for Roth's edition, which Muir seems to have used, has the right reading *naḥ*. This reading is also supported by the evidence of the MSS. of both recensions and Durga. Cf. *Sanskrit Texts*, vol. iv, p. 88.

¹ i.e. The rising sun at daybreak, when its rays are not displayed. Durga.

² *Śipiviṣṭa* is a name of Viṣṇu; this is also shown by the following passage: TS. ii. 5. 5. 2: *Viṣṇave Śipiviṣṭāya*. It means 'a bald person', and according to TS. ii. 2. 12. 5, 'a diseased person whose private parts are ex-

posed'; cf. Muir, *op. cit.*, vol. iv, pp. 88, 504-6.

³ *Śipi* means 'animal' also, cf. TS. ii. 5. 5. 2: *yajño vai viṣṇuḥ paśavaḥ śipih*.

⁴ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 59.

⁵ vii. 100. 5.

⁶ vi. 55. 1.

⁷ Whose glow, or whose anger, has reached us. Durga.

⁸ iii. 49. 2.

⁹ vii. 1. 1; SV. 1. 72; 2. 723.

*Didhitayah*¹ mean fingers: they are employed in (the performance of) actions. Fire-sticks are (so called because) fire rests in them, or because fire is produced from them by attrition. By the motion of their hands, by the circular movement of their hands. They produced fire, glorious, visible at a distance, the lord of the house, and swift.

(Here ends the tenth section.)

At one single draught Indra drank thirty lakes full of soma.²

At one draught alone Indra drank them together, i.e. along with one another; this is the meaning. (Lakes) full of soma, i.e. dear to his heart, or full to the brim, or consecrated to Indra. Or else Indra is a lover of soma, or he drinks till his desire, his appetite, is completely satisfied.³ With reference to this, the interpretation of the ritualists is the following: There are thirty libation-vessels consecrated to one deity at the meridional pressing of the soma-juice. These (libation-vessels) they drink at a single draught. They are here called lakes. 'There are thirty days and nights in the second, and thirty in the first half of a month,' say the etymologists. Then the rays drink those same lunar waters which fall on certain days in the second fortnight.⁴ There is also a Vedic quotation:

The imperishable one whom the imperishable drink.⁵

They fill him again in the first fortnight. There is also a Vedic quotation:

As the gods cause the moon to grow.⁶

Adhriguh (lit. irresistible) means a stanza, (so called) from being at the head of a cow (i.e. = *adhi-guh*). Or else it is intended to refer to an injunction, for there is a repetition of words: Toil, O irresistible one, toil well, toil, O irresistible one.⁷ Fire also is called irresistible.

(The drops) flow for thee, O irresistible and mighty one.⁸

i.e. One whose motion is unrestrained and who is active. Indra is called irresistible also:

(I send) a gift to the irresistible Indra.⁹

This too is a Vedic quotation.

¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 60.

² viii. 66. 4.

³ *Kaṇe* ind. is used to denote complete satisfaction, see Pa. i. 4. 66; cf. Roth, *loc. cit.*

⁴ Durga remarks that the stanza is addressed to Indra; the explanation of the etymologists presupposes it to be addressed to Āditya, and it is therefore irrelevant. He meets this self-raised objection by citing a Brāh-

mana passage, 'That Āditya is verily Indra', and gets over the difficulty by identifying the one with the other.

⁵ VS. 5. 7; cf. AV. 7. 81. 6.

⁶ VS. 5. 7; cf. Roth, *loc. cit.*

⁷ AB. ii. 7.

⁸ iii. 21. 4.

⁹ i. 61. 1; AV. 20. 35. 1.

Āṅgūṣaḥ means a hymn: it is to be chanted aloud.

With this hymn we possess Indra.¹

With this hymn we have Indra with us.

(Here ends the eleventh section.)

With infused energy, rushing to the attack, shaker, impetuous, great hero and foaming, soma surpasses all plants and trees. All the counter-measures did not deceive Indra.²

One whose anger is roused, and who rushes to attack, [i.e. who is quick to attack, or who attacks while moving,] i.e. soma, or Indra. *Dhuniḥ* (shaker) is derived from (the root) *dhū* (to shake). The word *śimi* is a synonym of action, or it may be derived from (the root) *śam* (to exert oneself), or from *śak* (to be able). The foaming soma: that which remains as residue after soma is strained is called *ṛjīṣam*, i.e. something which is thrown away, hence soma is called *ṛjīṣī*, i.e. containing the residue. Further, this is used as an epithet of Indra also: *ṛjīṣī*, the wielder of thunderbolt.³ That portion (i.e. the residue) and the grains belong to his (i.e. Indra's) steeds.⁴ Grains are (so called because) they are parched in a kiln, or dried on a board.

Let thy steeds devour grain and sniff at the residue.⁵

This too is a Vedic quotation. (*Babdhām*)⁶ is formed by reduplicating the first syllable and removing the penultimate of (the root) *bhas*, which means to devour. Soma surpasses all plants and trees. All the counter-measures do not deceive Indra; i.e. the counter-measures which they adopt against him are of no avail before Indra: they perish before they reach him, i.e. without reaching him at all. Some are of opinion that the stanza is primarily addressed to Indra, while the reference to soma is of secondary character. Others hold that it is primarily addressed to both.

Śmaśā,⁷ i.e. something which runs quickly, or runs in the body.

The ridge has held back the water.⁸

The ridge has held back the water.

(Here ends the twelfth section.)

¹ i. 105. 19.

² x. 89. 5; cf. Roth, *op. cit.*, p. 62.

³ v. 40. 4; AV. 20. 12. 7.

⁴ This is the reason why Indra is called *ṛjīṣī*, i.e. one whose steeds feed on the residue of soma (*ṛjīṣam*).

⁵ Cp. Roth, *op. cit.*, p. 63.

⁶ Durga refers to the sūtra Pa. vi. 4. 100.

⁷ Yāska does not attribute any definite meaning to the word. Durga translates it as 'a river' or 'a vein'. The word occurs in the RV. once only. It is probably connected with *aśman* and means 'an elevated edge', or 'bank'; cf. Roth, *op. cit.*, p. 63.

⁸ x. 105. 1; SV. 1. 228.

*Urvaśī*¹ is (the name of) a naiad, (so called because) she pervades wide regions (*uru* + *√as* 'to pervade'), or she pervades by means of thighs² (*ūru* + *√as* 'to pervade'), or her desire is great (*uru* + *√vas* 'to desire'). *Apsarāḥ* (a naiad) is one who moves on water. Or else the word *apsas* is a synonym of beauty; it is derived from the negative of (the root) *psā* (to devour): it is not to be devoured, but to be gazed at, or to be made pervasive.³ 'It is for clear perception,' says Śākapūni. In 'Whatever forbidden food',⁴ (*apsas* signifies) something which is not to be eaten. In 'Pervading indeed',⁵ (the word signifies) pervasive. (*Apsarāḥ*) is (therefore) one who possesses that (*apsas*), i.e. a beautiful person: the beauty is either acquired by her or given to her.⁶ On seeing her, the seminal fluid of Mitra and Varuṇa fell down.⁷ It is to this that the following stanza refers.

(Here ends the thirteenth section.)

O Vasiṣṭha, thou art a son of Mitra and Varuṇa. O Brahman, thou wert born from the mind of Urvaśī. (Thou art) the drop that fell in divine fervour. All the gods received thee in the atmosphere.⁸

O Vasiṣṭha, thou art certainly the son of Mitra and Varuṇa. O Brahman, thou wert born from the mind of Urvaśī. (Thou art) the drop that fell in divine fervour. Drop,⁹ it is well nourished, it is to be absorbed. All the gods supported thee in the atmosphere.¹⁰ *Puṣkaram* means atmosphere: it nourishes (*poṣati*) created beings. Water is called *puṣkaram*, because it is a means of worship (*pūjā-karam*), or to be worshipped (*√pūj*). This other (meaning of) *puṣkaram* (lotus) is derived from the same root also: it is a means of decorating the body (*vapuṣ-karam*). *Puṣyam* (flower) is derived from (the root) *puṣ* (to blossom).

Vayunam is derived from (the root) *vī* (to string): it signifies desire or intelligence.

(Here ends the fourteenth section.)

He here spread the unintelligible darkness; he made it intelligible with the sun.¹¹

¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 63.

² i.e. In sexual intercourse. Durga.

³ This is the second derivation of the word *apsas*, i.e. it is derived from the root *āp*, 'to pervade'.

⁴ VS. 20. 17. The passage is cited by Yāska to support his first derivation of *apsas* from the negative of *psā*.

⁵ VS. 14. 4. The passage is quoted by Yāska to support his second derivation of *apsas* from *āp*, i.e. to show that *apsas* means pervasive.

⁶ Roth suspects the genuineness of the

passage from 'In whatever . . . given to her'. He was probably misled by the assumption that the passage contains Yāska's remarks. He does not seem to realize that Yāska here cites two short quotations from the VS. in support of the two etymologies of *apsas* given by him.

⁷ Cf. Bṛh. D. v. 155.

⁸ vii. 33. 11.

⁹ Cf. Durga quoted by Roth, *op. cit.*, p. 64.

¹⁰ Cf. Bṛh. D. v. 155.

¹¹ vi. 21. 3.

He spread unknowable darkness; he made it knowable with the sun.
Vājapastyam means soma.

May we obtain the soma.¹ This too is a Vedic quotation.

*Vājagandhyam*² (has the same meaning) with *gandhya* as the second member of the compound.

May we eat the soma.³ This too is a Vedic quotation.

Gudhyam is derived from (the root) *grah* (to seize).

Like food which is to be seized, they desire to unite themselves with the straightforward.⁴

This too is a Vedic quotation.

The verb *gadh* means to mix. Mixed on all sides, mixed all around.⁵

This too is a Vedic quotation.

Kaura-yāna means one whose car is made, whose wisdom is ripe, whose chariot is made.⁶ This too is a Vedic quotation.

Taura-yāna means one whose car is very quick.

Approach our sacrifice with the Maruts, thy friends of equal power,
 O Indra whose car is swift.⁷

This too is a Vedic quotation.

Ahra-yāna means one whose car does not bring shame on him.

Make it presently, O (Agni) whose car does not bring shame.⁸

This too is a Vedic quotation.

Hara-yāna means one whose car is moving constantly.

(We found) silver on him whose car moves constantly.⁹ This too is a Vedic quotation.

Who, steady in every action, belongs to all.¹⁰

i. e. Pervading all hymns.

Vrandī is derived from (the root) *vrand*, meaning to become soft.

(Here ends the fifteenth section.)

When thou uprootest forests, roaring at the head of wind, and the draught which makes them soft.¹¹

When thou causest the forests to fall with thy deadly weapon, or roaring at the head of the howling wind, and the draught, i. e. the sun who is the drying agent.

The hard became soft.¹²

¹ ix. 98. 12; SV. 2. 1030. Durga derives *ājapastyam* from *vāja* and *√pat* (to fall).

² Cf. Roth, *op. cit.*, pp. 64-5.

³ ix. 98. 12; SV. 2. 1030.

⁴ iv. 16. 11.

⁵ i. 126. 6.

⁶ viii. 23. 11. Cf. Roth, *op. cit.*, p. 65.

⁷ Cf. Roth, *ibid.*

⁸ iv. 4. 14.

⁹ viii. 25. 23.

¹⁰ i. 101. 4.

¹¹ i. 54. 5.

¹² Fragment of ii. 24. 3.

This too is a Vedic quotation. The verbs *vīl* and *vrīl*, meaning to be hard, are joined together with the former.

Niṣṣapī means a libidinous person, i. e. devoid of virility. *Pasas* (virility) is derived from (the root) *sap*, meaning to touch.

O, do not hand us over to others, as a libidinous person his wealth.¹

Just as the libidinous man wastes his wealth on others, so do not ye hand us over to others.

Tūrṇāśam means water, (so called) because it flows quickly.

Like water on a mountain.²

This too is a Vedic quotation.

Kṣumpam means a mushroom, (so called because) it is easily shaken.

(Here ends the sixteenth section.)

When, with his foot, will he trample the infidel man like a mushroom?
 When indeed will Indra hear our prayers?³

When, with his foot, will he trample the unworshipping man like a mushroom? When indeed will he listen to our hymns? The word *aṅga* is a synonym of quick: it is gone as soon as it is calculated.⁴

Nicumpuna means soma, the exhilarating food, i. e. it exhilarates (when mixed) with water.

(Here ends the seventeenth section.)

These pressed soma juices accompanied by their consorts flow lovingly to be partaken. Soma spreads to waters.⁵

These pressed soma juices accompanied by their consorts, i. e. waters, flow lovingly to be partaken, i. e. to be drunk. Soma goes to waters. Ocean is called *nicumpuna* also: it is filled with water. The last sacrificial ablution is called *nicumpuna* also: on this occasion, they recite in a low tone, or they put the sacrificial utensils down.⁶

O last sacrificial ablution.⁷

This too is a Vedic quotation. *Nicumpuna* occurs as *nicuṅkuṇa* also.

Padīḥ means a goer, (so called) because he goes.

(Here ends the eighteenth section.)

He who catches hold of thee, O morning guest coming with wealth, like a bird with a net, shall be rich in kine, gold, and horses; great is the life which Indra will bestow upon him.⁸

¹ i. 104. 5.

² viii. 32. 4.

³ i. 84. 8.

⁴ The sentence is omitted by Durga. The word *aṅga* is here by Yāska derived from

√aṅk, 'to calculate', and *√aṅc*, 'to go'.

⁵ viii. 93. 22.

⁶ i. e. For the purpose of cleansing. Durga.

⁷ VS. 3. 48; 8. 27; 20. 18. Cf. Roth, *op. cit.*, p. 67.

⁸ i. 125. 2.

He who catches hold of thee, O guest who goest at daybreak, coming with food, as a boy catches a bird in a net, becomes rich in kine, gold, and horses; great indeed is the life which Indra bestows upon him. A net is (so called) from being let loose on the ground, or from lying on the ground, or from being spread on the ground.

*Pāduḥ*¹ (foot) is derived from (the root) *pad* (to walk).

That bright foot of his manifests light, conceals water, and is never relinquished.²

The sun manifests light and conceals water. The word *busam* is a synonym of water. It is derived from (the root) *brū*, meaning to sound, or from *bhrāmś* (to fall). Whatever water he causes to fall by raining, the same he draws back again by means of his rays.

(Here ends the nineteenth section.)

*Vṛkaḥ*³ means the moon, (so called) because her light is disclosed, or because her light is not sufficient, or because her light is strong (compared with stars).

(Here ends the twentieth section.)

The red moon, maker of the month, indeed, saw (the stars) going along the route. Having observed she rises up like a carpenter with a bent back: be witness of this, O heaven and earth.⁴

The red, i. e. bright. Maker of the month, i. e. the moon is the maker of months and fortnights.⁵ The moon indeed saw the multitude of stars going along the heavenly route. And having observed every star with which she will come in conjunction, she rises up like a carpenter suffering from a bent back; be witness of this, O heaven and earth. The sun is called *vṛka* also, because he dispels (darkness).

The constant one invoked you, O Aśvins, when you released her from the mouth of the wolf.⁶

There is a legend that dawn was seized by the sun. She called upon the Aśvins, who released her. A dog is called *vṛka* also, on account of biting.

The wolf, the killer of sheep, is indeed his warder.⁷

i. e. Killer of young sheep. A young sheep is (so called because) it is

¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 67.

² x. 27. 24.

³ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 68.

⁴ i. 105. 18; cf. Brh. D. 2. 112.

⁵ The Indian calendar, according to which daily business is transacted, is lunar and

not solar. In order to bring it into harmony with the solar calendar, an extra month of about thirty days is added every fourth year.

⁶ i. 117. 16.

⁷ viii. 66. 8; AV. 20. 97. 2; SV. 2. 1042.

covered with wool. *Ūrṇā* (wool) again, is derived from (the root) *vr* (to cover), or from *ūrṇu* (to cover oneself). A she-jackal is called *vṛkī* also.

The father made *Ṛjraśva*, who made a gift of a hundred rams to the she-wolf, blind.¹

This too is a Vedic quotation.

*Joṣavākam*² is a synonym of unknown, i. e. what is to be made known.³

(Here ends the twenty-first section.)

O Indra and Agni, promoters of sacrifice, the gods to whom fat oblations are offered! you partake of (the food of that man) who praises you when the soma-juices are pressed, but not of his who speaks what is unknown (to him).⁴

O Indra and Agni, you partake of the food of that man who praises you two when the soma juices are pressed. But the two gods, to whom fat oblations are offered, do not partake of the food of that man who speaks what is unknown to him, i. e. who is a mere reciter.⁵

*Kṛttih*⁶ is derived from the root *kṛt* (to cut): it signifies fame or food.

Great like fame is thy protection, O Indra.⁷

O Indra, thy protection in the atmosphere is very great indeed, like fame. This other (meaning of) *kṛttih* (garment)⁸ is derived from the same root also: it is made of cotton threads. Or else it is used for the sake of comparison.⁹

Clad in skin, trident in hand, and with bow outstretched.¹⁰

[Wander about wearing the skin garment, and come to us bearing the trident.¹¹]

This too is a Vedic quotation.

*Śva-ghnī*¹² means a gambler: he destroys (*hanti*) himself (*svam*). One-self is (so called because) it is dependent.

As a gambler picks up the die marked with four dots in play.¹³

¹ i. 116. 16.

² 'Magniloquence, or challenging speech', cf. Roth, *op. cit.*, p. 68; 'agreeable speech', Grassmann, *Wörterbuch zum Rgveda*, p. 500.

³ i. e. On account of being not understood. Durga.

⁴ vi. 59. 4.

⁵ i. e. One who recites stanzas on the bank of some river and does not perform any practical work. Durga. He quotes a Brāhmaṇa passage: Because among the gods Indra and Agni have the major share, &c.

⁶ 'Hide, skin', &c. Grassmann, *op. cit.*, p. 347.

⁷ viii. 90. 6; SV. 2. 762.

⁸ According to Durga, the other meaning of the word is 'a girl', so called because she is wrapped in cotton clothes.

⁹ This is explained by Durga as giving the third meaning of the word, i. e. 'a skin', from the analogy of a cotton garment.

¹⁰ KS. 9. 7; cf. VS. 3. 61.

¹¹ VS. 16. 51.

¹² Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1432.

¹³ x. 43. 5; AV. 20. 17. 5.

As a gambler picks up the die marked with four dots in play. *Kitava* is an onomatopoetic word = *kim + tava*, i. e. what have you got? ¹ Or else it is a benedictory exclamation, 'good luck'. ²

The word *samam* ³ is an unaccented pronoun and has the sense of comprehensive.

(Here ends the twenty-second section.)

Let the weapon of our numerous evil-minded vindictive foes not smite us as a wave does a boat. ⁴

Let the weapon of all our evil-minded, i. e. whose minds are sinful, and always vindictive enemies not smite us as a wave does a boat. *Ūrmi* (wave) is derived from (the root) *ūrnu* (to cover). A boat (*navi*) is (so called because) it is to be pulled through (*√nī*), or the word may be derived from (the root) *nam* (to bend). With reference to this, how can a noun be an enclitic? ⁵ (It is a noun) for the reason that it is inflected. ⁶

Lo! give us wealth on all occasions. ⁷

In (the above quotation) the word occurs in the locative case. The verb *śiṣṭi* means to give.

Protecting from all attacks. ⁸

In (the above quotation) it occurs in the ablative case. The verb *urusyati* means to protect. It occurs in the nominative plural also:

Let all others be destroyed. ⁹

(Here ends the twenty-third section.)

O Men, the consumer of waters, who is also the bountiful, fills you with oblation: the father, the observer of the deed. ¹⁰

He causes the waters to be consumed with oblations. The words *piparti* and *papuri* mean either to fill, or to please. The father who observes the deed, the action, ¹¹ i. e. the sun.

¹ i. e. His friends the other gamblers ask him questions like the following: did you win? how much did you win? or, what have you got to stake? &c. Durga; cf. Roth, *op. cit.*, p. 68.

² i. e. His friends wish him good luck, as he begins to play.

³ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1478.

⁴ viii. 75. 9.

⁵ The particles alone are accentless; as nouns always have an accent, it cannot be a noun. This is the objection. Durga.

⁶ Yaska's rejoinder to the objection is, that it is accentless is quite obvious, and that it is

a noun is shown by the fact that it is inflected and three quotations illustrating its inflexion in the nominative, ablative, and locative are cited. Towards the end of the twenty-second section Yaska says that *samam* is a pronoun; he here uses the word *nāma* in the same sense. Cf. Professor Maconell, *Vedic Grammar for Students*, p. 495.

⁷ viii. 21. 8.

⁸ v. 24. 3.

⁹ viii. 39. 1-10.

¹⁰ i. 46. 4. Cf. Bṛh.D. 3. 11. 2.

¹¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 69. According to Durga, the two words *jāra* and *papuri* are in contrast

The word *samba* ¹ is a synonym of thunderbolt; it is derived from (the root) *śam* (to kill), or from the causal of *śad* (to knock off).

The thunderbolt that is terrible; with that, O widely-invoked one. ²

This too is a Vedic quotation.

Kepayah ³ = *kapūyāh*, i. e. having a stinking smell. The word *ka-pūyam* is (so called because) it is difficult to be purified, (even) when one tries to expiate a vile deed.

(Here ends the twenty-fourth section.)

The first invokers of gods went forth their several ways, their glorious deeds are hard to surpass. Many, who were not able to ascend the ship of sacrifice, remained in this very world, stinking. ⁴

They went forth severally. *Prthak* (severally) is derived from (the root) *prath* (to spread). First invokers of gods: i. e. who invoked the gods, and performed glorious and heroic exploits, which are hard to be surpassed by others, i. e. those who were not able to ascend the ship of sacrifice. Now those, who were not able to ascend the ship of sacrifice, remained here, i. e. in this very place, or in debt, or in this world. The word *irma* ⁵ is a synonym of arm, (so called because) it is very much moved (*sam √ir*). ⁶

O son of strength, thou soon drawest all these pressed soma juices which thou supportest thyself. ⁷

O son of strength, thou soon favourest all these places which thou supportest thyself.

Aṃsatram, ⁸ a means of protection from calamity, i. e. a bow, or coat of mail. A coat of mail (*kavacam*) is (so called because) it is bent in a crooked manner (*ku + ancitam*), or it is slightly bent (*ka + ancitam*), or it is fitted on the body (*kāye + ancitam*).

(Here ends the twenty-fifth section.)

Refresh the horses, win fortune, here make a chariot that brings prosperity. Pour down, in the cavity, the drink for men, having wooden troughs, furnished with a stone wheel and pails and armour. ⁹

Refresh the horses; win good fortune: let victory be your fortune; make a chariot that brings prosperity. Having wooden troughs: wooden,

to each other, i. e. the sun first consumes the waters by means of evaporation, &c., and then gives them back through rain.

¹ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1380.

² x. 42. 7; AV. 20. 89. 7.

³ 'Shivering'; cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 351.

⁴ x. 44. 6; AV. 20. 94. 6.

⁵ Cf. Roth, *op. cit.*, pp. 69-70.

⁶ i. e. As compared with other limbs of the body. Durga.

⁷ x. 50. 6.

⁸ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 2.

⁹ x. 101. 7. Cf. Roth, *op. cit.*, p. 70.

made of wood; trough (*ā-hāva*) is (so called) from being invoked. Conveyance (*āvaha*) is (so called) from driving (*ā-√vah*).

Cavity (*avata*) is (so called because) it goes down very deep (*ava-atita*). A stone wheel, i.e. a pervading wheel, or a wheel that frightens away. Having pails of armour: let your armours be the substitutes for pails. *Kośa* (pail) is derived from (the root) *kuṣ* (to draw out): it is drawn out. This other (meaning of) *kośa* (treasure) is derived from the same root also: it is accumulation, a great collection. Pour down the drink for men, water for men. The seer compares a battle with the characteristic of a well.

Palate¹ is called *kākudam*: *kokuvā* signifies tongue, that (tongue) is placed under it. Tongue is (called) *kokuvā* because, being noisy (*kokūyamānā*), it utters sounds. [Or it may be derived from (the root) *kokūy*, meaning to make a sound.] Tongue (*jihvā*) is (so called because) it calls out again and again (*johuvā*). *Tālu* (palate) is derived from (the root) *tr* (to cross): it is the highest part (in the mouth), or from *lat* (meaning to be long) by metathesis like *talam* (surface); the word *latā* (creeper) is (derived from the same root) without metathesis.

(Here ends the twenty-sixth section.)

O Varuṇa, thou art a benevolent god, into whose palate flow the seven rivers as into a hollow channel.²

Thou art a benevolent god, i.e. a bountiful god, into whose palate flow the seven rivers for their course as into a hollow channel. This too is a Vedic quotation.³

[Thou art a benevolent god, i.e. a bountiful god, or a munificent god, O Varuṇa, to thee belong the seven rivers. A river (*sindhu*) is (so called) from flowing (*śru*). Into thy palate flow the seven streams. *Su-ūrmi*⁴ (channel), i.e. having beautiful waves. Just as a stream (flows) into a hollow channel.

According to Taitīki, *bīriṭam*⁵ means atmosphere, and is derived in the following manner: the former part from (the root) *ve* and the latter from (the root) *īr*: the birds or luminaries move in it. The following Vedic stanza illustrates this.⁶

(Here ends the twenty-seventh section.)⁷

¹ Cf. Patañjali, *op. cit.*, i. 1. 1., vol. i, p. 4.

² viii. 69. 12; AV. 20. 92. 9.

³ This is the version of the MSS. of the shorter recension and Durga.

⁴ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1567; he derived it from *√sr* (to move).

⁵ 'Troop', cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 907;

see § 28.

⁶ The comment placed within square brackets is the version of the MSS. of the longer recension.

⁷ The section is quoted *in toto* by Patañjali, *op. cit.*, i. 1. 1, vol. 1, p. 4.

For them he twisted the grass soft to tread, in the atmosphere they appear like lords of all creation. At night, at dawn, at men's earliest call, (may) Vāyu and Pūṣan (come) with their teams for our welfare.¹

For them, the grass soft to tread is twisted. They come as protectors or benefactors of all. *Bīriṭam* means atmosphere: it is full of fear or light. Or else it is used for the sake of comparison, i.e. they appear like kings, lords of all, in a great multitude of men. At the termination of night, at the earliest call of men (may) Vāyu and Pūṣan (come) with their teams for our welfare, i.e. protection. With his team, i.e. one whose steeds are yoked. 'Yoked' is (so called) from being restrained or yoked.

*Accha*² is used in the sense of *abhi*. 'It means to obtain', says Śākapūṇi.

Pari, *īm*, and *sīm* have been explained.³

Enam and *enām* are explained by the words *asya* and *asyāh*.⁴

*Śrṇi*⁵ means a hook, (so called) from urging (*√sr*). *Āṅkuśa* (hook) is derived from (the root) *anc* (to bend): it is bent.

From the vicinity of the hook, let him here come to ripe grain.⁶

This too is a Vedic quotation.

From the nearest place of the hook, let him come to the ripe herbs, let him come to the ripe herbs.

(Here ends the twenty-eighth section.)

CHAPTER VI

O AGNI, O Sovereign lord of men, burning quickly with thy flames, thou art born, glowing with bright (days), from the waters, from within the flintstone, from the forest-trees, and from the herbs.⁷

O Agni, burning quickly with thy flames, thou (art born) with bright days. The words *āśu* and *śu* are two synonyms of quick. *Kṣaṇi*, the latter part (of *āśu-śu-kṣaṇi*), is derived from (the root) *kṣaṇ* (to injure): it quickly injures, or procures (*sanoti*) with its flames.⁸ *Śuk* is derived from (the root) *śuc* (to shine). Or the nominative has been used for the ablative; this is shown by the context.⁹ The former part (of *ā-śu-kṣaṇi*),

¹ vii. 39. 2; VS. 33. 44.

² Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 15; cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 472.

³ See 1. 7; cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 476, 486, 496.

⁴ See 4. 25.

⁵ 'Sickle'; cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1576.

⁶ x. 101. 3; VS. 12. 68.

⁷ ii. 1. 1; VS. 11. 27.

⁸ The division of the word, in the latter case, is the following: *āśu-śuk-ṣaṇi*.

⁹ i.e. All the other words, like 'from the waters, from within the stone', &c., are in the ablative.

i.e. the letter *ā*, is a preposition; the latter is formed from the desiderative of the causative of (the root) *śuc*, i.e. desirous of kindling quickly. *Śuci* (glowing) is derived from (the root) *śuc*, meaning to glow. This other (meaning of) *śuci* (pure) is derived from the same root also: 'Sin is removed from him,' say the etymologists.

May Indra make us fearless from all quarters.¹

*Āśāḥ*² means quarters, (so called) from being situated (*ā-sad*). *Aśāḥ* means intermediate quarters, (so called) from pervading (*√as*).

Kāśi means fist, (so called) from shining (*pra-kāś*). Fist (*muṣṭih*) is (so called) from releasing (*√muc*), or from stealing (*√muṣ*), or from stupefying (*√muh*).³

These boundless regions, which thou hast seized, O Indra, are thy fist, O Lord of wealth.⁴

These two regions, i.e. heaven and earth, having a boundary, are (so called) from being bounded. *Rodhas* means a bank: it restrains the stream. *Kūla* (bank) is derived from (the root) *ruj* (to break) by metathesis; and *loṣṭa* (lumps) without metathesis.⁵ Boundless, very extensive. These which thou hast seized are thy great fist, O Lord of wealth!

O Indra, crush the handleless, thundering (cloud).⁶

O Indra, having made him handleless, crush the cloud that thunders all around.

(Here ends the first section.)

The cover easy to pierce, the enclosure of speech, being afraid, yielded before slaughter. He made the paths easy to tread for driving the cattle. The following speech well protected the widely-invoked one.⁷

*Alāṭṛṇa*⁸ means easy to pierce, i.e. a cloud. *Vala* (cover) is derived from (the root) *vr* (to cover). *Vraja* (enclosure) is (so called) because it moves in the atmosphere. Of *go*, i.e. of the atmospheric speech. Being afraid, he yielded before slaughter. He made the paths easy to tread for driving the cattle: he made the paths easy to traverse in order to drive forth the cattle. The flowing speeches well protected the widely-invoked one, i.e. waters on account of their flowing, or speeches on account

¹ ii. 41. 12; AV. 20. 20. 7; 57. 10.

² 'Room, cardinal point', cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 187.

³ Fist is called stupefying, because one becomes perplexed as to what its contents are.

⁴ iii. 30. 5. 4; Roth, *op. cit.*, p. 72.

⁵ *Ruj* > *rūj* > *rūka* > *kūra* by metathesis, and *kūla* by the interchange of *r* and *l*; *ruj* > *roṣṭa* > *loṣṭa* by interchange of *r* and *l*.

⁶ iii. 30. 8; VS. 18. 69.

⁷ iii. 30. 10.

⁸ 'Niggard', cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 121.

of being uttered. The rain-water is invoked by a large number of people. The verb *dham* means to go.

(Here ends the second section.)

O Indra, tear up the Rakṣas with their root, rend them in the middle, shatter them in the front. How far did you entice him? Throw the burning weapon upon the foe of prayer.¹

O Indra, tear up the Rakṣas with their root. *Mūlam* (root) is (so called) from releasing (*√muc*), or from stealing (*√muṣ*), or from stupefying (*√muh*).² Rend them in the middle, shatter them in the front.

Agram (front) is (so called because) it comes nearest (*ā-gatam*). How far, i.e. up to what country.

*Salalūkam*³ means one who is perplexed; it means 'one who is sinful', say the etymologists. Or it may be *sararūkam*, i.e. moving everywhere, formed by reduplicating (the root) *sr* (to move). *Tapuṣi* (burning) is derived from (the root) *tap* (to heat). *Heti* (weapon) is derived from (the root) *han* (to kill).

(Indra) indeed (slew) even him who was lying and swelling⁴ (with waters), i.e. having auspicious waters, whose waters are auspicious.⁵

Visruhaḥ means streams, (so called) from flowing (*vi* *√sru*).

The seven streams grew like branches.⁶ This too is a Vedic quotation.

Vīrudhaḥ means herbs, (so called) from growing (*vi* *√ruh*).

Herbs are our means of salvation.⁷ This too is a Vedic quotation.

*Nakṣad-dābham*⁸ means one who strikes down any man who approaches, or who strikes down by means of a weapon which can reach all.

Who strikes the approaching opponent, who is swift and who dwells on mountains.⁹ This too is a Vedic quotation.

*A-skṛdhoyu*¹⁰ means one whose life is not short. The word *kṛdhu* is a synonym of short: it is mutilated.

He whose life is not short, who is undecaying, and who is brilliant.¹¹

¹ iii. 30. 17.

² Durga omits the sentence *mūlam* to (*√muh*).

³ 'Melting'; cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1491.

⁴ v. 32. 6.

⁵ Yaska paraphrases *kat-payam* by *sukha-payasam*; Durga by *kapayam*, i.e. a cloud whose water is sweet; Sāyaṇa by *sukhakaram payo yasya*; 'swelling', Grassmann, *op. cit.*, p. 311; cf. Roth, *op. cit.*, p. 72.

⁶ vi. 7. 6.

⁷ x. 97. 3; VS. 12. 77.

⁸ Durga explains it as *na-kṣad-dābham*, i.e. one who annihilates by his mere presence without killing; annihilating, Grassmann, *op. cit.*, p. 157.

⁹ vi. 22. 2; AV. 20. 36. 2.

¹⁰ i.e. Having a long life. Durga. Grassmann, *op. cit.*, p. 157, 'not scanty.'

¹¹ vi. 22. 3; AV. 20. 36. 3.

This too is a Vedic quotation. [*Nisrmbhāḥ*¹ means drawing with a firm step.]

(Here ends the third section.)

May those goats, who draw with a firm step, bring *Pūṣan*, the refuge of men, in a chariot, may they (come) bearing the good.²

May those goats, who draw with a firm step, bring *Pūṣan*, the refuge of men, i. e. the refuge of all the born beings,³ in a chariot.

*Bṛbad-ukthāḥ*⁴ means a sublime hymn, or one to whom a hymn, or a sublime hymn, is to be addressed.

We invoke him to whom sublime hymns are to be addressed.⁵

This too is a Vedic quotation.

Rdu-udara means soma: its inside (*udara*) is soft, or it is soft in the inside of men.

May I be together with my friend, the soma.⁶

This too is a Vedic quotation.

We shall explain the word *rdūpe* later on.⁷

Pulukāma means a man of many desires. Man is indeed of many desires.⁸ This too is a Vedic quotation.

Asinvatī means eating insatiably.

Eating insatiably and devouring too much.⁹

This too is a Vedic quotation.

Kapanāḥ means creeping, i. e. worms.

O wise ones, as worms consume¹⁰ a tree.¹¹

This too is a Vedic quotation.

*Bhā-ṛjika*¹² means one whose light is well known.

With a banner of smoke, (kindled) with fuel, of well-known light.¹³ This too is a Vedic quotation.

*Rujānāḥ*¹⁴ means rivers: they break (*rujanti*) their banks.

He, whose enemy is Indra,¹⁵ crushed down the rivers.¹⁶

¹ Durga explains the word as 'drawing quickly'; and Grassman as 'stepping firmly', *op. cit.*, p. 735.

² vi. 55. 6.

³ Durga explains *janaśriyam* as 'one whose glory has become manifest', i. e. as a possessive compound, which is impossible from the accent.

⁴ Roth doubts the accuracy of Yāska's etymology, which is supported both by M. W. and Grassmann, *op. cit.*, p. 910.

⁵ viii. 32. 10.

⁶ viii. 48. 10.

⁷ See 6. 33.

⁸ i. 178. 5. Cf. Kālidāsa, *Kumāra-sambhava*, iv.

⁹ x. 79. 1.

¹⁰ Lit. steal.

¹¹ v. 54. 6. Durga also takes *vedhasaḥ* as an epithet of worms, i. e. who penetrate into the inside of a tree and consume its sap.

¹² Durga explains the word as 'of straight or steady light', and Grassmann, *op. cit.*, p. 391, 'of radiating light'.

¹³ x. 12. 2; AV. 18. 1. 30.

¹⁴ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1173.

¹⁵ Durga takes *indra-satruḥ* as a *tatpuruṣa* compound, but from the accent it is clearly a possessive compound.

¹⁶ i. 32. 6; TB. 11. 5. 4. 4.

This too is a Vedic quotation.

*Jūrñih*¹ (power, or army) is derived from (the root) *jū* (to speed), or *dru* (to run), or *du* (to hurt).

The army dispatched (against us) will not be strong.²

The oblation has reached you every day with protection.³

The food has reached you from all sides with protection. *Ghramsa* means day.

(Here ends the fourth section.)

*Upalaprakṣaṇī*⁴ means a woman who grinds grain on stones, or who throws grain down on stones. [Indra asked the seers, 'How does one live in famine?' One of them answered, 'Nine are the means of livelihood in famine, i. e. cart, pot-herbs, kine, net, restraining the flow of water, forest, ocean, mountain, and the king.' This stanza is explained by the mere reading of it.]⁵

(Here ends the fifth section.)

I am a bard, my father is a physician, my mother a stone-grinder. Planning in various ways, desirous of wealth, we live, following (others) like cattle; flow, Soma, flow for Indra's sake.⁶

I am a bard, i. e. a composer of hymns. My father is a physician. The word *tataḥ* is a synonym of offspring, it means father or son. Stone-grinder, i. e. she who prepares barley meal. *Nanā*, derived from (the root) *nam*, means either mother or daughter. Planning in various ways, i. e. working in various ways. Desirous of wealth, lovers of wealth. We follow the world like kine. 'Flow, Soma, flow for Indra's sake,' this is the solicitation.

Seated, he slays the higher one, in his lap.⁷ In the bosom.

*Prakalavid*⁸ means a trader, i. e. one who knows the small, even the minutest parts of a thing.

Bad friends, measuring like a trader.⁹

This too is a Vedic quotation.

¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 74; Grassmann, *op. cit.*, 493. According to Durga, *√jū* means to injure.

² i. 129. 8.

³ vii. 69. 4; cf. Roth, *loc. cit.*

⁴ Durga explains it to mean a maid-servant who prepares the necessary things used for pressing the soma; cf. also his remarks quoted by Roth, *op. cit.*, p. 74. 'Mill-woman'; cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 257. Cf. Brh. D. vi. 138.

⁵ The passage within square brackets is

omitted by MSS. of the shorter version and Durga, and is evidently irrelevant. Cf. Brh. D., *loc. cit.*

⁶ ix. 112. 3. Cf. Roth, *loc. cit.*

⁷ x. 27. 13. Indra lets the higher one, i. e. the cone in the form of rain-water, flow in the atmosphere. Durga.

⁸ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 75; 'reckoning the smallest part', Grassmann, *op. cit.*, p. 864.

⁹ vii. 18. 15.

*Abhyardhayajvā*¹ means one who offers sacrifices having made them into separate parts.

Pūṣā, who sacrifices in separate parts, pours down.²

This too is a Vedic quotation.

Ikṣe means thou rulest.

Thou rulest, O King, over the treasures of both (the worlds) indeed.³ This too is a Vedic quotation.

[*Kṣonasya* means of abode.]⁴

O Aśvins, ye gave a spacious abode to Kanva.⁵ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the sixth section.)

We are thy kinsmen.⁶ i.e. We in the nominative. Come to us, O Aśvins of equal power.⁷ i.e. To us, in the accusative.

With us who are equally strong, O Bull.⁸ i.e. With us, in the instrumental case.

Extend this to us, O Lord of wealth, and wielder of the thunderbolt.⁹ i.e. To us, in the dative case.

May he secretly separate the enemy even when far from us.¹⁰ i.e. From us, in the ablative.

Our desire spreads like the submarine fire.¹¹ i.e. Our, in the genitive case.

Bestow treasures on us, O Vasus.¹² i.e. On us, in the locative case.¹³

Pāthas means atmosphere: it is explained by the word *pathā*.¹⁴

Like a flying falcon, he sweeps down the atmosphere.¹⁵

This too is a Vedic quotation.

Water is also called *pāthas*, from drinking ($\sqrt{pā}$, 'to drink'). He observes the water of these rivers.¹⁶

This too is a Vedic quotation.

Food is also called *pāthas*, from swallowing ($\sqrt{pā}$, to swallow). O wise one, carry up the food of the gods.¹⁷

¹ 'Most munificent', Durga; 'distributing', Grassmann, *op. cit.*, p. 88.

² vi. 50. 5.

³ vi. 19. 10.

⁴ The passage within the square brackets is omitted by MSS. of the shorter recension only, and not by Durga.

⁵ i. 117. 8.

⁶ VS. 4. 22.

⁷ i. 118. 11.

⁸ i. 165. 7.

⁹ iii. 36. 10.

¹⁰ vi. 47. 13.

¹¹ iv. 30. 19; TB. ii. 5. 4.

¹² VS. 8. 18.

¹³ All these quotations, i.e. seven in all, have been cited to show that the word *asme* is used in all the seven cases.

¹⁴ 'Region, heavenly path, abode', Grassmann, *op. cit.*, p. 805; cf. Roth, *op. cit.*, p. 76.

¹⁵ ix. 63. 5.

¹⁶ vii. 34. 10.

¹⁷ x. 70. 10.

This too is a Vedic quotation.

*Savimani*¹ means at the stimulation. We (go) at the stimulation of the divine Savitr.² This too is a Vedic quotation.

Sapṛathās means broad all round. O Agni, thou art broad all round.³ This, too, is a Vedic quotation.

Vidathāni means knowledge. Urging forth knowledge.⁴ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the seventh section.)

Dependent on the sun as it were, all will indeed divide the wealth of Indra among the born and the yet to be born, with vigour; we did not think of every share.⁵

Absolutely dependent they approach the sun. Or else it may have been used for the sake of comparison, i.e. they approach Indra as if he were the sun. Distributing all the treasures of Indra: as he distributes treasures among those who are born and who are yet to be born. Let us think of that portion with vigour, with strength.

Ojas (vigour) is derived from (the root) *oj* (to be strong) or from *ubj* (to subdue).

*Āśīh*⁶ (a mixture of milk and soma) is (so called) from being mixed ($\bar{a}\sqrt{śī}$, to mix) or from being slightly cooked ($\bar{a}\sqrt{śrā}$, to cook). Now the other meaning of *āśīh* (benediction) is derived from the root *āśās* (to pray for).

For Indra, kine (yield) mixture.⁷ This too is a Vedic quotation. And also: That true benediction of mine to the gods.⁸

When the mortal has brought thy share, thou that swallowest most hast consumed the herbs.⁹

When the mortal has obtained thy share for thee, thou that swallowest most hast consumed the herbs. *Jigarti* means to consume, or to invoke, or to seize.

(We are) ignorant, (thou art) wise, we do not perceive thy greatness, thou indeed knowest, O Agni.¹¹

We are confused, but thou art not confused; we do not know, but thou, O Agni, surely knowest thy greatness.

¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 76; Grassmann, *op. cit.*, Grassmann, *op. cit.*, p. 187.

² vi. 71. 2.

³ v. 13. 4; SV. 2. 757.

⁴ iii. 27. 7; SV. 827.

⁵ viii. 99. 3; AV. 20. 58. 1; SV. 1. 267; 2. 669; VS. 33. 41.

⁶ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 76; 'mixture of hot things, an epithet of milk mixed with soma',

⁷ viii. 69. 6; AV. 20. 22. 6.

⁸ TS. iii. 2. 7. 2.

⁹ i. 163. 7; x. 72; VS. 29. 18.

¹⁰ Although very tired, the horse swallows grass. This is his greatness, for others in a similar state cannot even move. Durga.

¹¹ x. 4. 4.

Śāsamānaḥ means praising. (He) who praising verily offers your oblations with sacrifices.¹ This too is a Vedic quotation.

The god with favour turned towards the gods.² The god whose favour is directed towards the gods. [*Kṛp* is derived from the root *kṛp* (to pity), or from *kṛp* (to manage).]

(Here ends the eighth section.)

For I have heard that you are more liberal than a son-in-law, nay even more than a brother-in-law. Now with this oblation of soma, O Indra and Agni, I will compose a new hymn for you.³

I have heard that you are more liberal indeed than a would-be son-in-law,⁴ i.e. one whose son-in-lawship is not quite complete.⁵ It is well known that the people in the south apply the term *viāmātā* to the husband of a purchased maiden. By this is meant a bridegroom, whose relationship is not quite complete as it were. *Jāmātā* (son-in-law) is (so called because) he is the progenitor of *jā*, which means offspring. Nay even more than a brother-in-law, i.e. more liberal than a brother-in-law.⁶ They, who are well versed in primary causes, remark that a brother-in-law is (so called because) he comes very near on account of his relationship. Or else he is (so called because) he sows parched grain⁷ from a winnowing basket. *Lājāḥ* (parched grain) is derived from (the root) *lāj* (to parch). *Syam*, a winnowing basket, is derived from the root *so* (to finish). *Śūrpam* means a sieve for winnowing grain, it is derived from (the root) *śr* (to fall off). Now, O Indra and Agni, I shall compose [a new] altogether new hymn for you, along with this oblation of Soma.

We shall explain *omāsaḥ* later on.⁸

(Here ends the ninth section.)

O Lord of prayer, make the soma-presser glorious like *Kakṣivat*, the son of *Uśij*.⁹

O Lord of prayer, make the man who presses soma, i.e. who prepares soma, resplendent like *Kakṣivat*, the son of *Uśij*.

Kakṣivān, who possesses secluded apartments. *Auśija*, son of *Uśij*. *Uśij* is derived from (the root) *vaś*, meaning to desire. Or else the armpit

¹ i. 151. 7.

² i. 127. 1; AV. 20. 67. 3; VS. 15. 47; SV. 1. 465; 2. 1163.

³ i. 109. 2.

⁴ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 79.

⁵ i.e. One who lacks the qualities of a worthy son-in-law, but who pleases the girl's father by making many costly presents. Durga.

⁶ A brother-in-law, i.e. brother of the wife,

is very liberal in his gifts, because he is very desirous of pleasing his sister.

⁷ It is a part of the marriage ceremony. The brother-in-law takes grain from a winnowing basket and throws it on the head of the bride and bridegroom.

⁸ See 12. 40.

⁹ i. 18. 1; VS. 3. 28; cf. SV. 1. 189; 2. 813.

of a man may have been intended: make me, i.e. him (who has fine shoulders), O Lord of prayer, resplendent, me who press, prepare the soma.

(Here ends the tenth section.)

O Indra and Soma, let the wicked man, the vaunter of his evildeeds, be heated like a pot on the fire, being tormented by you. Bear unyielding enmity to the foe of prayer, the eater of raw meat, the malignant man of fierce eyes.¹

O Indra and Soma, (torment) the vaunter of evil deeds. *Agha* (evil deed) is derived from (the root) *han* with the preposition *ā* shortened, i.e. it kills. *Tapus* is derived from (the root) *tap* (to heat). Pot (*caru*) is (so called because) it is a heap of clay (*mṛc-caya*), or it may be derived from (the root) *car* (to walk), from it waters go up. (Bear enmity) to the foe of prayer, [i.e. one who hates a Brāhmaṇa, and who eats raw meat], to the eater of raw meat, [and to the man whose eyes are fierce], and to the man of dreadful eyes. 'Raw meat is (so called because) it is procured by carving,' say the etymologists. Bear enmity. Unyielding, not ceasing;² or else which may not be reconciled even by those who are free from malevolence. Malignant,³ i.e. a vagabond who goes about (saying) 'What now', or 'What is this, what is this?' for the sake of back-biting. *Pisunaḥ* (back-biter) is derived from (the root) *piś* (to adorn): he adorns (his yarns) in various ways.

(Here ends the eleventh section.)

Make thy powerful throng extensive like a net, go like a king accompanied by his minister, on an elephant. Hastening after the net with speed, thou shootest: transfix the fiends with darts that burn most fiercely.⁴

Make thy powerful throng. Powerful throng (*pājah*)⁵ is (so called) from being maintained (*√pāl*). *Prasitih* is (so called) from being fastened (*pra√si*): 'noose or net'. Go like a king who is accompanied by his minister, or who is the terror⁶ of his enemies, or who is followed by his own attendants, i.e. retinue well-nourished with food,⁷ or (riding) a fearless

¹ vii. 104. 2; AV. 8. 4. 2; cf. Roth, *op. cit.*, p. 78.

² 'Irreconcilable', Durga; cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 53.

³ 'Fiend', Grassmann, *op. cit.*, p. 325.

⁴ iv. 4. 1; VS. 13. 9.

⁵ 'Strength or power', Durga; cf. Roth, *op. cit.*, pp. 78-9.

⁶ Lit., who acts like a disease for his enemies.

⁷ i.e. His body-guard. Durga.

elephant. Hastening after the net with speed: the word *tṛṣvī* is a synonym of quick; it is derived from (the root) *tṛ* (to pass over), or from *tvar* (to hurry). Thou shootest, transfix the fiends with darts that burn, or enflame, or crush down most fiercely.

The disease of evil name, which attacks thy womb.¹

*Amīvā*² is explained by *abhyamana*, i.e. disease. 'Of evil name' signifies a worm (germ of disease) whose name is sinful. A worm (*kṛmih*) is (so called because) it grows fat (*√mid*) on raw flesh (*kravye*), or it may be derived from (the root) *kram*, meaning to creep, or from *krām* (to crawl).

Transcending all the evil deeds.³

Transcending all the crooked and wicked ways. *Apvā*,⁴ (something) transfix with which (a man) is separated (from life or happiness), i.e. disease or fear.

Away, O disease.⁵

This too is a Vedic quotation.

*Amatīh*⁶ means 'made at home', or one's own intellect.

Whose intellect is of a high order, whose lustre shone [at stimulation].⁷

This too is a Vedic quotation.

The word *śruṣṭī* is a synonym of quick: it pervades quickly.⁸

(Here ends the twelfth section.)

O Agni, sacrifice quickly for them, i.e. wise Bhaga and Nāsatyas, who are longing for it, in this sacrifice.

O Agni, offer oblations quickly to them who long for, i.e. desire, (their portions) in this sacrifice, i.e. Bhaga and Nāsatyas, i.e. Aśvins. 'They are ever true and never false,' says Aurnavābha. 'They are promoters of truth,' says Āgrāyana. Or else they are (so called because) they are nose-born.⁹ *Purandhi*¹⁰ means very wise. With reference to this, who is very wise? Some think it to be an epithet of Bhaga, who is placed prior to it (in the stanza); according to others, it refers to Indra: he is of manifold

¹ x. 162. 2; AV. 20. 96. 12.

² Cf. Roth, *op. cit.*, p. 80; Grassmann, *op. cit.*, p. 93.

³ AV. 12. 2. 28. The word *daritam* does not occur in the RV. So Yāska was obliged to seek his illustration from AV.

⁴ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 80.

⁵ Frag. of x. 103. 12; AV. 3. 2. 5; VS. 7. 44; see 9. 33; cf. SV. 2. 121.

⁶ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 80; Grassmann, *op. cit.*, p. 90, 'weight, sunshine', &c.

⁷ AV. 7. 14. 2; SV. 1. 464. The word occurs twice in RV. i. 64. 9: 73. 2; but Yāska quotes neither of them.

⁸ 'Immediately', Grassmann, *op. cit.*, p. 1439.

⁹ Cf. 12. 1.

¹⁰ 'Bountiful', Grassmann, *op. cit.*, p. 824.

activities,¹ and the most dreadful shatterer of cities. Others take it to mean Varuṇa, i.e. who is praised with regard to his intelligence.

This supernatural power of the most wise one.² This too is a Vedic quotation.

The word *ruśat*³ is a synonym of colour; it is derived from (the root) *ruc*, meaning to shine.

The brilliant strength of the kindled one has been seen.⁴ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the thirteenth section.)

There is indeed kinship, O gods destroyers of malignant persons, and there is friendship among you.⁵

O gods destroyers of those who seek to injure others,⁶ of you there is indeed kinship, and there is friendship among you. *Apyam* (friendship) is derived from (the root) *āp* (to obtain).

*Sudatrah*⁷ means bountiful giver. May Tvaṣṭā the bountiful giver distribute wealth among us.⁸ This too is a Vedic quotation.

*Suvidatrah*⁹ means benevolent. O Agni, come towards us with benevolent gods.¹⁰ This too is a Vedic quotation. *Ānuṣak*¹¹ is the name of a series of succession, it clings one to the other.

They spread the grass successively.¹² This too is a Vedic quotation.

*Turvaṇih*¹³ means overpowering.

He, the overpowering, the great, the dustless, (shines) in the atmosphere.¹⁴ This too is a Vedic quotation.

Girvaṇāh means a god: they win him over with hymns.

The agreeable; the sublime hymn to the god.¹⁵ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the fourteenth section.)

¹ According to Durga, *dhi* is a synonym of work, hence *purandhi* means one of manifold activities.

² v. 85. 6.

³ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1177.

⁴ v. 1. 2; SV. 2. 1097.

⁵ viii. 27. 10.

⁶ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 80; 'who eat violently', Grassmann, *op. cit.*, p. 1167.

⁷ 'Liberal, lending out', Grassmann, *op. cit.*, p. 1534.

⁸ vii. 34. 22; VS. 2. 24; 8. 14.

⁹ 'Of good knowledge', Grassmann, *op. cit.*, p. 1552.

¹⁰ x. 15. 9; AV. 18. 3. 48.

¹¹ 'In succession', Grassmann, *op. cit.*, p. 178.

¹² viii. 45. 1; SV. 1. 133: 2. 688; VS. 7. 32.

¹³ 'Victorious, triumphant', Grassmann, *op. cit.*, p. 543; cf. Roth, *op. cit.*, p. 81.

¹⁴ i. 56. 3. Durga takes *areṇu paumsye* as one compound, but they are two different words, as is indicated by the accent.

¹⁵ viii. 89. 7; SV. 2. 781.

The wind-tossed gods, who seated in a well-tossed region, created all these beings together.¹

In a well-stirred region, the group of atmospheric gods who are stirred by breath,² i.e. wind, and who, while satisfying the earth with fluids, created living beings. The principal clause 'they sacrificed' has been passed over.

Straight is that spear of thine, O Indra.³

(The spear) which is hurled towards the enemy or which has reached the enemy.⁴

By his skill, he won everything on which the stake was laid.⁵

By his skill, he won all that on which the stake was laid.

Like a procreating bull, (Agni) has been generated with sacrifices.⁶

(Here ends the fifteenth section.)

Enjoying they have stood forth to you, all of you have become the chiefs, O Rbhus.⁷

Enjoying⁸ they have stood⁹ forth to you. All of you have become the chiefs by going in front, [or by swallowing first of all], or by accomplishing first of all. Or else, the word *agriyā* is *agram* itself with meaningless case-termination.

O Indra, none eat these prescribed oblations, bestow upon us cooked food and soma.¹⁰

O Indra, eat these prescribed oblations and bestow food. The word *canas*¹¹ is a synonym of food. *Pacati* is used as a noun.

Accept it cooked from the fatty portion.¹²

This too is a Vedic quotation. Or else it may be in the dual number. It is well known when it is in the singular.

Just as: The cooked oblation of rice, O Agni!¹³

*Śurudhah*¹⁴ means waters: they restrain heat well. They are indeed the first waters of the sacred rite.¹⁵

¹ x. 82. 4; VS. 17. 28.

² 'A-sūrta, non-bright, dusky', Grassmann, *op. cit.*, p. 157; Roth, *loc. cit.*

³ i. 169. 3.

⁴ In battle, on account of heated imagination, enemies exclaim, 'Oh it is hurled towards me, it is hurled towards me'. Durga.

⁵ v. 44. 8; see 1. 15.

⁶ vi. 12. 4.

⁷ iv. 34. 3.

⁸ 'Being attended upon by the gods.' Durga.

⁹ Durga paraphrases *pra asthuh* by *prasthī-tāni*, i.e. prescribed. It is quite wrong, for *asthuh* is root ao. 3rd pl. of *sthā*.

¹⁰ x. 116. 8.

¹¹ 'Pleasure, satisfaction, grace', Grassmann, *op. cit.*, p. 435.

¹² Cf. VS. 21. 60.

¹³ iii. 28. 2.

¹⁴ 'Hero, strength, invigorating draughts', Grassmann, *op. cit.*, p. 1407.

¹⁵ iv. 23. 8; cf. 10. 41.

*Aminah*¹ means immeasurable, great, or invulnerable.

Immeasurable with forces.² This too is a Vedic quotation.

Jajjhatih means waters (so called because) they produce a sound.

The Maruts like the waters.³ This too is a Vedic quotation.

*A-pratiškutah*⁴ means unopposable, or unrestrainable.

For us who are unrestrainable.⁵ This too is a Vedic quotation.

*Śāsādānah*⁶ means eminent.

Eminent he has surpassed even his own intellect.⁷ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the sixteenth section.)

*Sṛprah*⁸ (supple) is (so called) from slipping (*√sṛp*).

This other (meaning of) *sṛprah* is derived from the same root also, i.e. clarified butter, or oil.

(We invoke) the supple-armed for our protection.⁹

This too is a Vedic quotation. *Karasnau* means two arms: they are the promoters¹⁰ of actions (*√kr* *√snā*).

*Su-śipram*¹¹ is explained by the same also. O thou having very supple limbs, in the food rich in kine.¹² This too is a Vedic quotation.

*Śipre*¹³ means the two jaws or the two nostrils. *Hanu* (jaw) is derived from (the root) *han* (to kill). *Nāsikā* (nose) is derived from (the root) *√nas* (to join).

Open the jaws and pour forth the milk beverage.¹⁴

This too is a Vedic quotation.

*Dhenā*¹⁵ (milk beverage) is derived from (the root) *dhā* (to put).

*Ramsu*¹⁶ (delightful) is (so called) from giving delight (*√ram*).

He the delightful one perceived with his variegated light.¹⁷

This too is a Vedic quotation.

*Dvi-barhāh*¹⁸ means one who is great in two, i.e. the atmospheric and the celestial regions.

¹ From *√am* (to go): 'impetuous', MW.; 'mighty', &c., Grassmann, *op. cit.*, p. 93.

² Frag. of vi. 19. 1; VS. 7. 39.

³ v. 52. 6.

⁴ 'Irresistible', Grassmann, *op. cit.*, p. 79.

⁵ i. 7. 6; AV. 20. 17. 12.

⁶ 'Presumptuous, self-confident, splendid, victorious', Grassmann, *op. cit.*, p. 1377.

⁷ i. 33. 13.

⁸ 'Spreading, extending, oily', &c., Grassmann, *op. cit.*, p. 1577.

⁹ viii. 32. 10; SV. 1. 217.

¹⁰ Lit., bathers (*pra-snātārau*).

¹¹ 'Having beautiful lips', Grassmann, *op. cit.*, p. 1554.

¹² viii. 21. 8.

¹³ 'Lips', Grassmann, *op. cit.*, p. 1394.

¹⁴ i. 101. 10.

¹⁵ 'Milk cow, mare', &c., Grassmann, *op. cit.*, p. 695.

¹⁶ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1129.

¹⁷ ii. 4. 5.

¹⁸ Having 'twofold strength or greatness', &c., Grassmann, *op. cit.*, p. 652.

And the doubly great, immeasurable with his strength.¹

This too is a Vedic quotation.

*Akraḥ*² (fort) is (so called) from being attacked. Like a fort, the supporter of enemies in battle.³ This too is a Vedic quotation.

Urāṇaḥ means making abundant.

From days of yore, thou art employed as a messenger, making (the small) abundant.⁴ This too is a Vedic quotation.

*Stīyāḥ*⁵ means waters, (so called) from being collected together.

The sprinkler of rivers and the rainer of waters.⁶ This too is a Vedic quotation.

*Stīpāḥ*⁷ means guardian of waters, or one who guards them who approach him (for protection).

May he be our guardian, aye the protector of our bodies.⁸ This too is a Vedic quotation.

*Jabāru*⁹ means one who grows with speed, or who grows causing others to decay, or who grows swallowing (darkness or juice).

The sun was placed on high in the beginning of creation.¹⁰ This too is a Vedic quotation.

*Jarātham*¹¹ means a hymn; it is derived from (the root) *gr* (to invoke).

Addressing the hymn, sacrifice to the wise one for wealth.¹² This too is a Vedic quotation.

The word *kuliśa*¹³ is a synonym of thunderbolt; it is the shatterer of banks.

Like the branches (of a tree) cut down by the thunderbolt, the cloud rests being in close contact with the earth.¹⁴

A branch of a tree, (so called because) it is attached to it. This other (meaning of) *skandha*,¹⁵ i.e. shoulder, is derived from the same root also: it is attached to the body. The cloud lies on earth, being in close contact with it.

¹ vi. 19. 1; VS. 7. 39.

² 'Standard of an army, banner', Grassmann, *op. cit.*, p. 5.

³ iii. 1. 12.

⁴ iv. 7. 8.

⁵ 'Snow-field, glacier', Grassmann, *op. cit.*, p. 1590.

⁶ vi. 44. 21.

⁷ 'Protector of the household', Grassmann, *loc. cit.*; 'well', Durga.

⁸ x. 69. 4.

⁹ 'Hastening', Grassmann, *op. cit.*, p. 477; 'the disk of the sun', Durga.

¹⁰ iv. 5. 7.

¹¹ 'Making old, demon', MW.; 'an epithet of Agni as a consuming agent', Grassmann, *op. cit.*, p. 481.

¹² vii. 9. 6.

¹³ 'Axe, hatchet', Grassmann, *op. cit.*, p. 330.

¹⁴ i. 32. 5.

¹⁵ i.e. From *√skandh* 'to be attached'.

*Tuñjah*¹ (gift) is derived from (the root) *tuj*, meaning to give.

(Here ends the seventeenth section.)

I do not lack excellent praise of Indra, the wielder of the thunderbolt, in these subsequent hymns which are addressed to him at every gift.²

I find there is no end to the praise of Indra, the wielder of the thunderbolt, in these subsequent hymns which are addressed to him at every gift.

*Barhaṇā*³ means strongly.

The far-famed demon was strongly made.⁴ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the eighteenth section.)

Illustrious indeed becomes that man who presses the soma-juice for him during day and during night. The mighty Indra, lord of wealth, strips him bare, who amasses wealth, who is fond of decorating his body, and who is a companion of selfish men.⁵

The word *ghraṁsa* is a synonym of day, (so called because) juices are evaporated during this period. *Ūdhas*⁶ means the udder of a cow, (so called) because it is more raised than the other parts, or because it is fastened near the abdomen. From the analogy of giving fatty fluids,⁷ night is called *ūdhas* also. The man who presses soma for him during the day and even during the night becomes indeed illustrious.

He strips him bare, i.e. the mighty lord of wealth strips him bare—the man who amasses wealth, who is averse to the spread of righteousness; who is fond of ornaments, who does not sacrifice, who is a fop, who decorates his body gaudily; who is selfish, who is the friend of selfish men.⁸

He cleft the strongholds of him who lay in the bowels of earth, Indra shattered the lofty draught.⁹

Indra cleft the strongholds of him who lay in the holes of earth¹⁰ and shattered the lofty cloud.

(Here ends the nineteenth section.)

¹ 'Shock, assault', MW.; 'start, run, pressing or pushing forward', Grassmann, *op. cit.*, p. 540.

² i. 7. 7; AV. 20. 70. 30.

³ 'Great growth, or slaughter', Durga; 'strength, might', &c., Grassmann, *op. cit.*, p. 900; 'tearing, pulling', MW.

⁴ i. 54. 3.

⁵ v. 34. 3.

⁶ Yāska derives *ūdhas* from *ud√han* or from

upa√nah; cf. Lat. *uber*, Gk. *oûthap*, AS. *ūder*, Irish *uth*, Ger. *euter*.

⁷ i.e. Dew, Durga.

⁸ 'A companion of the parsimonious', Grassmann, *op. cit.*, p. 318, and *tatanuṣṭi*, 'bragging, ostentatious', p. 512.

⁹ i. 33. 12.

¹⁰ Durga explains *itibīśa* as cloud, i.e. who rests having closed the outlets (*bīla*) of water, which causes the food (*ilā*) to grow.

Hastening forth for this Vṛtra, O lord who can hold much, hurl the thunderbolt on him. Desiring channels, for the waters to flow, rend him across like the joint of a cow.¹

Hastening forth, O Lord, hurl the thunderbolt quickly on this Vṛtra. *Kiyedhā*² means one holds so much (= *kiyad-dhā*), or one who surrounds many attackers. Desiring channels for the waters to flow, rend the joints of the clouds like those of a cow.

Bhṛmi (whirlwind)³ is derived from (the root) *bhram* (to move).

Causing enlightenment, thou art the whirlwind of men.⁴ This too is a Vedic quotation.

*Viṣpitaḥ*⁵ means great expanse.

Conducting us across this great expanse.⁶ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the twentieth section.)

Let that fluid of ours be wonderful, a cover for many and a self for others. May the brilliant Tvaṣṭā, who loves us, release it for our prosperity and wealth.⁷

May Tvaṣṭā, who loves, i. e. longs for us, release that quickly-flowing, great and self-amassed water⁸ for the prosperity of our wealth.

Rāspinaḥ means noisy; it is derived from (the root) *rap* (to chatter), or *ras* (to make a sound).

Of the life of the noisy.⁹ This too is a Vedic quotation.

Rñjati means to decorate.

[Thou decoratest thy strength at day-breaks.¹⁰ This too is a Vedic quotation.]¹¹

The word *ṛju* is derived from the same also.

(Let) Varuṇa (lead us) with right guidance.¹² This too is a Vedic quotation.

¹ i. 61. 12; AV. 20. 35. 12.

² Durga construes *kiyedhā* with Vṛtra, i. e. the cloud who holds unmeasured quantities of water. He overlooks the fact that Vṛtra is in the dative, while *kiyedhā* is in the nominative case. Grassmann (*op. cit.*, p. 326) explains it as 'distributing much'.

³ i. e. Thou bringest men into the wheel of transmigration.

⁴ i. 31. 16.

⁵ Something which spreads far and wide on every side, i. e. the wheel of transmigration, Durga. 'Danger, affliction', Grassmann, *op. cit.*, p. 1310.

⁶ vii. 60. 7.

⁷ i. 142. 2; AV. 5. 27. 10.

⁸ Durga explains *turīpa* as water, i. e. rain-water, and Grassmann as 'fluid, seminal fluid', *op. cit.*, p. 542. Durga explains *nābhāna* = *na + a + bhāna*, i. e. brilliant.

⁹ Frag. of i. 22. 4.

¹⁰ x. 76. 1; cf. Bṛh. D. 7. 116.

¹¹ Durga remarks that Yāska does not cite any Vedic passage to illustrate *rñjati*, for it is explained by *bhārjika*. However, some MSS. give RV. iv. 8. 1.

¹² i. 90. 1; SV. 1. 218.

*Pratadvasū*¹ means they two who have obtained wealth.

O Indra, urge the two bay steeds that have obtained wealth towards us.² This too is a Vedic quotation.

(Here ends the twenty-first section.)

Send our sacrifice for the worship of the gods, send our prayer for the obtainment of wealth; release the udder at the performance of the sacred rites, let waters be obedient to our call.³

Send forth our sacrifice for worshipping the gods, send forth our prayer for the obtainment of wealth. At the performance of sacred rites, at the performance of sacrifice or the yoking of sacrificial car. A car (is so called because) it is covered with the excrement of the animal, or because it moves slowly, or because it produces a creaking sound when it moves. Let waters be obedient to our call full of comfort. Let waters be full of comfort for us.

O Indra, offering much that is good.⁴

O Indra, giving much that has to be won.

Hating the impious, king of both, Indra offers to tribes and men.⁵

He scatters the impious, and always hates them who do not press the soma-juice. He distributes wealth among the soma-pressers. King of both, i. e. king of celestial and terrestrial wealth. The two words *coṣkūyamāṇa* and *coṣkūyate* are reduplicated forms.

Sumat means of one's own accord. That on which my heart is set has approached me of its own accord.⁶

Let that on which my heart is set approach me of its own accord, i. e. by (means of) the sacrifice. This stanza is used in the horse-sacrifice.

Diviṣṭiṣu means sacred rites which lead to heaven. Abundance of wealth consisting of hundred horses in the sacred rites of Kuruṅga.⁷

Sthūra (abundant) is (so called because) it becomes great having been collected in all measures. *Anu* (minute) means something which is not abundant. It is the preposition *anu* (used as a noun) with its suffix dropped like *samprati*. *Kuruṅga* was the name of a king, (so called) because he attacked (the tribe of) the Kurus, or because he attacked the dynasties (of his enemies). *Kuru* is derived from (the root) *kṛt* (to cut).

¹ 'Increasing riches', Grassmann, *op. cit.*, p. 867.

² viii. 13. 27.

³ x. 30. 11.

⁴ i. 33. 3.

⁵ vi. 47. 16.

⁶ i. 162. 7; VS. 35. 30.

⁷ viii. 4. 19; 24. 29; cf. Bṛh. D. 6. 44.

The word *krūra* (cruel) belongs to the same root also. *Kula* (family) is derived from (the root) *kuṣ* (to knead), it is kneaded.

Dātah (messenger) has been explained.¹

Jinvatiḥ means to animate.

Clouds animate the earth, fires the sky.² This too is a Vedic quotation.

(Here ends the twenty-second section.)

Amatraḥ means 'without measure', 'great', or 'one who is invulnerable'.

Great without measure, mighty in a fortified place.³ This too is a Vedic quotation.

The wielder of thunderbolts is praised as identical with the hymn.⁴

The wielder of thunderbolts is praised as equal to the hymn.

*Anarśarātim*⁵ means one whose gifts are not vulgar. Vulgar, sinful, unpleasant, crooked.

Praise well the giver of wealth, whose gifts are not vulgar.⁶ This too is a Vedic quotation.

*Anarvā*⁷ means one who is not dependent on others.

Increase the independent, mighty, sweet-tongued, and praiseworthy lord of prayer with hymns.⁸

Increase the lord of prayer, who is independent, who does not depend on others, the mighty, the sweet-tongued (whose speech is delightful), or whose tongue is fascinating, the praiseworthy, with hymns, i.e. stanzas of praise, which are the means of worship.

*Asāmi*⁹ is the opposite of *sāmi* (incomplete). *Sāmi* is derived from the root *so* (to kill).

Liberal givers, bear this complete strength.¹⁰

O ye whose gifts are delightful, bear this strength which is complete.

(Here ends the twenty-third section.)

Let me not make thee angry like a wild beast at the time of soma-pressing by straining the soma, or by my always beseeching hymns; for who has not besought the Lord?

¹ See 5. 1.

³ iii. 36. 4.

⁵ 'Whose gifts injure not', Grassmann, *op. cit.*, p. 53.

⁶ viii. 4; AV. 20. 58. 2.

² i. 164. 51.

⁴ x. 22. 2.

⁷ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 52.

⁸ i. 190. 1.

⁹ 'Not half, quite complete', Grassmann, *op. cit.*, p. 154.

¹⁰ i. 39. 10.

May we, always beseeching with our hymns, songs, praises, and the straining of the soma,¹ not make thee angry like a wild beast at the time when soma is pressed; for who has not besought the Lord? *Galdā*² means vessels, (so called) because the extracted juice is stored in them.

Let the soma-draughts flow into thee, aye! and the extracted juices of vessels.³ These two words are inflected in various cases. Here it (*galdā*) means the juices which have been extracted in the vessels.

(Here ends the twenty-fourth section.)

We do not think ourselves guilty, or poor, or devoid of lustre.⁴

We do not think ourselves to be sinful, or destitute, or devoid of lustre. We are celibate, devoted to study, austerities, generosity, and activity, said the seer.

*Bakura*⁵ means one who gives light, or who inspires awe, or who runs effulgent.

(Here ends the twenty-fifth section.)

O Aśvins, working wonders; sowing the grain with the plough, milking food for man, blasting the impious foe with lightning, you made far-spreading light for the Ārya.⁶

[O Aśvins, sowing grain, as it were, with a plough.] *Vṛka* means a plough, (so called) from cutting. *Lāṅgala* (plough) is derived from the root *lag* (to cling), or it is (so called) because it has a tail. *Lāṅgūla* (tail) is derived from (the root) *lag* (to cling), or from *laṅg* (to wave), or from *lamb* (to hang down). Milking food for man. O fair ones!⁷ Blasting the impious foe with lightning or with (a flood of) water. *Ārya* means the son of the lord.

Bekanātāh are, indeed, the usurers, (so called) because they make (their principal sum) double, or because they advance on (security) of double (value), or because they demand double (price).

Indra overcomes all the usurers who behold the daylight and the dishonest merchants.⁸

Indra subdues all usurers who behold the daylight, who behold the sun,

¹ viii. 1. 20; SV. 1. 307.

² 'Straining of soma', Grassmann, *op. cit.*, p. 388.

³ i. 15. 1; vii. 92. 22; SV. 1. 197. 2; 1010; VS. 8. 42.

⁴ viii. 61. 11.

⁵ 'A wind-instrument used in war', Grassmann, *op. cit.*, p. 897.

⁶ i. 117. 21.

⁷ Durga explains *dasrau* as 'enslavers of enemies', or 'the promoters of works like agriculture, &c., by means of rain'. The passage consisting of the etymological explanations, from *Vṛka* . . . up to (hang down), is omitted by Durga.

⁸ viii. 66. 10.

whose vision is limited to the present only, who do not see the (future) days by their action. Merchants are traders.

(Here ends the twenty-sixth section.)

O Ādityas, run to us the living ones before the slaughter; where are you, the hearers of our call? ¹

O Ādityas, run ² to us while we are still alive, i.e. before we are slain; where are you, the hearers of our invocations? It is known to be the composition of the fish caught in a net. The fish ³ are (so called because) they float in water, or they revel in eating each other. Net is (so called) because it moves in water, or it is set in water, or it lies in water.

Amhuraḥ means distressed. The word *amhūrāṇam* is derived from the same root also.

Taking away from the distressed. ⁴ This too is a Vedic quotation.

The wise established seven boundaries, transgressing even one of them a man falls into distress. ⁵

The wise made seven boundaries, a man going beyond even one of them becomes distressed. They are theft, adultery, killing of a learned man, abortion, drinking, habitual addiction to wickedness, and false accusation of heinous crime. ⁶

Bata is a particle, it is (used) to denote distress and compassion.

(Here ends the twenty-seventh section.)

Alas! thou art a weakling, O Yama, we have not found any heart or spirit in thee. Another, indeed, will embrace thee, resting on thy breast like a woodbine on a tree. ⁷

A weakling, i.e. devoid of all strength. O Yama, thou art a weakling, i.e. of little strength. I do not know ⁸ thy heart, thy mind. Another woman, indeed, will embrace thee, joined with thy breast like a woodbine with a tree. *Libujā* (woodbine) means a creeper: it clings (\sqrt{li}), distributing (*vi-bhaj-antī*). *Vratati* (creeper) is (so called) from selecting (\sqrt{vr}), or from entwining (\sqrt{si}), or from spreading (\sqrt{tan}).

¹ viii. 67. 5.

² Yaska paraphrases *abhi-dhetana* by *abhi-dhāvata*. The former is imp. of $\sqrt{dhā}$ with *abhi*.

³ *Matsyāḥ* (fish) is derived from \sqrt{syand} (to float) and *mādhū* (water).

⁴ i. 105. 17.

⁵ x. 5. 6; AV. 5. 1. 6.

⁶ The sentence is quoted by Sāyaṇa in his

commentary on x. 5. 6. In Max Müller's second edition of the RV. with Sāyaṇa, the word *bhrūṇahatyām* is omitted, consequently the number of boundaries is six instead of seven.

⁷ x. 10. 13; AV. 18. 1. 15.

⁸ Yaska paraphrases *avidāma* by *vi-jānāmi*. The former is the 1st per. plur. aor. of \sqrt{vid} ; the latter 1st per. sing. pres. of $\sqrt{jñā}$.

Vātāpyam means water: wind (*vātā*) causes it to swell ($\sqrt{ā}$ *pyai*).

Purifying the water, the delight of all. ¹ This too is a Vedic quotation.

As a trembling young bird has been placed on a tree. ²

As a trembling, or anxiously longing, young bird, i.e. the young offspring of a bird. Śākalya has analysed *vāyāḥ* into *vā* and *yāḥ*: then the finite verb would have had the acute accent, and the sense have been incomplete.

The word *ratharyati* ³ means one desirous of something accomplished, or one who desires a chariot.

This god desires a chariot. ⁴ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the twenty-eighth section.)

Fatten the perennial cow like food. ⁵ i.e. which never runs dry. ⁶

Ādhavaḥ ⁷ (agitator) is so called from agitating.

Thou art the perfection of intellects and agitator of priests. ⁸ This too is a Vedic quotation.

Anavabravaḥ ⁹ means one whose speech is irreproachable.

Like Indra, thou bringest victory, and thy speech is irreproachable. ¹⁰ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the twenty-ninth section.)

Go to the hill, O barren, one-eyed, hideous, ever-screaming (famine). We frighten thee away with those heroes (lit. beings) of the cloud. ¹¹

O barren, one-eyed, hideous (famine). 'One-eyed (is so called because) his sight is crooked,' says Aupamanyava. Or it may be derived from the root *kaṇ*, meaning to be small.

The verb *kaṇ* is used to denote the smallness of sound, as 'it sounds inaudible'. A (person) is called *kaṇa* on account of the smallness of his size, and *kāṇa* on account of his short vision, i.e. one-eyed. 'Hideous, i.e. whose manner of walking is crooked,' says Aupamanyava. Or the word (*vi-kaṇa*) may be derived from (the root) *kuṭ* (to be crooked) by metathesis: he is very crooked. Ever-screaming, always screeching, go to the hills. With the heroes of the cloud. *Śirimbitha* ¹² means a cloud: it is

¹ ix. 35. 5.

² x. 29. 1; AV. 20. 76. 1.

³ 'One who drives in a chariot', Grassmann, *op. cit.*, p. 1139; 'one who desires speed (*raṁhaṇam*)', Durga.

⁴ ix. 3. 5; SV. 2. 609.

⁵ vi. 63. 8.

⁶ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 152.

⁷ 'Shaker, exciter, mixture, combination', Grassmann, *op. cit.*, p. 177.

⁸ x. 26. 4.

⁹ Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 53.

¹⁰ x. 84. 5; AV. 4. 31. 5.

¹¹ x. 155. 1; cf. Brh. D. viii. 60.

¹² 'Appellation of a man', Grassmann, *op. cit.*, p. 1395.

shattered in the atmosphere. *Biṭham* means atmosphere. *Biṭham* is explained by *bīṛiṭa*.¹ We frighten thee away with its heroes, i. e. waters. Or else, *śirimbīṭha* is (a name of the seer) Bhāradvāja, who endowed with black ears, destroyed evil fortune (with this stanza). We frighten thee away with his heroes, i. e. actions. The verb *cālay* means to frighten.

*Parāśaraḥ*² means a seer, born from the old and exhausted Vasiṣṭha.

The seer Vasiṣṭha (surrounded by) a hundred demons.³ This too is a Vedic quotation.

Indra is called *parāśara* also, he is the destroyer of [other] demons.

Indra was the destroyer of the demons.⁴ This too is a Vedic quotation.

*Krivirdatī*⁵ means having sharp teeth.

Where your bright weapon, having sharp teeth, rends.⁶ This too is a Vedic quotation.

*Karūlatī*⁷ means having gaps in the teeth. [Or else, having seen some god with gaps in his teeth, the seer made this remark.]

(Here ends the thirtieth section.)

May god Aryaman give you all fair and beautiful things. O destroyer (of enemies), may Pūṣā, Bhaga, and the god having gaps in his teeth give you all fair and beautiful things.⁸

Fair (is so called because) it is to be won. Destroyer (is so called) from destroying. But who is the god who has gaps in his teeth? According to some, it is an epithet of Bhaga who comes before it. According to others, this god is Pūṣā, because he has no teeth.⁹ Pūṣā is without teeth, says a Brāhmaṇa passage.

O Indra, (make) the tribes liberal and sweet in speech.¹⁰

O Indra, make us men charitable and soft in speech.¹¹ This noxious creature thinks me to be without a hero.¹²

This imp desirous of making mischief takes me to be of little strength as it were.

Idamyaḥ means desiring this. Moreover, it is used in the sense of 'like that'. The expression 'Indra desirous of wealth' here means 'having wealth'.

¹ See 5. 27.

² 'Destroyer, annihilator', Grassmann, *op. cit.*, p. 783.

³ vii. 18. 21.

⁴ vii. 104. 21; AV. 8. 4. 21.

⁵ 'Having bloody, formidable teeth', Grassmann, *op. cit.*, p. 359.

⁶ i. 166. 6.

⁷ 'Having decaying, shattered teeth', Grassmann, *op. cit.*, p. 315.

⁸ iv. 30. 24; cf. Brh. D. iv. 138.

⁹ Cf. Brh. D. iv. 139.

¹⁰ i. 174. 2.

¹¹ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 377.

¹² x. 86. 9; AV. 20. 126. 9; cf. Brh. D. 1. 53.

Rich in horses, kine, chariots, and wealth.¹ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the thirty-first section.)

What are the cows doing in the country of the barbarians? They neither get the milk (to mix) with soma, nor kindle fire. Bring to us the wealth of the usurer. Subdue the low-born to us, O lord of wealth.²

What are the cows doing in *Kikāṭa*? *Kikāṭa*³ is the name of a country where the non-Aryans dwell.

Non-Aryan tribes are (so called because it is said), 'What have they done?' or their assumption is that religious rites are useless. They neither get the milk to mix with the soma, nor kindle fire. Bring to us the wealth of the usurer. *Maganda*⁴ means a usurer: he advances with the thought that it will come back to him; his son, i. e. born in the family of great usurers, is called *pramaganda*. Or it means an epicurean who assumes that this is the only world and there is no other. Or it may mean impotent,⁵ fond of sexual intercourse; or one who paralyses himself, i. e. his testicles. He makes his testicles firm as two pins. Low-born, born in a low family, or whose family is low.⁶

Śākhā (branch) is derived from (the root) *śak* (to be able).

Āṇi (testicles) are (so called) from being fitted (*araṇāt*).

O lord of wealth, subdue him to us. The verb *radhyati* means to subdue.

*Bundah*⁷ means an arrow. [Arrow] it pierces, it inspires awe, or it shines when it flies.

(Here ends the thirty-second section.)

Thy bow is most powerful, strongly made, and well shaped. Thy arrow is golden and swift. Both thy arms which knock down enemies and increase sweetness (for us) are well equipped and fit for war.⁸

Powerful, having a great capacity of discharging arrows, or having an enormous capacity of discharging arrows. Thy bow is well made, well shaped, delightful. Thy golden arrow is the accomplisher. Both thy arms are [fit for battle] beautiful, well equipped for battle. *Rdūpe* means

¹ i. 51. 14.

² iii. 53. 14.

³ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 350. Sōyaṇe explains *Kikāṭa* as *atheists* who have no faith and say: 'What is the use of sacrifice, sacred rites, gifts, and oblations? Eat and drink, for there is no world other than this.' 'A name of non-Aryan tribes', Grassmann, *op. cit.*, p. 327.

⁴ Sāyaṇa explains it as the name of a king also.

⁵ The wealth of such a person, like that of a usurer, is not spent in religious works. Durga.

⁶ According to Sāyaṇa, *naicāsākhā* is the name of a city.

⁷ 'Bow, arrow', Grassmann, *op. cit.*, p. 910.

⁸ viii. 77. 11.

knocking down by movement, knocking down by motion, [knocking down by sound, knocking down at great distance], or piercing the vital parts by movement, by motion, [piercing from the sound, or piercing from a distance].

(Here ends the thirty-third section.)

From the mountains, Indra transfixes the mellow cloud and held his well-aimed arrow.¹

From the mountains Indra held the well-aimed arrow and transfixes the well-ripe cloud, the giver of rain-water.

Vṛndam and *vṛndāraka* are explained by *bunda* (arrow).

(Here ends the thirty-fourth section.)

This same sacrificer, who is the maker of Yama, carried oblations which the gods enjoy. He is generated every month, day by day; the gods appointed him their oblation-bearer.²

This same sacrificer, who is the maker of Yama, carries food which the gods eat. He is generated every month, every fortnight, day after day. And the gods appointed him their oblation-bearer.

*Uḅam*³ is derived from the root *ūrṇu* (to cover), or from *vr* (to cover). Great was that cover and compact also.⁴ This too is a Vedic quotation.

*Rbīsam*⁵ means one whose lustre is gone, or taken away, or concealed, or lost.

(Here ends the thirty-fifth section.)

You covered the fire with snow during the day. You have bestowed on him strength rich in food. You have brought fire on earth, and you have raised the whole group for their welfare, O Aśvins.⁶

You have covered fire with snow, i.e. water, during the day, i.e. at the end of the summer season. You have bestowed on us and Agni strength rich in food. You have raised that fire which is inside *rbīsa*, i.e. earth, herbs, trees of forests and waters. The whole group, i.e. a group consisting of all classes of every kind.

Gaṇa (group) and *guṇa* (quality) are (so called because) they count. All the herbs and living beings who spring to life on earth during the rainy season are but forms of the Aśvins. With these words, the seer praises them, the seer praises them.

(Here ends the thirty-sixth section.)

¹ viii. 77. 6.

² x. 52. 3.

³ *Eihaut*, membrane round the embryo, Grassmann, *op. cit.*, p. 266.

⁴ x. 51. 1.

⁵ According to Durga, it means earth, on account of its non-luminous character.

⁶ i. 116. 8; cf. Brh. D. ii. 110.

CHAPTER VII

Now, therefore, (we shall explain) the section (of the *Nighaṇṭu*) relating to deities. The section, which enumerates appellations of deities, to whom panegyrics are primarily addressed, is called *daivatam*, i.e. relating to deities. The following is the detailed examination of the same. A particular stanza is said to belong to a deity, to whom a seer addresses his panegyrics¹ with a particular desire, and from whom he wishes to obtain his object.² The stanzas, to which reference has just been made,³ are of three kinds: (1) indirectly addressed, (2) directly addressed, (3) and self-invocations. Of these, the indirectly addressed stanzas are composed (lit. joined) in all the cases of nouns but the verb of the third person (only).

(Here ends the first section.)

Indra rules heaven, Indra the earth.⁴

The chanters (praise) very much Indra alone.⁵

These Ṛtsus being active with Indra.⁶

Chant the sāma-stanzas for the sake of Indra.⁷

Without Indra, no place whatsoever is pure.⁸

I will indeed proclaim the heroic exploits of Indra.⁹

Our desires rest on Indra.¹⁰ And so on.

Now the directly addressed stanzas are compositions in the second person and are joined with the word 'thou' as the pronoun.

Thou, O Indra, (art born) from strength.¹¹

O Indra, slay our enemies.¹² And so on.

Moreover, the praises are directly, while the objects of praise are indirectly, addressed.

Do not praise any other.¹³

Sing forth, O Kaṇvas.¹⁴

¹ The praise is of four kinds, according to its reference to (1) one's own name, (2) one's relatives and friends, (3) one's accomplishments, (4) one's beauty. Durga.

² Cf. Brh. D. 1. 6; Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 195.

³ The clause 'to which ... been made' is not the literal translation, but rather gives expression to the contextual meaning of the word *tāḥ* used by Yāska.

⁴ x. 89. 10.

⁵ 1. 7. 1; AV. 20. 38. 4; 20. 47. 4; 20. 70. 7; SV. 1. 198; 2. 146.

⁶ vii. 18. 15.

⁷ viii. 98. 1; AV. 20. 62. 5; SV. 1. 388; 2. 375.

⁸ x. 69. 6; SV. 2. 720.

⁹ i. 32. 1; cf. AV. 2. 5. 5.

¹⁰ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 100.

¹¹ x. 153. 2; AV. 20. 98. 5; SV. 1. 120.

¹² x. 152. 4; AV. 1. 21. 2; SV. 2. 1218; VS. 8. 44; 18. 70.

¹³ viii. 1. 1; AV. 20. 85. 1; SV. 1. 242; 2. 710.

¹⁴ i. 37. 1.

Approach, O Kuśikas, be careful.¹

Now self-invocations are compositions in the first person and are joined with the word 'I' as the pronoun, e.g. the hymn of Indra Vaikunṭha;² the hymn of Lava;³ or the hymn of Vāk,⁴ daughter of Ambhr̥ṇa, and so on.

(Here ends the second section.)

Indirectly addressed and directly addressed stanzas are by far the most numerous. Self-invocations are few and far between. Moreover, (in some stanzas) there is only praise (of the deity) without any benediction (being invoked), as in the hymn: I will indeed proclaim the heroic exploits of Indra.⁵ Further, (in some stanzas) there is only benediction without any praise (being offered), as: May I see well with my eyes, may I be radiant in my face, may I hear well with my ears.⁶ This is mostly found in the Yajurveda (*ādhvaryave*) and sacrificial formulae.⁷ Further, (in some stanzas) there are asseverations and imprecations:

May I die to-day, if I be a juggling demon.⁸

Now may he be deprived of ten heroes.⁹

Further, (in some stanzas) there is an intention of describing a particular state:

Then was no death, nor indeed immortality.¹⁰

In the beginning (of creation) there was darkness, hidden in darkness.¹¹

Further, (in some stanzas) there is apprehension arising from a particular state:

The benevolent god may fly forth to-day and never return.¹²

I do not know whether I am this or (that).¹³ And so on.

Further, (in some stanzas) there are censure and praise:

He alone is guilty who eats alone.¹⁴

This dwelling-place of a liberal person is (beautiful) like a lotus-bed.¹⁵

Similarly, there is censure of gambling and praise of agriculture in the dice-hymn.¹⁶ In this manner and with various intentions, seers have visions of their poetic compositions (*mantras*).¹⁷

(Here ends the third section.)

¹ iii. 53. 11; cf. Brh. D. iv. 115.

² x. 48; 49.

³ x. 119.

⁴ x. 125.

⁵ i. 32. 1; cf. AV. 2. 5. 5.

⁶ The quotation has not been traced.

⁷ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. iii, pp. 211-12.

⁸ vii. 104. 15^a; AV. 8. 4. 15^a.

⁹ vii. 104. 15^a; AV. 8. 4. 15^a.

¹⁰ x. 129. 2.

¹¹ x. 129. 3; TB. ii. 8. 9. 4.

¹² x. 95. 15.

¹³ i. 164. 37; AV. 9. 10. 15; cf. Brh. D. i. 56; N. 14. 22.

¹⁴ x. 117. 6; TB. ii. 8. 8. 3.

¹⁵ x. 107. 10.

¹⁶ x. 34.

¹⁷ Cf. Brh. D. i. 3.

With reference to this, the following is the ascertainment of the deity of those stanzas whose deity is not specified. Such stanzas belong to the same deity to whom that particular sacrifice, or a part of the sacrifice, is offered. Now, elsewhere than the sacrifice, they belong to Prajāpati according to the ritualists; and to Narāśansa according to the etymologists.¹

Or else the deity may be an optional one, or even a group of deities.² It is, indeed, a very prevalent practice, (in everyday life) in the world, (to dedicate things in common) including what is sacred to gods, to guests, and to the manes.³ As to the view that a stanza belongs to the deity to whom the sacrifice is offered, (it may be objected) that non-deities are also praised like deities, e.g. the objects beginning with horse and ending with herbs,⁴ together with the eight pairs.⁵ But he (the student) should not think that matters relating to gods are adventitious as it were. This is to be clearly seen (by the following): On account of the supereminence of the deity, a single soul is praised in various ways. Other gods are the individual limbs of a single soul.⁶ Or else, as people say, seers praise objects according to the multiplicities of their original nature, as well as from its universality. They are produced from each other.⁷ They are the original forms of each other.⁸ They are produced from (action (*karma*)),⁹ they are produced from the soul. Soul is even their chariot, their horse, their weapon, their arrows; soul is indeed the all-in-all of gods.¹⁰

(Here ends the fourth section.)

'There are three deities only,'¹¹ say the etymologists: (1) Agni, whose sphere is earth; (2) Vāyu or Indra, whose sphere is atmosphere; (3) the sun, whose sphere is heaven.¹² Of these, each receives many appellations on account of his supereminence, or the diversity of his function, just as a priest, although he is one, is called the sacrificer (*hotṛ*), the director of the sacrifice (*adhvaryu*), the possessor of the sacred lore (*brahmā*), and the chanter (*udgātṛ*). Or else they may be distinct, for their panegyrics as

¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 101.

² Cf. Durga, quoted by Roth, *op. cit.*, p. 112.

³ Cf. AB. i. 14. ii. 6; KB. x. 4; and also AB. i. 15.

⁴ Ngh. v. 3. 1-22.

⁵ Ngh. v. 3. 29-36.

⁶ Cf. Brh. D. iv. 143.

⁷ As, for instance, Dakṣa is born from Aditi, and Aditi from Dakṣa. Durga.

⁸ As for instance, fire, lightning, and the sun are the original forms of each other. Durga.

⁹ i.e. To make existence possible by bring-

ing the human works to accomplishment. There will be no crops without the sun and there can be no life without food. Durga.

¹⁰ This is Yāska's rejoinder to the objection that non-deities are praised like deities. The so-called non-deities, says Yāska, are but different manifestations of the same single soul. In other words, Yāska here propounds the doctrine of pantheism. Cf. Brh. D. i. 73-74.

¹¹ AB. ii. 17; KB. viii. 8.

¹² AB. v. 32; SB. xi. 2. 3. 1; Sarva. Pari. 2. 8; Brh. D. i. 69; cf. RV. x. 158. 1; Muir, *op. cit.*

well as their appellations are distinct.¹ As to the view that (one receives many appellations) on account of the diversity of functions, (it may be remarked) that many men also can do the actions, having divided them among themselves. With regard to it, the community of jurisdiction and enjoyment should be noted, as for instance, the community of men and gods with regard to earth. Community of enjoyment is seen in the following, i. e. the enjoyment of earth by the cloud, together with air and the sun, and of the other world together with Agni. There everything is like the kingdom of man also.

(Here ends the fifth section.)

Now (we shall discuss) the appearance of the gods. Some say that they are anthropomorphic, for their panegyrics as well as their appellations are like those of sentient beings. Moreover they are praised with reference to anthropomorphic limbs:

O Indra, the two arms of the mighty one are noble.²

That (heaven and earth), which thou hast seized, is thy fist, O lord of wealth.³

Moreover (they are praised) as associated with anthropomorphic objects:

O Indra, come with thy team of two bay steeds.⁴

A beautiful wife and delightful things are in thy house.⁵

Moreover (they are praised) with regard to anthropomorphic actions:

O Indra, eat and drink the (soma) placed before (thee).⁶

Hear our call, O God that hast listening ears.⁷

(Here ends the sixth section.)

Others say that they are not anthropomorphic, because whatever is seen of them is unanthropomorphic, as for instance, fire, air, the sun, earth, the moon, &c. As to the view that their panegyrics are like those of sentient beings, (we reply) that inanimate objects, beginning from dice and ending with herbs,⁸ are likewise praised. As to the view that they are praised with reference to anthropomorphic limbs, (we reply) that this (treatment) is accorded to inanimate objects also:

They shout with their green mouths.⁹ This is a panegyric of stones.

As to the view that (they are praised) as associated with anthropo-

¹ Sarva. Pari. 2. 13.

² vi. 47. 8; AV. 19. 15. 4.

³ iii. 30. 5.

⁴ ii. 18. 4.

⁵ iii. 53. 6.

⁶ x. 116. 7.

⁷ i. 10. 9.

⁸ Ngh. v. 3. 4-22.

⁹ x. 94. 2.

morphic objects, (we reply) that it is just the same (in the case of inanimate objects):

Sindhu yoked the comfortable car, drawn by a horse.¹

This is a panegyric of a river. As to the view that (they are praised) with regard to anthropomorphic actions, (we reply) that it is exactly the same (in the case of inanimate objects):

Even before the sacrificer, they taste the delicious oblations.² This too is a panegyric of stones. Or else they may be both anthropomorphic and unanthropomorphic. Or else (the unanthropomorphic appearance) of the gods, who are really anthropomorphic,³ is their counterself in the form of action. (*Karma*) as sacrifice is that of a sacrificer. This is the well-considered opinion of those who are well versed in legendary lore.

(Here ends the seventh section.)

It has been said before that there are three deities only. Now we shall explain their shares and companions. Now the following are the shares of Agni: this world, the morning libation, spring, the *Gāyatrī* metre, the triple hymn, the *rathantaram* chant, and the group of gods who are enumerated in the first place.⁴

Agnāyī (wife of Agni), *Prthivī* (earth), and *Ilā* (praise) are the women. Now its function is to carry oblations and to invoke the gods. And all that which relates to vision is the function of Agni also. Now the gods with whom Agni is jointly praised are (1) Indra, (2) Soma, (3) Varuṇa, (4) Parjanya, and (5) the *R̥tavas*. There is a joint oblation offered to, but no joint panegyric addressed to, Agni and Viṣṇu in the ten books (of the *R̥gveda*).⁵ Moreover there is a joint oblation offered to, but no joint panegyric addressed to, Agni and Pūṣan. With regard to this, the following stanza is cited (in order to show their) separate praise.

(Here ends the eighth section.)

May Pūṣan, the wise, the guardian of the universe, whose cattle are never lost, cause thee to move forthwith from this world. May he hand thee over to these manes, and (may) Agni (entrust) thee to the benevolent gods.⁶

May Pūṣan, the wise, whose cattle are never lost, who is the guardian

¹ x. 75. 9.

² x. 94. 2.

³ According to Durga, the visible form of gods, like air, the sun, &c., are the working selves, but the presiding deities of fire, &c., are the real gods and they are anthropomorphic. Cf. Professor Macdonell, *Vedic*

Mythology, pp. 15-20.

⁴ Ngh. v. 1-3.

⁵ Cf. AB. ii. 32; iii. 13; iv. 29; viii. 12, 17; KB. viii. 8. 9; xii. 4; xiv. 1. 3. 5; xxii. 1; GB. i. 1. 17. 24. 29; 2. 24; ii. 3. 10; 12. 16; Brh. D. i. 115-18.

⁶ x. 17. 3; AV. 18. 2. 54.

of the universe, i.e. he, the sun, is indeed the guardian of all created beings, forthwith cause thee to move from this world. The third verse, 'May he hand thee over to the manes', is doubtful. According to some, it refers to Pūṣan, (mentioned) in the preceding hemistich; according to others this extols Agni, (mentioned) subsequently. (May) Agni (entrust) thee to the benevolent gods.

Suvidatram means wealth: it may be derived from (the root) *vid* (to find) with one preposition (*su*) or from *dā* (to give) with two prepositions (*su* and *vi*).

(Here ends the ninth section.)

Now the following are the shares of Indra: the atmosphere, the midday libation, the summer, the *triṣṭubh* metre, the fifteenfold hymn, the great chant,¹ and the gods who are enumerated in the middle place as well as the women.² Now his function is to release the waters and to slay Vṛtra. And all action that relates to strength is Indra's function also.³ Now the gods with whom Indra is jointly praised are Agni, Soma, Varuṇa, Pūṣan, Bṛhaspati, Brahmanaspati, Parvata, Kutsa, Viṣṇu, Vāyu. Moreover, Mitra is jointly praised with Varuṇa; Soma with Pūṣan and Rudra; Pūṣan with Vāyu; and Parjanya with Vāta.

(Here ends the tenth section.)

Now the following are the shares of Āditya: that world (i.e. heaven), the third libation, the rainy season, the *jagatī* metre, the seventeenfold hymn, the *Vairūpa* chant, and the gods enumerated in the highest place as well as the women.⁴ Now his function is to draw out and hold the juices with his rays. All that relates to greatness⁵ is Āditya's function also. He is jointly praised with Candramas, Vāyu, and Samvatsara.⁶ One should frame the remaining portions of seasons, metres, hymns, &c. in accordance with the distribution of the places (already mentioned). Autumn, the *anuṣṭubh* metre, the twenty-fold hymn, the *Vairāja* chant are terrestrial. Winter, the *pañkti* metre, the twenty-sevenfold hymn, the *Śākvara*⁷ chant are atmospheric. The dewy season, the *aticchandās* metres, the thirty-threefold hymn, the *Raivata* chant are celestial.⁸

(Here ends the eleventh section.)

¹ Cf. KB. iii. 5; *Yad dīrgham brhat*, 'what is long is great'.

² Ngh. v. 4.

³ Cf. AB. ii. 32; iii. 13; iv. 31; viii. 12. 17; KB. viii. 9; xiv. 1. 3. 5; xxii. 2; GB. i. 1-17, 18, 24, 29; ii. 3. 10. 12; 4. 4; Brh. D. i. 130-1; ii. 2-5.

⁴ Cf. Ngh. v. 5.

⁵ 'Enigmatical', MW; 'mysterious', Roth.

⁶ Cf. AB. ii. 32; iii. 13; v. 1; viii. 12. 17;

KB. viii. 9; xiv. 1. 3; xvi. 1; xxii. 3. 5; GB. i. 1. 19. 24. 29; ii. 3. 10; 4. 18; Brh. D. ii. 13-16.

⁷ Cf. KB: 'These are Śakvarī verses. With these verily Indra was able to slay Vṛtra: that Indra was able to slay Vṛtra with them is the characteristic of Śakvarī verses.'

⁸ Cf. AB. v. 4. 6; 12. 19; viii. 7. 12. 17; KB. xxii. 9; xxiii. 3; Brh. D. i. 116. 131.

Stanzas are (so called) from thinking, metres from covering, [hymn from praising]. *Yajus* is derived from (the root) *yaj* (to sacrifice). *Sāma* is (so called because) it is measured out by the stanza, or it may be derived from (the root) *as* (to throw). 'He thought it equal to the stanza,' say they who are well versed in Vedic metres.

*Gāyatrī*¹ is derived from (the root) *gai*, meaning to praise, or from *gam* with *tri* by metathesis, i.e. three-coursed.

There is a Brāhmaṇa passage: 'It fell out of (Brahmā's) mouth while he was singing'. *Uṣṇih* is (so called because) it has stepped out, or it may be derived from (the root) *snih*, meaning to shine. Or comparatively speaking, (it is so called) as if furnished with a head-dress. *Uṣṇīṣa* (head-dress) is derived from (the root) *snai* (to wrap round). *Kakubh* is (so called because) it has an elevation. *Kakubh* and *kubja* (crooked) are derived from (the root) *kuj* (to be crooked) or *uhj* (to press down). *Anuṣṭubh* is (so called) from praising after. There is a Brāhmaṇa passage: It follows the *Gāyatrī*, which consists of three verses only, (with its fourth verse of praise). *Bṛhatī*² is (so called) from its great growth.

*Pañkti*³ is a stanza of five verses. The second member of the word *Triṣṭubh*⁴ is derived from (the root) *stubbh* (to praise). But what does the *tri* mean? (It means swiftest), i.e. it is the swiftest metre. Or (it is so called because) it praises the threefold thunderbolt. It is known: that it praised thrice, that is the characteristic of the *Triṣṭubh*.⁵

(Here ends the twelfth section.)

*Jagatī*⁶ is a metre gone farthest, or it has the gait of an aquatic animal. There is a Brāhmaṇa passage: 'The creator emitted it when he was disinclined to do anything'.⁷ *Virāt*⁸ is (so called) from excelling, or from being at variance with others, or from extension; from excelling, because the syllables are complete; from being at variance, because the (number of) syllables varies; from extension, because the (number of) syllables is very

¹ Cf. GB. ii. 3. 10; Bib. Ind. ed. p. 128: 'Gāyatrī, verily, consists of eight syllables'.

Cf. also AB. iv. 28: 'Gāyatrī conceived, she gave birth to *Anuṣṭubh*. *Anuṣṭubh* conceived, she gave birth to *Pañkti*. *Jagatī* conceived, she gave birth to *Aticchandās*'.

² Cf. KB. iii. 5: 'What is long is *brhat*'.

³ Cf. AB. v. 19: 'Pañkti consists of five verses': KB. xi. 2.

⁴ Cf. GB. ii. 3. 10; Bib. Ind. ed. p. 128: *ekādaśākṣarā vai triṣṭubh*; cf. also AB. viii. 2.

⁵ The third *Khaṇḍa* of the *Daivata Brāhmaṇa*.

⁶ 'It spreads like the waves of water.' Durga. Cf. KB. xxx. 11: 'They recite the five metres, *Anuṣṭubh*, *Gāyatrī*, *Uṣṇih*, *Triṣṭubh*, and *Jagatī* during the night, they are verily night metres'.

⁷ i.e. When he had lost all pleasure in his work. Durga.

⁸ Cf. AB. vi. 20: 'Virāt consists of ten syllables'.

large. Figuratively it is called the ant-waisted.¹ *Pipīlikā* (ant) is derived from (the root) *pel*, meaning to go.²

With these words, these deities are dealt with. Those to whom the hymns are addressed, oblations are offered, and stanzas are addressed are by far the most numerous. Some are incidentally mentioned.³ Moreover, one offers oblations to gods, having announced (lit. joined together) them with their characteristic appellations, as to Indra, the destroyer of *Vṛtra*, [to Indra, who excels *Vṛtra*], to Indra, the deliverer from distress, and so on. Some make a list of these also, but they are too numerous to be collected together in a list. I enlist that appellation only which has become a conventional epithet and with reference to which chief praise is addressed (to the deity). Moreover, a seer praises deities with regard to their activities, as (Indra), the *Vṛtra*-slayer, or the city-destroyer, and so on. Some make a list of these also, but they are too numerous to be collected together in a list. These (epithets) are mere indications of (a particular aspect of the proper) appellations, just as 'give food to a *Brāhmaṇa* who is hungry, or unguents to one who has taken a bath, or water to one who is thirsty'.⁴

(Here ends the thirteenth section.)

Now, therefore, we shall take up the deities in their respective order. We shall first explain Agni,⁵ whose sphere is the earth. From what root is Agni derived? He is the foremost leader,⁶ he is led foremost in sacrifices, he makes everything, to which it inclines, a part of himself. 'He is a drying agent', says *Sthaulāsthīvi*, 'it does not make wet, it does not moisten.' 'It is derived from three verbs', says *Śākapūni*, 'from going, from shining or burning, and from leading.' He, indeed, takes the letter *a* from the root *i* (to go), the letter *g* from the root *añj* (to shine), or *dah* (to burn), with the root *nī* (to lead) as the last member. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the fourteenth section.)

¹ This metre has only a few syllables in the middle. Durga.

² The whole of the twelfth section and this part of the thirteenth section are almost identical with the third *Khaṇḍa* of the *Daivata Brāhmaṇa*.

³ Cf. *Brh. D. i. 17*.

⁴ The words 'hungry', 'thirsty', &c., merely describe a particular state of a person, but do not represent the individual himself

or independent entities; similarly epithets like 'Vṛtra-slayer', &c., indicate a particular activity of a deity, but do not represent the deity itself.

⁵ Cf. Professor Macdonell, *Vedic Mythology*, pp. 88-100.

⁶ Cf. *AB. v. 16*: *Agnir netā*, 'Agni is the leader': also the etymology given by Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 99: *Brh. D. ii. 24*.

I praise Agni, placed foremost, the god, the priest

Of the sacrifice; the sacrificer and the best bestower of gifts.¹

I praise Agni, I beseech Agni. The root *īḍ* means to solicit, or to worship. *Purohita* (placed foremost) and *yajña* (sacrifice) have been explained. *Deva* (god) is (so called) from making gifts (*√dā*) or from being brilliant (*√dīp*), from being radiant (*√dyut*), or because his sphere is heaven. He who is called god (*deva*) is also called deity (*devatā*). Sacrificer, invoker. (*Hotā*) (sacrificer) is derived from (the root) *hu* (to sacrifice), says *Aurnavābha*. 'The best bestower of gifts', the most liberal giver of delightful riches. The following additional stanza is addressed to him also.

(Here ends the fifteenth section.)

Agni should be solicited by seers, old as well as new; he shall bring the gods here.²

May Agni, who should be solicited, [should be worshipped], by older seers as well as by us, who are the younger ones, bring the gods to this place. He (the student) should not think that Agni refers to this (terrestrial fire) only. The two higher luminaries (lightning and the sun) are called Agni also. With reference to this (the following stanza refers to) the Agni of the middle region.

(Here ends the sixteenth section.)

Let them procure Agni like beautiful and smiling maidens of the same mind. Let the streams of clarified butter be united with fuel; enjoying them the god, who has all created beings as his property, is gratified.³

Let them⁴ bend down towards it like maidens who have the same minds.⁵ *Samanam* (of the same mind) is (so called) from breathing together or from thinking together. (Let them bend towards) Agni⁶ like beautiful smiling maidens, is a simile. Streams of clarified butter, i. e. of water. Let them be united with fuel. The root *nas* means to obtain or to bend. Enjoying them, the god who has all created beings as his property is gratified. The root *har* means to desire to obtain, i. e. he desires to obtain them again and again.

¹ i. 1. 1; cf. Professor Macdonell, *Vedic Reader*, p. 3.

² i. 1. 2.

³ iv. 58. 8: VS. 17. 96.

⁴ i. e. Streams of water bend towards the atmospheric fire. Durga.

⁵ i. e. Maidens who possess qualities such as youth, beauty, &c., have the same mind, i. e. of devoting themselves to their common husband. Durga, who thus indirectly supports polygamy.

⁶ i. e. The atmospheric fire. Durga.

The wave, rich in honey, has arisen from the ocean.¹ This is regarded as referring to the sun.

He rises, indeed, from the ocean and from the waters.² This is a Brāhmaṇa quotation. Moreover, there is a Brāhmaṇa passage: Agni is all the deities.³ The stanza following the present one explains it more clearly.

(Here ends the seventeenth section.)

They call Agni Indra, Mitra, and Varuṇa; (they) also (say) that he is the divine Garutmān of beautiful wings. The sages speak of him who is one in various ways; they call him Agni, Yama, Mātariśvan.⁴

The wise speak of this very Agni, [and] the great self, in various ways, as Indra, Mitra, Varuṇa, Agni, and the divine Garutmān. Divine, born in heaven. Garutmān is (so called because) he is praised, or whose soul is mighty, or whose soul is great. He to whom the hymn is addressed and the oblation is offered, is this very (terrestrial) Agni. These two higher luminaries receive (praise and oblations) under this appellation incidentally only.⁵

(Here ends the eighteenth section.)

From what root is *Jātavedāh* derived? ⁶

He knows all created beings, or he is known to all created beings, or else he pervades every created being, or he has all created beings as his property or wealth, or he has all created beings as his knowledge, i. e. discernment. There is a Brāhmaṇa passage: that because, as soon as he was born, he found the cattle, that is the characteristic of Jātavedas. And also: Therefore, in all seasons, the cattle move towards Agni.⁷ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the nineteenth section.)

(We will press soma for Jātavedas. He shall consume the property belonging to the niggard. He takes us, i. e. the assembly, across all obstacles; Agni carries us across troubles like a river by means of a boat.)⁸

(We will press soma for Jātavedas, i. e. unto Jātavedas, or Jātavedas

¹ iv. 58. 1; VS. 17. 89; cf. AB. i. 22.

² KB. xxv. 1. 9; AB. v. 16.

³ Cf. AB. i. 1; ii. 3; TB. ii. 1. 12; GB. ii. 1. 12; Śaḍ. B. 3. 7; SB. i. 6. 2. 8; MS. 1. 4. 14.

⁴ i. 164. 46; AV. 9. 10. 28.

⁵ Cf. Brh. D. i. 78.

⁶ Cf. Brh. D. i. 92; ii. 30-1.

⁷ The quotation is untraced. Cf. AB. i. 15: *Agnir hi devānām paśuḥ*, 'Agni indeed is the (sacrificial) animal of the gods'.

⁸ i. 99. 1. The stanza is omitted by the MSS. of the longer recension, Roth, and Durga. Cf. 14. 33.

worthy of being worshipped. For the pressing and straining of the immortal king, i. e. the soma, he shall consume, i. e. he will burn with determination, or reduce the property of the niggard to ashes, for the sake of sacrifice. The meaning is that he will cause soma to be offered. He takes us, i. e. the assembly, across all obstacles, all difficult places. Agni carries us across troubles like a river, a very deep and broad stream, by a boat, i. e. he helps us to overcome difficulties as if he were to take us across a river by means of a boat. The following additional stanza is addressed to him also.)¹

Do ye impel Jātavedas, the strong horse, to sit on this our grass.²

With your actions impel Jātavedas, who pervades everywhere. Or else it may be a simile, i. e. Jātavedas, who is like a horse, may he sit on this our grass. In the ten books (of the *Rgveda*) there is but a single hymn, containing three stanzas in the Gāyatrī metre, addressed to Jātavedas. But whatever is addressed to Agni, is associated with Jātavedas too. He (the student) should not think that this refers to (terrestrial) Agni alone; even these two upper lights are called Jātavedas also.

With reference to this, (the following stanza refers to) the Agni of the middle region.

Let them procure like maidens of the same mind.³

This we have already explained.⁴ Now (the following stanza refers to) the sun.

They uplift him, Jātavedas.⁵

We shall explain this later on.⁶ He, to whom the hymn is addressed and the oblation is offered, is this very (terrestrial) Agni Jātavedas. These two upper luminaries receive (praise and oblations) under this appellation incidentally only.⁷

(Here ends the twentieth section.)

From what root is *Vaiśvānara* derived?

He leads all men, or all men lead him. Or else, *Vaiśvānara* may be

¹ The whole comment is omitted by MSS. of the longer recension, Roth, and Durga. The stanza, together with its explanation, is spurious. The style in which this passage is written is quite different from that of Yaska and similar to that of the author of the fourteenth chapter. It is, as a matter of fact, almost identical with the commentary of 14. 33. The few minor differences seem to be made with a deliberate intention to give it a

different appearance, but without success.

² x. 188. 1.

³ iv. 58. 8; VS. 17. 96.

⁴ See § 17.

⁵ i. 50. 1; AV. 13. 2. 16; 20. 47. 13; SV. 1. 31; VS. 7. 41; 8. 41.

⁶ See 12. 15.

⁷ See § 18. Cf. Professor Macdonell, *Vedic Mythology*, pp. 93-4.

a (modified form) of *viśvān-ara*, i. e. who pervades all created beings. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-first section.)

May we be in the goodwill of Vaiśvānara, for he indeed is the king, the refuge of all the worlds. Born from this world, he beholds this entire universe. Vaiśvānara stretches with the sun.¹

Born from this world, he surveys the entire universe. Vaiśvānara stretches together with the sun. May we be in the benevolent will of Vaiśvānara, i. e. of him who is the king and the place of refuge of all created beings. But who is Vaiśvānara? The preceptors say, 'This is the atmospheric fire, for the seer praises him with regard to the phenomenon of rain'.

(Here ends the twenty-second section.)

I will proclaim the greatness of the bull. Supplicating men attend upon him who is the slayer of Vṛtra. The Vaiśvānara Agni killed the demon, shook the waters, and shattered Śambara.²

I will speak forth the greatness, i. e. the pre-eminence of the bull, i. e. the sprinkler of the waters. Supplicating men, i. e. whose request is to be granted, and who are desirous of rain, attend upon, i. e. serve him, who is the slayer of Vṛtra, i. e. the cloud. *Dasyu* (demon) is derived from (the root) *das*, meaning to lay waste: in him the juices are wasted, or he causes works to be laid waste.³ The Vaiśvānara Agni slew him, shook the waters, and shattered Śambara, i. e. the cloud.

'Now (the reference is) to that sun,' say the older ritualists. The tradition handed down in the sacred texts is that the increase of libations is in accordance with the ascending order of these worlds. After the ascension, the series of descending is designed. The sacrificer accomplishes this series of descending with the Vaiśvānara hymn,⁴ recited on (the occasion of) the invocation addressed to Agni and the Maruts. But he should not lay too much emphasis on the hymn, for it is addressed to Agni. From thence he comes to Rudra and the Maruts, the deities whose sphere is the atmosphere; from thence to Agni, whose sphere is this very world, and it is precisely on this spot that he recites the hymn.⁵

Moreover, the oblation assigned to Vaiśvānara is distributed in twelve potsherds,⁶ for his function is twelvefold. Moreover, there is a Brāhmaṇa

¹ i. 98. 1; Vs. 26. 7.

² i. 59. 6.

³ i. e. Works like agriculture, &c., are laid waste if the rain is withheld. Durga.

⁴ vi. 8-9.

⁵ Cf. Brh. D. i. 102-3.

⁶ Cf. AB. vii. 9; KB. iv. 3; Brh. D. ii. 16-17.

passage: That Āditya verily is Agni Vaiśvānara.¹ Further, the invocations in the liturgy are addressed to Vaiśvānara, the sun, as: 'Who illumines heaven and earth'.²

He indeed illuminates both heaven and earth. Further, the *chāndomika* hymn³ is addressed to Vaiśvānara, the sun:

He shone present in heaven.

He, indeed, shone present in heaven. Further, the *haviṣpāntīya*⁴ (i. e. libation to be drunk) hymn is addressed to Vaiśvānara, the sun.

'This very (i. e. terrestrial) fire is Vaiśvānara,' says Śākapūṇi.⁵ These two upper lights are called Vaiśvānara also. This (terrestrial) fire is called Vaiśvānara, because it is engendered from them (i. e. the upper lights). But how is it engendered from them? Where the lightning fire strikes a place of shelter,⁶ it retains the characteristics of the atmospheric fire, i. e. flashing in waters and becoming extinguished in solid bodies, as long as (that object) is not seized upon. But as soon as it is seized upon, this very (terrestrial) fire is produced, which becomes extinguished in water, and blazes in solid bodies.

Now (the following is the process of its production) from the sun. The sun having first revolved towards the northern hemisphere, a person holds a polished (piece of) white copper, or crystal, focusing the sun-rays in a place where there is some dry cow-dung, without touching it: it blazes forth, and this very (terrestrial) fire is produced.⁷ Moreover, the seer has said:

Vaiśvānara stretches with the sun.⁸

But the sun itself cannot stretch together with his own self. A particular thing stretches together with something different only. One kindles this fire from this world, the rays of that one become manifest from the other world. Having seen the conjunction of their light with the flames of this terrestrial fire, the seer made (the above-mentioned) remark.

Now (had Vaiśvānara been the sun), there would have occurred expressions relating to Vaiśvānara in those same hymns and shares which are assigned to celestial deities, i. e. Savitr, [Sūrya], Pūsan, Viṣṇu, and [the Viśvedevās]. And they would have praised him by (attributing to him) the functions of the sun, as thou risest, thou settest, thou revolvest, &c. It is only in the hymns addressed to Agni that there are found expressions

¹ The quotation is untraced.

² The quotation is untraced.

³ VS. 33. 92; cf. KB. xxx. 10, 'cattle verily are chandomas'; cf. also AB. v. 16.

⁴ x. 88. 4; cf. GB. i. 2. 20.

⁵ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 109.

⁶ i. e. Wood or water. Durga.

⁷ This shows that Yāska was familiar with the scientific law of the refraction of heat and light.

⁸ i. 98. 1.

relating to Vaiśvānara. And the seer praises him (by attributing to him) the functions of Agni, as thou carriest, thou cookest, thou burnest, and so on.

As to (the view) that the seer praises him (by attributing) the phenomenon of rain, (we reply) that it is possible with regard to this (terrestrial) fire also.

Uniform with days, this water goes up and falls down again. Clouds bring new life to earth, fires animate heaven.¹

This stanza is explained by the mere reading of it.

(Here ends the twenty-third section.)

The bay steeds having beautiful wings clad in waters fly up their dark course to heaven. They turned round from the seat of waters, and lo! the earth is made wet with clarified butter.²

The dark egression, i.e. the night of the sun. Bay steeds having beautiful wings are the draught-animals, i.e. the rays of the sun.³ When from heaven, from the common dwelling-place of waters, i.e. the sun, they turn down towards the earth, the latter is made wet with clarified butter, i.e. water. The word *ghṛta* is a synonym of water; it is derived from (the root) *ghṛ*, meaning to besprinkle. Moreover, there is a Brāhmaṇa passage: Agni verily sends forth rain from this world. Having become [indeed] the space-coverer (i.e. cloud) in the atmosphere, it rains; the Maruts conduct the emitted rain. When, indeed, the sun turns round fire with his rays, then it rains.⁴ As to (the view) that after ascension the series of descending is designed, (we reply) that this takes place by the injunction of the sacred texts. As to (the view) that the oblation assigned to Vaiśvānara is distributed in twelve potsherds, (we reply) that the number of potsherds has no (reference to) the explanation (of the function), for the oblation⁵ assigned to the sun is distributed in one, as well as in five potsherds. As to the Brāhmaṇa quotation, (we reply) that the Brāhmaṇas, indeed, speak of many divisions, as: the earth is Vaiśvānara, the year is Vaiśvānara, Brāhmaṇa is Vaiśvānara,⁶ and so on.

As to (the view) that invocations in the liturgy are addressed to Vaiśvānara, the sun, (we reply) that the liturgy is addressed to this very (terrestrial) fire. 'Who shone for the tribes of men.'⁷ As to (the view) that

¹ i. 164. 51; TA. i. 9. 5.

² i. 164. 47; AV. 6. 22. 1.

³ Cf. Bṛh. D. ii. 8-9.

⁴ TS. ii. 4. 1. 2; KS. xi. 10.

⁵ Cf. KB. v. 8: *Atha yat saurya cakapālāḥ*.

⁶ The quotation is untraced.

⁷ The quotation is untraced. It is the terrestrial fire which shines for men alone. Durga.

the *chāndomika*¹ hymn is addressed to Vaiśvānara, the sun, (we reply) that it is addressed to this very (i.e. the terrestrial) fire.

Sacrificed with blazing fires.² Blazing fires, profusely generated fires, or burning fires; it is with them that the sacrifice is made. As to (the view) that the hymn,³ 'Libation to be drunk', is addressed to Vaiśvānara, the sun, (we reply) that it is addressed to this very (terrestrial) fire.

(Here ends the twenty-fourth section.)

The undecaying and pleasant libation to be drunk is sacrificed in fire which touches heaven and knows the sun. For its maintenance, existence, and support, the gods spread it with food.⁴

The oblation which is to be drunk, which is pleasant and undecaying, is sacrificed in fire which touches heaven and knows the sun. For all the various actions, i.e. maintenance, existence, and support, the gods spread this fire with food. Moreover, the seer said:

(Here ends the twenty-fifth section.)

The mighty seized him in the lap of the waters; the tribes attended on the king worthy of honour. The messenger brought Agni from the sun, Mātariśvan (brought) Vaiśvānara from afar.⁵

Seated in the lap, in the bosom, of the waters, i.e. in the mighty world of the atmosphere, the groups of mighty atmospheric gods seized him like tribes who wait upon the king. Worthy of honour, having panegyrics addressed to him, or worthy of respect [or worthy of worship]. Whom the messenger of the gods brought from the shining one, the sun who drives away darkness, who impels all things and who is very far. [Or else] the seer called Mātariśvan, the bringer of this Vaiśvānara fire. Mātariśvan is air: it breathes in the atmosphere, or moves quickly in the atmosphere. Now the seer praises him with the following two stanzas in order to enter into all places.

(Here ends the twenty-sixth section.)

At night Agni becomes the head of the world. Then in the morning he is born as the rising sun. This is the supernatural power of the holy ones that with full knowledge he accomplishes the work so quickly.⁶

The head is (so called because) the body depends on it. He who is the head⁷ of all beings at night is Agni, thence he himself is born as the sun rising

¹ VS. 33. 92.

² Śāṅkh. Śr. S. x. 10. 8°.

³ x. 88.

⁴ vi. 8. 4.

⁵ x. 88. 6.

⁶ Just as it is impossible to live without a head, so life is not possible without fire. Durga.

⁷ x. 88. 1.

in the morning.¹ They know this profound wisdom of the holy gods who accomplish sacrifices: the work that he performs with full knowledge, i.e. hastening he goes through all places. The stanza following this explains it still more.

(Here ends the twenty-seventh section.)

With a hymn, in heaven, the gods generated Agni, who fills both heaven and earth, with powers. They made him for a threefold existence indeed. He ripens herbs of every kind.²

The gods made that Agni, whom they generated in heaven and earth with a hymn and who fills both heaven and earth, with [powers], i.e. actions, for threefold existence. 'For the terrestrial, atmospheric, and celestial (existence),' says Śākapūṇi. There is a Brāhmaṇa passage: Its third part, which is in heaven, is the sun.³ With these words, the seer praises him with reference to fire. Now, in the following stanza, the seer praises him with reference to the sun.

(Here ends the twenty-eighth section.)

When the holy gods set him, the sun, the son of Aditi, in heaven. When the ever-wandering pair come to life, then they behold all the worlds.⁴

When all the holy gods set him, the sun, [Aditi's son], son of Aditi, in heaven, when the wandering couple, i.e. the couple that always wanders together, i.e. the sun and the dawn, were created. How is the word *mithuna*⁵ (couple) derived? It is derived from (the root) *mi*, meaning to depend, with the suffix *thu* or *tha*, having the root *nā* or *van* as the last member. Depending on each other, they lead each other, or win each other.

Its (meaning), i.e. 'human couple', is derived from the same root also; or else they win each other, when they are united. Now, in the following stanza, the seer praises him with reference to Agni.⁶

(Here ends the twenty-ninth section.)

Where the lower and the higher dispute as to which of us, the two leaders of sacrifice, knows more. The friends who enjoy together, and accomplish the sacrifice, were competent. Now who will decide this?⁷

Where the divine sacrificers, i.e. this (terrestrial) and that atmospheric

¹ Cf. AB. viii: 'The sun verily enters into fire when setting. He then disappears. Agni verily is born as the sun'.

² x. 88. 10.

³ The quotation is untraced.

⁴ x. 88. 11.

⁵ Cf. AB. v. 16: *mithunam vai paśavaḥ*, 'cattle verily are the couple'.

⁶ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. v, p. 207.

⁷ x. 88. 17.

Agni, dispute, as to which of us two knows more about the sacrifice. Which of the priests, who tell the same tale, and who enjoy together, and who are the accomplishers of sacrifice, will decide this for us? The stanza following this explains it still more clearly.

(Here ends the thirtieth section.)

O Mātariśvan, as long as the birds of beautiful wings wear directly the illumination of dawn, so long the Brāhmaṇa, sitting lower than the sacrifice, and approaching the sacrifice, bears it.¹

As long as there is the illumination or the manifestation of dawn. The particle of comparison is here used in the sense of 'directly', as 'place it directly here'. (As long as) birds of beautiful wings, which fly in a beautiful manner, i.e. these nights, O Mātariśvan, wear the light of the bright colour, so long the Brāhmaṇa sacrificer, who approaches the sacrificer and sits lower than this sacrificer, i.e. this Agni, bears it.

But the recitation of the sacrificer is addressed to Vaiśvānara, who is not Agni: O divine Savitr, he chooses thee, i.e. this fire, for the sacrifice, along with thy father, Vaiśvānara. The seer calls this very fire 'Savitr' (stimulator), and the atmospheric or the celestial fire, who is the progenitor of all, 'father'. He to whom the hymn is addressed and the oblation is offered is this same (terrestrial) Agni Vaiśvānara. These two upper luminaries receive (praise and oblations) under this appellation incidentally only.

(Here ends the thirty-first section.)

CHAPTER VIII

FROM what root is *draviṇodāḥ* (giver of wealth) derived? *Draviṇam* means wealth (so called) because people run (✓*dru*) towards it, or strength (so called) because people run by means of it; *draviṇodāḥ* (therefore) means the giver of wealth or strength.² The following stanza is addressed to him.

(Here ends the first section.)

Thou art the giver of wealth. In worship, the priests with stones in their hands adore the god in sacrifices.³

It is thou who art the giver of wealth.⁴ The word *draviṇasaḥ* means

¹ x. 88. 19.

² 'Distributor of blessings'; cf. Roth, *op. cit.*, p. 116; cf. also Grassmann, *op. cit.*, p. 645; cf. Bṛh. D. ii 25.

³ i. 15. 7.

⁴ Roth construes *draviṇodāḥ* with priests, taking it as nom. pl. Yāska, however, explains it as nom. sing.

people who sit down (to distribute) wealth, or who prepare (offerings of) wealth. Or else it means a cup of soma: 'let him drink from this.' They adore, i. e. implore, praise, increase, or worship the god in sacrifices.

But who is this giver of wealth? 'It is Indra', says Krauṣṭuki; 'he is the most liberal giver of strength and wealth,¹ and all deeds relating to strength belong to him.' The seer also says:

I think he is indeed born of energetic strength.²

Moreover a seer calls Agni a descendant of the giver of wealth, because he is born from him.³

Who generated fire between two stones.⁴ This too is a Vedic quotation.

Further, there are expressions relating to the 'giver of wealth' in (stanzas used in) sacrifices and offered to the seasons. 'Indra's drink', again, is the (name) of their vessel. Further, he is praised with reference to the drinking of soma. Further, a seer says: May the giver of wealth and his descendant drink.⁵

'This very (i. e. terrestrial) Agni is called "giver of wealth",' says Śakapūṇi. The expressions referring to 'the giver of wealth' are found in hymns addressed to Agni only.⁶

Gods supported Agni, giver of wealth.⁷ This too is a Vedic quotation. As to (the view) that Indra is the most liberal giver of strength and wealth, (we reply) that all gods possess supernatural power. As to (the quotation) 'I think he is indeed born of energetic strength',⁸ (we reply) that this very (i. e. terrestrial) fire is produced when churned with energetic strength; he is therefore called 'son of strength', 'offspring of strength', 'child of strength', and so on.⁹ As to (the view) that a seer calls Agni 'a descendant of the giver of wealth', (we reply) that he is so called as he is generated by the priests, who are here called 'givers of wealth', because they offer oblations.¹⁰

This son of seers is the overlord.¹¹ This too is a Vedic quotation. As to (the view) that 'Indra's drink' is the name of their drinking-cup, (we reply) that it is a mere apportionment,¹² as all the cups used in drinking soma are called 'belonging to Vāyu'. As to (the view) that he is

¹ Cf. Brh. D. iii. 61.

² x. 73. 10.

³ i. e. Agni is born from Indra. Durga.

⁴ ii. 12. 3; AV. 20. 34. 3.

⁵ The quotation is untraced.

⁶ Cf. Brh. D. iii. 65.

⁷ i. 96. 1.

⁸ x. 73. 10.

⁹ Cf. Professor Macdonell, *Vedic Mythology*,

p. 91; cf. Brh. D. iii. 62, 64.

¹⁰ Cf. Brh. D. iii. 63-4.

¹¹ AV. 4. 39. 9; VS. 5. 4.

¹² Roth translates *bhaktimātram* as *ehrende* (*Einladung*), i. e. 'honouring invitation'. See *op. cit.*, p. 116; the etymological meaning of *bhakti* (✓*bha*) is distribution, cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 921. Durga's explanation of the same word is not quite clear.

praised with reference to the drinking of soma, (we reply) that this happens in his (Agni's) case also.

Accompanied by associating troops, and rejoicing, drink soma.¹ This too is a Vedic quotation. As to (the quotation) 'May the giver of wealth and his descendants drink', (we reply) that it refers to this very (i. e. terrestrial) fire.

(Here ends the second section.)

May thy draught animals, with which thou drivest without being injured, become fat. O lord of the forest, O courageous one, drink thou soma, O giver of wealth, from (the cup called) *neṣṭra*, together with the seasons.²

May thy draught animals, i. e. the team which draws (the chariot), with which thou drivest, without suffering any injury, become fat. Be firm. Having stirred³ and having approved,⁴ O courageous one, (drink) thou from the *neṣṭra* (cup), placed on the subordinate altar. *Dhiṣṇya* = *dhiṣanya*, i. e. the subordinate altar, (so called) because it is the place of recitation. *Dhiṣaṇā* [means speech] is derived from (the root) *dhiṣ* used in the sense 'to hold'.⁵ Or else it distributes or procures intelligence. He is called 'the lord of forests', because he is the protector or benefactor⁶ of forests. *Vanam* (forest) is derived from (the root) *van* (to win). Drink with the seasons, i. e. with periods of time.

(Here ends the third section.)

Now therefore the *Āprī* deities. From what root is *Āprī* derived? From (the root) *āp* (to obtain) or from *prī* (to please). There is also a Brāhmaṇa passage: One pleases them with *Āprī* hymns.⁷ Of these, *Idhma* (fuel) comes foremost. Fuel is (so called) from being kindled (*sam* ✓ *idh*). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the fourth section.)

¹ v. 60. 8.

² ii. 37. 3.

³ 'Having mixed, i. e. mixed together with the finger. It is the habit of the people who drink, to shake the liquid with their finger.' Durga.

⁴ Durga paraphrases *abhi-gūrya* by *abhyud-yanya*, i. e. 'having lifted up'; Roth (*op. cit.*) translates *aufnehmend*, i. e. 'taking up', cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 402.

⁵ 'Speech holds the meaning, for eternal indeed is the connexion between speech and

meaning.' Durga.

⁶ According to Durga, Agni is the protector of forests, or trees of forests, because he does not burn them, although he is capable of doing so, as he exists in their interior. Roth has misunderstood Durga, as the following remark of his shows: 'Agni is so called because, according to Durga, he can burn wood'. See *op. cit.*, p. 116; cf. Brh. D. iii. 26.

⁷ AB. ii. 4; KB. x. 3. 2.

Kindled to-day in the abode of man, O god, having all created beings as thy property, thou offerest sacrifice to the gods. And, O wise one, having plenty of friends, bring (them); thou art the messenger, thou art the learned bard.¹

Kindled to-day in the house of every man, O god, having all created beings as thy property, thou offerest sacrifice to the gods. And O wise one, i. e. one who possesses knowledge, having plenty of friends,² bring them. Thou art the messenger, thou art the [learned], i. e. having profound knowledge, bard. 'Idhma is sacrifice,' says Kāthhakra. 'It is Agni,' says Śākapūni.

Tanūnapāt,³ 'one's own son'. [It is clarified butter,' says Kāthhakra.] The word *napāt* is a synonym of offspring which does not immediately succeed a person (i. e. a grandson):⁴ it is very much propagated downwards. In this case, the cow is called *tanū* (because) delicious things are prepared (*tatāh*) from her. Milk is produced from the cow, and the clarified butter is produced from milk. 'It is Agni,' says Śākapūni. Waters are here called *tanū* (because) they are spread in the atmosphere. Herbs and trees are produced from waters and this (fire) is produced from herbs and trees. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the fifth section.)

O bright-tongued Tanūnapāt, having anointed the leading paths of the sacred rite with honey, be sweet. Directing the act of worship and our thoughts together with our prayers, carry our sacrifice to the gods.⁵

'Narā-śaṃsa is sacrifice,' says Kāthhakra; 'seated men (*narāh*) praise (✓*śaṃs*) gods in sacrifice.'⁶ 'It is Agni,' says Śākapūni; 'he is to be praised by men.' The following stanza is addressed to him.

(Here ends the sixth section.)

Of these, the gods, who are skilful, pure, meditative, and who enjoy both kinds of oblations, we will praise the greatness of the adorable Narāśaṃsa with sacrifices.⁷

¹ x. 110. 1; AV. 5. 12. 1; VS. 29. 25.

² Durga explains the word *mitrā-mahāh* as 'one who is honoured by his friends'; according to Roth, *op. cit.*, p. 117, it means *huldreich*, i. e. 'gracious'. The accent shows it to be a possessive compound, and it may be translated as 'one whose might is his friends'; cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1040.

³ According to Durga, it means a 'grandson', and signifies (1) clarified butter, i. e. the offspring of milk, which is itself produced from the cow: thus clarified butter is the

grandson of the cow; (2) Agni, the grandson of waters, i. e. the offspring of trees and herbs which are produced from waters. According to Roth, *loc. cit.*, it does not necessarily mean 'a grandson', but 'a descendant in general'; cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 520, 'a son of one's own self'.

⁴ Cf. Brh. D. ii. 27.

⁵ x. 110. 2; AV. 5. 12. 2; VS. 29. 26.

⁶ Cf. Brh. D. ii. 28; iii. 2-3.

⁷ vii. 2. 2; VS. 29. 27.

Of these,¹ the gods, who are of noble deeds, pure, promoters of meditation, and who enjoy oblations of both kinds, i. e. the soma and other oblations, or the mystical and the supplementary ones, we will highly praise the greatness of the holy Narāśaṃsa.

*Īlah*² is derived from (the root) *īḍ*, meaning to praise, or from *indh* (to kindle). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the seventh section.)

Being invoked thou art to be praised and worshipped. O Agni, come united with the Vasus. O great one, thou art the sacrificer of the gods. As such, O excellent sacrificer, do thou sacrifice to them, incited (by us).³

Being invoked thou shouldst be praised and worshipped. O Agni, come associated together with the Vasus. O great one, thou art the sacrificer of the gods. The word *yahva* is a synonym of great, i. e. gone (✓*ya*), and invoked (✓*hu*). As such, O excellent sacrificer, do thou sacrifice to them, incited (by us). Incited, impelled, or implored. Excellent sacrificer, the best sacrificer.

*Barhiḥ*⁴ (grass) is (so called) from growing rapidly. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the eighth section.)

The grass in the eastern direction is twisted at daybreak with injunctions for the covering of this earth. He spreads it farther and farther to make the best and most comfortable seat for the gods and Aditi.⁵

The grass in the eastern direction is strewn at daybreak, in the first period of the day, with injunctions in order to cover⁶ this earth. He spreads it [farther and farther]: it is scattered to a great extent, or spread to a great extent. Best, excellent, or very wide. A most comfortable seat for the gods and Aditi. The word *syonam* is a synonym of comfort; it is derived from (the root) *so* (to rest): they rest in it, or it is to be resorted to.

¹ Roth (*op. cit.*, p. 118) construes *eṣām* with *Narāśaṃsasya*, i. e. the plural with the singular, which is grammatically impossible. He defends himself by saying that *Narāśaṃsasya* = *Narāṇām*, but without any support or justification. He explains this as *virorum imperium tenens*, i. e. 'holding power over men'. Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 713.

² Cf. AB. ii. 1, i. e. the food of oblation.

According to Roth, *loc. cit.*, it means one to whom prayer is addressed, i. e. Agni.

³ x. 110. 3; AV. 5. 12. 3; VS. 29. 28.

⁴ Cf. Professor Macdonell, *Vedic Mythology*, p. 154.

⁵ x. 110. 4; AV. 5. 12. 4; VS. 29. 29.

⁶ Roth, *op. cit.*, p. 119, translates *vastoh* by *di-luculo*, i. e. 'at dawn', and Durga explains it as 'for covering'. Cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1238.

Dvārāḥ (door) is derived from (the root) *jū* (to press forward), or from *dru* (to move), or from the causal of *vr* (to exclude). The following stanza is addressed to them.

(Here ends the ninth section.)

Spacious doors remain wide open like beautiful wives for their husbands. O divine doors, great and all-impellers, be easy of access to the gods.¹

Having spaciousness, make yourself wide open as exceedingly beautiful wives do their thighs for their husbands in sexual intercourse. The thighs are the most beautiful parts (of the body). O divine doors, mighty, i. e. great. All-impellers, i. e. all come to the sacrifice through them. 'It is the door of the house,' says Kāthakya. 'It is Agni,' says Śākapūṇi.

Uṣāsānaktā = dawn and night. Dawn has been explained. The word *naktā* is a synonym of night: it anoints beings with dew; or else it is (called) night (because) its colour is indistinct.² The following stanza is addressed to them.

(Here ends the tenth section.)

Pressing forward, adorable, brought near each other, dawn and night the divine women, mighty, shining beautifully and putting forth beauty adorned in a radiant manner, may sit down on the seat³ (*yonī*).

Smiling or causing good sleep,⁴ may (they) take their seat or sit down, i. e. the holy ones, neighbours of each other, divine women, mighty, shining beautifully, i. e. resplendent, and putting forth beauty adorned in a radiant manner. *Śukra* (radiant) is derived from (the root) *śuc*, meaning to shine. The word *peśas* is a synonym of beauty; it is derived from (the root) *pīś* (to adorn): it is well adorned.

Daivyā hotārā means the two divine sacrificers, i. e. this (terrestrial) and that (atmospheric) Agni. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the eleventh section.)

The two divine sacrificers are foremost, sweet-voiced, and the measurers of sacrifice for the man to worship. They are inciters, active in the sacrifices, and with injunctions point out the light in the eastern direction.⁵

¹ x. 110. 5; AV. 5. 12. 5; VS. 29. 30.

² Cf. Brh. D. iii. 9.

³ x. 110. 6; AV. 5. 12. 6; 27. 8; VS. 29. 31.

⁴ Yaska explains *susrayantī* as 'smiling, or causing sleep'. Durga follows Yaska. According to Roth, *op. cit.*, p. 119, it is a de-

nominative form of *susvi*, 'to distribute';

cf. Sāyaṇa's derivation quoted by Roth, *loc. cit.*

It is, however, a participle of *susvi* which is derived from *su* (to press), and means 'pressing'; cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 1558.

⁵ x. 110. 7; AV. 5. 12. 7; VS. 29. 32.

The two divine sacrificers are foremost, endowed with sweet speech, and the creators of sacrifice for the man [for every man] to worship. They are inciters, workers in sacrifices, who enjoin that one should offer sacrifice in the eastern direction.

Tisro devīḥ means the three goddesses. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the twelfth section.)

May the light of the sun come to our sacrifice quickly, and speech, here instructing like man: May Sarasvatī and the three goddesses of noble deeds sit on this most comfortable seat of grass.¹

May the light of the sun come soon to our sacrifice. The sun is (called) *bharata*: its light (therefore) is (called) *bhārati*.² And (may) speech, instructing here like a man, (come to us). May Sarasvatī and the three goddesses of noble actions sit on this comfortable seat of grass.

'*Tvaṣṭṛ*'³ (is so called because) it pervades quickly,' say the etymologists. Or it may be derived from (the root) *tviṣ*, meaning to shine, or from *tvakṣ*, meaning to do. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the thirteenth section.)

O wise and excellent sacrificer, incited (by us) sacrifice here to-day to the god Tvaṣṭṛ, who adorned these two progenitors, i. e. heaven and earth, and all the worlds with beauty.⁴

O wise and excellent sacrificer, incited (by us) sacrifice here to-day to god Tvaṣṭṛ, who made these two progenitors, i. e. heaven and earth, and all created beings beautiful. According to some, Tvaṣṭṛ is an atmospheric deity, because he is enlisted among the atmospheric gods.⁵ 'He is Agni,' says Śākapūṇi. The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the fourteenth section.)

Spreader of light, the beautiful one grows among them, elevated by his own glory in the lap of the oblique. Both were afraid of Tvaṣṭṛ, who was being born, turning back, they both serve the lion.⁶

Light is (so called) from making (things) well known. The diffuser of light, the beautiful one grows among them. *Cāru* (beautiful) is derived from the root *car* (to be diffused). *Jihmam* (oblique) is derived from the

¹ x. 110. 8; AV. 5. 12. 8; VS. 29. 33.

² According to Yaska, *bhārati* means 'the light of the sun'. But *bhārati* and *ilā* evidently stand in opposition to each other: i. e. as goddesses of speech; cf. Grassmann, *op. cit.*, p. 933.

³ Cf. Professor Macdonell, *Vedic Mythology*, pp. 116, 117; cf. Brh. D. iii. 16.

⁴ x. 110. 9; AV. 5. 12. 9; VS. 29. 34.

⁵ Cf. Brh. D. iii. 25.

⁶ i. 95. 5.

root *hā* (to bound). Elevated, held up. By his own glory, by the glory of his own self. In the lap, i.e. bosom. Both were afraid of Tvaṣṭr, who was being born. [Turning back, they both serve the lion.] Heaven and earth, or day and night, or the two sticks of wood: turned towards the lion, i.e. the vanquisher, they both ¹ attend upon him.

(Here ends the fifteenth section.)

Vanaspatiḥ ² (lord of herbs) has been explained. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the sixteenth section.)

Preparing the food and the season by oblations to the gods, bestow them thyself. May the lord of herbs, the god pacifier, and Agni enjoy the oblations with honey and clarified butter.³

Having prepared ⁴ the food and oblations at the proper time of performing the sacrifice, bestow thyself on thyself. May these three, i.e. the lord of herbs, the god pacifier, and Agni, enjoy the oblation with honey and clarified butter.⁵

But who is the lord of herbs? 'It is the sacrificial post,' says Kātthakya. 'It is Agni,' says Śākapūṇi. The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the seventeenth section.)

O lord of herbs, lovers of the gods anoint thee with divine honey in sacrifice. Whether thou standest uplifted or whether thy abode is in the lap of this mother, here bestow wealth on us.⁶

Lovers of the gods anoint thee, O lord of herbs, with divine honey and clarified butter in sacrifice. Whether thou standest uplifted, or whether thy dwelling-place is made in the lap, i.e. bosom, of this mother, thou shalt give us riches.

'It is Agni,' says Śākapūṇi. The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the eighteenth section.)

¹ The word both refers to the two arms of the priest who produces fire by attrition. Cf. Roth, p. 120.

² See above, § 3.

³ x. 110. 10; AV. 5. 12. 10; VS. 29. 35.

⁴ Roth, *op. cit.*, p. 120, translates *samanjan* as *schlingend*, i.e. swallowing.

⁵ Yāska, followed by Durga, explains *madhunā* as a noun, i.e. 'with honey'. Roth,

loc. cit., makes it an attribute of *ghṛtēna*, i.e. 'with sweet butter', a very far-fetched explanation. The same word occurs in iii. 8. 1, quoted in the next section, coupled with *daivya*, i.e. 'divine'. From the comparison of this passage it is clear that *madhunā* cannot be taken as an attribute.

⁶ iii. 8. 1.

O lord of herbs, having golden wings, circumambulating and having fastened oblations with a cord, carry them to the gods along the most straight paths of sacrifice; this is thy object from the days of yore.¹

O lord of herbs, (carry) oblations to the gods; having golden wings, i.e. wings of the sacred law. Or else it may have been used for the sake of comparison, i.e. whose wings glitter like gold. This is thy object from the days of yore, it is an ancient object of thine, hence we address thee. Carry (oblations) along the paths of sacrifice, which are the most straight, i.e. whose course is most straight, which abound in water, and which are free from darkness. The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the nineteenth section.)

O lord of herbs, learned in all the ways, having fastened the oblations with the most beautiful cord, carry them to the gods, O thou desirous of bestowing, and among the immortals proclaim the giver.²

O lord of herbs, having fastened with the most beautiful cord,³ carry the oblations of the giver⁴ to the gods [in sacrifice]: learned in all ways, i.e. well versed in all branches of knowledge. And proclaim the giver among the immortals, i.e. gods.

Consecrations by saying 'hail!' (they are so called because) the word *svāhā* (hail!) is uttered in them; or speech herself said, 'well, ho!' or one addresses himself, or one offers oblation consecrated with (*svāhā*) 'hail'. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the twentieth section.)

As soon as he was born, he measured the sacrifice, Agni became the leader of the gods. May the gods eat the oblations consecrated by the utterance of 'hail' in the speech of this sacrificer, set up in the eastern direction.⁵

As soon as he was born, he created the sacrifice. Agni became the chief of the gods. May the gods eat the oblation consecrated with the utterance of 'hail' in the speech, i.e. mouth, of this sacrificer, set up in the eastern direction. [With these words they sacrifice.]

With these words the *Āprī* deities are dealt with. Now who is the

¹ MS. 4. 3. 7; 208. 10; KS. 18. 21; TB. iii. 6. 11. 2.

² x. 70. 10; MS. 4. 13. 7; 209. 1; KS. 18. 21. Cf. TB. iii. 6. 12. 1.

³ 'With a well-twisted, strong cord', Roth, *op. cit.*, p. 121.

⁴ Yāska explains *didhiṣoḥ* as gen. sing., i.e. 'of the giver'. Durga amplifies it by

the remark: 'of the giver, i.e. of the sacrificer'. The word has no accent and can therefore be vocative only and refer to Agni, i.e. 'desirous of bestowing'. Roth, *loc. cit.*, attributes the following meanings to it: 'wooer, bridegroom, husband', Grassmann, *op. cit.*, p. 600.

⁵ x. 110. 11; AV. 5. 12. 11; VS. 29. 36.

god to whom the introductory and the concluding oblations are offered?¹ According to some, they are offered to Agni.

(Here ends the twenty-first section.)

The introductory and the concluding oblations are exclusively mine. Give me, O gods, the juicy portion of the offering: butter of waters and the fragrant exhalations of herbs. May the life of Agni be long.²

The introductory and the concluding oblations are exclusively thine, and so will be the juicy portions of the offerings; nay, this whole sacrifice will be thine, O Agni; to thee will bow down the four quarters.³

Further, there is a Brāhmaṇa passage: Verily, to Agni belong the introductory, and to Agni the concluding oblations.⁴ According to others, they have the metres as their deities. There is a Brāhmaṇa passage: Verily, to the metres belong the introductory, and to metres the concluding oblations.⁵ According to others, they have the seasons as their deities. There is a Brāhmaṇa passage: Verily, to the seasons belong the introductory, to the seasons the concluding oblations.⁶ [According to others, they have sacrificial animals as their deities. There is a Brāhmaṇa passage: Verily, to sacrificial animals belong the introductory, to sacrificial animals the concluding oblations.⁷] According to others, they have breath as their deity. There is a Brāhmaṇa passage: Verily, to breath belong the introductory, to breath the concluding oblations.⁸ According to others, they have soul as their deity. There is a Brāhmaṇa passage: Verily, to soul belong the introductory, to soul the concluding oblations.⁹

But the well-considered view is that they are addressed to Agni. The rest is mere apportionment. Then why are these views put forward? It is well known: A person, about to utter the sound *vaṣaṭ*, should meditate on the particular deity to whom the oblation is offered.¹⁰

With these words, these eleven Āpri hymns are dealt with. Of these, the hymns of Vasīṣṭha, Atri, Vadhryaśva, and Gṛtsamada are addressed to Narāśaṃsa; the hymns of Medhātithi, Dīrghatamas, and that of invitation (*praiśas*) to both (i.e. Narāśaṃsa and Tanūnapāt). The hymns other than those (mentioned above) are therefore addressed to Tanūnapāt, to Tanūnapāt.¹¹

(Here ends the twenty-second section.)

¹ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. ii, pp. 175-6.

² x. 51. 8.

³ x. 51. 9.

⁴ Cf. Muir, *loc. cit.*

⁵ Cf. ŚB. i. 3. 2. 9.

⁶ Cf. ŚB. i. 3. 2. 8; KB. iii. 4; MS. i. 4. 12.

⁷ Cf. KB. iii. 4.

⁸ Cf. KB. vii. 1: x. 3; AB. i. 11. 17; ŚB. xi. 2. 7. 27.

⁹ Cf. TS. vi. 1. 5. 4.

¹⁰ Cf. GB. ii. 3. 4; AB. iii. 8.

¹¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 122; cf. Brh. D. ii. 154-7.

CHAPTER IX

Now therefore we shall take up in order the terrestrial beings to which panegyrics are addressed. Of these, the horse is the foremost. *Aśva* (horse) has been explained.¹ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the first section.)

The horse as draught animal desires a comfortable chariot and the encouraging shout of the inciter; the male organ (desires) the two hairy rims; the frog (desires) the pond; flow, Indu, flow for Indra's sake.²

The horse as a draught animal; the draught animal (desires) a comfortable (chariot) [the draught animal a chariot]. The word *sukham* (comfortable) is a synonym of 'good'.

Good is auspicious, very suitable [or it proceeds in a very suitable manner. Laughter; goer, or protector, or benefactor; the male organ goes towards. Water causes to conceal.] *Māna* has been explained. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the second section.)³

Let not Mitra, Varuṇa, Aryaman, Āyu, Indra, R̥bhukṣan, and the Maruts overlook us, because we will proclaim the heroic deeds of the horse, the courser, born of the gods, in the assembly.⁴

On account of our proclaiming the heroic deeds of the horse, the courser, the racer, born of the gods, in the assembly, i.e. at sacrifice, may not Mitra, Varuṇa, Aryaman, Āyu, Vāyu, the swift one, Indra, the wide dweller or the king of the R̥bhū, and the Maruts overlook us.

A bird (is so called because) it is able to lift itself up, or to make a sound, or to rush along, or else they wish him to be always auspicious, or the word (*śakuni*, bird) may be derived from (the root) *śak* (to be able).⁵ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the third section.)

Crying violently and proclaiming its nativity, it impels speech as a rower a boat. O bird, be highly auspicious. May no apparition whatsoever find thee anywhere.⁶

¹ See 2. 27; cf. also 1. 12.

² ix. 112. 4.

³ i. 162. 1; VS. 25. 24.

⁴ The section *in toto* must be spurious; cf. Roth, *op. cit.*, p. 125. *Mānaḥ* as a masc. is senseless, for it refers to *mā naḥ*, 'not us', of the following quotation, nor has it been explained.

⁵ The etymological explanations of *śakuni* given by Yāska are the following: (1) *śak* and *śnī*, (2) *śak* and *śnad*, (3) *śam* and *śkr*.

⁶ ii. 42. 1; cf. Brh. D. iv. 94.

It cries violently, proclaiming its birth, i.e. its name is onomatopoeic. It propels speech as a rower does a boat. O bird, be highly auspicious i.e. exceedingly auspicious. *Mangalam* (auspicious) is derived from (the root) *gṛ̥*, meaning to praise.¹ Or else (from *gṛ̥*, to swallow), i.e. it swallows evil things.² Or else (the word) is *anga-lam*, i.e. having limbs.³ According to the etymologists (it is derived from *√masj*), i.e. it submerges sin. Or else (people say) 'let it come to me'.⁴ May no overpowering force find thee on any side.

A bird uttered a lowing sound to Gr̥tsamada, as he was about to proceed (to acquire) a particular object.⁵ This is indicated by the following stanza.

(Here ends the fourth section.)

O bird, speak out what is auspicious in the south, and that which is auspicious in the north. Say what is auspicious in front of us and also what is auspicious behind us.⁶

The stanza is explained by the mere reading of it.

Gr̥tsamada = *Gr̥tsa-madana*, i.e. wise and joyful. The word *gr̥tsa* is a synonym of wise; it is derived from (the root) *gṛ̥*, meaning to praise.

Maṇḍūkāḥ (frogs) = *majjūkāḥ*, i.e. divers, (so called) from diving. Or the word may be derived from (the root) *mad*, meaning to rejoice, or from *mand*, meaning to be satisfied. 'It is derived from (the root) *maṇḍ* (to decorate),' say the grammarians.⁷ Or else, their abode (*okas*) is in water (*maṇḍe*). *Maṇḍa* (water) is derived from (the root) *mad* (to rejoice) or from *mud* (to be merry).⁸ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the fifth section.)

Sleeping for a year, the frogs have uttered forth speech, impelled by the cloud, like Brāhmaṇas engaged in religious rites.⁹

Sleeping for a year, the Brāhmaṇas, who are engaged in religious rites, i.e. who have taken the vow of silence. Or else a simile may have been intended, i.e. (uttered speech) like Brāhmaṇas, who are engaged in religious rites. The frogs have uttered forth speech which has been impelled by the cloud.¹⁰

¹ The bird is an object of praise. Durga.

² Auspiciousness destroys misfortunes as soon as they arise. Durga.

³ According to Durga, *lam* = *ram*, the possessive suffix: the letter *m* is added without any meaning, and *anga* signifies the various ingredients, as honey, milk, &c., of the mixture.

⁴ i.e. *Mangala* is derived from the root *gam* with *mām*, i.e. 'going to me'.

⁵ 'Signifying success.' Durga.

⁶ RVKH. 2. 43. 1; cf. Professor Macdonell, *Vedic Mythology*, p. 152.

⁷ 'The frogs are adorned with variegated lines on their skin by nature.' Durga.

⁸ The sentence is omitted by Durga.

⁹ vii. 103. 1; AV. 4. 15. 13; cf. Brh. D. vi. 27.

¹⁰ Cf. Professor Macdonell, *Vedic Mythology*, p. 151.

Vasiṣṭha, desirous of rain, praised the cloud. Frogs applauded him. On seeing the applauding frogs, he praised them. This is indicated by the following stanza.

(Here ends the sixth section.)

O frog, join me. O swimmer, invoke rain. Float in the middle of the pond, having spread your four feet.¹

The stanza is explained by the mere reading of it.

Dice (*akṣāḥ*) are (so called because) they are obtained (*√as*) by gamblers, or (wealth) is obtained through them. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the seventh section.)

The waving ones of the great (tree), growing in windy places, rolling on the gambling board, intoxicate me. The ever-wakeful berry of the *vibhādaka* tree appears to me like a draught of soma that grows on the Mūjavat mountain.²

The waving berries of the mighty³ *vibhādaka* tree intoxicate me. Growing in windy places, i.e. growing on mountain slopes. Rolling on the gambling board. Board (*irinam*) is free from debt⁴ (*nir-ṛnam*). It is derived from (the root) *ṛn* (to go), i.e. it is distant. Or else, herbs have been removed from it. Like a draught of soma growing on the Mūjavat mountain. *Maujavataḥ*, i.e. grown on Mūjavat. Mūjavat is the name of a mountain, (so called because) it abounds in *Saccharum sara* (*muñja*). *Muñja* is (so called because) it is thrown out (*√muc*) by a kind of rush. *Iṣikā* (a kind of rush) is derived from (the root) *iṣ*, meaning to go. This other (meaning of) *iṣikā* (i.e. arrow) is derived from the same root also. *Vibhādaka* (name of a tree) is (so called) from piercing. Wakeful is (so called) from keeping awake.⁵ The poet praises them (i.e. dice) in the first and condemns them in the succeeding stanzas.⁶ This is known to be the composition of a seer made miserable by dice.

Grāvāṇaḥ (stones) is derived from (the root) *han* (to kill), or from *gṛ̥* (to praise), or from *grah* (to seize). The following stanza is addressed to them.⁷

(Here ends the eighth section.)

¹ RVKH. 7. 103.

² x. 34. 1; R. Vidh. 3. 10. 1; cf. Brh. D. vii. 36.

³ Yaska takes *bṛhato* as an adjective, agreeing with *vibhādakasya* to be supplied, as in the text of the RV. *vibhādakaḥ* in the nom. sing. is the subject of the second line.

⁴ Debts incurred on the gambling board,

unlike others, are not payable by the descendants of the debtors. Durga.

⁵ According to Durga, dice are called wakeful, because they keep the winner awake through the joy of winning, and the loser on account of the misery of his loss.

⁶ See x. 34. 2-14.

⁷ x. 94. 1.

Let them proclaim. Let us proclaim. Address the stones who speak in return, when ye, O unsplit mountains, quick and rich in soma, together bear the sound, i. e. invocation for Indra.¹

Let them proclaim. Let us proclaim. Address the stones who speak in return. When unsplit mountains, i. e. who are not to be split up. Quick, making haste. Together (producing) soma. *Śloka* (call) is derived from (the root) *śr̥* (to break open). *Ghoṣa* (sound) is derived from (the root) *ghuṣ* (to sound). You are rich in soma, or you are in the abodes of one who is rich in soma.

A *nārāsa* stanza is that with which men are praised. The following stanza is addressed to it.

(Here ends the ninth section.)

I present, with wisdom, the sublime hymns of Bhāvya, who dwells on the Sindhu—the unsurpassed king who, desirous of glory, measured out a thousand libations for me.²

Sublime hymns, i. e. not childish, or not few. A child—turning round for strength—is to be brought up. Or else his mother is sufficient for him, or his mother is (a source of) strength for him. Or the word *bāla* (child) is derived from *bala* (strength), with the negative particle placed in the middle.³ I present with wisdom, i. e. with ingenuity of mind, or praise, or intelligence. Of the King Bhāvya, who dwells on the Sindhu, and who prepared a thousand libations for me—the king who is unsurpassed, or who is not hasty, or who does not hurry, and who is desirous of praise.

(Here ends the tenth section.)

A king obtains praise on account of being associated with sacrifice, and the paraphernalia of war from their association with the king. Of these, the chariot comes first. *Ratha* (chariot) is derived from (the root) *ranh*, meaning to speed, or from *sthira* by metathesis:⁴ one sits in a chariot with joy, or from *rap* (to chatter) [or from *ras* (to make a sound)].⁵ The following stanza is addressed to it.⁶

(Here ends the eleventh section.)

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 154–5.

² i. 126. 1; cf. Brh. D. iii. 155.

³ The passage, 'A child ... in the middle', is omitted by Durga. It gives the etymological explanation of a word which neither occurs in the text of the RV., nor in that of

Yāska, hence I agree with Durga in thinking that the passage is spurious.

⁴ i. e. *sthira* > *thara*, and by metathesis *ratha*.

⁵ The last two etymologies are omitted by Durga.

⁶ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 155.

O lord of forests, our friend, promoter, and a noble hero, indeed be firm in body. Thou art girt with cowhide, be strong. May thy rider win what is to be won.¹

O lord of forests, indeed be firm in thy limbs. Thou art our friend, promoter, and a noble hero, i. e. a blessed hero. Thou art girt with cowhide, hence be strong, i. e. be very firm. May thy rider win what is worthy of winning.

The word *dundubhi*² (drum) is onomatopoeic. Or else it is (so called) being made of a split tree.³ Or it may be derived from (the verb) *dundubhya*, meaning to make a sound. The following stanza is addressed to it.

(Here ends the twelfth section.)

Fill earth and heaven also with thy roar. Let the immovable and the movable think of thee everywhere. Besides, O drum, together with Indra and the gods, keep off the enemy farther than afar.⁴

Fill earth and heaven with thy roar. Let them all that are immovable, i. e. stationary, and that are non-stationary, think highly of thy loud call. O drum, associated together with Indra and the gods, disperse the enemy farther than what is very far.

Quiver is the receptacle of arrows. The following stanza is addressed to it.⁵

(Here ends the thirteenth section.)

The father of many (daughters), and whose sons are many, clangs and clashes, having reached the field of battle. Slung on the back, the quiver, when hurled forth, conquers strifes and all the hostile armies.⁶

The father of many (daughters) and whose sons are many is with reference to arrows. When exposed, it smiles as it were. Or it is an onomatopoeic word. *Sankāḥ* (strife) is derived from (the root) *sac* (to suffer), or from *kṛ* (to scatter), preceded by the preposition *sa-*. Slung on the back it conquers when hurled forth, is explained.

Handguard is (so called because) it is held firmly on the hand. The following stanza is addressed to it.

(Here ends the fourteenth section.)

¹ vi. 47. 26; AV. 6. 125. 1; VS. 29. 52.

² Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 155.

³ This gives the first derivation of the word *dundubhi*, i. e. the former part from *druma*

(tree), and the latter from the root *bhid*.

⁴ vi. 47. 29; AV. 6. 126. 1; VS. 29. 55.

⁵ Cf. Professor Macdonell, *loc. cit.*

⁶ vi. 75. 5; VS. 29. 42.

Like a serpent, it encompasses the arm with its coils, protecting it from the impact of the bowstring. May the manly handguard, learned in all expedients, well protect the man from all sides.¹

Like a serpent, it encircles the arm with its coils, shielding it from the strokes of the bowstring. The handguard well versed in all the sciences. A man is (so called because) he possesses abundance of manly spirit,² or the word *pumān* (man) is derived from (the root) *pums* (to crush).

Bridles have been explained.³ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the fifteenth section.)

Seated on the car, a skilful charioteer guides his steeds in front of him, to whatever place he likes. Admire the greatness of the bridles. From behind, the reins give direction to the mind.⁴

Seated on the car, a skilful charioteer, i.e. a noble charioteer, guides his steeds, which are in front of him, to whatever place he likes. I worship the greatness of bridles. The reins, although they are behind, give direction to the mind.

*Dhanus*⁵ (bow) is derived from the root *dhanu*, meaning to go, or to kill: the arrows are discharged from it. The following stanza is addressed to it.

(Here ends the sixteenth section.)

May we win kine with the bow, and with the bow the combat. May we win dreadful battles with the bow. The bow brings the desires of the enemy to naught. May we conquer all quarters with bow.⁶

The stanza is explained by the mere reading of it.

Samadaḥ (battle) = *sam-adaḥ* (i.e. eating together) from (the root) *ad* (to eat),⁷ or = *sam-madaḥ* (i.e. raging together) from (the root) *mad* (to rage).

Jyā (bowstring) is derived from (the root) *ji* (to conquer), or from *ji* (to conquer, cl. ix), or it is (so called because) it causes arrows to fly quickly. The following stanza is addressed to it.

(Here ends the seventeenth section.)

Coming close to the ear as if desirous of whispering a secret, and embracing its dear friend, this string, stretched on the bow, and leading us to salvation in battle, utters a low shrill sound like a woman.⁸

¹ vi. 75. 14; VS. 29. 51.

² Compared to a woman, who is poor in spirit, a man has more manly strength.

³ See 3. 9.

⁴ vi. 75. 6; VS. 29. 43.

⁵ Cf. Professor Macdonell, *loc. cit.*

⁶ vi. 75. 2; VS. 29. 39.

⁷ People devour each other, as it were, in battle. Durga.

⁸ vi. 75. 3; VS. 29. 40.

It comes close to the ear as if desirous of speaking. Embracing, as it were, its dear friend, i.e. the arrow. It utters a [shrill] sound like a woman. This string stretched on the bow. In battle, in strife. Leading us to salvation, [leading us across].

*Iṣu*¹ (arrow) is derived from (the root) *iṣ*, meaning to go [or to kill]. The following stanza is addressed to it.

(Here ends the eighteenth section.)

She wears a beautiful wing. Deer is her tooth. When hurled, she flies girt with cow-phlegm. May the arrows grant us protection there where men run to and fro.²

She wears a beautiful wing is with reference to the swift feathers of arrows. Her tooth is made of the horn of deer.³ Or else it is derived from (the root) *mṛg* (to pursue).⁴ 'When hurled, she flies girt with cow-phlegm', has been explained.⁵ May the arrows grant us protection there where men run in the same direction and in the opposite direction, i.e. protection in battles.

Lashing rod is called whip. Whip (*kaśā*) is (so called because) it reveals (*pra-kāśayati*) danger to the horse. Or else it is derived from (the root) *kṛṣ* (to drag) on account of being small. Further, speech is called (*kaśā* because) it reveals meaning, or it rests in space; or it is derived from (the root) *kruś* (to make a noise). The following stanza is addressed to the horsewhip.

(Here ends the nineteenth section.)

They strike their thighs and deal blows on their buttocks. O lashing rod, impel sagacious horses in battles.⁶

They strike their thighs, i.e. their moving thigh-bones. *Sakthi* (thigh-bone) is derived from (the root) *sac* (to be united), the body is fixed in it. And they deal blows on their buttocks.⁷ *Jaghanam* (buttock) is derived from (the verb) *jañghanya* (to strike repeatedly). O lashing rod, impel horses that are [sagacious] of highly-developed intelligence, in battles, i.e. contests, or conflicts.

¹ Cf. Professor Macdonell, *loc. cit.*

² vi. 75. 11; VS. 29. 48.

³ This gives the detailed description of an arrow. The pointed end is made of the horn of a deer, which is very sharp, and the rest is covered with beautiful wings. Cf. Durga's remarks.

⁴ According to Durga, certain arrows possess the power of pursuing even an invisible

enemy and of discrimination in attack.

⁵ See 2. 5.

⁶ vi. 75. 13.

⁷ Durga takes *jañghanti* as a participle in the vocative case, agreeing with *aśvājani*. This explanation is wrong. Not only is it opposed to that of Yāska, but *jañghanti*, as the accent indicates, cannot be in the vocative case.

Mortar (*ulūkhālam*) is (so called because) it causes to spread out (*uru-karam*), or it has a hole at the top, or it prepares food (*ūrj-karam*). There is a Brāhmaṇa passage:¹ 'Make me large,' said he. Then indeed he became a mortar. Verily, they call it *uru-karam* (causing to spread out), indirectly *ulūkhālam*, i.e. mortar. The following stanza is addressed to it.

(Here ends the twentieth section.)

Whenever, O Mortar, thou art set to work from house to house. Then utter thy brightest sound like the trumpet of the conquerors.²

The stanza is explained by the mere reading of it.

(Here ends the twenty-first section.)

Vṛṣabhah means one who rains down offspring,³ or who increases the seed very much. *Vṛṣabhah* is therefore so called from raining, i.e. whose characteristic is to rain. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-second section.)

Thundering they approached him. In the midst of the strife, they made the bull shed water. Through him Mudgala won a hundred thousand well-nourished kine in battle.⁴

Thundering they approached him is explained. They made the bull shed water in the midst [of battle], i.e. the place of conquest or swiftness. Through him (he conquered) the king of beautiful possessions.⁵ The verb *bharv* means to eat. Or else, Mudgala won a thousand well-nourished kine in battle. The word *pradhana* is a synonym of battle: treasures are scattered forth in it.

Wooden mace, i.e. mace made of wood. With reference to it they relate a legend. A seer Mudgala, a descendant of Bhṛmyaśva, having yoked his bull and a wooden mace, and having fought in battle, won the contest. This is indicated by the following stanza.

(Here ends the twenty-third section.)

Look at this yoke of the bull and the wooden mace lying in the middle of battle, with which Mudgala won a hundred thousand kine in battles.⁶

Look at this yoking together of the bull, and the wooden mace lying in the middle of battle, with which Mudgala won a hundred thousand kine in battles. The word *prtanājyam*⁷ is a synonym of battle, (so called) from dispersing or conquering hostile armies. *Mudgala* means one who possesses

¹ Cf. ŚB. vii. 5. 1. 12.

² i. 28. 5; AB. vii. 17; cf. Brh. D. iii. 101.

³ *Prajotpati-kāraṇam retah sincati yonau.*

Durga.

⁴ x. 102. 5.

⁵ According to Durga, *sūbharvan* means a prosperous country, especially rich in barley.

⁶ x. 102. 9.

⁷ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 130.

beans, or who swallows beans, or passion, or pride, or joy.¹ *Bhārmyaśva*, a son of Bhṛmyaśva. *Bhṛmyaśva* means one whose horses are always wandering, or he is (so called) from horse-breeding.

The word *pituh* is a synonym of food. It is derived from (the root) *pā* (to protect), or from *pā* (to drink), or from *pyāy* (to swell). The following stanza is addressed to it.

(Here ends the twenty-fourth section.)

Verily I will praise the food, the holder of great invigorating strength; with whose vigour Trita rent Vṛtra limb by limb.²

I praise the food which contains great invigorating strength. The word *taviṣṭi*³ is a synonym of strength. It is derived from (the root) *tu*, meaning to increase. With whose vigour, i.e. power, Trita, i.e. Indra who abides in three places, rends Vṛtra limb by limb.

Rivers have been explained.⁴ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the twenty-fifth section.)

Hear this my hymn of praise, O Gaṅgā, Yamunā, Sarasvatī, Śutudrī together with Paruṣṇī, Marudvṛdhā with Asiknī, and Ārjikiyā with Vitastā and Susomā.⁵

Attend⁶ to this my hymn of praise, O Gaṅgā, Yamunā, Sarasvatī, Śutudrī, Paruṣṇī, Marudvṛdhā with Asiknī; hear, O Ārjikiyā with Vitastā and Susomā.⁷ This is the general sense. Now (follows) the etymological explanation of every word. Gaṅgā is (so called) from going (*√gam*).⁸ Yamunā, she flows, joining herself (with other rivers), or she flows gently.⁹ Sarasvatī—the word *saras* is a synonym of water, it is derived from (the root) *sr* (to flow)—rich in water. Śutudrī, quick runner, rapid runner,¹⁰ or it runs swiftly like one who is goaded. Irāvati is called Paruṣṇī, i.e. having joints, [shining,] winding. Asiknī, non-bright, non-white. The word *sitam* is a synonym of white colour, its antithesis is (denoted by) *a-sitam*. Marudvṛdhā, i.e. swollen by all other rivers and winds. Vitastā, not burnt,¹¹ mighty, having high banks. Ārjikiyā is called Vipāś, (so called

¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 129.

² i. 187. 1.

³ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 130.

⁴ See 2. 24.

⁵ x. 75. 3.

⁶ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 342.

⁷ Cf. M. A. Stein, *Bhandarkar Comm. Vol.*, pp. 21-9.

⁸ i.e. She goes to the best place, or sends

created beings to the best place. Durga.

⁹ There are no waves in it. Durga.

¹⁰ Cf. Mbh. Ādi-par., verse 6752, *Śatadhā vidrutā yasmāc chatahrur iti viśrutā* 1.

¹¹ Durga says, on the authority of the *Sāmādhani Brāhmaṇa*, that there was fire called *Vaidehaka* which consumed all rivers except this one.

because) it rises in *ṛjūka*, or it flows in a straight line. The Vipāś is (so called) from bursting forth, or from loosening fetters, or from being extended. It is called fetterless because the fetters of the moribund Vasiṣṭha were loosened in it.¹ Formerly it was called Uruñjirā. Suṣomā is the Sindhu, (so called because) rivers flow towards it. Sindhu is (so called) from flowing.

Apah (waters) is derived from (the root) *āp* (to obtain). The following stanza is addressed to them.

(Here ends the twenty-sixth section.)

Ye waters are indeed beneficent. As such bestow strength on us, so that we may look upon great happiness.²

Ye waters are indeed a source of comfort. As such bestow food on us, so that we may look upon great happiness, i. e. delight.

Herbs (*oṣa-dhayaḥ*) are (so called because) they suck (*dhayanti*) the burning element³ (*oṣat*), or (because) people suck them when something is burning (in the body). Or else they suck the morbid element (*doṣa*). The following stanza is addressed to them.

(Here ends the twenty-seventh section.)

I think there are indeed one hundred and seven abodes of the tawny ones, the herbs, that were produced three ages before the gods, in days of yore.⁴

I think there are indeed one hundred and seven abodes of the tawny ones, i. e. tawny-coloured ones, the herbs, which carry off (disease) produced three ages before the gods, in days of yore. There are three kinds of abodes, i. e. places, names, and species. Here species are meant.⁵ Or else there are seven hundred⁶ vital parts of man, the herbs are applied on them.

Night has been explained.⁷ The following stanza is addressed to it.

(Here ends the twenty-eighth section.)

O night, the terrestrial region of the father together with (atmospheric) places has been well filled. Thou art great, and encompassst the abodes of heaven; the dreadful darkness draws all around.⁸

¹ Cf. Mbh. Ādi-par., verses 6745 and 6750.

² x. 9. 1.

³ There are two etymologies given, (1) from *√uṣ* (to burn) and *√dhe* to suck, (2) from *√duṣ* and *√dhe*.

⁴ x. 97. 1. Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 154.

⁵ i. e. There are 107 kinds of herbs.

⁶ Yāska explains *śatām* . . . *saptā ca* as *sapta-śatām*, i. e. 700. According to the ordinary meaning of the words used, as indicated by the accent and *ca*, the phrase can only mean 'a hundred and seven'.

⁷ See 2. 18.

⁸ RVKH. x. 127. 1.

O night, thou hast well filled the terrestrial region along with the places of the middle (region). Great, mighty, thou encompassst the abodes of heaven; the dreadful darkness draws all round the region.

Wilderness¹ is the wife of desert. Desert (*araṇya*) is (so called because) it is far (*apa-arṇa*) from the village, or because it is dull (*a-ramaṇa*). The following stanza is addressed to her.

(Here ends the twenty-ninth section.)

O wilderness, how is it that thou who disappearest in deserts ever onwards dost not seek the village? it appears that fear does not find thee.²

The seer³ addresses her with the words, 'O wilderness, how is it that thou who disappearest in deserts, i. e. forests, like one directed to some place onwards, dost not seek the village? It appears as if fear does not find thee.' Or the word *iva* is used in the sense of slight apprehension (i. e. the slightest fear).

Faith (*śrad-dhā*) is (so called) on account of being based on truth (*śrad*).⁴ The following stanza is addressed to it.

(Here ends the thirtieth section.)

Through faith is fire kindled, through faith is oblation offered. With our speech we announce faith at the head of fortune.⁵

Through faith is fire well kindled, through faith is oblation well offered.⁶ With our speech we announce faith to be at the head, i. e. the chief limb of fortune, i. e. prosperity.

Earth has been explained.⁷ The following stanza is addressed to it.

(Here ends the thirty-first section.)

O Earth, be pleasant, thornless providing a resting-place; grant us extensive protection.⁸

O Earth, be comfortable, thornless providing a resting-place. *Rkṣarah* means 'thorn', it is derived from (the verb) *ṛch* (to be stiff). *Kaṇṭakah* (thorn) is (so called) (because it says to itself), Whom (*kam*) should I hurt

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 154.

² x. 146. 1.

³ Durga remarks that the poet lost his way in the forest, and being puzzled as to what direction it was, and being afraid, addresses the goddess of the forest, 'How is it that I am afraid and thou art not?'

⁴ Durga remarks that *śrad-dhā* means that intuitive attitude which one assumes towards religion and secular and spiritual matters

and which does not undergo any change. The tutelary deity of this intuition is called *śrad-dhā*. Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 119-20.

⁵ x. 151. 1.

⁶ Durga quotes a passage which says that the gods do not accept the oblations of the faithless.

⁷ See 1. 13-14.

⁸ i. 22. 15.

(*tāpayāmi*)? or it may be derived from (the verb) *kṛt* (to pierce), or from *kaṇṭ*, meaning to go, i.e. it is very prominent on the tree. Grant us (let them grant)¹ protection from all sides, i.e. extensive protection.

Apvā (disease) has been explained.² The following stanza is addressed to it.

(*Here ends the thirty-second section.*)

Infatuating the heart of these (our enemies), seize their limbs; depart, O *Apvā*, approach (them), burn with flames in their hearts. Let our enemies abide in blinding darkness.³

Infatuating the heart [the intellect] of these (our enemies), seize their limbs; depart, O *Apvā*, approach them, burn their hearts with flames. Let our enemies grope in blinding darkness.

*Agnāyī*⁴ is the wife of Agni. The following stanza is addressed to her.

(*Here ends the thirty-third section.*)

I call upon the wife of Indra, the wife of Varuṇa, and the wife of Agni for welfare and for drinking soma.⁵

The stanza is explained by the mere reading of it.

(*Here ends the thirty-fourth section.*)

Now, therefore, the eight pairs, mortar and pestle. Mortar⁶ has been explained. Pestle (*musalam*) is (so called because) it moves again and again (*mukuh-saram*). The following stanza is addressed to them.

(*Here ends the thirty-fifth section.*)

Adorable, best winners of food, they are held aloft, devouring food like steeds.⁷

Worthy of being worshipped with sacrifices, best distributors of food, they are held aloft,⁸ devouring food like steeds.

Two receptacles of oblations, i.e. depositories of oblations. The following stanza is addressed to them.

(*Here ends the thirty-sixth section.*)

¹ The passage within brackets is omitted by the manuscripts of the longer recension and Durga.

² See 6. 12.

³ x. 103. 12.

⁴ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 124-5. Yaska's explanation that *Agnāyī* is the wife of Agni is liable to criticism, for in the following stanza she is associated with drink-

ing soma—a function not very appropriate for the wife of Agni.

⁵ i. 22. 12.

⁶ See 9. 20.

⁷ i. 28. 7.

⁸ The mortar is mounted or made to stand upright; the pestle is lifted up for pounding. Durga.

O ye free from treachery, let the holy gods sit in your lap; here, to-day, to drink the soma.¹

Let them (gods) sit in your lap, in your bosom, [or else, O ye not to be injured]. Holy gods, accomplishers of sacrifice; here, to-day, for the drinking of soma. Heaven and earth have been explained.² The following stanza is addressed to them.

(*Here ends the thirty-seventh section.*)

To-day may heaven and earth extend our accomplishment, this sky-touching sacrifice, to the gods.³

To-day may heaven and earth extend farther our performance, i.e. this sky-touching sacrifice, to the gods.

Vipāś and *Śutudrī* have been explained.⁴ The following stanza is addressed to them.

(*Here ends the thirty-eighth section.*)

Like two bright cows, like two licking mothers, *Vipāś* and *Śutudrī* hasten forth eagerly with their waters from the lap of the mountains, contending like two mares let loose.⁵

From the lap of the mountains, i.e. from their mountainous abode. Eagerly, i.e. longingly.⁶ Like two mares who are released, or who are out of temper. Contending—the verb *hās* is used in (the sense of) emulation—or who are excited. Like two [bright] beautiful cows, two mothers licking together,⁷ *Vipāś* and *Śutudrī* hasten forth with their waters.

The ends of the bow are (so called because) they send forth arrows, or they are made of wood, or they never fail. The following stanza is addressed to them.

(*Here ends the thirty-ninth section.*)

Approaching each other like women of the same mind, they bear (arrows) in their lap as a mother does a son. May these quivering ends of the bow, having a mutual understanding, drive away the enemy, the unfriendly people.⁸

Approaching each other like two women who have the same thought, they bear arrows in their lap, i.e. bosom, as a mother does a child. May these destructive ends of the bow, having a mutual understanding, drive away the enemy, the unfriendly people.

¹ ii. 41. 21.

² See 1. 13. 14; 3. 22.

³ ii. 41. 20.

⁴ See 2. 24; 9. 26.

⁵ iii. 33. 1.

⁶ i.e. Longing for their mutual confluence or the sea. Durga.

⁷ i.e. Two mothers who want to lick the same calf.

⁸ vi. 75. 4.

Wind and sun.¹ *Śunah* means wind, (so called) because it moves quickly in the atmosphere. *Śirah* means the sun, (so called) from moving (\sqrt{sr}). The following stanza is addressed to them.

(Here ends the fortieth section.)

O wind and sun, enjoy this praise. Sprinkle ye both this (earth) with whatever water you make in heaven.²

The stanza is explained by the mere reading of it.

The two approving goddesses, the two goddesses who approve without reflection, i. e. heaven and earth, or day and night. According to Kāthhakra, they are crop and season. The following invitation is addressed to them.

(Here ends the forty-first section.)

The two approving goddesses who bestow treasures: of these two, one shall remove the ills and hostilities, and the other shall bring noble treasures for the sacrificer. Do ye both eat in order to win and to bestow treasures. Sacrifice.³

The two approving goddesses, i. e. the two goddesses who approve without reflection. [Who bestow treasures,] who distribute treasures. Of these two, one causes ills and hostilities to be removed, and the other brings excellent treasures for the sacrificer, in order to win or bestow treasures. Do ye both eat, drink, or desire the sacrifice. With these words, the invitation is expressed.

Two goddesses worshipped with food-oblations, two goddesses who are to be worshipped with food-oblations, i. e. heaven and earth, or day and night. According to Kāthhakra, they are crop and season. The following invitation is addressed to them.

(Here ends the forty-second section.)

The two goddesses worshipped with food-oblations: one shall bring the strengthening food, and the other a common meal and drink. May we partake of the old with the new and of the new with the old. The two goddesses worshipped with food-oblations, and causing strength, have bestowed that strengthening food. Do ye both eat in order to win and to bestow treasures. Sacrifice.⁴

The two goddesses worshipped with food-oblations, i. e. who are to be worshipped with food-oblations. One brings food and juice, and the other common meal and drink. May we partake of the old with the new and of the new with the old. The two goddesses worshipped with food-oblations,

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 126-30.
² *iv.* 57. 5.

³ KS. 19. 13; MS. 4. 13. 8; 210. 1.

⁴ KS. 19. 13; MS. 4. 13; 210. 4.

and causing strength, have bestowed that strengthening food. Do ye both eat and drink or enjoy desire, in order to win and to bestow treasures. Sacrifice. With these words, the invitation is expressed.

(Here ends the forty-third section.)

CHAPTER X

Now, therefore, (we shall take up) the deities of the middle region. Of these, Vāyu¹ (wind) is the foremost. *Vāyu* (wind) is derived from (the verb) *vā* (to blow), or it may be derived from the verb *vī* (meaning to move). 'It is derived from the verb *i* (to go),' says Sthaulāsthīvi, 'the letter *v* being meaningless.' The following stanza is addressed to him.

(Here ends the first section.)

Come, O beautiful Vāyu, these soma-juices are made ready. Drink them, hear (our) call.²

Come, O Vāyu, worthy of being seen. These soma-juices are made ready [i. e. prepared]; drink them and hear our call. What deity other than the atmospheric will the seer thus address?³

The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the second section.)

May the ever-running steeds, the chariot-horses, who move in a straight line, bring the vigorous Indra, in a car of beautiful wheels, towards the old and the new food: lest the nectar of Vāyu be wasted.⁴

The constantly-running steeds, the chariot-horses, i. e. the horses which draw the chariot. Who move in a straight line, i. e. whose course is straight. May (they) bring Indra, who is becoming very powerful, in a car of blessed wheels, in order to join the old and the new⁵ food. The word *śravas* is a synonym of food, (so called) because it is heard ($\sqrt{śru}$). So that the

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 81-3.

² *i.* 2. 1.

³ The commentator here criticizes Yaska's view that Vāyu is foremost among the atmospheric deities. He claims that place for Indra. He then endeavours to justify Yaska by trying to identify Vāyu with Indra. He says: 'It is indeed well known that Indra, whose sphere is the atmosphere, drinks soma. The preparation of soma-juice is

meant for him only. It is not to be pressed for any other deity. Vāyu is therefore Indra himself.'

⁴ *vi.* 37. 3; cf. Bṛh. D. v. 107.

⁵ Cf. 4. 17. Durga explains new as the soma which is gathered and offered at the same time; old, as the soma which is gathered at the morning libation and offered at the midday or the evening libation.

soma-draught of this Vāyu may not¹ be wasted. According to some, the stanza is primarily addressed to Indra, the function of Vāyu being subordinate; according to others, it is primarily addressed to both.

Varuṇa is (so called) because he covers (√*vr*). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the third section.)

Varuṇa sent forth the cloud, opening downwards, and created heaven, earth, and the intermediate space. With it, the king of the entire universe moistens earth as rain the barley.²

Varuṇa (sent forth) the cloud, whose door opens downwards. (A cloud, *kabandham*, is so called because) *kavanam*, which means water, is deposited into it. Water is called *kabandham* also—the verb *bandh*³ is used to denote an unfixed state—it is comfortable and unrestrained. He creates heaven, earth, and the intermediate space. With that greatness, the king of the entire universe moistens earth as rain does barley.⁴ The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the fourth section.)

I praise him, who possesses seven sisters at the birth of rivers, and who belongs to the middle region, with noble speech, hymns of the manes, and panegyrics of Nābhāka at the same time. Let all others be killed.⁵

I praise him well with speech, i. e. song or eulogy, equal to the respectable hymns of the manes and the panegyrics of Nābhāka at the same time. Nābhāka was a seer who, in his speech, called him one having seven sisters at the birth of these flowing (rivers). He (Varuṇa)⁶ is called one belonging to the middle region. Now this is he himself. Let all others be killed.⁷ All others, who bear enmity to us, who are evil-minded, i. e. whose minds or whose thoughts are sinful, shall not be suffered to live.

¹ There is no negative particle in the text of the RV. Yāska uses the verb *das* in 1. 9, which is explained by Durga as *kṣayārthasya*. It may be that Yāska derives the negative meaning from the preposition *vi*. However, this explanation does not hold good, for Yāska uses the words: *na vi dasyet*, paraphrased by Durga as *avidaste 'nupakṣiṇe*.

² v. 85. 3.

³ According to Durga, the word *kavanam* is derived from √*kav*, 'to go'. He says: *bandhīr anibhṛtātve, nibhṛtāt tāvad acapalaḥ. Tad-viparītavācī bandhīḥ. Kaṁ ca tac capalaṁ ceti*

kabandham.

⁴ This stanza does not bring out with sufficient clearness the characteristic of the atmospheric Varuṇa, rain being mentioned as a function of the celestial sun. The stanza therefore leaves one in doubt as to whether Varuṇa is an atmospheric or a celestial deity. The ambiguity, however, is cleared by the next stanza.

⁵ vii. 41. 2.

⁶ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 22-9.

⁷ The root *nabh* means 'to kill' according to Ngh. ii. 19.

Rudra¹ is (so called) because he bellows (*rauti*), or because he runs (*dravati*) vociferating (int. of *ru*), or it is derived from the causal of the verb *rud* (to roar). There is a Kathaka passage: Because he has roared, that is the characteristic of Rudra. There is a Hāridravika passage. Because he roared, that is the characteristic of Rudra. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the fifth section.)

Bear these songs to Rudra of strong bow and swift arrows, the god rich in food, irresistible, the assailant, the disposer, armed with sharp weapons. May he hear us!²

Bear these songs to Rudra of massive bow and swift arrows, the god who abounds in food,³ unassailable by his opponents, the assailant, the disposer, and armed with sharp weapons. May he hear us. The word *tigma* is derived from (the root) *tij*, meaning to sharpen. *Āyudham* (weapon) is (so called) from killing. The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the sixth section.)

May that bright weapon of thine, which, hurled down from heaven, flies on earth, avoid us. O god of authoritative speech, thou hast a thousand medicines; do thou not hurt our sons and descendants.⁴

May that bright weapon of thine, which is hurled down from heaven, i. e. from beyond heaven, (avoid us). *Didyut* (bright weapon) is derived from (the root) *do* (to cut), or from *dyu* (to assail), [or from *dyut* (to shine)].⁵ It flies on earth. *Kṣmā* means earth, it flies on it or along it. Or else it flies bringing destruction. May it pass us over. O god of authoritative speech, a thousand medicines belong to thee; do thou not injure our sons and grandsons. *Tokam* (offspring) is derived from the verb *tud*⁶ (to push). *Tanayam* (son) is derived from the verb *tan* (to spread). Agni is called Rudra also.⁷ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the seventh section.)

O thou who art skilled in praise, be active for the worship of every man; a beautiful hymn for Rudra.⁸

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 74-7.

² vii. 46. 1.

³ Yāska explains *svadhārne* as *annavate*. Roth, *op. cit.*, p. 135, attributes to it the meaning 'independent', *selbständig*, or 'magnificent by nature', *selbstherrlich*; cf. also Muir, *op. cit.*, vol. iv, p. 314.

⁴ vii. 46. 3.

⁵ Two other derivations suggested are the

following: (1) √*dī* 3 cl. 'to shine', √*dī* 4 cl. 'to cast'.

⁶ He is pushed, as it were, by his father, who urges him to do this or who prohibits him from doing that.

⁷ Agni is identified with Rudra; cf. AV. 7. 87. 1: *yo agnau rudra yo apsu antar ... tasmai rudrāya namo astv agnaye*.

⁸ i. 27. 10; SV. 1. 15; 2. 1013.

*Jarā*¹ means praise; it is derived from (the verb) *jṛ*, meaning to praise. He who receives praise, or awakens another by praise, (is called *jarā-bodha*). Be active, i. e. do that, so that every man may be able to sacrifice; a beautiful hymn for Rudra.

Indra² is (so called because) he divides food (*irā + dṛ*), or he gives food (*irā + dā*), or he bestows food (*irā + dhā*), or he sends food (*irā + dāraya*), or he holds food (*irā + dhāraya*), or he runs for the sake of soma (*indu + dru*), or he takes delight in soma (*indu + ram*), or he sets beings on fire (*√indh*). It is known: that because they animated him with vital breaths, that is the characteristic of Indra.³ 'He is (so called) from doing everything (lit. this),' says Āgrāyana. 'He is (so called) from seeing everything (*idam + dṛś*),' says Aupamanyava. Or the word is derived from (the verb) *ind*, meaning to be powerful, i. e. being powerful he tears the enemies asunder, or puts them to flight. Or he honours the sacrificers. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the eighth section.)

Thou didst pierce the spring, create channels, and rich in water send them forth knocking against each other. O Indra, thou didst uncover the great cloud, emit the streams, and smite down the giver (of water).⁴

Thou didst pierce the spring. *Ut-sa* (spring) is (so called) [from moving upwards (*ut-√sr*)], or from rising upwards (*ut-√sad*), or from flowing upwards (*ut-√syand*), or it is derived from the verb *ud* (to issue out). Thou didst create its channels. Thou, rich in water, didst send forth these atmospheric multitudes (of clouds) having water, and pressing each other hard. The verb *ram* means to stop or to emit. O Indra, thou didst uncover the great mountain, i. e. the cloud emitted its streams and smote him down, i. e. the giver whose function is to give (rain). The following other stanza is addressed to him.

(Here ends the ninth section.)

The wise god, who immediately on his birth became foremost and who surpassed (other) gods in strength, at whose breath heaven and earth tremble on account of the greatness of his might, he, O men, is Indra.⁵

Who as soon as he was born became foremost, the wise god, who, with his strength, i. e. strong action, subdued, i. e. seized all around, protected all around, or surpassed (other) gods; at whose power even heaven and earth trembled on account of the greatness of his might, i. e. on account

¹ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 136; Muir, *op. cit.*, vol. iv, pp. 299, 300.

² Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 54-67.

³ The quotation is untraced.

⁴ v. 32. 1; SV. 1. 315.

⁵ ii. 12. 1; AV. 20. 34. 1.

of the mightiness of his power. He, O men, is Indra. Thus the gratification of the seer who had an intuitive insight into reality expresses itself conjoined with a narrative.¹

*Parjanya*² (cloud) is derived from (the verb) *trp* (to be satisfied) by reversing the first and the last (letter): one who gives satisfaction and is favourable to men (*trp + janyah = prt + janyah = parj + janyah = par + janyah*), or he is (so called because) he is the best conqueror (*parah + √jin*), or he is the best progenitor (*parah + √jan*), or he is the bestower of juices (*pra + √rj*). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the tenth section.)

He strikes down trees and he strikes down demons, the entire universe was afraid of the great slaughter. Even the guileless fly from the rainer, when Parjanya thundering strikes the evil-doers.³

He strikes down the trees and he strikes down the demons. All beings are afraid of this great slaughter. Great, indeed, is his slaughter. Even the innocent, being afraid, run away from him whose function is to rain, when Parjanya thundering strikes the evil-doers, i. e. men who commit sinful acts.

*Brhas-pati*⁴ is the protector or supporter of the great. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the eleventh section.)

On all sides he saw water bound up by the cloud like fish dwelling in shallow water. Having rent (the cloud) with a dreadful roar, Brhaspati drew it out like a cup from a tree.⁵

On all sides he saw water bound up by the all-pervading cloud like fish living in shallow water. He took it out like a cup from the tree. From what verb is *camasa* (cup) derived? (from *√cam*) i. e. they drink in it. Brhaspati having rent it with a dreadful roar, i. e. sound.

Brahmanas-pati is the protector or supporter of *brahma*. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twelfth section.)

All the rays of the sun drank that very stream of water, pervading and flowing downwards, which Brahmanaspati pierced with his might, and together they poured an abundant spring rich in water.⁶

¹ According to Durga, the seer Grtsamada, a friend of Indra, who had enjoyed his companionship, expresses his gratification in the stanza. He remarks that the stanzas of the RV. often refer to historical events also. He offers an alternative explanation for 'conjoined with a narrative', i. e. which is worthy

of being related to posterity.

² Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 83-5.

³ v. 83. 2.

⁴ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, 101-4.

Cf. above, 2. 12; Brh. D. ii. 1.

⁵ x. 68. 8; AV. 20. 16. 8.

⁶ ii. 24. 4.

All the rays of the sun, which appear like the sun, drink that very stream of water, pervading, flowing, and spreading downward, which Brahmanaspati pierced with his might, i.e. with power. And together they pour out the abundant springs, rich in water, i.e. abounding in water.

(Here ends the thirteenth section.)

Lord of the abode¹—*kṣetram* (abode) is derived from (the verb) *kṣi*, meaning to dwell—the protector or supporter of the dwelling-place. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the fourteenth section.)

We will win with the lord of the abode as with a friend; bring to us a horse or cow, O nourisher. He shall be gracious to us for such (gift).²

We will win with the lord of the abode as with a very friendly person. Bring, O nourisher, a well-nourished cow and horse. He shall be gracious to us for such (gift).

With strength or wealth. The verb *mṛ* means to give. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the fifteenth section.)

O lord of the abode, bestow upon us the wave, rich in honey, distilling honey, and well purified like clarified butter, as a cow does its milk. May the lords of the sacred law be gracious to us.³

Bestow upon us, O lord of the abode, as a cow her milk, the honeyed wave, distilling honey, i.e. water, well purified like clarified butter. May the lords or protectors of law be gracious to us. The verb *mṛ* means to protect, or to worship. With reference to this some think that the recurrence of the same expression in the same stanza means tautology, as for instance, 'the wave rich in honey', and 'distilling honey'; others think that the recurrence of the same expression in the same verse (*pāda*) is tautology, as for instance, 'Golden in form, he is golden in appearance'.⁴ Another school of thought does not admit tautology, if there is some difference, even if it is very slight, as for instance, 'as from water the frogs', and 'as frogs from water'.⁵

*Vāstoṣ-patiḥ*⁶ (house-lord)—*vāstuh* (house) is derived from (the verb)

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 138.

² iv. 57. 1.

³ iv. 57. 2.

⁴ ii. 35. 10.

⁵ x. 166. 5.

⁶ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 138.

vas, meaning to dwell—is the lord or protector of the house. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the sixteenth section.)

O lord of the house, thou art the killer of disease, wearing all forms; be our very kind friend.¹

O lord of the house, thou art the killer of disease, wearing all forms; be our very happy friend. The word *śeva* is a synonym of happiness (*sukha*). The verb *śiṣ* takes the suffix *va*, which replaces the letter next to the penultimate (i.e. *ṣ*) and optionally takes *guṇa*.²

The word *śiva* is derived from the same root also. He becomes the deity of all those forms that he longs for.

Maghavā assumes every form.³ This too is a Vedic quotation.

Vācas-pati is the lord or protector of speech. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the seventeenth section.)

Come again, O lord of speech, together with the divine mind. O lord of wealth, make me happy, let my body (depend) on me alone.⁴

The stanza is explained by the mere reading of it.

*Apām napāt*⁵ is explained by the offspring of the self (*tanū-napāt*).⁶ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the eighteenth section.)

Offspring of waters, who shines within the waters without fuel, whom priests implore in sacrifices; thou hast given us honeyed waters with which Indra grew in vigour.⁷

Who [will shine, i.e.] shines in the interior of waters without fuel, whom wise men praise in sacrifices; O offspring of waters, give us honeyed waters for pressing the soma with which Indra grows in vigour, i.e. in vigorous action.

Yama⁸ is (so called) because he governs (*yam*). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the nineteenth section.)

With oblation, worship the king, Yama, son of Vivasvat (the sun), who has departed along the great heavenly heights, who has made the path clear for many, and who is the rendezvous of men.⁹

¹ vii. 55. 1.

² *Śiṣ + va > śiva* and, with *guṇa*, *śeva*.

³ iii. 53. 8.

⁴ AV. 1. 1. 2.

⁵ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 69-71.

⁶ See 8. 5.

⁷ x. 30. 4; AV. 14. 1. 37.

⁸ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 171.

⁹ x. 14. 1; cf. AV. 18. 1. 49.

Who has departed: who has gone round the heavenly heights, i.e. elevations and depressions. The verb *av* means to go.¹ The sense is: and with oblation, worship the king, Yama, the son of Vivasvat (the sun), who has shown the path to many and who is the rendezvous of men. The verb *duvasyati* means to worship. Agni is called Yama also. The following stanzas proclaim him.

(Here ends the twentieth section.)

Like a spear hurled, it inspires awe as the archer's arrow of bright appearance.²

Yama, indeed, is what is born, Yama, what shall be born; he is the maidens' lover, the matrons' lord.³

With the moving and the non-moving oblation we obtain him, the kindled god, as cows do their abode in the evening.⁴

These are hemistichs. Like a spear hurled, it inspires terror (among enemies) or courage (among friends), as does the archer's arrow of bright appearance, of dreadful appearance, [of strong appearance, of glorious appearance], of great appearance, or of shining appearance.

Yama indeed was born, associated with Indra.

Ye are twin brothers, whose mother is here and there.⁵

This too is a Vedic quotation. Yama is, as it were, what is born and what shall be born. Maidens' lover, i.e. one who causes maidens to be loved.⁶ Matrons' lord, i.e. one who causes matrons to be protected. Matrons have Agni as their chief deity, on account of their association with sacrifice.

Agni was thy third husband.⁷ This too is a Vedic quotation.

As cows obtain their home in the evening so may we obtain the kindled god, who is well kindled with pleasant things, with our non-stationary, moving, i.e. oblation in the form of an animal, and non-moving, stationary, i.e. oblation in the form of herbs.

*Mi-tra*⁸ is (so called) because he preserves (*trāyate*) from destruction (*pra-mī-ti*) or because he runs (*dravati*) measuring things together (*√mi*), or

¹ It is not clear why Yaska introduces the verb *av*, 'to go'. Durga does not throw any light on it.

² i. 66. 7.

³ i. 66. 8.

⁴ i. 66. 9. According to Durga, the word *vaḥ* in the text of the RV. is an expletive.

⁵ vi. 59. 2.

⁶ Indian marriage is accomplished by taking seven steps round the fire-altar. Fire is here called maidens' lover, because fire causes the marriage to be accomplished, with which the period of maidenhood comes to an end.

⁷ x. 85. 40; AV. 14. 2. 3.

⁸ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 29-30.

the word is derived from the causal of (the verb) *mid* (to be fat). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-first section.)

Proclaiming, Mitra leads men forth, Mitra supported earth and heaven. Ever watchful, Mitra beheld the tribes. To Mitra sacrifice the fat oblations.¹

Proclaiming, i.e. speaking encouraging words, Mitra leads men; Mitra alone supports earth and heaven. Without winking Mitra beholds the tribes. The word *kr̥ṣṭayah* is a synonym of men, (so called) because they are active, or because their bodies are long (*vi-kr̥ṣṭa*). 'To Mitra sacrifice the fat oblations' has been explained. The verb *hu* means to give.²

Kaḥ is (so called because) he is loving, or surpassing, or happy. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-second section.)

In the beginning, the golden foetus took shape; he was the sole existing lord of the universe. He supported this earth and heaven. Let us, with oblations, worship the god Ka.³

The golden foetus; the foetus made of gold, or he whose foetus is made of gold. The word *garbhaḥ* (foetus) is derived from the verb *gr̥bh* (used) in the sense of praising, or (so called because) it swallows useless things. Now when a woman receives the life-germs (*guṇān*) and her own life-germs are brought into contact with them, fertilization takes place.⁴ He came into existence in the beginning. He was the sole existing lord of the universe. He supports earth and heaven. 'Let us, with oblations, worship the god Ka' is explained. The verb *vidh* means to give.

Sarasvat has been explained.⁵ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-third section.)

Be our protector with those waves of thine, O Sarasvat, which are rich in honey and distil clarified butter.⁶

The stanza is explained by the mere reading of it.

(Here ends the twenty-fourth section.)

¹ iii. 59. 1.

² The sentence is omitted by Durga.

³ x. 121. 1; AV. 4. 2. 7; Vs. 13. 4; 23. 1; 25. 10.

⁴ Durga describes the process of fertilization as follows: 'When a woman receives from a man the life-germs, i.e. the essence of the marrow of his bones, &c., in the form of seminal fluid and brings them (i.e. spermatozoa) in contact with her own life-germs, i.e. the essence of her flesh and blood in the

form of her germinating fluid, then by the mutual contact of the male and female fluid in the interior of the uterus which is capable of receiving them, fertilization of a woman takes place. Or when a woman admires the qualities of a man, on account of her love for him, and a man a woman, the result of their mutual admiration is passion, and passionate intercourse produces fertilization.'

⁵ i.e. By *Sarasvatī*.

⁶ vii. 96. 5.

Viśvakarman is the maker of all. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-fifth section.)

Viśvakarman is sagacious, mighty, creator, disposer, and supreme beholder. The objects of their desire rejoice together with food, where beyond the seven seers, they declare (only) one to exist.¹

Viśvakarman is of a penetrating mind, pervading, creator, disposer, and the most supreme beholder of beings. The objects of their desire, i.e. objects which are loved or sought after, or approached, or thought about, or aimed at. They rejoice with waters. Where these seven seers, i.e. luminaries. Beyond them is the sun. In him (the sun) they (the luminaries) become one. This is with reference to the deity.

Now with reference to the soul.

Viśvakarman is of a penetrating mind, pervading, creator, and disposer, and the most supreme manifester of the senses. The objects of worship of these (senses), i.e. objects desired, or sought after, or approached, or thought about, or aimed at. They rejoice together with food. Where these seven seers, i.e. the senses. Beyond them is the soul. In him (the soul) they (senses) become one. This expounds the course of the life of the soul.² With reference to it they relate a legend. *Viśvakarman*, the son of *Bhuvana*, sacrificed all beings in a universal sacrifice.³ He sacrificed even himself in the end. This is indicated by the following stanza.

Who sacrificed all these created beings.⁴ The following stanza explains it still more explicitly.

(Here ends the twenty-sixth section.)

O *Viśvakarman*, growing with oblations, thyself sacrifice earth and heaven. On both sides let other men be stupified. Here may *Indra* be our inciter.⁵

¹ x. 82. 2.

² The manuscripts of the longer recension read *etasmīn*, while those of the shorter read *asmin*. I prefer the latter to the former, because a comparison of the *adhi-daivata* and *adhy-ātma* explanation of the stanza shows that *Yaska* intends to bring about a contrast between his two interpretations. For this reason he uses *teṣāṃ*, *etāni*, *tebhyaḥ*, and *etasmīn* in the former, and *eṣāṃ*, *imāni*, *ebhyaḥ* in the latter. The corresponding word for *etasmīn* is therefore *asmin*, hence I conclude that the reading of the shorter recension is the correct one.

³ Universal sacrifice is regarded as very

efficacious. Cf. ŚB. xiii. 7. 1. 1: 'Ah, I will sacrifice myself in created beings, and created beings in myself. Then, having sacrificed himself in all created beings and created beings in himself, he acquired superiority, sovereignty, and overlordship over all created beings. Likewise, a man having sacrificed all oblations and all created beings in a universal sacrifice, acquires superiority, sovereignty, and overlordship.' Cf. also *Manu*, xii. 91; *Īśa*. U. 6; *AP*. i. 23. 1; *Muir*, *op. cit.*, vol. v, p. 372.

⁴ x. 81. 1; *VS*. 17. 17.

⁵ x. 81. 6; *SV*. 2. 939; *VS*. 17. 22.

O *Viśvakarman*, growing with oblations, thyself sacrifice earth and heaven. On both sides let other men, i.e. rivals, be stupified. Let *Indra*, who is pre-eminent in knowledge, here be our inciter.

*Tārksya*¹ is explained by *Tvaṣṭr*: (1) he dwells (*kṣayati*) in the crossed-over place ($\sqrt{t\bar{r}}$), i.e. atmosphere; (2) he protects (*rakṣati*) objects quickly (*tūrṇam*); or (3) it is derived from (the verb) *aś* (to pervade). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-seventh section.)

Let us, here, invoke *Tārksya*, who is rich in food, incited by gods, mighty, impeller of chariots, the felly of whose wheel is unhurt and who is a hero in battle, quickly for our welfare.²

(Let us invoke) him who is exceedingly rich in food. *Jūti* signifies motion or pleasure; *deva-jūtam* therefore means one who is incited by the gods, or pleased by them. Endowed with might, transporter of chariots, the felly of whose wheel is uninjured and who is victorious in battles. Let us be quick and here invoke *Tārksya* for our welfare. What god other than the atmospheric would the seer have thus addressed?³ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-eighth section.)

Who even spread, with his might, the five tribes in a moment, as the sun, with his light, does the waters. A hundredfold, a thousandfold in his speed. Like a hurled javelin, they cannot keep him back.⁴

Who also spreads five human tribes, in a moment, with his might, i.e. strength, as the sun does the waters with his light. His motion gains a hundredfold, a thousandfold speed. Like a discharged arrow made of reeds, they cannot keep him back.

*Manyu*⁵ (anger) is derived from (the verb) *man*, meaning to shine, or to be angry, [or to slay]: arrows shine through anger. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-ninth section.)

Accompanied by thee on the same chariot, O *Manyu*, let our heroes, demolishing, making hairs stand on their end, unassailable, swift like *Maruts*, having pointed arrows, sharpening their weapons, fire-incarnate rush forth towards the (enemy).⁶

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 148.

² x. 178. 1; *AV*. 8. 85. 1; *SV*. 1. 382.

³ The characteristic of the atmospheric gods is strength. They perform deeds of valour, and all that requires power. The author thinks that this trait is clearly

attributed to *Tārksya* in the stanza, and according to him, therefore, *Tārksya* can be no other than an atmospheric deity.

⁴ x. 178. 3; *AB*. iv. 20.

⁵ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 119.

⁶ x. 84. 1; *AV*. 4. 31. 1.

Having mounted the same chariot with thee, O Manyu, let our heroes, demolishing, causing the hair to stand on end, unassailable, swift like the Maruts, having pointed arrows, sharpening their weapons, rush forward towards the enemy. Fire-incarnate, i.e. destroying like fire, or armed, or wearing a coat of mail.

Dadhikrā has been explained.¹ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the thirtieth section.)

Dadhikrā spread out the five tribes with might as the sun the waters with his light. Thousand-gaining, hundred-gaining is the swift courser. May he commingle these speeches with honey.²

Dadhikrā spreads out water [with might] with strength as the sun the five human tribes with light. Thousand-gaining, hundred-gaining is the swift, i.e. having speed, courser, i.e. having motion. May he commingle these speeches of ours with honey, i.e. water. *Mudhu* (honey) is derived from the verb *dham* (to blow) reversed.

*Savitṛ*³ (is so called because) he is the stimulator of all. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the thirty-first section.)

Savitṛ has fixed the earth with supports; *Savitṛ* has fastened heaven in unsupported space; *Savitṛ* has milked the atmosphere, shaking itself like a horse, and the ocean bound in illimitable space.⁴

Savitṛ caused the earth to be fastened with supports. In the supportless atmosphere *Savitṛ* has made the heaven firm. *Savitṛ* has milked the cloud fastened in the atmosphere, i.e. fastened in the illimitable space, or fastened in space which does not move quickly, or hasten, i.e. (the cloud) which moistens, shaking⁵ itself like a horse. What other god than the atmospheric one would the seer have thus described? The sun is called *Savitṛ* also. He is so praised in the *Hiranyastūpa* hymn.⁶ The seer *Hiranyastūpa* proclaimed this hymn in the act of worship. This is indicated by the following stanza.

(Here ends the thirty-second section.)

¹ See 2. 27. Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 148.

² iv. 38. 10.

³ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 32.

⁴ x. 179. 1.

⁵ The word *dhuni* is explained by Durga as

'shaking', and also by Roth, *op. cit.*, p. 143. But in his famous lexicon he attributes to it the meaning 'sounding', which is adopted both by Muir, *op. cit.*, vol. iv, pp. 110-11, and Max Müller.

⁶ x. 149.

Like *Āngirasa Hiranyastūpa*, I invite thee, O *Savitṛ*, to this sacrificial food. Thus worshipping and bowing before thee for protection, I kept watch as for a stalk of soma.¹

Golden tuft of hair: a tuft of hair made of gold or one having a golden tuft of hair. *Stūpa* (tuft of hair) is derived from the verb *styai* (to be collected into a heap), i.e. a collection. O *Savitṛ*, like *Āngirasa*, I invite thee to this sacrifice, i.e. sacrificial food. Thus worshipping, bowing before thee for protection, I keep watch as for a stalk of soma.

Tvaṣṭṛ has been explained.² The following stanza is addressed to him.

(Here ends the thirty-third section.)

The divine stimulator, multiform *Tvaṣṭṛ*, generated and nourished manifold mankind. All these created beings and the great divinity of the gods are solely his.³

The divine stimulator, omniform *Tvaṣṭā*, nourished mankind by the gift of juice. And he generated them in various ways. All these beings, i.e. waters, are his. And for him is the one great divinity of the gods, i.e. the state of being endowed with wisdom or with the bread of life. The word *as-u* is a synonym of wisdom: (1) it throws out the senseless; and sense is thrown into it (*√as*, to throw); (2) or the word *asu-ratva* has its first letter (*v*) elided.

*Vāta*⁴ (wind) is (so called) because he blows (*vāti*). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the thirty-fourth section.)

May *Vāta* blow towards us what is healing, full of happiness and comfort for our heart. He shall prolong our lives.⁵

May *Vāta* blow towards us the healing medicines and what is full of happiness and comfort for our heart. And may he prolong our life.

Agni has been⁶ explained. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the thirty-fifth section.)

Thou art invited to this beautiful sacrifice for the drinking of soma. Come, O *Agni*, with the Maruts.⁷

Thou art invited to this beautiful sacrifice for the drinking of soma.

¹ x. 149. 5.

² See 8. 13; cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 116.

³ iii. 55. 19; AV. 18. 1. 5.

⁴ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 81-3.

⁵ x. 186. 1; SV. 1. 184; 2. 1190.

⁶ See 7. 4.

⁷ i. 19. 1; SV. 1. 16.

As such, O Agni, come together with the Maruts. What god other than the atmospheric one would the seer thus address? The following stanza is addressed to him.

(Here ends the thirty-sixth section.)

I prepare the sweet mead for thee to drink first. Come, O Agni, with the Maruts.¹

I prepare the sweet mead, i. e. made of soma, for thee to drink first, i. e. to partake of first. As such, O Agni, come together with the Maruts.

(Here ends the thirty-seventh section.)

Vena is derived from (the root) *ven*, meaning to long for. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the thirty-eighth section.)

This Vena impels them who are in the womb of the variegated one. Light is the chorion in measuring the region of vapours. At the contact of waters and the sun, the wise kiss him with thoughts like an infant.²

This Vena impels (them who are) in the womb of the variegated one, i. e. in the womb of one who is endowed with variegated colours, i. e. waters. Light is the chorion, his light serves the purpose of chorion. The chorion develops with the external membrane of the foetus, or it is joined with the external membrane. At the coming together of waters and the sun, wise men kiss, lap, praise, cause to grow, or worship, with hymns as they do an infant. Infant (*śiśu*) is (so called because) he is worthy of praise (*śamsanīya*), or it is from (the root) *śi*, meaning to give.³ Foetus is obtained after a long time.

Asu-nīti is (so called because) it carries breath away (*asūn nayati*). The following stanza is addressed to it.

(Here ends the thirty-ninth section.)

O Asunīti, support the mind with us for the continuation of life, prolong well our age. Make us happy in the sight of the sun, do thou increase our body with clarified butter.⁴

O Asunīti, support the mind within us for a longer life. And prolong our age, and make us complete for beholding the sun. The verb *radh* is used in the sense 'to be subdued'.

We will not be subjected to the foe, O King Soma!⁵ This too is

¹ i. 19. 9; viii. 3. 7; AV. 20. 99. 1; SV. 1. 256; 2. 923.

² x. 123. 1; VS. 7. 16.

³ It is given by man to woman. Durga.

⁴ x. 59. 5.

⁵ x. 128. 5; AV. 5. 3. 7.

a Vedic quotation. Do thou increase the self, i. e. the body, with clarified butter.

Rtaḥ has been explained.¹ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the fortieth section.)

Of *Rta*, indeed, are the earlier invigorating draughts. Contemplation of *Rta* kills vices. The call of *Rta* awakening and illuminating, pierced even the deaf ears of the living being.²

Of *Rta*, indeed, are the earlier invigorating draughts. Consciousness of *Rta* kills all that should be avoided. The call of *Rta* pierces the ears even of the deaf. Deaf, whose ears are closed. Causing to wake and making bright the ears of the living being, of the moving being, of man, of light, or of water.

Indu is derived from (the verb) *indh* (to kindle) or from *ud* (to moisten). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the forty-first section.)

May I proclaim that to the auspicious Indu who, like one to be invoked, is vigorous. He stirs prayer; the slayer of demons stirs prayer. May he himself drive away from us the mockery of the scoffer with slaughter. May the wicked drop down, lower and lower, like some insignificant thing, may he drop down.³

I proclaim that to the auspicious Indu, like one who is worthy of being invoked, who is vigorous, rich in food, or full of desire, he causes our prayers to stir; and the slayer of demons causes them to stir with strength. May he himself drive away the man who scoffs and his mockery from us with slaughter. May the wicked drop down. Even lower than that may he drop down, like an insignificant thing. Some think that repetition (of the same words) adds a greater force to a (particular) sentiment, as for instance: Oh, she is beautiful, oh, she is beautiful. This (repetition) is characteristic (of the style) of Parucchepa.⁴ He was a seer. He whose organ is (large) like a joint, he whose organ is in every joint.

With these words, the twenty-seven appellations of deities are dealt with. Hymns are addressed and oblations are offered to them. Of these,

¹ See 2. 25; 3. 4; 4. 9; 6. 22.

² iv. 23. 8; cf. 6. 16.

³ i. 129. 6; cf. Bṛh. D. iv. 4.

⁴ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. i, p. 195; vol. iii, p. 212. Parucchepa is mentioned in TS. ii. 5. 8. 3.

Nṛmedha and Parucchepa dispute as to whose knowledge is of a superior kind. They try to kindle fire in moist wood. The former produces smoke only, the latter a flame, and thus establishes his superiority.

the following, i. e. Vena, Asunitī, Rta, and Indu, do not have oblations offered to them.

*Prajā-pati*¹ is the protector or supporter of creatures. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the forty-second section.)

O Prajāpati, no one except thyself did encompass all these created things. With whatever desire we sacrifice to thee, let that be ours. May we be lords of treasures.²

O Prajāpati, no one, indeed, other than thyself encompassed all those created things. With whatever desire we sacrifice to thee, let that be ours. May we be lords of treasures: (this) is a benediction.

Ahi has been explained.³ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the forty-third section.)

With hymns thou singest (the praise) of Ahi, born in the waters, sitting in the lowest part of the rivers, in vapours.⁴

With hymns thou singest (the praise) of Ahi, born in waters, sitting in the lowest part of the rivers, in vapours, [in waters]. *Budhnam* means atmosphere: waters are held bound in it; the other word *budhnam* (body) is derived from the same root also, i. e. breath is held bound in it. He, who is Ahi, is *budhnya*, i. e. a dweller in atmosphere, *budhnam* meaning atmosphere. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the forty-fourth section.)

May Ahi who dwells in the atmosphere not put us to hurt. May the sacrifice of this man, the lover of sacred rites, never fail.⁵

May Ahi who dwells in the atmosphere not put us to injury. May his sacrifice never fail, i. e. of the lover of sacrifice.

Su-parṇa (having beautiful wings) has been explained.⁶ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the forty-fifth section.)

One had beautiful wings, he has entered the ocean, he beholds this entire universe. With a pure mind I saw him from near, him the mother kisses and he kisses the mother.⁷

One has beautiful wings; he enters into ocean; he beholds all these

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 118.

² x. 121. 10; AV. 7. 80. 3; VS. 10. 20; 23. 65.

³ See 2. 17.

⁴ vii. 34. 16.

⁵ vii. 34. 17; cf. Bṛh. D. v. 165.

⁶ See 4. 3; 7. 24.

⁷ x. 144. 4; AA. iii. 1. 6. 15.

created beings. With a pure mind I saw him. Here the seer, who had intuitive insight into reality, (expresses) his pleasure in a narration.¹

The mother, i. e. atmospheric speech, kisses him and he kisses the mother.

Purū-ravas is (so called) because he cries too much. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the forty-sixth section.)

On his being born, the goers (*gnāh*) sat together and the rivers flowing by themselves strengthened him, when, O Purūravas, the gods strengthened thee for the great battle, for slaying the barbarian.²

On his being born the goers, i. e. waters, (so called) from going, or else the divine women, sat together, and the rivers, [flowing by themselves,] moving by themselves, strengthened him, when the gods strengthened thee, O Purūravas, for the great battle, for the delightful combat, for slaying the barbarian, the gods (strengthened thee), the gods.

(Here ends the forty-seventh section.)

CHAPTER XI

Śyena (falcon) has been explained.³ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the first section.)

Having seized soma, the falcon bore a thousand, ten thousand libations together. Here, in the enjoyment of soma, the bountiful left the illiberal behind, and the wise the dull-witted man.⁴

Having seized soma, the falcon carried a thousand, ten thousand libations at the same time. (The word) thousand is used with reference to the sacrifice, in which soma is pressed a thousand times. In the sacrifice there are ten thousand soma-draughts, or there are ten thousand gifts in connexion with the pressing of soma. There the bountiful left the unfriendly, i. e. the non-liberal, behind in the enjoyment of soma, and the wise the dull-witted man.

He is praised with reference to the drinking of soma, and in a hymn addressed to Indra; he is therefore identified with Indra.

¹ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 196.

² x. 95. 7.

³ See 4. 24.

⁴ iv. 26. 7.

Soma is a plant: the word is derived from (the root) *su* (to press): it is pressed again and again. Its character (as a deity) is mostly secondary and only rarely primary. In order to point out its (primary use) in the hymns relating to soma-juice while it is being purified, we shall quote (the following stanza).

(Here ends the second section.)

Be pure with thy sweetest and most gladdening stream. O soma, thou art pressed for Indra to drink.¹

The stanza is explained by the mere reading of it.

Now here is another stanza addressed to him or to the moon, as follows.

(Here ends the third section.)

Because they grind the herbs together, one thinks that he has drunk the soma. Of the soma which the Brāhmaṇas know, none whatsoever partakes.²

The hemistich, 'Because they grind the herbs together, one thinks that he has drunk the soma', refers to the uselessly-pressed soma, which is not soma at all. Of the soma which the Brāhmaṇas know, none whatsoever, i.e. no one who does not offer sacrifice, can partake. This is with reference to sacrifice.

Now with reference to the deity. The hemistich, 'Because they grind the herbs together, one thinks that he has drunk the soma', refers to the soma pressed with the Yajus formula, which is not soma at all. Of the soma which the Brāhmaṇas know, i.e. the moon, none whatsoever, i.e. no one who is not a god, can partake.

The following, another stanza, is addressed to him, or to the moon.

(Here ends the fourth section.)

O god, when they drink thee, forth thenceforward thou thriveest again. Wind is the protector of soma; the month is the maker of years.

O god, when they begin to drink thee, forth thenceforward thou again thriveest; this refers to some particular libations, or to the first and second fortnights of the lunar month. Wind is the protector of soma. The seer calls wind its protector on account of companionship or extracting the juice.⁴ The month is the maker of years, of annual periods, i.e. the plant soma on account of its (assuming) particular shapes, or the moon.

*Can-dramās*⁵ (the moon) is (so called because) it roams about noticing ($\sqrt{\text{cay}} + \sqrt{\text{dram}}$) or is bright and measures (*candra-mā*), or its measure is bright. *Candra* (bright) is derived from (the verb) *cand*, meaning to

¹ ix. 1. 1; SV. 1. 468; 2. 39; VS. 26. 25.

² x. 85. 3; AV. 14. 1. 3.

³ x. 85. 5; cf. AV. 14. 1. 14.

⁴ Cp. 2. 20.

⁵ Cp. Brh. D. vii. 129.

shine. The word *candanam* (sandalwood) is derived from the same root also.

It roams about beautifully, or it roams about for a long time. Or the former part of the word (*candramās*) is derived from (the verb) *cam* (to drink). *Cāru* (bright) is derived from (the verb) *ruc* (to shine) reversed. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the fifth section.)

When he is born, he is ever new, the banner of day he goes before dawns. Approaching he distributes their share among the gods; the moon extends farther long life.¹

When he is born he is ever new to the beginning of the first fortnight. 'The banner of days he goes before dawns' refers to the end of the second fortnight.

According to some the second verse has the sun as its deity. 'Approaching he distributes their share to the gods' refers to the half-monthly oblation of clarified butter. The moon farther extends long life.

Mṛtyu (death) is (so called) because he makes people die. 'He is (so called because) he causes the dead to be removed,' says Śatabalākṣa, the son of Mudgala. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the sixth section.)

Away, O Death, depart along the path that is thine own, but different from the road of the gods. I speak to thee, who hast eyes and possessest the power of hearing. Do not injure our children, nor our heroes.²

Away, O Death, certainly, O Death, certainly depart, O Death, with this it is declared, O Death, the dead is for him who causes him to be removed, O Death. It is derived from (the verb) *mad* or from *mud*. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the seventh section.)

Here is the impetuous meeting of the two mighty ones. O Indra and Viṣṇu, the drinker of the pressed soma-juice avoids you. You two turn aside that which is directed towards mortal man, aye, the dart of the archer Kṛśānu.³

The stanza is explained by the mere reading of it.

Viśvānara has been explained.⁴ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the eighth section.)

¹ x. 85. 19; cf. AV. 7. 81. 2.

² x. 18. 1; AV. 12. 2. 21; VS. 35. 7.

³ i. 155. 2. The stanza together with the

commentary on x. 18. 1 in the 7th section is omitted by Durga; cf. Roth, *op. cit.*, p. 147.

⁴ See 7. 21.

Bring your worship to the great (god) who is being exhilarated, and (who is giver of) food, who is dear to all men, who is all-powerful; to Indra, whose great strength is very overpowering, whose great glory and power heaven and earth honour.¹

Honour [you], with praise, the great god, giver of sacrificial food, who is being exhilarated, i.e. who is rejoicing, who is being praised, or who is being implored; who is dear to all men, and who is all-powerful; and to Indra, in whose pleasure there is exceedingly great strength and most praiseworthy glory and power bestowed on men. Heaven and earth worship you. What god other than the atmospheric would the seer have thus addressed?

The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the ninth section.)

Viśvānara the divine stimulator has lifted up the all-impelling immortal light.²

The meaning is that Viśvānara, the god who stimulates, has lifted up the all-impelling immortal light.

Dhātṛ³ is the creator of all. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the tenth section.)

May Dhātṛ give uninjured life extending to the sacrificer. We meditate on the goodwill of the god whose laws are true.⁴

May Dhātṛ give prolonged and undecaying livelihood to the liberal worshipper.

We meditate on the goodwill, the blessed will, of the god whose laws are true.

Vidhātṛ is explained by dhātṛ. The following is his incidental mention in a stanza addressed to many deities.

(Here ends the eleventh section.)

In the law of King Soma and Varuṇa, in the protection of Bṛhaspati and Anumati, to-day in thy invocation, O Maghavan, and of Dhātṛ and Vidhātṛ, I partook of the jars.⁵

The meaning is: induced by these deities I partook of the jars full of soma-juice. *Kalāśa* (jar) [from what verb is it derived?] is (so called because) *kalāḥ*, particular measures of soma, are deposited in it (*kalā-* + *√śi*).

¹ x. 50. 1.

² vii. 76. 1; cf. Brh. D. vi. 11.

³ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 115.

⁴ AV. 7. 17. 2.

⁵ x. 167. 3.

Kalīḥ and *kalāḥ* are both derived from (the root) *kṛ* (to scatter): their measures are scattered.

(Here ends the twelfth section.)

Now therefore (we shall deal with) the groups of atmospheric deities. Of these, the Maruts¹ come first. *Ma-rutah*, of measured sound (*√mi* + *√ru*), or of measured brilliancy (*√mi* + *√ruc*), or they run very much (*mahad* + *dru*). The following stanza is addressed to them.

(Here ends the thirteenth section.)

Come, O Maruts, with chariots charged with lightning, of good speed, furnished with spears and having horses as their wings. Fly to us like birds, O ye that have wise counsel, with the most wholesome food.²

O Maruts, with (chariots) charged with lightning. Of good speed, i.e. that turn well, or praise well, or shine well. Come with chariots furnished with spears. Having horses as their wings, as the means of flying. Fly to us like birds with the most wholesome food. Having wise counsel: whose works are blessed or whose wisdom is blessed.

Rudras have been explained.³ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the fourteenth section.)

Come, O Rudras, accompanied by Indra, of one accord, riding in golden chariots for prosperity. This thought from us longs for you, (come) like springs from heaven for one who seeks water in the hot season.⁴

Come, O Rudras, with Indra, accordant for the action of bringing prosperity. This thought from us yearns strongly for you as the thirsty for the divine springs of water. *Tṛṣṇaj* is derived from (the verb) *tṛṣ* (to be thirsty). *Udanyuḥ*⁵ (one who seeks water) is derived from the verb *udanya* (to moisten).

R-bhavaḥ are (so called because) they shine widely (*uru* + *√bhā*), or they shine with sacred rite (*ṛta* + *√bhā*), or they live with sacred rite (*ṛta* + *√bhū*).⁶ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the fifteenth section.)

Having performed laborious works with zeal, institutors of sacrifice, being mortals, they attained immortality. The R̥bhus, sons of Sudhanvan,

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 77.

² i. 88. 1.

³ See 10. 5; cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 74.

⁴ v. 57. 1.

⁵ Durga remarks that some commentators explain *udanyu* as a bird called *cātaka*, at whose prayer divine springs of water come down from heaven.

⁶ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, pp. 131-4.

radiant like the sun, mixed things together with their works during the year.¹

Having finished the works with utmost quickness, the bearers, or the wise Ṛbhus, attained immortality although they were mortals. The Ṛbhus, sons of Sudhanvan, looking like the sun, or wise like the sun. They mixed things together with their works, i.e. actions during the year.

Ṛbhu, Vibhvau, and Vāja were the three sons of Sudhanvan, a descendant of Aṅgiras.² With reference to them there are Vedic passages which mention the first and the last (Ṛbhu and Vāja) in the plural number, but not the middle one. With regard to this, i.e. the use of plural number of Ṛbhu and the praising together of the cup, there are many hymns in the ten books (of the Ṛgveda). The rays of the sun are called Ṛbhus also.

When you slept in the house of the unconcealable one, because (you were) there, hence, O Ṛbhus, you did not come here to-day.³

The unconcealable one is the sun, (so called because) he cannot be concealed. Because you slept in his house; as long as you remain there, so long you cannot be here.

Aṅgirasas have been explained.⁴ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the sixteenth section.)

These seers are indeed multiform, moreover they are inscrutable. They are sons of Aṅgiras; they were born of Agni.⁵

These seers have many forms. Their actions are inscrutable, or their wisdom is profound. They are sons of Aṅgiras. 'They were born of Agni': with these words their birth from Agni is described.

The Manes have been explained.⁶ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the seventeenth section.)

Let the lower manes who press soma, go upwards, up the higher ones, and up the middle ones. May the manes who followed breath, who are harmless, and who know the sacred rites, come to us at our invocations.⁷

Let the lower manes go upwards, let the higher manes go upwards, let the middle manes go upwards. Who press soma, i.e. who prepare the soma-juice. Who went in pursuit of breath, i.e. life. Who are harmless, i.e. who are not hostile. And who know what is truth and what is sacrifice. May the manes come at our call. Yama is said to be an

¹ i. 110. 4.

² Cp. Brh. D. iii. 83.

⁴ See 3. 17; cf. Professor Macdonell, *op. cit.*,

p. 142.

³ i. 161. 11.

⁶ See 4. 21.

⁷ x. 15. 1; AV. 18. 1. 44; VS. 19. 49.

⁵ x. 62. 5.

atmospheric deity,¹ the manes are therefore regarded as atmospheric deities also. Aṅgirasas have been explained.² Manes have been explained.³ Bhṛgu has been explained.⁴ Atharvāṇas,⁵ i.e. motionless—the verb *tharv* means 'to move', its negation—i.e. who are without motion. The following stanza is addressed to them in common.

(Here ends the eighteenth section.)

Aṅgirasas and our manes of ninefold gaits, Atharvāṇas and Bhṛgu, the soma-pressers: may we be in the goodwill of those holy ones, in the blessed favour of their minds.⁶

Aṅgirasas and our manes of nine gaits, i.e. whose ways of going lead in nine directions. Atharvāṇas and Bhṛgu, the soma-pressers, i.e. who prepare the soma-juice. May we be in the goodwill, in the blessed will of the holy ones, in the auspicious, excellent, generous, or blessed favour of their minds. 'This refers to a group of atmospheric deities,' say the etymologists. 'They are manes,' says the tradition. Moreover, seers are praised.

(Here ends the nineteenth section.)

Their splendour is dazzling like that of the sun, their greatness is unfathomed like that of the ocean, their speed is like that of the wind. Your hymn, O Vasiṣṭhas, cannot be imitated by any other.⁷ This is the (panegyric).

Āptyāḥ⁸ is derived from (the verb) *āp* (to obtain). The following is their incidental occurrence in a stanza addressed to Indra.

(Here ends the twentieth section.)

Praiseworthy, multiform, great, most supreme lord, worthy of being obtained among those to be obtained, he crushed seven demons with his strength; and he overpowers many adversaries.⁹

Worthy of praise, of many forms, very wide, most supreme master, worthy of being obtained of those who should be obtained, who tears to pieces the seven givers or the seven gift-makers with his strength; who overpowers many adversaries. The verb *sākṣ* means to obtain.

(Here ends the twenty-first section.)

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 171.

² See 3. 17; cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 142.

³ See 4. 21.

⁴ See 3. 17; cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 140.

⁵ Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 141.

⁶ x. 14. 6; AV. 18. 1. 58.

⁷ vii. 33. 8.

⁸ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 67.

⁹ x. 120. 6; AV. 20. 107. 9.

Now, therefore, (we shall deal with) the groups of atmospheric goddesses. Of these Aditi² comes first. Aditi has been explained.¹ The following stanza is addressed to her.

(Here ends the twenty-second section.)

At the birth and ordinance of Dakṣa, thou attendest, O Aditi, on the two kings Mitra and Varuṇa. In births of diverse forms, Aryaman of the seven priests and rich in chariots has his path unobstructed.²

O Aditi, thou attendest on two kings, Mitra and Varuṇa, at the birth and the ordinance, i.e. action, of Dakṣa. The verb *vivāsti* is used in the sense of attending. *Rich in obligations, he attends upon (gods).*³ Or it is used in the sense of 'praying for'.⁴ Aryaman, i.e. the sun, having many chariots,⁵ and whose path is unobstructed, i.e. unimpeded, chastises the enemy.⁶ Seven priests: seven rays extract juices for him, or seven seers praise him. In births of diverse forms, i.e. activities, sunrises.⁷

They say that Dakṣa is a son of Aditi and is praised among the sons of Aditi. But Aditi is the daughter of Dakṣa.

Dakṣa was born from Aditi, and Aditi sprang into life from Dakṣa.⁸ This (is the text) also.⁹

How can this be possible? (We reply) they may have had the same origin, or, in accordance with the nature of gods, they may have been born from each other, or they may have derived their characteristics from each other.¹⁰ Agni is called Aditi also. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-third section.)

May we be those to whom, O Aditi, mistress of noble wealth, thou wilt grant perfect innocence, and whom thou wilt impel with blessed strength, and food rich in offspring.¹¹

O Aditi, mistress of noble wealth, (may we be they) to whom thou givest innocence, i.e. faultlessness, in the entire sphere of action. *Āgas* is derived from (the root) *gam*, preceded by the preposition *ā*. *Enas* (sin) is derived from (the root) *i* (to go). *Kil-bīṣam*: destroyer of glory, i.e. averseness to the performance of noble deeds: it destroys the reputation of a person.

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 120.

² x. 64. 5; cf. Brh. D. vii. 104.

³ i. 12. 9; SV. 2. 196; VS. 6. 23.

⁴ i.e. She prays that 'may these two sons of mine work for the good of the world'. Durga.

⁵ According to Durga it means 'very swift'.

⁶ By the enemy Durga understands darkness, i.e. the sun dispels darkness.

⁷ i.e. The rising of the sun in different parts of the sky at different periods. Durga.

⁸ x. 72. 4.

⁹ According to Durga, 'also' here denotes cause.

¹⁰ Cf. 7. 4; ŚB. iii. 1. 3. 3. See Roth, *op. cit.*, pp. 150-1; Muir, *op. cit.*, vol. iv, p. 13.

¹¹ i. 94. 15.

And whom thou impellest with blessed strength, i.e. vigour, and goods, [wealth] rich in offspring. May we be those persons.

Saramā is (so called) from moving (*√sr*). The following stanza is addressed to her.

(Here ends the twenty-fourth section.)

With what desire has Saramā attained this place? The road leads far off to distant regions. What is the errand for us? what was the night? and how hast thou crossed the waters of the Rasā?¹

With what desire has Saramā come here? The road is distant. *Jaguriḥ* (leading) is derived from the intensive form of the verb *gam* (to go). (Far off), i.e. winding with curves. What was the errand with regard to us? what night? *Paritakmyā* means night, (so called) because *takma* surrounds it on both sides. *Takma* is a synonym of heat, (so called) because it goes away (*√tak*). How hast thou crossed the waters of the Rasā? Rasā, a river, is derived from (the verb) *ras*, meaning to make a sound. Or else how (hast thou crossed) those roaring waters? There is a legend that the bitch of the gods, sent forth by Indra, conversed with the demons called Panis.

Sarasvatī has been explained.² The following stanza is addressed to her.

(Here ends the twenty-fifth section.)

May Sarasvatī, who purifies, who possesses large stores of food, and who is rich in devotion, like our sacrifice.³

May Sarasvatī, our purifier, having abundant stores of food, and rich in devotion, i.e. in acts of worship, like the sacrifice.⁴ The following, another stanza, is addressed to her.

(Here ends the twenty-sixth section.)

With her banner Sarasvatī makes the great ocean manifest. She presides over all devotions.⁵

With her banner, i.e. with her activity or wisdom, Sarasvatī makes the great ocean manifest, i.e. causes it to be known. She presides over all these sacrifices. This is applied to the objects of speech; speech is therefore regarded as belonging to the sphere of the atmosphere.

Speech has been explained.⁶ The following stanza is addressed to her.

(Here ends the twenty-seventh section.)

¹ x. 108. 1; cf. Brh. D. viii. 26.

² See 2. 23.

³ i. 3. 10; SV. 1. 189; VS. 20. 84.

⁴ Durga explains it as 'may she carry the sacrifice to the gods'.

⁵ i. 3. 12; VS. 20. 86.

⁶ See 2. 23.

When Vāc, speaking unknown words, sat down as the charming queen of the gods, the four milked food and milk, but where did her best portion go?¹

When Vāc, speaking unknown, i.e. unintelligible, words,² sat down as the [charming] pleasant³ queen of the gods, all the four quarters milked food and waters. But where did her best portion go?⁴ It may be that which goes to the earth or that which is taken away by the rays of the sun. The following, another stanza, is addressed to her.

(Here ends the twenty-eighth section.)

The gods generated divine speech. Animals of all shapes speak it. May that charming milch cow, in the form of speech bestowing on us strength-giving food, easily approach us.⁵

The gods generated the goddess Vāc.⁶ Animals of all shapes speak it, i.e. animals whose sounds are articulate, and those whose sounds are inarticulate. May that pleasant milch cow, in the form of Vāc bestowing food and juice on us, easily approach us.

'Anumati and Rākā are two wives of gods,' say the etymologists. 'They are the days of full moon,' say the ritualists. It is known: that which is the earlier day of full moon is Anumati, that which is later is Rākā.⁷

Anumati (approbation) is (so called) on account of approving (anu + √man). The following stanza is addressed to her.

(Here ends the twenty-ninth section.)

O Anumati, do thou approve of it and bring peace to us. Impel us for expert judgement, prolong our lives.⁸

Do thou approve, O Anumati, and bring happiness to us. Bestow food on our offspring and prolong our lives.

Rākā is derived from (the verb) *rā*, meaning to give. The following stanza is addressed to her.

(Here ends the thirtieth section.)

With noble praise I call upon Rākā of noble invocations. Let the blessed one hear us and wake up herself. With unbreakable needle let her sew the work. May she give us a hero worthy of a hundredfold praise.⁹

¹ viii. 100. 10.

² i.e. In the form of thunder. Durga.

³ i.e. Giving satisfaction or delight to the whole world on account of producing rain. 'Sat down,' i.e. when she begins to produce rain. Durga.

⁴ i.e. Having caused the herbs to grow,

where do these showers go; where do they come from every year? Durga.

⁵ viii. 100. 11.

⁶ Durga explains *devī* as 'giver of waters'.

⁷ AB. vii. 11; Śad. B. iv. 6; GB. 2. 1. 10.

⁸ AV. 7. 20. 2; VS. 34. 8; cf. Brh. D. iv. 88.

⁹ ii. 32. 4; AV. 7. 48. 1.

With excellent praise, I invoke Rākā, to whom excellent invocations are addressed. May the blessed one hear us. May she wake up herself. With an unbreakable needle may she sew the work together, i.e. function of procreation. *Sūcī* (needle) is derived from (the verb) *siv* (to sew). May she give us a hero of a hundred gifts, worthy of praise, i.e. whose praises should be proclaimed.

'Sinivālī and Kuhū are two wives of gods,' say the etymologists. 'They are the days on which the moon is invisible,' say the ritualists. It is known: that which is the earlier day on which the moon is invisible is Sinivālī, that which is later is Kuhū.¹

Sinivālī: *sinam* means food: it makes created beings strong (*sināti*); *vālam* means a particular period, and is derived from (the verb) *vṛ* (to cover)—i.e. rich in food in that period, or hairy. Or it is (so called) because the moon being very minute during this period is to be attended, as it were, with a hair. The following stanza is addressed to her.

(Here ends the thirty-first section.)

O broad-hipped Sinivālī, thou who art the sister of the gods, enjoy this oblation which is offered to thee, and grant, O goddess, offspring to us.²

O Sinivālī, having broad thighs. *Stuka*, (thigh or tuft of hair), derived from (the verb) *styai* (to be heaped together), means a heap, i.e. having a large tuft of hair, or praise. Thou art the sister of the gods. *Svaśā* (sister) = *su + asā*, i.e. she who sits (*sīdati*) among her own people (*sveṣu*). Enjoy this oblation, i.e. food. O goddess, grant us offspring.

Kuhū is derived from the verb *guh* (to conceal). Or (it is said) where has she been? Or at what place is she invoked? Or where does she sacrifice the offered oblation? The following stanza is addressed to her.

(Here ends the thirty-second section.)

I invoke again and again Kuhū of noble actions and invocations, who knows her work, in this sacrifice. May she give us the glory of our manes: as such, O goddess, we worship thee with oblation.³

I invoke Kuhū of noble deeds, to whom the actions are known, and of noble invocations, in this sacrifice. May she give us the glory of our manes, i.e. ancestral property or ancestral fame. 'As such, O goddess, we worship thee with oblations' is explained.

Yamī has been explained.⁴ The following stanza is addressed to her.

(Here ends the thirty-third section.)

¹ AB. viii. 1; Śad. B. iv. 6; GB. 2. 1. 10.

² ii. 32. 6; AV. 7. 46. 1; VS. 34. 10.

³ AV. 7. 47. 1.

⁴ Cf. 10. 19; Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 171.

(Embrace) another, O Yamī, another shall embrace thee as a creeper a tree. Do thou seek his heart and he thine, with him make the blessed contract.¹

Indeed, Yamī, thou wilt embrace some one else and he thee, as a creeper does a tree. Do thou seek his heart and let him seek thine. With him make the blessed contract, i. e. blessed and auspicious. Yamī loved Yama who repulsed her, such is the legend.

(Here ends the thirty-fourth section.)

Urvaśī has been explained.² The following stanza is addressed to her.

(Here ends the thirty-fifth section.)

Who shone like a flash of lightning bearing to me the desired watery (gifts). From the waters has been born a noble and strong hero. Urvaśī extends long life.³

Who shone like a flash of lightning bringing to me the desired watery (gifts), i. e. waters of the world of the atmosphere. When (this takes place) then certainly is born from the waters this lord, strong hero, i. e. man, or who is favourable to men, or the offspring of men. Well born, very nobly born. Now Urvaśī increases long life.

Prthivī (earth) has been explained.⁴ The following stanza is addressed to her.

(Here ends the thirty-sixth section.)

There indeed, O earth, thou bearest the instrument of splitting the mountains, O great one, and abounding in heights, thou quickenest the earth with thy might.⁵

Truly thou holdest, O earth, the instrument of splitting, of rending, [of tearing asunder] mountains, i. e. clouds, in that region, O great one, thou, abounding in declivities, or in water, quickenest the earth with thy greatness.

Indrāṇī is the wife of Indra. The following stanza is addressed to her.

(Here ends the thirty-seventh section.)

I have heard the wife of Indra to be the most fortunate among these women. Like others, her husband never dies from old age. Indra is supreme over all.⁶

¹ x. 10. 14; cf. AV. 18. 1. 16.

² See 5. 13; cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 134.

³ x. 95. 10.

⁴ See 1. 13. 14.

⁵ v. 84. 1.

⁶ x. 86. 11; AV. 20. 126. 11. For the refrain cf. *Deutschland über alles*.

I have heard the wife of Indra to be the most fortunate among these women. Never, indeed, does her husband die from old age even in extreme years. We say this to Indra, who is supreme over all. The following, another stanza, is addressed to her.

(Here ends the thirty-eighth section.)

I never rejoice, O Indrāṇī, without my friend Vṛṣākapi, whose watery and dear oblation here goes to the gods. Indra is supreme over all.¹

O Indrāṇī, I never enjoy myself without my friend Vṛṣākapi, whose watery oblation, i. e. cooked in water, or seasoned with water, which is pleasant, now goes to the gods. We say this to Indra, who is supreme over all.

Gaurī is derived from (the verb) *ruc*, meaning to shine. This other word *gaura*, which means white colour, is derived from the same root also: it is praiseworthy. The following stanza is addressed to her.

(Here ends the thirty-ninth section.)

Fashioning waters Gaurī lowed, one-footed, two-footed, aye, four-footed, eight-footed, nine-footed, and having become thousand-syllabled in the highest heaven.²

Fashioning, creating waters Gaurī lowed. One-footed with the middle (air). Two-footed, with the middle (air) and the sun. Four-footed, with the quarters. Eight-footed, with the quarters and intermediate quarters. Nine-footed, with the quarters, intermediate quarters, and the sun. Thousand-syllabled, i. e. having much water in the highest heaven. The following, another stanza, is addressed to her.

(Here ends the fortieth section.)

Oceans flow down from her, thereby the four quarters subsist. Thence flows the imperishable; on that the entire universe lives.³

Oceans flow down from her, i. e. the clouds pour rain, and all the created beings, dependent on the quarters, live thereby. Thence flows the imperishable water; on that all created beings live.

Gauh has been explained.⁴ The following stanza is addressed to her.

(Here ends the forty-first section.)

The cow lowed after the blinking calf. On its forehead she made the sound *hiñ* for recognition. Longing for the flow of the warm milk-stream, she utters a lowing sound and swells with milk.⁵

¹ x. 86. 12; AV. 20. 126. 12.

² i. 164. 41; cf. AV. 9. 10. 21.

³ i. 164. 42; AV. 9. 10. 22; 13. 1. 42.

⁴ See 2. 5. ⁵ i. 164. 28; cf. AV. 9. 10. 6.

The cow lowed after the calf, who blinks, or who does not blink, i. e. the sun. On its forehead she made the *hin* sound for recognition. Longing for the flow, i. e. oozing, of the warm, i. e. fresh milk,¹ she utters a lowing sound and swells with milk. Or else she lows like *māyu*, i. e. the sun. This is the atmospheric speech. 'This is the giver of warm milk,' say the ritualists.

Dhenu (milch cow) is derived from (the root) *dhe* (to suck), or from *dhi* (to nourish). The following stanza is addressed to her.

(Here ends the forty-second section.)

I call upon this milch cow which is easy to milk. The deft-handed cow-herd shall milk her. Savitr shall generate the best stimulation. I will well proclaim the heat kindled around us.²

I call upon this milch cow which is milked easily, and the cow-milker of blessed hand milks her. May Savitr produce the best stimulation for us. This, indeed, is the best of all stimulations, the water or milk which is prepared with a yajus formula.

Fire is kindled all around, I will proclaim it well. This is the atmospheric speech. 'This is the giver of warm milk,' say the ritualists.

Aghnyā (cow) is (so called because) she is not to be killed, (*a* + \sqrt{han}), or she is the destroyer of sin. The following stanza is addressed to her.

(Here ends the forty-third section.)

Be indeed fortunate with good pasture, hence may we also be fortunate. Eat grass, O cow, and always drink limpid water while wandering.³

Be fortunate indeed as eating good pasture. Hence may we now be fortunate. Eat grass, O cow! Always drink limpid water while wandering. The following, another stanza, is addressed to her.

(Here ends the forty-fourth section.)

Making the *hin* sound, the treasure queen, desiring the calf of treasures with her mind, has approached. Let this cow yield milk for the two Aśvins, and may she grow for greater prosperity.⁴

The stanza is explained by the mere reading of it.

Pathyā means fortune, (so called because) it dwells in the atmosphere the word *panthās* denoting atmosphere.

The following stanza is addressed to it.

(Here ends the forty-fifth section.)

¹ According to Durga, 'the oozing', &c., is the flow of rain and the evaporation of water.

² i. 164. 26; AV. 7. 73. 7; 9. 10. 4.

³ i. 164. 40; AV. 7. 73. 11; 9. 10. 20.

⁴ 164. 27; AV. 7. 73. 8; 9. 10. 5.

The fortune which comes abounding in wealth to riches is best indeed in the distant atmosphere. May she preserve us at home and abroad. May she, whose guardians are the gods, be easy of access.¹

Fortune is indeed best in the distant atmosphere. She comes abounding in wealth to riches, i. e. treasures which are worthy of being sought after. May she protect us at home, i. e. in our own dwelling-place, and abroad, i. e. in travelling to distant places. May she be easy of access. The guardian goddess, i. e. who protects the gods, or whom the gods protect.

Uṣas (dawn) has been explained.² The following stanza is addressed to her.

(Here ends the forty-sixth section.)

Being afraid, *Uṣas* has fled from the shattered car, because the strong bull has struck it down.³

Being afraid, *Uṣas* has fled from the shattered car, i. e. the cloud. *Anas* means wind, derived from (the verb) *an* (to breathe). Or else it may be for the sake of comparison, i. e. as if from the car. *Anas* means a car, (so called) because rags are tied to (*ā-nah*) it, or it may be derived from (the verb) *an*, meaning to live: it is a means of livelihood for people.⁴

Cloud is called *anas* from the same verb also. Because the strong bull, the rainer, i. e. the atmospheric god, has struck it down. The following, another stanza, is addressed to her.

(Here ends the forty-seventh section.)

Here lies her car, shattered and all broken into pieces. She has fled afar.⁵

Here lies her car, shattered in such a manner as if it were a different car altogether. Broken into pieces, i. e. without a single connected piece. Dawn has fled afar, being pushed out, or being pursued.

Iṭā has been explained.⁶ The following stanza is addressed to her.

(Here ends the forty-eighth section.)

May *Iṭā*, the mother of the herd, or *Urvaśī* praise us with the rivers. May *Urvaśī*, praising with the mighty heaven, and concealing the prepared thing of the living man, accompany us for the increase of the strength-giving portion.⁷

¹ x. 63. 16.

² See 2. 18.

³ iv. 30. 10.

⁴ This shows that some sort of hackney carriages, or carriages which plied for hire,

were obtainable in the time of Yāska.

⁵ iv. 30. 11.

⁶ See 8. 7.

⁷ v. 41. 19; cf. Bṛh. D. v. 37.

May Ilā, the mother of the herd [the mother of all], or Urvaśī with rivers praise us. Or may Urvaśī, praising with the mighty heaven, i. e. the great heaven, and concealing the prepared thing, i. e. the ready-made thing of the living being, [of the man,] of light, or of water, attend to the increase of our food.

Rodasī is the wife of Rudra.¹ The following stanza is addressed to her.
(Here ends the forty-ninth section.)

We invoke indeed the glorious chariot of the Maruts, wherein has stood Rodasī, bearing delightful things, in the company of the Maruts.²

We invoke the swift, the famous chariot of the Maruts, i. e. the cloud, wherein has stood Rodasī bearing the delightful waters, in the company of, i. e. together with, the Maruts.

(Here ends the fiftieth section.)

CHAPTER XII

Now, therefore, (we shall deal with) the celestial deities. Of these, the Aśvins come first. The Aśvins³ are (so called) because they two pervade (✓as) everything, one with moisture, the other with light. 'They are called Aśvins on account of their having horses (*aśva*),' says Aurnavābha.⁴ Who then are the Aśvins? According to some they are heaven and earth;⁵ day and night, according to others. Some take them to be the sun and the moon, (while) the historians regard them as two virtuous kings. Their time is after midnight, which, in consequence, is an impediment to the appearance of light. The part in the dark is the atmosphere, and the part in the light is the sun. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the first section.)

¹ Cf. Sāyaṇa on i. 167. 4: 'Some say that the wife of Rudra is called Rodasī, others think that this is the name given to the wives of the Maruts. The latter view is the right one.' Cf. *op. cit.*, i. 167. 5; Rodasī is the wife of Marut, or lightning. Cf. Muir, *op. cit.*, vol. iv, p. 420.

² v. 56. 8.

³ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 49.

⁴ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 176.

⁵ Cf. ŚB. iv. 1. 5. 16:

अथ यदश्विनावितीमे ह वै द्यावापृथिवी
प्रत्यक्षमश्विनावितीमे हीदं सर्वमशुवाताम् ।

You wandered like two black clouds during the nights. O Aśvins, when was it that you came to the gods?¹

The stanza is explained by the mere reading of it.² It is with reference to their separate individual praise that the hemistich is addressed to the two Aśvins, who are mostly praised conjointly, and whose time and functions are identical. One is called the son of night, the other son of dawn. The following, another stanza, is addressed to them.

(Here ends the second section.)

Born here and there, they are conjointly praised with reference to their own names and a spotless body. One of you is the victor, the promoter of noble sacrifice; the other is regarded as the blessed son of heaven.³

Born here and there they two are praised together with reference to a body unstained by sin and to their own names. One of you two is the victor, the furtherer of very great strength, i. e. belonging to the middle region; the other is considered the blessed son of heaven, i. e. the sun. The following, another stanza, is addressed to them.

(Here ends the third section.)

Awaken the two early-yoking Aśvins. May they come here to drink of this soma.⁴

Awaken the Aśvins, who yoke early in the morning. May they two come here to drink of this soma. The following, another stanza, is addressed to them.

(Here ends the fourth section.)

Offer sacrifice and impel the two Aśvins in the morning; there is no divine worship: that in the evening is unaccepted; also another than us sacrifices and gives satisfaction. The earlier a sacrificer worships, the more he gains.⁵

Sacrifice and impel the Aśvins early in the morning; there is not an oblation offered to the gods in the evening: that is not enjoyed, another than us should sacrifice and give satisfaction. The earlier one sacrifices, the more he wins, i. e. he is the best winner. Their time is up to the rising of the sun; during this period⁶ other deities are invoked.

Uṣas is derived from (the verb) *vaś*, meaning to desire. The other *uṣas*

¹ The quotation is untraced.

² Cf. Roth, *op. cit.*, p. 159.

³ i. 181. 4.

⁴ i. 22. 1.

⁵ According to Durga, the time immediately following that of the Aśvins is the time for sacrifice, during which many deities are invoked.

⁶ v. 77. 2.

(dawn) is derived from (the verb) *vas* (to shine), and belongs to the middle region. The following stanza is addressed to her.

(Here ends the fifth section.)

O Uṣas, abounding in food, bring to us variegated (wealth), with which we may support son and grandson.¹

O Uṣas, rich in food, bring that [variegated,] noteworthy, [respectable] wealth to us, so that we may support our sons and grandsons thereby. The following, another stanza, is addressed to her.

(Here ends the sixth section.)

These same dawns have raised their banners, they anoint the sun in the eastern half of the region. Like bold heroes making their weapons ready, the red mother cows proceed.²

These same dawns have lifted up their banner, i.e. light. The plural number may have been used for one deity only, in order to show respect. Together they anoint the eastern half of the intermediate world with the light. Like bold heroes making their weapons bright.³ The preposition *nir* has been used in place of the preposition *sam*.

I go to their meeting-place as a woman to her lover.⁴ This too is a Vedic quotation.

They go forth; the rays (*gāvaḥ*) are (so called) on account of going (*√gam*). They are called red (*a-ruṣāḥ*), on account of shining (*ā-√ruc*). Mothers (*mā-taraḥ*): the measurers (*√mā*) of light.

Sūryā⁵ is the wife of the sun. This very dawn (*uṣas*) after the expiry of a good deal of time (becomes *sūryā*). The following stanza is addressed to her.

(Here ends the seventh section.)

O Sūryā, ascend this world of nectar, which is very bright, free from impurities, multiform, golden in colour, easy to turn and with beautiful wheels, in order to bring comfort to thy husband.⁶

Shining beautifully, whose impurity has been destroyed, omniform. Or the terms may have been used for the sake of comparison, i.e. bright like a beautiful *Kimśuka* flower, soft like the silk-cotton tree. *Kimśuka* is derived from (the verb) *kramś*, meaning to illumine. *Śalmaliḥ* (silk-cotton tree) is (so called) because it is easy to pierce, or because it abounds in pricking

¹ i. 92. 13; SV. 2. 1081; VS. 34. 33.

² i. 92. 1; SV. 2. 1105; cf. Brh. D. iii. 124.

³ i.e. They make the world bright as soldiers do their weapons. Durga.

⁴ x. 34. 5. The passage is cited to illustrate

the interchange of the prepositions *nir* and *sam*.

⁵ x. 85. 20; cf. AV. 14. 1. 61.

⁶ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 30.

thorns. O Sūryā, ascend the world of nectar, i.e. of water. Do so, in order to bring happiness to thy husband. There is a Brāhmaṇa passage: Savitr gave Sūryā in marriage to King Soma, or to Prajāpati.¹

Vṛṣākapyā is the wife of *Vṛṣākapi*. This very (*Sūryā*) after the expiry of a good deal of time (becomes *Vṛṣākapyā*). The following stanza is addressed to her.

(Here ends the eighth section.)

O *Vṛṣākapyā*, abounding in wealth, having noble sons and fair daughters-in-law, Indra shall eat thy bulls and the agreeable oblation, which can do everything. Indra is supreme over all.²

O *Vṛṣākapyā*, abounding in wealth. Having a noble son, i.e. the atmospheric Indra. Having a fair daughter-in-law, i.e. the atmospheric speech. A daughter-in-law is (so called because) she sits well, or procures well. Or else she procures *su*, which means offspring. May Indra devour thy sprinkling bulls, i.e. these atmospheric heaps of clouds. *Ukṣan* (sprinkling bull) is derived from the verb *ukṣ*, meaning to grow, i.e. they grow with water. Make thy oblation agreeable, which brings infinite happiness [the oblation which brings happiness]. We say this to Indra, i.e. the sun, who is supreme over all.

Saranyū is (so called) on account of moving. The following stanza is addressed to her.

(Here ends the ninth section.)

They concealed the immortal lady from the mortals; having made one of like appearance, they gave her to the sun. And *Saranyū* bore the *Aśvins* when that took place, and deserted the two twins.³

They concealed the immortal lady from the mortals. Having made one of similar appearance, they gave her to the sun. *Saranyū* supported the *Aśvins* when that took place, and deserted the two twins. 'The atmospheric (Indra) and the atmospheric speech (are meant),' say the etymologists; 'Yama and Yamī,' say the historians. With reference to this, they relate a legend.⁴

Saranyū daughter of *Tvaṣṭṛ* bore twins, Yama and Yamī, to *Vivasvat* the sun. She having substituted another lady of similar appearance, and having assumed the shape of a mare, ran away. He, *Vivasvat*, the sun, having also assumed the shape of a horse, pursued her, and joined her.

¹ AB. iv. 7; cf. KB. xviii. 1; cf. Gune, *Bhand. Comm. Vol.*, p. 49.

² x. 86. 13; AV. 20. 126. 13.

³ and ⁴ The legend is related in greater detail

in Brh. D. vi. 162-3; vii. 1-7; see Professor Macdonell's edition, vol. i, pp. 78-9; vol. ii, pp. 251-3. Cf. Roth, *op. cit.*, p. 161; Muir, *op. cit.*, vol. v, pp. 227-8.

Thence the Aśvins were born. Manu was born from the lady of similar appearance. This is indicated by the following stanza.

(Here ends the tenth section.)

Tvaṣṭr celebrates the marriage of his daughter: hence this entire universe comes together. Being married, the wife of the great Vivasvat, and the mother of Yama, disappeared.¹

Tvaṣṭr celebrates the marriage of his daughter.

[This entire universe comes together.] All these created beings come together. Being married, the wife of the mighty Vivasvat, and the mother of Yama, disappeared, i. e. the night, who is the wife of the sun, disappears at sunrise.

(Here ends the eleventh section.)

Savitṛ has been explained.² His time is that when the sky, with its darkness dispelled, is overspread by the rays of the sun. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twelfth section.)

The wise one puts on all forms. He has generated bliss for the biped and the quadruped. Noble Savitṛ has looked on heaven. He shines bright after the departure of dawn.³

The discreet one puts on all the brilliant lights. Wise (*kavi*) is (so called) because his presence is desired (*√kam*), or the word is derived from (the root) *kav* (to praise). He generates bliss for bipeds and quadrupeds. Noble Savitṛ has seen heaven. He shines brightly after the departure of dawn. It is known from the list where animals are enumerated⁴ that a goat, having characteristic black marks on the lower parts, is sacred to the sun.⁵

From what analogy is this so? From the analogy that at his time it is dark below on earth. Having characteristic black marks on the lower parts, i. e. dark in the lower parts. From what analogy is this so?⁶ Having kindled the sacred fire, one should not approach a lovely dark maiden. It is only for the enjoyment and not for any sacred purpose that a lovely dark maiden is approached. From the analogy that she belongs to the dark race.⁷ It is known in the list that enumerates

¹ x. 17. 1; AV. 3. 31. 5; 18. 1. 53; cf. Brh. D. vii. 7.

² See 10. 31.

³ v. 81. 2; VS. 12. 3.

⁴ VS. 29. 48.

⁵ TS. v. 5. 22. 1; VS. 22. 58.

⁶ and ⁷ The question is: 'how does the word *rāmā* come to signify "dark"?' The answer is this. The word *rāmā* literally means a lovely maiden, but it has acquired the significance 'dark' because the maiden belongs to the dark race.

animals:¹ the cock is sacred to the sun.² From what analogy is this so? (The cock is sacred to the sun), because he announces the time (of the sun). The former part of the word *kṛka-vāku* is onomatopoeic, the latter is derived from (the root) *vac* (to speak).

Bhaga has been explained.³ His time is previous to the sunrise. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the thirteenth section.)

May we invoke the early-conquering Bhaga, the fierce son of Aditi, him who is the supporter. Thinking of whom the destitute, even the rich, aye even the king says, 'Bestow on me'.⁴

May we invoke the early-conquering Bhaga, the fierce son of Aditi, him who is the supporter of all. Thinking of whom the destitute, i. e. the poor desirous of becoming rich. Even the rich—the word *tura* (rich) is a synonym of Yama, being derived from the verb *tṛ* (to cross), or from *tvar* (to hasten), i. e. on account of hastening, Yama is (called) of 'quick-gait'—even the king says to him, i. e. Bhaga, 'Bestow'. They say that Bhaga is blind: it is not visible, while it has not risen. There is a Brāhmaṇa passage: Prāśitra destroyed both his eyes.⁵ It is known: Bhaga (fortune) goes to man,⁶ i. e. the sun after rising goes to men.

*Sūrya*⁷ is derived from *sr* (to move), or from *sū* (to stimulate), or from *svīr* (to promote well). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the fourteenth section.)

Rays uplift him, the god who has all created things as his property, i. e. *Sūrya*, for all to see.⁸

The meaning is that the rays lift up *Sūrya*, who has all created things as his property, for all beings to see.

[What god other than the sun would the seer have thus addressed?] The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the fifteenth section.)

The variegated splendour of the gods, the eye of Mitra, Varuṇa, and Agni, has gone up. He has filled heaven, earth, and the intermediate space. *Sūrya* is the soul of the moving and the stationary.⁹

¹ VS. 29. 48.

² VS. 24. 35; TS. v. 5. 18. 1; MS. 3. 14. 15: 175. 9.

³ See 3. 16.

⁴ vii. 41. 2.

⁵ KB. vi. 3; cf. ŚB. i. 7. 4. 6; GB. 11. 1.

⁶ cf. Gune, *op. cit.*

⁷ The quotation is untraced.

⁸ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 30.

⁹ i. 50. 1; AV. 13. 2. 16; 20. 47. 13.

¹⁰ i. 115. 1; AV. 13. 2. 35; 20. 107. 14.

The noteworthy splendour of the gods, the perception of Mitra, Varuṇa, and Agni, has gone up. He has filled heaven, earth, and the intermediate space by his greatness [that greatness]. Sūrya is the soul of the movable and the immovable (universe).

Now when he goes on account of the increase of rays, he is called Pūṣan.¹ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the sixteenth section.)

Thy one form is bright, thy other is holy. Day and night are dissimilar in form. Like heaven art thou. Thou protectest all arts, indeed. Here let thy gifts be blessed, O Pūṣan, rich in food.²

Thy one form is bright, bright-red. Thy other is holy, i.e. to which the sacrifice is offered. Thy function is to make the day and the night of different forms. And thou art like heaven. Thou protectest all sciences. Here let thy gift be full of fortune, O Pūṣan, abounding in food. The following, another stanza, is addressed to him.

(Here ends the seventeenth section.)

Made ready with desire, he has reached the worshipful overlord of every path with speech. He shall give us invigorating draughts of sparkling surface. Pūṣan shall accomplish our every thought.³

Made ready with desire, he has reached, or come in contact with, the worshipful supreme overlord of every path. May he give us treasures of noteworthy surface, and may Pūṣan accomplish our every action.

Now that which is set free becomes Viṣṇu. Viṣṇu⁴ is derived from (the root) *viś* (to pervade), or from *vy-as* (to interpenetrate). The following stanza is addressed to him.

(Here ends the eighteenth section.)

Viṣṇu strode over this (universe). Thrice he planted his foot, enveloped in dust.⁵

Viṣṇu strides over this and all that exists. Thrice he plants his foot, [for threefold existence]. 'On earth, in the intermediate space, and in heaven,'⁶ says Śākapūṇi. 'On the mountain of sunrise, on the meridian, and on the mountain of sunset,' says Aurnavābha.

Enveloped in his [dust], i.e. the foot-print is not visible in the stormy

¹ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 35.

² vi. 58. 1; SV. 1. 75.

³ vi. 49. 8; VS. 34. 42.

⁴ See 5. 8-9; cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 37.

⁵ i. 22. 17; AV. 7. 26. 4.

⁶ Cf. Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 177. According to Durga this refers to the terrestrial, the atmospheric, and the celestial Agni.

atmosphere. Or it is used in a metaphorical sense, i.e. his footstep is not visible, as if enveloped in a dusty place. *Pāṃsavaḥ* (dust) is (so called) because it is produced ($\sqrt{sā}$) by feet (*pādaiḥ*) or else it lies scattered on the ground, or it is trodden down.

(Here ends the nineteenth section.)

Viśvānara has been explained.¹ The following is his incidental mention in a stanza addressed to Indra.

(Here ends the twentieth section.)

I invoke for you the lord of Viśvānara, whose prowess is unhumbled, with the desires of human beings, and with the protection of chariots.²

In this sacrifice I invoke Indra, (lord) of Viśvānara, i.e. the sun, of unhumbled prowess, or of mighty strength, with desires, courses, or protection of men, i.e. of mortals along with the protection, i.e. path, of chariots.

Varuṇa has been explained.³ The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-first section.)

The eye with which, O pure Varuṇa, thou seest the active sacrificer among men.⁴

The word *bhuraṇyu* is a synonym of 'quick'. *Bhuraṇyu* means a bird: it flies to a long distance; it carries one to the heavenly world also. Flying together with (bird), the sacrificer is called *bhuraṇyu* also.

With this perception, O purifier, thou seest the actively striving sacrificer among men. The words 'we praise that eye of thine' must be supplied. Or else the context (should be sought) in the following stanza.

(Here ends the twenty-second section.)

The eye with which, O pure Varuṇa, thou seest the active sacrificer among men:⁵

with that thou reachest heaven in various ways, measuring the wide region and days with nights, and seeing many generations, O sun!⁶

Thou reachest heaven in different directions, measuring the broad region, the mighty world, and days with *aktus*, i.e. nights, and seeing, O Sūrya, many generations, i.e. creatures. Or else (the context is to be sought) in its preceding stanza.

(Here ends the twenty-third section.)

¹ See 7. 21.

² viii. 68. 4; SV. 1. 364.

³ See 10. 8.

⁴ i. 50. 6; AV. 13. 2. 21.

⁵ i. 50. 6.

⁶ i. 50. 7.

The eye with which, O pure Varuṇa, thou seest the active sacrificer among men:¹

(with that eye) thou risest before the tribes of gods, before men, before all (to enable them) to behold the light.²

Before all this [thou risest. Light is called 'facing this' because it faces everything]. Thou beholdest (this).³ Or else (the context is to be sought) in the stanza itself.

(Here ends the twenty-fourth section.)

The eye with which, O pure Varuṇa, thou seest the active sacrificer among men,⁴ with the same eye thou beholdest us men also.

Keśī, having long hair—by hair, rays are meant, i. e. endowed with rays, (so called) on account of shining (*kāś*), [or on account of being very bright (*pra-√kāś*)]. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-fifth section.)

Keśin bears fire, Keśin water, Keśin heaven and earth, Keśin this entire universe for beholding the light, Keśin is called this light.⁵

Keśin (bears) fire and water. The word *viśam* is a synonym of water, derived from the verb *vi-snā* from *snā* preceded by *vi*, meaning to purify, or from *sac* (to accompany) preceded by *vi*. He supports heaven and earth. Keśin beholds this, i. e. all this. Keśin is called this light. With these words the seer describes the sun.

Moreover, these other two lights are called Keśin (having long hair) also: (terrestrial) fire on account of the smoke, and (the atmospheric) fire on account of mist. The following stanza is addressed to them in common.

(Here ends the twenty-sixth section.)

Three lights (having long hair) perceive at the proper season. One of them strews in the year. One beholds the entire universe with its powers. Of one the sweep is seen, but not its shape.⁶

Three lights (having long hair) perceive at the proper season, i. e. they behold at the right time. One of them strews in the year, i. e. the fire burns the earth. One beholds everything with its actions, i. e. the sun. Of one the motion is seen, but not its shape, i. e. the middle one.

Now he who, with his rays, causes everything to quiver is called

¹ i. 50. 6.

² i. 50. 5; AV. 13. 2. 20; 20. 47. 17.

³ Cf. Roth, *op. cit.*, p. 176.

⁴ i. 50. 6.

⁵ x. 136. 1; cf. Brh. D. viii. 49.

⁶ i. 164. 44; AV. 9. 10. 26; cf. Brh. D. i. 95.

Vṛṣākapi, i. e. the shaker with his rays. The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-seventh section.)

O *Vṛṣākapi*, thou who art the destroyer of dreams, who art about to set along the path once more; come again, we two will regulate the prosperous course. Indra is supreme over all.¹

O *Vṛṣākapi*, thou who art the destroyer of dreams, i. e. the sun, by rising (in the morning), causes dreams to be destroyed. As such thou art about to set along the path once more. Come again, we two will regulate the well-stimulated actions. We say this to Indra, i. e. the sun, who is supreme over all.

Yama has been explained.² The following stanza is addressed to him.

(Here ends the twenty-eighth section.)

Here, where under a tree of beautiful leaves Yama drinks together with the gods, our father, lord of the house, longs for the old ones.³

Where under a tree of beautiful leaves or in the chosen dwelling-place (of the virtuous). Or else it may have been used for the sake of comparison, i. e. as if under a tree of beautiful leaves.

Vṛkṣaḥ (tree) is (so called because) it is felled.

Palāśam (leaf) is (so called) from falling.

Yama goes together with the gods, i. e. the sun with rays. There may be the protector or supporter of us all long for the old ones.

Aja ekapād:⁴ the one-footed driver, or he protects with one foot, or he drinks with one foot, or he has only one foot. He does not draw one foot out.⁵ This too is a Vedic quotation.

(Here ends the twenty-ninth section.)

The daughter of lightning, thunder, the one-footed driver, supporter of heaven, the Sindhu, the waters of the ocean, the all-gods, and Sarasvatī, together with prayers and praise, shall hear my words.⁶

Pavi means a javelin, because it tears the body open; *pavi-ram* means a pointed weapon, i. e. furnished with javelins; *pavi-ra-vān*, one who possesses this weapon, i. e. Indra.

Indra stood at the head.⁷ This too is a Vedic quotation. Its deity is speech, *Pāvīravī*, and *pāvīravī* is divine speech. Thundering, i. e. reverberation of the speech of another. And the one-footed driver, supporter of

¹ x. 86. 21; AV. 20. 126. 21.

² See 10. 19.

³ x. 135. 1.

⁴ Cf. Professor Macdonell, *op. cit.*, p. 73.

⁵ AV. 11. 4. 21.

⁶ x. 65. 13.

⁷ x. 60. 3.

heaven, and the river, and waters of the ocean (atmosphere), all the gods, and Sarasvatī, may hear these words of mine, joined with *purandhī*, i. e. praise, and joined with prayers, i. e. rites.

Prthivī (earth) has been explained.¹ The following is her incidental mention in a stanza addressed to Indra and Agni.

(Here ends the thirtieth section.)

Whether, O Indra and Agni, you two dwell on the highest, on the middlemost, or even on the lowest earth. From thence come, both of you, O mighty lords! Now drink of the pressed soma.²

The stanza is explained by the mere reading of it.

Samudraḥ has been explained.³ The following is its incidental mention in a stanza addressed to Pavamāna.

(Here ends the thirty-first section.)

Having a purifying instrument they sit round speech, their ancient father preserves the ordinance. Varuṇa placed the mighty ocean across, the wise were able to begin in the waters.⁴

Having a purifying instrument, having a ray, the groups of atmospheric gods sit round [atmospheric speech]. Their ancient, i. e. old and atmospheric, father preserves the ordinance, i. e. the course of action. Varuṇa places the mighty ocean across, i. e. within. Now the wise are able to begin, i. e. to commence the work in the *dharuṇa*, i. e. in the waters. The one-footed driver has been explained.⁵

Prthivī (earth) has been explained.⁶ Ocean has been explained.⁷ The following is their incidental mention in another stanza addressed to many deities.

(Here ends the thirty-second section.)

May the serpent of the depth hear us. May the one-footed driver, the earth, the ocean, the all-gods, the promoters of truth, who are invoked and praised, and the stanzas uttered by wise men, protect us.⁸

Also may the serpent of the depth hear us. And may the one-footed driver, the earth, the ocean, the all-gods, the promoting truth or promoting sacrifice, and who are invoked and praised with stanzas, and the stanzas uttered by wise men, i. e. uttered by intelligent men, protect us.

Dadhyañ, i. e. driver (*akta*) towards meditation (*dhyānam*), or medita-

¹ See i. 13. 14; 9. 31; 11. 36.

² i. 108. 10.

³ See 2. 10.

⁴ ix. 73. 3.

⁵ 12. 29. 33.

⁶ i. 13. 14; 12. 30.

⁷ iv. 2. 10; 12. 30.

⁸ vi. 50. 14; VS. 34. 53.

tion is driven into him. *Atharvan* has been explained.¹ *Manu* is (so called) from thinking (*√man*). The following is their incidental mention in a stanza addressed to Indra.

(Here ends the thirty-third section.)

Whatever devotion *Atharvan*, father *Manu*, and *Dadhyañ* have spread, as before the prayers and hymns have come together in Indra, who respects self-rule.²

May the devotion which *Atharvan*, *Manu*, the father of the *Mānavas*, and *Dadhyañ* have spread, prayers, i. e. pious works, and hymns come together as before in that Indra, who respecting self-rule, pays homage according to law.

(Here ends the thirty-fourth section.)

Now, therefore, (we shall proceed with the) groups of celestial gods. Of these, the *Ādityas* come first. The *Adityas* have been explained.³ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the thirty-fifth section.)

I sacrifice these hymns, whose surface is brilliant with clarified butter, with a ladle to the *Ādityas*, who are eternal sovereigns. May *Mitra*, *Aryaman*, *Bhaga*, mighty *Varuṇa*, *Dakṣa*, and *Aṁśa* hear us.⁴

Whose surface is brilliant with clarified butter, i. e. emitting clarified butter, or distilling clarified butter, [or distributing clarified butter, or dripping clarified butter]. I sacrifice oblations with ladle to the *Ādityas* for a long time [in order to live long] or who are kings for a long time. May *Mitra* and *Aryaman*, and *Bhaga*, and the creator of many births, *Dakṣa*, *Varuṇa*, and *Aṁśa* hear these hymns of ours. *Aṁśa* is explained by *Aṁśu*.

Seven seers have been explained.⁵ The following stanza is addressed to them.

(Here ends the thirty-sixth section.)

Seven seers are placed in the body, seven protect the seat without neglect. Seven works went to the world of setting where two gods who never sleep and sit on the sacrifice keep watch.⁶

Seven seers are placed in the body, i. e. rays in the sun. Seven protect the seat, i. e. the year without neglect, i. e. without being negligent. Seven pervading ones: they alone go to the world of the sleeping one, i. e. the setting sun. There wake two gods who never sleep and sit at sacrifice, i. e.

¹ See 11. 18.

² i. 80. 16; cf. Bṛh. D. iii. 121.

³ 2. 13.

⁴ ii. 27. 1; VS. 34. 54.

⁵ See 10. 26.

⁶ VS. 34. 55.

the air and the sun. This is with reference to the deity. Now with reference to the self. Seven seers are placed in the body, i. e. six senses and the seventh knowledge in the soul. Seven protect the seat without neglect, i. e. they do not neglect the body. Seven works: these same go to the world of the sleepy one, i. e. the setting soul. There two gods who never sleep and sit at the sacrifice keep watch, i. e. the self of wisdom and lustre. Thus he describes the course of the self. The following, another stanza, is addressed to them.

(Here ends the thirty-seventh section.)

The ladle having side holes and its bottom turned upwards—wherein is placed the omniform glory. Here sit together the seven seers who became the guardians of this great one.¹

The ladle having side holes and a top-knot, or which expands at the top, wherein is placed the omniform glory. Here sit together the seven seers, i. e. rays who became guardians of this mighty one. This is with reference to the deity. Now with reference to the self. The ladle having holes on the sides and held fast at the top, or arousing at the top, wherein is placed the omniform glory. Here sit together the seven seers, i. e. the senses which became the guardians of this mighty one. Thus he describes the course of the self.

The gods have been explained.² The following stanza is addressed to them.

(Here ends the thirty-eighth section.)

May the blessed goodwill of the righteous gods, may the gift of the gods, turn down towards us. We honoured the friendship of the gods, may the gods prolong our age so that we may live.³

May we (live) [in the goodwill], in the blessed will of gods, who go straight, or who go at the proper season. May the gift of the gods turn down towards us. We honoured the friendship of the gods. May the gods prolong our age so that we may live long.

Viśve devāḥ, all the gods. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the thirty-ninth section.)

Come, O All-gods, protectors and supporters of men, and gracious to the pressed soma of the worshipper.⁴

Protectors or to be protected; supporters of men, all-gods, come here, liberal to the sacrificer of the pressed soma. With reference to this, there is found in the ten books (of the Rgveda) only one hymn, composed in the

¹ AV. 10. 8. 9.

² See 7. 15.

³ i. 89. 2; VS. 25. 15.

⁴ i. 3. 7; VS. 7. 33; 33. 47.

Gāyatrī metre and containing three stanzas, which is addressed to the *Viśve devāḥ* (all-gods). But anything which is addressed to many deities is used in the place of those (hymns) addressed to the all-gods. 'Only that hymn which has the characteristic word "all" should be used for them,' says Śākapūṇi. This principle, however, cannot be of very wide application. The hymn,¹ 'One tawny', contains ten stanzas of two verses each, without any characteristic mark. The hymn² of Bhūtāṃśa, son of Kaśyapa, addressed to the Aśvins, has the characteristic mark in one stanza only (out of eleven). The *Abhitastya* hymn³ has the characteristic mark in one stanza only.

The gods who are to be propitiated are (so called) because they lead straight to the goal. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the fortieth section.)

The gods worshipped sacrifice with sacred rites. Those were the first ordinances. Becoming great they verily obtained heaven, where dwell the earlier gods who are to be propitiated.⁴

The gods worshipped sacrifice with sacred rites, i. e. gods worshipped Agni by performing sacrifices (lit by kindling fire). There is a Brāhmaṇa passage: Agni was the victim. They immolated him, with him they made sacrifice.⁵ Those were the first ordinances. Having become great they verily enjoyed heaven together, where dwell the earlier gods who are to be propitiated, i. e. who lead straight to the goal. 'They are a group of gods whose sphere is heaven,' say the etymologists. The tradition is that that was the first epoch of the gods.

Vasus are (so called) because they put on everything. On account of the Vasus Agni is called Vāsava, this is the explanation; hence they are terrestrial. On account of the Vasus Indra is called Vāsava, this is the explanation; hence they are atmospheric. Vasus are the rays of the sun, (so called) on account of shining forth; hence they are celestial. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the forty-first section.)

We have made your seat easy to approach, O gods, you who were pleased to come to this libation. Having eaten and drunk, may all the Vasus bestow treasures on us.⁶ We have made your paths easy to traverse. O gods, you were pleased to come to this libation. Having eaten and

¹ viii. 29.

² x. 106.

³ iii. 38.

⁴ AB. i. 16; cf. Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 177.

⁵ i. 164. 50; x. 90. 16; AV. 7. 5. 1; VS. 31. 16.

⁶ TS. i. 4. 44. 2; cf. AV. 7. 97. 4; VS. 8. 18.

drunk, may all the Vasus bestow treasures on us. The following, another stanza, is addressed to them.

(Here ends the forty-second section.)

The divine Vasus have here enjoyed themselves with the earth. The bright ones have embellished themselves in the wide atmosphere. O you, moving in extensive space, make your paths hitherward. Listen to this our messenger, who has started on his journey.¹

The divine Vasus enjoyed themselves here with the earth. *Jmā* means earth. The dwellers on earth and the bright ones, i.e. shining ones, embellished, i.e. cause to reach or to enjoy in the wide atmosphere. Make these paths lead towards us, O swift ones, and listen to this our messenger, i.e. Agni, who has started on his journey.

Vājinaḥ (impetuous) has been explained.² The following stanza is addressed to them.

(Here ends the forty-third section.)

May the impetuous ones of measured speed and shining brightly be favourable to us in invocations at divine service. Chewing the serpent, the wolf, and the demons, they shall quickly move diseases from us.³

May the impetuous ones be a source of happiness for us in invocations at divine service, i.e. sacrifice. Of measured speed, of well-measured speed. Shining brightly, moving beautifully, or praising beautifully, or shining beautifully. Chewing the serpent, the wolf, and the demons, may the divine coursers soon remove diseases from us.

Divine wives, wives of the gods. The following stanza is addressed to them.

(Here ends the forty-fourth section.)

May the willing wives of the gods protect us. May they befriend us for offspring and winning of booty. Grant us protection, O goddesses whose sphere is earth, and who abide in the ordinance of waters, and who are easy to invoke.⁴

May the willing wives of the gods protect us. May they befriend us [for offspring, i.e.] for begetting children, and for winning food. May those goddesses who are on earth, and who are also in the ordinance, i.e. pious work, of waters, and who have noble invocations addressed to them, grant us protection, i.e. shelter. The following, another stanza, is addressed to them.

(Here ends the forty-fifth section.)

¹ vii. 39. 3.

² See 2. 28.

³ vii. 38. 7; VS. 9. 16; 21. 10.

⁴ v. 46. 7; AV. 7. 49. 1.

May the divine women, wives of gods: *Indrāṇī*, *Agnāyī*, *Aśvinī*, and *Rāt*, enjoy themselves. May *Rodasī* and *Varuṇānī* hear us. May the goddesses enjoy that which is the proper season of consorts.¹

Moreover may the divine women, wives of the gods, enjoy themselves: *Indrāṇī*, the wife of Indra; *Agnāyī*, wife of Agni; *Aśvinī*, wife of the *Aśvins*; *Rāt*, she who shines; *Rodasī*, wife of Rudra; *Varuṇānī*, wife of Varuṇa. May the goddesses enjoy, i.e. long for that, the proper season of consorts.

(Here ends the forty-sixth section.)

¹ v. 46. 8.

EXEGETICAL AND CRITICAL NOTES

CHAPTER I

1. 1.*] Muir translates the passage as follows: 'A sacred record (*samāmnāya*) has been compiled, which is to be expounded. This is called the *Nighaṇṭus*.'¹ His rendering of *samāmnāya* by 'a sacred record' is not quite correct. It may be that he has been led to this conclusion on account of misunderstanding the following explanatory note of Durgācārya: 'The meaning is, that this compilation has been put together by seers, as being an illustration for understanding the meaning of the Vedic stanzas, in a single list, divided into five chapters.' He explains the word *samāmnāya* as follows: 'The list of words beginning with *gaus* and ending with *devapatnī* is called *samāmnāya*. . . . It is called *samāmnāya* because it is handed down by tradition.' That the word *samāmnāya* means 'a list' or 'a traditional list' is further shown by the following passages:

*Athāto varṇasamāmnāyaṃ vyākhyāsyāmaḥ.*²

'Now we shall explain the list of letters.'

*Atha varṇasamāmnāyaḥ.*³

'Now the list of letters.'

The *Tri-bhāṣya-ratna* has the following comment:

'*sa* denotes aggregation; *ā* tradition; and *mnāya* signifies the instruction handed down from generation to generation in succession.' Cf. also: *padākṣara-samāmnāyaṃ chandasy eva pratiṣṭhitam.*⁴

Muir also leaves out the words *imaṃ samāmnāyaṃ* in his translation of the third sentence, which may be translated as 'this same list'.

1. 3.] Yāska gives three derivations of the word *Nighaṇṭu*: (1) from *gam* with the preposition *ni*, (2) from *han* with *ni*, (3) from *hr* with *ni*. None of them is satisfactory as they do not account for the cerebral *t*. Durga, fully conscious of the unsatisfactory character of Yāska's etymologies, tries to get over the difficulty by the following ingenious theory of his own. He says: 'The arrangement of words is indeed threefold, i. e. those whose grammatical form is (1) direct, (2) indirect, and (3) obscure. With reference to them, the root is explicitly stated in words of direct grammatical forms; it is inherent in those of indirect forms. As regards words of obscure forms, the process of

* The bracketed figure does not represent the chapter and the sections, but the sections and the line.

¹ Muir, *op. cit.*, vol. ii, p. 165.

² Vpr. viii. 1.

³ Tpr. i. 1.

⁴ *Anuvākānukramanī*, 1. 6.

explanation is the following: having been reduced from the state of obscurity to that of the words of indirect forms, they should be explained by those of direct forms, e. g. *ni-ghaṇṭavaḥ* is a word whose grammatical form is obscure. The same (being reduced to) *ni-gaṇṭavaḥ* attains to the state of a word of indirect form, and as *ni-gaṇṭavāḥ* to that of a word of direct form.'

This theory acquires some plausibility from the explanation of Aupamanyava, but there is no evidence to show that Yāska agreed with Durga's threefold classification. On the contrary, Yāska does not follow the process laid down by Durga, that words of obscure forms should be explained by those of direct forms through the intermediation of those of indirect forms. This fact alone is sufficient to indicate that Yāska did not subscribe to the view of the commentator.

Another more or less fanciful derivation of the word *nighaṇṭu* is suggested from the root *granth* or *grath* by transposition, which, however, has the merit of accounting for the cerebralization through *r*, i. e. 'a list of words which have been strung together', or from *ghaṭ* or *ghaṇṭ* with *ni*, 'to join together', i. e. 'a list of words which have been joined together'.

1. 6.] Gune translates the passage as follows: 'Nouns are where being predominates and a verb is where becoming predominates respectively.'¹ The translator has changed the order of the original without any justification.

1. 7.] Owing to the want of precise punctuation the commentator has not clearly understood the passage. He ends the sentence with *bhavataḥ* and gets over the difficulty of grammar by construing *bhavataḥ* twice as follows: अथ पुनर्यचेति उभे भवतः भावप्रधाने भवतः ।

Roth² seems to agree with the commentator in the punctuation and interpretation of the passage. Both interpret तद्यच्च as referring to a sentence, but there is hardly any justification for attributing this sense to तद्यच्च. It immediately follows Yāska's definition of nouns, which definition is not comprehensive, for it excludes all verbal nouns whose fundamental notion is more a *becoming* than a *being*. In order, therefore, to reconcile his definition with this class of nouns and to draw a clear line of demarcation between verbs and verbal nouns, Yāska expresses his meaning more definitely at greater length in this sentence. There should be no full stop after *bhavataḥ*. The sentence should be read thus: तद्यच्चोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टि ब्रजति पचतीति । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्ते सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्या पक्तिरिति । 'Where both are dominated by a *becoming*, a *becoming* arising from a former to a latter state is denoted by a verb, as "he goes", "he cooks", &c.; the embodiment (of the whole process) from the beginning to the end, which has assumed the character of *being*, by a noun, as "going", "cooking", &c.' The difference is this: a *becoming* in the course of a process or state of flux is denoted by a verb, but the embodiment of the complete process is denoted by a noun.³

¹ IA., vol. xlv, p. 158.

² Cf. *op. cit.*, p. 4.

³ Cf. Gune, *loc. cit.*

The commentator cites the following two stanzas to show clearly the difference between nouns and verbs:

'They call that notion by the term verb, which is connected with many actions, which proceeding from a former to a later state is yet one, and which is accomplished through the termination of the actions.

A *becoming*, produced by the completion of action, capable of being expressed by a word ending in a primary affix, and joined with number, case, inflexion, and gender, should then be regarded as a noun.'

1. 8.] With a view to further distinguish nouns from verbs, Yaska says in this sentence, that there is a specific difference in the use of terminology applicable to nouns and verbs, e. g. *beings* can only be pointed out by a demonstrative pronoun, as 'this cow', 'that elephant', &c. Verbs, on the other hand, cannot be so pointed out. In order to indicate them, one is obliged to use the verb 'to be'. The use of different technical terms, which are non-interchangeable, shows that there is some fundamental difference of notions between them, the characteristics of which have already been mentioned.

1. 10.] In the original text, the sentence forms a part of the first section, and is immediately followed by the second. It introduces a controversy, i. e. whether words are permanent or impermanent,—a controversy which in its character differs altogether from the subject-matter of the first section. To begin the second section with this sentence would have been therefore a more logical division of the sections, and more in harmony with the modern conception of what constitutes a paragraph. That a section of the *Nirukta* more or less corresponds to a paragraph is indicated by the evidence of older MSS. which place the full stop, i. e. *daṇḍa*, at the end of, and very seldom within the section itself, excepting the commencement and the conclusion of a quotation. This is further supported by the fact that, in most cases, one section is devoted to the explanation of one Vedic stanza only. Hence it is argued that the division of the text of the *Nirukta* into sections, as constituted at present, is illogical and arbitrary. It is therefore proposed¹ to discard in this respect the authority of the MSS., which has been hitherto strictly followed, and 'to make sections according to the most natural division'.² 'Faithfulness', says Gune, 'is indeed a merit, but it should not be overdone, at least not where reason says otherwise.'³ The suggestion is rather a bold one and, I think, contrary to the canons of modern editorship. The suggested improvements can very well be shown in foot-notes, but the wisdom of rearranging the text itself in opposition to the evidence of the MSS. is doubtful. However, there are practical difficulties in accepting this suggestion. Redivision of sections would involve the transference of a considerable number of passages to new sections, and would thereby reduce the utility of various books of reference, as far as these passages are concerned. Further, if the sections of the *Nirukta* do not harmonize with the modern con-

¹ Cf. Gune, *op. cit.*, p. 157.

² *loc. cit.*

³ *loc. cit.*

ception of what constitutes a paragraph, does it necessarily follow that they are illogical? Is this, by itself, a conclusive proof of their arbitrary character? To my mind, the answer is in the negative, for the ancients may have had a different conception of the constitution of a paragraph. As far as Yaska is concerned, a careful examination of all the sections of the *Nirukta* indicates that Yaska proceeds methodically in his division of the text into sections, which division is based on a general principle. By the time of Yaska very great weight was attached to the Vedas, especially by that scholar himself, as is evident from Chapter I, particularly from his rejoinder to the adverse criticism of Kautsa. To him, a Vedic stanza was of the utmost importance, and accordingly formed a very suitable beginning for a new section. There are 400 sections altogether in the first twelve chapters of the *Nirukta*, distributed among those chapters as follows:

Chapter.	Sections.	Chapter.	Sections.	Chapter.	Sections.
I	20	V	28	IX	43
II	28	VI	36	X	47
III	22	VII	31	XI	50
IV	27	VIII	22	XII	46

329 sections out of the total of 400 begin with a Vedic stanza. The sections which do not so begin, and which in many cases could not so begin, as for instance those in the introductory remarks and discussions of the first and the seventh chapters, are shown in the following list:

Chapter	I.	1, 2*, 3*, 4, 5*, 12, 13, 14, 15, 16, 17.
"	II.	1, 2*, 3*, 4, 5, 10, 13, 14, 15, 18, 23.
"	III.	1, 7, 13, 18, 19, 20, 21.
"	IV.	1, 17, 22.
"	V.	4, 6, 13, 20.
"	VI.	5, 17, 23.
"	VII.	1, 3, 4, 5, 6, 7*, 8, 10, 11, 12, 13*, 14, 19, 21.
"	VIII.	1, 4, 16.
"	IX.	1, 11*, 22, 35.
"	X.	1, 14, 25, 38.
"	XI.	1, 13, 22, 35.
"	XII.	1, 12, 20, 35.

The total number of these sections is 72, of which eight only, marked with an asterisk, can be regarded as arbitrarily divided when judged by the modern conception. One explanation is the following. In beginning a section with a Vedic stanza or verse, it became necessary to place its short introductory note

at the end of the previous section, e. g. *Athāpi prathamā bahuvacane*.¹ It appears that this method of putting a short sentence of a section at the end of a previous section—which was a necessity in the case of sections beginning with Vedic stanzas—has been mechanically extended to the eight sections mentioned above. From what has gone before, it will be clear that the sections in the *Nirukta* are not illogically nor arbitrarily divided, but are based on a general principle adopted by Yaska. Gune's suggestion to rearrange the sections and to discard the authority of the MSS. is therefore unacceptable.

'Speech is permanent in the organs only' means that the character of speech is evanescent. Sounds disappear as soon as they are uttered. They have no existence beyond articulation by the vocal organs and their corresponding cognition by the sense of hearing. With this may be compared the remarks of Patañjali:

'BECAUSE SPEECH IS SET IN MOTION BY INDIVIDUAL LETTERS AND BECAUSE THE LETTERS ARE ANNIHILATED AS SOON AS THEY ARE UTTERED.'

'Speech is set in motion by individual sounds. One cannot produce two sounds simultaneously. Take the word *gauḥ*, for instance: when the sound *g* is being produced, neither *au* nor the *visarjanīya* can be uttered; when *au* is being produced, neither *g* nor the *visarjanīya* can be given utterance; and when the *visarjanīya* is being produced, one can neither pronounce *g* nor *au*, because they are annihilated as soon as they are uttered. The sounds indeed are perishable after being uttered, i. e. as soon as they are uttered they have perished.'²

Durga has the following comment: 'As soon as the speech of the speaker is an act of utterance in the organ, so long only it is possible to say that it exists, but fallen from lips it no longer exists. . . . And the sounds that have perished and that have not perished cannot be conjoined.' The question whether words are eternal or non-eternal was a very important subject of discussion among the ancient Indians. For instance, cf. Patañjali:³

'But again, is the word eternal or non-eternal (lit. created)? Whether it is eternal or non-eternal is thoroughly discussed in the *Samgraha*.⁴ There the

¹ N. 1. 15. The reference in IA., *loc. cit.*, of this passage to p. 43 in Roth's edition is wrong, 43 being a misprint for 34.

² *Mahābhāṣya*, i. 4. 4; Kielhorn's edition, vol. i, p. 356.

³ *op. cit.*, i. 1. 1, vol. i, p. 6.

⁴ According to Nāgoji, *Samgraha* is a grammatical treatise by Vyādi. Cf. *Catalogus catalogorum*, vol. i, p. 686. The name of Vyādi is well known in Sanskrit Literature. He seems to have been a man of versatile genius, being famous as a grammarian, lexicographer, writer of authoritative books on medicine and poetics. As a grammarian, he is mentioned in Rpr. iii. 14. 17; vi. 12. 13; xii. 15;

Kātyāyana's *Vārttika* 45 on Pāṇini's *Sūtra*, i. 2. 64. As a lexicographer and medical author, he is quoted by numerous writers on those subjects, see *Catalogus catalogorum*, vol. i, p. 618. Aufrecht attributes the *Samgraha* to Patañjali himself although it is quoted by him. Tradition mentions Patañjali as the curer of the three evils, (1) the evils of body, (2) evils of speech, and (3) evils of mind, and represents him as having written three masterpieces, i. e. (1) the *Caraka Saṃhitā*, (2) the *Mahābhāṣya*, and (3) the *Yogasūtras*, in order to remove the three evils respectively. But nowhere is he credited with the authorship of another grammatical treatise.

arguments against (the proposition) are stated, as well as the arguments in favour thereof. The conclusion (arrived at) in that work is this, that although the word is eternal, it is also non-eternal; the definition being applicable in both ways.' Patañjali, however, does not seem to agree with the conclusion arrived at in the *Samgraha*. He remarks:¹

'The twofold character of words is not proved.

'Twofoldness of (the character of) words is not proved. If it be said that twofoldness has been proved, this cannot be maintained.' He says further:²

'Words are eternal. In the eternal words there must be sounds which are perpetual, unchangeable, and free from elision, addition, and modification.

'This is proved by the eternity of sounds . . . words are eternal.'

The character of words is discussed by him at greater length in his comment on the *vārttikā*: सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे.³ The argument may be summarized as follows:

The relation of words to the objects they denote is eternal. This power of denotation of objects is natural and uncreated,⁴ and so are the objects. It may be objected that although matter is uncreated, yet the various forms into which it is moulded are non-eternal; e. g. the earth is not created by man, but the various pots and jars, into which it is shaped, are the creations of a potter, hence the words denoting these forms cannot be eternal. To this the answer is given that the form is eternal also, for it is not something radically different from the matter, but only a particular state which the matter assumes at a particular time. 'But how is it known that word, object, and their mutual relation are eternal?' From the ordinary usage of the world. In daily life, people perceive objects and use words to denote them. They do not make any effort in creating them, because effort is necessary in producing what is non-eternal only; e. g. a man desirous of using a pot goes to the house of a potter and says, 'Please make me a pot, I want to use it', but a man desirous of employing a word does not go to the house of a grammarian and say, 'Please, sir, make me a word, I want to use it'. People perceive objects and use words to denote them without any effort.⁵

The way in which Patañjali refers to the *Samgraha* shows that it was a work of some eminent scholar and was very well known in his time. Further Patañjali does not agree with the conclusion arrived at in the *Samgraha*; he is therefore not likely to be its author. Nāgoji seems to be right in ascribing its authorship to Vyādi, who, besides being quoted several times, is mentioned as an *ācārya* along with Śakalya and Gārgya in Rpr. xiii. 12.

No MS. of the *Samgraha*, nor of any other work by Vyādi, has been so far discovered,

except a solitary MS. of *Vyādi paribhāṣā Vṛtti*, in the temple library of the Mahārājā of Jammu and Cashmere. The MS. is described in Stein's *Catalogue of Skt. MSS.* on p. 47. The description of the MS. is very meagre, so it is impossible to judge whether or not it is a genuine work by Vyādi.

¹ *op. cit.* i. 1. 1. 6, vol. i, p. 104.

² *op. cit.* i. 1. 1. 8, vol. i, p. 136.

³ *op. cit.* i. 1. 1. 1, vol. i, p. 6.

⁴ Cf. Jaimini, PM. i. 1. 5.

⁵ Cf. Bhandarkar, *Wilson, Philological Lectures*, p. 291.

With this may be compared the remarks of Plato in the *Cratylus*:¹

Soc. 'And speech is a kind of action?'

Her. 'True.'

Soc. 'And will a man speak correctly who speaks as he pleases? Will not the successful speaker rather be he who speaks in the natural way of speaking...?'

Soc. 'And we saw that actions were not relative to ourselves, but had a special nature of their own.'

The question of the eternity of words was important not only to the grammarians and philologists, but also to the followers of the orthodox systems of philosophy. To their mind authoritativeness of the divine relation, i. e. the Veda, seemed to be involved and to depend on the solution of this principle. Hence the question forms a topic of discussion in almost every school of thought. It has been very fully treated by Jaimini in the first of his *Pūrvamīmāṃsā*. The arguments against the eternity of words are set forth in i. 1. 6-11; their refutation is contained in i. 1. 12-17; further arguments in support of the eternity of words are given in i. 1. 18-23. Some of the arguments are as follows:

Words are Eternal.

(1) Words are eternal because they are not uttered for the sake of utterance alone, but to express some meaning, and no meaning could ever be comprehended, had the words been transient.

(2) Because everywhere there is a universal cognition of words.

(3) Because the number is not used. When one word has been used several times, it is usually spoken of as having been used so many times and not that so many words have been used. This shows that the sameness or the unchangeable character of the word is recognized even when it is uttered or used after intervals; hence words are eternal.

Audumbarāyaṇa's view as to the nature of words may be regarded as based on a doctrine akin to that of flux. With this may be compared the following remarks of Plato in the *Cratylus*:²

Soc. 'I myself do not deny that the givers of names did really give them the idea that all things were in motion and flux; which was their sincere but, I think, mistaken opinion... Tell me, whether there is or is not any absolute beauty or good, or any other absolute existence?'

Crat. 'Certainly, Socrates, I think so.'

Soc. '... But let me ask whether the true beauty is not always beautiful.'

Crat. 'Certainly.'

Soc. 'And can we rightly speak of a beauty which is always passing away? ... Must not the same thing be born and retire and vanish while the word is in our mouth?'

¹ Jowett, *Dialogues of Plato*, vol. i, p. 327 (3rd ed.). ² Jowett, *Dialogues of Plato*, vol. i, pp. 387-8.

Soc. 'Nor can we reasonably say, Cratylus, that there is knowledge at all, if everything is in a state of transition and there is nothing abiding.'

2. 1.] As most of the MSS. do not mark the *avagraha*, the sign of *a*, it is not clear whether the reading represents *yugapat* or *ayugapat*. The few MSS. that do mark the *avagraha* are inconsistent, as they use it only occasionally. Their evidence is therefore not cogent. However, none of the MSS. mark the *avagraha* in this particular instance. Nevertheless I think the reading represents *ayugapat*. My reasons are as follows: (1) From the physical point of view, to produce simultaneously more than one sound is an impossibility; *yugapat* would therefore convey no sense.

(2) The context points to *ayugapat*, for the sentence is intended to show the absurdity of Audumbarāyaṇa's view that speech is permanent only in the organ. But if we read *yugapat* the whole sentence becomes meaningless, for then the grammatical relation of the sounds which are produced simultaneously is possible, even if it is held that speech is permanent in the organ only.

(3) This is in agreement with the view taken by Durga, who reads *ayugapat* and gives *yugapat* as a variant.

(4) Another objection to the reading *yugapat* is that it would make grammar superfluous. When words are produced simultaneously their mutual connexion is simultaneous also. Durga remarks, 'The unconnected alone is connected (with something). In this case (i. e. reading *yugapat*) the roots are for ever connected with prepositions and affixes; and affixes with elision, addition, and modification of letters.'

Durga attributes the statement तच्च चतुर्द्धं . . . योगश्च to the *Pūrvapakṣa* and thinks the rejoinder to begin with the words व्याप्तिमत्त्वाच्च शब्दस्य, a view which cannot be maintained. The sentence तच्च चतुर्द्धं, &c., is a negative sentence; it refutes the view of Audumbarāyaṇa. According to Durga's interpretation, the controversy would be divided into three parts as follows:

(1) Audumbarāyaṇa. Words are permanent in the organs only.

(2) *Pūrvapakṣa*. In that case the fourfold classification, &c., of words cannot be maintained.

(3) Yāska's rejoinder. On account of the pervasiveness and minuteness of words, the fourfold classification can be maintained. Durga thus introduces a third party into the discussion and tends to make out Yāska as supporting the view of Audumbarāyaṇa, by refuting his critic.

I think there are only two parties, i. e. Audumbarāyaṇa and Yāska; No. 1 gives the view of the former, No. 2 the rejoinder of the latter; while No. 3 does not relate to this controversy at all, but deals with an altogether new topic, i. e. the superiority of speech over gestures, &c. Yāska's rejoinder begins, therefore, with तच्च चतुर्द्धं, &c.

2. 2.] It may be objected that there is no necessity for using words, for the meaning can very well be conveyed by means of gestures. To this Yāska replies that gestures, facial expressions, movements of hands and eyes, require

comparatively greater effort in their production, and are always indefinite. Their meaning can never be absolutely clear, it always involves some doubt. The word 'minute' implies comparatively less effort and greater accuracy. Patañjali refers to the same subject as follows: 'The meaning is clearly understood when the word is uttered. "Bring the cow", "Eat the curd": these words having been uttered, the cow is brought, and the curd is eaten.' With this may also be compared the remarks of Plato in the *Cratylus*:¹

Soc. 'And here I will ask you a question: suppose that we had no voice or tongue, and wanted to communicate with one another, should we not, like the deaf and dumb, make signs with the hands and head and the rest of the body?'

Her. 'There would be no choice, Socrates.'

Soc. 'We should imitate the nature of the thing; the elevation of our hands to heaven would mean lightness and upwardness; heaviness and downwardness would be expressed by letting them drop to the ground; if we were describing the running of a horse, or any other animal, we should make our bodies and their gestures as like as we could to them.'

2. 3.] Words are used to designate objects not only by men, but by gods also. Like Yaska, Plato also thinks that gods use words in giving names to things, and it follows therefore that the names given by gods would be the right names:²

Soc. 'He often speaks of them; notably and nobly in the places where he distinguishes the *different names which Gods and men give to different things*. . . For the Gods must clearly be supposed to call things by their right and natural names; do you not think so?'

Her. 'Why, of course they call them rightly, if they call them at all. But to what are you referring?'

Soc. 'Do you not know what he says about the river in Troy . . . "Whom", as he says, "the Gods call Xanthus, and men call Scamander".'

Her. 'I remember.'

Soc. ' . . . Or about the bird which, as he says, "The Gods call Chalcis, and men Cymindis": . . . Or about Batieia and Myrina:

"The hill which men call Batieia and the Immortals the tomb of the Sportive Myrina".'

If words are used with reference to gods—human knowledge being neither perfect nor permanent—mistakes are likely to be made in addressing and invoking gods, which will make them angry and render various acts of worship, like sacrifice, &c., fruitless. In order to do away with such mistakes, injunctions, invocations, and hymns, &c., which are meant to complete and make worship fruitful, are laid down in the Vedas. A part of this paragraph is written in the *sūtra* style, which style may therefore be regarded to have commenced about the time of Yaska. This is probably the earliest specimen of the *sūtra* style.

¹ Jowett, *op. cit.* vol. i, p. 368.

² Jowett, *op. cit.*, vol. i, p. 333.

Like Yaska, Jaimini also lays emphasis on the Veda as being the source of *dharma*: 'Dharma is the object, the source of which is the Vedic injunction.'¹ And also: 'On account of the prescription of action being the object of the Veda.'²

3. 3.] Cf. *Vājasaneyiprātiśākhya*:³ 'A verb denotes an action, and a preposition makes that action specific.' The *Rgvedaprātiśākhya*:⁴

'The prepositions are twenty; with the other two (i. e. noun and verb) they express a meaning. They are: *pra*, *abhi*, *ā*, *parā*, *niḥ*, *duḥ*, *anu*, *vi*, *upa*, *apa*, *sam*, *pari*, *prati*, *ni*, *ati*, *adhi*, *su*, *ud*, *ava*, and *api*.' This list is identical with that of the *Nirukta*, except that they are enumerated in a different order.

Cf. the *Taittiriya-prātiśākhya*:⁵ '*ā*, *pra*, *ava*, *upa*, *abhi*, *adhi*, *prati*, *vi*, *ni*, are prepositions.' It contains only half the number of prepositions. Cf. Pāṇini:⁶ '*Pra*, &c., are called prepositions when joined with verbs.' The list of the prepositions is given in the *gāṇa* called *prādayaḥ*, which is identical with that of the *Nirukta*, if the double forms of *niḥ* and *duḥ*, in the former, are not taken into consideration. The technical term used by Pāṇini for preposition is *karmapra-vacaniya*. He uses the word *upasarga* in a wider sense, i. e. covering both prepositions and adverbs. The various meanings of the prepositions are explained by Pāṇini, i. 4. 83-97.⁷ Cf. also the *Atharvavedaprātiśākhya*:⁸ 'Disjoined from the verb, however, are such as are used without significance . . .'⁹

4. 1.] Particles are classified by Yaska under three groups:

(1) Particles of comparison, which are only four in number, and whose meanings and uses are illustrated by suitable examples. Yaska does not define the term *upamā* (comparison) in this connexion, but discusses its meaning later on.¹⁰

(2) Particles which denote *karmopasamgraha*, Yaska's explanation of which term is not clearly expressed, nor does Roth¹¹ make it more lucid. The obscurity has led Durga to misinterpret the sentence. He takes *karmopasamgraha* as equivalent to *samuccaya*, i. e. 'aggregation'; this is only one of the meanings expressed by the said term, which is very comprehensive. It is quite obvious that the term is designed to cover all the meanings expressed by the particles enumerated in the second group, i. e. those beginning with *ca* and ending with

¹ PM. i. 1. 2.

² *Op. cit.*, i. 2. 1. Questions like the eternity of *śabda*, the impermanence of human knowledge, the infallibility of the Veda, form topics of discussion in almost every system of philosophy; cf. VSu. i. 3. 28; i. 4. 28; ii. 1. 4; ii. 4. 20; NSu. i. 1. 7; ii. 1. 54-7; ii. 2. 13-17; iii. 2. 49; VaiSu. ii. 2. 21-37; vi. 1. 1; x. 2. 9; SpSu. v. 45-51; v. 37-40; v. 58-61.

³ viii. 54. The list of the prepositions is given in vi. 24, which is identical with that

of the *Nirukta*.

⁴ xii. 6: 702.

⁵ i. 15.

⁶ i. 4. 58.

⁷ Cf. Patañjali, i. 4. 4: vol. i, pp. 341, 345-9; see foot-note (in the text).

⁸ iv. 3.

⁹ Translated by Whitney, *J.A.O.S.*, vol. vii, p. 515.

¹⁰ N. 3. 13.

¹¹ *Erläuterungen*, p. 6.

tva. Gune translates the sentence *yasyāgamāt*, &c., as follows:¹ 'Owing to whose advent (i.e. use) separateness of the अर्थ (senses or ideas) is indeed known, but not as in simple enumeration owing to separate position or independent mention, that is कर्मोपसंग्रह, i.e. adding or putting together of the senses or ideas.'

One must admit that the meaning of the term is not quite clear. One does not know what is the precise difference between 'simple enumeration' and 'putting together'. My translation of the sentence is the following: 'That by whose addition separateness of notions is indeed recognized, but not as an enumerative one, i.e. on account of a separateness by isolation, is a conjunction.' I think 'conjunction' is the nearest corresponding word in English which will cover all the meanings expressed by the particles of the second group, and which is therefore equivalent to *karmopasamgraha*. For example, in the sentence, हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा । 'Ha! I will put this earth here or there',² separateness of place is recognized by the use of the particle *vā*; the repetition of *iha* by itself would have failed to convey the idea of different places. This notion of separateness is expressed, not by a categorical enumeration as horse, cow, man, elephant, &c., but by the use of the particle. Again, in the sentence, अयमहेदं करोत्वयमिदम्, 'Let one man do this, the other that',³ two distinct actions are mentioned, the notion of whose distinctness is conveyed by the particle *aha*. The particles of the second group are explained with appropriate examples in the *Nirukta*, i. 4-9. With this definition of a conjunction may be compared the following remarks of Aristotle:⁴

'A conjunction is (a) a non-significant sound which, when one significant sound is formable out of several, neither hinders nor aids the union, and which, if the speech thus formed stands by itself (apart from other speeches), must not be inserted at the beginning of it, e.g. μέν, δέ, τοί, δέ; or (b) a non-significant sound capable of combining two or more significant sounds into one; e.g. ἀμφί, περί, &c.

(3) Particles which do not express any meaning, but are merely used to fill up a sentence in prose or verse, are expletives. They are enumerated towards the end of the ninth section; they are four in number: *kam*, *im*, *id*, and *u*; but later (in the tenth) *iva* is added to this list. Quotations showing their uses are cited and explained in the tenth section. The meaning of *id*, when combined with *na* and *na ca*, is discussed and illustrated by suitable examples in the eleventh section. Thus *id* combined with *na* is used to denote apprehension: 'lest we should', &c.; *id* combined with *na ca* is used in asking questions: 'don't they drink?' The above-mentioned list of the particles of the third class is by no means complete. Some particles of the second group, i.e. *u*,

¹ IA., vol. xlv, p. 159.

² N. 1. 4.

³ N. 1. 5.

⁴ *Poetics*, 20. 1457* (ed. Bywater), p. 59.

khalu, *nūnam*, are occasionally used as expletives, and *sīm* in Vedic Sanskrit. *Sīm* was originally the accusative singular of a pronoun, related to *sā*, as *kīm* to *ka*. It appears in the Rgveda as an enclitic particle.¹

7. 3.] Roth thinks that Yāska explains *nūnam* by *adyatanam*, 'to-day', and remarks, 'J. hat darin Unrecht'.² This view is erroneous. According to Yāska, the particle *nūnam* is used (1) to signify 'uncertainty', and (2) as an expletive. These two uses are exemplified by two respective quotations, the former illustrating its meaning of 'uncertainty', the latter showing its use as an expletive. Hence it is that, in the latter case, Yāska neither repeats nor paraphrases *nūnam* by any other word in his commentary, indicating thereby that it is an expletive, while in the former quotation *nūnam* is repeated by Yāska in his explanation, showing thereby that it has the sense of 'uncertainty'. The word *adyatanam* is not intended to paraphrase *nūnam*, but is added for the sake of amplifying Indra's brief statement.

12. 2.] Cf. the following passages: AA. ii. 1. 3: अथातो रेतसः छट्टिः । प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचोः रेतः कर्म 'Now, therefore, the origin of seed. . . Heart is the seed of people, mind is the seed of heart, speech is the seed of mind, and action is the seed of speech.' AA. ii. 1. 6: तस्य वाक्त्तन्निर्मानि दामानि तदस्तेदं वाचा तन्वा नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनी³ सर्वं वाचाभिवदति । 'Speech is his thread, names the chords. All this is woven by this speech of his, in the form of thread and names as chords. For all this is names, and by his speech he names everything.' Cf. also Ch. U. vi. 5. 1-4; 6. 1-5; vii. 2. 1; vii. 12. 2. See Keith, A.A. Translation.

Śakāṭāyana: a famous ancient grammarian, quoted in RV. Prā. i. 13, 17; xiii. 16, 747 (Max Müller's ed., pp. 13 and 271); in Vaj. Prā. iii. 8, 11, 86; iv. 4, 126, 188; in A. Prā. ii. 24; in *Aṣṭādhyāyī* iii. 4, 111; viii. 3, 18; 4, 50; and in N. 1. 3, 12. No work of his has been preserved. The *Śabdānuśāsana* quoted by Vopadeva and various other writers is the work of a modern Jain grammarian called Śakāṭāyana.³ Aufrecht regards him as the author of the *Unādisūtras*. They, however, cannot be the work of the ancient Śakāṭāyana, for they clearly bear a modern stamp. Belvalkar⁴ attributes the *Unādisūtras* to Pāṇini. His argument is that 'they use *saṃjñās* such as *hrasva*, *dirgha*, *pluta*, *udatta*, *lopa*, *samprasāraṇa*, and *abhyāsa* in the same sense in which Pāṇini uses them'. This argument is inconclusive because, the works of Pāṇini's predecessors being lost, we have no means of judging whether or not he is indebted to them for those terms. Some at least of these *saṃjñās* or technical terms were derived from a common stock; Yāska himself, for instance, makes use of a few of them, as

¹ See Professor Macdonell, *A Vedic Grammar for Students*, pp. 249, 452.

² *op. cit.*, p. 6.

³ On the authenticity and date of the

modern Śakāṭāyana, see IA., vol. xliii, pp. 205-12.

⁴ *Systems of Sanskrit Grammar*, p. 25.

lopa, *abhyāsa*, &c. Again, in some cases Pāṇini's teaching, as pointed out by Belvalkar himself, runs counter to the *Unādisūtras*.¹ Thus to ascribe the authorship of the *U. Sūtras* to Pāṇini does not rest on firm ground. Moreover, Patañjali's defence of Pāṇini against the adverse criticism of Kātyāyana² is that 'the *Unādi* words are crude forms of nouns which are not derived'.³ This statement implies that Patañjali did not regard all nouns as derivable from verbs. He also attributes the same doctrine to Pāṇini, and Patañjali, I think, cannot be accused of not knowing well, or misunderstanding Pāṇini. So, according to this testimony, both Pāṇini and Patañjali were the followers of the school of Gārgya. The *Unādisūtras*, on the contrary, are the product of the school of Śākaṭyāyana, whose fundamental doctrine was that all nouns are derived from verbs; they cannot therefore be attributed to Pāṇini. It is probable that, in their original form, they were written by Śākaṭyāyana, but were extended and modified by subsequent writers, and in spite of their modernness still bear traces of their ancient origin.

Gārgya: an ancient grammarian, quoted by Yāska i. 3, 12; iii. 13, and Pāṇini, iv. 1. 105; vii. 3. 99; viii. 3. 20; 4. 67, and mentioned by Durga as the author of the *padapāṭha* of the *Sāmaveda*. No work of his has survived. Both Pāṇini and Patañjali seem to be his followers, for they regard the *Unādis* as underivable. It is therefore no wonder that his work, after the appearance of the *Aṣṭādhyāyī*, has not survived.

12. 3.] The sentence तच्च स्वरसंस्कारौ . . . पुरुषो हस्तीति which is somewhat difficult, is differently interpreted by various writers. The crux lies in the word *saṃ-vijñātāni*. Durga paraphrases this word as follows: *samaṃ vijñātāni aikamatyena vijñātāni*, 'discriminated unanimously; i. e. discriminated with absolute agreement'. Max Müller⁴ translates it by 'intelligible', Roth by 'arbitrarily named'.⁵ Roth's translation seems to be based on Durga's second explanation of the same term, which is as follows: *saṃ-vijñāna-padam itihā śāstre rūdhi-śabdasyeyam saṃjñā*: 'in this (branch of) knowledge, the term *saṃ-vijñāna* is a technical expression used for a conventional word.' Durga resorts to the Comparative Method and quotes: *tāny apy eke samāmananti . . . saṃ-vijñāna-bhūtaṃ syāt*,⁶ in support of his explanation. He is further corroborated by a comparison of all the passages of the *Nirukta* in which the word *saṃ-vijñāna* or (with the omission of the prep. *vi*) *saṃ-jñāna* occurs.⁷ We may therefore take the word to signify 'a conventional term'.

The next problem in the sentence is the punctuation. Max Müller⁸ takes *saṃ-vijñātāni*, &c., as the principal clause to complete the relative clause *tad yatra*

¹ Pāṇini's sūtra vi. 2. 139 is opposed to USu. iv. 226.

² On the relation of the three grammarians, see Kielhorn, *Pāṇini, Kātyāyana, and Patañjali*.

³ The *Mahābhāṣya*, viii. 1. 1, vol. iii, p. 241.

⁴ *History of Ancient Skt. Lit.*, p. 165.

⁵ *op. cit.*, p. 9, 'willkürlich benannt'.

⁶ N. 7. 13.

⁷ Cf. Gune's note, IA., vol. xlv, p. 173.

⁸ *op. cit.*, p. 165.

. . . *syātām*, and translates as follows: 'For first, if the accent and formation were regular in all nouns and agreed entirely with the appellative power (of the root), nouns such as *go* (cow), *aśva* (horse), *puruṣa* (man) would be in themselves intelligible.' He succeeds in thus construing the sentence by translating *yatra* by 'if'; leaving out *tāni*; and by attributing to *saṃ-vijñātāni* a meaning not borne out by the comparison of passages. Roth divides the sentence by placing a semicolon after *syātām* and takes *saṃ-vijñātāni*, &c., as a co-ordinate clause; but in order to connect the two clauses, he supplies the word *dagegen*. Durga offers two interpretations. Firstly, he places a full stop after *tāni* and takes the words *yathā gaur aśva*, &c., as a co-ordinate clause, supplying, however, the words *na punaḥ*; the translation of the sentence according to this interpretation would be the following: 'The words whose accent and grammatical formation are regular and which are accompanied with an explanatory radical element are unanimously recognized to have been derived from roots; but not words like "cow", "horse", "man", "elephant", &c.'

Secondly, he places a full stop after *syātām* and takes *saṃ-vijñātāni*, &c., as an independent sentence. According to this division, the first sentence would consist of one single relative clause, without any principal clause. To meet this difficulty he remarks: '*Tad ākhyātaṃ guṇakṛtam iti pratīma iti vākya śeṣaḥ*.' 'We think that the words, "that is derived from a verb", must be supplied as a supplementary clause.' The translation according to this interpretation is the following: 'Those words whose accent and grammatical formation are regular, and which are accompanied with an explanatory radical element, are derived from roots. Words like "cow", "horse", "man", "elephant", are conventional terms.'

Gune does not seem to be aware of this second interpretation of Durga and independently arrives at a conclusion¹ identical with that of Durga, and suggests the adoption of the supplementary words: *sarvaṃ tat prādeśikam*.² These words occur in Yāska's rejoinder in section 14. His argument is that, in his rejoinder, Yāska always first repeats the words of his opponent and then answers the objection. According to Gune, the sentence placed within the words *yathā etad* and *iti* exactly represents the original statement of the critic. The sentence placed within these words in Yāska's rejoinder in section 14 contains the supplementary clause *sarvaṃ tat prādeśikam*, which, being thus assigned to the critic by Yāska himself, must have formed a part of the sentence under discussion. He remarks, 'And we are also sure, comparing the initial passage [i. e. in the *pūrvapakṣa*] with its counterpart in Yāska's reply at R. 36. 10, that सर्वे तत् प्रादेशिकम् must have been there. Its omission is strange and unaccountable. Perhaps it is the scribe's mistake. . . .'³ In other words, Gune thinks that the passage in Yāska's rejoinder could be used as a MS. (archetype), furnishing evidence which cannot be challenged, for the critical edition of the

¹ IA., *loc. cit.*

² N. 1. 14.

³ IA., *loc. cit.* and p. 174.

original passage of the critic in section 12. A closer examination, however, does not support this theory, for a comparison of the statements of the critic with those assigned to him by Yāska, in his rejoinder, shows that Yāska repeats, and puts between *yatho etad* and *iti*, only so many words of his opponent as are necessary for the controversy. He does not repeat them *in toto*. It is evident, if one compares section 13 and section 14:

Pūrvapakṣa.

1. 13: अथापि य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि प्रतीतार्थानि सुस्तथैनान्याचचीरन्

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कार शकटायनः ।

Yāska's rejoinder.

1. 14: यथो एतद्वथा चापि प्रतीतार्थानि सुस्तथैनान्याचचीरन्निति

यथो एतत्पदेभ्यः पदेतरार्धान्संचस्कारेति

In both these cases, Yāska repeats only a part of his opponent's statements. Gune's assertion is therefore unfounded; hence his suggestion as regards the adoption of a supplementary clause cannot be accepted.

The sentence can, however, be explained without having recourse to an assumed interpolation. The difficulty will disappear if a full stop be placed after *syātām* and the passage *na sarvāṇi . . . syātām* be construed as one sentence. I would then translate: 'Not all the words,' say Gārgya and some other grammarians, 'but only those, the accent and grammatical form of which are regular and which are accompanied by an explanatory radical element. Those such as "cow", "horse", "man", "elephant", &c., are conventional terms.'

Durga has the following theory about nouns: 'There is a threefold order of nouns; i. e. (1) those whose roots are apparent; (2) those whose roots can be inferred; (3) and those whose roots are non-existent. With reference to this, the nouns whose roots are apparent are such as "doer", "bringer", &c. Nouns whose roots can be inferred are such as "cow", "horse", &c. Nouns whose roots are non-existent are such as *dittha*, *āvittha* *aravinda*, and *vārvinda*, &c.'

It is quite evident that Yāska, a follower of the school of etymologists—whose fundamental doctrine is that all nouns are derived from roots—could not have recognized the third category of his commentator, who thus appears to be a follower of the school of Gārgya.

14.] With the *Nirukta* controversy about the origin and nature of names may be compared a somewhat similar discussion in the *Cratylus*, where Plato propounds three theories, represented by the three characters of the dialogue. He puts in the mouth of Hermogenes the doctrine that names are conventional. The opinion of Cratylus that names are natural is diametrically opposed to this. Socrates takes an intermediate view. He refutes the view of Hermogenes that names are given arbitrarily and altered at will:

Soc. 'Well, now, let me take an instance. Suppose that I call a man a horse or a horse a man, you mean to say that a man will be rightly called a horse by me individually, and rightly called a man by the rest of the world; and a horse again would be rightly called a man by me and a horse by the world: That is your meaning?'¹

He then expounds the principle of the natural correctness of names.

Soc. 'Then the actions also are done according to their proper nature, and not according to our opinion of them? In cutting, for example, we do not cut as we please . . . but we cut . . . according to the natural process of cutting; . . .

Her. 'I should say that the natural way is the right way.' . . .

Soc. 'And this holds good of all actions?'

Her. 'Yes.'

Soc. 'And speech is a kind of action?'

Her. 'True.' . . .

Soc. 'And is not naming a part of speaking? for in giving names men speak.'

Her. 'That is true.'

Soc. ' . . . Is not naming also a sort of action?'

Her. 'True.'

Soc. 'And we saw that actions were not relative to ourselves, but had a special nature of their own?'

Her. 'Precisely.'

Soc. 'Then the argument would lead us to infer that names ought to be given according to a natural process, and with a proper instrument, and not at our pleasure: in this and no other way shall we name with success.'²

Socrates also admits the element of convention in names:

Soc. 'Yes, my dear friend; but then you know that the original names have been long ago buried and disguised by people sticking on and stripping off letters for the sake of euphony, and twisting and bedizening them in all sorts of ways: and time too may have had a share in the change.'³

Also:

Soc. 'To say that names which we do not understand are of foreign origin; and this is very likely the right answer, and something of this kind may be true of them; but also the original forms of words may have been lost in the lapse of ages; names have been so twisted in all manner of ways, that I should not be surprised if the old language when compared with that now in use would appear to us to be a barbarous tongue.'⁴

Cratylus maintains that names are either true or not names at all:

Crat. 'Very true, Socrates; but the case of language, you see, is different; for when by the help of grammar we assign the letters *a* or *b*, or any other letters, to a certain name, then, if we add, or subtract, or misplace a letter, the

¹ Jowett, *Dialogues of Plato, Cratylus*, p. 385.

² *Ibid.*, p. 387.

³ *Ibid.*, p. 414.

⁴ *Ibid.*, p. 421.

name which is written is not only written wrongly, but not written at all; and in any of these cases becomes other than a name.' . . .

Soc. 'I believe that what you say may be true about numbers, which must be just what they are, or not be at all; for example, the number ten at once becomes other than ten if a unit be added or subtracted, and so of any other number: but this does not apply to that which is qualitative or to anything which is represented under an image.'¹

As regards the derivation of names:

Soc. 'All the names that we have been explaining were intended to indicate the nature of things.'

Her. 'Of course.'

Soc. 'And that this is true of the primary quite as much as of the secondary names.' . . .

Soc. 'But the secondary, as I conceive, derive their significance from the primary.'

Her. 'That is evident.'

Soc. 'Very good, but then how do the primary names which precede analysis show the nature of things?' . . .

Soc. 'But how shall we further analyse them? . . . Ought we not, therefore, first to separate the letters, just as those who are beginning rhythm first distinguish the powers of elementary, and then of compound sounds?' . . .²

Plato's doctrine, 'that names rightly given are the likenesses and images of the things which they name',³ does not hold good, for in a large number of cases names are not the images of things themselves, but of our concept of them. It was Locke who first pointed this out, and Max Müller amplified his argument as follows: 'Each time that we use a general name, if we say dog, tree, chair, we have not these objects before our eyes, only our concepts of them; there can be nothing in the world of sense corresponding even to such simple words as dog, tree, chair. We can never expect to see a dog, a tree, a chair. Dog means every kind of dog from the greyhound to the spaniel; tree, every kind of tree from the oak to the cherry; chair, every kind of chair from the royal throne to the artisan's stool. . . . People often imagine that they can form a general image of a dog by leaving out what is peculiar to every individual dog.'⁴

In an elaborate discussion, Mādhava brings together the views of various grammarians as to the meaning of words and its cognition: Vājapyāyana maintains that all words express a *generic* meaning and a particular substance is apprehended after the apprehension of the *genus* which has an intimate relation with them. Vyāḍi maintains that words mean individual things, that they explicitly express the individual substance, while the *genus* is implied.

¹ Jowett, *Dialogues of Plato, Cratylus*, p. 378.

² *Ibid.*, pp. 367-70.

³ See *ibid.*, p. 387.

⁴ *Science of Thought*, pp. 77, 78, cited by Moncalm.

Pāṇini, he says, accepts both views. He attributes to words a *generic* meaning, for he says the singular is used to denote the class, while the plural may be optionally used (Pā. i. 2. 58); on the other hand, by i. 2. 64, his acceptance of the individualistic theory is quite apparent (*Sarvadarśana-samgraha*, p. 145). But the next question is, how does the cognition of the meaning, whether *generic* or individualistic, take place? For instance, when the word 'cow' is pronounced, there is a simultaneous cognition of dewlap, tail, hump, hoofs, and horns. Is this cognition produced by the single letters composing the word 'cow', or by their aggregation? The first alternative is not tenable, for the cognition of the object cannot be the result of a string of separate and individual letters without some unifying cause, as a garland cannot be made from a collection of separate flowers without the unifying string. The second alternative is impossible, for there can be no aggregation of sounds, each of which ceases to exist as soon as it is pronounced. If you attribute a 'manifesting' power to the letters, this power can be exercised only in succession and not simultaneously. Moreover, if each letter has a separate manifesting power, then the pairs of words *rasa, sara*; *vana, nava*; *nadi, dina*; *rāma, māra*; *rājā, jārā*, &c., since the pairs have the same number of the same letters, should each have had the same meaning. Moreover, the baseless assumption of aggregation would involve mutual dependence. Since it is impossible that letters should convey the meaning by themselves, we have to accept the hypothesis of a unifying factor which is all-pervading and whose existence is independent of letters, and which is technically called *sphota* (*Sarvadarśana-sam.*, *Bib. Ind.*, pp. 140-4).

16. 1.] This is a very important statement made by Yaska. He is fully aware of the close relationship of the Vedic language with the *bhāṣā* of his own times, which could be no other than the classical Sanskrit. Further, he seems to be conscious of the historical growth of the latter from the former, when he says that the nouns of the *bhāṣā* are derived from Vedic roots. It is needless to point out that it completely answers Kautsa's criticism that the Vedas are meaningless; for many words which they daily use in the *bhāṣā* are identical with those used in the Vedas, and if in the *bhāṣā* they do express any meaning, they must do so in the Veda. It would be absurd for Kautsa to deny that the words in the spoken language express a meaning. Thus he is constrained to admit that the Vedas have a meaning. A similar objection appears in Sāyaṇa's preface to the R̥gveda: तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति 'From all these reasons, (it is clear) that there is no intelligible significance in the Vedas.' One of the examples here given is as follows: 'Suppose a woman named Pūrṇikā is plying the pestle. A Brāhmaṇa boy called Mānavaka is committing to memory a pestle-stanza, just close to her. The recitation of the stanza does not keep time with the fall of the pestle at every stroke. No meaning is conveyed to the woman, nor is there any intention to convey any meaning to her. Similarly, at the performance of sacrifices, the recitation of Vedic stanzas

does not convey any meaning.' In answering this, Sāyaṇa quotes अविशिष्टलु वाक्यार्थः (Pū. Mī. i. 1. 31): 'But the meaning of (Vedic) expressions is not different,' his comment being वाक्यार्थो लोकवेद्योरविशिष्टः 'The meaning of expressions of the Vedic Sanskrit and of the popular speech is not different.' As to the example, the Brāhmaṇa boy does not intend to convey any meaning at the time of learning his lesson; and the woman therefore does not understand, a woman, moreover, being incapable of understanding the Veda: at sacrifices the priest does intend to convey a meaning, and others do understand it. And if at any particular time there is no intention of conveying a meaning, it would be altogether unjustifiable to conclude that there is no meaning at all.

16. 4.] The objection is that because the Brāhmaṇa text prescribes the complete form of the sacrificial acts, the Vedic stanzas are superfluous, the only use being their mere recitation. Yāska's reply is that the Brāhmaṇa text merely reiterates what is enjoined by the Veda. Sāyaṇa here quotes: मंत्राभिधानात् 'because it is mentioned in the Vedic stanzas', and his comment is: यथा लोके यः कुर्वति ब्रूते स कारयत्येव तथाचापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव। 'just as in popular speech, he who says "do this" is the causer of the performance of the action, so in this case too, he who says "spread" is the prescriber of the act of spreading'. And to suppose that the use of the Vedic stanzas consists solely in recitation would be attributing a transcendent importance to them. We need not go so far; 'for', says Sāyaṇa, 'their non-transcendent use is the expression of meaning': अर्थभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्यते।

16. 5.] Cf. Sāyaṇa's preface (p. 3): औषधे चायस्वेनमिति मंत्रो दर्भविषयः। स्वधिते मेनं हिंसीरिति चुरविषयः। एतेष्वेतेनानां दर्भचुरपाषाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते। ततो . . . विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यम्। 'The stanza, "O herb, save him", is about grass. The stanza, "O axe, do not injure him", refers to an axe. . . . In these stanzas, inanimate objects, grass, axe, and stones, are addressed like sentient beings. Therefore the Veda, on account of such absurd invocations which are contrary to common sense, is of no authority.' He further quotes the Sūtra (Pū. Mī. i. 2. 35), अचेतनार्थसंबन्धात् 'because a meaning is attributed to lifeless things', and his comment is that lifeless things such as grass, stones, and axe are described as if they were living beings and had the powers of saving, injuring, hearing, &c. The answer is as follows: The inanimate things themselves are not addressed in these Vedic stanzas, but their immanent deities, which have been treated at length by Bādarāyaṇa. He further quotes, अभिधानेऽर्थवादः 'There is a figurative description in such expressions.' His comment is: 'This is very frequently employed in poetical compositions. For instance, a river is described as having a pair of cakravāka birds for her breasts, a row of swans for her teeth, a kasa plant for her garment, and moss for her hair. Similarly, the Vedic texts invoking inanimate objects should be construed as implying praise. If by cultivation

the plant will protect, much more so will the cultivator; if even the stones listen to the morning recitation of the Vedic texts, how much more will the learned Brāhmaṇas.

16. 6.] Cf. Sāyaṇa's preface (p. 3):

एक एव रुद्रो . . . यावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्व्याघातबोधकत्वादप्रामाण्यम्

.

एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्रमूर्ति . . . नास्ति . . . व्याघातः।

'The Veda is not authoritative, because statements like "One Rudra alone, &c." are contradictory, as if one were to say that he is observing the vow of silence for life. . . .'

'There is no such contradiction, because even one Rudra by his greatness can take on a thousand forms.' He further quotes the fifth Sūtra: गुणाद्विप्रतिषेधः स्यात्। 'On account of the figurative description, there will be no contradiction' (ibid. i. 2. 47).

16. 8.] Cf. Sāyaṇa's preface:

तत्र मंत्राः केचिदबोधकाः। अम्यक्सा . . .। यादृशमन् . . . जर्भरी तुर्भरीतू . . . नह्यैतेर्भवेः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते। . . .

'Now some of the stanzas convey no meaning . . . amyaṅksā . . . yādṛśmin, . . . &c. These stanzas express no meaning at all.' To this Sāyaṇa replies by repeating Yāska's sentence that it is not the fault of the post if the blind man does not see it. He further quotes: सतः परमविज्ञानम् 'The meaning exists, but it is obscure' (ibid. i. 2. 49). His comment is: विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते। तेषां निगमनिरुक्त्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः। 'The meaning does exist, but it is not recognized by people on account of their neglect, laziness, &c. Their meaning should be inferred from the root in accordance with etymology and grammar and parallel passages.' Then he explains jarbhari and turpharītū as names of the Aśvins.

17. 1.] After pointing out the great importance of etymology for an accurate analysis of words into their constituent elements, Yāska incidentally defines samhitā as 'the closest conjunction (of original words) by means of euphonic combination' or as 'based on original words'. By means of using certain words, Yāska always gives a general indication of the source of his quotations. If the quotation is from the Vedas or Samhitās like the MS. KS., &c., he regularly uses the phrase athāpi nigamo bhavati; if it is from the Brāhmaṇas, he uses the words iti vijñāyate, iti ca, &c. Quotations from other sources are similarly indicated; thus two quotations—one from some metrical law-treatise—are introduced with the words: tad etad ṛkchalokābhyām abhyuktam (see 3. 4), but he nowhere cites without acknowledgement; as his definitions of Samhitā are not qualified with any such phrase, I take them to be Yāska's own. The first is

adopted by Pāṇini (i. 4. 109), the second by the RV. Prā. (ii. 1): Yāska is consequently earlier than Pāṇini and the extant *R. Prātiśākhya*.

It is, however, very likely that the *Prātiśākhya*s were known to Yāska in an earlier form. Probably the sentence, 'that the grammatical treatises (*pārśadāni*) of all the different schools are based on the original forms of words', alludes to the *Prātiśākhya*s, these being the oldest grammatical treatises. Sometimes the words *pārśada* and *prātiśākhyā* are interchanged; as is shown by the evidence of a MS. in the Bodleian, which uses the word *pārśada* in the place of *prātiśākhyā*. This leads to the conclusion that Yāska knew some *prātiśākhyā*s, although he is earlier than the modern *R. Prātiśākhyā*.

17. 6.] Yāska here intends to point out the practical utility of etymology for the performance of sacrificial rites. For the success of sacrifice, it is of the highest importance to know the deity of a stanza. Sometimes the general principle that a stanza belongs to a deity whose characteristic mark it bears is not applicable, for instance, to a stanza which bears the characteristic marks of more than one deity. In such cases, one has to find out which deity is primarily and which is incidentally mentioned, and this, Yāska implies, can only be done with the help of etymology; hence the importance of etymology for practical purposes like the performance of sacrifices.

17. 17.] The last point adduced by Yāska in favour of the science of etymology is that knowledge should be acquired for its own sake. He quotes two stanzas from the Ṛgveda to show that it is through knowledge that one is purged of his defects, attains an unassailable position, and all the joys and blessings of this world and the next. His arguments in favour of etymology may be summarized as follows:

(1) Etymology is the complement of grammar and is therefore essential for understanding the meaning of the Vedic texts.

(2) It is essential for an accurate analysis of words into their constituent elements.

(3) It is of great importance for the performance of sacrifice, for it enables one to find out precisely the deity of a particular stanza, and to recite the appropriate texts while offering oblations to various gods.

(4) Lastly, knowledge for its own sake is commended and ignorance condemned.

18.] Roth thinks the whole of the eighteenth section is an interpolation. The second stanza is quoted by Patañjali in the *Mahābhāṣya*.¹ If Roth is right, the interpolation is an old one.

20. 10.] The paragraph traces the origin and the necessity of compiling the list of words called the Nighaṇṭu. The hymns were revealed by direct intuition to the primeval bards. They handed them down to their successors by oral instruction. Later generations being devoid of direct intuition, and being weary of oral instruction, compiled with a desire to facilitate the study of the Vedas,

¹ See foot-note in the text.

the Nighaṇṭu, the Veda, and the Vedāṅgas. The last sentence attributes the compilation of the Nighaṇṭu, the Veda, and the Vedāṅga to the same period. Yāska, however, makes it clear that by compilation of the Veda he does not mean the composition of the Vedic hymns, which, he says, were revealed by direct intuition. Yet what he intended to convey by the 'compilation' of the Veda is not clear. According to Durga it refers to the growth of the branches (*śākhā*) of the Veda. But it more probably refers to the constitution of the Saṃhitā text and the arrangement of the hymns of the Ṛgveda into ten books. Yāska several times refers to the ten books of the Ṛgveda with the term *dāśatayisu*; and he expressly states that it was the hymns and not the Saṃhitā text that was revealed to the primeval seers. This definition of Saṃhitā, moreover, indicates that he regarded it as a later production. Thus it is likely that by 'compilation of the Veda' Yāska means the constitution of the Saṃhitā text. The use of the singular number here is significant.

It would be equally interesting to ascertain what Yāska meant by the Vedāṅgas. He could not possibly mean the six traditional Vedāṅgas for the simple reason that some of the Vedāṅgas, like Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, are much later than Yāska and therefore could not have been known to him. Secondly, though Yāska's *Nirukta* itself is a Vedāṅga now, he himself could not have been so presumptuous as to regard his own commentary as a Vedāṅga. Nor did he regard the Nighaṇṭu as a Vedāṅga, for he refers to it as 'the list', and its separate mention in the sentence, 'later generations ... compiled the Nighaṇṭu, the Veda, and the Vedāṅga', suffices to show that to Yāska the Nighaṇṭu meant something different from the Vedāṅgas. Yāska quotes from many Brāhmaṇas, and he was obviously familiar with most of them. The large number of Brāhmaṇa quotations in the *Nirukta* indicates that in Yāska's time the Brāhmaṇas were popular treatises, not only for the performance of sacrifices, but as handbooks of the common stock of wisdom. From their auxiliary character in the study of the Veda, it might be argued that in Yāska's time the Brāhmaṇas were included in the Vedāṅgas. This argument acquires some plausibility from the fact that in the above sentence Yāska says nothing about the compilation of the Brāhmaṇas, thus implying that they are Vedāṅgas. This inference is, however, invalidated by Yāska's practice of regularly mentioning these works by their proper name, i. e. Brāhmaṇa. Nor does he anywhere give any hint whatsoever that their study is essential for the proper understanding of the Vedas. But on the other hand he does say that without etymology it is not possible to understand the meaning of the Veda. Etymology, therefore, is an auxiliary science for the study of the Veda. In Yāska's time there was an established school of etymologists, whose opinions he quotes on more than twenty occasions. The standard treatise of this school would therefore constitute one of the Vedāṅgas. Yāska further says that etymology is the complement of grammar. In his view grammar is therefore equally important for understanding the Vedas. Besides individual grammarians,

Yāska on several occasions also refers to the school of grammarians. Their standard work would thus be another Vedāṅga. In his discussions Yāska moreover quotes the opinions of the two schools of ritualists, the older and the younger. Their most authoritative work or works would form another Vedāṅga. Two other schools, those well versed in legendary lore and in Vedic metres, are also quoted. Their standard works would form additional Vedāṅgas. These would give rise to the later Vedāṅgas and subsequently, after the time of Pāṇini, become stereotyped in the most authoritative surviving work of each school. Astronomy would, as less essential, have been added later, and the number of Vedāṅgas finally accepted as six.

20. 12.] This gives a general description of the contents and the main divisions of the Nighaṇṭu. The first part deals with the synonyms both of nouns and verbs; the second with homonyms; the third with deities, whether primarily or incidentally mentioned. Then comes the explanation of the primary and incidental mention and the definition of the *daivata*.

CHAPTER II

1.] The MSS. of the longer recension and the commentator read *guṇena*, while those of the shorter one *vikāreṇa*. Both are consistent in their reading, for they have their respective reading in N. 1. 14, the greater part of the first sentence in which—and also its counterpart in section 12—is identical with the passage under discussion. The authority of the commentator no doubt throws greater weight on the side of *guṇena*, which, on that ground, was adopted by Sāmaśrami, who, finding that four of his MSS. read *vikāreṇa*,¹ remarks in the foot-note, 'param vṛtti-viruddhaḥ', and ignores it without any further comment, as if that fact alone were sufficient for its condemnation. Roth does not seem to have any knowledge of the variant *vikāreṇa*, for he does not mention it in his list of *Abweichende Lesungen der kürzeren Recension*.² The variant *vikāreṇa*, however, gives a better meaning. If we adopt the reading *guṇena*, the translation of the sentence would be the following: 'With regard to those words, the accent and grammatical formation of which are regular, and *which are accompanied by an explanatory radical element*, (we say that) they should be explained in the ordinary manner.' To a follower of the school of etymologists the phrase underlined would be meaningless, for, according to their fundamental doctrine, every word is accompanied by its radical element. Yāska, in this case, would be placed on the horns of a dilemma: either he must give up the fundamental doctrine of his school, or recognize the absurdity of his sentence. The meaning is considerably improved by adopting the reading

¹ *Bib. Ind.*, vol. ii, p. 147.

² pp. 105-12.

vikāreṇa; the translation of the sentence in this case is the following: 'With regard to those words, the accent and grammatical formation of which are regular, and *which are accompanied by an explanatory radical modification*, (we say that) they should be explained in the ordinary manner.' Yāska in this case is saved from the above dilemma. Further, in the immediately following sentence *vikāra* actually makes its appearance and is coupled with *prādesika* also. In my opinion *vikāreṇa* is therefore the original reading.

2.] The meaning of Yāska, when he says that some Vedic nouns are derived from the roots of the classical Sanskrit and vice versa, is not quite clear. At first sight he would here seem to regard the Vedic and the classical Sanskrit as two distinct languages with two different sets of roots, which in some cases have mutually influenced each other. But from his remarks in the first chapter it is evident that he is conscious of the close relationship between the Vedic and the classical languages. To Kautsa's criticism that the Vedic hymns are meaningless, Yāska replies¹ that they are significant because their words are identical with those of the spoken language. He notices² the uses of prepositions and particles common to the two languages. He seems to realize as well that the one is historically the outgrowth of the other when he points out that the meaning of a particular word in the classical Sanskrit is only an extension from that of the Vedic language. In fact, as expounder of the Nighaṇṭu and the commentator of about 600 Vedic stanzas, he could not have failed to observe the close affinity of the Vedic and classical Sanskrit. Considering these facts, the distinction made by Yāska between the roots of the Vedic and the classical Sanskrit would seem inexplicable. With a view to reconcile these apparently contradictory views, I propose to interpret the passage as follows: the statement that Vedic nouns are derived from classical roots means that the roots from which those particular words are derived do not occur in verbal forms in the Veda, but survive in the classical language only. Agni is called *damūnas* in the Vedic hymns. Yāska would no doubt have derived the word *damūnas* from the root *dam*, 'to become tame'. He would say that although the root *dam* is still used in the sense of 'becoming tame' in classical Sanskrit, it does not occur in this sense in the Vedic language. Similarly, when he says that classical words like *uṣṇam*, *ghṛtam*, &c., are derived from Vedic roots, all that he means is that the roots *uṣ* and *ghṛ* are used in their respective meanings 'to burn' and 'to drip' in the Vedic language only, and that they have lost these meanings in the classical language.

2. 10.] Yāska here notices the dialectical difference of the spoken Sanskrit, or what otherwise may be called provincialisms. He divides people into those who employ primary forms and those who employ secondary forms. According to this distinction the Kambojas and the Easterners use primary and the Āryas and the Northerners derivative secondary forms. Yāska differentiates the Āryas from the Easterners and the Northerners. This shows that the Easterners

¹ See 1. 14.

² See 1. 3-4.

and the Northerners were not Āryas—at least, were not regarded as such by Yaska—although they must have been brought under the influence of the Āryas to such an extent as even to adopt their language. The same distinction in almost identical words is made by Patañjali in the *Mahābhāṣya*.¹ Roth's² denial of the correctness of Yaska's statement that the Āryas use *śava* in the sense of motion is groundless, because Yaska is corroborated by a grammarian of such eminence as Patañjali. Moreover, Roth seems to forget that Yaska's statement is made with regard to the spoken language only as distinguished from the written. At the same time Roth's suggestion that the whole passage: श्वतिर्गति श्व इति is spurious and added by a more learned grammarian than Yaska cannot be accepted, because Patañjali quotes the sentence: श्वतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति विकार एनमार्या भाषन्ते श्व इति । although the etymological explanation of the words *kambojās* and *kambala* looks suspicious in itself, besides being very clumsily thrust between श्वतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषन्ते and विकारमस्यायेषु &c., which are in fact the two component parts of a complete sentence. Moreover, the passage in the *Mahābhāṣya* does not contain these etymological explanations. It is thus very likely that they were added later on.

2. 18.] Yaska derives the word *danḍa* from the root *dad*, 'to hold'. In order to show that the root *dad* is not pure invention on his part, Yaska gives an example illustrating the use of the root *dad* in the sense of 'holding'. The commentator remarks that *dad* is used in this sense even in Vedic Sanskrit also, and cites विश्वेदेवाः पुष्करे त्वा ददन्त in support of his statement. He further adds that Akrūra was the king of *Vṛṣṇyandhaka* and held a jewel called *syamantaka*. This story (of the *syamantaka* jewel and King Akrūra) is related in the *Bhāgavata* and *Brahma purāṇas*, the *Mahābhārata*, and Hemacandra.³

2. 21.] Yaska gives three derivations for the word *kakṣa*. Durga interprets the word *kakṣa* in three different ways, probably in order to match the etymologies of *kakṣa*: it is possible that Yaska himself intended to express the different meanings of the word. If so, it would be an illustration of his principle that the derivations should be different when meanings are different. *Kakṣa* means (1) the region of the girth, hence *kakṣyā* means girth, i. e. the belt carried round the region of the girth; (2) cords used in churning milk. In this sense it is derived from the root *gāh*, 'to churn', with the suffix *kṣ*. Durga remarks: कक्षो गाहतेर्विलोडनार्थस्य । कक्षोरेव हि वलेन विलोडयति स्त्री दध्यादि द्रव्यम् । (3) Armpit, as the most concealed part of the human body, and not therefore to be made known. In this sense it is derived from the root *khyā*, 'to make known', in two ways: (a) from the reduplicated form of the root

¹ Patañjali, *Mahābhāṣya* 1. 1. 1, p. 9.

² Roth, *Nirukta*: *Erläuterungen*, p. 17.

³ See *Bib. Ind.* ii. 164, foot-note.

khyā, i. e. *kakhyāh* > *kakṣah*, the reduplication being useless; (b) from the root *khyā* with *kim*, i. e. *kim*, *khyāh* > *kakṣah*. The meaning would be: What is there to be made known in the armpit? Nothing. Being hidden, it should not be exposed. Durga's comment is: एवं किमस्मिन् स्थापनीयमस्ति न किञ्चिदप्यदर्शनीयत्वात्गूहनीयोऽयमित्यर्थः । (4) Armpit, as the most rubbed part of the human body, either (a) on account of the motion of the arms, or (b) in order to allay the itching sensation caused by perspiration. In this sense, it is derived from the root *kaṣ* 'to rub'. Durga remarks: नित्यकालं ह्यसौ खेदशीलत्वात्कण्डू ददाति ततो नखैः कथ्यते यतस्तस्मात्कषणक्रियायोगात्कच इत्युच्यते ।

Yaska's attempt to derive *kakṣa* from *gāh* and *khyā* is futile. It is impossible to derive *kakṣa* from *gāh* or *khyā*. The nearest approach to a phonetically accurate etymology is the derivation of *kakṣa* from the root *kaṣ*.¹ It is, however, doubtful whether all the etymologies given above are genuine. As shown elsewhere, many are interpolated.

2. 24.] Durga explains तत्सामान्यात् by स्त्रीकचस्य सामान्यात्. There is nothing in the text to justify Durga's explanation of तत्. Further, it confuses the sense of the text, Durga's comment being: स्त्रीकचस्य सामान्याद् मनुष्यकचोऽपि कच इत्युच्यते, 'on account of its similarity with the female armpit the male armpit is also called *kakṣa* (armpit).' The words तत्सामान्यात् come immediately after कषतेर्वा. Yaska's meaning seems to be the following: The word *kakṣa* is derived from the root *kaṣ* (to rub). From this similarity (of being rubbed) the human armpit is so called (i. e. *kakṣa*).

3. 13.] Roth² translates the passage as follows: 'But even simple (*einfache*) words one should explain neither to a non-grammarian, nor to a stranger, nor to any one else (*sonst einem*) who is unfit (*untauglich*) for this science.' The literal rendering of Yaska's words would be: 'He should not explain simple words (*ekapadāni*), not to a non-grammarian, nor to a stranger, or to one who does not know (anything about) this (science).' Yaska goes on to say: 'But one should explain (the *ekapadāni*) to one whom he knows, or to one who is capable of understanding, or to a wise and pious man.' By *ekapadāni* Yaska evidently means primary (nominal) derivatives, the explanation of which in *Nirukta* 2. 2 he contrasts with that of secondary derivatives (*taddhitas*) and compounds (*samāsas*), while in this passage he states to what kind of people (secondary derivatives and compounds, as well as) even simple words (i. e. primary derivatives), should not be explained. Durga has the following comment: प्रकरणोपपदरहितानि यानि सन्ति तानि केवलान्येव न निर्वृत्तानि निर्वक्तव्यानि । किं कारणम् । तेषां प्रकरणादुपपदार्थः शक्यतेऽवधारयितुम् । सोऽसौ प्रकरणानभिज्ञोऽन्यथैव निर्वृत्तात् ततश्च प्रत्यवायेन योगादपहारश्च स्यात् ।

The commentator quotes जहा in support of his remarks and indicates that on

¹ Cf. Zend *kaṣa*, Lat. *coxa*, O.H.G. *hahsa*.

² See *Erläuterungen*, p. 18, note on ii. 3. 10.

examining the word जहा in its isolated state, it cannot be said whether it is derived from the root *han*, 'to kill', or *hā*, 'to abandon'. He also quotes a stanza from the R̥gveda and shows that the character of *mā*, whether it is a pronoun or a particle, can be ascertained by context only. The argument is that in order to give the etymological explanation of a word, one should know its meaning, which can be fully realized with the help of the context only, hence the warning against explaining isolated words.

4.] Roth¹ thinks that the verses quoted in the section are interpolated. It is remarkable that they are accented. The accent, however, is not marked with strict grammatical accuracy. Roth¹ thinks that this is an example of unskilful admixture of the grammatical and the musical accentuation. The verses are quoted from the *Samhitopaniṣad*.² With the exception of the third verse, they are identical in subject-matter with Manu ii. 114, 115, 144; Vasiṣṭha ii. 8, 9, 10; Viṣṇu xxix. 9, 10, xxx. 47; Āpastamba i. 1, 14. The fourth section has no connexion whatsoever with the preceding or the following section and interrupts the otherwise logically harmonious order of the text.

5.] From here begins the explanation of the words of the *Nighaṇṭu* in the order in which they occur in that list. All the synonyms enumerated in the first three chapters of the *Nighaṇṭu* are disposed of in the remaining part of the second and the third chapters. Every synonym is not explained. Only a few are selected for this purpose, others are passed over. Yāska contents himself with indicating the general method of explanation. The commentator characterizes the work of Yāska on the three sections of synonyms as follows: किल चणा पुनरसौ व्याख्येति। उच्यते। तत्त्वपर्यायमेदं संख्यासंदिग्धसंदिग्धोदाहरणतन्निर्वचनविभागेन यदाख्यानं सा व्याख्या नैघण्टुके प्रकरणे। What, then, is the characteristic of this commentary? We reply that this commentary on the three sections of synonyms is that which explains a state, synonym, analysis, number, doubtful derivations and quotations, as well as their different interpretations. Examples are as follows: (1) State—the word *gauḥ* is a synonym of earth; (2) Synonym—the declaration of an obscure by a well-known substantive, as the word *gauḥ* means the sun; (3) Analysis—the word *gauḥ* means the sun because it moves (*gacchati*) in the atmosphere; (4) Number—there are twenty-one synonyms of earth; (5) Doubtful derivation—the word *nirrtiḥ* is derived from the root *ram* with *ni*, or from the root *r*. In the former case it means the goddess of death, in the latter distress; (6) Doubtful quotation—'He who made it', &c.; (7) Different interpretations—the ascetics hold that a man of large progeny comes to grief, &c.

6. 7.] According to Yāska, the sun is called *gauḥ* also. In order to illustrate this meaning of the word *gauḥ*, he quotes RV. vi. 56. 3. The word *gauḥ* occurs in the locative singular in the stanza, which, according to Yāska, means 'in the sun'. But Durga explains गवि by गमनशीले मुहूर्तमप्यनवस्थायिनि. Roth trans-

¹ See *Erläuterungen*, p. 18.

² Burnell's edition, pp. 29-32.

lates गवि by 'through the course of clouds' (*durch den . . . Wolkenzug*). In his explanation Durga remarks: उताप्यथेति इन्द्रसि समानार्थाः। The joints (*paruse*) are the days and nights according to Aupamanyava. He explains चक्रं as (1) the wheel-shaped brilliant disk that is constantly revolving; (2) as the cycle of time with its divisions and subdivisions into year, seasons, month, fortnight, day, night, hour, minute, second, and the twinkling of the eye.

6. 11.] Roth thinks that in the sentence: सोऽपि गौरुच्यते refers to the moon. His argument is that if the sun is called *gauḥ*, the moon, to which a ray of the sun brings light, can also be so called. And he attributes the same meaning to the word *goḥ* in the stanza RV. i. 84. 15 quoted by Yāska. This explanation is misleading and does not suit the context. The word in the sentence does not refer to the moon, but to that particular ray of the sun which illumines the moon. This is a case of extension of meaning. The sun is called *gauḥ*, then each of its rays is called *gauḥ*. This meaning becomes clear from the sentence which follows the one under discussion, wherein Yāska says: सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते, 'all the rays are called *gavaḥ* also.' This shows that स in the previous sentence refers to one ray and not to the moon. Durga interprets the passage rightly. He remarks: सोऽपि सुषुम्णो रश्मिरैक एव गौरित्युच्यते.

7. 1.] Durga explains गावः by रश्मयः in accordance with the meaning given to it by Yāska. Roth translates it by cattle (*Rinder*). As to Durga's explanation of the dual वां see Roth's note on ii. 7, *Erläuterungen*, p. 19.

8. 1.] The stanza RV. i. 164. 32 is quoted to explain the meaning of *Nirrtiḥ*.

According to the interpretation of the ascetics, *nirrtiḥ* means distress. The stanza in that case would mean: The man, who causes impregnation (गर्भं करोति), does not know the reality, for he acts either in a moment of passion or with a desire to get a son. When he comes to know of it, he still does not realize his responsibility, for the foetus is hidden from him. But the child nourished in the mother's womb is born in course of time. Thus multiplying, the poor man, unable to make adequate provision for the bringing up of his children, comes to grief. Durga's words are: कश्चिद् बह्वप्रजा बह्वपत्यो दरिद्रः पुत्रैः दुष्पौषत्वादपत्यानां व्यापन्नत्वात् कृच्छं दुःखमापद्यते।

This passage foreshadows the Malthusian doctrine. Another different interpretation of the followers of the school of ascetics is that the man who causes impregnation becomes himself involved in transmigration, and being born again and again, comes to grief. This is an admonition to lead a celibate life.

According to the interpretation of the etymologists, the word *nirrtiḥ* means earth. The meaning of the stanza then would be: The cloud which discharges the rain-water does not know anything about it, as to where it comes from. It is hidden from the atmospheric cloud which sees it falling, because in the atmosphere it exists in the form of vapours, while the rain-water, swelling in the atmosphere and increasing in various ways, falls to the ground.

Roth thinks it refers to lightning which quickly disappears in the clouds and

leaves an abundant progeny in the form of showers of rain (*Regengüsse*) which fall on the earth. See *Erläuterungen*, p. 20, note on ii. 8. 1.

8. 11.] The legend of Śakapūni, together with the whole of the ninth section, has no bearing on the subject-matter of the chapter and is altogether out of place. It certainly produces the impression of an interpolation. See Roth, *loc. cit.*

9. 2.] The second half of the second hemistich is interpreted by Durga as referring to the re-evaporation of the rain-water. As atmospheric deity in the form of lightning, it brings rain down. As celestial deity in the form of the sun, it takes the water up by evaporation. Thus the deity has the double characteristic. This explanation seems to fit in with Yāska's sentence तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव ।

13. 4.] The sentence is a little puzzling with regard to its context. According to the normal construction, the word एतत् in the sentence should refer to the word आदित्यः; but this does not suit the meaning of the passage, for in the R̥gveda it is neither applied rarely to the sun, nor precluded from being the receptacle of offerings. Durga explains the passage satisfactorily by construing एतत् with the last derivation in the preceding sentence; the meaning then would be that the epithet आदित्य is rarely used in the R̥gveda with reference to the sun and has only one hymn addressed to him, while oblations are not offered to him under this appellation.

Durga also refers to disagreement among the commentators with regard to the interpretation of this sentence. See Roth, *Erläuterungen*, p. 21, note on ii. 13.

19. 5.] Dawn is explained by Yaska as the time subsequent to night and antecedent to sunrise. So figuratively it may be said that the night gives birth to the dawn, and the dawn to the sun. The passage: यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं योनिमरिचत् । is not clear. The sequence of the genesis of the dawn and the sun does not proceed in any order. The words underlined disturb the regular succession of the birth of the dawn and the sun. The text in this particular place seems to be corrupted. The meaning will be relevant if the word उषा be substituted for रात्रिः । The translation in that case would be: 'just as being born she gives birth to the sun, i.e. the dawn to the sun, so the night has left place for dawn.' Durga's comment is the following: यथोषा आदित्यस्य जन्मनो हेतुस्तदनन्तरजन्मत्वादेवं रात्रिरुषसो जन्मनो हेतुरिति ।

20. 4.] The sun is called the calf of the dawn from two analogies: (1) The calf always goes with the mother. The sun and dawn also appear simultaneously. On account of this companionship the sun is described as the calf. (2) The calf enjoys the privilege of taking milk from the udder of the mother cow; the sun also drinks the dew which falls at early dawn and is looked upon as the calf sucking the milk. See Roth, *op. cit.*, p. 22.

21. Roth thinks that Yaska has wrongly introduced the sun in his explanation of the second hemistich of the stanza RV. vi. 9. 1. At first sight it may appear far-fetched, but the simile is apt and justifiable. The text of the Veda is the

following: 'Being born the Vaiśvānara fire has overcome darkness with its light like the king.' Yāska's explanation of the same is the following: 'Being born, i. e. being kindled, the Vaiśvānara fire has dispelled darkness with its light like the sun who is the king of all luminaries.' The dispelling of darkness by Agni could aptly be compared with that of the sun alone, hence Yāska's explanation is far from being unduly far-fetched.

24.] See Roth's note on विसखा, *op. cit.* It may be pointed out that the meaning 'digger of a lotus stalk' is more appropriate for the force of comparison. Durga also explains the stanza by interpreting *sarasvatī* as atmospheric speech, and by paraphrasing 'peaks of mountains' by 'tops of clouds', 'waves' by 'thunders', 'sweeping what is far and near' by 'sweeping heaven and earth'.

28.] The stanza is translated by Professor Macdonell in *J.R.A.S.* See vol. xxx, pp. 439, 471-2.

Durga has the following comment: 'The horse hastens forth in spite of being bound in several places. Anything else bound in a single place would not have been able to move, much less to hasten forth.' See Roth, *op. cit.*, p. 23.

CHAPTER III

4. 4.] Durga's argument for looking upon the daughter as equal to the son is that the daughter's son is a grandson. A sonless man can have no grandson; hence if a man had a grandson, he has a son *ipso facto*. Consequently the daughter would be equal to a son. This argument is not very sound. For it will be applicable in case a man has both a son and a daughter, will give to the daughter a status equal to that of the son, and will entitle her to all the rights and privileges of a son. Historically this is not true of the Aryan family. The daughter never enjoyed equality with a son as far as succession and inheritance were concerned, for on marriage she passed out of the *patria potestas* of the paterfamilias.

Durga's second argument for the equality of a son and a daughter is that the sacrificial rites performed on the birth of a son are identical with those performed on the birth of a daughter; the sacred texts used in the celebration of the *garbhādhāna* ceremony are the same; and finally the physical and physiological processes involved in procreation are without any distinction whatsoever in begetting a male or a female child. It will be superfluous to add that Durga's comment gives the argument employed in the text in an amplified

¹ 14. 9. 4. 8.

² Cf. ix. 130.

state. Metrical passages from the *Śatapatha Brāhmaṇa*¹ and Manu² are cited in support of the view stated above, while the *Maitrāyaṇī Samhitā*¹ is quoted to corroborate the ideas of the opposite school. Both pros and cons are thus placed side by side.

4. 15.] The passage shows that women were sold and abandoned. Durga explains sale and abandonment as marriages by purchase and capture. It may also refer to slavery. Abandonment in fact survived among some Indian communities, noticeably the Rajputs, who exposed female children. This led to infanticide, to which the British Government has put a stop only in modern times.

Roth² thinks that the passage beginning with अज्ञादज्ञात् and ending with पितुश्च पुत्रभावः is an interpolation for the following reasons: (1) the explanation of the two hemistichs of the stanza (RV. iii. 31. 1) quoted in the fourth section is separated in a forced manner; (2) the length of the intervening passage; (3) the looseness of its connexion; (4) the designation of the metrical passage अज्ञादज्ञात् &c. as a stanza of the R̥gveda (*rk*)—a term which Yāska never uses and which is evidently a mistake in the present case, as the verses do not belong to the R̥gveda, nor possibly could belong to any other of its recensions, on account of their form and contents; (5) finally, the deviation from the purpose of the chapter is remarkable. Roth, however, is unable to say whether the whole or a part of the intervening passage is an interpolation. The only justification which he finds for this irrelevancy is that scholars were particularly busy with the controversy concerning the laws of inheritance.

All external evidence—i. e. of the MSS. of both recensions and of Durga, who has preserved a critical text of the *Nirukta* in his commentary—is against Roth's conclusion. As to the internal evidence, the argument of violent separation of the explanation of the two hemistichs and of the looseness of connexion is exaggerated, for the passage up to न दुहितर इत्येके is an amplified exposition of the second pāda of the first hemistich. As to Roth's fourth argument, the very fact that the word *rk* is not used to denote a stanza of the R̥gveda in the *Nirukta*—as Roth himself says—shows that it did not then express the meaning attributed to it by Roth. On the contrary, the word *nigama* is always employed by Yāska to indicate a Vedic passage. The author using a different word for a metrical Brāhmaṇa passage shows that he was fully conscious of the difference between the Vedic and non-Vedic passages. Hence it is not a mistake. As to the deviation from the subject proper of the chapter, it may be said that ancient authors had nothing which could correspond to the modern system of foot-notes; they were obliged therefore to put any discussion arising out of cognate or allied subjects within the text itself.

No doubt the intervening passage is a long one and has no other parallel in

¹ 4. 6. 4; 4. 7. 9.

² See *op. cit.*, iii. 4, p. 24.

the *Nirukta*, yet to regard it as an interpolation without some positive proof would be going too far. The assumption would be more or less conjectural.

4. 16.] The followers of a third school, representing a compromise between the two other schools which champion the rights of the daughter and the son respectively, hold that it is the brotherless daughter who has a right to inherit the patrimony. Durga states the case for a brotherless daughter as follows: The brotherless girl alone inherits the patrimony and not one who has a brother. The male agnates, who have the right to offer the funeral cake to the deceased, and are alive, preclude a woman from inheritance, because she contributes to the growth not of her father's but of a different family, i. e. of her husband, hence she has no right to claim a share in her father's property. But a brotherless daughter is different. In that case there is no one to perform the funeral rites for the deceased, and because the daughter's son discharges these duties through the relationship of his mother, his mother, i. e. the brotherless daughter, is entitled to inherit the property of her late father. A stanza is quoted from AV. (i. 17. 1). The MSS. of the shorter recension and the *Bib. Ind.* edition of the *Nirukta* cite the second hemistich only. The MSS. of the longer recension and Durga according to the Bombay edition of the *Nirukta* give the stanza in full. From the fact that in the text of the *Nirukta* the second hemistich is alone explained, one may conclude that originally the quotation was limited to the second half of the AV. stanza only. Durga remarks that the stanza is used in the preparation of medicines for a woman suffering from excessive menstruation. The charm signifies: Let all the blood-vessels come to a standstill, like brotherless daughters who find their path obstructed.

See Roth, *op. cit.*, pp. 25-6.

5.] Roth seems to have misunderstood the significance of the first pāda of the stanza RV. i. 124. 7, quoted in the fifth section. He thinks that a brotherless maiden becomes homeless after the death of her father. Being homeless and destitute she approaches men boldly. This is not what is meant. The meaning is that a daughter, although given away in marriage and therefore usually lost to the parental family, comes back to discharge the duties of a son because she is brotherless. Both dawn and the brotherless daughter are conceived as going away from their natal home, and the point of comparison lies in their return; the one comes back next morning in accordance with the law of nature, the other by the law of society. The simile is rather crude.

There are four similes in the stanza. Roth seems to have noticed three only. *Na*, the particle of comparison, is used four times, and Yāska also says that there are four similes. They are as follows: (1) dawn comes back to men like a daughter who has no brother; (2) she goes to obtain wealth like one who mounts the platform in the gambling-hall; (3) like a well-dressed wife desiring her husband; and (4) like a smiling maiden, she discloses her beauty.

गतीरक् is explained in the *Nirukta* and by Durga as meaning a southern woman who goes to the gambling hall to obtain wealth. गर्तः is interpreted

as *सभास्थानम्*, which, according to Durga, means *अचनिर्वपणपीठं*, i. e. the seat or place where the die is thrown. The word *गर्तः* is derived from the root *gr̥* (to invoke) and acquires this sense because it is *सत्यसंगरः*, which is explained by Durga as follows: *संगीर्यते हि तत्र सत्यमिदमत्र पतितमिदमत्र न पतितमित्येवम् । प्रायेण कितवास्तत्रानृतं ब्रुवते ।*

Durga does not seem to have a very clear idea of the peculiar custom to which he refers. At one place, he says: 'If a sonless woman goes there, she obtains wealth. The gamblers give her wealth. This is the custom of the southern people.' At another place, he says: 'The woman who has lost her son and husband mounts it, i. e. takes her seat on it in the midst of the gamblers. Then she obtains wealth from the relatives of her husband, i. e. her share of the property, settled upon her by her husband.' Whether the wealth was given by the gamblers or by the relatives of the deceased husband is not made clear; the precise nature of the custom remains therefore doubtful. In this connexion it may be mentioned that among the orthodox Hindus of Northern India, there still prevails a custom called *jholibharanā*, i. e. 'filling the lap', according to which the members of a woman's paternal family fill her lap with money on her becoming a widow. This attempt to explain a passage of the R̥gveda with regard to the customs of Southern India indicates that the expounder himself belonged to the south. It will be going too far to read the peculiar customs of the south in the R̥gveda. This confused and altogether far-fetched explanation of the stanza, together with a number of irrelevant derivations which follow the explanation, and the use of the epithet *nigama* with regard to a passage which is apparently a Brāhmaṇa quotation, make the authenticity of the passage doubtful.

गर्तारूक् should be interpreted to mean, 'one who fights in a chariot'; the simile then would be natural. 'Like a chariot-fighter, the dawn comes to obtain wealth.'

5. 10.] Roth paraphrases *उपरस्य* von dem oberen unbehauenen Theil, i. e. unhewn upper part. It is more likely that the lower part is meant, which, according to Durga, should be covered with earth and grass. The meaning seems to be that the lower part of the sacrificial post should be buried in the ground and not exposed to sight. Durga says that the unhewn part of a sacrificial post is called *upara*. I think the part meant is lower and not upper, for the upper part remaining above the surface of the earth will still be exposed even if it be smeared over with mud and grass. Further, the part to be buried under ground is likely to be left unhewn.

5. 19.] This is the explanation of the second hemistich of RV. iii. 31. 1, quoted in the fourth section. According to Durga the daughter here means the brotherless daughter. He remarks: This is the second half of the stanza left over. This is explained to support the theory of 'the brotherless daughter'. The first hemistich should be similarly interpreted. The sonless man has the

daughter's son as his grandson only when the daughter is brotherless and the rite of 'appointment' is performed. But he has no such claim on the sons of those daughters who have brothers. Otherwise all the husbands will be deprived of their sons and marriage itself will be useless and a burden. Or every male child will have a double pedigree. Moreover, every wife being the daughter of somebody may be called upon by her father to remain in her paternal home. This will throw society in confusion. Therefore the son of that daughter only who is duly appointed in accordance with law belongs to her father, but not the son of a daughter who has a brother.

According to Durga the texts which advocate equality between a son and a daughter refer to a brotherless daughter. *रेतःसकं* is explained as *रेतसः सेक्त्तारं यो दुहितरि रेतः सिञ्चति तं जामातारम्*, i. e. husband.

Durga explains *प्रार्जयति* 'he arranges, or selects, or makes him approach', *संगमेन मनसा*, i. e. free from the anguish of sonlessness.

6.] The meaning of the word *वह्निः* is obscure. Yāska followed by Durga explains it by *वोढा* in the fourth section and by *पुत्रम्* in the sixth. Moreover, he seems to take *वह्निः* as a copulative compound standing for both man and woman.

8.] Durga makes the following remarks on the stanza RV. x. 53. 4: The ṛṣiship is that of *Śaucika Agni*, and this is his dialogue with the *Viśvedevās*.¹ Roth's criticism of it is, that although a mythological element is found in the two preceding hymns, it is entirely lacking in this hymn.

Durga takes *देवाः* as a vocative, which is not only against Yāska's explanation, but is impossible on account of the accent. The translation of the stanza according to Durga would be as follows: 'I know that most excellent strength of speech with which we shall overcome the evil spirits. O gods, partakers of food and accomplishers of sacrifice, and ye five-tribes, favour my sacrifice.'

8. 9.] Two explanations are given of 'the five-tribes', in the *Nirukta*. According to one view, 'the five-tribes' are the gandharvas, manes, gods, evil spirits, and demons; according to Aupamanyava, they are the four castes and the *Niśādas*. The former is highly improbable, because the five-tribes are called upon to participate in the sacrifice and an invitation to demons and to evil spirits to share the sacrifice is inconceivable on the part of any sacrificer. The evidence of the stanza itself is against this view. The first hemistich mentions the overthrow of the evil spirits in clear and unmistakable terms. Further, on account of the eternal hostility between the gods, the guardians and promoters of the sacrifice, on one hand, and the evil spirits and demons, the disturbers and destroyers of the sacrifice, on the other, it does not seem possible that both gods and demons could be thus asked to enjoy the sacrifice. A gathering of this kind could never be harmonious. The latter explanation

¹ See Roth, *op. cit.*, pp. 27-8.

is undoubtedly the better one. Yaska quotes RV. viii. 63. 7 to show that the five-tribes¹ of the stanza under discussion are meant to be human, and thus supports this view by implication. Durga, of course, agrees with Yaska. This means that the four castes and the *Niṣādas* shared the sacrifice in common. This would imply some sort of inter-dining among the various castes, and would show that the water-tight compartments into which the various castes are divided, and separated by rigid barriers of mutual exclusiveness, did not exist in Yaska's time. Further, the epithet 'holy' (*yajñīyasaḥ*) is applied to 'five-tribes'. If we accept Aupamanyava's view, all the four tribes and the *Niṣādas* would be holy. This would mean, even if the *Niṣādas*, who according to the etymologists are sinful beings, are excluded, that the lower castes were not despised by the upper ones, especially the Brāhmaṇas, which would again imply greater equality for the former and less tyranny on the part of the latter. This shows that, unlike the moderns, the ancient Brāhmaṇas could not have regarded themselves as polluted by the mere sight or the touch of the lower castes, otherwise the latter would neither have been invited to partake of the sacrifice, nor called holy; i. e. the problem of the pariah and the 'untouchables' had not then arisen, or rather the pariah and the 'untouchables' themselves did not exist.

10. 9.] The etymological explanation अम्बुमद्भातीति वाक्मुमद्भवतीति वा । is not found in Durga's commentary. As shown in the introduction, the passage therefore is an interpolation. The spurious character of the passage is indicated by the internal evidence also: Yaska has already explained the word *ambu-da* (cloud) as the giver (from the $\sqrt{dā}$ to give) of water (*ambu*). The passage in question is, therefore, superfluous. Moreover, it does not explain the etymology of the word *ambu-da*. Besides, here the derivation of *ambu-da* is of secondary importance; it is the word *arbu-da* that Yaska wants to explain. For this purpose he finds it necessary to explain *arnam* first, and explains *ambu-da* incidentally. It is reasonable to expect that in such a case he would not attach too much importance to *ambu-da*. This evidence, together with Durga's omission of the passage, leads me to the conclusion stated above.

12.] According to Durga, the meaning of the stanza i. 163. 21 is as follows: 'The rays of the sun—which fall on a bright object whose darkness is removed, or which are bright when they fall—having obtained a share of the immortal water from the earth, and being accompanied by it, join all creatures in invocation; or, having seized the fluids, respectfully go back to the sun. They have the knowledge of their duties. The lord, wise guardian of the entire universe, i. e. the sun, approached me, whose intellect is immature.'

With regard to the soul, the meaning is as follows: the senses, well placed in their several organs, having obtained a share of the immortal knowledge, stimulate the consciousness of the inner person with regard to external

¹ See Macdonell and Keith, *Vedic Index*, under *pañca janāḥ*.

objects, or approach the faculty of discrimination, bearing the knowledge of external objects in order to bring about their cognition. The senses themselves have no power of apprehension. They are but the unconscious instruments of the conscious *puruṣa*, who is the doer, and whose nature is knowledge. The lord, guardian of all senses, i. e. the soul, the wise one, has entered me, the immature one.

15. 4.] 'Devarah is so called because he is the second husband.' This refers to the custom called *niyoga*. It prevailed among the Jews¹ and was also an Indo-European² practice. It is also found among the Purans, a Borneo jungle people of very primitive type, among the Bayaka in Africa, among the Aleuts, and Thlinkeats, and Koloshes.³

15. 13.] Roth translates पुरा जीवृभो यथा as *noch ehe sie gleichsam ans Leben greift*, i. e. 'before it, so to say, attacks life'. Durga explains the same words as: यथा जीवग्राहस्य पुरा एव हननादहतस्यैव जीवो नश्येत् । The passage is quoted in order to illustrate the use of *yathā* as a particle of comparison.

20. 9.] Roth says that, according to Durga, the inaccurate diction of Yaska has given rise to the divergent reading अप्राप्तस्यैवेऽधीयते । (*op. cit.*, iii. 20. 7, pp. 34–5). Roth probably has misunderstood Durga. At any rate, Durga does not say anything about the 'inaccurate manner of expression of Yaska'. It is also not clear to me in what Yaska's inaccuracy consists. Moreover, Roth's quotation from Durga's commentary is defective; Durga's sentence runs thus: अप्राप्तस्यैवेऽधीयते तथापि योज्यम् । . . . सतः संसृतं भवति । एकीभूय सृतं भवति ।

The words underlined are mutilated and भवति is omitted in Roth's quotation. Durga only wants to say that some MSS. of the *Nirukta* have the variant अप्राप्तस्य. And in his paraphrase of the two Vedic quotations, RV. v. 75. 7 and vii. 104. 21, he explains both तिरः and सतः not by the meaning attributed to them by the reading प्राप्तस्य but by that of the variant. His remark is as follows: तिरश्चिदर्थया तिरोऽप्यप्राप्तिऽपि दूर एव स्थाने . . . सतः प्रदेशाद् दूरादित्यर्थः ।

¹ See Deuteronomy xxv. 5; St. Matthew xxii. 24.

Grote, ii. 6, p. 520, and note at the end of vol. ii.

² See Xenophon, *Rep. Lac.* i. 9, cited by

³ See Hobhouse, *Evolution of Morals*, pp. 34–5.

CHAPTER IV

Durga, after the usual benedictory stanza, quotes two verses without indicating their source, to the effect that a seer, after greatly expanding knowledge, should expound it briefly, for in the world an adherence to prolixity and conciseness is desired of learned men (according to the exigencies of the occasion). He takes this dictum as a test of sound scholarship and applies it to the commentary of Yaska. He shows that it is followed by Yaska, who is concise and also prolix as the occasion demands. According to him, brevity is the characteristic of the second and the third chapters of the *Nirukta*, commenting on the synonyms which should be and are explained briefly, i.e. by giving the necessary information about a particular word, its synonyms, their number, quotations to obviate ambiguity of meaning, and explanation of the same. All this exposition is brief. He then notices omissions on the part of Yaska in the explanation of synonyms in the *Nirukta*. 'In this part of his commentary of the *Nirukta*', he remarks, 'one single meaning indicates many words and many words denote one single meaning.' He adds that the different shades of the meanings of these words are not explained. In order to make his meaning clear he gives the following example: 102 words beginning with वर्तते and ending with अययुः are explained to have the general meaning of motion. But a particular word expresses a particular kind of motion only to the exclusion of others; e.g. the verb *kasati* denotes hopping only and not flying; लोटते is used in the sense of rolling only—in connexion with a ball, for instance; झोतते expresses 'trickling' and is used in connexion with liquids only. Thus the specific forms of the general meaning should be investigated. Further, the usage of different provinces is not explained. In some places the common words are used to denote technical expressions and vice versa. These arguments of Durga may be supplemented by drawing attention to the fact that only a few of the synonyms are explained—the rest are passed over. With this section of Yaska's commentary Durga contrasts his commentary on homonyms. He points out that the whole list of the homonyms is explained word by word. Different meanings of one word are fully explained and illustrated with Vedic quotations. The characteristic of Yaska's commentary on homonyms is therefore prolixity.

2. 11.] Many meanings are attributed to the word शिताम. On account of its different interpretations by Yaska and his contemporaries, and the several theories put forward by Durga, the word seems to have lost its precise meaning at an early period. It is evident that the word means a particular part of the sacrificial animal. Durga's one theory is that the body of an animal can be divided into: (1) external parts, as shoulders, hips, &c.; (2) internal parts, as tongue, heart, &c. He thinks that the two words preceding शिताम in the

passage quoted by Yaska refer to the external parts of the body, i.e. flanks and hips, hence शिताम would naturally also refer to some external part. This is the argument adduced by him while explaining Yaska's sentence that the word शिताम means 'forearm' (*dos*). The word *dos* is derived by Yaska from the root *dru* (to run), 'because', says Durga, 'it is with the strength of the forearm that animals run'. Durga's second theory is that the two words preceding शिताम in the passage referred to above describe successive parts of the body; शिताम therefore would mean a part which comes next to hips, i.e. arms. It is for this reason that he paraphrases योनिः by गुदः and derives विषितः from the root विष् 3 cl. 'to pervade', and explains विषितो भवति as व्याप्तः स पुरीषेण भवति . . . अथवा . . . विसृज्यमानः स भवति, i.e. it is full of ordure, . . . or its flesh is loose. I myself derive विषितः from सो with वि and translate it as 'it is open'. The various meanings attributed to शिताम are the following: (1) 'forearm', by Yaska; (2) *yonih* (uterus) explained as equivalent to *anus*, according to Durga, by Śākapūṇi; (3) 'liver' on account of its dark colour (*śyāman*), by Taitṭirīki; (4) fat, lit. white meat (*śiti-māṃsa*), by Gālava.¹ Durga remarks, 'Thus it is clear that the grammatical form and the meaning of the word शिताम are not (precisely) known'.

11.] Durga explains RV. i. 115. 4 as follows: 'The divinity and the greatness of the sun is that, ignoring all workers in the midst of their work, he rolls up the net of light which is difficult to be gathered by others, but which the sun rolls up in an instant, without much trouble and without any other help. He has yoked the bay steeds—i.e. rays which draw up fluids—from the stable, i.e. the earth. The earth is the *sadhasṭham*, for it is hence that rays extract fluids.' The meaning is that when the rays are withdrawn from the earth, night spreads her garment over all.

15.] Roth translates the word कनीनका as 'image', and Langlois as 'marionette'. According to Yaska, however, it means a 'maiden'. Durga explains it by शालभञ्जिका, i.e. an image made of the *śāla* tree.

17.] The quotation इमे सुता इन्द्रवः &c., has not yet been traced. In both the *Bib. Ind.* and the Bombay editions of Durga's commentary the stanza is given in full. But Durga explains the fourth verse only. His remark, that the rest is to be discovered (मुग्योऽत्र शेषः), indicates that he did not know the other verses of the stanza. To include the first three verses in the above-mentioned editions of Durga's commentary is therefore a mistake.

18.] Yaska quotes one Vedic passage only to illustrate his meanings of the two words अकूपारस्य and दावने. The order in which these two words occur in the *Nighaṇṭu* is reversed in Yaska's quotation. According to Yaska, the word अकूपारस्य means 'sun, ocean, and the tortoise'. Durga paraphrases the word by अकुत्सितपूरणस्य, i.e. 'complete without any flaw', and further explains the

¹ See Roth, *op. cit.*, iv. 3. 6, pp. 38-9.

term as that which may be sufficient in this, and glorious in the next world. Durga's derivation of अकूपारस्य is the following: अकूपारस्य < अकुपरणस्य < अकुत्सितपूरणस्य । He says: अत्र कुरिति कुत्सार्थः परणं पूरणमुच्यते कुत्सितं परणं कुपरणं न कुत्सितं परणमकुपरणम् ।

Durga notices the difference of the order of the two words in the *Nighaṇṭu* and the *Nirukta*, and concludes that the *Nighaṇṭu* and the *Nirukta* are the works of different authors. See Roth, *op. cit.*, iv. 18, p. 45.

The word सुतुकः is explained as 'moving swiftly', i.e. derived from the root √*tuj*, or as 'having good offspring'. On the latter Durga remarks, 'The word *tuk* is a synonym of offspring. The offspring of Agni is intended to be golden. And Agni himself is called of golden seed, and so on.' Durga paraphrases सुप्रजीभिः by कुलजैः, i.e. 'of noble breed', or the horses who have noble foals, for it is the noble horses only who can breed noble foals, i.e. the fact of breeding noble foals implies praise of the horses, and the possession of such horses implies praise of Agni.

19.] Durga's explanation of शिन्नदेवाः does not indicate any reference to phallism. There is no evidence to show that Durga or Yāska was even aware of its existence. According to them the phrase denotes profligate persons whose sole or chief end in life is to gratify their sensual desires. But the phrase is a possessive (*Bahuvrīhi*) compound, and can be translated accurately only as 'they whose god is the phallus'. It may be that the cult of the phallus, inasmuch as it originated from the aborigines, was not known to Yāska or Durga. In ancient times it was a widespread cult, and in one form or another survived in many Roman Catholic countries, like Belgium, France, and Italy, down to the middle of the eighteenth century. Phallic remains are discovered all over the world, notably in Ireland. According to some, the maypole and the cross are also phallic survivals—a very doubtful conclusion. The worship of Śiva as the *lingam* may remotely be connected with it. See Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, 'Phallism'. Cf. also phallic objects, monuments, and remains.

21.] Durga explains the stanza RV. i. 164. 33 as follows: 'Heaven is my father, the progenitor, and the great earth is my mother, because the rain descends from heaven to earth, helps the various herbs and plants to grow, which nourish the body and endow it with the seed of future generations: heaven and earth are therefore the primaeval cause of life. The intermediate space is the womb, i.e. the source of rain-water. The father has bestowed the life-germ on the daughter, i.e. the cloud has bestowed the rain-water on the earth. The earth is here called the daughter (*du-hitā*) because it is placed at a great distance from the cloud (*dūre-hitā*).'

21. 10.] Yāska takes शंयोः as a compound and explains शमनं and यावनं. This analysis is in agreement with that of the author of the *Padāpāṭha*. Durga remarks that Yāska has divided one word having the ablative or genitive ending

into two words of the accusative case, and in order to connect the sense of the passage has supplied the words 'diseases' and 'dangers' in the *Nirukta*. Roth agrees with Yāska's explanation. Cf. *op. cit.*, p. 48.

23.] Durga explains माता (mother) by सर्वभूतनिर्मात्री, i.e. fashioner of all beings; पुत्रः as पुत्रो वज्रनः पापात्त्रायते, i.e. one who saves from a great sin. According to the interpretation of the etymologists the meaning of the stanza would be as follows: 'Heaven is unimpaired, the intermediate space is unimpaired. He is the mother, the father, and the son. The *Viśvedevās* are unimpaired, the five-tribes are unimpaired, and all that is born, or is yet to be born.'

24.] Roth's translation of the second hemistich is not clear. The word जसुरिम is explained as जस्तम् by Yāska, which is paraphrased by Durga as बद्धम् 'bound'. He says: वद्धं स्नायुतन्तुना य एष याजिक इति प्रसिद्धो राज्ञां स हि बद्धत्वादुत्पतितुमर्त्यं न शक्नोति नीचैरेव गच्छति गत्वा च शशकादीनि हिनस्ति सत्त्वानि . . . न ह्यवद्धः श्रेणो नीचैर्यते । There is a contradiction in Durga's explanation: a falcon that is bound cannot pursue its prey; जस्तम् derived from the √*जस्* means 'liberate', 'free', 'let loose'. Cf. Roth, *op. cit.*, iv. 24, p. 48.

25. 12.] Durga explains देवपीयुम् as one who is addicted to self-enjoyment and who does not sacrifice to the gods.

25. 19.] Yāska does not cite any passage to illustrate अथक् in the sense of 'separate', &c. Durga supplies the quotation RV. vi. 40. 5 for this purpose. He says that some commentators interpret the passage (VS. 8. 20) quoted by Yāska in two ways, i.e. taking alternately the two meanings of अथक् 'separate', and 'prosperity'.

Cf. Roth, *op. cit.*, 14, p. 50.

25. 25.] Roth thinks that the text is corrupt and the word अजाश्व is superfluous. I do not agree with Roth, for with a proper punctuation the sentence is quite clear. It is to be read thus: अजाश्वेति पूषणमाह । अजाश्व । अजा अजनाः । 'The author calls Pūṣan goat-teamed. Goat-teamed, i.e. goats are the coursers.' Cf. Roth, *op. cit.*, 18, p. 51.

CHAPTER V

Durga explains सस्त्रिम् as 'wrapped up in waters, flowing on all sides, or well-washed, i.e. a cloud'. He explains चरणे as 'in the atmosphere', and नदीनाम् as 'of waters'. According to Durga, the sense is as follows: Indra found the cloud in the atmosphere and noticed its strength, so he bored holes into it for the waters to flow down. The waters then proclaimed Indra to be Gandharva. Durga adds, 'it is heard that Indra is Gandharva and the Maruts are his nymphs'.

3.] Durga explains पक्वम् by अभिव्यक्तम्, i.e. manifest, and paraphrases ससम् by स्वप्नम् after Yaska. According to him, lightning remains invisible during eight months, appearing in the rainy season only, hence the epithet अनित्यदर्शनम् is used with regard to it. Cf. Roth, *op. cit.*, 15, p. 55.

4.] According to Durga, the groups of atmospheric gods here refer to the Maruts, for the word group has been used in the plural number and it is the Maruts only who have several groups, each consisting of seven members. He then quotes the Brāhmaṇa passage: ते सप्तसप्त मरुतां गणाः । He further says that Rudra is called varāha also, and quotes RV. i. 114. 5, in support of his statement. Cf. Roth, *op. cit.*, 5, p. 56.

7.] Yaska's explanation of RV. i. 150. 1 is confused. He explains अरिः by अमित्रः. But a worshipper cannot be unfriendly to the god whom he worships. Roth connects अरिः with अरणः and deduces the meaning, 'strange, stranger, guest, and a hostile person'. The other meaning, 'lord', attributed to अरिः by Yaska is equally unsatisfactory as far as the present passage is concerned. Durga makes an attempt to explain अरिः as 'competent to offer oblations and sing praises'. But by so doing he ignores the interrogative particle खित्. Yaska's explanation of the third pāda is obscure. Durga derives शरणे from the root शृ to injure, and paraphrases it by विले. According to him the sense is that just as many streams flow into some wide cave, and notwithstanding the large number of streams the holding capacity of the cave is not affected thereby, so many oblations are poured into fire, without affecting the latter's capacity to consume them. Having seen this phenomenon, the seer proclaimed, तोदस्व शरणं आ महस्य, i.e. (oblations flow into fire as waters) into the cavity of a great well. Cf. Roth, *op. cit.*, p. 59.

7.] Muir¹ attributes the sentence, 'the words Śipivīṣṭa and Viṣṇu are two names of Viṣṇu', to Aupamanyava. This, however, is not correct. The first

¹ Cf. *Sanskrit Texts*, vol. iv, p. 505.

sentence contains Yaska's own remark, while the second gives the view of Aupamanyava. Durga puts the second sentence only in the mouth of Aupamanyava, and his interpretation is supported by internal evidence also. Durga remarks that of the two names of Viṣṇu, the first alone is illustrated, because the second belongs to the daivata kāṇḍa. Cf. Roth, *op. cit.*, v. 8, p. 59.

12.] Durga remarks that some think the stanza x. 89. 5 to be chiefly addressed to Indra, and explains the third pāda as follows: i.e. Indra pervades everything as Soma does all plants and trees. Following Yaska, Durga suggests two alternative interpretations: he ascribes (1) the first hemistich and the fourth pāda to Indra, and the third pāda to Soma, (2) the first three pādas to Soma and the last to Indra. The meaning would be, (1) Indra, who is infused with energy, who rushes to the attack, the shaker of enemies, the impetuous, the great hero armed with the thunderbolt—him all counter-measures do not deceive; they perish even before they reach him; may he and Soma which surpasses all plants and trees favour us; (2) may Soma which infuses energy, which flows quickly, the shaker of vessels, active, exhilarating, foaming, and surpassing all plants and trees, and Indra whom all counter-measures do not deceive; they perish even before him; favour us. In both cases, Durga thinks this to be a joint panegyric to Indra and Soma. Cf. Roth, *op. cit.*, v. 12, p. 62.

24.] Yaska explains कुटस्य by कृतस्य. This shows that he noticed this example of Prakṛtization in the R̥gveda. Whether he deduced any general principle of Prakṛtization, or whether he was even aware of the existence of this phenomenon, is doubtful. Durga mechanically repeats Yaska's words. Apparently the paraphrase of कुटस्य by कृतस्य did not strike him as unusual.

25.] Durga explains the second hemistich of the stanza x. 44. 6 as follows: 'Men, who were unable to obtain thy favour and who could not ascend the ship of sacrifice, being chiefly addicted to sensual pleasures, committed vile deeds and consequently obtained bodies appropriate to their deeds in accordance with the law of Karma.' He then quotes a passage without indicating its source: अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापदेरन् श्वयोनिं वा सुकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा । 'Now there is a prospect that they, whose deeds are vile, will obtain a vile form of existence, i.e. that of a dog, or of a pig, or of a low-born man' (Chānd. Up. v. 10. 7).

25.] Durga remarks that some commentators explain the stanza x. 50. 6 with reference to Agni, i.e. Agni is called the son of strength (sūno sahasah) as he is produced by strongly twirling one stick on another. This explanation, according to him, is inaccurate, for it is contrary to the context, as the hymn (x. 50) is addressed to Indra. He thinks that the epithet, 'son of strength', here refers to Indra, who is so called because he is the son of prāṇa. Cf. Roth, *op. cit.*, 7, p. 70.

26.] Durga explains the stanza x. 101. 7 as follows: 'Refresh these horses

with water and fodder as the battle is near at hand. Win a good victory with the refreshed horses. A victory, when one's dear friend, brothers, sons, &c., are killed, is not good. Having a noble ear, pour down men into this well of battle as if they were water,' &c. He explains अवतः as कूपः स हि खन्यमानो महानवातितोऽवाङ्गतितो भवति गत इत्यर्थः ।

CHAPTER VI

Yāska divides the word *āśu-śu-kṣaṇiḥ* into three parts and says, '*āśu-* and *śu* are synonyms of quick'. The latter part, *kṣaṇiḥ*, is derived from the root *kṣan* (to injure). According to him the word therefore means, 'injuring very quickly.' Durga has not rightly understood Yāska and consequently misconstrues the sentence. He thinks that the word *śu* occurring in Yāska's statement does not refer to the second part of the word *āśu-śu-kṣaṇiḥ*, but to an altogether different word which means 'space', and which has been used by Yāska incidentally only: शु- इत्येतद्व प्रासङ्गिकम् He says that of the three parts *āśu-śu-kṣaṇiḥ*, Yāska explains the first (*āśu*) and the third (*kṣaṇiḥ*) but passes over the second (*śu*), adding that *śu* is derived from the root *śuc*, 'to shine'. Durga's explanation of Yāska's division and derivation of *āśu-śu-kṣaṇiḥ* is quite wrong, and it is surprising to note that he could thus misunderstand Yāska's very clear statement. After deriving each individual part of *āśu-śu-kṣaṇiḥ*, Yāska explains the meaning as आशु शुचा क्षणोति. It appears that Durga has connected these three words with each part of *āśu-śu-kṣaṇiḥ* respectively and hence his mistake. It may be again pointed out that Yāska very clearly says that the words *āśu* and *śu* are synonyms of 'quick', and he nowhere derives *śu* from *śuc*. Yāska offers another etymological explanation of *āśu-śu-kṣaṇiḥ*. The first part *ā* is the preposition and the second part is formed from the desiderative form of the root *śuc*. Grassmann agrees with Yāska's second derivation. Cf. *op. cit.*, p. 188. Roth probably was not aware of the contradiction in Durga's explanations of Yāska.

2.] Durga explains गवाम् by waters stored up in the interior of the cloud. When the cloud is pierced, waters flow down without any other obstruction. Running by downward channels they protect reservoirs like lakes, tanks, &c. He paraphrases पुरहृतम् by उदकम्. He gives a second interpretation of the same as follows: The rain-water coming down from a pierced cloud is invoked by the people. They shout with joy, 'Oh! how fine'. Words like these coming out of people's mouths protect the rain-water. He takes वाणीः in the sense of 'waters' in the first case, and in the sense of 'shouts of people' in the

second, and derives वाणीः from the root वह् (to flow) in the former and from वच् in the latter sense.

3.] Durga explains आ कीवतः as 'from every side'. The meaning, according to him, is, 'Uproot them from every side so that the enemy, even if they try their best, may not be able to know from which side they are being uprooted. Or uproot them without a trace.' Durga's last sentence is strikingly modern. His words are: यथा न किञ्चिदप्यवशिष्यते ।

4.] In his paraphrase of the stanza v. 54. 6 Durga explains वेधसः in two ways: (1) 'as an epithet of worms, i. e. the worms which penetrate a tree and consume its sap; (2) as an epithet of the Maruts, i. e. O wise Maruts, you steal the waters of a cloud as worms the sap of a tree. Durga's second interpretation is the correct one; वेधसः is in the vocative case as the accent indicates, and can only be connected with the Maruts.

6.] According to Durga, a mother is called *nanā* (from *√nam*) because she stoops in her various acts of kindness, such as giving suck to the baby. A daughter is called *nanā* also, because she stoops down while she attends on her father. He remarks that if the word *tatas* is taken in the sense of 'a father', then *nanā* would mean 'a mother'; but if the former signifies 'a son', then the latter would mean 'a daughter'. He paraphrases *bhiṣak* by *brahmā* and remarks that *brahmā* is called *bhiṣak* because it is he who prepares remedy (*bheṣaja*) for sacrifice when the disease of expiation becomes manifest. He then cites a passage which looks like a Brāhmaṇa quotation: 'Verily is this sacrifice cured where there is a *Brahmā* who knows so much.' He adds that *bhiṣak* means a physician also.

6.] The passage containing the explanation and illustration of the word *kṣaṇasya*, and placed within square brackets, is omitted by the MSS. of the shorter recension. The omission however is not justified. The genuineness of the passage is beyond doubt, for the word *kṣaṇasya* occurs in the list of homonyms enumerated in the fourth section of the *Nighaṇṭu*, and must therefore be explained and illustrated, as every word in the above-mentioned list is so treated according to Yāska's plan. If the passage in question is omitted, *kṣaṇasya* would be left unexplained. Thus a gap would be created which would make the otherwise complete commentary of Yāska on homonyms incomplete. The unjustifiable character of the omission is further proved by the evidence of Durga, who does not question the authenticity of the passage.

8.] Yāska's explanation of the stanza viii. 99. 3 is very unsatisfactory. He suggests two alternative interpretations. He ignores the particle *iva* in his first, and *id* and *na* in both his interpretations. Durga has not rightly followed his second interpretation, wherein the meaning of the particle *iva* is explained. Durga mistakes the explanation of *iva* for that of *id*, passed over by Yāska in both cases. Durga justifies Yāska by saying that *iva*, *id*, and *na* are expletives. This is I think the only instance where *na* has been taken as an expletive.

Both Yāska and Durga paraphrase *bhaksata* by a participle. For the form *bhaksata*, see Professor Macdonell's *Vedic Grammar for Students*, p. 401.

14.] Yāska explains रिशादसः by रेशयदारिणः. Durga reads रेशयदासिनः and gives रेशयदारिणः as a variant. None of the MSS. which have been collated so far, except one utilized by the editor of the *Nirukta* in the *Bib. Ind.* and specified by him as ड, have the reading रेशयदासिनः, although Durga's reading acquires a certain amount of plausibility as to its correctness on account of the similarity of sound, for रिशादसः and रेशयदासिनः are more similar to each other than रिशादसः and रेशयदारिणः. Durga's explanation of the word यो हि रेशयति हिंसावान्भवति तस्मै त आयुधान्यस्यन्ति। is far-fetched. He divides *riśād-asah* contrary to Yāska, who seems to take it as *riśā-dasah*, i. e. destroyers of the enemy. A more natural way of explaining the word would be *riśā-adah*, i. e. devourers of the enemy. Grassmann explains it as 'destroyers of violent acts'. Roth's quotation of Durga's comment is inaccurate. He makes the sibilant in *dāsinaḥ* palatal, while it is dental. Cf. Roth, *op. cit.*, vi. 14, p. 80.

15. Yāska construes असूर्ते as the nom. pl. and explains it by असुसमीरिताः or वातसमीरिताः as an epithet of the atmospheric gods. Evidently he derives असूर्ते from असु and ईर्— a poor etymology. In the text of the Rgvedic stanza (x. 82. 4) असूर्ते is immediately followed by सूर्ते. The former is the opposite of the latter, and both are in the same case, yet according to Yāska the former is the nom. pl. while the latter is the loc. sing.; the former is an epithet of the gods, the latter of the region. This interpretation is very unsatisfactory and destroys the contrast intended to be brought about by the use of two opposite terms. Durga mechanically follows Yāska. The natural way would be to take असूर्ते and सूर्ते both as loc. sing. and to connect them with रजसि. This will bring out the contrast. सूर्ते is derived from रु (to move), i. e. trodden, and असूर्ते as its opposite would mean 'untrodden'. I translate the Vedic passage as follows: 'seated in the region which is trodden and which is not trodden,' &c. Grassman translates असूर्ते as 'not illumined', 'dusky'; see *Wörterbuch*, p. 157.

15.] Yāska paraphrases जारयायि by अजायि, i. e. he derives it from the root *jan* (to be born). But grammatically it is ao. pass. of the root *जू* (to grow old), and the sense will suit the Vedic quotation better than that expressed by *jan*, i. e. Agni has been made old by sacrifices as a father of cows by his many children. It occurs only once in the RV.

Durga remarks: यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायत एवं यज्ञेषु विहितमाणोऽनेकधा जायतेऽपि।

16.] Yāska remarks that *pacatā* is used as a noun in x. 116. 8, that it occurs in the singular and dual numbers, and quotes VS. 21. 60 and RV. iii. 28. 2 to support his statement. Durga goes still farther and says that *pacatā* is used in the plural also: एतद्वैकवचनं द्विवचनं बहुवचनं वा भवति प्रकरणविशेषात्। As if to illustrate his remark, he construes *pacatā* in the above-mentioned stanza

with *havīṃsi*: पचता पक्वानीमानि हवीषि. In the hemistich verb precedes object, as अङ्घ्रि before हवीषि and दधिष्व before पचता उत सोमम्. The translation should therefore be: 'accept graciously the cooked viands and the soma'.

19.] Durga gives three explanations of the word *ūdhas*: (1) The hand-press full of soma-juice, taking it as a noun; (2) below, taking it as an adverb. The meaning then would be: release the soma-juice in various vessels and cups below the skin used for straining purposes. ऊध इव सोमपूर्णमधिषवणचर्म ऊधसोऽधस्तात्; (3) below or above; the meaning is: release the straining-skin which is below or above the sacrificial car: यदेतच्च शकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म।

22.] Durga takes व्युदस्यति to be Yāska's explanation of चोष्क्यते. He is evidently wrong, for Yāska clearly says that both चोष्क्यमाण and चोष्क्यते are intensive forms, paraphrasing the former by ददत् and the latter by अभ्यादधाति.

28.] The author of the *Rgvedapadapāṭha* analyses *vāyah* into *vā* and *yah*. Yāska rightly objects to this analysis, for the relative pronoun would introduce a dependent clause whose finite verb, according to the rules of accentuation, should have the acute accent. And because the finite verb has the grave accent, it shows that the clause is not dependent and therefore Śākalya's analysis is not correct. Yāska's other objection to the analysis is that the meaning will be incomplete. Yāska takes *vāyah* as one word, meaning the young of a bird. For the accent of the verb in a dependent clause, see Pā. viii. 1. 66; Professor Macdonell's *A Vedic Grammar for Students*, p. 467.

30.] Durga reads नामभिः instead of कर्मभिः and explains: तेन यानि दृष्टानि नामानि संभवनसमर्थानि सुतिसंयुक्तानि तैर्वयं त्वं नाशयामः। Famine is personified. On account of starvation, the sight of famine-stricken people becomes dim, therefore famine is called one-eyed. On account of insufficient nourishment, people totter on their legs, therefore famine is spoken of as having a crooked gait. Famishing people scream, and so famine is called screaming. It is called barren because there are no crops, or because people are no longer liberal in their gifts.

33.] The entire section, including the stanza together with the commentary, seems to be spurious. Yāska never cites more than one Vedic quotation to illustrate the same meaning of a word. The commentary on this stanza bears the stamp of a different commentator. As the style has affinities with comments of the *pariśiṣṭas*, it is likely that it has been added by the author of these. The explanation of *rdūpe* and *rdūvrdhā* is not satisfactory. Durga has also noticed this doubtful explanation and remarks: भाष्यमत्र न सम्यगिव लक्ष्यते तस्य सम्यक् पाठोऽन्विष्यस्ततो योज्यम्।

Cf. Roth, *op. cit.*, p. 98.

APPENDIX

AN ALPHABETICAL LIST OF STORIES RELATED IN THE *NIRUKTA*

Akrūra and the Jewel	2. 1
Agastya and Indra	1. 5-6
Aṅgiras' birth	3. 17
Atri's birth	3. 17
Ásvins (birth of Ásvins)	12. 10
Ásvins, Uṣas, and Āditya	5. 21
Āditya, Uṣas, and Ásvins	5. 21
Āditya, Saranyū, and Ásvins	12. 10
Indra and Agastya	1. 5-6
Indra and the Seers (means of livelihood in a famine)	6. 5
Urvaśi and Mitravaruṇa (birth of Vasiṣṭha)	5. 13
Uṣas, Āditya, and Ásvins	5. 21
Trita cast into a well	4. 6
Devāpi and Śantanu	2. 10-12
Paṇis and Saramā	11. 25
Brāhmaṇa and Vidyā	2. 4
Bhāradvāja's birth	3. 17
Bhṛgu's birth	3. 17
Mitravaruṇa and Urvaśi (birth of Vasiṣṭha)	5. 13
Mudgala and his victory	9. 23-24
Yama and Yami	11. 34
Lopāmudrā's love	5. 2
Vasiṣṭha and the frogs	9. 6
Vasiṣṭha and his fetters	9. 26
Vidyā and Brāhmaṇa	2. 4
Viśvakarman and the Universal Sacrifice	10. 26
Viśvāmitra and the rivers	2. 24-27
Vaikhānasa's birth	3. 17
Śantanu and Devāpi	2. 10-12
Śakapūṇi and a deity	2. 8
Śunahśepa	3. 4
Saranyū, Āditya, and Ásvins	12. 10
Saramā and Paṇis	11. 25
Savitṛ, Sūryā, and Soma (marriage of Sūryā)	12. 8
Sūryā, Savitṛ, and Soma	12. 8
Soma, Savitṛ, and Sūryā	12. 8

INDEX OF AUTHORITIES CITED IN THE *NIRUKTA*

Āgrayana	10. 8
Āgrāyana	1. 9; 6. 13
Ācāryāḥ	7. 22
Eke	3, 4, 5; 5. 3; 7. 13; 8. 21
Aitiḥāsikāḥ	2. 16; 12. 1, 10
Audumbarāyana	1. 1
Aupamanyava	1. 1; 2. 2, 6. 11; 3. 8, 11, 18, 19; 5. 7; 6. 30; 10. 8
Aurṇavābha	2. 26; 6. 13; 7. 15; 12. 1, 19
Kāthakam	10. 5
Kāthakya	8. 5, 6, 10, 17; 9. 41, 42
Kautsa	1. 15
Krauṣṭuki	8. 2
Gārgya	1. 3, 12; 3. 13
Galava	4. 3
Carmaśiras	3. 15
Taitiki	4. 3; 5. 27
Duḥitṛ-dayādyah	3. 3
Naidanāḥ	6. 9; 7. 12
Nairuktāḥ	1. 12; 2. 14, 16; 3. 8, 14, 19; 4. 24; 5. 11; 6. 1, 3, 11; 7. 4, 5; 8. 14; 9. 4; 11. 19, 29, 31; 12. 10, 41.
Parivrajakāḥ	2. 8
Pūrve yājñikāḥ	7. 23
Brāhmaṇam	1. 16; 3. 20; 6. 31; 7. 12, 13, 17, 23, 28; 8. 4, 22; 12. 8, 14, 41
Yājñikāḥ	5. 11; 7. 4; 11. 29, 31, 42, 43
Vārṣyāyaṇi	1. 2
Vaiyākaraṇāḥ	1. 12; 9. 5
Śatabalakṣa	11. 6
Śakaṭāyana	1. 3, 12, 13
Śakapūṇi	2. 8; 3. 11, 13, 19; 4. 3, 15; 5. 3, 13, 28; 7. 14, 23, 28; 8. 2, 5, 6, 7, 10, 14, 17, 18, 19; 12. 19, 40.
Śākalya	6. 28
Sthaulāsthivi	7. 14; 10. 1
Hāridravikam	10. 5

A LIST OF QUOTATIONS OCCURRING IN THE
NIRUKTA, ARRANGED IN THE ORDER OF
THE SAMHITĀS.

Rgveda.

Book I.		I.	RV.	N.
RV.	N.			
I. 1. 1	7. 15		32. 1	7. 2
1. 2	7. 16		32. 5	6. 17
1. 9	3. 21		32. 6	6. 4
2. 1	10. 2		32. 10	2. 10
3. 7	12. 40		32. 11	2. 17
3. 8	5. 4		33. 3	6. 22
3. 10	11. 26		33. 12	6. 19
3. 12	11. 27		33. 13	6. 16
6. 7	4. 12		37. 1	7. 2
7. 1	7. 2		39. 10	6. 23
7. 6	6. 16		41. 9	3. 16
7. 7	6. 18		45. 3	3. 17
9. 2	1. 10		46. 4	5. 24
10. 9	7. 6		50. 1	7. 20; 12. 15
12. 9	11. 23		50. 3	3. 15
15. 1	6. 24		50. 5	12. 24
15. 7	8. 2		50. 6	12. 22-25
18. 1	6. 10		50. 7	12. 23
18. 2	3. 21		51. 14	6. 31
19. 1	10. 36		54. 3	6. 18
19. 9	10. 37		54. 5	5. 16
22. 1	12. 4		56. 3	6. 14
22. 12	9. 34		59. 6	7. 23
22. 15	9. 32		61. 1	5. 11
22. 17	12. 19		61. 7	5. 4
24. 10	3. 20		61. 12	6. 20
24. 15	2. 13		66. 7	10. 21
27. 1	1. 20		66. 8	10. 21
27. 10	10. 8		66. 9	10. 21
27. 13	3. 20		80. 16	12. 34
28. 5	9. 21		84. 7	4. 17
28. 7	9. 36		84. 8	5. 17
30. 4	1. 10		84. 15	4. 25
31. 16	6. 20		87. 6	4. 16
			88. 1	11. 14
			88. 5	5. 4
			89. 1	4. 19

QUOTATIONS OCCURRING IN THE NIRUKTA 249

RV.		N.	
I.		I.	
89. 2	12. 39	143. 4	4. 23
89. 10	1. 15	147. 2	3. 20
90. 1	6. 21	150. 1	5. 7
92. 1	12. 7	151. 7	6. 8
92. 13	12. 6	153. 4	4. 19
94. 2	4. 25	154. 2	1. 20
94. 7	3. 11	154. 6	2. 17
94. 15	11. 24	155. 2	11. 8
95. 5	8. 15	161. 11	11. 6
96. 1	8. 2	162. 1	9. 3
96. 7	4. 17	162. 2	9. 2
98. 1	7. 22, 23	162. 7	6. 22
99. 1	7. 20	163. 2	4. 13
101. 1	4. 24	163. 7	6. 8
101. 4	5. 15	163. 10	4. 13
101. 10	6. 17	164. 1	4. 26
104. 1	1. 17	164. 2	4. 27
104. 5	5. 16	164. 11	4. 27
105. 8	4. 16	164. 12	4. 27
105. 17	6. 27	164. 13	4. 27
105. 18	5. 21	164. 16	5. 1
105. 19	5. 11	164. 21	3. 12
108. 10	12. 31	164. 26	11. 43
109. 2	6. 9	164. 27	11. 45
110. 4	11. 16	164. 28	11. 42
113. 1	2. 19	164. 29	2. 9
113. 2	2. 20	164. 32	2. 8
115. 1	12. 16	164. 33	4. 21
115. 4	4. 11	164. 37	7. 3
116. 8	6. 36	164. 40	11. 44
116. 16	5. 21	164. 41	11. 40
117. 8	6. 6	164. 42	11. 41
117. 16	5. 21	164. 44	12. 27
117. 21	6. 26	164. 46	7. 18
118. 11	6. 7	164. 47	7. 24
122. 4	6. 21	164. 48	4. 27
124. 4	4. 16	164. 50	12. 41
124. 7	3. 5	164. 51	7. 23
125. 2	5. 19	165. 7	6. 7
126. 1	9. 10	166. 6	6. 30
126. 6	5. 13	169. 3	6. 15
126. 7	3. 20	170. 1	1. 6
127. 1	6. 8	174. 2	6. 31
129. 6	10. 42	179. 4	5. 2
129. 8	6. 4	179. 5	6. 4
132. 1	5. 2	181. 4	12. 3
134. 2	4. 19	185. 1	3. 22
*136. 3	2. 13	187. 1	9. 25
138. 4	4. 25	190. 1	6. 23
142. 10	6. 21	190. 5	4. 25

LIST OF QUOTATIONS

Book II.			Book IV.		
II.	RV.	N.	III.	RV.	N.
	1. 1	6. 1		31. 2	3. 6
	4. 5	6. 17		33. 1	9. 39
	11. 21	1. 7		33. 5	2. 25
	12. 1	10. 10		33. 6	2. 26
	12. 3	8. 2		33. 10	2. 27
	14. 1	5. 1		34. 1	4. 17
	14. 11	3. 20		36. 4	6. 25
	15. 10	1. 7		36. 10	6. 7
	16. 9	1. 7		41. 3	4. 19
	17. 9	1. 7		47. 1	4. 8
	18. 4	7. 6		49. 2	5. 9
	18. 9	1. 7		53. 3	4. 16
	19. 9	1. 7		53. 6	7. 6
	20. 9	1. 7		53. 8	10. 17
	23. 9	3. 11		53. 11	7. 2
	24. 3	5. 16		53. 14	6. 32
	24. 4	10. 13		53. 23	4. 14
	27. 1	12. 36		54. 7	4. 25
	28. 4	1. 7		55. 19	10. 34
	31. 1	5. 5		59. 1	10. 22
	32. 4	11. 31		59. 2	2. 13
	32. 6	11. 32		62. 1	5. 5
	35. 10	3. 16; 10. 16			
	37. 3	8. 3			
	38. 4	4. 11			
	41. 6	2. 13			
	41. 12	6. 1			
	41. 20	9. 38			
	41. 21	9. 37			
	42. 1	9. 4			
Book III.			Book IV.		
III.	1. 12	6. 17	IV.	4. 1	6. 12
	3. 4	5. 2		4. 14	5. 15
	8. 1	8. 18		4. 15	3. 21
	9. 2	4. 14		5. 7	6. 18
	9. 8	4. 14		7. 3	3. 20
	17. 5	5. 3		7. 8	6. 17
	21. 4	5. 11		16. 11	5. 15
	27. 7	6. 7		* 19. 9	3. 20
	28. 2	6. 16		23. 8	10. 41
	30. 5	6. 1; 7. 6		26. 7	11. 2
	30. 8	6. 1		30. 10	11. 47
	30. 10	6. 2		30. 11	11. 48
	30. 17	6. 3		30. 24	6. 31
	30. 19	6. 7		32. 23	4. 15
	31. 1	6. 4		34. 3	6. 16
				38. 5	4. 24
				38. 10	10. 31
				40. 4	2. 28
				51. 1	1. 5
				57. 1	10. 16
				57. 2	10. 16
				57. 5	9. 41
				58. 1	7. 17
				58. 8	7. 17, 20

Book V.			Book VI.		
V.	RV.	N.	VI.	RV.	N.
	1. 2	6. 13		30. 3	4. 17
	2. 9	4. 18		37. 3	10. 3
	13. 4	6. 7		44. 21	6. 17
	24. 3	5. 23		47. 8	7. 6
	31. 2	3. 21		47. 13	6. 7
	32. 1	10. 9		47. 16	6. 22
	32. 6	6. 3		47. 26	9. 12
	34. 3	6. 19		47. 29	9. 13
	37. 1	5. 7		49. 8	12. 18
	39. 1	4. 4		50. 5	6. 6
	39. 2	4. 18		50. 14	12. 33
	40. 4	5. 11		55. 1	5. 9
	44. 1	3. 16		56. 3	2. 6
	44. 8	6. 15		58. 1	12. 17
	46. 7	12. 45		59. 2	10. 21
	46. 8	12. 46		59. 4	5. 22
	48. 1	5. 5		61. 2	2. 24
	52. 6	6. 16		63. 8	6. 29
	52. 9	5. 5		66. 9	3. 2
	54. 6	6. 4		70. 2	5. 2
	56. 8	11. 50		71. 2	6. 7
	57. 1	11. 15		75. 2	9. 17
	60. 8	8. 2		75. 3	9. 18
	62. 8	3. 5		75. 4	9. 40
	63. 5	4. 19		75. 5	9. 14
	75. 7	3. 20		75. 6	9. 16
	77. 2	12. 5		75. 11	9. 19
	78. 8	3. 15		75. 13	9. 19
	81. 2	12. 13		75. 14	9. 15
	83. 2	10. 11			
	85. 3	10. 4			
	85. 6	6. 13			
Book VI.			Book VII.		
VI.			VII.		
	1. 4	4. 19		1. 1	5. 10
	4. 7	1. 17		2. 2	8. 17
	6. 5	4. 17		4. 7	3. 2
	7. 6	6. 3		4. 8	3. 3
	8. 4	7. 26		9. 6	6. 17
	9. 1	2. 21		16. 1	3. 21
	12. 4	6. 15		18. 5	6. 6; 7. 2
	19. 1	6. 16, 17		18. 15	7. 2
	19. 10	6. 6		18. 21	6. 30
	21. 3	5. 15		21. 5	4. 19
	22. 2	6. 3		25. 3	5. 3
	22. 3	6. 3		33. 8	11. 20
	24. 3	1. 4		33. 10	6. 7
				33. 11	5. 14
				34. 16	10. 44
				34. 17	10. 45
				34. 22	6. 14
				38. 7	12. 44

	RV.	N.
VII.	39. 2	5. 28
	39. 3	12. 43
	39. 4	6. 3
	41. 2	12. 14
	46. 1	10. 6
	46. 3	10. 7
	47. 3	5. 6
	48. 2	5. 2
	55. 1	10. 7
	58. 5	4. 15
	60. 7	6. 20
	63. 5	6. 7
	69. 4	6. 4
	76. 1	11. 10
	82. 1	5. 2
	86. 5	10. 24
	100. 5	5. 9
	103. 11	9. 6
	104. 15	7. 3
	104. 21	6. 30

Book VIII.

VIII.	1. 1	7. 2
	1. 20	6. 24
	2. 6	5. 3
	2. 12	1. 14
	2. 40	3. 16
	3. 17	10. 37
	3. 21	5. 15
	4. 3	3. 30
	4. 19	6. 22
	13. 18	1. 10
	13. 27	6. 21
	17. 12	3. 10
	19. 37	4. 15
	21. 8	5. 23
	24. 29	6. 22
	25. 13	5. 1
	25. 22	5. 15
	26. 16	5. 1
	27. 10	6. 14
	32. 4	5. 16
	32. 10	6. 4
	35. 1	5. 5
	39. 1	5. 23; 10. 5
	41. 2	10. 5
	43. 31	4. 14
	45. 1	6. 14
	45. 20	3. 21

	RV.	N.
VIII.	45. 37	4. 2
	48. 7	4. 7
	48. 10	6. 4
	61. 11	6. 25
	62. 11	1. 4
	63. 7	3. 8
	66. 8	5. 21
	66. 10	6. 26
	67. 5	6. 27
	68. 1	5. 3
	68. 4	12. 21
	69. 6	4. 8
	69. 12	5. 27
	75. 9	5. 23
	77. 4	5. 11
	77. 6	6. 34
	77. 10	5. 4
	77. 11	6. 33
	89. 7	6. 14
	90. 6	5. 22
	92. 22	6. 24
	93. 23	5. 18
	98. 1	7. 2
	99. 3	6. 8
	99. 4	6. 23
	100. 10	11. 28
	100. 11	11. 29
	102. 11	4. 14
	102. 21	3. 20

Book IX.

IX.	1. 1	11. 3
	3. 5	6. 29
	46. 4	2. 5
	69. 6	77. 2
	73. 3	12. 32
	75. 5	4. 15
	86. 34	5. 5
	86. 41	5. 2
	93. 5	6. 27
	98. 12	5. 12
	107. 9	5. 3
	110. 5	5. 4
	112. 3	6. 6

Book X.

X.	3. 7	4. 18
	4. 2	5. 1
	4. 4	6. 8

	RV.	N.
X.	4. 6	3. 14
	5. 5	5. 1
	5. 6	6. 27
	7. 2	6. 8
	9. 1	9. 27
	10. 8	5. 2
	10. 10	4. 20
	10. 13	6. 28
	10. 14	11. 34
	11. 6	3. 16
	12. 2	6. 4
	14. 1	10. 20
	14. 6	11. 19
	15. 1	11. 18
	15. 4	4. 21
	15. 9	6. 14
	16. 11	1. 4
	17. 1	12. 11
	17. 2	12. 10
	17. 3	7. 9
	18. 1	11. 7
	22. 2	6. 23
	26. 4	6. 29
	27. 13	6. 6
	27. 22	2. 6
	27. 23	2. 22
	27. 24	5. 19
	28. 4	5. 3
	29. 1	6. 28
	30. 4	10. 19
	30. 11	6. 22
	34. 1	9. 8
	34. 5	12. 7
	39. 4	4. 19
	40. 2	3. 15
	42. 7	5. 24
	43. 5	5. 22
	44. 6	5. 25
	45. 1	4. 24
	48. 7	3. 10
	50. 1	11. 9
	50. 6	5. 25
	51. 1	6. 35
	51. 8	8. 22
	51. 9	8. 22
	52. 3	6. 35
	53. 4	3. 8
	59. 5	10. 40
	60. 3	12. 30
	62. 5	11. 17

	RV.	N.
X.	63. 16	11. 46
	64. 5	11. 23
	65. 13	12. 30
	67. 7	5. 4
	68. 8	10. 12
	69. 4	6. 17
	70. 10	6. 7; 8. 20
	71. 2	4. 10
	71. 4	1. 8, 19
	71. 5	1. 8, 20
	71. 7	1. 9
	72. 4	11. 23
	72. 11	1. 8
	73. 10	8. 2
	73. 11	4. 3
	75. 5	9. 26
	75. 9	7. 7
	*76. 1	6. 21
	78. 2	3. 15
	79. 1	6. 4
	79. 3	5. 3
	81. 1	10. 26
	81. 6	10. 27
	82. 2	6. 15; 10. 26
	82. 4	6. 15
	84. 1	10. 30; 11. 37
	84. 2	1. 17
	84. 5	6. 29
	85. 3	11. 4
	85. 5	11. 5
	85. 19	11. 6
	85. 20	12. 8
	85. 27	3. 21
	85. 37	3. 21
	85. 39	4. 25
	85. 40	10. 21
	85. 42	1. 16
	86. 1	1. 4; 13. 4
	86. 9	8. 31
	86. 11	11. 38
	86. 12	11. 39
	86. 13	12. 9
	86. 21	12. 28
	88. 1	7. 25
	88. 4	5. 3
	88. 6	7. 27
	88. 10	7. 28
	88. 11	2. 13; 7. 29
	88. 17	7. 30
	88. 19	7. 31

LIST OF QUOTATIONS

	RV.	N.		RV.	N.
X.	89. 5	5. 12	X.	110. 11	8. 21
	89. 6	5. 3		114. 4	10. 46
	89. 10	7. 2		116. 7	7. 6
	90. 16	12. 41		116. 8	6. 16
	94. 1	9. 9		117. 6	7. 3
	94. 2	7. 7		119. 9	1. 4
	94. 7	3. 9		120. 6	11. 21
	94. 9	2. 9		121. 1	10. 23
	95. 5	3. 21		121. 10	10. 43
	95. 7	10. 47		123. 1	10. 39
	95. 10	11. 36		128. 5	10. 40
	95. 14	7. 3		129. 2	7. 3
	97. 1	9. 28		129. 3	7. 3
	97. 3	6. 3		133. 1	3. 20
	97. 11	3. 15		133. 2	1. 15
	98. 5	2. 11		135. 1	12. 29
	98. 7	2. 12		136. 1	12. 26
	99. 12	5. 3		138. 1	4. 25
	101. 3	5. 28		139. 6	5. 1
	101. 7	5. 26		146. 1	9. 30
	101. 10	4. 19		149. 1	10. 32
	102. 5	9. 23		149. 5	10. 33
	102. 9	9. 24		151. 1	9. 31
	103. 1	1. 15		152. 4	7. 2
	103. 12	9. 33		153. 2	7. 2
	105. 1	5. 12		155. 1	6. 30
	107. 10	7. 3		162. 2	6. 12
	108. 1	11. 25		164. 1	1. 17
	110. 1	8. 5		165. 1	1. 17
	110. 2	8. 6		166. 5	10. 16
	110. 3	8. 8		167. 3	11. 12
	110. 4	8. 9		169. 1	1. 17
	110. 5	8. 10		178. 1	10. 28
	110. 6	8. 11		178. 3	10. 28
	110. 7	8. 12		180. 20	1. 20
	110. 8	8. 13		186. 1	10. 35
	110. 9	8. 14		187. 2	5. 5
	110. 10	8. 17		188. 1	7. 20

Atharva Veda.

Stanzas occurring in the R̥igveda are indicated by an asterisk.

AV.	N.	AV.	N.
1. 1. 2	10. 18	7. 20. 2	11. 30
*1. 5. 1	9. 27	*7. 26. 2	1. 20
1. 17. 1	3. 4	*7. 26. 4	12. 19
*1. 21. 2	7. 2	*7. 46. 1	11. 22
*2. 5. 5	7. 2	*7. 48. 1	11. 31
*3. 2. 5	6. 12; 9. 33	7. 49. 1	12. 45
*3. 16. 2	12. 14	*7. 73. 5	4. 19
*3. 17. 2	5. 28	*7. 73. 7	11. 43
*3. 31. 5	12. 11	*7. 73. 8	11. 45
4. 1. 1	1. 7	*7. 73. 9	4. 5
*4. 2. 7	10. 23	*7. 73. 11	11. 44
*4. 15. 13	9. 6	*7. 80. 3	10. 43
*4. 31. 1	10. 30	*7. 81. 2	11. 6
*4. 31. 2	1. 17	7. 81. 6	5. 11
*4. 31. 5	6. 29	7. 83. 3	2. 13
4. 39. 9	8. 2	*7. 84. 3	1. 20
*5. 1. 6	6. 27	*7. 85. 1	10. 28
*5. 3. 7	10. 40	7. 97. 3	6. 7; 12. 42
5. 6. 1	1. 7	7. 97. 4	12. 42
*5. 12. 1	8. 5	*8. 3. 24	4. 18
*5. 12. 2	8. 6	*8. 4. 2	6. 11
*5. 12. 3	8. 8	*8. 4. 15	7. 3
*5. 12. 4	7. 9	*8. 4. 21	6. 30
*5. 12. 5	8. 10	*9. 9. 1	4. 26
*5. 12. 6	8. 11	*9. 9. 2	4. 27
*5. 12. 7	8. 12	*9. 9. 11	4. 27
*5. 12. 8	8. 13	*9. 9. 12	4. 27
*5. 12. 9	8. 12	*9. 9. 13	4. 27
*5. 12. 10	8. 17	*9. 9. 15	5. 1; 14. 20
*5. 12. 11	8. 21	*9. 9. 22	3. 12
*5. 27. 1	6. 21	*9. 10. 4	11. 43
*5. 27. 8	8. 11	*9. 10. 5	11. 45
*6. 22. 1	7. 24	*9. 10. 6	11. 42
*6. 27. 1	1. 17	*9. 10. 7	2. 9
*6. 34. 3	5. 5	*9. 10. 10	2. 8
*6. 125. 1	2. 5; 9. 12	*9. 10. 12	4. 21
*6. 126. 1	9. 13	*9. 10. 15	7. 3
*7. 5. 1	12. 41	*9. 10. 20	11. 44
*7. 6. 1	1. 15; 4. 23	*9. 10. 21	11. 40
7. 10. 5	11. 33	*9. 10. 22	11. 41
7. 14. 2	6. 12	*9. 10. 26	12. 27
7. 17. 2	11. 11	*9. 10. 28	7. 18

AV.	N.	AV.	N.
*10. 8. 4	4. 27	*20. 34. 3	8. 2
*10. 8. 9	12. 38	*20. 35. 1	5. 11
11. 4. 21	11. 29	*20. 35. 7	5. 4
*12. 2. 21	11. 7	*20. 35. 12	6. 20
12. 2. 28	6. 12	*20. 36. 2	6. 3
*13. 1. 42	11. 41	*20. 36. 3	6. 3
*13. 2. 16	7. 20; 12. 15	*20. 38. 4	7. 2
*13. 2. 18	3. 15	*20. 40. 1	4. 12
*13. 2. 20	12. 24	*20. 41. 3	2. 6; 4. 25
*13. 2. 21	12. 22-25	*20. 45. 1	1. 10
*13. 2. 22	12. 23	*20. 47. 4	7. 2
*13. 2. 35	12. 16	*20. 47. 13	7. 20; 12. 15
*13. 3. 9	7. 24	*20. 47. 15	3. 15
*14. 1. 3	11. 4	*20. 47. 17	12. 24
*14. 1. 4	11. 5	*20. 47. 18	12. 22-25
*14. 1. 21	3. 21	*20. 47. 19	12. 23
*14. 1. 22	1. 16	*20. 57. 10	6. 1
*14. 1. 37	10. 19	*20. 58. 1	6. 8
*14. 1. 61	12. 8	*20. 58. 2	6. 23
*14. 2. 2	4. 25	*20. 62. 5	7. 2
*14. 2. 3	10. 21	*20. 63. 4	4. 17
*14. 2. 38	3. 21	*20. 63. 5	5. 17
*18. 1. 5	10. 34	*20. 67. 3	6. 8
*18. 1. 9	5. 2	*20. 70. 3	4. 12
*18. 1. 11	4. 20	*20. 70. 12	6. 16
*18. 1. 15	6. 29	*20. 70. 13	6. 18
*18. 1. 16	11. 34	*29. 71. 8	1. 10
*18. 1. 23	3. 16	*20. 76. 1	6. 28
*18. 1. 30	6. 4	*20. 85. 1	7. 2
*18. 1. 44	11. 18	*20. 89. 7	5. 24
*18. 1. 49	10. 20	*20. 91. 7	5. 4
*18. 1. 51	4. 21	*20. 92. 3	6. 8
*18. 1. 53	12. 11	*20. 93. 5	7. 2
*18. 1. 58	11. 19	*20. 94. 6	5. 25
*18. 2. 19	9. 32	*20. 95. 2	3. 20
*18. 2. 33	12. 10	*20. 95. 3	1. 15
*18. 2. 54	7. 9	*20. 96. 12	6. 12
18. 3. 48	6. 14	*20. 96. 23	1. 17
18. 4. 69	2. 13	*20. 97. 2	5. 21
*19. 13. 2	1. 15	*20. 99. 1	10. 37
*19. 15. 4	7. 6	*20. 107. 9	11. 21
*20. 5. 6	3. 10	*20. 107. 14	12. 16
*20. 11. 1	4. 17	*20. 123. 1	4. 11
*20. 12. 17	5. 12	*20. 126. 1	1. 4
*20. 16. 8	10. 12	*20. 126. 9	6. 31
*20. 17. 5	5. 22	*20. 126. 11	11. 38
*20. 20. 7	6. 1	*20. 126. 12	11. 39
*20. 22. 6	6. 8	*20. 126. 13	12. 9
*20. 23. 3	4. 19	*20. 126. 21	12. 28
*20. 34. 1	3. 21; 10. 10		

Sāma Veda.

SV.	N.	SV.	N.
*1. 15	10. 8	*1. 468	11. 3
*1. 16	10. 36	*2. 39	11. 3
*1. 17	1. 20	*2. 76	3. 10
*1. 31	12. 15	*2. 99	3. 21
*1. 45	3. 21	*2. 146	7. 2
*1. 53	4. 14	*2. 196	11. 23
*1. 72	5. 10	*2. 200	4. 12
*1. 75	12. 17	*2. 262	2. 13
*1. 95	4. 19	*2. 265	2. 6; 4. 25
*1. 97	5. 7	*2. 293	10. 37
*1. 120	7. 2	*2. 348	5. 3
*1. 133	6. 14	*2. 375	7. 2
*1. 139	6. 10	*2. 522	4. 4
*1. 147	2. 6; 4. 25	*2. 523	4. 18
*1. 183	1. 10	*2. 609	6. 28
*1. 184	10. 35	*2. 652	5. 6
*1. 189	11. 26	*2. 669	6. 8
*1. 197	6. 24	*2. 670	6. 23
*1. 198	7. 2	*2. 688	6. 14
*1. 217	6. 17	*2. 691	4. 17
*1. 218	6. 21	*2. 693	5. 17
*1. 228	5. 12	*2. 694	5. 5
*1. 242	7. 2	*2. 710	7. 2
*1. 252	3. 20	*2. 720	7. 2
*1. 256	10. 37	*2. 723	5. 10
*1. 267	6. 8	*2. 757	6. 7
*1. 315	10. 9	*2. 762	5. 22
*1. 319	4. 3	*2. 781	6. 14
*1. 321	1. 7	*2. 813	6. 10
*1. 332	10. 28	*2. 827	6. 7
*1. 342	5. 5	*2. 841	6. 8
*1. 345	4. 4	*2. 857	5. 4
*1. 354	5. 3	*2. 939	10. 27
*1. 364	12. 21	*2. 949	1. 10
*1. 380	4. 24	*2. 971	6. 16
*1. 388	7. 2	*2. 975	5. 8
*1. 389	4. 17	*2. 976	5. 9
*1. 464	6. 12	*2. 984	1. 20
*1. 465	6. 8	*2. 1010	6. 24

Vājaneyi Saṃhitā.

VS.	N.	VS.	N.
*2. 24	6. 14	*3. 28	6. 10
*3. 24	3. 21	*3. 29	3. 21
*3. 26	5. 23	3. 48	5. 18

LIST OF QUOTATIONS

VS.	N.	VS.	N.
3. 61	3. 21; 5. 22	16. 54	1. 15
4. 1	1. 15	*17. 17	10. 26
4. 19	5. 5	*17. 22	10. 27
4. 22	6. 7	*17. 26	10. 26
*4. 25	6. 12	*17. 28	6. 15
5. 4	8. 2	*17. 33	1. 15
5. 5	4. 17	*17. 44	6. 12; 9. 33
*5. 20	1. 20	*17. 89	7. 17
5. 42	1. 15	18. 40	2. 6
*6. 3	2. 7	*18. 69	6. 1
6. 15	1. 15	*18. 70	7. 2
*6. 23	11. 23	*18. 71	1. 20
7. 1	5. 6	*19. 49	11. 18
*7. 12	3. 16	*19. 50	11. 19
*7. 16	10. 39	*19. 55	4. 21
*7. 32	6. 14	*19. 65	1. 4
*7. 33	12. 40	20. 18	5. 18
*7. 38	4. 8	*20. 84	11. 26
*7. 39	6. 16, 17	*20. 86	11. 27
*7. 41	7. 20; 12. 15	*21. 10	12. 44
*8. 14	6. 14	21. 43	4. 3
8. 18	6. 7; 12. 42	*23. 1	10. 23
8. 20	4. 25	*23. 65	10. 43
8. 27	5. 18	*25. 10	10. 23
*8. 40	3. 15	*25. 14	4. 19
*8. 41	7. 21; 12. 15	*25. 15	12. 39
*8. 42	6. 24	*25. 23	1. 15; 4. 23
*8. 44	7. 2	*25. 24	9. 3
*9. 14	2. 28	*25. 30	6. 22
*9. 16	12. 44	*26. 7	7. 22, 23
*10. 16	3. 5	*26. 25	11. 3
*10. 20	10. 43	*27. 20	6. 21
*11. 24	3. 20	28. 5	4. 18
*11. 27	6. 1; 13. 1	28. 16	4. 17; 9. 43
*11. 50	9. 27	29. 1	3. 20
*12. 3	12. 13	*29. 13	4. 13
*12. 12	2. 13	*29. 18	6. 8
*12. 18	4. 24	*29. 21	4. 13
*12. 42	3. 20	*29. 25	8. 5
12. 53	5. 5	*29. 26	8. 6
*12. 68	5. 28	*29. 27	8. 7
*12. 75	9. 28	*29. 28	8. 8
*12. 77	6. 3	*29. 29	8. 9
*12. 85	3. 15	*29. 30	8. 10
*13. 3	1. 7	*29. 31	8. 11
*13. 4	10. 23	*29. 32	8. 12
*13. 9	6. 12	*29. 33	8. 13
*15. 32	3. 21	*29. 34	8. 14
*15. 47	6. 8	*29. 35	8. 17
16. 51	5. 22	*29. 36	8. 21

OCCURRING IN THE *NIRUKTA*

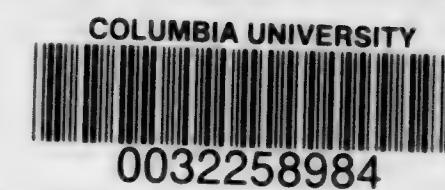
VS.	N.	VS.	N.
*29. 39	9. 17	*33. 44	5. 28
*29. 40	9. 18	*33. 47	12. 40
*29. 41	9. 40	*33. 92	7. 23
*29. 42	9. 14	*34. 7	9. 25
*29. 43	9. 16	*34. 8	11. 30
*29. 48	2. 5; 9. 19	*34. 10	11. 32
*29. 51	9. 15	*34. 33	12. 6
29. 52	2. 5; 9. 12	*34. 35	12. 14
*29. 55	9. 13	34. 42	12. 18
*31. 16	12. 41	*34. 53	12. 33
*33. 13	1. 17	*34. 54	12. 36
*33. 23	11. 9	*34. 55	12. 37
*33. 31	12. 15	*35. 7	11. 7
*33. 32	12. 22-25	*35. 21	9. 32
*33. 37	4. 11	36. 14	9. 27
*33. 41	6. 8		

PRINTED IN ENGLAND
AT THE OXFORD UNIVERSITY PRESS
BY FREDERICK HALL

This book is due on the date indicated below, or at the expiration of a definite period after the date of borrowing, as provided by the library rules or by special arrangement with the Librarian in charge.

[illegible]

C28 (546) M25

Butler

1890

V51

Vol. 2

2890

V51

Vol. 2

Sarup

The Nighantu--The Nirukta

SEP 2 5 1951

SEP 2 5 1951
JAN 7 1957
R. Cooper
Remun
L. Harsh - Chandra
S. ...

JAN 7

195

2. Harish - Chandra

Summ.

MAR 14 1929

VOLUME 3

INDICES AND APPENDICES
TO
THE NIRUKTA
LAKSHMAN SARUP.

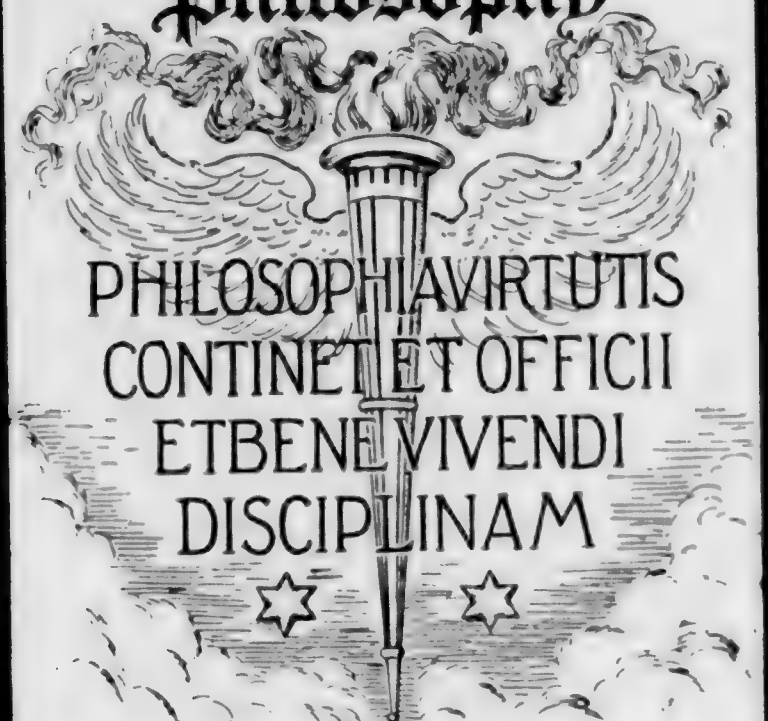
PUBLISHED BY
The University of The Punjab
LAHORE.
1920

D890

V51

Butler Library of
Philosophy

3

Columbia University

INDICES AND APPENDICES

To

THE NIRUKTA

WITH AN INTRODUCTION

BY

LAKSHMAN SARUP, M.A. (PANJ.), D. Phil. (OXON.),

*University Professor of Sanskrit Literature, at the University
of the Panjab, Lahore.*

PUBLISHED BY

THE UNIVERSITY OF THE PANJAB
LAHORE

1929

Butler
20-37881 (cont)

D 890
V 51

v. 3

Printed by K. Mitra at
The Indian Press, Ltd., Allahabad.

निघण्टुनिगमनिरुक्तकोश- निर्वचनानुक्रमणिकादि- विविधपरिशिष्टानि ।

पञ्चनदीयविश्वविद्यालयसंस्कृतसाहित्याध्यापकेन

लक्ष्मणस्वरूप, एम० ए० (पञ्जाब),

डी० फिल० (ऑक्सफोर्ड), इत्येतेन विरचितानि ।

तानि च

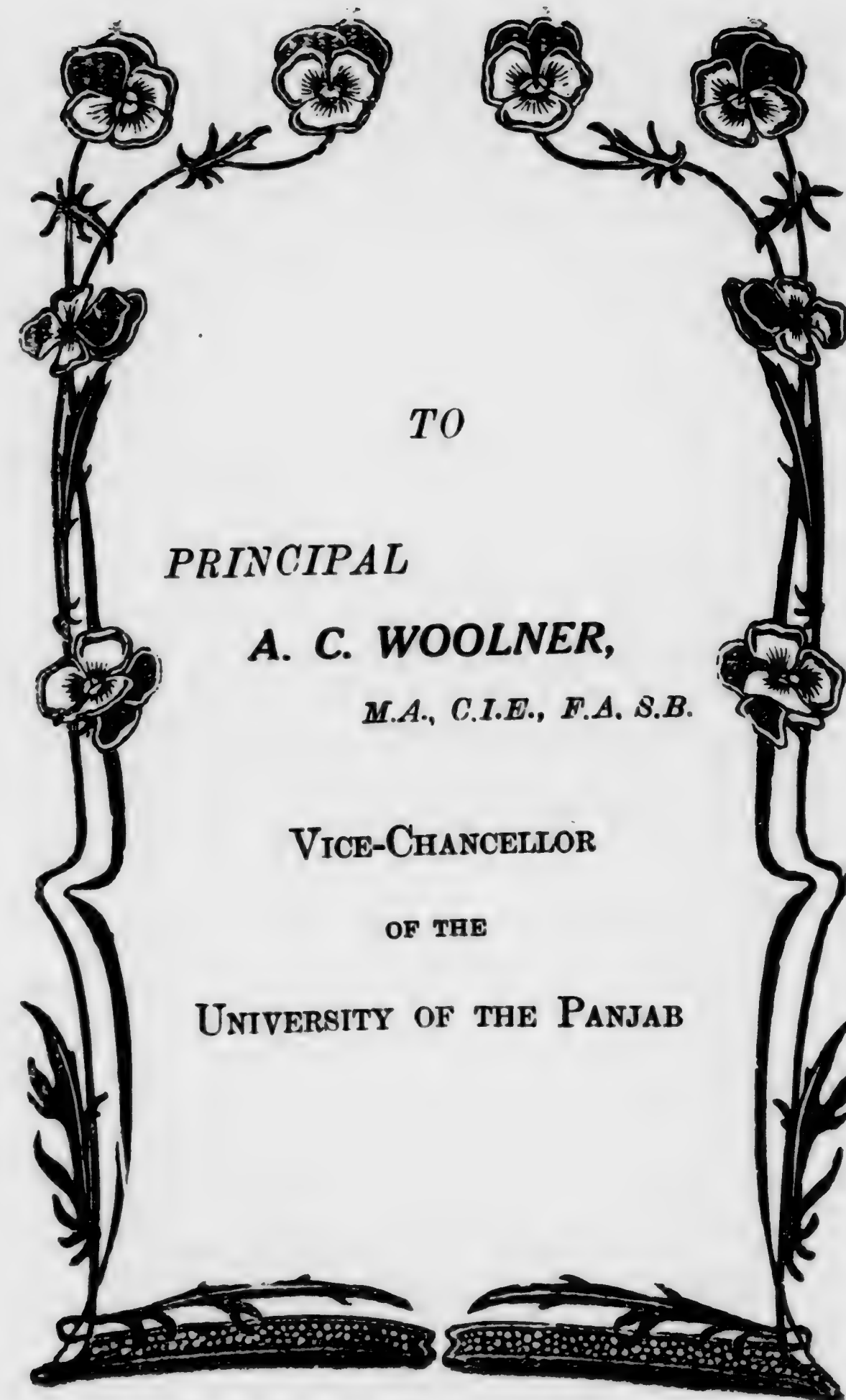
पञ्चनदीयविश्वविद्यालयाध्यक्षैः

प्रकाशितानि ।

१९२६

विषयानुक्रमणिका

१. उपोद्घातः	१-७६
२. निघण्टुकोशः	३-३७
३. निरुक्तस्थनिगमकोशः	४१-१२२
४. निरुक्तकोशः	१२५-२६८
५. निर्वचनसूची	२७१-२८०
६. ऋग्वेदभाष्ये सायणोद्घृतनिरुक्तसंदर्भाः	२८३-३२५
७. निघण्टुटीकायां देवराजयज्वोद्घृतनिरुक्तसंदर्भाः	३२६-३३२
८. ऋग्वेदभाष्ये वेङ्कटमाधवोद्घृतनिरुक्तसंदर्भाः	३३५-३४२
९. ऋग्वेदभाष्ये उद्गीथोद्घृतनिघण्टुनिरुक्तसंदर्भाः	३४५-३४८
१०. वाजसनेयिसंहिताभाष्ये उचटोद्घृतनिघण्टुनिरुक्तसंदर्भाः	३५१-३६०
११. मनुस्मृतिभाष्ये भट्टमेधातिथ्युद्घृतनिरुक्तसंदर्भाः	३६३
१२. बौधायनधर्मसूत्रभाष्ये गोविन्दस्वाम्युद्घृतनिरुक्तसंदर्भाः	३६३
१३. निरुक्ते यास्कोद्घृतसंहिताब्राह्मणादेसंदर्भाः	३६७-३८२
१४. अज्ञातमूलोद्घृतसंदर्भाः	३८२-३८३
१५. शुद्धिपत्रम्	३८४

TO

PRINCIPAL

A. C. WOOLNER,

M.A., C.I.E., F.A. S.B.

VICE-CHANCELLOR

OF THE

UNIVERSITY OF THE PANJAB

CONTENTS

I. Introduction	1—76
1 Index to the <i>Nighaṇṭu</i>	1
2 Index of quoted words	1
3 Index of the <i>Nirukta</i>	2
4 List of Etymologies	3
5 Quotations of Yāska by Sāyaṇa	6
6 Quotations of Yāska by Devarāja	7
7 Devarāja's Introductory remarks :	
(a) Text	8
(b) English Translation	10
8 Authors Quoted by Devarāja	14
9 Kṣīrasvāmin, the commentator of the <i>Amara-</i> <i>kośa</i>	19
10 Kṣīrasvāmin, Different from Kṣīra of Kalhaṇa	21
11 Date of Kṣīrasvāmin	24
12 Date of Vardhamāna, author of the <i>Gaṇarat-</i> <i>namahodadhi</i>	25
13 Date of Sarvānanda, commentator of the <i>Amarakośa</i>	26
14 Date of Skandasvāmin	27,30
15 Date of Harisvāmin, the commentator of the <i>Satapatha Brāhmaṇa</i>	29
16 Date of Mādhava, son of Veṅkaṭa	30
17 Date of Bharatasvāmin	35
18 Date of Bhaṭṭa Bhāskara Miśra	35
19 Date of Bhavasvāmin	36
20 Date of Udgītha and Nārāyaṇa	36
21 Date of Haradatta Miśra	37
22 Commentary of Mādhava, son of Veṅkaṭa	39
23 Colophons of the commentary of Mādhava, son of Veṅkaṭa	41
24 Synopsis of Colophons	55
25 Genealogical Table of Mādhava, son of Veṅkaṭa	58
26 Authors and works quoted by Mādhava, son of Veṅkaṭa	59
27 Extracts from the Introductory remarks of Mādhava, son of Veṅkaṭa	62

28	Character of the commentary of Mādhava, son of Venkaṭa	70
29	Passages of the <i>Nirukta</i> , quoted by Udgitha	71
30	Date of Uvaṭa	71
31	Date of Mahidhara	73
32	Date of Medhātithi	74
33	Date of Govindasvāmin	75
34	Unbroken tradition of Vedic Exegesis	75
35	Acknowledgment of help	76
II	Index to the <i>Nighaṇṭu</i>	3-37
III	Index to the quoted passages occurring in the <i>Nirukta</i>	41-122
IV	Index Verborum to the <i>Nirukta</i>	125-268
V	A list of Etymologies of the <i>Nirukta</i>	271-290
VI	Passages of the <i>Nirukta</i> , quoted by Sāyaṇa in his commentary on the <i>Ṛgveda</i>	293-325
VII	Passages of the <i>Nirukta</i> , quoted by Devarāja Yajvan in his commentary on the <i>Ni- ghaṇṭu</i>	329-332
VIII	Passages of the <i>Nirukta</i> , quoted by Venkaṭa Mādhava in his commentary on the <i>Ṛgveda</i>	335-342
IX	Passages of the <i>Nighaṇṭu</i> and the <i>Nirukta</i> , quoted by Udgitha in his commentary on the <i>Ṛgveda</i>	345-348
X	Passages of the <i>Nighaṇṭu</i> and the <i>Nirukta</i> quoted by Uvaṭa in his commentary on the <i>Vājasaneyi Samhitā</i>	351-360
XI	Passages of the <i>Nirukta</i> , quoted by Bhaṭṭa Medhātithi in his commentary on the <i>Manusmṛti</i>	363
XII	Passages of the <i>Nirukta</i> , quoted by Govinda- svāmin in his commentary on the <i>Bau- dhāyanadharmasūtra</i>	363
XIII	A list of quotations, occurring in the <i>Nirukta</i>	367-392
XIV	A list of Untraced quotations, occurring in the <i>Nirukta</i>	392-393
XV	Additions and corrections	394

INTRODUCTION

INDEX TO THE NIGHAṆṬU

The *Nirukta*, according to the orthodox tradition of literary India, is one of the most important auxiliary treatise for the study of the *Veda*, being a *Vedāṅga*, 'limb of the *Veda*.' It is nevertheless not an independent work, as it is a commentary on an earlier work, called the *Nighaṇṭu*, a Vedic vocabulary compiled by generations of seers, to facilitate the study of the *Veda*. The *Nirukta*, though a commentary only, has, like the commentary of Śrī Śaṅkarācārya on the *Vedānta Sūtras* and like Vijñāneśvara's celebrated *Mitākṣarā* on the *Yājñavalkyasmṛti*, superseded the original text and assumed the character of an independent work.

This commentary is now more important than its original. It has nevertheless a basis, the *Nighaṇṭu*, which forms a unit by itself and has a separate entity of its own. I have therefore prepared a separate index for the *Nighaṇṭu*. To the words of the *Nighaṇṭu*, I have attributed the meaning assigned to them in that work itself, e.g., गति । गन्ति । जङ्गन्ति । अगन् । अजगन् । जिगति । जगायात् । (Ngh. II. 14) are shown to mean 'to go,' irrespective of the number, tense, or mood, because that is the meaning assigned to these words in the *Nighaṇṭu*. It is incumbent on one to faithfully preserve the meaning of the original without any change or modification.

INDEX OF QUOTED WORDS

Yāska has quoted a good many passages from the *Samhitās*, *Bṛāhmaṇas*, and other earlier works of Vedic literature. From the chronological point of view, these

works are anterior to Yāska. From the philological point of view, they represent an earlier and different phase of Sanskrit language as compared with that of Yāska. I have therefore prepared a separate index for the quoted passages of the *Nirukta*. The form, in which a word actually occurs in a quotation, is invariably preserved, and the meaning, assigned to it, gives indication of the case-inflection in the case of nouns and of number, person, tense or mood in the case of verbs. Whenever the meaning of a particular word does not give any indication of case-inflection, abbreviated name of the case itself is used, *e.g.*, see जलतिकर्मणः, p. 182. Further I have parsed, *i.e.*, described the grammatical structure of such verbal forms, as are in my opinion somewhat difficult, see, *e.g.*, कृण्वन् on p. 64, गनीगन्ति on p. 65, गाव् on p. 66, घसत् on p. 67, चिकित्ते on p. 68, ददाशः on p. 74, दधिद्योत् दिदिङ्दि on p. 75 and so on. Again, the source of the word quoted is also indicated, *e.g.*, the letters (AV.) put after the word दद्यात् on p. 74 mean that this word occurs in a quotation of the *Atharvaveda*. Similarly, the letters (KS.) after दिधिषो on p. 75, show that the word occurs in a passage of the *Kāṭhaka-Saṃhitā*. The letters (UQ.) refer to an untraced quotation. Words whose source is not indicated by any additional letters belong to the *Rgveda*. Words of the *Rgveda* being left unspecified, it will be clear that letters, describing the source, are put after such words only as do not occur in the quotations of the *Rgveda*.

INDEX OF THE NIRUKTA

Index Verborum to the *Nirukta* is confined to the work of Yāska himself. One could thus see at a glance, what proportionate part of the *Nirukta* is written by Yāska. All extraneous matter, in the form of quotations, is rigidly excluded. From the chronological point of view, it contains matter, which can be assigned to one and the same period of time. From the philological point of view, it is confined to a

homogeneous linguistic stratum, which represents a particular phase in the history of Sanskrit language, *i.e.*, the beginning of the classical stage. The basis of the Index Verborum is the contribution of Yāska except such words of his commentary as are directly borrowed from the quoted passages. An example will make this statement clear. In N. 12. 13, the words कविः । भद्रं । उपसः । occur in the commentary of Yāska. They are nevertheless not included in the Index Verborum because these words are merely repeated from the quoted passage, and are not Yāska's own. Such words will be found in the Index to the quoted passages of the *Nirukta* and not in the Index Verborum.

As in the case of the index of the quoted passages, the meaning assigned to a particular word gives indication of case-inflection in the case of nouns and of number, person, tense, or mood in the case of verbal forms. Grammatical structure of difficult verbal forms is described. Sometimes the abbreviated name of the case is used to denote the inflection when it was not conveyed by the meaning, see *e.g.*, आध्वर्यवे, p. 150.

LIST OF ETYMOLOGIES

In the list of etymologies, it was thought unnecessary to add the meanings of words again as they are already given in Indices nos. 2 and 3.

I may mention in this connection, that the work of Professor H. Sköld, *The Nirukta, Its Place in Old Indian Literature, Its Etymologies*, which reached me at a time when the greater part of my own list had been printed, gives an exhaustive list of etymologies of the *Nirukta*. My list is prepared on such a different plan that I should have printed it, even if his work had come into my hands before my list was sent to the press. The etymologies of the *Nirukta*, which fill in 182 pages in the work of Professor Sköld, barely cover 20 pages in the present work. Professor Sköld has in all cases

quoted Yāska's etymological explanation while I merely mention the root with additional prepositions. It is unnecessary for me to quote Yāska's words as the present work is an index to my edition of the Sanskrit text of the *Nirukta*. My list shows at a glance how Yāska derived any particular word without repeating his phraseology.

Professor Sköld has included cases where no etymology is given, e.g., p. 199 :—*arbhake avṛddhe* 4. 15. Yāska does not derive *arbhakam* from *a+* *viṛdh* as stated. He is merely giving the meaning of the word. If any derivation is intended, it is contained in 3. 20 :—*अर्भकमवृद्धं भवति* । Again on p. 200 the words *avīra* and *asvājanī* are included in the list, Yāska's remarks being :—*अवीरामिव अवलामिव । अश्वा-जनी कशेत्याहुः*. Both these words are merely paraphrased. No derivation is, in either case, intended. Similar cases are *āṇḍa* on p. 204, *indrāṇī* on p. 211, *Kanīnaka* on p. 226, *canah* on p. 244 and so on. Further the forms of roots as recorded in the *Dhātupāṭha* and acknowledged as correct by Indian grammarians are not given, e.g., *√ojāy* on p. 224 should be *√oj*, *√dhā* 'to suck' on pp. 224, 269 should be *√dhe*; *√pūy* 'to stink' on pp. 227 and 235 should be *√pū*, *√khaṇḍay* on p. 238 should be *√khaṇḍ*, *√gaṇay* on the same page should be *√gaṇ*, *√gā* 'to sing' on p. 240 should be *√gai*, *√dā* 'to cut' on p. 261 should be *√do*, *√dīv* 'to play at dice' should be *√div*, *√pyā* 'to swell' on p. 277 should be *√pyāy* or *√pyai*, *√trā* 'to protect' on p. 282 should be *√trai*, *√pālay* on p. 286 should be *√pāl* and so on. The roots *जृ* 'to grow old,' p. 227, *कृ* 'to scatter' on p. 228, *गृ* on pp. 240, 242; *दृ* and *पृ* on p. 283 are written with a short *ऋ*, in which form these roots do not exist. This could have been avoided if he had consulted the *Dhātupāṭha* or even the dictionary of Monier-Williams.

It is true that certain roots are often written in the slightly different philological forms adopted by European grammarians, for example, *vide* Petersburg Dictionary, *gā* (*gai*), Macdonell, *Vedic Grammar Index*, *gā*, *dhā*; Whitney, *Sanskrit*

Grammar, etc., etc. And there could be no objection to a particular form of a root, adopted by Professor Sköld, had he proposed to give his own independent etymology. But he sets out to give the derivations of Yāska, who would not have recognised the form of the roots accepted by European Linguists of the 20th century A.D. In a list of the etymologies of the *Nirukta*, the only appropriate form of a root would be the form recorded in the *Dhātupāṭha* attributed to Pāṇini.

Moreover modern European Linguists are not consistent in giving a particular philological form to a root, e.g., the root is written as *दीव्* in Macdonell's *Vedic Grammar for Students*, p. 390, while it is written as *दिव्* in his *A Sanskrit Grammar for Beginners*, p. 203. Further a particular philological form of a root is not unanimously acknowledged, as different grammarians write the one and the same root in different forms, e.g., Whitney adopts in his *A Sanskrit Grammar* (Leipzig, 1889) the following forms :—*हृ* 'scatter,' p. 526, *गृ* 'swallow,' p. 526, *जृ* 'grow old,' p. 528, *वृ* 'fill,' p. 532. On the other hand, Professor Macdonell writes these roots as follows :—*कृ* Skt. Gr., p. 199; Ved. Gr., p. 376; *गृ* Ved. Gr., p. 380; *जृ* Skt. Gr., p. 202, Ved. Gr., p. 384; *पृ* Skt. Gr., p. 206; Ved. Gr., p. 399. He thus agrees with the author of the DP. As Professor Macdonell is a much later writer than Whitney, the tendency of modern European grammarians seems to have reverted in favour of the philological form adopted by ancient Indian grammarians as recorded in the *Dhātupāṭha*. As far as the roots *कृ*, *गृ*, etc., are concerned, the latest grammarian, i.e., Professor Macdonell should have been followed.

Again one and the same etymology is given several times, e.g., see the etymology of *Kusika* on p. 233. No. 1 is identical with no. 3. The word *Kusika* is derived in two ways only by Yāska and not in three as stated by Professor Sköld.

On the one hand Professor Sköld includes in his list words which are merely paraphrased by Yāska with a view

to explain their meaning only but which are not derived by him, and on the other, several words whose derivations are indicated or actually given by Yāska, are omitted. A few examples of words included in the list by Prof. Sköld although not derived by Yāska, are the following:—*divyā* on p. 261, *nasanta* on p. 271, *padbbhiḥ* on p. 275, *paṇi* on p. 276, and so on. A few cases of omitted etymologies are the following:—*निपाता*: from *न* with *नि* N. 1. 4, *ज्योति*: from *जु* N. 2. 1, *तर्कु* from *कृ* N. 2. 1, *घन*: from *ह* N. 2. 1, *गाध*: from *गाह* N. 2. 2, *ओघ*: from *वह* N. 2. 2, *गरुयम्* from *गृ* N. 6. 17, *कण*: from *कण* N. 6. 30, *चित्रम्* from *चि* N. 12. 6, and so on. This list of omitted etymologies is by no means exhaustive. There are several other cases which can be noted on comparing my list with that of Professor Sköld.

QUOTATIONS OF YĀSKA BY SĀYAṆA

After the index of etymologies, I have added a list of passages of the *Nirukta*, quoted by Sāyaṇa in his commentary on the *Rgveda*. This will show the extent to which Sāyaṇa is indebted to Yāska for the interpretation of the *Rgveda* and can also be utilised for a critical edition of the *Nirukta* for it throws some light on the problem of textual criticism of the *Nirukta*. By the time of Sāyaṇa, the first thirteen sections of Chapter XIII had been added to, and were recognised as an integral part of, the *Nirukta* of Yāska. This statement is supported by the following remark of Sāyaṇa:—तद् व्याख्यानं च समान्नायः समाज्ञात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमुच्यते ।

The words *तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति* which Sāyaṇa holds to be the last words of the *Nirukta* occur at the end of the thirteenth section of the thirteenth chapter. It is also clear that the first thirteen sections of the thirteenth chapter formed a part of the twelfth chapter and had not been constituted into a separate thirteenth chapter, for Sāyaṇa expressly mentions

twelve chapters only. In Sāyaṇa's time the words *तस्यास्तस्या*, etc., must have been the last words of the twelfth chapter of the *Nirukta*. It appears however that the subject-matter of these thirteen sections as known to Sāyaṇa was not absolutely identical with their present form, for Sāyaṇa quotes the following passage: अत्र द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारवित्यादि निरुक्ते गतमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानमनुसन्धेयम्¹ which occurs in the *Nirukta* in XIII. 42 = XIV. 29. How could Sāyaṇa quote a line from XIII. 42 when in his time only the first thirteen sections were known to exist? As this is the only quotation from the second pariśiṣṭa of the *Nirukta* in Sāyaṇa's commentary of the *Rgveda*, two hypotheses are possible:—(1) either this stanza Rv. I. 164. 20 with its explanation was included in the first thirteen sections of the thirteenth chapter, (2) or the commentary of Sāyaṇa has been tampered with a view to give authenticity to the later sections of the thirteenth chapter of the *Nirukta*.

QUOTATIONS OF YĀSKA BY DEVARĀJA

Then follows a list of passages of the *Nirukta* preserved as quotation by Devarāja Yajvan in his commentary on the *Nighaṇṭu*. Devarāja is anterior² to both Sāyaṇa and Durga,—the commentator of the *Nirukta*,—the former's quotations carry therefore the history of the text of the *Nirukta* to a period earlier than that of Sāyaṇa and Durga.

Devarāja has cited quotations not only from the *Nirukta* but from quite a large number of authors. As the work of several such authors has disappeared, the commentary of Devarāja has acquired an additional importance. In several cases the passages preserved by Devarāja are the only surviving fragments of works which are now lost, the value of the

¹ Rv. I. 164. 20, Max Müller's 2 ed., i, 704.

² See my Preface to Sanskrit Text of the *Nirukta*, pp. 25—28.

commentary of Devarāja is therefore great. Apart from these quotations, his introductory remarks are very important and constitute a landmark in the chronology of Vedic exegesists. As Bāṇa's introduction to the *Harṣacaritam* gives a definite starting point for computing dates of Sanskrit poets and dramatists so Devarāja's introductory statement supplies definite data with regard to the period of various commentators of the Vedas. On account of the valuable information supplied by this part of Devarāja's commentary, I have prepared an English translation¹ and add it here for the convenience of scholars.

DEVARĀJA'S INTRODUCTORY REMARKS

TEXT

The text of the commentary of Devarāja Yajvan as edited in the Bib. Ind. Series is corrupt and cannot be regarded as a trustworthy basis for a critical study. In the introductory stanza No. 2, the fourth verse is almost unintelligible: *anena* is obscure, *ca* is redundant if *āmnāyam* is construed as an object of *abhi-ṣṭuvānaḥ* which again is left without an object if *āmnāyam* is taken as an object of *avāpa*. In stanza three the form *hṛt-tamasah* is inexplicable and the metre in *a* has one mātrā too many. It is surprising that an eminent scholar like Sāmaśrami, the editor of the commentary, failed to notice the incorrect metre and allowed meaningless form like *hṛt-tamasah* to pass. I have collated a MS. of Devarāja's commentary No. 5679a in the library of the University of the Panjab and also the extract given by Burnell in his catalogue of MSS. in the Tanjore Palace Library. The text of the two introductory stanzas is really free from ambiguity and obscurity. The variants are the following:—

II. *d*:—अनेन नाम्ना यमभिष्टुवानः ॥

¹ This part of Devarāja's commentary is translated into English for the first time. A summary however was given by Roth, see pp. xlix ff.

III. *a-b*:—प्रणमामि यास्कभास्करमाहुत्तमसः प्रकाशितपदार्थाः ।

5*b*:—बन्दे नैरुक्तविद्वत्किकपमुपनिषद्द्वलीयासुपपन्नम् ।

5*c*:—० अवनिसुखरप्रक्रियानुक्रियायै

The first five stanzas are missing in Burnell.

6*a*:—यज्वा रङ्गेशपुरीपर्यंतग्रामवास्तव्यः agrees with Burnell.

2nd line:—वित्रिविधं for त्रिविधं । परिपठितानि for पठितानि ।

3rd line:—दर्शितानि निगमानि च; also Burnell.

4th line:—एकचस्वारिंशं शतत्रयाधिकं सहस्रं । रिंशच्छत...धिकं सहस्रं B.

6th line:—तथापि

P. 3, last line:—प्रतिपदं B for प्रतिपद

P. 4, 1st line:—Add च after पदानां

P. 4, 2nd line:—स्कन्दस्वामिना कृतव्याख्यानानां प्रक्रियायामुन्मील-यितव्यं । also Burnell.

P. 4, 3rd line:—बहवस्त्रुस्त्रु च । बहु वस्तु च, Burnell.

P. 4, line 9:—Burnell adds न after चिन्हं

P. 4, line 10:—Burnell reads विच्छेदात् for अविच्छेदात्

P. 4, line 12:—आख्यातानुक्रमेण . . . निर्वचनानुक्रमण्या

P. 4, line 12:—Burnell omits स्वरानुक्रमण्या: and reads निर्वचनानुक्रमण्या

P. 4, line 14:—बहुदेशसमानीतबहुकोश; also Burnell.

P. 4, line 16:—भवस्वामिगुहदेव...माधदेव...उवट भवस्वामि-गुहदेव . . . माधवदेवऊवट . . . B.

P. 4, line 18:—तद्वृत्तिरीर . . . चार्थादिकृतनिघण्टुव्याख्या; also Burnell.

P. 5, line 1:—निखिलपद illegible निखिल पदराजीरच 1B.

P. 5, line 2:—Burnell reads तत्र दृष्टानां तद् ग्रन्थश्च ततश्च निर्वचनमुपादाय

P. 5, line 3:—चेद् तद्वल्लिख्यते

P. 5, line 8:—पदानां च बहुवेदविद्भिर्निगमा अन्वेण्याः । also Burnell.

Burnell's MS. belongs to the 18th century. See, A Classified Index to the Skt. MSS. in the Palace at Tanjore, Part I, pp. 2-3, by A. C. Burnell.

ENGLISH TRANSLATION

"I adore the illustrious¹ God, with a face of an elephant, who haunts the woods of revealed scriptures² and who is a lion on account of killing elephants in the form of demons intoxicated by wine.³ (1) ⁴

Salutations to the God named Śipiviṣṭa,⁵ the lord of the three worlds. Praising him with this name in⁶ various sacrifices, Yāska obtained the stability of the Veda,⁷ i.e., the science of etymology. (2)

I salute Yāska, whose speech⁸ dispelled darkness,⁹ illu-

¹ Construing *mahas* in the *acc. sing.* It can also be interpreted as a genitive *tat-puruṣa* compound, i.e., *mahasām trayi*, etc., but the meaning in that case will be rather forced.

² Lit. 'the end of the triple scriptures, RV., SV., YV., i.e., the Upaniṣads or the system of philosophy known as *Vedānta*.

³ In the epic and the Paurāṇic mythology, Gaṇeśa seldom fights demons and never kills or conquers any. The word *madāla* cannot be a proper noun as no demon or demons of that name exist in Indian mythology. 'Intoxicated by wine' can be the only possible meaning.

⁴ The poet attributes to the God, diametrically opposite conceptions, i.e., he is conceived as being an elephant and a lion at the same time.

⁵ *Śipiviṣṭa* is explained by Yāska as a name of Viṣṇu and by Amarakośa as a name of Maheśvara, i.e., Śiva. If we take the latter interpretation, the difficulty arises with the epithet 'Lord of the three worlds,' which epithet is particularly associated with Viṣṇu on account of his taking three steps. If we accept Yāska's interpretation, homage to Viṣṇu is not in harmony with the preceding panegyric to Śiva's son, Gaṇeśa, unless we assume that Devarāja was eclectic in his religious worship.

⁶ It is suggested that the locative is used in the sense of the accusative (see Pa. II. 3.36) meaning 'for the success of various sacrifices,' but it is quite unnecessary to go so far.

⁷ Another interpretation will be to construe the line as a *dvandva* compound, i.e., *निरुक्तविद्या च निगमश्च तयोः प्रतिष्ठा ताम्* 'the glory of *Veda* and the science of etymology.'

⁸ There is a pun on the word *gāvaḥ* which means rays and speech.

⁹ Reading *आहुततमसः* ।

mined¹ the meaning of words and unfolded the triple scriptures in a clear manner as the rays of the sun drive away darkness, illumine objects and display the three worlds. (3)

Obeisance to my grandfather Devarāja Yajvan, who resembled the lord of speech in eloquence and the sages Vaśiṣṭha and others in austerities. (4)

Reverence to my noble father Yajñeśvara, the preceptor of grammarians, a scholar of equal mastery both in the RV. and the YV. He introduced regular arrangement (*krama*) in the commentary of etymological explanation, the supporting-tree (*upa-ghnam*) of the creepers (in the form) of Upaniṣads. He was a lover of sacrifices, with a view to reproduce the procedure, causing happiness to the world. He had his darkness dispelled by the rays of the sun of knowledge. (5)

Devarāja Yajvan, a resident of village Paryanta, near the city of Raṅgeśa, here writes the etymological explanation of the Book of Synonyms. (6)

Doctor (*भगवता*) Yāska explained the traditional list of words beginning with 'gau' and ending with 'Devapatnī,'—the list which has three folds in the form of Books of Synonyms, Homonyms, and Deities. He gave etymological explanation of each and every word of the Books of Homonyms and Deities and illustrated (their meaning) with Vedic quotations. With regard to the words of the Book of Synonyms, beginning with 'gau' and ending with *apāre*,—totalling 1,341 words—he gave a general explanation as 'the following are the synonyms of this being,' derived a few and illustrated fewer still with Vedic quotations. Being afraid of the bulk of his work, he ignored the rest as being easily derivable by intelligent persons, following the general principles of etymology, propounded by him. Skandasvāmin followed his etymological explanation.

With reference to this, 'following six synonyms *svaḥ*, etc., are common to heaven and the sun,' 'the twelve words

¹ Reading *प्रकाशितपदार्थाः* ।

idam, etc., are synonyms of difference through a variety of similes,' and 'the twenty-six synonyms, *prapitve*, *abhīke*, etc.,' were explained in their order by the commentator Yāska, as detailed explanation was necessary. This explanation was further amplified by Skandasvāmin. But the form of words, which were not explained in their order and whose meanings were not illustrated with Vedic quotations, could be ascertained, only from a (critical) investigation, a study which in the Iron Age, had its tradition broken. Hence the MSS. (of the list of words) were the sole guide. Some MSS. had, through the negligence of the scribes, a few words more, others a few less, while in others, some words were omitted and new ones were substituted, syllables in some cases being transposed. The MSS. were thus confused, and unreliable, and failing any regular commentary explaining each and every word and illustrating (the meaning) with Vedic quotations, the Book of Synonyms had almost fallen into disuse.

I have therefore laboured to correct the text and to give the etymological explanation together with illustrative Vedic quotations for each and every word in its order in the list with a view to facilitate the study for beginners. And the meaning should be unfolded by following the method of the commentator (Yāska) in deriving the words of the Books of Homonyms and Deities of the list of three books mentioned before and the words *svar*, etc., which were further explained by Skandasvāmin. Our endeavour is mostly to unfold that meaning within the etymological explanation of the Book of Synonyms.

This is not done according to our judgment. The commentator (Yāska) has derived, here and there with reference to context in Vedic passages, three hundred and fifty words occurring in the list of synonyms. Skandasvāmin has, in his explanation of Vedic quotations, added another two hundred words. In order to distinguish the words of the *Nighaṇṭu* from other words, he (Skandasvāmin) put a certain mark on

them—their text was consequently corrected then and there. The text of other words (left out by Skandasvāmin) has been corrected from (1) a collation of many MSS. brought from various parts of the country, (2) a critical examination of indices of nouns, verbs, accent, particles and prepositions, contained in the commentary of Mādhava, son of Śrī Veṅkaṭācārya, as well as several perusals of the commentary itself and (3) also from the unbroken tradition of the study of the *Nighaṇṭu* in our family. The etymological explanation is given after a profound study of the *Nirukta*, Skandasvāmin's commentary on the *Nirukta*, the commentaries on *Vedas* by Skandasvāmin, Bhavasvāmin, Guhadeva, Śrīnivāsa, Mādhavadeva, Uvaṭa, Bhaṭṭa Bhāskaramiśra, Bharatasvāmin, etc., grammar of Pāṇini, especially the *Uṇādisūtras* with its commentary, commentaries on the *Nighaṇṭu* by Kṣīrasvāmin, Anantācārya, etc., grammar of Bhojarāja, and the grammatical forms of all words by Kamalanayana. With regard to the words explained by us and which also occur in these several commentaries, the etymological explanation found therein was adopted if it suited our context. If it did not suit our context, it was modified accordingly. The etymological explanation of other words (not so found in previous commentaries) is based on the general principles of derivation, as propounded by the author of *Nirukta*.

Vedic passages are quoted as they are found in the Vedic texts, studied by scholars of the Deccan after a careful examination of their commentaries. Quotations for words, to which no Vedic passages are assigned, are to be discovered.

Thus we have explained and illustrated each and every word to the best of our judgment. Scholars should critically examine them and bear them in mind as the mutterings of a parrot.

Devarāja does not content himself with a mere mention of the name of his predecessors but actually quotes from their works and has thus preserved passages from several now lost commentaries. The following list gives the names of the

authors quoted by Devarāja and also shows the frequency with which they are quoted.

AUTHORS QUOTED BY DEVARĀJA YAJVAN

- अमरसिंह : pp. 76, 90, 198.
 अष्टादशाध्याय : p. 39.
 आचार्याः p. 77.
 आग्नेयः p. 26.
 आपर्वणी श्रुति : p. 99.
 आश्वलायनः p. 93.
 उक्तम् pp. 70, 121.
 उक्तिः p. 62.
 उणादिवृत्तिः pp. 106, 171.
 उपनिषद् pp. 8, 114.
 उवटः pp. 20, 35, 129, 149, 185, 260, 309, 341, 344, 354.
 ऋगभाष्यम् p. 217.
 कमलनयनः p. 44.
 काठकम् p. 476.
 कालिदासः pp. 68, 82.
 काशिकावृत्तिः¹ p. 128.
 केचित् p. 44, etc.
 केषुचित्कोशेषु ऋम् p. 72.
 कौषीतकिः p. 44.
 चीरस्वामी pp. 12, 25, 29, 38, 40, 41, 42, 43, 47, 84, 87, 93, 102, 127, 139, 145, 149, 166, 170, 175, 187, 204, 223, 225, 286, 291, 298, 305, 323, 333, 339, 468.

¹ काशिका itself is called काशिकावृत्ति as it is a commentary on the अष्टाध्यायी. It was composed by जयादित्य and वामन c. 660 A.D. A commentary on the काशिका is the न्यास of जिनेन्द्रबुद्धि c. 700 A.D. Another commentary on the काशिका is the पदमञ्जरी by हरदत्त c. 1100 A.D.

- खैलिको मन्त्रः p. 22.
 गीता p. 179.
 गुहदेवः or राहदेवः p. 30.
 चरकाध्वर्युणां ब्राह्मणे p. 67.
 छन्दोगानाम् p. 389.
 छन्दोगानां सामरूपे पठितः p. 95.
 तद्यथा p. 25.
 ताण्ड्यकम् p. 154.
 दण्डनाथवृत्तिः pp. 218, 290, 297—a commentary on the उणादिसूत्रs, quoted by साधवीयधातुवृत्तिः ।
 दण्डी p. 94.
 दुर्गः p. 112.
 दैवम् p. 43.
 धातुवृत्तिः pp. 43, 109. It must be different from the साधवीय-धातुवृत्तिः ।
 निघण्टुः pp. 145, 437.
 निरुक्तम् pp. 6, 13, 15, 83, 242.
 न्यासः pp. 145, 168.
 न्यासकारः p. 204 : जिनेन्द्रबुद्धिः c. 700 A.D.
 पदमञ्जरी p. 147 by हरदत्तः c. 1100 A.D.
 पर्यायेषु पठ्यते p. 67.
 बृहदारण्यकम् p. 20.
 ब्राह्मणम् pp. 47, 65, 72, 84, 173.
 भगवद्गीतायाम् p. 179.
 भगवानाश्वलायनः p. 93.
 भट्टभास्करमिश्रः pp. 16, 84, 101, 149, 179, 209, 224, 244, 248, 260, 263, 314, 333-4, 354, 366, 367.
 भरतस्वामिभाष्यम् p. 95.
 भानुदत्तः p. 201.
 भाष्यकारः pp. 32, 83, 179, 380, 390-1.
 भाष्यम् pp. 7, 84, 101, 151, 179, 185, 194, 204, 207, 209, 473.
 भोजदेवः pp. 21, 29, 37, 43, 55, 69, 73, 77, 93, 117, 130, 145, 166, 173, 175, 181-4, 187, 193, 196, 197, 198, 215, 303.

- भोजनिवासः p. 412.
 भोजसूत्रम् pp. 20, 29, 35, 55, 308.
 मनुः pp. 105, 115, 124, 223.
 मनुस्मृतिः p. 207.
 महाकविः p. 49.
 महाभारतम् pp. 81, 173, 205, 228, 234.
 माधवः pp. 8, 16, 18, 21, 22, 29, 33, 35, 36, 41, 43, 44, 46, 49, 51, 52, 54-6, 67, 69, 70, 73, 80, 82, 89, 90, 92, 95, 102, 106, 108, 112, 114, 115, 121, 127, 130, 132-5, 138, 140, 145, 147, 148, 150-2, 155-6, 159, 164, 167-9, 171, 174-5, 179, 182-3, 187, 189, 194, 206, 210, 212, 215-6, 218, 220, 222, 228, 254, 259, 263-4, 266, 273, 277, 290, 305, 308, 347, 348, 364, 373-4.
 माधवनिघण्टुः p. 112.
 माधवनिर्वचनानुक्रमणी pp. 108, 137, or माधवीयनिर्वचनानुक्रमणी p. 13.
 माधवभाष्यम् pp. 107, 114, 150, 187, 192, 253.
 मृत्युवाक्यम् p. 180.
 मेघकाव्यम् p. 68.
 यास्कः pp. 18, 242, etc.
 रानायणे pp. 23, 35.
 राहदेवः p. 30.
 वाग्भटः p. 120.
 वाजसनेयकम् p. 20.
 वाजसनेयिसंहिता pp. 44, 70, 80.
 वामनदत्तः p. 93, Vedantist author of सवित्रकाशः
 विष्णुपुराणम् p. 116.
 वृत्तिः pp. 8, 107, 129, 144, 308. { वृत्तिसूत्र as mentioned by
 वृत्तिकारः pp. 105, 210. { Itsing is identified
 वृत्तिग्रन्थः p. 87. { with काशिका
 वैजयन्ती p. 44, a lexicon by यादवभट्ट or यादवसार्वभौम.
 वैयाकरणाः p. 177, 392, 405, 472.
 शाकलयः pp. 26, 453.
 शिष्टाः स्मरन्ति p. 347.

- श्रीनिवासः pp. 104, 161, 177, 415, 440, pupil of नियमानन्द,
 गुरु of पुरुषोत्तमप्रसाद.
 श्रीभोगः p. 69.
 श्रुतिः pp. 16, 98, 99, 100, 112.
 समान्नायः p. 112.
 सवित्रकाशः p. 93, a work on वेदान्त by वामन.
 सुबोधिनी pp. 18, 21. It is a commentary on the उणादिसूत्र.
 सुबोधिनीकारः pp. 20, 98, 114, 166, 171.
 सुभाषितश्लोकः p. 23.
 स्कन्दस्वामी pp. 7, 12-13, 15, 27, 31, 32, 38, 41, 54, 56, 63, 68, 70, 75, 83, 91, 95, 98, 101, 110, 113-5, 117, 132, 140, 144, 146, 153, 159, 161-3, 165, 168-9, 176, 180, 185, 194, 201-3, 206-9, 214, 216-9, 226, 229, 230, 233-4, 239, 241-256, 258, 261-5, 271-3, 275, 278-9, 281, 283-6, 293, 298, 300-1, 303-4, 308, 310, 317, 320-1, 328, 333, 335-7, 341, 347, 350, 352-3, 356, 363, 366, 372, 376-77, 380, 383, 401, 410, 415, 440.
 स्मृतिः p. 121.
 हरदत्तः pp. 174, 240, 245, 246, 277, 296, 318, 353, 360.
 हारिद्रवकम् p. 476.

Authors quoted by Devarāja may be classified as follows :—

- I. Commentators of the *Veda* :—
 (a) Mādhava, son of Venkāṭa.
 (b) Skandasvāmin.
 (c) Bhavasvāmin.
 (d) Guhadeva or Rāhadeva.
 (e) Śrī Nivāsa.
 (f) Mādhavadeva.
 (g) Uvaṭa.
 (h) Bhaṭṭa Bhāskara Miśra.
 (i) Bharatasvāmin.

II. Commentators of the *Nighaṇṭu*.

- (a) Kṣīrasvāmin.
- (b) Anantācārya.

III. Commentators of the *Nirukta*.

- (a) Skandasvāmin.

IV. Grammatical authors and other writers.

- (a) Bhojarāja.
- (b) Kamalanayana.
- (c) Haradatta, and so on.

Of the Vedic commentators, the works of Bhavasvāmin, Guhadeva or Rāhadeva, and Śrī Nivāsa have completely disappeared. Not a single MS. or even a fragment of a MS. of their commentaries on the Vedas has so far been discovered. Commentary of Bharatasvāmin is known to exist in a MS.¹ Commentaries of Uvaṭa on the *Śukla Yajurveda*² and of Bhaṭṭa Bhāskara Miśra on the *Taittirīya Saṁhitā*³ have already been published. Commentary of Skandasvāmin on the *Rgveda* is being edited in the Trivandrum Sanskrit Series. And I myself have undertaken the edition of the commentary of Mādhava, son of Veṅkaṭa. The second Mādhava No. f. mentioned by Devarāja is probably the grandfather of Mādhava, son of Veṅkaṭa. He is stated to be the author of the commentary of the seventh chapter of the second and the sixth *aṣṭakas* of the *Rgveda*.⁴ But there is no evidence at present to support this identification.

Of the commentaries on the *Nighaṇṭu* both the works mentioned by Devarāja have unfortunately been lost.

¹ See Burnell, *op. cit.* p. 11.

² Ed. by Panaśikara, Bombay, 1912. There is also another edition by Prabhu Datta.

³ Ed. by Mahadevaśāstrī and K. Rangacharya in Bib. Sanskrita, Mysore, 1894—1898.

⁴ See colophons at the end of II. 7; VI. 7.

The commentary of Skandasvāmin on the *Nirukta* is now being edited by me in the Panjab University Oriental Publication Series. The first part has been published. Although it is partly described in MSS. as a work of Skandasvāmin, it is really a commentary of Maheśvara on the work of Skandasvāmin.¹

It will not be out of place to briefly discuss the dates of some of these commentators mentioned by Devarāja.

KṢĪRASVĀMIN, THE COMMENTATOR OF THE AMARAKOŚA

Kṣīrasvāmin is the author of the following commentaries:—

- (a) A commentary on the *Amarakośa* called the *Amarakośodghāṭana*, edited by Oka and also in part by Gaṇapati Śāstrī in TSS.
- (b) A commentary on the *Nighaṇṭu*, now lost.
- (c) Commentaries on particles, prepositions, roots, etc.

In the introductory verses to his commentary on the *Amarakośa*, he makes a few interesting remarks. The verses with an English translation are the following:—I have collated the Skt. text edited by Oka with the extracts given by Burnell in his *Catalogue of Skt. MSS. at Tanjore*.

अद्याप्यभिन्नमुदो योऽर्थार्थिभिरमरकोश एष बुधाः ।
उद्वाक्यते यथेच्छं गृहीध्वं नामरत्नानि ॥ २ ॥
प्रकृतिप्रत्ययवाक्यैर्व्यस्तसमस्तैर्निरुक्तनिगदाभ्याम् ।
इति सप्तष्टैः² पथिभिर्नाम्नां पारायणं कुर्मः ॥ ३ ॥
भग्नो अभिधानकृतो विवरीतारश्च³ यत्र विभ्रान्ताः ।

¹ See my Preface to the Fragments of the Commentaries of Skandasvāmin and Maheśvara, pp. 11—14.

² Burnell, *op. cit.* p. 45 reads सप्तष्टपथिभिः ।

³ Burnell reads विचारितारश्च ।

नामानि तानि भङ्क्तुं¹. गहनमहो² अध्यवसिताः स्मः ॥ ४ ॥
 वस्त्वेव तन्न हि भवेत् क्रियतेऽन्यथा यत्³ कश्चादयेद् दिनमाणिं करसंपुटेन⁴ ।
⁵ सारेतरान्तरविचारचणान् प्रतीर्यस्तेनाहमेव बत दुर्जनचक्रवर्ती ॥ ६
 यदतिकृपणवृत्त्या बिभ्यतो वा परस्माद्वचनममहार्थं नीरसं दूरसं वा ।
 वरिवसितुमुदारान् दौकयामोऽतिभक्त्या तदपि भषकवृत्त्या दूष्यते किं विद्वमः ॥ ७
 जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः
 शब्दाः संवसनादसाधुभिरपभ्रष्टाः स्थ भो भ्रातरः ।
 वाग्देव्याद्य कृता मदेकशरणा मात्रा यतोऽस्मान्मया
 न्याये कर्मणि वर्तनाय भवतां षड् वृत्तयः कल्पिताः ॥ ८

O wise men! the lexicon Amarakośa, the immortal treasure, whose seal has not been hitherto broken by seekers of meaning (wealth) is now unlocked. Take as many synonym-jewels as you like. (2)

We make a thorough study of synonyms in seven or eight ways, which are the root, the suffix, the context, the simple or compound word, etymology and usage. (3)

We have undertaken to break open the synonyms—a hard task indeed—in the attempt of which the lexicographers themselves broke down and the linguists were bewildered.⁶ (4)

Verity alone lasts. It will not be changed even with deliberate attempt. Who can conceal the sun by the folding of hands? Rivalling the thoughtful contribution of those who distinguish between reality and non-reality I am indeed, on account of this procedure, alas! an emperor of the villains. (6)

If, being afraid of adverse criticism, one does not write anything (*aracanam*) or writes something trivial, insipid, or

¹ Burnell reads भक्तुं

² अ is elided in Burnell.

³ यत् Burnell.

⁴ Burnell puts no. 6 and ends the verse with करसंपुटेन.

⁵ Stanzas 6-8 are not given in Burnell.

⁶ Stanza No. 5 is translated further down.

indecent on account of lack of talent (or feeble intellect) we still approach these illustrious persons with great devotion to wait upon them and if such action is characterised as the fawning of a dog—we cannot help it. (7)

Born of the Creator of the Universe, gradually refined¹ by the sages, brother words! you have become corrupted by association with the wicked. As today, the mother, Goddess of Eloquence has put you under my sole charge, I have therefore composed six commentaries² so that you may follow the path of righteousness (logic). (8)

KṢĪRASVĀMIN DIFFERENT FROM KṢĪRA OF KALHAṆA

One Kṣīra is mentioned in Kalhaṇa's *Rājatarāṅgiṇī* as a preceptor of King Jayāpīḍa in the following verses:—

IV. 488-9:—

देशान्तरादागमय्य व्याचक्षाणान्क्षमापतिः ।
 प्रावर्तयत विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमण्डले ॥
 क्षीराभिधाच्छब्दविद्योपध्यायात्संभृतश्रुतः ।
 बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः ॥

“Having brought, from different countries, expert scholars, the king revived, in his own territory, the *Mahābhāṣya*, which had been neglected (lit. broken).”

“Having acquired knowledge from a doctor of the science of grammar, Kṣīra by name, the learned Jayāpīḍa obtained glory with the wise.”

On the second verse, Sir Aurel Stein has the following note:—(sic) “Kṣīra, Jayāpīḍa's teacher in grammar, is identified by the tradition of the Kashmirian Pandits with Kṣīra-

¹ There is a pun here meaning—to whom sacraments were administered by the sages.

² Or ‘assigned six modes of living to you.’

svāmin, son of Īśvara-svāmin, the author of a well-known commentary on the *Amarakośa* and several smaller grammatical treatises still extant.”¹ Sir Aurel Stein merely attributes the identification to the tradition of Kashmirian Pandits but does not state as to where this tradition is to be found. Was this the general belief of the Pandits of his time as transmitted orally from previous generations or was it recorded in any particular work? Nor does he express any opinion of his own as to whether or not he accepts the identification. The fact, however, that he has tried to confirm the tradition with evidence which he himself has gathered from several sources,² shows that he is in agreement with the tradition. It is probably this note of Sir Aurel Stein which misled Monier-Williams who has accepted the identification in his dictionary.³ MM. Gaṇapati Śāstri has made a similar mistake.⁴ This tradition of the Kashmirian Pandits is wrong. The identification of Kṣīra, teacher of Jayāpīḍa, with Kṣīrasvāmin, a commentator of the *Amarakośa* cannot be maintained.

The date of Jayāpīḍa is the later half of the eighth century as shown by the following quotation from Sir Aurel Stein's introduction to the *Rājatarāṅgiṇī*:—“Of Jayāpīḍa's subsequent reign which, according to Kalhaṇa's calculations, would have to be placed in the years A.D. 751—782, but which in all probability fell much closer to the end of the eighth century, few authentic details seem to have been recorded.”⁵ Jayāpīḍa thus lived in the later half of the eighth century A.D.

¹ Kalhaṇa's *Chronicle of the Kings of Kaśmīra* by M. A. Stein, p. i. 165.

² *Loc. cit.*

³ Monier-Williams, *A Sanskrit-English Dictionary* under नीर, p. 329, col. 3; also p. 330, col. 1.

⁴ TSS. Vol. I, introduction, p. iv.

⁵ *Op. cit.* p. i. 94.

It is clear from Kalhaṇa's record that (1) Kṣīra was imported in the early part of Jayāpīḍa's reign, (2) that at the time of importation Kṣīra was well known as a master of grammatical science. The fact that Kṣīra was recognised as an authority on grammar and that his fame had penetrated a distant and secluded valley like that of Kashmir show that Kṣīra must have been a middle-aged if not an old man at the time when he was invited to the court of Kashmir. He would thus be, say, about 40 years old in the early part of Jayāpīḍa's reign, *i.e.*, in c. 760 A.D., if Kalhaṇa's calculation is accepted, or in c. 780 A.D., according to the corrected computation of Sir Aurel Stein. It is also probable that he did not long survive his invitation in the valley as no further reference is made to him. In any case he would be earlier than Rājaśekhara, the author of the *Bālarāmāyaṇa*, the *Viddhasālabhañjikā*, etc. Rājaśekhara was a contemporary of the Pratihāra kings Mahendrapāla and Mahipāla. The records of the former cover the period from 893 to 907 A.D. and those of the latter begin in 914 A.D.

The *Bālabhārata* was produced under the patronage of Mahipāla. Rājaśekhara would thus belong to the first quarter of the tenth century A.D. It is obvious that Kṣīra who lived towards the end of the eighth century A.D. could not have quoted passages from the plays of a dramatist, who flourished more than a century later and therefore must be different from Kṣīrasvāmin, the commentator of the *Amarakośa*, who quotes the following passages from the *Bālarāmāyaṇa* in his commentary on the *Amarakośa*:—

1. अन्नं वा जघनान्तदोलितकरः¹ । = BR. IV. 10^c, p. 90.
2. दशां बह्व्यो बहिर्मुखः² । = BR. IV. 49^d, p. 104.

¹ K. G. Oka's edition of the *Amarakośa* with the commentary of Kṣīrasvāmin, Poona, 1913, p. 10.

² *Op. cit.* p. 12.

3. वीरप्रसूजगति भार्गवरेणुकेव¹ । = BR. II. 29^a, p. 40.
4. स किल कविरेवमुक्तवान्² । = BR. prose passage after stanza 9 of the prologue, p. 7.³

The following passages of the *Viddhaśālābhāṅjikā* are also quoted :—

1. रुगिति कुचतटादौ नमो मन्मथाय⁴ । Vid. I. 17^c, p. 17.
2. द्वित्रैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकघनच्छायैः स्थितं तारकैः⁵ । Vid. I. 11^a, p. 12.
3. गोनासाय नियोजितागदरजाः⁶ । Vid. I. 3^a, p. 4⁷.

A passage from the *Mahānāṭakam* or the *Hanuman-nāṭakam*—a work later even than Rājaśekhara—is also quoted:—

आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः⁸ । Mahā. V. 25^{c-d}, p. 67.

Further Bhoja is frequently quoted by Kṣīrasvāmin.⁹ As Bhoja reigned from 1018—1060 A.D., the identification of Kṣīra, teacher of Jayāpīḍa of the eighth century A.D., with Kṣīrasvāmin, the commentator of the *Amarakośa* who quotes Bhoja—an author of the eleventh century A.D.—is impossible. Kṣīrasvāmin must have been a different person from Kṣīra mentioned by Kalhaṇa.

DATE OF KṢĪRASVĀMIN

I have shown¹⁰ that the *Puruṣakāra*, a commentary by Kṛṣṇalīlāśuka on the *Daiva*, a work on grammar by Deva,

¹ *Op. cit.* p. 94.

² *Op. cit.* p. 226.

³ Reference is to the pages of the Benares ed. of the *Bālarāmāyana*, 1869.

⁴ Oka, *op. cit.* p. 227.

⁵ *Op. cit.* p. 18.

⁶ *Op. cit.* p. 38.

⁷ Reference is to Apte's ed. of the *Viddh.*, Poona, 1886.

⁸ Oka, *op. cit.* p. 215.

⁹ *Op. cit.* pp. 2, 11, 18, 27, 43, 45, 49, etc.

¹⁰ See my Preface to the Skt. Text of the Nirukta, p. 26.

is quoted by Sāyaṇa and is probably earlier than Devarāja Yajvan. Kṣīrasvāmin is frequently quoted in the *Puruṣakāra*¹ and is therefore earlier than the end of the 13th century A.D., the approximate date of the *Puruṣakāra*.

DATE OF VARDHAMĀNA, AUTHOR OF THE GAṆARATNAMAHODADHI

The lower limit of Kṣīrasvāmin can be fixed as he quotes Bhoja who reigned from 1018 to 1060 A.D. He is therefore later than the first half of the eleventh century A.D. His upper limit can also be definitely fixed as he is mentioned by Vardhamāna, the author of the *Gaṇaratnamahodadhi*, in the following passage :—

ज्योतीषि ग्रहनचक्रादीनि वेत्ति ज्योतिषिक इति वामनक्षीरस्वामिनौ² ।

The passage seems to be quoted from memory. The exact words of Kṣīrasvāmin are the following :—ज्योतीषि ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्योतिषं वेद ज्योतिषिकः³ । Vardhamāna seems also to have borrowed from Kṣīrasvāmin a few expressions and quotations, e.g., commenting on I. 8, p. 12, he remarks :—अन्तरे । इत्यप्यमरसिंहः । यथा—आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ॥ अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चित्स्थित्यति ॥ Kṣīrasvāmin on *Amarakośa*, III. 3. 188,⁴ explains अन्तरेः—मध्ये यथा—आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः । . . . विनार्थे यथा—अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चित्स्थित्यति । Cf. also III. 4. 11, p. 229. From these quotations it is clear that Vardhamāna is quoting Kṣīrasvāmin, the commentator of the *Amarakośa*.

Fortunately the date of Vardhamāna is given in the following verses at the end of the *Gaṇaratnamahodadhi*, p. 251 :—

किं चित्कचित्कथंचिद्रचितं पद्यानुसारतोऽस्माभिः ।

सुन्दरमसुन्दरं वा तल्लक्ष्यं सहृदयैरेव ॥

¹ See TSS. No. 1, pp. 12, 16, 18, 19, 20, 21, etc.

² The *Gaṇaratnamahodadhi* IV. 306, p. 183.

³ The *Amarakośa* II. 8. 14. Oka's ed., p. 124.

⁴ *Op. cit.* p. 215.

F 4.

सप्तनवत्यधिकेऽष्टादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥

इति श्रीवर्धमानविरचितः स्वीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः समाप्तः ।

Vardhamāna finished his book in Vik. 1197 = 1140 A.D. Kṣīrasvāmin is thus later than the first half of the eleventh century and earlier than 1140 A.D. and may therefore be assigned to the end of the eleventh or the beginning of the 12th century A.D.

DATE OF SARVĀNANDA, COMMENTATOR OF THE AMARAKOŚA

This date is further confirmed by Sarvānanda, another commentator of the *Amarakośa* who seems to be later than Kṣīrasvāmin, as the former calls himself 'daśa-ṭīkā-vit,' i.e., 'one who knows ten commentaries.' The date of Sarvānanda is also known, for in explaining I. 4. 21 he remarks that 1081 years of the Śaka era have passed now.

इदानीं चैकाशीतिवर्षाधिकसहस्रैकपर्यन्तेन शकाब्दकालेन षष्टिवर्षाधिकद्विचत्वारिंशच्छतानि कलिसन्ध्याया भूतानि ¹

Sarvānanda was alive in 1159 A.D. As ten commentaries on the *Amarakośa* were already in existence, he is later than Kṣīrasvāmin who does not refer to any earlier commentaries. The latter's remark that the seal of the *Amarakośa* has not been hitherto broken leads one to the conclusion that Kṣīrasvāmin was probably the first commentator. However verse number five of his introduction seems to make a covert reference to a predecessor:

सहजो यः समुल्लासः क्षीराब्धेः सोऽपि संस्यते ।

चान्द्र इत्यत्र किं कुर्मो गतानुगतिकं जगत् ॥ 5 ॥

¹ Gaṇapatiśāstri's ed. I. 91, Trivandrum Sanskrit Series.

"The swelling (*samullāsa*, lit. exhilaration) of the sea is natural. It is yet attributed to the moon. What can we do? The world follows the beaten track."

or

"The brilliance which is innate to Kṣīra will yet be regarded to have been derived from Candra. What can we do? The world follows the beaten track."

If the second interpretation is accepted, Kṣīra denies his indebtedness to a predecessor Candra. Even if the second interpretation is correct he is earlier than Sarvānanda who is proud of his knowledge of ten commentaries, while Kṣīra at the utmost refers only to one predecessor and is thus separated from the former by several intervening commentators and may therefore be supposed to have lived about fifty or sixty years earlier and would therefore belong to the end of the eleventh or the beginning of the twelfth century A.D.

DATE OF SKANDASVĀMIN

Skandasvāmin is quoted by Sāyaṇācārya in his commentary on the RV. I. 88.5:—

वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाद्दन्तेर्वा हरतेर्वा ह्यतेर्वा जुहोतेरदनार्थाद्वा ।
हु इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कन्दस्वामी ¹ ।

I have shown that Devarāja Yajvan, the author of a commentary on the *Nighaṇṭu*, is earlier than Sāyaṇa.² Devarāja mentions Mādhava, son of Veṅkaṭa, who in his turn refers to Skandasvāmin as an author of a commentary on the RV. in the following verse:—

(sic) स्कन्दस्वामी-नारायण-उद्गीथा इति ते क्रमात् ।

चक्रुः सहैकमृगभाष्यं पदवाक्यार्थगोचरम् ॥ ³

¹ Max Müller's 2nd ed. i. 394.

² See my Preface to the Sanskrit Text of the Nirukta, pp. 25, 26.

³ VIII. 4. p. iv, 226, also quoted by Bhagavaddatta; Pre-Sāyaṇa Commentators of the RV.—Trans. & Proceedings of Fifth Oriental Conference, Vol. I, p. 7.

This shows that Skandasvāmin wrote a joint commentary on the RV. in collaboration with Nārāyaṇa and Udgītha. One Udgītha is quoted by Sāyaṇa in his commentary on RV. X. 46. 5:—

उद्गीथस्तु भूर्जयन्तमित्येकपदं मत्वा भूरादीं लोकाञ्जयन्तमिति व्याचकार ।

It may be noted that this quotation is derived from Udgītha's commentary on the tenth Maṇḍala of the R̥gveda. The commentary of Udgītha is available on the first 83 hymns of Book X only. And the commentary of Skanda on the RV. discovered so far at Trivandrum explains the first three aṣṭakas only of the RV. It appears that Skanda commented on the beginning, Nārāyaṇa on the middle and Udgītha on the last part of the RV. The MSS. of the commentaries of Skanda and Udgītha, discovered so far, seem to confirm the statement of Mādhava quoted above. Skandasvāmin would therefore be considerably earlier than Devarāja.

Vardhamāna, the author of *Gaṇaratnamahodadhi*, remarks while explaining the word (*Skandya* III. 190, p. 130):—स्कन्दः स्वामी तत्तुल्यः स्कन्धः। He wants to explain the formation and meaning of words like शाख्य, मुख्य, अग्रय, शरण्य, etc. The ordinary explanation of the word स्कन्ध would have been स्कन्द इव यः शत्रु-शोषकः स स्कन्धः। or something similar. It is remarkable that Vardhamāna sets aside the well-known Skanda, son of Śiva, in favour of Skandasvāmin. This shows the latter must have been famous by the time of Vardhamāna who flourished in the first half of the 12th century A.D. ¹

Skandasvāmin is therefore earlier than Vardhamāna, i.e., the first half of the 12th century A.D.

¹ See colophon at the end of *Gaṇaratnamahodadhi* quoted on page 26.

DATE OF HARISVĀMIN, THE COMMENTATOR OF THE ŚĀTAPATHA BRĀHMAṆA

Harisvāmin, a commentator of the *Śatapatha Brāhmaṇa*, mentions Skandasvāmin as his teacher. The following verses are taken from a MS. of Harisvāmin's commentary on ŚB, dated Sam. 1849 at Queen's Sanskrit College Library, Benares:

(sic) नागस्वामी तत्र . . . श्रीगुहस्वामिनन्दनः ।

तत्र याजी प्रमाणं आढ्यो लक्ष्म्या समेधितः ॥५॥

तन्नन्दनो हरिस्वामी प्रस्फुरद्वेदेदिमान् ।

त्रयीव्याख्यानधौरेयोऽधीततन्त्रो गुरोर्मुखात् ॥६॥

यः सन्नाट् कृतवान् सप्तसोमसंस्थास्तथर्कश्रुतिम् ।

व्याख्या कृत्वाध्यापयन्मां श्रीस्कन्दस्वाम्यस्ति मे गुरुः ॥७॥

... ..

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमस्य क्षितीशितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यां कुर्वे यथामति ॥८॥

The date is given in the following verse:—

(sic) यदादी- (= द्वा-) नां कलेर्जग्मुः सप्तत्रिंशच्छतानि वै ।

चत्वारिंशत्समारचान्यास्तदा भाष्यमिदं कृतम् ¹ ॥

The commentary of Harisvāmin was composed when 3740 years of the Kali era had passed. This gives 538 A.D. as the date of the commentary of Harisvāmin, for the Kali era began on the 18th of February, 3202 B.C. The Vikrama mentioned in verse 9 was evidently Yaśodharman of Malwa who defeated Mihiragula in 528 A.D. and assumed the title of Vikramāditya.

The verses found in the published commentary of Harisvāmin on the *Śatapatha Brāhmaṇa* edited by Sāmaśramī in the Bib. Indica are the following:—

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।

श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥

¹ I am indebted for all the five verses to my friend Dr. Mangal Deva Shāstri, M.A., M.O.L., D.Phil. (Oxon.), Librarian, Queen's Sanskrit College, Benares.

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथी श्रुतिम् ॥

The stanza giving the date of Harisvāmin is not found in the edition of Sāmaśramī. Dr. Mangal Deva, who has examined the Benares MS. describes it as 'unique' and says 'there is no reason why it (the verse giving the date) should not be regarded as genuine.' I have not seen the MS. myself and have nothing to say with regard to the genuineness or otherwise of the stanza mentioned above. I am, however, inclined to accept the stanza, recording the date, as genuine for Harisvāmin can be shown to be an old commentator by independent evidence. He is quoted by Karka in his commentary on the *Kātyāyanaśrautasūtra*. Karka is quoted by the *Trikāṇḍamaṇḍana* in I. 130, 135, and Hemādri quotes *Trikāṇḍamaṇḍana* in his *Caturvargacintāmaṇi*, pp. 919, 922.¹ As Hemādri was a minister of Mahādeva (1260—71) and Ramacandra (1271—1309) of the Yādava dynasty of Devagiri, he is to be assigned to the later half of the 13th century A.D. This takes Harisvāmin considerably earlier than the 10th century A.D.

The date of Harisvāmin may provisionally be accepted as mentioned in the MS. Skandasvāmin, the teacher of Harisvāmin, may therefore be assigned to the first quarter of the sixth century A.D.

DATE OF MĀDHAVA, SON OF VEṆKATA

In explaining the sentence सत्त्वप्रधानानि नामानि (N. 1. 1.) Durgācārya quotes the following three stanzas² :—

तथा चोक्तम् :—

शब्देनोच्चारितेनेह³ येन द्रव्यं प्रतीयते ।

तद्वचरविधौ युक्तं नामेत्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥

¹ Bhagavadatta's History of Vedic Literature, Vol. II, p. 40.

² Sivadatta's edition, p. 13; Rajvade's ed., p. 16.

³ 'नोच्चरिते' Macdonell's edition.

पुनरचोक्तम्—

अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः ।

तन्नाम कवयः प्राहुर्भेदे वचनलिङ्गयोः ॥

निर्देशः कर्म करणं प्रदानमपकर्षणम् ।

स्वाम्यर्थोऽधाधिकरणं विभक्तयर्थाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ॥

The first two stanzas are taken from the *Brhaddevatā*,¹ wherein the third *śloka* is not found.

Mādhava, son of Veṇkata, has the following three stanzas in the introductory part of his commentary to the first chapter of the second *aṣṭaka*, p. i. 161 :—

शब्दैरुच्चरितैर्द्रव्यं यैरिह प्रतिपद्यते ।

तन्नाम कवयः प्राहुरभिर्वायुस्तथाश्विनौ ॥

अष्टौ यत्र प्रयुज्यन्ते नानार्थेषु विभक्तयः ।

तन्नाम कवयः प्राहुर्लिङ्गसंख्यासमन्वितम् ॥

निर्देशः कर्म करणं प्रदानमपकर्षणम् ।

स्वाम्यर्थोऽधाधिकरणं विभक्तयर्थाः प्रकीर्तिताः ॥

It is clear that Mādhava, son of Veṇkata, is indebted to the *Brhaddevatā*. He has also borrowed a few expressions from the same source but is evidently not quoting and has composed his own verses. The third stanza *nir-deśah*, etc., is his own composition and not a quotation. In the commentary of Durgācārya it is expressly stated to be a quotation, beginning with तथा चोक्तम् and ending with इति । In my opinion Durgā has borrowed it from the commentary of Mādhava, son of Veṇkata. This shows that Mādhava, son of Veṇkata, is earlier than Durgā who himself is anterior to Sāyaṇācārya.²

In his commentary on the *Rgveda*, Sāyaṇa quotes one Mādhava Bhaṭṭa. The passage is the following³ :—

माधवभट्टास्तु विहि सोतोऽरित्येषर्गिन्द्राण्या वाक्यमिति मन्यन्ते । तथा च

¹ I. 42, 43.

² See my *Introduction to the Nirukta*, p. 50 and Preface to my Sanskrit Text of the Nirukta, pp. 29, 32.

³ RV. X. 86. 1. Max Müller's 2nd ed., p. iv. 265.

तद्वचनम् । इन्द्राण्यै कल्पितं हविः कश्चिन्मृगोऽदुपपत् । इन्द्रपुत्रस्य कृपाकपे-
र्विषये वर्तमानः । तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदति । तस्मिन्पक्षे त्वस्या ऋचोऽयमर्थः ।
सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं वि ह्यसृजत । उपरतसोमाभिषवा आसन्नजमाना इत्यर्थः ।
किं च मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत । स्तोतारो न स्तुवन्ति । कुत्रेति अत्राह ।
यत्र यस्मिन्देशे पुष्टेषु प्रवृद्धेषु धनेष्वर्थः स्वामी वृषाकपिरमदत् । मत्सखा मत्प्रिय-
श्चेन्द्रो विश्वस्मात्सर्वस्माज्जात उत्तरः । उक्कृष्टतरः ।

The transcript of the commentary of Mādhava, son of Veṅkaṭa, is defective. Not only there are lacunas but also errors. One has therefore to be cautious in using the transcript. I copy below Mādhava's commentary on RV. X. 86. 1, p. iv. 227 :—(sic) विहि सोतोः—इन्द्राण्यै कल्पितं हविः कश्चिन्मृगः दुपमिन्द्रपुत्रस्य वृषाकपे विषये वर्तमानरुत्रे . . . सृजामिषोतुमुपरताभिषवा आसन्नजमाना न च मम पतिमिन्द्रं देवं स्तुवति दुष्टे यज्ञे यस्मिन्ननपदे अमदद्वृषाकपिस्तव पुत्रः स्वामी पुष्टेषु माद्यत्सु मत्सखायो विश्वस्मान्मम पतिरिन्द्र उक्कृष्टः ।

Defective as the transcript is, it still shows the identity of Sāyaṇa's quotation with the first part of the passage from the commentary of Mādhava. It is not known how long is the gap after तत्रे. Howsoever long the gap might be, it is also clear that the last part of Mādhava's commentary on the stanza is preserved and this last part of the passage does not agree with the quotation of Sāyaṇa although a few words are similar. The text as given by the transcript is corrupt no doubt. But even this corrupt text is enough in my opinion to identify Sāyaṇa's quotation. Sāyaṇa has expressly stated that he is quoting Mādhava. I think it is Mādhava, son of Veṅkaṭa, unless we assume that both Mādhava and Sāyaṇa have copied *verbatim* the commentary of some other Mādhava for a part of the stanza, which assumption is not probable. The differences of Mādhava's commentary from Sāyaṇa's quotation in regard to the explanation of the latter part of the stanza are due to the errors of the corrupt text preserved by the transcript.

Even if the identity of Sāyaṇa's quotation is doubted, Mādhava, son of Veṅkaṭa, is earlier than the beginning of the

14th century A.D. as mentioned and frequently quoted by Devarāja Yajvan.

A verse in Veṅkaṭa-Mādhava's commentary however seems to go against this conclusion. The verse is the following :—

(sic) लौकिकाः कथयन्त्यर्थान्मलेच्छैः शब्दैश्चासाधुभिः । p. 1. 93.

'Worldly people explain the meaning with corrupt and bad words.'

The word *mleccha*, if taken to mean 'foreign,' could only refer to the Muhammadans. As Persian was the official language of the Muhammadan invaders, this will indicate a good deal of influence of Persian in the valley of Cauvery, the home of Mādhava, son of Veṅkaṭa. The earliest Muhammadan to invade the Deccan was Malik Kafur (1302—11) who penetrated up to the Coromandel coast. As this was a mere plundering raid, it could not have produced any cultural or linguistic influence. The territories to the south of the Tungabhadra are not known to have been annexed by Malik Kafur. Even if they were annexed, they soon regained their independence, as the sultanate at Delhi grew weak and independent kingdoms like the Bahmani kingdom were founded in the Deccan. This is shown by the rapid rise of the empire of Vijayanagar (1336—1565). For more than two centuries, the empire of Vijayanagar upheld the standard of Hinduism and stood as a barrier against the tide of Muhammadan invasion. As the southern progress of Islam was effectively checked on the Tungabhadra, the possibility of any Persian influence in the valley of the Cauvery is precluded up to the middle of the seventeenth century. Akbar's empire in 1605 did not extend beyond the river Krishna. As Devarāja quotes Mādhava, son of Veṅkaṭa, the latter must have lived earlier than the beginning of the 14th century A.D., i.e., before the raid of Malik Kafur. Any Persian influence in the valley of the Cauvery during the time of Mādhava, son of Veṅkaṭa, is therefore out of question. By the word *mleccha*, the author could not have meant any Persian or Muhammadan influence. The

word *mleccha* seems to have been used as a synonym of 'incorrect speech.'

Patañjali has actually used the word *mleccha* in this sense: म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । 1. 1. 1, pp. i. 2. The word *mleccha* in the stanza quoted above has therefore been used in the sense of incorrect or corrupt speech. Moreover the following remark of Mādhava— . . . संप्रति मानवा मायाविनो लिखन्त्यन्ये व्याख्यानानि गृहे गृहे VIII. 4, pp. iv. 226-7—indicates great literary activity in the field of Vedic exegesis. As the Sultans of Delhi were generally bigoted fanatics and their tradition of tyranny and oppression was carried on by the Bahamani dynasty and later on by the five sultanates of the Deccan, such remarkable literary activity would have been considerably curtailed if not altogether stopped under the intolerant rule of Muhammadan rulers from the 13th to the middle of the 16th centuries, i.e., till the reign of Akbar. This literary activity was not confined to the valley of the Cauvery only but was also prevalent in Northern India as well. The following verse of Mādhava supports this statement:—

भाष्याणि वेदितान्यादुरार्यावर्तनिवासिनः ।

क्रियमाणान्यपीदानीं चिरुक्तानीति माधवः ॥ VIII. 4. pp. iv, 226.

The phrase *āryāvarta-nivāsinaḥ* refers to Northern India. New commentaries were being composed even in the time of Mādhava. This points to a pre-Muhammadan period. In my opinion it will not be far from truth to assign Mādhava, son of Veṅkaṭa, to about the tenth century A.D.—the period of other well-known Vedic commentators like Bhaṭṭa Bhāskara Miśra and others. This view is further confirmed as Mahīdhara, the commentator of the *Śukla Yajurveda*, who belonged to c. 1100 A.D.,¹ mentions a predecessor Mādhava by name. This

¹ See further Date of Mahīdhara.

predecessor of Mahīdhara is probably to be identified with Mādhava, son of Veṅkaṭa, who will thus be earlier than Mahīdhara and may be assigned to about the tenth century A.D.

DATE OF BHARATASVĀMIN

Devarāja quotes Bharatasvāmin on page 95 of his commentary on the Nighaṇṭu. The passage is the following:—
छन्दोगानां सामकल्पे पठितोऽयं मन्त्रः । व्यचेर्व्यासिकर्मणः बेकुरा इति भरत-
स्वामिभाष्यम् ।

Bharatasvāmin was the author of a commentary on the Sāmaveda and also the *Sāmavidhāna-brāhmaṇa*. He belongs to the end of the thirteenth century as recorded by himself.¹

He was the son of Nārāyaṇa and Yajñadā, belonged to the Kāśyapa gotra and lived at Seringapatam in Mysore under the patronage of the Hoysala dynasty.

DATE OF BHAṬṬA BHĀSKARA MIŚRA

Bhaṭṭa Bhāskara Miśra is the author of a commentary called the *Jñānayajña* on (a) the *Taittirīya Samhitā*, (b) the *Taittirīya Brāhmaṇa*, (c) the *Kāṭhaka Samhitā*, (d) the *Kāṭhaka Āraṇyaka*.

He is quoted by Sāyaṇa on RV. I. 63. 4 ; 71. 4 ; 84. 15 ; VI. 1. 13 ; VII. 1. 7.²

He is also quoted by Devarāja Yajvan,³ and is thus earlier than the beginning of the 14th century and is assigned to the later half of the tenth century A.D. by Burnell.⁴

¹ See my Preface to the Sanskrit Text of the Nirukta, p. 27.

² See also Max Müller's 2nd ed. IV. cxxx.

³ See Bib. Ind. ed., pp. 16, 84, 101, 149, 179, etc.

⁴ *Op. cit.* p. 7. See also Bhagavaddatta, pp. 42—46.

DATE OF BHAVASVĀMIN

Mahādeva Vājapeyin, the author of the *Subodhinī*, follows the opinion of Bhavasvāmin, who is also mentioned by Keśavasvāmin in his *Baudhāyanaśrautaprayogasūtra*. The passage as given by Burnell¹ is the following :—

गणाधिपं भूतगणादिसेवितं
कपित्थजं भृगुलसारभक्षितम् ।
उमासुतं [शोकविनाशकारणं
नमामि विष्णेश्वरपादपङ्कजम् ॥
बोधायनं नमस्कृत्य कण्वं च मुनिसत्तमं ।
प्रयोगसारं वक्ष्यामि केशवोऽहं यथामति ॥

नारायणादिभिः प्रयोगकारैरेकैकं पञ्चमाश्रित्य दर्शपूर्णमासादीनां प्रयोग उक्तः
आचार्यवादैर्द्वे पञ्चान्तराण्यप्युक्तानि । भवस्वामिमतानुसारिणा मया तूभय-
मप्यंगीकृत्य प्रयोगसारः क्रियते ।

The MS. from which these verses are taken was written about 1620 A.D.

Some indication of the date of Keśavasvāmin is given by the fact that he is quoted in *Trikāṇḍamaṇḍana* I. 101.²

Bhavasvāmin is also mentioned as a predecessor by Bhaṭṭa Bhāskara Miśra. The passage is the following :—

वाक्यार्थैकपरान्यधीत्य च भवस्वाम्यादिभाष्याण्यतो भाष्यं
सर्वपथीनमेतदधुना सर्वीयमारभ्यते³ ॥

Bhavasvāmin is therefore earlier than Bhaṭṭa Bhāskara Miśra and may therefore be supposed to have flourished in the beginning of the tenth or the end of the ninth century A.D.

DATES OF UDGĪTHA AND NĀRĀYAṆA

Udgītha and Nārāyaṇa are mentioned as commentators of the *Rgveda* by Mādhava, son of Veṅkaṭa. They wrote

¹ A Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace at Tanjore, Part I, p. 19.

² See Bhagavaddatta's History of Vedic Literature, Vol. II, p. 42.

³ Mysore Bib. Skt. No. 4, p. 2. This passage is also quoted by B. D.

a joint commentary in collaboration with Skandasvāmin and were therefore contemporaries of the latter and must have lived in the first quarter of the sixth century A.D.

The commentary of Udgītha on the first part of the tenth *Maṇḍala* of the *Rgveda* has been discovered by P. Bhagvaddatta and is now being edited by him.

The commentary of Nārāyaṇa has disappeared. A Nārāyaṇa however is an author of a commentary on the *Śrauta* and *Grhya sūtras* of Āśvalāyana¹ and also on the *Grhyasūtras*² of Gobhila. In explaining—सहस्रशीर्षां पुरुषः (RV. X. 90) Mādhava, son of Veṅkaṭa, has preserved a passage from the commentary of Nārāyaṇa.³

DATE OF HARADATTA MIŚRA

Haradatta is the author of the *Padamañjarī*, a commentary on the *Kāśikā*. He has also written the following commentaries :—

(a) The *Anāvilā*, a commentary on the *Āśvalāyana Grhyasūtras*. It begins :—

नमो रुद्राय यद् गृह्यमाश्वलायननिर्मितम् ।
क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिरनाविला ॥

(b) The *Anākulā*, a commentary on the *Grhyasūtras* of Āpastamba.

(c) The *Ujvalā*, a commentary on the *Dharmasūtras* of Āpastamba.

(d) The *Mitākṣarā*, a commentary on the *Dharmasūtras* of Gautama.

¹ Ed. Bib. Ind.

² Burnell, *op. cit.* p. i. 23.

³ Transcript of Mādhava, son of Veṅkaṭa, IV. 240.

(e) The *Mantraprasnabhāṣyam*, a commentary on a section of the *Kāthakasamhitā* :—

प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता¹ ।

एकाम्रिकाण्डमन्त्राणां व्याख्या सम्यग्विधीयते ॥

(f) The *Catur-veda-tātparya-prakāśa*.

Haradatta is a son of Rudrakumāra and Śrī, a younger brother of Agnikumāra and a pupil of Aparājita. This information is contained in the introductory verses to his commentary, entitled the *Padamañjarī* :—

तानं रुद्रकुमारार्यं प्रणम्याम्बां श्रियं तथा ।

ज्येष्ठं चाग्निकुमारार्यमाचार्यमपराजितम् ॥

यश्चिराय हरदत्तसंज्ञया.....दिष्टु दक्षिणः ॥

उज्जहार पदमञ्जरीमसौ

शब्दशास्त्रसहकारपादपात्³ ॥

He is quoted by Sāyaṇa in the *Mādhaviya Dhātu-vṛtti*. The passage is the following :—

एवं च हरदत्तादिमते वर्षाभूशब्दस्य⁴...

He is also quoted by Sāyaṇa in his commentary on the RV. as shown by the following passages :—इत्यत्रान्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः⁵ ।

कः करस्करतीत्यत्र यदाह तु न्यासकारहरदत्तो व्यत्ययेन शबिति तस्मादस्य घातो-
भूवादौ पाठो नास्तीति गम्यते⁶ ।

Devarāja Yajvan quotes him frequently.⁷ Haradatta is thus earlier than the beginning of the fourteenth century A.D. and is assigned to c.1100 A.D. by Belvalkar in his *Systems of Sanskrit Grammar*.⁸

¹ Burnell, *op. cit.* p. 13.

² Burnell, *op. cit.* p. 16.

³ Burnell, *op. cit.* p. 38b.

⁴ Kashi ed. 1897, p. 53.

⁵ RV. I. 1. 5.

⁶ RV. I. 82. 1.

⁷ See pp. 174, 240, 245, 246, 277, 296, 318, 353, 360.

⁸ Page 40.

COMMENTARY OF MĀDHAVA, SON OF VEṆKATA

I have also collected passages of the *Nirukta*, quoted by Mādhava, son of Veṅkata, for whose commentary I have utilised a Devanāgarī transcript, belonging to the Lalchand Library of the D. A.-V. College, Lahore. This transcript was made from a MS. of the Government Library of Oriental MSS., Madras. The transcript is divided into 4 parts. There is a lacuna in the beginning as the first three leaves are missing in the original MS. The missing leaves must have contained the commentary on the first 14 hymns of Bk.I of the RV. Part I gives the commentary on the first *aṣṭaka* and the first five chapters of the second *aṣṭaka*, part II on the remaining chapters of the second and the whole of the third *aṣṭaka*, part III on the fifth and the sixth *aṣṭakas*, and the first chapter of the seventh *aṣṭaka*, part IV on the remaining chapters of the seventh *aṣṭaka* and the whole of the eighth *aṣṭaka*. The commentary on the eighth chapter of the third *aṣṭaka* is however incomplete. On page 224, the last page of part II, there is a remark: इतः परं ग्रन्थपातः । The missing portion includes the whole of the fourth *aṣṭaka* in addition to a part of the eighth chapter of the third *aṣṭaka*, beginning from अस्माकमग्ने i.e. III.8.19.3 = V. 4. 8. to the 61st सूक्त of the sixth *Maṇḍala*. The parts of the Rgveda on which this commentary is available are shown by the following table :—

Aṣṭaka Chapters

I—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 (beginning of the first chapter is missing).

II—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

III—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8...(end of the eighth chapter is missing).

.....The whole of the fourth Aṣṭaka is missing.

V—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

VI—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

VII—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

VIII—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

As Mādhava gives some information about himself and his family in the various colophons added at the end of each chapter, they are quite interesting and are given here for the first time.

COLOPHONS OF THE COMMENTARY OF MĀDHAVA, SON OF VEṆKATA

PART I

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रग्वेदभाष्यम् ॥

॥ वेङ्कटमाधवीयम् ॥

मातृकायां पत्रत्रयं लुप्तम् *i.e.* three leaves of the original MS. are missing.

On p. 9 of the transcript are the following verses:—

(*sic.*) श्रवसंहितायाः प्रथममध्यायं व्याकरोति यः ।
कुशिकानां कुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥
अयं देवाय जन्मनो (ने RV.) माधवो व्याचिकीर्षति ।
तन्नामन्त्रितशब्दानामादौ वृत्तिः प्रदर्श्यते ॥

On p. 29 are the following verses:—

(*sic.*) इत्थं द्वितीयमध्यायं व्याकरोत्प्रथमेऽष्टके ।
गाधिनिर्माधवो नाम संगृह्यार्थं प्रदर्शयन् ॥
(*sic.*) एतायामेव (मोप RV.) गव्यन्तो माधवो व्याचिकीर्षति ।
समासानां स्वरादिवृत्तिरादौ तत्र प्रदर्श्यते ॥

On p. 50 are the following verses:—

(*sic.*) इत्थं तृतीयमध्यायं व्याकरोत्प्रथमेऽष्टके ।
विश्वामित्रकुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥
अयं वां मधुमत्तमो माधवो व्याचिकीर्षति ।
प्रदर्शयन् समस्तानां स्वरव्यत्यासकारणम् ॥

On p. 72:—

इत्थं चतुर्थमध्यायं व्याकरोत्प्रथमेऽष्टके ।
अष्टकस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥
अथ प्र मन्महेऽध्यायं माधवो व्याचिकीर्षति ।
अवग्रहविहीनानामादावर्थं प्रदर्शयन् ॥
पदकारः पदानीह नावगृह्णाति कानिचित् ।
तेषामपि स्वरेणैव कुर्यादर्थविनिर्णयः ॥

On p. 92:—

इति पञ्चममध्यायं व्याकरोत्प्रथमेऽष्टके ।
लोहितस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

On p. 93:—

I. 6.

(sic.) इन्द्रो मदाय वावृद्धे (धे RV.) माधवो व्याचिकीर्षति ।
सर्वानुदात्तशब्दानामादावर्थं प्रदर्शयन् ॥

... ..

लौकिकाः कथयन्त्यर्थान्स्लेच्छैः शब्दैश्चासाधुभिः ॥
उच्चैः प्रयुज्यते कांश्चित् पदार्थानन्यथापरान् ॥
यथा घटश्च रज्जुश्च चार्थो नीचैः प्रयुज्यते ।
स्यालुर्वा पुरुषो वेति वार्थश्चैव तथाविधः ॥
अर्थस्वभावात् सर्वेषां शब्दानामुच्चनीचता ।
स्वभावं तं विजानाति लौकिका न स्वलौकिकाः ॥

On p. 113:—इति षष्ठमध्यायं व्याकरोत्प्रथमेऽष्टके ।

भरतस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

On p. 114:—अध्यायं द्वे विरूपे च माधवो व्याचिकीर्षति ।

अन्वादेशस्य विषये वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥

On p. 137:—

इत्थं सप्तममध्यायं व्याकरोत्प्रथमाष्टके ।
जातो गोपनकुले माधवो वेङ्कटात्मजः ॥
इदं श्रेष्ठमध्यायं माधवो व्याचिकीर्षति ।
रूपे भिन्ने स्वरेऽभिन्ने शब्दवृत्तिं प्रदर्शयन् ॥

On p. 160:—अगर्थदीपिका सेय..... ।

कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाङ्गयः ॥
॥ इति प्रथमाष्टके अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥
॥ प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

On p. 161:— ॥ अथ द्वितीयेऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽष्टकस्तस्मिन्प्रथमायादिषु वक्ष्यते ।
यत्किञ्चिदिह वक्तव्यमाख्यातेष्वस्ति वैदिकैः ॥

On p. 188:—द्वितीयस्याष्टकस्याद्यमध्यायं व्याकरोदिति ।

वर्णायस्य कुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

On p. 189:—अथ द्वितीयेऽष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

(sic.) (०मा या० RV.) सुषुमायातमद्विभिर्न्याचिख्यासति माधवः ।
प्रदर्शयन् लिटो वृत्तिं परोक्षे तत्र लिट् स्मृतः ॥

On p. 213:— द्वितीयस्याष्टकस्यायमध्यायं व्याकरोदिति ।

द्वितीयं माधवार्यस्य पौत्रः श्रीवेङ्कटात्मजः ॥

(sic.) ॥ श्री ॥ अथ द्वितीयेऽष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥
वसू रुद्रा पुरुमन्तु (०मन्तू RV.) व्याचिख्यासति माधवः ।
प्रदर्शयन् लङोवृत्तिं लुङश्च तदनन्तरम् ॥

On p. 241:—अष्टकस्य द्वितीयस्य तृतीयं व्याकरोदिति ।

अध्यायं वेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाङ्गयः ॥

On p. 242:—अथ द्वितीयेऽष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

अध्यायं तन्नु वोचाम व्याचिख्यासति माधवः ।
प्रदर्शयन् लिङोवृत्तिं बहुवर्थेषु लिङ् स्मृतः ॥

On p. 265:—व्याख्यत्पौत्रश्चिन्तयन्त्यास्तुरीयं माधवाङ्गयः ।

अध्यायं वेङ्कटसुतो द्वितीयाष्टकगोचरम् ॥

॥ इति द्वितीयेऽष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

On p. 265:—अथ द्वितीयेऽष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

ता वामद्य तावपरं व्याचिख्यासति माधवः ।
लोटः प्रदर्शयन् वृत्तिं लोटश्च तदनन्तरम् ॥

On p. 285:—अष्टकस्य द्वितीयस्य माधवः सुन्दरीसुतः ।

व्याख्यत्पञ्चममध्यायं तं पश्यन्तु च पण्डिताः ॥
इति द्वितीयेऽष्टके पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥

PART II

P. 1. ॥ श्रीरस्तु ॥

अग्वेदभाष्यम् वेङ्कटमाधवीयम् ।

द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

नि होता होतृषदने व्याचिख्यासति माधवः ।

लुटः प्रदर्शयन् वृत्तिं लुटश्च तदनन्तरम् ॥

Final colophon of this chapter on p. 21 is the following :—

षष्ठं व्याख्यद् द्वितीयस्य माधवोऽध्यायमञ्जसा ।

सङ्कर्षणानुजो यस्य आतासीदनुजः कविः ॥

इति etc. is omitted.

P. 21 :— ॥ श्रीरस्तु ॥

(sic.) द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

सेमामविडुति प्रभृतिं व्याचिख्यासति माधवः ।

तत्राक्रियेषु वाक्येषु कर्तव्यमुपदिश्यते ॥

Final colophon of this chapter on p. 36 is the following :—

व्याख्यत् सप्तममध्यायं द्वितीयस्येति माधवः ।

गोविन्दो यस्य तनयो ज्येष्ठः पुत्रश्च वेङ्कटः ॥

इति etc. is omitted.

P. 36 :— अथ द्वितीयेऽष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥

(sic.) मन्दं (मन्दस्व RV.) स्वहोत्रादध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।

दर्शयन्नात्मनेपदप्रयुक्तं भेदमादितः ॥

Final colophon of this chapter on p. 54 :—

अगर्थदीपिका सेयं द्वितीयश्चायमष्टकः ।

चक्रे श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाङ्गयः ॥

इति etc. is omitted.

P. 54 :— अथ तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽष्टाष्टकस्तस्मिन् अध्यायादिषु वक्ष्यते ।

यद्वक्तव्यं निपातेषु ब्राह्मणैश्छान्दसैरिह ॥

Final colophon of this chapter on p. 79 :—

तृतीयस्याष्टकस्यायमध्यायं व्याकरोदिति ।

जाता वसिष्ठस्य कुले सुन्दरी यमजीजनत् ॥

इति etc. is omitted.

P. 79 :— अथ तृतीयेऽष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

(sic.) अथेच्छति (०च्छन्ति RV.) स्वा सोम्यासो व्याचिख्यासति माधवः ।

सङ्गतेषु निपातेषु वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of the chapter on p. 101 :—

व्याख्यद् द्वितीयमध्यायं तृतीयस्याष्टकस्य सः ।

मित्रावरुणयोर्वंशे मातुर्यस्य समुद्भवः ॥

इति etc. is omitted.

P. 102 :— अथ तृतीयेऽष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

इन्द्र स्वा वृषभं वयं व्याचिख्यासति माधवः ।

निपातेष्वेव केषांचिद् वृत्तिभेदं प्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter on p. 127 :—

व्याख्यत्तृतीयमध्यायं तृतीयस्याष्टकस्य सः ।

कुण्डिनस्य कुले जाता माताभूयस्य सुन्दरी ॥

इति तृतीयेऽष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

P. 127 :— अथ तृतीयेऽष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

न ता मिनन्ति मायिनो व्याचिख्यासति माधवः ।

चाहाङ्गानां निपातानामर्थमादौ प्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter on p. 147 :—

व्याख्यच्चतुर्थमध्यायं तृतीयस्याष्टकस्य सः ।

भवगोलकुले यस्य.....

इति तृतीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

P. 147 :— अथ तृतीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

.....षे (वैश्वानराय मीरुषे RV.) व्याचिख्यासति माधवः ।

आदौ प्रदर्शयन्भिरन्विताः ॥

Final colophon of this chapter on p. 171 :—

व्याख्यत्पञ्चममध्यायं तृतीयस्याष्टकस्य सः ।
यज्ञनारायणकुले यस्य मातुः समुद्भवः ॥
॥ इति तृतीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

P. 172 :— अथ तृतीयेऽष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥
अथैवा स्वामिन्द्र वज्रिन् व्याचिख्यासति माधवः ।
निपातेष्वेव वक्तव्यं प्रागनुक्तं प्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter on p. 188 :—

व्याकरोत्षष्ठमध्यायं तृतीयस्याष्टकस्य सः ।
दुहिता भवगोलस्य सुन्दरी यमजीजनत् ॥
॥ इति तृतीयेऽष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

P. 189 :— अथ तृतीयेऽष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥
प्र ऋभुभ्यो दूतमिव व्याचिख्यासति माधवः ।
उपसर्गेषु वक्तव्यमादितः संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter on p. 207 :—

अष्टकस्य तृतीयस्य माधवः सुन्दरीसुतः ।
व्याख्यत्सप्तममध्यायमिदं श्रीवेङ्कटात्मजः ॥
इति तृतीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

P. 207 :— अथ तृतीयाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥
इदमु त्पुरुषं व्याचिख्यासति माधवः ।
उपसर्गेषु वक्तव्यमनुक्तं संप्रदर्शयन् ॥

The final colophon of this chapter as well as the whole of the fourth *astaka* are missing.

PART III

श्रीः

ऋग्वेदमाष्यम् वेङ्कटमाधवविरचितम् पञ्चमोऽष्टकः

P. 1 :— पञ्चमोऽष्टकस्तस्मिन्नध्यायादिषु वक्ष्यते ।
अभिर्नामार्पणेषु विज्ञेयमिह वैदिकैः ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 24 :—

कुशिकानां कुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ।
पञ्चमस्याष्टकस्यायमध्यायं व्याकरोदिति ॥

श्रीः

P. 24 :— अथाध्यायं जुषस्व नो व्याचिख्यासति माधवः ।
गोत्रेष्वृषीणां वक्तव्यमादावेव प्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 46 :—

व्याख्यद् द्वितीयमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
गाधिनेयकुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ।

P. 46 :— उग्रो जज्ञे वीर्यायेति व्याचिख्यासति माधवः ।
अमितेषु मितर्षीणामागमे कारणं पदम् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 71 :—

व्याख्यत्तृतीयमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
विश्वामित्रकुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

P. 71 :— प्र ब्रह्मैवित्यथाध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
अग्नेकषीषु सूक्तेषु वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 93 :—

व्याख्यत्तृतीयमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
अष्टकस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

P. 94 :—

श्रीः

यद्य सूर्येणध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
अष्टकादिषु वक्तव्यमादितः संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is found on p. 115 :—

व्याख्यत्पञ्चममध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
लोहितस्य कुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

P. 116 :—

श्रीः

(sic.) प्रत्यु अदर्शयन्तीति (यतीति RV.) व्याचिख्यासति माधवः ।
करणं सूक्तभेदस्य सुखतः संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 140 :—

व्याकरोत्पष्ठमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
भरतस्य कुले जातो माधवो वेङ्कटात्मजः ॥

P. 140 :— तिस्रो वाचोऽधुनाध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
अधिर्वाचं च वक्तव्यं प्रागनुक्तं प्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 166 :—

व्याख्यत्सप्तममध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
गोवर्धनकुले जातो माधवः सुन्दरीसुतः ॥

P. 166 :—

॥ श्रीः ॥

दूरादिहेव यत्सती व्याचिख्यासति माधवः ।
पितृपुत्रसमावेशे वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 185 :—

अगर्धदीपिका सेयं पञ्चमश्चायमष्टकः ।
कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥

P. 185 :—

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठोऽष्टकः

अथ षष्ठोऽष्टकस्तस्मिन्नाध्यायादिषु वक्ष्यते ।
यच्छुन्दसीह वक्तव्यं विद्यते छान्दसैर्द्विजैः ॥

Final colophon on pp. 207-8 :—

षष्ठाष्टकाद्यमध्यायं व्याचकारेति माधवः ।
वणयस्य कुले जातः सङ्गृह्यार्थान्प्रदर्शयन् ॥

P. 208 :—

॥ श्रीः ॥

(sic.) वयमु त्वामपूर्वेति (पूर्वेति RV.) व्याचिख्यासति माधवः ।
उष्णिगादिषु वक्तव्यमादावेव प्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 231 :—

षष्ठे द्वितीयमध्यायं व्याचकारेति माधवः ।
पौत्रः श्रीमाधवार्यस्य वर्जयन्नुदविस्तरम् ॥

P. 231 :—

श्रीः

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रकृतान्यजीविणोऽथ व्याचिख्यासति माधवः ।
प्रदर्शयन्बृहत्यादेर्लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 255 :—

षष्ठे तृतीयमध्यायं व्याचकारेति माधवः ।
श्रीवेङ्कटार्यतनयः सम्यगर्थान्प्रदर्शयन् ॥

P. 255 :—

श्रीः

अथ चतुर्थोऽध्यायः

त्वावतः पुरुवसो (पुरु० RV.) व्याचिख्यासति माधवः ।
प्रदर्शयन्स्त्रिदुवादेर्लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥

Final colophon on pp. 277-8 :—

व्याख्यत्पौत्रश्चिन्तयन्त्यास्तुरीयं माधवाह्वयः ।
अध्यायमष्टके षष्ठे शब्दैः कतिपयैरिति ॥

P. 178 :—

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

आ त्वा रथं यथोतये व्याचिख्यासति माधवः ।
अतिच्छन्दःसु वक्तव्यं द्विपदासु च दर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 300 :—

अष्टकस्येति षष्ठस्य माधवः सुन्दरीसुतः ॥
व्याख्यत्पञ्चममध्यायं तत्परयन्तु च पण्डिताः ॥

P. 300 :—

॥ श्रीः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

आ प्र द्रव परावतो व्याचिख्यासति माधवः ।
प्रगाधेषु च वक्तव्यं सम्पत्तिं च प्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 322:—

षष्ठस्य षष्ठमध्यायं व्याचकारेति माधवः ।
सङ्कर्षणानुजो यस्य आतासीदनुजः कविः ॥

P. 323:—

॥ श्रीः ॥

इन्द्राय साम गायत व्याचिख्यासति माधवः ।
पादेषूनेषु वक्तव्यमादितः संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 343:—

आत्मजो वेङ्कटो यस्य गोविन्दस्तदनन्तरम् ।
षष्ठस्य सप्तमाध्यायमिति व्याख्यस्स माधवः ॥

P. 343:—

॥ श्रीः ॥

सोमः पुनानो अर्षति व्याचिख्यासति माधवः ।
अवसानेषु वक्तव्यमादितः संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter on p. 361:—

अगर्थदीपिका सेयं तथा षष्ठोऽयमष्टकः ।
कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥
इति etc. is omitted.

॥ श्रीः ॥

P. 361:— सप्तमोऽष्टकस्तस्मिन् अध्यायादिषु वक्ष्यते ।
यत्किञ्चिदिह वक्तव्यं देवतास्वस्ति बह्वृचे ॥

Final colophon of this chapter is found on p. 377:—

सप्तमस्याष्टकस्यायमध्यायं व्याकरोदिति ।
जातो (ता) वसिष्ठस्य कुले सुन्दरी यमजीजनत् ॥
इति etc. is omitted.

PART IV

P. 1:— ॥ अथ सप्तमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

(sic.) हिन्वन्ति सूर्यमध्यायं (सूरम० RV.) व्याचिख्यासति माधवः ।
तत्र प्रत्यचदेवेषु वक्तव्यं संप्रदर्शयते ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 18:—

(sic.) व्याख्यद् द्वितीयमध्यायं पञ्चमस्याष्टकस्य सः ।
मित्रावरुणयोर्वंशे मातुर्यस्य समुद्भवः ॥
॥ इति पञ्चमेऽष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

P. 19:— ॥ अथ पञ्चमेऽष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

(sic.) धर्ता दिवःपवते व्याचिख्यासति माधवः¹ ।
अश्रूयमाणदेवेषु वाच्यं मन्त्रेषु दर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 40:—

(sic.) व्याख्यत्तृतीयमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
कुण्डिनस्य कुले जाता माताभृद् यस्य सुन्दरी ॥
॥ इति सप्तमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

P. 40:— असर्जि वक्त्रा रथ्येति व्याचिख्यासति माधवः ।
अश्वारौषधिपर्यन्ते वाच्यदेवगणे वदन् ॥

Final colophon of this chapter is found on p. 59:—

व्याख्यच्चतुर्थमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
भवगोलकुले यस्य मातुरासीत्समुद्भवः ॥
॥ इति सप्तमेऽष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमेऽष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

P. 60:— पुरोजिती वो अन्धस्य (अन्धसः RV.) व्याचिख्यासति माधवः ।
(sic.) प्रयाजदेवतास्वादौ वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ।

¹ It appears from the dotted portion in the MS. that something is missing but nothing in reality is missing as far as the *pratika* is concerned. The first pāda is short by one syllable which can be made up by adding ति after पवते.

Final colophon of this chapter is given on p. 82:—

व्याख्यत्पञ्चममध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य सः ।
यस्य नारायणकुले यस्य मानुत् (तुः) समुद्भवः ॥
इति सप्तमेऽष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

P. 82 :—

॥ श्रीः ॥

॥ अथ सप्तमेऽष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

(sic.) अयं स यस्या (यस्य RV.) अध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
देवानां यज्ञसंबन्धे वक्तव्यं संप्रदर्शयन्

Final colophon of this chapter is given on p. 105 :—

व्याकरोत्षष्ठमध्यायं सप्तमस्याष्टकस्य यत् ।
दुहिता भवगोलस्य सुन्दरी यमजीजनत् ॥
इति सप्तमेऽष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

P. 105 :— अथ सप्तमेऽष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

(sic.) नि वर्तध्वं मानुगता (मानु गात RV.) व्याचिख्यासति माधवः ।
पवस्वादिषु वक्तव्यमादितः संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is found on p. 130 :—

(sic.) सप्तमस्याष्टकस्येत्थं माधवः सुन्दरीसुतः ।
व्याख्यत्सप्तममध्यायमिमं श्रीयेर्दकनात्मजः ॥ (वेङ्कटा०)
॥ इति सप्तमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

P. 130 :— अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

(sic.) प्र मा युयुज्रे प्रयुजो व्याचिख्यासति माधवः ।
यदात्मविषये वाच्यं तदासौ संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 153 :—

अगार्थदीपिका चेयं सप्तमश्चायमष्टकः ।
कर्ता श्रीवेङ्कटार्यस्य तनयो माधवाह्वयः ॥
इति सप्तमाष्टके अष्टमोऽध्यायः ॥

P. 153 :—

॥ श्रीरस्तु ॥

अथाष्टमेऽष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽष्टकस्तस्मिन्मध्यायादिषु वक्ष्यते ।
यत्किञ्चिदस्ति मन्त्रार्थे वक्तव्यमिह बह्वच ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 180 :—

व्याख्यत्प्रथममाध्यायमष्टमस्याष्टकस्य सः ।
जजान यो जह्नुकुले लोहित्यो माधवाह्वयः ॥
॥ इत्यष्टमेऽष्टके प्रथमोऽध्यायः

P. 180 :— ॥ अथ अष्टमेऽष्टके द्वितीयोऽध्यायः ।

(sic.) ये यज्ञेन दक्षिण्या व्याचिख्यासति माधवः ।
मन्त्रब्राह्मणयोरर्थे वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is on p. 201 :—

अध्यायमष्टमं चांशं व्याख्यदार्येषु कश्चन ।
दक्षिणापथमाश्रित्य वर्तमानेषु माधवः ॥
॥ इत्यष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

P. 201 :— अथ अष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

(sic.) देवानां नु वयं जाना व्याचिख्यासति माधवः ।
अपरैरपि वेदार्थे वक्तव्य इति दर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 225 :—

एकोनषष्ठमध्यायं व्याकरोदिति माधवः ।
जगतामेकधीरन्य विषये निवसत्सुखम् ॥
॥ इत्यष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

P. 226 :— ॥ अथाष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

वि हि सेतोत्तरसूक्त व्याचिख्यासति माधवः ।
अग्भाष्यकृद्भिर्वक्तव्यमादितः संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is found on p. 251 :—

(sic.) इत्थं व्याख्यत्षष्टि-तममध्यायं माधवाह्वयः ।
चोलेषु निवसन् कश्चित्सस्यमालिषु सर्वदा ॥
इति etc. is omitted.

P. 252 :—

अथ etc. is omitted.

हये जाये मनसाथ व्याचिख्यासति माधवः ।
अनर्थकृतसन्देहमन्त्रेष्वादावपानुदत् ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 276 :—

माधवो (वः पञ्च०) नवमाध्यायमष्टमे व्याकरोदिति ।
नदीमाश्रित्य निवसन् कावेरीं लोकमाश्रिताम् ॥
इति etc. is omitted.

P. 277:— ॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

उ भा ३ नूनं तदिति व्याचिख्यासति माधवः ।
ब्राह्मणोक्तेषु चार्थेषु वक्तव्यं संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 297 :—

अष्टमे षष्ठमध्यायं व्याकरोन्माधवाह्वयः ।
तीरमाश्रित्य निवसन् कावेर्यां दक्षिणं सुखम् ॥
॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

P. 298:— अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

तदिदास भुवनेषु व्याचिख्यासति माधवः ।
अगर्थमवगन्तव्यमादितः संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is found on p. 322 :—

व्याख्यत्सप्तममध्यायमष्टके माधवोऽष्टमे ।
चोलेषु निवसन् ग्रामे गोमत्यायैः समावृते ॥ इति ॥
॥ इत्यष्टमेऽष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

P. 322:— ॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

त्यञ्चिद्विप्रमध्यायं व्याचिख्यासति माधवः ।
वेदार्थस्य परार्थेभ्यो वैशेष्यं संप्रदर्शयन् ॥

Final colophon of this chapter is given on p. 347 :—

व्याख्यदष्टममध्यायमष्टमस्याष्टकस्य सः ।
तीरमाश्रित्य निवसन् कावेर्यां दक्षिणं सुखम् ॥ इति
॥ इति श्रीवेङ्कटार्यसूनुना माधवाचार्येण
कृतमृगवेदभाष्यं समाप्तम् ॥

SYNOPSIS OF COLOPHONS

The following is a summary of the colophons :—

Chapters.

Aṣṭaka I

1. Mādhava, son of Sundarī and born in the family of the Kuśikas.
2. Mādhava of the family of Gādhin.
3. Mādhava, son of Sundarī and born in the family of Viśvāmitra.
4. Mādhava, son of Veṅkaṭa and born in the family of Aṣṭaka.
5. Mādhava, son of Veṅkaṭa and born in the family of Lohita.
6. Mādhava, son of Veṅkaṭa and born in the family of Bharata.
7. Mādhava, son of Veṅkaṭa and born in the family of Gopana.
8. Mādhava, son of Śrī Veṅkaṭārya, is the author of the commentary called *Rgarthadīpikā*.

Aṣṭaka II

1. Mādhava, son of Sundarī and born in the family of Baṇṇaya.
2. (Mādhava) son of Śrī Veṅkaṭa, grandson of Mādhavārya.

Chapters.

3. Mādhava, son of Veṅkaṭārya.
4. Mādhava, son of Veṅkaṭa, grandson of Cintayantī.
5. Mādhava, son of Sundarī.
6. Mādhava, the elder brother of Saṅkarṣaṇa and Kavi.
7. Mādhava, whose eldest son is Veṅkaṭa and another son is Govinda.
8. Mādhava, son of Śrī Veṅkaṭārya, is the author of the commentary *Rgarthadīpikā*.

Aṣṭaka III

1. Sundarī, born in the family of Vasiṣṭha gave birth (to Mādhava).
2. Whose mother was born in the family of Mitrā-Varuṇa
3. Whose mother Sundarī was born in the family of Kuṇḍina.
4. A part of the colophon is missing but it can be reconstructed as follows :— Whose mother was born in the family of Bhavagola.
5. Whose mother was born in the family of Yajñanārāyaṇa.
6. Sundarī, the daughter of Bhavagola gave him birth.

Chapters.

7. Mādhava, son of Sundarī and Śrī Veṅkaṭa.
8. Missing.

Aṣṭaka V

1. Mādhava, son of Sundarī and born in the family of the Kuśikas.
2. Mādhava, son of Veṅkaṭa and born in the family of the descendants of Gādhin.
3. Mādhava, son of Sundarī and born in the family of Viśvāmitra.
4. Mādhava, son of Veṅkaṭa and born in the family of Aṣṭaka.
5. Mādhava, son of Sundarī and born in the family of Lohita.
6. Mādhava, son of Veṅkaṭa and born in the family of Bharata.
7. Mādhava, son of Sundarī and born in the family of Govardhana.
8. Mādhava, son of Śrī Veṅkaṭārya is the author of the commentary *Rgarthadīpikā*.

Aṣṭaka VI

1. Mādhava born in the family of Baṇaya.
2. Mādhava, grandson of Śrī Mādhavārya.
3. Mādhava, son of Śrī Veṅkaṭārya.
4. Mādhava, grandson of Cintayantī.
5. Mādhava, son of Sundarī.

Chapters.

6. Mādhava, elder brother of Saṅkarṣaṇa and Kavi.
7. Mādhava whose son is Veṅkaṭa and whose second son is Govinda has explained it etc.

8. Mādhava, son of Śrī Veṅkaṭa is the author of the commentary, *Rgarthadīpikā*.

Aṣṭaka VII

1. Sundarī, born in the family of Vasiṣṭha, gave him birth.
2. Whose mother was born in the family of Mitrā-Varuṇa.
3. Whose mother Sundarī was born in the family of Kuṇḍina.
4. Whose mother was born in the family of Bhavagola.
5. Whose mother was born in the family of Nārāyaṇa.
6. Sundarī, daughter of Bhavagola.
7. Mādhava, son of Sundarī and Śrī Veṅkaṭa.
8. Mādhava, son of Śrī Veṅkaṭārya, is the author of the commentary *Rgarthadīpikā*.

Aṣṭaka VIII

1. Mādhava, a descendant of Lohitya and born in the family of Jahnu.
2. Mādhava follows the southern method in his explanation.
3. Mādhava living in the territory of the sole hero of the world.

4. Mādhava living in the country of the Cholas.
5. Mādhava living on the river Kāverī.
6. Mādhava living happily on the right bank of the river Kāverī.
7. Mādhava living in a village in the country of the Cholas.
8. (Mādhava) living happily on the right bank of the Kāverī.

In three cases, the numbering in the colophons is wrong, e.g., the seventh is described as the third chapter of the second *Aṣṭaka*, the seventh is written as the fifth *Aṣṭaka*, at the end of the second chapter and the fifth is given as the ninth chapter of the eighth *Aṣṭaka*.

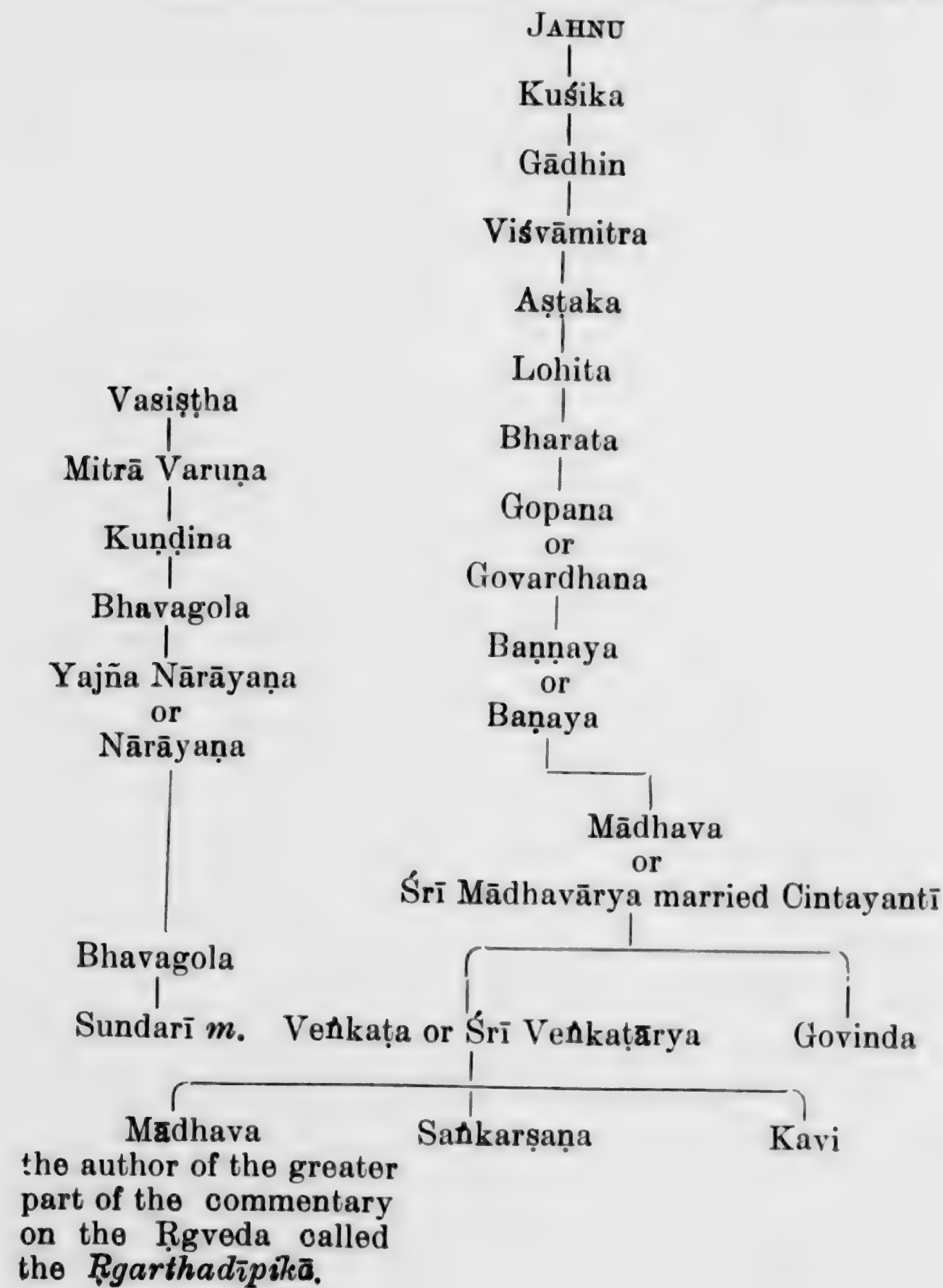
Colophons at the end of the seventh chapter in the second and the sixth *Aṣṭakas* are ambiguous and can be interpreted in two ways : (1) Mādhava, the son of Veṅkaṭa and the author of the commentary called *Rgarthadīpikā*, had two sons, one of whom was named Veṅkaṭa and the other Govinda. According to this interpretation, both the father and one of the sons of Mādhava bore an identical name, i.e., Veṅkaṭa. (2) Mādhava, father of Veṅkaṭa and Govinda was a person different from the author of the commentary and is probably to be identified with the grandfather of the author of the commentary as mentioned in colophons II. 2 ; VI. 2. According to this interpretation, there were two Mādhavas, one a grandfather and another a grandson. The commentary on II. 7 ; VI. 7 was written by Mādhava, the grandfather, while the rest of the commentary was written by Mādhava, the grandson. I prefer the second interpretation which is further supported by the fact that another Mādhava, a predecessor is mentioned by the commentator in his introductory remarks to VIII. 4.

Colophons of the first three *Aṣṭakas* are similar to the colophons of *Aṣṭakas* V—VII though not absolutely identical. I have placed them side by side with a view to bring into prominence their striking similarity.

Several ancestors are mentioned in the colophons without expressly stating the order of descent. But a clue in my opinion

is furnished by colophons II. 3. In II. 3 Mādhava is described as a son of Veṅkaṭa; in II. 2 as a grandson of Mādhavārya. This shows the ascending order of the ancestors as the colophons are read upwards from II. 3 where the order of male ancestors comes to an end. Similarly colophons of the third and the seventh *Aṣṭakas* have preserved the names of the ancestors of the family of Sundarī, the mother of the commentator. Proceeding in this way, the following genealogical table of Mādhava's paternal and maternal families can be reconstructed :—

GENEALOGICAL TABLE OF MĀDHAVA

AUTHORS AND WORKS QUOTED BY MĀDHAVA

Mādhava, the son of Veṅkaṭa, quotes or mentions the following authors and works in his commentary. Reference is to the *Aṣṭakas* and their chapters :—

- अत्र वदन्ति I. 7.
 अध्वर्युब्राह्मणम् VIII. 3, 8.
 अध्वर्युवेदः VI. 3.
 अध्वर्युणां मन्त्रः I. 8.
 आथर्वणब्राह्मणम् VIII. 4.
 आथर्वणिकम् III. 8; VIII. 1.
 आपस्तम्बः V. 1; VIII. 3.
 आयुर्वेदः VIII. 8.
 आश्वलायनम् VI. 2, 6; VIII. 3.
 उक्तम् VII. 7; VIII. 3, 7, 8.
 उत्तरनारायणम् VIII. 4.
 उद्गीथः VIII. 4.
 ऋषिवचनम् II. 3.
 एके VIII. 3.
 ऐतरेयब्राह्मणम् VIII. 1.
 कल्पः II. 3.
 कात्यायनः II. 3; V. 3, 4, 7, 8; VI. 1, 2, 5, 7; VII. 3, 5, 7, 8; VIII. 1, 2, 3, 8.
 कौषीतकिब्राह्मणम् VIII. 1.
 गान्धर्वो वेदः VIII. 8.
 चरकब्राह्मणम् VIII. 1.
 छन्दोगाः VI. 6.
 जैमिनिः VIII. 2, 3.
 ताण्ड्यकम् I. 4, 7; V. 1, 3, 7; VII. 8; VIII. 1.
 तैत्तिरीयब्राह्मणम् VIII. 1.
 त्रैशोकब्राह्मणम् V. 8.
 त्रैशोकसूक्तम् V. 8.
 धनुर्वेदः VIII. 8.
 नारायणः VIII. 4.

- निघण्टुः VIII. 7.
 निरुक्तम् I. 7; III. 2, 6, 8; V. 3, 4; VI. 5; VII. 6, 7;
 VIII. 2, 3, 4, 7, 8.
 नैघण्टुकम् V. 8.
 पतञ्जलिः II. 4; III. 7; VI. 6; VII. 6.
 पाणिनिः II. 3; III. 7; VIII. 1.
 पिङ्गलः VI. 3.
 प्रश्नोत्तरब्राह्मणम् VIII. 4.
 प्रातिशाख्यम् VI. 5.
 बृहदारण्यम् VII. 7; VIII. 4.
 बृहदेवता II. 1; III. 8; VI. 6; VII. 6.
 बौधायनः II. 2; VII. 2; VIII. 2, 3.
 ब्राह्मणम् I. 1, 2, 3, 6, 8; II. 1, 3, 4, 5, 6, 7; III. 1, 3, 5, 8; V.
 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8; VI. 1, 3, 4, 5, 6, 7; VII. 2, 3, 5,
 6, 7, 8; VIII. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.
 भगवद्गीता VII. 6.
 मनुः VIII. 7.
 महोपनिषद् VII. 8.
 माधवः VI. 7; VIII. 4.
 माधवदर्शनम् V. I.
 मानवम् VIII. 4.
 मैत्रायणीयब्राह्मणम् II. 3; VIII. 1.
 याज्ञवल्क्यः VII. 8; VIII. 4.
 यास्कः I. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8; II. 1, 3, 4, 6, 7; III. 1, 2,
 3, 4, 5, 6, 7, 8; V. 1, 2, 5, 6, 7; VI. 1, 3, 4, 6, 7; VII. 3, 5,
 6, 7; VIII. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.
 वाजसनेयकम् I. 8; II. 3, 6; III. 1; V. 4; VI. 3, 7;
 VII. 5, 6, 7, 8; VIII. 3, 4, 7.
 वैयाकरणाः II. 7.
 शतपथब्राह्मणम् V. 2; VII. 5; VIII. 1, 3, 4.
 शाकल्यः III. 3; VII. 7; VIII. 1, 2.
 शाट्वायनकम् I. 1, 2, 4, 7, 8; II. 6, 7; III. 3, 5, 8; V. 1,
 3, 5, 6, 7, 8; VI. 2, 6, 7; VII. 1, 6, 7, 8; VIII. 1, 4,
 6, 7, 8.

- शौनकः II. 1, 3, 4, 5, 6, 7; III. 2, 3, 6, 8; V. 1, 3, 4, 6, 7, 8;
 VI. 1, 2, 3, 8; VII. 3, 4, 5, 8; VIII. 1, 2, 3, 4, 8.
 श्यावाश्वः VI. 8.
 श्रुतिः II. 6.
 श्लोकः III. 5.
 श्लोकौ VI. 7.
 सर्वानुक्रमणी VIII. 2.
 सुश्रुतः VIII. 8.
 स्कन्दस्वामी VIII. 4.
 स्मृतिः V. I; VII. 6.
 स्वायम्भुवो मनुः VIII. 7.

At the beginning of each chapter, Mādhava adds introductory remarks in verse. Accent, particles, prepositions, verbs, deities, metres, division of the Sāṃhitā text, and other cognate matters are discussed. There are also general observations on the state of scholarship in his time, previous commentators and methods of interpretation. I had a mind to edit all these introductory remarks but the bulk of the present volume would have been inordinately increased. Further there are lacunæ in the transcript which cannot be filled up. I therefore content myself with giving a few extracts only.

EXTRACTS FROM THE INTRODUCTORY
REMARKS OF MĀDHAVA, SON OF
VENKATA

- Aṣṭaka I. 3. p. i. 31 :—सर्वेष्वेषु समासेषु यत्र यत्र स्वरो भवेत् ।
काशं कुशं वावलम्ब्य स्वरं तं स्थापयेदिति ॥
- Aṣṭaka I. 4. p. i. 51 :—सर्वेष्वेषां समासेषु कार्ये सूक्ष्मेक्षिका बुधैः ।
(sic.) पदेषु चासमस्तेषु शुद्धमर्थमभीप्सुभिः ॥
प्रकृतौ प्रत्यये वापि स्वरो यत्र व्यवस्थितः ।
तात्पर्यं तत्र शब्दस्य स्थापयेदिति निर्णयः ॥
- I. 5. p. i. 72 :—पदकारः पदानिह नावगृह्णाति कानिचित् ।
तेषामपि स्वरेणैव कुर्यादर्थविनिर्णयः ॥
- I. 8. p. i. 137 :—अर्थाभेदे तु शब्दस्य सर्वत्र सदृशस्वरः ।
यदा न तं स्वरं पश्येदन्यथार्थं तथा नयेत् ॥
- II. 1. p. i. 161 :—चत्वारि पदजातानि तत्र नामानि कानिचित् ।
आख्यातान्युपसर्गाश्च निपाताश्च तथापरे ।
नामानि नमयन्त्यर्थं प्रधानमिति नामता ।
कारणानि च तान्याहुः क्रियां कुर्वन्ति तानि हि ॥
कारणानां परिस्पन्दः फलस्यैकस्य साधकः ।
लोके पूर्वापरीभूतः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥
वदन्ति वैयाकरणा धातुवाच्यां क्रियां च ताम् ।
कालः संख्याकारकं च प्रत्ययार्थाः प्रकीर्तिताः ॥
आख्यातस्य च नाम्नश्च संबन्धाः स्वार्थदर्शिनः ।
उपसर्गा निपाताश्च न स्वतन्त्रा इति स्थितिः ॥
आख्यातशब्देषु भवन्ति भेदा
धातुः क्रियामेकफलां ब्रवीति ।
अर्थे प्रवृत्ते विरते च धातोः
लट् स्मर्यते शब्दविद्भिः पुराणैः ॥
- II. 3. p. i. 215 :—प्रदर्शयेत्प्रत्ययेन मन्त्रेष्वपि च पण्डितः ।
स्पष्टः संवादसूक्तेषु परोक्षायतनादिकम् ॥

- तथान्येषु च सूक्तेषु न तं भेदं परित्यजेत् ।
न पश्यति यदा मन्त्रे तं विशेषं प्रयत्नतः ॥
- III. 1. p. ii. 55 :—
(sic.) इनन्त इति संख्यानं निपातानां न शक्यते ।
उपसर्गास्तु विज्ञेयाः क्रियायोगेषु विंशतिः ॥
... ..
अमी च सर्वानुदात्ता द्रष्टव्याश्च तथापरे ।
अचां निरीक्षणादेके निपाताः शतमुद्धृताः ।
... ..
अन्येषां तु निपातानां पूरणत्वं न दृश्यते ॥
नादयः पूरणाश्च स्युर्यदा वाक्येष्वनन्विताः ॥
... ..
माधवस्तत्र वदति स्फुटत्वोद्ग्रहणादिकम् ।
स्फुटत्वोद्ग्रहणादिश्च क्वचित् सूक्ष्मः क्वचित् स्फुटः ।
यत्र स्फुटस्तदा सार्थाः सूक्ष्मे स्युः पूरणा इति ॥
... ..
उच्चावचेषु निपततामर्थेष्वेषां यथायथम् ।
हानोपादानवद्विप्रो न मन्त्रार्थेषु मुह्यति ॥
- III. 3. p. ii. 102 :—निपाता...ये समुच्चयवाचिनः ।
ये वा विनिग्रहार्थीया उपमार्थाश्च ये तथा ॥
सर्वे ते न प्रयुज्यन्तः अक्षादादिविति स्थितिः ॥
- III. 6. ii. 172-3 :—
(sic.) ननु नाम्नामनेकस्मिन् वृत्तिरर्थेऽपि युज्यते ।
तानि ह्याख्यातजान्याहुर्ग्रन्था गौर्ममनादिति ॥
गमनात्पृथिवी गौः स्यादादित्यः पशुरेव च ।
... ..
निपाता उपसर्गाश्च दृश्यन्ते तेन हेतुना ।
बहुष्वर्थेषु येष्वेते दृश्यन्त उपमादिषु ॥
- III. 7. p. ii. 189 :—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
पृथगर्थपरिज्ञानमिति शाब्दिकनिर्णयः ॥
उपसर्गेष्वपि तथा भवेदिति विनिश्चयः ।
तदेतद्भातुसंज्ञायां स्पष्टमाह पतञ्जलिः ॥
वदति वाचकानेक उपसर्गान्विपश्चितः ।
अर्थानां तु...लीनानां द्योतकास्तु पतञ्जलेः ॥
... ..

एवमन्येऽपि दृश्यन्ते बहुवर्धेषु धातवः ।
द्योत्यन्त उपसर्गैश्च धात्वर्था इति निर्णयः ॥

Then follows Yāska's explanation of prepositions, given
in N. 1. 3. in verse with acknowledgment : इत्थं यास्केन दर्शिताः ।

पाणिनिश्चाह भगवानर्थानिषां बहुस्तथा ।
उदाहरणमेतेषां बहुत्वान्न प्रदर्शितम् ॥
V. 1. p. iii. 2-3:—
(sic.) ऋषीणां नामगोत्राणि दृष्ट्वा भ्राम्यन्ति लौकिकाः ।
... नामगोत्राणि मन्त्रेषु न निविष्टानि येषु तु ।
तेषु प्रदर्शनं तेषां विस्पष्टप्रतिपत्तये ॥
पदं ह्यज्ञायमानार्थं दृष्ट्वा भ्राम्यन्त्यपि क्वचित् ।
... यजुषामर्थविज्ञानं नाकर्मज्ञस्य सिध्यति ।
... ह्ये त्वेत्याच्छिनत्तीति ब्राह्मणं दृश्यते यदा ।
यजुषोऽर्थं तदा स्पष्टमवगच्छन्ति लौकिकाः ॥

V. 2. p. iii. 24, 25, 26:—
(sic.) पित्रादिषु प्रसिद्धेन येन नाम विशेष्यते ।
वेदेऽष्टादशैषां तद्गोत्रं ज्ञातव्यं तवैदिकैः ॥
... पितरौ मित्रावरुणौ वसिष्ठस्येत्यपि श्रुतम् ।
... अहोरात्रे योगबलात्तौ मित्रावरुणौ स्मृतौ ।
ददर्श मन्त्रांश्च तदा पुत्रश्चाभूत्पुनस्तयोः ॥
... गोत्रं तथापि विज्ञेयमृचु गोत्रनिवेशनात् ।
असगोत्रो भवेच्छ्राद्धे सगोत्रात्तन्तुमाहरेत् ॥
न प्रयच्छेद्दुहितरं सगोत्रायेति च स्मृतिः ।
किमेतेषु मनुष्याणां गोत्रमित्यभिधीयते ॥
वक्तव्यं छान्दसेनैतद्गमशास्त्रपरैरिव ।
कौतूहलनिवृत्त्यर्थमथ चास्माभिरुच्यते ॥
गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुक्तान्यर्बुदानि च ।
कुलाख्यानि हि तानीह तानि गोत्राणि सन्तु नः ॥
ननु स्मरन्ति नैतानि सम्प्रति ब्राह्मणा इमे ।
तर्हि गोत्रसहस्राणि प्रयुक्तान्यर्बुदानि च ॥

मार्कण्डेयोऽस्मि माण्डूकस्तथा माण्डूक्य इत्यपि ।
प्रदर्शयन्बहुपञ्चाश कथञ्चिदपीच्छति ॥
इतरेतरसंबन्धं तदध्यायमिति ब्रुवन् ।
यदि ह्येतानि गोत्राणि मार्कण्डेयस्समुद्बहेत् ॥

माण्डूकस्य दुहितरमसगोत्रास्य सा यतः ।
तस्माद्वत्सादिकं गोत्रं इति माधवदर्शनम् ॥
आपस्तम्बश्च तानेव देवदृष्टानदर्शयत् ॥

V. 4. p. iii. 71-72:—
(sic.) सूक्तमेकं सपद... पश्यन्बहवः कथम् ।
सङ्घीभूय तपस्तप्त्वा सर्व एवमिहापठन् ॥

इति केचन मन्यन्ते माधवस्य न तन्मतम् ।
एवंविधेषु सूक्तेषु तस्मादेक ऋषिर्मतः ।
प्रधानोऽन्ये त्वप्रधाना इति मन्यामहे वयम् ॥
स च प्रधानो निर्देशादस्माभिर्ज्ञायते क्वचित् ।

... ऋषिरेकां ददर्शैर्मृषिरैकामथापरः ।
इति केचन मन्यन्ते तदयुक्तमिति स्थितिः ॥
शतं वैखानसान्प्राहुः सहस्रं वसुरोचिषः ।
न तावत्य ऋचस्तेषां वृद्धेऽवस्तु विनिर्णयः ॥ इति

V. 5. p. iii. 94, 95, 96:—
(sic.) अष्टकाध्यायविच्छेदः पुराणैर्ऋषिभिः कृतः ।
उद्ग्राहार्थं प्रदेशानामिति मन्यामहे वयम् ॥
वर्गाणामपि विच्छेद आर्ष एवेति निश्चयः ।

... अध्यापनाय शिष्याणां विभागो वर्गशः कृतः ।
सुग्रहे हि भवत्यल्पः शक्यो धारयितुं ततः ॥
संघीभूयाभवत्सर्व एकं मण्डलमादितः ।
आसीदृषिर्मधुच्छन्दा मधुमत्तममन्त्रहक् ॥
तस्मादग्रे प्रादुरभूत्काञ्चो मेधातिथिस्ततः ।
शौनरशेषानि छन्दांसि मधुराणि ततोऽभवन् ॥
हैरण्यस्तूपचिन्दासि काण्वानि च ततः परम् ।

V. 6. p. iii. 116-117:—
ऋषिश्छन्दो देवतार्थः सूक्तभेदस्य हेतवः ।
मन्यन्ते बहु चाः केचिदर्थमेव विभेदकम् ॥
नवमे मण्डले भेदः सूक्तानामृषिभिः कृतः ।

बहवः सन्ति मनु च द्रष्टारो द्वैपदस्य ये ।
बन्धुस्सुबन्धुरित्येते सत्यं ते भ्रातरोऽभवन् ॥
द्विपदारच समानीताः सूक्तमेकतमोऽभवत् ।
ददशुः काल एकस्मिन् सर्वे च सह सज्जताः ॥
तदेतच्छाव्यायनके विस्पष्टं प्रतिपादितम् ।

VI. 7. p. iii. 324 :—

अध्यादिभेदः प्रायेण सूक्तभेदस्य कारणम् ।
व्यूहे च प्रत्यसिद्धिरचेद्वयं हं नेच्छन्ति केचन ।
व्यूहेनाक्षरसंख्या च कार्यवैत्याह माधवः ॥

VII. 1. p. iii. 361 :—

तपोविशेषयुक्तानां युगेष्वन्येषु देवताः ।
आसन्नृषीणां प्रत्यक्षाः प्रभावैर्विविधैर्युताः ॥

किञ्च वैदिकवाक्यानि सदृशानीह लौकिकैः ।
केषु स्तुतिरच सत्यं च स्वरूपादवगम्यते ॥

VII. 2. p. iv. 1 :—

नानाविधैर्ह्यभिप्रायैश्चो दृष्टा महर्षिभिः ।
यदा पश्यत्यचः सर्वा न तदा हेतुमिच्छति ॥
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च द्विविधास्तत्र देवताः ।
तत्प्रवादैर्विजानीमो द्वैविध्यमिह वैदिकैः ॥

VII. 3. p. iv. 19 :—

देवतातत्त्वविज्ञानं महता तपसा भवेत् ।
शक्यते किं तदस्माभिर्याथातथ्येन भाषितुम् ॥
अपरिच्यस्य गुणान् ब्रूते यस्माद्वार्थमभीप्सति ।
निवेशयति तन्नाम तामाहुस्तस्य देवताम् ॥

VII. 4. p. iv. 40 :—

स्तुयन्ते यज्ञसंयोगादपि चान्ये रथादयः ।
अथापि युद्धसंयोगाद्रथादीनां स्तुतिर्भवेत् ॥

VII. 5. p. iv. 60 :—

न सर्वे चेतना देवा नापि सर्वे अचेतनाः ।
इति वादैर्विजानीमो मन्त्रब्राह्मणगोचरैः ॥
इतिहासपुराणैर्ये देवतात्वेन दर्शिताः ।
तानाहुश्चेतनान्देवान् भवन्त्वन्ये स्वचेतनाः ॥

(sic.)

VII. 6. p. iv. 83 :—

भवन्तीहोभये देवाः प्रबला दुर्बलास्तथा ।
इतिहासपुराणेषु ननु लोकाः प्रदर्शिताः ।
वधानभवनोपेताः सर्वकामसमन्विताः ॥

देवासुराणां युद्धं च पशवन्नादिनिमित्तकम् ।

... ..
अंशावतारा देवानां सन्तीति कवयो विदुः ।

ससद्वीपा वसुमती मध्ये मेरुश्च तिष्ठति ।

एकः किमिन्द्रो देवाश्च उतादो बहवोऽभवन् ।

बहवः सन्ति सर्वे च सदृशा नाम कर्मभिः ॥

यज्ञेष्वेकस्य बहुषु न शक्या युगपद्गतिः ॥

VII. 7. p. iv. 106 :—

अथ संख्यासमुद्देशे भूयान्भवति संशयः ।
ब्राह्मणानि प्रमाणानि तत एव विनिर्णयः ॥

VII. 8. p. iv. 130 :—

एक एव महानात्मा बहुधा भूय तिष्ठति ।
यथा सौभरिरकः सन् बहुधा योगतोऽभवत् ॥
बहुधांशावतारेषु यथा वा भगवानभूत् ॥

VIII. 1. iv. 153 :—

(sic.)

न शक्योऽनृषिभिर्वक्तुमृगं इति निश्चयः ।
यद्देवाः शक्यन्ते ज्ञातुं तदुवाचात्र शौनकः ॥

शाकल्यः पाणिनिर्यास्क इत्युगर्थपरास्त्रयः ।
यथाशक्त्यानुधावन्ति न सर्वे कथयन्त्यमी ॥

अस्माभिस्त्विह मन्त्राणामर्थः प्रत्येकमुच्यते ।
येऽज्ञाता ये च संदिग्धास्तेषां वृद्धेषु निर्णयः ॥

संहितायास्तृतीयांशं विजानन्त्यधुनातनाः ।
निरुक्त्याकरणयोरसीद् येषां परिश्रमः ॥

अथ ये ब्राह्मणार्थानां विवेक्तारः कृतश्रमाः ।
शब्दरीतिं विजानन्ति ते सर्वे कथयन्त्यपि ॥

ताण्ड्यके शाव्यायनके श्रमः शतपथेऽपि च ।
कौपीतके च काके च स्याद् यस्येह स पण्डितः ॥

ऐतरेयकमस्माक.....थर्वणाम् ।
तृतीयं तित्तिरिप्रोक्तं जानन्वृद्ध इहोच्यते ॥

नभाल्लभकमस्माभिस्तथा मैत्रायणयिकम् ।
ब्राह्मणं चरकाणां च श्रुतं मन्त्रोपबृंहणम् ॥

यज्ञानां कथयन्तीह येऽर्थवाद्दश्चतुर्विधम् ।
दृष्टमर्थमिवायत्नात्तानुपासीत पण्डितः ॥

VIII. 2. p. i. 181:— अत्र ब्रूमे ब्राह्मणार्थमपि मध्यमबुद्धयः ।
 (sic.) अपरे चानुधावन्ति केवलादपि पाठतः ॥
 समाना बहवो वेदाः सन्ति न्यायाश्च लौकिकाः ।
 ब्राह्मणार्थो बहुविदा शक्यो ज्ञातुं प्रयत्नतः ॥

 ब्राह्मणार्थो हि बहुधा कल्पसूत्रैरुदीर्यते ॥

VIII. 3. p. iv. 201:— तथा शतपथेनान्या यजुःशाखा प्रपञ्चिता ।
 (sic.) अध्यवस्यन्ति मन्त्रार्थानि च मन्त्रान्तरैरपि ॥
 शाखास्वन्यासु पठितैर्विस्पष्टार्थमनीषिणः ।

 गूढा पदार्थवाक्यार्थः.....
 तस्मान्नाल्पश्रुतैर्मन्दैः कार्यो वेदार्थनिर्णयः ।

 अङ्गोपाङ्गविदा तस्माद्यथाशक्त्यर्थनिर्णयः ॥
 कार्यो वेदस्य रक्षार्थमिति बृद्धेभ्य आगमः ॥

VI .4. p. iv. 226-7:— अधीतसाङ्गवेदोऽपि पदार्थानिह माधवः ।
 बाहुश्रुत्याद्विजानाति व्यसनाद्यभियोगतः ॥
 [व्यसनमाह] अव्युत्पन्नाः प्राक्पदार्थाः कल्पन्ते यत्नेऽपि च ।
 इह प्राज्ञैर्व्यसनिभिः पदवाक्यानुसारिभिः ॥
 ज्ञातेष्वपि पदार्थेषु वाक्यार्थपरिकल्पनम् ।
 अशक्यमृचु बह्विषु नरैरकृतबुद्धिभिः ॥
 तस्मात्पदार्थवाक्यार्थान् प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।
 नान्यत्किंचिदपि ब्रूयात् निरुक्तमपि तादृशम् ॥
 भाष्याणि वेदितान्याहुरार्यावर्तनिवासिनः ।
 क्रियमाणान्यपीदानीं निरुक्तानीति माधवः ॥
 स्कन्दस्वामी, नारायण, उद्गीथ इति ते क्रमात् ।
 चक्रुः सहैकमृगभाष्यं पदवाक्यार्थगोचरम् ॥
 भाष्यादिव्यसनाभावाद् दम्भात् संप्रतिमानवाः ।
 मायाविनो लिखन्त्यन्ये व्याख्यानानि गृहे गृहे ॥
 वर्गाणामथ सूक्तानामृक्संख्यां तत्र कश्चन ।
 प्रदर्शयति मायार्थं, वर्णयोगमथापरः ॥
 पृच्छन्ति ताविमौ प्राज्ञाः शौनकेन प्रदर्शिता ।
 अक्षराणां पदानां च संख्या सा किं प्रदर्शयते ॥

‘एतावदक्षरमिदमेतावत्पदकं तथा’ ।
 इत्येवमुच्यमाने हि तच्च जानन्ति लौकिकाः ॥
 ग्रन्थेऽस्ति पदसंख्येति यत्नो न भवतोस्ततः ।
 पदसंख्या च भवतो वाच्या ग्रन्थं निरीक्ष्य तम् ॥
 लोकतः काव्यतोऽङ्गैश्च पदार्थानन्वयानपि ।
 विज्ञातान् वदतु प्राज्ञो मन्त्राणामिति निश्चयः ॥
 न त्वात्मीयं परिज्ञानमंशो वागादिगोचरः ।
 अनपेक्षितमप्यर्थं दर्शयेद्यत्नमास्थितः ॥
 बहूनामपि सूक्तानां बहूनामप्युक्तां तथा ।
 प्रदर्शिता मया व्याख्या न तु मायेह विद्यते ॥
 येऽर्था भाष्येषु कथिता मया तेऽत्र प्रदर्शिताः ।
 गवाश्वबलिभिन्नास्ते न त्वाग्नसहकारवत् ॥
 उपर्यर्थोऽपि भिन्नोऽत्र शिष्टः प्रायेण तत्समः ।
 युक्तयुक्तविनिर्णयं कृतबुद्धिषु तिष्ठति ॥

VIII. 5. p. iv. 252—4 gives in verse an amplified version of the Kautsa controversy of the Nirukta I. 13-14.

VIII. 6. p. iv. 277:— ऋचामासां ब्राह्मणेषु विस्पष्टोऽर्थः प्रकीर्तितः ।

... ..
 ब्राह्मणान्यनुधावन्ति तानि कर्मपरा नराः ।
 ऋगर्थमनुधावन्ति क्रियाकारकतत्पराः ॥
 VIII. 7. p. iv. 299:— ऋषिच्छन्दोदैवतज्ञो मन्त्रब्राह्मणवित्ता ।
 सकल्पाधीतैकवेदः कर्म कर्तुमिहाहति ॥

 स्वयं च पुरुषार्थोऽयं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
 अङ्गोपाङ्गैः प्रयत्नेन यद्यर्थमवगच्छति ॥

VIII. 8. p. iv. 322-4:— बहुयोजनविस्तीर्णा बहुयोजनमायताः ।
 (sic.) समुद्रमध्ये तिष्ठन्ते द्वीपा बाह्या अधिष्ठिताः ॥
 धर्मबुद्धयानुतिष्ठन्ति ते स्वधर्मान्प्रयत्नतः ।
 तदागमानां प्रामाण्यमाचारात् किं न कल्प्यते ॥

 चातुर्वर्ण्यपराः सर्वे न त्वन्यं मार्गमाश्रिताः ।
 किंचार्याः संगता बौद्धैर्नरास्ते ते गतप्रभाः ॥
 तस्मान्न वेदसदृशमन्यत् किञ्चन विद्यते ॥

CHARACTER OF THE COMMENTARY

The commentary of Mādhava, son of Veṅkaṭa is very concise. The author takes pride in brevity and has expressly stated the fact in several colophons.¹ He uses expressions like the following :—

वर्जयन्नुद्विस्तरम् VI. 2.

शब्दैः कतिपयैरिति VI. 4.

Grammatical and etymological explanations and discussions are generally eschewed. From this, one should not conclude that the author was not learned in grammar and etymology. In his introductory remarks, appended to various chapters, he insists that only a *bahu-śruta* should attempt the Vedic exegesis. This implies that he himself was a competent scholar. His numerous quotations from Yāska show that he had studied the *Nirukta* diligently. He cites a large number of passages from the *Śātyāyana* and other *Brāhmaṇas*. He was evidently well versed in the *Brāhmaṇas*. Similarly the *Kalpa* seems to have been another special subject of his study as he lays emphasis on the *Kalpa* for a correct and proper understanding of the Veda, although he does not make a display of his knowledge but contents himself with a mere paraphrase in Sanskrit prose. However every Vedic stanza, almost every word, is paraphrased. Occasionally the commentary consists entirely of a quotation from the *Nirukta* of Yāska, without any further remark by the commentator.

Here and there he has preserved various readings, e.g., on p. iv. 221 he remarks :—मखाभिर्गावो गृह्यन्त इत्यन्येषां पाठः । He also makes the statement that several words of the *Samhitā* text are not analysed in the *pada* text :—

पदकारः पदानीह नावगृह्णाति काचिच्च । p. i. 72.

¹ See colophons, I. 2 ; VI. 1, 2, 4.

He regrets that worldly people use impure and bad words to explain the meaning of the Veda :—

लौकिकाः कथयन्त्यर्थान्मलेच्छैः शब्दैश्च साधुभिः । p. i. 93.

Even low caste people use Vedic exegesis like a commonplace object.

यथा घटश्च रज्जुश्च चार्थो नीचैः प्रयुज्यते । p. i. 93.

Mādhava is very much under the influence of Yāska. The ideas of the latter are everywhere repeated by the former in the commentary as well as in the introductory remarks.

The *adhyāya* of an *aṣṭaka* forms a unit as there are colophons at the end of each chapter of an *aṣṭaka*.

One particular point of interest is the foreshadowing of the comparative method in the interpretation of the *R̥gveda*. This is stated in an introductory verse to the third chapter of the eighth *aṣṭaka*, p. iv. 201. The verse is the following :—

अध्यवस्यन्ति मन्त्रार्थनिबं मन्त्रान्तरैरपि ।

The commentary of Mādhava, son of Veṅkaṭa, seems to have been utilized by Sāyaṇa whose commentary has apparently summed up the efforts of previous commentators and hence superseded their works.

PASSAGES OF THE NIRUKTA QUOTED BY UDGĪTHA

I have also utilised the commentary of Udgītha on the *R̥gveda* and collected the passages of the *Nighaṇṭu* and the *Nirukta* quoted therein.

DATE OF UVATA

I then pass on to the commentary of Uvāṭa on the *Vājasaneyi Samhitā*, entitled the *Mantrabhāṣya* and also the commentary of Mahīdhara on the same Veda.

Uvaṭa was a son of Vajraṭa, lived during the reign of King Bhoja (1018—1060 A.D.) and should therefore be assigned to the first half of the eleventh century A.D. This information is contained in the colophons added at the end of twentieth and fortieth chapters of the *Vājasaneyi-saṃhitā* and are copied¹ here from MS. No. 10447 at the Oriental Institute, Baroda. The MS. is dated Sam. 1464=1407 A.D. and is one of the oldest MSS. The date of the MS. seems to be genuine and is confirmed by the old method of writing which is preserved in the following transcript.

Commentary of Uvaṭa on the Śukla Yajurveda MS. No. 10447 of the Oriental Institute, Baroda, dated Sam. 1464.

Colophon at the end of chap. XX, fol. 205 (b):— (sic.) इति श्रीऋतकृते मंत्रभाष्य माध्यंदिनीयशाखायां विंशतितामाध्यायः समाप्तः ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ एवं पूर्वार्द्धग्रन्थसंख्या ६८०० आष्टौ शताभ्यधिकाः षट्सहस्राः ॥ छ ॥ आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना । मंत्रभाष्यमिदं कृप्तं भाज पृथ्वीं प्रशासति ॥ छ ॥ अत ऊर्ध्वं उत्तरार्द्धमारभ्यात् ॥ छ ॥ सुशान्तिर्भवतु ॥ छ ॥

Colophon at the end of chap. XL, fol. 308 r:—

इति ऋतकृते मंत्रभाष्यचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ छ ॥ आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना । मंत्रभाष्यमिदं कृप्तं भाज पृथ्वीं प्रशासति ॥ १ ॥ छ ॥ सवत् १४६४ वर्षे कार्तिके वदि ११ एकादश्यां गुरौ आष्टह श्रीस्तंभतीर्थे श्रीगोडजातीयपण्डितदाचापठनार्थं तथा पुत्रापोत्रानामध्ययनाय श्रीनन्दपदवास्तव्याभ्यन्तरजातीयपण्डितश्रीरंगेन ऋतकृतसंहिताभाष्यं लिखिते ॥ छ ॥ शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ॥ शिवमस्तु सर्वजगतः ॥ छ ॥ सार्व भवन्तु सुखिनः सार्व सन्तु निरामयाः, सार्व भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित्कष्टमाप्नुयात् ॥ छ ॥ कल्याणाश्रितिरस्तु ॥ छ ॥

¹ Dr. B. Bhattacharya, Director of the Oriental Institute, Baroda, has been kind enough to send me a copy of these colophons at my request.

Another Saṃvat shown at the back, i.e., fol. 308 v. (sic.)

कपंचरसशून्योक्तं गते विक्रमभूषतः । ललस्य सितपंचम्यां मंत्रभाष्यमालिखितः ॥ १ ॥ संवत्सूर्यसंज्ञकं वाणकयुतं वर्षं धिपकाभिषेधे प्रारब्धे मुनिसेवितां दिशमिनौ भासेनभस्ये सति । यज्ञे वै सितसंज्ञकं दिनपतेः पुत्रे तदा वासरे भेस्वात्पाचे लीलिषदतितरां मंत्रभाष्यं द्विजोऽसौ ॥ २ ॥

DATE OF MAHĪDHARA

Mahīdhara follows Uvaṭa and must therefore be later than him. He invariably cites the passages of the *Nirukta*, quoted by Uvaṭa although he has added a few more passages to the quotations of Uvaṭa.

On their mutual relation, reference may be made to my paper, *Uvaṭa and Mahīdhara*, read at the Fifth Indian Oriental Conference.¹

The date of Mahīdhara can be settled almost approximately as his grandson Mahāpaṇḍita Hṛṣīkeśaśarman is mentioned as the recipient of two villages in a copper-plate grant of Mahārājādhirāja Jayacandra Deva of Kanauj.

The plate was discovered at a village named Sihvar about sixty miles north-east of Benares. The text of the inscription was published in the *Paṇḍita*, Vol. IV., pp. 95-96 (September, 1869) and in the *Indian Antiquary*, Vol. XVIII for the year 1889, pp. 129-134. The grant is dated Vik. 1232 = 1175 A.D. The date is given in lines 23, 24 as follows:—

द्वात्रिंशदधिकद्वादशशतसंवत्सरे भाद्रे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदस्यान्तिथौ रविदिने अङ्क-
तोपि सवत् १२३२ भाद्र सुदि १३ रवौ . . .

"On Sunday, the thirteenth day in the bright half of the month Bhādra, in the year twelve hundred and thirty second—also in figures, i.e., Sunday, the 13th of Bhādra Sudi in Saṃvat 1232." This is computed by Kielhorn to be Sunday, 31st August, 1175 A.D.²

¹ A summary of the paper has already appeared in the *Proceedings and Transactions of the Fifth Indian Oriental Conference*, Vol. I., pp. 10-12.

² IA., Vol. XVIII, 1889, p. 129.

The relevant part of the inscription is the following:—
26—28 ... मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये अस्माभिर्गोकर्णकुशल-
तापूतकरतलोदकपूर्वकं शार्ङ्गराक्षगोत्राय भार्गवच्यवनापनवानौर्व्वजामदरन्येति पंच-
प्रवराय महापंडितश्रीमहीधरपौत्राय महामिश्रपंडितश्रीहालेपुत्राय महापंडितश्रीहृषीकेश-
शर्म्मणे ब्राह्मण्याय राजपुत्रश्रीहरीशचन्द्रनामकरणे¹ चन्द्रार्कं यावच्छासनीकृत्य प्रदत्तौ¹
(उपरिलिखितग्रामौ . . .)

'To increase the glory and virtuous merit of our parents and ourselves, we have given the two (above-written vil-
lages) on the occasion of giving a name to the Prince Śrī Hariś-
candra to the Brāhmaṇa, the great scholar Śrī Hṛṣīkeśaśarman,
the son of the great and the learned scholar, Śrī Hāle,
and the grandson of the great scholar, Śrī Mahīdhara of the
Śārkkarākṣa gotra and of five pravaras, i.e., Bhārgava,
Cyavana, Āpnavāna, Aurva, and Jāmadagnya. (This gift is
confirmed) with the (pouring) in the palm of hand of water,
purified with creepers, kuśa, and *gokarna* and is ordained
(to be his) as long as the sun and the moon (endure).'

As the grandson of Mahīdhara received the grant in
1175 A.D., Mahīdhara may therefore be assigned to the begin-
ning of the twelfth century A.D. and would thus be about a
century later than Uvaṭa.

DATE OF MEDHĀTITHI

The commentary of Medhātithi, son of Bhaṭṭa Virasvāmin
is the oldest extant commentary on the *Manusmṛti*. He
refers to previous commentators as *pūrve* or *cirantanāḥ*,
quotes the *Dharmasūtras* of Gautama, Baudhāyana, Āpastamba,
Vasiṣṭha, and Kātyāyana and the *Smṛtis* of Yājñavalkya,
Nārada, Parāśara, and Viṣṇu. As he quotes the commentary
of Kumārila on Manu II. 18, Medhātithi cannot be
earlier than the seventh century A.D., to which period Kumā-
rila is assigned. His upper limit can also be fixed as he is
quoted by Vijñāneśvara in the *Mitākṣarā*, written during the

¹ IA. Vol. XVIII, 1889, p. 131.

reign of King Vikramāditya of Kalyāṇa (1073—1126 A.D.).
He is thus earlier than the eleventh century A.D. and is
assigned to the ninth century A.D. by Bühler.¹ According to
Jolly, Medhātithi belongs to the ninth or the tenth century
A.D. at the latest.²

DATE OF GOVINDASVĀMIN

Govindasvāmin, the author of *vivarāṇa*, a commentary
on the *Baudhāyana-dharmasūtra* seems to be an old com-
mentator as he is quoted³ by Kṛṣṇalīlāśukamuni, a thir-
teenth century commentator⁴ of the *Daiva*.

Govindasvāmin himself quotes the *Dharmasūtras* of
Āpastamba, Gautama, Vasiṣṭha, the *Gr̥hyasūtra* of Baudhā-
yana, the *Smṛtis* of Manu, Dakṣa, Yājñavalkya, Nārada,
Parāśara, Vyāsa, the commentaries of Śabarasvāmin, Bhaṭṭa
Kumārila, and Yajñasvāmin.⁵ His lower limit is thus
c. ninth century A.D. and the upper limit the thirteenth cen-
tury A.D. He probably belonged to the beginning of the
eleventh century A.D.

The last appendix gives an alphabetical list of quotations
occurring in the Nirukta, followed by a list of untraced
quotations.

UNBROKEN TRADITION OF VEDIC EXEGESIS

It will be clear from this *Saṅgraha* of Nirukta-pas-
sages, preserved as quotation, in the works of various com-
mentators from the sixth to the fourteenth centuries A.D.
that Yāska has profoundly influenced all subsequent writers
in the field of Vedic exegesis. It will also show that there
have been numerous Pre-Sāyaṇa commentators of the Ṛg and
other Vedas and an unbroken, uniform and continuous tradition

¹ The Laws of Manu, SBE. XXV. cxxii.

² Hindu Law and Custom, Eng. Trans., p. 66.

³ Kārikā 198, TSS.

⁴ See my Preface to the Skt. Text of the Nirukta, p. 26.

⁵ Bib. Sanskrita No. 34, pp. i-ii.

of Vedic interpretation has been a common inheritance of the orthodox scholars. The current belief that Sāyana is the only or the most important commentator after Yāska or that the tradition of Vedic interpretation was lost before the former's time is erroneous. In addition to the commentators mentioned in this introduction, several other commentators namely Hastāmalaka, Gomati, Dhānuṣkayaṣvan, Ātmānanda and Rāvaṇa are known to have written commentaries on the Rgveda.¹

ACKNOWLEDGMENT OF HELP

It is my pleasant duty to once more put on record my deep debt of gratitude to Mr. A. C. Woolner, M.A., C.I.E., F. A. S. B., Vice-Chancellor of the University of the Panjab, for including the present volume in the P. U. O. P. Series.² I have to thank P. Bhagvaddatta, B.A., Superintendent of the Research Department of the D. A.-V. College, Lahore, for several valuable suggestions and P. Ramchandra Kushala Śāstri of the Oriental College, for helping me in correcting the proofs.

Oriental College, Lahore, }
December, 1928.

LAKSHMAN SARUP.

¹ Pre-Sāyana commentators of the Rgveda by Bhagvaddatta, pp. 5-6. Proceedings and Transactions of the Fifth Indian Oriental Conference, Lahore, Vol. I.

² In addition to the present volume, the following works of mine, included in the P. U. O. P. series, have so far been published:—

- a. English Translation of the Nirukta, Oxford University Press.
- b. A critical edition of the Sanskrit Text of the Nirukta, University of the Panjab (Messrs. Moti Lal Banarsi Das, Lahore.)
- c. Fragments of the Commentaries of Skanda, Maheśvara on the Nirukta, Part I, U. of the Panjab. Other parts of the commentary of Skanda-Maheśvara are in the press and will be published in due course.

INDEX TO THE NIGHANTU.

निघण्टुकोशः

NOTE:—Reference is to the chapters and sections of the Nighantu.

निघण्टुकोशः

अंसत्रम्-4. 2. a bow.
 अंधुरः-4. 3. sinful.
 अकूपारस्य-4. 1. the sun, ocean,
 tortoise (N. 4, 18).
 अक्रुः-1. 7. night.
 अक्रः-4. 3. castle.
 अक्षरम्-1. 11; speech; 1. 12.,
 water.
 अक्षाः-5. 3. terrestrial deities.
 अक्षितम्-1. 12. water.
 अगन्-2. 14. to go.
 अमायी-5. 3. terrestrial goddess.
 अग्निः-5. 1. terrestrial deity; 5. 4.
 atmospheric deity.
 अग्निर्न ये-3. 13. simile.
 अग्नेः-1. 15. of Agni.
 अग्रिया-4. 3. leader.
 अग्रवः-1. 13. rivers; 2. 5. fingers.
 अघशंसः-3. 24. thief.
 अघ्न्या-2. 11. cow; 5. 5. atmos-
 pheric deity.
 अङ्गिरसः-5. 5. atmospheric deities.
 अङ्गुलिनामानि-2. 5. synonyms of
 finger.
 अङ्गुलीनाम्-2. 5. of fingers.
 अक्षति-2. 14. to go.
 अचक्ष-3. 11. to see.
 अक्ष-4. 2. also.

अज एकपाद्-5. 6. celestial deity.
 अजगन्-2. 14. to go.
 अजाः पूषाः-1. 15. the steeds of
 Pūsan.
 अजिरम्-2. 15. quick.
 अजिराः-1. 13. rivers.
 अजीगः-4. 3. to swallow, or to
 praise, or to accept.
 अज्म-2. 17. battle; 3. 4. house.
 अज्राः-2. 15. quick.
 अण्व्यः-2. 5. fingers.
 अतति-2. 14. to go.
 अतिकर्माणः-2. 8. meaning to eat.
 अत्यः-1. 14. horse.
 अथर्यः-2. 5. fingers.
 अथर्यति-2. 14. to go.
 अथर्युम्-4. 2. to go.
 अथर्वा-5. 6. celestial deity.
 अथर्वाणः-5. 5. atmospheric deities.
 अदितिः-1. 1. earth; 1. 11. speech;
 2. 11. cow; 4. 1. unimpaired;
 5. 5. atmospheric deity.
 अदिती-3. 30. heaven and earth.
 अद्धा-3. 10. truth.
 अद्धातयः-3. 15. wise.
 अद्भुतम्-3. 3. great.
 अक्षसत्-4. 1. one who sits at table,
 or prepares food.

अद्रिः-1. 10. cloud.
 अध्रिगुः-4. 2. stanza, Agni, Indra,
 irresistible.
 अध्वेषणाकर्माणः-3. 21. meaning
 to solicit.
 अध्वरः-3. 17. sacrifice.
 अध्वरम्-1. 3. space.
 अध्वा-1. 3. space.
 अनभिशस्यः-3. 8. praiseworthy.
 अनर्वा-4. 3. self-dependent.
 अनर्शरातिम्-4. 3. impure gift.
 अनवः-2. 3. man.
 अनवद्यः-3. 8. praiseworthy.
 अनवम्रवः-4. 3. of sovereign power.
 अनवायम्-4. 3. uninterrupted or
 unyielding.
 अनिति-2. 14. to go.
 अनिद्यः-3. 8. praiseworthy.
 अनुमतिः-5. 5. atmospheric deity.
 अनुष्टुप्-1. 11. speech.
 अनेद्यः-3. 8. praiseworthy.
 अनेमाः-3. 8. praiseworthy.
 अन्तमानाम्-2. 16. near.
 अन्तरिक्षनामानि-1. 3. synonyms of
 space.
 अन्तरिक्षम्-1. 3. space.
 अन्तरिक्षस्य-1. 3. of space.
 अन्तिकनामानि-2. 16. synonyms of
 near.
 अन्तिकस्य-2. 16. near.
 अन्धः-2. 7. food; 4. 2. darkness.
 अन्ननामानि-2. 7. synonyms of food.

अन्नम्-1. 12. water.
 अन्नस्य-2. 7. of food.
 अपः-1. 12. water.
 अपः-2. 1. action.
 अपत्यनामानि-2. 2. synonyms of
 offspring.
 अपत्यम्-2. 2. offspring.
 अपत्यस्य-2. 2. of offspring.
 अपां नपात्-5. 4. atmospheric deity.
 अपारे-3. 30. heaven and earth.
 अपीच्यम्-3. 25. outcast or
 concealed.
 अप्रः-2. 1. action; 2. 2. offspring;
 3. 7. beauty.
 अप्रवाना-2. 4. arm.
 अप्रतिष्कृतः-4. 3. non-averse, or
 not to be resisted.
 अप्रायुवः-4. 1. vigilant.
 अप्वा-4. 3. disease, or fear; 5. 3.
 terrestrial deity.
 अप्सः-3. 7. beauty.
 अभिख्या-3. 9. wisdom.
 अभिधेतन-4. 3. running.
 अभीके-2. 17. battle; 3. 29. near.
 अभीशवः-1. 5. rays; 2. 5. fingers;
 5. 3. terrestrial deities.
 अभीशू-2. 4. arm.
 अभ्यर्धयज्वा-4. 3. one who sacrifices
 in parts.
 अभ्यर्ष-3. 21. to solicit.
 अभ्रम्-1. 10. cloud.
 अभ्वः-3. 3. great.
 अभ्वम्-1. 12. water.

अमतिः-3. 7. beauty; 4. 3.
 independent judgment.
 अमन्नः-4. 3. a vessel, without
 measure.
 अमवान्-4. 3. having a minister,
 attacking violently, self-
 possessed.
 अमा-3. 4. house.
 अमिनः-4. 3. great, or attacking
 violently.
 अमीवा-4. 3. disease, violent
 injury.
 अमूरः-4. 3. wise.
 अमृतम्-1. 2. gold; 1. 12. water.
 अम्बरम्-1. 3. space; 2. 16. near.
 अम्बु-1. 12. water.
 अम्भः-1. 12. water.
 अम्भसी-3. 30. heaven and earth.
 अम्भृणः-3. 3. great.
 अम्यक्-4. 3. straight, unobtainable.
 अयः-1. 2. gold.
 अयते-2. 14. to go.
 अया-3. 29. this.
 अयुधुः-2. 14. to go.
 अयुधुः-2. 14. to go.
 अरण्यानी-5. 3. terrestrial goddess.
 अरिन्दानि-1. 12. water.
 अरर्षति-2. 14. to go.
 अरुण्यो गाव उपसाम्-1. 15. ruddy
 cows of dawns.
 अरुषः-1. 14. horses.
 अरुषति-2. 14. to go.
 अरुषम्-3. 7. beauty.

अरुषी-1. 8. dawn.
 अर्कः-2. 7. food; 2. 20. thunder-
 bolt; 4. 2. stanza, tree deity.
 अर्चति-3. 14. to worship.
 अर्चतिकर्माणः-3. 14. meaning to
 worship.
 अर्चिः-1. 17. flame.
 अर्जुनम्-3. 7. beauty.
 अर्जुनी-1. 8. dawn.
 अर्णः-1. 12. water.
 अर्णाः-1. 13. rivers.
 अर्दति-2. 14. to go.
 अर्दयति-2. 19. to kill.
 अर्भकः-3. 2. small.
 अर्भकम्-3. 29. small.
 अर्यः-2. 22. lord.
 अर्वा-1. 14. horse.
 अर्वाके-2. 16. near.
 अलर्यति-2. 14. to go.
 अलातृणः-4. 3. a mighty cloud.
 अल्पः-3. 2. small.
 अल्पकम्-3. 2. small.
 अवः-2. 7. food.
 अव चाकशत्-3. 11. to see.
 अवतः-3. 23. well.
 अवति-2. 14. to go.
 अवते-2. 14. to go.
 अव तिरति-2. 19. to kill.
 अवनयः-1. 13. rivers; 2. 5. fingers.
 अवनिः-1. 1. earth.
 अवमे-2. 16. near.
 अविष्यन्-2. 8. to eat.
 अव्यथयः-1. 14. horses.

अशत्-2. 18. to pervade.
 अशीतिः-4. 2. eighty.
 अरनः-1. 10. cloud.
 अरुते-2. 18. to pervade.
 अरमा-1. 10. cloud.
 अरवः-5. 3. terrestrial deity.
 अश्वनामानि-1. 14. synonyms of horse.
 अश्वाः-1. 14. horses.
 अश्वानाम्-1. 14. of horses.
 अश्वाजनी-5. 3. terrestrial goddess.
 अश्विनोः-1. 15. of two Aśvins.
 अश्विनौ-5. 6. celestial deities.
 अष्टदश-2. 6, 20. eighteen.
 अष्टविंशतिः-2. 7, 9, 10. twenty-eight.
 अष्टौ-1. 6; 3. 11, 18. eight.
 असकाम्-4. 3. untransgressible.
 असश्चन्ती-4. 2. supporting each other or non-ceasing.
 असाभि-4. 3. endless.
 असिक्री-1. 7. night.
 असिन्वती-4. 3. insatiable.
 असुः-3. 9. wisdom.
 असुनीतिः-5. 4. atmospheric deity.
 असुरः-1. 10. cloud.
 असूर्ते सूर्ते-4. 3. wind-tossed, well-tossed, breath-tossed; i. e. groups of atmospheric gods (N. 6. 15.)
 अस्तुधोयुः-4. 3. long-lived.
 अस्तम्-3. 4. house.

अस्तमीके-2. 16. near.
 अस्मे-4. 3. we, us, our, etc.
 अस्य-4. 1. his.
 अस्याः-4. 1. her.
 अस्त्रेमाः-3. 8. praiseworthy.
 अहना-1. 8. dawn.
 अहर्नामानि-1. 9. synonyms of day.
 अहिः-1. 10. cloud; 1. 12. water; 5. 4. atmospheric deity.
 अहिर्बुध्न्यः-5. 4. atmospheric deity.
 अही-2. 11. cow; 3. 30. heaven and earth.
 अहः-1. 9. of the day.
 अह्वय-3. 27. ancient.
 अह्वयणः-4. 2. one whose vehicle does not bring shame.
 आ-3. 13. comparative; 4. 2. preposition.
 आकाशम्-1. 3. space.
 आकीम्-3. 12. Indeclinable. (N. 3. 13.)
 आकृतम्-3. 12. Indeclinable; arranged, (N. 3. 13.)
 आके-2. 16. near; 3. 26. far.
 आकेनिपः-3. 15. wise.
 आक्रन्दे-2. 17. battle.
 आक्षयः-2. 18. to pervade.
 आखण्डलः-2. 19. to kill.
 आ गनीगन्ति-2. 14. to go.
 आशुषिः-4. 2. brilliant.
 आङ्गम्-4. 2. hymn, chant.

आ चके-2. 6. to desire.
 आ चक्ष्म-3. 11. to see.
 आजौ-2. 17. battle.
 आशौ-2. 17. battle.
 आताः-1. 6. quarters.
 आ तिरत्-2. 19. to kill.
 आदित्यस्य-1. 15. of Āditya.
 आदित्याः-5. 6. celestial deities.
 आदिष्टोपयोजनानि-1. 15. specified teams (of gods.)
 आधवः-4. 3. terror.
 आनद्-2. 18. to pervade.
 आनशे-2. 18. to pervade.
 आनुषक्-4. 3. constant.
 आपः-1. 3. space; 1. 12. water; 5. 3. terrestrial deities.
 आपानः-2. 18. to pervade.
 आपान्तमन्युः-4. 2. Soma, Indra.
 आप्याः-5. 5. atmospheric deities.
 आमिश्राणि-3. 12. mixed.
 आयती-2. 4. arms.
 आयवः-2. 3. men.
 आयुः-2. 7. food.
 आयुधानि-1. 12. waters.
 आरितः-4. 2. one who can reach everywhere.
 आरे-3. 26. distant.
 आर्त्नी-5. 3. terrestrial deity.
 आर्यति-2. 14. to go.
 आवयति-2. 8. to eat.
 आवयाः-1. 12. waters.
 आशाः-1. 6. quarters.
 आशाभ्यः-4. 3. quarters, side-

quarters.
 आशिषः-3. 21. to move.
 आशीः-4. 3. mixing, thickening blessing.
 आशु-2. 15. quick.
 आशुः-1. 14. horse.
 आशुशुषिः-4. 3. fire.
 आष्ट-2. 18. to pervade.
 आष्टाः-1. 6. quarters.
 आसात्-2. 16. near.
 आहनः-4. 2. one who insults.
 आहनसः-4. 1. intoxicating.
 आहवे-2. 17. battle.
 आहिकम्-3. 12. Indeclinable (N. 3. 13.)
 इत्था-3. 10. truth, 4. 2. there.
 इदम्-1. 12. water.
 इदमिव-3. 13. simile.
 इदं यथा-3. 13. simile.
 इदंयुः-4. 3. desiring this.
 इदा-3. 28. new.
 इदानीम्-3. 28. new.
 इध्मः-5. 2. terrestrial deity.
 इनः-2. 22. lord.
 इन्दुः-1. 12. water; 1. 17. sacrifice 5. 4. atmospheric deity.
 इन्द्रः-5. 4. atmospheric deity.
 इन्द्रस्य-1. 15. of Indra.
 इन्द्राणी-5. 5. atmospheric deity.
 इन्द्रियम्-2. 10. wealth.
 इन्वति-2. 14. to go; 2. 18. to pervade.

इयच्छति-2. 14. to go.	ईहते-2. 14. to go.
इयति-2. 14. to go.	उक्थ्य-3. 8. praiseworthy.
इरज्यति-2. 21. to be powerful; 3. 5. to attend.	उच्चा-3. 3. great.
इरा-2. 7. food.	उक्षित-3. 3. great.
इरावत्यः-1. 13. rivers.	उत्तराणि-3. 12, 29. following.
इलः-5. 2. terrestrial deity.	उत्सः-3. 23. well.
इला-1. 1. earth; 1. 11. speech; 2. 7. food; 2. 11. cow; 5. 5. atmospheric deity.	उदकनामानि-1. 12. synonyms of water.
इलीबिषः-4. 3. cloud.	उदकम्-1. 12. water.
इव-3. 13. like.	उदकस्य-1. 12. of water.
इषति-2. 14. to go.	उपजिह्विका-3. 29. ant.
इषम्-2. 7. food.	उपदि-1. 11. speech.
इषिरेण-4. 1. going forward, visible, desirous.	उपमाः-3. 13. similes.
इषुः-5. 3. terrestrial deity.	उपमे-2. 16. near.
इषुधिः-5. 3. terrestrial deity.	उपयोजनानि-1. 15. teams (of gods).
इषुध्यति-3. 19. to beg.	उपरः-1. 10. cloud.
इष्टिः-3. 17. sacrifice.	उपराः-1. 6. quarters.
इष्मिणः-4. 1. they who go, desire, or see.	उपलः-1. 10. cloud.
	उपलप्रक्षिणी-4. 3. gruel-maker.
ईचे-4. 3. to rule.	उपसि-4. 3. lap.
ईहते-2. 14. to go.	उपाके-2. 16. near.
ईम्-1. 12. water; 4. 2. expletive.	उराणः-4. 3. broadening.
ईमहे-3. 19. to beg.	उरु-3. 1. many.
ईते-2. 14. to go.	उर्वशी-4. 2. nymph; 5. 5. atmos- pheric deity.
ईर्मान्तासः-4. 1. steeds.	उर्वी-1. 1. earth; 3. 30. heaven and earth.
ईषति-2. 14. to go.	उर्व्यः-1. 13. rivers.
ईश्वरनामानि-2. 22. synonyms of lord.	उलूखलुम्-5. 3. terrestrial deity.
ईश्वरस्य-2. 22. of lord.	उलूखलमुसले-5. 3. terrestrial deities.
	उल्बम्-4. 3. cover.
	उशिक-2. 6. to desire.

उशिजः-3. 15. wise.	ऋणवति-2. 14. to go.
उश्मसि-2. 6. to desire.	ऋतः-5. 4. atmospheric deity.
उषसः-1. 18. of dawn.	ऋतम्-1. 12. water; 2. 10. wealth; 3. 10. truth.
उषसाम्-1. 15. of dawns.	ऋतस्य योनिः-1. 12. water.
उषाः-5. 5. atmospheric deity; 5. 6. celestial deity.	ऋत्विङ्नामानि-3. 18. synonyms of priest.
उषासान्ना-5. 2. terrestrial deity.	ऋत्विजाम्-3. 18. of priests.
उषोनामानि-1. 8. synonyms of dawn.	ऋदूरः-4. 3. Soma.
उस्त्रा-2. 11. cow.	ऋदूपा-4. 3. protectors.
उस्त्राः-1. 5. rays.	ऋधक्-4. 1. particle.
उस्त्रिया-2. 11. cow.	ऋधोति-3. 5. to attend.
	ऋवीसम्-4. 3. earth.
ऊतिः-4. 2. protection.	ऋभवः-5. 5. atmospheric deities.
ऊधः-1. 7. night.	ऋभुः-3. 15. wise.
ऊर्क-2. 7. food.	ऋभुचाः-3. 3. great.
ऊर्जस्वत्यः-1. 13. rivers.	ऋण्यदात्-3. 23. well.
ऊर्जाहुती-5. 3. terrestrial deity.	ऋण्वः-3. 3. great.
ऊर्दरम्-3. 29. wide.	ऋहन्-3. 2. short.
ऊर्म्या-1. 7. night.	
ऋक्-1. 11. speech.	एकत्रिंशत्-5. 6. thirty-one.
ऋक्षाः-3. 29. stars.	एकविंशतिः-1. 1. twenty-one.
ऋचीषमः-4. 3. equal to praise.	एकशतम्-1. 15. One hundred and one.
ऋच्छति-2. 14. to go; 3. 5. to attend.	एकादश-1. 16, 17; 2. 13, 16; 3. 2, 9. eleven.
ऋजुनीती-4. 3. having straight eyes or right guidance (Durga.)	एजति-2. 14. to go.
ऋज्जतिः-4. 3. accomplish.	एतवः-1. 14. horse.
ऋणद्धि-3. 5. to attend.	एतशः-1. 14. horse.
ऋणति-2. 14. to go.	एति-2. 14. to go.
ऋणोति-2. 14. to go.	एनम्-4. 2. him. (N. 5. 28.)
	एना-3. 29. her.
	एनाम्-4. 2. her. (N. 5. 28.)

एन्यः-1. 13. rivers.
 एरिरे-4. 1. to stimulate.
 एहः-2. 13. anger.
 ऐश्वर्यकर्माणः-2. 21. meaning to be
 prosperous.

ओजः-1. 12. water; 2. 9. strength.
 ओण्यौ-3. 30. heaven and earth.
 ओदती-1. 8. dawn.
 ओदनः-1. 10. cloud.
 ओमना-4. 3. protector.
 ओमासः-4. 3. protectors or to be
 protected.
 ओषम्-2. 15. quick.
 ओषधयः-5. 3. terrestrial deities.

ओच्चैःश्रवसः-1. 14. horse.

कः-5. 4. atmospheric deity.
 ककुभः-1. 6. quarters.
 ककुहः-3. 3. great.
 कच्याः-2. 5. fingers.
 कणति-2. 14. to go.
 कण्टति-2. 14. to go.
 कण्ठति-2. 14. to go.
 कण्वः-3. 15. wise.
 कत्-3. 6. happiness.
 कत्पयम्-4. 3. cloud.
 कनति-2. 6. to desire.
 कनकम्-1. 2. gold.
 कपना-4. 3. tawny.
 कम्-3. 6. happiness.

कम्पते-2. 12. to be angry.
 करणानि-2. 1. action.
 करन्ती-2. 1. action.
 करस्नौ-2. 4. arms.
 करांसि-2. 1. action.
 करिकृत्-2. 1. action.
 करुणम्-2. 1. action.
 करुलती-4. 3. one having gaps in
 teeth. (N. 6. 31.)
 कर्तः-3. 23. well.
 कर्तवै-2. 1. action.
 कर्तौ-2. 1. action.
 कर्त्तव्यम्-2. 1. action.
 कर्मणः-2. 1. of action.
 कर्मनामानि-2. 1. synonyms of
 action.
 कर्वरम्-2. 1. action.
 कल्पते-3. 14. to worship.
 कल्मलीकिनम्-1. 17. flame.
 कवते-2. 14. to go.
 कवन्धम्-1. 12. water.
 कविः-3. 15. wise.
 कशः-1. 12. water.
 कशा-1. 11. speech.
 कसति-2. 14. to go.
 काकुत्-1. 11. speech.
 काकुदम्-4. 2. palate.
 काञ्चनम्-1. 2. gold.
 काटः-3. 23. well.
 काणुका-4. 2. dear.
 कातुः-3. 23. well.
 कानिषत्-2. 6. to desire.
 कान्तिकर्माणः-2. 6. meaning to

desire.
 कायमानः-4. 1. desirous.
 कारुः-3. 16. singer.
 कारोतरात्-3. 23. well.
 कालयति-2. 14. to go.
 काशिः-4. 3. handful.
 काष्ठाः-1. 6. quarters.
 किः-4. 3. doer.
 किमीदिने-4. 3. greedy.
 कियेधाः-4. 3. holding much
 (N. 6. 20.)
 किरणाः-1. 5. rays.
 कीकटेपु-4. 3. country of the
 barbarians.
 कीरिः-3. 16. singer.
 कीलालम्-2. 7. food.
 कीस्तासः-3. 15. wise.
 कुटस्य-4. 2. action.
 कुणारम्-4. 3. cloud.
 कुत्सः-2. 20. thunderbolt.
 कुरवः-3. 18. priests.
 कुरुतन-4. 1. to do.
 कुलिशः-2. 20.; 4. 3. thunderbolt.
 कुत्थाः-1. 13. rivers.
 कुवित्-3. 1. many.
 कुशयः-3. 23. well.
 कुहः-5. 5. atmospheric deity.
 कृपः-3. 23. well.
 कृण्वति-2. 19. to kill.
 कृत्तिः-3. 4. house; 4. 2. fame or
 food.
 कृत्वी-2. 1. action.
 कृदरः-3. 4. house.

कृदरम्-3. 29. sowing or storehouse.
 कृधु-3. 2. short.
 कृपनामानि-3. 23. synonyms of
 well.
 कृपस्य-3. 23. of well.
 कृन्तति-2. 19. to kill.
 कृपण्यति-3. 14. to worship.
 कृपण्युः-3. 16. singer.
 कृपा-4. 3. praise or worship.
 कृपायति-3. 14. to worship.
 कृपीटम्-1. 12. water.
 कृशनम्-1. 2. gold; 3. 7. beauty.
 कृष्टयः-2. 3. men.
 केतः-3. 9. wisdom.
 केतुः-3. 9. wisdom.
 केपयः-4. 2. evil desires.
 केवटः-3. 23. well.
 केशिनः-5. 6. celestial deities.
 केशी-5. 6. celestial deity.
 कोशः-1. 10. cloud.
 कौरयाणः-4. 2. traveller.
 क्रतुः-2. 1. action; 3. 9. wisdom.
 क्राणाः-4. 1. doing.
 क्रिविः-3. 23. well.
 क्रिविर्दती-4. 3. one having sharp
 teeth.
 क्रुध्यतिकर्माणः-2. 12. meaning to
 be angry.
 क्रोधनामानि-2. 13. synonyms of
 anger.
 क्रोधस्य-2. 13. of anger.
 कृन्म-1. 12. water; 2. 10. wealth.
 कृद-1. 12. water; 2. 7. food.

क्षपः-1. 12. water.
 क्षपा-1. 7. night.
 क्षमा-1. 1. earth.
 क्षयति-2. 21. to be powerful.
 क्षा-1. 1. earth.
 क्षिणोति-2. 14. to go.
 क्षितयः-2. 3. men.
 क्षितिः-1. 1. earth.
 क्षिपः-2. 5. finger.
 क्षिपस्ती-2. 4. arms.
 क्षिप्रनामानि-2. 15. synonyms of quick.
 क्षिप्रस्य-2. 15. gen. quick.
 क्षियति-2. 14. to go.
 क्षीरम्-1. 12. water.
 कु-2. 7. food.
 कुम्पति-2. 14. to go.
 कुम्पम्-4. 2. mushroom.
 कुलकः-3. 2. short.
 कुत्रस्य पतिः-5. 4. atmospheric deity.
 कुणस्य-4. 3. dweller.
 कुणी-1. 1. earth; 3. 30. heaven and earth.
 कुदः-1. 12. water.
 कुदति-2. 14. to go.
 क्षमा-1. 1. earth.
 खजे-2. 17. battle.
 खले-2. 17. battle.
 खाः-1. 13. rivers.
 खातः-3. 23. well.
 खादो अर्णाः-1. 13. rivers.

खेदयः-1. 5. rays.
 गणः-1. 11. speech.
 गतिकर्माणः-2. 14. meaning to go.
 गधिता-4. 2. accepted.
 गध्यम्-4. 2. to be mixed.
 गनीगन्ति-2. 14. to go.
 गन्ति-2. 14. to go.
 गभस्तयः-1. 5. rays; 2. 5. fingers.
 गभस्ती-2. 4. arms.
 गभीरः-3. 3. great.
 गभीरम्-1. 12. water.
 गभीरा-1. 11. speech.
 गभीरे-3. 30. heaven and earth.
 गमति-2. 14. to go.
 गम्भरम्-1. 12. water.
 गम्भीरा-1. 11. speech.
 गम्भीरे-3. 30. heaven and earth.
 गयः-2. 2. offspring; 2. 10. wealth; 3. 4. house.
 गर्तः-3. 4. house.
 गल्दया-4. 3. pressing.
 गल्दा-1. 11. speech.
 गवते-2. 14. to go.
 गवाम्-2. 11. of cows.
 गहनम्-1. 12. water.
 गाति-2. 14. to go.
 गातुः-1. 1. earth; 4. 1. to go.
 गाथा-1. 11. speech.
 गान्धर्वी-1. 11. speech.
 गायति-3. 14. to worship.
 गावः-1. 5. rays; 1. 15. steeds of dawn.

गिरिः-1. 10. cloud.
 गिर्वणाः-4. 3. god.
 गीः-1. 11. speech.
 गूर्धयति-3. 14. to worship.
 गृणाति-3. 14. to worship.
 गृहनामानि-3. 4. synonyms of house.
 गृहाणाम्-3. 4. of houses.
 गृत्सः-3. 15. wise.
 गोत्रः-1. 10. cloud.
 गोत्रा-1. 1. earth.
 गोनामानि-2. 11. synonyms of cow.
 गौः-1. 1. earth; 1. 4. heaven and the sun; 1. 11. speech; 3. 16. praiser; 4. 1. ray; 5. 5. atmospheric deity.
 गौरी-1. 11. speech; 5. 5. atmospheric deity.
 ग्राः-1. 11. speech; 3. 29. women.
 ग्मा-1. 1. earth.
 ग्रावा-1. 10. cloud.
 ग्रावाणः-5. 3. terrestrial deities.
 घर्मः-1. 9. day; 3. 17. sacrifice.
 घृणः-1. 9. day.
 घृतम्-1. 12. water.
 घृतवती-3. 30. heaven and earth.
 घृताची-1. 7. night.
 घोषः-1. 11. speech.
 ग्रंसः-1. 9. day.
 चक्रमानः-2. 6. to desire.

चक्रत्-2. 1. action.
 चतति-2. 14. to go.
 चतुरश्रिदमानात्-3. 13. simile.
 चतुस्तरमशीतिः-4. 2. eighty-four.
 चतुर्दश-3. 23. 24 fourteen.
 चतुर्विंशतिः-3. 15, 30. twenty-four.
 चतुश्चत्वारिंशत्-3. 14. forty-four.
 चत्वारः-2. 21; 3. 21. four.
 चत्वारि-2. 22. four.
 चनः-4. 3. food (N. 6. 16.)
 चन्द्रम्-1. 2. gold.
 चन्द्रमाः-5. 5. atmospheric deity.
 चमसः-1. 10. cloud.
 चम्बौ-3. 30. heaven and earth.
 चयसे-4. 1. to go.
 चरुः-1. 10. cloud.
 चर्षण्यः-2. 3. man.
 चर्षणिः-4. 2. seeing; cf. Ngh. 3. 11.
 चष्टे-3. 11. to see.
 चाकन्-4. 3. to see or to desire; (N. 6. 28.)
 चाकनत्-2. 6. to desire; 3. 11. to see.
 चिक्वत्-3. 11. to see.
 चित्-3. 13. simile; 4. 2. particle if not accented and cattle if accented. (N. 5. 5.)
 चित्तम्-3. 9. wisdom.
 चित्रामघा-1. 8. dawn.
 चेतः-3. 9. wisdom.
 चोष्कृत्यते-4. 3. to abandon. (N. 6. 22)

चोष्क्यमाणः-4. 3. to give (N. 6. 22.)

च्यवते-2. 14. to go.

च्यवनः-4. 1. name of a seer,
promoter of stanzas.
(N. 4. 19.)

च्यवाना-2. 4. arm.

च्यौत्नम्-2. 9. strength.

छदयते-3. 14. to worship.

छदिः-3. 4. house,

छन्सत्-2. 6. to desire.

छन्दः-3. 16. praiser.

छन्दति-3. 14. to worship.

छर्दिः-3. 4. house.

छाया-3. 4. house.

जगतः-2. 3. man.

जगति-2. 14. to go.

जगती-2. 11. cow.

जगन्ति-2. 14. to go.

जगाति-2. 14. to go.

जगायात्-2. 14. to go.

जङ्गन्ति-2. 14. to go.

जङ्गतीः-4. 3. waters. (N. 6. 16.)

जङ्गलाभवन्-1. 17. flame.

जठरे-4. 1. stomach.

जन्तवः-2. 3. men.

जन्म-1. 12. water.

जवारु-4. 3. The disc of the sun.
(N. 6. 17.)

जमत्-1. 17. flame.

जमति-2. 14. to go.

जमते-3. 14. to worship; 4. 1. to

praise. (N. 4. 24.)

जरिता-3. 16. praiser.

जरुथम्-4. 3. stanza (N. 6. 17.)

जलम्-1. 12. water.

जलाशम्-3. 6. happiness.

जलाषम्-1. 12. water.

जल्पति-3. 14. to worship.

जळहवः-4. 3. devoid of lustre
or cool. (N. 6. 25.)

जवति-2. 14. to go.

जसति-2. 14. to go.

जसुरिः-4. 1. starved (N. 4. 24.);
bound (Durga.)

जहा-4. 1. killed. (N. 4. 1.)

जाः-2. 2. offspring.

जातरूपम्-1. 2. gold.

जातवेदाः-5. 1. terrestrial deity.

जामयः-2. 5. fingers.

जामि-1. 12. water.

जामिः-4. 1. sister, tautology
(N. 4. 20.)

जायति-2. 14. to go.

जार आ भगम्-3. 13. simile.

जारयायि-4. 3. *Ao Fass.* to cherish:

अजायत् Skand; जारश्चासौ यायति

जारयायि । गवां यौवनस्य जरयित्वा-

जारत्वम् । गवामभिगमनाद् यायित्वम् ।

Deva.

जिगाति-2. 14. to go.

जिन्वति-2. 14. to go; 4. 3. to
please (N. 6. 22.)

जिह्वा-1. 11. speech.

जीराः-2. 15. quick.

जुषते-2. 6. to desire.

जुहुरे-4. 1. to sacrifice. (N. 4. 19.)

जूषिः-2. 13. anger; 2. 15. quick;
4. 3. speed; (N. 6. 4.); army
or power. Deva.

जेहति-2. 14. to go.

जेहते-2. 14. to go.

जोषवाकम्-4. 2. nonsense (N. 5. 22.)

ज्मा-1. 1. earth.

ज्या-5. 3. terrestrial deity.
(N. 9. 18.)

ज्योत्ते-1. 16. to burn.

ज्रयति-2. 14. to go.

ज्वलतः-1. 17. of flame.

ज्वलतिकर्माणः-1. 6. meaning to
shine.

डीयते-2. 14. to go.

तकति-2. 14. to go.

तकम्-2. 2. offspring.

तक्वा-3. 24. thief.

ततनुष्टिम्-4. 3. fond of decorating
the body. (N. 6. 19.)

तथा-3. 13. simile.

तद्रूपः-3. 13. simile.

तद्वत्-3. 13. simile.

तद्वर्णः-3. 13. simile.

तनयः-2. 2. offspring.

तना-2. 10. wealth.

तनूनपात्-5. 2. butter or fire :
terrestrial deity. (N. 8. 6.)

तपः-1. 7. flame.

तपुषी-2. 13. anger.

तमः-1. 7. night.

तमस्वती-1. 7. night.

तरः-2. 9. strength.

तरणिः-2. 15. quick.

तरस्वत्यः-1. 13. rivers

तरुष्यति-4. 2. to kill. (N. 5. 2.)

तलित्-2. 16. near; 2. 19. to kill.

तवः-2. 9. strength.

तवसः-3. 3. great.

तविषः-3. 3. great.

तविषी-2. 9. strength.

तस्करः-3. 24. thief.

तस्थुषः-2. 3. man.

ताजत्-2. 15. quick.

तामुः-3. 16. praiser.

ताम्रम्-3. 7. form.

तायुः-3. 24. thief.

तार्क्ष्यः-1. 14. horse; 5. 4. atmos-
pheric deity. (N. 10. 27, 28.)

ताळिह-2. 19. to kill.

तिग्मः-2. 20. thunderbolt.

तितउ-4. 1. sieve (N. 4. 9.)

तिरः-3. 29. obtained (N. 3. 20.)

तिस्रोदेवीः-5. 2. terrestrial deity.
(N. 8. 13.)

तुक्-2. 2. offspring.

तुग्रया-1. 12. water.

तुग्वनि-4. 1. a sacred place.
(N. 4. 15.)

तुज्यमानासः-2. 15. quick.

तुञ्जः-2. 20. thunderbolt; 4. 3.
gift. (N. 6. 18.)

तुञ्जति-3. 20. to give.
 तुरीपम्-4. 3. water. (N. 6. 21.)
 तुरीयति-2. 14. to go.
 तुर्वणिः-4. 3. overpowering
 Indra. (N. 6. 14.)
 तुर्वशाः-2. 3. man.
 तुर्वशे-2. 16. near.
 तुवि-3. 1. many.
 तूताव-4. 1. to increase. (N. 4. 25.)
 तूतुजानः-2. 15. quick.
 तूतुजिः-2. 15. quick.
 तूतुमाकृषे-4. 2. to favour soon.
 (N. 5. 25.)
 तूयम्-1. 12. water; 2. 15. quick.
 तूयानि-4. 2. water. (N. 5. 16.)
 तूयिः-2. 15. quick.
 तूयेळिह-2. 19. to kill.
 तूपुः-3. 24. thief.
 तूसिः-1. 12. water.
 तूपु-2. 15. quick.
 तेजः-1. 12. water; 1. 17. flame.
 तोकम्-2. 2. offspring.
 तोकम्-2. 2. offspring.
 तोदः-4. 2. well or a cavity
 (N. 5. 7.); a householder.
 Deva.
 तोयम्-1. 12. water.
 तौरयाणः-4. 2. having a swift
 car. (N. 5. 15.)
 त्यजः-2. 13. anger.
 त्रयस्त्रिंशत्-2. 19. thirty-three.
 त्रयस्त्रिंशच्छतम्-4. 3. one hundred
 and thirty-three.

त्रयोविंशती-1. 7. twenty-three.
 त्रिंशत्-1. 10. thirty.
 त्वः-3. 29. half. (N. 3. 20.)
 त्वत्-2. 9. strength.
 त्रयोदश-3. 16; 5. 2. thirteen.
 त्रीणि-5. 1. three.
 त्वष्टा-5. 2. terrestrial deity; 5. 4.
 atmospheric deity; 5. 6.
 celestial deity. (N. 12. 11.)
 त्सरति-2. 14. to go.
 दंसः-2. 1. action.
 दंसयः-4. 1. actions. (N. 4. 25.)
 दत्तः-2. 9. strength.
 दध्यति-2. 14. to go.
 दन्नम्-1. 2. gold.
 दद्धि-3. 19. to beg.
 दधिकाः-1. 14. horse; 5. 4.
 atmospheric deity. (N. 10. 31.)
 दधिकावा-1. 14. horse.
 दध्नेति-2. 14. to go.
 दध्यङ्-5. 6. celestial deity.
 (N. 12. 33.)
 दध्यति-2. 14. to go.
 दनः-4. 3. generous (N. 6. 31.)
 दध्नेति-2. 14. to go; 2. 19. to kill.
 दध्म-3. 2. short; 3. 29. small.
 दमूनाः-4. 1. gentle, liberal, or
 self-restrained. (N. 4. 5.)
 दमे-3. 4. house.
 दयते-4. 1. to protect, to give,
 to divide, to burn, to kill,
 (N. 4. 17.)

दश-1. 15; 2. 8, 12; 3. 5, 8, 20.
 ten.
 दाति-3. 20. to give.
 दानकर्माणः-3. 20. meaning to give.
 दावने-4. 1. gift. (N. 4. 18.)
 दाशति-3. 20. to give.
 दासति-3. 20. to give.
 दिङ्नामानि-1. 6. synonyms of
 quarter.
 दिद्यत्-2. 20. thunderbolt.
 दिनम्-1. 9. day.
 दिवा-1. 9. day.
 दिविष्टिषु-4. 3. religious acts.
 (N. 6. 22.)
 दिवेदिवे-1. 9. day by day.
 दिशाम्-1. 6. of quarters.
 दीदयति-1. 16. to burn.
 दीधितयः-1. 5. rays. 2. 5. fingers.
 दीयति-2. 14. to go.
 दीयते-2. 14. to go.
 दुन्दुभिः-5. 3. terrestrial deity
 (N. 9. 12, 13.)
 दुरितम्-4. 3. evil deeds. (N. 6. 12.)
 दुरोणे-3. 4. house.
 दुर्याः-3. 4. house.
 दुवस्यति-3. 5. to attend.
 दूतः-4. 2, 3. messenger.
 (N. 5. 1; 6. 22.)
 दूरनामानि-3. 26. synonyms of
 distant.
 दूरस्य-3. 26. of distant.
 दूरेअन्ते-3. 30. heaven and earth.
 दतिः-1. 10. cloud.

देवताता-3. 17. sacrifice.
 देवपत्न्यः-5. 6. celestial deities.
 (N. 12. 44, 45.)
 देवयवः-3. 18. priest.
 देवाः-5. 6. celestial deities.
 (N. 12. 38, 39.)
 देवाच्या-4. 3. directed or addressed
 to gods.
 देवी ऊर्जाहुती-5. 3. terrestrial deity.
 (N. 9. 42, 43.)
 देवी जोष्टी-5. 3. terrestrial deity.
 (N. 9. 41, 42.)
 देवो देवाच्या कृपा-4. 3. directed
 towards gods. (N. 6. 8.)
 देव्या होतारा-5. 2. terrestrial deity.
 (N. 8. 12.)
 दोधति-2. 12. to be angry.
 दोषा-1. 7. might.
 दौर्गहः-1. 14. horse.
 द्यविद्यवि-1. 9. day after day.
 द्यावापृथिवी-5. 3. terrestrial deity.
 (N. 9. 38.)
 द्यावापृथिव्योः-3. 30. of heaven and
 earth.
 द्युः-1. 9. day.
 द्यावापृथिवीनामधेयानि-3. 30. synonyms
 of heaven and earth.
 द्युगत्-2. 15. quick.
 द्युमत्-1. 16. to burn.
 द्युम्नम्-2. 10. wealth; 4. 2. glory
 or food. (N. 5. 5.)
 द्योतते-1. 16. to burn.
 द्योतना-1. 8. dawn.

द्रमति-2. 14. to go.
 द्रवत्-2. 15. quick.
 द्रवति-2. 14. to go.
 द्रवणम्-2. 9. strength; 2. 10. wealth.
 द्रविणोदाः-5. 2. terrestrial deity. (N. 8. 1-4.)
 द्राति-2. 14. to go.
 द्रघणः-5. 3. terrestrial deity. (N. 9. 23.)
 द्रुपदे-4. 1. wooden seat. (N. 4. 15.)
 द्रुमति-2. 14. to go.
 द्रुग्वः-2. 3. man.
 द्रुणाति-2. 19. to kill.
 द्रुळति-2. 14. to go.
 द्वात्रिंशत्-5. 4. thirty-two.
 द्वादश-1. 9; 2. 4; 3. 1. twelve.
 द्वारः-5. 2. terrestrial deity. (N. 8. 10.)
 द्वाविंशतिः-2. 5; 3. 4. twenty-two.
 द्वाविंशतम्-2. 14. one hundred and twenty-two.
 द्विता-4. 2. twofold. (N. 5. 3.)
 द्विर्हः-4. 3. grown in two places, *i.e.* Indra. (N. 6. 17.)
 द्विशः-3. 29. pairs.
 द्विषष्टिः-4. 1. sixty-two.
 धननामानि-2. 10. synonyms of wealth.
 धनस्य-2. 10. of wealth.
 धनुः-5. 3. terrestrial deity. (N. 9. 16, 17.)

धन्व-1. 3. space; 4. 2. intermediate space. (N. 5. 5.)
 धन्वति-2. 14. to go.
 धमति-2. 14. to go; 2. 19. to kill. 3. 14. to worship.
 धमनिः-1. 11. speech.
 धरुणम्-1. 12. water.
 धर्णसिः-2. 9. strength.
 धवति-2. 14. to go.
 धवाः-2. 3. man.
 धाता-5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 11.)
 धारा-1. 11. speech.
 धावति-2. 14. to go.
 धासिः-2. 7. food.
 धिषणा-1. 11. speech.
 धिषणे-3. 30. heaven and earth.
 धीः-2. 1. action; 3. 9. wisdom.
 धीतयः-2. 5. fingers.
 धीरः-3. 15. wise.
 धुनयः-1. 13. rivers.
 धुरः-2. 5. finger.
 धूर्वति-2. 19. to kill.
 धेना-1. 11. speech.
 धेनुः-1. 11. speech; 5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 43.)
 ध्रजति-2. 14. to go.
 ध्रति-2. 14. to go.
 ध्रयति-2. 14. to go.
 ध्राति-2. 14. to go.
 ध्रुवति-2. 14. to go.
 ध्वंसति-2. 14. to go.
 ध्वरति-2. 19. to kill.

ध्वस्मन्वत्-1. 12. water.
 न-3. 13. particle of comparison.
 नंसन्ते-4. 1. to obtain or to bend.
 नकिः-3. 12. ind. no, not.
 नकीम्-3. 12. ind. no, nobody.
 नक्रा-1. 7. night.
 नक्षति-2. 14. to go; 2. 18. to pervade.
 नक्षत्रभम्-4. 3. striking down anyone who approaches. (N. 6. 3.)
 नक्षति-2. 14. to go.
 नदः-3. 16. praiser; 4. 2. a seer.
 नदति-3. 14. to worship.
 नदनुः-2. 17. battle.
 नदीनाम्-1. 13. of rivers.
 नदीनामानि-1. 13. synonyms of river.
 नद्यः-1. 13. rivers; 5. 3. terrestrial deities. (N. 9. 26.)
 नना-1. 11. speech.
 नपात्-2. 2. offspring.
 नभः-1. 4. the sky, the sun; 1. 12. water.
 नभते-2. 19. to kill.
 नभन्वः-1. 13. rivers.
 नभसी-3. 30. heaven and earth.
 नमः-2. 7. food; 2. 20. thunderbolt.
 नमस्यति-3. 5. to attend.
 नम्या-1. 7. night.
 नरः-1. 14. horse; 2. 3. man.

नराशंसः-5. 2. terrestrial deity. (N. 8. 7.)
 नव-2. 11; 3. 12. nine.
 नवते-2. 14. to go.
 नवनामानि-3. 28. synonyms of new.
 नवम्-3. 28. new.
 नवस्य-3. 28. of new.
 नवेदाः-3. 15. wise.
 नव्यम्-3. 28. new.
 नशत्-2. 18. to pervade.
 नसते-2. 14. to go.
 नसन्त-4. 1. to obtain or to bend.
 नहुषः-2. 3. man.
 नाकः-1. 4. the sky and the sun.
 नादः-3. 16. praiser.
 नाम-1. 12. water.
 नामधेयानि-1. 17; 3. 30. synonyms.
 नामानि-3. 29. synonyms.
 नाराशंसः-5. 3. terrestrial deity. (N. 9. 9-10.)
 नार्यः-3. 17. sacrifice.
 नाळीः-1. 11. speech.
 निघृण्वः-3. 2. short.
 निचुम्पुणः-4. 2. Soma. (N. 5. 18.)
 निरायम्-3. 25. settled and obscure.
 नि तोशते-2. 19. to kill.
 निधा-4. 1. snares. (N. 4. 2, 3.)
 निबर्हयति-2. 19. to kill.
 नियुतो वायोः-1. 15. team of Vāyu.
 नियुत्वान्-2. 22. lord.
 निर्धतिः-1. 1. earth.
 निर्णिक-3. 7. form.

- निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि-3. 25. synonyms of *ascertained* and *obscure*.
 नि वपन्तु-2. 19. to kill.
 निवित्-1. 11. speech.
 निश्रुम्भाः-4. 3. swift steeds. (N. 6. 4.)
 निष्पपी-4. 2. a lustful person. (N. 5. 16.)
 नीरम्-1. 12. water.
 नीळम्-3. 4. house.
 नु-2. 15. quick; 3. 14. a particle.
 नुकम्-3. 12. ind.
 नूच-4. 1. particle.
 नूचिन्-4. 1. particle.
 नूतनम्-3. 28. new.
 नूनम्-3. 28. new.
 नृगम्-2. 9. strength; 2. 10. wealth.
 नेदति-2. 14. to go.
 नेमः-2. 7. food; 3. 29. half.
 नेमाधिता-2. 17. battle.
 नेमिः-2. 20. thunderbolt.
 नौः-1. 11. speech.
 नौति-3. 14. to worship.
 पचता-4. 3. ripe or cooking. (N. 6. 16.)
 पञ्च-3. 26. five.
 पञ्चजनाः-2. 3. man.
 पञ्चदश-1. 2, 5; 2. 2; 3. 17. fifteen.
 पञ्चविंशतिः-2. 3; 3. 3. twenty-five.
 पङ्क्तिः-4. 2. with soma-drinks or eyes. (N. 5. 3.)
 पण्यते-3. 14. to worship.
 पणायति-3. 14. to worship.
 पतङ्गाः-1. 14. horse.
 पतति-2. 14. to go.
 पतयति-2. 14. to go.
 पत्यते-2. 21. to be powerful.
 पदानि-3. 12; 4. 1, 2, 3; 5. 1, 2, 3, 4, 5, 6. words.
 पथ्या-5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 45, 46.)
 पदिम्-4. 2. a bird. (N. 5. 18.)
 पनस्यति-3. 14. to worship.
 पनायते-3. 14. to worship.
 पपृच्छाः-3. 14. to worship.
 पयः-1. 7. night; 1. 12. water; 2. 7. food.
 पयस्वती-1. 7. night.
 पयस्वत्यः-1. 13. rivers.
 परशुः-2. 20. thunderbolt.
 पराके-3. 26. distant.
 पराचैः-3. 26. distant.
 परावतः-3. 26. distant.
 पराशरः-4. 3. name of a son of Vasistha; name of Indra. (N. 6. 30.)
 परि-4. 2. particle. (N. 5. 28.)
 परिचरणकर्माणः-3. 5. meaning to serve.
 परितक्र्या-4. 1. night (N. 11. 25.)
 परि खव-3. 21. to move.
 परीणसा-3. 1. many.
 पर्जन्यः-5. 4. atmospheric deity.

- (N. 10. 10, 11.)
 पर्वतः-1. 10. cloud.
 पवते-2. 14. to go.
 पवस्व-3. 21. to move.
 पविः-1. 11. speech; 2. 20. thunderbolt; 4. 2. the tire of a wheel. (N. 5. 5.)
 पवित्रम्-1. 12. water; 4. 2. a stanza, rays, water, fire, air, Soma, the Sun, Indra. (N. 5. 6.)
 पश्यतिकर्माणः-3. 11. meaning to see.
 पस्त्यम्-3. 4. house.
 पाकः-3. 8. praiseworthy.
 पाजः-2. 9. strength.
 पाथः-4. 3. intermediate space. (N. 6. 7.)
 पादुः-4. 2. a foot. (N. 5. 19.)
 पार्वत्यः-1. 13. rivers.
 पार्श्वैः-3. 30. heaven and earth.
 पितरः-5. 5. atmospheric deities. (N. 11. 18.)
 पिता-4. 1. protector or supporter. (N. 4. 21.)
 पितुः-2. 7. food; 5. 3. terrestrial deity. (N. 9. 24, 25.)
 पिनाकम्-3. 29. an instrument of punishment; a bow. (N. 3. 21.)
 पिपृच्छाः-3. 14. to worship.
 पिप्पलम्-1. 12. water.
 पिष्टम्-3. 7. form.
 पिस्यति-2. 14. to go.
 पीपरत्-3. 19. to beg.
 पुरन्धिः-4. 3. very active, *i. e.* Indra: or destroyer of cities; or Varuṇa: he is praised with wisdom. (N. 6. 13.); sacrifice. (Durga.)
 पुरन्धी-3. 30. heaven and earth.
 पुराणनामानि-3. 27. synonyms of ancient.
 पुराणस्य-3. 27. of ancient.
 पुरीषम्-1. 12. water.
 पुरु-3. 1. many.
 पुरुभोजाः-1. 10. clouds.
 पुरुरवाः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 46, 47.)
 पुलुकामः-4. 3. having many desires, *i. e.* a man. (N. 6. 4.)
 पुष्करम्-1. 3. space.
 पूजयति-3. 14. to worship.
 पूरवः-2. 3. man.
 पूर्णम्-1. 12. water.
 पूर्धि-3. 19. to beg.
 पूर्व्यम्-2. 27. ancient.
 पूषा-1. 1. earth; 5. 6. celestial deity. (N. 12. 16, 17.)
 पूषः-1. 15. of Pūṣan.
 पृच्छः-2. 7. food.
 पृच्छे-2. 17. battle.
 पृच्छति-3. 14. to worship.
 पृणक्षि-3. 20. to give.
 पृणाति-3. 20. to give.
 पृतनाः-2. 3. man; 2. 17. battle.
 पृतनाज्यम्-2. 17. battle.

पृत्सु-2. 17. battle.
 पृथिवी-1. 3. space; 5. 3. terrestrial deity; 5. 5. atmospheric deity; 5. 6. celestial deity.
 पृथिवीनामधेयानि-1. 1. synonyms of earth.
 पृथिव्याः-1. 1. earth.
 पृथुजया-4. 2. very swift. (N.5.10.); one whose speed is extended, (Durga.)
 पृथ्वी-1. 1. earth; 3. 30. heaven and earth.
 पृथिः-1. 4. variegated; the Sun; the sky. (N. 2. 14.)
 पृषत्यो मरुताम्-1. 15. the spotted horses of the Maruts.
 पेलयति-2. 14. to go.
 पेशः-1. 2. gold; 3. 7. form.
 पैद्वः-1. 14. horse.
 पैस्यानि-2. 9. strength.
 पैस्ये-2. 17. battle.
 प्रकलवित्-4. 3. a merchant. (N. 6. 6.)
 प्रजा-2. 2. offspring.
 प्रजापतिः-3. 17. sacrifice; 5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 42, 43.)
 प्रज्ञानामानि-3. 9. synonyms of wisdom.
 प्रज्ञायाः-3. 9. of wisdom.
 प्रतद्वसु-4. 3. having obtained wealth. (N. 6. 21.)
 प्रतिष्ठा-3. 2. short.

प्रतीच्यम्-3. 25. settled and obscure.
 प्रत्नम्-3. 27. ancient.
 प्रदिवः-3. 27. ancient.
 प्रपित्वे-3. 29. near. (N. 3. 20.)
 प्रवते-2. 14. to go.
 प्रवयाः-3. 27. ancient.
 प्रशस्यनामानि-3. 8. synonyms of praiseworthy.
 प्रशस्यस्य-3. 8. of praiseworthy.
 प्राशुः-2. 15. quick.
 प्रवते-2. 14. to go.
 प्साति-2. 14. to go.
 प्सुः-3. 7. form.
 फणति-2. 14. to go.
 फलिगः-1. 10. cloud.
 बकुरः-4. 3. brilliant; something that flows brightly and dreadfully; streams of rain or lightning. (N. 6. 26.)
 बद्-3. 10. truth.
 बतः-4. 3. a particle used to express regret or pity. (N. 6. 28.); a child, devoid of strength (Deva.)
 बन्धुः-2. 10. wealth.
 बप्सति-2. 8. to eat.
 बन्धाम्-2. 8. eat.
 बभस्ति-2. 8. to eat.
 बर्हणा-4. 3. growth or injury. (N. 6. 18.)

बर्हिः-1. 3. space; 1. 12. water; 5. 2. terrestrial deity. (N.8.9.)
 बर्हिषत्-3. 3. great.
 बर्हिषी-3. 4. great.
 बलनामानि-2. 9. synonyms of strength.
 बलस्य-2. 9. of strength.
 बहिष्ठः-3. 3. great.
 बहुनामानि-3. 1. synonyms of much.
 बहुले-3. 30. heaven and earth.
 बहोः-3. 1. gen. much.
 बाधः-2. 9. strength.
 बाहुनामानि-2. 4. synonyms of arm.
 बाहु-2. 4. arm.
 बाह्वोः-2. 4. of arm.
 बिस्यति-2. 14 to go.
 बीरिटे-4. 2. intermediate space. (N. 5. 27, 28.)
 बुन्दः-4. 3. arrow. (N. 6. 33.)
 बुर्बुर्म्-1. 12. water.
 बुसम्-1. 12. water.
 वृबदुक्थम्-4. 3. highly praised or one to whom praise is to be offered. (N. 6. 4.)
 वृबूकम्-1. 12. water.
 वृहत्-3. 3. great.
 वृहस्पतिः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 11, 12.)
 वृहस्पतेः-1. 15. of Bṛhaspati.
 बेकनाटान्-4. 3. usurers. (N. 6. 26.)
 बेकुटा-1. 11. speech.

ब्रह्मः-1. 14. horse. 3. 3. great.
 ब्रह्म-2. 7. food; 2. 10. wealth.
 ब्रह्मणस्पतिः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 12, 13.)
 ब्राह्मणा व्रतचारिणः-3. 13. simile.
 भगः-2. 10. wealth; 5. 6. atmospheric deity. (N. 12. 13, 14.)
 भणति-3. 14. to worship.
 भणायते-3. 14. to worship.
 भनति-3. 14. to worship.
 भन्दते-1. 16. to burn; 3. 14. to worship.
 भन्दनाः-4. 2. greetings of praise. (N. 5. 2.)
 भरताः-3. 18. priests.
 भरित्रे-2. 4. arm.
 भरे-2. 17. battle.
 भर्म-1. 2. gold.
 भर्वति-2. 8. to eat.
 भविष्यत्-1. 12. water.
 भसथः-2. 8. to eat.
 भा ऋजीकः-4. 3. of well-known light; fire. (N. 6. 4.)
 भानुः-1. 9. day.
 भामः-2. 13. anger.
 भामते-2. 12. to be angry.
 भारती-1. 11. speech.
 भास्वती-1. 8. dawn.
 भास्वत्यः-1. 13. rivers.
 भुरण्यति-2. 14. to go.
 भुरण्युः-2. 15. quick.
 भुरिजौ-2. 11. arm.

भुवनम्-1. 12. water.
 भूः-1. 1. earth; 1. 3. space.
 भूतः-3. 13. simile.
 भूतम्-1. 12. water.
 भूमिः-1. 1. earth.
 भूरि-3. 1. many.
 भृगवः-5. 5. atmospheric deities.
 (N. 11. 19.)
 भृणीयते-2. 12. to be angry.
 भूमिः-4. 3. mover. (N. 6. 20.)
 भेषजम्-1. 12. water; 3. 6. happiness.
 भोजते-2. 12. to be angry.
 भोजनम्-2. 10. wealth.
 भ्यसते-3. 29. to fear. (N. 3. 21.)
 भ्रमति-2. 14. to go.
 भ्राजते-1. 16. to burn.
 भ्राशते-1. 16. to burn.
 भ्राश्यति-1. 16. to burn.
 श्रीणाति-2. 12. to be angry.
 भ्रेषति-2. 12. to be angry.
 भंहते-3. 20. to give.
 मधु-2. 15. quick.
 मखः-3. 17. sacrifice.
 मघम्-2. 18. wealth.
 मज्जना-2. 9. strength.
 मण्डूकाः-5. 3. terrestrial deities.
 (N. 9. 5.)
 मतयः-3. 15. wise.
 मतुथाः-3. 15. wise.
 मदति-3. 14. to worship.
 मदेमहि-3. 19. to beg.

मधु-1. 12. water.
 मध्या-4. 1. in the midst of.
 (N. 4. 11.)
 मनश्चित्-3. 15. wise.
 मनामहे-3. 19. to beg.
 मनीषी-3. 15. wise.
 मनुः-5. 6. celestial deity. (N. 12. 34.)
 मनुष्यनामानि-2. 3. synonyms of man.
 मनुष्याः-2. 3. men.
 मनुष्याणाम्-2. 3. of men.
 मन्त्रयते-3. 14. to worship.
 मन्दते-1. 16. to burn; 3. 14. to worship.
 मन्दिने-4. 1. joyful. (N. 4. 24.)
 मन्दू-4. 1. delighted. (N. 4. 12.)
 मन्द्रयते-3. 14. to worship.
 मन्द्रा-1. 11. speech.
 मन्द्राजनी-1. 11. speech.
 मन्धाता-3. 15. wise.
 मन्महे-3. 19. to beg.
 मन्यते-2. 6. to desire; 3. 14. to worship.
 मन्युः-2. 13. anger; 5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 29, 30.)
 ममसत्यम्-2. 17. battle.
 मयः-3. 6. happiness.
 मयूखाः-1. 5. rays.
 मरीचिपाः-1. 5. rays.
 मरुत्-1. 2. gold; 3. 7. form.
 मरुतः-3. 18. priest; 5. 5. atmospheric deities. (N. 11.

13, 14.)
 मरुताम्-1. 15. of Maruts.
 मर्ताः-2. 3. men.
 मर्त्याः-2. 3. men.
 मर्दति-2. 14. to go.
 मर्याः-2. 3. men.
 मलिगुचः-3. 24. thief.
 मरुमलाभवन्-1. 17. flame.
 महः-1. 12. water.
 महत्-1. 12. water; 3. 3. great.
 महतः-3. 3. of great.
 महन्नामानि-3. 3. synonyms of great.
 महयति-3. 14. to worship.
 महाधने-2. 17. battle.
 महिषः-3. 3. great.
 मही-1. 1. earth; 1. 11. speech; 2. 11. cow; 3. 30. heaven and earth.
 मांश्चवः-1. 14. horse.
 माकिः-3. 12. particle.
 मातरः-1. 13. rivers.
 मायते-3. 19. to beg.
 माया-3. 9. wisdom.
 मायुः-1. 11. speech.
 मायुकः-3. 2. short.
 माहि-2. 14. to go.
 माहिनः-3. 3. great.
 मित्रः-5. 4. atmospheric deity.
 (N. 10. 21, 22.)
 मिनति-2. 14. to go.
 मिनाति-2. 14. to go; 2. 19. to kill.
 मिनेति-2. 19. to kill.

मिमिहि-3. 19. to beg.
 मिसीहि-3. 19. to beg.
 मियत्ति-2. 14. to go.
 मिस्यति-2. 14. to go.
 मीळुम्-2. 10. wealth.
 मीळहे-2. 17. battle.
 मुषीवान्-3. 24. thief.
 मूषः-4. 1. mouse. (N. 4. 6.)
 मृत्युः-5. 5. atmospheric deity.
 (N. 11. 6, 7.)
 मृधः-2. 17. battle.
 मेघः-1. 10. cloud.
 मेघनामानि-1. 10. synonyms of cloud.
 मेघानाम्-1. 10. of clouds.
 मेघः-3. 17. sacrifice.
 मेघा-2. 10. wealth.
 मेधाविनः-3. 15. wise.
 मेधाविनाम्-3. 15. of the wise.
 मेधाविनामानि-3. 15. synonyms of wise.
 मेना-1. 11. speech; 3. 29. women.
 (N. 3. 21.)
 मेनिः-2. 20. thunderbolt.
 मेळिः-1. 11. speech.
 मेवो भूतो भि यज्ञ यः-3. 13. simile.
 मेहना-4. 1. abundant, respected, what I do not possess.
 (N. 4. 4.)
 मोकी-1. 7. night.
 म्यत्ति-2. 14. to go.
 यज्ञः-3. 17. sacrifice.

यज्ञनामानि-3. 17. synonyms of sacrifice.
 यज्ञस्य-3. 17. of sacrifice.
 यत्ते-2. 14. to go.
 यत्सुचः-3. 18. priests.
 यथा-3. 13. simile.
 यद्वः-2. 3. men.
 यन्तारः-3. 19. to beg.
 यन्धि-3. 19. to beg.
 यमः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 19, 21.); 5.6. celestial deity. (N. 12. 28, 29.)
 यमी-5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 33, 34.)
 यम्या-1. 7. night.
 यम्याः-1. 13. rivers.
 यशः-1. 12. water; 2. 7. food; 2. 10. wealth.
 यहः-1. 12. water; 2. 9. strength.
 यहुः-2. 2. offspring.
 यहुः-3. 3. great.
 याच्नाकर्माणः-3. 19. meaning to implore.
 यातयति-2. 19. to kill.
 याति-2. 14. to go.
 यादुः-1. 12. water.
 यादृशिमन्-4. 3. whatever. (N. 6. 15.)
 यामि-3. 19. to beg.
 युध्यति-2. 14. to go.
 युध्यते-2. 14. to go.
 योक्त्राणि-2. 5. fingers.
 योजनानि-2. 5. fingers.
 योनिः-1. 12. water; 3. 4. house.

योषिष्टि-2. 14. to go.
 यौति-3. 14. to worship.
 रंसु-4. 3. delightful. (N. 6. 17.)
 रंहति-2. 14. to go.
 रजः-1. 7. night; 4. 1. light, water, worlds, blood and day. (N. 4. 19.)
 रजति-2. 14. to go.
 रजयति-3. 14. to worship.
 रजसी-3. 30. heaven and earth.
 रजयति-3. 14. to worship.
 रणः-2. 17. battle.
 रत्नम्-2. 10. wealth.
 रथः-5. 3. terrestrial deity. (N. 9. 11, 12.)
 रथर्यति-2. 14. to go; 4. 3. one who desires a chariot. (N. 6. 28.)
 रभसः-3. 3. great.
 रम्याति-2. 19. to kill.
 रम्भः-3. 29. punishment. (N. 3. 21.)
 रयिः-1. 12. water; 2. 10. wealth.
 रशनाः-2. 5. fingers.
 रश्मयः-1. 5. rays.
 रश्मिनामानि-1. 5. synonyms of rays.
 रश्मीनाम्-1. 5. of rays.
 रसः-1. 12. water; 2. 7. food.
 रसति-3. 14. to worship.
 रका-5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 30, 31.)
 राजति-2. 21. to be powerful.

राति-2. 14. to go; 3. 20. to give.
 रात्रिः-5. 3. terrestrial deity. (N. 9. 28, 29.)
 रात्रिनामानि-1. 7. synonyms of night.
 रात्रेः-1. 7. of night.
 राधः-2. 10. wealth.
 राम्या-1. 7. night.
 रायः-2. 10. wealth.
 राष्ट्री-2. 22. lord.
 रासति-3. 20. to give.
 रासभावश्चिनोः-1. 15. team of Aśvins.
 रास्पिनः-4. 3. noisy. (N. 6. 21.)
 रिक्थम्-2. 10. wealth.
 रिक्वा-3. 24. thief.
 रिणाति-2. 14. to go.
 रिपः-1. 1. earth.
 रिपुः-3. 24. thief.
 रिभ्वा-3. 24. thief.
 रिरिष्टि-3. 19. to beg.
 रिरिहि-3. 19. to beg.
 रिशादसः-4. 3. destroying enemies. (N. 6. 14.)
 रिहति-3. 14. to worship.
 रिहायाः-3. 24. thief.
 रीयते-2. 14. to go.
 रुक्मम्-1. 2. gold.
 रुजानाः-1. 13. rivers; 4. 3. rivers. (N. 6. 4.)
 रुद्रः-3. 16. praiser; 5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 5, 6.)
 रुद्राः-5. 5. atmospheric deities. (N. 11. 14, 15.)

रुशत्-4. 3. bright colour. (N. 6. 13.)
 रूपनामानि-3. 7. synonyms of beauty.
 रूपस्य-3. 7. of beauty.
 रुहति-2. 14. to go.
 रेक्णः-2. 10. wealth.
 रेजति-2. 14. to go.
 रेजते-3. 29. fear and trembling. (N. 3. 21.)
 रेतः-1. 12. water.
 रेभः-3. 16. praiser.
 रेभति-3. 14. to praise.
 रेळते-2. 12. to be angry.
 रैवतः-1. 10. cloud.
 रोचते-1. 16. to burn.
 रोदसी-3. 30. heaven and earth; 5. 5. atmospheric deity; wife of Rudra. (N. 11. 49, 50.)
 रोधचक्राः-1. 13. rivers.
 रोधस्त्रयः-1. 13. rivers.
 रोहितः-1. 13. rivers.
 रोहितोऽग्नेः-1. 15. team of Agni.
 रौति-3. 14. to worship.
 रौहिणः-1. 10. cloud.
 लजति-2. 14. to go.
 लोटते-2. 14. to go.
 लोटते-2. 14. to go.
 लोधम्-4. 1. greedy. (N. 4. 14.)
 लोहम्-1. 2. gold.

वक्षः-4. 2. exalted with lustre or breast, exalted in the body. (N. 4. 16.)
 वक्ष्णाः-1. 13. rivers.
 वक्षुः-1. 11. speech.
 वज्रः-2. 20. thunderbolt.
 वज्रनामानि- 2. 20. synonyms of thunderbolt.
 वज्रस्य-2. 20. of thunderbolt.
 वक्षति-2. 14. to go.
 वदति-2. 14. to go.
 वधः-2. 9. strength; 2. 20. thunderbolt.
 वधकर्माणः-2. 19. meaning to kill.
 वध्वः-1. 13. rivers.
 वनम्-1. 5. ray; 1. 12. water.
 वनर्तुः-3. 24. thief.
 वनस्पतिः-5. 2. terrestrial deity. (N. 8. 16-20.)
 वनुष्यति-2. 12. to be angry; 4. 2. to injure. (N. 5. 2.)
 वनोति-2. 6. to desire.
 वन्दते-3. 14. to worship.
 वपुः-1. 12. water; 3. 7. form.
 वप्रकः-3. 2. short.
 वप्त्रीभिः-3. 29. ants. (N. 3. 21.)
 वयुनम्-3. 8. praiseworthy; 3. 9. wisdom; 4. 2. wisdom or brilliance, or desire. (N. 5. 15.)
 वराहः-1. 10. cloud; 4. 2. cloud, boar. (N. 5. 4.)
 वरिषः-2. 10. wealth.

वरुणः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 3-5.); 5. 6. celestial deity. (N. 12. 21-25.)
 वरुथम्-3. 4. house.
 वर्गः-2. 9. strength.
 वर्चः-2. 7. food.
 वर्तते-2. 14. to go.
 वर्षः-3. 7. form.
 वर्यः-1. 13. rivers.
 वलः-1. 10. cloud.
 वलाहकः-1. 10. cloud.
 वलिशानः-1. 10. cloud.
 वल्लुः-1. 11. speech.
 वल्लूयति-3. 14. to worship.
 ववत्थि-3. 3. great.
 वव्रः-3. 23. well.
 वव्रिः-3. 7. form.
 वशिम-2. 6. to desire.
 वष्टि-2. 6. to desire.
 वसवः-1. 5. rays; 5. 6. celestial deities. (N. 12. 41, 42.)
 वसु-2. 10. wealth.
 वस्तोः-1. 9. day.
 वस्व-1. 7. night.
 वस्वी-1. 7. night.
 वहते-2. 14. to go.
 वह्निः-1. 14. horse.
 वाः-1. 12. water.
 वाक्-1. 11. speech; 5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 27, 28.)
 वाघतः-3. 15. wise; 3. 18. priest.
 वाङ्नामानि-1. 11. synonyms of speech.

वाचः-1. 11. of speech.
 वाचस्पतिः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 17, 18.)
 वाजः-2. 7. food.
 वाजगन्धम्-4. 2. possessing food. (N. 5. 15.)
 वाजपस्यम्-4. 2. bestowing food. Soma. (N. 5. 15.)
 वाजयति-3. 14. to worship.
 वाजसातौ-2. 17. battle.
 वाजिनः-5. 6. celestial deities. (N. 12. 43, 44.)
 वाजिनी-1. 8. dawn.
 वाजिनीवती-1. 8. dawn.
 वाजी-1. 14. horse.
 वाजे-2. 17. battle.
 वाञ्छति-2. 6. to desire.
 वाणः-1. 11. speech.
 वाणी-1. 11. speech.
 वाणीची-1. 11. speech.
 वातः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 34, 35)
 वातरंहाः-2. 15. quick.
 वाताप्यम्-4. 3. water. (N. 6. 28.)
 वाति-2. 14. to go.
 वामः-3. 8. praiseworthy.
 वायुः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 1-3.)
 वायोः-1. 15. of Vāyu.
 वारि-1. 12. water.
 वार्यम्-4. 2. a boon. (N. 5. 1.)
 वावशानः-4. 2. desirous, or noisy. (N. 5. 1.)

वाशी-1. 11. speech; 4. 1. speech, or ray. (N. 4. 19.)
 वासरम्-1. 9. day.
 वास्तोष्पतिः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 16, 17.)
 वाहः-4. 1. Soma-juice. (N. 4. 16.); praise or the skin used in pressing Soma. (Deva.)
 वाहिष्ठः-4. 2. bearer. (N. 5. 1.)
 विंशतिः-3. 6. twenty.
 विखादः-2. 17. battle.
 विप्रः-3. 15. wise.
 विचर्षणिः-3. 11. to see.
 वि चष्टे-3. 11. to see.
 विजामातुः-4. 3. a would-be son-in-law. (N. 6. 9.)
 विदधः-3. 17. sacrifice.
 विदधानि-4. 3. knowledge. (N. 6. 7.)
 विद्रधे-4. 1. perforated. (N. 4. 15.)
 विधाता-3. 15. wise; 5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 11, 12.)
 विधेम-3. 5. to attend.
 विनङ्गुसो-2. 4. arm.
 विपः-2. 5. fingers; 3. 15. wise.
 विपन्यवः-3. 15. wise.
 विपरिचत्-3. 15. wise.
 विपा-1. 11. speech.
 विपाद्भुतुद्री-5. 3. terrestrial deities. (N. 9. 38, 39.)
 विप्रः-3. 15. wise.
 विभावरी-1. 8. dawn.
 वियत्-1. 3. space.
 वियातः-2. 19. to kill.

- वियुते-4. 1. heaven and earth.
(N. 4. 25.); separated. (Deva.)
विरप्शी-3. 3. great.
विवक्षसे-3. 3. great.
विवस्वन्तः-2. 3. men.
विवाक्-2. 17. battle.
विवासति-3. 5. to attend.
विशः-2. 3. men.
विश्वकर्मा-5. 4. atmospheric deity.
(N. 10. 25, 26.)
विश्वचर्षणिः-3. 11. to see.
विश्वम्-3. 1. many.
विश्वरूपा बृहस्पतेः-1. 15. team of
Brhaspati.
विश्वानरः-5. 5. atmospheric deity.
(N. 11. 8-10.); 5. 6. celestial
deity. (N. 12. 20, 21.)
विश्वे देवाः-5. 6. celestial deities.
(N. 12. 39, 40.)
विषम्-1. 12. water.
विषिष्टि-2. 14. to go.
विषुणः-4. 1. dreadful. (N. 4. 19.)
विष्टम्-1. 4. the sun and the sky.
विष्ट्वी-2. 1. action.
विष्णुः-3. 17. sacrifice; 4. 2. name
of Viṣṇu; (N. 5. 7, 8.); 5. 6.
celestial deity. (N. 12. 18, 19.)
विष्पितः-4. 3. spread on all sides.
(N. 6. 20.)
विस्तुहः-4. 3. waters. (N. 6. 3.)
विहायाः-3. 3. great.
वीजम्-2. 2. offspring.
वीरुधः-4. 3. herbs or plants.
(N. 6. 3.)
वीलु-2. 9. strength.
वृक्-2. 9. strength.
वृकः-2. 20. thunderbolt; 3. 24.
thief; 4. 2. the moon. (N.
5. 20, 21.)
वृकबर्हिषः-3. 18. priests.
वृक्षस्य तु ते पुरुहूत वयाः-3. 13. simile.
वृजनम्-2. 9. strength.
वृणक्ति-2. 19. to kill.
वृतम्-2. 10. wealth.
वृत्तः-1. 10. cloud.
वृत्रवृत्-2. 17. battle.
वृत्रम्-2. 10. wealth.
वृन्दम्-4. 3. arrow. (N. 6. 35.)
वृश्चति-2. 19. to kill.
वृषन्धिः-1. 10. cloud.
वृषभः-5. 3. terrestrial deity. (N. 9
22, 23.)
वृषाकपायी-5. 6. celestial deity.
(N. 12. 8, 9.)
वृषाकपिः-5. 6. celestial deity.
(N. 12. 27, 28.)
वेति-2. 6. to desire; 2. 8. to eat;
2. 14. to go.
वेदः-2. 10. wealth.
वेधाः-3. 15. wise.
वेनः-3. 15. wise; 3. 17. sacrifice;
5. 4. atmospheric deity;
(N. 10. 38, 39.)
वेनति-2. 6. to desire; 2. 14. to
go; 3. 14. to worship.
वेपः-2. 1. action.

- वेवेष्टि-2. 8. to eat.
वेपः-2. 1. action.
वेषिष्टि-2. 14. to go.
वेसति-2. 14. to go.
वैतसः-3. 29. male organ. (N.
3. 21.)
वैश्वानरः-5. 1. terrestrial deity.
(N. 7. 21-31.)
व्यधिः-2. 13. anger.
व्यन्तः-4. 1. to see, to eat. (N. 4. 19.)
व्यानशिः-3. 1. many.
व्याप्तिकर्माणः-2. 18. meaning to
pervade.
व्योम-1. 3. space; 1. 6. quarters;
1. 12. water.
व्रजः-1. 10. cloud.
व्रजति-2. 14. to go.
व्रतम्-2. 1. action.
व्रधः-3. 3. great.
व्रन्दी-4. 2. one who makes soft
i.e. makes things ripe, the
Sun. (N. 5. 16.)
व्राः-4. 2. low caste men. (N. 5. 3.)
व्राताः-2. 3. men.
व्राधन्-3. 3. great.
व्रिशः-2. 5. fingers.

शंयोः-4. 1. tranquility and remo-
val of disease. (N. 4. 22.)
शंसति-3. 14. to worship.
शकुनिः-5. 3. terrestrial deity.
(N. 9. 3, 4.)
शक्तिः-2. 1. action.

शक्म-2. 1. action.
शक्वरी-2. 4 arms; 2. 11. cow.
शग्धि-3. 19. to beg.
शग्मम्-3. 6. happiness.
शची-1. 11. speech; 2. 1. action;
3. 9. wisdom.
शतम्-3. 1. many.
शतरा-3. 6. happiness.
शब्दः-1. 11. speech.
शम्-3. 6. happiness.
शमी-2. 1. action.
शम्नाति-2. 19. to kill.
शम्बः-4. 2. thunderbolt. (N. 5. 24.)
शम्बरः-1. 10. cloud.
शम्बरम्-1. 12. water; 2. 9.
strength.
शरणम्-3. 4. house.
शरारुः-4. 3. a child or fool.
(N. 6. 31.)
शर्धः-2. 9. strength.
शर्म-3. 4. house.
शर्याः-2. 5. fingers; 4. 2. fingers
and arrows. (N. 5. 4.)
शर्वरी-1. 7. night.
शवः-1. 12. water; 2. 9. strength.
शवति-2. 14. to go.
शशमानः-3. 14. to worship; 4. 3.
[raising. (N. 6. 8.)
शश्वत्-3. 1. many.
शष्यम्-3. 7 form.
शाखाः-2. 5. fingers.
शातपन्ता-3. 6. happiness.
शाशदानः-4. 3. Indra. (N. 6. 16.)

शिक्षति-3. 20. to give.	शृणाति-2. 9. to kill.
शिताम-4. 1. arm, uterus, fat. (N. 4. 3.)	शेषः-3. 29. male organ. (N. 3. 21.)
शिपिविष्टः-4. 2. a name of Viṣṇu. (N. 5. 7-9.)	शेवम्-3. 6. happiness.
शिप्रे-4. 1, 3. jaws and nose. (N. 6. 17.)	शेवृधम्-3. 6. happiness.
शिमी-2. 1. action.	शेषः-2. 2. offspring.
शिम्वता-3. 6. happiness.	शोकी-1. 7. night.
शिरिणा-1. 7. night.	शोचति-1. 16. to burn.
शिरिम्बिष्ठः-4. 3. cloud. (N. 6. 30.)	शोचिः-1. 17. flame.
शिल्गुः-3. 6. happiness.	श्रोतति-2. 14. to go.
शिल्पम्-2. 1. action; 3. 7. form.	शनधति-2. 19. to kill.
शिवम्-3. 6. happiness.	श्मशा-4. 2. moving quickly, a stream. (N. 5. 12.)
शिशते-4. 1. to sharpen. (N. 4. 18.)	श्यावाः सवितुः-1. 15. team of the sun.
शीभम्-2. 15. quick.	श्यावी-1. 7. night.
शीरम्-4. 1. pervading, fire. (N. 4. 14.)	श्येनः-5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 1, 2.)
शु-2. 15. quick.	श्येनासः-1. 14. horse.
शुक्रम्-1. 12. water.	श्रत्-3. 10. truth.
शुनम्-3. 6. happiness.	श्रद्धा-5. 3. terrestrial deity. (N. 9. 30, 31.)
शुनासीरौ-5. 3. terrestrial deities. (N. 9. 40, 41.)	श्रवः-2. 7. food; 2. 10. wealth.
शुभम्-1. 12. water.	श्रायन्तः-4. 3. resorting to from all sides. (N. 6. 8.)
शुरुधः-4. 3. waters. (N. 6. 16.)	श्रुष्टी-4. 3. quick. (N. 6. 13.)
शुष्णम्-2. 9. strength.	श्लोकः-1. 11. speech.
शुष्मम्-2. 9. strength.	श्वप्नी-4. 2. a gambler. (N. 5. 22.)
शूचनासः-2. 15. quick.	श्वसिति-2. 19. to kill.
शूरसातौ-2. 17. battle.	श्वान्रति-2. 14. to go.
शूर्तोः-2. 15. quick.	श्वान्रम्-2. 10. wealth; 4. 2. quick. (N. 5. 3.)
शूपम्-2. 9. strength; 3. 6. happi- ness.	श्वेत्या-1. 8. dawn.
शृङ्गाणि-1. 17. flames.	

श्वःकति-2. 14. to go.	सदसी-3. 30. heaven and earth.
षट्-1. 4; 3. 10, 25, 27, 28. six.	सदान्वे-4. 3. noisy. (N. 6. 30.)
षट्चत्वारिंशत्-2. 17. forty-six.	सद्य-1. 12. water; 2. 17. battle; 3. 4. house.
षट्त्रिंशत्-5. 3, 5. thirty-six.	सद्यनी-3. 30. heaven and earth.
षड्विंशतिः-1. 14; 2. 1, 5; 3. 29. twenty-six.	सनाभयः-2. 5. fingers.
षोडश-1. 3, 8; 3. 7. sixteen.	सनुतः-3. 25. settled and obscure.
	सनेमि-3. 27. ancient.
संयत्-2. 17. battle.	सपति-3. 5. to attend; 3. 14. to worship.
संयुगे-2. 17. battle.	सपर्यति-3. 5. to attend.
संवतः-2. 17. battle.	सप्त ऋषयः-1. 5. rays; 5. 6. celes- tial deities. (N. 12. 36-38.)
सत्ति-2. 14. to go.	सप्तत्रिंशत्-1. 13. thirty-seven.
सगरः-1. 3. space.	सप्तदश-3. 19. seventeen.
सङ्काः-2. 17. battle.	सप्तपञ्चाशत्-1. 11. fifty-seven.
संख्ये-2. 17. battle.	सप्तिः-1. 14. horse.
सङ्गथे-2. 17. battle.	सप्रथाः-4. 3. extended on all sides. (N. 6. 7.)
सङ्गमे-2. 17. battle.	सबाधः-3. 18. priest.
सङ्ग्रामनामानि-2. 17. synonyms of battle.	समत्सु-2. 17. battle.
सङ्ग्रामस्य-2. 17. of battle.	समनम्-2. 17. battle.
सचति-2. 14. to go.	समनीके-2. 17. battle.
सचते-3. 29. to serve. (N. 3. 21.)	समरणे-2. 17. battle.
सचा-4. 2. along with. (N. 5. 5.)	समर्थे-2. 17. battle.
सत्-1. 12. water.	समस्य-4. 2. all. (N. 5. 23.)
सतः-3. 29. reached. (N. 3. 20.)	समितिः-2. 17. battle.
सतीनम्-1. 12. water.	समिथे-2. 17. battle.
सत्यनामानि-3. 10. synonyms of truth.	समीके-2. 17. battle.
सत्यम्-1. 12. water.	समुद्रः-1. 3. space; 5. 6. celestial deity. (N. 12. 31, 32.)
सत्यस्य-3. 10. of truth.	सम्मोहे-2. 17. battle.
सन्ना-3. 10. truth.	सरः-1. 11. speech; 1. 12. water.
सदनम्-1. 12. water.	

- सरण्युः-5. 6. celestial deity. (N. 12. 9, 10.)
 सरमा-5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 24, 25.)
 सरस्वती-1. 11. speech; 5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 25, 26.)
 सरस्वत्यः-1. 13. rivers.
 सरस्वान्-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 23, 24.)
 सरितः-1. 13. rivers.
 सर्गाः-1. 12. water.
 सर्गिकम्-1. 12. water.
 सर्पति-2. 14. to go.
 सर्पिः-1. 12. water.
 सर्वपदसमाज्ञानाय-3. 12. to compile a list of all words.
 सर्वम्-1. 12. water.
 सर्वते-2. 14. to go.
 सललूकम्-4. 3. mad, apostate, outcaste. (N. 6. 3.); one liable to go astray, or to be lost. (Deva.)
 सलिलम्-1. 12. water; 3. 1. many.
 सवनम्-3. 17. sacrifice.
 सविता-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 31-33); 5. 6. celestial deity. (N. 12. 12, 13.)
 सवितुः-1. 15. of Savitr.
 सवीमनि-4. 3. stimulation. (N. 6. 7.)
 सञ्चति-2. 14. to go.
 ससम्-2. 7. food; 4. 2. dream. (N. 5. 3.); atmospheric light. (Deva.)
 सस्ति-3. 22. to sleep.
 सस्त्रिम्-4. 2. cloud. (N. 5. 1.)
 सञ्चति-2. 14. to go.
 सञ्चतः-1. 13. rivers.
 सस्वः-3. 25. settled and obscure.
 सहः-1. 12. water; 2. 9. strength.
 सहस्रम्-3. 1. many.
 साचीवित्-2. 15. quick.
 साधारणानि-1. 4. common.
 साध्याः-1. 5. rays; 5. 6. celestial deities. (N. 12. 40, 41.)
 सायकः-2. 20. thunderbolt.
 सिनम्-2. 7. food; 4. 2. food. (N. 5. 5.)
 सिनीवाली-5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 31, 32.)
 सिन्धवः-1. 13. rivers.
 सिषकु-3. 29. to serve. (N. 3. 21.)
 सिसर्ति-2. 14. to go.
 सिञ्चति-2. 14. to go.
 सीम्-4. 2. particle.
 सीराः-1. 13. rivers.
 सुकम्-3. 12. indeclinable.
 सुचेम-1. 12. water.
 सुखनामानि-3. 6. synonyms of happiness.
 सुखम्-1. 12. water.
 सुखस्य-3. 6. of happiness.
 सुग्यम्-3. 6. happiness.
 सुतः-2. 7. food.
 सुतुकः-4. 1. having noble gait, offspring, or horse. (N. 4. 18.)
 सुदत्रः-4. 3. bountiful. (N. 6. 14.)

- सुदिनम्-3. 6. happiness.
 सुनीथः-3. 8. praiseworthy.
 सुपर्णः-5. 4. atmospheric deity. (N. 10. 45, 46.)
 सुपर्णाः-1. 5. rays; 1. 14. horse.
 सुपर्णी-1. 11. speech.
 सुप्रायणः-4. 1. moving in a beautiful manner, or a door, according to Yāska; and flames, according to Śāka-pūṇi. (N. 4. 18.)
 सुमत्-4. 3. one's self. (N. 6. 22.)
 सुम्नम्-3. 6. happiness.
 सुम्नावरी-1. 8. dawn.
 सुरा-1. 12. water.
 सुचिते-4. 1. gone in a beautiful manner. (N. 4. 17.)
 सुविदत्रः-4. 3. having noble knowledge. (N. 6. 14.)
 सुशिप्रः-4. 3. having beautiful jaws or nose. (N. 6. 17.)
 सूदः-3. 23. well.
 सूनरी-1. 8. dawn.
 सूनुः-2. 2. offspring.
 सूनृता-1. 8. dawn; 2. 7. food.
 सूनृतावती-1. 8. dawn.
 सूनृतावरी-1. 8. dawn.
 सूरिः-3. 16. praiser.
 सूते-4. 3. well-stirred.
 सूर्यः-5. 6. celestial deity. (N. 12. 14-16.)
 सूर्या-1. 11. speech; 5. 6. celestial deity. (N. 12. 7, 8.)
 सूकः-2. 20. thunderbolt.
 सूणिः-4. 2. goad. (N. 5. 28.)
 सूप्रः-4. 3. serpent or oil. (N. 6. 17.)
 सेधति-2. 14. to go.
 सोमः-5. 5. atmospheric deity. (N. 11. 2-5.)
 सोमानम्-4. 3. presser (N. 6. 9, 10.)
 सोमो अक्षाः-4. 2. Soma has flown.
 स्तामुः-3. 16. praiser.
 स्तिपाः-4. 3. well. (N. 6. 17); fire. (Deva.)
 स्त्रियानाम्-4. 3. waters. (N. 6. 17.)
 स्तुत्-3. 16. praiser.
 स्तुप्-3. 16. praiser.
 स्तृणाति-2. 19. to kill.
 स्तृभिः-3. 29. planets. (N. 3. 20.)
 स्तेननामानि-3. 24. synonyms of thief.
 स्तेनस्य-3. 24. of thief.
 स्तोतृनामानि-3. 16. synonyms of praiser.
 स्तोतृणाम्-3. 16. of praisers.
 स्तोभति-3. 14. to worship.
 स्तौति-3. 14. to worship.
 स्नेहयति-2. 19. to kill.
 स्पृधः-2. 17. battle.
 स्फुरति-2. 19. to kill.
 स्फुलति-2. 12. to kill.
 स्यन्दति-2. 14. to go.
 स्यन्दते-2. 14. to go.
 स्यन्द्रासः-2. 9. strength.
 स्यमति-2. 14. to go.
 स्यूमकम्-3. 6. happiness.
 स्योनम्-3. 6. happiness.

संसति-2. 14. to go.
 संसते-2. 14. to go.
 स्रवति-2. 14. to go.
 स्रवन्त्यः-1. 13. rivers.
 स्रोतः-1. 12. waters.
 स्रोत्याः-1. 13. rivers.
 स्वः-1. 4. the Sun and heaven;
 1. 12. water.
 स्वञ्जः-4. 2. of bright gait.
 (N. 5. 7.)
 स्वदति-3. 14. to worship.
 स्वधा-1. 12. water; 2. 7. food.
 स्वधितिः-2. 20. thunderbolt.
 स्वधे-3. 30. heaven and earth.
 स्वनः-1. 11. speech.
 स्वपिति-3. 14. to worship; 3. 22.
 to sleep.
 स्वपितिकर्माणौ-3. 22. meaning to
 sleep.
 स्वयम्भूः-1. 3. space.
 स्वरः-1. 11. speech.
 स्वरति-2. 14. to go; 3. 14. to wor-
 ship.
 स्वसराणि-1. 9. day; 3. 4. house;
 4. 2. days. (N. 5. 4.)
 स्वसारः-2. 5. fingers.
 स्वस्तिः-5. 5. atmospheric deity.
 (N. 11. 45, 46.)
 स्वाहा-1. 11. speech.
 स्वाहाकृतयः-5. 2. terrestrial deities.
 (N. 8. 21, 22.)
 स्तुतीकम्-1. 12. water.

हंसासः-1. 14. horse.
 हनति-2. 14. to go.
 हन्ति-2. 14. to go.
 हम्मति-2. 14. to go.
 हंयः-1. 14. horse.
 हयति-2. 14. to go.
 हयन्ता-2. 14. to go.
 हयन्तात्-2. 14. to go.
 हरः-1. 17. flame; 2. 13. anger;
 4. 1. light, water, worlds,
 blood and days. (N. 4. 19.)
 हरयः-2. 3. man.
 हरयाणः-4. 2. one whose horse is
 ever ready. (N. 5. 15.)
 हरस्वत्यः-1. 13. rivers.
 हरितः-1. 6. quarter; 1. 13. river;
 1. 15. team of the Sun; 2. 5.
 finger.
 हरित आदित्यस्य-1. 15. steeds of the
 Sun.
 हरी इन्द्रस्य-1. 15. steeds of Indra.
 हर्यम्-3. 4. house.
 हर्यति-2. 6. to desire; 2. 14. to go.
 हविः-1. 12. water.
 हविर्धाने-5. 3. terrestrial deities.
 (N. 9. 36, 37.)
 हस्तप्लवः-5. 3. terrestrial deity.
 (N. 9. 14, 15.)
 हासमाने-4. 2. joyful or compet-
 ing against each other.
 (N. 9. 39.)
 हिकम्-3. 12. indeclinable.
 हिनोत-4. 3. to urge. (N. 6. 22.)

हिमा-1. 7. night.
 हिरण्यनामानि-1. 2. synonyms of
 gold.
 हिरण्यम्-1. 2. gold.
 हिरण्यस्य-1. 2. of gold.
 हिरण्यवर्णाः-1. 13. rivers.
 हिस्क्-3. 25. settled and obscure.
 दुरश्चित्-3. 24. thief.
 हृणिः-1. 7. flame; 2. 13. anger.
 हेतिः-2. 20. thunderbolt.
 हेम-1. 2. gold; 1. 12. water.
 हेळः-2. 13. anger.

हेळते-2. 12. to be angry.
 होत्रा-1. 11. speech; 3. 17. sacri-
 fice.
 ह्रस्वः-3. 2. short.
 ह्रस्वनामानि-3. 2. synonyms of
 short.
 ह्रस्वस्य-3. 2. gen. short.
 ह्रयाति-2. 8. to eat.
 ह्रयते-3. 14. to worship.
 ह्ररः-2. 13. anger.
 ह्ररति-2. 8. to eat.
 ह्यार्याणाम्-1. 14. horse.

निरुक्तस्थनिगमकोशः ।

Index to the words of quoted passages occurring in the *Nirukta*.

N. B.—Reference is to the chapters and sections of the *Nirukta*.

निरुक्तस्थानिगमकोशः

अंशः—name of a god. 12. 36.

अंशुम्—Soma. 2. 5; ray. 5. 11;
stalk. 10. 33.

अंसत्रकोशम्—buckets (in the form
of) armour; the case of the
armour which protects the
shoulder. 5. 26.

अंहतिः—distress. 4. 25; 5. 22, 23.

अंहुरः—distressed. 6. 27.

अंहुरणात्—from the distressed.
6. 27.

अकम्—unhappy abode. 2. 14.

अकर्म—(VS.) *Ao.* 1st. pl. of $\sqrt{\text{कृ}}$,
II. cl, we have made.
12. 42.

अकूपारस्य—of the unlimited. 4. 18.

अकृणोत्—he made. 5. 3; 6. 2.

अकृणवत्—they made. 5. 25.

अकृणवन्—they made. 7. 28.

अकुभिः—with nights. 12. 23.

अक्रोः—of night. 5. 28.

अक्रः—inactive or fierce; fort.
Durga. 6. 17.

अकृत—*Ao.* 3. pl. \bar{A} . of $\sqrt{\text{कृ}}$, they
have made. 4. 10; 12. 7.

अक्षण्वन्तः—having eyes. 1. 9.

अक्षण्वान्—having eyes. 5. 1.

अक्षरम्—imperishable. 11. 41.

अक्षाः—*Ao.* s. of $\sqrt{\text{क्षर}}$, it has flown
or attained. 5. 3.

अक्षितयः—imperishable; gods. 5. 11

अक्षिताम्—(AV.) uninjured. 11. 11.

अक्षितिम्—Soma; imperishable-
ness. 5. 11.

अक्षिणी—(KB.) two eyes. 12. 14.

अगृभ्णत—they seized. 7. 26.

अगोद्यस्य—of the Sun. 11. 16.

अग्नयः—fires. 3. 15; 6. 22; 7. 23.

अग्नये—dat. Agni. 1. 15.

अग्नयी—wife of Agni. 12. 46.

अग्नयीम्—wife of Agni. 9. 34.

अग्निः—Agni. 1. 17; 2. 21; 3. 15;
4. 18; 5. 3; 7. 9, 16, 20, 23
27; 8. 17, 21; 9. 31; 10. 21

अग्निः—(A B.) Agni. 7. 17; 12. 41;
(TS.) 7. 24.

अग्निः—Agni. 5. 6; 7. 23.

अग्निम्—fire. 3. 21; 5. 10; 6. 36; 7.
15, 17, 26, 28; 8. 2; 12. 26

अग्निम्—Agni. 7. 9, 31.

अग्निम्—(TS.) Agni. 7. 24.

अग्निरिव—like Agni. 1. 4.

अग्निरूपाः—fire-incarnate. 10. 30.

अग्नवान्—burning. 6. 11.

अग्ने-0 Agni. 3. 2, 21; 4. 5, 14, 19; 5. 7; 6. 1, 7, 8, 13, 14, 16; 8. 8, 22; 10. 36, 37; 11. 17; 12. 16.
 अग्नौ-in fire. 7. 25.
 अग्रभीष्टम्-Ao. is. 3. du. of √ग्रभ्, they two have seized. 6. 16.
 अग्रम्-top. 6. 3., 16; foremost. 7. 14; in front. 11. 6.
 अग्रिया-by going, swallowing, or accomplishing first. 6. 16.
 अग्रुवः-unmarried damsels. 3. 20.
 अग्ने-in the beginning. 6. 17; 7. 3; 8. 9; 10. 23.
 अघम्-sin. 6. 11.
 अघशंसः-praiser of sin. 10. 42.
 अघशंसम्-praiser of sin. 6. 11.
 अघा-(MS.) sins. 9. 42.
 अघायतः-ab. part. of aghāya, nominal verb of √अघ, from the threatening person. 5. 23.
 अघ्न्या-not to be killed. 11. 45.
 अघ्न्ये O unkillable one. 11. 44.
 अङ्गसि-Nom. pl. bends. 2. 28.
 अङ्ग-indeed. 5. 17; 6. 8.
 अङ्गात्-(S B.) from limb. 3. 4.
 अङ्गानि-limbs. 9. 33.
 अङ्गिरसः-gen. name of a seer. 10. 33; 11. 17, 19.
 अङ्गिरस्वत्-like Angiras. 3. 17.
 अचेतानस्य-of the senseless. 3. 2.
 अच्छा=अभि-to, Yaska and अच्छ=अभेः स्थाने. Durga. 2. 25; 6. 16.

अच्छान्-Ao. s. of √छद्, it has appeared. 9. 8.
 अच्छिद्यमानया-with unbreakable. 11. 31.
 अजः-driver. 12. 29, 30, 32, 33.
 अजगन्-Ppl. of √गम्, thou wentest. 4. 14.
 अजनयन्त-they generated. 11. 29.
 अजनिष्ट-Ao. Ā. of √जन्, he has generated. 2. 19.
 अजयत्-he conquered. 1. 15.
 अजरः-undecaying. 6. 3.
 अजरम्-undecaying. 4. 27; 7. 25.
 अजरेभ्यः-to the undecaying ones. 3. 9.
 अजहात्-he left. 11. 2; 12. 10.
 अजामि-stranger. 4. 20.
 अजायत्-he was born. 11. 23.
 अजाश्व-goat-teamed one, an epithet of Pūṣan. 4. 25.
 अजीगः-Ao. 2. s. of √गृ, thou hast swallowed. 6. 8.
 अजीजन्-Ao. red. 3. pl. of √जन्, they have generated. 7. 28.
 अजुष्टम्-unaccepted. 12. 5.
 अजोहवीत्-int. inf. 3. s. of √ह्वे, she called. 5. 21.
 अउमम्-path. 4. 13.
 अज्जते-they annoint. 12. 7.
 अज्जन्-annointing. 3. 20.
 अज्जन्ति-they annoint. 8. 18.
 अणीयः-more subtle. 2. 3.
 अतः-from that place. 12. 31.

अतन्वत-(MS.) Imp. 3. pl. of √तन्, they spread. 3. 21.
 अतरः-Imp. 2. s of √तृ, thou didst cross. 11. 25.
 अतव्यान्-without strength. 5. 9.
 अतसा-shrubs 5. 12.
 अति-across. 7. 20.
 अति क्रामन्तः-transcending. 6. 12.
 अति तस्थौ-he stood at the head. 12. 30.
 अतिथिः-guest. 4. 5.
 अति धक्-Ao. root. inj. 2. p. sing. of √दक्, overreach. 1. 7.
 अति रोचते-it shines exceedingly. 5. 5.
 अति रोचसे-thou shinest exceedingly. 3. 11.
 अतिष्ठन्-Inf. 3. pl. of √स्था, they stood. 2. 17, 22.
 अतिष्ठन्तीनाम्-of the nonstaying. 2. 16.
 अति सर्पति-crawls over. 3. 20.
 अतूर्तः-unsurpassed. 9. 10.
 अतूर्तपन्थाः-of unsurpassed path. 11. 23.
 अतूर्त-in the illimitable, not quickly moving. 10. 32.
 अत्ति-he eats. 3. 20.
 अतत-Ao. Ā. 3. pl. of √तन्, they have spread. 12. 34.
 अत्याः-coursers. 4. 13.
 अत्र-here. 2. 6, 7; 3. 12; 4. 10, 21, 25, 26; 11. 2; 12. 29,

38, 43.
 अत्र-(AV.) here. 12. 38.
 अत्रिम्-Atri, fire. 6. 36.
 अत्रिवत्-like Atri. 3. 17.
 अथ-now 2. 13; 4. 21; 6. 9; 11. 44; 12. 31.
 अथ-(TS.) then. 7. 24.
 अथः-also. 7. 18.
 अथर्युम्-active. 5. 10.
 अथर्वा-a celestial god. 12. 34.
 अथर्वाणः-Atharvanas. 11. 19.
 अदः-that. 2. 6.
 अददन्त-Inf. 3. pl. of √दा, I. cl. they gave. 5. 14.
 अददुः-inf. 3. pl. of √दा, they gave. 12. 10.
 अदधुः-they put. 7. 29.
 अदन्तु-let them eat. 8. 21.
 अदर्दः-inf. 2. s. of √दृ, thou didst pierce. 10. 9.
 अदर्शि-it has been seen. 6. 13.
 अदानम्-undivided. 3. 20.
 अदाभ्या-O undeceived ones. 3. 20.
 अदायादा-(MS.) one who cannot inherit. 3. 4.
 अदितये-for Aditi. 8. 9.
 अदितिः-Aditi. 1. 15; 4. 23; 11. 23.
 अदिते-O Aditi! 11. 23, 24.
 अदितेः-from and of Aditi. 11. 23; 12. 14.
 अदिद्युतत्-(AV.) Ao. red. 3. s. of √द्युत्, it has shone. 6. 12.
 अदीधेत्-inf. 3. s. from √धी, he

- thought. 2. 12.
 अदुःखम्—not (causing) pain. 2. 4.
 अदंहेत्—he made firm. 10. 32.
 अद्दि—eat. 6. 16; 7. 6; 11. 44.
 अद्दुतम्—which is not yet past.
 1. 6; 6. 21.
 अद्भ्यः—from waters. 6. 1. (KB.)
 7. 17.
 अद्भ्यस्—mother. 4. 16.
 अद्य—to-day. 1. 6; 3. 8; 4. 17; 5.
 9; 7. 3; 8. 5, 14; 9. 37, 38;
 11. 12, 16.
 अद्यम्—eatable. 7. 7.
 अद्र्यः—mountains. 5. 3; unsplit.
 9. 9.
 अद्रिभिः—with stones. 5. 6.
 अद्रिम्—thunderbolt. 5. 4; moun-
 tain. 5. 5.
 अद्रिवः—O wielder of thunderbolt.
 4. 4.
 अद्रुहाः—O free from treachery.
 9. 37.
 अधत्तम्—*inf.* you bestowed. 6. 36.
 अधरम्—to the lower. 1. 11; 2. 11.
 अधा—below. 3. 3; with him.
 11. 34.
 अधाताम्—(MS.) they two have
 bestowed. 9. 43.
 अधि क्षियतः—gen. dwelling on. 9. 10.
 अधि जातः—born. 5. 14.
 अधि जायसे—(SB.) thou art born.
 3. 4.
 अधि तस्थुः—they stood upon. 4. 27.
 अधि दधाने—putting forth. 8. 11.
 अधि धन्वन्—on the bow. 9. 18.
 अधि भूम्याम्—on the earth below.
 1. 15.
 अधि राजः—(AV.) overlord. 8. 2.
 अधि वि क्षरन्ति—they flow down.
 11. 41.
 अधि श्रिता—resting on. 2. 9.
 अधीत्य—having studied. 1. 18.
 अधुक्त्—*Av. s. 3. p. sing of √दुह्*,
 he has milked. 10. 32.
 अधूतोत्—he shook. 7. 23.
 अधृषिताः—irresistible. 10. 30.
 अधेन्वा—with unreal cow. 1. 20.
 अध्रिगवे—for Indra. 5. 11.
 अध्रिगो—O Agni 5. 11; (AB.) C
 stanza. 5. 11.
 अध्वरम्—sacrifice. 6. 22; 8. 6; 10. 36.
 अध्वरे—in the sacrifice. 6. 13; 8.
 2. 18.
 अध्वरेषु—in sacrifices. 10. 19.
 अध्वर्यो—O priest. 4. 16.
 अध्वा—road. 11. 25.
 अनः—chariot. 11. 48.
 अनमौ—in the absence of fire.
 1. 18.
 अनमसः—formless. 3. 11.
 अनयत्—*inf of √नी*, he led. 2. 26.
 अनर्वम्—unlimited. 4. 27.
 अनर्वाणम्—independent. 6. 23.
 अनर्शरातिम्—of refined gifts. 6. 23.
 अनवब्रवः—of irreproachable speech.
 6. 29.

- अनवायम्—unyielding. 6. 11.
 अनष्टपशुः—whose cattle are not
 lost. 7. 9.
 अनसः—from the chariot; cloud.
 11. 47.
 अनसा—with the chariot. 2. 27.
 अनागाः—innocent. 10. 11.
 अनागस्त्वम्—innocence. 11. 24.
 अनानतस्य—of the unhumiliated.
 12. 21.
 अनावृत्—without turning round
 7. 3.
 अनिधमः—fuelless. 10. 19.
 अनिन्द्राः—without Indra, or mas-
 ter. 3. 10.
 अनिमिषा—without winking. 10. 22.
 अनिमेषम्—incessantly. 3. 12.
 अनिवेशनानाम्—of those which do
 not rest. 2. 16.
 अनीकम्—splendour. 12. 16.
 अनीतम्—*inf.* You brought. 6. 36.
 अनु—after. 6. 8.
 अनु अमीमेत्—she lowed after. 11. 42.
 अनु क्रोशन्ति—they shout after. 4. 24.
 अनु क्षरन्ति—they flow after. 5. 27.
 अनु गच्छथ—you follow. 11. 16.
 अनुगाः—following kine. 6. 6.
 अनु गृणाति—he joins in praise.
 3. 20.
 अनु तस्थिम—*pf. from √स्था w. अनु*,
 we stood after. 6. 6.
 अनुत्तरा—succeeding. 4. 20.
 अनु परेहि—depart along. 11. 7.
 अनुपस्पशानम्—the clearer. 10. 20.
 अनु प्रयाणम्—after the departure.
 12. 13.
 अनु बृहि—(SB.) address. 1. 15.
 अनुमतिः—(AB.) first full moonday.
 11. 29.
 अनुमते—(AV.) O Anumati. 11. 30.
 अनुमत्याः—of Anumati. 11. 12.
 अनु मन्यासे—(AV.) do thou approve.
 Yaska and Durga. 11. 30.
 अनु यच्छन्ति—they direct. 9. 16.
 अनुयाजाः—final oblations. 8. 22.
 अनुयाजान्—final oblations. 8. 22.
 अनु वेनति—he longs after. 12. 29.
 अनु श्लोभति—(DB.) it praises after.
 7. 12.
 अनुष्ठया—by undertaking. 5. 15.
 अनुष्वधम्—after food. 4. 8.
 अनु सन्तवीत्वत्—*Int. sub. of √तु* (to go)
 with अनु and सम्, he goes
 along. 2. 28. Yaska derives
 it from. √तन्.
 अनुची—succeeding. 2. 20.
 अनुषाः—working in succession.
 2. 22.
 अनुषे—in the watery place; wor-
 king in succession. 5. 3.
 अनुषत—*Av. s. A. from √नु*, they
 have praised. 4. 19.
 अनुक्षरा—thornless. 9. 32.
 अनुजवे—not straight forward. 2. 4.
 अन्तः—within. 2. 8; 4. 21; 8. 2;
 10. 19.

अन्त रिक्तम्—atmosphere. 1. 15; 4. 23; 5. 3; 10. 4, 32; 12. 16.
 अन्तरिक्षे—in the atmosphere. 12. 43.
 अन्तितः—from close. 10. 46.
 अन्ते—near. 4. 25.
 अन्धः—blind. 5. 1.
 अन्धम्—blind. 5. 21.
 अन्धसः—of food. 11. 9.
 अन्धांसि—food. 9. 36.
 अन्धेन—with blind. 9. 33.
 अन्यः—one. 3. 6; 10. 43; 11. 34; 12. 1, 3, 5.
 अन्यके—others. 5. 23; 10. 5.
 अन्यजातम्—begotten by another. 3. 2.
 अन्यत्—another. 7. 2; 12. 17.
 अन्यम्—another. 4. 20; 11. 34; 12. 15.
 अन्यरूपः—of another form. 5. 8.
 अन्यस्य—of another. 1. 6.
 अन्या—another. 6. 28; (MS.) 9. 42, 43.
 अन्ये—others. 10. 27.
 अन्येन—with another. 5. 2; 11. 20.
 अन्योदर्यः—born from another's womb. 3. 3.
 अन्वा पनीफणत्—*int. sub. of* √फण् with अनु and आ, he springs along. 2. 28.
 अन्वेतवे—for imitation. 11. 20.
 अन्वेति—he sweeps down. 6. 7.
 अपः—waters. 2. 11; 4. 14; 5. 5; 7. 24; 10. 19, 29, 31; 11. 36.

अपः—work. 4. 17; 5. 5, 7, 27; 11. 31; 12. 37.
 अपः—active. 4. 14.
 अप ऊर्णुहि—uncover. 4. 3.
 अप ऊहति—he strips bare. 6. 19.
 अपकामम्—fruitless desire. 9. 17.
 अप गूह—conceal 5. 8.
 अपप्रथन्त—they spread. 7. 25.
 अपरम्—another. 11. 38.
 अपरा—later. 3. 22.
 अप ववार—he disclosed. 2. 17.
 अप विध्यताम्—they two drive away. 9. 40.
 अपश्यम्—*Inf. from* √दृश् to see, I saw. 4. 26; 10. 46.
 अपसः—(MS.) *acc. plu.* from अपस् active. 3. 21.
 अप सरत्—she has fled. 11. 47.
 अप सेध—keep off. 9. 13.
 अपस्यया—*inst. from* अपस्या—derived from अपस् active, by activity. 6. 15.
 अपागूहन्—they concealed. 12. 10.
 अपाम्—of waters. 2. 17; 5. 18, 24; 6. 20; 7. 26; 8. 22; 10. 19, 39; 12. 45.
 अपां नपात्—offspring of waters. 3. 16.
 अपारे—boundless. 6. 1.
 अपाहन्—*inf. of* √हन् with अप, he slew. 2. 26.
 अपि—even. 11. 19.
 अपिशत्—he adorned. 8. 14.

अपिकृत्ते—in the arm-pit. 2. 28.
 अपि गुः—*inj. of* √गा (to go) with अपि, let them approach. 4. 19.
 अपि हितम्—concealed. 2. 17.
 अपीच्यम्—separated. 4. 25.
 अपुष्पाम्—*acc. sing.* flowerless. 1. 20.
 अपोर्णुहि—uncover. 4. 3.
 अप्यम्—watery. 11. 39.
 अप्या—watery. 11. 36.
 अप्रतिष्कृतः—unopposable. 6. 16.
 अप्रसादम्—(VS.) without neglect. 12. 37.
 अप्रायुवः—watchful. 4. 19.
 अप्वे—O disease or fear. 6. 12; 9. 33.
 अप्सः—beauty. 3. 5. (VS.) unmeasurable. 5. 13.
 अप्सु—in waters. 10. 19.
 अफलाम्—fruitless. 1. 20.
 अभिव्युपा—*with* dauntless (courage.) 4. 72.
 अबुबुधत्—*Ao. red. from* √बुध्, (to wake), has woken up. 4. 17.
 अब्जाम्—born in waters. 10. 44.
 अब्रवीत्—*inf. of* √ब्रू, has said. 3. 4; 4. 2; (SB.) 9. 20.
 अभक्ष्यम्—I partook. 11. 12.
 अभयम्—free from fear. 6. 1.
 अभरत्—he supported. 11. 2; 12. 10.
 अभवः—*inf. of* √भू, thou becamest. 4. 14.
 अभवत्—*inf. from* √भू, it became. 6. 30; 8. 21; (SB.) 9. 20.

अभवन्—(TA.) they were. 2. 11.
 अभि अगच्छताम्—you two came. 12. 2.
 अभि अतृणत्—*inf. of* √तृद् to split, he split. 10. 13.
 अभि असाम—*Sb. from* √अस् with अभि, we will overcome. 3. 8.
 अभि असृजत्—discharged forth. 2. 11.
 अभि अस्मि—I overcome. 3. 10.
 अभि एति—she approaches. 11. 46.
 अभि क्रन्दन्ति—they shout. 7. 7.
 अभि गात्—*Ao. from* √गा to go, *aug.* dropped, he has transgressed. 6. 27.
 अभि गूर्य—having greeted. 8. 3.
 अभि गृणातु—let her praise. 11. 49.
 अभि चष्टे—he beholds. 10. 22; 12. 27.
 अभितः—on all sides. 4. 6; 10. 27.
 अभि धमन्तोः—blasting. 6. 26.
 अभिधेतन—*Sb. Ipr. from* √धा with अभि 2. pl., do you run towards 6. 27.
 अभि नः—towards us. 12. 39.
 अभि पित्वम्—obtainment of things like food, bath etc. 3. 15.
 अभि प्र यन्तु—let them rush forwards. 10. 30.
 अभि प्रवन्त—*inj. A. of* √वन् to win with प्र and अभि, let them procure. 7. 17, 20.
 अभि प्रेहि—approach. 9. 33.
 अभिभा—apparition. 9. 4.
 अभि मन्यते—he thinks. 6. 31.

अभि यन्-*inj.* 3. *p. pl.* of √इ to go with अभि, let them come; going. Durga. 3. 16.
 अभियुजः-enemies. 4. 5.
 अभि रक्षति-he preserves. 12. 32.
 अभि वदति-(AB.) it enjoins. 1. 16.
 अभि वहेयुः-may they bring to. 10. 3.
 अभि वावशाना-desiring. 11. 42.
 अभि वृता-covered on all sides 2. 9.
 अभि श्रीः-refuge. 7. 22.
 अभि संचरेयम्-apt to waver. 1. 6.
 अभि सन्ति-they prevail. 3. 11.
 अभि सर्पन्ति-they move towards. 7. 19.
 अभि सृजामि-I prepare. 10. 37.
 अभि स्वर-invoke, urge. 6. 21; come. Durga. Cf. Ngh. 2. 14.
 अभि स्वरन्ति-they invoke. they move towards, Yaska; they irradiate with heat. Durga. 3. 12.
 अभीके-near; in battle. 3. 20.
 अभीदुः-the vessel of milk. 11. 43.
 अभीशुभ्यः-*dat.*, reins. 3. 9.
 अभीशूनाम्-of bridles, 9. 16.
 अभीषाळ-irresistible. 3. 3.
 अभूत्-he was. 1. 18.
 अभूत-2. *pl.* *Ao.* of √भू, you have become. 6. 16.
 अभूताम्-they came into existence. 7. 29.
 अभ्यघम्-wicked. 6. 11.

अभ्यधीताम्-*Ao.* *Ā.* 3. *du.* of √धा with अभि, have secured. 3. 14.
 अभ्यर्धयज्वा-sacrificer in parts. 6. 6.
 अभ्यसेताम्-they two trembled. 3. 21; 10. 10.
 अभ्यागात्-she has approached. 11. 45.
 अभ्यानट्-*Ao.* 3. *s.* of √नश् with अभि he has reached. 12. 18.
 अभ्यानर्षत्-(TA.) *ppf.* from √रुष् to rush. w. अभि, he rushed forth. 2. 11.
 अभ्यूर्णवाना-concealing. 11. 49.
 अभ्रातरः-(AV.) brotherless (maidens.) 3. 4.
 अभ्राता-brotherless (maiden.) 3. 5.
 अभ्रात्रीम्-brotherless maiden. 3. 5.
 अभ्रे-in the cloud. 5. 5.
 अभंसत-*Ao.* 3. *pl.* of √मन् to think, they have thought. 1. 4.
 अभमतिः-(AV) one's own intellect. 6. 12.
 अभमत्रः-without measure. 6. 23.
 अभम्रेभिः-with vessels. 5. 1.
 अभमन्दान्-sublime. 9. 10.
 अभमन्वत-*I.* *pl.* of √मन्, they thought. 2. 6; 4. 25.
 अभमम्-fear or strength. 10. 21.
 अभमवान्-with a minister, with one's own attendants, afflicted. 6. 12.
 अभमा-at home. 11. 46.
 अभमावास्या-(AB.) day on which the

moon is invisible. 11. 31.
 अभिन्नाः-unfriendly persons. 9. 33.
 अभिन्नान्-unfriendly persons. 9. 40.
 अभिधितः-unprovoked. 4. 2.
 अभिनः-immeasurable. 6. 16, 17.
 अभिनात्-*Imp.* of √मी to injure, he injured. 5. 9.
 अभिमीत्-he measured. 9. 10.
 अभी-these. 3. 20.
 अभीमयत्-twanged or lowed. 2. 6.
 अभीवहा-killer of disease. 10. 17.
 अभीवा-malady. 6. 12.
 अभीवाः-diseases. 12. 44.
 अभीषाम्-of these. 9. 33.
 अभुञ्जतम्-*inf.* of √भुञ्, you two released. 5. 21.
 अभुम्-that. 2. 14.
 अभूरः-wise. 6. 8; 11. 2.
 अभूः-(AV.) those. 3. 4.
 अभृतत्वम्-immortality. 11. 16.
 अभृतम्-immortality. 7. 3; 10. 3; 11. 10; nectar. 2. 4.
 अभृतस्य-of immortality. 3. 12; 12. 8.
 अभृताम्-immortal one. 12. 10.
 अभृते-immortal. 2. 20.
 अभृतेषु-(KS.) among immortals. 8. 20.
 अभेनान्-wifeless. 3. 21.
 अभेहयन्-they caused to shed water. 9. 23.
 अभ्यक्-towards. 1. 15; 6. 15.
 अभ्यसत-they have stretched out.

7. 2.
 अयः-*Sb.* of √इ to go, do thou go; thou hast obtained. Durga. 3. 16.
 अयच्छत्-*inf.* of √यस्, stretched out. 2. 12.
 अयजन्त-they sacrificed. 12. 41.
 अयताय-for one who is not self-controlled. 2. 4.
 अयम्-this. 1. 10, 18; 2. 9; 6. 31, 35; 8. 22; 10. 39.
 अया-with this. 3. 21.
 अयाः-*Ao.* of √यज् to sacrifice, thou hast sacrificed. 4. 25.
 अयासः-nimble. 2. 7.
 अयुक्-*Ao.* *Ā.* of √युज् to yoke, he has yoked. 4. 11.
 अयुतम्-ten thousand. 11. 2.
 अयोः-of these two. 3. 22.
 अयोदंष्ट्रान्-having teeth of steel. 5. 4.
 अरकृताः-made ready. 10. 2.
 अरणः-stranger 3. 3.
 अरणस्य-of the stranger. 3. 2.
 अरणे-in going out. 11. 46.
 अरण्यानि-to the deserts. 9. 30.
 अरण्यानी-wilderness. 9. 30.
 अरयोः-out of the sticks. 5. 10.
 अरदत्-*inf.* of √रद्, he dug. 2. 26.
 अरपः-sinless. 4. 21.
 अरम्णाः-*inf.* of √रम् (to rejoice; to set at rest, or to emit. Yaska), thou didst emit. 10. 9.

अरम्भात्-*inf.* of √रम्, he set (it) at rest, or held together. Durga. 10. 32.
 अरातयः-niggards. 3. 11.
 अरातीः-*acc.* niggards. 11. 2.
 अरातीयतः-belonging to the niggards. 7. 20; 14. 33.
 अराधसम्-*acc.* one who does not worship. 5. 17.
 अरायासः-poor. 6. 25.
 अरायि-barren. 6. 30.
 अरिः-devoted; enemy. 5. 7.
 अरिता-rower. 9. 4.
 अरिषण्यन्-without injuring. 8. 3.
 अरिष्टनेमिम्-of uninjured wheel. 10. 28.
 अरुजत्-*inf.* of √रुज्, he shattered. 2. 24.
 अरुदत्-(KS.) *Ao.* of √रुद्, he has wept.
 अरुणः-shining. 5. 21.
 अरुणी-shining. 5. 1; red. 12. 7.
 अरेणु-free from dust. 6. 14.
 अरेप्सा-with spotless. 12. 3.
 अरोचत्-(VS.) he illumined. 7. 23.
 अरोदीत्-(TS.) *inf.* of √रुद्, he wept. 10. 5.
 अर्कम्-adorable. 5. 5; 12. 18.
 अर्किणः-worshippers 5. 5.
 अर्कैः-with hymns. 6. 23.
 अर्चत-*Inj. from.* √अर्च्, (to worship), do you worship. 3. 9.
 अर्चन्-worshipping. 10. 33; 12. 24.

अर्चन्ति-they worship. 5. 5.
 अर्जुनम्-white 2. 21.
 अर्णः-ocean. 11. 27.
 अर्णवान्-having water. 10. 9.
 अर्णसि-channels. 6. 20.
 अर्थज्ञः-one who knows the meaning. 1. 18.
 अर्थम्-(KS.) duty. 8. 19; meaning 1. 18.
 अर्थे-in half. 12. 7.
 अर्पितम्-inserted. 4. 27.
 अर्पिताः-inserted. 4. 27.
 अर्भके-young. 4. 15.
 अर्भकेभ्यः-to the small. 3. 20.
 अर्यः-enemies. 4. 19; lord. 5. 9.
 अर्यमा-god. 6. 31; 9. 3, 11. 23; 12. 36.
 अर्यया-with quick steps D. 3. 20.
 अर्वा-swift 10. 31.
 अर्वाक्-before. 5. 12; 12. 43.
 अलानृणः-easy to pierce. full of water. D. 6. 2.
 अवगत्य-having reached. 9. 14.
 अव च-and down. 7. 23.
 अवततधन्वा-(VS.) with bow outstretched. 5. 22.
 अवतम्-well. 5. 26; sunk low. 10. 13.
 अवतरम्-lower and lower. 10. 42.
 अवनिभ्यः-dat. fingers. 3. 9.
 अवन्तु-let them come. 11. 18.; let them protect. 12. 33, 45.
 अव भाति-shines forth. 2. 7.

अवभृथः-(VS.) last sacrificial ablution. 5. 18.
 अव भेत्-*Ao.* of √भिद्, he has split. 7. 23.
 अवमस्याम्-on the lowest. 12. 31.
 अवयुनम्-unintelligible. 5. 15.
 अवरः-lower. 7. 30, 31.
 अव रुधत्-*inj. fr.* √रुध्, with अव्, will (it) hold? 5. 12.
 अवरे-lowest. 11. 18.
 अवर्तत-he covered. 2. 17.
 अवर्धत-he increased. 2. 17.
 अवर्धयन्-they increased. 10. 47.
 अव साय-*gdr.* √सो with prep. अव्, having released. 1. 17.
 अवसाय-from √अव् to go, for the wanderer. 1. 17.
 अवसि-thou protectest. 12. 17.
 अवसृष्टा-hurled down. 10. 7.
 अवसे-for protection. 2. 24; 10. 33.
 अवस्युः-desirous of protection. 2. 25.
 अव सवेत्-may he sink low. 10. 42.
 अव हन्-*inj. of* √हन् (to strike), thou didst strike down. 10. 9.
 अवातिरत्-*inf. fr.* √तृ (to cross) with अव्, he dispelled. 2. 21.
 अवारयेथाम्-you two covered. 6. 36.
 अविचेतनानि-unknown. 11. 28.
 अविज्ञातम्-unknown. 1. 18.
 अवितथेन-with truth 2. 4.
 अविता-protector. 10. 24.
 अविदत्-*Ao.* of √विद् (to find), he

has found. 5. 3.
 अविदाम-*Ao.* of √विद् (VI. cl.), we have found. 6. 28.
 अविन्दत्-*inf.* of √विद् (to find), he found. 5. 1; 7. 19.
 अविशेषेण-without any distinction. 3. 4.
 अवीराम्-without a hero. 6. 31.
 अवृकाः-innocuous. 11. 18.
 अवृणोत्-(TS.) he covered. 2. 17.
 अवन्दत-became soft. 5. 16.
 अशकत्-he was able. 1. 8.
 अशत्रुः-without an enemy. 1. 15.
 अशमिष्टाः-*Ao.* A. of √शम् (to labour), thou hast laboured. 4. 25.
 अशिरम्-milk. 6. 32.
 अशनः-lightning; pervading. 4. 26.
 अश्नाति-one partakes. 11. 4.
 अश्नापिनद्धम्-bound by cloud. 10. 12.
 अश्नोति-it approaches, or pervades. 4. 25, 26.
 अश्मचक्रम्-having wheels of stones. 5. 26.
 अश्मन्-stone. 4. 19.
 अश्मनः-from the stone. 6. 1.
 अश्मनोः-in two stones. 8. 2.
 अश्मन्मयीभिः-*inst. pl.* stone-made. 4. 19.
 अश्मास्थम्-pervading and flowing. 10. 13.
 अश्याम-may we get. 5. 15.

अश्रवम्-I have heard. 6. 9; 11. 38.
 अश्वः-horse. 4. 27; 9. 2.
 अश्वपणैः-having horses as their wings. 11. 14.
 अश्वम्-horse. 1. 20; 4. 13; 7. 20; 14. 15, 32.
 अश्वयुः-rich in horses. 6. 31.
 अश्वः-steeds. 4. 13; 10. 3.
 अश्वजनिः-lashing rod. 9. 20.
 अश्वान्-horses 1. 17; 5. 26; 9. 20.
 अश्विनम्-drawn by horse. 7. 7.
 अश्विना-O Asvins. 3. 15; 4. 17; 5. 21; 6. 6, 26; 12. 2, 5.
 अश्विनी-wife of the Asvins. 12. 46.
 अश्विनौ-O Asvins. 6. 36.
 अश्विनौ-two Asvins. 12. 4, 5, 10.
 अश्विभ्याम्-for the Asvins. 11. 45.
 अश्वे-two mares. 9. 39.
 अश्वैः-with steeds. 4. 18.
 अषाढहाय-dat. irresistible. 10. 6.
 अष्टापदी-eight-footed. 11. 40.
 असकम्-not ceasing to flow. 6. 29.
 असंख्याताः-innumerable. 1. 15.
 असत्-Sb. will be. 5. 19.
 असन्-Sb. fr. √अस् (to be), 4. 19.
 असनाम्-dart. 11. 8.
 असमाः-unequal. 1. 9.
 असश्चन्ती-attached 5. 2.
 असस्तन-you slept. 11. 16.
 असामि-incomplete. 6. 23.
 असि-thou art. 4. 8; 5. 1, 5, 14, 27; 6. 7, 12, 28; 8. 5. 8; 9. 12; 11. 32; 12. 17. (SB.) 3. 4.

असिक्रया-with Asikñi. 9. 26.
 असितौ-two black. 12. 2.
 असिन्वती-eating insatiably. 6. 4.
 असुनीते-O leader of breath. 10. 40.
 असुम्-vital breath. 11. 18.
 असुरः-demon. 6. 18.
 असुस्त्वम्-divinity. 10. 34.
 असुस्त्वम्-(TB.) evil spiritedness. 3. 8.
 असुराः-(MS.) evil spirits. 3. 20.
 असुराणाम्-(TB.) of evil spirits. 3. 8.
 असुरान्-demons. 3. 8.
 असूयकाय-for one who is scornful. 2. 4.
 असूर्ते-breath-stirred. 6. 15.
 असृजत्-created. 1. 7; 2. 11; (DB.) emitted. 7. 13.
 असृजत्-(TB.) created. 3. 8.
 असौः-(TB.) from evil. 3. 8.
 असौ-that. 9. 30; (TS.) 7. 23, 24.
 अस्कम्भने-in ether. 10. 32.
 अस्कृद्योयुः-long-life. 6. 3. abundant. 6. 3.
 अस्तम्-evening, dwelling place. 10. 21.
 अस्तमेषि-thou settest. 12. 28.
 अस्ता-threw. 5. 4; thrown. 6. 12.
 अस्ति-it is. 1. 6; 3. 2; 4. 4, 26; 6. 14; 12. 5.
 अस्तु-let it be. 8. 22; 10. 27, 43; 12. 17.
 अस्तुः-of the discharger 10. 21.

11. 8.
 अस्तोभत्-(DB.) it praised. 7. 12.
 अस्थाता-rider. 9. 12.
 अज्जोः-from mouth 5. 21.
 अस्मत्-from us. 4. 2; 5. 8; 10. 42; 11. 15; 12. 5, 44.
 अस्मत्सखा-our friend. 9. 12.
 अस्मभ्यम्-for us. 6. 16, 22; 9. 19; 12. 6.
 अस्मयुः-our friend. 6. 21.
 अस्मा-dat. for him. 2. 12; 6. 20, 36.
 अस्माकम् our. 10. 27.
 अस्मान्-us. 2. 26; 4. 3; 11. 29.
 अस्मासु-on us. 10. 16, 40.
 अस्मि-I am. 5. 8; 7. 3.
 अस्मिन्-in this. 4. 18; 10. 33, 47; 11. 33.
 अस्मे-we, us, with us, for us, from us, our, on us. 5. 5; 6. 7; 11. 25; 12. 42.
 अस्मै-for him. 4. 11; 5. 19; 6. 19.
 अस्य-his. 2. 8; 4. 6, 26; 5. 9, 21; 6. 8, 20; 8. 21; 9. 14; 10. 29, 34, 45; 12. 4, 19, 38, 43.
 अस्य-gd. of √अस् (to throw), having thrown. 6. 3.
 अस्यन्दनम्-non-flow. 6. 5.
 अस्याः-her. 2. 20; 4. 25; 8. 9, 18; 9. 19; 11. 28, 38, 48.
 अस्वप्नजौ-(VS.) two sleepless. 12. 37.
 अहः-day. 2. 21; 6. 35.
 अहनी-day and night. 3. 22; 12. 17.

अहभिः-with days. 7. 23.
 अहं-I. 2. 4; 6. 6, 24; 9. 28; 10. 33; 11. 12, 31, 33, 38, 39.
 अहर्दशः-who behold the day. 6. 26.
 अहस्तम्-handless. 6. 1.
 अहा-days. 12. 23.
 अहानि-days. 4. 7.
 अहिः-cloud. 6. 17; serpent. 9. 15; 12. 33; a deity. 10. 45.
 अहिगोपाः-whose protector is Ahi. 2. 17.
 अहिम्-Ahi. 10. 44; 12. 44.
 अहेलमानः-gracious. 4. 25.
 अहोरात्रा-(CB.) day and night. 4. 27.
 अहः-during day. 3. 21.
 अह्नाम्-of days. 8. 9; 11. 6.
 अहाः-belonging to Ahi e. g. waters. 4. 25. or Ao. from √हि, thou hast impelled.
 अहयाणः-whose car does not bring shame. 5. 15.
 आ-preposition. 5. 5; 10. 15.
 आ अजेत्-may he drive away. 10. 42.
 आ अग्रायि-(RVKH.) has been well filled. 9. 29.
 आ अभरत्-he brought. 7. 26.
 आ अजसे-thou directest 6. 21.
 आ एतु-let him come 3. 3; 8. 13.
 आ कीवतः-from every side. 6. 3.
 आ कृणुते-makes. 3. 15.

आकृतिः—form. 11. 5. maker. D.
 आक्षिपुः— *Ao. of √अक्ष् (to reach),*
 they have reached. 4. 13.
 आखण्डलः—shatterer. 3. 10.
 आ गच्छ—will come. 4. 20.
 आ गत—come. 12. 40.
 आ गधिता—mix on all sides. 5. 15.
 आगन्— *Ao. of √गम् (to go) with*
आ, has come. 5. 2.
 आ गन्तव— *inv. of √गम्, come.*
 11. 15.
 आ गहि—come. 3. 20; 5. 22; 10.
 36, 37.
 आ गात्—has come. 2. 19, 20; 4. 16.
 आग्नेयाः—belonging to Agni. 8. 22.
 आगृणे— *for the glowing one. 5. 9.*
 आंगूषेण— *with hymn of praise.*
 5. 11.
 आ चक्षते—(SB.) they say. 9. 20.
 आ चक्ष—call upon. 1. 17.
 आ चर—(VS.) walk about. 5. 22.
 आचरन्ती—approaching. 9. 40;
 11. 44.
 आ चष्टे—he observes. 6. 7.
 आ जगाम—came. 1. 17.
 आ जग्मुः—(VS.) they came. 12. 42.
 आ जङ्गन्ति— *they strike 9. 20.*
 आजासः—goats. 6. 4.
 आजिम्—goat. 9. 17.
 आजुह्वानः—being invoked. 8. 8.
 आजेः—of battle. 9. 23.
 आ ततान— *he spread. out 10. 31.*
 आ तस्थौ— *she stood. 11. 50.*

आतृणति— *he pierces. 2. 4.*
 आत्मा—soul. 3. 15; 8. 22; 12. 16,
 37; (SB.) 3. 4.
 आत्मानम्—(SV.) self. 5. 6.
 आदन्नासः—reaching mouth. 1. 9.
 आददन्त— *inv. of √दा with आ, they*
received. 5. 14.
 आ दर्पते— *he crushes. 11. 21.*
 आदाय— *having seized. 11. 2.*
 आदितेयम्— *son of Aditi. 2. 13; 7. 29*
 आदित्य— *O Āditya. 2. 13.*
 आदित्यः— *Āditya. 1. 7; 7. 23; (TS.)*
 7. 24.
 आदित्या— *Ādityas. 2. 13.*
 आदित्यासः— *O Ādityas. 6. 27.*
 आदित्येभ्यः— *to the Ādityas. 12. 36.*
 आदुरे— *O destroyer. 6. 31.*
 आद्रियन्ते— *they respect. 2. 4*
 आधवम्— *agitator. 6. 29.*
 आधात्— *bestowed. 4. 21.*
 आ धारयत् *he held. 6. 34.*
 आधीतम्— *expected. 1. 6.*
 आध्यः— *oppressing cares. 4. 6.*
 आध्रः— *poor. 12. 14.*
 आनद्— *Ao. of √नश् (to attain), he*
has attained. 6. 8.
 आनशुः— *they attained. 11. 16.*
 आ निधातोः— *up to the deposit.*
 3. 16.
 आनुषक्— *continuously. 6. 14*
 आपः— *waters. 2. 16, 17; 6. 22; 9.*
 27; 12. 30.
 आ पनीफणत्— *int. sb. √फण्, he sp-*

rings. 2. 23.
 आ पतत— *inv. of √पत्, fly towards.*
 11. 14.
 आपान्तमन्युः— *with infused energy.*
 5. 12.
 आप्यम्— *to be obtained. 11. 21.*
 आप्यानाम्— *of the obtainables.*
 11. 21.
 आप्यम्— *alliance. 6. 14.*
 आप्याययन्ति—(VS.) they make him
 grow. 5. 11.
 आ प्यायसे— *thou thrive. 11. 5.*
 आप्राः— *it has filled. 12. 16.*
 आप्रीणाति—(AB.) he pleases. 8. 4.
 आप्रीभिः—(AB.) with Āpri hymns.
 8. 4.
 आ भर—bring. 4. 5; 6. 32; 12. 6.
 आ भाति— *he illumines. 7. 23.*
 आभिः— *with these. 1. 8.*
 आमत्रेभिः— *with vessels. 5. 1.*
 आमिनाने— *measuring. 2. 20.*
 आयजन्त—(AB.) they sacrificed.
 12. 41.
 आयजी— *worthy of being wor-*
shipped. 9. 36.
 आयन्— *moving. 11. 6.*
 आ यात— *come. 11. 14.*
 आ याहि— *come. 6. 14; 7. 6; 8. 8;*
 10. 2.
 आयुः— *life. 5. 9; 8. 22; 10. 40; 11.*
 6, 30, 36; 12. 39.
 आयुः— *Āyu. wind moving (ayana)*
 9. 3.

आयुधा— *weapons. 10. 30.*
 आयुधानि— *weapons. 12. 7.*
 आयुषि— *lives. 4. 7; 10. 35; 11. 30.*
 आयूय— *having united. 8. 3.*
 आयोः— *from the age. 6. 21. of*
the mortal. 10. 41; 11. 49.
 आरभम्— *beginning. 12. 32.*
 आ ररम्भ— *grasped 3. 21.*
 आरात्— *at distance. 6. 7.*
 आरितः— *addressed in all the*
hymns. D. 5. 15.
 आरुजन्तः— *demolishing. 10. 30.*
 आरुपितम्— *placed. 6. 17.*
 आरुहम्— *to ascend. 5. 25.*
 आरैक्— *Ao. A. of √रिच् (to leave),*
has left. 2. 19, 20; 3. 6.
 आ रोह— *ascend. 12. 8.*
 आ रोहथः— *climb. 3. 5.*
 आर्जीकीये— *O Ārjīkiyā. 9. 26.*
 आर्त्नी— *two ends of bow. 9. 40.*
 आर्याय— *for Ārya. 6. 26.*
 आर्ष्टिषेणः— *son of Rṣṭiṣeṇa. 2. 11.*
 आलभन्त—(AB.) they seized. 12. 41.
 आ वक्षति— *Sb. of √वद् (to carry),*
he will bring. 7. 16.
 आ वद— *invoke. 9. 7.*
 आवधीत्— *Ao. of √वध्, he has smit-*
ten. 5. 23.
 आ वर्तते—(RVKH.) it draws round.
 9. 29.
 आ ववृधन्— *ppf. of √वृत्, they turned*
round. 7. 24.
 आ वह— *bring. 8. 5.*

- आ वातु-let it blow towards. 10. 35.
 आविः कृणुते-he manifests. 5. 19.
 आविरकृत-has manifested. 4. 16.
 आ विवासति-he serves. 11. 23.
 आ विवेश-entered. 2. 8; 3. 12;
 10. 46.
 आ विशन्-entering. 10. 17.
 आ विशन्तु-let them enter. 6. 24.
 आविष्कुर्यात्-one should expose. 3. 5.
 आविष्टयः-spreaders of light. 8. 15.
 आ वृणीमहे-(TS.) we choose. 4. 21.
 आशत-have eaten. 7. 7.
 आ शयत्-inf. of √शी (to lie), lay.
 2. 16.
 आशये-it attacks. (lit. lies). 6. 12;
 11. 48.
 आशवः-quick. 9. 9.
 आशाभ्यः-from quarters. 6. 1.
 आशिरम्-mixture of milk and
 soma. 6. 8. 32.
 आ शिशीहि-give. 5. 23.
 आशीः-benediction. 6. 8.
 आशुम्-quickly. 10. 28.
 आशुशुक्लिः-burning quickly with
 the flames, or obtaining
 quickly with the flames, or
 kindling again and again.
 6. 1.
 आ शृण्वाम-Sb. of √श्रु. we hear.
 2. 27.
 आ शृणोतु-let him hear. 11. 46.
 आ शेकुः-they were competent.
 7. 30.
 आश्रुत्कर्ण-O having ears which
 hear attentively. 7. 6.
 आसते-(AV.) they sit. 12. 38.
 आसदे-to sit. 7. 20.
 आसन्-they were. 12. 41.
 आसनि-in the mouth. 2. 28.
 आसभिः-with mouths. 7. 7.
 आसत्प्राणसः-running rapidly.
 10. 3.
 आसाम्-of these. 6. 7.
 आ सिञ्च-pour down. 4. 8. 19.
 आसीत्-was. 2. 17; 6. 35; 7. 3;
 10. 23; 11. 25; 12. 10; (AB.)
 12. 41.
 आ सीदन्तु-let them sit. 9. 37.
 आसीनः-seated. 6. 6.
 आसु-among them. 8. 15; 11. 38.
 आ सृजत-made. 1. 10.
 आस्ते-sits. 1. 8.
 आह-he says. 12. 14.
 आहनः-wanton. 5. 2.
 आहनसः-foaming. 4. 15.
 आहारम्-food. 5. 4.
 आहर्षीः-thou hast brought. 5. 4.
 आहुः-they say. 1. 8. 20; 4. 27;
 7. 18; 10. 26.
 आहुतः-(VS.) sacrificed. 7. 24.
 आहुतम्-sacrificed. 7. 25; 11. 32.
 इच्छ-wish. 11. 34.
 इच्छति-he desires. 9. 2.
 इच्छन्ती-desiring. 11. 25, 45.
 इच्छमानः-desirous. 9. 10.

- इच्छस्व-desire. 4. 20.
 इतः-from this world. 1. 11; 7.
 9, 22; (TS.) 7. 24.
 इतरः-different. 11. 7.
 इथा-here. 4. 25; 6. 3; 11. 8, 37.
 इत्वरम्-going. 5. 3.
 इदम्-this. 1. 17; 2. 19; 3. 10; 7.
 3, 20, 22, 30; 8. 13, 22; 10.
 46; 11. 16, 25, 39; 12. 2, 11,
 19, 24, 26, 42.
 इदम्-kindled. 10. 21.
 इनः-lord. 3. 12.
 इनतमम्-most supreme lord. 11. 21.
 इन्द्रः-Soma juices. 6. 24.
 इन्द्रवे-to Indu. 10. 42.
 इन्द्रो-O Soma. 6. 6; 9. 2.
 इन्द्र-O Indra. 1. 15; 4. 4; 5. 4,
 22; 6. 1, 2, 3, 15, 16, 21, 22,
 31; 7. 2, 6; 10. 9. (UQ.) 4.
 19; 5. 15.
 इन्द्रः-Indra. 1. 15; 2. 26; 4. 8; 5,
 6, 11, 17, 19; 6. 1, 19, 22, 26,
 29, 30, 34; 7. 2; 9. 3; 10. 10,
 19; 11. 38, 39; 12. 9, 28.
 इन्द्र इव-like Indra. 1. 4.
 इन्द्रत्वम्-characteristic of Indra.
 10. 8.
 इन्द्रम्-to Indra. 1. 4, 17; 4. 3, 15;
 5. 3, 12; 7. 2, 18; 10. 3.
 इन्द्रवन्तः-having Indra. 5. 11;
 11. 15.
 इन्द्रशत्रुः-whose enemy is Indra.
 2. 16; 6. 4.
 इन्द्रस्य-of Indra. 6. 8, 18; 7. 2, 3;
 10. 8; 11. 9, 37.
 इन्द्राग्नी-Indra and Agni. 5. 22; 6.
 9; 12. 31.
 इन्द्राणि-O wife of Indra. 11. 39.
 इन्द्राणी-wife of Indra. 12. 46.
 इन्द्राणीम्-acc. wife of Indra. 9. 34;
 11. 38.
 इन्द्रात्-from Indra. 7. 2.
 इन्द्राय-for Indra. 4. 16; 5. 11; 6.
 6, 8; 7. 2; 9. 2, 9; 11. 3.
 इन्द्राविष्णु-O Indra and Viṣṇu. 11. 8.
 इन्द्रासोमा-O Indra and Soma. 6. 11.
 इन्द्रे-in Indra. 7. 2; 12. 34.
 इन्द्रेण-with Indra. 4. 12; 5. 2; 7.
 2; 9. 13; 10. 21.
 इन्धानः-kindling. 4. 24.
 इभेन-with well-provided army,
 with elephant. 6. 12.
 इमथा-like these. 3. 16.
 इमम्-this. 4. 5; 9. 24, 26, 38;
 10. 39.
 इमा-these. 4. 27; 6. 16; 10. 26,
 31, 34.
 इमाः-acc. these. 10. 6; 12. 36.
 इमानि-these. 6. 15. (UQ.) 3. 20.
 इमाम्-this. 1. 4; 6. 13; 9. 41; 10. 23.
 इमे-these. 5. 18; 6. 1; 8. 14; 9.
 40; 10. 2.
 इयम्-this. 2. 24; 9. 18; 11. 15, 45.
 इयति-it impells. 9. 4.
 इयाते-3. du. \bar{A} . of √इ (to go),
 they go. 5. 28.

- हरिणे-on the board. 9. 8.
 हलीविशस्य-gen. lying in the bowels of earth. 6. 19.
 हला-speech. 8. 13; 11. 49.
 हषम्-food. 6. 26, 29; 9. 43; 11. 29.
 हषवः-arrows. 9. 19
 हषवान्-rich in food. 10. 42.
 हषा-with water. 10. 26; 11. 14.
 हषितः-impelled. 8. 8, 14.
 हषिरेण-quick, vigorous, or enlightened. 4. 7.
 हषुधिः-quiver. 9. 14.
 हष्टानि-desired objects. 10. 26.
 हष्मिणः-enlightened. 4. 16.
 हष्यन्-desiring. 6. 20.
 हह-here 1. 4; 4. 14; 7. 16; 8. 13, 14, 18; 9. 21, 34, 37; 10. 21, 27, 28; 12. 3, 4, 17.
 हहे-thou rulest. 6. 6.
 हडयः-to be worshipped. 7. 16; 8. 8.
 हडशे-for such. 10. 15.
 हम्-this. 2. 8.
 हयसे-thou art employed. 6. 17; 8. 3.
 हयुः-pf. of √इ, they followed. 11. 18; 12. 37.
 हमे-here. 5. 25.
 हर्मन्तासः-having well formed haunches. 4. 13.
 हळते-they adore. 8. 2; 10. 19.
 हळे-I solicit. 7. 15.
 ईशानः-lord. 6. 20.
 ईशानम्-lord. 6. 24.
 ईशे-he rules. 7. 2.
 ईषते-pr. of √ईष् to move, he moves. 4. 2; 10. 11.
 उक्था-hymns. 12. 34.
 उक्थैः-with hymns. 10. 44.
 उक्थ्यम्-praiseworthy. 11. 31.
 उक्थः-bulls. 12. 9.
 उग्रः-fierce. 5. 24.
 उग्रम्-fierce. 12. 14.
 उच्चा-on high. 3. 20; 9. 36.
 उच्यते-it is called. 12. 26.
 उज्जिहीते-he goes up. 5. 21.
 उत-even. 1. 6, 8, 19, 20; 2. 6, 28.
 उत्तरः-supreme. 11. 38, 39; 12. 9, 28.
 उत्तरतः-(RVKH) from north. 9. 5.
 उत्तरस्मात्-from the higher. 2. 11.
 उत्तरा-(AB.) later. 11. 29, 31.
 उत्तरे-later. 6. 18.
 उत्तानयोः-of the two wide-spread. 4. 21.
 उत्पतन्ति-they fly up. 7. 24.
 उत्सम्-spring, 10. 9, 13; cloud. Durga.
 उत्साः-springs. 11. 15; clouds. D.
 उत्सिनाति-he catches hold. 5. 19.
 उद्-up. 7. 20; 11. 18.
 उद् अश्रेत्-he has uplifted. 11. 10.
 उदकम्-water. 7. 23; 11. 44.
 उदकात्-from water. 10. 16.

- उदगन्ताम्-they two have gone up. 1. 9.
 उदगात्-it has gone up. 12. 16.
 उदनि-in water. 10. 12.
 उदन्यवे-for one who seeks water. 11. 15; for the *Cātaka* bird. D.
 उदपतत्-it fell out. 7. 12.
 उदायन्-came out. 2. 22.
 उदारत्-it has arisen. 7. 17.
 उदियति-he utters forth. 5. 2.
 उदीरताम्-let them rise up. 11. 18.
 उदेति-(KB.) it rises. 7. 17.
 उदेषि-thou risest. 12. 24.
 उद्यन्-rising. 7. 27.
 उद्येमिरे-they raised up. 5. 5.
 उद्विणम्-abounding in water. 10. 13.
 उद्वहन्ति-they carry up. 12. 15.
 उद्वृह-uproot. 6. 3.
 उप-approach. 3. 20.
 उप अदर्शि-has been seen up. 4. 16.
 उप आयन्-approached. 7. 31.
 उप एतु-let her approach. 11. 29.
 उपकक्षासः-up to the armpit. 1. 9.
 उप जिघ्रते-they deal blows on. 9. 20.
 उप जिघ्रताम्-let them smell. 5. 12.
 उपजिह्विका-ennet. 3. 20.
 उप जीवति-it lives. 11. 41.
 उप तस्थुः-they attended. 7. 26.
 उप पृक्-attached to. 6. 17.
 उप प्र वद-speak forth together. 9. 7.
 उप प्रागात्-it has come forward. 6. 22.
 उप प्रेत-approach. 7. 2.
 उप बर्बुहि-make pillow. 4. 20.
 उप भुवः-Sb. of √भू (to become) with उप, be near. 4. 25.
 उपमन्त्रिणः-of the inciter. 9. 2.
 उपयच्छेत्-he should marry. 3. 5.
 उपयन्त-they approached. 9. 23.
 उप याहि-approach. 4. 5; 5. 15.
 उप रमध्वम्-imr. of √रम् with उप, rest. 2. 25.
 उपरस्य-of the lower part of the sacrificial post. 3. 5.
 उपराः-waters. 2. 22.
 उपलप्रक्षिणी-stone-grinder. 6. 6.
 उप वक्षि-carry up. 6. 7.
 उप श्वासय-fill with roar. 9. 13.
 उप सर्पत्-has approached. 5. 3.
 उपसि-in lap. 6. 6.
 उप सिञ्चतम्-you both sprinkle. 9. 41.
 उप सेदिम-we honour. 12. 39.
 उप सेदुः-they approached. 4. 3.
 उप स्तुतौ-in invocation. 11. 12.
 उप स्तुहि-praise. 6. 23.
 उप स्तोषाम-Sb. of √स्तु, we will praise. 8. 7.
 उपस्थम्-lap. 9. 37.
 उपस्थात्-from the lap. 9. 39.
 उपस्थे-in the lap. 4. 19; 7. 26; 8. 15, 18; 9. 40.
 उप ह्वये-I invoke. 9. 34; 11. 43.

- उपाके—brought near each other. 8. 11.
 उपाव सृज—bestow. 8. 17.
 उपोदये—at the rising up. 10. 5.
 उभयस्य—of both. 6. 6, 22.
 उभया—with both. 4. 4.
 उभयानि—both. 8. 7.
 उभा—both. 6. 33.
 उभे—both. 8. 15.
 उराणः—making wide. 6. 17.
 उरामथिः—sheep-killer. 5. 21.
 उरु—wide. 6. 26, 27. (SB.) 9. 20. (UQ.) 1. 15.
 उरुकरम्—(SB.) spreader. 9. 20.
 उरुगायस्य—of wide-paced. 2. 7.
 उरुप्रयः—very swift. 12. 43.
 उरुयति—he avoids. 11. 8.
 उरुयथः—you two turn aside. 11. 8.
 उरौ—in the wide. 12. 43.
 उर्वशी—a divine woman. 11. 36, 49.
 उर्वरयाः—of Urvaśī. 5. 14.
 उर्विया—widely. 8. 10.
 उर्वीः—broad. 2. 26.
 उलूखलक—O mortar. 9. 21.
 उलूखलम्—(SB.) mortar. 9. 20.
 उल्वम्—cover. 6. 35.
 उशतः—desiring. 6. 13.
 उशती—desirous. 1. 19; 3. 5; 9. 39.
 उशतीः—desiring. 12. 45.
 उशन्तः—desiring. 3. 21; 5. 18.
 उरमसि—we desire. 2. 7.
 उषः—O Uṣa. 12. 6.
 उषसः—gen. s. of dawn. 4. 25; 5. 28; 7. 31; 12. 13; nom. pl. celestial deities. 12. 7.
 उपसाम्—of dawns. 11. 6.
 उपसे—for dawn. 2. 19.
 उषाः—dawn. 3. 5; a goddess. 11. 47.
 उषासानक्षा—dawn and night. 8. 11.
 उत्तः—bull. 6. 15.
 उत्ताः—rays. 5. 4.
 उत्तियायाः—of cow. 4. 19.
 उत्तये—for protection. 5. 3; 6. 17.
 उत्ती—with protection. 12. 21.
 ऊधः—udder. 6. 22.
 ऊधनि—during night. 6. 19.
 ऊर्जम्—strength. 6. 36; 9. 43; food. 11. 28, 29. (MS.) 9. 43.
 ऊर्जयमाने—(MS.) causing strength. 9. 43.
 ऊर्जयस्य—of the food. 11. 49.
 ऊर्जस्वन्तः—juicy. 8. 22.
 ऊर्जस्वन्तम्—acc. juicy. 8. 22.
 ऊर्जादः—partaker of food. 3. 8.
 ऊर्जाम्—strength. 6. 21.
 ऊर्जाहुती—(MS.) worshipped with food oblations. 9. 43.
 ऊर्जे—for strength. 9. 27.
 ऊर्दरम्—granary. 3. 20.
 ऊर्ध्वः—uplifted. 8. 15, 18.
 ऊर्ध्वबुध्नः—(AV.) with bottom turned upwards. 12. 38.
 ऊर्ध्वा—(AV.) uplifted. 6. 12.
 ऊर्ध्वाम्—high. 6. 6.
 ऊर्मयः—waves. 10. 24.

- ऊर्मिः—wave. 5. 23; 7. 17.
 ऊर्मिभिः—with waves. 2. 24.
 ऊर्मिम्—acc. flood. 4. 8; wave. 10. 16.
 ऊर्वः—submarine fire. 6. 7.
 उपतुः—*pf.* of √वस् (to dwell), they two did dwell. 3. 15.
 ऊहे—*pf.* of √ऊह् (to consider), he considered. 6. 35; 12. 3.
 ऋक्—A stanza of the R̥gveda. 1. 16.
 ऋक्षाः—stars. 3. 20.
 ऋग्मियम्—worthy of honour. 7. 26.
 ऋषाम्—of the stanzas. 1. 8.
 ऋचीषमः—equal to a stanza. 6. 23.
 ऋक्षन्ती—going. 1. 9.
 ऋजीषम्—the residue. 5. 12.
 ऋजीषिन् O wielder of thunderbolt. 6. 7.
 ऋजीषी—armed with thunderbolt. 5. 12.
 ऋजुनीती—with straight-forward policy. 6. 21.
 ऋज्यताम्—of the straight-forward. 12. 39.
 ऋज्यन्तः—moving straight. 10. 3.
 ऋज्जा—with straight-forward. 5. 15.
 ऋज्जाथम्—name of a sage. 5. 21.
 ऋज्जन्—directing. 3. 4.
 ऋतज्ञाः—knowing the sacred rites. 11. 18.
 ऋतम्—sacrifice. 4. 19.
 ऋतवः—seasons. 8. 22.
 ऋतस्य—of the sacrifice. 3. 4; 6. 22; of law. 8. 6, 19; of the placed. 8. 21; of water. 7. 24; 10. 16, 41. (D.)
 ऋतावरी—great floods. 2. 25.
 ऋतावृधः—fostering truth. 12. 33.
 ऋतावृधा—upholders of law. 5. 22.
 ऋतुः—proper season. 12. 46.
 ऋतुथा—seasonly. 8. 17; 12. 27.
 ऋतुभिः—with seasons. 8. 3.
 ऋतून्—acc. seasons. 7. 19.
 ऋते—without. 7. 2; 11. 39.
 ऋत्विजम्—priest. 7. 15.
 ऋदुदरेण—with soma. 6. 4.
 ऋदूपे—knocking down. 6. 33.
 ऋदूवृधा—increasing sweetness. 6. 33.
 ऋधक्—alone; prosperous. 4. 25.
 ऋन्धन्—directing. 3. 6; 8. 6.
 ऋवीसे—on earth. 6. 36.
 ऋभवः—the Rbhus. 11. 16.
 ऋभुताः—wide dweller, or the king of Rbhus. 9. 3.
 ऋभ्वम्—great. 11. 21.
 ऋषयः—seers. 2. 11; 4. 3; 11. 11, 17, 19, 23; 12. 37, 38. (AV.) 12. 38.
 ऋषिः—seer. 2. 11.
 ऋषिकृत्—maker of a seer. 6. 20.
 ऋषित्वम्—characteristic of a seer. 2. 11.
 ऋषिभिः—by seers. 7. 16.

ऋषीणाम्-(AV.) of seers. 8. 2.
 ऋष्टिः-spear. 6. 15.
 ऋष्टिमद्भिः-furnished with spears;
 having the power of doing
 injury; destroyers of famine.
 D. 11. 14.
 ऋत्वा-noble. 7. 6.
 एकः-alone. 1. 15; 2. 3; 3. 10.
 एकः-one. 3. 10; 4. 27; 10. 23.
 46; 12. 27. 40.
 एकचक्रम्-having one wheel. 4. 27.
 एकपदी-one-footed. 11. 40.
 एकपात्-one-footed. 12. 30, 33.
 एकम्-one. 3. 10; 4. 27; 7. 18; 10.
 26, 34; 12. 29.
 एकया-one. 5. 11.
 एकस्य-of one. 12. 27.
 एकाम्-one. 6. 27.
 एके-some. 1. 11.
 एजति-swells. 3. 15.
 एतत्-this. 4. 11; 5. 8; 7. 23; 11. 48.
 (SB.) 9. 20.
 एतम्-acc. this. 7. 31.
 एताः-these. 5. 25; 12. 7.
 एतानि-these. 10. 43.
 एताम्-this. 7. 27; 11. 43.
 एति-he goes. 3. 3, 5, 20; 11. 6.
 (UQ.) 1. 18.
 एतु-let him go. 3. 3.
 एते-these. 1. 9; 7. 2; 9. 9.
 एतेभ्यः-to these. 7. 9.
 एधमानद्विद्-foe of the haughty.

6. 22.
 एधि-be. 10. 17.
 एनम्-him. 1. 10, 15, 20; 4. 24,
 25; 7. 29; 8. 2; 9. 23.
 एना-with this. 3. 21; 5. 11.
 एनान्-them. 8. 8. (UQ.) 2. 11.
 एनाम्-her. 1. 19; 11. 43.
 एमि-I go. 12. 7.
 एमुपम्-stealing. 5. 4.
 एयुषीणाम्-of them that are com-
 ing. 4. 16.
 एरिरे-they established. 4. 23.
 एवैः-with your journeys. 2. 25;
 with desires. 12. 21.
 एषः-this. 1. 20; 6. 28; 8. 2; 12. 28.
 (KB.) 7. 17.
 एषाम्-of these 2. 22; 4. 10; 5. 28;
 8. 7; 9. 20; 11. 20; 12. 7.
 27, 32.
 एहि-come. 10. 18; 12. 28.
 शोकः-abode. 3. 3.
 शोजः-strength. 6. 23.
 शोजसः-from vitality. 8. 2.
 शोजसा-with their might. 5. 5; 6.
 8; 9. 25; 10. 13.
 शोदनम्-cloud. 6. 34.
 शोमना-with protection. 6. 4.
 शोमासः-protectors. 12. 40.
 शोषधिम्-herb. 11. 4.
 शोषधीः-herbs. 6. 8; 7. 28; 9. 28.
 शोषधीनाम्-of herbs. 8. 22.
 शोषधीभ्यः-from herbs. 6. 1.

शोषधे-O herb! 1. 15.
 शोशिजः-son of Usij. 6. 10.
 कः-who. 1. 6; 3. 15, 22; 4. 2; 6.
 24; 7. 30.
 कक्षीवन्तम्-Kakṣivat, name of a
 seer. 6. 10.
 कक्षे-in the flank. 2. 28.
 कक्ष्या-with breast. 6. 28.
 कण्वाः-O Kanvas. 7. 2.
 कण्वाय-for Kanva. 6. 6.
 कतमच्चन-ever. 2. 4.
 कतरः-which. 7. 30.
 कतरा-which. 3. 22.
 कल्पयम्-having nice water. 6. 3.
 कथम्-how. 11. 25.
 कथा-how. 3. 22; 9. 30.
 कदा-when. 5. 17; 12. 1.
 कद्-where. 6. 27.
 कनिक्कदत्-criying violently. 9. 4.
 कनीनके-two maidens. 4. 15.
 कनीनाम्-of maidens. 10. 21.
 कन्या-girl. 2. 27.
 कपना-worm. 6. 4.
 कपिञ्जलः-bird. 9. 5.
 कबन्धम्-cloud. 10. 4.
 कम्-food. 6. 35.
 करत्-Sb. may he make. 6. 1.
 करतः-Sb. of √कृ (to make), make.
 3. 35.
 करन्ति-they do. 3. 10.
 करुलती-having gaps in teeth.
 6. 31.
 कर्णम्-ear. 9. 18.
 कर्णवन्तः-having ears. 1. 9.
 कर्णा-ears. 10. 41.
 कर्णौ-two ears. 2. 4.
 कर्ता-doer. 3. 6.
 कर्तौ-of action. 4. 11.
 कर्म-(AB.) action. 1. 16.
 कर्मणा-with action. 2. 4.
 कर्मणि-in action. 5. 15.
 कर्हिचित्-at any time. 1. 18.
 कलशान्-jars. 11. 12.
 कल्याणी-beautiful. 7. 6.
 कल्याण्यः-beautiful. 7. 17.
 कल्पयावहै-Sb. of √कल्प्, we two
 will regulate. 12. 28.
 कवयः-wise. 3. 22; 6. 27.
 कवासखः-friend of selfish men.
 6. 19.
 कविः-bard. 5. 2; 8. 5; 12. 13.
 कवितमस्य-of most wise. 6. 13.
 कविशस्ता-uttered by wise men.
 12. 33.
 कश्चन-whosoever. 11. 4.
 कस्मै-for the god Ka. 10. 23. =kāya.
 Durg.
 का-what. 11. 25.
 काकुदम्-palate. 5. 27.
 काचित्-any. 9. 4.
 काचित्करम्-doing everything. 12. 9.
 काशुका-beloved. 5. 11.
 काणे-one-eyed. 6. 30.
 कामः-love. 5. 2; 6. 7.

कामयते—he likes. 9. 16.
 कामाः—desires. 7. 2.
 कामेन—with desire. 12. 18.
 काम्यानि—desired things. 11. 36.
 कायमानः—delighting. 4. 14.
 कारुः—bard. 6. 6; 8. 12.
 कारो—O singer. 2. 27.
 काशिः—fist. 6. 1; 7. 6.
 काष्ठाः—waters. 7. 23.
 काष्ठानाम्—of waters. 2. 16.
 काष्ठायाः—of battle. 9. 24.
 किः—maker. 6. 35.
 किञ्चन—any. 7. 2.
 किञ्चित्—anything. 2. 3.
 किम्—what. 2. 14; 3. 10; 5. 8; 6. 32; 11. 25.
 किमीदिने—to the malignant. 6. 11.
 कियेधाः—holder of much, or the attackers. 6. 20.
 कीकटेषु—among the barbarians. 6. 32.
 कुचरः—wandering at will. 1. 20.
 कुटस्य—of deed. 5. 24.
 कुणारुम्—thundering. 6. 1.
 कुसाय—for a peasant. 4. 25.
 कुरु—(SB.) make. 9. 20.
 कुरुङ्गस्य—of Kuruṅga. 6. 22.
 कुर्वन्—doing. 2. 4.
 कुलिशेन—with thunderbolt. 6. 17.
 कुवित्—particle. 4. 15.
 कुशिकस्य—of Kusika. 2. 25.
 कुशिकाः—O Kusikas. 7. 2.
 कुह—where. 3. 15.

कुहूः—(AB.) day of the second quarter, when the moon is invisible. 11. 31.
 कुहूम्—(AV.) wife of a god; the day when the moon is invisible. 11. 33.
 कृणवन्—they made. 4. 25.
 कृणवाव—let us make. 4. 16.
 कृणुध्वम्—make. 5. 26; 12. 43.
 कृणुष्व—make. 6. 12; 11. 34; 12. 8.
 कृणुहि—make. 5. 15; 6. 10; 8. 6.
 कृणोति—it makes. 9. 17; 12. 11.
 कृणवन्—*Sb. III pl.* they will do. 4. 20; 6. 27.
 कृणवन्ति—they do. 6. 32.
 कृतः—made. 6. 18; 12. 18.
 कृतम्—activity. 5. 22.
 कृत्तिः—fame or good. 5. 22.
 कृत्तिम्—(VS.) garment. 5. 22.
 कृत्तिवासाः—(VS.) wearing a skin garment. 3. 21; 5. 22.
 कृत्वी—having made. 12. 10.
 कृदरम्—granary. 3. 20.
 कृधि—(AV.) make. 11. 30.
 कृन्तन्नात्—from the intermediate space. 2. 22.
 कृन्तन्—(MS.) *inj of* √कृत् to cut, they cut. 3. 21.
 कृपयन्—compassionate. 2. 12.
 कृपा—with favour. 6. 8.
 कृशानोः—of Kṛśānu. 11. 8.
 कृष्टीः—tribes. 10. 22, 29, 31.
 कृष्णम्—black. 2. 21; 7. 24.

कृषे—2nd. sing. pr. II. cl. from √कृ, thou doest. 5. 25.
 कृष्णा—the black one. 2. 20.
 केतवः—rays. 12. 15.
 केतुः—banner. 11. 6.
 केतुना—with banner. 11. 27.
 केतुम्—acc. banner. 12. 7.
 केपयः—stinking. 5. 25.
 केवलाघः—guilty alone. 7. 3.
 केदलादी—who eats alone. 7. 3.
 केवलान्—only. 8. 22.
 केवले—exclusive. 8. 22.
 केशिनः—lights. 12. 27.
 केशी—rays. 12. 26.
 कौरयाणः—whose ear is made. 5. 15.
 क्रतुना—with strong action. 10. 10.
 क्रतुम्—power. 2. 28.
 क्रत्वा—having done. 6. 26.
 क्रत्वे—(AV.) for judgment. 11. 30.
 क्रव्यादे—to the eater of raw meat. 6. 11.
 क्राणाः—doing. 4. 19.
 क्रियमाणम्—being done. 1. 16.
 क्रिविर्दती—with sharp teeth. 6. 30.
 क्रीलन्तौ—playing. 1. 16.
 क्व—where. 11. 28.
 क्षत्राणि—gold. 3. 20.
 क्षयः—dwelling. 8. 18.
 क्षयन्तम्—dwelling. 5. 9.
 क्षरति—it flows. 11. 41.
 क्षिणाति—he injures. 6. 6.
 क्षितयः—people. 4. 24.
 क्षिपणिम्—speed. 2. 28.

क्षिप्ता—despatched. 6. 4.
 क्षिप्रेषवे—of quick arrows. 10. 6.
 क्षियन्तम्—dwelling. 10. 12.
 क्षुद्रम्—a little thing. 10. 42.
 क्षुम्पम्—mushroom. 5. 17.
 क्षुरपविना—with the sword-edge. 5. 5.
 क्षेत्रस्य—of abode. 10. 15, 16.
 क्षोणस्य—of abode. 6. 6.
 क्षमया—along with earth. 10. 7.
 खले—in battle. 3. 10.
 खानि—channels. 10. 9.
 खिद्रम्—instrument of splitting. 11. 37.
 खे—in space. 1. 9.
 गङ्गे—O Ganges. 9. 26.
 गच्छ—go. 6. 30.
 गच्छताम्—inv. 3. du. \bar{A} , let them go. 12. 4.
 गच्छति—it goes. 11. 39.
 गणश्रिभिः—with attendant groups. 8. 2.
 गध्यम्—to be seized. 5. 15.
 गनीगन्ति—3rd sing. pr. ind. int. of √गम्, he goes. 9. 18.
 गन्धर्वः—receiver of the ray. 2. 6.
 गभस्तिपूतः—(VS.) purified with rays. 5. 6.
 गभस्त्योः—between two rays. 5. 4.
 गभीरः—unfathomable. 11. 20.
 गमध्वे—for going. 2. 7.

गम्भीरवेपसः—inscrutable. 11. 17.
 गरुमान्—Garutman. 7. 18.
 गर्तम्—chariot. 3. 5.
 गर्तारूक्—one who climbs a post.
 3. 5.
 गर्तेष्ठाः—resting in a cemetery.
 3. 5.
 गर्भम्—life-germ. 3. 6; 4. 21; 6. 12.
 गर्भाः—(TS.) children. 4. 21.
 गर्हया—with the flow. 6. 24.
 गर्हदाः—extracted juices. 6. 24.
 गवाम्—of cows. 9. 23, 24.
 गवि—on the skin. 2. 5.
 गवि—in the sun. 2. 6.
 गव्यूः—rich in kine. 6. 31.
 गाः—cattle. 6. 2; 9. 17.
 गाव—*inj.* of √गा (to go), has
 gone. 3. 4.
 गातुम्—to go. 4. 21, 25.
 गाथिनः—chanters. 7. 2.
 गाम्—cow. 10. 15.
 गायत—sing. 7. 2.
 गायतः—*gen. sing.* while singing.
 7. 12.
 गायति—sings. 1. 8.
 गायत्रम्—the Gayatrī stanza. 1. 8.
 गायत्रिणः—chanters. 5. 5.
 गायत्रीम्—(DB.) name of a metre.
 7. 12.
 गायन्ति—they sing. 5. 5.
 गावः—rays. 2. 7; 12. 7; cows. 2.
 17; 6. 8, 32; 10. 21; 12. 7.
 गावा—two cows. 9. 39.

गिरः—songs of praise. 1. 10; 5.
 17; 10. 6; 12. 36.
 गिरा—with praise. 6. 24; 10. 5.
 गिरिभ्यः—from the mountains. 6. 34.
 गिरिम्—mountain. 6. 30.
 गिरिष्ठाः—staying on a mountain.
 1. 20.
 गिरीणाम्—of mountains. 2. 24.
 गिरेः—of mountain. 5. 16.
 गिर्वणसे—for the god. 6. 14.
 गुरुम्—teacher. 2. 4.
 गुरोः—of the teacher. 2. 4.
 गूढम्—hidden. 7. 3.
 गूहते—he conceals. 5. 19.
 गृणाना—praising. 11. 49.
 गृणामि—I praise. 5. 9.
 गृणीषे—thou praisest. 10. 44.
 गृहपतिम्—lord of house. 5. 10.
 गृहाण—seize. 9. 33.
 गृहीतम्—seized. 1. 18; 8. 22.
 गृहे—in house. 4. 25; 7. 6; 11. 16, 46.
 गृहेगृहे—in every house. 9. 21.
 गोः—of the ray. 2. 6; 4. 25; of
 speech. 6. 2; of cow. 6. 20.
 गोधुक्—cow-milker. 11. 43.
 गोपयत्यम्—protection. 5. 1.
 गोपाः—guardian. 3. 12; 7. 9. (AV.)
 12. 38.
 गोपाय—protect. 2. 4.
 गोपीथाय—for drinking milk. 10. 36.
 गोभिः—with milk. 2. 5; with cows.
 5. 3; with cow-hides. 2. 5; 9.
 12; with phlegm. 2. 5; 9. 19;

with hymns. 4. 19.
 गोमति—rich in kine. 6. 17.
 गोमान्—having kine. 5. 3.
 गौः—bow string. 2. 6; cow. 2. 9;
 atmospheric goddess. 11. 42.
 गौरीः—a divine woman. 11. 40.
 ग्राः—goers, waters, and divine
 women. 10. 47; 12. 46. (MS.)
 women. 3. 21.
 ग्रभाय—for acceptance. 3. 3.
 ग्रसिष्ठः—swallowing most. 6. 8.
 ग्रामम्—village. 9. 30.
 ग्रावभ्यः—to the stones. 9. 9.
 ग्रावहस्तासः—with stones in their
 hands. 8. 2.
 ग्रीवायाम्—in the neck. 2. 28.
 गर्भः—hot. 11. 43.
 गर्भम्—heat. 6. 32; 11. 42.
 घसत्—*Sb. of* √घस्, he shall eat.
 12. 9.
 घृतपृष्ठः—butter-backed. 4. 26; 5. 7.
 घृतम्—clarified butter. 8. 22; 10. 16.
 घृतवत्—buttered. 10. 22.
 घृतश्चुतः—distilling clarified but-
 ter. 10. 24.
 घृतस्नूः—whose surface is brilliant
 with clarified butter. 12. 36.
 घृतस्य—of clarified butter. 7. 17.
 घृतेन—with clarified butter. 7. 24,
 8. 17; 10. 40.
 घोरचक्षुसे—to the man of fierce eyes.
 6. 11.

घोषम्—sound. 9. 9.
 ग्रंसम्—day. 6. 4; heat. 6. 36.
 ग्रंसे—during day. 6. 19.
 चकर्थ—*pf. of* √कृत्, thou didst cut.
 3. 21; 6. 3.
 चकार—he made. 2. 8; 3. 6; 5. 15. 21.
 चक्रथुः—you two made. 6. 26; 9. 41.
 चक्रम्—wheel. 4. 27.
 चक्रिया—chariot wheels. 3. 22.
 चक्रे—wheels. 4. 27.
 चक्षदानम्—ordering. 5. 21.
 चक्षसा—with eye. 12. 22, 23, 24, 25.
 चक्षसे—to look at. 9. 27.
 चक्षुः—eye. 4. 3; 12. 16.
 चक्षुष्मते—to one having eyes. 11. 7.
 चतस्रः—*fem.* four. 8. 22; 11. 28, 41.
 चतुरः—four. 3. 16; 9. 7.
 चतुर्थेन—(DB.) with the fourth.
 7. 12.
 चतुष्पदी—quadruped. 11. 40.
 चतुष्पदे—for the quadruped. 12. 13.
 चन—like. 11. 38.
 चनः—food. 6. 16.
 चन्द्रमसः—of the moon. 4. 25.
 चन्द्रमाः—the moon. 2. 6; 11. 6.
 चन्द्राग्रा—*neu. pl.* of sparkling sur-
 face. 12. 18.
 चमसः—(AV.) ladle. 12. 38.
 चमसम्—cup. 10. 12.
 चम्बोः—of two world-halves. 4. 21.
 चयसे—*pr. of* √चि (to gather. I. cl.),
 thou gatherest. 4. 25.

चरणे—in the wandering place.
5. 1.
चरतः—they two wander. 2. 20.
चरति—it wanders. 1. 20; 7. 27; it
flies. 10. 7.
चरथः—you two wander. 12. 2.
चरथय—to move. 4. 19.
चरथ्यै—to flow. 6. 20.
चराथा—with the moving. 10. 21.
चरिष्णु—wandering. 7. 29.
चरुः—pot. 6. 11.
चरुणिः—observer. 5. 24.
चरुणीधृतः—supporters of men.
12. 40.
चरुणीनाम्—of men. 12. 21.
चलाचलासः—moving one after an-
other. 4. 27.
चाकन्—rejoicing or looking. 6. 28.
चातयामसि—we frighten away. 6. 30.
चारुः—beautiful. 8. 15.
चारुम्—acc. beautiful. 10. 36.
चिकित्वा—obtained. 2. 11. having
knowledge. 8. 5.
चिकित्ते—*pf.* \bar{A} of $\sqrt{\text{चित्}}$, he percei-
ved. 6. 17.
चिकित्वः—we know. 6. 8.
चित्—even. 3. 11; 10. 29; animal.
5. 5.
चित्तम्—heart. 1. 6; 9. 33.
चित्तिभिः—by actions. 2. 9.
चित्र—*neu. sing.* rich. 4. 4.
चित्रः—variegated. 2. 19.
चित्रम्—acc. variegated. 12. 6, 16.

चित्रा—variegated. 4. 19.
चित्रेण—with variegated. 6. 17.
चित्राकृणोति—it makes the ciscā
sound. 9. 14.
चुकुधम्—*inj.* of $\sqrt{\text{कुध्}}$, be angry.
6. 24.
चेतयध्वम्—perceive. 7. 2.
चेतयन्ती—instructing. 8. 12.
चोदय—incite. 4. 15; 9. 20.
चोदयत्—he impelled. 10. 39.
चोदयासि—thou wilt impell. 11. 24.
चोष्क्यते—he gives. 6. 22.
चोष्क्यमाणः—giving. 6. 22.
च्यवानम्—to Cyavana. 4. 19.
छन्दांसि—metres. 8. 22.
जक्षिवांसः—(VS.) having eaten.
12. 42.
जगत्—moving. 5. 3; 9. 13.
जगतः—of the moving. 12. 16.
जगाम—it went. 11. 28.
जगुरिः—leading. 11. 25.
जग्मिः—goer. 5. 18.
जग्मुषः—of the departed. 12. 43.
जग्मुषे—for one who has departed.
2. 14.
जघनान्— buttocks. 9. 20.
जघन्वान्—he slew. 2. 17; 7. 23.
जजान—he generated. 8. 2; 10. 34.
जज्भृतीः—waters. 6. 16.
जज्ञिषे—*pf.* from $\sqrt{\text{जन्}}$ to generate,
thou didst generate. 1. 15.

जनयः—wives. 8. 10.
जनमाने—who will be born. 6. 8.
जनयन्त—they have generated. 3.
6; 5. 10.
जनयामि—I produce. 6. 9.
जनश्रियम्—refuge of men. 6. 4.
जनाँ अनु—after men. 12. 22, 23,
24, 25.
जनान्—men. 10. 22.
जनानाम्—of men. 10. 20.
जनाय—for man. 4. 25.
जनासः—O men! 10. 10, 27.
जनिता—progenitor. 4. 21.
जनित्री—*fem. du.* generators. 8. 14.
जनित्वम्—to be born. 4. 23; 10. 21.
जनिवतः—having a consort. 3. 21.
जनिष्ठः—it has been born. 11. 36.
जनीनाम्—of matrons. 10. 21; 12. 46.
जनुषम्—nativity. 9. 4.
जन्तोः—of being. 4. 19.
जन्म—nativity. 9. 4.
जन्मनि—on birth. 11. 23.
जन्मसु—in births. 11. 23.
जन्मानि—born beings. 12. 23.
जवारु—the sun. 6. 17.
जमदग्निभिः—(VS.) with blazing fires.
7. 24.
जम्भय—chew. 3. 11.
जम्भयन्तः—chewing. 12. 44.
जयताम्—of the conquerors. 9. 21.
जयति—it conquers. 9. 14.
जयतु—let him conquer. 9. 12.
जयाथ—win. 5. 26.

जयामसि—we will win. 10. 15.
जयेम—may we conquer. 5. 2; 9. 17.
जरते—he praises. 4. 24.
जरसा—with old age. 11. 38.
जराबोध—*voc.* attending to praise.
10. 8.
जराय—for decay. 4. 27.
जरायूः—outer skin of the embryo.
10. 39.
जरित्रे—for the singer. 1. 7.
जरुथम्—hymn. 6. 17.
जल्गल्यमानः—(DB.) disinclined to
do anything. 7. 13.
जरुहवः—devoid of lustre. 6. 25.
जसुरिम्—let loose. 4. 24.
जहा—killed. 4. 2.
जागृतः—(VS.) they two keep watch.
12. 37.
जागृविः—wakeful. 9. 8.
जातः—born. 7. 22; 8. 21; 10. 10,
22, 23.
जातम्—born. 4. 23; 8. 2.
जातविद्याम्—science of birth. 1. 8.
जातवेदः—*voc.* having created (be-
ings) as property. 3. 17; 8. 5.
जातवेदसः—of Jātavēdas. 7. 19.
जातवेदसम्—who has created things
as his property. 7. 20; 12. 15.
जातवेदसे—to Jātavēdas. 7. 20;
14. 33.
जातवेदस्त्वम्—characteristic of Jāta-
vedas. 7. 19.
जातवेदाः—having all created be-

ings as its property. 5. 3;
7. 17.
जाता-*du.* born. 12. 3.
जाताः-*pl.* sprung. 9. 28.
जातानि-created. 10. 43.
जाताम्-(*MS.*) born. 3. 4.
जाते-to the born. 3. 22; 6. 8.
जानते-they recognise. 4. 10.
जामयः-kinsmen. 4. 20.
जामयः-(*AV.*) women. 3. 4.
जामये-for the sister. 3. 6.
जायते-it is born. 6. 35; 7. 27.
जायन्ते-(*TS.*) are born. 4. 21.
जायमानः-being born. 2. 21; 11. 6.
जायमानात्-from being born. 8. 15.
जायमाने-at birth. 10. 47.
जायसे-thou art born. 6. 1.
जाया-wife. 1. 19; 3. 5; 7. 6; 12. 11.
जारः-consumer. 3. 16; 5. 24; lover.
10. 21.
जारयायि-he has been made old.
6. 15.
जारिणी-a loving woman. 12. 7.
जिगाय-he conquered. 9. 23, 24.
जिन्वन्ति-they animate. 6. 22; 7. 23.
जिन्नयः-decrepit. 3. 21.
जिष्णुः-victor. 12. 3.
जिह्वानाम्-of the oblique. 8. 15.
जिह्वायन्त्यः-faltering. 1. 11.
जीव-(*SB.*) live. 3. 4.
जीवगृभः-*gen. sing.* of captive bird.
3. 15.
जीवनाय-for life. 1. 10.

जीवन्ति-they live. 11. 41.
जीवसे-to live. 12. 39.
जीवातवे-for long life. 10. 40.
जीवाति-*Sb. of* √जीव् (to live),
may he live. 4. 25.
जीवातुम्-(*AV.*) livelihood. 11. 11.
जीवान्-alive. 6. 27.
जुजुषाणासः-silent, being attended
upon. D. 6. 16.
जुषध्वम्-enjoy. 3. 8.
जुषस्व-enjoy. 11. 32.
जुषाणः-enjoying. 7. 17.
जुषाणाः-(*VS.*) enjoying. 12. 42.
जुषेथाम्-you both enjoy. 9. 41.
जुष्टः-dear. 4. 5.
जुष्टम्-dear. 4. 16; 6. 14; 7. 25.
जुहुमः-we sacrifice. 10. 43.
जुहुरे-*pl. of* √हु (to sacrifice), they
sacrificed. 4. 19.
जुहोत-sacrifice. 10. 22.
जुहोमि-I sacrifice. 12. 36.
जुह्वत्-*inj.* he sacrificed. 10. 26.
जुह्वा-with ladle. 12. 36.
जुह्वानः-being sacrificed. 5. 7.
जुहे-I invoke. 10. 33.
जूणिः-army. 6. 4.
जेत्वानि-things to be conquered.
9. 12.
जोषयेते-they two attend. 8. 15.
जोषवाकम्-nonsense. 5. 22.
जोष्टी-(*MS.*) approving. 9. 42.
जोहवीमि-(*AV.*) *int. of* √हु, I in-
voke. 11. 33.

जमया-with earth. 12. 43.
ज्या-bow-string. 9. 18.
ज्यायः-greater. 2. 3.
ज्यायाः-of bow-string. 9. 15.
ज्योतिः-light. 2. 19; 6. 26; 8. 12;
10. 39; 11. 10, 20; 12. 26.
ज्योतिषा-with light. 2. 21; 10.
29, 31.
ज्योतिषाम्-of lights. 2. 19.
ज्वलति-it shines. 8. 18.
तक्षत-fashion. 4. 19.
तक्षती-fashioning. 11. 40.
तक्षथुः-you two fashioned. 4. 19.
तत्-that. 1. 6; 2. 7, 17; 3. 8; 4.
4, 11, 14, 17, 27; 5. 1, 9; 6.
21, 35; 10. 8, 42, 43; 11. 16,
41, 43; 12. 6, 10. (*TS.*) 2. 17;
4. 21; 10. 5; (*TB.*) 3. 8; (*DB.*)
7. 12; (*SB.*) 9. 20; (*UQ.*) 1.
8, 18; 2. 4, 11; 7. 19, 28; 10.
5. 8.
ततः-thence. 2. 6; 7. 27; 11. 5, 41;
father or son. 6. 6.
ततक्षुः-they fashioned. 6. 27.
ततनुष्टिम्-unrighteous, fop. 6. 19.
ततन्वत्-he spread. 5. 15.
ततर्द-it pierced. 10. 41.
ततान-he spread. 10. 29.
ततुरिम्-swift. 6. 3.
तत्र-(*VS.*) there. 12. 37. (*UQ.*)
9. 19.
तथा-so that. 2. 4.

तद्भवति-it becomes his possession.
2. 4.
तनयम्-grandson. 12. 6.
तनयेषु-*loc.* sons. 10. 7.
तनुते-she spreads. 4. 11.
तनूयजा-*du.* risking their life.
3. 14.
तनूनपात्-O offspring of cow or
waters. 8. 6.
तनूपाः-protector of the body.
6. 17.
तनूशुभ्रम्-gaily attired. 6. 19.
तन्यतुः-thunder. 12. 30.
तन्वम्-*acc.* body. 1. 8, 19; 3. 21;
10. 40. (*AV.*) 10. 18.
तन्वा-with body. 12. 3.
तपन्ति-they heat. 2. 22; 6. 32.
तपस्यमानान्-practising austerities.
2. 11.
तपिष्ठैः-with most hot. 6. 12.
तपुः-hot. 6. 11.
तपुषिम्-tormenting. 6. 3.
तम्-him. 1. 10; 3. 16, 20; 5. 5,
9, 21; 6. 15, 16; 7. 28; 8. 14;
9. 24; 10. 5, 12, 13, 21, 46;
(*AB.*) 12. 41. (*UQ.*) 2. 4.
तमः-darkness. 2. 16; 5. 15; 7. 3;
9. 29.
तमसा-with darkness. 7. 3; 9. 33.
तमांसि-*acc. pl.* darkness. 2. 21.
तरणित्वेन-quickly. 11. 16.
तरुतारम्-impeller. 10. 28.
तरुपेम-may we slav. 5. 2.

तर्हि—then. 7. 3.
 तळित्—near. 3. 11.
 तळितः—near. 3. 11.
 तव—thy. 2. 13; 5. 7; 8. 22; 11. 12, 34.
 तवसम्—strong. 5. 9.
 तविषीम्—strength. 9. 25.
 तविषेभिः—with strong. 2. 24.
 तष्टा—carpenter. 5. 21.
 तस्करा—*du.* thieves. 3. 14.
 तस्थिम—*pf.* of √स्था, we stood. 6. 6.
 तस्थुः—they stood. 4. 27.
 तस्थुषः—of the stationary. 12. 16.
 तस्मात्—therefore. 1. 9; 7. 19.
 तस्मात्—from him. 2. 8; (MS.) there fore. 3. 4.
 तस्मिन्—in it. 4. 27; 12. 34.
 तस्मै—for him. 2. 4.
 तस्य—his. 2. 26; 4. 18, 26; 7. 25; 11. 4, 34.
 तस्याः—from her. 11. 41.
 तस्यै—(AV.) for her. 11. 33.
 ता—*acc. pl. neu.* them. 2. 7; 10. 43; *nom. du.* 9. 36.
 ताः—they. 3. 15; 4. 20; 7. 17; 9. 27; 12. 45.
 तादुरि—O swimmer. 9. 7.
 तान्—them. 2. 4; 6. 13.
 तानि—those. 12. 41.
 तान्यवः—thunderers. 4. 19.
 तान्वः—the legitimate son. 3. 6.
 ताम्—her. 8. 22. (MS.) that. 9. 43. (UQ.) 11. 29.

तायुम्—*acc.* thief. 4. 24.
 तार्क्ष्यम्—*acc.* Tārksya. 10. 28.
 तावत्—so much. 7. 31.
 तासाम्—of them. 6. 27.
 तिग्मायुधाय—*dat.* one having sharp weapons. 10. 6.
 तिग्मेपवः—one having pointed arrows. 10. 30.
 तिततुना—with a sieve. 4. 10.
 तिरः—obtained. 3. 20.
 तिरः—across. 5. 4, 5.
 तिरश्च—across. 6. 20.
 तिरोदधे—he placed across. 12. 32.
 तिर्यग्बिलः—(AV.) having side holes. 12. 38.
 तिष्ठति—he stands. 2. 3.
 तिष्ठन्—sitting. 9. 16.
 तिष्ठन्ति—(AV.) they stand. 3. 4.
 तिष्ठाः—thou standest. 8. 18.
 तिस्रः—fem. three. 8. 13.
 तीव्राः—fierce. 9. 17.
 तुग्वनि—on the place of pilgrimage. 4. 15.
 तुजये—for offspring. 12. 45.
 तुजेतुजे—at each and every gift. 6. 18.
 तुभ्यम्—for thee. 5. 11; 8. 22.
 तुरः—smart. 3. 21; rich. 12. 14.
 तुरग्यति—he hastens. 2. 28.
 तुरीपम्—seminal fluid, water. D. 6. 21.
 तुर्वणिः—quick. 6. 14.
 तुविशम्—most powerful. 6. 33.

तुविजातः—mighty. 12. 36.
 तूताव—*pf.* of √तु (to be strong), he became strong. 4. 25.
 तूतुजानः—hastening. 6. 20.
 तूतुमा—quick. 5. 25. Durga divides it as तूतुम् आ but this division is not supported by the *Padapāṭha*, Devarāja and Sāyana.
 तूयम्—quickly. 5. 2; 8. 13.
 तूयसा—quickly. 3. 20.
 तूष्णीशम्—water. 5. 16.
 तूष्णिः—quick. 7. 27.
 तूष्णम्—grass. 11. 44.
 तृतीयः—third. 4. 26; 10. 21.
 तृतीयम्—third. 7. 28.
 तृत्सवं—the Trtsus. 7. 2.
 तृपलप्रभर्मा—rushing to the attack. 5. 12.
 तृष्णजे—in hot season. 11. 15.
 तृष्वीम्—hastily. 6. 12.
 ते—thy. 1. 4, 7, 10; 2. 13, 27; 5. 8, 9, 22, 27; 6. 1, 7, 8, 12, 28, 32, 33; 7. 6, 24; 8. 3; 9. 12, 13, 40; 10. 7, 21, 24; 11. 7, 17, 24; 12. 9, 17, 41; to thee. 6. 31; 10. 43; 11. 7, 33; they. 4. 4, 6, 7, 14, 15, 16, 18; 5. 25; 6. 4, 15; 8. 19. (AV.) for thee. 11. 33. (UQ.) 2. 11; 5. 6; thy. 2. 4; 5. 12.
 ते—they two. 9. 40.
 तेन—by him. 2. 3.

तेन—with this. 5. 24; 9. 23, 41; 10. 4; 11. 41; (AB.) 12. 41.
 तेभिः—with these. 4. 15; 6. 30; 10. 24.
 तेषाम्—of those. 10. 2, 26; 11. 19.
 तेषु—in them. 5. 22.
 तोकम्—son. 12. 6. (UQ.) 3. 5.
 तोकेषु—in offsprings. 10. 7.
 तोदस्य—of the inciting god. 5. 7.
 तौरयाणः—having a speedy car. 5. 15.
 त्मना—by himself. 3. 22; 6. 21; 11. 31.
 त्मन्या—*inst. sing.* of त्मनि, by thyself. 8. 17.
 त्यम्—him. 6. 3; 7. 20; 10. 28, 36; 12. 15.
 त्याः—same. 12, 7.
 त्रयः—three. 2. 22; 3. 10; 12. 27.
 त्रायस्व—save. 1. 15.
 त्रिंशतम्—thirty. 5. 11.
 त्रिः—thrice. 3. 21; (DB.) 7. 12.
 त्रितः—Trita, abiding in three places. 9. 25.
 त्रिनाभिः—three-navelled. 4. 27.
 त्रिपदाम्—(DB.) having three verses. 7. 12.
 त्रियुगम्—three ages. 9. 28.
 त्रिशताः—three hundred. 4. 27.
 त्रिष्टुप्—(DB.) the characteristic of a Tristup. 7. 12.
 त्रिष्टुभः—(DB.) of Tristup. 7. 12.
 त्रीणि—(GB.) three. 4. 27.

त्रेधा—three fold. 7. 28; 12. 19.
 त्वः—one. 1. 8, 19; half. 3. 20.
 त्वत्—particle used in the sense
 of aggregation. 1. 9.
 त्वत्—from thee. 10. 43.
 त्वम्—thou. 1. 4; 4. 14; 6. 1, 7, 8;
 7. 2; 8. 3, 5, 8; 9. 21; 10. 9,
 40; 11. 24, 30, 34; 12. 22,
 23, 24, 25; acc. sing. one.
 20. 8, 1. (AV.) thou. 11. 30.
 त्वया—with thee. 3. 11; 10. 30.
 त्वष्टा—Tvastā. 6. 14, 21; 10. 34;
 12. 11.
 त्वष्टारम्—acc. Tvastā. 8. 14.
 त्वष्टुः—of the sun. 4. 25; 8. 15.
 त्वस्मै—for one. 1. 8, 19.
 त्वा—thee 1. 17; 3. 21; 4. 4; 5. 3,
 5, 7, 9, 14, 19; 6. 24, 30; 9.
 4, 30; 10. 33, 37, 47; 11. 5;
 (MS.) 3. 21. (UQ.) 1. 5; 7. 31.
 त्वादातम्—given by thee. 4. 4.
 त्वाम्—thee. 6. 28; 8. 18; 11. 34.
 (UQ.) 4. 19.
 त्विषितः—brilliant. 1. 17.
 त्वे—some. 1. 9.
 त्वेषप्रतीका—of bright appearance.
 10. 21.
 त्वेषम्—impetuous. 11. 8. (RVKH.)
 dreadful. 9. 29.
 दंसयः—actions. 4. 25.
 दक्षः—Daksa. 11. 23; 12. 36.
 दक्षस्य—of Daksa 11. 23.

दक्षत्—from Dakṣa. 11. 23.
 दक्षाय—(AV.) for expert. 11. 30.
 दक्षिणतः—(RVKH.) from south. 9. 5.
 दक्षिणा—reward. 1. 7.
 दक्षिणाभिः—with rewards. 1. 11.
 दत्त—give. 8. 22.
 ददमानात्—from one who holds.
 3. 16.
 ददर्श—he saw. 1. 19; 2. 8; 5. 21.
 ददातु—may he give. 6. 31; 11. 11,
 31, 33.
 ददाशः—*Sb. of* √दाश्, thou wilt
 give. 11. 24.
 ददीमहि—*inj. op. of* √दा, may we
 give. 3. 11.
 ददृशे—it is seen. 12. 27.
 ददृशे—for sight. 1. 9.
 दधन्वे—*pf. of* √धन्व् to run, he
 ran. 3. 4.
 दधात—bestow. 4. 21.
 दधातन—put. 9. 27.
 दधाति—he bestows. 5. 19; 7. 31;
 10. 21.
 दधिकाः—horse. 2. 28; 10. 31.
 दधिरे—they appointed. 6. 35.
 दधिषे—thou supportest 5. 25.
 दधिष्व—bestow. 6. 16.
 दध्यङ्—a celestial god. 12. 34.
 दनः—liberal. 6. 31.
 दन्तः—tooth. 9. 19.
 दभ्राणि—small. 3. 20.
 दमूनाः—devoted to house. 4. 5.
 दयते—he burns. 4. 17.

दयमानः—flying. 4. 17.
 दयमानाः—(KS.) protecting. 4. 17.
 दयमानाः—(MS.) partaking. 9. 43.
 दर्शत—O beautiful. 10. 2.
 दविद्योत्—3. *sing. imp. int. of* √द्युत्,
 she illumined. 11. 36.
 दवीयः—farther. 9. 13.
 दश—ten. 3. 9.
 दशकक्ष्येभ्यः—*dat.* having ten gird-
 ling circles. 3. 9.
 दशभिः—with ten. 3. 14; 7. 3.
 दशयोक्त्रेभ्यः—*dat.* having ten yoke-
 straps. 3. 9.
 दशयोजनेभ्यः—*dat.* having ten
 thongs. 3. 9.
 दशाभीशुभ्यः—*dat.* having ten reins.
 3. 9.
 दशावनिभ्यः—*dat.* having ten pro-
 tectors. 3. 9.
 दस्युम्—the fiend. 6. 26; 7. 23.
 दस्युहत्याय—for slaying the bar-
 barian. 10. 47.
 दस्योः—of the demon. 5. 9.
 दस्त्रा—du. working wonders. 6. 26.
 दाः—*Ao. Sb. of* √दा, thou hast
 given. 10. 19.
 दातम्—*p. p. of* √दा, given. 4. 4.
 =दत्तम्. It is explained as equi-
 valent to दातव्यम् by Yāska,
 Durga, and Sayana.
 दातवे—to give. 4. 15.
 दातारम्—acc. (KS.) giver 8. 20.
 दाधार—he supported. 10. 22, 23.

दानवम्—acc. giver. 10. 9.
 दानुनस्पती—lords of gift. 2. 13.
 दानून्—acc. givers, demons. 11. 21.
 दायः—patrimony. 3. 4.
 दायदः—(MS.) heir. 3. 4.
 दावने—loc. gift. 4. 18.
 दाशति—he offers. 6. 8.
 दाशुषः—of the worshipper. 12. 40.
 दाशुषे—(AV.) to the giver. 11. 11.
 दाश्वान्—liberal. 5. 7.
 दाश्वंसः—gracious. 12. 40.
 दासपत्नीः—whose master is a demon.
 2. 17.
 दिदिङ्—*pf. inv. 2. s. of* √दिश्, grant.
 11. 32.
 दिद्युत्—bright weapon. 10. 7, 21.
 दिधिषो—(KS.) O desirous of be-
 stowing. Both Yāska and
 Durga take it as *gen. sing.*
 दिधिषोः and explain, 'of the
 giver.' But the accent shows
 that it can be vocative only.
 8. 20.
 दिवः—of heaven. 7. 2; 10. 7; 11.
 15; 12. 3, 30. (RVKH.) 9. 29.
 दिवम्—acc. heaven. 6. 22; 7. 23, 24.
 दिवा—by heaven. 11. 49.
 दिवि—in sky. 2. 3; 7. 28.
 दिवि—in heaven. 7. 23, 28, 29; 9.
 41; (TS.) 7. 24.
 दिविष्टिषु—in sacred rites leading
 to heaven. 6. 22.
 दिविस्पृशम्—touching heaven. 9. 38.

दिविस्पृशि-*Loc.* touching heaven.
7. 25.
दिवेदिवे-day after day. 4. 19.
दिव्यः-divine. 7. 18.
दिव्यम्-*acc.* divine. 4. 13.
दिव्याः-divine. 2. 11.
दिव्यासः-divine. 4. 13.
दिव्ये-*loc.* divine. 8. 11.
दिशन्ता-du. pointing. 8. 12.
दीदयत्-*Sb. of* √दी (to shine), he
will shine. 10. 19.
दीदेत्-(*VS.*) he shone. 7. 24.
दीधितिभिः-with fingers. 5. 10.
दीधितिम्-*acc.* process. 3. 4.
दीधिम-we thought. 6. 8.
दीने-in shallow. 10. 12.
दीयन्-flying. 6. 7.
दीर्घप्रयुज्यम्-*acc.* long spread. 5. 2.
दीर्घम्-deep. 2. 16; 8. 22; 11. 6, 36.
दीर्घायुः-having a long life. 4. 25.
दुग्धाभिः-*inst. pl.* the milked kine.
5. 3.
दुदुहे-they milked. 11. 28.
दुन्दुभिः-drum. 9. 21.
दुन्दुभे-O drum. 9. 13.
दुरिता-*acc. pl.* difficult to cross.
7. 20; 14. 33.
दुरितानि-*acc. pl.* evils. 6. 12.
दुस्त्राय-for harsh speech. 3. 16.
दुरोणे-in the dwelling. 4. 5; 8. 5.
दुर्गाणि-*acc. pl.* difficult to tread
7. 20; 14. 33.
दुर्णामा-of evil name. 6. 12.

दुर्मतिम्-*acc. sing.* evil thought.
10. 42.
दुर्मदासः-hard-drunkards. 1. 4.
दुर्मित्रासः-bad friends. 6. 6.
दुर्वतुः-difficult to be resisted. 4. 17.
दुवस्य-worship. 10. 20.
दुष्कृतः-evil doers. 10. 11.
दुष्टरा-*acc. pl.* difficult to be sur-
pdasse. 5. 25.
दुहन्तः-milking. 2. 5.
दुहन्ता-*nom. du.* milking. 6. 26.
दुहाना-*nom. sing.* milking. 11. 29.
दुहाम्-*inv. 3. sing.* \bar{A} of √दुह, let
her yield milk. 11. 45.
दुहितुः-of the daughter. 3. 4; 4. 21.
दुहित्रे-for the daughter. 12. 11.
दुहे-they milk. 6. 32.
दृढ्यः-perverse. 5. 2, 23.
दूतः-messenger. 1. 17; 5. 1; 6.
17; 7. 26; 8. 5.
दूतस्य-of messenger. 12. 43.
दूरात्-from afar. 2. 27; 9. 13.
दूरे-at distance. 3. 11; 4. 14, 25;
11. 25.
दूरेदृशम्-seen afar. 5. 10.
दृतायोः-of the lover of sacred
rites. 10. 45.
दृढहा-strong-holds. 6. 19.
दृशीकम्-beautiful. 10. 8.
दृशे-to see. 12. 15.
देभुः-they harmed. 5. 12.
देव-O god. 11. 5. (*UQ.*) 7. 31.
देवः-god. 2. 26; 6. 8, 28, 31; 8.

5, 17; 10. 10, 34; 11. 10.
देवगोपाः-having gods as guardi-
ans. 11. 46.
देवजातस्य-*gen.* born of gods. 9. 3.
देवजुतम्-god-sped. 10. 28.
देवताः-deities. 1. 17; (*AB.*) 7. 17.
देवताता-at the divine service:
sacrifice. Yaska, Durga, and
Sāyana paraphrase it by यज्ञे.
12. 44.
देवतायै-for deity. 8. 22.
देवत्रा-to gods. 8. 6. (*KS.*) 8. 20.
देवत्वम्-divinity. 4. 11.
देवने-in play. 5. 22.
देवपत्नीः-wives of gods. 12. 46.
देवम्-*acc. sing.* god. 1. 4; 6. 4; 7.
15; 8. 2, 14; 12. 15.
देवयज्या-for the sacrifice to gods.
6. 22.
देवयन्तः-desirous of gods. 8. 18.
देवया-worship of gods. 12. 5.
देवयानात्-from the path of gods.
11. 7.
देवरम्-husband's brother. 3. 15.
देवश्रुतम्-*acc.* god-heard. 2. 12.
देवसुमतिम्-good will of the gods.
2. 11.
देवस्य-of god. 4. 19; 6. 7; 11. 11.
देवहूतयः-invokers of gods. 5. 25.
देवाः-gods. 3. 8, 20; 4. 19; 5. 6,
11, 14, 22; 6. 35; 7. 25, 29;
8. 2, 7, 21; 9. 37; 10. 47; 11.
29; 12. 33, 39, 41, 42, 43.

देवाच्या-turned towards gods. 6. 8.
देवान्-gods. 7. 16; 8. 5; 10. 10;
12. 2. (*TB.*) 3. 8.
देवानाम्-of gods. 2. 22; 5. 1; 6. 7;
8. 8, 17, 21; 10. 34; 11. 28,
32; 12. 16, 24, 39, 45.
देवापि-name of a person. 2.
11, 12.
देवाय-for god. 10. 6, 23.
देवासः-gods. 6. 14; 7. 28; 12. 30, 40.
देवि-O goddess. 11. 32, 33.
देवी-(*MS.*) two goddesses. 9.
42, 43.
देवीः-goddesses. 8. 10, 13; 12.
45. 46.
देवीम्-*acc. sing.* goddess. 11. 29.
देवेन-(*AV.*) with god. 10. 18.
देवेभ्यः-for gods. 1. 4; 7. 9; 8. 9,
10, 19; 9. 28; 11. 6.
देवेषु-in gods. 9. 38; 11. 39. (*TS.*)
6. 8.
देवैः-with gods. 9. 13; 12. 29.
देवौ-(*VS.*) two gods. 12. 37.
दैव्या-du. divine. 8. 12.
दैव्येन-by divine. 5. 14; 8. 18.
दोषा-during night. 3. 15. (*UQ.*)
4. 17.
दोहत्-*Sb. of* √दुह, he will milk.
11. 43.
धाम-sky. 3. 20; 9. 13; 10. 22,
23, 27, 32; 12. 23. (*UQ.*) 7. 23.
धावा-heaven. 2. 20; 9. 38.
धावापृथिवी-heaven and earth. 5.

3; 8. 14; 12. 16.
 द्युभिः—with days. 6. 1.
 द्युमत्तमम्—brightest. 9. 21.
 द्युमान्—illustrious. 6. 19.
 द्युन्नम्—fame or food. 5. 5.
 द्यौः—sky. 1. 15; 4. 21, 23; 12. 17.
 द्रप्सम्—drop. 5. 14.
 द्रविणसः—nom. pl. priests. 8. 2.
 Ab. sing. cup of soma. 8. 2.
 द्रविणा—acc. pl. wealth. 8. 18.
 द्रविणोदः—giver of wealth or strength. 8. 3.
 द्रविणोदाः—giver of wealth or strength 8. 2.
 द्रविणोदाम्—giver of wealth or strength. 8. 2.
 द्रविणोदसः—descendants of the giver of wealth or strength. 8. 2.
 द्रुघणम्—wooden-mace. 9. 24.
 द्रुपदे—having wooden feet. 4. 15.
 द्रुद्येत—one should be hostile. 2. 4.
 द्रुणानः—running. 6. 12.
 द्रोः—of the wooden vessel. 4. 19.
 द्रोणाहावम्—wooden chariot. 5. 26.
 द्वा—two. 2. 22; 3. 10; 12. 10.
 द्वादश—twelve. 4. 27.
 द्वादशारम्—twelve spoked one. 4. 27.
 द्वाभ्याम्—with two. 7. 6.
 द्वारः—doors. 8. 10.
 द्विता—two-fold. 5. 3.
 द्वितीयः—second. 1. 15.
 द्विपदी—biped. 11. 40.

द्विपदे—for the biped. 12. 13.
 द्विवर्हाः—doubly great. 6. 17.
 द्विषते—to the foe. 10. 40.
 द्वेषः—enimty. 6. 7, 11.
 द्वेषसि—(MS.) defects. 9. 42.
 दत्त—bestow. 6. 7; 12. 42.
 दत्तम्—bear. 6. 11.
 दत्तात्—bestow. 8. 18.
 धनानाम्—of riches. 3. 5; 6. 22.
 धनुः—bow. 6. 33; 9. 17.
 धन्व—desert. 5. 3; space. 5. 5.
 धन्वना—with bow. 9. 17.
 धमनीनाम्—of vessels. 6. 24.
 धमन्तीः—blowing. 6. 2.
 धरुणेषु—in waters. D. 12. 32.
 धर्ता—supporter. 12. 30.
 धर्मणि—in the law. 11. 12.
 धर्मणे—for support. 7. 25.
 धर्मतः—according to law. 3. 4.
 धर्माणम्—holder. 9. 25.
 धर्माणि—ordinances. 12. 41.
 धाः—(TS.) place. 4. 17.
 धात्—he may put. 10. 45.
 धातः—of Dhātā. 11. 12.
 धाता—creator. 10. 26; 11. 11.
 धानाः—grains. 5. 12.
 धाम—place. 7. 2.
 धामच्छत्—(TS.) cloud. 7. 24.
 धामभिः—with names. 5. 2. (RVKH.)
 with places. 9. 29.
 धामहे—we may support. 12. 6.
 धामानि—places. 9. 28.

धायि—it has been put. 6. 15, 22.
 धारय—hold. 10. 40.
 धारयन्—they supported. 8. 2.
 धारया—with stream. 11. 3.
 धाराः—streams. 7. 17; 10. 9.
 धियः—devotions. 11. 27.
 धियम्—thought. 12. 34.
 धियं धाः—meditative. 8. 7.
 धियं धियम्—every thought. 12. 18.
 धियावसुः—rich in devotion. 11. 26.
 धीतिः—contemplation. 10. 41.
 धीतिभिः—with hymns. 2. 24; with actions. 11. 16.
 धीभिः—with prayers. 8. 6; with actions. 12. 30.
 धीमहि—(AV.) we meditate. 11. 11.
 धीरः—wise. 3. 12.
 धीराः—wise. 4. 10; 12. 32.
 धुक्व—milk. 10. 16.
 धुनिः—shaker. 5. 12.
 धुनिम्—cloud. 10. 32.
 धुरः—car-poles. 3. 9.
 धूमकेतुः—having a banner of smoke. 6. 4.
 धृष्टवः—bold heroes. 12. 7.
 धृष्टो—O strong one. 8. 3.
 धेनुः—cow. 10. 16; 11. 29; atmospheric deity. 11. 42.
 धेनुम्—acc. cow. 6. 29; divine female. 11. 43.
 धेने—milk-beverage. 6. 17.
 धेहि—bestow. 5. 5.
 ध्यायेत्—one should meditate. 8. 22.

ध्राजिः—sweep. 12. 27.
 ध्वंसनौ—loc. destruction 2. 9. cloud. (Durga.)
 ध्वान्तम्—covered with darkness. 4. 3.
 नंसन्ते—Sb. they bend down. 4. 15.
 नः—us; our. 1. 6, 7, 10; 3. 20, 21; 4. 4, 5, 7, 15, 19, 21; 5. 16, 17, 22. 23; 6. 17, 20, 21, 22, 27, 32; 7. 2, 20; 8. 6, 13; 9. 3, 5, 27, 32, 38; 10. 6, 7, 15, 17, 24, 40, 43, 45; 11. 7, 14, 18, 19, 26, 29, 30-33, 43, 46, 49; 12. 18, 29, 33, 39, 43-45.
 न—like. 3. 16; 10. 4, 12, 21, 29, 39, 42; 11. 14, 15, 30.
 नक्तम्—at night. 7. 27.
 नक्तदाभम्—one who strikes the approaching opponent or who strikes having approached the opponent. 6. 3.
 नक्तन्तः—accomplishing. 7. 30.
 नक्तन्ते—they obtain. 10. 21.
 नदस्य—of the seer. 5. 2.
 नदीनाम्—of rivers. 2. 26; 4. 17; 5. 1; 6. 7; 10. 44.
 नदीभिः—with rivers. 11. 49.
 नद्यः—rivers. 10. 47.
 नना—mother, daughter. 6. 6.
 ननाश—she disappeared. 12. 11.
 नपात्—offspring. 10. 19.
 नप्तृभिः—with grandsons. 1. 16.

नप्यम्—state of a grand child.
3. 4.
नभन्ताम्—let them be killed. 5.
23; 10. 5.
नमः—salutations. 3. 20.
नमन्ताम्—let them bow. 8. 22.
नमसा—with obeisance. 4. 19.
नयति—he leads. 9. 16.
नयन्ति—they lead. 4. 14. (TS.)
7. 24.
नरः—men. 1. 10; 5. 10; 9. 19;
10. 30.
नरकम्—hell. 1. 11.
नरा—*dual*. two men. 5. 1, 24.
नराशंसस्य—of Narasāmsa. 8. 7.
नर्यः—hero. 11. 36.
नवः—new. 11. 6.
नवगाः—of nine gaits. 11. 19.
नवपदी—nine-footed. 11. 40.
नवम्—(MS.) new. 9. 43.
नवे—newly-wrought. 4. 15.
नवेन—(MS.) with the new. 4. 17;
9. 43.
नव्यः—new 3. 3.
नव्यम्—new. 6. 9, 23.
नश्यति—perishes. 3. 15.
नश्यसि—thou disappearest. 9. 30.
नसन्त—*inj.* of √नस् to obtain or
to bend, let them be united.
7. 17.
नहि—not. 3. 3; 4. 27.
नाकम्—heaven. 12. 13, 41. (UQ.)
1. 18; happiness. 2. 14.

नाधमानाः—imploing. 4. 3.
नानाधियः—planning variously. 6. 6.
नाभाकस्य—of the seer Nābhaka.
10. 5.
नाभानः—brilliant. 6. 21.
नाभिः—navel. 4. 21.
नाभ्याः—(TS.) with umbilicus. 4. 21.
नाम—name. 5. 9.
नामभिः—with names. 12. 3.
नारिषु—in women. 11. 38.
नावम्—*acc.* boat. 5. 23, 25; 9. 4.
नावा—with a boat. 7. 20; 14. 33.
नासत्या—O Asvins. 6. 7, 13.
निगदेन—by recitation. 1. 18.
नि चकार—made low. 2. 9.
निचार्य—having observed. 5. 21.
निचुगुणः—soma. 5. 18. (VS.) last
sacrificial ablution, ocean.
5. 18.
निर्यम्—concealment. 2. 16.
नित्यस्य—of eternal. 3. 2.
निदः—of the scoffer. 10. 42.
निदधानि—*Sb.* from. √धा with नि, I
will place. 1. 4.
नि दधे—he put down. 12. 19.
निदहाति—he will consume. 7. 20;
14. 33.
निधया—with a net. 4. 3.
निधानम्—receptacle. 3. 6.
निधिपाय—*dat.* protector of treasure.
2. 4.
नि नंसं—*Ao. Sb.* of √नम् with नि,
I have bent. 2. 27.

निनद्धः—slung. 9. 14.
निन्दन्ति—they revile. 3. 10.
निन्यथुः—you led. 6. 36.
निपातु—let her protect. 11. 46.
नियता—well-strung. 2. 6.
नियानम्—course. 7. 24.
नियुत्वान्—one having yoked team.
5. 28.
नियूय—(KS.) having fastened. 8.
19, 20.
निरजे—to drive. 6. 2.
निरामय—(AV.) make happy. 10. 18.
निराविध्यत्—he pierced. 6. 34.
नि रिणीते—*pr.* of √रि, with नि, she
manifests. 3. 5.
निरुद्धाः—stopped. 2. 17.
निर्ऋतिम्—*acc.* earth. 2. 8.
निर्ऋत्या—for goddess of death. 1. 17.
निर्ऋत्या—from or of goddess of
death. 1. 17.
निर्जघान—(KB.) he smote down.
12. 14.
निर्जैभार—he drew out. 10. 12.
निर्णिजः—washed. 5. 19.
निर्दह—burn. 9. 33.
नि वर्तताम्—may it turn. 12. 39.
निवर्तनम्—return. 4. 14.
नि वृणक्ति—thou forcest down. 5. 16.
निवेशनी—providing a resting place.
9. 32.
नि शिञ्जथत्—*Ao. red.* of √रन्थ, he
pierced down. 11. 47.
निश्रुंभाः—proceeding firmly. 6. 4.

निषत्ते—seated. 6. 15.
निषसाद—she sat down. 11. 28.
निषीदन्—*inj.* from √सद् to sit with
नि, they sat. 2. 11; 7. 31.
निष्कृण्वानाः—making ready. 12. 7.
निष्कृतम्—meeting place. 12. 7.
निष्कृन्नासः—without garments. 1. 10
without pieces of bread, if
it is connected with the
Panjabi *tukkar*.
निष्पपी—libidinous. 5. 16.
निष्वाळ—irresistible. 3. 10.
निहितम्—placed. 2. 16; 12. 38.
निहिता—placed. 4. 10.
निहितासः—placed. 3. 20.
नीचायमानम्—swooping downwards
4. 24.
नीचीनवारम्—opening downwards.
10. 4.
नु—like 1. 4.
नूचित्—formerly. 4. 17; old and
new. 10. 3.
नूतनैः—by the new ones. 7. 16.
नूनम्—expletive. 1. 7.
नृणाम्—of men. 6. 1.
नृपते—O lord of men. 6. 1.
नृपाणम्—drink (in the form of)
men. 5. 26.
नृभिः—by men. 5. 6.
नृम्णम्—manly power. 11. 9.
नृम्णस्य—of manly power. 10. 10.
नेत्—lest. 1. 11.
नेदीयः—nearer. 5. 28.

नेमे-(MS.) half. 3. 20.
 नेष्ट्रात्-from the *nestra* vessel 8. 3.
 नैचाशाखम्-of the low-branch. 6. 33.
 नोधा-singer. 4. 16.
 नौ-of us 7. 30.
 न्यक्रन्दयन्-thundering. 9. 23.
 न्यक्रन्दीत्-it has cried violently.
 9. 4.
 न्यधायि-it has been put. 6. 28.
 न्यविशन्त-they entered. 5. 25.
 न्याविध्यत्-he cleft. 6. 19.
 न्या सदताम्-may they sit down.
 8. 11.
 पक्कम्-ripe. 5. 3, 28; 6. 34.
 पचतः-cooked. D. 6. 16.
 पचता-cooked. D., *sing. du. and.*
pl. according to the context.
 6. 16. (MS.) 6. 16.
 पचति-he cooks. 7. 28.
 पञ्जहोषिणा-gods of many sacrifices.
 5. 22.
 पञ्च-five. 10. 29, 31.
 पञ्चजनाः-five ribs. 3. 8; 4. 23.
 पञ्चर्तवः-(AB.) five seasons. 4. 27.
 पञ्चारे-five-spoked. 4. 27.
 पङ्क्तिः-with draughts. 5. 3.
 पणिना-by a merchant. 2. 17.
 पणीन्-merchants. 6. 26.
 पतति-it flies. 2. 5; 9. 19.
 पतन्नि-flying bird. 5. 3.
 पतन्ती-flying. 11. 36.
 पतयः-masters. 3. 2; 10. 16, 43.

पताम-Sb. of √पत्, we may fall.
 1. 11.
 पतिः-husband. 4. 25; 10. 21, 23;
 11. 38.
 पतिना-with the lord. 10. 15.
 पतिभ्यः-for husband. 8. 10.
 पतिम्-husband. 4. 20.
 पते-O lord. 10. 16.
 पत्नी-wives. 12. 45.
 पत्नीवन्तः-having wives. 5. 18.
 पत्या-with husband. 3. 21.
 पत्ये-for the husband. 1. 19; 3. 5,
 12. 8.
 पथः-paths. 3. 2; 6. 2; 8. 6; 12. 43.
 पथस्वयः-of every path. 12. 18.
 पथा-along the path. 5. 21; 12. 28
 पथाम्-of the paths. 2. 28.
 पथिभी-(KS.) along paths. 8. 19.
 पदः-foot. 9. 7.
 पदम्-foot. 2. 7; 4. 19; 12. 19.
 पदा-with foot. 5. 17.
 पदिम्-bird. 5. 19.
 पद्वते-for the footed. 1. 17.
 पनायत-admire. 9. 16.
 पन्थाम्-path. 10. 20; 11. 7.
 पपिवान्-has drunk. 11. 4.
 पपिवांसः-(VS.) having drunk.
 12. 42.
 पपिरे-*pf.* of √पा (to drink), they
 drank. 10. 13.
 पपुरि-liberal. 5. 24.
 पप्रथे-spread. 6. 7.
 पयः-water. 9. 41; milk. 10. 16;

11. 45.
 पयते-it swells. 11. 42.
 पयसः-of milk. 4. 19.
 पयसा-with water. 9. 39.
 पयस्वती-rich in water. 5. 2.
 पयसि-waters. 11. 25, 28.
 पयोभिः-with milk. 11. 42.
 परः-beyond. 1. 17; 10. 26; higher.
 7. 30.
 परम्-higher. 2. 3; away. 11. 7.
 परमः-supreme. 10. 26.
 परमम्-highest. 2. 7; 11. 28.
 परमस्याम्-in the highest. 12. 31.
 परमे-in the highest. 11. 40.
 पराके-far. 5. 9.
 पराचै-away. 11. 25.
 परा-others. 5. 16.
 परा मृश-touch. 3. 20.
 परावतः-from afar. 7. 26; 11. 48.
 पराशरः-destroyer; Vasistha; Indra.
 6. 30.
 परासः-highest. 11. 18.
 परास्यन्ति-MS.) they throw away.
 3. 4.
 परि आसते-they sit round. 12. 32.
 परि ख्यन्-they may look over. 9. 3.
 परि गधिता-mix all around. 5. 15.
 परि गात्-Sb. of √गा with परि, may
 it go round. 6. 4.
 परिचक्ष्यम्-obscure. 5. 8.
 परि जज्ञिरे-they were born forth.
 11. 17.
 परितक्म्या-night. 11. 25.

परि ददत्-inj. of √दा (to give) with
 परि, may he entrust. 7. 9.
 परिद्वेषः-of hateful foe. 5. 22.
 परिधिम्-enclosure. 2. 26.
 परिपतिम्-overlord. 12. 18.
 परि पातु-let it protect from all
 sides. 9. 15.
 परि बभूव-he encompassed. 10. 43.
 परिबाधमानः-preventing. 9. 15.
 परि आयातम्-you two come round.
 3. 20; 12. 31.
 परिवर्तमाने-rolling. 4. 27.
 परिवीतः-well covered. 2. 8.
 परि वृणक्तु-let it pass over. 10. 7.
 परिषद्यम्-is to be avoided. 3. 2.
 परिष्वजाना-embracing. 9. 18.
 परि ष्वजाते-he will embrace. 6.
 28; 11. 34.
 परि स्रव-flow forth. 6. 6; 9. 2.
 परुषे-brilliant. 2. 6.
 परुष्या-with Parusnī. 9. 26.
 परेषिवांसम्-who has departed.
 10. 20.
 परेहि-depart. 6. 12; 9. 33; 11. 7.
 परोक्षेण-(SB.) indirectly. 9. 20.
 पर्जन्यः-cloud. 10. 11.
 पर्जन्यजिन्विताम्-cloud-impelled. 9. 6.
 पर्जन्या-clouds. 6. 22; 7. 23.
 पर्यपश्यत्-he saw all around. 10. 12.
 पर्यभूषत्-he superseded. 10. 10.
 पर्याया-formulas. 1. 9.
 पर्यावर्तते-(TS.) he turns round.
 7. 24.

पर्युद्यमाना-pt. of √उद्, being married. D., suffering pain 12. 11.
 पर्येति-it encompasses. 9. 15.
 पर्व-joint. 6. 20.
 पर्वतम्-mountain, cloud. 10. 9.
 पर्वताः-mountains. 9. 9.
 पर्वतानाम्-of mountains. 9. 39; 11. 37.
 पर्वतेष्टाम्-seated on a mountain. 6. 3.
 पर्शवः-bricks 4. 6.
 पर्षद्-assembly. 7. 20; 14. 33.
 पर्षन्-conducting. 6. 20.
 पर्षान्-sheaves. 3. 10.
 पलितस्य-benevolent. 4. 26.
 पवते-it becomes pure. 7. 2.
 पवस्व-be pure. 11. 3.
 पवित्रम्-pure. 5. 6.
 पवित्रवन्तः-having a purifying instrument. 12. 32.
 पवित्रेण-(SV.) with stanza. 5. 6.
 पवीरवान्-having a weapon furnished with javelins. 12. 30.
 पव्या-with the rim of the wheel. 5. 5.
 पशवः-animals. 11. 29. (UQ.) 7. 19; 8. 22.
 पशु-beast. 4. 14.
 पशुः-(AB.) beast. 12. 41.
 पशुमत-having animals. 4. 24.
 पशून्-cattle. 7. 19.
 पश्चात्-from behind. 9. 5, 16.
 पश्य-look. 9. 24.

पश्यत्-*inj.* of √पश्य (to see), he saw. 5. 1.
 पश्यन्-seeing. 1. 19; 5. 4; 12. 23.
 पश्यन्तः-seeing. 3. 20.
 पश्यसि-thou seest. 12. 22, 23, 24, 25.
 पौसुरे-in the atmosphere. 12. 19.
 पाकम्-immature. 3. 12.
 पाकस्थामा-of ripe wisdom. 5. 15.
 पाकेन-with pure. 10. 46.
 पाजः-strength. 6. 12, 13.
 पाञ्चजन्यया-having five tribes. 3. 8.
 पातम्-drink. 4. 19.
 पातवे-to drink. 11. 3.
 पात्रा-nom. pl. earthen jars. 3. 20.
 पाथः-atmosphere, water, food. 6. 7; 8. 17.
 पादम्-(AV.) foot. 12. 29.
 पादुः-foot 5. 19.
 पादेन-(DB.) with verse. 7. 12.
 पान्तम्-to be drunk. 7. 25.
 पापासः-sinful. 6. 25.
 पारम्-across 6. 20.
 पारयन्ती-leading to salvation. 9. 18.
 पारयिष्यन्वः-means of salvation. 6. 3.
 पारावतघ्नीम्-*acc.* one who sweeps what is far and near. 2. 24.
 पार्थिवम्-(RVKH.) terrestrial. 9. 29.
 पार्थिवासः-terrestrial. 12. 45.
 पार्श्वतः-(VS.) by sides. 4. 3.
 पावक-O pure. 12. 22, 23, 24, 25.
 पावकशोचिषम्-of pure flame. 4. 14.

पावका-pure. 11. 26.
 पावीरवी-daughter of lightning, or the atmospheric speech. 12. 30.
 पाहि-drink. 10. 2.
 पितरः-manes. 11. 18, 19.
 पितरम्-father. 2. 4.
 पिता-father. 3. 4; 4. 21, 23; 5. 21, 24; 6. 15; 9. 14; 12. 29, 32, 34.
 पितुः-(RVKH.) of father. 9. 29.
 पितुम्-food. 9. 25.
 पितुमत्-having food. 4. 24.
 पितुमतीम्-rich in food. 6. 36.
 पितृणाम्-of manes. 10. 5; 11. 33.
 पितृभ्यः-to manes. 1. 4; 7. 9.
 पित्रा-with father. 7. 31.
 पित्र्यस्य-of paternal. 4. 7.
 पित्रे-*loc.* draught. 3. 20.
 पिनाकम्-(VS.) trident. 5. 22.
 पिनाकहस्तः-(VS.) holding a trident. 3. 21; 5. 22.
 पिन्वतम्-fatten. 6. 29.
 पिपति-*he* fills. 5. 24.
 पिब-drink. 4. 8; 7. 6; 8. 2, 3; 11. 44.
 पिबत्-*inj.* of √पा (to drink), he drank. 5. 11.
 पिबतम्-you two drink. 12. 31.
 पिबतु-let him drink. 8. 2.
 पिबन्ति-they drink. 5. 11.
 पिषारुम्-who derides gods. 4. 25.
 पिष्टतमया-(KS.) with most beauti-

ful. 8. 20.
 पीतये-to drink. 12. 4.
 पीप्याना-nursing. 2. 27.
 पीयति-reviles. 3. 20.
 पुंसः-to men. 3. 5.
 पुत्रः-son. 4. 23; 8. 2; 9. 14; 12. 3.
 पुत्रनामा-(SB.) having the name of a son. 3. 4.
 पुत्रम्-son. 3. 20; 9. 40; 12. 14.
 पुत्राणाम्-of sons. 3. 4.
 पुत्रैः-with sons. 1. 16.
 पुनः-again. 3. 3; 4. 11, 15, 16, 19; 10. 18; 11. 5; 12. 28.
 पुनते-(SV.) he purifies. 5. 6.
 पुनन्तः-winnowing. 4. 10.
 पुनन्तु-let them purify. 5. 6.
 पुनातु-let him purify. 5. 6.
 पुनानः-purifying. 6. 28.
 पुपुष्वान्-increasing. 1. 8.
 पुपोष-he nourished. 10. 34.
 पुमान्-man. 9. 15; (MS.) 3. 4.
 पुमांसम्-hero. 9. 15; (MS.) man. 3. 4.
 पुरः-in front. 9. 16.
 पुरन्धिः-bountiful. 11. 2.
 पुरन्धिम्-very wise. 6. 13, 17.
 पुरन्ध्या-with praise. 12. 30.
 पुरस्तात्-(RVKH.) before. 9. 5.
 पुरा-formerly. 3. 15; 4. 17; 6. 2, 27; 9. 28.
 पुराणान्-old ones. 12. 29.
 पुराणेन-(MS.) with old. 9. 43.
 पुरीषम्-vapour. 2. 22.

पुरु-very. 5. 7; 6. 21.
 पुरुत्रा-every where. 9. 13.
 पुरुषा-in many ways. 10. 34.
 पुरुप्रियः-widely loved. 5. 2.
 पुरुथः-having many chariots.
 11. 23.
 पुरुवर्षसम्-of many forms. 11. 21.
 पुरुषम्-fragrant exhalation. 8. 22.
 पुरुषादः-eaters of men (arrows).
 2. 6.
 पुरुषेण-by the supreme being.
 2. 3.
 पुरुहूत-O widely-invoked. 1. 4;
 5. 24.
 पुरुहूतम्-widely-invoked, water.
 6. 2.
 पुरुरवः-O Pururavas. 10. 47.
 पुरोगाः-leader. 8. 21.
 पुरोळा-rice-oblation. 6. 16.
 पुरोळाशम्-oblation. 4. 19.
 पुरोहितः-priest. 2. 12.
 पुरोहितम्-placed foremost. 7. 15.
 पुरुकामः-having many desires.
 6. 4.
 पुष्करिणी-lake with lotus-beds. 7. 3.
 पुष्करे-in lotus-bed. 5. 14.
 पुष्टे:-of the growth. 11. 49.
 पूरवः-supplicating men. 7. 23.
 पूर्णम्-full. 2. 3.
 पूर्धि-fill. 4. 3.
 पूर्वः-former. 12. 5.
 पूर्वथा-as before. 3. 16; 12. 34.
 पूर्वपीतये-to drink first. 10. 37.

पूर्वम्-(MS.) old. 4. 17; 9. 43.
 पूर्वहूतौ-at the first invocation.
 5. 28.
 पूर्वा-former. 3. 22; 9. 28; (AB.)
 11. 29, 31.
 पूर्वीः-earlier. 10. 41.
 पूर्वे-before. 7. 7; 12. 7, 41.
 पूर्वभिः-by former. 7. 16.
 पूषणम्-Pūṣan. 6. 4.
 पूषन्-O Pūṣan. 12. 17.
 पूषा-Pūṣan. 5. 28; 6. 6, 31; 7. 9,
 12. 18.
 पृच्छसि-thou seekest. 9. 30.
 पृणत-fill. 3. 20.
 पृणन्ति-they fill. 1. 17.
 पृतनाः-battles. 9. 14.
 पृतनाजम्-unconquered in battle.
 10. 28.
 पृतनाज्येषु-in battles. 9. 24.
 पृतनासु-in battles. 5. 2.
 पृथक्-separate. 5. 25.
 पृथिवि-O earth. 9. 32; 11. 37.
 पृथिवी-earth. 3. 21; 4. 21; 7. 24;
 9. 38; 12. 33.
 पृथिवीम्-earth. 1. 4; 2. 22; 7. 23;
 9. 13; 10. 22, 23, 27, 32.
 पृथिव्याः-of and from earth. 6. 17;
 7. 2; 8. 9.
 पृथिव्याम्-on earth. 12. 31.
 पृथु-broad. 12. 23.
 पृथुजयाः-agile. 5. 9.
 पृथुदुके-having broad hips. 11. 32.
 पृथ्वीम्-broad. 6. 12.

पृष्ठः-(VS.) surface. 7. 23.
 पृष्ठे-on the back. 9. 14.
 पृष्ठयामयी-suffering from bent-
 back. 5. 21.
 पृश्निगर्भाः-they who are in the
 womb of the variegated one,
 i. e. waters in a cloud.
 10. 39.
 पेत्यौ-clouds. 12. 2.
 पोषम्-store. 1. 8.
 पोषयिषु-O nourisher. 10. 15.
 पोषाय-for prosperity. 6. 21.
 पौंस्ये-in battle, atmosphere,
 strength. D. 6. 14.
 पौंस्येभिः-with powerful. 6. 7.
 पौर्णमासी-(AB.) day of full moon
 11. 29.
 प्र अतिरत्-Ao. of √तृ with प्र, has
 widened. 6. 16.
 प्र अर्चं-do thou worship. 11. 9.
 प्र अर्चत-do you worship. 4. 24.
 प्र अवादिषुः-they have uttered forth.
 9. 6.
 प्र असृजत्-Inf. from √सृज् (to emit)
 with प्र, created. 1. 7.
 प्र अस्तु-let him be. 2. 13.
 प्र अस्थुः-Ao. of √स्था with प्र, they
 have stood forth. 6. 10.
 प्र आनत्-she has attained. 11. 25.
 प्रकलवित्-trader. 6. 6.
 प्रकेतः-illumination. 2. 19.
 प्र गायत-sing forth. 7. 2.
 प्र चेतयति-she causes to know.

11. 27.
 प्रचेतसः-sagacious. 9. 20.
 प्रचेताः-sagacious. 8. 5.
 प्र चोदयन्-stimulating. 6. 7.
 प्र चोदयन्ता-impelling. 8. 12.
 प्र च्यावयतु-he may cause to move
 forth. 7. 9.
 प्रजवः-great speed. 11. 20.
 प्र जवेते-they two hasten forth.
 9. 39.
 प्रजाः-mankind. 10. 34.
 प्रजानन्-knowing well. 7. 27.
 प्रजापतये-(AB.) for Prajāpati. 12. 8.
 प्रजापते-O lord of creatures. 10. 43.
 प्रजाम्-offspring. 11. 7, 32.
 प्रजावती-having offspring. 5. 2.
 प्रजावता-rich in offspring. 11. 24.
 प्र जिनोषि-thou impellest forth.
 11. 37.
 प्रतद्वसू-who have obtained wealth.
 6. 21.
 प्रतरणः-promoter. 9. 12.
 प्र तारिषः-(AB.) prolong. 11. 30.
 प्र तारिषत्-Sb. of √तृ, he will pro-
 long. 10. 35.
 प्र तारीः-inj. of √तृ (to cross) with
 प्र, prolong. 4. 7.
 प्रति-every. 6. 8; towards. 8. 15;
 10. 36.
 प्रति अग्रभीष्टम्-(VS.) they two have
 seized. 6. 16.
 प्रति औहत्-concealed. 2. 9.
 प्रति गृणीहि-sing in answer. 4. 16

प्रति जागर-I kept watch. 10. 33.
 प्रति दुहीयत्-*op. from* √दुह् (to milk),
 may he milk from all sides.
 1. 7.
 प्रतिधा-draught. 5. 11.
 प्रतिधीयमानम्-being directed. 11. 8.
 प्रतिमानानि-counter measures. 5.
 12; 11. 21.
 प्रति मुञ्चते-he puts on. 12. 13.
 प्रति यन्ति-they stride forth. 12. 7.
 प्र तिरत-she prolongs. 11. 36.
 प्र तिरते-it prolongs. 11. 6.
 प्र तिरन्तु-let them prolong. 12. 39.
 प्रतिलोभयन्ती-infatuating 9. 33.
 प्रति शृणोहि-mix. 4. 19; shatter
 down. 6. 3.
 प्रति हन्मि-I thrash. 3. 10.
 प्रति हर्यते-it longs for. 11. 15.
 प्रतिहिता:- (VS.) placed. 12. 37.
 प्रतीकम्-appearance. 7. 31.
 प्रतीची-turning towards. 3. 5;
 8. 15.
 प्रलः-ancient. 12. 32.
 प्रलथा-like ancient. 3. 16.
 प्रत्यङ्-before. 12. 24.
 प्रत्यङ्च्-against. 5. 3.
 प्रथमः-first. 10. 10.
 प्रथमम्-first. 3. 8.
 प्रथमा-foremost. 8. 12.
 प्रथमाः-first. 2. 22; 5. 25.
 प्रथमानि-first. 12. 41.
 प्रथस्-spread. 1. 15.
 प्रदक्षिणत-(KS.) moving from left

to right. 8. 19.
 प्रदिवः-from days of yore. 4. 8;
 6. 17; 8. 19.
 प्रदिशः-quarters. 8. 22; 9. 17;
 11. 41.
 प्रदिशा-with injunction. 8. 9, 12.
 प्रदिशि-in the eastern direction.
 8. 21.
 प्रघने-in battle. 9. 23.
 प्रघयः-fellies. 4. 27.
 प्र पतान्-Sb. from √पत्, they fly
 forth. 2. 6.
 प्र पतेत्-he may fly forth. 7. 3.
 प्रपथे-in the distant space. 11. 46.
 प्रपिथे-near. 3. 20.
 प्र पिबन्ति-they drink forth. 11. 5.
 प्रबुवाणः-proclaiming. 9. 4.
 प्र भर-hurl. 6. 20.
 प्र भरे-I bear forth. 9. 10.
 प्रभृत्यस्य-of the prepared. 11. 49.
 प्रमगन्दस्य-of the usurer. 6. 32.
 प्रमायुकः-negligent. 3. 5.
 प्रमृषे-for not heeding 4. 14.
 प्रयती-with gift. 6. 9.
 प्र यन्धि-extend. 6. 7.
 प्रयस्वान्-having food. 2. 13.
 प्रयाजाः-preliminary oblations.
 8. 22.
 प्रयाजान्-preliminary oblations.
 8. 22.
 प्रवक्ष्यामः-we will proclaim. 9. 3.
 प्रवतः-heavenly heights. 10. 20.
 प्रवस्वति-O abounding in high-

lands. 11. 37.
 प्र वदन्तु-let them speak forth. 9. 9.
 प्र वदाम-let us speak forth. 9. 9.
 प्र ववचे-*pf. of* √वच्, thou didst
 declare. 5. 8.
 प्रवातेजाः-growing in windy places.
 9. 8.
 प्र वावृजे-*pf. A of* √वृज् (to twist)
 with प्र, he twisted. 5. 28.
 प्र वोचः-(KS.) do thou proclaim.
 8. 20.
 प्र वोचम्-I shall proclaim. 7. 2, 3,
 23; 11. 43.
 प्र वोचेयम्-may I proclaim. 10. 42.
 प्र शंसामि-I will sing forth. 5. 9.
 प्रशस्तम्-glorious. 5. 10.
 प्रशस्तिभिः-with panegyrics. 10. 5.
 प्रसवे-at the stimulation. 2. 26.
 प्र ससर्ज-he sent forth. 10. 4.
 प्र साक्षते-he overpowers. 11. 21.
 प्रसितिम्-net. 6. 12.
 प्र सीषधाति-Ao. Red. Sb. of √साध्,
 with प्र, he will have accom-
 plished. 12. 18.
 प्रसूतः-flung. 9. 14.
 प्रसूता-produced. 2. 5, 19; dis-
 charged. 9. 19.
 प्रस्कण्वस्य-of Praskanya. 3. 17.
 प्रस्थितस्य-set forth. 7. 6.
 प्रस्थिता-prescribed. 6. 16.
 प्र हराम-we thrust. 3. 21.
 प्र हिनोत-impel. 7. 20.
 प्र हूयसे-thou art proclaimed. 3.

10; 10. 36.
 प्रा-onwards. 9. 30.
 प्राचीनम्-in the eastern direction.
 8. 9, 12.
 प्राचीम्-extended. 11. 11.
 प्राणाः-vital breaths. 8. 22.
 प्राणैः-with vital breaths. 10. 8.
 प्रातः-in the morning. 7. 27; 12. 5.
 प्रातरिव-coming at dawn. 5. 19.
 प्रातर्जितम्-early-conquering. 12. 14.
 प्रातर्युजा-the two, who yoke early.
 12. 4.
 प्रापश्यन्-they beheld. 7. 29.
 प्रायच्छत्-(AB.) he gave in marri-
 age. 12. 8.
 प्रायन्-they went forth. 5. 25.
 प्राचत-do you worship. 4. 24.
 प्रावन्-*imf. of* √अव् with प्र, they
 protected. 6. 2.
 प्रावन्तु-let them befriend. 12. 45.
 प्रावेपाः-sprung from the waving
 trees. 9. 8.
 प्राशित्रम्-(KB.) name of a person.
 12. 14.
 प्रासावीत्-Ao. of √सू (to generate),
 with प्र, he has generated.
 12. 13.
 प्राहवे-Ao. of √हृ with प्र, I have
 invoked. 2. 25.
 प्रियम्-dear. 9. 18; 11. 39; 12. 9.
 प्रियमेधवत्-like Priyamedha. 3. 17.
 प्रियमेधाः-fond of sacrifices. 4. 3.
 प्रियाणि-pleasant things. 4. 16.

प्रीणीत-refresh. 5. 26.
 प्रोहाणि-let me pour out. 1. 15.
 पूवस्य-float. 9. 7.
 बकुलेण-with lightning, or flood
 of water. 6. 26.
 बज्रबाहुः-thunderbolt-armed. 2. 26.
 बद्-true. 11. 37.
 बतः-alas! weakling. 6. 28.
 बद्धः-bound. 2. 28.
 बद्धम्-bound. 10. 32.
 बद्धान्-bound. 4. 3.
 बद्धधानान्-(acc. pl. of pr. pt. of
 √bādh.) knocking against
 each other. 10. 9.
 बधिरा-deaf. 10. 41.
 बधैः-with slaughter. 10. 42.
 बन्धुः-kinsman. 4. 21; 6. 7.
 बप्सता-pt. of √भस् (to devour),
 devouring. 9. 36.
 बप्सती-devouring. 6. 4.
 बन्धाम्-let them eat. 5. 12.
 बभूथ-thou becomest. 5. 8.
 बभूवुः-they became. 1. 9. (AV.)
 12.38.
 बभूवुषी-becoming. 11. 40.
 बभ्रिः-supporter. 6. 17.
 बभ्रुः-tawny. 12. 40.
 बभ्रू-tawny. 4. 15.
 बभ्रूणाम्-of the tawny ones. 9. 28.
 बर्हणा-strongly. 6. 18.
 बर्हिः-grass. 5. 28; 6. 14; 7. 20; 8.
 9, 13.

बलात्-from strength. 7. 2.
 बहु-abundant. 10. 13.
 बहुः-much. 9. 14.
 बहुधा-variously. 7. 18.
 बहुप्रजाः-having many children.
 2. 8.
 बहुभ्यः-for many. 10. 20.
 बहुदकाः-having much water. 5.6.
 बहूनाम्-of many daughters. 9.14.
 बाहुम्-arm. 4. 20; 9. 15.
 बाहू-arms. 6. 33; 7. 6.
 बिभर्ति-it supports. 12. 26.
 बिभर्षि-thou bearest. 11. 37.
 बिभाय-pf. of √भी, he was afraid.
 10. 11.
 बिभीयात्-op. of √भी (to fear), one
 should fear. 3. 16.
 बिभृतः-they two support. 3. 22.
 बिभृताम्-they two bear. 9. 40.
 बिभृत्य-bear. 6. 23.
 बिभ्यतुः-pf. du. of √भी, they two
 were afraid. 8. 15.
 बिभ्यस्यन्तः-being afraid. 1. 10.
 बिभ्युषी-being afraid. 11. 47.
 बिभ्रत्-(VS.) bearing. 5. 22.
 बिभ्रती-bearing. 11. 50.
 बिलम्-opening. 2. 17.
 बिसखा-digger of lotus-stem. 2.24.
 बीरिटे-in the atmosphere. 5. 28.
 बुधानः-waking. 10. 41.
 बुध्ने-in the atmosphere. 10. 44.
 बुध्न्यः-dwelling in the atmosphere.
 10. 44; coming from the

bottom. 12. 33.
 बुन्दः-arrow. 6. 33.
 बुन्दम्-arrow. 6. 34.
 बुसम्-water. 5. 19.
 बृवदुक्थम्-of sublime hymns. 6. 4.
 ब्रूकम्-water. 2. 22.
 बृहच्छवाः-far-famed. 6. 18.
 बृहत्-loudly. 1. 7; great. 5. 19;
 6. 14; 7. 2; 11. 49.
 बृहतः-greatly. 9. 8.
 बृहती-with a sublime. 2. 25; nom.
 sing. 8. 11; 9. 29.
 बृहती-great. 8. 10.
 बृहद्दिवा-with mighty heaven.
 11.49.
 बृहस्पतिः-lord of the great. 2. 12;
 10. 12.
 बृहस्पतिम्-lord of prayer. 6. 23.
 बृहस्पते-O Bṛhaspati. 4. 25.
 बृहस्पतेः-of Bṛhaspati. 11. 12.
 बेकनाटान्-usurers. 6. 26.
 बोधतु-let her wake up. 11. 31.
 बोधयन्ती-waking up. 4. 16.
 बोभवीति-Int. III. s. of √भू, he
 becomes. 10. 17.
 ब्रवीमि-I speak. 11. 7.
 ब्रह्म-Brahman. 2. 11; prayer. 6.22.
 ब्रह्मचर्योपपन्नम्-celibate. 2. 4.
 ब्रह्मणस्पतिः-lord of prayer. 5. 4;
 10. 13.
 ब्रह्मणस्पते-O lord of prayer. 3.11;
 6. 10.
 ब्रह्मणा-by fervour. 5. 14.

ब्रह्मद्विषे-to the foe of prayer. 6.
 3, 11.
 ब्रह्मन्-O brahmana. 2. 4; 5. 14.
 ब्रह्मा-name of a priest. 1. 8.
 ब्रह्माणः-the brahmanas. 5.5; 11.4.
 ब्रह्माणि-prayers. 12. 34.
 ब्राह्मणः-brahmana. 7. 24; 7. 31.
 ब्राह्मणम्-brahmana. 2. 4.
 ब्राह्मणवत्-like brahmana. 3. 16.
 ब्राह्मणाः-brahmanas. 9. 6.
 ब्रुवाणः-speaking. 10. 22.
 ब्रूयाः-should explain. 2. 4.
 भक्तः-draught. 9. 8.
 भक्तत-divide. 6. 8.
 भक्षि-bestow. 12. 14.
 भक्तीमहि-op. of √भज् (to divide),
 may we divide. 4. 7.
 भगः-Bhaga. 1. 7; 6. 31; 12. 36.
 भगम्-fortune. 3. 16; Bhaga. 6.
 13; 12. 14.
 भगवती-fortunate. 11. 44.
 भगवन्तः-fortunate. 11. 44.
 भगस्य-of fortune. 9. 31.
 भद्रम्-good. 1. 18; (RVKH.)
 auspicious. 9.5; bliss. 12.13.
 भद्रा-blessed. 4. 10; 12. 17, 39.
 भद्रे-in the blessed. 11. 19.
 भद्रेण-with blessed. 11. 24.
 भन्दते-he praises. 5. 2.
 भन्दनाः-praises. 5. 2.
 भयमानः-being afraid. 6. 2.
 भर-bear. 4. 4.

भरत—do you bear. 10. 6.
 भरथ—bear. 9. 9.
 भरथः—You two bear. 5. 5.
 भरन्ती—bearing. 11. 36.
 भरमाणः—bearing. 5. 4.
 भरेषु—in battles. 4. 24.
 भर्मणे—for maintenance. 7. 25.
 भव—be. 6. 17; 9. 32; 10. 24.
 भवत—be. 8. 10.
 भवतः—they two are. 1. 9.
 भवति—it is. 3. 4; 6. 19; 7. 3, 27;
 11. 6.
 भवतु—let her be. 11. 46.
 भवनस्य—of world. 7. 9.
 भवन्तु—let them become. 12. 44.
 भवासि—*Sb.* thou mayest be. 9. 4.
 भव्याय—to the auspicious. 10. 42.
 भसथः—you two eat. 5. 22.
 भाः—(AV.) lustre. 6. 12.
 भास्वजीकः—of well known light.
 6. 4.
 भागम्—share. 3. 12; 6. 8; 8. 22;
 11. 6.
 भागाः—portions. 8. 22.
 भानुम्—the sun. 12. 7.
 भारती—light of the sun. 8. 13.
 भारहारः—bearer of burden. 1. 18.
 भाग्यस्य—of Bhavya, a king. 9. 10.
 भासा—with light. 6. 17.
 भिन्दन्—breaking. 3. 20.
 भिन्दन्ति—they rend. 5. 5.
 भिषक्—physician. 6. 6.
 भीः—fear. 9. 30.

भीमः—dreadful. 1. 20; 4. 17.
 भुनक्ति—he enjoys. 2. 4.
 भुरण्यन्तम्—actively striving. 12.
 22, 23, 24, 25.
 भुवः—of earth. 7. 27.
 भुवनम्—universe. 10. 11, 46; 12. 11.
 भुवनस्य—of the universe. 3. 12; 7.
 9; 10. 4.
 भुवना—worlds. 4. 27.
 भुवनानाम्—of worlds. 7. 22.
 भुवनानि—worlds. 7. 29; beings. 8.
 14; 10. 26; waters 10. 34.
 भुवनाय—for existence. 7. 25.
 भुवा—being. 5. 5.
 भुवे—for existence. 7. 28.
 भूत्—*inj.* was. 5. 8.
 भूतः—having become. 3. 16.
 भूतन—may be. 6. 22.
 भूतस्य—of existing thing. 10. 23.
 भूतानि—beings. 6. 15.
 भूत्वा—(TS.) having become. 7. 24.
 भूम—earth. 10. 4.
 भूमिम्—earth. 6. 22; 7. 23; 11. 37.
 भूयाः—thou mayest be. 9. 12;
 11. 44.
 भूरि—very. 2. 7; 3. 10; 5. 2; 6.
 22; 11. 21.
 भूरितोकाः—having many children.
 1. 10.
 भूरिदावत्तरा—more liberal. 6. 9.
 भूरिधारे—having many streams. 5. 2.
 भूरिशृङ्गाः—having many horns. 2. 7.
 भूरिम्—wild. 6. 24.

भूर्यस्तः—eating much. 6. 4.
 भृगवः—the Bhrgus. 4. 23; 11. 19.
 भृमिः—whirl- wind. 6. 20.
 भेदौ—parts. 9. 2.
 भेषजम्—healing. 10. 35.
 भेषजा—medicines. 10. 7.
 भोगम्—enjoyment. 6. 8.
 भोगैः—with coils. 9. 15.
 भोजनानि—riches. 4. 5.
 भोजनीयाः—to be fed. 2. 4.
 भोजस्य—of the enjoyer. 7. 3.
 भ्राजन्तः—brilliant. 3. 15.
 भ्राजसाः—brilliant. 3. 15.
 भ्राता—brother. 4. 26.
 भंसीय—let me think. 3. 8.
 भस्वभ्यः—from the great ones.
 3. 21.
 भघम्—wealth. 4. 15.
 भघवन्—O lord of wealth. 6. 1, 7,
 32; 7. 6; 11. 12.
 भघवा—lord of wealth. 6. 19; 10.
 17, 27.
 भघा—wealth. 5. 16.
 भघोनी—rich. 1. 7.
 भण्डूकः—frog. 9. 2.
 भण्डूकाः—frogs. 9. 6; 10. 16.
 भण्डूकि—O frog. 9. 7.
 भत्—from me. 4. 20; 5. 2.
 भतिः—thought. 11. 15.
 भतिभिः—with thoughts. 4. 19;
 10. 39.
 भतिम्—intellect. 6. 16.

मतीनाम्—of intellects. 3. 20; 6. 29.
 मत्सरम्—*acc.* soma. 2. 5.
 मत्स्यम्—fish. 10. 12.
 मदन्तः—rejoicing. 1. 11.
 मदन्तीः—rejoicing. 5. 6.
 मदाः—gladdening. 4. 15.
 मदाय—for rapture. 4. 8.
 मदिष्ठया—with the most gladden-
 ing. 11. 3.
 मदे—in the intoxication. 11. 2.
 मद्यम्—intoxicating. 5. 1.
 मधु—water. D. 10. 12, 31, 37.
 मधुधारम्—holder of water. 10. 13.
 मधुना—with honey. 8. 17, 18.
 मधुमतीः—rich in sweetness. 10. 19.
 मधुमन्तः—having sweetness. 10. 24.
 मधुमन्तम्—rich in sweet water. D.
 10. 16.
 मधुमान्—rich in sweetness. 7. 17.
 मधुश्रुतम्—distilling honey, distil-
 ling sweet water. 10. 16.
 मध्यम्—middle. 6. 3.
 मध्यमः—middle. 4. 26; 10. 5.
 मध्यमस्याम्—in the middle. 12. 31.
 मध्यमाः—the middle ones. 11. 18.
 मध्या—in the midst. 4. 11.
 मध्ये—in the middle. 2. 16; 9. 7.
 23, 24.
 मध्वः—of mead. 4. 8.
 मध्वा—with honey. 8. 6; 10. 31.
 मन—(VS.) thought. 5. 5.
 मनः—mind. 6. 28; 9. 16; 10. 40
 11. 34.

मनसः—from mind. 5. 14.
 मनसा—with mind. 2. 4; 3. 3, 4;
 4. 7, 10; 8. 22; 10. 18, 46,
 11. 45.
 मनस्वान्—wise. 10. 10.
 मनमहे—we think. 6. 25.
 मनीषा—with wisdom. 2. 25; 9. 10.
 मनुः—name of a lawgiver. 3. 4;
 (VS.) 1. 5; celestial god.
 12. 34.
 मनुताम्—let them think. 9. 13.
 मनुषः—of man. 8. 5, 12.
 मनुषाय—for man. 6. 26.
 मनुष्यवत्—like man. 8. 13.
 मनुष्या—worthy of man. 3. 11.
 Yaska explains it as मनुष्येभ्यः,
 i.e. 'from men.'
 मनुष्यान्—to men. 6. 22.
 मनै—I know. 9. 28.
 मन्तवा—to be regarded. 3. 3.
 मन्त्रा—stanzas. 12. 33.
 मन्दमानाय—being exhilarated, or
 praised, or implored. 11. 9.
 मन्दसानः—rejoicing. 8. 2.
 मन्दिने—for the praiseworthy. 4. 24.
 मन्दु—joyous. 4. 12.
 मन्द्रजिह्वम्—of pleasing tongue.
 6. 23.
 मन्द्रा—charming. 11. 28, 29.
 मन्म—thoughtful hymn. 6. 22;
 10. 42.
 मन्मन्—thinking. 4. 25.
 मन्मभिः—sublime hymns. 10. 5.

मन्मानि—prayers. 8. 6.
 मन्यते—one thinks. 11. 4.
 मन्यथा—think. 3. 20.
 मन्यमानः—thinking. 12. 14.
 मन्यमानाः—thinking. 4. 14.
 मन्ये—I think. 8. 2.
 मन्येत—one should think. 2. 4.
 मन्यो—O Manyu. 1. 17; 10. 30.
 मम—my. 3. 8. (AV.) 10. 18.
 मयि—(AV.) in me. 10. 18.
 मयोभु—pleasing. 10. 35.
 मयोभुवः—beneficent. 9. 27.
 मरते—he dies. 11. 38.
 मरुतः—the Maruts. 4. 15; 5. 5; 6.
 16; 9. 3; 11. 14; (TS.) 7. 24.
 मरुवः—swift like the Maruts.
 10. 30.
 मरुवान्—having Maruts. 4. 8.
 मरुसु—among the Maruts. 11. 50.
 मरुद्भिः—with Maruts. 5. 15; 10.
 36, 37.
 मरुदृधे—O Marudvṛdhā. 9. 26.
 मर्जयन्त—thy embellished. 12. 43.
 मर्तः—mortal. 2. 13; 6. 8.
 मर्तम्—mortal. 5. 17.
 मर्तासः—mortals. 11. 16.
 मर्त्यः—man. 6. 4.
 मर्त्यम्—acc. mortal. 2. 9.
 मर्त्यानाम्—of mortals. 5. 1; 6. 20.
 मर्त्याय—for the mortal. 11. 8.
 मर्त्येभ्यः—from mortals. 12. 10.
 मर्याः—O men. 4. 2.
 मर्यम्—husband. 3. 15.

मर्यादाः—boundaries. 6. 27.
 मर्याय—for man. 2. 27.
 महः—great. 6. 6; 9. 25; 11. 27;
 12. 11, 32.
 महत्—great. 6. 35; 10. 34.
 महतः—(AV.) of the mighty. 12. 38.
 महते—for great. 11. 45.
 महद्भ्यः—to the great. 3. 20.
 महस्य—of the great. 5. 7.
 महान्—great. 6. 14, 23.
 महान्तम्—great. 10. 9.
 महावधात्—from great slaughter.
 10. 11.
 महि—great. 11. 9.
 महित्वम्—greatness. 4. 11; 6. 8;
 7. 23.
 महिनि—O great. 11. 37.
 महिमा—greatness. 11. 20.
 महिमानः—becoming great. 12. 41.
 महिमानम्—greatness. 8. 7; 9. 16.
 महिमत—Voc. of great ordinances.
 3. 17.
 महिषा—by greatness. 7. 26.
 मही—great. 5. 22.
 महीः—great. 10. 20.
 महीनाम्—of armies. 6. 17.
 महीयम्—great. 4. 21.
 महे—for great. 9. 27; 10. 47; 11. 9.
 महा—by the greatness. 10. 10;
 11. 37.
 मह्यम्—to me. 9. 8.
 मा—prohibitive particle. 1. 7, 15;
 3. 2, 20; 5. 8, 16, 23; 6. 24;

7. 2; 9. 3, 4; 10. 7, 40, 45;
 11. 7.
 मा—me. 2. 4; 3. 10, 12, 21; 4. 6,
 17; 5. 2, 6; 9. 8.
 मातरः—mothers. 3. 6; 12. 7.
 मातरम्—mother. 2. 4; 10. 46.
 मातरा—two mothers. 9. 39.
 मातरा—measurers. D. 10. 21.
 मातरिष्वः—O Matarisvan. 7. 31.
 मातरिश्वा—air. 7. 26.
 मातरिश्वानम्—Matarisvā. 7. 18.
 मातवै—for recognition. 11. 42.
 माता—mother. 4. 21, 23; 9. 40; 10.
 46; 11. 49; 12. 11.
 मातुः—of mother. 2. 8; 8. 18.
 मातृः—mothers. 4. 14.
 मात्राम्—acc. measure. 1. 8.
 मादयन्ति—they intoxicate. 9. 8.
 मानुषान्—men. 12. 24.
 मानुषीभ्यः—(VS.) for men. 7. 24.
 माने—in the creation. 2. 22.
 माम्—me. 6. 31.
 मायया—with illusion. 1. 20.
 मायाः—arts. 12. 17.
 मायाम्—supernatural power. 6.
 13; 7. 27.
 मायुम्—lowing sound. 2. 9; 11. 42.
 मास्तम्—swift. 11. 50.
 मासः—measurer; Soma, or the
 moon. 11. 5.
 मासकृत्—month-maker. 5. 21.
 मासि—in month. 6. 35.
 मितद्रवः—of measured speed. 12. 44.

मित्र-O Mitra. 2. 13; 3. 5.
 मित्रः-Mitra. 9. 3; 10. 22; 12. 36.
 मित्रम्-Mitra. 7. 18.
 मित्रमहः-great on account of
 friends. 8. 5.
 मित्रस्य-of Mitra. 12. 16.
 मित्राय-for Mitra. 10. 22.
 मित्रावरुण-Mitra and varuna.
 11. 23.
 मिथुना-pairs. 12. 10.
 मिथुनानाम्-of both. 3. 4.
 मिथुनौ-pairs. 7. 29.
 मिमाति-it lows. 2. 9; 11. 42.
 मिमानः-measuring. 12. 23.
 मिमाना-measuring. 8. 12.
 मिमानाः-measuring. 6. 6.
 मिसाय-she lowed. 11. 40.
 मिषन्तम्-winking. 11. 42.
 मुहीजया-with a net. 5. 19.
 मुखात्-from the mouth. 7. 12.
 मुच्यते-is released. 5. 19.
 मुद्रलः-name of a seer. 9. 23, 24.
 मुमुग्धि-release. 4. 3.
 मुरीय-op. *Ā. of √मृ (to die)*, may
 I die. 7. 3.
 मुहूर्तम्-for a while. 2. 25.
 मुह्यन्तु-let them be stupified. 10. 27.
 मूराः-ignorant. 6. 8; 11. 2.
 मूर्धनि-at the head. 5. 16; 9. 31.
 मूर्धा-head. 7. 27.
 मूर्धानम्-forehead. 11. 42.
 मूषः-mouse. 4. 6.
 मृगः-animal. 1. 20; 9. 19.

मृगम्-animal. 5. 3; 6. 24.
 मृगयन्ते-they seek. 5. 3.
 मृत्युः-death. 7. 3.
 मृत्यो-O death! 11. 7.
 मृधः-enemies. 7. 2.
 मृधवाचः-sweet in speech. 6. 31.
 मृळ-be gracious. 1. 17.
 मृळ्यन्तु-let them be gracious.
 10. 16.
 मृळाति-he will be gracious. 10. 15.
 मे-me; to me; my. 2. 25; 3. 20;
 4. 21; 5. 21; 6. 8, 22; 8. 22;
 9. 10, 26; 11. 36; 12. 30. (SB.)
 for me. 9. 20.
 मेदस्तः-(VS.) from the fat 6. 16.
 मेद्यन्तु-may they become fat. 8. 3.
 मेधाविनम्-intelligent. 2. 4.
 मेघः-ram. 3. 16.
 मेघान्-rams. 5. 21.
 मेहना-great, whatever does not
 belong to me here. 4. 4.
 मैत्रावरुणः-son of Mitra and Varu-
 na. 5. 14.
 मोषथ-steal. 6. 4.
 मौजवतस्य-gen. growing on Mu-
 javat. 9. 8.
 यंसन्-they have granted. 9. 19.
 यः-who. 1. 18; 2. 4, 9, 13; 3. 21;
 4. 17, 25; 5. 2, 15, 19, 22,
 24; 6. 3, 8, 10, 12, 19, 35;
 7. 23, 24; 8. 2, 14; 9. 10; 10.
 5, 10, 19, 26, 29, 42, 44; 11.

7; 12. 14, 28, 46.
 यक्षि-sacrifice. 6. 13, 17; 8. 8, 14.
 यक्ष्मस्य-of consumption. 3. 15.
 यक्षित-whensoever. 9. 21.
 यच्छ-grant. 9. 32.
 यच्छत-grant. 12. 45.
 यच्छताम्-they may extend. 9. 38.
 यज-(MS.) sacrifice. 9. 42, 43.
 यजतम्-holy. 12. 17.
 यजतस्य-of the adorable. 8. 7.
 यजते-dat. to the holy. 8. 11.
 यजते-he sacrifices. 12. 5.
 यजथै-for sacrificing. 8. 12.
 यजध्वम्-sacrifice. 12. 5.
 यजमानः-sacrificer. 3. 5; 12. 5.
 यजमानाय-(MS.) for the sacrificer.
 9. 42.
 यजसि-thou sacrificest. 8. 5.
 यजस्व-sacrifice. 10. 27.
 यजीयान्-better sacrificer. 8. 8, 14.
 यजुः-(GB.) the Yajus formula.
 1. 16.
 यज्ञः-sacrifice. 8. 22; 10. 45.
 यज्ञन्योः-of the two leaders of
 sacrifice. 7. 30.
 यज्ञपतये-(TS.) for the lord of sac-
 rifice. 4. 21.
 यज्ञम्-sacrifice. 4. 5; 5. 15; 7. 30,
 31; 8. 6, 12, 13, 21; 9. 38;
 11. 26; 12. 41.
 यज्ञस्य-of the sacrifice. 1. 8, 16;
 7. 15.
 यज्ञाय-(TS.) for sacrifice. 4. 21.

यज्ञियाः-holy. 9. 37.
 यज्ञियानाम्-of the accomplishers
 of sacrifice. 7. 27; 11. 19.
 यज्ञियाम्-sacrificial. 5. 25.
 यज्ञियाय-for the sacrificing man.
 10. 8.
 यज्ञियासः-accomplishers of sacri-
 fice. 3. 8; 7. 29.
 यज्ञे-(VS.) in the sacrifice. 4. 18;
 (AV.) 11. 33.
 यज्ञेन-with sacrifice. 12. 41.
 यज्ञेषु-in sacrifices. 8. 2, 12.
 यज्ञैः-with sacrifices. 6. 8, 15; 8. 7.
 यत्-which. 1. 8, 16, 18; 2. 11; 3.
 5; 7. 19, 28; 10. 5, 8, 11, 47.
 यत्-whatever; because; that. 1.
 6; 2. 12, 17; 3. 8, 20; 4. 4,
 11, 14; 5. 8, 13, 21; 6. 35;
 7. 6, 27, 29; 8. 18; 9. 3, 9,
 26, 41; 10. 9, 11, 47; 11. 4,
 5, 16, 28, 47; 12. 10, 31;
 (TS.) 2. 17; (DB.) 7. 12.
 यतते-he stretches. 7. 22, 23.
 यतन्ते-they endeavour. 4. 13.
 यत्कामाः-with what desires. 10. 43.
 यत्र-where. 2. 7; 3. 4, 12; 4. 10,
 20, 27; 6. 30; 7. 30; 9. 19;
 10. 26; 12. 41.
 यत्रयत्र-whenever. 9. 16.
 यथा-just as. 2. 4, 19; 3. 15; 4. 19;
 5. 3, 11; 10. 33.
 यदा-when. 4. 13; 6. 8; 7. 29; (TS.)
 7. 24.

यदि-if. 7. 3.
 यद् नाम-whatever exists. 3. 22.
 यन्तम्-going. 5. 19, 21.
 यन्ति-they go. 3. 4; 5. 18.
 यन्त्रै-with fetters. 10. 32.
 यम्-whom. 2. 4; 4. 23; 5. 11;
 7. 23; 10. 13, 19; 11. 4, 24;
 12. 14.
 यम-O Yama. 6. 28.
 यमः-Yama. 10. 21; 12. 29.
 यमम्-Yama. 7. 18; 10. 20.
 यमस्य-of Yama. 6. 35; 12. 11.
 यमि-O Yamī. 11. 34.
 यमुने-O Yamunā. 9. 26.
 यमौ-twin brothers. 10. 21.
 ययस्तु-*Imv.* of √यस्, let him be
 heated. 6. 11.
 ययाथ-*pf.* of √या, thou wentest.
 2. 27.
 ययोः-(MS.) of which two. 9. 42.
 यवम्-grain. 6. 26; 10. 4.
 यवेन-with barley. 3. 20.
 यशः-(AV.) glory. 12. 38.
 यस्मात्-from which. 2. 3.
 यस्मिन्-in which. 11. 50; 12. 29, 38.
 यस्मै-to whom. 11. 24.
 यस्य-whose. 3. 21; 5. 3, 27; 6. 12;
 9. 25; 10. 10; 11. 9, 39.
 यस्याम्-in which. 3. 21.
 यस्यै-for which. 8. 22.
 यद्-O great one. 8. 8.
 या-who. 9. 30; 10. 7; 11. 8, 32,
 36, 37, 46; (AB.) 11. 29, 31.

याः-which. 3. 11; 9. 28; 12. 45.
 याचन्-beseeching. 6. 24.
 याचिषत्-Ao. *Sb.* of √याच्, he has
 beseeched. 6. 24.
 यातम्-go. 6. 7.
 यातयति-he leads. 10. 22.
 यातुधानः-demon. 7. 3.
 यातूनाम्-of demons. 6. 30.
 यादृशिमन्-in whatsoever. 6. 15.
 यानान्-leading. 8. 6.
 यानि-which. 5. 25.
 याभिः-with which. 10. 19.
 याम्-which. 12. 34.
 यामः-*pr.* of √या, we go. 2. 26.
 यामेषु-on the courses. 4. 15.
 यावन्मात्रम्-as much as. 7. 31.
 याहि-go. 5. 2; 6. 12.
 युक्कम्-joined. 6. 28.
 युक्काः-yoked. 3. 9.
 युगानि-ages. 4. 20.
 युजा-accompanied by. 5. 2.
 युज्यसे-thou art set to work. 9. 21.
 युजन्ति-they yoke. 4. 27.
 युजम्-yoking. 9. 24.
 युयवन्-*Sb.* of √यु, they will
 remove. 12. 44.
 युयुजे-he yoked. 7. 7.
 युयूयन्-they desired to unite. 5. 15.
 युयोतु-let him separate. 6. 7.
 युवतिम्-shot. 10. 29. अतिबलवता
 धनुष्मता मुक्ताम् Durga.
 युवम्-you. 4. 19; 12. 2.
 युवानम्-young. 4. 19.

युवाभ्याम्-to you both. 6. 9.
 यूथम्-herd. 4. 24.
 यूथस्य-of the herd. 11. 49.
 यूयवत्-(MS.) it will remove. 9. 42.
 ये-which. 1. 15; 3. 15, 20; 4. 15;
 5. 25; 6. 15, 18; 8. 7; 10. 24;
 11. 18; 12. 38, 42; (AV.) 12.
 38; (VS.) 12. 42.
 ये-who. 2. 4.
 येन-with which. 2. 9; 3. 8; 5. 5.
 6; 9. 24; 12. 6, 22-25.
 येभिः-with which. 8. 3.
 योगे-at the performance. 6. 22.
 योना-womb. 2. 8.
 योनिः-womb. 4. 21.
 योनिम्-place. 2. 19; womb. 6. 12.
 योनौ-on the seat. 8. 11.
 योषणे-du. women. 8. 11.
 योषा-woman. 2. 27; 3. 15; 9. 18.
 dual. two women. 9. 40.
 योषाः-maidens. 3. 4; 7. 17, 20.
 रंसु-delightful. 6. 17.
 रंहिः-speed. 10. 29.
 रक्षः-demons. 6. 3.
 रक्षन्ति-(VS.) they protect. 12. 37.
 रक्षसः-demons. 3. 20; 6. 12; 10. 11.
 रक्षसे-for the demon. 4. 18.
 रक्षांसि-demons. 12. 44.
 रक्षिता-protector. 11. 5.
 रक्षितारः-guardians. 4. 19.
 रक्षोहा-killer of demons. 10. 42.
 रजः-region. 9. 29; 12. 23.

रजतम्-silver. 5. 15.
 रजसः-of the region. 5. 9; 10. 39;
 12. 7.
 रजसि-in the region. 6. 15.
 रजसी-regions. 2. 21.
 रजस्सु-in waters. 10. 44.
 रजासि-worlds, blood, day, light.
 4. 19.
 रजिष्ठैः-(KS.) most straight. 8. 19.
 रणाय-for battle. 4. 8; 10. 47; for
 joy. 9. 27.
 रण्या-fit for battle. 6. 33.
 रत्नधातमम्-best bestower of gifts.
 7. 15.
 रत्नम्-gift. 5. 5.
 रथम्-chariot. 4. 19, 27; 5. 3, 26;
 7. 7; 9. 2; 11. 50.
 रथयुः-rich in chariot. 6. 31.
 रथर्यति-he desires a chariot. 6. 28.
 रथानाम्-of chariots. 5. 5; 10. 28;
 12. 21.
 रथे-in the chariot. 6. 4; 9. 16.
 रथेन-with chariot. 2. 27.
 रथेभिः-with chariots. 11. 14.
 रथ्यासः-they who draw the chariot.
 10. 3.
 रदति-it rends. 6. 30.
 रधाम-we will be subjected. 10. 40.
 रन्त-they enjoyed. 12. 43.
 रन्धय-rend. 6. 32.
 रमणम्-delightful. 1. 11.
 रम्भम्-staff. 3. 21.
 रयीणाम्-of treasures. 4. 17; 10. 43.

रराणः—generous. 2. 12.
 ररिवान्—bounteous. 4. 25.
 रशनया—(KS.) with a cord. 8. 19, 20.
 रशनाभिः—with girdle-string. 3. 14.
 रश्मयः—reins. 9. 16.
 रश्मिभिः—(TS.) with rays. 7. 24.
 रसायाः—of the river Rasā. 11. 25.
 राका—(AB.) full moon day. 11. 29.
 राकाम्—wife of a god, full moon-day. 11. 31.
 राजन्—O king. 6. 6; 10. 40.
 राजभ्यः—to the king. 12. 36.
 राजा—king. 2. 21; 4. 8; 6. 12, 22; 7. 22; 9. 10; 10. 4; 12. 14.
 राजानम्—king. 7. 26; 10. 20.
 राजाना—two kings. 11. 23.
 राज्ञः—of king. 11. 12.
 राज्ञे—(AB.) for king. 12. 8.
 राट्—Queen. 12. 46.
 रातिः—gift. 12. 17, 39.
 रात्रि—(RVKH.) O night. 9. 29.
 रात्रिः—night. 2. 19.
 रात्री—night. 4. 11.
 राधः—wealth. 4. 4; 6. 22.
 राधसा—with food. 11. 24.
 रायः—of wealth. 3. 2; 4. 7; 6. 14.
 राये—for wealth. 6. 17, 21.
 रारण—*pf.* of √रण्, I rejoiced. 11. 39.
 रारन्धि—*int.* of √रन्ध्, deliver. 10. 40.
 राष्ट्री—queen. 11. 28.
 रासत्—*Ao. Sb.* of √रा (to give), he

has given. 12. 18.
 रास्पिनस्य—of the noisy. 6. 21.
 रिक्थम्—patrimony. 3. 6.
 रिशादसः—tearing those who injure. 6. 14.
 रिषे—for injury. 10. 45.
 रिहन्ति—they lick. 10. 39.
 रिहाणे—licking. 9. 39.
 रीरिषः—*Red. Ao. inj.* of √रिष्, thou hast received injury. 10. 7; 11. 7.
 रुक्मवत्सः—having golden breasts. 3. 15.
 रुजानाः—rivers. 6. 4.
 रुद्र—O Rudra. 1. 17.
 रुद्रः—Rudra. 1. 15.
 रुद्रत्वम्—(TS.) characteristic of Rudra. 10. 5.
 रुद्रस्य—(TS.) of Rudra. 10. 5.
 रुद्राः—Rudras. 1. 15.
 रुद्राय—for Rudra. 10. 6, 8.
 रुद्रासः—Rudras. 11. 15.
 रुधतः—of the obstructed. 5. 2.
 रूपः of earth. 6. 17.
 रुरुहुः—they grew. 6. 3.
 रुशत्—brilliant. 6. 13.
 रुशती—bright. 2. 20.
 रुशद्वत्सा—having a bright calf. 2. 20.
 रूपम्—form. 10. 17; 12. 27.
 रूपसमृधम्—accomplishment of form. 1. 16.
 रूपाणि—forms. 10. 17; 12. 13.

रूपैः—with beauty. 8. 14.
 रेक्णः—wealth. 3. 2.
 रेक्णस्वती—abounding in wealth. 11. 46.
 रेजति—he shakes. 10. 42.
 रेजते—it trembles. 3. 21.
 रेळिह—he licks. 10. 46.
 रेवति—*Voc.* abounding in wealth. 12. 9.
 रोदसिग्राम्—filling both heaven and earth. 7. 28.
 रोदसी—heaven and earth. 3. 21; 4. 6; 5. 21; 10. 4; 11. 9; 12. 26; regions. 6. 1; wife of Rudra. 12. 46.
 रोमस्वन्तौ—hairy. 9. 2.
 रोखत्—*pt.* of √रु, roaring. 5. 16.
 लक्ष्मीः—mark. 4. 10.
 लिबुजा—wood-bine. 6. 28; 11. 34.
 लोककृत्—maker of room. 3. 20.
 लोकम्—world. 2. 14; 12. 8, 23, 37.
 लोधम्—greedy. 4. 14.
 लोपाशः—fox. 5. 3.
 लोहितवाससः—(AV.) wearing red-garments. 3. 4.
 वंशम्—bamboo pole. 5. 5.
 वः—your. 6. 14, 30; 10. 21; 11. 9, 15, 20; 12. 42.
 वक्षः—breast. 4. 16.
 वक्षत्—(MS.) *Ao. Sb.* of √वह्, it has brought. 9. 42, 43.

वक्षति—*pr.* of √वच्, it waxes. 6. 4.
 वक्षथः—*adj.* dazzling. 11. 20.
 वक्षि—(KS.) carry. 8. 19.
 वक्ष्यन्तीव—desirous of whispering, as it were. 9. 18.
 वचः—words of praise. 4. 24.
 वचसा—with speech. 9. 31.
 वचसे—for speech. 2. 25.
 वचस्या—with speech. 12. 18.
 वचांसि—words. 2. 27; 10. 31; 12. 30.
 वज्रम्—thunderbolt. 6. 20.
 वज्रिणः—*gen.* wielder of thunderbolt. 6. 18.
 वज्री—wielder of thunderbolt. 6. 23.
 वत्सम्—calf. 11. 42, 45.
 वद—speak. 9. 5, 21.
 वदत—speak. 9. 9.
 वदतः—*gen.* chattering. 5. 22.
 वदति—he expounds. 1. 8.
 वदद्भ्यः—to the speaking. 9. 9.
 वदन्ति—they speak. 7. 18; 11. 29.
 वदन्ती—speaking. 11. 28.
 वदेते—they two dispute. 7. 30.
 वदेम—we may speak. 1. 7.
 वनम्—forest. 3. 15.
 वनर्गू—*du.* haunting the forest. 3. 14.
 वनस्पतिः—lord of herbs. 8. 17.
 वनस्पते—O lord of herbs. 8. 3, 18. 20; 9. 12.
 वना—forests. 4. 14; 5. 16.
 वनानि—forests. 4. 17; 5. 12.

वनीयान्—winner of greater wealth. 12. 5.
 वनुयाम—may we slay. 5. 2.
 वनुष्यतः—*acc. pl.* who seeks to injure. 5. 2.
 वनुष्यति—he seeks to injure. 5. 2.
 वने—on a tree. 6. 28.
 वनेभ्यः—from trees. 6. 1.
 वन्दमानः—bowing. 10. 33.
 वन्द्यः—to be adored. 8. 8.
 वपते—he sows. 12. 27.
 वपन्ता—sowing. 6. 26.
 वन्नः—emmet. 3. 20.
 वन्नकः—name of a person. 5. 3.
 वन्नीभिः—with emmets. 3. 20.
 वयः—arrows. 2. 6; birds. 4. 3; 11. 14; life. 5. 19; food. 6. 4.
 वयन्ती—female weaver. 4. 11.
 वयम्—we 2. 13, 26; 3. 11; 4. 18; 5. 2, 11; 6. 7, 8; 9. 9; 10. 15, 21, 43; 11. 11, 19, 44, 50; 12. 14, 39; (AV.) 11. 11.
 वयाः—branches. 1. 4; 6. 3.
 वयुनवत्—intelligible. 5. 15.
 वयुनानि—rules. 5. 9; (KS.) ways. 8. 20; expedients. 9. 15.
 वरन्ते—they check. 10. 29.
 वरम्—boon. 1. 7; best. 5. 4.
 वराहम्—cloud, boar. 5. 4.
 वराहून्—groups of atmospheric deities. 5. 4.
 वराहैः—with Aṅgirasas. 5. 4.
 वरिष्ठम्—best. 5. 1.

वरीयः—better. 8. 9.
 वरुण—O Varuna. 3. 5; 5. 27; 9. 3; 10. 4; 12. 22-25.
 वरुणः—Varuna. 6. 21; 12. 32, 36.
 वरुणम्—Varuna. 7. 18.
 वरुणस्य—of Varuna. 11. 12; 12. 16.
 वरुणानी—wife of Varuna. 12. 46.
 वरुणानीम्—wife of Varuna. 9. 34.
 वरेण्यः—excellent. 12. 13.
 वर्णम्—colour. 2. 20.
 वर्तिः—turning. 3. 20.
 वर्तिका—dawn, the constant one. 5. 21.
 वर्धते—he increases. 8. 15.
 वर्धताम्—let her increase. 11. 45.
 वर्धन्तु—let them increase. 1. 10.
 वर्धय—increase. 6. 23.
 वर्धयस्व—increase. 10. 40.
 वर्षः—shape. 5. 8.
 वर्तुतानाः—rolling. 9. 8.
 वर्षति—(TS.) it rains. 7. 24.
 वर्षम्—rain. 9. 7.
 वर्षिष्ठया—with the most wholesome. 11. 14.
 वर्ष्या—by rain. 2. 11.
 वलः—cover. 6. 2.
 ववाशिरे—they desired. 1. 10.
 वविम्—covering. 2. 9.
 वषट्करिष्यन्—uttering the sound Vāṣat. 8. 22.
 वष्टु—let her like. 11. 26.
 वसते—they wear. 7. 31.
 वसत्या—with the floral oblation.

10. 21.
 वसवः—O Vasus. 6. 7; celestial deities. 4. 13; 12. 42, 43.
 वसातिषु—during nights. 12. 2.
 वसानः—(VS.) wearing. 5. 22.
 वसानाः—wearing. 7. 24.
 वसिष्ठः—name of a seer. 5. 14; 6. 30.
 वसिष्ठाः—O Vasisthas. 11. 20.
 वसु—wealth. 3. 11; 4. 17; 9. 42.
 वसुदाम्—giver of wealth. 6. 23.
 वसुधित्नी—(MS.) holding wealth. 9. 42.
 वसुधेयस्य—(MS.) of bestowing wealth. 9. 42, 43.
 वसुना—with wealth. 5. 19.
 वसुपत्नी—treasure-queen. 11. 45.
 वसुभिः—with Vasus. 5. 5; 8. 8.
 वसुवने—(MS.) for winning wealth. 9. 42, 43.
 वसुनाम्—of treasures. 11. 45.
 वसूनि—treasures. 6. 7, 8; 12. 42.
 वसूयवः—desirous of wealth. 4. 19; 6. 6.
 वसूयुः—desirous of wealth. 6. 31.
 वसो—Voc. O wealth. 5. 23. (RV.) VIII. 21. 8.
 वसोष्पते—(AV.) O lord of wealth. 10. 18.
 वस्ते—it covers. 9. 19.
 वस्तोः—*gen. of वस्तु* f. by day. 3. 15.
 वस्तोः—for covering. 8. 9.
 वस्त्रमथिम्—cloth-stealer. 4. 24.
 वस्पतिम्—your lord. 12. 21.

वस्वः—wealth. 6. 6.
 वह—(KS.) carry. 8. 20.
 वहतः—they two carry. 2. 22.
 वहति—he bears. 4. 27.
 वहतुम्—to bring. 12. 8, 11.
 वहद्भ्यः—*dat.* bearing. 3. 9.
 वहन्तु—let them carry. 6. 4.
 वह्नयः—coursers. 8. 3.
 वह्निः—son. 3. 4.
 वह्निम्—son. 3. 6.
 वा—(VS.) and. 1. 5.
 वाः—waters. 5. 12; pond. 9. 2.
 वाक्—speech. 11. 28, 29.
 वाघतः—institutors of sacrifice or wise. 11. 16.
 वाचः—speech. 3. 8.
 वाचम्—speech. 1. 19, 20; 2. 12; 4. 10; 9. 4, 6, 9, 41; 11. 29; 12. 32.
 वाचस्पते—(AV.) O lord of speech. 10. 18.
 वाचा—with speech. 2. 4.
 वाचि—in speech. 4. 10; 8. 21.
 वाजगन्ध्यम्—Soma. 5. 15.
 वाजपस्थ्यम्—Soma. 5. 15.
 वाजम्—food. 5. 15.
 वाजसातमा—best procurers of food. 9. 36.
 वाजसातये—for the winning of booty. 12. 45.
 वाजाः—O Rbhus. 6. 16.
 वाजिनः—horses. 9. 16; celestial deities. 12. 44. *gen. sing.* of

the horse. 9. 3.
 वाजिनम्-strong. 7.20; rich in food.
 10. 28.
 वाजिनीवति-O rich in food. 12. 6.
 वाजिनीवती-rich in food. 11. 26.
 वाजिनेषु-in contests. 1. 20.
 वाजी-horse. 2. 28; 3. 3; 10. 31.
 वाजे-in food. 6. 17; 10. 33.
 वाजेभिः-with food. 11. 26.
 वाणी-speech, water. 6. 2.
 वातः-air. 3. 15; 10. 35.
 वातस्य-of wind. 11. 20.
 वाताप्यम्-water. 6. 28.
 वाम्-2. 7; 3. 15; 5. 1, 21, 22; 6.
 4, 8, 9; 9. 37; 11. 8; 12. 3.
 वामम्-good. 6. 22, 31; 11. 46.
 वामस्य-of noble. 4. 26.
 वायः-a young bird. 6. 28.
 वायुः-Vāyu. 5. 28; 11. 5, 47; air.
 1. 5; 5. 6.
 वायुम्-acc. Vāyu. 1. 17.
 वायो-O Vāyu. 10. 2.
 वायोः-of Vāyu. 10. 3.
 वारणः-warrior. 5. 21.
 वारम्-cover. 6. 21.
 वारवन्तम्-having hair. 1. 20.
 वार्यम्-boon. 5. 1.
 वार्याणि-(MS.)noble. 9. 42.
 वावशानः-desiring. 5. 1.
 वावृधानः-growing. 10. 27.
 वावृधे-pf. \bar{A} . of $\sqrt{वृध्}$, he grew.
 10. 19.
 वाशीभिः-with chisels. 4. 19.

वाशीमन्तः-orators. 4. 16.
 वासः-garment. 4. 11.
 वासराणि-bright. 4. 7.
 वास्तूनि-places. 2. 7.
 वास्तोष्पते-O lord of house. 10. 17.
 वाहः-hymn. 4. 16.
 वाहिष्ठः-best carrier. 5. 1.
 विंशतिः-twenty. 4. 27.
 वि अख्यत्-Ao. of $\sqrt{ख्या}$ (to see), he
 has seen. 12. 13.
 वि अभिनत्-he shattered. 6. 19.
 वि अर्दयत्-he rent. 9. 25.
 वि असृजः-*imf.* of $\sqrt{सृज्}$, thou didst
 emit. 10. 9.
 वि आवः-Ao. of $\sqrt{वृ}$, (to cover), he
 has covered. 1. 7.
 वि आवः-Ao. 3. *sing.* of $\sqrt{वृ}$, he
 has satisfied. D. 12. 5.
 वि एषि-thou reachest. 12. 23.
 विक्टे-hideous. 6. 30.
 विकृत्य-having mutilated. 10. 12.
 विगृह्य-having spread. 9. 7.
 वि चक्रमे-he strode. 12. 19.
 वि चक्षते-they perceive. 12. 27.
 वि चरन्ति-they march against. 2.
 16; 4. 19.
 वि चष्टे-he beholds. 7. 22; 10. 46.
 विचितयन्तः-well-knowing. 4. 19.
 विचिनोति-he seeks. 5. 22.
 वि चेतत्-*inj.* of $\sqrt{चित्}$ (to per-
 ceive), he perceived. 5. 1.
 विजर्भतः-held aloft. 9. 36.
 वि जहि-slay. 7. 2.

वि जानामि-I know. 7. 3.
 विजामातुः-from the would-be son-
 in-law. 6. 9.
 विजेषकृत्-one who brings victory.
 6. 29.
 विड्भ्यः-(VS.)for tribes. 7. 24.
 विततम्-spread. 4. 11.
 वितता-stretched. 9. 18.
 वितरम्-farther. 8. 9.
 वितस्तया-with the Vitastā. 9. 26.
 वि तिष्ठसे-(RVKH.) thou encom-
 passest. 9. 29.
 वित्तम्-*inv.* 2. *du.* of $\sqrt{विद्}$, know
 ye. 4. 6; 5. 21.
 विस्से-*pr.* 2. *s.* of $\sqrt{विद्}$ II cl., thou
 knowest. 6. 8.
 विदत्-Ao. *inj.* 3. *s.* from $\sqrt{विद्}$
 (to find), he has found. 6.
 15; 9. 4.
 विदथा-with knowledge. 3. 12.
 विदथानि-knowledge. 6. 7.
 विदथे-in the assembly. 1. 7; in
 the sacrifice. 9. 3.
 विदथेषु-in sacrifices. 8. 12.
 विद्वत्सो-O treasure-knower. 4.
 4, 17.
 वि दधाति-he distributes. 11. 6.
 वि दधातु-may he distribute. 6. 14.
 वि दयते-*pr.* 3. *s.* of $\sqrt{दा}$, he dis-
 tributes. 4. 17.
 वि दयमानः-dividing. 4. 17.
 वि दस्येत्-*op.* 3. *s.* of $\sqrt{दस्}$, it may
 be wasted. 10. 3.

विदुः-they knew. 11. 4.
 वि दुक्षः-Ao. *inj.* 2. *s.* of $\sqrt{दुह्}$ with
 वि, spoil. 2. 3.
 विद्यनापसम्-(AV.) knowing the
 work. 11. 33.
 विद्या-knowledge. 2. 4.
 विद्याः-*op.* 2. *s.* from $\sqrt{विद्}$, thou
 mayest know. 2. 4.
 विद्याम-may we know. 4. 18.
 विद्युत्-lightning. 6. 30; 11. 36.
 विद्युद्भवन्ती-becoming lightning.
 2. 9.
 विद्युन्मद्भिः-with lightning-charged.
 11. 14.
 विद्रधे-*loc.* ornamented. 4. 15.
 वि द्रवन्ति-they run separately.
 9. 19.
 विद्वान्-wise. 3. 4; 4. 5; 5. 9; 6. 7;
 7. 9; 8. 20; 9. 15.
 विधर्ता-supporter. 12. 14.
 विधवा-widow. 3. 15.
 विधातः-of Vidhātṛ. 11. 12.
 विधाता-disposer. 10. 26.
 विधावतः-running about. 5. 4.
 विधेम-*op.* of $\sqrt{विध्}$ (to worship),
 we may worship. 3. 21; 10.
 23; 11. 33.
 विध्य-transfix. 6. 12.
 विध्यत्-*inj.* 3. *s.* of $\sqrt{व्यध्}$, he
 pierces. 5. 4.
 विनश्यति-it perishes. 1. 6.
 विनिक्षे-to destroy. 4. 18.
 विन्दति-it finds. 9. 30.

विन्धे-I obtain. 6. 18.
 विपर्वम्-limb by limb. 9. 25.
 विपाद्बुद्धी-the Bias and the Sutej.
 9. 39.
 विपाशि-tieless, broken into pieces.
 11. 48.
 वि प्रथते-he spreads. 8. 9.
 विप्राः-students. 2. 4; wise. 7. 18;
 10. 39.
 विप्राणाम्-of priests. 6. 29.
 विप्रासः-wise men. 10. 19.
 वि बोधय-awaken. 12. 4.
 विभीदकः-the berry of Vibhīdaka
 tree. 9. 8.
 विभ्वा-diffused. 2. 19.
 विमनाः-sagacious. 10. 26.
 विमाने-in measuring. 10. 39.
 वि मीमते-he prescribes. 1. 8.
 वियुते-heaven and earth. 4. 25.
 वि यूयाः-*precativ.* 3. s. of √यु with
 वि (to separate), may he be
 separated. 7. 3.
 विरद-rend. 6. 20.
 विरष्णी-great. 6. 23.
 विरवेण-with a roar. 10. 12.
 वि राजति-he shines brightly. 11.
 27; 12. 13.
 विरूपवत्-like Virūpa. 3. 17.
 विरूपासः-multiform. 11. 17.
 वि वः-Ao. *inj.* 2. s. of √वृ (to
 cover), thou didst uncover.
 10. 9.
 वि वर्तते-they two roll on. 2. 21;

3. 22.
 विवस्वतः-from the Sun. 7. 26;
 12. 10.
 विवस्वते-for the Sun. 12. 10
 विवाससि-thou attendest. 11. 23.
 विवासेम-let us attend upon. 2. 24.
 विविङ्क्षु-*inv.* of √विष् to be active,
 be active. 10. 8.
 विवृक्णा-*nom. pl. of p. p.* √वृश्च्,
 cut asunder. 6. 17.
 वि वेद-he knows more. 3. 22;
 7. 30.
 वि वोचत्-he will answer. 7. 30.
 वि शंसत-praise. 7. 2.
 विशः-tribes. 6. 22, 31; 7. 26;
 12. 24.
 विशा-people. 3. 8.
 विशाम्-of people. 5. 28.
 विशेविशे-for every man. 10. 8.
 विरपतिः-lord of all. 5. 28; lord of
 house. 12. 29.
 विरपतिम्-lord of all. 4. 26.
 विश्वकर्मन्-O all-maker. 10. 27.
 विश्वकर्मा-all-maker. 10. 26.
 विश्वचन्द्रम्-delight of all. 6. 28.
 विश्वजन्यम्-all-impelling. 11. 10.
 विश्वतः-on all sides. 9. 15.
 विश्वथा-like all. 3. 16.
 विश्वदानीम्-always. 11. 44.
 विश्वम्-all. 3. 22; 7. 22; 10. 11, 46;
 11. 41; 12. 11, 24, 26, 27.
 विश्वमिन्वाः-all-impellers. 8. 10.
 विश्वरूपः-omniform. 10. 34.

विश्वरूपम्-omniform. 12. 8, 38.
 विश्वरूपाः-of all forms. 7. 28; 11. 29.
 विश्वरमात्-from all. 11. 38, 39; 12.
 9, 28.
 विश्वस्य-of the entire. 3. 12; 10. 4.
 विश्वा-all. 4. 5, 27; 5. 25; 6. 8; 7.
 20; 8. 14; 9. 15; 10. 17, 26,
 34, 43; 11. 27; 12. 13, 17.
 विश्वान्-all. 6. 26.
 विश्वानरः-atmospheric deity. 11. 10.
 विश्वानरस्य-of Visvānara. 12. 21.
 विश्वानराय-for Visvānara. 11. 9.
 विश्वानि-all. 5. 12.
 विश्वाभुवे-for the all powerful. 11. 9.
 विश्वाय-for all. 12. 15.
 विश्वे-all. 5. 14; 6. 16; 10. 13; 12.
 30, 33, 40, 42.
 विश्वेदेवाः-all gods. 4. 23.
 वि श्रयन्ताम्-(VS.) rest. 4. 18; re-
 main. 8. 10.
 विश्व्या-from all sides. 9. 4. सर्वतः।
 Yaska and Durga.
 विषम्-water. 12. 26.
 विषिते-released. 9. 39.
 विषुणस्य-of the hostile. 4. 19; of
 the destroyer of sacrifice.
 Durga.
 विषुरूपे-*du.* of dissimilar form.
 12. 17.
 विषुरूपेषु-in dissimilar forms.
 11. 23.
 विष्टितम्-stationary. 9. 13.
 विष्टी-*gd.* of √विष्, having per-

formed. 11. 16.
 विष्णुः-celestial god. 12. 19.
 विष्णो-O Visnu! 5. 8.
 विष्पितस्य-of the expanse. 6. 20.
 विष्फुरन्ती-quivering. 9. 40.
 वि प्यतु-*Inv.* 3. s. of √सो with वि,
 he may release. 6. 21.
 वि प्यध्वम्-release. 6. 22.
 वि प्यस्व-open. 6. 17.
 विसर्गोदौ-in the beginning of
 creation. 3. 4.
 वि सस्वे-*pf.* from √सृ with वि, she
 yielded. 1. 8, 19.
 वि सृजस्व-pour down. 6. 17.
 वि हस्य-having slain. 4. 5.
 वि हन्ति-he strikes down. 10. 11.
 विहायसः-exhilarating. 4. 15.
 विहायाः-mighty, pervading.
 Durga. 10. 26.
 वीडूङ्गः-of strong limbs. 9. 12.
 वीतम्-*Inv.* 2. *du.* of √वी to enjoy,
 you two enjoy. 4. 19.
 वीतये-*Inf.* for enjoying. 5. 18.
 वीताम्-(MS.) let them both enjoy.
 9. 42, 43.
 वीरम्-hero. 11. 31.
 वीरान्-heroes. 11. 7.
 वीरुधः-herbs. 6. 3.
 वीरैः-with heroes. 7. 3.
 वीर्यवती-strong. 2. 4.
 वीर्याणि-heroic exploits. 7. 2, 3;
 9. 3.
 वीर्याय-for vital power. 10. 19.

वीळ्यस्व—be strong. 2. 5; 8. 3; 9. 12.
 वीहि—enjoy. 4. 19.
 वृकः—moon; dog. 5. 21.
 वृकम्—wolf. 12. 44.
 वृकस्य—of the Sun. 5. 21.
 वृकात्—from a wolf. 1. 10.
 वृकेण—with plough. 6. 26.
 वृक्ये—for the jackal. 5. 21.
 वृक्षः—tree. 2. 3.
 वृक्षम्—tree. 6. 4, 28; 11. 34.
 वृक्षस्य—of the tree. 1. 4.
 वृक्षात्—from the tree. 10. 12.
 वृक्षान्—trees. 10. 11.
 वृक्षे—in a bow. 2. 6; on the tree.
 12. 29.
 वृजनानि—vices. 10. 41.
 वृजने—in a fortified place. 6. 23.
 वृज्यते—it is twisted. 8. 9.
 वृणते—he chooses. 7. 31.
 वृणीमहे—we choose. 5. 1.
 वृतः—selected. 2. 12.
 वृत्रत्वम्—(TS.) characteristic of
 Vṛtra. 2. 17.
 वृत्रम्—name of a demon, cloud.
 2. 17, 26; 5. 2; 9. 25.
 वृत्रस्य—of Vṛtra. 2. 16; (TS.) 2. 17.
 वृत्रहणम्—the Vṛtra-slayer. 7. 23.
 वृत्रहन्—O Vṛtra-slayer. 1. 4.
 वृत्राय—for Vṛtra. 6. 20.
 वृधे—for prosperity. 4. 19.
 वृश्च—rend. 6. 3.
 वृषणौ—O mighty lords. 12. 31.
 वृषभ—O bull. 6. 7.

वृषभः—bull. 4. 8; 6. 17.
 वृषभम्—bull. 6. 23; 9. 23.
 वृषभस्य—of the bull. 7. 23; 9. 24.
 वृषभाय—for consort. 4. 20.
 वृषभिः—with bulls. 5. 4.
 वृषलवत्—like a low-caste man.
 3. 16.
 वृषा—rainer. 6. 17; 11. 47.
 वृषाकपायि—O wife of Vṛṣākapi.
 12. 9.
 वृषाकपे—O Vṛṣākapi. 12. 28.
 वृषाकपेः—from Vṛṣākapi. 11. 39.
 वृष्टिः—rain. 10. 4.
 वृष्टिम्—(TS.) rain. 7. 24.
 वृष्टिवनिम्—begging rain. 2. 12.
 वृष्णः—of Viṣṇu. 2. 7.
 वृष्ण्यावतः—from the rainer. 10. 11.
 वेद—he knows. 1. 6; 2. 8.
 वेदः—property. 6. 32; 7. 20; 14. 33.
 वेद्यामसि—we announce. 9. 31.
 वेद्याभिः—with (activities) to be
 known. 2. 21.
 वेधसः—wise ones. 6. 4.
 वेधसे—for the creator. 10. 6.
 वेनः—wise one. 1. 7; atmospheric
 deity. 10. 39.
 वेविषाणः—Int. pt. of √विप्, being
 active. 7. 2.
 वेश्म—dwelling place. 7. 3.
 वैतसेन—with male organ. 3. 21.
 वैवस्वतम्—son of Vivasvat. 10. 20.
 वैश्वानरः—Vaiśvānara. 2. 21; 7.
 22, 23.

वैश्वानरम्—Vaiśvānara. 7. 26.
 वैश्वानरस्य—of Vaiśvānara. 7. 22.
 वैश्वानरेण—with Vaiśvānara. 7. 31.
 वोचे—*inj.* *Ā.* of √वच्, I invoke.
 5. 7.
 वोढहा—draught-animal. 9. 2.
 व्यक्तरे—very prominent. 1. 9.
 व्यचस्वतीः—spacious. 8. 10.
 व्यदन्ति—they devour. 4. 6.
 व्यन्तः—seeing. 4. 19.
 व्यन्तु—*Imv.* 3. *pl.* of √वी, let them
 enjoy. 12. 46.
 व्यभिनत्—he shattered. 6. 19.
 व्यमिमीत—he measured. 8. 21.
 व्ययुः—they killed. 5. 5.
 व्य सृजः—*imf.* 2. *s.* of √सृज् with
 वि, thou didst emit. 10. 9.
 व्यार—*pf.* of √वृ with वि, he yielded.
 6. 2.
 व्युद्यते—it is moistened. 7. 24.
 व्युनक्ति—he moistens. 10. 4.
 व्योमन्—in heaven. 11. 40.
 व्रजः—enclosure. 6. 2.
 व्रतचारिणः—engaged in religious
 practices. 9. 6.
 व्रतम्—ordinance. 12. 32.
 व्रते—in ordinance. 2. 13; 11. 23;
 12. 45.
 व्रतेन—with ordinance. 2. 13.
 व्रन्दिनः—of the soft. 5. 16.
 व्राः—hunters. 5. 3.
 शंयोः—peace and tranquility. 4. 21;

(TS.) of Śamyu. 4. 21.
 शंसाव—let us praise. 4. 16.
 शकुने—O bird. 9. 4.
 शक्तिभिः—with actions. 7. 28.
 शक्रः—mighty. 6. 19.
 शक्वरीणाम्—of Śakvarīs. 1. 8.
 शक्वरीत्वम्—characteristic of Śak-
 vari. 1. 8.
 शक्वरीषु—in the Śakvari stanzas.
 1. 8.
 शङ्खवः—spikes. 4. 27.
 शचीः—the pure. 1. 11.
 शचीभिः—with actions. 12. 27.
 शचीवः—*voc.* mighty. 5. 11.
 शतक्रतो—O having hundred powers.
 4. 6; 5. 5.
 शतदायम्—hundredfold. 11. 31.
 शतपवित्राः—hundred waters. 5. 6.
 शतम्—hundred. 1. 15; 4. 25; 5. 21;
 9. 28; (SB.) 3. 4.
 शतयातुः—having hundred demons.
 6. 30.
 शतवत्—having hundred. 9. 23, 24.
 शतसाः—hundredfold. 10. 29, 31.
 शतानि—hundred. 4. 27.
 शताश्वम्—consisting of hundred
 horses. 6. 22.
 शत्रवः—enemies. 3. 10.
 शत्रून्—enemies. 4. 17; 9. 13, 40.
 शत्रूयताम्—of the enemies. 4. 5.
 शत्रोः—of the enemy. 9. 17.
 शन्तनवे—for Śantanu. 2. 12.
 शब्दते—it is uttered. 1. 18.

शम्-peaceful. 12.44; (AV.) peace.
 11. 30.
 शमिता-pacifier. 8. 17.
 शमी-actions. 11. 16.
 शमीध्वम्-(AB.) soothe. 5. 11.
 शम्बः-thunderbolt. 5. 24.
 शम्बरम्-cloud. 7. 23.
 शम्भुः-source of happiness. 5. 3;
 agreeable. 10. 35.
 शयते-it lies. 6. 17.
 शयानम्-lying. 6. 3; 9. 24.
 शयुत्रा-in the bed. 3. 15.
 शरणा-protection. 5. 22.
 शरणे-in the protection. 5. 7.
 शरदः-autumns. 4. 25; (SB.) 3. 4.
 शरारुः-noxious creature. 6. 31.
 शरीरम्-body. 2. 16.
 शरीरे-(VS.) in the body. 12. 37.
 शरधत्-pr. inj. of √शृध् (to defy),
 may he defy. 4. 19.
 शर्म-protection. 9. 19, 32; 12. 45.
 शर्मणि-in the protection. 11. 12.
 शर्याभिः-with arrows. 5. 4.
 शर्याम्-arrow. 10. 29.
 शल्मलिम्-free from impurities.
 12. 8.
 शवसः-of strength. 12. 21.
 शवसा-with power. 1. 17; 10. 29,
 31; 11. 21, 24.
 शवसानम्-becoming strong. 10. 3.
 शशमानः-praising 6. 8.
 शशयानः-lying. 9. 6.
 शश्वचै-for embracing. 2. 27.

शश्वत्तमा-most constant. 4. 16.
 शाशदानः-eminent. 6. 16.
 शासत्-ruling. 3. 4.
 शिच्-*ipv. from* √शिच् (to be help-
 ful), be helpful. Yaska ex-
 plains by 'give.' 1. 7.
 शिच्चति-he is helpful. 2. 13.
 शिङ्गे-he snorts. 2. 9; 9. 18.
 शितामतः-(VS.) by arms. 4. 3.
 शिपिविष्ट-*name of* Viṣṇu. 5. 8, 9.
 शिप्रे-jaws. 6. 17.
 शिमीवतो:-of the two mighty. 11. 8.
 शिमीवान्-impetuous. 5. 12.
 शिरिम्बिष्ठस्य-*gen. cloud; name of a*
seer. 6. 30.
 शिशिरम्-early spring. 1. 10.
 शिशते-he sharpens. 4. 18.
 शिशुम्-a child. 10. 39.
 शिश्रदेवाः-unchaste. Y; having
 phallus as their god. 4. 19.
 शिभाः-threads covered with food.
 4. 6.
 शीरम्-Agni. 4. 14.
 शुक्रपिशम्-radiantly adorned. 8.11.
 शुक्रम-bright. 12. 17.
 शुचन्तम्-shining. 5. 3.
 शुचमानः-purifying. 10. 41.
 शुचयः-pure. 8. 7.
 शुचिः-glowing. 6. 1.
 शुचिम्-pure. 2. 4.
 शुतुद्रि-O sutlej. 9. 26.
 शुद्धम्-pure. 11. 44.
 शुनासीरौ-O wind and the Sun.

9. 41.
 शुन्ययुवः-of the pure one. 4. 16.
 शुभ्राः-bright ones. 12. 43.
 शुभ्रे-bright. 9. 39.
 शुभमानाः-beautiful. 8. 10.
 शुरुधः-invigorating draughts. 10.
 41; 12. 18.
 शुरुमान्-great hero. 5. 12.
 शुश्रवत्-*pf. Sb. of* √श्रु, he would
 hear. 5. 17.
 शुश्रुवान्-*pf. pt. of* √श्रु, heard. 1.20.
 शुष्केधः-dry fuel. 1. 18.
 शुष्णम्-draught. 6. 19.
 शुष्णस्य-of the Sun. 5. 16.
 शुष्मात्-from breath. 3. 21; 10. 10.
 शुष्मेभिः-with mighty powers.
 2. 24.
 शूर-O hero. 4. 19.
 शृङ्गिणम्-lofty. 6. 19.
 शृङ्गे-two horns. 4. 18.
 शृणवन्-*pr. Sb. of* √श्रु, they will
 hear. 12. 30.
 शृणुहि-hear. 9. 26.
 शृणोति-he hears. 1. 19.
 शृणोतु-let him hear. 3. 16; 10. 6;
 11. 31; 12. 33, 36.
 शृणवते-to one who has ears. 11.7.
 शृणवन्-hearing. 1. 19.
 शेकुः-they were able. 5. 25; 12. 32.
 शेषः-male organ. 9. 2.
 शेषम्-male organ. 3. 21.
 शेवधिः-treasure. 2. 4.
 शेषः-issue. 3. 2.

शोकैः-with flames. 9. 33.
 शोभेते-they two shine. 4. 15.
 श्रोतन्ति-they ooze. 5. 11.
 श्रथयः-thou hast pierced. 3. 21.
 शमशाः-rivers. 5. 12.
 श्येनः-falcon. 6. 7; 11. 2.
 श्येनम्-falcon. 4. 24.
 श्रद्धया-by faith. 9. 31.
 श्रद्धाम-faith. 9. 31
 श्रवः-fame and wealth. 4. 24;
 glory. 9. 10; 11. 9; food. 10. 3.
 श्रवणम्-(AV.)glory. 11. 33.
 श्रवस्यानि-glorious deeds. 5. 25.
 श्रवस्युम्-glorious. 11. 50.
 श्रायन्तः-depending. 6. 8.
 श्रियम्-glory. 8. 11.
 श्रीणीत-*Ipv. from* √श्री to mix,
 mix. 2. 5.
 श्रुतम्-learning. 2. 4.
 श्रुधि-hear. 3. 17; 7. 6; 10. 2.
 श्रुष्टी-quickly. 6. 13.
 श्रुष्टीवरी-delightful. 6. 22.
 श्रेणिशः-in rows. 4. 13.
 श्रेष्ठम्-best. 2. 19; 11. 43.
 श्रेष्ठा-best. 11. 46.
 श्रोणितः-(VS.) by hips. 4. 3.
 श्रोत-*inv. of* √श्रु, hear ye. 12. 43.
 श्लोकः-call. 10. 41.
 श्लोकम्-call. 9. 9.
 श्वः-to-marrow. 1. 6.
 श्वघ्नी-gambler. 5. 22.
 श्वसनस्य-of the wind. 5. 16.
 श्वानम्-quick. 5. 3.

श्वेत्या-*white*. 2. 20.
 षळर-*six spokes*. 4. 27.
 षष्टिः-(GB.) *sixty*. 4. 27.
 षीदन्-*sitting*. 10. 44.
 संवत्सरः-*year*. 7. 24.
 संवत्सरम्-*year*. 9. 6.
 संवत्सरस्य-(GB.) *of the year*. 4. 27.
 संवत्सरे-*in the year*. 11. 16; 12. 27.
 संविदम्-*contract; sexual intercourse*. D. 11. 34.
 संविदाने-*understanding*. 9. 40;
speaking to each other.
 Durga.
 संशूरणासः-*together the spirited*.
 4. 13.
 संशमयेन-*with a tranquil*. 3. 4.
 संशिशानाः-*sharpening*. 10. 30.
 सं सचावहै-*may we two attend to-*
gether. 5. 9.
 सं सृजस्व-*commingle*. 3. 21.
 स-*he*. 2. 8-11 13; 3. 12, 16, 21;
 4. 19, 23, 25; 5. 2, 3, 6, 15,
 19; 6. 14, 17, 35; 7. 3, 9, 16,
 18, 20, 28; 8. 8; 9. 13; 10. 5,
 10, 15, 16, 23, 42, 46; 11. 34;
 12. 18; 14. 33; (SB.) 3. 4.
 सकलम्-*all*. 1. 18.
 सक्नुम्-*grain*. 4. 10.
 सखा-*friend*. 4. 2; 10. 17.
 सखायः-*friends*. 1.9; 4. 10; 7. 30.
 सखायम्-*friend*. 4. 2; 9. 18.

सखिभिः-*with friends*. 5. 15.
 सखिभ्यः-*for friends*. 5. 5.
 सख्यम्-*friendship*. 12. 39.
 सख्या-*with friend*. 6. 4.
 सख्यानि-*friendships*. 4. 10.
 सख्युः-*from friend*. 11. 39.
 सख्ये-*in friendship*. 1. 8, 20.
 सन्धिम्-(MS.) *common meal*. 9.43.
 सङ्गाः-*hostile armies*. 9. 14.
 संगतः-*associated together*. 10. 21.
 संगमनम्-*gatherer together*. 10. 20.
 संगमे-*in coming together*. 10. 39.
 संगृभ्णाः-*Sb. of √ग्रम् with सं, thou*
hast siezed. 6. 1; 7. 6.
 सचता-*together*. 9. 26.
 सचन्त-*they obtained*. D. 12. 41.
 सचन्ताम्-*let them be together*.
 9. 33.
 सचन्ते-*they accompany*. 1. 11;
 7. 23.
 सचस्व-*attend*. 3. 21.
 सचा-*together*. 5. 5; 11. 50.
 सचेय-*pr. op. I. s. Ā. of √सच्, I*
may accompany. 6. 4.
 सजात्यम्-*kinship*. 6. 14.
 सजूः-*together*. 9. 13.
 सजोषसः-*enjoying together*. 11.15;
always endowed with high-
test powers. D.
 सजोषाः-*of equal power; being*
pleased. D. 5. 15. 6. 7; asso-
ciated together. 8. 8.
 सङ्गमानः-*going together*. 4. 12.

सं जभार-*pf. of √भृ (to bear) with*
सं, he gathered together.
 4. 11.
 सत्-*being*. 7. 18.
 सतः-*obtained*. 3. 20.
 सतीम्-(DB.) *being*. 7. 12.
 सत्ता-*existence*. 5. 3.
 सत्वभिः-*with heroes*. 6. 30.
 सत्यधर्मेणः-(AV.) *of true laws*.
 11. 11.
 सत्या-*true*. 6. 8.
 सत्रसदौ-(VS.) *sitting at the sacri-*
fice. 12. 37.
 सदनम्-*place*. 4. 17; 12. 42.
 सदनात्-*from the seat*. 7. 24.
 सदनानि-*places*. 2. 20.
 सदन्तु-*may they sit*. 8. 13.
 सदम्-*always*. 4. 19; (VS.) *seat*.
 12. 37.
 सदा-*always*. 5. 6; 6. 24.
 सदाँसि-(RVKH.) *seats*. 9. 29.
 सदान्वे-*voc. screaming*. 6. 30.
 सद्यः-*all at once*. 8. 21; 10. 29;
indication of time, i. e. to-
day, tomorrow, day after
tomorrow, soon. D. 10. 29.
 सधमादम्-*rejoicing together*. 7.30.
 सधस्थात्-*from the stable*. 4. 11.
 सधस्थे-*in the dwelling place*. 3.15.
 सन्-*being*. 3. 11; 4. 14.
 सनयम्-*old*. 4. 19.
 सनये-*for the aquisition*. 3. 5;
 6. 22.

सनात्-*for ever*. 12. 36.
 सनितुः-*of the husband*. 3. 6.
 सनुतः-*imperceptibly*. 6. 7;
secretly. D.
 सनेम-*may we obtain*. 5. 15.
 सनेमि-*ind. always, quickly*. 12.44.
 सन्तः-*being*. 11. 16.
 सं तपन्ति-*they torment*. 4. 6.
 सन्ति-*they are*. 10. 41; 12. 41.
 सन्तु-*let them be*. 8. 22.
 संदृक्-*beholder*. 10. 26.
 सं दृक्षे- *Ao. Sb. 2. s. Ā. of √दृश्*
(to see) with सं, thou hast
seen. 4. 12.
 संदृशि-*for the sight*. 10. 40.
 सं द्रवन्ति-*they run together*. 9. 19.
 सन्नद्धः-*girt*. 2. 5; 9. 12.
 सन्नद्धा-*covered*. 2. 5; 9. 19; (TS.)
fastened. 4. 21.
 सपत्नीः-*rival wives*. 4. 6.
 सपर्यतः-*they two honour*. 11. 9.
 सपर्यन्-*honouring*. 3. 4.
 सपीतिम्-(MS.) *common drink*.
 9. 43.
 सप्त-*seven*. 4. 27; 5. 1; 6. 27; 9.
 28; 11. 21; 12. 37, 38.
 सप्तऋषीन्-*seven seers*. 10. 26.
 सप्तनामा-*having seven names*.
 4. 27.
 सप्तपुत्रम्-*having seven sons*. 4. 26.
 सप्तविसुहः-*seven streams*. 6. 3.
 सप्तसिंधवः-*seven rivers*. 5. 27.
 सप्तस्वसा-*having seven sisters*. 10.5.

- सप्तहोता—having seven priests. 11. 23.
 सप्तेः—of the courser. 9. 3.
 सप्रथः—extensive. 9. 32.
 सप्रथाः—very broad. 6. 7.
 समकृण्वन्—they made together. 6. 15.
 समगमन्— *Ao. 3. pl. of √गम्*, they have gone together. 12. 34.
 समघशंसम्—vaunter of wickedness. 6. 11.
 समञ्जन्—anoointing. 8. 6, 17.
 समञ्जन्ति—they anoint. 6. 35.
 समतसि—thou approachest. 1. 10.
 समत्सु—in battles. 9. 20.
 समदः—battles. 9. 17.
 समना—*inst. sing.* alike. 10. 5; battle. 9. 14.
 समने—in battle 9. 18.
 समनेव—like (women) of similar minds. 7. 17, 20; 9. 40.
 समपृच्यन्त—they mixed together. 11. 16.
 समरणम्—meeting. 11. 8.
 समवर्तत—it took shape. 10. 23.
 समवावशीताम्—they are praised together. 12. 3.
 समव्यत्—*ipf. of √वा* (to weave) with सम्, she wove. 4. 11.
 समस्मिन्—on all. 5. 23.
 समस्य—of all. 5. 23.
 समानबन्धू—having a common relation. 2. 20.
 समानम्—alike. 7. 23.
 समानवर्चसा—of equal valour. 4. 12.
 समानाम्—of years. 11. 5.
 समानेभिः—with equal. 6. 7.
 समान्या—alike. 4. 25.
 समिथे—in battle. 5. 8; 6. 17.
 समिद्धः—kindled. 3. 20; 8. 5.
 समिद्धस्य—of the kindled. 6. 13.
 समिधः—fuel. 7. 17.
 समिधा—with faggot. 3. 21; 6. 4.
 समिध्यते—is well-kindled. 9. 31.
 समिध्यमानाय—*dat.* being kindled. 1. 15.
 समीरयति—(TS.) it causes to stir. 7. 24.
 समुद्रः—ocean. 3. 15; 12. 33.
 समुद्रम्—ocean. 2. 11; moistener. 10. 32, 46; 12. 32.
 समुद्रस्य—of ocean. 11. 20.
 समुद्राः—oceans. 11. 41.
 समुद्रान्—from the ocean. 7. 17.
 समुद्रियः—oceanic. 12. 30.
 समूहम्—removed. 12. 19.
 समृधम्—accomplishment. 1. 16.
 समे—all. 5. 23; 10. 5.
 समेति—it comes together. 12. 11.
 समैन्धन्—they animated. 10. 8.
 सं आसत—they sat together. 10. 47.
 सं पिंपन्ति—they grind together. 11. 4.
 सं पिणक्—crush. 6. 1.
 सं पिपिष—he crushed down. 6. 4.
 सं पिबते—he drinks together. 12. 29.

- संपिष्टान्—from the well-shattered. 11. 47.
 सं पृणक्तु—let him mix together. 10. 31.
 संप्रयच्छन्—giving. 2. 4.
 सं भवसि—(SB.) thou art born. 3. 4.
 सं मदन्ति—they rejoice together. 10. 26.
 सरण्युः—celestial deity. 12. 10.
 सरथम्—the same chariot. 10. 30.
 सरमा—Sarmā, name of a messenger of gods. 11. 25.
 सरस्वति—O Sarasvatī. 9. 26.
 सरस्वती—Sarasvatī. 8. 13; 11. 26, 27; 12. 30.
 सरस्वतीम्—*acc.* name of a river. 2. 24.
 सरस्वन्—O Sarasva. 10. 24.
 सरांसि—lakes. 5. 11.
 सर्वः—all. 8. 22.
 सर्वगणम्—the whole group. 6. 36.
 सर्वताता—perfect in all actions. 11. 24.
 सर्वम्—all. 2. 3.
 सर्वाः—all. 3. 4; 9. 14, 17; (AB.) 7. 17.
 सर्वान् all. 7. 19.
 सर्वाभ्यः—from all. 6. 1.
 सललूकम्—greedy, sinful, outcast. 6. 3.
 सलिलानि—waters. 11. 40.
 सवनम्—(VS.) libation. 12. 42.
 सवना—Soma-pressings. 5. 25.
 सवनेषु—at the time of pressing Soma. 1. 11; 6. 24.
 सवम्—stimulation. 11. 43.
 सवर्णम्—of the same colour. 12. 10.
 सवान्—sacrifices. 9. 10; 11. 2.
 सवाय—for birth. 2. 19.
 सवितः—O Sun. 7. 31; 10. 33.
 सविता—stimulator. 2. 26; 10. 32, 34; 11. 10, 43; 12. 13; (AB.) 12. 8.
 सवितुः—of the sun. 2. 19; 6. 7.
 सवीमनि—at the stimulation. 6. 7, 12.
 ससतः—*acc. pl.* sleepers. 4. 16.
 ससम्—corn. 5. 3.
 ससार—she fled. 11. 48.
 सस्त्रिम्—cloud. 5. 1.
 सह—together. 10. 18; 12. 30.
 सहः—strength. 11. 9.
 सहमानाय—*dat.* resisting others. 10. 6.
 सहमूलम्—together with root. 6. 3.
 सहसः—of strength. 5. 25.
 सहस्रम्—thousand. 9. 10, 23, 24; 10. 7; 11. 2.
 सहस्रसाः—thousandfold. 10. 29, 31.
 सहस्राक्षरा—having thousand syllables. 11. 40.
 सहस्राणि—thousands. 1. 15.
 सहस्व—prevail. 1. 17.
 सहावानम्—mighty. 10. 28.
 सहोभिः—with forces. 6. 16, 17.
 सा—that; she. 1. 7; 2. 9; 6. 8; 11. 29, 33, 40, 45, 46; (AB.) 11.

29, 31.
 साकम्—together. 1. 15; 4. 27; 5.
 11; 9. 9; 10. 13; 11. 2; 12. 38.
 सातये—for obtainment. 4. 25.
 साधनम्—perfection. 6. 29.
 साधुः—good. 6. 33.
 साध्याः—to be propitiated. 12. 41.
 सानु—peak. 2. 24.
 सानू—thighs. 9. 20.
 साम—name of a chant. 7. 2.
 सायम्—in the evening. 12. 5.
 साविषत्—*Acc. Sb. of √सृ*, he has
 generated. 11. 43.
 सिंहम्—lion. 5. 3; 8. 15.
 सिञ्चत—pour down. 5. 1, 26.
 सिधम्—accomplishment. 9. 38.
 सिनम्—food. 5. 5.
 सिनीवालि—*O Sinivālī*. 11. 32.
 सिनीवाली—(AB.) the earlier day
 on which the moon is in-
 visible. 11. 31.
 सिन्धुः—river. 7. 7; 12. 30.
 सिन्धुम्—*acc.* river. 2. 25; 7. 20;
 14. 33.
 सिन्धुनाम्—of rivers. 6. 17; 10. 5.
 सिन्धो—on the Sindhu. 9. 10.
 सिलिकमध्यमासः—having symmetri-
 cal flanks. 4. 13.
 सिषक्—he pours down. 6. 6.
 सिषकु—let her attend. 3. 21; 11. 49.
 सिसिचुः—they poured. 10. 13.
 सीम्—her. 1. 7; 5. 21; 11. 47.
 सीमतः—from all sides. 1. 7.

सीन्यतु—let her sew. 11. 31.
 सुकिशुकम्—very bright. 12. 8.
 सुकृतोः—of good deeds. 3. 6.
 सुकृतम्—well-made. 6. 33.
 सुकृतवः—skilful. 8. 7.
 सुखम्—comfortable. 7. 7; 9. 2.
 सुगाः—(VS.) easy to go. 12. 42.
 सुगान्—easy to tread. 6. 2.
 सुगुः—rich in kine. 5. 19.
 सुचक्रम्—of beautiful wheels. 12. 8.
 सुचक्रे—in the fine wheeled (chariot).
 10. 3.
 सुजातः—nobly born. 11. 36.
 सुजिह्व—*O* having a beautiful
 tongue. 8. 6.
 सुतः—pressed. 5. 6; 11. 3.
 सुतपाः—drinkers of pressed (Soma).
 11. 8.
 सुतम्—the pressed Soma. 12. 40.
 सुतस्य—of the pressed. 4. 7; 12. 31.
 सुताः—pressed. 5. 18.
 सुतानाम्—of pressed (Soma
 draughts.) 4. 8.
 सुतुकः—swift in motion. 4. 18.
 सुतुकेभिः—with swift. 4. 18.
 सुते—*loc.* pressed. 1. 10; 4. 19.
 सुतेषु—in pressed (Soma libations).
 5. 22.
 सुदत्रः—bountiful giver. 6. 14.
 सुदानवः—bountiful givers. 6. 23.
 सुदुधाम्—easy to milk. 11. 43.
 सुदेवः—benevolent god. 5. 27; 7. 3.
 सुद्विणः—*O* lord of noble wealth.

11. 24.
 सुनवाम—we will press. 7. 20; 14. 33.
 सुनीथासः—good seekers. 4. 19.
 सुनोति—he presses. 6. 19.
 सुन्वन्तः—pressing. 1. 11.
 सुपर्णः—having beautiful wings.
 7. 18; 10. 46.
 सुपर्णम्—beautiful wing. 9. 19.
 सुपर्णाः—having beautiful wings.
 3. 12; 4. 3; 7. 23.
 सुपर्णयः—having beautiful wings;
 nights. 7. 31.
 सुपलाशे—*loc.* of beautiful leaves.
 12. 29.
 सुपाणिः—having beautiful hands.
 2. 26.
 सुपुत्रे—*voc.* having noble sons.
 12. 9.
 सुपूतम्—well purified. 10. 16.
 सु प्र तिर—well prolong. 10. 40.
 सुप्रयाः—soft to tread. 5. 28.
 सुप्रायणाः—easy of access. 8. 10.
 (VS.) fleet. 4. 18.
 सुभगः—blessed. 12. 3.
 सुभगा—the blessed one. 11. 31.
 सुभगाम्—fortunate. 11. 38.
 सुभगे—*O* blessed one. 4. 20.
 सुभद्राम्—blessed. 11. 34.
 सुमखम्—great power. 11. 9.
 सुमखस्य—of noble strength. 12. 3.
 सुमङ्गलः—very auspicious. 9. 4.
 सुमत्—itself. 6. 22.
 सुमतिः—good-will. 12. 39.

सुमतिम्—(AV.) good-will. 11. 11.
 सुमतौ—in good-will. 7. 22; 11. 19.
 सुमायाः—of wise action or counsel.
 11. 14.
 सुरणम्—delightful thing. 7. 6.
 सुरणानि—delights. 11. 50.
 सुरत्वम्—(TB.) godhead. 3. 8.
 सुराणाम्—(TB.) of gods. 3. 8.
 सुरायाम्—*loc.* wine. 1. 4.
 सुरवमे—*du.* shining beautifully.
 8. 11.
 सुरवः—bright rays. 1. 7.
 सुवाचा—of beautiful speech. 8. 12.
 सुवासाः—well-clad. 1. 19; 3. 5.
 सुवास्वाः—of the Suvastu river.
 4. 15.
 सुविता—*acc. pl.* prosperous course.
 12. 28.
 सुविताय—for prosperity. 11. 15.
 सुविते—(TS.) in good position. 4. 17.
 सुविदत्रियेभ्यः—to the benevolent. 7. 9.
 सुविदत्रेभिः—*Inst. pl.* whose know-
 ledge is good. 6. 14.
 सुवीरः—noble hero. 9. 12.
 सुवीराः—having bold heroes. 1. 7.
 सुवृक्त्रिभिः—with well-composed.
 2. 24.
 सुवृतम्—well-rounded. 11. 33; 12. 8.
 सुवृधा—*Inst. sing.* bringer of pros-
 perity. 3. 11.
 सु शमीध्वम्—(AB.) soothe well. 5. 11.
 सु शिप्र—*O* very supple-limbed.
 6. 17.

- सुशेवः—very delightful. 3. 3; 10. 17.
 सुषारथिः—skilful charioteer. 9. 16.
 सुषिराम्—hollow. 5. 27.
 सुषुम्णः—giver of happiness. 2. 6.
 सुषोमया—with the Susōma, river.
 9. 26.
 सुष्टुता—well-praised. 11. 29.
 सुष्टुतिम्—noble praise. 6. 18.
 सुष्टुती—with noble praise. 11. 31.
 सुष्वयन्ती—pressing. 8. 11; smiling
 or causing good sleep. Yaska
 and Durga.
 सुसंपिष्टम्—well-shattered. 11. 48.
 सुसंस्कृते—well equipped. 6. 33.
 सुसुषे—Voc. having beautiful
 daughters-in-law. 12. 9.
 सुहवाः—easy to invoke. 12. 15.
 सुहवाम्—of noble invocations. 11.
 31, 33.
 सुहस्तः—deft-handed. 11. 43.
 सुहिरण्यः—rich in gold. 5. 19.
 सूच्या—with needle. 11. 31.
 सूनवः—sons. 11. 17.
 सूनुः—son. 2. 25.
 सूनो—O son. 5. 25.
 सूभवंम्—well-nourished. 9. 23.
 सूमयम्—well-shaped. 6. 33.
 सूयवसात्—on account of good
 pasturage. 11. 44.
 सूरचक्षसः—radiant like the Sun.
 11. 16.
 सूरत्—from the Sun. 4. 13.
 सूरिः—inciter. 10. 27; 12. 3.
- सूर्ते—well-tossed. 6. 15.
 सूर्यम्—channel. 5. 27.
 सूर्य—O Sun. 12. 23.
 सूर्यः—the Sun. 4. 7; 5. 6; 7. 27; 10.
 29, 31; 12. 16.
 सूर्यम्—the Sun. 2. 13; 6. 8; 7. 29;
 12. 15.
 सूर्यरश्मिः—ray of the Sun. 2. 6.
 सूर्यविदि—in the knower of the Sun.
 7. 25.
 सूर्यस्य—of the Sun. 4. 11; 10. 39,
 40; 11. 20.
 सूर्याम्—(AB.) Sūryā. 12. 8.
 सूर्ये—O Sūrya. 12. 8.
 सूर्येण—with the Sun. 5. 15; 7.
 22, 23.
 सूक्वाणम्—flowing. 11. 42.
 सूण्यः—from the hook. 5. 28.
 सूप्रकरक्षम्—supple-armed one. 6. 17.
 सूष्टा—hurled. 10. 21.
 सूष्टान्—(TS.) emitted. 7. 24.
 सेकम्—impregnation. 3. 4
 सेदुः—they sat. 3. 16.
 सेना—spear. 10. 21.
 सेनाः—armies. 1. 15.
 सोः—(TB.) from good. 3. 8.
 सोम—O Soma. 10. 40; 11. 3.
 सोमः—Soma 5. 3, 6, 12.
 सोमपीतये—for drinking Soma. 9.
 34, 37.
 सोमम्—Soma. 4. 8; 6. 16, 19; 7.
 20; 8. 2, 3; 11. 2, 4.
 सोमराजन्—O king Soma. 4. 7.

- सोमस्य—of Soma. 5. 11; 6. 9, 24;
 9. 8; 10. 33; 11. 5, 12; 12.
 4, 31.
 सोमाः—Soma-draughts. 10. 2.
 सोमादः—Soma-eaters. 4. 4.
 सोमान्—acc. Soma juices. 1. 11.
 सोमानम्—Soma-presser. 6. 10.
 सोमाय—(AB.) to Soma. 12. 8.
 सोमिनः—rich in Soma. 9. 9.
 सोम्यम्—made of Soma. 10. 37.
 सोम्याः—Soma-pressers. 11. 18, 19.
 सोम्याय—for the sweet. 2. 25.
 सोम्यासः—Soma-pressers. 11. 18, 19.
 सौधन्वनाः—sons of Sudhanvana.
 11. 16.
 सौभगाय—for good fortune. 11. 45.
 सौमनसे—in the favour. 11. 19.
 स्कन्धांसि—branches. 6. 17.
 स्कन्नम्—fallen. 5. 14.
 स्तनयन्—thundering. 10. 11.
 स्तब्धः—immovable. 2. 3.
 स्तवत्—Sb. he will praise. 5. 22.
 स्तवे—for praise 6. 23.
 स्तिपाः—guardian. 6. 17
 स्तिथानाम्—of waters. 6. 17.
 स्तुताः—praised. 12. 33.
 स्तुपेयम्—praiseworthy. 11. 21.
 स्तृणन्ति—they scatter. 6. 14.
 स्तृभिः—with stars. 3. 20.
 स्तोतारम्—praiser. 4. 6.
 स्तोतृभ्यः—dat. praisers. 1. 7.
 स्तोमः—a laudatory stanza. 5. 1;
 11. 20.
- स्तोमम्—hymn. 6. 9; 9. 26; 10. 8.
 स्तोमाः—hymns. 6. 18.
 स्तोमान्—hymns. 9. 10.
 स्तोमेन—with hymn. 7. 28.
 स्तोषम्—I will praise. 9. 25.
 स्त्रियम्—(MS.) woman. 3. 4.
 स्त्री—(MS.) woman. 3. 4.
 स्थ—remain. 6. 27; 9. 27.
 स्थः—you two are. 12. 31.
 स्थविरम्—compact. 6. 35; ancient.
 Durga.
 स्थविरस्य—of mighty. 7. 6.
 स्था—immovable. 5. 3.
 स्थायुः—blockhead. 1. 18.
 स्थानम्—place. 1. 11.
 स्थिरः—steady. 5. 15.
 स्थिरधन्वने—of firm bow. 10. 6.
 स्थिरपीतम्—steadfast. 1. 8, 20.
 स्थूरम्—abundant. 6. 22.
 स्नात्वा—for bathing. 1. 9.
 स्पर्हा—enviable. 3. 11.
 स्पृहयेत्—op. of √स्पृह् (to be eager),
 one should be eager. 3. 16.
 स्फुरत्—inj. he will trample. 5. 17.
 स्मयमानासः—smiling. 7. 17.
 स्य—that. 2. 28.
 स्यात्—it may be. 3. 5; 8. 22.
 स्याम्—I may be. 2. 4.
 स्याम—may we be. 3. 2; 7. 22; 9.
 43; 10. 43; 11. 19, 24, 44;
 (KS.) 4. 17; (MS.) 9. 43.
 स्यालात्—from the brother-in-law.
 6. 9.

स्योनम्—comfortable seat. 8. 9,
13; comfort. 12. 8.
स्योना—pleasant. 9. 32.
सिधत्—it may fail. 10. 45.
स्वः—heaven. 1. 11; light. 5. 19;
one's own. 11. 7.
स्वगूर्ताः—flowing by themselves.
10. 47.
स्वजठरे—into one's own belly. 4. 8.
स्वच्चाः—of beautiful gait. 5. 7.
स्वदन्ति—they make tasteful. 8. 7.
स्वदन्तु—may they make tasteful.
8. 17.
स्वदय—make it tasteful. 8. 6.
स्वधया—with food. 5. 3, 6; 7. 25.
स्वधावः—rich in food. 12. 17.
स्वधान्ने—*dat.* rich in food. 10. 6.
स्वधिते—O axe. 1. 15.
स्वपतः—(VS.) of the sleeping. 12. 37.
स्वपसः—of noble works. 8. 13.
स्वपिवात—*voc.* of authoritative
speech. 10. 7.
स्वप्नंशनः—destroyer of dreams.
12. 28.
स्वयम्—self. 5. 25; 10. 27, 42.
स्वयंभुः—self-existent. 2. 11.
स्वयशा—with one's glory. 8. 15.
स्वरणम्—glorious. 6. 10.
स्वराज्यम्—self-government. 12. 34.
स्वर्काः—shining brightly, moving
beautifully, praising beauti-
fully. 12. 44.
स्वर्कैः—of good speed, shining

well, praising well. 11. 14.
स्वर्हशः—looking like the sun.
10. 13.
स्वर्हशे—for beholding light. 12.
24, 26.
स्वर्वान्—bright. 6. 3.
स्वर्विदि—in the knower of the sun.
7. 25.
स्वश्वः—rich in horses. 5. 19.
स्वसराणि—days. 5. 4.
स्वसा—sister. 11. 32.
स्वसुः—of the sister. 3. 16.
स्वसृः—sisters. 5. 1.
स्वस्तये—for welfare. 3. 21; 5. 28;
9. 34; 10. 28.
स्वस्ति—welfare. 6. 36.
स्वस्तिः—fortune. 11. 46.
स्वस्तिवाहम्—which brings good
fortune. 5. 26.
स्वाततम्—well-directed. 6. 34.
स्वादृष्ट्या—with the sweetest. 11. 3.
स्वाधीः—the wise man. 4. 24.
स्वाम्—his own. 6. 16.
स्वावेशा—easily accessible. 11. 46.
स्वाहाकृतम्—consecrated with, 'hail.'
8. 21.
स्विद्—a particle of doubt. 3. 15;
11. 28.
स्विदा—always. 5. 7.
स्वैः—with their own. 12. 3.
हंसाः—swans. 4. 13.
हतवर्त्मनः—(AV.) whose path is

obstructed. 3. 4.
हथात्—from slaughter. 6. 27.
हन्—urging. 6. 17.
हन्त—Oh. 1. 4.
हन्ति—he strikes. 10. 11, 41.
हन्तुम्—to kill. 1. 8.
हन्तोः—from slaughter. 6. 2.
हरः—light. 4. 19.
हरयः—bay steeds. 7. 24.
हरयाणे—in the moving car. 5. 15.
हरसा—with light. 4. 19.
हरितः—steeds. 4. 11.
हरितेभिः—with green. 7. 7.
हरिभ्याम्—with bay steeds. 7. 6.
हरिम्—Soma. 4. 19.
हरी—steeds. 5. 12; 6. 21; 9. 36.
हर्यति—he is gratified. 7. 17.
हर्षमाणायः—making the hair stand
on end. 10. 30.
हवनश्रुतः—hearers of our call. 6. 27.
हवम्—invocation. 3. 17; 7. 6; 10. 2.
हवानाम्—of invocations. 5. 1.
हवामहे—we invoke. 6. 4.
हविः—oblation. 7. 7, 25; 8. 21, 22;
9. 31; 11. 39; 12. 9.
हविर्भिः—with oblations. 1. 11.
हविषः—of oblation. 8. 22.
हविषा—with oblation. 5. 24; 10.
20, 23, 27; 11. 33.
हविष्मान्—rich in oblation. 11. 23.
हवींषि—oblations. 6. 16; 8. 17,
19, 20.
हवेषु—in invocations. 11. 18; 12. 44.

हव्यः—to be invoked. 10. 42.
हव्यम्—oblation. 8. 17; 10. 22;
11. 32.
हन्यवाहम्—bearer of oblation. 6. 35.
हव्या—oblations. 8. 7.
हसनाम्—encouraging shout. 9. 2.
हस्तघ्नः—brace. 9. 15.
हस्तच्युती—with the movement of
the hand. 5. 10.
हस्त्रा—smiling. 3. 5.
हासमाने—contending. 9. 39.
हिंसीः—injure. 1. 15.
हिङ्ङकुणोत—she made the *hin*
sound. 11. 42.
हिङ्ङकुणवती—making the *hin* sound.
11. 45.
हितम्—welfare. 5. 26.
हितिः—errand. 11. 25.
हितेन—with a friend. 10. 15.
हिनु—impel. 11. 30.
हिनोत—impel. 6. 22; 12. 5.
हिन्वन्ति—from √हि to impel, they
impel. 1. 20.
हिमेन—with snow. 6. 36.
हिरण्यगर्भः—golden *fetus*. 10. 23.
हिरण्यचक्रान्—having golden wheels.
5. 4.
हिरण्यपर्ण—(KS.) O golden-winged.
8. 19.
हिरण्ययः—golden. 6. 33.
हिरण्यरथाः—of golden chariots.
11. 15.
हिरण्यरूपः—golden in form. 3. 16;

10. 16.
 हिरण्यवर्णः—having a golden colour.
 3. 16.
 हिरण्यवर्णम्—golden in colour. 12. 8.
 हिरण्यसंदक्—golden in appearance.
 3. 16; 10. 16.
 हिरण्यस्तूपः—golden in tuft of hair.
 10. 33.
 हिरुक्—out of sight. 2. 8.
 हुवत्—*pr. inj.* 3. s. of √हृ (to call),
 call. 5. 1.
 हुवानाः—being invoked. 12. 31.
 हुवामहे—we invoke. 11. 50.
 हुवे—I invoke. 11. 31; 12. 21.
 हुवेम—let us invoke. 10. 28; 12. 14.
 ह्यते—it is offered. 9. 31.

हृत्सु—in the hearts. 9. 33.
 हृदयम्—heart. 6. 28.
 हृदयात्—(SB.) from the heart. 3. 4.
 हृदे—for the heart. 10. 35.
 हेतिम्—weapon. 6. 3; 9. 15.
 होतः—O sacrificer. 8. 14.
 होता—sacrificer. 6. 35; 8. 8.
 होतारम्—sacrificer. 7. 15.
 होतारा—two sacrificers 8. 12.
 होतुः—of sacrificer. 4. 26; 7. 7, 31;
 8. 21.
 होत्रम्—sacrifice. 2. 11; 3. 8.
 होत्राय—for sacrifice. 2. 12; 7. 31.
 हृदस्य—of the tank. 9. 7.
 हृदाः—tanks. 1. 9.

निरुक्तकोशः ।

Index Verborum of the Nirukta minus the quoted passages.

Reference is to the chapters and sections of the Nirukta.

निरुक्तकोशः ।

अंशः—celestial deity. 12. 36.
 अंशस्य—of Aṃśa. 2. 13.
 अंशुः—Soma. 2. 5.
 अंशुना—by Aṃśu. 12. 36.
 अंसत्रम्—armour to protect the
 shoulder. 5. 25.
 अंसत्राणि—armours to protect the
 shoulders 5. 26.
 अंहः—distress. 4. 25.
 अंहसः—from distress. 5. 25.
 अंहस्वान्—distressed. 6. 27.
 अंहुः—distress. 4. 25.
 अंहुरः—distressed. 6. 27.
 अंहूरणम्—distress. 6. 27.
 अंहोमुचे—for the deliverer from
 distress. 7. 13.
 अकरोत्—he made. 5. 3; 6. 2; 8. 14.
 अकर्षत—*Imf.* 3. s. *Ā.* from *√कृष्*
I. cl. (to draw), he dragged.
 2. 2.
 अकारम्—the letter *a*. 7. 14.
 अकार्षीत्—he has done. 1. 4.
 अकुर्वन्—they made. 7. 28.
 अकूपारः—unbounded. 4. 18.
 अकृध्वायुः—not small. 6. 3.
 अकृषत—they have drawn. 4. 10;
 12. 7.

अक्रात्—from moving. 7. 14.
 अक्रोपनः—which does not make
 wet. 7. 14.
 अक्रः—fort. D. 6. 17.
 अक्रुध्यन्—not being angry. 4. 25.
 अक्रूरः—not cruel, name of a person.
 2. 2.
 अक्षपरिधनस्य—*gen.* made miserable
 by dice. 9. 8.
 अक्षप्रभृतीनि—dice etc. 7. 7.
 अक्षयम्—imperishable. 2. 10.
 अक्षरवर्णसामान्यत्—from the com-
 munity of a syllable or
 letter. 2. 1.
 अक्षसूक्ते—in the dice hymn. (Rv. X.
 34). 7. 3.
 अक्षाः—dice. 9. 7.
 अक्षान्—dice. 3. 16.
 अक्षि—eye. 1. 9.
 अक्षिमन्तः—having eyes. 1. 9.
 अक्षीभ्याम्—with eyes. 7. 3.
 अक्षेण—with seed. 3. 5.
 अक्षैः—with seeds. 3. 5.
 अगमः—thou hast gone. 4. 14.
 अगस्त्यः—Agastya, name of a seer.
 1. 5.
 अगारीः—thou hast swallowed. 6. 8.

- अगृहणीयः—unconcealable. 11. 16.
 अगृहृत—they seized. 7. 26.
 अगोहः—the sun. 11. 16.
 अग्नये—*dat.* Agni. 1. 15; 6. 36.
 अग्नयी—wife of Agni. 9. 33; 12. 46.
 अग्निः—fire. 1. 4, 17; 2. 21; 3. 15, 16; 4. 18, 26; 5. 3, 6, 10, 11; 6. 36; 7. 5, 7, 9, 10, 14, 16, 18, 20, 23, 27, 30, 31; 8. 2, 5, 6, 10, 11, 14, 17, 18, 21; 10. 7, 20, 35; 12. 27, 41; Aditi. 11. 23.
 अग्निकर्म—function of Agni. 7. 8.
 अग्निकर्मणा—with the function of Agni. 7. 23.
 अग्निकर्मणः—destroying like fire. 10. 30.
 अग्निजन्म—fire-birth. 11. 17.
 अग्निना—with Agni. 7. 5; 12. 41.
 अग्निभक्षीनि—shares of Agni. 7. 8.
 अग्निम्—fire. 3. 21; 6. 36; 7. 15, 17, 18, 23, 25, 28, 31; 8. 2; 12. 13, 26, 41; towards fire. 7. 19, 31.
 अग्निमन्थनौ—sticks for churning fire. 3. 14.
 अग्नी—two fires. 7. 16; 12. 26.
 अग्नीकृत्य—having turned into fire. 7. 28, 29.
 अग्ने—O Agni. 3. 2, 21; 4. 5, 14; 5. 7; 6. 1, 7, 8, 13, 16; 8. 8; 10. 36, 37.
 अग्नेः—of Agni. 7. 26, 31; 9. 33; 11. 17; 12. 16, 43, 46.
 अग्नौ—in fire. 5. 7; 7. 25.
 अग्नकारिण्यः—working in front. 3. 8.
 अग्नगमनेन—by going in front. 6. 16.
 अग्नगरणेन—by swallowing in front. 6. 16.
 अग्नगामिन्यः—going in front. 3. 8.
 अग्नगालिन्यः—trickling in front. 3. 8.
 अग्नग्री—foremost leader. 7. 14.
 अग्नसम्पादनः—accomplishing in front. 6. 16.
 अग्नसारिण्यः—moving in front. 3. 8.
 अग्ने—in the beginning. 10. 23.
 अघघ्नी—destroyer of sin. 11. 43.
 अघस्य—of sin. 6. 11.
 अघानि—sins. 9. 42.
 अघ्न्या—not to be killed. 11. 43.
 अङ्कः—curve. 2. 28.
 अङ्कनाः—bending. 3. 8, 17.
 अङ्कनात्—from marking. 4. 3.
 अङ्कितम्—bent. 5. 17.
 अङ्कुशः—hook. 5. 28.
 अङ्कुशात्—from the hook. 5. 28.
 अङ्गम्—limb. 4. 3; 5. 26; 7. 14; 8. 10.
 अङ्गलम्—having limbs. 9. 4.
 अङ्गवत्—having limbs. 9. 4.
 अङ्गात्—from limb. 3. 4.
 अङ्गाराः—charcoal. 3. 17.
 अङ्गारेषु—in charcoal. 3. 17.
 अङ्गिरसः—*nom. pl.* the Aṅgirasas. 5. 4; 10. 33; 11. 16-19; *gen.* s. 11. 17.
 अङ्गिराः—name of ṛsis. 3. 17.

- अङ्गुलयः—fingers. 3. 8, 9; 5. 4, 10.
 अङ्गुलिनामानि—synonyms of fingers. 3. 8.
 अङ्गैः—with limbs. 4. 3; 7. 6, 7.
 अचच्छदत्—it has appeared. 9. 8.
 अचितः—winding. 11. 25.
 अचेतनानि—inanimate objects 7. 7.
 अचेतनेषु—among the inanimate objects. 7. 7.
 अचेतयमानस्य—of the fool. 3. 2.
 अच्छ—even. =अपि 4. 24; =अभि, to obtain. 5. 28.
 अजः—driver. 12. 29, 30, 32, 33.
 अजनः—instigator. 12. 29.
 अजनयन्—they caused to be generated. 7. 28.
 अजनाः—not generated. 4. 25.
 अजनात्—from dispersing. 9. 24.
 अजनिम्—path. 4. 13.
 अजरणधर्माणम्—whose characteristic is immortality. 4. 27.
 अजाः—rams. 4. 25; 6. 4.
 अजामि—non-tautology. 10. 16.
 अजामिकर्मणि—unfriendly actions. 4. 20.
 अजायि—it is born. 6. 15.
 अजेत—may he drive. 10. 42.
 अज्ञाननिन्दा—censure of ignorance. 1. 17.
 अञ्जतेः—from √अञ्च्. 2. 28; 5. 28.
 अञ्चनाः—curving. 3. 8, 17.
 अञ्चनात्—from curving. 4. 3.
 अञ्चितम्—curved. 5. 17, 25.
 अणीयस्वात्—on account of its minuteness. 1. 2.
 अणुः—minute. 6. 22.
 अणुत्वात्—on account of being minute. 11. 31.
 अणुभावकर्मणः—*ab.* meaning to be small. 6. 30.
 अणुभावात्—on account of its being small. 9. 19.
 अतः—therefore. 1. 3; 3. 13; 7. 1, 14; 8. 4, 22; 9. 1, 35; 10. 1; 11. 13, 22; 12. 1, 35.
 अतत्—different form that. 3. 13.
 अततेः—from √अत् to move. 3. 15; 4. 25.
 अतनम्—going quickly. 5. 3.
 अतनवन्तम्—capable of quick motion. 5. 10.
 अतनाः—coursers. 4. 13.
 अतनिषत—they have spread. 12. 34.
 अतसानि—bushes. 5. 12.
 अति—beyond. 1. 7; 5. 2.
 अतिक्रममाणाः—transgressing. 6. 12.
 अतिक्रान्तम्—exceeded. 6. 15.
 अतिक्रामन्तः—transgressing. 6. 12.
 अतिच्छन्दाः—a metre. 7. 11.
 अतिथिः—guest. 4. 5.
 अतिथिदेवत्यम्—sacred to guests. 7. 4.
 अतिथेः—of the guest. 5. 19.
 अतिदंही—give beyond. 1. 7.
 अतिबृहति—it greatly increases. 9. 22.
 अतिरिच्यते—it is left behind. 5. 12.

- अतिरेकनाम-synonym of surplus. 4. 20.
 अतिष्ठन्-they stood. 2. 22.
 अतिसर्गाः-c. abandonment. 3. 4.
 अतिहाय-having abandoned. 1. 7.
 अतीतः-having gone beyond. 6. 28.
 अतूर्णः-not hastily. 9. 10.
 अतूर्णः-in the non-quick. 10. 32.
 अत्तिकर्मा-means to eat. 5. 12; 9. 23.
 अत्तिकर्माणः-meaning to eat. 3. 9.
 अत्तेः-from √अद् (to eat). 3. 9; 4. 4; 9. 17.
 अत्यक्रामत्-he surpassed. 10. 10.
 अत्यन्तकुसीदिकुलीनाः-born in the family of great usurer. 6. 32.
 अत्यन्तम्-extreme. 1. 15.
 अत्याः-coursers. 4. 13.
 अत्वरमाणः-not hurrying. 9. 10.
 अत्वरमाणपन्थाः-of unimpeded path. 11. 23.
 अत्वरमाणे-in the non-hastening. 10. 32.
 अत्र-here. 1. 17; 2. 6; 3. 11, 12, 16, 17; 4. 10, 21, 25, 26; 5. 8, 11; 6. 24, 31; 7. 23; 8. 2, 5; 9. 28.
 अत्रिः-name of a ṛṣi. 3. 17.
 अत्रिम्-to Atri. 6. 36.
 अत्रिवत्-like Atri. 3. 17.
 अथ-now. 1. 4, 9, 13, 14; 2. 1, 2, 13, 14, 20, 23, 24, 27; 3. 3, 5, 11, 12, 13, 15, 16, 18; 4. 1, 11, 21, 25; 5. 1, 3, 4, 5, 12, 22, 23, 25; 6. 8, 9, 31, 35; 7. 1-4, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 17, 20, 23, 24, 25, 26, 28, 29; 8. 2, 4, 21; 9. 1, 26, 35; 10. 1, 5, 23, 26; 11. 3, 4, 13, 19, 22, 36, 44; 12. 1, 16, 18, 26, 27, 32, 35, 37, 38.
 अथचेत्-now if. 1. 12, 20. etc.
 अथन्वन्तः-motionless. D. 11. 18.
 अथर्वा-a celestial god. 12. 33, 34.
 अथर्वाणः-Atharvāṇas, name of a seer. 11. 18, 19.
 अथातः-now therefore. 2. 5; 3. 13. etc.
 अथापि-moreover. 1. 4-6, 8; 15, 17; 2. 1, 2, 5, 6, 13; 3. 13, 16; 4. 21; 8. 2. etc.
 अथैतत् now this. 2. 23, 24, 27. etc.
 अद्-demonstrative pronoun. 1. 1.
 अदत्ते-to the eater. 6. 11.
 अदनम्-food. 11. 32.
 अदनाय-for eating. 2. 6.
 अदन्तकः-without teeth. 6. 31.
 अदन्ति-they eat. 5. 1.
 अदरणीयाः-not to be split up. 9. 9.
 अदात्-he has given. 4. 15.
 अदानकर्माणः-who do not give. 3. 11.
 अदानप्रज्ञा-whose minds are not inclined towards gifts. 3. 11.
 अदानान्-stingy. 11. 2.
 अदायादा-not entitled to inheritance. 3. 4.

- अदायिनि-loc. destitute. 6. 30.
 अदितिः-Aditi. 1. 15, 16; 4. 22, 23; 11. 22, 23.
 अदितेः-of Aditi. 2. 13; 4. 23; 7. 29.
 अदीना-noble-minded. 4. 22.
 अदीनानि-noble-minded. 4. 23.
 अदृणाः-*imf.* of √दृ, thou didst pierce. 10. 9.
 अदेवः-one who is not a god. 11. 4.
 अदेवताः-non-deities. 7. 4.
 अद्भिः-with waters. 5. 18; 10. 26; 11. 39.
 अद्भ्यः-from waters. 11. 36.
 अन्न-food. 4. 16.
 अन्नसादिनी-one who sits at meals (with others). 4. 16.
 अद्यतनम्-today. 1. 6.
 अद्योतत-she shone. 11. 36.
 अद्भिः-thunderbolt. 4. 4.
 अद्रिवन्-having thunderbolt. 4. 4.
 अद्रोग्ध्वे-*voc. pl.* free from treachery. 9. 37.
 अद्रुपसः-free from enmity. 6. 11.
 अधः-below. 2. 11.
 अधनाः-poor. 6. 25.
 अधरः-lower. 2. 11.
 अधर्मः-wrong. 2. 10.
 अधस्तात्-below. 12. 13.
 अधायि-Ao. from √धा to put, it has been put. 6. 15.
 अधारयन्त-*Imf.* from √धृ to hold, they held. 5. 14.
 अधि-*prep.* above, power. 1. 3.
 अधिकान्तरा-having more syllables. 7. 13.
 अधिकृतत्वात्-on account of being made on. 5. 11.
 अधिजज्ञिरे-they were born. 11. 17.
 अधिजातस्य-*gen.* brought forth 3. 4.
 अधिजायसे-thou art brought forth. 3. 4.
 अधिदधाने-putting forth. 8. 11.
 अधिदेवतम्-with reference to the deity. 3. 12; 10. 26; 11. 4; 12. 37, 38.
 अधिधनुषि-on the bow. 9. 18.
 अधिनिवसतः-*gen.* dwelling on. 9. 10.
 अधिपतिम्-overlord. 12. 18.
 अधियज्ञम्-with reference to sacrifice. 11. 4.
 अधिविचरन्ति-they flow down. 11. 41.
 अधिषवणचर्मणः-of the straining skin. 2. 5.
 अधिष्ठानप्रवचनानि-relating to seats. 4. 15.
 अधिष्ठानेषु-*loc.* seats. 4. 15.
 अधीत्य-having studied. 1. 18.
 अधीयाने-*loc.* the root √अधी, to study. 1. 8.
 अधीष्टः-implored. 8. 8.
 अधृतगमनकर्मवन्-whose motion is unrestrained and who is active. 5. 11.
 अधोर-lower. 2. 11.
 अधोरामः-having black marks on

the lower parts. 12. 13.
 अध्ययनम्—study. 6. 25.
 अध्यपः—overlord. 11. 36.
 अध्यर्थे—in the sense of √अधि. 5. 5.
 अध्यात्मम्—with reference to spirit.
 2. 20; 3. 12; 10. 26.
 अध्यानीयम्—to be brought. 5. 1.
 अध्यापिताः—taught. 2. 4.
 अध्यायि—it has been thought.
 6. 22.
 अध्यासते—he sits upon. 2. 5.
 अध्यूढम्—exalted. 4. 16.
 अध्येषणा—solicitation. 6. 6.
 अध्येषणाकर्मा—meaning to solicit.
 7. 15.
 अध्येषणाकर्माणः—meaning to solicit.
 3. 19.
 अधिगुः—stanza, injunction, Agni,
 Indra. 5. 11.
 अध्वरः—sacrifice. 1. 8.
 अध्वरम्—acc. sacrifice. 1. 8; 6. 22.
 अध्वरयुः—one who directs the sacri-
 fice. 1. 8.
 अध्वरस्य—of the sacrifice. 1. 8.
 अध्वर्युः—priest. 1. 8; 7. 5.
 अध्वानम्—road. 1. 12; 2. 27, 28; 4.
 13; 12. 22.
 अनः—air, car, cloud. 11. 47.
 अनक्रि—it anoints. 8. 10.
 अनह्रेः—from √अन्ज्. 1. 9; 7. 14.
 अनग्निः—absence of fire. 7. 31.
 अनग्नौ—in the absence of fire. 1. 18.
 अनत्यन्तगतः—not of wide applica-

tion. 12. 40.
 अननन्तरायाः—of that which does not
 come immediately after. 8. 5.
 अननाय—for life. 2. 5.
 अनन्तरान्तस्थान्तर्धोतुः—a root con-
 taining a contiguous semi-
 vowel. 2. 2.
 अनन्विते—loc. not accompanied.
 1. 13, 14; 2. 1.
 अनपराधः—innocent. 10. 11.
 अनपराधत्वम्—faultlessness. 11. 24.
 अनमसः—formless. 3. 11.
 अनमित्रः—without an enemy. 1. 16.
 अनमित्राः—not unfriendly. 11. 18.
 अनया—by this. 1. 19; by her. 5. 13.
 अनर्थकः—meaningless. 2. 2; 3; 10. 1.
 अनर्थकम्—acc. meaningless. 1. 7,
 15; 6. 16.
 अनर्थकाः—meaningless. 1. 9, 15; 4. 7.
 अनर्थान्—inauspicious things. 9. 4;
 useless things. 10. 23, 34.
 अनर्वम्—irresistible. 4. 27; 6. 23.
 अनर्वा—independent. 6. 23.
 अनल्पान्—not a few. 9. 10.
 अनवक्षितवचनः—one whose speech
 is irreproachable. 6. 29.
 अनवगतसंस्कारः—one whose gramma-
 tical form is unknown. 5. 2.
 अनवगतसंस्कारान्—whose grammati-
 cal forms are not known.
 4. 1.
 अनवत्वम्—life. 10. 34.
 अनवब्रवः—of irreproachable

speech. 6. 29.
 अनवयवम्—unconciliatory. 6. 11.
 अनश्लीलदानम्—whose gifts are not
 bad. 6. 23.
 अनादिष्टदेवताः—whose deities are not
 indicated. 7. 4.
 अनारम्भणे—in the supportless.
 10. 32.
 अनाराध्यन्तम्—one who does not
 worship. 5. 17.
 अनार्यनिवासः—abode of the bar-
 barians. 6. 32.
 अनिति—it moves. 7. 26.
 अनितेः—from √अन् (to breath) 'to
 live.' 11. 47.
 अनित्यत्वात्—on account of
 impermanence. 1. 2.
 अनित्यदर्शनम्—not always visible.
 5. 3.
 अनिद्विदे—for the ignorant. 2. 3.
 अनिभृतत्वे—in the unfixed state.
 10. 4.
 अनिभृतम्—non-stationary. 10. 4.
 अनिमिपन्—without winking.
 10. 22.
 अनिमिपन्तः—not winking, i. e. vigi-
 lant. 3. 12.
 अनिमिपन्तम्—without winking.
 11. 42.
 अनिमितम्—not made. 5. 1.
 अनिर्वचनम्—absence of explanation.
 7. 24.
 अनिर्वहः—prohibition of marriage.
 3. 4.
 अनिविशमानानाम्—of those who do
 not come to rest. 2. 16.
 अनु—prep. similarity and
 succession. 1. 3.
 अनुकणति—it sounds after. 6. 30.
 अनुकल्पयित—one should frame. 7. 11.
 अनुकामयेत—may he long for. 12. 29.
 अनुकृतिम्—series of descent. 7. 23.
 अनुक्रमिष्यामः—we shall proceed in
 order. 2. 5; 4. 1; 7. 14; 9. 1.
 अनुक्रान्ताः—they are dealt with. 7.
 13; 8. 21.
 अनुक्रान्तानि—they have been dealt
 with in due order. 1. 12; 2. 7;
 10. 42.
 अनुतमोभागः—portion in darkness.
 12. 1.
 अनुत्सृप्तः—not slipped. 12. 14.
 अनुदात्तः—not accented. 5. 5.
 अनुदात्तम्—not accented. 1. 7; 4.
 25; 5. 22.
 अनुदात्तप्रकृति—neu. whose original
 form is not accented. 1. 8;
 5. 23.
 अनुदिशः—intermediate quarters.
 11. 28.
 अनुध्यायाम—we contemplate. 6. 8.
 अनुपक्षीणाम—undecaying. 11. 11.
 अनुपपद्यमानायाम—in case of being
 not proved. 2. 2.
 अनुपपन्नार्थाः—of inapplicable mea-
 nings. 1. 15, 16,

अनुपात्तः—unseized. 7. 23.
 अनुपसन्नाय—*dat.* not approached.
 2. 3.
 अनुपस्थाशयमानम्—who has shown.
 10. 20.
 अनुपालम्भः—free from objection.
 1. 14.
 अनुपृष्टे—in asking question. 1. 4,
 5, 11.
 अनुप्रदानसामान्यात्—from the analogy
 of giving. 6. 19.
 अनुप्रवदन्ति—they proclaim. 10. 20.
 अनुप्राप्ताः—they are obtained. 1. 16.
 अनुमतिः—wife of gods, earlier
 full-moon day. 11. 29.
 अनुमननात्—from approving. 11. 29.
 अनुमन्यस्व—approve. 11. 30.
 अनुमोदमानान्—applauding. 9. 6.
 अनुययुः—they followed. 2. 24.
 अनुलेपनम्—unguents. 7. 13.
 अनुवपन्ति—they sow in succession.
 2. 22.
 अनुविध्य—having pierced. 6. 12.
 अनुविष्टम्भम्—impediment. 12. 1.
 अनुशायिनम्—lying along. 4. 14.
 अनुशेते—it lies close to. 4. 13.
 अनुषक्रम्—in continuous order.
 6. 14.
 अनुष्टुप्—a metre. 7. 11, 12.
 अनुष्टोभनात्—from praising after.
 7. 12.
 अनुसंचरति—he wanders after. 7. 27.
 अनुसृत्य—having pursued. 12. 10.

अनूच्यौ—succeeding each other.
 2. 20.
 अनूपः—bank. 2. 22.
 अनूपाः—working in order. 2. 22.
 अनूपास्ते—he pays homage after.
 12. 34.
 अनूप्यते—it is sprinkled, strewn, or
 sown. 2. 22.
 अनृतोद्यम्—false accusation. 6. 27.
 अनेककर्मा—it has various meanings.
 1. 4, 5; 4. 17, 19.
 अनेकपर्वसु—*loc.* having many mem-
 bers. 2. 2.
 अनेकशब्दम्—many worded. 4. 1.
 अनेकस्य—of many. 2. 15.
 अनेकार्थानि—having many mean-
 ings. 4. 1.
 अनेन—with him. 3. 1, 11, 21; 4.
 4; 5. 4, 11; 11. 34; 12. 22.
 अन्तः—inner part. 2. 3, 8, 10; 4.
 21, 25; 6. 36.
 अन्तम्—end. 2. 10.
 अन्तर्—ending. 2. 2.
 अन्तकरणम्—last member. 1. 13.
 अन्तवः—in the end. 2. 26; 10. 26.
 अन्तरपुरुषम्—the inner soul. 2. 3.
 अन्तरा—inside. 2. 10.
 अन्तरिक्षनामानि—synonyms of space.
 2. 10.
 अन्तरिक्षम्—atmosphere. 2. 8, 10; 5,
 14, 27, 28; 6. 7, 30; 11. 45.
 अन्तरिक्षलोकः—atmosphere. 7. 10.
 अन्तरिक्षलोकस्य—of the intermediate

world. 11. 36; 12. 7.
 अन्तरिक्षलोके—in the world of space.
 7. 26.
 अन्तरिक्षस्थानः—atmospheric. 7. 5.
 अन्तरिक्षायतनानि—atmospheric. 7. 11.
 अन्तरिक्षे—in the atmosphere 2. 14,
 17; 5. 22; 6. 2; 7. 26, 28; 8.
 5; 9. 40; 10. 27, 32; 12.
 19, 43.
 अन्तरित्य—having passed over.
 2. 10.
 अन्तरेण—with reference to. 1.
 15, 17.
 अन्तर्दधाति—he places within. 12.
 32.
 अन्तर्धीयते—it disappears. 12. 11.
 अन्तर्हितभासम्—whose light is hidden
 inside. 6. 35.
 अन्तर्हितम्—hidden. 4. 25.
 अन्तलोपः—elision of the end. 2. 1.
 अन्तव्यापत्तिः—substitution of the
 last. 2. 1.
 अन्तस्थान्तः—ending with a semi-
 vowel. 2. 2.
 अन्तस्थान्तरोपलिङ्गी—replacing the
 letter next to the penulti-
 mate. 10. 17.
 अन्तिकम्—near. 3. 9.
 अन्तिकतमम्—nearest. 5. 28.
 अन्तिकनाम—synonym of near. 3. 11.
 अन्तिकनामानि—synonyms of near
 3. 9.
 अन्तिकवधयोः—in (the sense of)

‘near’ and ‘killing.’ 3. 10.
 अन्ते—at the end. 4. 25.
 अन्धः—blind. 1. 16; 12. 14; food
 and darkness. 5. 1.
 अन्धन्तमः—blinding darkness. 5. 1.
 अन्ननाम—synonym of food. 3. 8;
 5. 1; 6. 16; 9. 24; 10. 3.
 अन्ननामानि—synonyms of food.
 3. 9.
 अन्नम्—food. 1. 9; 2. 13; 3. 9;
 4. 16; 5. 4, 5, 22; 6. 4, 7,
 26, 35; 8. 17; 9. 43; 10. 3;
 11. 29, 30, 31.
 अन्नवति—O rich in food. 12. 6.
 अन्नवती—rich in food. 11. 26, 31.
 अन्नवतीम्—rich in food. 6. 36.
 अन्नवते—for the rich in food. 10. 6.
 अन्नवन्—O rich in food. 12. 17.
 अन्नवन्तम्—rich in food. 10. 28.
 अन्नवान्—having food. 10. 42.
 अन्नसंसननाय—for winning food.
 12. 45.
 अन्नसानिनी—one who prepares
 food. 4. 16.
 अन्नस्य—of food. 11. 9, 49.
 अन्नादाः—food-givers 3. 8.
 अन्नानाम्—of foods. 9. 36.
 अन्नानि—foods. 9. 36.
 अन्नाय—for food. 9. 27.
 अन्ने—in food. 10. 33.
 अन्नेन—with food. 5. 19; 7. 25; 10.
 26; 11. 14.
 अन्नेः—with foods. 11. 26.

अन्यः—another. 7. 23; 12. 2, 3, 5.
 अन्यके—others. 10. 5.
 अन्यत्—one. 12. 17.
 अन्यतरः—either. 3. 6.
 अन्यत्र—at any other place. 7. 4.
 अन्यदेवते—addressed to another deity. 1. 20.
 अन्यदेवत्याः—belonging to other deities. 5. 7.
 अन्यम्—other. 10. 2, 28, 32, 36; 11. 9.
 अन्यस्मिन्—in another. 6. 23.
 अन्यस्य—of another. 1. 6.
 अन्यस्याः—of another. 12. 30.
 अन्या—another. 6. 28.
 अन्याः—others. 12. 5.
 अन्यान्—acc. others. 3. 13.
 अन्यानि—others. 8. 22.
 अन्याम्—another. 12. 10.
 अन्यासाम्—fem. of others. 2. 13.
 अन्ये—others. 1. 3; 3. 6; 6. 11; 7. 4.
 अन्येन—with another. 5. 2; 7. 23.
 अन्येषाम्—of others. 2. 7; 4. 5.
 अन्यैः—by others. 1. 14; 5. 25; 10. 6.
 अन्योन्यम्—each other. 6. 27; 7. 29.
 अन्योन्यस्य—of each other. 2. 20.
 अन्वध्यायत्—he meditated. 2. 12.
 अन्वध्यायम्—according to Vedic sanskrit. 1. 4, 5.
 अन्वक्षम्—after meal. 4. 8.
 अन्वमीमेत्—she lowed after. 11. 42.

अन्वमोदन्त—they applauded. 9. 6.
 अन्वादेशः—reference to what has been said before. 6. 13, 31; 7. 9.
 अन्वादेशे—re-employment. 4. 25.
 अन्वाप्—to obtain in order. 2. 22.
 अन्वाप—he obtained. 6. 8.
 अन्वापत्—Ao. of √आप् with अनु, he has obtained. 6. 8.
 अन्वास्थिताः—followed. 6. 6.
 अन्वितौ—accompanied. 1. 12, 14; 2. 1.
 अन्वीयुः—they followed. 11. 18.
 अप—particle. 1. 3.
 अपः—waters. 7. 23.
 अपकालयितव्यः—to be driven away. 3. 18.
 अपक्षीयते—it decays. 1. 2.
 अपगतभासम्—whose light has disappeared. 6. 35.
 अपगतम्—disappeared. 4. 25.
 अपगूर्णः—rejected. 3. 5.
 अपचितम्—diminished. 4. 25.
 अपततः—not fully spread. 3. 20.
 अपततम्—spread downwards. 3. 1.
 अपतिका—without a husband. 3. 5.
 अपत्यजननाय—for begetting children. 12. 45.
 अपत्यनाम—synonym of offspring. 3. 2.
 अपत्यनामानि—synonyms of offspring. 3. 1.
 अपत्यम्—offspring. 3. 1, 6, 7; 6. 9,

32; 12. 9.
 अपत्याय—for offspring. 11. 30.
 अपत्रपणकर्मणः—Ab. meaning to be bashful. 3. 21.
 अपनाः—pervading ones. D. 12. 37.
 अपनानि—pervading ones. D. 12. 37.
 अपनीतः—taken away. 3. 20.
 अपरः—posterior. 2. 18.
 अपरताः—removed. 9. 8.
 अपरपक्षस्य—of the second half (of the month). 5. 11.
 अपरपक्षान्तम्—end of the second fortnight. 11. 6.
 अपरपक्षे—in the second half. 5. 11.
 अपरभावम्—acc. the latter state. 1. 2; succession. 1. 3.
 अपरभावस्य—of the latter state. 1. 2.
 अपरम्—other view, (explanation of पुरन्धिः) 6. 13; (explanation of करुलती) 6. 31; (about the shape of deities) 7. 7, 9; 8. 22; others. 2. 2; 3. 4; 5. 12; 10. 3, 16.
 अपरस्मात्—from the later. 1. 13, 14.
 अपरस्याम्—in another. 12. 32.
 अपरा—another. 2. 19; 7. 15, 20; 8. 14, 17, 18, 19; 10. 2, 4, 6, 9, 15, 28, 36; 11. 3, 4, 9, 26, 28, 38, 40, 44, 47; 12. 2, 3, 4, 6, 15, 17, 37, 42, 45.
 अपराधः—fault. 1. 16.
 अपराम्—another. 11. 38.

अपरे—others. 1. 9.
 अपवर्गपर्यन्तम्—ending with the final 1. 1.
 अपविध्यताम्—they two drive away. 9. 40.
 अपवीयते—it trembles. 6. 12.
 अपसेध—keep off. 9. 13.
 अपहततमस्काकीर्णरश्मिः—with its darkness dispelled and over-spread by rays (of the sun). 12. 12.
 अपहतभासम्—whose light is shorn off. 6. 35.
 अपाम्—of waters. 2. 16, 17; 3. 16; 4. 8; 5. 18, 24; 6. 20; 7. 23, 26; 10. 18, 19, 39.
 अपापकम्—innocent. 4. 2.
 अपार्जितम्—flung away. 5. 12.
 अपार्णः—distant. 3. 2.
 अपार्णम्—fixed or dry. 9. 8; distant. 9. 29.
 अपात्रियमाणः—being disclosed. 9. 14.
 अपासरत्—she has fled. 11. 47.
 अपि—prep. contact. 1. 3; as. 1. 4; also. 7. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 13, 16, 17, 20, 21, 23, 29; 9. 8; 10. 11.
 अपि तु—or else. 3. 16.
 अपिनद्धम्—bound. 10. 12.
 अपिबत्—he drank. 5. 11.
 अपि वा—or else. 1. 1, 7, 8; 2. 22; 3. 15; 4. 4, 6; 8. 19; 9. 6; 11. 12, 13, 23, 47; 12. 8. 19, 22,

23, 24, 29.
 अपिहितम्—hidden. 2. 17; 4. 25.
 अपुत्रा—sonless. 3. 5.
 अपुरुषविधम्—unanthropomorphic.
 7. 7.
 अपुरुषविधाः—unanthropomorphic.
 7. 7.
 अपुष्पा—flowerless. 1. 20.
 अपूपुरत्—he has filled. 12. 16.
 अपेतम्—gone. 6. 19.
 अपेयानाम्—*gen.* unfit for drinking.
 5. 2.
 अपोर्णहि—uncover. 4. 3.
 अपोहति—he strikes, he pushes.
 6. 19.
 अप्रः—from. 3. 11.
 अप्रख्यातम्—unknown. 5. 8.
 अप्रख्यापनीयम्—not to be made
 known. 5. 8.
 अप्रच्यवमानस्य—*gen.* undecaying. 1. 2.
 अप्रज्ञानम्—non-comprehension.
 5. 15.
 अप्रतिपन्नरश्मिः—whose rays are neg-
 lected. 5. 8.
 अप्रतियतः—one who does not under-
 stand. 1. 15.
 अप्रतिष्कृतः—unopposable, unres-
 trainable. 6. 16.
 अप्रतिष्कृतः—uninjured. 6. 16.
 अप्रतिस्खलितः—unfaltering. 6. 16.
 अप्रत्तायाः—of unmarried. 3. 5.
 अप्रत्युतम्—unobstructed. 4. 27;
 6. 23.

अप्रथयिष्यत्—he should have spread.
 1. 13, 14.
 अप्रथिता—not spread. 1. 14.
 अप्रमत्तम्—diligent. 2. 4.
 अप्रमाद्यन्तः—without being negli-
 gent. 4. 19; 12. 37.
 अप्रमाद्यन्ति—they do not neglect.
 12. 37.
 अप्रादेशिके—in the absence of
 radical. 1. 13; 2. 1.
 अप्राप्य—not having obtained.
 5. 12.
 अप्रायुवः—assiduous. 4. 19.
 अप्वा—fear or disease. 6. 12; 9. 32.
 अप्वे—() disease. 6. 12.
 अप्सः—beauty. 5. 13.
 अप्सरा—nymph. 5. 13.
 अप्सातेः—from the negative of
 √प्सा, to devour. 5. 13.
 अप्सानीयम्—not to be destroyed.
 5. 13.
 अप्सारिणी—gliding over waters.
 5. 13.
 अप्सु—on waters. 6. 36; 11. 39.
 अप्सुजम्—born in waters. 10. 44.
 अपफला—fruitless. 1. 20.
 अवलाम्—woman. 6. 31.
 अवालिशान्—not childish. 9. 10.
 अबिभीताम्—they two were afraid.
 10. 10.
 अब्रह्मचर्याः—incontinence. 4. 19.
 अब्रुवाणाः—speaking. 9. 6.
 अभक्ष्य—*gen.* not eating. 5. 13.

अभवत्—you became. 6. 16.
 अभवन्—they became. 2. 11.
 अभविष्यत्—*con. from* √भू, it would
 have become. 6. 28.
 अभविष्यन्—they would have been.
 7. 23.
 अभि—towards. 1. 3, 6; 2. 11; 6. 26.
 अभिक्षणम्—a moment. 2. 25.
 अभिगच्छन्—transgressing. 6. 27.
 अभिगूर्य—having greeted. 8. 3.
 अभिगृणातु—let her praise. 11. 49.
 अभिग्रस्ता—caught. 5. 21.
 अभिजिघांसति—he desires to injure.
 5. 2.
 अभिजिहीते—*pr.* from √ह् to go
 forth, he goes forth. 5. 21.
 अभितृष्टीयम्—the hymn. (RV. III.
 38.) 12. 40.
 अभिद्रवणीयम्—to be brought to (lit.
 to be run to). 4. 10.
 अभिद्रवन्ति—they run towards. 8. 1.
 अभिधमन्तौ—blasting. 6. 26.
 अभिधानम्—name. 1. 2, 20.
 अभिधानस्य—of name. 7. 13.
 अभिधानानि—names. 7. 5, 6.
 अभिधानैः—with names. 7. 13.
 अभिधावत्—run towards. 6. 27.
 अभिनत्—he split. 7. 23.
 अभिनमन्त—let them bend down.
 7. 17.
 अभिनिन्दितारम्—scoffer. 10. 42.
 अभिपूजितः—honoured. 3. 21.
 अभिपूजितार्थे—in the sense of

honoured. 1. 3.
 अभिप्रकम्पयन्—causing to quiver.
 12. 27.
 अभिप्रयन्ति—they flow on. 3. 12.
 अभिप्रयन्तु—let them rush forward.
 10. 30.
 अभिप्रवृत्ता—turned round. 2. 9.
 अभिप्रसुवन्ति—they flow towards.
 9. 26.
 अभिप्रसूतः—induced. 11. 12.
 अभिप्राप्तिम्—acquisition. 3. 15.
 अभिप्रायैः—with purposes. 7. 3.
 अभिप्रेतः—desired. 3. 14, 16; 6.
 9, 10.
 अभिप्रेतम्—expected. 1. 6; 3. 11; 4.
 6; 5. 8, 11.
 अभिप्रेतानि—expected. 9. 28.
 अभिप्रेत्य—with reference to. 1. 7;
 2. 3, 20; 9. 14, 19; 11. 2, 5, 6.
 अभिवलायमानम्—waxing strong;
 thinking himself very strong.
 D. 10. 3.
 अभिभवति—he overcomes. 6. 26.
 अभिभवामि—I overcome. 3. 10.
 अभिभवेम—may we overcome. 3. 8.
 अभिभाषन्ते—they speak forth. 2.
 2; 5. 1.
 अभिभूतिः—overwhelming power.
 9. 4.
 अभिमत्तः—mad. 2. 5.
 अभिमुखी—facing towards. 3. 5.
 अभियुतः—fastened. 2. 19.
 अभिरक्षति—it preserves. 12. 32.

अभिववाशे-it cried. 9. 4.
 अभिवहति-it carries towards. 6. 35.
 अभिवहन्-carrying towards. 4. 16.
 अभिवहेयुः-may they carry to-
 wards 10. 3.
 अभिवाद्यते-he salutes. 1. 16.
 अभिवादिनी-indicating. 2. 16; 5. 13;
 9. 4, 6, 23; 10. 26, 32; 12. 10.
 अभिवावशाना-desiring again and
 again. 11. 42.
 अभिविचारयन्ति-they indulge in
 sophistry. 1. 13, 14.
 अभिविपश्यति-he beholds. 7. 22; 10.
 22, 46; 12. 26, 27.
 अभिविपश्यसि-thou beholdest. 12.
 24, 25.
 अभिविराजति-she presides over.
 11. 27.
 अभिवशाहरे-loc. name. 1. 13, 14.
 अभिश्रयणीयः-the refuge. 7. 22.
 अभिषवणप्रवादाम्-declaration of
 pressing. 4. 16.
 अभिषवाय-having strained. 7. 20;
 10. 19.
 अभिषहमाणः-attacking. 3. 3.
 अभिषुष्यन्ति-they press. 11. 2.
 अभिषेचयाञ्जके-they consecrated.
 2. 10.
 अभिषेचितम्-consecrated. 2. 10.
 अभिसंचारि-fickle. 1. 6.
 अभिसंतिष्ठन्ते-they live. 4. 27.
 अभिसन्नामयन्ति-they cause to bend
 towards. 4. 27; 11. 23.

अभिसन्नामात्-on account of draw-
 ing forth. 4. 27.
 अभिसमागच्छन्ति-they come together.
 12. 10.
 अभिसृजामि-I prepare. 10. 37.
 अभिसृष्टकालतमा-after the expiry of
 a good deal of time. 12. 7, 8.
 अभिस्वरन्ति-they flow towards
 3. 12.
 अभिहन्ति-it smites. 7. 23.
 अभिहिङ्करोत्-she made *him* sound.
 11. 42.
 अभिहुतः-sacrificed. 7. 24.
 अभिहुतम्-sacrificed. 7. 25.
 अभिहुतौ-loc. invocation. 5. 28.
 अभिह्वयामि-I invoke. 5. 7.
 अभीक्षणम्-a moment. 2. 25.
 अभीशवः-bridles. 3. 9; 9. 15.
 अभूत्-it has been. 1. 18; 6. 16;
 11. 32.
 अभूतम्-what is not past. 1. 6.
 अभेः-from अभि. 5. 28.
 अभ्यङ्गा-anointed or gone to-
 wards the enemy. 6. 15.
 अभ्यङ्गे-gone towards. 3. 20.
 अभ्यङ्गनात्-from anointing. 3. 8.
 अभ्यतितः-gone towards. 4. 5.
 अभ्यनृणत्-he split. 10. 13.
 अभ्यधाताम्-they two have placed.
 3. 14.
 अभ्यधीताम्-Ao. *Ā.* from √धा to
 put with अभि, they two have
 placed. 3. 14.

अभ्यन्तरम्-in the interior. 10. 19.
 अभ्यमनवान्-assaulting. 6. 12.
 अभ्यमनहा-killer of disease. 10. 17.
 अभ्यमनेन-by assault. 6. 12.
 अभ्यमितः-invulnerable. 6. 16, 23.
 अभ्यर्धयज्वा-one who sacrifices in
 parts. 6. 6.
 अभ्यर्धयन्-having divided into
 parts. 6. 6.
 अभ्यशनात्-on accounting of per-
 vading. 2. 15; 6. 1.
 अभ्यशनेन-by pervading. 6. 3.
 अभ्यशनुवते-they obtain. 9. 7.
 अभ्यस्तः-reduplicated. 2. 12; 4.
 23, 25.
 अभ्यस्तम्-acc. reduplicated. 3. 10.
 अभ्यस्तात्-from the reduplicated.
 6. 3.
 अभ्यादधाति-he adds. 6. 22.
 अभ्यापन्नः-come in contact. 12. 18.
 अभ्यापादम्-passing through all.
 7. 26.
 अभ्याम्राये-in the sacred text. 2. 13.
 अभ्यासः-reduplication. 2. 2, 3.
 अभ्यासे-in repetition. 10. 42.
 अभ्यासेन-by reduplication. 5. 12.
 अभ्युच्चयम्-growth. 1. 2.
 अभ्युत्थितम्-proceeding towards.
 9. 4.
 अभ्यशनुवते-they pervade. 3. 9.
 अभ्युर्वाना-concealing. 11. 49.
 अभ्युहितव्याः-should be inferred.
 1. 3.

अभ्येति-it goes towards. 4. 5;
 11. 46.
 अभ्राणि-mists. 2. 21.
 अभ्रातृका-brotherless. 3. 5.
 अभ्रातृकाः-brotherless. 3. 4.
 अभ्रातृकायाः-of a girl who has no
 brother 3. 4, 5.
 अभ्रातृमतीवादः-a statement relating
 to a girl who has no brother.
 3. 4.
 अमतिः-made at home, one's own
 consciousness. 6. 12.
 अमत्रम्-vessel. 5. 1.
 अमत्रैः-with vessels. 5. 1.
 अमरणधर्माणौ-whose characteristic
 is immortality. 2. 20.
 अमा-unartificial. 5. 1.
 अमाङ्गा-anointed at home, or gone
 towards home. 6. 15.
 अमात्यवान्-having a minister. 6. 12.
 अमात्रः-measureless. 6. 23.
 अमामयी-consisting of measureless
 lustre or moon. 6. 12.
 अमावास्ये-two days when the
 moon is invisible. 11. 31.
 अमितमात्रः-of measureless strength.
 6. 16.
 अमिताक्षरेषु-whose syllables are not
 measured, i. e. in prose com-
 positions. 1. 9.
 अमित्रः-enemy. 5. 7.
 अमित्रान्-unfriendly. 1. 7; 11. 2.
 अमिनः-immeasurable. 6. 16.

अमिथ्रीभावगतिः—with whose gait
pace cannot be kept. 2. 24.
अमुतः—from there. 7. 23, 24.
अमुत्र—the other world. 4. 25;
11. 37.
अमुथा—thus. 3. 16; 5. 5.
अमुम्—that. 2. 14.
अमुष्मात्—*ab.* that. 3. 16.
अमुष्य—of that one. 7. 23.
अमूढः—wise. 6. 8.
अमृतम्—immortal. 7. 20; 14. 33.
अम्बा—mother. 9. 10.
अम्बु—water. 3. 10.
अम्बुदः—cloud. 3. 10.
अम्बुमत्—cloud. 3. 10.
अम्यक्—towards. 1. 15.
अयज्वा—non-sacrificing. 11. 4.
अयज्वानम्—one who does not
sacrifice. 6. 19.
अयनः—moving. 9. 3.
अयनस्य—of the living being. 10.
41; of man. 11. 49.
अयनाः—nimble. 2. 7.
अयनान्—from going. 2. 17.
अयनाय—for going. 5. 28.
अयनैः—*inst. pl.* movements. 2. 25;
coursers. 12. 21.
अयम्—this. 1. 5, 10, 16, 18, 20;
2. 8, 9, 17, 22; 3. 10, 16; 4.
18, 19; 5. 1, 4, 22, 26; 6. 1.
10, 17, 31, 32, 35, 36; 7. 8,
16, 18, 20, 23, 30, 31; 8. 2,
11; 11. 36, 39.

अयमानम्—going. 4. 24.
अयाचीः—he has sacrificed. 4. 25.
अयुगपत्—not simultaneously. 1. 2.
अयुङ्क्त—he has joined. 4. 11.
अयुतम्—ten thousand. 3. 10.
अरणः—moving; 2. 14; distant. 3. 2.
अरणम्—water. 3. 10.
अरणस्थः—that which remains at
distance. 1. 18.
अरणात्—from going. 6. 32.
अरणी—two sticks. 5. 10; 8. 15.
अरण्यम्—desert. 9. 29.
अरण्यस्य—of the desert. 9. 29.
अरण्याणी—wilderness. 9. 29, 30.
अरण्यौ—made of wood. 9. 39.
अरदत्—he dug. 2. 26.
अरमणम्—dull. 9. 29.
अरमन्त—they enjoyed. 12. 43.
अरमयत्—he caused to be fastened.
10. 32.
अराः—spokes. 4. 27.
अरिचत्—he left. 2. 19, 20.
अरिषण्यौ—never failing. 9. 39.
अरिष्यन्—without injuring. 8. 3.
अरीन्—enemies. 11. 23.
अर्कः—god, stanza, tree. 5. 4.
अर्कम्—food. 5. 4.
अर्चति—it shines or honours. 5. 4.
अर्चतिकर्माणः—synonyms of to
worship. 3. 19.
अर्चन्—worshipping. 10. 32, 33.
अर्चनी—means of worship. 1. 8.
अर्चनीयम्—to be honoured. 7. 26.

अर्चनीयैः—with praiseworthy. 6. 23.
अर्चन्ति—they praise. 5. 4, 5.
अर्चय—for worship. 7. 20.
अर्चिषः—of flame. 7. 23.
अर्चिषि—*loc.* light, name of the
mother of Dhūmaketu. 3. 17.
अर्णस्वतः—*acc. pl.* having water.
10. 9.
अर्तन्यौ—two dischargers. 9. 39.
अर्तैः—from अर्ति (going). 1. 18;
2. 25.
अर्थः—object, wealth, sense. 1. 18;
5. 11; 6. 7, 22, 24, 28.
अर्थज्ञप्रशंसा—praise of the learned.
1. 19.
अर्थनित्यः—always with reference to
meaning. 2. 1.
अर्थपृथक्त्वम्—separateness of notion.
1. 4.
अर्थप्रत्ययः—certainty of meaning.
1. 15.
अर्थम्—object. 1. 15, 18, 20; 9. 4;
10. 27, 42; duty. 8. 19.
अर्थवन्तः—significant. 1. 16.
अर्थविकरणम्—modification of mean-
ing. 1. 3.
अर्थस्य—of meaning. 1. 19.
अर्थहिंतिः—errand. 11. 25.
अर्थाः—meanings. 10. 34.
अर्थान्—objects. 7. 4; 9. 19; mea-
nings 1. 3, 4.
अर्थानाम्—of meanings. 1. 2, 20;
2. 25.

अर्थीये—in the sense of. 3. 1.
अर्थे—in the sense. 1. 3, 5, 9, 13,
14; 2. 1.
अर्थेषु—in senses. 1. 4, 11; 11. 27.
अर्थोपमानि—metaphors. 3. 18.
अर्दनपत्तिनौ—knocking down by
movement. 6. 33.
अर्दनवेधिनौ—transfixing by move-
ment. 6. 33.
अर्धः—half. 3. 20.
अर्धर्चः—hemistich. 4. 27; 12. 2.
अर्धनाम—synonym of 'half.' 1. 7.
अर्धम्—half. 1. 19.
अर्धमासपर्व—a period of half month
i. e. a fortnight. 1. 20.
अर्धमासानाम्—of half months. 5. 21.
अर्धमासे—in half month. 6. 35.
अर्धमासेज्याम्—half monthly offering.
11. 6.
अर्धयित्वा—having been brought up.
3. 6.
अर्धरात्रात्—from midnight. 12. 1.
अर्धस्य—of half. 3. 20.
अर्बुदम्—a great mass. 3. 10.
अर्भकम्—small. 3. 20.
अर्यमा—Aryamā, name of a god.
9. 3; 11. 23.
अर्यम्णः—of Aryaman. 2. 13.
अर्वाक्—hitherward. 1. 3; 5. 12;
6. 14.
अर्वाचः—downwards. 12. 43.
अर्वाच्चः—downwards. 7. 24.
अर्हति—he deserves. 1. 8; 2. 2.

अलक्ष्मीः—evil fortune. 6. 30.
 अलंकरिणुम्—fond of ornament.
 6. 19.
 अलङ्कृताः—prepared. 10. 2.
 अलम्—enough. 2. 3; sufficient.
 9. 10
 अलमातर्दनः—easy to pierce. 6. 2.
 अलिङ्गाः—without any characteristic
 mark. 12. 40.
 अल्पनिष्पत्तयः—of rare application.
 2. 2.
 अल्पप्रयोगम्—rare use. 2. 13.
 अल्पप्रयोगाः—*pl.* rare use. 1. 14.
 अल्पम्—small. 1. 11.
 अल्पशः—a few. 7. 3.
 अल्पस्य—of small. 3. 20.
 अल्पीयोर्यतरम्—of secondary signi-
 ficance. 4. 25.
 अव—*prep.* down. 1. 3.
 अवकुलिते—*loc.* contempt. 1. 4.
 अवच्यत्—he will address. 5. 7; 6.
 30; 7. 23; 10. 2, 28, 32, 36;
 11. 9; 12. 15.
 अवगृह्णन्ति—they analyse. 1. 17.
 अवतः—gone down. 5. 26.
 अवतरम्—lower. 10. 42.
 अवतस्थे—he stood. 1. 15.
 अवताडयति—it destroys. 3. 11.
 अवतिः—the verb √ अव्, to go. 10. 20.
 अवतेः—from √ अव् ‘to go.’ 1. 17.
 अवत्तम्—*p. p. of* √ दो with अव,
 divided. 2. 1.
 अवधारणम्—ascertainment. 1. 2.

अवनयः—fingers. 3. 9.
 अवनात्—from √ अव् to protect. 5. 3.
 अवनाय—for protection. 2. 24, 25;
 6. 4; 10. 33.
 अवनीयाः—to be protected. 12. 40.
 अवनैः—with courses. 2. 25; with
 protections. 12. 21.
 अवन्ति—they protect. 3. 9.
 अवयवः—limb; space. 2. 8.
 अवयावयति—it causes to remove.
 9. 42.
 अवयुवती—separating. 4. 11.
 अवरम्—this side. 2. 24.
 अवरे—the subsequent preceptors.
 1. 20.
 अवरेभ्यः—*dat.* to the subsequent
 preceptors. 1. 20.
 अवशयायाः—of dew. 2. 18.
 अवशयायेन—with dew. 8. 10.
 अवसम्—protection. 1. 17.
 अवस्फुरिष्यति—he will jerk. 5. 17.
 अवस्यन्ति—they end. 8. 9.
 अवस्रवेत्—may he sink low. 10. 42.
 अवहन्—thou didst destroy. 10. 9.
 अवहितम्—cast. 4. 6.
 अवहतम्—taken away. 3. 20.
 अवहिम्—girl. 3. 6.
 अवाङ्—down. 5. 2.
 अवातितः—gone down deep, cavity.
 5. 26.
 अवातितम्—sunk down. 10. 13.
 अवाधूतोत्—he shook. 7. 23.
 अवान्तरदिग्भिः—with intermediate

quarters. 11. 40.
 अवाप्ता—obtained. 3. 10.
 अवार्म्—this side. 2. 24.
 अवारुधत्—he has obstructed. 5. 12.
 अवाहन्—he destroyed. 2. 21; 10. 9.
 अविज्ञातनामधेयम्—synonym of un-
 known. 5. 21.
 अविज्ञातानि—unknown. 11. 28.
 अविज्ञातुः—of the ignorant. 2. 3.
 अवितारः—protectors. 12. 40.
 अविदधा—not burnt. 9. 26.
 अविदत्—*Ab. of* √ विद्, he has found.
 5. 3; 6. 15.
 अविद्यमाने—on its non-existence. 2. 1.
 अविद्वांसम्—ignorant. 1. 19.
 अविनाशिनाम—synonym of ‘impe-
 rishable.’ 3. 21.
 अविपर्ययः—without metathesis.
 5. 26.
 अविपर्ययेण—without metathesis.
 6. 1.
 अविशिष्टा—same. 3. 8.
 अविशेषेण—without distinction. 3. 4.
 अविस्पष्टार्थाः—whose meanings are
 obscure. 1. 15, 16.
 अवृद्धे—small. 4. 15.
 अवैयाकरणाय—one who is not a
 grammarian. 2. 3.
 अवोचत्—he spoke. 6. 25.
 अव्यक्त्वर्णः—of indistinct colour.
 8. 10.
 अव्यक्त्वाचः—of indistinct speech.
 11. 29.

अव्युदस्यन्तौ—inexhaustible. 5. 2.
 अशक्नुवन्—they were able. 5. 25.
 अशनचक्रम्—pervading wheel. D.
 5. 26.
 अशनपवनम्—an instrument of
 winnowing food. 6. 9.
 अशनवता—by the pervading one.
 10. 12.
 अशनवन्तम्—pervading. 10. 13.
 अशुक्ला—not bright. 9. 26.
 अशृण्वम्—I heard. 11. 38.
 अश्नीतम्—eat. 4. 19.
 अश्नीथः—you two eat. 5. 22.
 अश्नुत—pervade. 5. 12.
 अश्नुते—obtains. 1. 18; trots; 2.
 27, 28; pervades. 5. 13, 16;
 8. 13.
 अश्नुते—they obtain. 9. 7.
 अश्नुवानदाभम्—one who injures
 after having obtained the
 object. 6. 3.
 अश्नुवीत—it trotted. 1. 12.
 अश्नोते—from √ अश् ‘to pervade.’
 3. 10; 5. 3; 10. 27.
 अश्मचक्रम्—pervading wheel. 5. 26.
 अश्ममयीभिः—*inst. pl.* stone-made.
 4. 19.
 अश्मिन्—without any glory. 6. 23.
 अश्रौषम्—I have heard. 6. 9.
 अश्लाघाकर्मणः—*Ab.* meaning, ‘not
 to praise.’ 4. 10.
 अश्लीलम्—indecent. 6. 23.
 अश्वः—horse. 1. 1, 12; 2. 27; 4. 13,

27; 7. 4; 9. 1, 2.
 अश्वकशायाः—of the horse-whip. 9.19.
 अश्वनामानि—synonyms of 'horse.'
 2. 27.
 अश्वपतनैः—having horses as the
 means of flying. 11. 14.
 अश्वप्रभृतीनि—horse etc. 7. 4.
 अश्वभरणान्—from horse-breeding.
 9. 24.
 अश्वम्—horse. 1. 13, 20; 4. 13.
 अश्वयोः—of two horses. 4. 15.
 अश्वरश्मिभिः—with horse reins. 2.15.
 अश्ववत्—like horse. 2. 27.
 अश्वस्य—of the horse. 2. 2; 4. 13.
 अश्वः—horses. 4. 13; 5. 28; 9. 24.
 अश्वजनिः—lashing rod. 9. 20.
 अश्वजनीम्—lashing rod. 9. 19.
 अश्वान्—to horses. 1. 17; 4. 11; 5. 26.
 अश्वाय—to the horse 9. 19.
 अश्विनः—of Asvin. 6. 36.
 अश्विना—*du.* O Asvins. 4. 17.
 अश्विनोः—of the two Asvins. 6. 36;
 12. 46.
 अश्विनौ—two Asvins. 5. 21; 6. 13,
 26; 12. 1.
 अश्वैः—with horses. 4. 18; 12. 1.
 अष्टा—one who trots. 2. 27; eight.
 3. 13.
 अष्टादश—eighteen. 3. 9, 11.
 अष्टाविंशतिः—twenty-eight. 3. 9.
 अष्टि—it pervades. 6. 12.
 अष्टौ—eight. 2. 15; 3. 10, 19; 7. 4;
 9. 35.

असंक्रमणीम्—not going elsewhere.
 6. 29.
 असंखादन्यौ—eating insatiably. 6. 4.
 असंस्तवेन—with reference to their
 individual praise. 12. 2.
 असंस्पर्शयन्—without touching. 7.23.
 असज्यमाने—not ceasing. 5. 2.
 असनचक्रम्—throwing wheel. 5. 26.
 असपत्नः—unrivalled. 1. 16.
 असभ्यभाषणात्—on account of vulgar
 talk. 5. 2.
 असाक्षात्कृतधर्मभ्यः—*dat.* who had no
 direct insight into truth. 1.20.
 असानि—*Sb. from* √अस्, to be, I
 will be. 2. 10.
 असामि—complete. 6. 23.
 असि—thou art. 2. 5; 3. 4; 4. 8; 5.
 1, 5, 9, 14, 27; 6. 7, 8, 12,
 20, 28.
 असिकी—the Asiknī, name of a
 river. 9. 26.
 असितम्—not white. 9. 26.
 असिता—one who throws. 6. 12;
 not white. 9. 26.
 असिन्वती—eating insatiably. 6. 4.
 असुः—breath. 3. 8; wisdom. 10. 34.
 असुनीतिः—leader of breath. 10.
 39, 42.
 असुन्वतः—*acc.* men who do not
 press. 6. 22.
 असुरः—evil spirit. 2. 16; 6. 18.
 असुरताः—delighting in evil things.
 (न+सु+रम्+ङ्) 3. 8.

असुरत्वम्—the characteristic of an
 evil spirit. 3. 8.
 असुराः—evil spirits. 3. 8, 20.
 असुराणाम्—of evil spirits. 3. 8.
 असुरान्—*acc.* evil spirits. 3. 8.
 असुरैः—with evil spirits. 11. 25.
 असुसमाप्तः—not quite complete.
 6. 9.
 असुसमाप्तम्—*acc.* not quite complete.
 6. 23.
 असुसमाप्तात्—*ab.* not quite complete.
 6. 9.
 असुसमीरिताः—stirred by breath.
 6. 15.
 असून्—*acc. pl.* breath. 10. 39.
 असूया—scorn. 2. 3.
 असूयायाम्—*loc.* scorn. 1. 5.
 असृगहनी—blood and day. 4. 19.
 असो—a suffix. 1. 17.
 असोः—from evil. 3. 8.
 असौ—that. 3. 16; 4. 11; 7. 11,
 20, 23, 30; 8. 11.
 अस्कृद्युः—whose life is not short.
 6. 3.
 अस्तः—thrown. 3. 8.
 अस्ततरः—thrown farther. 3. 16.
 अस्तम्—setting. 7. 23; 12. 37.
 अस्ताः—thrown. 3. 8; 10. 34.
 अस्ति—it is. 1. 2, 6, 11; 4. 4, 13,
 26; 5. 22; 6. 14, 25, 32; 7. 4,
 24, 31.
 अस्तिः—existence. 3. 21.
 अस्तु—let him be. 1. 7; 2. 12, 13;

5. 26; 9. 3.
 अस्ते—from √अस् (to be). 1. 13; 2. 1.
 अस्तोषत—*As. s. A* of √स्तु (to praise),
 they have praised. 4. 19.
 अस्तोष्यन्—they would have praised.
 7. 23.
 अस्थावराणाम्—of the non-stationary.
 2. 16.
 अस्तत्—from us. 4. 2; 5. 8.
 अस्मभ्यम्—for us. 6. 7, 16, 22.
 अस्मा—for him. 1. 20; 2. 8, 12; 6.
 4, 19, 20, 36; 9. 10.
 अस्माकम्—ours. 6. 7.
 अस्मात्—from this. 1. 20; 2. 10; 3.
 16; 4. 18; 5. 5; 6. 1, 11; 9. 8,
 16; 10. 11, 29.
 अस्मान्—to us. 1. 7; 2. 26; 4. 3; 6.
 7, 21.
 अस्माभिः—by us. 6. 7; 7. 16.
 अस्मासु—upon us. 5. 5; 6. 7, 25;
 11. 25; 12. 42.
 अस्मि—I am. 2. 4; 3. 10; 5. 8; 6. 6.
 अस्मिन्—in it. 1. 6, 11, 20; 2. 2, 3,
 8, 10, 20, 21; 3. 8, 19; 4. 3,
 7, 18, 24, 27; 5. 1, 18, 25, 26,
 27; 6. 19; 7. 23, 27; 8. 2, 6;
 9. 11, 20, 23; 10. 4, 12, 26,
 33, 44, 47; 11. 12, 47; 12.
 21, 33.
 अस्मै—for him. 1. 20; 2. 12; 4. 11,
 27; 5. 19; 6. 19, 20; 9. 10; 10.
 34; 11. 23.
 अस्य—its. 1. 17, 20; 2. 2, 3, 6, 8,

- 13, 16 3. 5, 11, 16, 17; 4. 6, 19, 25, 26; 5. 9, 12, 19, 21, 28; 6. 3, 18, 20, 21, 22, 27; 7. 8, 10, 11, 23, 24, 26, 28, 31; 8. 2, 21; 9. 4, 14, 24; 10. 3, 9, 11, 17, 23, 29, 33, 34, 39, 42, 45; 11. 2, 5, 24; 12. 4, 19, 29, 43.
- अस्यति—it throws. 10. 34.
- अस्यतिः—√अस् (to throw). 1. 9; 7. 12.
- अस्यन्दनम्—restraining the flow of water. 6. 5.
- अस्याः—of her. 2. 20; 4. 25; 5. 13, 28; 10. 23; 11. 28, 38, 48.
- अस्याम्—in her. 2. 5, 14, 18; 3. 6; 4. 19, 25, 26; 8. 5; 9. 26; 10. 34; 11. 31.
- अस्यै—for her. 4. 25; 5. 13.
- अस्वपथ—you slept. 11. 16.
- अस्वयंपृष्टे—loc. not asked by oneself. 1. 5.
- अहः—day. 2. 20, 21; 4. 11; 6. 4, 36.
- अहनः—wanton. 5. 2.
- अहनि—in the day. 6. 19.
- अहनी—two days. 3. 22.
- अहन्तव्या—not to be killed. 11. 43.
- अहन्यहनि—in every day. 4. 19.
- अहम्—I. 1. 4; 2. 4; 3. 10; 4. 2, 17; 5. 9; 6. 6, 24; 7. 2, 3; 10. 33.
- अहरत्—he brought. 7. 26; 11. 2.
- अहरहः—day by day. 6. 35.
- अहर्नाम—synonym of 'day.' 6. 19.
- अहर्नामानि—synonyms of day. 2. 20.
- अहविर्भाजि—without sharing oblations. 10. 42.
- अहस्तु—during days. 4. 8.
- अहस्तम्—handless. 6. 1.
- अहह—particle of separation. 1. 5.
- अहानि—days. 4. 7; 5. 4; 6. 26; 12. 23.
- अहिः—name of a demon. 2. 17; 6. 17; name of a god. 10. 43, 44, 45.
- अहिंसा—non-killing. 1. 16.
- अहिच्छत्रकम्—mushroom. 5. 16.
- अहिना—by Ahi. 2. 17.
- अहिवत्—like Ahi. 2. 16.
- अहो—O! 10. 42.
- अहोभिः—by days. 6. 1.
- अहोरात्रकर्मा—one who works during the day and the night. 3. 14.
- अहोरात्राः—days and nights. 4. 27; 5. 11.
- अहोरात्रे—day and night. 3. 22; 8. 15; 9. 41, 42.
- अहोरात्रौ—day and night. 12. 1.
- अहोः—of the day. 1. 6.
- अर्हीतयानः—of shameless gait. 5. 15.
- अ—the letter आ. 3. 16; 6. 1; preposition. 1. 3; 2. 21; 5. 5.
- आःकारान्तम्—ending in आः 1. 17.
- आकारः—the letter ā. 1. 4; 3. 16; 5. 5; 6. 1.
- आकारचिन्तनम्—discussion of shape. 7. 6.
- आकियतः—from any. 6. 3.

- आकीर्णश्मिः—spread over with rays. 12. 12.
- आकुचितः—bent. 5. 28.
- आकुरुते—he makes. 3. 15.
- आक्रमणात्—from attacking. 6. 17.
- आक्रोशकर्मा—meaning to provoke. 4. 2.
- आक्षाणः—pervading. 3. 10.
- आखण्डयितः—shatterer. 3. 10.
- आख्यातजानि—derived from verbs. 1. 12.
- आख्यातम्—verb. 1. 1; 6. 28.
- आख्यातस्य—of verb. 7. 1.
- आख्यातेन—by a verb. 1. 1.
- आख्यातेभ्यः—from verbs. 7. 14.
- आख्यानम्—legend. 5. 21; 11. 19, 25, 34; 12. 41.
- आख्यानसंयुक्ता—accompanied with a legend. 10. 10, 46.
- आख्यानसमयः—agreement of those who are well versed in legendary lore. 7. 7.
- आगः—sin. 11. 24.
- आगच्छ—come. 10. 36, 37.
- आगच्छत—come. 11. 15; 12. 40, 42.
- आगच्छताम्—let them come. 12. 4.
- आगच्छति—he comes. 7. 23; 9. 18.
- आगच्छतु—let him come. 5. 28.
- आगच्छन्—coming. 7. 31.
- आगच्छन्ति—they are used. 1. 9.
- आगच्छन्तु—let them come. 11. 18.
- आगतम्—come. 6. 3.
- आगतहृष्टिः—whose flame has approached 5. 9.
- आगतहृष्टे—for him whose flame has approached. 5. 9.
- आगन्तून्—acc. pl. extraneous. 7. 4.
- आगमत्—Ao. of √गम् with आ, it has come. 2. 19; 5. 2.
- आगमात्—ab. addition. 1. 4.
- आगमिष्यति—it will come. 6. 32.
- आगमिष्यन्ति—they will come. 4. 20.
- आगलनाः—extracted juices. 6. 24.
- आगामिन्यः—coming in future. 5. 11.
- आग्नापौष्णम्—addressed to Agni and Pūsan. 7. 8.
- आग्नायी—name of a divine woman. 7. 8.
- आग्नावैष्णवम्—addressed to Agni and Viṣṇu. 7. 8.
- आग्निमास्ते—loc. belonging to Agni and Maruta. 7. 23.
- आग्नेयः—addressed to Agni. 7. 23.
- आग्नेयम्—addressed to Agni. 7. 20.
- आग्नेयाः—addressed to Agni. 8. 21, 22.
- आग्नेये—loc. addressed to Agni. 1. 17.
- आग्नेयेषु—in (hymns) addressed to Agni. 7. 23; 8. 2.
- आग्रयणः—name of a teacher. 10. 8.
- आग्रयणः—name of a teacher. 1. 9; 6. 13.
- आगृणिः—glowing all around. 5. 9.
- आघोषः—loud chant. 5. 11.
- आघ्नन्ति—they strike. 3. 5; 9. 20.

अङ्गिरसस्य—of the son of Angiras. 11. 16.
 आङ्गूषः—hymn of praise. 5. 11.
 आङ्पूर्वात्—*ab.* preceded by *ā*. 11. 24.
 आचक्षते—they say. 1. 1, 20; 2. 10, 24, 28; 3. 18; 4. 1, 21; 5. 26; 6. 9; 7. 1; 9. 23; 10. 26; 12. 11.
 आचक्षीरन्—they should call. 1. 12, 13, 14.
 आचरन्त्यौ—approaching. 9. 40.
 आचष्टे—he declares. 1. 1, 2, 8; 3. 12, 22; 4. 23; 6. 7; 10. 26; 12. 37, 38.
 आचारः—custom. 7. 4.
 आचारम्—*acc.* prescribed rules of conduct. 1. 4.
 आचार्यः—teacher. 1. 4.
 आचार्याः—preceptors. 7. 22.
 आचिख्यासा—description. 7. 3.
 आचिनोति—arranges in order, develops. 1. 4.
 आजगाम—she approached. 2. 4.
 आजयनस्य—of the place of conquest. 9. 23.
 आजवनस्य—of the place of swift-ness. 9. 23.
 आजिम्—*acc.* course. 4. 13; strife. 9. 23.
 आज्यन्तः—destination. 2. 15.
 आज्यम्—butter. 8. 5.
 आङ्गारः—wanderer. 1. 14.
 आङ्गालुः—destitute. 12. 14.

आणिः—pin. 6. 32.
 आणी—pins. 6. 32.
 आण्डौ—testicles. 6. 32.
 आतनोति—he spreads out. 10. 31.
 आतृणत्ति—it pierces. 10. 41.
 आत्तम्—taken. 5. 13.
 आत्मगतिम्—*acc.* metempsychosis of soul. 3. 12; 10. 26; 12. 37, 38.
 आत्मजः—one's own son. 3. 6.
 आत्मजन्मानः—born from the self. 7. 4.
 आत्मदेवताः—having self as the deities. 8. 22.
 आत्मनः—of self. 7. 4.
 आत्मना—by self. 3. 22; 6. 21; 7. 23; 8. 17; 11. 31.
 आत्मनि—in the soul. 12. 37.
 आत्मयशा—with the glory of self. 8. 15.
 आत्मा—soul. 3. 12; 7. 4, 23; 10. 26.
 आत्मानम्—*acc.* one's ownself. 1. 19; 3. 5; 7. 18; 8. 17; 9. 3; 10. 26, 40; 12. 37.
 आत्रेयम्—composed by Atri. 8. 22.
 आदत्ते—he takes. 2. 9; he evaporates eclipses. 2. 13; he takes away. 5. 12; 7. 14.
 आददीत—*op.* *Ā.* of *√दा* cl. III. with *ā*. it may take. 1. 7; 6. 16.
 आददीमहि—we may obtain. 3. 11.
 आदधाति—he puts forward. 7. 23.
 आदरणात्—from destroying. 6. 31.

आदरयिता—one who honours. 10. 8.
 आदर्शनीयम्—to be gazed at. 5. 13.
 आदितः—from the beginning. 2. 15.
 आदित्यः—the sun. 1. 7; 2. 6, 13, 14, 15, 21, 22; 3. 12, 16; 4. 13, 16, 18, 27; 5. 4, 21, 24; 7. 7, 9, 20, 23, 29; 8. 13; 9. 40; 10. 20, 32; 11. 16, 23; 12. 1, 3, 10, 14, 27, 28, 29.
 आदित्यकर्म—function of the sun. 7. 11.
 आदित्यकर्मणा—with the function of the sun. 7. 23.
 आदित्यतः—from the sun. 2. 6.
 आदित्यप्रवादाः—epithets of Āditya. 2. 13.
 आदित्यदैवतः—having the sun as its deity. 11. 6.
 आदित्यभक्तीनि—shares of Āditya. 7. 11.
 आदित्यम्—*acc.* the sun. 2. 9; 7. 17; 11. 42; 12. 9, 26, 28, 37.
 आदित्यमध्ये—in the midst of (a panegyric addressed to) the sun. 11. 23.
 आदित्यरश्मयः—*acc. pl.* rays of the sun. 1. 7; 3. 12; 4. 3, 25, 26; 7. 24; 11. 16, 28; 12. 38, 41.
 आदित्यरश्मीन्—rays of the sun. 4. 11.
 आदित्यस्तुतिः—panegyric of the sun. 4. 13.
 आदित्यस्य—of the sun. 2. 13, 19; 5. 16; 7. 24; 12. 11, 21.

आदित्याः—O Ādityās. 6. 27; 12. 35.
 आदित्यात्—from the sun. 4. 13; 7. 23, 24, 26; 12. 10, 15.
 आदित्यीकृत्य—having made the sun. 7. 28.
 आदित्ये—in the sun. 7. 23; 12. 37.
 आदित्येन—by the sun. 5. 21; 11. 40.
 आदित्योदये—at sun-rise. 12. 11.
 आदित्योपहितम्—covered by the sun. 2. 8.
 आदिदेश—he pointed out. 2. 8.
 आदिना—by the first. 5. 12.
 आदिम्—*acc.* beginning. 1. 2.
 आदिलुप्तम्—whose initial is elided. 10. 34.
 आदिलोपः—elision of the first part. 2. 1.
 आदिविपर्ययः—metathesis of the first part. 2. 1.
 आदिष्टोपयोजनानि—specified teams of gods. 2. 28.
 आदीप्तः—blazing. 2. 13.
 आदीयते—it is settled. 4. 2.
 आदुरिः—destroyer. 6. 31.
 आदृणाति—he splits. 4. 4; 11. 21.
 आद्यन्तविपर्ययः—metathesis of the first and the last part. 2. 1.
 आद्यन्तविपरीतस्य—*gen.* reversing the initial and the final. 10. 10.
 आद्रियेत—one should respect. 2. 1; 7. 23.
 आधवः—agitator. 6. 29.
 आधवनात्—from agitating. 6. 29.

आधारः—base. 1. 13, 14.
 आधारयत्—he held. 6. 34.
 आध्यातम्—assigned. 1. 6.
 आध्यात्मम्—acc. self. 2. 20.
 आध्यात्मिकाः—relating to the self.
 7. 3.
 आध्यात्मिक्यः—relating to the self.
 7. 1, 2.
 आध्यानीयम्—to be thought about.
 5. 1.
 आध्वर्यवे—loc. relating to priest.
 7. 3.
 आध्वस्तम्—covered with darkness.
 4. 3.
 आनतम्—bent. 3. 9.
 आनद्धम्—fastened. 11. 47.
 आनशिरे—they attained. 11. 16.
 आनीतम्—brought forward. 3. 9, 19.
 आनीयते—she is brought. 4. 15.
 आनुपूर्वस्य—one after another,
 successively. 6. 14.
 आपः—waters. 2. 15, 21; 4. 16, 25;
 5. 5, 6; 6. 2, 3, 11, 16, 17,
 22; 8. 6; 9. 26, 27; 10. 39,
 44, 47; 12. 30.
 आपतत—fly. 11. 14.
 आपद्यते—he falls into. 2. 8.
 आपन्—they have obtained. 4. 13.
 आपन्नानाम्—gen. caught. 6. 27.
 आपातितमन्युः—with energy infused.
 5. 12.
 आपानः—obtaining. 3. 10.
 आपूपुरः—thou hast filled. 9. 29.

आप्तः—obtained. 3. 15.
 आप्तव्यम्—to be obtained. 11. 21.
 आप्तयानाम्—of the obtainables.
 11. 21.
 आप्तुम्—to obtain. 5. 28.
 आप्तेः—from √ आप् (to obtain). 3. 15.
 आप्त्या—with praise or gift. 2. 11.
 आप्त्याः—atmospheric gods. 11. 20.
 आप्तुयाम—may we obtain. 10. 21.
 आप्तुवन्ति—they obtain. 1. 20; 10. 21.
 आप्तुवानः—obtaining. 3. 10.
 आप्तेति—he obtains. 3. 11.
 आप्तेतिकर्मा—meaning to obtain.
 7. 17; 11. 21.
 आप्तेतेः—from √ आप् (to obtain). 6.
 14; 8. 4; 9. 26; 11. 20.
 आप्याययति—it causes to swell.
 6. 28.
 आप्याययन्ति—they make him grow.
 5. 11.
 आप्यायसे—thou thrive. 11. 5.
 आप्रियः—the Āpri hymns. 8. 4.
 आप्रीदेवताः—Āpri deities. 8. 21.
 आप्रीसूक्तानि—Āpri hymns. 8. 22.
 आभासयति—he illumines. 7. 23.
 आभिः—with these. 8. 10.
 आभिमुख्यम्—towards. 1. 3.
 आभ्याम्—with these. 3. 8.
 आमन्त्रयते—he addresses. 9. 30.
 आमिन्वाने—measuring. 2. 20.
 आमिश्राणि—mixed. 3. 13.
 आम्नातः—it is handed down by
 tradition. 7. 23.

आम्नायवचनात्—by the authority of
 the scripture. 1. 16.
 आयजन्त—they sacrificed. 6. 15.
 आयन्तम्—coming. 5. 19.
 आयन्ति—they come. 4. 15.
 आयम्यमानम्—being stretched. 2. 10.
 आययौ—he came. 2. 24.
 आयष्ट्वे—worthy of being wor-
 shipped. 9. 36.
 आयात्—may he come. 5. 28.
 आयात—come. 11. 14.
 आयातयति—he leads on. 10. 22.
 आयाहि—come. 8. 8; 10. 2.
 आयुः—Āyu, wind, moving. 9. 3;
 life. 10. 35, 40.
 आयुधम्—weapon. 7. 4; 10. 6; 12. 30.
 आयुधानि—weapons. 10. 30.
 आयोधनात्—from killing. 10. 6.
 आरब्धुम्—to begin. 12. 32.
 आरभन्त—they grasped. 3. 21.
 आरभामहे—we grasped. 3. 21.
 आरूढ—having mounted. 10. 30.
 आरोचनः—shining. 5. 21.
 आरोचनात्—from shining. 12. 7.
 आरोढुम्—to ascend. 5. 25.
 आरोह—ascend. 12. 8.
 आर्चभ्याम्नाये—in the sacred text of
 the Rgveda. 2. 13.
 आर्जकीयाम्—acc. the Arjikiyā, name
 of a river. 9. 26.
 आर्त्नी—two ends of bow. 9. 39.
 आर्त्न्यौ—two ends of bow. 9. 40.
 आर्थपत्यम्—possession of an object.

7. 1.
 आर्यः—son of the lord. 6. 26.
 आर्येषु—among the Āryas. 2. 2.
 आर्यम्—composition. 6. 27; 9. 8.
 आर्यिषेणः—son of ऋषिषेण. 2. 10, 11.
 आलिप्यमानया—inst. s. being
 unstained. 12. 3.
 आवधीत्—he has smitten. 5. 23.
 आवपति—he sows. 6. 9.
 आवपनस्य—of granary. 3. 20.
 आवर्तते—it draws all around. 9. 29.
 आवह—convey. 5. 26.
 आवहति—it brings. 9. 42, 43.
 आवहतु—may he bring. 7. 16.
 आवहनात्—from conveying. 5. 26.
 आवहन्तु—let them bring. 6. 4.
 आवातु—let it blow towards. 10. 35.
 आवापिकानि—supplementary. 8. 7.
 आवाहनम्—invocation. 7. 8.
 आविः—light. 8. 15.
 आविदत्—he has found. 5. 3.
 आविशति—he enters. 10. 46.
 आविष्कुरुते—he makes apparent.
 4. 16; 5. 19.
 आविष्टः—covered from all sides.
 5. 8.
 आविष्टा—approached. 2. 14.
 आवृद्धे—he covers from all sides.
 5. 21.
 आवृणोति—it covers. 2. 13.
 आवेदनात्—from making known.
 8. 15.
 आवेदयामः—we announce. 9. 31.

आशक्नुवन्ति—they are competent.
7. 30.
आशाः—quarters; side-quarters.
6. 1.
आशास्तेः—from √शास् with ā (to pray for). 6. 8; from the benediction. 11. 23.
आशिः—mixture of milk and Soma.
6. 8; benediction. 6. 8; 7. 3; 10. 43.
आशीर्नामकः—benedictory exclamation. 5. 22.
आशीर्वादः—benediction. 7. 3.
आशु—soon. 5. 3; 6. 1, 12; 7. 26; 9. 26.
आशुश्रुवुः—they heard. 2. 26.
आशृण्वाम—we hear. 2. 27.
आशृणुहि—hear. 9. 26.
आशेते—it lies. 11. 48.
आशेतेः—from √आशी, to lie down.
2. 16.
आश्रयम्—rare. 2. 24; 11. 2.
आशुवानः—pervading. 3. 10.
आश्रयणात्—from slight cooking.
6. 8.
आश्रययणात्—from mixing together.
6. 8.
आश्रितम्—dependent. 5. 22.
आश्लेषकर्मणः—*ab.* meaning to cling.
4. 10.
आश्वम्—belonging to a horse.
12. 10.
आश्वमेधिकः—belonging to the horse-

sacrifice. 6. 22.
आश्विनम्—addressed to the Asvins.
1. 9; 12. 40.
आसक्तः—united. 9. 20.
आसदनात्—from being situated in front. 6. 1.
आसन्नः—near. 6. 9.
आसन्नस्य—of near. 3. 20.
आससृवांसः—running again and again. 10. 3.
आसाम्—of these. 2. 24; 3. 13; 10. 5.
आसिञ्चत—pour down. 5. 1.
आसीदतु—may he sit. 7. 20.
अ सीदन्तु—may they sit. 8. 13; 9. 37.
आसीनाः—seated. 7. 26; 8. 6.
आसु—in them. 4. 27; 6. 24.
आसेवध्वम्—attend to. 9. 26.
आस्कन्तम्—attached. 6. 19.
आस्ते—he sits. 1. 1.
आस्थत्—*Ab.* from √अस् (to throw), he has thrown. 2. 2.
आस्नातानि—oiled. 4. 6.
आस्यदग्नाः—flowing upto mouth. 1. 9.
आस्यन्दते—it flows. 1. 9.
आस्यन्दनवन्तम्—capable of flowing.
10. 13.
आस्यम्—mouth. 1. 9.
आस्ये—in mouth. 8. 21.
आह—he said. 1. 15, 19, 20; 2. 20; 3. 16; 4. 15, 25; 5. 27; 7. 23, 25, 26, 31; 8. 2, 3, 20; 10. 5; 11. 4, 5; 12. 14, 26.

आहननवन्तः—foaming. 4. 15.
आहना—hurting. 5. 2.
आहन्ति—he attacks. 2. 17; 6. 11.
आहंसि—thou hurtest. 5. 2.
आहर—bring. 1. 4; 4. 4, 5; 6. 32; 10. 15; 12. 6.
आहर्तारम्—*acc.* bringer. 7. 26.
आहावः—chariot. 5. 26.
आहुः—they say. 1. 8, 13, 14, 20; 4. 21, 27; 7. 4; 8. 14; 9. 19, 26; 11. 18, 23; 12. 14.
आहुतम्—invoked. 6. 2; offered. 11. 32.
आहुतयः—oblations. 5. 7.
आहुतीः—oblations. 12. 36.
आहूयमानः—being invoked. 8. 8.
आहूयत्—she called. 5. 21.
आहूयन्त—they invoked. 5. 25.
आहूयामहे—we invoke. 11. 50.
आहूये—I invoke. 11. 33.
आह्वानात्—from invoking. 5. 26.
इच्छन्—desiring. 7. 1.
इत्—expletive. 1. 9.
इतः—from here. 7. 9, 22, 23.
इतम्—gone. 12. 37.
इतरः—other. 2. 8, 17, 22; 3. 10; 4. 18, 19; 5. 1, 4, 26; 6. 1, 17; 11. 39.
इतरत्—other. 1. 6, 20; 2. 13; 4. 8, 13, 16, 27; 5. 14; 6. 17; 8. 22; 10. 44; 11. 48.
इतरया—by the other. 2. 2.

इतरस्य—of the other. 7. 5.
इतरा—other. 2. 7; 3. 9; 5. 22; 6. 8; 9. 8; 12. 5.
इतराणि—others. 2. 7, 18; 8. 7.
इतरे—others. 2. 24; 3. 10; 12. 26.
इतरेतरजन्मानः—born from each other. 7. 4.
इतरेतरजन्मानौ—born from each other. 11. 23.
इतरेतरप्रकृतयः—original forms of each other. 7. 4.
इतरेतरप्रकृती—original forms of each other. 11. 23.
इतरेतरम्—each other. 2. 15, 20.
इतरेतरोपदेशः—mutual reference. 1. 2.
इता—gone. 3. 10.
इतात्—from going. 7. 14.
इतिहासम्—legend. 2. 10, 24; 9. 23; 10. 26; 12. 10.
इतिहासमिश्रम्—accompanied with a legend. 4. 6.
इथा—here. 5. 5.
इदंयुः—wishing for this. 6. 31.
इदम्—this. 1. 4, 5, 6, 15, 17, 20; 2. 13; 3. 11, 18; 4. 8, 13, 15, 16, 27; 5. 14; 6. 11, 17, 31; 10. 8, 32, 44.
इदानीम्—now. 6. 11; 11. 44.
इध्मः—fuel. 8. 4, 5.
इन्दतेः—from √इन्द् (to be powerful). 10. 8.
इन्दन्—being powerful. 10. 8.

इन्द्रवः—soma-draughts. 4. 17.
 इन्द्रवे—for Indu. 10. 8, 42.
 इन्दुः—name of a god. 10. 41, 42.
 इन्दौ—in Indu. 10. 8.
 इन्द्र—O Indra. 4. 4.
 इन्द्रः—Indra. 1. 5; 2. 16; 3. 10, 11; 5. 6, 11, 12, 17, 19; 6. 5, 13, 19, 26, 30, 31, 34; 7. 2, 5, 8; 8. 2; 9. 3, 25; 10. 8, 10, 19; 11. 38, 39; 12. 9, 28, 30, 41.
 इन्द्रकर्म—function of Indra. 7. 10.
 इन्द्रपानम्—Indra's drink. 8. 2.
 इन्द्रप्रधाना—primarily addressed to Indra. 5. 12; 10. 3.
 इन्द्रभङ्गीनि—shares of Indra. 7. 10.
 इन्द्रम्—*acc.* Indra. 3. 10; 6. 8; 11. 2; 12. 21.
 इन्द्रलिङ्गम्—*acc.* the characteristic mark of Indra. 1. 17.
 इन्द्रशत्रुः—whose enemy is Indra. 2. 16.
 इन्द्रस्य—of Indra. 6. 8, 18; 12. 46.
 इन्द्रामी—Indra and Agni. 1. 16.
 इन्द्राणी—wife of Indra. 11. 37.
 इन्द्राय—to Indra. 1. 5; 7. 13.
 इन्द्रासोमौ—Indra and Soma. 6. 11.
 इन्द्रियनित्यम्—permanent in the organs. 1. 1.
 इन्द्रियाणाम्—of the senses. 3. 12; 10. 26.
 इन्द्रियाणि—senses. 3. 12; 4. 13; 10. 26; 12. 37, 38.

इन्द्रेण—with Indra. 11. 15, 25.
 इनः—lord. 3. 11.
 इन्धतेः—from √इन्ध् (to kindle). 8. 7.
 इन्धे—he kindles. 10. 8.
 इन्धेः—from √इन्ध् (to kindle). 10. 41.
 इमः—these. 3. 16.
 इमम्—this. 1. 1, 20; 7. 18, 23, 25, 31, etc.
 इमाः—these. 2. 24; 4. 6; 7. 13; 8. 21.
 इमानि—these. 1. 1, 12; 2. 7; 4. 27; 6. 16, 26; 8. 22; 10. 26, 31, 34, 42, 46; 11. 27; 12. 11, 30, 37, 42.
 इमे—these. 1. 1, 3, 5; 2. 10; 4. 17.
 इयम्—this. 3. 9; 4. 15; 5. 22; 9. 8, 18.
 इरतेः—from √इर्. (to go). 5. 27.
 इरन्ति—they move. 5. 27.
 इराभृता—*inst. s.* brought up with food. 6. 12.
 इराम्—food. 10. 8.
 इरावतीम्—the Irāvati, name of a river. 9. 26.
 इरिणम्—dice-board. 9. 8.
 इलाबिलशयस्य—*gen.* lying in the bowels of earth. 6. 19.
 इला—atmospheric deity. 11. 48, 49.
 इव preposition. 1. 4; particle. 1. 10; directly. 7. 31.
 इवः—slight fear. 9. 30.

इषतेः—from √इष् (to go.) 9. 8.
 इषवः—arrows. 5. 4; 7. 4; 9. 16, 19; 10. 29.
 इषितसेनस्य—of इषितसेन. 2. 11.
 इषीकया—by a kind of rush. 9. 8.
 इषीका—arrow, a kind of rush. 9. 8.
 इषुः—arrow. 6. 32; 9. 18.
 इषुधिः—quiver. 9. 13.
 इषुनाम—synonym of arrow. 2. 6.
 इषुम्—arrow. 9. 18; 10. 29.
 इषुस्तुतौ—in praise of arrow. 2. 5.
 इषुणाम्—of arrows. 9. 13.
 इषून्—*acc.* arrows. 2. 5; 9. 14, 17.
 इह—here. 1. 20; 4. 4; 5. 25; 7. 16, 31; 10. 27, 28; 11. 16, 24; 12. 3, 4, 17, 40.
 इहस्थानम्—belonging to this region. 7. 23.
 ईचे—thou rulest. 6. 6.
 ईष्टेः—from √ईष्ट् (to praise.) 8. 7.
 ईम्—particle. 1. 9; 5. 28.
 ईरः—suffix. 2. 5.
 ईरणः—furtherer. 3. 19.
 ईरणवान्—swift. 10. 31.
 ईरयति—it raises its voice. 9. 4.
 ईरयिता—rower. 9. 4; promoter. 12. 3.
 ईर्तिः—the root √ईर् to go. 4. 23.
 ईर्मान्ताः—having well formed haunches. 4. 13.
 ईलः—a deity. 8. 7.
 ईला—earth. 7. 8.

ईळिः—√ईळ् to solicit or to worship. 7. 15.
 ईळितव्यः—he should be worshipped. 7. 16; 8. 8.
 ईशिषे—thou rulest. 6. 6.
 ईश्वरः—lord. 3. 12; 5. 7, 9.
 ईश्वरतमम्—most supreme lord. 11. 21.
 ईश्वरनामानि—synonyms of lord. 3. 11.
 ईश्वरपुत्रः—son of the lord. 6. 26.
 ईषणिनः—impetuous. 4. 16.
 ईषणेन—with quick. 4. 7.
 ईषतेः—from √ईष् (to go; to kill.) 9. 18.
 ईषत्पिङ्गलः—slightly brown. 3. 18.
 ईषया—with intelligence. 2. 25; with power. 9. 10.
 उ—particle: (1) separation (2) expletive. 1. 5, 9.
 उकारः—the letter u. 1. 5.
 उक्रम्—it is explained. 4. 1; 7. 8, 17.
 उक्थपात्राणि—libation vessels. 5. 11.
 उक्थम्—hymn. 6. 4.
 उक्थानि—hymns. 12. 34.
 उचतेः—from √उच् (to grow.) 12. 9.
 उचन्ति—they grow. 12. 9.
 उच्चावचाः—various. 1. 3.
 उच्चावचान्—*acc.* various. 1. 3.
 उच्चावचेषु—in various. 1. 4.
 उच्चावचैः—with various. 7. 3.
 उच्चितम्—collected upwards. 4. 24.

- उच्चृतम्—fastened up. 2. 5.
 उच्चैः—upwards. 4. 24; 9. 36.
 उच्छ्रति—it shines. 2. 18.
 उच्छ्रतेः—from √वस् (to shine). 12. 5.
 उच्यते—it is called. 2. 5, 6, 13, 15;
 3. 3, 5, 15, 16; 4. 16, 18, 19,
 21; 5. 1; 6. 7, 19, 30; 8. 1, 5,
 22; 9. 26; 10. 4, 7, 20, 32; 11.
 23; 12. 2, 24, 26.
 उच्यन्ते—they are called. 1. 1; 2.
 6; 4. 16, 19; 5. 4, 6, 8, 11;
 8. 2, 5.
 उच्येते—they are called. 4. 19; 7.
 16, 20; 12. 26.
 उत्—prep. 1. 3.
 उत्खिदति—he draws out. 12. 29.
 उत्तानः—spread very far. 4. 21.
 उत्तमपुरुषयोगः—having the combi-
 nation with the first person.
 7. 2.
 उत्तमम्—highest. 7. 31.
 उत्तमे—in the highest. 5. 3; 6. 17;
 7. 11.
 उत्तरः—answer. 1. 14; higher. 2.
 11; next. 4. 27; the latter.
 5. 3; last. 6. 1.
 उत्तरम्—second part. 5. 27; the
 latter. 12. 13.
 उत्तरस्याम्—in the following stanza.
 12. 22.
 उत्तरा—next. 1. 19; 2. 11; 3. 2, 4;
 5. 8; 7. 17, 27, 30; 10. 26.
 उत्तराणि—next. 2. 10, 13, 15, 18,

- 20, 21, 23, 24, 27, 28; 3. 1,
 7, 8, 9, 11, 13, 19, 20, 21;
 4. 20.
 उत्तराभिः—by succeeding (stanzas).
 9. 8.
 उत्तरे—next. 2. 28; 3. 9, 10, 11, 13,
 19; two higher ones. 7. 16,
 18, 20, 23, 31.
 उत्तरेण—with the latter. 1. 5.
 उत्तानः—wide spread. 4. 21.
 उत्तानयोः—of two wide spread. 4. 21.
 उत्पन्नस्य—of the produced. 1. 2.
 उत्पन्नानाम्—*gen.* produced. 1. 2.
 उत्सः—cloud. D. 10. 9.
 उत्सदनात्—from rising upwards.
 10. 9.
 उत्सरणात्—from moving up. 10. 9.
 उत्सर्पणात्—from sun-rise. 12. 13.
 उत्सहताम्—he may overpower.
 4. 19.
 उत्साहकर्मणः—*ab.* meaning to en-
 courage. 1. 7; meaning to
 sharpen. 10. 6.
 उत्स्राता—stepped out. 7. 12.
 उत्स्यन्दनात्—from flowing upwards.
 10. 9.
 उदकचरः—roaming over waters.
 4. 16.
 उदकवत्यौ—having water. 5. 2.
 उदकदानम्—gift of water. 6. 34.
 उदकनाम—synonym of water. 2.
 22, 25; 5. 19; 7. 24; 9. 26;
 12. 26.

- उदकनामानि—synonyms of water.
 2. 24.
 उदकम्—water. 2. 22, 24; 4. 19;
 5. 14, 16, 19; 6. 2, 7, 28; 10.
 4, 16; 11. 41, 43, 44.
 उदकवति—abounding in water.
 11. 37.
 उदकवन्तम्—having water. 10. 13.
 उदकस्य—of water. 3. 12; 7. 17, 24;
 10. 41; 11. 49; 12. 8.
 उदकानि—waters. 10. 34; 11. 25,
 36, 50.
 उदके—in water. 6. 27; 10. 12.
 उदकेन—with water. 2. 22; 6. 26,
 36; 7. 24; 10. 31; 12. 9.
 उदकेन्धनः—with water as its fuel.
 7. 23.
 उदकेषु—in waters. 10. 44; 12. 32.
 उदकैः—with waters. 6. 30.
 उदकोपशमनः—extinguishable by
 water. 7. 23.
 उदगमत्—it has gone up. 12. 16.
 उदधिः—ocean. 6. 5.
 उदन्यते—from the verb *udanya*
 (to moisten). 11. 15.
 उदन्युः—one who seeks water.
 11. 15; cataka bird. D.
 उदयेन—with sun-rise. 12. 14, 28.
 उदयेषु—in sun-rises. 11. 23.
 उदरम्—belly. 4. 7.
 उदरेषु—in bellies. 6. 4.
 उदशिश्नियत्—he has uplifted. 11. 10.
 उदात्तः—accented. 5. 5.
 उदात्तम्—accute. 4. 25; 6. 28.
 उदाहरन्ति—they quote. 3. 3, 5; 5.
 27; 7. 8.
 उदाहरिष्यामः—we shall quote. 3. 1;
 11. 2.
 उदितः—risen. 5. 9.
 उदितानुवादः—paraphrase of what
 was said. 1. 16.
 उदीचि—in the northern. 7. 23.
 उदीच्येषु—among the northerners.
 2. 2.
 उदीर्णानि—raised. 3. 20.
 उदीषि—thou risest. 7. 23.
 उद्गततमः—most come out. 9. 32.
 उद्गतम्—gone up. 2. 7.
 उद्गाता—chanter. 1. 8; 7. 5.
 उद्दीर्णम्—pierced at top. 3. 20.
 उद्देशः—principle. 12. 40.
 उद्धततरः—very high. 2. 11.
 उद्धततरम्—very much raised. 6. 19.
 उद्धर—uproot. 6. 3.
 उद्धृतम्—extracted. 3. 20; held up.
 8. 15.
 उद्यन्—rising. 2. 21.
 उद्यन्ति—they grow. 6. 36.
 उद्गतः—uplands. 10. 20.
 उद्गहन्ति—they uplift. 12. 15.
 उनक्ति—it wets. 2. 24.
 उनक्ते—from √उद् (to issue out).
 10. 9; (to moisten). 10. 41.
 उन्निन्यथुः—you raised up. 6. 36.
 उन्नेतुम्—to uplift. 9. 3.
 उप—prep. 1. 3.

उपकचद्ग्राः—flowing near to the arm-pit. 1. 9.
 उपक्रमप्रभृति—begining from the original. 1. 1.
 उपक्रान्ते—brought near each other. 8. 11.
 उपघ्नति—they deal blows. 9. 20.
 उपजनः—birth. 4. 20.
 उपजनम्—accession. 1. 3.
 उपजनाः—additions. 4. 7.
 उपजिह्वः—smellers. 3. 20.
 उपजिह्विकाः—emnets. 3. 20.
 उपजीवन्ति—they live. 11. 41, 47.
 उपतस्थुः—they attended. 7. 26.
 उपतिष्ठन्ते—they approach. 6. 8.
 उपदधाति—he puts. 7. 31.
 उपदयाकर्मा—meaning to protect. 4. 17.
 उपदस्यन्ति—they are destroyed. 7. 23.
 उपदासयति—he causes to exhaust. 2. 17; 7. 23.
 उपदिशः—side-quarters. 2. 15; 6. 1.
 उपदेशः—reference. 1. 1.
 उपदेशस्य—of reference. 3. 21.
 उपदेशाय—for oral instruction. 1. 20.
 उपदेशेन—by oral instruction. 1. 20.
 उपधाम्—penultimate. 5. 12.
 उपधालोपः—elision of the penultimate. 2. 1.
 उपधाविकारः—modification of the penultimate. 2. 1.

उपधेहि—place near. 4. 20.
 उपनिषद्ग्रन्थः—description of the Upanisad. 3. 12.
 उपपद्येत—it may be possible. 11. 23.
 उपपद्यते—it is possible. 1. 2, 13, 14; 7. 23; 8. 2.
 उपपचनः—attached. 6. 17.
 उपपिपादयिषेत्—*desid.* from √पद् with उप, one should try to make it possible. 2. 2.
 उपप्रेतु—let it come near. 6. 22.
 उपबन्धः—suffix. 1. 8.
 उपबन्धम्—inflection. 1. 7; 6. 16.
 उपभव—be near. 4. 25.
 उपमाः—similes. 3. 5, 13.
 उपमानस्य—of the particle of comparison. 7. 31.
 उपमार्थीयः—it has the sense of comparison. 1. 4.
 उपमार्थे—in the sense of comparison. 1. 4; 3. 16; 4. 11; 5. 22, 28; 6. 8; 7. 20; 8. 19; 9. 6; 11. 47; 12. 8, 19, 29.
 उपमार्थेन—by way of comparison. 2. 16.
 उपमिमीते—he compares. 1. 4; 3. 13, 14; 5. 26.
 उपमोत्तमया—*inst.* last but one. 1. 19.
 उपयमनप्रतिषेधः—prohibition of marriage. 3. 5.
 उपयोजनानि—teams. 2. 28.
 उपरः—cloud, mountain. 2. 21.
 उपरताः—inactive. 2. 21.

उपरमन्ते—they rest. 2. 21.
 उपरमयति—it renders quiet. 2. 18.
 उपरिभावम्—above. 1. 3.
 उपरिष्टात्—later on. 1. 4, 15, 20; 2. 6, 13, 23, 24, 27; 4. 10, 15, 16; 6. 4, 9; 7. 9, 20.
 उपलः—cloud, mountain. 2. 21.
 उपलप्रक्षिणी—stone-grinder. 6. 5, 6.
 उपलप्रक्षेपिणी—one who throws on stones. 6. 5.
 उपलिङ्गी—replacing. 10. 17.
 उपलेषु—on stones. 6. 5.
 उपव्याख्यातम्—it has been explained. 2. 12.
 उपशाम्यन्—becoming extinguished. 4. 14.
 उपश्वासय—fill with roar. 9. 13.
 उपसन्नाय—to a resident pupil. 2. 3.
 उपसर्गः—preposition. 3. 16; 5. 5; 6. 1, 22.
 उपसर्गनिपाताः—prepositions and particles. 1. 1, 12.
 उपसर्गाः—prepositions. 1. 3.
 उपसर्तव्यम्—to be approached. 3. 2.
 उपसीदेम—we honoured. 12. 39.
 उपसृष्टः—preceded by preposition. 1. 17; 4. 23.
 उपस्तुमः—we praise. 8. 7.
 उपस्थानम्—bosom. 9. 37.
 उपस्थानात्—from the bosom. 9. 39.
 उपस्थाने—in proximity. 7. 26; 8. 15, 18; 9. 40.

उपस्थितान्—dependents. 6. 17.
 उपस्थे—in lap. 6. 6.
 उपहितेन—by accomplishing. 5. 12.
 उपह्वये—I invoke. 11. 43.
 उपाकुरुषे—thou favourest. 5. 25.
 उपागमत्—he has obtained. 3. 4.
 उपाचारः—use. 1. 4.
 उपादर्शि—he has been seen up. 4. 16.
 उपादीयमानः—being seized upon. 7. 23.
 उपालभ्यन्ते—they are found fault with. 1. 14.
 उपावसृज—bestow. 8. 17.
 उपाशंसनीयः—to be expected. 1. 6.
 उपाहरन्ति—they accomplish. 2. 20.
 उपेक्षितव्यम्—to be ascertained. 1. 15, 17; 2. 6; 7. 5.
 उपेक्षितव्याः—they should be noted. 1. 3, 11.
 उपेयते—it is approached. 12. 13.
 उपेयात्—he should approach. 12. 13.
 उपैतु—let her approach. 11. 29.
 उपोनद्धम्—fastened near (the belly). 6. 19.
 उवजतेः—from √उवज् (to subdue). 6. 8; (to press down.) 7. 12.
 उभयप्रधाना—primarily addressed to both. 5. 12; 10. 3.
 उभयम्—both. 1. 4, 5.
 उभयलिङ्गा—having both the characteristic marks. 2. 8.

उभयवन्ति—addressed to both. 8.22.
 उभयविधाः—of both kinds. 7. 7.
 उभाभ्याम्—with both. 1. 4; 4. 4.
 उभे—both. 1. 1; 8. 15.
 उभौ—both. 4. 4; 6. 33.
 उरणः—sheep. 5. 21.
 उरणमधिः—sheep-killer. 5. 21.
 उराणः—making wide. 6. 17.
 उरु—wide. 5. 13; 6. 17; 11. 15.
 उरुकरम्—spreader. 9. 20.
 उरुक्षयणः—wide-dweller. 9. 3.
 उरुजिरा—the Uruñjira, name of a river. 9. 26.
 उरुतरम्—more wide. 8. 9.
 उरुवेन—widely. 8. 10.
 उरुभूतम्—very wide. 11. 21.
 उरुप्यतिः—to protect. 5. 23.
 उरुप्याणः—protecting. 5. 23.
 उर्वभ्यश्नुते—she gets much. 5. 13.
 उर्वशी—name of a nymph. 5. 13;
 a divine woman. 11. 35,
 36, 49.
 उर्व्यः—broad. 2. 26.
 उलूखलम्—mortar. 9. 20, 35.
 उलूखलमुसले—mortar and pestle.
 9. 35.
 उल्वम्—cover. 6. 35.
 उवाच—he said. 2. 10.
 उशत्यः—desiring. 12. 45.
 उशत्यौ—desirous. 9. 39.
 उशिज्—name of a seer. 6. 10.
 उशिजः—of Uśij. 6. 10.
 उशीरम्—a plant. 2. 5.

उषः—of dawn. 12. 2, 6.
 उषसम्—dawn. 3. 16.
 उषाः—dawn. 2. 18; 4. 16; 5. 21;
 7. 29; 8. 10; atmospheric
 deity. 11. 46-48; celestial
 deity. 12. 5.
 उषासानका—dawn and night. 8. 10.
 उषोनामानि—synonyms of dawn.
 2. 18.
 उष्णनाम—synonym of heat. 11. 25.
 उष्णम्—heat. 2. 2.
 उष्णवर्षैः—with heat and rain.
 2. 22.
 उष्णक्—a metre. 7. 12.
 उष्णीषम्—head-dress. 7. 12.
 उष्णीषिणी—having a head-dress.
 7. 12.
 उस्त्रा—cow. 4. 19.
 उस्त्राविणः—flowing. 4. 19.
 उस्त्रिया—cow. 4. 19.
 ऊचुः—they said. 2. 10; 3. 17.
 ऊतये—for protection. 4. 17.
 ऊतिः—protection. 2. 2; 5. 3.
 ऊत्या—with protection. 12. 21.
 ऊधः—udder, night. 6. 19.
 ऊनाक्षरा—having less syllables.
 7. 13.
 ऊरुभ्याम्—with thighs. 5. 13.
 ऊरु—thighs. 8. 10.
 ऊर्करम्—food-maker. 9. 20.
 ऊर्ज्—food. 3. 8.
 ऊर्जयति—it makes strong. 3. 8.

ऊर्जाहुती—worshipped with food-
 oblations. 9. 42, 43.
 ऊर्जाह्वान्यौ—to be worshipped with
 food-oblations. 9. 42, 43.
 ऊर्जेदीर्घम्—pierced for food. 3. 20.
 ऊर्णा—wool. 5. 21.
 ऊर्णावान्—having wool. 5. 21.
 ऊर्णतिः—from √ऊर्ण (to cover). 2.
 26; 5. 21, 23; 6. 35.
 ऊर्दरम्—granary. 3. 20.
 ऊर्ध्वगतिप्रतिषिद्धा—upward motion is
 denied. 2. 11.
 ऊर्ध्वतानः—spread very high. 4. 21.
 ऊर्ध्वबन्धनः—having a top-knot.
 12. 38.
 ऊर्ध्वबोधनः—expanding at the top.
 12. 38.
 ऊर्ध्वम्—after. 12. 1.
 ऊर्ध्वखम्—having a hole at the top.
 9. 20.
 ऊह्यते—it is considered. 12. 3.
 ऋक्—stanza. 1. 8; 2. 16; 3. 4; 5.
 13; 9. 4, 6, 23; 10. 26, 32;
 12. 10.
 ऋक्संस्तविकी—a stanza of joint
 praise. 7. 8.
 ऋक्षरः—thorn. 9. 32.
 ऋक्षाः—stars. 3. 20.
 ऋग्भाजः—to whom stanzas are
 addressed. 7. 13.
 ऋग्मन्तम्—having stanzas addressed
 to himself. 7. 26.

ऋग्मियम्—worthy of honour. 7. 26.
 ऋग्यष्टा—one who sacrifices with
 the stanzas of R̥gveda. 3. 19.
 ऋङ्मिश्रम्—accompanied with a
 stanza. 4. 6.
 ऋचः—stanzas. 1. 8; 7. 1; 10. 20.
 ऋचम्—stanza. 2. 8; 7. 8.
 ऋचा—stanzas. 6. 23; 7. 12.
 ऋचि—in the stanza. 2. 20; 5. 27;
 10. 16; 11. 11, 20; 12. 20, 29,
 30-33.
 ऋच्छत—seek. 3. 17.
 ऋच्छति—he moves. 4. 18; it raises.
 9. 2.
 ऋच्छते—from √ऋ. (to go, to befall,
 to injure). 1. 9; 2. 7; 5. 7.
 ऋच्छते—from √ऋच्छ (to be stiff).
 9. 32.
 ऋजीषम्—residue. 5. 12.
 ऋजुः—straight. 6. 21.
 ऋजुगामिनः—going straight. 10. 3.
 ऋजुगामिनाम्—of straight-forward.
 12. 39.
 ऋजुगामिनी—flowing straight. 9. 26.
 ऋजुतमैः—with most straight. 8. 19.
 ऋजूकप्रभवा—rising in the r̥jūka
 country. 9. 26.
 ऋज्जतिः—the verb ऋज्ज् to decorate.
 6. 21.
 ऋणाते—from √ऋण (to go). 9. 8.
 ऋणे—in debt. 5. 25.
 ऋतः—name of a god. 10. 40, 42.
 ऋतपर्णः—having wings of law.

8. 19.
 ऋतम्—water. 2. 25.
 ऋतवः—seasons. 7. 8.
 ऋतवत्यः—having water. 2. 25.
 ऋतावृत्तौ—in the turning of sacred rites. 8. 17.
 ऋतुः—a moment. 2. 25.
 ऋतुकालः—proper season. 12. 46.
 ऋतुकालेषु—in proper seasons. 1. 19; 3. 5.
 ऋतुगामिनाम्—*gen.* going at proper season. 12. 39.
 ऋतुद्वन्दःस्तोमपृष्ठस्य—of season, metre, hymn, etc. 7. 11.
 ऋतुदेवताः—having seasons as deities. 8. 22.
 ऋतुयाजी—one who sacrifices in proper season. 3. 19.
 ऋतुयाजेषु—in sacrifices to seasons. 8. 2.
 ऋतेन—with sacred rite. 11. 15.
 ऋत्विक्—priest. 3. 19.
 ऋत्विक्कर्मणाम्—of the duties of a priest. 1. 8.
 ऋत्विङ्नामानि—synonyms of priest. 3. 19.
 ऋत्विजः—priests. 7. 30; 8. 2.
 ऋदुदरः—Soma. 6. 4.
 ऋदूप्—knocking down from a distance. 6. 4, 33.
 ऋद्धतमः—most abundant. 3. 20.
 ऋधक्— isolation; prosperity. 4. 25.
 ऋधुवन्—prosperous. 4. 25.

ऋधोस्ये—in the sense of prosperity. 4. 25.
 ऋधोतेः—from √ ऋध् (to increase). 3. 20.
 ऋवीसम्—earth. 6. 35.
 ऋभवः—Rbhus. 11. 15, 16; rays of the sun. 11. 16.
 ऋभुः—Rbhu. 11. 16.
 ऋभूणाम्—of the Rbhus. 9. 3.
 ऋभोः—of Rbhu. 11. 16.
 ऋषयः—seers. 1. 20; 4. 27; 7. 4; 11. 19; 12. 36.
 ऋषिः—seer. 2. 11, 24; 3. 11; 4. 15, 16, 19; 5. 2; 6. 25; 7. 1, 13; 9. 23; 10. 5, 32, 42.
 ऋषिपुत्र्याः—of a seer's daughter. 5. 2.
 ऋषिम्—seer. 4. 14.
 ऋषीणानि—luminaries, senses. 10. 26.
 ऋषीणाम्—of seers. 2. 11; 3. 17; 7. 3.
 ऋषीन्—seers. 6. 5.
 ऋषेः—of the seer. 9. 8; 10. 10, 46.
 ऋष्टिपेणस्य—of ऋष्टिपेण. 2. 11.
 एकः—one. 1. 8, 19; 2. 6; 3. 10; 6. 5; 7. 4; 12. 29.
 एककपालः—having one potsherd. 7. 24.
 एकचारिणम्—moving on one leg. 4. 27.
 एकतः—from one. 4. 6.
 एकदेवतानि—consecrated to one

deity. 5. 11.
 एकपदनिरुक्तम्—explanation of single word. 9. 26.
 एकपदानि—single words. 2. 2.
 एकपदिका—name of a list. 1. 14.
 एकपर्वसु—*loc.* having one member. 2. 2.
 एकपात्—one-footed. 12. 29, 30, 32, 33.
 एकम्—one. 1. 20; 12. 40; Some. 6. 13, 31; 7. 6, 9, 20; 10. 16, 26, 34.
 एकालङ्गम्—having the characteristic mark in one stanza. 12. 40.
 एकवचनानि—singular number. 4. 15.
 एकवचनार्थः—having the meaning of the singular. 6. 16.
 एकविंशतिः—twenty one. 2. 7.
 एकविंशस्तोमः—a hymn. 7. 11.
 एकशतम्—one hundred and one. 2. 24.
 एकशब्दानि—single words. 4. 1.
 एकस्मै—for one. 1. 19.
 एकस्य—of one. 2. 13; 7. 4, 5.
 एकस्याः—of one. 12. 7.
 एकादश—eleven. 2. 28; 3. 9, 13; 8. 22.
 एकार्थम्—having one meaning. 4. 1.
 एके—some. 1. 7, 8, 9, 12; 2. 2; 3. 3, 4, 5, 8; 5. 3, 12; 7. 13; 8. 21; 10. 3; 11. 6; 12. 1.
 एकेन—with one. 5. 11; 12. 29.
 एकेषाम्—of some. 1. 14.

एकेषु—among some. 2. 2.
 एकैकस्याः—of each and every one. 7. 5.
 एकोपसर्गात्—with one preposition. 7. 9.
 एतत्—this. 1. 1, 4, 7, 13, 14, 16; 2. 2, 10, 13, 15, 23, 24, 27; 3. 4, 11; 4. 1, 6, 13, 15; 5. 3, 7, 8, 11; 6. 16, 27, 28; 7. 2, 3, 4, 5, 7, 23, 24; 8. 2, 9; 9. 8; 11. 16, 38, 39, 48; 12. 5, 9, 28, 40.
 एततरः—has come nearer. 3. 16.
 एतसु—among them. 8. 20.
 एतया—with this. 7. 28, 29.
 एतयोः—*du.* of these. 1. 3.
 एतानि—these. 1. 1; 5. 25; 7. 8, 10, 11, 23; 10. 26, 42, 43.
 एताभ्याम्—with these. 1. 5; 2. 21; 7. 26.
 एताभिः—with these. 11. 12.
 एताम्—her. 2. 8; 7. 8, 27.
 एतावताम्—of so many. 1. 20.
 एतस्मात्—from the same. 1. 20; 2. 5, 6, 8, 13, 17; 5. 1, 2, 4, 7, 14, 22, 26; 6. 1, 17; 7. 29; 8. 2; 9. 8; 10. 44; 11. 39, 47; 12. 13.
 एतस्मिन्—in this. 1. 4, 5; 5. 11; 7. 3; 10. 26.
 एतस्य—of this. 1. 3; 2. 23; 3. 7, 9; 7. 23; 11. 3, 4; 12. 7.
 एतस्याः—of this. 6. 2.

एतस्याम्-in this. 5. 27; 12. 24.
 एताः-these. 5. 11; 7. 31; 10. 20.
 एतान्-these. 10. 9; 12. 9.
 एताम्-this. 3. 3.
 एतावन्तः-so many. 1. 20.
 एतावन्ति-so many. 1. 20.
 एति-he goes. 2. 17; 8. 10; 9. 40; 12. 27.
 एतु-may he go. 8. 13.
 एते-these. 1. 4; 5. 4; 7. 7, 16, 18, 20, 23, 31; 8. 17; 9. 9; these two. 3. 13; 12. 26.
 एतेः-from √इ (to go). 1. 13; 7. 14; 10. 1; 11. 24.
 एतेन-with it. 1. 2, 10, 11, 14, 15, 17; 2. 14; 4. 12, 25; 5. 5, 28; 6. 17.
 एतेभ्यः-to these. 7. 9, 25.
 एतेषाम्-of these. 1. 3; 3. 17.
 एतेषु-in these. 7. 11.
 एत्य-having come. 1. 5.
 एधमानान्-the haughty. 6. 22.
 एनत्-this. 1. 9; 8. 1; 11. 47.
 एनम्-him. 1. 16; 2. 10, 12, 14; 3. 19, 21; 5. 4, 12; 6. 14; 7. 19, 21, 22, 23, 26, 28, 29; 8. 2, 3; 10. 5, 8, 9, 13, 47; 11. 2, 23.
 एनया-with it. 6. 12.
 एनयोः-of these two. 3. 22.
 एनस्-sin. 11. 24.
 एनाः-these. 3. 21; 9. 26, 27, 28.
 एनान्-them. 9. 7, 8; 12. 43.

एनानि-these. 1. 13, 14; 4. 23, 25; 5. 4.
 एनाम्-her. 1. 13, 14, 19; 2. 19; 3. 3, 5, 6; 5. 28; 9. 26, 30; 10. 29; 11. 25, 43, 46.
 एने-these two. 2. 20; 3. 22; 5. 10.
 एनेन-by this. 2. 5; 3. 21; 4. 4; 8. 1.
 एनौ-them. 6. 36.
 एभिः-with these. 9. 7.
 एभ्यः-from these. 10. 26.
 एयाते-3. *du. A.* of √इ (to go) with आ. they come. 5. 28.
 एरिरे-they established. 4. 23.
 एव-indeed, ind. 1. 1. etc.
 एवम्-in this manner. 1. 3; 4. 16; 7. 3, 7. etc.
 एवंकर्मा-having the same meaning. 5. 2.
 एवंसति-being so. 1. 14.
 एषः-this. 1. 4, 5, 11, 14, 16, 20; 4. 19; 7. 7, 9, 23, 24; 8. 2, 3, 5; 9. 41, 42; 10. 5; 11. 11, 20, 43; 12. 2, 7, 20, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 40.
 एषणिनः-ambitious. 4. 16.
 एषणेन-with vigorous. 4. 7.
 एषणेषु-in rites leading to. 6. 22.
 एषा-this. 1. 14; 2. 7, 8, 9, 10, 16, 18, 19, 21; 3. 8, 21; 5. 13; 7. 1, 14, 15, 19, 20, 21; 8. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20; 9. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13,

14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40; 10. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46; 11. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49; 12. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 25, 26, 27, 28, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45.
 एषाम्-of these. 1. 13; 4. 13; 7. 4, 23; 9. 5, 33; 10. 26; 11. 19.
 एषु-in them. 1. 3.
 ऐकारान्तम्-ending in ऐ. 1. 17.
 ऐतिहासिकाः-legendarians. 2. 16; 12. 1, 10.
 ऐन्द्रः addressed to Indra. 5. 12.
 ऐन्द्री-addressed to Indra. 4. 16.
 ऐन्द्रे-loc. addressed to Indra. 11. 2.
 ऐन्द्रयाम्-in a (stanza) addressed to Indra. 11. 20; 12. 20, 33.
 ऐन्द्रयाम्याम्-in a stanza addressed to Indra and Agni. 12. 30.

ऐश्वर्यकर्माणः-meaning to be prosperous. 3. 11.
 ऐश्वर्यम्-power. 1. 3; 8. 2; prosperity. 3. 11.
 ऐश्वर्येण-with prosperity. 3. 11.
 ओकः-dwelling place. 3. 3; 9. 5.
 ओकारः-the letter ओ. 2. 5.
 ओघः-flood. 2. 2.
 ओजः-vigour. 6. 8.
 ओजते-from √ओज् (to be strong). 6. 8.
 ओजसा-with vigour. 6. 8; 8. 2.
 ओदनम्-cloud. 6. 34; rice. 7. 13.
 ओप्यन्ते-they are crowded. 12. 5.
 ओमासः-protectors. 6. 9; 12. 40.
 ओषति-it burns. 9. 27.
 ओषधयः-herbs. 4. 25; 6. 3, 36; 9. 8, 27, 28.
 ओषधाहुत्या-with the floral oblation. 10. 21.
 ओषधिः-herb, Soma. 8. 6; 11. 2, 5.
 ओषधिपर्यन्तानि-up to herbs. 7. 4, 7.
 ओषधिवनस्पतिभ्यः-from herbs and plants. 8. 5.
 ओषधिवनस्पतिषु-in herbs and trees. 6. 36.
 ओषधीः-herbs. 2. 22; 6. 8.
 ओषद्वयन्ति-they suck the burning element. 9. 27.
 औत्तमिकानि-addressed to celestial deities. 7. 23.

औदुम्बरायणः—name of a teacher. 1. 1.
 औद्देशिकमिव—like an enumerative one. 1. 4.
 औपमन्यवः—name of a teacher. 1. 1; 2. 2, 6, 11; 3. 8, 11, 18, 19; 5. 7; 6. 30; 10. 8.
 औपमिकः—belonging to a simile. 3. 4.
 औपमिकम्—metaphorical. 4. 8; 7. 12, 13, 17.
 और्णवाभः—name of a teacher. 2. 26; 6. 13; 7. 15; 12. 1, 19.
 औषधम्—floral. 5. 28.
 कंसम्—white copper. 7. 23.
 कः—who. 1. 6, 13, 14; 2. 16; 4. 2; 6. 13, 24, 31; 7. 22, 30; 8. 2, 17; loving, or surpassing, or happy. 10. 22.
 ककुप्—name of a metre. 7. 12.
 ककुभिनी—having an elevation. 7. 12.
 कक्षः—arm-pit. 2. 2.
 कक्षम्—arm-pit. 2. 2.
 कक्षीवान्—having secluded apartments. 6. 10.
 कक्ष्या—girth. 2. 2; 6. 28.
 कक्ष्याः—girdling circles. 3. 9.
 कक्ष्यावान्—having secluded apartments. 6. 10.
 कच्छः—mouth and shell. 4. 18.
 कच्छपः—tortoise. 4. 18.

कच्छम्—mouth. 4. 18.
 कच्छेन—with shell and mouth. 4. 18.
 कञ्चित्—some. 6. 30.
 कटुकिन्ना—with bitterness. 5. 4.
 कणः—minute. 6. 30.
 कणतिः—the verb कण्. 6. 30.
 कण्तेः—from √कण् (to be small). 6. 30.
 कण्ठघातः—striking till his desire is satisfied. 5. 11.
 कण्ठहतः—drinking till his desire is satisfied. 5. 11.
 कण्टकः—thorn. 9. 32.
 कण्टतेः—from √कण्ट् (to go). 9. 32.
 कण्वप्रभवः—born of Kaṇva. 3. 17.
 कण्वस्य—of Kaṇva. 3. 17.
 कथम्—how. 1. 4, 8; 3. 22; 5. 23; 9. 30; 11. 23, 25.
 कथितम्—said. 11. 7.
 कदाचित्—ever. 3. 16.
 कद्राति—very contemptible gait. 2. 3.
 कनतेः—from √कन् (to shine). 4. 15.
 कनीयसा—with the lower. 3. 13.
 कनीयान्—younger. 2. 10.
 कनीयांसम्—lower. 3. 13.
 कन्तपः—pricking whomsoever. 9. 32.
 कन्यके—two girls. 4. 15.
 कन्ययोः—of two girls. 4. 15.
 कन्या—girl. 2. 27; 4. 15.
 कन्यानाम्—of maidens. 10. 21.
 कपनाः—creeping. 6. 4.

कपालानि—dishes. 7. 24.
 कपिः—monkey. 3. 18.
 कपिजलः—francoline partridge. 3. 18; 9. 4.
 कपूयम्—impure. 5. 24.
 कपूयाः—impure. 5. 24; 6. 19.
 कम्—expletive. 1. 9; happiness. 2. 14; comfortable. 10. 4; whom. 4. 2; 10. 2, 28, 32, 36; 11. 9; 12. 15.
 कमनः—loving. 10. 22.
 कमनीयः—delightful. 2. 2.
 कमनीयदेवः—delightful god. 5. 27.
 कमनीयभोजाः—who use delightful objects. 2. 2.
 कमनीयम्—delightful. 2. 3; melodious. 3. 18.
 कमनीया—to be loved. 4. 15.
 कमनेन—by the lover. 4. 15.
 कंपना—creeping. 6. 4.
 कंबलः—blanket. 2. 2.
 कंबलभोजाः—who use blankets. 2. 2.
 कंबोजाः—the Kambojas. 2. 2.
 कंबोजेषु—among the Kambojas. 2. 2.
 करणात्—from doing. 10. 8.
 करस्त्रौ—arms. 6. 17.
 करिष्यति—he will do. 1. 4, 5.
 करिष्यन्ति—they will act. 4. 20.
 करुलती—having gaps in teeth. 6. 30, 31.
 करोति—he does. 2. 6, 8, 9; 9. 18; 12. 11.
 करोतिकर्मणः—*ab.* meaning to do.

8. 13.
 करोतिकर्मा—meaning to make. 4. 19.
 करोतिकिरती—making and scattering. 2. 8.
 करोतु—let him do. 1. 5.
 कर्णः—ear. 1. 9.
 कर्णाभ्याम्—with ears. 7. 3.
 कर्णौ—ears. 10. 4.
 कर्तन—do. 4. 7.
 कर्ता—composer. 3. 11; maker. 5. 21; 6. 6, 35; 10. 25.
 कर्तारौ—two workers. 8. 12.
 कर्म—function. 1. 12, 14; 2. 28; 3. 1, 13, 22; 4. 17; 7. 8, 10, 11, 23, 27; 12. 17, 32.
 कर्मकर्म—every action. 12. 18.
 कर्मजन्मानः—born from action. 7. 4.
 कर्मणः—of the deed. 5. 24; actions. 12. 32.
 कर्मणा—with action. 2. 22; 6. 26; 10. 10; 11. 27.
 कर्मणाम्—of actions. 4. 11; 6. 17.
 कर्मणि—in action. 11. 23; 12. 45.
 कर्मणे—for the action. 11. 15.
 कर्मततिषु—in the extension of works. 11. 24.
 कर्मनाम—synonym of action. 2. 13; 5. 12.
 कर्मनामानि—synonyms of action. 3. 1.
 कर्मपृथक्त्वात्—from separateness of functions. 7. 5.
 कर्मभिः—with actions. 2. 9, 24;

with actions, with names.
D. 6. 30; with actions. 7. 6,
7, 13, 20, 28; 11. 16; 12. 27, 30.
कर्मभ्यः—from actions. 7. 25.
कर्मवन्तः—active. 10. 22.
कर्मवसुः—rich in actions. 11. 26.
कर्मसंपत्तिः—accomplishment of
action. 1. 2.
कर्मसु—in actions. 5. 1, 10; 11. 23.
कर्माणि—works. 2. 17, 20; 3. 7, 8,
9; 4. 19, 25; 5. 4; 7. 5, 23;
11. 16; 12. 28, 34.
कर्मात्मानः—whose selves are action.
7. 7.
कर्मोपमा—simile in action. 3. 15.
कर्मोपसंग्रहः—conjunction of mean-
ings. 1. 4.
कर्मोपसंग्रहार्थे—in the sense of con-
junction. 1. 4.
कर्मोपसंयोगः—secondary meaning.
1. 3.
कलशः—jar. 11. 12.
कलाः—small parts. 6. 6; particular
quantities. 11. 12.
कलिः—a particular quantity.
11. 12.
कल्पतेः—from √ कल्प् (to manage).
6. 8.
कल्पयावहै—*Ab.* we two will regulate.
12. 28.
कल्याणकर्माणः—of blessed actions.
11. 14.
कल्याणचक्रे—*loc.* whose wheels are

good. 10. 3.
कल्याणजिह्व—having a blessed
tongue. 8. 6.
कल्याणदानः—of bountiful gifts. 2.
24; 5. 27; 6. 14.
कल्याणदानाः—munificent givers.
6. 23.
कल्याणदेवः—benevolent god. 5. 27.
कल्याणनाम—synonym of good. 9. 2.
कल्याणपाणिः—whose hands are
blessed. 2. 28.
कल्याणप्रज्ञाः—of blessed wisdom.
11. 14.
कल्याणभद्राम्—blessed. 11. 34.
कल्याणम्—good. 2. 3; 9. 2.
कल्याणमङ्गलः—of blessed auspicious-
ness. 9. 4.
कल्याणवर्णरूपः—whose beauty has
an agreeable colour. 2. 3.
कल्याणवर्णस्य—of agreeable colour.
2. 3.
कल्याणवासाः—clad in beautiful gar-
ments. 1. 19.
कल्याणविद्यः—one whose knowledge
is excellent. 6. 14.
कल्याणवीरः—blessed hero. 9. 12.
कल्याणवीराः—blessed heroes. 1. 7.
कल्याणसारथिः—blessed charioteer.
9. 16.
कल्याणहस्तः—of blessed hands.
11. 43.
कल्याणीम्—blessed. 2. 11; 11. 11.
कल्याणे—in blessed. 11. 19.

कल्याणोर्मिः—having beautiful
waves. 5. 27.
कल्याण्याम्—in blessed. 7. 22; 11.
19; 12. 39.
कवचम्—armour. 5. 25.
कवचिनः—wearing coats of mail.
10. 30.
कवतेः—from √ कव् (to praise).
12. 13.
कवनम्—water. 10. 4.
कशा—whip. 9. 19.
कषतेः—from √ कष् (to rub against).
2. 2.
कसतेः—from √ कस् (to shine). 4. 10.
कस्माच्चित्—from a particular. 7. 3.
कस्मात्—from what. 1. 1, 4; 2. 10,
13, 15, 18, 20, 21, 23; 7. 14,
19, 21, 29; 8. 1, 4; 10. 12;
11. 12; 12. 13.
कस्यचित्—of a particular. 7. 3.
का—what. 7. 12; 11. 25.
काकः—crow. 3. 18.
काकुदम्—palate. 5. 26, 27.
कांचितम्—slightly bent. 5. 25.
काठकम्—a Kathaka passage. 10. 5.
काणः—one-eyed. 6. 30.
काणुका—beloved. 1. 15.
काथक्यः—name of a teacher. 8. 5,
6, 10, 17; 9. 41, 42.
कान्तः—beloved. 5. 11.
कान्तकानि—dear. 5. 11.
कान्तदर्शनः—of agreeable sight.
12. 13.

कान्तानि—desired. 10. 26.
कान्तिः—desire. 5. 14.
कान्तिकर्मणः—*ab.* meaning to desire.
4. 15; 6. 10; 7. 12; 10. 38; 11.
5; 12. 5.
कान्तिकर्माणः—meaning to desire.
3. 9.
कान्तिहतः—satisfaction of desire
to full. 5. 11.
कामदेवता—optional deity. 7. 4.
कामयते—he desire. 1. 8; 6. 28;
10. 17.
कामयन्तः—desiring. 6. 26.
कामयन्ताम्—let them desire. 12. 46.
कामयमानः—loving. 4. 14; 6. 21,
28, 31.
कामयमाना—desirous. 1. 19; 3. 5.
कामयमानाः—desiring. 5. 18; 8. 18.
कामयमानान्—desiring. 6. 13.
कामयमाने—loving. 9. 39.
कामयामहे—we desire. 2. 7.
कामयेताम्—you both desire. 9.
42, 43.
कामवान्—possessing desire. 10. 42.
कामाः—desires. 4. 6.
कामान्—desires. 1. 7, 20; 4. 16.
कामैः—with desires. 12. 21.
कायः—body. 9. 20.
कायम्—body. 12. 30.
काये—in the body. 4. 16; 5. 25;
6. 17.
कारितम्—caused to be made. 1. 13.
कार्त्स्न्यम्—completion. 1. 15.

कामेनामिकः-indicatory of its meaning. 1. 13.
 कार्पीः-do. 1. 5.
 कालः-time. 1. 6; 2. 18, 25; 12. 1, 5, 12, 13.
 कालकर्णोपेतः-endowed with black ears. 6. 30.
 कालयते:-from √काल् (to go). 2. 25.
 कालानुवादम्-announcement of time. 12. 13.
 काले-in time. 5. 11; 8. 17.
 कालेकाले-at every occasion. 8. 17; 12. 27.
 कालैः-with periods of time. 8. 3.
 काशनान्-from shining. 12. 25.
 काशिः-fist. 6. 1.
 काश्चित्-some one. 7. 13.
 काश्यपः-son of Kasyapa. 12. 40.
 काष्ठा-the sun, destination. 2. 15.
 काष्ठाः-quarters, side-quarters, the sun, destination, waters. 2. 15.
 किंशुकम्-a flower. 12. 8.
 किञ्च-anything. 2. 14.
 किञ्चित्-whatever. 7. 8, 11, 20; 12. 40.
 किञ्चित्पुष्पफला-having scanty fruit and flower. 1. 20.
 कितवः-gambler. 5. 22.
 कितवान्-from a gambler. 3. 16.
 किम्-what. 1. 13, 14; 2. 2; 5. 22; 6. 11, 32; 8. 21.
 किंकृताः-what did they? 6. 32.

किमर्थम्-to what purpose. 8. 22.
 कियद्वाः-holder of much. 6. 20.
 किरतिः-he scatters. 2. 8.
 किरतेः-from √कृ (to scatter). 9. 14; 11. 12.
 किल-particle: I. excellence of knowledge. 2. with नु or ननु is used in asking questions. 1. 5.
 किल्बिषम्-fault. 11. 24.
 किल्भिदम्-destroyer of glory. 11. 24.
 कीकटा-country of the barbarians. 6. 32.
 कीकटाः-barbarous. 6. 32.
 कीर्तिम्-fame. 11. 24.
 कु अंचितम्-crooked. 5. 25.
 कुजतेः-from √कुज् (to be crooked). 7. 12.
 कुटतेः-from √कुट् (to be crooked). 6. 30.
 कुटिलगामिनी-winding. 9. 26.
 कुटिलानि-bends. 2. 28.
 कुणारम्-sounding. 2. 2.
 कुत्सः-thunderbolt, a seer. 3. 11; name of a god. 7. 10.
 कुत्सायाम्-in contempt. 3. 18.
 कुत्सितम्-contempt. 1. 20; 5. 24.
 कुत्सितार्थीयम्-in the sense of contempt. 5. 7.
 कुपानम्-of difficult drinking. 3. 19.
 कुप्यते:-from √कुप् (to be angry). 3. 19.

कुब्जः-crooked. 7. 12.
 कुमारः-boy. 5. 19.
 कुमुदकम्-lotus. 4. 18.
 कुरु-do. 6. 10, 31; 10. 8; 11. 30.
 कुरुः-name of a tribe. 6. 22.
 कुरुगमनात्-from going to the Kurus. 6. 22.
 कुरुङ्गः-name of a king. 6. 22.
 कुरुतन-do. 4. 7.
 कुरुथः-you make. 3. 15.
 कुरुध्वम्-make. 5. 26; 12. 43.
 कुरुष्व-make. 6. 12; 11. 34; 12. 8, 9.
 कुर्यात्-may he perform. 1. 12, 14.
 कुर्युः-they may do. 7. 5.
 कुर्वती-making. 11. 40.
 कुर्वन्-making. 10. 22.
 कुर्वन्ति-they do. 3. 10; 6. 15, 32.
 कुर्वाणः-making. 6. 17.
 कुर्वाणाः-making. 4. 19.
 कुर्वाणे-making. 2. 20.
 कुलगमनात्-from going to the families. 6. 22.
 कुलम्-family. 6. 22.
 कुलिशः-thunderbolt. 6. 17.
 कुलेषु-in families. 1. 4.
 कुलमाषाः-sour gruels. 1. 4.
 कुलमाषान्-acc. sour gruel. 1. 4.
 कुशिकः-name of a king. 2. 25.
 कुप्याते:-from √कुप् (to draw out). 5. 26; (to knead). 6. 22.
 कुसीदिनः-usurers. 6. 26.
 कुसीदी-usurer. 6. 32.

कुहूः-wife of a god; the day when the moon is invisible. 11. 31.
 कूपः-well. 3. 19.
 कूपकर्मणा-with the function of well. 5. 26.
 कूपनामानि-synonyms of well. 3. 19.
 कूपपर्शवः-bricks of the well. 4. 6.
 कूपम्-well. 4. 18.
 कूपे-in the well. 4. 6.
 कूलम्-bank. 6. 1.
 कूलशतनः-shatterer of banks. 6. 17.
 कूलानि-banks. 6. 4.
 कृकवाकुः-cock. 12. 13.
 कृकवाकोः-of the word *kṛkavāku*. 12. 13.
 कृच्छ्रम्-adversity. 2. 8.
 कृच्छ्रापत्तिः-adversity. 2. 7.
 कृतः-made. 8. 18; primary forms. 1. 14; 2. 2.
 कृतकानि-consecrated. 5. 11.
 कृतदरम्-in which a hole is made. 3. 20.
 कृतम्-done. 1. 5.
 कृतयानः-whose ear is made. 5. 15.
 कृतवान्-lucky. 5. 22.
 कृत्स्नवत्-having complete form. 2. 5.
 कृतस्य-of the deed. 5. 24.
 कृत्तदती-with broken teeth. 6. 30.
 कृत्तदन्तम्-with broken teeth. 6. 30.
 कृत्तिः-fame or food; garment. 5. 22.

कृत्यते—it is cut. 4. 3.
 कृत्वा—having done. 1. 5; 6. 1; 11. 16; 12. 10.
 कृदरम्—granary. 3. 20.
 कृधु—small. 6. 3.
 कृन्तते—from √कृत् (to cut). 1. 9; 3. 11; 5. 22; 6. 22; 9. 32.
 कृन्तत्रम्—space; division. 2. 22.
 कृप्—favour. 6. 8.
 कृपते—from √कृप् (to pity). 6. 8.
 कृपा—with favour. 6. 8.
 कृपायमाणः—compassionate. 2. 12.
 कृषिप्रशंसा—commendation of agriculture. 7. 3.
 कृष्टयः—tribes. 10. 22.
 कृष्णः—black. 12. 13.
 कृष्णजातीया—belonging to the dark race. 12. 13.
 कृष्णम्—black. 2. 20.
 कृष्णवर्णम्—of black colour. 2. 20.
 कृत्यते—from √कृप् (to drag). 9. 19.
 केन—how. 6. 5.
 केनचित्—by some. 2. 1.
 केपयः—impure. 5. 24.
 केशाः—rays. 12. 25.
 केशिनी—two lights. 12. 26.
 केशी—having rays. 12. 25, 26.
 कोकुवा—tongue. 5. 26.
 कोकृत्यते—from √कोकृत् (to make sound). 5. 26.
 कोकृत्यमाना—making sound. 5. 26.
 कोशः—bucket, treasure. 5. 26.
 कोशस्थानीयानि—substitutes for

buckets. 5. 26.
 कौ—who. 12. 1.
 कौत्सः—name of a teacher. 1. 15.
 कौरव्यौ—belonging to the clan of the *Kurus*. 2. 10.
 क्लोपयति—it makes wet. 7. 14.
 क्लेशते—from √क्लेश् (to cause to shine). 2. 25; 12. 8.
 क्लमणः—surpassing. 10. 22.
 क्लमते—from √क्लम् (to walk). 6. 12.
 क्लममाणधाः—one who holds back many attackers. 6. 20.
 क्लव्यम्—raw meat. 6. 11.
 क्लव्ये—in flesh. 6. 12.
 क्लान्तकानि—full to the brim. 5. 11.
 क्लान्तानि—sought after. 10. 26.
 क्लान्त्वा—having gone across. 2. 15.
 क्लामते—from √क्लम् (to move). 4. 27; 6. 12.
 क्लिमयः—worms. 6. 4.
 क्लिमिः—germ of disease. 6. 12.
 क्लियते—it is done. 3. 1.
 क्लियमाणानाम्—of being done. 4. 11.
 क्लियाभिः—with sacred rites. 6. 32.
 क्लिविर्दती—having sharp teeth. 6. 30.
 क्लीतापतिम्—husband of a purchased maiden. 6. 9.
 क्लुध्यतिकर्माणः—meaning to be angry. 3. 9.
 क्लृम्—cruel. 6. 22.
 क्लोधकर्मणः—*ab.* meaning to be angry. 10. 29.
 क्लोधनामानि—synonyms of anger

3. 9.
 क्रोशते—from √क्रुश् (to cry). 2. 25; 9. 19.
 क्रौष्टुकिः—name of a teacher. 8. 2.
 क्व—where. 1. 20; 3. 15; 4. 15; 6. 27.
 क्वणन्ति—they recite. 5. 18.
 क्वस—suffix. 2. 2.
 क्वणः—a second. 2. 25.
 क्वणिः—injuring or obtaining. 6. 1.
 क्वणोति—he attacks. 4. 18; 6. 1.
 क्वणोते—from √क्वण् (to break). 2. 25; (to injure). 6. 1.
 क्वयः—dwelling. 8. 18.
 क्वयणस्य—of abode. 6. 6.
 क्वयार्थत्—from meaning to destroy. 7. 23.
 क्वरति—it flows. 5. 3.
 क्वरतिनिगमः—the word meaning to flow. 5. 3.
 क्वरते—from √क्वर (to flow). 2. 5.
 क्वृ—earth. 2. 6.
 क्वान्तम्—upto the end of earth. 2. 10.
 क्वाम्—*acc.* earth. 2. 6.
 क्विप्रकारिणः—making haste. 9. 9.
 क्विप्रत्वेन—with quickness. 11. 16.
 क्विप्रद्राविणी—quick runner. 9. 26.
 क्विप्रनाम—synonym of quick. 5. 3, 17; 6. 12; 12. 22.
 क्विप्रनामनी—synonyms of quick. 6. 1.
 क्विप्रनामानि—synonyms of quick. 3. 9.

क्विप्रग्रहारी—quick attacker. 5. 12.
 क्विप्रम्—quickly. 3. 9; 5. 2, 3; 8. 13; 11. 50; 12. 44.
 क्वियति—he dwells. 5. 3; 10. 27.
 क्वियतिनिगमः—meaning to dwell. 5. 3.
 क्वियतिनिगमाः—quotation with meaning of dwelling. 5. 3.
 क्वियते—from √क्वि (to dwell). 2. 6; 10. 14.
 क्वीरम्—milk. 2. 5.
 क्वुभ्यते—it is trampled. 5. 16.
 क्वेत्रम्—abode. 10. 14.
 क्वेत्रसाधा—one who divides the fields. 2. 2.
 क्वेत्रस्य—of abode. 10. 14, 15, 16.
 क्वेपणम्—swiftly. 2. 28.
 क्वोणस्य—of abode. 6. 6.
 क्वमा—earth. 10. 7.
 खच्छः—spread in space. 4. 18.
 खच्छदः—spread in space. 4. 18.
 खण्डम्—fragment. 3. 10.
 खण्डयते—from √खण्ड् (to break). 3. 10.
 खनतिकर्मा—meaning to dig. 2. 26.
 खनते—from √खन् (to dig). 3. 13.
 खम्—sense. 3. 13.
 खलः—battle. 3. 10; threshold. 3. 10.
 खलते—from √खल् (to fall). 3. 10.
 खलु—particle: (1) enough, (2) expletive. 1. 5.

खले—in battle. 3. 9.
 खशया—resting in air. 9. 19.
 खशयाः—spreading in the sky. 1. 4.
 खादतिकर्मा—meaning to eat. 4. 19.
 खादितवन्तः—having eaten. 12. 42.
 खेदनम्—instrument of splitting.
 11. 37.
 खेदानुकम्पयोः—in distress and com-
 passion. 6. 27.
 खेभ्यः—for the senses. 3. 13.
 ख्यातेः—from √ख्या. (to make
 known). 2. 2; 4. 3.
 ख्यानम्—perception. 2. 2; 12. 16.
 ख्यानेन—with perception. 12. 22.
 ख्यायन्ते—they are known. 3. 20.
 गकारम्—the letter g. 7. 14.
 गङ्गा—the Ganges. 9. 26.
 गच्छ—go. 5. 2.
 गच्छतः—of the departing man. 4. 3.
 गच्छति—he goes. 2. 14; 4. 24; 9.
 26; 11. 28; 12. 14.
 गच्छतु—let it go. 9. 4.
 गच्छन्ति—they go. 2. 5, 14; 3. 21.
 गणः—group. 6. 36.
 गणनात्—from counting. 6. 36.
 गणे—in the multitude. 5. 28.
 गणेन—with group. 4. 12; 6. 12.
 गततमम्—gone farthest. 7. 13.
 गतभयेन—with fearless. 6. 12.
 गतभासम्—whose light is gone.
 6. 35.
 गतम्—gone. 2. 1.

गता—gone. 2. 5, 14.
 गतानि—gone. 10. 26.
 गतिः—speed. 10. 28; 12. 27.
 गतिकर्मणः—*ab.* meaning to go. 1. 7,
 20; 2. 6, 25; 3. 6, 18, 20; 4.
 13; 7. 13; 9. 8, 11, 16, 18,
 32; 10. 1.
 गतिकर्मा—meaning to go. 2. 2; 6.
 2; 10. 20.
 गतिकर्माणः—meaning to go. 3. 9.
 गतिकुसना—contemptible gait. 2. 3.
 गतिचलाकर्मणः—*ab.* meaning to be
 set in motion by movement.
 4. 3.
 गत्यर्थस्य—*gen.* meaning to go. 1. 17.
 गत्वा—having gone. 2. 1.
 गध्यतिः—√गध् (to mix). 5. 15.
 गध्यत्युत्तरपदम्—having *gadyati* as
 the second member. 5. 15.
 गन्ता—goer. 5. 18.
 गन्तुः—of goer. 5. 18.
 गन्धर्वाः—name of a tribe. 3. 8.
 गमनपत्तिनौ—knocking down by
 going. 6. 33.
 गमनम्—going. 4. 21.
 गमनवेधिनौ—transfixing by going.
 6. 33.
 गमनात्—from going. 9. 26; 10. 47;
 12. 7.
 गमनानि—passing away. 4. 7.
 गमनाय—for going. 2. 7.
 गमय—carry. 8. 6.
 गमयति—it causes to go. 2. 5, 14.

गमयन्त—they caused to go. 12. 43.
 गमेः—from √गम् (to go). 11. 24.
 गम्भीरकर्माणः—of inscrutable actions.
 11. 17.
 गम्भीरप्रज्ञाः—of profound wisdom.
 11. 17.
 गम्यति—it proceeds. 9. 2.
 गयशिरसि—on the mountain of the
 setting sun. 12. 19.
 गरणवान्—rich in praise. 7. 18.
 गरमाणरोहि—*it* rises swallowing.
 6. 17.
 गरिता—singer. 1. 7.
 गरुमन्तम्—*acc.* Garutman. 7. 18.
 गरुथम्—hymn. 6. 17.
 गर्तः—post. 3. 5.
 गर्तारोहिणी—one who climbs a post.
 3. 5.
 गर्भः—foetus. 2. 19; 10. 23, 39.
 गर्भनिधानीम्—receptacle of seed.
 3. 6.
 गर्भम्—life germ. 4. 21.
 गर्भस्य—of the foetus. 10. 39.
 गर्हायाम्—*loc.* censure. 2. 2.
 गर्ह्यः—blame-worthy. 1. 14.
 गलनम्—extract. 6. 24.
 गल्दाः—vessels. 6. 24.
 गवाम्—of cattle. 6. 2.
 गवि—on cow skin. 5. 11.
 गव्या—made from a cow's skin;
 causing to go. 2. 5.
 गातुः—to move. 4. 25.
 गातेः—from √गा. (to go). 2. 5.

गाथामिश्रम्—accompanied with a
 Gāthā. 4. 6.
 गाधः—fordable. 2. 2.
 गाधाः—shallow. 2. 24.
 गायतेः—from √गै (to praise). 1. 8;
 7. 12.
 गायत्रम्—a stanza composed in
 Gayatrī metre. 7. 20; 12. 40.
 गायत्रिणः—chanters. 5. 5.
 गायत्री—name of a metre. 7. 8, 12.
 गार्ग्यः—name of a teacher. 1. 3, 12;
 3. 13.
 गार्त्समदम्—composed by Grtsa-
 mada. 8. 22.
 गालनेन—by the flow. 6. 24.
 गालवः—name of a teacher. 4. 3.
 गावः—cows. 1. 17; 2. 7; 6. 6, 32;
 rays. 2. 6.
 गावौ—two cows. 9. 39.
 गाहतेः—from √गाह् (to plunge).
 2. 2.
 गिरः—songs of praise. 1. 10.
 गिरति—*it* swallows. 9. 4; *it* emits.
 10. 23.
 गिरतिकर्मा—meaning to swallow.
 6. 8.
 गिरतेः—from √गृ (to swallow). 2.
 28; (to praise). 9. 4.
 गिरिः—mountain. 1. 20.
 गिरिस्थायी—staying on a mountain.
 1. 20.
 गिर्वणाः—to be won over by hymns.
 6. 14.

गिलति—he swallows. 9. 24.
गीत्या—with song. 10. 5.
गीर्भिः—with hymns. 6. 14.
गुणः—quality. 3. 14; 6. 36.
गुणाः—life seed of a female. 10. 23.
गुणान्—spermatozoon. 10. 23.
गुणेन—with quality. 1. 12, 14; 2. 1.
गुप्ताः—protected. 2. 17.
गुरते—from √गृ (to raise). 3. 5.
गुर्वत्मा—whose self is great. 7. 18.
गृहते—from √गृह् (to conceal).
11. 32.
गृणाति—he praises. 4. 24.
गृणातिकर्मा—meaning to invoke.
6. 8.
गृणानु—let her praise. 11. 49.
गृणाते—from √गृ (to praise). 1.
10; 2. 28; 3. 5; 6. 17; 9. 5, 8.
गृणात्यर्थे—in the sense of praising.
9. 4; 10. 23.
गृत्सः—wise. 9. 5.
गृत्समदः—Grtsamada. 9. 5.
गृत्समदनः—wise and happy. 9. 5.
गृत्समदम्—to Grtsamada. 9. 4.
गृभे—from √गृभ् (to praise). 10. 23.
गृहद्वारः—door of the house. 8. 10.
गृहनाम—synonym of house. 4. 4.
गृहनामानि—synonyms of house.
3. 13.
गृहाः—houses 3. 13.
गृहान्—houses. 4. 5.
गृहीत्वा—having seized. 2. 24.
गृहे—in house. 8. 5.

गृहेषु—at homes. 9. 9.
गृह्णन्ति—they receive. 3. 13.
गृह्णाति—it receives. 10. 23.
गृह्णातिकर्मा—meaning to seize. 6. 8.
गृह्णाते—from √ग्रह् (to seize). 2.
28; 5. 15; 9. 8.
गृह्यन्ते—they are absorbed. 10. 23.
गोः—of cow. 2. 6.
गोनाम—synonym of cow. 4. 19.
गोनानामि—synonyms of cow. 3. 9.
गोपायतु—may she guard. 11. 46.
गोपायन्तु—may they guard. 11. 46.
गोपायितव्यम्—to be guarded. 5. 1.
गोपायिता—guardian. 3. 12; 7. 9.
गोपायितारः—guardians. 5. 1.
गोपिता—father of cows. 6. 15.
गोपतृणि—guardians. 12. 38.
गोप्त्री—guardian. 11. 46.
गोभिः—with hymns. 4. 19.
गौः—cow. 1. 1, 12; 4. 24; 8. 5;
earth and ray. 2. 5, 6; the
sun, and sky. 2. 14; atmo-
spheric deity. 11. 41, 42.
गौरः—white colour. 11. 39.
गौरीः—a divine woman. 11. 39, 40.
ग्राः—women. 3. 21.
ग्रन्थम्—book. 1. 20.
ग्रन्थेषु—in compositions. 1. 9.
ग्रसितुमः—swallowing most. 6. 8.
ग्रस्यन्ते—they are swallowed. 4. 27;
they are seized. 6. 19.
ग्रहीतव्यः—should be accepted. 3. 3.
ग्रामान्—from the village. 9. 29.

ग्रामौ—two villages. 3. 9.
ग्रावस्तुतिः—panegyric of stones. 7. 7.
ग्रावाणः—stones. 9. 8.
ग्राहयति—it causes to accept. 1. 4.
ग्रीवा—neck. 2. 28.
ग्रीष्मः—summer. 4. 27; 7. 10.
ग्रीष्मान्ते—at the end of summer.
6. 36.
ग्लायन्तः—becoming weary. 1. 20.
घनः—mace. 2. 1; 9. 23.
घसे—from √घस्. (to consume).
2. 5.
घर्मधुक्—giver of warm milk. 11.
42, 43.
घर्मम्—heat. 11. 42.
घुष्यते—from √घुष् (to make sound).
9. 9.
घृतप्रस्नाविन्यः—emitting clarified
butter. 12. 36.
घृतप्रस्नाविन्यः—distilling butter.
12. 36.
घृतम्—melted butter. 2. 2; water.
7. 24.
घृतसानिन्यः—distributing butter.
12. 36.
घृतसारिण्यः—drizzling butter.
12. 36.
घृतेन—with clarified butter. 7. 24;
8. 18.
घोरख्यानय—to the man of fierce
sight. 6. 11.
घोषः—sound. 9. 9.

घोषम्—roar. 9. 13.
घ्नन्—slew. 7. 23.
घ्नन्ति—they smite. 4. 13.
ग्रंसः—day. 6. 19.
च—particle of aggregation. 1. 1,
4. etc.
चकते—from √चक् (to repel). 4. 27.
चकद्रः—gait of a dog. 2. 3.
चकद्राति—very contemptible gait.
2. 3.
चकमे—she loved. 11. 34.
चक्रम्—wheel. 4. 27.
चक्रयुक्ते—joined to a chariot. 3. 22.
चक्रुः—they made. 6. 27.
चक्षुः—vision. 4. 3.
चतस्रः—four. 3. 5.
चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा—appearance of the
sense of dative. 1. 17.
चतुर्थ्याम्—in the dative. 1. 8.
चतुर्दश—fourteen. 3. 19.
चतुर्विंशतिः—twenty-four. 3. 19, 21.
चतुश्चत्वारिंशत्—forty-four. 3. 19.
चतुष्टयम्—four-fold classification.
1. 2.
चतुष्पादभ्यः—for the quadrupeds.
12. 13.
चत्वारः—four. 1. 4; 3. 8, 10, 11, 19.
चत्वारि—four. 1. 1, 12; 3. 11.
चन्दते—from √चन्द (to shine).
11. 5.
चन्दनम्—sandle wood. 11. 5.
चन्द्रः—bright. 11. 5.

चन्द्रमसः—of the moon. 11. 3, 4.
 चन्द्रमसम्—the moon. 2. 6; 11. 4.
 चन्द्रमसा—with the moon. 7. 11.
 चन्द्रमाः—the moon. 5. 20; 7. 7; 11. 5, 6, 31.
 चमन्ति—they sip. 10. 12.
 चमसः—cup. 10. 12.
 चमसस्य—of the cup. 11. 16.
 चमेः—from √चम् (to drink). 11. 5.
 चम्बोः—of two world-halves. 4. 21.
 चरणाय—to move. 4. 19; to flow. 6. 20.
 चरतः—they two wander. 2. 20.
 चरति—he wanders. 1. 20.
 चरतिकर्म—act of wandering. 1. 20.
 चरतिकर्मा—meaning to move. 11. 18.
 चरते—*dat.* to the wanderer 6. 11.
 चरतेः—from √चर् (to wander). 2. 5; 4. 27; 6. 11; (to be diffused). 8. 15.
 चरन्त्या—*Inst.* moving. 10. 21.
 चरितः—acted. 2. 10.
 चर्करीतवृत्तम्—reduplicated form. 2. 28; intensive form. 6. 22.
 चर्म—skin. 2. 5.
 चर्मशिराः—name of a teacher. 3. 15.
 चलति—it moves. 4. 3.
 चलिततमा—gone farthest. 3. 10.
 चष्टेः—from √चष्ट् (to see). 1. 9; 4. 3.
 चस्कन्द—it fell. 5. 13.
 चातयतिः—the verb चातय to destroy. 6. 30.

चातयसि—thou destroyest. 4. 25.
 चातयामः—we frighten away. 6. 30.
 चान्द्रम्—bright. 11. 5.
 चान्द्रमस्य—of the lunar. 5. 11.
 चायतिप्रभृतीनि—the verb चायति and others. 3. 13.
 चायन्—rejoicing. 6. 28; noticing. 11. 5.
 चायनीयम्—glorious. 4. 4; note-worthy. 12. 6, 16.
 चायनीयाग्राणि—of note-worthy surface. 12. 18.
 चायमानः—observing. 4. 14.
 चायिता—observer. 5. 24.
 चारुः—beautiful. 8. 15; 11. 5.
 चिकीर्षितः—desired. 7. 23, 24.
 चिकीर्षितजः—desiderative form. 6. 1.
 चित्—particle. 1. 4; synonym of animal. 5. 5.
 चिताः—collected. 5. 5.
 चित्तानि—hearts. 9. 33.
 चित्रम्—variegated. 2. 19; rich. 4. 4.
 चित्वा—having gathered. 12. 13.
 चिरम्—long. 10. 40; 11. 5; for long. 12. 36, 39.
 चिरलब्धः—newly obtained. 10. 39.
 चीवरम्—iron-filings. 11. 47.
 चेत्—if. 1. 12.
 चेततेः—from √चित् (to know.) 1. 6.
 चेतनावत्—like sentient beings. 7. 6, 7.
 चेतनावान्—obtained. 2. 11; having knowledge. 8. 5.

चेतयमाना—instructing. 8. 13.
 चेतयसे—thou stimulatest. 5. 5.
 चोदयति—he enjoins. 7. 13.
 चोदयसि—thou impellest. 11. 24.
 चोष्कृत्यतेः—from the verb √ष्कु (to bestow). 6. 22.
 च्यवनः—name of a seer. 4. 19.
 च्यवनम्—name of a seer. 4. 19.
 च्यवानम्—to Cyavana. 4. 19.
 च्यावयति—it causes to be removed. 11. 6.
 च्यावयते—*dat.* to one who causes to be removed. 11. 7.
 च्यावयिता—collector. 4. 19.
 छन्दः—metre. 7. 12, 13.
 छन्दांसि—metres. 7. 12.
 छन्दोदेवताः—metre deities. 8. 22.
 छन्दोभ्यः—from the (vedic) hymns. 1. 1.
 छादनात्—from covering. 7. 12.
 छाद्यते—it is covered. 4. 18.
 छान्दोमिकम्—name of a hymn. (VS. 33. 92.) 7. 23, 24.
 छेदनम्—piercing. 11. 37.
 जगती—a metre. 7. 11, 13.
 जग्धम्—eaten. 4. 7.
 जगमतुः—they two went. 2. 1.
 जग्मुः—they all went. 2. 1.
 जग्मुषे—to one who has gone. 2. 14.
 जघनम्—buttock. 9. 20.
 जघनानि—buttocks. 9. 20.

जघान—he slew. 3. 11; 4. 1, 2.
 जघ्नवान्—he slew. 2. 17.
 जङ्गमम्—movable. 5. 3; 9. 13.
 जङ्गमस्य—of the moving. 12. 16.
 जङ्गम्यतेः—from the int. of √गम् (to go). 11. 25.
 जङ्घन्यतेः—from √जङ् (to strike again and again). 9. 20.
 जङ्गतीः—waters. 6. 16.
 जज्ञाते—they were born. 12. 10.
 जज्ञे—he knew. 2. 8; was born. 6. 30.
 जठरम्—belly. 4. 7.
 जनम्—to man. 2. 10; 12. 14.
 जनयति—he generates. 10. 34.
 जनयन्त—they have generated. 3. 6.
 जनयन्ति—they cause to generate. 3. 6; 8. 2.
 जनयाञ्चकार—she gave birth to. 12. 10.
 जनयिता—progenitor. 4. 21; 10. 10.
 जनयितुः—of the father. 3. 1.
 जनयित्री—generators. 8. 14.
 जनाः—men. 10. 27.
 जनात्—from man. 2. 10.
 जनिष्यमाणः—to be born. 10. 21.
 जनिष्यमाणे—to him who will be born. 6. 8.
 जन्मानि—births 9. 28.
 जन्यः—favourable to men. 10. 10.
 जवारु—the sun. 6. 17.
 जमतेः—from √जम् (to go). 3. 6.
 जमदग्नयः—blazing fires. 7. 24.

जयतेः—from √जि (to conquer). 9. 17.
 जयथ—win. 5. 26.
 जयनम्—victory. 5. 26.
 जयनात्—from conquering. 9. 24.
 जयामः—we win. 10. 15.
 जरतेः—from √जृ (praise). 10. 8.
 जरमाणरोहि—it rises decaying things. 6. 17.
 जरया—with the external membrane (surrounding the foetus). 10. 39; with oldage. 11. 38.
 जरयिता—consumer. 3. 16; 5. 24; 10. 21.
 जरा—praise. 10. 8.
 जरायुः—chorion. 10. 39.
 जरयुस्थानीयम्—taking the place of chorion. 10. 39.
 जरिता—singer. 1. 7.
 जरुथम्—hymn. 6. 17.
 जलचरगतिः—swelling like a wave of water. 7. 13.
 जलचरम्—moving in water. 6. 27.
 जलदुर्गम्—very deep. 7. 20; 14. 33.
 जलेभवम्—set in water. 6. 27.
 जलेशयम्—lying in water. 6. 27.
 जवते—it speeds. 3. 18.
 जवतेः—from √जू (to be quick). 5. 1; 6. 4; (to press forward). 8. 9.
 जवमानरोहि—rising with speed. 6. 17.
 जस्तम्—let loose. 4. 24.

जहा—killed. 4. 1.
 जहाति—he leaves. 3. 13.
 जाः—offspring. 6. 9.
 जागरणात्—from keeping awake. 9. 8.
 जागरूकः—wakeful. 1. 14.
 जाडवल्यमानम्—resplendent. 5. 3.
 जाड्यः—having matted locks. 1. 14.
 जातः—grown. 7. 19; 9. 8.
 जातधनः—having all the created beings as its wealth. 7. 19.
 जातप्रज्ञानः—having every created being as the object of its profound knowledge. 7. 19.
 जातवित्तः—having all the created beings as its property. 7. 19.
 जातविद्यः—having every created thing as the object of its knowledge. 7. 19.
 जातवेदसम्—Jātavēdas, a terrestrial deity. 7. 20.
 जातवेदसानाम्—of Jātavēdāsas. 7. 20.
 जातवेदसी—Jātavēdāsas. 7. 20.
 जातवेदस्याम्—in Jātavēdas. 7. 20.
 जातवेदाः—one who knows, or is know to, all created beings; who pervades every created being; who has all created beings as his property or knowledge. 7. 17, 19, 20.
 जातश्रियम्—refuge of those who are born. 6. 4.
 जातस्य—gen. born. 9. 3.

जातानि—created beings. 7. 19; 12. 23.
 जाते—in the created being. 1. 8; 7. 19.
 जातौ—the two born. 12. 3.
 जानते—*dat.* one who knows. 1. 16.
 जानन्तम्—one who knows. 1. 15, 16.
 जानपदीषु—in country places. 1. 16.
 जानामि—I know. 2. 8.
 जानीतम्—know ye. 4. 6; 5. 21.
 जाम्—offspring. 3. 6.
 जामये—for the sister. 3. 6.
 जामाता—son-in-law. 6. 9.
 जामातुः—from son-in-law. 6. 9.
 जामिः—sister. 3. 6; tautology, fool, and a kinsman. 4. 20; tautology. 10. 16.
 जाम्याः—of the woman. 3. 5.
 जायते—genesis. 1. 2; is produced. 1. 2; 2. 16, 22; 5. 10; 6. 11, 35; 7. 14, 23, 27; 8. 2, 5.
 जायन्ते—they are produced. 8. 5.
 जायमानः—being born. 4. 14; 8. 21; 10. 10.
 जाया—wife. 3. 5.
 जायाः—wives. 8. 10.
 जायानाम्—of wives. 10. 21.
 जायेत—he may be born. 11. 36.
 जारः—consumer. 3. 16.
 जारयायि—*Ao. pass.* from the verb जारय. let him be cherished. 1. 15.

जालम्—net. 6. 5, 12, 27.
 जिगर्तिः—√गृ to swallow, to invoke, to seize. 6. 8.
 जिगाय—he conquered. 9. 23, 24.
 जिवर्तेः—from √वृ (to sprinkle). 7. 24.
 जिनातेः—from √जि cl. IX. (to conquer). 9. 17.
 जिन्वतिः—the verb √जिन्व (to animate). 6. 22.
 जिहीतेः—from √हा (to bound). 8. 15.
 जिह्वम्—oblique. 8. 15.
 जिह्वा—tongue. 5. 26.
 जीर्णः—withered. 3. 18; old. 3. 21.
 जीवतः—living. 6. 27.
 जीवति—one lives. 6. 5.
 जीवतु—let him live. 4. 25.
 जीवनः—life. 1. 14.
 जीवनकर्मणः—from meaning to live. 11. 47.
 जीवनाय—to live. 1. 10; 10. 40; 12. 36, 39.
 जीविकाम्—livelihood. 11. 11.
 जुहवाञ्चकार—he made sacrifice. 10. 26.
 जुहोति—one sacrifices. 8. 20; 11. 32.
 जुहोतिः—the verb √हु (to give). 10. 22.
 जुहोतेः—from √हु (to sacrifice). 7. 15.
 जुह्विरे—they sacrificed. 4. 19.
 जुह्वे—I invoke. 10. 33.
 जृतिः—speed or pleasure. 10. 28.

जूरिः—army. 6. 4.
 जेतव्यानि—worthy of conquest. 9.12.
 जेता—conquerer. 10. 10.
 जैत्राय—for victory. 4. 8.
 जोषयमाणाः—silent, being attended upon. D. 6. 16.
 जोषयितव्यम्—to be resolved. 5. 21.
 जोषयिष्यौ—approving. 9. 41, 42.
 जोष्यौ—approving. 9. 41, 42.
 जोहुवा—calling out again and again. 5. 26.
 ज्ञातिः—a near relative. 4. 21.
 ज्ञातीन्—near relatives. 4. 21.
 ज्ञानप्रशंसा—praise of knowledge. 1. 17.
 ज्ञानम्—knowledge. 1. 19.
 ज्ञानविधूतपाप्मा—whose sins are washed off by knowledge. 1. 18.
 ज्ञानस्य—of knowledge. 3. 12.
 ज्मा—earth. 12. 43.
 ज्या—bow-string. 2. 5; 9. 17, 18.
 ज्यायसा—with greater. 3. 13.
 ज्यायान्—greater. 3. 14.
 ज्यायांसम्—greater. 3. 13.
 ज्येष्ठम्—elder brother. 2. 10; major portion. 3. 5.
 ज्योतिः—light. 2. 1, 19; 4. 19; 5. 3; 6. 26; 7. 31; 12. 24, 26.
 ज्योतिर्भागः—portion in light. 12. 1.
 ज्योतिर्भिः—with luminaries. 2. 14.
 ज्योतिषः—of lightning. 2. 16; of light. 10. 41; 11. 49.

ज्योतिषा—with light. 6. 26; 12. 1.
 ज्योतिषाम्—of luminaries. 2. 13, 14, 19, 21.
 ज्योतिषी—lights. 7. 16, 18, 20, 23, 31; 12. 26.
 ज्योती—light. 4. 19.
 ज्योतिषि—luminaries. 2. 14; 10. 26.
 ज्वलतः—of flame. 2. 28.
 ज्वलतिकर्मणः—*ab.* meaning to burn. 2. 20; 6. 1, 13; meaning to shine. 8. 11; 11. 39.
 ज्वलतिकर्माणः—meaning to shine. 2. 28.
 ज्वलनेन—with fire. 6. 25.
 ज्वलितः—brilliant. 1. 17.
 तकति—it moves. 6. 22.
 तकते—it goes. 11. 25.
 तकितुम्—to rush along. 9. 3.
 तक्म heat. 11. 25.
 तक्षति—to make. 4. 19.
 तक्षा—carpenter. 1. 14.
 तक्षुवन्—like a carpenter. 5. 21.
 तळित्—near and to kill. 3. 10; lightning. 3. 11.
 तत्—that. 1. 1, 3, 5, 6, 8, 12, 13, 14, 15, 17, 20; 2. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 11, 13, 16, 17, 23, 24, 27; 3. 1, 2, 3, 4, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 19; 4. 1, 4, 8, 11, 14, 15, 17, 21, 27; 5. 1, 3, 9, 11, 12, 13, 19, 23, 27; 6. 9, 13, 21, 28, 31,

32, 35, 36; 7. 1, 3, 4, 7, 10, 11, 13, 20, 22, 23, 24, 28, 30; 8. 2, 9, 17; 9. 4, 6, 22, 23, 28; 10. 4, 8, 12, 16, 17, 26, 32, 42, 43, 44; 11. 2, 16, 18, 23, 41, 45; 12. 1, 6, 9, 10, 13, 16, 18, 19, 22, 27, 40.
 ततः—thence. 2. 6, 10, 11; 7. 16, 20, 23, 27; 10. 42; synonym of offspring, father or son. 6. 5.
 ततश्च—*ab.* you fashioned. 4. 19.
 ततनात्—from spreading. 5. 19; 6. 28.
 ततन्वत्—spreading. 5. 15.
 ततवत्—covered with hide. 4. 9.
 तताः—spread. 8. 5.
 ततिः—woof. 5. 28.
 तत्करः—doer of that. 3. 14.
 तत्करोति—he does that. 3. 14.
 तस्यः—spreader. 8. 15.
 तत्त्वात्—from element. 1. 2.
 तत्प्रतिषेधः—its negative. 9. 26.
 तत्प्रधानाः—having that predominant. 10. 21.
 तत्प्रेप्सू—desirous of that. 6. 28.
 तत्र—there 1. 1, 2, 12; 2. 2, 7, 10, 14, 15, 16, 23, 24, 27; 3. 5, 7, 9, 10, 11, 13, 14; 4. 6, 10, 21, 26; 5. 11; 7. 1, 5, 8; 11. 2, 16; 12. 10, 29; with reference to it. 2. 23, 24, 27; 3. 7, 9, 10, 11, 13-9. 23; 10. 26.

तत्सखः—his friend. 3. 11.
 तत्सदृशम्—similar to that. 3. 13.
 तत्स्थम्—that which exists there. 6. 32.
 तथा—as. 1. 12, 13, 14; 2. 1, 4; 3. 16; 5. 11, 16; 6. 1; 7. 5, 6; 9. 4; 10. 21, 32.
 तथापि—also. 3. 16; 4. 11; 5. 11.
 तथाहि—so indeed. 6. 1.
 तदु—that. 1. 5.
 तद्—giver of that. 3. 10.
 तद्देवतः—addressed to that deity. 7. 1.
 तद्देवता—that deity. 10.17; 12. 30.
 तद्देवताः—addressed to that deity. 7. 4.
 तद्देवतः—addressed to that deity. 7. 1.
 तद्धितसमासान्—*acc.* compounds and derivatives. 2. 3.
 तद्धितसमासेषु—in compounds and derived words. 2. 2.
 तद्वा—possessing beauty. 5. 13.
 तद्वत्—like that 6. 31; possessing that. 12. 30.
 तद्वती—possessing that. 9. 26.
 तद्वन्तः—possessing that. 3. 8.
 तद्वान्—possessing that. 3. 19; 4. 8; 12. 25, 30.
 तनयम्—grandson. 10. 7.
 तनित्री—roar. 12. 30.
 तनूः—cow. 8. 5.
 तनूयक्—risking life. 3. 14.

तनूयका-*du.* risking life. 3. 14.
 तनूनपात्-offspring of the self, or
 cow, or waters. 8. 5, 6.
 तनूनपावन्ति-addressed to Tanūna-
 pat. 8. 22.
 तनूनप्रा-by the offspring of self.
 10. 18.
 तनूशोभयितारम्-decorator of body.
 6. 19.
 तनो-O body. 2. 12.
 तनोति-he spreads. 10. 29.
 तनोते:-from √तन् (to stretch). 2.
 16, 28; 3. 14; 10. 7.
 तंतु:-noose. 6. 12.
 तन्निर्माता-creator of offspring. 6. 9.
 तन्मना:-devoted to that. 4. 4.
 तन्व:-waters. 8. 5.
 तन्वा-by body. 2. 12.
 तप:-*acc.* austerity. 2. 10; 6. 25.
 तपते:-from √तप् (to heat). 6.
 3, 11.
 तपस्विने-*dat.* diligent. 2. 3.
 तपिष्ठतमै:-along with hottest; most
 beautiful. D. 8. 19.
 तपुषि:-burning. 6. 3.
 तपोदानकर्म-austerity, liberality
 and activity. 6. 25.
 तप्ततमै:-with most heated. 6. 12.
 तम्-him. 1. 1, 3, 10; 2. 4, 10; 3. 5,
 20; 4. 27; 5. 2, 5, 9, 11, 13,
 15, 21; 6. 8, 10, 13, 15, 16, 32,
 36; 7. 14, 23, 28; 9. 6, 23,
 24, 25; 10. 20, 28, 36; 11. 38,

39, 43; 12. 9, 15, 28.
 तम:-darkness. 2. 16; 5. 1; 12. 13.
 तथा-with her. 2. 20; 10. 7, 8.
 तयो:-of these two. 2. 7, 10; 3.
 21; 7. 23; 8. 10, 11; 9. 35-42;
 12. 1-5.
 तरणात्-from floating. 3. 18.
 तरते:-from √तृ (to cross). 5. 26;
 6. 12; 12. 14.
 तरुण्यति:-to injure. 5. 2.
 तर्कु:-knife. 2. 1.
 तर्दनम्-that which pricks. 1. 13.
 तर्पयन्त:-satisfying. 6. 15.
 तर्पयिता-satisfier. 10. 10.
 तलम्-surface. 5. 26.
 तल्पारोहणम्-adultery. 6. 27.
 तव-thine. 5. 22.
 तवते:-from √तव् (to grow). 9. 25.
 तवस:-synonym of great. 5. 9.
 तवसम्-*acc.* great. 5. 9.
 तविषी-strength. 9. 25.
 तस्कर:-thief. 3. 14.
 तस्कराभ्याम्-with thieves. 3. 14.
 तस्मात्-therefore. 1. 17; 2. 10, 16;
 3. 17; 4. 15; 8. 2; 9. 26; 11.
 2, 18, 27; 12. 41.
 तस्मिन्-in him. 2. 16; 11. 31; 12.
 5, 34.
 तस्मै-for him. 2. 8.
 तस्य-its. 1. 19; 2. 10, 11, 20, 22,
 26, 27; 3. 2, 4; 4. 16; 5. 8,
 22; 6. 13, 30, 31; 7. 9, 12,
 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22,

25, 27, 30; 8. 1, 2, 4, 5, 6, 7,
 8, 13, 14, 16, 17, 18, 19; 9.
 1, 2, 3, 9, 11, 12, 13, 14, 16,
 18, 20, 22, 24; 10. 1, 2, 3, 4,
 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14,
 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23,
 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33,
 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42,
 43, 44, 45, 46; 11. 1, 2, 5, 6,
 8, 9, 10, 11, 16, 23; 12. 12,
 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21,
 25, 27, 28, 29, 31.
 तस्यते:-from √तस् (to perish).
 4. 24.
 तस्या:-her. 2. 7, 18, 19; 5. 13; 8.
 5; 9. 17, 28, 29, 30, 31, 32,
 33; 11. 22, 23, 24, 25, 26, 27,
 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36,
 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
 45, 46, 47, 48, 49; 12. 5, 6,
 7, 8, 9, 30.
 तस्याम्-in her. 10. 7; 12. 43.
 ता:-them. 5. 11; they. 7. 1, 17;
 same. 12. 7, 45.
 ताडयति-it kills. 3. 10.
 तादृशम्-similar. 7. 7.
 ताद्वितम्-derivative. 2. 5.
 ताद्वितेन-with derivative (mean-
 ing). 2. 5.
 तान्-them. 4. 17.
 तानि-them. 1. 1, 12; 2. 1, 7, 13;
 4. 1, 20; 5. 11, 12, 27; 7. 13;
 9. 1; 10. 26, 43; 11. 25.
 तान्त्राणि-mystical. 8. 7.
 ताभ्य:-from them. 8. 5.
 ताभ्याम्-from them. 7. 23.
 ताम्-her. 2. 8; 3. 5; 5. 21; 7. 23;
 10. 8; 12. 10.
 तायते-it is spread. 3. 13.
 तायु:-thief. 4. 24.
 तारयति-he helps to cross. 7. 20.
 तारयितारम्-helping in taking
 across. 10. 28.
 तार्क्ष्य:-(1) dweller in atmosphere.
 (2) quick protector (3)
 pervader. 10. 27.
 तार्क्ष्यम्-*acc.* see above. 10. 28.
 तालु-palate. 5. 26.
 तावत्-so long. 7. 23, 31; 11. 16.
 तावन्ति-so many. 2. 28.
 तावद्भ्य:-from so many. 1. 12.
 तासाम्-their. 3. 8; 7. 5, 8; 8. 4,
 9, 12, 20; 9. 25, 26, 27; 10.
 1; 12. 1, 44, 45.
 तिग्मम्-sharp. 10. 6.
 तितनिषुम्-fond of showing him-
 self, unrighteous. 6. 19.
 तितउ-sieve. 4. 9.
 तित्तिरि:-partridge. 3. 18.
 तिथिषु-on days. 4. 5.
 तिर:-obtained. 3. 20; across.
 12. 32.
 तिलमात्रचित्र:-having variegated
 spots like sesame seeds. 3. 18.
 तिलमात्रतुल्यम्-whose holes are of
 the size of sesame-seeds. 4. 9.

- तिष्ठति—he stands. 1. 1; 2. 6; 4. 13; 9. 11.
 तिष्ठते—from √स्था (to stand). 1. 18.
 तिस्रः—three. 7. 5, 8; 8. 12, 13.
 तीर्णतमः—most proficient. 4. 6.
 तीर्णतमम्—highest. 5. 26; 7. 12.
 तीर्णतमा—most crossed. 3. 10.
 तीर्णम्—crossed. 3. 20.
 तीर्णानि—crossed. 3. 20.
 तीर्थे—in atmosphere. 10. 27.
 तीर्थम्—place of pilgrimage. 4. 15.
 तीव्रार्थतरम्—more emphatic meaning. 4. 25.
 तु—particle. 1. 2. etc.
 तुम्ब—place of pilgrimage. 4. 15.
 तुङ्गः—gift. 6. 17.
 तुङ्गते—from √तुङ्ग (to give). 6. 17.
 तुदस्य—of inciter. 5. 7.
 तुद्यते—from √तुद् (to incite). 5. 6; 10. 7.
 तुल्लवत्—having holes. 4. 9.
 तुला—goaded. 9. 26.
 तुष्टाव—he praised. 2. 24; 9. 6.
 तूर्णगतिः—of quick gait. 12. 14.
 तूर्णम्—quickly. 2. 28; 4. 15; 5. 16, 25; 6. 20; 8. 13; 10. 27.
 तूर्णयानः—having a speedy car. 5. 15.
 तूर्णवनिः—quick. 6. 14.
 तूर्णापि—seminal fluid, water. D. 6. 21.
 तृचः—three stanzas. 2. 1.
 तृचम्—having three stanzas. 7. 20; 12. 40.
 तृणम्—grass. 1. 12, 13.
 तृतीयः—third. 7. 9.
 तृतीयम्—third. 3. 17.
 तृतीयसवनम्—third libation. 7. 11.
 तृन्द्यात्—it may prick. 1. 12.
 तृपे—from √तृप् (to be satisfied). 10. 10.
 तृप्ततमैः—with most flaming. 6. 12.
 तृप्तिकर्मणः—meaning to be satisfied. 2. 5; 9. 5.
 तृप्तप्रहारी—quick attacker. 5. 12.
 तृष्या—hastily. 6. 12.
 ते—they. 1. 1, 3, 4, 5, 17, 20; 2. 10; 4. 15; 6. 15; 8. 2, 3, 18, 19; 9. 36; 10. 7; 11. 18, 25; 12. 9, 17, 22, 37, 41.
 तेजते—from √तिज् (to sharpen). 10. 6.
 तेन—with that. 1. 14; 3. 8; 4. 12, 18; 5. 12; 6. 36; 11. 7, 41; 12. 16, 25.
 तेभ्यः—from them. 10. 26.
 तेषाम्—their. 1. 2, 4; 2. 15, 21, 27; 6. 5; 7. 30; 8. 2, 22, 9. 1, 5, 7, 8, 11, 15; 12. 26, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43.
 तेषु—in them. 7. 4, 23; 9. 28.
 तैः—with them. 4. 15; 5. 8; 6. 18, 30; 7. 24; 12. 25.
 तैजसः—lustreful. 12. 37.

- तैटीकिः—name of a teacher. 4. 3; 5. 27.
 तैलम्—oil. 6. 17.
 तोकम्—son. 10. 7.
 तोदः—inciter. 5. 6.
 तोरयाणः—whose ear is speedy. 5. 15.
 त्रयः—three. 3. 10, 17; 4. 6; 8. 17; 11. 16.
 त्रयस्त्रिंशत्—thirty-three. 3. 10.
 त्रयस्त्रिंशस्तोमः—thirty-threefold hymn. 7. 11.
 त्रयाणि—three. 9. 28.
 त्रयोदश—thirteen. 3. 19.
 त्रयोविंशतिः—twenty-three. 2. 18.
 त्राणम्—protection. 5. 25.
 त्रायते—he preserves. 2. 11; 10. 21.
 त्रिंशत्—thirty. 2. 21; 5. 11.
 त्रिगमना—having three courses. 7. 12.
 त्रिणवस्तोमः—twenty-sevenfold hymn. 7. 11.
 त्रितः—from three. 4. 6; name of a seer. 4. 6.
 त्रितम्—to Trita. 4. 6.
 त्रिता—threeness. 7. 12.
 त्रिधा—three times. 12. 19.
 त्रिनाभिचक्रम्—having a wheel of three navels. 4. 27.
 त्रिभ्यः—from three. 7. 14.
 त्रिविधाः—of three kinds. 7. 1.
 त्रिवृत्—triple. 7. 8; thunderbolt. 7. 12.
 त्रिष्टुप् name of a metre. 7. 10, 12.
 त्रिस्थानः—abiding in three places. 9. 25.
 त्रीणि—three. 4. 4; 9. 28.
 त्रेधाभावाय—for threefold existence. 12. 19.
 त्र्युतुः—three seasons. 4. 27.
 त्व—particle, mutual separateness. 1. 7.
 त्वः—half. 3. 20.
 त्वत्ते—from √त्वच् (to do). 8. 13.
 त्वम्—thou. 4. 4, 8; 5. 9, 16, 27; 7. 2; 8. 2, 3, 5, 8; 9. 3, 29; 10. 7, 9, 40; 11. 32, 37.
 त्वया—by thee. 2. 10; 4. 4.
 त्वयि—in thee. 5. 5.
 त्वरते—from √त्वर (to hurry). 6. 12; 12. 14.
 त्वरमाणः—hastening. 6. 20; 7. 27.
 त्वरया—on account of haste. 12. 14.
 त्वष्टा—one who moves quickly or shines, or creates something. 6. 21; 8. 13, 14; 10. 33, 34.
 त्वष्टारम्—acc. Tvāṣṭā. 8. 14.
 त्वष्टा—by Tvāṣṭr. 10. 27.
 त्वा—thee. 2. 1, 8; 10. 33, 47.
 त्वाम्—thee. 5. 7; 6. 24, 28.
 त्वाष्टः—name of a demon. 2. 16.
 त्वाष्टी—daughter of Tvāṣṭr. 12. 10.
 त्विषिः—light. 1. 17.
 त्विषे—from √त्विष् (to shine). 8. 13.
 थकारः—the letter *tha*; a suffix. 7. 29.

धर्वति:-the verb √धर्व् (to move). 11. 18.	दत्ति:-gift. 12. 17.
धा-a suffix. 3. 16.	ददत्-giving. 6. 22; may he give. 7. 20.
धु-a suffix. 7. 29.	ददते-he holds. 2. 2.
दंश:-sting. 1. 20.	ददते:-from दद् (to hold). 2. 2.
दंशवारणार्था:-for warding off the stings. 1. 20.	ददर्श-he saw. 2. 11.
दंसय:-actions. 4. 25.	ददाति-he gives. 6. 32; 10. 8.
दंसयन्ते-they finish. 4. 25.	ददातु-let him give. 12. 18.
दक्ष:-the sun. 11. 23; 12. 36.	ददाते:-from √दा (to give). 7. 9.
दक्षते:-from √दच् (to encourage). 1. 7.	ददासि-thou givest. 11. 24.
दक्षस्य-of Dakṣa. 2. 13.	ददशिरे-they were seen. 1. 9.
दक्षिण:-right. 1. 7.	दधति-they place. 2. 12; 5. 18; 9. 28.
दक्षिणा-reward. 1. 7.	दधन्कन्दति-he neighs bearing (a rider). 2. 27.
दक्षिणा:-gifts. 11. 2.	दधन्कामति-he trots bearing. (a rider). 2. 27.
दध्नात्-from burning. 7. 14.	दधदाकारी-bearing a particular shape. 2. 27.
दधम्-flood. 1. 9.	दधाति-he bestows. 4. 16, 21; 10. 8, 21.
दध्यते:-from √दध् (to flow). 1. 9.	दधाते:-from √धा (to put). 1. 20; 6. 17.
दण्ड:-punishment. 2. 2.	दधात्यर्थे-in the sense of putting. 8. 3.
दण्डपुरुष:-man deserving punish- ment. 2. 2.	दधिका:-horse. 2. 27; 10. 30, 31.
दण्डम्-acc. punishment. 2. 2; staff. 3. 21.	दधिचित्-like curd. 1. 4.
दण्डस्य-of staff. 3. 21.	दधीमहि-we may support. 12. 6.
दण्डी-having a staff. 2. 1.	दध्यङ्-meditative. 12. 33, 34.
दण्डेन-with punishment. 2. 2.	दन्तान्-teeth. 3. 5.
दण्ड्य:-to be punished. 2. 2.	दभ्नुवन्ति-they harm. 5. 12.
दत्तम्-given. 5. 13.	दभ्नोति-he strikes. 6. 3.
दत्तवत:-of the liberal. 12. 40.	दभ्नोते:-from √दभ् (to destroy).
दत्तवते-to the giver. 11. 11.	
दत्तवन्त:-liberal. 12. 40.	

3. 20.	12. 40.
दभ्रम्-small. 3. 20.	दशते:-from √दंश् (to bite). 1. 20.
दम:-house. 4. 4.	दशदशत:-ten ten-times. 3. 10.
दमनात्-from subduing. 2. 2.	दस्ता-exhausted. 3. 10.
दममना:-devoted to kindness. 4. 4.	दस्यते:-from √दस् (to exhaust). 1. 9; 2. 17; 7. 23.
दमूना:-guest. 1. 14; belonging to the house. 2. 2; devoted to kindness, or charity, or self- restraint. 4. 4.	दस्यु:-destroyer. 7. 23.
दयति:-to protect, to give, to divide, to burn, to injure. 4. 17.	दस्युम्-the impious foe. 6. 26.
दयमान:-flying. 4. 17.	दहति-he burns. 7. 20; 12. 27.
दरशया-resting in a hole. 1. 12.	दहतिकर्मा-meaning to burn. 4. 17.
दरिद्र:-poor. 12. 14.	दहते:-from √दह् (to burn). 7. 14.
दर्विहोमी-one who offers oblations with a wooden ladle. 1. 14.	दहसि-thou burnest. 7. 23.
दर्शनम्-perception. 5. 1, 10.	दा:-give. 1. 7.
दर्शनाणुभावात्-from the smallness of vision. 6. 30.	दाक्षायणी-daughter of Dakṣa. 11. 23.
दर्शनात्-from seeing. 2. 11; 3. 4; 5. 13; 10. 8.	दाक्षिणाजा:-born in South. 6. 9.
दर्शनाय-for sight. 5. 13; 9. 27; 12. 15.	दाक्षिणाजी-a woman from the South. 3. 5.
दर्शनीय-0 worthy of being seen. i. e. beautiful. 10. 2.	दातव्यम्-should be given. 4. 4.
दर्शनीयम्-beautiful. 10. 8.	दाता-giver. 8. 1.
दर्शनीया-beautiful woman. 10. 42.	दातार:-givers. 8. 2.
दर्शनीयौ-beautiful. 6. 26.	दाति:-to cut. 2. 2.
दर्शनेन-by sight. 1. 14.	दातु:-of giver. 8. 20.
दश-ten. 2. 28; 3. 9, 10, 13; 12. 40.	दातुतम:-the best giver. 8. 2.
दशतथीषु-in the ten books (of the Rgveda). 7. 8, 20; 11. 16;	दातुतमम्-the best giver. 7. 15.
	दात्रम्-scythe. 2. 2.
	दात्रे-to the giver. 11. 9.
	दानविक्रयातिसर्गा:-gift, sale, and abandonment. 3. 4.
	दानकर्मण:-meaning to give. 1. 7; 2. 18; 4. 17; 6. 17; 10. 39; 11. 30.
	दानकर्मा-meaning to give. 4. 17;

5. 23; 10. 15, 22, 23.
 दानकर्माणः—meaning to give. 3. 19.
 दानकर्माणम्—whose function is to give. 10. 9.
 दानपती—lords of gift. 2. 13.
 दानम्—gift. 12. 39.
 दानमनसः—liberal-minded. 6. 31.
 दानमनाः—devoted to charity. 4. 4.
 दानस्य—of gift. 4. 18.
 दानात्—from giving. 7. 15.
 दानाय—for giving. 4. 15.
 दाने—at (every) gift. 6. 18.
 दान्तमनाः—devoted to self control. 4. 4.
 दायदः—inheritor. 3. 6.
 दायदाः—heirs. 3. 4.
 दारयते—he rends. 10. 8.
 दारयिता—tearer. 10. 8.
 दारयितृमः—most dreadful shatterer. 6. 13.
 दारु—wood. 4. 15.
 दारुपादौ—having wooden feet. 4. 15.
 दार्ष्टिकम्—relating to vision. 7. 8.
 दाशतेः—from √दाश् (to give). 1. 7.
 दासः—servant. 2. 17.
 दासाधिपत्यः—whose overlord is demon. 2. 17.
 दास्यसि—thou wilt give. 8. 18.
 दिक्—quarter. 1. 7.
 दिङ्नामानि—synonyms of quarter. 2. 15.
 दिगाश्रयाणि—dependent on quarters. 11. 41.
 दिग्भिः—with quarters. 11. 40.
 दिवः—of heaven. 2. 13; 6. 22.
 दिवम्—heaven. 9. 13; 10. 22, 23, 27.
 दिवि—in heaven. 12. 19.
 दिविजः—born in heaven. 7. 18.
 दिविजा—born in heaven. 4. 13.
 दिविष्टिषु—in sacred rites leading to heaven. 6. 22.
 दिविस्पृशम्—touching heaven. 9. 38.
 दिव्यम्—divine. 7. 18.
 दिव्यस्य—of divine. 6. 22.
 दिव्या—divine. 4. 13.
 दिश—grant. 11. 32.
 दिशः—quarters. 2. 15; 6. 1.
 दिशतेः—from √दिश् (to point out). 2. 15.
 दिशम्—acc. quarter. 1. 7.
 दिशि—in the direction. 8. 12.
 दीधितयः—fingers. 5. 10.
 दीपनात्—from shining. 7. 15.
 दीप्तप्रतीका—of brilliant appearance. 10. 21.
 दीप्तिः—light. 2. 6.
 दीप्तिकर्मणः—meaning to shine. 8. 13; 10. 29.
 दीप्तिनाम—synonym of light. 1. 17.
 दीप्यते—it shines. 2. 6; 7. 24; 10. 19.
 दीप्यमानः—shining. 10. 41.
 दीर्घम्—deep. 2. 16.
 दीर्घप्रततयज्ञम्—long spread sacrifice. 5. 2.

- दीप्यतिकर्मा—meaning to play. 3. 15.
 दुग्धाभ्यः—from the milked. 5. 3.
 दुग्धे—he milks. 1. 20.
 दुन्दुभिः—drum. 9. 12.
 दुन्दुभ्यतेः—from √दुन्दुम् IV. cl. (to make sound). 9. 12.
 दुर—prep. disrespect. 1. 3.
 दुरनुकराणि—difficult to be imitated. 5. 25.
 दुरयम्—difficult to be approached. 3. 19.
 दुरवाः—difficult to set up. 4. 5.
 दुरितानि—difficult to cross. 7. 20.
 दुरूतात्—from harsh speech. 3. 16.
 दुरोणः—dwelling place. 4. 5.
 दुरीतिगमनानि—crooked ways. 6. 12.
 दुरीमनानि—difficult to pass. 7. 20.
 दुर्धौवः—difficult to wash. 4. 10.
 दुर्धियः—of evil-minded. 5. 23; 10. 5.
 दुर्धियम्—evil-minded. 5. 2.
 दुर्बलः—weak. 6. 28.
 दुर्भिक्षे—in famine. 6. 5.
 दुर्वर्तुः—difficult to be resisted. 4. 17.
 दुर्वारः—difficult to be resisted. 4. 17.
 दुर्हिता—whose welfare is difficult. 3. 4.
 दुर्वस्यतिः—the verb *duvasyati* (to obtain). 10. 20.
 दुष्कृतस्य—of crime. 6. 27.
 दुष्प्यम्—difficult to be purified. 5. 24.
 दुस्तर्पाः—difficult to satisfy. 4. 5.
 दुहन्तौ—milking. 6. 26.
 दुहितरः—daughters. 3. 4.
 दुहिता—daughter. 3. 4; 6. 6.
 दुहितुः—of the daughter. 3. 4, 5; 12. 11.
 दुहितृदायाद्यः—advocates of daughter's right to inheritance. 3. 3.
 दृढ्यम्—perverse. 5. 2.
 दूतः—messenger. 6. 22.
 दूतस्य—of messenger. 12. 43.
 दूनांतेः—from √दु (to hurt). 6. 4.
 दूरतरम्—farther. 9. 13.
 दूरनामानि—synonyms of distant. 3. 19.
 दूरपातिनौ—knocking down far. 6. 33.
 दूरपारः—immeasurable. 4. 18.
 दूरपारे—distant. 6. 1.
 दूरम्—far. 2. 5, 14; 3. 19; 4. 25.
 दूरवेधिनौ—transfixing from afar. 6. 33.
 दूरात्—from afar. 3. 11.
 दूरे—at distance. 5. 10.
 दूरेहिता—whose welfare is in the distance. 3. 4.
 दृढधन्वने—*dat.* of firm bow. 10. 6.
 दृढानि—strong-holds. 6. 19.
 दृढीभव—be strong. 8. 3.
 दृणाति—he divides. 10. 8.
 दृणातेः—from √दृ (to split). 4. 15.
 दृढाङ्गः—firm in limbs. 9. 12.
 दृश्यते—it is seen. 1. 10; 3. 11, 16; 4. 25; 5. 5; 7. 5, 7; 10. 40; 12.

- 14, 19, 27.
 दृष्टप्रवादाः—current expressions.
 1. 14.
 दृष्टव्यम्—whose inflection is noticed. 1. 8; 5. 23.
 दृष्टार्थस्य—*gen.* who has seen the meaning. 10. 10, 46.
 दृष्टार्थ—whose meaning is seen.
 3. 10.
 दृष्ट्वा—having seen. 5. 7; 6. 30;
 7. 23; 9. 6.
 देव—O God! 5. 27.
 देवः—God of rain. 2. 10; god. 5.
 4; 6. 14; 7. 15.
 देवगणः—group of gods. 11. 19;
 12. 41.
 देवगणाः—groups of gods. 2. 22;
 5. 4; 6. 15; 7. 8, 10, 11, 26;
 11. 13; 12. 32, 35.
 देवगतम्—incited by gods. 10. 28.
 देवता—deity. 2. 8; 7. 15.
 देवताः—deities. 2. 8; 7. 5, 8, 13,
 23; 8. 21; 10. 1; 12. 1, 5.
 देवतातौ—at the divine service.
 12. 44.
 देवताध्यात्मे—*du.* (knowledge of)
 deity and the inner soul.
 1. 20.
 देवतानाम्—of deities. 1. 20; 2. 13;
 7. 1, 4, 6, 8.
 देवतानाम्—synonym of deity. 1. 20.
 देवतानामधेयानि—names of gods.
 10. 42.
 देवताभिः—with deities. 11. 12.
 देवताभिधानम्—appellation of deity.
 1. 2, 20.
 देवतायाः—of the deity. 7. 4.
 देवतायाम्—in deity. 7. 1.
 देवतावत्—like a deity. 2. 23, 27;
 7. 4.
 देवतासु—in deities. 8. 2.
 देवतोपपरीक्षा—enquiry about deities.
 7. 1, 4.
 देवदेव्यम्—sacred to gods. 7. 4.
 देवधर्मेण—according to the charac-
 teristic of gods. 11. 23.
 देवपत्न्यः—wives of gods. 10. 47;
 12. 44, 46.
 देवपत्न्यो—wives of gods. 11. 29, 31.
 देवपीयुम्—deriding gods. 4. 25.
 देवप्रीतम्—pleased by gods. 10. 28.
 देवम्—god. 6. 30; 10. 2, 28, 32, 36.
 देवमनुष्यस्थानेषु—in the abodes of
 the mortals and the
 immortals. 1. 20.
 देवमाता—mother of gods. 4. 22.
 देवयज्ञायै—for the worship of gods.
 6. 22.
 देवयुगम्—epoch of gods. 12. 41.
 देवरः—husband's brother. 3. 15.
 देवरम्—*acc.* husband's brother.
 3. 15.
 देवशुनी—bitch of gods. 11. 25.
 देवसख्ये—in friendship with gods.
 1. 20.
 देवस्य—of god. 7. 4.

- देवाः—gods. 2. 12; 3. 8; 6. 14; 7.
 4, 5, 8, 10, 25, 28, 29; 11. 46;
 12. 30, 33, 38, 39, 40, 41,
 42, 43.
 देवान्—gods. 1. 20; 2. 26; 5. 25; 6.
 8; 8. 6, 18, 20; 11. 46.
 देवानाम्—of gods. 2. 11; 7. 26, 27.
 देवापिः—name of a person. 2. 10, 11.
 देवापिम्—*acc.* name of a person.
 2. 10.
 देवी—two goddesses. 9. 41, 42, 43;
 11. 46.
 देवीः—goddesses. 8. 12.
 देवेज्या—oblation offered to gods.
 12. 5.
 देवेषु—among gods. 8. 20.
 देवैः—with gods. 9. 3, 13.
 देवौ—two gods. 5. 22.
 देव्यः—goddesses. 8. 10, 12, 13; 12.
 45, 46.
 देव्यौ—two goddesses. 9. 41, 42, 43.
 देशः—country. 6. 32.
 देशात्—from country. 6. 3.
 देशौ—two countries. 1. 7.
 देहि—give. 1. 7; 4. 3; 7. 13; 10. 19.
 देहे—in body. 3. 17.
 देवतमसम्—composed by Dirgha-
 tamas. 8. 22.
 देवतम्—(chapter) relating to
 deities. 1. 20; 7. 1.
 देवतेन—*inst.* relating to the deity.
 1. 17.
 देव्या—divine. 8. 11.
 देव्यौ—divine. 7. 30; 8. 11, 12.
 दोः—arm. 4. 3.
 दोग्धि—he milks. 11. 43.
 दोग्धे—from √दुह् (to milk). 3. 4.
 दोषम्—morbid element. 9. 27.
 दौहित्रम्—daughter's son. 3. 4.
 घते—from √दो (to cut). 10. 7.
 घवि—in the day. 1. 6.
 छावा—with the bright one. 2. 20.
 छावापृथिवीनामधेयानि—synonyms of
 heaven and earth. 3. 21.
 छावापृथिव्योः—*gen.* of heaven and
 earth. 3. 22; *loc.* in heaven
 and earth. 7. 28.
 छावापृथिव्यौ—heaven and earth. 4.
 6, 25; 5. 21; 6. 1; 7. 23; 8.
 14, 15; 9. 37, 38, 41, 42; 10.
 4, 10; 11. 9; 12. 1, 16, 26.
 छावौ—bright ones. 2. 20.
 घुः—day. 1. 6.
 घुते—from √घु (to assail). 10. 7.
 घुभङ्गीनि—shares of heaven. 7. 11.
 घुम्—fame or food. 5. 5.
 घुस्थानः—celestial. 7. 5, 15; 12. 41.
 घुस्थानाः—celestial. 12. 1, 35, 41.
 घृतनिन्दा—condemnation of gambl-
 ing. 7. 3.
 घोटकाः—bringing into light. 1. 3.
 घोटते—from √घुत् (to shine). 1. 6;
 5. 5; 10. 7.
 घोटनवान्—illustrious. 6. 19.
 घोटनावत्—from being bright. 2. 20;
 7. 15.

- द्यौः-sky. 2. 14; 12. 12, 17.
 द्रप्सः-drop. 5. 14.
 द्रमति-it wanders. 11. 5.
 द्रवति-it runs. 6. 25, 32; 9. 26;
 10. 5, 8, 21.
 द्रवन्ति-they run. 11. 13.
 द्रवते-from √द्रु (to run). 4. 3; 5.
 1; 6. 4; 8. 9.
 द्रविणम्-wealth. 8. 1.
 द्रविणसादिनः-they who sit down
 (to divide) wealth. 8. 2.
 द्रविणसानिनः-they who prepare
 (offerings of) wealth. 8. 2.
 द्रविणानि-wealth. 8. 18.
 द्रविणोदसः-givers of wealth or
 strength. 8. 2.
 द्रविणोदाः-giver of wealth or
 strength. 8. 1, 2.
 द्रव्यसंयोगैः-with associations of
 objects. 7. 6, 7.
 द्राघते-from √द्राघ् (to lengthen).
 2. 16.
 द्राति-contemptible gait. 2. 3.
 द्रातिकुत्सना-very contemptible
 gait. 2. 3.
 द्रावयिता-causing them to run.
 10. 8.
 द्राविणोदसम्-a descendant of the
 giver of wealth or strength.
 8. 2.
 द्राविणोदसाः-relating to the giver
 of wealth or strength. 8. 2, 3.
 द्रु-wood. 4. 15.
 दुघणः-wooden mace. 9. 23.
 दुघणम्-acc. wooden mace. 9.
 23, 24.
 दुततरा-flown further. 3. 10.
 दुतम्-drawn out. 3. 19.
 दुमः-tree. 9. 12.
 दुममयः-made of wood. 9. 23.
 दुममयम्-made of wood. 5. 26.
 दुममयस्य-of wooden. 4. 19.
 दूयाते-from √दु (to injure). 4. 15.
 दूणम्-wooden. 5. 26.
 दूहानि-pairs. 7. 4; 9. 35.
 दूयोः-in two. 6. 17.
 द्वादश-twelve. 2. 20; 3. 8, 13.
 द्वादशकपालः-distributed in twelve
 dishes. 7. 23, 24.
 द्वादशवर्षाणि-twelve years. 2. 10.
 द्वादशविधम्-of twelve kinds. 7. 23.
 द्वारः-door. 2. 2; 8. 9, 10.
 द्वाविंशतिः-twenty-two. 3. 8, 13.
 द्वाविंशम्-twenty-second. 3. 9.
 द्विगुणकारिणः-who make two-fold.
 6. 26.
 द्विगुणदायिनः-who advance on two-
 fold. 6. 26.
 द्विगुणम्-two-fold. 6. 26.
 द्वितः-from two. 4. 6.
 द्वितीयः-second. 3. 15; 11. 6.
 द्वितीयायाम्-in the accusative. 1. 8.
 द्विपदाः-hemistiches. 10. 21; 12. 40.
 द्विपादभ्यः-for the bipeds. 12. 13.
 द्विप्रकृतीनाम्-of two original forms.
 2. 2.

- द्विबर्हाः-doubly great. 6. 17.
 द्विर्दशतः-twice ten. 3. 10.
 द्विवचनम्-dual. 6. 16.
 द्विवत्-like two. 2. 24.
 द्विवर्णलोपः-elision of two letters.
 2. 1.
 द्विशः-by pairs. 3. 20.
 द्विषन्ति-they hate. 10. 5.
 द्वे two. 3. 10; 5. 7.
 द्वेषसः-from foes. 5. 23.
 द्वेष्टि-he hates. 6. 22.
 द्वैधम्-two-foldness. 5. 3.
 द्वौ-two. 3. 10, 19, 12. 10.
 द्युपसर्गात्-with two prepositions.
 7. 9.
 धत्त-place. 9. 27.
 धत्स्व-support. 5. 25.
 धननाम-synonym of wealth. 3. 2;
 4. 4, 17.
 धननामधेयम्-synonym of wealth.
 1. 7.
 धननामानि-synonyms of wealth.
 3. 9.
 धनम्-wealth. 2. 5; 3. 9; 4. 4; 7.
 9; 8. 1; 11. 33; 12. 6.
 धनलाभाय-for obtaining wealth.
 3. 5.
 धनवर्ती-rich in wealth. 11. 46.
 धनस्य-of wealth. 3. 2; 4. 7; 6.
 21, 22.
 धनानाम्-of wealth. 7. 15.
 धनानि-treasures. 4. 5; 5. 16; 6.
 8, 32; 9. 23; 12. 18.
 धनुः-bow. 5. 25; 9. 16.
 धनुषि-on bow. 2. 6.
 धनेन-with wealth. 10. 15; 11. 24.
 धन्व-space. 5. 5.
 धन्वते-from √धन्व् (to go; to kill).
 9. 16.
 धन्वन्ति-they flow. 5. 5; they fly
 or kill. 9. 16.
 धमति-the √धम् (to go). 6. 2.
 धमते-from √धम् (to blow).
 10. 31.
 धमनयः-vessels. 6. 24.
 धयते-from √धे (to suck). 11. 42.
 धयन्ति-they suck. 9. 27.
 धर्मसन्तानात्-from the spread of
 righteousness. 6. 19.
 धर्माय-for sacred rite. 12. 13.
 धर्मे-in the law. 8. 10.
 धवः-man. 3. 15.
 धातवः-verbs. 1. 20; 3. 9, 10, 11,
 13, 19.
 धाता-creator. 11. 10, 11; 12. 36.
 धातुः-root. 1. 20; 2. 2.
 धातुभ्यः-from roots. 2. 2.
 धात्वादी-du. first part of the root.
 2. 1.
 धात्रा-by Dhātṛ. 11. 11.
 धानाः-grains. 5. 12.
 धारणाय-for support. 7. 25.
 धारयतः-from the man who holds.
 3. 16.
 धारयति-he holds. 7. 23; 10. 22.

23; 12. 26.
 धारयतिकर्मणः—*ab.* meaning to hold.
 2. 2.
 धारयते—he holds. 10. 8.
 धारयतेः—from √धृ (to hold). 3.
 9, 20.
 धारयसि—thou holdest. 11. 37.
 धारयिता—supporter. 12. 30.
 धारयितारः—possessors. 8. 7.
 धारयितारम्—holder. 9. 25.
 धावति—he runs. 2. 11.
 धिनोति—it gives delight. 3. 9.
 धिनोतेः—from √धि (to nourish).
 11. 42.
 धियम्—wisdom. 8. 7.
 धियावसुः—rich in devotion. 11. 26.
 धिषणा—recitation. 8. 3.
 धिषणाभवः—place of recitation. 8. 3.
 धिषेः—from √धिष् (to put). 8. 3.
 धिष्णाः—subordinate altars. 8. 3.
 धिष्यः—side-altars. 8. 3.
 धिष्ययात्—placed on the side-altar.
 8. 3.
 धीमान्—intelligent. 3. 12.
 धीयते—it is deposited. 3. 19; 4. 7;
 5. 26; 6. 24; 7. 27; 10. 4.
 धीयन्ते—they are placed. 5. 10.
 धीसादिनी—living in intelligence.
 8. 3.
 धीसानिनी—procuring intelligence.
 8. 3.
 धूः—car-pole. 3. 9.
 धूनोतेः—from √धू (to shake). 5. 12.

धूमेन—with smoke. 12. 26.
 धूर्वतेः—from √धूर्व (to hurt). 3. 9.
 धृताः—held. 10. 44.
 धेनाः—milk beverages. 6. 17.
 धेहि—bestow. 11. 30.
 ध्यानम्—meditation. 5. 1; 12. 33.
 ध्यानवन्तः—reflective. 4. 10.
 ध्रियते—it is held. 4. 7.
 ध्रुवम्—certainly. 11. 7.
 ध्रुवीकरोति—it makes firm. 2. 18.
 ध्वरतिः—the root √धृ (to injure).
 1. 8.
 न—particle of negation and com-
 parison. 1. 2, 4. etc.
 नः—us. 4. 4, 7, 25; 5. 8, 16, 23;
 6. 31; 7. 20; 8. 18; 10. 5,
 6, 7, 15, 16, 17, 31, 40, 45;
 11. 18, 26, 29, 31, 32, 46, 49;
 12. 18, 25, 33, 45; our. 5. 17;
 7. 20; 10. 2, 35, 40, 42, 43;
 11. 19.
 न+इत्—in the sense of apprehen-
 sion. 1. 11.
 नक्तं चारीणि—nocturnal. 2. 18.
 नक्ता—night. 8. 10.
 नक्षते—he approaches. 4. 18.
 नक्षतेः—from √नक्ष् (to go). 3. 20.
 नक्षत्रगणम्—multitude of stars.
 5. 21.
 नक्षत्राणाम्—of stars. 3. 20.
 नक्षत्राणि—stars. 3. 20.
 नक्षत्राभम्—one who strikes the

approaching opponent or
 who strikes, having appro-
 ached the opponent. 6. 3.
 नचेत्—in re-asking. 1. 11.
 नतम्—bent. 11. 9.
 नतानि—aimed. 10. 26.
 नदः—seer. 5. 2.
 नदतेः—from √नद् (to praise). 5. 2.
 नदनस्य—of the seer. 5. 2.
 नदनाः—sounding. 2. 24.
 नदितुम्—to make sound. 9. 3.
 नदी—river. 4. 15; 11. 25.
 नदीः—rivers. 2. 24.
 नदीकच्छः—bank of a river. 4. 18.
 नदीनामानि—synonyms of river.
 2. 24.
 नदीम्—*acc.* a river. 2. 24; 7. 20.
 नदीवत्—like a river. 2. 23.
 नद्यः—rivers. 2. 24, 25; 6. 4; 9.
 25, 26.
 ननु—indeed. 1. 4.
 नपात्—offspring which does not
 come immediately after. 8.
 5; 10. 18, 19.
 नपुंसकस्य—of the neuter. 3. 21.
 नप्तारम्—grandson. 3. 4.
 नभः—the sun, sky. 2. 14.
 नमतिकर्मा—meaning to bend. 7. 17.
 नमतेः—from √नम् (to bend). 5.
 23; 6. 6.
 नमन्ते—they bend down. 4. 15.
 नयतः—leading. 7. 29.
 नयति—it leads. 7. 14, 21; 10. 39;

12. 22.
 नयतिः—the √नी (to lead). 7. 29.
 नयन्ति—they lead. 3. 19; 7. 21.
 नयन्ती—leading. 9. 18.
 नरकम्—hell. 2. 11.
 नरपाणम्—man-drink. 5. 26.
 नरराष्ट्रम्—kingdom of man. 7. 5.
 नराः—men. 5. 1; 7. 21; 8. 6; 9. 9, 19.
 नरान्—men. 7. 21.
 नरापत्यम्—human offspring. 11. 36.
 नराशंसः—a deity. 8. 6.
 नरैः—by men. 8. 6.
 नरौ—two men. 5. 1.
 नव—nine. 3. 9, 10, 13; 6. 5.
 नवगतयः—of nine gaits. 11. 19.
 नवजातः—newly born. 3. 3.
 नवजाते—*du.* newly born. 4. 15.
 नवतरम्—very new. 6. 9.
 नवतरैः—by the later ones. 7. 16.
 नवनम्—new. 4. 16.
 नवनामानि—synonyms of new. 3. 19.
 नवनीतगतयः—whose gaits lead in
 nine directions. 11. 19.
 नवम्—new. 3. 19; 10. 3.
 नसन्त—let them be united. 4. 15.
 नसतिः—√नस् (to abtain, or to
 bend). 7. 17.
 नसतेः—from √नस् (to join). 6. 17.
 नाकः—the sun, sky. 2. 14.
 नाधः—refuge. 2. 2.
 नानाकर्माणि—working in various
 ways. 6. 6.
 नानाकर्माणि—having many mean-

- ings. 2. 7.
 नानानिर्वचनानि—having many deriva-
 tions. 2. 7.
 नानारूपः—having many forms.
 3. 17.
 नानाविभक्ती—*du.* inflected in various
 cases. 6. 24.
 नाभाकः—a seer. 10. 5.
 नाभिः—navel. 4. 21.
 नाभौ—in the navel. 4. 27.
 नाम—noun. 1. 8; synonym. 2. 15;
 4. 27; 5. 13, 23; 6. 14, 32;
 9. 4.
 नामकरणः—suffix. 1. 17; 2. 2, 5; 7.
 29; 10. 17.
 नामधेयप्रतिलभः—acquisition of the
 appellation. 1. 12.
 नामधेयप्रतिलभम्—acquisition of
 the appellation. 1. 14.
 नामधेयम्—name. 1. 7; 2. 7; 5. 9;
 8. 5, 8.
 नामधेयानि—synonyms. 1. 20; 2. 28;
 7. 5.
 नामधेयेन—with name. 7. 18, 31.
 नामनी—synonyms. 3. 10; 5. 7.
 नामविभक्तिभिः—with nouns and case
 inflections. 7. 1.
 नामाख्यातयोः—of noun and verb.
 1. 1, 3.
 नामाख्याते—noun and verb. 1. 1, 12.
 नामानि—synonyms. 1. 1, 12, 20;
 3. 13, 20; 7. 1; 9. 28.
 नामीभूतः—used as a noun. 6. 16.
- नाराशंसः—a stanza praising men.
 9. 9.
 नाराशंसवन्ति—addressed to Nara-
 samsa. 8. 22.
 नाराशंसाः—addressed to Narasamsa.
 7. 4.
 नाराशंसान्—soma-libations. 11. 5.
 नाशने—in destroying. 6. 30.
 नाशयति—it causes to destroy.
 12. 28.
 नासत्यौ—Asvins; ever true, pro-
 moters of truth, nose-born.
 6. 13.
 नासिका—nose. 6. 17.
 नासिकाप्रभवौ—nose-born. 6. 13.
 नासिके—nose. 6. 17.
 नासुखम्—happiness. 2. 14.
 नि—down. 1. 3.
 निर्ऋणम्—free from debt. 9. 8.
 निःषिक्तम्—purged. 6. 1.
 निकरोति—she makes low. 2. 9.
 निकृत्तद्वारः—whose entrance is
 pierced. 1. 9.
 निकृत्तम्—cut down. 6. 3.
 निकृष्टः—despised. 2. 20.
 निगच्छति—it goes down. 11. 39.
 निगद्व्याख्याता—explained by mere
 reading. 6. 5; 9. 5, 7, 17, 21,
 34, 41; 10. 18, 24; 11. 3, 8,
 45; 12. 2, 31.
 निगन्तवः—quoted words. 1. 1.
 निगमः—a vedic passage. 2. 3, 6,
 13; 3. 5; 5. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7,

- 11, 12, 15, 16, 18, 21, 22, 24,
 27, 28; 6. 3, 4, 6, 7, 8, 12, 13,
 14, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23,
 27, 28, 29, 30, 31, 35; 8. 2;
 10. 17, 21, 40; 12. 7, 29, 30.
 निगमनात्—on account of quotation.
 1. 1.
 निगमाः—quoted words of the
 Vedas. 1. 1; vedic passages.
 2. 5, 23; 11. 16.
 निगमान्—vedic words. 4. 1.
 निगमौ—vedic quotations. 5. 5.
 निघण्टवः—the Nighantavas. 1. 1.
 निचमनेन—with water. 5. 17, 18.
 निचान्तपृष्णः—exhilarating when
 taken. D. 5. 17.
 निचितम् collected downwards.
 4. 24.
 निचुंकुणः—low sounding. 5. 18.
 नित्यम्—always. 2. 3.
 निदधिरे—they appointed. 6. 35.
 निदर्शनाय—for pointing out. 11. 2.
 निधत्ते—he puts down. 12. 19.
 निधा—net. 4. 2.
 निधानम्—receptacle. 9. 13.
 निधानात्—from placing. 2. 7.
 निधाने—receptacles. 9. 36.
 निधिः—treasure. 2. 4.
 निधीयते—it is put down. 4. 2.
 निधेहि—put down. 7. 31.
 निनमा—bending low. 2. 27.
 निनमाम—we bend. 2. 27.
 निन्दति—he condemns. 9. 8.
- निपतति—it is used. 1. 20.
 निपतन्ति—they are used. 1. 4, 11.
 निपरणात्—from offering (cakes).
 2. 11.
 निपातः—particle. 1. 8; 4. 17; 5. 5;
 6. 27; incidental occurrence.
 2. 20; 11. 11, 20; 12. 20, 29,
 30-33.
 निपातभाजः—of accidental occur-
 rence. 7. 13.
 निपातम्—of secondary character.
 7. 18, 20, 31.
 निपाताः—Particles. 1. 4.
 निमिषन्तम्—winking. 11. 42.
 नियच्छताम्—they may extend. 9. 38.
 नियच्छति—he restrains. 11. 23.
 नियतवाचः—whose words are fixed.
 1. 15, 16.
 नियतानुपूर्व्याः—whose succession is
 fixed. 1. 15, 16.
 नियमनात्—from restraining. 5. 28.
 नियुतः—yoked. 5. 28.
 नियुतम्—million. 3. 10.
 नियोजनात्—from yoking. 5. 28.
 निर्—*prep.* disrespect. 1. 3.
 निर्ऋतिः—earth, adversity. 2. 7.
 निरजनाय—for driving forth. 6. 2.
 निरतप्ये—he made. 4. 13.
 निरमणात्—from √रम् with नि. 2. 7.
 निरमिमीत—he created. 8. 21; 9. 10.
 निरयणम्—egression. 7. 24.
 निरविध्यत्—he cleft. 6. 19, 34.
 निरशिशयत्—he struck down. 11. 47.

- निराहुः—they expresed. 1. 3.
 निरुच्यते—it is called. 10. 5.
 निरुणद्धि—it restrains. 6. 1.
 निरुप्य—having assigned. 1. 5.
 निरुप्यते—it is assigned. 7. 18, 20, 31.
 निरुडोपधात्—*ab.* whose penultimate has been taken away. 4. 25.
 निर्गतम्—gone out. 2. 7.
 निर्गमनप्राया—mostly going out. 6. 3.
 निर्गमने—in going abroad. 11. 46.
 निर्जहार—he took out. 10. 12.
 निर्णामम्—a winding place.
 निर्णायशयाञ्चकार—he caused it to be destroyed. 6. 30.
 निर्णिकम्—washed. 3. 19.
 निर्णीततमा—best extended down. 8. 5.
 निर्णीतम्—ascertained. 3. 19.
 निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि—synonyms of ascertained and unascertained. 3. 19.
 निर्बद्धाः—unconnected. 1. 3.
 निर्ब्रूयात्—one should explain. 2. 1, 2, 3.
 निर्माणे—in the creation. 2. 22.
 निर्मात्र्यः—measurers. 12. 7.
 निर्मिमानौ—creating. 8. 12.
 निर्मिमाय—she bellowed. 11. 40.
 निर्मयन्ते—they are made. 2. 8.
 निर्वक्तव्यानि—they should be explained. 2. 7.
 निर्वचनम्—etymology. 2. 1.
 निर्वचनाय—for explanation. 1. 19;

2. 11; 3. 2, 4; 5. 8; 7. 17, 27, 30; 10. 26.
 निर्वेष्टितः—denuded. 5. 8.
 निर्हसितोपसर्गः—whose preposition is shortened. 2. 17; 6. 11.
 निवतः—low lands. 10. 20.
 निवपन्तौ—sowing. 6. 26.
 निवर्तताम्—may it turn down. 12. 39.
 निवसन्तम्—dwelling. 5. 9; 10. 12.
 निवसन्त्या—with one remaining in one place. 10. 21.
 निवारयाञ्चकार—he obstructed. 2. 16.
 निवासकर्मणः—*ab.* meaning to dwell. 2. 6; 10. 14, 16.
 निवासनाम—synonym of dwelling-place. 3. 3.
 निवासात्—from dwelling. 10. 44; 11. 45.
 निवित्—a liturgy of invocations. 7. 23, 24.
 निवृणक्ति—thou forcest down. 5. 16.
 निवृत्तिकर्म—meaning to desist from. 2. 13.
 निवृत्तिस्थानेषु—in weak forms. 2. 1.
 निश्चभाः—proceeding firmly. 6. 3.
 निशयति—he sharpens. 4. 18.
 निश्चयहारिणः—firm coursers. 6. 3, 4.
 निश्चयेन—with certainty. 7. 20.
 निषण्णम्—seated. 3. 8.
 निषदनः—sedantary. 3. 8.
 निषादः—hunter. 3. 8.
 निष्पक्षे—*loc.* complete. 1. 13, 14.
 निष्पहमायः—irresistible. 3. 10.

- निरुष्टे—it was fashioned. 4. 13.
 निः—substitute of सम्. 12. 7.
 नीः—the √नी (to lead). 7. 14.
 नीचाशाखः—whose branch is low. 6. 32.
 नीचीनद्वारम्—opening downwards. 10. 4.
 नीचैः—downwards. 2. 9; 4. 24; 5. 18; 6. 32.
 नीतात्—from leading. 7. 14.
 नु—particle, many meanings. 1. 4.
 नुदति—he pushes. 5. 26.
 नूच—a particle; now. 4. 17;
 नूचित्—a particle. 4. 17.
 नूनम्—particle (1) uncertain in the Bhāṣa (2) is used as an expletive in the Veda and also denotes uncertainty. 1. 5, 7; certainly. 11. 36.
 नृत्यन्ति—they move quickly. 5. 1.
 नृभ्यः—for men. 11. 36.
 नृन्—*acc.* men. 11. 9.
 नेतव्या—to be led. 4. 15.
 नेता—leader. 1. 8; 2. 14.
 नेनेक्षि—he washes. 2. 17.
 नेमः—half. 3. 20.
 नेष्ट्रीयात्—from the Neṣṭra vessel. 8. 3.
 नैघण्टुकम्—secondary. 1. 20; 2. 24; 5. 12; 10. 3; 11. 2.
 नैघण्टुकानि—synonymous words. 1. 20.
 नैगमाः—belonging to Vedic words. 2. 2.
 नैगमानि—homonyms. 1. 20.
 नैगमेभ्यः—*ab.* belonging to the Vedic words. 2. 2.
 नैदानाः—they who are well-versed in legendary lore. 6. 9; 7. 12.
 नैरुक्तसमयः—view of the etymologists. 1. 12.
 नैरुक्ताः—etymologists. 2. 8, 14, 16; 3. 8, 14, 19; 4. 24; 5. 11, 6. 1, 3, 11; 7. 4, 5; 8. 13; 9. 4; 11. 19, 29, 31; 12. 10. 41.
 नौः—boat. 5. 23.
 न्यायवान्—regular. 1. 13.
 न्यासीदताम्—may they sit down. 8. 11.
 पंसनीयाः—to be crushed. 12. 19.
 पक्व्यः—should be matured. 3. 12.
 पक्विः—cooking. 1. 1.
 पक्विः—a metre. 7. 11, 12.
 पक्वम्—ripe. 3. 8; 6. 34.
 पचति—he cooks. 1. 1.
 पचतिः—the verb √पच् to cook. 6. 16.
 पचसि—thou cookest. 7. 23.
 पञ्च—five. 2. 15; 3. 8.
 पञ्चकपाखः—having five dishes. 7. 24.
 पञ्चजनाः—five tribes. 3. 7, 8; 4. 23.
 पञ्चजनीनया—having five tribes. 3. 8.
 पञ्चदश—fifteen. 2. 10, 15; 3. 1, 19.
 पञ्चदशस्तोमः—name of a hymn. 7. 10.
 पञ्चपदा—having five verses. 7. 12.

पञ्चमः—fifth 3. 8.
 पञ्चमनुष्यजातानि—five human tribes.
 10. 31.
 पञ्चमीकर्माणम्—in the sense of the
 ablative. 1. 7.
 पञ्चम्यर्थप्रेक्षा—appearance of the
 meaning of the ablative. 1. 17.
 पञ्चम्यर्थे—in the sense of the abla-
 tive. 6. 1.
 पञ्चम्याम्—in the ablative. 5. 23.
 पञ्चर्तुतया—with reference to five
 seasons. 4. 27.
 पञ्चविंशतिः—twenty-five. 3. 7, 13.
 पणनात्—from bargaining. 2. 17.
 प्रणायतेः—from √पण् (to worship).
 2. 26.
 पणिः—merchant. 2. 17.
 पणिभिः—with the niggards. 11. 25.
 पणीन्—acc. merchants. 6. 26.
 पण्डकः—eunuch. 6. 32.
 पण्डगः—fond of sexual intercourse.
 6. 32.
 पण्यम्—commodity. 2. 17.
 पतति—he falls. 3. 1; 5. 2.
 पततेः—from √पत् (to fall). 2. 28.
 पतिः—lord. 10. 14, 21, 23.
 पतिम्—acc. husband. 3. 5.
 पत्नी—wife. 9. 29, 33; 11. 37, 49;
 12. 7, 8, 46.
 पत्न्यः—wives. 12. 44, 45.
 पत्ये—for the husband. 3. 5.
 पथा—by path. 6. 7; 12. 21, 28.
 पथ्यदनम्—food for the journey. 1. 17.

पथ्या—well being. 11. 45.
 पदजातानि—word-classes. 1. 1, 12.
 पदपूरणः—expletive. 1. 5, 6, 7.
 पदपूरणः—expletives. 1. 4.
 पदपूर्णार्थे—in the sense of an exple-
 tive. 1. 9.
 पदप्रकृतिः—whose original form is
 the Pada. 1. 17.
 पदप्रकृतीनि—having words as their
 originals. 1. 17.
 पदम्—step. 2. 7; 12. 19.
 पदविभागः—division of words. 1. 17.
 पदानि—steps. 2. 7; words. 3. 13;
 4. 4.
 पदार्थः—meaning of the word. 1. 3.
 पदार्थाः—meanings of words. 1. 3.
 पदिः—goer. 5. 18.
 पदेतराधन्—other parts of words.
 1. 13, 14.
 पदेभ्यः—from words. 1. 13, 14.
 पदेबु—in words. 2. 1.
 पद्यते—he goes. 2. 7, 28; 5. 18.
 पद्यतेः—from √पद् (to go). 2. 7, 28;
 5. 19.
 पद्मदवसम्—cow, (lit. footed protec-
 tion). 1. 17.
 पन्थतेः—from √पन्थ् (to move).
 2. 28.
 पन्थाः—path. 2. 28; atmosphere.
 11. 45.
 पन्थानम्—acc. path. 10. 20.
 पन्नाः—fallen. 12. 19.
 पपुरिः—the bountiful to fill or to

please. 5. 24.
 पप्रच्छ—he asked. 2. 8; 6. 5.
 पयः—milk. 2. 5; 8. 5; 11. 43; water.
 6. 3.
 पयसः—from and of milk. 2. 5; 8. 5.
 परः—highest. 1. 17; other. 6. 32;
 beyond. 7. 14, 29; 10. 26;
 best. 10. 10.
 परकुलानि—other families. 4. 5.
 परगृहाणि—other houses. 4. 5.
 परम्—distant. 2. 24.
 परमम्—best. 3. 8.
 परस्मै—to another. 3. 6.
 परा—thitherwards. 1. 3.
 पराक्रान्ते—very remote. 5. 9.
 परागतात्—from the distant. 7. 26;
 11. 48.
 पराची—moving forward. 9. 30.
 पराञ्चनैः—with curves leading aside.
 11. 25.
 पराणि—others. 6. 26.
 परार्थस्थम्—highest place. 2. 7.
 पराशरः—name of a seer, of Indra;
 destroyer. 6. 30.
 पराशीर्षेभ्यः—of decrepit. 6. 30.
 परि—prep. all round. 1. 3; particle.
 5. 28.
 परिकणनम्—thundering. 6. 1.
 परिख्यन्—they may look over. 9. 3.
 परिग्रहार्थीयः—having the sense of
 comprehension. 1. 7.
 परिग्रहार्थीयम्—in the sense of compre-
 hension. 5. 22.

परिचरणकर्माणः—meaning to attend.
 3. 13.
 परिचरतः—they two respect. 11. 9.
 परिचरसि—thou attendest. 11. 23.
 परिचरेम—let us attend upon. 2. 24.
 परिचर्यायाम्—in attendance. 11. 23.
 परितः—on both sides. 11. 25.
 परितकनम्—night. 11. 25.
 परितक्या—night. 4. 16; 11. 25.
 परित्रायमाणः—protecting. 9. 15.
 परिदेवना—lamentation. 7. 3.
 परिदेवयान्चक्रे—he lamented. 1. 5.
 परिपवनम्—winnowing basket. 4. 9.
 परिपवनेन—with a winnowing
 basket. 4. 10.
 परिवभूव—he encompassed. 10. 43.
 परिवर्हणा—strongly. 6. 18.
 परिवर्हणात्—from great growth. 7.
 12; 8. 8.
 परिभयार्थे—in the sense of slight
 fear. 9. 30.
 परिभये—in apprehension. 1. 10.
 परिमृज्य—having polished. 7. 23.
 परियुतः—surrounded. 2. 8.
 परिवृढः—very great. 1. 8; 6. 17.
 परिवृढम्—strong all round. 1. 7, 8.
 परिवृणक्तु—let it pass over. 10. 7.
 परिवेष्टयति—it encircles. 9. 15.
 परित्राजकः—an itinerant mendicant.
 1. 14.
 परित्राजकाः—ascetics. 2. 8.
 परिवच्यते—he will embrace. 6. 28;
 11. 34.

परिष्वजनाय—for embracing. 2. 27.
 परिष्वजाना—embracing. 9. 18.
 परिहर्तव्यम्—to be avoided. 3. 2.
 परीक्षेत—one should analyse. 2. 1.
 परीत्य—going round. 12. 13.
 परुच्छेपः—name of a seer. 10. 42.
 परुच्छेपस्य—of Parucchepa. 10. 42.
 परुषि परुषि—in every joint. 10. 42.
 परुष्णि—O Parusni. 9. 26.
 परुष्णी—the Parusni, name of a river. 9. 26.
 परोक्षकृताः—indirectly addressed. 7. 1, 3.
 परोक्षकृतानि—indirectly addressed. 7. 2.
 पर्जन्यः—cloud. 2. 22; 4. 21, 27; 7. 8; 10. 10, 11.
 पर्जन्यप्रीताम्—impelled by clouds. 9. 6.
 पर्जन्यम्—cloud. 9. 6.
 पर्जन्येन—with cloud. 7. 5.
 पर्यगात्—it has gone round. 6. 4.
 पर्यगृह्णात्—he seized all round. 10. 10.
 पर्यभवत्—he subdued. 10. 10.
 पर्यरक्षत्—he protected all around. 10. 10.
 पर्यागतवन्तम्—who has gone round. 10. 20.
 पर्यायाः—formulas. 1. 9.
 पर्यावर्तन्ते—they turn round. 7. 24.
 पर्यासते—they sit round. 12. 32.
 पर्व—joint. 1. 20.
 पर्वतः—mountain. 1. 20; 6. 5; 9. 8;

a deity. 7. 10.
 पर्वतनामभिः—with synonyms of mountain. 2. 21.
 पर्वतम्—cloud. 10. 9.
 पर्वतानाम्—of mountains. 9. 39.
 पर्ववत्—like a joint. 10. 42.
 पर्ववति—loc. having joints. 2. 6.
 पर्ववती—having joints. 9. 26.
 पर्ववान्—having joints. 1. 20.
 पर्वाणि—joints. 6. 20.
 पर्शुः—joint. 4. 3.
 पर्शुमयम्—made of joints. 4. 3.
 पर्षत्—assembly. 7. 20.
 पलायते—he runs. 4. 2; 10. 11.
 पलाशनात्—from falling. 12. 29.
 पलाशम्—leaf. 12. 29.
 पविः—Javelin. 12. 30.
 पवित्रम्—a stanza, rays, waters, Agni, air, Soma, the sun, Indra. 5. 6.
 पवी—the rim of a wheel. 5. 5.
 पवीरम्—pointed weapon. 12. 30.
 पवीरवान्—having a weapon furnished with javelins. 12. 30.
 पशवः—animals. 7. 5.
 पशुः—animal. 3. 16.
 पशुदेवताः—having animals as deities. 8. 22.
 पशुनाम्—synonym of animal. 2. 5; 5. 5.
 पशुपादप्रकृतिः—(based on) the analogy of a quadruped. 2. 7.
 पशुम्—beast. 4. 14.

पशुसमाज्ञाये—in the list of animals. 12. 13.
 पशोः—of animal. 6. 16.
 पश्यति—he sees. 1. 16, 19.
 पश्यतिकर्मा—meaning to see. 4. 19.
 पश्यतिकर्माणः—meaning to see. 3. 13.
 पश्यतेः—from √ दृश् (to see). 3. 16.
 पश्यन्ति—they behold. 6. 26.
 पश्यामः—we see. 1. 14.
 पश्वाहुत्या—with animal oblations. 10. 21.
 पांसवः—dust. 12. 19.
 पांसुले—in a dusty place. 12. 19.
 पाकः—immature. 3. 12.
 पाचयन्ति—they cause to ripe. 2. 22.
 पाणिः—hand. 2. 26.
 पाणी—du. hands. 2. 26.
 पातके—in heinous crime. 6. 27.
 पातयति—he causes to fall. 5. 19.
 पाता—protector. 4. 21; 8. 3; 9. 2; 10. 11, 12, 14, 16, 17, 42; 12. 29; drinker. 5. 2.
 पातारः—protectors. 10. 16.
 पातारम्—acc. protector. 4. 26.
 पातारौ—protectors. 5. 28.
 पाति—he protects. 4. 18; 12. 29.
 पातु—may she protect. 11. 46.
 पातेः—from √ पा (to protect). 9. 24.
 पात्रम्—vessel. 5. 1.
 पात्रस्य—of vessel. 8. 2.
 पाथः—atmosphere, water, food. 6. 7.
 पादः—foot. 2. 7; 11. 6; 12. 29;

verse. 7. 9.
 पादुः—foot. 5. 19.
 पादे—in the quarter. 10. 16.
 पादेन—with foot. 5. 17; 12. 29.
 पादैः—with feet. 12. 19.
 पानात्—from drinking. 5. 1; 6. 7.
 पानाय—to drink. 5. 18; 12. 4.
 पानीयम्—water. 1. 16; 7. 13; to be drunk. 7. 25.
 पानैः—with draughts. 5. 3.
 पापः—sinful. 5. 2.
 पापकम्—sin. 3. 8, 14, 19; 4. 24; 6. 1, 3, 23; 9. 4.
 पापकृतः—sinful. 10. 11.
 पापत्यतेः—from the int. of √ पत (to fall). 5. 2.
 पापत्यमानः—committing sin. 5. 2.
 पापधियः—of sinful mind. 5. 23; 10. 5.
 पापधियम्—acc. sinful. 5. 2.
 पापनामनी—synonyms of sin. 4. 21.
 पापनामा—of a wicked name. 6. 12.
 पापसंकल्पाः—of sinful thoughts. 10. 5.
 पापाः—sinful. 6. 25.
 पापेन—with sin. 12. 3.
 पाययमाना—nursing. 2. 27.
 पारम्—across. 2. 24; 9. 18.
 पारावारघातिनीम्—acc. one who destroys what is far and near. 2. 24.
 पारोवर्यवित्सु—loc. pl. who know the tradition. 1. 16.
 पार्थिवस्य—of earthly. 6. 22.

पाथिवेन—*inst.* terrestrial. 2. 10.
 पार्श्वम्—side. 4. 3.
 पार्श्वदानि—grammatical treatises.
 1. 17.
 पालनात्—from bringing up. 6. 12.
 पालयति—he protects. 6. 17.
 पालयिता—supporter. 4. 21; 8. 3; 9.
 2; 10. 11, 12, 14, 16, 17, 21,
 42; 12. 29.
 पालयितारः—supporters. 10. 16.
 पालयितारम्—supporter. 4. 26.
 पालयितारौ—benefactors. 5. 28.
 पालयितुः—of benefactor. 4. 26.
 पावकदीप्तिम्—of pure light. 4. 14.
 पावमानीषु—in purificatory hymns.
 11. 2.
 पावमान्याम्—in a (stanza) addressed
 to Pavamāna. 12. 31.
 पावीरवी—divine speech. 12. 30.
 पाशः—snare. 4. 2.
 पाशयते—from √पश् (to bind). 4. 2.
 पाशसमूहः—collection of snares. 4. 2.
 पाशाः—fetters. 9. 26.
 पाशैः—with snares. 4. 3.
 पाश्या—net. 4. 2.
 पिंशते—from √पिश् (to adorn). 6.
 11; 8. 11.
 पिजवनः—of enviable speed, or with
 whom pace cannot be kept.
 2. 24.
 पिजवनस्य—of Pijavana. 2. 24.
 पिञ्जयति—he utters. 3. 18.
 पिण्डदानाय—for offering sacrificial

cake. 3. 4, 5.
 पितरः—manes. 3. 8; 11. 17, 18, 19.
 पितरम्—father. 7. 31.
 पिता—father. 3. 4, 5; 4. 21, 23; 5.
 21, 24; 6. 15.
 पितापुत्रौ—father and son. 1. 16.
 पितुः—of the father. 3. 5; 6. 6; food.
 9. 24.
 पितुम्—*acc.* food. 9. 25.
 पितृदेवत्यम्—sacred to ancestors. 7. 4.
 पितृन्—*acc.* ancestors. 3. 5; 11. 18.
 पित्र्यम्—ancestral. 11. 33.
 पित्र्यस्य—of paternal. 3. 2.
 पिनाकम्—staff. 3. 21.
 पिपति—he fills or pleases. 5. 24.
 पिपासते—to the thirsty. 7. 13.
 पिपीलिका—ant. 7. 13.
 पिपीलिकमध्या—ant-waisted. 7. 13.
 पिब—drink. 10. 2.
 पिबतम्—drink. 4. 17, 19.
 पिबति—he drinks. 12. 29.
 पिबतु—let him drink. 8. 2.
 पिबते—from √पा (to drink). 2.
 5; 9. 24.
 पिबन्ति—they drink. 1. 11; 5. 11;
 10. 13.
 पिबेताम्—you both drink. 9. 42, 43.
 पिशुनः—malignant. 6. 11.
 पिशुनाय—for slander. 6. 11.
 पीतवन्तः—having drunk. 12. 42.
 पीयति—the verb √पीय् (to kill).
 4. 25.
 पुंसः—of man. 3. 4, 21.

पुंसते—from √पुंस (to curse). 9. 15.
 पुंस्प्रजननस्य—of the male organ. 3. 21.
 पुण्यकृतः—the virtuous. 2. 14.
 पुण्यकृतौ—virtuous. 12. 1.
 पुण्यकृद्भिः—with the virtuous. 2. 14.
 पुण्यम्—auspicious. 9. 2.
 पुत्—hell. 2. 11.
 पुत्र—O son! 5. 25.
 पुत्रः—son. 2. 11, 13, 24; 3. 3, 6,
 17; 4. 23; 6. 10, 28; 9. 24;
 12. 21, 3.
 पुत्रदायाद्ये—in support of son's right
 to inheritance. 3. 3.
 पुत्रभावः—the state of a son. 3. 5.
 पुत्रभावम्—the state of a son. 3. 4.
 पुत्रम्—son. 2. 13, 27; 3. 6; 7. 29.
 पुत्रस्य—of son. 6. 6.
 पुत्राः—sons. 3. 4; 11. 16, 17.
 पुत्रान्—sons. 12. 6.
 पुत्रिकायाः—of the daughter. 3. 5.
 पुत्रेषु—in sons. 10. 7.
 पुनः—again. 1. 20; 2. 9, 24; 3. 7;
 4. 5, 11, 15, 16, 19, 27; 5. 1,
 21, 22; 6. 27; 7. 23; 8. 2, 22;
 9. 19.
 पुनातिकर्म—meaning to purify. 5. 24.
 पुनाते—from √पु (to purify). 5. 6.
 पुमान्—man. 3. 6; 9. 15.
 पुरः—in front. 2. 12.
 पुरन्दरः—destroyer of cities. 7. 13.
 पुरन्धिः—very wise. 6. 13.
 पुरस्तात्—before. 1. 4; 3. 15, 16; 5.
 5; 6. 1, 13; 7. 8, 9, 20; 9. 16.

पुरा—formerly. 3. 19; 4. 17.
 पुराणः—ancient. 8. 19; 12. 32.
 पुराणनवयोः—of ancient and modern.
 4. 17.
 पुराणनामानि—synonyms of ancient.
 3. 19.
 पुराणम्—ancient. 3. 19; 4. 19; 10. 3.
 पुराम्—*gen. pl.* city. 6. 13.
 पुरिषयः—one who lives in a city.
 1. 13; 2. 3.
 पुरिषादः—one who sits in a city.
 2. 3.
 पुरीषम्—vapour. 2. 22.
 पुरु—much. 2. 11.
 पुरुकामः—having many desires. 6. 4.
 पुरुमनाः—of many minds. 9. 15.
 पुरुषः—man. 1. 1, 12; 2. 2; supreme
 being. 2. 3.
 पुरुषगर्हा—censure of the man. 1. 14.
 पुरुषम्—*acc.* man. 1. 13.
 पुरुषविद्यानित्यत्वात्—on account of the
 impermanence of human
 knowledge. 1. 2.
 पुरुषविधाः—anthropomorphic. 7. 5.
 पुरुषविधानाम्—of anthropomorphic.
 7. 7.
 पुरुषविशेषः—distinguished person.
 1. 16.
 पुरुषस्य—of man. 9. 28.
 पुरुषान्—*acc.* men. 2. 6.
 पुरुषापराधः—the fault of the man.
 1. 16.
 पुरुरवः—O Pururavas. 10. 47.

पुरुरवाः—crying much. 10. 46.
 पुरोगामी—leader. 8. 21.
 पुरोहितः—priest. 2. 10, 12, 24; placed
 foremost. 7. 15.
 पुलुकामः—having many desires. 6. 4.
 पुष्करम्—space, water, lotus. 5. 14.
 पुष्टम्—well nourished. 10. 15.
 पुष्टेः—of the growth. 11. 49.
 पुष्पतेः—from √पुष् (to blossom).
 5. 14.
 पुष्पफलम्—acc. flower and fruit.
 1. 20.
 पुष्पफले—du. flower and fruit. 1. 20.
 पुष्पम्—flower. 5. 14.
 पुष्यति—it grows. 12. 16.
 पूजार्थे—in denoting respect. 12. 7.
 पूजनीयम्—to be worshipped. 7. 26.
 पूजयन्—worshipping. 3. 4.
 पूजयन्ति—they worship. 2. 26; 8. 2;
 10. 39.
 पूजयामि—I worship. 9. 16.
 पूजयितव्यम्—to be worshipped. 5. 14.
 पूजाकरम्—means of worship. 5. 14.
 पूजाकर्मणः—ab. meaning to worship.
 2. 26.
 पूजाकर्मा—meaning to worship. 7. 15.
 पूजायाम्—in respect. 1. 4; 3. 18.
 पूयमानस्य—of being purified. 5. 12.
 पूरणम्—full. 7. 28.
 पूरय—fill. 4. 3.
 पूरयति—he fills. 2. 3; 3. 20.
 पूरयतेः—from √पृ (to fill). 2. 3, 22.
 पूरयितव्याः—to be filled. 7. 23.

पूर्यते—it is filled. 5. 18.
 पूर्वः—former. 3. 16; 5. 3.
 पूर्वपक्षस्य—of the first half of the
 month. 5. 11.
 पूर्वपक्षादिम्—beginning of the first
 fortnight. 11. 6.
 पूर्वपक्षापरपक्षौ—the first and the
 second fortnight of the lunar
 month. 11. 5.
 पूर्वपक्षे—in the first-half of the
 month. 5. 11.
 पूर्वपानाय—to drink first. 10. 37.
 पूर्वभावम्—acc. former state. 1. 2.
 पूर्वभावस्य—of the first state. 1. 2.
 पूर्वम्—former. 2. 2; 5. 7, 27; 9. 26;
 11. 5; 12. 13, 41.
 पूर्वा—by the former. 2. 28.
 पूर्वस्य—of the former. 1. 13, 14;
 5. 28.
 पूर्वस्याम्—in the eastern. 8. 12;
 12. 23.
 पूर्वा—former. 12. 34.
 पूर्वाः—formerly. 9. 28.
 पूर्वापरीभूतम्—arisen from a former
 to a latter state. 1. 1.
 पूर्वाह्णे—in the first period of a day.
 8. 9.
 पूर्व—earlier. 7. 23.
 पूर्वैः—with former. 1. 5; 5. 16.
 पूर्वेषु—in former. 4. 8.
 पूर्वैः—by former. 7. 16.
 पूर्वोत्पन्नानाम्—gen. born before. 1. 14.
 पूषणम्—acc. Pūṣan. 4. 25; 6. 4.

पूषा—a celestial god. 6. 31; 7. 9,
 10; 12. 16, 18.
 पूष्या—with Pūṣan. 7. 10.
 पुञ्ज—united. 3. 8.
 पृणातिनिगमौ—words meaning to fill.
 5. 24.
 पृणातेः—from √पृ (to fill). 1. 20;
 2. 22.
 पृतनाजितम्—victorious in battles.
 10. 28.
 पृतनाज्यम्—battle. 9. 24.
 पृतनानाम्—of armies. 9. 24.
 पृथक्—separate. 4. 24; 5. 25; 7. 5.
 पृथक्वात्—ab. separateness. 1. 4.
 पृथिवी—earth. 1. 13, 14; 7. 7, 8,
 24; 9. 31; 10. 7; atmospheric
 deity. 11. 36; celestial deity.
 12. 30, 32, 33, 43.
 पृथिवीनामधेयानि—synonyms of earth.
 2. 7.
 पृथिवीम्—earth. 2. 9; 6. 15; 11. 28;
 12. 27.
 पृथिवीस्थानः—terrestrial. 7. 5, 14.
 पृथिवीस्थानाः—terrestrial. 12. 41.
 पृथिव्याः—from the earth. 2. 7, 14;
 of earth. 2. 5; 4. 21; 7. 5.
 पृथिव्याम्—on earth. 6. 36; 7. 5, 28;
 12. 19.
 पृथिव्यायतनानि—terrestrial. 7. 11; 9. 1.
 पृथु—wide. 1. 14; 2. 2; 6. 7; 9. 32.
 पृथुकेशस्तुके—having long tresses of
 hair. 11. 32.
 पृथुजघने—having broad thighs.

11. 32.
 पृथुजवः—having great speed. 5. 9.
 पृथुदुते—well- praised. 11. 32.
 पृथ्वन्ताः—having broad haunches.
 4. 13.
 पृषतः—having white spots. 2. 2.
 पृष्ठरोगी—suffering from pain in
 back. 5. 21.
 पृष्ठदेशम्—the back part. 4. 3.
 पृष्ठम्—back. 4. 3.
 पृथिः—the sun. 2. 14.
 पेलतेः—from √पेल् (to go). 7. 13.
 पेशः—beauty. 8. 11.
 पैजनवः—son of Pijavana. 2. 24.
 पैजवनस्य—of the son of पिजवन. 2. 24.
 पोषति—it nourishes. 5. 14; 10. 31.
 पोषयितृ—nourisher. 10. 15.
 पौत्रम्—grandson. 3. 4.
 पौत्रान्—grandsons. 12. 6.
 पौत्रेषु—on grandsons. 10. 7.
 पौरुषविधिकैः—with anthropomor-
 phic. 7. 6, 7.
 पौर्णमास्यौ—two full moon days.
 11. 29.
 पौष्णानि—addressed to Pūṣan. 7. 23.
 प्यायतेः—from √प्याय् (to swell). 2.
 5; 9. 24.
 प्यायने—loc. causing to swell. 12. 1.
 प्र—prep. thitherwards. 1. 3.
 प्रकलविद्—merchant. 6. 6.
 प्रकलाः—minute parts. 6. 6.
 प्रकाशनम्—manifestation. 1. 19.
 प्रकाशनवन्तम्—illustrious. 6. 10.

प्रकाशनात्—from shining. 6. 1; 12. 25.
 प्रकाशयति—it reveals. 9. 19.
 प्रकाशयतिकर्मणः—*ab.* meaning to
 cause to shine. 2. 25; 12. 8.
 प्रकाशयन्ति—they illumine. 3. 9.
 प्रकाशीभावस्य—of the state of light.
 12. 1.
 प्रकीर्णानि—scattered. 9. 23.
 प्रकीर्तना—proclamation. 7. 9.
 प्रकृतयः—primary forms. 2. 2.
 प्रकृतीतरत्नसन्धिसामान्यात्—on account of
 the analogy of the joints of
 the nature of the (period).
 1. 20.
 प्रकृतिभूमभिः—with a plurality of
 original forms. 7. 4.
 प्रकृतिसार्वनाम्न्यात्—from a pantheistic
 view of original nature. 7. 4.
 प्रकृत्या—by original form. 2. 28.
 प्रकेतनम्—illumination. 2. 19.
 प्रक्षिणाति—she grinds. 6. 5.
 प्रक्षुतः—broken. 2. 25.
 प्रख्यातमेन—with most well-known.
 3. 13.
 प्रख्यातम्—well-known. 3. 19; 5. 8.
 प्रख्यापनीयम्—to be fully made
 known. 5. 8.
 प्रगृह्य—having folded. 2. 26.
 प्रचेतयति—she causes to know.
 11. 27.
 प्रचोदयमानौ—impelling. 8. 12.
 प्रच्छाद्य—having spread. 2. 9.
 प्रच्यावयतु—he may cause to move

forth. 7. 9.
 प्रजननकर्म—function of procreation.
 11. 31.
 प्रजननयज्ञस्य—of the natal sacrifice.
 3. 4.
 प्रजमिताग्रयः—having profusely
 kindled fires. 7. 24.
 प्रजवेते—they two hasten forward.
 9. 39.
 प्रजवेष्टु—in speeds. 1. 9.
 प्रजा—offspring. 3. 1.
 प्रजानन्—knowing well. 8. 20; 9. 15.
 प्रजानाम्—of creatures. 10. 42.
 प्रजापतिः—lord of creatures. 10. 42.
 प्रजाम्—offspring. 9. 22.
 प्रजायाः—of offspring. 8. 5.
 प्रजायाम्—in the (sense of) begett-
 ing. 4. 17.
 प्रजावयति—it causes to speed forth.
 9. 17.
 प्रजिन्वसि—thou quickenest. 11. 37.
 प्रज्ञा—with wisdom. 2. 25; 6. 13;
 9. 10; 11. 27.
 प्रज्ञा—wisdom. 5. 14; 10. 41.
 प्रज्ञाततमम्—well-known. 2. 19.
 प्रज्ञाता—one who knows well.
 10. 27.
 प्रज्ञानम्—profound knowledge. 4.
 10; 12. 7.
 प्रज्ञानवत्—having intelligence. 5. 15.
 प्रज्ञानवन्तः—having profound know-
 ledge. 4. 10.
 प्रज्ञानानि—devices. 8. 20; sciences.

9. 15; 11. 27; 12. 17; intellect.
 9. 33.
 प्रज्ञानाम्—synonym of wisdom.
 10. 34.
 प्रज्ञानामानि—synonyms of wisdom.
 3. 13.
 प्रज्ञापयति—she causes to know.
 11. 27.
 प्रज्ञाम्—wisdom. 2. 28; 7. 27.
 प्रज्ञावत्त्वम्—sagacity. 10. 34.
 प्रज्वलिताग्नयः—having burning fires.
 7. 24.
 प्रणयः—leader. 2. 14.
 प्रणीयते—it is led forth. 7. 14.
 प्रणेताः—promoters. 6. 13.
 प्रणोत्तव्या—to be pushed. 5. 23.
 प्रतद्वसु—have obtained wealth.
 6. 21.
 प्रतमः—foremost. 2. 22.
 प्रति—*prep.* against. 1. 3.
 प्रतिकामयते—he longs for. 11. 15.
 प्रतिजागर्मि—I keep watch. 10. 33.
 प्रतिदर्शनम्—appearance. 7. 31.
 प्रतिदुग्धाम्—may it milk. 1. 7.
 प्रतिधानेन—with draught. 5. 11.
 प्रतिनिधाय—having made substitute.
 12. 10.
 प्रतिपद्यते—he begins. 7. 23.
 प्रतिपन्नरश्मिः—endowed with rays.
 5. 8.
 प्रतिपिनष्टि—he destroys. 3. 21.
 प्रतिपेदे—he practised. 2. 10.
 प्रतिबभौ—it was revealed. 4. 6.

प्रतिमिमते—they take countermea-
 sures. 5. 12.
 प्रतिमुञ्चते—he puts on. 12. 13.
 प्रतिलोभयमाना—infatuating. 9. 33.
 प्रतिलोमम्—antithesis. 1. 2.
 प्रतिवचनम्—rejoinder. 6. 15.
 प्रतिषिद्धम्—negatived. 2. 14.
 प्रतिषिध्येत—it may be denied. 2. 14.
 प्रतिषेधः—prohibition. 1. 8; 3. 5;
 11. 18.
 प्रतिषेधति—he denies. 1. 2, 4.
 प्रतिषेधव्यवहितः—divided by the
 negative particle. 9. 10.
 प्रतिषेधार्थीयः—having a negative
 sense. 1. 4.
 प्रतिषेधे—*loc.* prohibition. 1. 5.
 प्रतिशृण्वहि—shatter down. 6. 3.
 प्रतिस्वरे—in the focus. 7. 23.
 प्रतीतार्थानि—whose meanings are
 intelligible. 1. 13, 14.
 प्रतीयते—it appears. 1. 16.
 प्रत्तम्—bestowed (प्र+दत्त). 2. 1.
 प्रत्नः—ancient. 3. 16.
 प्रत्यङ्गः—directed. 12. 33.
 प्रत्यङ्गम्—manifestation. 7. 31;
 directed. 12. 33.
 प्रत्यङ्ग्या—turned towards. 6. 8.
 प्रत्यङ्गे—turned towards. 8. 15.
 प्रत्यक्षः—evident. 3. 5.
 प्रत्यक्षकृता—directly addressed. 7.
 1, 2, 3.
 प्रत्यक्षदृश्यम्—directly perceptible.
 7. 4.

प्रत्यङ्गानि—counterlimbs. 7. 4.
 प्रत्यवरोहः—descent. 7. 23, 24.
 प्रत्याख्याय—having answered. 2. 26.
 प्रत्याचक्षे—he repulsed. 11. 34.
 प्रत्यादत्ते—he takes back. 5. 19.
 प्रत्यासेवेते—they two serve. 8. 15.
 प्रत्युक्तः—answered. 1. 14.
 प्रत्युवाच—he answered. 6. 5.
 प्रत्युचुः—they answered. 2. 25.
 प्रत्युहते—it conceals. 2. 9.
 प्रत्यृतः—pervaded. 5. 10, 15; 7. 21.
 प्रत्यृतम्—reached all round. 2. 25.
 प्रत्यृतस्य—*gen.* deposited. 3. 4.
 प्रत्यृताः—inserted. 4. 27.
 प्रथतेः—from √ प्रथ् (to spread). 5. 25.
 प्रथनात्—from spreading. 1. 13, 14.
 प्रथमः—first. 2. 22.
 प्रथमपुरुषैः—with third persons. 7. 1.
 प्रथमम्—first. 7. 14.
 प्रथमया—by the first stanza. 9. 8.
 प्रथमसमावृत्ते—at the first turning round. 7. 23.
 प्रथमा—nominative. 6. 1.
 प्रथमागामिनः—coming first. 11. 13; 12. 35.
 प्रथमागामिनी—coming first. 11. 22.
 प्रथमागामिनौ—coming first. 12. 1.
 प्रथमागामी—coming foremost. 8. 4; 9. 1. 11; 10. 1.
 प्रथमादेशे—in indicating the primary object. 4. 25.
 प्रथमाबहुवचने—in the nominative plural. 1. 8; 5. 23.

प्रथमे—in the first. 7. 8.
 प्रथमोत्तमाभ्याम्—with the first and the last. 11. 16.
 प्रथमौ—foremost. 8. 12.
 प्रथयति—he spreads. 1. 15.
 प्रदक्षिणागमनात्—on account of circumambulating. 1. 7.
 प्रदानेन—with gift. 2. 11; 6. 9.
 प्रदिशन्ति—they prescribe. 1. 1; 2. 2.
 प्रदिशन्तौ—directing. 8. 12.
 प्रदीप्यते—it blazes forth. 7. 23.
 प्रदीयते—it is given away. 3. 6.
 प्रदीयन्ते—they are given. 2. 18.
 प्रदुद्राव—she ran away. 12. 10.
 प्रदेशः—specification. 1. 13, 14.
 प्रदेशाः—indications. 1. 17.
 प्रधनः—battle. 9. 23.
 प्रधानाङ्गे—on the principal member. 9. 31.
 प्रधिः—felly. 4. 27.
 प्रपतन्ति—they fly forth. 2. 6.
 प्रपित्वे—near. 3. 20.
 प्रपिष्टतमैः—with most crushing. 6. 12.
 प्राप्यायते—it swells. 11. 42.
 प्रबाधते—he presses. 3. 8.
 प्रब्रवीमि—I speak forth. 7. 23; 10. 42.
 प्रब्रूमः—we speak forth. 8. 19.
 प्रब्रूषे—thou speakest forth. 5. 8.
 प्रब्रूहि—speak forth. 8. 20.
 प्रभरे—I present. 9. 10.
 प्रभवति—it is produced from all sides. 2. 7; 3. 13.
 प्रभागपादः—foot of division. 2. 7.

प्रभागपादसामान्यात्—from the similarity of the quarter of division. 2. 7.
 प्रभृतस्य—of the prepared. 11. 49.
 प्रमगन्दः—great usurer, an epicurean, eunuch. 6. 32.
 प्रमत्तस्य—of the intoxicated. 3. 2.
 प्रमदकः—epicurean. 6. 32.
 प्रमीतेः—from destruction. 10. 21.
 प्रमुमुचतुः—they two released. 5. 21.
 प्रमृष्यते—it is forgotten. 4. 14.
 प्रयतः—of the deceased. 3. 2.
 प्रयाजानुयाजाः—preliminary and final oblations. 8. 21.
 प्रयाणमनु—after the departure. 12. 13.
 प्रयुक्तानि—employed. 12. 30.
 प्रयुङ्क्ते—he employs. 7. 1.
 प्रयुतम्—hundred thousand. 3. 10.
 प्रयुवती—joining forth. 9. 26.
 प्रयुवतीम्—shot forth. 10. 29.
 प्रयोगः—use. 7. 31.
 प्रयौति—it rushes forth. 4. 19.
 प्रमयति—it makes them enjoy. 2. 18.
 प्रवचनम्—expression. 4. 25.
 प्रवणवति—abounding in declivities; full of water. 11. 37.
 प्रवतेजाः—growing on mountain slopes. 9. 8.
 प्रवदन्तु—let them speak forth. 9. 9.
 प्रवदाम—let us speak forth. 9. 9.
 प्रवर्धय—prolong. 4. 7; 10. 40; 11. 30.

प्रवर्धयतु—may he prolong. 10. 35.
 प्रवर्धयते—it prolongs. 11. 6, 36.
 प्रवर्धयन्तु—let them prolong. 12. 39.
 प्रवह्निताम्—drawn forth. 7. 11.
 प्रवादाः—epithets. 2. 13; expressions. 7. 23; 8. 2.
 प्रविभज्य—having divided. 2. 2.
 प्रवियुतम्—gently. 9. 26.
 प्रवृज्यते—it is twisted forth. 5. 28; 8. 9.
 प्रवृत्तिभिः—with activities. 2. 21.
 प्रवृत्ते—*loc.* completion. 1. 9.
 प्रवृद्धचेतसः—of highly developed intellect. 9. 20.
 प्रवृद्धचेताः—profoundly wise. 8. 5.
 प्रवृद्धाम्—increased. 11. 11.
 प्रवेपिणः—of the waving. 9. 8.
 प्रशंसति—he praises. 9. 8.
 प्रशंसानाम—synonym of praise. 5. 8.
 प्रशंसाम्—praise. 4. 24; 9. 10.
 प्रशंसामि—I praise. 5. 9.
 प्रशस्यः—praiseworthy. 1. 16; 8. 6; 11. 39.
 प्रशस्यनामानि—synonyms of praiseworthy. 3. 13.
 प्रशस्यन्ते—they are praised. 9. 9.
 प्रशस्ति—he regulates. 3. 4.
 प्रशासनम्—enjoining. 5. 11.
 प्रसंख्याय—having enumerated. 4. 15.
 प्रसयनात्—from binding forth. 6. 12.
 प्रसवाय—for birth. 2. 19; having pressed. 7. 20.
 प्रसविता—stimulator. 10. 31.

- प्रसवितारम्—progenitor. 7. 31.
 प्रसवे—at the stimulation. 6. 7.
 प्रसस्यन्दिरे—they flowed forth. 2. 16.
 प्रसाहते—he overpowers. 11. 21.
 प्रसाधनकर्मा—meaning to decorate.
 6. 21.
 प्रसाधयतु—let him accomplish.
 12. 18.
 प्रसित्याः—of net. 6. 12.
 प्रसिद्धभाः—of well-known light. 6. 4.
 प्रसिद्धम्—well-known. 6. 16.
 प्रसुवति—he generates. 12. 13.
 प्रसृतः—flung. 9. 14.
 प्रसृजति—he sends forth. 10. 4.
 प्रस्कण्वः—name of a seer. 3. 17.
 प्रस्थितानि—prescribed. 6. 16.
 प्रस्नातारौ—bathers, bringing to end.
 D. 6. 17.
 प्रस्नेयाः—fit for bathing. 1. 9.
 प्रस्मयते—it smiles. 9. 14.
 प्रहर—attack. 6. 20.
 प्रहिणुत—impel. 6. 22; 7. 20; 12. 5.
 प्रहितः—placed forth. 4. 27.
 प्रहिता—sent. 11. 25.
 प्रहूयसे—thou art invoked. 10. 36.
 प्राक्—before. 2. 22; 12. 13.
 प्राग्रम्—in front. 3. 17.
 प्राचीनम्—ancient. 2. 22.
 प्राच्येषु—among the easterners. 2. 2.
 प्राजापत्याः—addressed to Prajāpati.
 7. 4.
 प्राज्ञः—conscious. 12. 37.
 प्राणदेवताः—having breath as deities.
 8. 22.
 प्राणनाम—synonym of breath. 3. 8.
 प्राणम्—breath. 11. 18.
 प्राणाः—breaths. 10. 44.
 प्राणाय—for guidance. 5. 27.
 प्राणिनः—living beings. 6. 36.
 प्रातःसवनम्—the morning libation.
 7. 8.
 प्रातरागामिन्—dawn-comer. 5. 19.
 प्रातरिष्विना—*du.* coming at dawn.
 4. 17.
 प्रातर्योगिनौ—the two early yokers.
 12. 4.
 प्रातिलोम्यम्—antithesis. 1. 3.
 प्रादान्—he has given. 3. 6.
 प्रादुरभूताम्—they became manifest.
 7. 29.
 प्रादुर्बभूव—he appeared. 2. 8.
 प्रादुर्भवन्ति—they become manifest.
 7. 23.
 प्रादेशिकम्—radical. 1. 14.
 प्रादेशिकेन—*inst.* radical. 1. 12.
 प्राधान्यस्तुति—having chief praise
 addressed to it. 7. 13.
 प्राधान्यस्तुतीनाम्—(of gods) to whom
 chief praise is addressed. 1.
 20; 7. 1.
 प्राधान्येन—primarily. 1. 20; 2. 13,
 24; 11. 2.
 प्रानट्—she has attained. 11. 25.
 प्राप्तवस्—who have obtained
 wealth. 6. 21.
 प्राप्तस्य—of the obtained. 3. 20.

- प्राप्ते—obtained. 3. 19.
 प्राभिह्वयामि—I call upon. 2. 25.
 प्राप्तापयत्—he caused it to be
 shortened. 5. 9.
 प्रायोदेवताः—having an aggregation
 of deities. 7. 4.
 प्रारिचत्—she has left. 3. 6.
 प्रार्चत—worship. 11. 9.
 प्रार्चन्ति—they worship. 5. 5.
 प्रार्जयति—he directs. 3. 5.
 प्रार्जयिता—bestower. 10. 10.
 प्राजितहोषिणौ—gods of many sacri-
 fices. 5. 22.
 प्रार्दकः—who overexhausts him-
 self. 6. 32.
 प्रार्दयति—he overexhausts himself.
 6. 32.
 प्रावाद्विषुः—they have uttered forth.
 9. 6.
 प्राशुः—quick. 1. 7.
 प्राश्नातु—let him devour. 12. 9.
 प्राश्नुते—it fills. 2. 14.
 प्राष्टवर्णगर्भाः—they who are in the
 womb of one who is endowed
 with variegated colours,
 (waters in a cloud). 10. 39.
 प्रासृजत्—he created forth. 1. 7.
 प्रास्थुः—they have stood forth. 6. 16.
 प्राह—he said. 1. 16; 8. 20.
 प्राहुः—they express. 1. 3.
 प्रियमेधः—name of a seer. 3. 17.
 प्रियाः—dear. 3. 17.
 प्रीणन्ति—they please. 1. 20.
 प्रीणाति—it pleases. 5. 17.
 प्रीणातिनिगमौ—words meaning to
 please. 5. 24.
 प्रीणाते—from √प्री (to please). 1.
 20; 8. 4.
 प्रीतिः—satisfaction. 10. 10, 28.
 प्रीतिकर्मा—meaning to please. 6. 22.
 प्रीतौ—in satisfaction. 11. 9.
 प्रेप्सा—assumption. 6. 32.
 प्रेप्साकर्मणः—*ab.* meaning to desire.
 2. 10; 4. 10.
 प्रेप्साकर्मा—meaning to long. 7. 17.
 प्रेप्सुः—one who assumes. 6. 32.
 प्रेरितवतः—from the stimulator. 7.
 26; 11. 48.
 प्रेषितः—propelled. 8. 8.
 प्रेषाः—panegyrics. 5. 3.
 प्रैषिकम्—connected with *Praisas*.
 8. 22.
 प्रोवाच—he proclaimed. 10. 32.
 प्रोहति—he pours. 1. 15.
 प्रसानीयः—to be sustained. 5. 14.
 फणते—from √फण् (to spring).
 2. 28.
 फलानि—berries. 9. 8.
 फले—on the board. 5. 12.
 बकुरः—a flood of light, or water.
 D. 6. 25.
 बतः—alas, weakling. 6. 27, 28.
 बद्धश्रोत्रः—of closed ears. 10. 41.
 बद्धाः—bound. 10. 44.

बधकर्माणः—meaning to kill. 3. 10.
 बधिरः—deaf. 10. 41.
 बधिरस्य—of the deaf. 10. 41.
 बधूः—bride. 2. 2.
 बन्धिः—the verb √बन्ध्, means un-
 fixed state. 10. 4.
 बभस्ति—he eats. 5. 12.
 बभूव—it was. 1. 5; 2. 4, 25; 4. 6;
 6. 22; 10. 5, 23.
 बभूवतुः—they two were. 2. 10;
 6. 13.
 बभूवुः—they became. 1. 20; 4. 6;
 11. 16.
 बभ्रुवर्णानाम्—whose colour is tawny.
 9. 28.
 बभ्रवोः—of tawny. 4. 15.
 बहैर्णा—strongly. 6. 18.
 बर्हिः—grass. 8. 8, 9, 13.
 बलः—the word *bala* (strength).
 9. 10.
 बलकृतिः—activity (which requires)
 strength. 7. 10; 8. 2;
 बलधनयोः—of wealth and strength.
 8. 2.
 बलनाम—synonym of strength. 2.
 24; 9. 25.
 बलनामानि—synonyms of strength.
 3. 9.
 बलप्रतीका—of strong appearance.
 10. 21.
 बलम्—strength. 3. 9; 6. 23; 8. 1;
 9. 10; 10. 21; 11. 9, 37.
 बलवती—having strength. 9. 10.

बलवत्सु—in strong. 1. 20.
 बलस्य—of strength. 5. 25; 9. 25; 10.
 10; 12. 21.
 बलात्—from strength. 10. 10.
 बलानि—forces. 4. 5.
 बलेन—with strength. 6. 8; 8. 2; 9.
 25; 10. 13, 15, 29, 31, 42; 11.
 21, 24.
 बहवः—many. 1. 17; 7. 5.
 बहुः—many. 3. 10, 13.
 बहुकर्मतमः—of various and greatest
 activities. 6. 13.
 बहुकृष्णाजिनः—having many anti-
 lope skins. 3. 19.
 बहुजवाः—O very swift ones. 12. 43.
 बहुजातः—of many births. 12. 36.
 बहुदानृतरौ—more liberal givers. 6. 9.
 बहुदाश्चान्—very liberal. 5. 7.
 बहुदेवतायाम्—in a (stanza) addressed
 to many deities. 11. 11; 12. 32.
 बहुदैवतम्—a stanza addressed to
 many deities. 12. 40.
 बहुधा—variously. 7. 4, 18; 9. 13;
 10. 34, 46.
 बहुधारे—having many streams. 5. 2.
 बहुधीः—very wise. 6. 13.
 बहूनः—of many. 2. 7.
 बहुनाम—synonym of many. 5. 25.
 बहुनामानि—synonyms of many.
 3. 13.
 बहुभक्तिवादीनि—speakers of many
 shares. 7. 24.
 बहुभिः—by many. 6. 2.

बहुरथः—having many chariots.
 11. 23.
 बहुरूपम्—of many forms. 11. 21.
 बहुरूपाः—of many forms. 11. 17.
 बहुलम्—mostly. 2. 24; 7. 3, 4; 11. 2.
 बहुवचनम्—plural number. 4. 3; 12. 7.
 बहुवचनेन—with the plural number.
 11. 16.
 बहुवत्—like many. 2. 24, 27; 11. 16.
 बहुवननीयम्—much to be won. 6. 22.
 बहुविधेयम्—throwing far. 6. 33.
 बहुशृङ्गाः—many-horned. 2. 7.
 बहूदका—abounding in water. 11. 40.
 बहूनि—many. 7. 5; 11. 16, 21.
 बाध्यः—to be hired. 2. 1.
 बाध्यमानान्—acc. pl. oft he pr. pt.
 of the int. of √बध्, pressing
 hard. 10. 9.
 बार्हस्पत्यः—a descendant of Brhas-
 pati. 4. 21.
 बालः—child. 6. 31; 9. 10.
 बालिशस्य—of a fool. 4. 20.
 बाहुः—arm. 3. 8.
 बाहुनामानि—synonyms of arm. 3. 8.
 बाहुमूलसामान्यात्—on account of the
 similarity of arm-pit. 2. 2.
 बाहू—arms. 3. 14; 6. 17, 33.
 बिटम्—atmosphere. 6. 30.
 बिटे—in the atmosphere. 6. 30.
 बिन्दः—arrow. 6. 32.
 बिन्दुः—detached (drop). 2. 1.
 बिभर्ते—from √भृ (to uphold). 2.
 17; 3. 9.

बिभृत—bear. 6. 23.
 बिभ्यति—they are afraid. 1. 20; 10. 11.
 बिलम्—opening. 2. 17.
 बिलमग्रहणाय—in order to grasp by
 degrees (bit by bit). 1. 20.
 बिलम्—by degrees. (bit by bit).
 1. 20.
 बिल्वम्—Aegle Marmelos. 1. 14.
 बिलवादः—eater of Aegle Marmelos.
 I. 14.
 बिलम्—lotus-stalk. 2. 24.
 बिल्यते—from √बिस् (to break open.)
 2. 24.
 बीरिटम्—atmosphere. 5. 27, 28.
 बीरिटे—in the multitude. 5. 28.
 बीरिटेन—with air. 6. 30.
 बुद्धिम्—intellect. 1. 4.
 बुध्यः—being in space. 10. 44, 45.
 बुन्दः—arrow. 6. 32, 33.
 बुन्देन—with arrow. 6. 34.
 बुभुक्षिताय—for the hungry. 7. 13.
 वृबहुक्थः—sublime hymn. 6. 4.
 वृबूकम्—water. 2. 22.
 वृहत्—loudly. 1. 7; 2. 12.
 वृहतः—of great. 10. 11.
 वृहति—he tears up. 5. 4.
 वृहती—a metre. 7. 12.
 वृहत्यः—great. 8. 10.
 वृहत्या—with a sublime. 2. 25.
 वृहत्यौ—great. 8. 11.
 वृहत्साम—the great Sāma. 7. 10.
 वृहस्पतिः—Brhaspati. 2. 12; 7. 10;
 10. 11, 12.

वेकनाटान्-*acc. pl.* usurers. 6. 26.
 बोध-attend. 10. 8.
 बोधयन्-awakening. 10. 41.
 बोधयितः-awakener. 10. 8.
 ब्रवीते:-from √ ब्रू (to make noise).
 5. 19.
 ब्रह्म-invocation. 4. 6.
 ब्रह्मचर्यम्-celibacy. 6. 25.
 ब्रह्मचारिणः-of the celibate. 5. 2.
 ब्रह्मणः-of prayer. 10. 12.
 ब्रह्मणस्पतिः-lord of prayer. 7. 10;
 10. 12, 13.
 ब्रह्मणस्पते-O lord of prayer. 3. 11.
 ब्रह्महत्याम्-killing of a Brahmana.
 6. 27.
 ब्रह्मा-well-versed in divine lore.
 2. 12; 7. 5.
 ब्राह्मणः-a Brahmana. 1. 16.
 ब्राह्मणद्वेष्टे-to the hater of a Brah-
 mana. 6. 11.
 ब्राह्मणम्-a Brahmana quotation.
 1. 16; 3. 20; 4. 27; 5. 4; 6.
 31; 7. 12, 13, 17, 19, 23, 24,
 28; 8. 4, 22; 9. 20; 12. 8;
 14, 41.
 ब्राह्मणवादाः-narratives of the Brah-
 manas. 2. 16.
 ब्राह्मणाः-Brahmanas. 2. 10; 3. 16.
 ब्राह्मणानि-the Brahmanas. 7. 24.
 ब्राह्मणाय-to the Brahmana. 7. 13.
 ब्राह्मणेन-by the Brahmana. 1.
 15, 16.
 ब्रूमः-we speak. 11. 38, 39; 12.

9, 28.
 ब्रूयात्-he should explain. 1. 4.
 ब्रूयुः-they should say. 1. 17.
 भक्तिमात्रम्-mere distribution. 8.
 2, 22.
 भक्तिशेषम्-remaining portion. 7. 11.
 भक्तिसाहचर्यम्-share and companion-
 ship. 7. 8.
 भक्षः-draught. 10. 3.
 भक्षणाय-for eating. 6. 27.
 भगः-a celestial god. 6. 13, 31;
 12. 13, 14, 36.
 भगस्य-of Bhaga. 2. 13.
 भगिन्यै-for the sister. 3. 6.
 भगेन-by good fortune. 4. 10.
 भजते-he partakes. 7. 18, 20, 31.
 भजते:-from √ भज् (to enjoy). 1.
 7; 3. 16.
 भजनीयम्-to be enjoyed. 4. 10.
 भजेते-they partake. 7. 18, 20, 31.
 भद्रम्-blessed. 4. 10.
 भनः-brightness. 2. 14.
 भन्दते:-from √ भन्द् (to praise). 5. 2.
 भन्दना-applause. 5. 2.
 भन्दनीये-in the auspicious. 11. 19.
 भयंकरः-dreadful. 6. 25.
 भयदः-awe-inspiring. 6. 32.
 भयप्रतीका-of dreadful appearance.
 10. 21.
 भयम्-fear. 6. 12; 9. 19; 10. 21;
 11. 24.
 भयवेपनयोः-in fear and trembling.

3. 21.
 भयानाम्-of fears. 4. 21.
 भरः-battle. 4. 24.
 भरणान्-from enduring. 1. 14;
 3. 17.
 भरणानाम्-of nourishers. 9. 28.
 भरणाय-for maintenance. 7. 25.
 भरतः-the Sun. 8. 13.
 भरते:-from √ भृ (to carry). 4.
 24, 26.
 भरम्-conveyor. 2. 17; 3. 9.
 भरुजा-ripe. 2. 2.
 भर्तव्यः-to be brought up. 4. 26;
 9. 10.
 भर्वति:-the verb √ भर्व् (to eat).
 9. 23.
 भव-be. 9. 4, 12, 32; 10. 17; 11. 44.
 भवत-become. 2. 24; 6. 22.
 भवतः-they two are. 1. 1; 3. 20,
 21; 4. 4, 21; 5. 5, 7; 12. 1.
 भवति-it is. 1. 1, 4, 7, 8, 9, 14, 15, 16,
 17, 20; 2. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8,
 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17,
 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27;
 3. 1, 2, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21;
 4. 2, 3, 5, 9, 10, 11, 13, 15,
 16, 17, 18, 19, 21, 24, 25, 26,
 27; 5. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9,
 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,
 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26,
 27, 28; 6. 2, 3, 4, 6, 7, 8, 11,
 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20,

21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30,
 31, 32, 35; 7. 1, 3, 4, 7, 9, 12,
 13, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 23,
 24, 27, 31; 8. 1, 2, 4, 5, 6, 7,
 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15,
 16, 17, 18, 19, 20; 9. 1, 2, 3,
 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13,
 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22,
 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30,
 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39,
 40, 41, 42; 10. 1, 2, 3, 4, 5,
 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15,
 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 25,
 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34,
 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
 44, 45, 46; 11. 1, 3, 4, 5, 6,
 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16,
 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26,
 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35,
 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
 44, 45, 46, 47, 48, 49; 12. 1,
 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12,
 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21,
 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32,
 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,
 42, 43, 44, 45.
 भवथ-you are. 11. 16.
 भवथः-you remain. 3. 15.
 भवद्रमयति-whose existence causes
 enjoyment. 4. 10
 भवनात्-from the abode. 4. 5.
 भवन्ति-they are. 1. 1, 2, 3, 4, 15,
 16, 17, 20; 2. 1, 2, 5, 13, 15,

16, 23, 24, 27; 3. 7, 8, 9; 4. 5, 7, 13, 19, 25; 5. 4, 10, 11, 12, 24; 6. 1, 3, 4, 16, 17, 24, 26; 7. 2-7, 23, 24; 8. 2; 9. 23, 28; 10. 21, 22, 26; 11. 13, 16; 12. 19, 35.

भवसि-thou art. 4. 14; 5. 8, 27.

भवाः-they who exist. 12. 43.

भस्मीकरोति-he reduces to ashes. 7. 20.

भाः-light. 8. 13.

भांसि-luminaries. 5. 27.

भास्वजीकः-of well-known light. 6. 4.

भागः-portion. 5. 12.

भागधेयस्य-of prosperity. 9. 31.

भागम्-share. 4. 26.

भागानि-addressed to Bhaga. 7. 23.

भाजनवति-in excellent. 11. 19.

भाजनवती-possessing adequate merit. 12. 17.

भाति-it shines. 2. 14.

भानुना-with the Sun. 12. 7.

भान्ति-they shine. 11. 15.

भारद्वाजः-name of a seer. 3. 17; 6. 30.

भार्यश्वः-son of Bhṛmyasva. 9. 23, 24.

भावः-becoming. 1. 13.

भावनाय-for existence. 7. 25.

भावप्रधानम्-having *becoming* as its fundamental notion. 1. 1.

भावप्रधाने-du. dominated by *becoming*. 1. 1.

भावम्-becoming. 1. 1.

भावयव्यस्य-of Bhāvayavya. 9. 10.

भावविकाराः-modifications of *becoming*. 1. 2, 3.

भावस्य-of becoming. 1. 1; 4. 25; 7. 3.

भावात्-from a state. 1. 13, 14; 7. 3.

भावाय-for existence. 7. 28.

भावैः-with *becomings*. 1. 12.

भाषन्ते-they speak. 2. 2.

भाषमाणा-speaking. 5. 2.

भाषायाम्-in the Bhaṣā. 1. 4, 5.

भाषिकाः-words of the Bhaṣā. 2. 2.

भाषिकेभ्यः-from words of Bhaṣā. 2. 2.

भाष्यते-it is spoken. 2. 2, 3; 6. 30, 31.

भाष्यन्ते-they are spoken. 2. 2.

भासः-of light. 12. 7.

भासनम्-light. 1. 20.

भासम्-light. 2. 13, 14; 5. 19.

भासमानः-shining. 6. 25, 32.

भासा-with light. 2. 13, 14; 4. 16; 5. 28.

भासाम्-of lights. 2. 14; 3. 16.

भासोः-of lights. 7. 23.

भास्करः-maker of light. 6. 25.

भास्वति-loc. brilliant. 2. 6.

भास्वती-brilliant. 9. 26.

भिनत्ति-it destroys. 11. 24.

भिन्दः-piercing. 6. 32.

भिन्नः-split. 9. 12.

भियः-of fear. 5. 28.

भित्तम्-separating, *bhedana*. D. 1. 20.

भीतः-afraid. 4. 2; 10. 11.

भीष्मः-dreadful. 1. 20.

भुज्जाने-eating. 9. 36.

भुरग्युः-quick, bird, sacrificer. 12. 22.

भुवौ-being. 5. 5.

भूतांशः-a seer. 12. 40.

भूतानाम्-of beings. 3. 12; 4. 10; 7. 9, 22, 27; 10. 26; 12. 15.

भूतानि-beings. 2. 5, 8, 10, 18; 4. 13, 27; 5. 4, 5, 14; 6. 15; 7. 21; 8. 10, 14; 10. 8, 11, 26, 34, 46; 11. 31, 41; 12. 11.

भूतोपमा-past-simile. 3. 16.

भूमिजः-born from earth., e. g. a plant; the planet Mars. 1. 14.

भूमिम्-earth. 2. 8; 5. 5; 10. 4; 11. 37.

भूयस्-more. 7. 30.

भूयसा-by greater. 3. 2.

भूयसे-for greater. 1. 19; 2. 11; 3. 2, 4; 5. 8; 7. 17, 27. 30; 10. 26.

भूयांसम्-greater. 10. 42.

भूयांसि-very many. 7. 13.

भूयासम्-I may become. 7. 3.

भूयिष्ठा-largest. 7. 3, 13.

भूयोविद्यः-deeply learned. 1. 16.

भूरि-many. 2. 7; 3. 10.

भूरिम्-very. 12. 22.

भूवन्-they shall live. 10. 5.

भृगवः-Bhṛgus. 11. 18, 19.

भृगुः-name of a seer. 3. 17.

भृज्यमानः-being roasted. 3. 17.

भृमयः-wandering. 9. 24.

भृमिः-whirlwind. 6. 20.

भृम्यश्वः-name of a seer. 9. 24.

भृम्यश्वस्य-of Bhṛmyasva. 9. 24.

भृशम्-quickly. 10. 28.

भेदनकर्मणः-*ab.* meaning to break open. 2. 24.

भेदनम्-breaking. 11. 37.

भेदनात्-from breaking. 1. 14.

भैषज्यानि-medicines. 10. 7, 35.

भोगाः-delicacies. 4. 19; enjoyments. 5. 5; 8. 5.

भोगैः-with things of enjoyment. 10. 21.

भौवनः-son of Bhuvana. 10. 26.

भ्यसते-he fears. 3. 21.

भ्रंशते-from √भ्रंश् (to fall down). 2. 22; 5. 19.

भ्राजमानाः-brilliant. 3. 15.

भ्राजस्वन्तः-brilliant. 3. 15.

भ्रातरम्-*acc.* brother. 2. 10.

भ्रातरौ-brothers. 2. 10.

भ्राम्यते-from √भ्रम् (to move). 6. 20.

भ्राष्ट्रे-in kiln. 5. 12.

भ्रूणहत्याम्-*acc.* abortion. 6. 27.

मंसीय-let me think. 3. 8.

मंहते-from √मंह् (to give). 1. 7.

मंहनीयः-to be respected. 3. 13.

मंहनीयम्-great. 4. 4; respectable. 12. 6.

मगन्दः-usurer. 6. 32.
 मघम्-wealth. 1. 7.
 मघवती-rich. 1. 7.
 मङ्गलम्-auspicious. 9. 4.
 मज्जनात्-from diving. 9. 5.
 मज्जयति-it submerges. 9. 4.
 मञ्जूकाः-divers. 9. 5.
 मणिम्-jewel. 2. 2; 7. 23.
 मण्डः-water. 9. 5.
 मण्डयते-from √मण्ड् (to decorate).
 9. 5.
 मण्डुकाः-frogs. 9. 5, 6.
 मण्डुकान्-frogs. 9. 6.
 मतानि-thoughts. 10. 26.
 मतिः-intellect. 6. 12.
 मतिम्-will. 2. 11; 11. 11.
 मतौ-in intellect. 3. 19; 7. 22; 11.
 19; 12. 39.
 मत्वा-having thought. 3. 7.
 मत्सरः-Soma, greed. 2. 5.
 मत्स्याः-the fish. 6. 27.
 मत्स्यानाम्-of the fish. 6. 27.
 मथ्यमानः-being rubbed. 8. 2.
 मद्गिलः-pride-swallow. 9. 24.
 मदते-from √मद् (to rejoice.) 9.
 5, 17.
 मदनम्-passion. 9. 24.
 मदना-gladdening. 11. 28, 29.
 मदनीयम्-intoxicating. 5. 1.
 मदनीयाय-for intoxicating. 4. 8.
 मदिष्णू-full of joy. 4. 12.
 मदेः-from √मद् (to rejoice). 9. 5;
 11. 7.

मदेवता-my deity. 2. 8.
 मधा-in water. 6. 27.
 मधु-mead. 2. 2; 4. 8.
 मधुनः-of the mead. 4. 8.
 मधुना-with honey. 8. 6, 17, 18;
 10. 31.
 मधुपर्कम्-offering of honey etc.
 1. 16.
 मध्यमः-middle. 2. 8; 7. 16, 20, 22,
 30; 8. 11; 10. 5; 11. 47; 12.
 1, 3, 26, 32.
 मध्यमधर्मा-having the characteris-
 tics of the middle (fire). 7. 23.
 मध्यमपुरुषयोगाः-having the combi-
 nation with the second per-
 son. 7. 2.
 मध्यमम्-middle. 7. 31; 12. 10.
 मध्यमस्य-of the atmospheric. 9.
 29; 12. 27.
 मध्यमात्-from the atmospheric.
 10. 2, 28, 32, 36; 11. 9.
 मध्यमानि-middle. 4. 4.
 मध्यमे-in the middle. 5. 3; 6. 17;
 7. 10; 8. 14.
 मध्यमेन-with the middle one. 11.
 16, 40; 12. 9.
 मध्यस्थानाः-of the middle region.
 7. 23; 10. 1; 11. 13, 22; 12. 41.
 मध्ये-in the middle. 4. 11, 13.
 मनस्-mind. 4. 3, 4; 6. 22, 28.
 मननात्-from thinking. 7. 12;
 12. 33.
 मननानि-thoughts. 8. 6; 10. 42.

मननाय-for recognition. 11. 42.
 मननीयैः-with the worthy. 10. 5.
 मनसः-of the mind. 2. 25; 9. 10.
 मनसा-with a mind. 3. 5.
 मनसाम्-of minds. 1. 9.
 मनसि-in mind. 11. 19.
 मनस्यति-the verb √मनस्य् means to
 think. 3. 7.
 मनस्यमानेन-by a thoughtful. 3. 7.
 मनस्वी-wise. 10. 10.
 मनस्वीभावे-in the sense of intelli-
 gent. 3. 7.
 मनीषया-with wisdom. 2. 25; 9. 10.
 मनु-Manu. 12. 10, 33, 34.
 मनुषः-of Manus. 3. 7.
 मनुष्यः-man. 3. 15; 11. 36.
 मनुष्यकृत्-human armpit. 2. 2;
 6. 10.
 मनुष्यजातानि-human races. 10. 29.
 मनुष्यजारः-human lover. 3. 16.
 मनुष्यधृतः-supporters of men.
 12. 40.
 मनुष्यनाम-synonym of man. 3. 15;
 4. 2; 10. 22.
 मनुष्यनामानि-synonyms of man.
 3. 7.
 मनुष्यमिथुनौ-human couples. 7. 29.
 मनुष्यवत्-like men. 1. 2.
 मनुष्यस्य-of man. 8. 5, 12; 10. 8,
 41; 11. 49.
 मनुष्याः-men. 3. 7; 5. 1; 7. 5, 23.
 मनुष्याणाम्-of men. 5. 28; 12. 21.
 मनुष्यान्-men. 6. 31.

मनुष्याय-for man. 6. 26.
 मनुष्येभ्यः-from men. 3. 11.
 मनोः-of Manu. 3. 7.
 मनोते-from √मन् (to think). 4. 4.
 मन्तव्यः-it should be regarded.
 3. 3.
 मन्त्रः-stanza. 1. 2; 5. 4, 6, 11; 6.
 22; 7. 1, 4; 9. 9.
 मन्त्रदृष्टयः-visions of stanzas. 7. 3.
 मन्त्रवर्णाः-descriptions of Vedic
 stanzas. 2. 16.
 मन्त्राः-stanzas. 1. 15; 7. 3, 4, 12.
 मन्त्रान्-acc. stanzas. 1. 20.
 मन्त्रार्थप्रत्ययाय-for apprehending the
 meaning of the stanzas. 1. 15.
 मन्त्रे-in the stanza. 1. 17, 20.
 मन्त्रेषु-in the stanzas. 1. 15; 7. 3.
 मन्त्रैः-with stanzas. 12. 33.
 मन्दते-from √मन्द् (to satisfy). 2.
 5; 4. 24; 9. 5.
 मन्दनजिह्वम्-of delightful tongue.
 6. 23.
 मन्दमानाय-to him who is being
 exhilarated or praised or
 implored. 11. 9.
 मन्दी-praiseworthy. 4. 24.
 मन्दुना-with the joyful. 4. 12.
 मन्दू-joyous. 4. 12.
 मन्यताम्-let them think. 9. 13.
 मन्यते-from √मन् to shine, or to
 be angry or to kill. 10. 29.
 मन्यन्ति-they shine. 10. 29.
 मन्यन्ते-they think. 4. 16; 7. 17,

27; 10. 42; 11. 2, 18, 27.
 मन्यमानाः—thinking. 4. 14.
 मन्यामहे—we think. 6. 25.
 मन्युः—anger. 10. 29.
 मन्ये—I think. 9. 28.
 मन्येत—he should think. 7. 4, 16, 20.
 मम—my. 3. 3.
 मरणधर्मा—mortal. 3. 15.
 मरुतः—the Maruts. 3. 15; 7. 23; 9. 3, 26; 11. 13, 14.
 मरुद्भ्यः—to the Maruts. 1. 5.
 मरुद्भिः—with Maruts. 4. 8; 11. 50.
 मरुद्वृधाः—the name of a river. 9. 26.
 मर्मणाम्—of vital parts. 9. 28.
 मर्मणि—in the vital part. 6. 33.
 मर्यः—man. 3. 15.
 मर्यादा—boundary. 1. 7; 4. 2.
 मर्यादातः—from the boundary. 1. 7.
 मर्यादाभिधानम्—name of boundary. 4. 2.
 मर्यादिनोः—*gen.* having boundary. 4. 2.
 मर्यैः—by men. 4. 2.
 महत्—great. 5. 19; 6. 21; 11. 9, 13, 27.
 महतः—of the mighty. 1. 7; 5. 9; 8. 8; 9. 8, 25; 12. 11, 21.
 महति—in the wide. 7. 26; O great. 11. 37.
 महती—mighty. 9. 29.
 महतीयम्—great. 4. 21.
 महते—for great. 9. 27; 10. 47;

11. 9.
 महत्यः—mighty. 8. 10.
 महत्या—with the great. 2. 25.
 महत्त्वम्—greatness. 7. 23.
 महत्त्वेन—by greatness. 10. 4. 10; 11. 37; 12. 16.
 महदुक्थः—great hymn. 6. 4.
 महद्दिवा—with great heaven. 11. 49.
 महद्भिः—with great. 2. 24.
 महद्भामानि—synonyms of great. 3. 13.
 महाकूला—having high banks. 9. 26.
 महाकूलाम्—very broad. 7. 20; 14. 33.
 महागतेः—*gen.* wide-paced. 2. 7.
 महात्मा—whose self is great. 7. 18.
 महान्—great. 2. 8; 3. 10, 13; 5. 26; 6. 1, 16, 22, 23; 10. 11.
 महान्तः—great. 7. 26.
 महान्तम्—great. 7. 18; 12. 23.
 महापारः—boundless. 4. 18.
 महाप्रतीका—of great appearance. 10. 21.
 महाविशेषम्—throwing enormous. 6. 33.
 महाव्रतः—having great ordinances. 3. 17.
 महाशनः—great eater. 2. 27.
 महिमानम्—greatness. 3. 22.
 मा—prohibitive particle. 1. 5, 7, 15; 2. 4; 3. 2, 10, 12, 20; 4. 6, 17, 19; 5. 2, 6, 8, 16, 23, 24; 10. 5, 7, 45.
 मांसम्—meat. 4. 3.

माङ्गदः—who gives with a view to get it back. 6. 32.
 मातरि—in the mother. 3. 4; 7. 26.
 मातरिश्वा—Mātarisvan. 7. 31.
 मातरिश्वा—air. 7. 26.
 मातरिश्वानम्—*acc.* air. 7. 26.
 मातरौ—two mothers. 9. 39.
 माता—mother. 2. 8; 6. 6; measurer. 11. 5, 49.
 मात्रा—measure. 4. 25.
 मात्राः—measures. 11. 12.
 मात्राणुभावात्—from the smallness of measure. 6. 30.
 माद्यतेः—form √मद् (to exhilarate.) 4. 8.
 माद्यन्ते—they rejoice. 6. 27.
 माध्यदिनम्—mid-diurnal. 7. 10.
 माध्यन्दिने—in the meridional. 5. 11.
 माध्यमिकः—atmospheric. 8. 14; 11. 18, 19.
 माध्यमिकम्—atmospheric. 5. 3.
 माध्यमिका—atmospheric. 10. 46; 11. 42, 43; 12. 5.
 माध्यमिकाः—belonging to the middle region. 2. 9, 22; 5. 4; 6. 15; 7. 26; 12. 32.
 माध्यमिकान्—atmospheric. 10. 9; 11. 15; 7. 18; 12. 9.
 माध्यमिकाम्—atmospheric. 11. 27; 12. 10, 32.
 माध्यमिकायाः—of the middle. 6. 2.
 माध्यमिक्या—with atmospheric. 12. 9.
 मानः—Mana. 9. 2.

माननम्—worthy of honoured persons. D. 4. 3.
 मानम्—measure. 11. 5.
 मानयन्ति—they respect. 3. 21.
 मानवानाम्—of the Manavas. 12. 34.
 मानसम्—thought (delicious). 4. 3.
 मानात्—from measuring. 4. 25, 27.
 मानुषीभ्यः—for the human. 7. 24.
 मानेन—with pride. 3. 13.
 मान्यवे—addressed to Manyu. 1. 17.
 माम्—me. 4. 6, 17; 6. 22, 31, 32; 9. 4.
 मारयति—it causes to die. 11. 6.
 मारुतम्—chariot of Maruts. 11. 50.
 मार्ष्टेः—from √मृज् (to go). 1. 20.
 मासाः—months. 4. 27.
 मासानाम्—of months. 4. 27; 5. 21.
 मासे—in month. 6. 35.
 माहाभाग्यम्—pre-eminence. 7. 23.
 माहाभाग्यात्—from pre-eminence. 7. 4, 5.
 मितराविणः—of measured sound. 11. 13.
 मितरोचिनः—of measured brilliancy. 11. 13.
 मिताक्षरेषु—in poetic compositions. 1. 9.
 मित्रः—Mitra, atmospheric deity, 7. 10; 9. 3; 10. 21, 22.
 मित्रस्य—of Mitra. 2. 13.
 मित्रावरुणयोः—of Mitra and Varuṇa. 2. 13; 5. 13.
 मित्रावरुणौ—Mitra and Varuṇa.

11. 23.
 मिथुनाः-both. 3. 4.
 मिथुनौ-twins. 12. 10.
 मिनोतिः-√मि (to depend). 7. 29.
 मिमानः-measuring. 12. 23.
 मिषतेः-from √मिष् (to blink). 3. 16.
 मिश्रीभावकर्मणः-from the action of mixing together. 2. 16.
 मिश्रीभावकर्मा-meaning to mix. 5. 15.
 मीमयतिः-the verb *mīmaya* to sound. 2. 6.
 मुत्तीजया-with a net. 5. 19.
 मुत्तीजा-net. 5. 19.
 मुखेन-with mouth. 7. 3.
 मुख्यनाम-synonym of chief. 2. 22.
 मुञ्च-release. 4. 3.
 मुञ्जः-a kind of grass. 9. 8.
 मुञ्जवान्-abounding in muñja. 9. 8.
 मुदंगिलः-joy-swallower. 9. 24.
 मुदेः-from √मुद् (to be merry). 9. 5; 11. 7.
 मुद्गलः-Mudgala, name of a seer. 9. 23, 24.
 मुद्गवान्-having beans. 9. 24.
 मुद्गिलः-bean-swallower. 9. 24.
 मुमूर्षतः-of the moribund. 9. 26.
 मुष्टिः-fist. 6. 1.
 मुष्णातेः-from √मुष् (to steal). 4. 5.
 मुसलम्-pestle. 9. 35.
 मुहुः-again. 2. 25; 9. 35.
 मुहूर्तः-a little time. 2. 25.
 मूजवति-on the Mūjavat, name of a mountain. 9. 8.
 मूजवान्-a mountain. 9. 8.
 मूढः-indolent. 2. 25.
 मूढाः-ignorant. 6. 8.
 मूर्तम्-embodiment. 1. 1; body. 7. 27.
 मूलम्-root. 5. 4; 6. 3.
 मूलानि-roots. 5. 4.
 मूषः-mouse. 4. 5.
 मूषिका-mice. 4. 5, 6.
 मृगमयः-made of deer-horn. 9. 19.
 मृगयतेः-from √मृग् (to seek). 9. 19.
 मृच्चयः-heap of clay. 6. 11.
 मृतम्-dead. 11. 6, 7.
 मृत्युः-death. 11. 6.
 मृदुः-soft. 2. 2; 6. 4.
 मृदुभावकर्मणः-*ab.* meaning to become soft. 5. 15.
 मृदुवाचः-soft in speech. 6. 31.
 मृदुदरः-soft-bellied. 6. 4.
 मृळतिः-the verb √मृळ् (to give). 10. 15.
 मृळयतिः-the verb √मृळ्य् (to protect or to honour). 10. 16.
 मृषा-falsehood. 1. 5.
 मे-my. 4. 4, 15; 11. 36.
 मेघः-cloud. 1. 20; 2. 2, 16, 21; 3. 10; 5. 4; 6. 2, 30; 11. 47.
 मेघनामानि-synonyms of cloud. 2. 21.
 मेघम्-cloud. 5. 1; 6. 1, 34; 7. 23; 10. 4, 9, 32; 11. 50.
 मेघस्थायी-staying on a cloud. 1. 20.

- मेघस्य-of cloud. 6. 20.
 मेघहनम्-cloud-destroyer. 7. 23.
 मेघाः-clouds. 11. 41.
 मेघात्-from the cloud. 11. 47.
 मेघानाम्-of clouds. 2. 22; 11. 37.
 मेघे-in the cloud. 2. 9.
 मेघेन-with cloud. 10. 12.
 मेघतिः-√मिथ् (to provoke). 4. 2.
 मेघन्तौ-being united. 7. 29.
 मेदः-fat. 4. 3.
 मेदयतेः-from the causal of √मिद् (to be fat). 10. 21.
 मेदसः-of fat. 6. 16.
 मेदस्तः-from fat. 4. 3.
 मेद्यति-it grows fat. 6. 12.
 मेद्यतेः-from √मिद् (to grow fat). 4. 3.
 मेधया-with wisdom. 3. 19; 4. 6.
 मेधा-wisdom. 3. 19.
 मेधाः-sacrifices. 3. 17.
 मेधाविनः-wise men. 7. 18; 10. 19; 11. 16.
 मेधाविनाम-synonym of wise. 9. 5.
 मेधाविनामानि-synonyms of wise. 3. 19.
 मेधाविने-*dat.* intelligent. 2. 3.
 मेधाविशस्ताः-uttered by wise. 12. 33.
 मेधावी-wise. 3. 19; 12. 13.
 मेनाः-women. 3. 21.
 मेने-he thought. 7. 12.
 मेघः-ram. 3. 16.
 मेहति-it sheds water. 2. 21.
 मैत्रावरुणः-son of Mitra and Varuna. 5. 14.
 मैथुने-in sexual intercourse. 8. 10.
 मैधातिथम्-composed by Medhātithi. 8. 22.
 मोचनात्-from releasing. 5. 19; 6. 1, 3.
 मोदतिकर्मणः-meaning to rejoice. 9. 5.
 मोदनजिह्वम्-of fascinating tongue. 6. 23.
 मोदमानाय-to the rejoicing. 11. 9.
 मोषणात्-from stealing. 6. 1, 3.
 मोहनात्-from stupefying. 6. 1, 3.
 मौजवतः-born on Mūjavat mountain. 9. 8.
 मौद्गल्यः-son of Mudgala. 11. 6.
 म्रियते-he dies. 11. 38.
 यः-who. 1. 3, 13, 14, 18, 20; 2. 3, 4, 8, 13; 4. 17, 19, 25; 5. 2, 15, 19, 22, 24; 6. 3, 8, 10, 12, 19, 26, 28, 32, 35, 36; 7. 15, 16, 18, 20, 22, 27, 31; 8. 2, 14; 11. 21, 38, 39, 42; 12. 9, 14, 28, 34, 46.
 यः कः-whosoever. 1. 12.
 यकारादिम्-beginning with the letter य्. 1. 13.
 यकृत्-liver. 4. 3.
 यकृत्तः-liver. 4. 3.
 यच्छति-he governs. 10. 19.
 यच्छन्तु-let them grant. 9. 19, 32; 12. 45.

यज्ञ-sacrifice. 6. 13; 8. 14.
 यजति-he sacrifices. 6. 6.
 यजतिकर्म-act of worship. 3. 19.
 यजते:-from √यज् (to sacrifice).
 7. 12.
 यजनाय-for sacrificing. 8. 12; 10. 8.
 यजन्ति-they sacrifice. 8. 21.
 यजमानस्य-of the master of sacrifice. 7. 7.
 यजीयान्-sacrificing excellently.
 8. 8, 14.
 यजुः-a stanza of the Yajur veda.
 7. 12.
 यजुरुक्तः-wet with formulas. 3. 19.
 यजुष्मत्-possessing Yajus. 11. 43.
 यजुःसुतम्-pressed by Yajus formulas. 11. 4.
 यजूंषि-formulas of the Yajur veda.
 3. 19.
 यज्ञः-sacrifice. 3. 19; 7. 4, 7, 15;
 8. 6; 10. 45.
 यज्ञकामस्य-of the lover of sacrifice.
 10. 45.
 यज्ञज्ञाः-knowers of sacrifice. 11. 18.
 यज्ञनाम-synonym of sacrifice. 1. 8.
 यज्ञनामानि-synonyms of sacrifice.
 3. 19.
 यज्ञपतये-for the lord of sacrifice.
 4. 21.
 यज्ञम्-sacrifice. 4. 19; 5. 2; 7. 30, 31.
 यज्ञवृधः-promoters of sacrifice.
 12. 33.
 यज्ञसंपादिनः-accomplishers of sacri-

fice. 9. 37.
 यज्ञसंपादिनाम्-of the accomplishers
 of sacrifice. 7. 27.
 यज्ञसंयोगेन-with the association.
 of sacrifice. 10. 21.
 यज्ञसंयोगात्-on account of associa-
 tion with sacrifice. 9. 11.
 यज्ञस्य-of sacrifice. 6. 22; 8. 6, 19.
 यज्ञाङ्गम्-portion of sacrifice. 7. 4.
 यज्ञात्-from sacrifice. 7. 4.
 यज्ञाय-for sacrifice. 4. 21.
 यज्ञार्थम्-for sacrifice. 7. 20.
 यज्ञियम्-to which sacrifice is
 offered. 12. 17.
 यज्ञियस्य-of the holy. 8. 7.
 यज्ञियाः-accomplishers of sacrifice.
 3. 8; 7. 29.
 यज्ञिये-du. holy. 8. 11.
 यज्ञे-in sacrifice. 6. 13; 7. 30; 8. 5,
 10, 20; 9. 3; 12. 21, 44.
 यज्ञेन-with sacrifice. 6. 22.
 यज्ञेषु-in sacrifices. 7. 14; 10. 19.
 यज्ञ्वनाम्-of the sacrificers. 10. 8.
 यत्-which. 1. 4, 6, 16, 20; 2. 5,
 11, 12, 14, 17, 23, 24, 27; 3.
 8, 13, 14, 20, 22; 4. 2, 4, 11,
 13, 14, 25; 5. 3, 4, 5, 7, 8, 12,
 13, 16, 18, 19, 21; 6. 1, 11,
 12, 22, 36; 7. 7, 8, 11, 13, 20,
 23, 25, 27; 8. 1, 18; 10. 16,
 17; 11. 2, 4, 5, 28, 43, 47; 12.
 1, 10, 16, 18, 19, 27, 30, 40, 41.
 यत्कामः-with whatever desire. 7. 1.

यत्किञ्चित्-whatsoever. 1. 12.
 यत्र-where. 1. 1, 12, 14; 2. 2, 7;
 3. 4, 5, 12; 4. 10, 20, 27; 6.
 16, 30; 7. 23, 30.
 यत्र यत्र-whenever. 9. 16.
 यथा-as. 1. 12, 13, 14, 16, 19; 2.
 2, 5, 13, 19, 22; 3. 1, 10, 15,
 16, 17; 4. 3, 15, 16, 19; 5. 3,
 11, 16, 26, 27; 6. 8, 16, 22;
 7. 2-5, 7, 13, 23, 24, 31; 8. 2;
 9. 4; 10. 3, 16, 21, 33, 42;
 11. 20.
 यथा कथा-some how. 4. 3; 10. 16.
 यथार्थम्-according to the meaning.
 2. 1, 7.
 यथावचनम्-according to the sen-
 tence. 1. 3.
 यदा-when. 4. 11, 13; 5. 3; 6. 8;
 7. 24, 29; 10. 23; 11. 36; 12. 12.
 यदि-if. 1. 15.
 यदेवतः-addressed to whichever
 deity. 7. 4.
 यद्यत्-whatever. 10. 17.
 यद्वा-or. 1. 1.
 यन्ति-they go. 12. 37.
 यम्-whom. 4. 23; 5. 11; 6. 26, 28;
 7. 23, 26, 28; 11. 4, 24; 12. 14.
 यमः-Yama, atmospheric and
 celestial deity. 10. 19, 20, 21;
 11. 18; 12. 14, 28, 29.
 यमनात्-from restraining (√यम्)
 2. 15.
 यमनाम-synonym of Yama. 12. 14.

यमम्-acc. Yama. 11. 34; 12. 10.
 यमी-atmospheric goddess. 11.
 33, 34.
 यमीम्-acc. Yami. 12. 16.
 यमुना-the Yamunā, name of a
 river. 9. 26.
 यमौ-Yama and Yami. 12. 10.
 यशः-fame. 5. 5, 22; 11. 9, 33.
 यशःप्रतीका-of glorious appearance.
 10. 21.
 यशांसि-glorious deeds. 5. 25.
 यष्टव्यम्-it should be sacrificed.
 8. 12.
 यष्टृतरः-good sacrificer. 8. 8.
 यस्मै-to whom. 7. 18, 20, 31.
 यस्य-whose. 1. 4; 3. 21; 5. 3, 27;
 6. 12, 19.
 यस्याम्-in whichsoever. 7. 1.
 या-who. 3. 5.
 याः-which. 5. 11; 7. 10, 11.
 या च का च-whatever. 7. 10.
 याचन्ति-they beseech. 8. 2.
 याचमानाः-supplicating. 4. 3.
 याचामि-I beg. 7. 15.
 याचिष्यत-he has besought. 6. 24.
 याजयानि-I shall sacrifice. 2. 10.
 याज्ञदेवतः-addressed to sacrificial
 deity. 7. 14.
 याज्ञदेवते-offered to sacrificial
 deity. 1. 20.
 याज्ञिकाः-ritualists. 5. 11; 7. 4, 23;
 11. 29, 31, 42, 43.
 याज्ञे-in sacrificial. 1. 17; 6. 22.

याज्ञेषु—in sacrificial. 7. 3.
याच्ना—supplication. 3. 19.
याच्नाकर्माणि—meaning to beg. 3. 19.
यातः—gone. 8. 8.
यातन—go. 4. 7.
यातृनाम्—of demons. 6. 30.
यादृशे—whatever. 6. 15.
यादृशिमन्—loc. of whatever kind
1. 15.
यानम्—vehicle. 3. 5.
यानि—which. 1. 1, 20; 2. 13; 4. 1;
5. 25; 7. 1, 23; 9. 1; 12. 38.
यामि(=याचामि)—I beg. 2. 1.
यावत्—as long as. 2. 25; 3. 15; 7.
23; 11. 16.
यावद्भिः—with as many. 1. 12.
यावनम्—freedom. 4. 21.
यावयन्तु—let them remove. 12. 44.
यासि—thou goest. 8. 3.
याहि—go. 2. 27.
युः—the suffix *yu*. 1. 8.
युक्तयः—sentences. 1. 15, 16.
युक्तानि—joined. 12. 30.
युक्त्वा—having yoked. 9. 23.
युगानि—ages. 9. 28.
युज्यते—it is joined. 7. 20; it is
employed. 12. 40.
युज्यन्ते—they are joined. 7. 1.
युद्धवर्णाः—descriptions of battle.
2. 16.
युद्धोपकरणानि—implements of war.
9. 11.
युनक्ति—he joins. 1. 8.

युवा—young man. 4. 19.
युवाम्—you two. 4. 12.
युष्मभ्यम्—for you. 5. 1.
यूपः—sacrificial post. 8. 17.
यूयते—it is joined. 10. 39.
यूयम्—you. 5. 1; 9. 9; 11. 9.
ये—who. 1. 9, 15; 2. 4; 3. 10, 15,
20; 4. 15; 5. 25; 6. 15, 18, 25,
26; 7. 4, 8, 10, 11; 10. 5; 11. 18.
येन—with which. 1. 4; 2. 9; 3. 8;
5. 5, 6, 21; 9. 9, 24.
येषु—in which. 2. 1.
यैः—with which. 5. 12; 8. 3.
योक्त्राणि—yoke straps. 3. 9.
योच्यमाणः—to be conjoined. 5. 21.
योगः—connection. 1. 2.
योगाय—for association. 10. 3.
योगपरीष्टिः—investigation of pro-
priety. 1. 14.
योजनानि—binding thongs. 3. 9.
योनिः—womb. 2. 8; 4. 3.
योनौ—in womb. 2. 8.
योषे—two women. 9. 40.
यौते—from √यु (to join). 3. 15;
4. 24.
रंसुः—delightful. 6. 17.
रंहते—from √रंह् (to go). 9. 11.
रक्षः—demon. 4. 18.
रक्षति—he protects. 10. 27.
रक्षन्ति—they protect. 12. 37.
रक्षसः—demons. 4. 18.
रक्षांसि—demons. 3. 8; 10. 11.

रक्षितव्यम्—it should be protected.
4. 18.
रक्षितारम्—protector. 11. 5.
रजः—light, water, regions, blood,
and day. 4. 19.
रजते—from √रज् (to dye etc.)
4. 19.
रजसा—with mist. 12. 26
रजसी—blood and day. 4. 19.
रजस्वस्तमैः—most dusty, having the
greatest quantity of water.
D. 8. 19.
रजांसि—regions. 4. 19.
रज्जुः—rope. 2. 1, 2.
रणाय—for delight. 9. 27.
रण्यौ—fit for battle. 6. 33.
रथः—chariot. 3. 5; 7. 4; 9. 11.
रथनेमिः—the rim of the chariot.
5. 5.
रथन्तरम्—name of a Sāma. 7. 8.
रथम्—chariot. 6. 28.
रथर्येति—desirous of a chariot or of
the accomplished thing.
6. 28.
रथस्तुतौ—in praise of chariot. 2. 5.
रथस्य—of chariot. 10. 3.
रथे—in chariot. 10. 3.
रथैः—with chariots. 11. 14.
रथ्याः—they who draw chariot,
horses. 10. 3.
रदतिः—the root √रद् (to dig). 2. 26.
रध्यातिः—the verb √रध् (to subdue).
6. 32; 10. 40.

रन्धय—make us happy. 10. 40.
रपः—sin. 4. 21.
रपते—from √रप् (to make sound).
6. 21; 9. 11.
रमणात्—from enjoyment. 6. 17.
रमणाय—for enjoyment. 12. 13.
रमणीयानाम्—of delightful. 7. 15.
रमणीयाय—for delightful. 4. 8; 9.
27; 10. 47.
रमणीये—in delightful. 1. 20.
रमणीयौ—beautiful. 6. 33.
रमते—he takes delight. 10. 8.
रममाणः—rejoicing. 9. 11.
रममाणम्—enjoying. 1. 20.
रमयन्त—they caused to enjoy.
12. 43.
रमे—I enjoy. 11. 39.
रम्पातिः—the verb √रम् (to re-
strain or to emit). 10. 9.
रम्भः—staff. 3. 21.
रयिः—wealth. 4. 17.
ररिवान्—bounteous. 4. 25.
ररमयः—rays. 2. 6; 4. 27; 5. 6, 8,
11; 7. 23; 10. 13; 11. 23; 12.
15, 25, 37.
रश्मिः—ray. 2. 6, 15.
रश्मिनामानि—synonyms of ray. 2. 15.
रश्मिपोषम्—growth of rays. 12. 16.
रश्मिभिः—with rays. 5. 19; 7. 11;
12. 27, 29.
रश्मिवन्तः—having rays. 12. 32.
रसते—from √रस् (to make sound).
6. 21; 9. 11; 11. 25.

रसधारणम्—holding of juices. 7. 11.
 रसम्—juice. 9. 43; 11. 29.
 रसहरणात्—from extracting juice.
 3. 16; 11. 5.
 रसा—name of a river. 11. 25.
 रसाः—juices. 4. 27; 6. 19; 7. 23.
 रसादानम्—drawing of juices. 7. 11.
 रसान्—juices. 2. 14; 4. 27; 11. 23.
 रसानाम्—of juices. 10. 10.
 रसानि—roaring. 11. 25.
 रसानुदानम्—to release the juices.
 7. 10.
 रसानुप्रदानेन—by giving juice. 10. 34.
 रसेन—with juice. 6. 15; 12. 1.
 रहसि—in solitude. 4. 18.
 राका—wife of a god; second full
 moon day. 11. 29.
 राकाम्—atmospheric goddess;
 second full moon day. 11. 31.
 राजते—it shines. 12. 46.
 राजतेः—from √राज् (to shine). 2. 3.
 राजपुरुषः—royal servant. 2. 3.
 राजभ्यः—for kings.
 राजसंयोगात्—on account of royal
 association. 9. 11.
 राजा—king. 1. 16; 2. 1, 3, 21, 25;
 4. 8; 6. 5, 12, 22; 9. 3, 10, 11.
 राजानम्—acc. king. 7. 20, 26; 9. 23.
 राजानौ—kings. 5. 28; 11. 23; 12. 1.
 राज्ञः—of king. 2. 3; 9. 10.
 राज्ये—in kingdom. 2. 10.
 राज्येन—with kingdom. 2. 10.
 रातिः—the root √रा (to give). 4. 25.

रातिरभ्यस्तः—reduplication of √रा.
 2. 12.
 रातेः—from √रा (to give). 2. 18;
 4. 17; 11. 30.
 रात्रयः—nights. 7. 31.
 रात्रिः—night. 2. 18, 19, 20, 21; 6.
 19; 7. 24; 9. 28; 11. 25; 12. 11.
 रात्रिनाम—synonym of night. 8. 10.
 रात्रिनामानि—synonyms of night.
 2. 18.
 रात्रिभिः—with nights. 12. 23.
 रात्रेः—of night. 2. 18; 3. 16.
 रात्रौ—during night. 3. 15; 4. 18;
 6. 19.
 रात्र्याः—of the night. 5. 28.
 राधः—wealth. 4. 4.
 राधुवन्ति—they propitiate. 4. 4.
 राध्नोतिकर्मा—meaning to worship.
 10. 20.
 रामः—having dark marks. 12. 13.
 रामा—a beautiful maiden. 12. 13.
 रामाम्—a beautiful maiden of the
 dark race. 12. 13.
 रास्पिनः—noisy. 6. 21.
 रास्पी—noisy. 6. 21.
 रिक्थप्रतिषेधे—in prohibition of in
 heritance. 3. 5.
 रिक्थम्—wealth. 3. 5.
 रिच्यते—it is left. 3. 12.
 रिप्रम्—sin. 4. 21.
 रुचेः—from √रुच् (to shine). 11. 5.
 रुजतेः—from √रुज् (to break). 6. 1.
 रुजन्तः—tearing. 10. 30.

रुजन्ति—they break. 6. 4.
 रुजानाः—rivers. 6. 4.
 रुद्रः—Rudra, atmospheric deity.
 10. 5, 7.
 रुद्रम्—acc. Rudra. 7. 23.
 रुद्रस्य—of Rudra. 10. 5; 11. 49;
 12. 46.
 रुद्राः—Rudras. 11. 14, 15.
 रुद्रेण—with Rudra. 7. 10.
 रुशत्—bright colour. 2. 20; 6. 13.
 रूपनाम—synonym of beauty. 2. 9;
 3. 11; 5. 8, 13; 8. 11.
 रूपनामानि—synonyms of beauty.
 3. 13.
 रूपम्—form. 2. 3; 3. 13, 16; 6. 36;
 10. 17; 12. 10, 27.
 रूपवती—beautiful. 5. 13.
 रूपविशेषैः—with exceptional
 colours. 11. 5.
 रूपसम्पन्नाः—accomplishment of the
 form. 1. 15, 16.
 रूपाणि—beauteous forms. 3. 5; 4. 16.
 रूपोपमा—simile expressed with the
 word form. 3. 16.
 रेक्णः—wealth. 3. 2.
 रेजते—he trembles. 3. 21.
 रेजयति—he causes to tremble.
 10. 42.
 रेतः—seminal fluid. 5. 13; seed.
 9. 22.
 रेतःसेकम्—marital relation. 3. 5.
 रेतसः—of the seminal fluid. 3. 4.
 रेशयदारिणः—tearing asunder those

who injure others. 6. 14.
 रेपणाय—for injury. 10. 45.
 रैवतम्—name of a Sāma. 7. 11.
 रोगाणाम्—of diseases. 4. 21.
 रोचतेः—from √रुच् (to shine). 2. 3,
 20; 3. 13; 6. 13; 11. 39.
 रोचिष्णूरस्काः—with resplendent
 breasts. 3. 15.
 रोदयतेः—from the causal of √रुद्
 (to roar). 10. 5.
 रोदसी—heaven and earth. 10. 10;
 wife of Rudra. 11. 49, 50.
 रोधः—bank. 6. 1.
 रोधसी—heaven and earth. 6. 1.
 रोह्यते—he cries again and again.
 10. 46.
 रोह्यमाणः—roaring. 5. 16; 10. 5.
 रोहः—ascent. 7. 23.
 रोहति—she climbs. 3. 5.
 रोहात्—from ascent. 7. 23, 24.
 रोहेण—by ascent. 7. 23.
 रैति—he cries. 10. 5.
 लक्षणम्—definition. 1. 1.
 लक्षणात्—from indicating. 4. 10.
 लगतेः—from √लग् (to cling). 6. 26.
 लग्यतेः—from √लग् (to cling). 4. 10.
 लङ्गतेः—from √लङ्ग (to go). 6. 26.
 लज्जतेः—from √लज्ज् (not to praise).
 4. 10.
 लततेः—from √लत् (to hang). 5. 26.
 लता—creeper. 5. 27.
 लप्स्यनात्—from a desire to obtain.

4. 10.
 लवसूक्तम्—the hymn of Lava. (RV. X. 119). 7. 2.
 लभते—she obtains. 3. 5.
 लभन्ते—they obtain. 9. 1.
 लभेत—he may obtain. 9. 11.
 लम्बकर्मणः—from meaning to be long. 5. 26.
 लम्बचूडकः—one having long-locks. 1. 14.
 लम्बते—from √ लम्ब् (to hang down). 6. 26.
 लवनार्थे—in the sense of cutting. 2. 2.
 लपते—from √ लप् (to desire). 4. 10.
 लाङ्गलम्—plough. 6. 26.
 लाङ्गलम्—tail. 6. 26.
 लाङ्गलवत्—having a tail. 6. 26.
 लाजते—from √ लाज् (to fry). 6. 9.
 लाजाः—parched grain. 6. 9.
 लाजान्—*acc.* parched grain. 6. 9.
 लाञ्छनात्—from marking. 4. 10.
 लाभात्—from obtaining. 4. 10.
 लिङ्गज्ञाः—knowers of the characteristic mark. 1. 17.
 लिहन्ति—they lick. 10. 39.
 लीयते—it clings. 6. 28.
 लीयते—from √ ली (to cling). 3. 5.
 लुनाते—from √ लू (to cut). 3. 5.
 लुप्तनामकरणः—whose suffix is lost. 6. 22.
 लुप्तोपमानि—metaphors. 3. 18.
 लुब्धम्—greedy. 4. 14.

लोकः—world. 6. 32; 7. 8, 11.
 लोकम्—world. 2. 14; 6. 6.
 लोकस्य—of the world. 7. 5; 12. 22.
 लोकाः—worlds. 4. 19.
 लोकान्—*acc.* worlds. 2. 22.
 लोकानाम्—of worlds. 7. 23.
 लोके—in the world. 1. 2; 5. 25; 7. 4.
 लोभनाम—synonym of greed. 2. 5.
 लोम—hair. 3. 5.
 लोष्टः—lump. 6. 1.
 लोहितम्—bright red. 12. 17.
 लौकिकेषु—in the speech of the common people. 1. 16.
 वः—your. 5. 26; 11. 9, 15.
 वकारः—the letter व्. 10. 1, 17.
 वक्त्रे—from √ वच् (to speak). 3. 13.
 वक्त्रव्यप्रशंसम्—whose praise should be announced. 11. 31.
 वंशः—bamboo, pole. 5. 5.
 वक्षः—breast. 5. 5.
 वक्ष्यन्ती—desirous of speaking. 9. 18.
 वचनम्—speech. 1. 1.
 वचनानि—words. 2. 27; 10. 31; 12. 30.
 वचनीयः—it should be called. 1. 12.
 वचनेन—with speech. 9. 31; 12. 18.
 वचे—from √ वच् (to speak). 2. 23; 12. 13.
 वज्रः—thunderbolt. 3. 11; 7. 12.
 वज्रनाम—synonym of thunderbolt. 5. 24; 6. 17.

वज्रनामानि—synonyms of thunderbolt. 3. 11.
 वज्रबाहुः—thunderbolt-armed. 2. 26.
 वज्री—having thunderbolt. 5. 12; 6. 32.
 वञ्चनवन्तः—having praise; infatuating. D. 4. 15.
 वणिक्—trader. 2. 17; 6. 6.
 वणिजः—traders. 6. 26.
 वत्—like. 3. 16.
 वत्सम्—calf. 2. 20.
 वदति—he chatters. 5. 22.
 वदनात्—from speaking. 6. 2.
 वदन्ति—they say. 1. 5; 4. 26.
 वदेम—may we speak. 1. 7.
 वधः—slaughter. 10. 11.
 वधकर्म—meaning to kill. 3. 11.
 वधकर्मणः—*ab.* meaning to hurt. 3. 9; 9. 16, 18; 10. 29.
 वधात्—from the wound. 9. 15.
 वधेन—with slaughter. 5. 16.
 वनगामिनौ—the two who frequent the forest. 3. 14.
 वननात्—from division. D. 5. 5.
 वननीयम्—to be won. 6. 31.
 वननीयस्य—of the worthy of honour. 4. 26.
 वननीया—desirable. 3. 10.
 वननीयानि—worthy of winning. 9. 42; 11. 46.
 वनम्—forest. 6. 5; tree. 8. 3.
 वनयन्ति—they win. 6. 14.
 वनयितृत्तमः—greatest winner. 12. 5.

वनशवः—growing in a forest. 5. 5.
 वनस्पतयः—plants. 8. 5.
 वनस्पतिः—lord of herbs. 8. 16, 17.
 वनस्पते—O lord of herbs. 8. 3, 18, 19, 20.
 वनानाम्—of trees. 8. 3.
 वनानि—forests. 4. 14; 5. 16; 9. 30.
 वनिः—the √ वन् (to win). 7. 29.
 वनुतः—winning. 7. 29.
 वनोते—from √ वन् (to win). 8. 3.
 वन्दनाय—for salutation. 4. 17.
 वन्दमानः—bowing. 10. 33.
 वन्दितव्यः—to be adored. 7. 16; 8. 8.
 वपुष्करम्—means of decoration. 5. 14.
 वमनात्—from vomiting. 3. 20.
 वम्भीभिः—with emmets. 3. 20.
 वम्भयः—emmets. 3. 20.
 वयते—from √ वे (to weave). 5. 27.
 वयम्—we. 6. 7, 8; 7. 22.
 वयाः—branches. 1. 4.
 वयांसि—birds. 5. 27.
 वयुनम्—desire, or wisdom. 5. 14.
 वरः—boon. 1. 7; husband. 3. 15; 6. 9.
 वरणात्—from choice. 6. 28.
 वरणीयः—noble. 12. 13.
 वरतमम्—best. 5. 1; 8. 16.
 वरतरम्—very good. 8. 9.
 वरम्—good. 5. 4.
 वरयितव्यः—to be chosen. 1. 7.
 वरपहः—cloud, boar. 5. 4.
 वराहवः—groups of gods. 5. 4.

वराहाः—the āṅgīrasas, seers. 5. 4.
 वराहारः—having good food. 5. 4.
 वरुणः—a celestial god. 6. 13; 7. 8, 10; 9. 3; 10. 3, 4; 12. 21, 32, 36.
 वरुणस्य—of Varuṇa. 2. 13.
 वरुणेन—with Varuṇa. 7. 10.
 वर्जनीयानि—to be avoided. 10. 14.
 वर्जयति—it separates. 3. 11.
 वर्णः—colour. 2. 3, 14, 20; 11. 39.
 वर्णनाम—synonym of colour. 2. 20; 6. 13; 9. 26.
 वर्णम्—colour. 2. 20.
 वर्णलोपः—elision of a letter. 2. 1.
 वर्णसामान्यात्—from the similarity of a letter. 2. 1.
 वर्णस्य—of colour. 7. 31.
 वर्णाः—castes. 3. 8.
 वर्णोपजनः—addition of a letter. 2. 2.
 वर्तते—from √वृत् (to roll). 2. 17.
 वर्तमानाः—rolling. 9. 8.
 वर्धते—growth. 1. 2; he grows. 10. 19.
 वर्धते—from √वृध् (to increase). 2. 17.
 वर्धनाय—for prosperity. 4. 19.
 वर्धयन्ति—they increase. 8. 2; 9. 26; 10. 39.
 वर्धयन्तु—they should make him grow. 1. 10.
 वर्धयमानः—causing to grow. 10. 27.
 वर्षकर्म—phenomenon of rain. 2. 8, 16.

वर्षकर्मणा—with the phenomenon of rain. 2. 8; 7. 22, 23.
 वर्षकर्मवतः—from him whose function is to rain. 10. 11.
 वर्षकर्मा—having the function of rain. 9. 22.
 वर्षकामः—desirous of rain. 9. 6.
 वर्षकामसूक्तम्—hymn for the desire of rain. 2. 10.
 वर्षकामाः—desirous of rain. 7. 23.
 वर्षणात्—from raining. 9. 22.
 वर्षति—it rains. 2. 10; 4. 27; 9. 22.
 वर्षन्—raining. 3. 10; 5. 19.
 वर्षन्ति—they rain. 11. 41.
 वर्षाः—rainy season. 4. 27; 7. 11.
 वर्षिता—rainer. 4. 8; 11. 47.
 वर्षितुः—of the rainer. 7. 23.
 वर्षिष्टम्—best. 5. 1.
 वर्षिष्टेन—with most wholesome. 11. 14.
 वर्षेण—with rain. 2. 9.
 ववक्षिथ—*pf.* of √वक् (to increase); according to Yaska from √वक् (to speak). 3. 13.
 ववर्ष—it rained. 2. 10.
 वव्रिः—beauty. 2. 9.
 वशः—passion. 5. 13.
 वशगमने—in subduing. 6. 32; 10. 40.
 वष्टे—from √वश् (to desire). 5. 1; 6. 10; 12. 5.
 वसते—from √वस् (to dwell). 10. 16.
 वसथः—you dwell. 3. 15.
 वसनाय—for covering. 8. 9.

वसन्तः—Spring. 7. 8.
 वसवः—rays of the sun; celestial gods. 12. 41, 42, 43.
 वसिष्ठः—Vasistha. 9. 6.
 वसिष्ठस्य—of Vasistha. 6. 30; 9. 26.
 वसुकामाः—desiring wealth. 6. 6.
 वसुधानाय—for bestowing wealth. 9. 42, 43.
 वसुधान्यौ—wealth-receptacles. 9. 42.
 वसुमान्—having wealth. 6. 31.
 वसुभिः—with Vasus. 12. 41.
 वसुवननाय—for winning of wealth. 9. 42, 43.
 वसूनि—riches. 3. 11; 9. 42; 11. 46.
 वसूयुः—rich in wealth. 6. 31.
 वस्ते—from √वस् (to wear). 4. 24.
 वस्त्रमथिनम्—cloth-stealer. 4. 24.
 वस्त्रम्—cloth. 4. 24.
 वह—carry. 8. 19, 20.
 वहते—from √वह् (to carry). 3. 13.
 वहनम्—to carry. 7. 8; marriage. 12. 11.
 वहनान्—from carrying. 6. 2.
 वहम्—shoulder of the team. 3. 9.
 वहसि—thou carriest. 7. 23.
 वा—particle, used in the sense of deliberation, aggregation, etc. 1. 4.
 वाक्—speech. 1. 20; 2. 9, 23; 8. 3, 20; 9. 19; 10. 46; 11. 27, 28, 29, 42, 43; 12. 30.
 वाक्प्रतिरूपया—with delusive appearance of speech. 1. 20.

वाक्यपूरणाः—to fill in the sentence. 1. 9.
 वाक्यशेषः—the expression left out. 12. 22.
 वाक्यसंयोगः—context. 6. 1.
 वाक्सख्ये—in friendship with speech. 1. 20.
 वागामृणीयम्—the hymn (RV. X. 125). 7. 2.
 वाग्ज्ञेयेषु—*loc.* to be known by speech. 1. 20.
 वाग्दोहान्—*acc.* to be milked through speech. 1. 20.
 वाग्भिः—with speeches. 4. 19; 10. 5.
 वाङ्नाम—synonym of speech. 4. 16.
 वाङ्नामानि—synonyms of speech. 2. 23.
 वाचः—of speech. 1. 20; 3. 8; 6. 2; 10. 17; 12. 30; speeches. 6. 2.
 वाचम्—*acc.* speech. 1. 19, 20; 2. 12; 4. 10; 11. 27, 29; 12. 10, 32.
 वाचस्पतिः—lord of speech. 10. 17.
 वाचा—with speech. 1. 19; 12. 9.
 वाजः—Vāja, a son of Āṅgīras. 11. 16.
 वाजपतनम्—Soma. D. 5. 15.
 वाजान्—horses. 9. 19.
 वाजिनः—celestial gods. 12. 43, 44.
 वातः—wind. 6. 28; 10. 34, 35.
 वातसमीरिताः—stirred by air. 6. 15.
 वाताप्यम्—water. 6. 28.
 वातायनाः—moving in the wind. 1. 4.
 वाति—it blows. 10. 34.

वातेः—from √वा (to blow). 10. 1.
 वातेन—with wind. 7. 10.
 वाध्र्यश्म—composed by Vadhry-asva. 8. 22.
 वाम्—you two. 2. 7; 4. 17.
 वामम्—good. 6. 31.
 वायव्यानि—belonging to Vāyu. 8. 2.
 वायसः—the crow. 4. 17.
 वायुः—air. 2. 22; 5. 6; 7. 5, 7, 10, 26; 9. 3, 40; 10. 1.
 वायुकर्म—function of Vāyu. 10. 3.
 वायुना—with Vāyu. 2. 8; 7. 10, 11.
 वायुम्—air. 11. 5.
 वायुलिङ्गम्—the characteristic mark of Vāyu. 1. 17.
 वायवादिभ्या—air and the sun. 2. 22.
 वायवादित्याभ्याम्—with Vāyu and Aditya. 7. 5.
 वाय्वादिभ्या—air and the sun. 12. 37.
 वाययति—it causes to cover. 2. 13; 9. 2.
 वाययते—from the causal of √वृ (to cover). 5. 1; from the causal of √वृ (to exclude). 8. 9.
 वाययन्ति—they check. 10. 29.
 वारि—water. 9. 2.
 वार्यायणिः—name of a teacher. 1. 2.
 वालम्—a period. 11. 31.
 वालवन्तम्—having hair. 1. 20.
 वालाः—hair. 1. 20.
 वालिनी—hairy. 11. 31.
 वालेन—with hair. 11. 31.
 वाशी—speech. 4. 16.

वाययते—it is spoken. 4. 16.
 वाययते—from √वाय् (to roar). 5. 1.
 वासराणि—bright. 4. 7.
 वासवः—name of Agni and Indra. 12. 41.
 वासाय—son of night. 12. 2.
 वासिष्ठम्—composed by Vasistha. 8. 22.
 वास्तु—house. 10. 16.
 वास्तोष्पतिः—lord of the house. 10. 16.
 वि—preposition. 1. 3; to go. 2. 3.
 विः—bird. 2. 6.
 विकट—hideous. 6. 30.
 विकटे—O hideous. 6. 30.
 विकर्तनवृत्ति—with cutting teeth. 6. 30.
 विकर्तनम्—division. 2. 22.
 विकर्तनात्—from cutting. 5. 21; 6. 26.
 विकर्तनेन—by division. 2. 22.
 विकर्षः—distance. 3. 9.
 विकसितः—blossomed. 4. 10.
 विकारम्—modification. 1. 2; 2. 2.
 विकाराः—modifications. 1. 2, 3.
 विकारे—in modification. 1. 13; 2. 1.
 विकारेण—with modification. 2. 1.
 विकीर्णतरम्—more scattered. 8. 9.
 विकीर्णमात्राः—scattered measures. 11. 12.
 विकुटितः—very crooked. 6. 30.
 विकुपितः—drawn out. 5. 26.
 विकुपितम्—kneaded. 6. 22.
 विकृतवः—derived forms. 2. 2.
 विकृतात्—from the carved. 6. 11.

विकृष्टदेहाः—having long bodies. 10. 22.
 विक्रमते—he strides. 12. 19.
 विक्रान्तगतिः—of crooked gait. 6. 30.
 विक्रान्तज्योतिष्कः—whose light is incomplete. 5. 20.
 विक्रान्तदर्शनः—of crooked sight. 6. 30.
 विक्रोशयिता—expounder. 2. 25.
 विष्मापयन्ती—bringing destruction. 10. 7.
 विखननात्—from digging. 3. 17.
 विग्रहेण—by isolation. 1. 4.
 विघ्नस्यौ—killing. 9. 40.
 विचक्षते—they see. 12. 27.
 विचारणार्थे—in the sense of deliberation. 1. 4.
 विचिकित्सार्थीयः—denoting uncertainty. 1. 5.
 विचेतयमानाः—having precise knowledge. 4. 19.
 विजंजपः—who merely recites. 5. 22.
 विजयेन—with victory. 1. 2.
 विजानन्ति—they know. 2. 16.
 विजानाति—he knows. 1. 18; 3. 22.
 विजानामि—I know. 6. 28.
 विजामाता—would-be son-in-law. 6. 9.
 विजामातुः—from the would-be son-in-law. 6. 9.
 विज्ञातार्थम्—acc. one who knows the meaning. 1. 20.
 विज्ञातुम्—to know. 2. 3.
 विज्ञाने—in knowledge. 2. 3.

विज्ञायते—it is known. 1. 4, 8, 9; 2. 11, 17; 3. 4, 8; 4. 4; 7. 12; 8. 22; 10. 8; 11. 29, 31; 12. 13, 14.
 विद्भ्यः—for tribes. 7. 24.
 वितस्तम्—faded. 3. 21.
 वितस्ता—the Vitastā, name of a river. 9. 26.
 वितिष्ठसे—thou encompassest. 9. 29.
 वित्तधन—O treasure-knower. 4. 4.
 वित्तम्—wealth. 2. 24.
 विदत्—it may find. 9. 4.
 विद्वानि—sciences. 6. 7.
 विदधे—in the assembly; at the sacrifice. 9. 3.
 विदस्ततरम्—very small. 1. 9.
 विदस्येत्—it may be wasted. 10. 3.
 विदितकर्माणम्—acc. who knows the work. 11. 30.
 विदुः—they knew. 3. 10; 7. 19.
 विदूषः—corrupt. 3. 2.
 विद्धः—pierced. 6. 12.
 विद्मः—we know. 6. 8.
 विद्यते—it exists. 1. 15, 17; 3. 18; 7. 8, 19, 20; 8. 2; 12. 40.
 विद्यन्ते—they exist. 2. 7; 3. 4.
 विद्या—knowledge. 12. 37.
 विद्यातः—from knowledge. 1. 16.
 विद्याप्रकर्षे—loc. excellence of knowledge. 1. 5.
 विद्याम्—acc. science. 1. 8.
 विद्यास्थानम्—acc. branch of science. 1. 15.
 विद्युत्—lightning. 3. 11.

विद्रवन्ति—they run away. 9. 19.
 विधतिः—the verb √विध् (to give).
 10. 23.
 विध्वनात्—from trembling. 3. 15.
 विधवा—widow. 3. 15.
 विधाता—creator. 11. 10, 11.
 विधानुका—a woman without a
 supporter. 3. 15.
 विधात्रे—for creator. 10. 6.
 विधानम्—process. 3. 4.
 विधारयिता—supporter. 12. 14.
 विधावनात्—from running. 3. 15.
 विधीयते—it is applied. 11. 27.
 विधीयन्ते—they are prescribed. 1.
 15, 16.
 विनश्यति—he perishes. 1. 2, 6.
 विनश्यन्ति—they perish. 5. 12.
 विनाशयति—he wastes. 5. 16.
 विनिश्चयाय—for destruction. 4. 18.
 विनिग्रहार्थिन्—having the sense of
 mutual separateness. 1. 7.
 विनिग्रहार्थिना—having the sense of.
 mutual separateness. 1. 3, 5.
 विनिग्रहार्थिणौ—having the sense of
 mutual separateness. 1. 3, 5.
 विनियोगम्—application. 1. 8.
 विनिर्गतसपः—devoid of vitality.
 5. 16.
 विन्दति—it finds. 9. 30.
 विन्दते—from √विद् (to find). 7. 9.
 विन्दामि—I find. 6. 18.
 विपक्वज्ञः—of mature wisdom. 3. 12.
 विपरिणमते—alteration. 1. 2.

विपरीतः—reversed. 2. 14.
 विपरीतस्य—*gen.* reversed. 3. 18; 4.
 10; 6. 30; 9. 11; 10. 31; 11. 5.
 विपरीता—reversed. 7. 12.
 विपरीतात्—*ab.* reversed. 3. 20; 4.
 25; 5. 26; 6. 1.
 विपर्येपि—thou reversest. 7. 23.
 विपर्याणम्—joint by joint. 9. 25.
 विपाद्—the river Beas. 9. 26.
 विपादुतुद्रयोः—of the Beas and the
 Sutlej. 2. 24.
 विपादुतुद्रयौ—the Beas and the
 Sutlej. 9. 38.
 विपाटनात्—from bursting forth.
 9. 26.
 विपाशनात्—form loosening fetters.
 4. 2; 9. 26.
 विपिंशति—he adorns. 6. 11.
 विपिशितम्—well adorned. 8. 11.
 विपीतार्थम्—*acc.* who has drunk the
 sense. 1. 20.
 विपुनाति—it cleanses. 5. 5; it tears
 open. 12. 30.
 विपूर्वस्य—preceded by वि. 12. 26.
 विप्रतिषिद्धार्थः—whose meanings are
 contradictory. 1. 15, 16.
 विप्रथते—he spreads. 8. 9.
 विप्रापणात्—from extending. 7. 13;
 9. 26.
 विप्राप्तः—out of reach. 6. 20.
 विबोधय—awaken. 12. 4.
 विभक्तस्तुतिम्—of divided praise. 7. 8.
 विभक्तीः—inflections. 2. 1.

विभक्तमाणाः—distributing. 6. 8.
 विभजति—he distributes. 6. 8.
 विभजन्ती—being separate. 6. 28.
 विभज्य—having divided. 7. 5.
 विभागः—division. 2. 7, 10; 3. 20; 4. 2.
 विभागकर्मा—meaning to divide.
 4. 17.
 विभागेन—by separating. 4. 27.
 विभाषितगुणः—having *guna* option-
 ally. 10. 17.
 विभीदकस्य—of the Vibhīdaka tree.
 9. 8.
 विभूततमम्—fully manifested. 2. 19.
 विभूतमनाः—of a penetrating mind.
 10. 26.
 विभूताय—to the powerful. 11. 9.
 विभूतिम्—greatness. 4. 23.
 विभेदनात्—from piercing. 9. 8.
 विभ्वा—Vibhva, a son of Aṅgiras.
 11. 16.
 विमुक्तापाशि—free from ties. 11. 48.
 विमुक्ते—released. 9. 39.
 विमुच्यते—it is released. 9. 8.
 विमोचने—in the sense of releasing.
 1. 17.
 वियवनात्—from being apart. 4. 25.
 वियातः—he crushes, or crush. 3. 10.
 वियुते—heaven and earth. 4. 25.
 वियोगात्—from separation. 3. 15.
 विराजति—he shines brightly. 12. 13.
 विराजनात्—from excelling. 7. 13.
 विराट्—a metre. 7. 13.
 विराधनात्—from disagreeing. 7. 13.

विरूपः—name of a seer. 3. 17.
 विरोधनात्—from restraining. 6. 1.
 विरोहणात्—from growing. 6. 3.
 विलपितम्—lamentation. 5. 2.
 विवक्षसे—*des.* of √वच् (thou desirest
 to speak). 3. 13.
 विवक्ष्यति—he will speak. 7. 30.
 विवदेते—they two dispute. 7. 30.
 विवर्तेते—they two roll on. 3. 22.
 विवसते—they put on. 12. 41.
 विवस्वतः—from the sun. 7. 26; 12.
 10, 11.
 विवस्वान्—the sun. 7. 26; 12. 10.
 विवासतिः—the verb vivāsati (to
 attend). 11. 23.
 विवासनवान्—driver of darkness.
 7. 26.
 विवासनात्—from shining. 12. 41.
 विवासनानि—bright. 4. 7.
 विवासे—at the termination. 5. 28.
 विविद्धि—*imv.* of √विष्, be active.
 10. 8.
 विविदिषाणि—*desid. sb.* from √विद्
 (to know) I would like to
 know. 2. 8.
 विवृणुते—she shows. 1. 19; 3. 5.
 विवृतज्योतिष्कः—whose light is dis-
 closed. 5. 20.
 विवृद्धा—mighty. 9. 26.
 विवृद्धा—by the growth. 2. 16.
 विंशतिः—twenty. 3. 10, 13.
 विशते—from √विष् (to pervade).
 12. 18.

विशयवत्यः—doubtful. 2. 1.
 विशा—with the people. 3. 8.
 विशेषः—difference. 10. 16.
 विश्वकद्रः—having a despicable gait
 of a dog. 2. 3.
 विश्वकद्राकर्षः—one who drags about
 like a despicable dog. 2. 3.
 विश्रयन्ताम्—remain. 8. 10.
 विश्वकर्मा—all-maker. 10. 25, 26.
 विश्वम्—all. 8. 10.
 विश्वलिङ्गम्—having the characteris-
 tic mark of all. 12. 40.
 विश्वान्—all. 7. 21.
 विश्वानरः—leader of all. 7. 21; 11.
 8, 10; 12. 20.
 विश्वानरौ—leaders of all. 7. 23.
 विश्वानि—all. 7. 20.
 विश्वामित्रः—name of a seer. 2. 24.
 विश्वे—all. 3. 16; 7. 21; 12. 39.
 विषण्णे—*du.* out of temper. 9. 39.
 विषमम्—crooked. 6. 23.
 विषमरूपे—of different forms. 12. 17.
 विषमरूपेषु—in different froms.
 11. 23.
 विषमस्य—of the hostile. 4. 19.
 वृषलः—low-caste man. 3. 16.
 वृषलाः—low-caste people. 3. 16.
 वृषशीलः—having a beastly nature.
 3. 16.
 वृषशीलः—having the nature of a
 beast. 3. 16.
 विषितः—open. 4. 3; set free. 12. 18.
 विषीव्यति—it joins. 1. 7.

विष्टप्—the sun, sky. 2. 14.
 विष्णातेः—from वि √स्ना (to purify).
 12. 26.
 विष्णुः—a celestial god. 5. 7; 7. 10;
 12. 18, 19.
 विष्णुपदे—in meridian. 12. 19.
 विष्णोः—of Viṣṇu. 2. 7; 5. 7.
 विष्पितः—expanse. 6. 20.
 विष्यतु—let him release. 6. 21.
 विसर्जनकर्मा—meaning to emit. 10. 9.
 विस्तीर्णतरम्—more spread. 8. 9.
 विस्रवणात्—from flowing. 6. 3.
 विस्रुहः—streams. 6. 3.
 विहन्ति—he strikes down. 3. 9;
 10. 11.
 विहर्यति—he longs. 7. 17.
 विह्रियेते—they two are kept apart.
 9. 36.
 वीरः—hero. 1. 7.
 वीरकर्मणे—for heroic action. 10. 19.
 वीरयति—he subdues. 1. 7.
 वीरयतेः—from √वीर (to be power-
 ful.) 1. 7.
 वीरवन्तः—having heroes. 1. 7.
 वीरुधः—herbs. 6. 3.
 वीळयतिः—√ वीळ (to be hard). 5. 16.
 वीळिता—hard. 5. 16.
 वृकः—the moon. 5. 20, 21; the sun,
 dog, jackal. 5. 21; plough.
 6. 26.
 वृकी—jackal. 5. 21.
 वृक्षः—tree. 2. 6; 5. 4; 12. 29.
 वृक्षस्य—of a tree. 6. 17.

वृणोति—it covers. 2. 9, 13; 5. 8;
 10. 3.
 वृणोतेः—from √वृ (to cover). 2. 3,
 17, 26; 5. 21; 6. 2, 35; 11. 31;
 from √वृ (to choose). 5. 1.
 वृत्तचये—in the chosen dwelling
 place. 12. 29.
 वृत्तम्—usage. 2. 24; character.
 11. 2.
 वृत्तयः—forms. 2. 1; means of liveli-
 hood. 6. 5.
 वृत्तिसामान्येन—with similarity of
 form. 2. 1.
 वृत्रः—Vṛtra. 2. 16, 17.
 वृत्रघ्ने—to the slayer of Vṛtra.
 7. 13.
 वृत्रतुरे—to him who excels Vṛtra.
 7. 13.
 वृत्रवधः—slaughter of Vṛtra. 7. 10.
 वृत्रहा—killer of Vṛtra. 7. 13.
 वृत्वा—covering. 2. 6.
 वृथासुतम्—uselessly pressed. 11. 4.
 वृद्धवाशिनी—jackal. 5. 21.
 वृद्धिकर्मणः—meaning to grow. 2. 24;
 9. 25; 12. 9.
 वृन्दम्—arrow. 6. 34.
 वृन्दारकः—arrow, elephant. D. 6. 34.
 वृषम्—bull. 4. 8; rainer. 9. 22.
 वृषाकपायी—wife of Vṛṣākapi. 12.
 8. 9.
 वृषाकपिः—a celestial god; violent
 shaker. 12. 27.
 वृषाकपेः—of Vṛṣākapi. 12. 8.

वृषाकम्पनः—violent shaker. 12. 27.
 वृष्टियाचिनम्—*acc.* begging rain. 2. 12.
 वृष्टेः—from rain. 6. 36.
 वेः—of bird. 4. 3; 6. 28.
 वेजनवान्—swift. 2. 28; 3. 3; 10. 31.
 वेतेः—from √वी (to go). 1. 4, 7; 2. 6;
 10. 1; from √वी (to string).
 5. 14.
 वेत्थ—thou knowest. 6. 8.
 वेद—he knew. 2. 8; 7. 19, 30.
 वेदनानि—sciences. 6. 7.
 वेदने—*loc.* proclamation. 1. 7.
 वेदनेन—with knowledge. 3. 12.
 वेदम्—*acc.* Veda. 1. 18, 20.
 वेदयन्ते—they cause it to be known.
 5. 2, 11; 6. 27; 9. 8.
 वेदाङ्गानि—limbs of the Veda. 1. 20.
 वेदितव्याभिः—*inst. pl.* should be
 known. 2. 21.
 वेदितुम्—to know. 1. 8.
 वेदितृषु—among the learned. 1. 16.
 वेदे—in the Veda. 1. 2.
 वेनः—name of god. 10. 38, 39, 42.
 वेनतेः—from √वेन् (to long). 10. 38.
 वेलायाम्—in time. 12. 13.
 वेसरम्—day. 4. 11.
 वेसराणि—of diverse courses. 4. 7.
 वैकुण्ठः—son of Vikunthā. 7. 2.
 (RV. X. 48-49.)
 वैखानसः—ascetic. 3. 17.
 वैतसः—male-organ. 3. 21.
 वैद्युतः—belonging to lightning.
 7. 23.

वैयाकरणाः-grammarians. 9. 5.
 वैयाकरणानाम्-of the grammarians.
 1. 12.
 वैराजम्-name of a Sāma. 7. 11.
 वैरूपम्-name of a particular Sāma.
 7. 11.
 वैश्वदेवम्-stanza addressed to all-
 gods. 12. 40.
 वैश्वदेवानाम्-gen. addressed to all-
 gods. 12. 40.
 वैश्वदेव्यानि-addressed to all-gods.
 7. 23.
 वैश्वदेव्याम्-in a (stanza) addressd
 to all-gods. 12. 29.
 वैश्वानरः-Vaiśva-nara. 7. 21, 22,
 23, 24.
 वैश्वानरस्व-of Vaiśva-nara. 7. 22, 26.
 वैश्वानरीयः-addressed to Vaiśva-
 nara. 7. 23, 24, 31,
 वैश्वानरीयाः-addressed to Vaiśva-
 nara. 7. 23.
 वैश्वानरीयायाम्-loc. addressed to
 Vaiśvanara. 2. 20.
 वैश्वानरीयेण-inst. addressed to Vaiś-
 vanara. 7. 23.
 वैष्णवानि-addressed to Viṣṇu. 7. 23.
 वोढा-husband. 3. 4; carrier.
 12. 22.
 वोढारः-draught-animals. 10. 3.
 वोढूतमः-best carrier. 5. 1.
 वोल्हारः-draught-animals. 8. 3; in-
 stituters of sacrifice. D. 11. 16.
 व्यक्तावाचः-of distinct speech. 11. 29.

व्यचिख्यपत्-he has seen. 12. 13.
 व्यञ्जनवत्यः-spacious. 8. 10.
 व्यञ्जनमात्रम्-mere indication. 7. 13.
 व्यदन्ति-they devour. 4. 6.
 व्यन्तः-seeing, eating. 4. 19.
 व्यपाश्यन्त-they were loosenend.
 9. 26.
 व्ययम्-inflection. 1. 8.
 व्यर्दयति-rends. 9. 25.
 व्यवने-in heaven. 11. 40.
 व्यवहारार्थम्-for the every day
 affairs. 1. 2.
 व्यवहृत्य-having fought. 9. 23.
 व्यवृणोः-thou didst uncover. 10. 9.
 व्यवृणोत्-he manifested. 1. 7.
 व्यवृधम्-he incomplete. 1. 7.
 व्यवेयुः-they may conciliate. 6. 11.
 व्यश्नुवाते-they pervade. 12. 1.
 व्यश्नोते-from वि √ अश् (to pervade).
 12. 18.
 व्यसृजः-(*impf.* of √ सृज् with वि) thou
 didst emit. 10. 9.
 व्याकरणस्य-of grammar. 1. 15.
 व्याकरिष्यति-he will expound. 1. 5.
 व्याख्यातः-it is explained. 1. 2; 3.
 16; 4. 24, 25; 5. 5; 6. 12, 22;
 7. 15; 8. 16; 9. 1, 2; 10. 18,
 23, 27, 30, 33, 35, 40, 43, 45;
 11. 1, 8, 11; 12. 12, 13, 20,
 21, 28, 31, 32, 33, 36.
 व्याख्यातम्-it is explained. 2. 26,
 28; 3. 9, 16; 4. 10, 12, 20,
 25; 5. 5, 28; 6. 7, 17, 30, 34;

7. 2; 9. 14, 19, 23, 35; 10. 22,
 23; 11. 33.
 व्याख्यातव्यः-to be explained. 1. 1.
 व्याख्याताः-they are explained. 2.
 14; 6. 5; 7. 23; 8. 10; 9. 15,
 25, 28, 31, 32; 11. 14, 16-18,
 22, 25, 27, 33, 35, 36, 41, 46,
 48; 12. 30, 32, 35, 36, 38, 43.
 व्याख्याते-they two are explained.
 9. 37.
 व्याख्यास्यामः-we shall explain. 1.
 15; 2. 6, 13, 23, 24, 27; 4. 10,
 15, 16; 5. 3; 6. 4, 9; 7. 8, 14, 20.
 व्याघ्रः-tiger. 3. 18.
 व्याघ्राणात्-from smelling. 3. 18.
 व्यादाय-having separated. 3. 18,
 व्याधिः-disease. 6. 12.
 व्यापनीयम्-to be pervasive. 5. 13.
 व्यापिनः-of the pervasive. 5. 13.
 व्याप्ता-pervader. 10. 26.
 व्याप्तिकर्माणः-meaning to pervade.
 3. 10.
 व्याप्तिभूतः-having become omni-
 present. 3. 15.
 व्याप्तिमत्वात्-on account of (its)
 comprehensiveness. 1. 2.
 व्युदस्यति-he scatters. 6. 22.
 व्युष्टिषु-at dawns. 6. 21.
 व्यृद्धयोः-pierced. 4. 15.
 व्येषि-thou reachest. 12. 23.
 व्रजति-he goes. 1. 1; 6. 2.
 व्रज्या-going. 1. 1.
 व्रतति-creeper. 1. 14; 6. 28.

व्रतम्-synonym of action, ordi-
 nance, food. 2. 13.
 व्रन्दते-from √ व्रद् (to become
 soft). 5. 15.
 व्रन्दी-soft. 5. 15.
 व्रश्चनात्-from felling. 2. 6; 12. 29.
 व्रात्या-low-caste men. 5. 3.
 व्रीडयति-he paralyses. 6. 32.
 व्रीळयति-√ व्रीळ् to be hard. 5. 16.
 शंयुः-descendant of Bṛhaspati,
 desirous of place. 4. 21.
 शंसति-he chants. 7. 23.
 शंसनीयः-praiseworthy. 10. 39.
 शंसनीयम्-praiseworthy. 4. 24.
 शंसन्ति-they praise. 8. 6.
 शंसमानः-praising. 6. 8.
 शंसितारम्-praiser. 6. 11.
 शकटः-car. 6. 5.
 शकटम्-car. 6. 22; 11. 47.
 शकटात्-from the car. 11. 47.
 शकटे-in the car. 6. 22.
 शकुनिः-bird. 4. 16; 9. 3; 12. 22.
 शकुनिनाम-name of a bird. 2. 6.
 शकुनिषु-among birds. 3. 18.
 शकृदितम्-besmeared with excre-
 ment. 6. 22.
 शक्नुवन्ति-they are able. 12. 32.
 शक्नोति-it is able. 9. 3.
 शक्नोते-from √ शक् (to be able). 1.
 4, 8; 5. 12; 6. 32; 9. 3.
 शक्यः-stanzas. 1. 8.
 शङ्करः-auspicious. 9. 3.

शतक्रतो—O having hundredfold power. 4. 6.
 शतप्रदम्—giver of hundred. 11. 31.
 शतबलाक्षः—name of a teacher. 11. 6.
 शतम्—hundred. 3. 9, 10.
 शतसानिनी—gaining hundred. 10. 29.
 शत्रवः—enemies. 3. 10.
 शत्रूणाम्—of enemies. 4. 5; 10. 8.
 शनैः—slowly. 6. 22.
 शंतनुः—name of a person. 2. 10, 12.
 शंतनोः—of Santanu. 2. 10.
 शन्नमलम्—whose impurity has been removed. 12. 8.
 शपतेः—from √शप् (to touch). 3. 21.
 शपथाभिशापौ—imprecation and malediction. 7. 3.
 शब्दः—sound. 9. 4.
 शब्दकर्मणः—*ab.* meaning to make sound. 1. 9; 2. 22, 25; 5. 19; 9. 12; 11. 25.
 शब्दकर्मा—meaning to sound. 2. 6.
 शब्दकारिके—screeching. 6. 30.
 शब्दकारिणः—making sound. 5. 16.
 शब्दकारिण्यः—noisy. 6. 16.
 शब्दपातिनौ—knocking down with sound. 6. 33.
 शब्दम्—sound. 2. 6, 9; 3. 18; 9. 18; 10. 22.
 शब्दवत्यः—having sound. 2. 24.
 शब्दवेधिनौ—transfixing with sound. 6. 33.

शब्दसामान्यात्—from the similarity of words. 1. 16.
 शब्दस्य—of word. 1. 2.
 शब्दाणुभावे—in the sense of minute. 6. 30.
 शब्दानाम्—of words. 1. 2.
 शब्दानुकरणम्—imitation of sound. 9. 12, 14; 12. 13.
 शब्दानुकृतिः—imitation of sound. 3. 18; 5. 22.
 शब्दायते—it makes sound. 2. 9.
 शब्दायमानाय—for one who is being implored. 11. 9.
 शब्देन—with sound. 1. 2; 6. 22; 10. 12.
 शम्—peace. 2. 5, 12.
 शमनम्—tranquility. 4. 21.
 शमयतेः—from √शम् (to kill). 5. 24; from √शम् (to exert one's self). 5. 12.
 शमयिता—killer. 2. 16.
 शस्त्रातेः—from √शम् (to destroy). 1. 10; 2. 7, 16; 3. 5.
 शम्बः—thunderbolt. 5. 24.
 शयनात्—from lying. 5. 19.
 शयने—on the couch. 3. 15.
 शरः—Saccharum Sara. 5. 4.
 शरणम्—protection. 5. 22; 7. 23; 9. 19, 32; 12. 45.
 शरणाय—for protection. 2. 7.
 शरत्—autumn. 4. 25; 7. 11.
 शरमयीम्—made of reeds. 10. 29.
 शरमय्यः—made of Saccharum Sara.

5. 4.
 शरवान्—having thorns. 12. 8.
 शरीरदीप्तिः—shining in bodies. 7. 23.
 शरीरम्—body. 2. 13, 16; 3. 5; 12. 37.
 शरीरस्य—of the body. 2. 16.
 शरीरे—in the body. 3. 8.
 शरीरेण—with body. 1. 2.
 शरीरेषु—in bodies. 2. 10.
 शरीरोपशमनः—extinguishable in bodies. 7. 23.
 शर्याः—fingers, arms. 5. 4.
 शल्मलिः—silk-cotton tree. 12. 8.
 शल्मलिम्—silk-cotton tree. 12. 8.
 शल्यः—javelin. 12. 30.
 शवः—to go. 2. 2.
 शवतिः—to go. 2. 2.
 शवतेः—from √शव् (to go). 3. 18; from √शु (to go). 4. 13.
 शशमानः—praising. 6. 8.
 शश्वत्—particle: (1) denotes uncertainty in the Bhāṣā. (2) is also used in asking question, always. 6. 9.
 शस्त्रे—in instrument. 7. 23.
 शस्यते—it is praised. 4. 16.
 शाकटायनः—name of a teacher. 1. 3, 12, 13.
 शाकपूणिः—name of a teacher. 2. 8; explanation of talit. 3. 11; derivation of महान्. 3. 13; derivation of ऋत्विक्. 3. 19; meaning of Sītama. 4. 3; 4. 15; meaning of अक्षाः 5. 3;

explanation of urvaśī. 5. 13; meaning of अक्ष. 5. 28; derivation of Agni. 7. 14; view about Vaisvanara, threefold existence of Agni. 7. 28; 8. 2, 5, 6, 10, 14, 17, 18; 12. 19, 40.
 शाकल्यः—name of the author of the Rgvedapadapāṭha. 6. 28.
 शाकिनी—pot-herbs. 6. 5.
 शाक्वरम्—name of a Sāma. 7. 11.
 शाखाः—branches. 1. 4; 6. 32.
 शातयतेः—from the causal of √शद् (to knock off). 5. 24.
 शातयिता—destroyer. 2. 16; 6. 30.
 शाशदानः—eminent. 6. 16.
 शाशाद्यमानः—making himself distinguished. 6. 16.
 शाश्वतिकतमा—most constant. 4. 16.
 शास्त्रकृतः—grammatical. 1. 2.
 शास्त्रगर्हा—fault of the science. 1. 14.
 शिताम—arm, uterus, liver, and fat. 4. 3.
 शितिः—white. 4. 3.
 शितिमांसतः—from white meat. 4. 3.
 शिपयः—rays. 5. 8.
 शिपिविष्टः—name of Viṣṇu. 5. 7, 8.
 शिपिविष्टनाम—the name of Sīpivīṣṭa. 5. 9.
 शिप्रे—jaw or nose. 4. 10; 6. 17.
 शिमी—action. 5. 12.
 शिरः—head. 4. 13.
 शिरसः—from head. 2. 7.
 शिरिष्विठः—cloud, name of a seer.

6. 30.
 शिवम्-auspicious. 10. 17.
 शिशिक्त-*pf.* from √शिक्ष्. he sought to present. 2. 10.
 शिशिरः-dewy season 7. 11.
 शिशिरम्-winter. 1. 10.
 शिशितिः-√शो to give. 5. 23.
 शिशितेः-from √शी (to give). 10. 39.
 शिशुः-child. 10. 39.
 शिरयानः-lying. 9. 6.
 शिभम्-unchaste. 4. 19.
 शिभानि-threads. 4. 6.
 शिष्यते-it is left. 3. 2.
 शिष्यतेः-of the verb √शिष्. 10. 17.
 शिष्येते-they two are left. 2. 1.
 शीतीभावकर्मणः-*ab.* meaning to cool. 1. 9.
 शीतोष्णवर्षैः-with heat, cold and rain. 2. 22.
 शीर्षाः-scattered. 4. 25.
 शीर्यते-it is shattered. 6. 30.
 शीर्षमध्यमाः-having their head in the middle. 4. 13.
 शीलम्-characteristic. 10. 42.
 शु-quick. 6. 1; 9. 40.
 शु अरनुते-it races quickly. 5. 12.
 शुक्-flame. 6. 1.
 शुक्रपेशसम्-radiantly adorned. 8. 11.
 शुक्रम्-radiant. 8. 11.
 शुक्रम्-bright. 2. 21.
 शुचम्-heat. 6. 16.
 शुचा-with flame. 6. 1.
 शुचिः-flame, pure. 6. 1.

शुतुद्री-the sutlej. 9. 26.
 शुद्धम्-pure. 1. 13.
 शुद्धयर्थस्य-meaning to purify. 12. 26.
 शुद्राविणी-rapid runner. 9. 26.
 शुनः-wind. 9. 40.
 शुनासीरौ-wind and the sun. 9. 40.
 शुन्धुः-pure one. 4. 16.
 शुयायी-swift runner. 3. 18.
 शुरुधः-waters. 6. 16.
 शुशोभिषमाणाः-desirous of making themselves beautiful. 8. 10.
 शुष्कगोमयम्-dried up cow-dung. 7. 23.
 शुष्णम्-draught. 3. 11.
 शुष्म-might. 2. 24.
 शूरः-hero. 4. 13.
 शूर्पम्-swine. 6. 9.
 शृङ्गम्-horn. 2. 7.
 शृणातेः-from √शृ (to break). 1. 10; 2. 7, 16; 3. 5; 5. 4; 6. 9.
 शृणु-hear. 3. 7; 10. 2.
 शृणुत-hear ye. 12. 43.
 शृणोति-he hears. 1. 19.
 शृण्वन्ति-they hear. 2. 12.
 शृण्वन्तु-may they hear. 12. 30.
 शृतम्-cooked. 11. 39.
 शृताः-ripe. 4. 25.
 शेते-he sleeps. 1. 1.
 शेषः-male organ. 3. 21; 5. 8; 10. 42.
 शेषम्-male organ. 9. 2.
 शेरते-they lie down. 11. 12; 12. 19.
 शेवः-happy. 10. 17.

शेवधिः-treasure. 2. 4.
 शेषः-issue. 3. 2.
 शोचतेः-from √शुच् (to shine). 6. 1; 8. 11.
 शोधनात्-from purifying. 4. 16.
 शोभनाभिः-with beautiful. 2. 24.
 शोभने-*Nom. du.* beautiful. 9. 39.
 शोभमानाः-shining ones. 12. 43.
 शोषणैः-with crushing might. 2. 24.
 शोषयति-it exhausts. 2. 24.
 शोषयितु-drying. 5. 16.
 शौनःशेषे-in the case of Śunah-sepa. 3. 4.
 श्रयतेः-from √श्रय् (to pierce). 4. 19.
 रम-body. 3. 5.
 रमनि-in the body. 3. 5.
 रमशयनम्-tranquil sleep. 3. 5.
 रमशा-river or vein. D. 5. 12.
 रमशानम्-cemetery. 3. 5.
 रमशानसंचयः-cemetery heap. 3. 5.
 रमश्रु-beard. 3. 5.
 रमाश्रुते-it runs in the body. 5. 12.
 रयतेः-from √शो (to whet). 4. 3.
 रयामतः-from being dark-red. 4. 3.
 रयामम्-dark-red. 4. 3.
 रयायतेः-from √रयै (to cause to congeal). 4. 3.
 रयेनः-falcon. 4. 24; 11. 1, 2.
 श्रद्धा-faith. 9. 30.
 श्रद्धानात्-from placing in truth. 9. 30.
 श्रयतिकर्मा-meaning to depend. 7. 29.

श्रयतेः-from √श्रि (to fasten). 2. 7; 4. 13.
 श्रवः-food. 10. 3.
 श्रवणीयम्-worthy of hearing. 11. 9, 50.
 श्रवणीयानि-to be heard. 5. 25.
 श्रितम्-placed. 3. 5.
 श्रुततः-from wisdom. 1. 8.
 श्रुतवान्-heard. 1. 20.
 श्रुष्टी-quick. 6. 12, 13.
 श्रूयते-it is heard. 5. 5; 10. 3.
 श्रेणिः-row. 4. 13.
 श्रेष्ठः-best. 11. 43.
 श्रोणतेः-from √श्रोण् (to be set in motion). 4. 3.
 श्रोणिः-hip. 4. 3;
 श्रोष्यति-he will hear. 5. 17.
 श्लेष्मा-phlegm. 2. 5.
 श्लोकाभ्याम्-with two verses. 3. 4.
 श्वगतौ-*loc.* dog's gait. 2. 3.
 श्वप्ती-gambler. 5. 22.
 श्वसिति-it breathes. 7. 26.
 श्वसितेः-from √श्वस् (to breathe). 3. 18.
 श्वस्तनम्-to-morrow. 1. 6.
 श्वा-dog. 3. 18; 5. 21.
 श्वेततेः-from √श्वित् (to be bright). 2. 20.
 श्वेत्या-white 2. 20.
 षट्-six. 1. 2; 2. 13; 3. 13, 19; 4. 27; 12. 37.
 षड्वृत्तया-with reference to six

seasons. 4. 27.
 षट्चत्वारिंशत्-forty-six. 3. 9.
 षड्विंशतिः-twenty-six. 2. 27; 3. 1,
 9, 19.
 षष्ठ्यर्थप्रेक्षा-appearance of the mean-
 ing of the genitive. 1. 17.
 षोडश-sixteen. 2. 10, 18; 3. 13.
 सः-he. 1. 1, 12, 14, 16, 19; 2. 9, 12,
 24, 28; 3. 3, 10, 16; 4. 16, 25;
 5. 4, 12, 16; 6. 8, 13, 19, 31,
 35; 7. 1, 4, 9, 14, 15, 16, 18,
 20, 23, 27, 31; 8. 2, 8, 19; 9.
 6, 9, 13; 10. 5, 10, 15, 19, 23,
 26, 37, 42, 44, 46; 12. 10,
 18, 28.
 संयतते-he stretches together. 7.
 22, 23.
 संयतरश्मिः-with rays gathered to-
 gether. 5. 8.
 संयमनकर्मा-meaning to restrain.
 10. 9.
 संयुज्य-having joined together.
 7. 13.
 संयोगेन-with good connection. 6. 9.
 संरिहाणे-licking together. 9. 39.
 संरुद्धप्रजननस्य-whose function of
 procreation is obstructed. 5. 2.
 संरुन्धन्ति-they restrain well 6. 16.
 संलुब्धम्-greedy. 6. 3.
 संवत्सर-year. 4. 27.
 संवत्सरप्रधानः-having the year
 predominant. 4. 27.

संवत्सरम्-year. 4. 27; 12. 37.
 संवत्सराणाम्-of years. 11. 5.
 संवत्सरेण-with Samvatsara. 7. 11.
 संवसन्ते-they live together. 4. 27.
 संविज्ञातानि-conventional terms.
 1. 12.
 संविज्ञानभूतम्-used as a conven-
 tional term. 7. 13.
 संविदाने-understanding together.
 9. 40.
 संवृत्तः-well-covered. 5. 4.
 संशिशरिषु-desirous of mischief.
 6. 31.
 संशिश्यमानाः-sharpening together.
 10. 30.
 संसङ्गम्-conjunction. 7. 23.
 संसृतम्-moved together. 2. 24;
 joined together. 3. 20.
 संसृतमध्यमाः-having compact
 flanks. 4. 13.
 संसृष्टकर्म-having a mixed meaning.
 3. 10.
 संसेवावहै-may we attend together.
 5. 9.
 संसेव्यन्ताम्-let them grope together.
 9. 33.
 संस्कारः-grammatical form. 1. 13.
 संस्कारम्-acc. grammatical form.
 2. 1.
 संस्कृतम्-seasoned. 11. 39.
 संस्तम्भकर्माणौ-meaning to make
 firm. 5. 16.
 संस्तम्भस्व-be firm. 9. 12.

संस्तवः-joint panegyric. 4. 15; 7.
 8, 11.
 संस्तविकाः-jointly praised. 7. 8, 10.
 संस्तवेन-with joint praise. 11. 16.
 संस्तुतप्राययोः-gen. du. who are gene-
 rally praised together. 12. 2.
 संस्तूयते-he is jointly praised. 7. 10.
 संस्तूयन्ते-they are praised together.
 7. 6, 7.
 संस्तूयेते-they two are praised to-
 gether. 12. 3.
 संस्तौति-he praises together. 2. 20.
 संस्थानम्-storehouse. 3. 19; 4. 24.
 संस्थायान्-acc. pl. heaps of clouds.
 D. 10. 9; 12. 9.
 संस्थानैकत्वम्-coincidence of place.
 7. 5.
 संस्नातम्-well-washed. 5. 1.
 संस्पृष्टः-brought into contact with.
 2. 14.
 संस्पृष्टम्-touched. 4. 3.
 संस्पृष्टा-brought into contact with.
 2. 14; 4. 3.
 संस्पृष्टा-close uniter. 2. 14.
 संहाय-having collected. 3. 18.
 संहिता-samhitā. 1. 17.
 संहियते-it is gathered together.
 4. 11.
 सकारादिम्-beginning with the let-
 ter स. 1. 13.
 सकुः-meal of wheat. 4. 10.
 सकुकारिका-one who prepares
 meal of wheat. 6. 6.

सकुम्-meal of wheat. 4. 10.
 सक्थिः-thigh-bone. 9. 20.
 सक्थीनि-thigh-bones. 9. 20.
 सखायः-friends. 6. 19.
 संकल्पयाञ्चक्रे-he determined. 2. 8.
 संक्षिप्तः-short. 3. 9.
 संख्या-number. 3. 8, 10; 4. 26.
 संख्यानाम-synonym of number.
 4. 6.
 संगच्छते-he goes together. 12. 29.
 संगच्छन्ताम्-they may come to-
 gether. 12. 34.
 संगच्छमानः-going together. 4. 12.
 संगतौ-come together. 3. 9.
 संगमनात्-from going together. 3. 9.
 संगमने-at the coming together.
 10. 39.
 संगमेन-with a tranquil (mind). 3. 5.
 संगरणात्-from shouting together.
 3. 9.
 संगृभ्णासि-thou hast seized well.
 6. 1.
 संग्रामः-battle. 3. 9.
 संग्रामनाम-synonym of battle. 3.
 10; 4. 24; 9. 23, 24.
 संग्रामनामानि-synonyms of battle.
 3. 9.
 संग्रामम्-acc. battle. 5. 26.
 संग्रामाय-for battle. 4. 8; 10. 47.
 संग्रामे-in battle. 5. 8; 9. 18, 23.
 संग्रामेषु-in battles. 4. 24; 9. 19, 20.
 संग्राम्यौ-well equipped for battle.
 6. 33.

संघातः—collection. 10. 33; 11. 32.
 सचते—he serves. 3. 21.
 सचतेः—from √ सच् (to be associated).
 4. 10; 9. 14, 20; 12. 26.
 संचयः—collection. 3. 5.
 संचस्कार—he made. 1. 13, 14.
 संजनी—that which fits in. 1. 12.
 संजानते—they well recognise. 4. 10.
 संज्ञाकरणम्—giving of designations.
 1. 2.
 संज्ञानात्—from knowing well. 4. 21.
 सतः—*gen.* being. 1. 6; 2. 3, 7, 9, 13,
 21, 24; 3. 1, 8, 9, 10, 11, 13,
 20; 5. 8; 7. 5; 9. 16; 10. 3, 5,
 19, 34; 11. 6. 25.
 सताम्—*gen.* the good. 3. 13; being.
 7. 7.
 सती—being. 11. 32.
 सत्त्वनामभिः—by nouns. 1. 1.
 सत्त्वपूर्वः—preceded by being. 1. 13.
 सत्त्वप्रधानानि—having being as their
 fundamental notion. 1. 1.
 सत्त्वभूतम्—which has become a
 being. 1. 1.
 सत्त्वम्—being. 1. 12, 14.
 सत्त्वस्य—of being. 1. 2; of object.
 1. 2, 20; 2. 15.
 सत्त्वानाम्—of beings. 1. 1, 14; 2. 7;
 7. 4.
 सत्त्वानि—beings. 9. 1.
 सत्त्वभवम्—of true origin. 3. 13.
 सत्यज्ञाः—knowing the truth. 11. 18.
 सत्यनामानि—synonyms of truth.

3. 13.
 सत्यम्—truth. 1. 5; 3. 13; 4. 19;
 11. 37.
 सत्यवृधः—promoters of truth. 12. 33.
 सत्यसंगरः—of true invocation. 3. 5.
 सत्यस्य—of truth. 6. 13.
 सत्याः—*gen.* being. 2. 18; 4. 16.
 सत्यौ—true. 6. 13.
 सत्सु—among the good. 3. 13.
 सदनानि—places. 2. 20.
 सदा—always. 4. 19.
 सदानोबुवे—ever-screaming. 6. 30.
 सधस्थाने—in the dwelling-place.
 3. 15.
 सननाय—for the acquisition. 6. 22.
 सनाभयः—having a common umbi-
 licus. 4. 21.
 सनितः—endowed. 3. 11.
 सनितम्—endowed. 3. 11.
 सनोति—it obtains. 6. 1; 12. 9.
 सन्तः—being. 1. 1; 9. 16.
 सन्ततकर्मा—of manifold activities.
 3. 14.
 सन्तानकर्ता—begetter of offspring.
 3. 6.
 सन्तानकर्मणे—for the duties of off-
 spring. 3. 4, 5.
 सन्ताननाम—synonym of offspring.
 6. 6.
 सन्ति—they are. 1. 14; 2. 1.
 सन्तु—let them be. 5. 26.
 संदधाति—he puts well. 3. 5.
 संदर्शनाय—for the sight. 10. 40.

संदर्शयिता—manifestor. 10. 26.
 संदिग्धौ—in doubt. 2. 8.
 संदिह्यते—it is confused. 2. 7, 10.
 संदृश्यसे—thou art seen. 3. 11; 4. 12.
 संदेहाः—doubts. 2. 7.
 संद्रवन्ति—they run together. 9. 19.
 संद्रष्टा—beholder. 10. 26.
 संधिसामान्यात्—from the similarity
 of joints. 1. 20.
 सन्नद्धाः—armed. 10. 30.
 सन्नमानः—inclining. 7. 14.
 सन्नमयेत्—one should interpret. 2. 1.
 संनहनात्—from a common fasten-
 ing. 4. 21.
 सन्निकर्षः—combination. 1. 17.
 सपतेः—from √ सप् to touch. 5. 16.
 सपत्नाः—rivals. 10. 27.
 सपत्नान्—rivals. 3. 3, 10.
 सपत्न्यः—rival wives. 4. 6.
 सप्त—seven. 4. 26, 27; 5. 27; 10.
 26; 11. 23.
 सप्तऋषयः—seven seers. 12. 36, 37.
 सप्तत्रिंशत्—thirty-seven. 2. 24.
 सप्तदश—seventeen. 3. 19.
 सप्तदशस्तोमः—name of a hymn. 7. 11.
 सप्तदातृन्—seven givers. 11. 21.
 सप्तदानवान्—seven gift-makers.
 11. 21.
 सप्तपञ्चाशत्—fifty-seven. 2. 23.
 सप्तमपुत्रम्—whose son was seventh.
 4. 26.
 सप्तमर्यादाः—seven-boundaries. 6. 27.
 सप्तमी—seventh. 12. 37.

सप्तम्याः—of locative. 4. 15.
 सप्तम्याम्—in locative. 5. 23.
 सप्तविंशतिः—twenty-seven. 10. 42.
 सप्तशतम्—seven hundred. 9. 28.
 सप्तस्वसारम्—having seven sisters.
 10. 5.
 सप्रथाः—very broad. 6. 7.
 सभास्थानुः—post of the assembly-
 room. 3. 5.
 सम्—prep. combination. 1. 3.
 समः—equal. 6. 23.
 समञ्जते—they anoint together.
 12. 7.
 समदः—battle. 9. 17; eating toge-
 ther. 9. 17.
 समननात्—from breathing together.
 7. 17.
 समनम्—of similar mind. 7. 17.
 समनसः—of similar minds. 7. 17.
 समनसौ—*du.* of the same mind.
 9. 40.
 समनात्सीत्—she gathered together.
 4. 11.
 समभवत्—it came into existence.
 10. 23.
 समभिद्रवन्ति—they flow towards.
 2. 10.
 समम्—together. 5. 22; equal. 7. 12.
 समंसत—they approved. 4. 25.
 समरणात्—from attrition. 5. 10.
 समरणेषु—in contests. 9. 20.
 समर्थौ—regular. 1. 12, 14; 2. 1.
 समर्थय—promote. 8. 6.

समर्धयति-it causes to accomplish.

1. 7.

समर्धयतिकर्मणः-meaning to cause to accomplish. 1. 7.

समरनुवन्ति-they enjoy. 6. 35.

समरनुवानम्-pervading every-where. 7. 20.

समरनुवानानाम्-of the accomplisners. 7. 30.

समसेवन्त-they enjoyed together. 12. 41.

समस्तार्थः-general meaning. 9. 26.

समस्मात्-from all. 5. 23.

समा-year. 9. 41, 42.

समाख्या-explanation. 12. 41.

समानकर्मणाम्-whose action is the same. 1. 14.

समानकर्मणोः-gen. du. of the same functions. 12. 2.

समानकर्माणि-synonyms. 1. 20.

समानकर्माणि-having the same meanings. 2. 7.

समानकालयोः-gen. du. of the same time. 12. 2.

समानगतिः-of uniform gait. 2. 11.

समानजन्मानौ-having similar births. 11. 23.

समानजातिता-kinship. 6. 14.

समानजातीयस्य-of the same tribe. 4. 20.

समाननिर्वचनानि-having the same derivations. 2. 7.

समानबन्धने-having a common

relation. 2. 20.

समानम्-equality. 4. 25.

समानया-with equal. 10. 5.

समानाख्यानाः-of the same tales. 7. 30.

समानाभिव्याहारम्-the same expression. 10. 16.

समाने-in the same. 10. 16.

समान्यम्-in the same. 10. 16.

समाप्तिम्-perfection. 6. 18.

समाम्-year. 11. 38.

समामनन्ति-they enlist. 7. 13.

समामने-I have collected. 7. 13.

सामानातः-handed down by tradition. 1. 1; enumerated. 8. 14.

सामानाताः-handed down by tradition. 1. 1; enumerated. 7. 8, 10, 11.

सामानानात्-from enlisting. 7. 13.

सामानायः-traditional list. 1. 1.

सामानायम्-acc. traditional list. 1. 1.

सामानासिषु-they compiled. 1. 20.

समायुतम्-joined together. 4. 24.

समारोहणे-on the mountain of sunrise. 12. 19.

समाश्रितमात्रः-with all the measures collected together. 6. 22.

समाश्रिताः-dependant. 6. 8; combined. 4. 12.

समाश्रितानि-dependant. 4. 13.

समाश्रितौ-dependant. 7. 29.

समासत-they sat together. 10. 47.

समासेन-by combining. 4. 27.

समास्कन्तः-scattered over. 3. 10; attached. 6. 17.

समाहताः-thrust together. 1. 1.

समाहताः-collected together. 1. 1.

समाहृत्य-having collected. 1. 1.

समिध्यते-it is kindled. 9. 31.

समिन्धनात्-from kindling. 8. 4.

समीरिततरः-very much raised. 5. 25.

समीरितान्ताः-having protruding haunches. 4. 13.

समुच्चयार्थे-in the sense of aggregation. 1. 4, 9.

समुच्चरन्ति-they flow out together. 6. 11.

समुच्छ्रितम्-well raised. 2. 24.

समुदकः-reservoir. 2. 10.

समुदितारम्-the moistener. 10. 32.

समुद्वीर्णः-ejected. 1. 20.

समुद्रवन्ति-they flow out. 2. 10.

समुद्रः-ocean, space. 2. 10; 4. 18; 5. 18; celestial god. 12. 31, 32, 33.

समुद्रियाः-oceanic. 12. 30.

समुद्रेण-with ocean. 2. 10.

समुनक्ति-it wets. 2. 10.

समुन्नतम्-very high. 2. 24.

समुन्धौ-full. 4. 4.

समुदे-she conversed. 11. 25.

समृद्धम्-well kindled. 10. 21.

सम्पद्यते-it is accomplished. 2. 2; 7. 23.

संपाती-flying together. 12. 22.

संपिष्टि-crush. 6. 1.

सम्पूर्णाक्षरा-whose syllables are complete. 7. 13.

सम्पूर्वस्य-gen. preceded by sam. 3. 18.

सम्पूर्वात्-abl. preceded by sam. 9. 14.

संपृण्णु-let him mix together. 10. 13.

संप्रति-now. 6. 22.

संप्रत्यर्थे-in the sense of directly. 7. 31.

संप्रदित्साञ्चकार-he desired to give. 1. 5.

संप्रयुज्यते-it is connected. 1. 4, 5.

संप्रयुज्येत-it may be connected. 1. 12.

संप्रयुज्येते-they two are joined together. 1. 5; 5. 16.

संप्रादुः-they handed down. 1. 20.

संप्रेष्यति-he urges. 1. 15, 16.

संप्रैषः-invitation. 9. 41, 42, 43.

सम्बन्धनात्-from a common tie. 4. 21.

सम्बन्धवः-having a common tie. 4. 21.

सम्बन्धेन-with connection. 11. 2.

सम्बभूव-he was born. 3. 17; he became united. 12. 10.

सम्भक्तमे-best distributors. 9. 36.

सम्भूतस्य-gen. produced. 3. 4.

सम्भृतः-brought together. 5. 14.

सम्भृतम्-made. 6. 21.

संभेदम्-confluence. 2. 24.

सम्भोगः—enjoyment. 7. 5.
 सम्भोगैकत्वम्—coincidence of enjoyment. 7. 5.
 सम्मदः—rejoicing together. 9. 17.
 सम्मननात्—*from* thinking together. 7. 17.
 सम्मानमात्रम्—*of* equal measure. 4. 25.
 समितम्—*of* equal measure. 7. 12.
 समिन्वानः—measuring together. 10. 21.
 समोदन्ते—they rejoice together. 2. 10; 10. 26.
 सयनात्—*from* entwining. 6. 28.
 सरः—water. 9. 26.
 सरणकर्मणः—*ab.* meaning to move. 6. 12.
 सरणम्—motion. 11. 42.
 सरणस्य—*gen.* racer. 9. 3.
 सरणात्—*from* moving. 5. 28; 9. 40; 11. 24; 12. 9.
 सरणानि—movements. 9. 20.
 सरण्यः—a celestial deity. 12. 9, 10.
 सरम्—moving. 9. 35.
 सरमा—divine woman. 11. 24, 25.
 सररूकम्—moving everywhere. 6. 3.
 सरस्वती—name of a goddess and a river. 2. 23; 8. 13; 9. 26; 11. 25-27.
 सरस्वतीम्—name of a river. 2. 24.
 सरस्वान्—having water. 10. 23.
 सरांसि—lakes. 5. 11.
 सतैः—*from* √सृ (to move). 6. 3;

9. 26; 12. 14.
 सर्पणपुत्रम्—whose sons have gone. 4. 26.
 सर्पणात्—*from* moving. 6. 17.
 सर्पिः—clarified butter. 6. 17.
 सर्वचरणानाम्—*of* all schools. 1. 17.
 सर्वजन्यम्—*all-impelling*. 11. 10.
 सर्वतः—*from* all sides. 1. 7, 8; 5. 23; 6. 7; 9. 3, 4, 32.
 सर्वतोभावम्—*all round*. 1. 3.
 सर्वदा—always. 7. 29; 11. 44.
 सर्वनाम—pronoun. 1. 17; 5. 22.
 सर्वनामानम्—having all names. 6. 36.
 सर्वनाम्ना—*with* pronoun. 7. 2.
 सर्वपती—lords of all. 5. 28.
 सर्वपदसमागनाय—*for* giving a list of all word-classes. 3. 13.
 सर्वम्—*all*. 1. 8, 12, 14, 15, 16; 2. 24; 3. 22; 7. 4, 22; 11. 9; 12. 1, 24, 26, 27, 41.
 सर्वमात्राभिः—*with* all measures. 4. 27.
 सर्वमित्रः—friend of all. 2. 24.
 सर्वमेधे—*in* all-sacrifice. 10. 26.
 सर्वरसाः—all the juices. 1. 16.
 सर्वरूपः—omniform. 10. 34.
 सर्वरूपम्—omniform. 12. 8.
 सर्वरूपाः—*of* all forms. 11. 29.
 सर्वविद्यः—omniscient. 1. 8.
 सर्वस्मात्—*from* all. 4. 11; 11. 38. 39; 12. 9, 28.
 सर्वस्य—*of* all. 4. 26; 5. 23, 28; 7. 31; 10. 4, 25, 31; 11. 10, 11, 49; 12. 14, 29.

सर्वाः—*all*. 2. 8; 4. 5; 8. 2; 9. 26.
 सर्वाणि—*all*. 1. 12; 4. 13, 27; 5. 12, 25; 6. 8, 12; 7. 21, 22, 27; 8. 14; 9. 15; 10. 11, 17, 26, 34, 43, 46; 11. 27, 41; 12. 11, 13, 17.
 सर्वान्—*acc.* *all*. 6. 26.
 सर्वाभिः—*with* all. 7. 1.
 सर्वसु—*in* all. 8. 2; 11. 24.
 सर्वे—*all*. 1. 14; 2. 6; 5. 3, 14; 6. 16; 7. 29; 10. 5, 13; 12. 30, 33, 39, 40, 42.
 सर्वेभ्यः—*from* all. 7. 25.
 सर्वेषाम्—*of* all. 2. 21; 3. 12; 7. 9, 22, 27; 8. 2; 11. 43; 12. 15.
 सललूकम्—greedy. 6. 3.
 सवनम्—libation. 7. 10.
 सवनानाम्—*of* libations. 7. 23.
 सवनानि—libations. 12. 42.
 सवने—*in* the pressing. 5. 11.
 सवर्णायाम्—*in* her of the same appearance. 12. 10.
 सवानाम्—*of* stimulations. 11. 43.
 सविता—stimulator, the sun. 10. 31, 32, 34; a celestial god. 12. 12, 13.
 सवितारम्—*acc.* stimulator. 7. 31.
 सवीमनि—at the stimulation. 6. 7.
 सस्ति—he sleeps. 3. 19.
 सस्यम्—crop. 9. 41, 42.
 सह—together. 5. 5, 11; 9. 9, 26; 10. 13, 26, 36, 37; 11. 2, 50; 12. 23, 30, 38; *with*. 7. 31.

सहचारिणो—wandering together. 7. 29.
 सहजग्धम्—common meal. 9. 43.
 सहजोषणः—associating together. 8. 8; 9. 13.
 सहजोषणः—enjoying together, always endowed with highest powers. D. 11. 15.
 सहतेः—*from* √सह (to bear). 4. 27.
 सहनम्—vanquisher. 8. 15.
 सहनात्—*from* vanquishing. 3. 18.
 सहपीतिम्—common drink. 9. 43.
 सहमदनम्—enjoying together. 7. 30.
 सहयुजम्—yoking together. 9. 24.
 सहसस्पुत्रम्—son of strength. 8. 2.
 सहसःसूनुम्—offspring of strength. 8. 2.
 सहसोयदुम्—child of strength. 8. 2.
 सहस्थानात्—*from* the common dwelling place. 7. 24.
 सहस्रम्—thousand. 3. 10.
 सहस्रसानिनी—thousand-times gaining. 10. 29.
 सहस्रसाव्यम्—thousand-fold soma-pressing. 11. 2.
 सहस्रत्—having strength. 3. 10.
 सहस्रन्तम्—mighty. 10. 28.
 सा—she. 1. 14; 2. 7, 8, 9; 3. 5, 11; 5. 26; 6. 5; 7. 1, 23, 24; 9. 5, 7, 17, 21, 34, 41; 10. 7, 18, 24, 29; 11. 3, 8, 45, 46; 12. 2, 10, 31.
 सांयौगिकानाम्—*gen.* closely-associ-

ted 1. 2.
 सांशयिकः—doubtful. 7. 9.
 साक्षतिः—the verb √साच् to obtain.
 11. 21.
 साक्षात्कृतधर्माणः—having direct in-
 tuitive insight into duty. 1. 20.
 सात्वम्—relating to the quality of
 a being. 6. 16.
 सादृश्यापरभावम्—similarity and suc-
 cession. 1. 3.
 साधनम्—accomplishment. 9. 38.
 साधनाः—leading to goal. 12. 41.
 साधनात्—from accomplishing.
 12. 40.
 साधयिता—accomplisher. 6. 33.
 साधारणा—common. 11. 18; 12. 26.
 साधारणानि—common. 2. 13, 15, 21.
 साधु—well. 2. 25; 9. 31.
 साधुसादिनी—sitting well. 12. 9.
 साधुसानिनी—procuring well. 12. 9.
 साध्याः—to be propitiated. 12.
 40, 41.
 सानु—peak. 2. 24.
 सानूनि—thighs. 9. 20.
 साभ्यासात्—with reduplication.
 3. 13.
 साम—name of a particular chant.
 7. 8, 11, 12.
 सामान्यात्—from similarity. 2. 2;
 12. 13.
 सामान्ये—loc. similarity. 2. 1.
 सामि—incomplete. 6. 23.
 सामिप्रतिषिद्धम्—the opposite of in-

complete. 6. 23.
 सारयति—he causes them to move.
 5. 4.
 सारीणि—moving. 5. 4.
 सावित्रः—sacred to Savitr. 12. 13.
 सावित्राणि—addressed to Savitr.
 7. 23.
 साहचर्यज्ञानाय—for the knowledge of
 companionship. 2. 28.
 साहचर्यात्—from companionship.
 2. 20; 3. 16; 11. 5.
 सिंहः—lion. 3. 18.
 सिकताः—sands. 2. 1.
 सिञ्चत—pour down. 5. 26.
 सिञ्चितिकर्मणः—meaning to sprinkle.
 7. 24.
 सिञ्चन्ति—they pour. 10. 13.
 सितम्—white colour. 9. 26.
 सिद्धः—accomplished. 6. 28.
 सिद्धायाम्—loc. accomplished. 2. 2.
 सिद्धोपमा—an accomplished simile.
 3. 16.
 सिनम्—food. 11. 31.
 सिनाति—it binds. 5. 5; it makes
 strong. 11. 31.
 सिनीवाली—wife of a god; the day
 when the moon is invisible.
 11. 31.
 सिन्धवः—rivers. 5. 27.
 सिन्धुः—river. 5. 27; the Sindhu.
 9. 26.
 सिलिकमध्यमाः—having symmetri-
 cal flanks. 4. 13.

सिषकु—let him serve. 3. 21.
 सीदताम्—may they sit. 8. 11.
 सीदति—it sinks. 4. 3; she sits.
 11. 32.
 सीदन्—sitting. 10. 44.
 सीदन्ति—they waste away. 1. 4.
 सीम्—particle. (1) totality. (2)
 expletive. 1. 7; 5. 28.
 सीमतः—from a boundary. 1. 7.
 सीमा—boundary. 1. 7.
 सीमातः—from the boundary. 1. 7.
 सीमिका—ant. 3. 20.
 सीमिकानाम्—of emmets. 3. 20.
 सीग्नः—from a boundary. 1. 7.
 सीरः—the sun. 9. 40.
 सीव्यते—from √सिक् (to sew). 11. 31.
 सीव्यन्ति—they connect. 3. 7.
 सु—prep. respect 1. 3; offspring.
 12. 9.
 सुञ्चन्नः—one who walks in a beau-
 tiful manner. 5. 7.
 सुञ्चरणः—very distant. 2. 14.
 सुञ्चस्ति—it is well. 3. 21.
 सुञ्चासा—sitting well. 11. 32.
 सुइते—well-gone. 4. 17.
 सुईरणः—very elevated. 2. 14.
 सुकर्माणः—of noble deeds. 8. 7, 13.
 सुकाशनम्—shining well. 12. 8.
 सुकिंशुकम्—very bright like a kim-
 suka flower. 12. 8.
 सुकृतकर्मणः—from the performance
 of a noble deed. 11. 24.
 सुखः—happy. 10. 22.

सुखंयुः—desirous of happiness.
 4. 21.
 सुखकरम्—bringing happiness. 12. 9.
 सुखनाम—a synonym of happiness.
 2. 14; 8. 9; 10. 17.
 सुखनामानि—synonyms of happi-
 ness. 3. 13.
 सुखपयसम्—having nice water. 6. 3.
 सुखभूः—source of comfort. 5. 3.
 सुखभुवः—sources of comfort. 9. 27.
 सुखम्—happiness. 3. 13; 6. 3; 8.
 13; 11. 30; 12. 8.
 सुखवती—full of happiness. 6. 22.
 सुखवत्यः—full of happiness. 6. 22.
 सुखा—comfortable. 9. 32.
 सुखाः—comfortable. 12. 44.
 सुखाचयकरम्—bringing infinite hap-
 piness. 12. 9.
 सुगते—gone well. 4. 17.
 सुगमान्—easy to go. 6. 2.
 सुचक्षाः—having good sight. 7. 3.
 सुजाततरः—of exceedingly noble
 birth. 11. 36.
 सुताः—pressed. 4. 17; 5. 18.
 सुतुकनः—agile. 4. 18.
 सुतुकनैः—with impetuous. 4. 18.
 सुदग्भम्—easily destroyed. 3. 20.
 सुदाः—liberal. 2. 24.
 सुदासः—name of a king. 2. 24.
 सुदोहनाम्—easy to be milked.
 11. 43.
 सुधन्वनः—of Sudhanvan. 11. 16.
 सुनोति—he presses. 6. 19.

सुनोतु-let him stimulate. 11. 43.
 सुनोतेः-from √सु (to press). 1.
 11; 11. 2.
 सुन्वतः-to the pressers. 6. 22.
 सुपतनाः-flying. 3. 12; falling in a
 beautiful manner. 4. 3; 7. 31.
 सुपतनानि-falling with ease. 3. 12.
 सुपथानि-good paths. 12. 42.
 सुपर्णः-having beautiful wings.
 10. 45, 46.
 सुपलाशे-loc. of beautiful leaves.
 12. 29.
 सुप्रगमनाः-moving swiftly. 4. 18.
 सुप्रजाः-of noble birth. 4. 18.
 सुप्रजोभिः-with steeds of noble
 breed. 4. 18.
 सुप्रब्रवीमि-I proclaim well. 11. 43.
 सुप्रवृक्कणम्-easily divided. 3. 8.
 सुप्रवृत्ताभिः-with well-composed.
 2. 24.
 सुप्रसूतानि-well-stimulated. 12. 28.
 सुप्रायणम्-soft to tread. 5. 28.
 सुमत्-one's self. 6. 22.
 सुमतौ-in good will. 12. 39.
 सुमहत्-very great. 5. 22; 11. 9.
 सुमहतः-of very great. 12. 3.
 सुमितद्रवः-of well-measured speed.
 12. 44.
 सुमणीयानि-delightful. 11. 50.
 सुरा-wine. 1. 11.
 सुरापानम्-drinking of wine. 6. 27.
 सुराम्-acc. wine. 1. 11.
 सुरूपतमया-with most beautiful.

8. 20.
 सुरोचनात्-on account of being
 bright. 1. 7.
 सुरोचने-du. shining beautifully.
 8. 11.
 सुवतेः-from √सु (to stimulate).
 12. 14.
 सुवर्चाः-radiant. 7. 3.
 सुवर्धयित्रा-bringer of good pros-
 perity. 3. 11.
 सुवाचौ-having beautiful speech.
 8. 12.
 सुवास्तु-name of a river. 4. 15.
 सुविज्ञायेते-they both are well-
 known. 1. 10.
 सुविदत्रः-of noble knowledge. 6. 14.
 सुविदत्रम्-wealth. 7. 9.
 सुविदुः-they knew well. 1. 10.
 सुशरः-easy to injure. 12. 8.
 सुशिप्रम्-supple-limbed. 6. 17.
 सुश्रुत्-having good hearing. 7. 3.
 सुषिरम्-hollow. 5. 27.
 सुषिराम्-acc. hollow. 5. 27.
 सुषोमा-the Susomā, name of a
 river. 9. 26.
 सुष्टुत्या-with noble praise. 11. 31.
 सुप्वापयन्त्यौ-causing good sleep.
 8. 11.
 सुसमीरितान्ताः-having well-protrud-
 ing haunches. 4. 13.
 सुसमीरिते-well-stirred. 6. 15.
 सुसुखः-very kind. 10. 17.
 सुसुखतमः-most comfortable. 3. 3.

सुसुखम्-very comfortable. 6. 33.
 सुहितम्-very useful. 3. 13; 5. 26;
 9. 2.
 सुहितेन-with a very friendly per-
 son. 10. 15.
 सुहानम्-easy to be invoked. 11.
 31. 33.
 सूक्तभाक्-having a hymn addressed
 to him. 2. 13.
 सूक्तभाजः-to whom a hymn is
 addressed. 7. 13.
 सूक्तभाजि-having hymns addressed
 to them. 10. 42.
 सूक्तम्-hymn. 4. 6; 7. 18, 20, 23,
 24; 10. 32; 12. 40.
 सूक्तानि-hymns 7. 23; 11. 16.
 सूक्ते-in a hymn. 7. 3; 11. 2.
 सूक्तेन-with a hymn. 7. 23.
 सूक्तेषु-in hymns. 7. 23; 8. 2.
 सूची-needle. 11. 31.
 सूते-she gives birth. 4. 17.
 सूत्रमयी-made of threads. 5. 22.
 सूत्राणि-threads. 4. 6.
 सूयन्ते-they are produced. 12. 19.
 सूयवसादिनी-having a good pastur-
 age. 11. 44.
 सूरख्यानाः-looking like the sun.
 11. 16.
 सूरप्रज्ञाः-wise like the sun. 11. 16.
 सूर्मिः-channel, wave. 5. 27.
 सूर्ग्यम्-acc. channel. 5. 27.
 सूर्यः-the sun. 5. 6; 7. 5, 27; 12.
 14, 16.

सूर्यदृशः-looking like the sun. 6.
 26; 10. 13.
 सूर्यम्-the sun. 2. 20.
 सूर्यवत्सा-having the sun as a calf.
 2. 20.
 सूर्यस्य-of the sun. 12. 7.
 सूर्या-wife of Sun. 12. 7.
 सूर्याचन्द्रमसौ-the sun and the moon.
 12. 1.
 सूर्येण-with the sun. 5. 15.
 सूर्योदयपर्यन्तः-up to the sun-rise.
 12. 5.
 सृजन्ति-they emit. 5. 4.
 सृणिः-hook. 5. 28.
 सृमः-supple, clarified butter, oil.
 6. 17.
 सृप्रहारी-nimble attacker. 5. 12.
 सृप्रा-extended. 4. 26.
 सृष्टाः-created. 3. 7.
 सेना-army. 2. 11.
 सेवताम्-let him serve. 3. 21;
 11. 49.
 सेवते-it serves. 2. 2.
 सेवन्ते-they serve. 7. 23.
 सेवमानस्य-of the serving man. 3. 21.
 सेवस्व-serve. 3. 21.
 सेवाम्-addiction. 6. 27.
 सेवितव्यः-to be served. 11. 31.
 सेवितव्यम्-to be resorted to. 8. 9.
 सेष्मीयमाद्ये-smiling. 8. 11.
 सेश्वरा-having a lord. 2. 11.
 सोतारम्-Soma-presser. 6. 10.
 सोमः-Soma. 2. 5; 4. 19; 5. 6, 12,

17; 6. 4; 7. 8, 10, 20; 11. 2, 5.
 सोमकर्म—function of Soma. 5. 12.
 सोमकलशान्—jars of Soma. 11. 12.
 सोमपात्राणाम्—of Soma vessels. 8. 2.
 सोमपानाय—for drinking Soma. 9. 37; 10. 36.
 सोमपानेन—with Soma-drinking. 8. 2; 11. 2.
 सोमभक्षाः—Soma-draughts. 11. 2.
 सोमम्—Soma. 4. 8; 6. 19; 8. 7; 9. 9.
 सोममयम्—made of Soma. 10. 37.
 सोमसंपादिनः—pressers of Soma. 11. 18, 19.
 सोमसंपादिने—*dat.* one who accomplishes Soma. 2. 25.
 सोमस्य—of Soma. 5. 12; 6. 9, 24.
 सोमाः—Soma-draughts. 5. 18.
 सोमानम्—Soma-pressing. 6. 10.
 सोमानाम्—of Soma draughts. 6. 10.
 सौर्यः—(oblation) addressed to Sun. 7. 24.
 सौर्यवैश्वानरम्—addressed to Sun and Vaisvānara. 7. 23, 24.
 सौर्यवैश्वानरी—addressed to Sun and Vaisvānara. 7. 23.
 सौर्याणि—addressed to Sun. 7. 23.
 स्कन्धः—branch, shoulder. 6. 17.
 स्खलतेः—from √स्खल् (to kill). 3. 10.
 स्तः—they two are. 2. 1.
 स्तवनात्—from praising. 3. 19; 7. 12.
 स्तिपाः—guardian of waters, of dependants, well. D. 6. 17.
 स्तिपाः—waters. 6. 17.

स्तियापालनः—guardian of waters. 6. 17.
 स्तुकः—thigh. 11. 32.
 स्तुतः—praised. 10. 32; 11. 2, 23.
 स्तुततमम्—most praiseworthy. 3. 5.
 स्तुतयः—lauds. 1. 10; 2. 13; 7. 3-7.
 स्तुतिः—praise. 7. 3; 10. 8.
 स्तुतिकर्मणः—*ab.* meaning to praise. 1. 8; 4. 24; 5. 2; 7. 12; 8. 7; 9. 5; 10. 8.
 स्तुतिभिः—with songs of praise. 2. 24.
 स्तुतिम्—*acc.* praise. 4. 16; 7. 1; 9. 1, 11; 11. 9.
 स्तुतेः—of praise. 6. 18.
 स्तुत्या—with (song of) praise. 2. 11, 25; 4. 16; 6. 24; 9. 10; 10. 5; 12. 30.
 स्तुमः—we praise. 12. 22.
 स्तुवन्ति—they praise. 4. 27; 7. 4; 8. 2; 10. 19, 39; 11. 23.
 स्तूपः—tuft of hair. 10. 33.
 स्तूयते—it is praised. 6. 23; 7. 4.
 स्तूयन्ते—they are praised. 7. 4, 7; 11. 19.
 स्तूयमानाय—to the being praised. 11. 9.
 स्तृभिः—with stars. 3. 20.
 स्तेनः—thief. 3. 19.
 स्तेननाम—synonym of thief. 4. 24.
 स्तेननामानि—synonyms of thief. 3. 19.
 स्तेयम्—theft. 6. 27.
 स्तोका—drop of water. 2. 1.

स्तोतव्यम्—to be praised. 11. 21.
 स्तोतव्यानि—objects of praise. 7. 2.
 स्तोता—praiser. 3. 19.
 स्तोतारः—praisers. 7. 2.
 स्तोतृनामानि—synonyms of praiser. 3. 19.
 स्तोत्रियम्—relating to the hymn. 7. 23.
 स्तोभति—it praises. 7. 12.
 स्तोभत्युत्तरपदा—whose last member is derived from the root √स्तुभ् 7. 12.
 स्तोमः—hymn of praise. 5. 11; 7. 8, 12.
 स्तोमान्—hymns of praise. 2. 11; 5. 15.
 स्तोमानाम्—of hymns. 3. 11; 4. 19; 5. 9; 6. 6.
 स्तोमेन—with hymn of praise. 5. 11.
 स्तोमैः—with hymns. 6. 23; 10. 5.
 स्तौति—he praises. 4. 27; 5. 22; 6. 13, 36; 7. 13, 22, 23, 26, 28, 29; 8. 2.
 स्तौमि—I praise. 5. 9; 9. 25.
 स्त्यायते—from √स्त्यै to be bashful. 3. 21; to be collected into a heap. 10. 33; 11. 32.
 स्त्यायनात्—from being collected into a mass. 6. 17.
 स्त्रियः—women. 3. 21; 7. 8, 10, 11; 11. 22.
 स्त्रियम्—woman. 3. 6.
 स्त्रियाः—of woman. 3. 21.

स्त्री—woman. 10. 23.
 स्त्रीकामः—fond of women. 5. 16.
 स्त्रीणाम्—of women. 3. 4, 21.
 स्त्रीपुंनपुंसकेषु—in the masculine, feminine and neuter genders. 3. 8.
 स्त्रीभगः—fortune in (the form of a) woman. 3. 16.
 स्त्रीयोनिः—womb of a woman. 2. 19.
 स्थ—you are. 5. 1; 9. 9, 27.
 स्थविरस्य—of old. 6. 30.
 स्थाणोः—of the post. 1. 16.
 स्थानम्—place. 2. 2, 19.
 स्थानयोः—in two places. 6. 17.
 स्थानव्यूहेषु—in the distribution of places. 7. 11.
 स्थानानि—places. 5. 25; 7. 20, 26, 27; 9. 28.
 स्थाने—in place. 1. 20; 5. 3; 6. 17; 7. 8, 10, 11, 20; 8. 14; 12. 7, 29, 40.
 स्थानेभ्यः—from places. 3. 8.
 स्थानेषु—in places. 3. 8.
 स्थानैः—with places. 9. 29.
 स्थानैकत्वम्—coincidence of place. 7. 5.
 स्थावरम्—immovable. 5. 3; 9. 13.
 स्थावरस्य—of the stationary. 12. 16.
 स्थावराणाम्—of the immovables. 2. 15.
 स्थास्यसि—thou wilt stand. 8. 18.
 स्थितः—situated. 2. 15.
 स्थिताः—situated. 2. 15.
 स्थितिः—settled view. 8. 22.

स्थिरतेः—from √स्थिर् (to be firm). 9. 11.
 स्थूणा—pillar. 1. 12.
 स्थूरः—abundant. 6. 22.
 स्थौलाष्टीविः—name of a teacher. 7. 14; 10. 1.
 स्नाताय—to one who is bathed. 7. 13.
 स्नातेः—from √स्ना (to bathe). 12. 26.
 स्नानार्हाः—good for bathing. 1. 9.
 स्नायतेः—from √स्नै (to wrap round). 7. 12.
 स्नाव—tendon. 2. 5.
 स्निह्यतेः—from √स्निह् (to shine). 7. 12.
 स्नुषा—daughter-in-law. 12. 9.
 स्नेहयति—it makes wet. 7. 14.
 स्नेहानुप्रदानसामान्यात्—from the similarity of giving dew. 6. 19.
 स्पर्धनीयजवः—of enviable speed. 2. 24.
 स्पर्धायाम्—in emulation. 9. 39.
 स्पर्शनैः—with touches. 5. 3.
 स्पष्टम्—clear. 5. 13.
 स्पाशनैः—with songs of praise. 5. 3.
 स्पृशतिकर्मणः—*ab.* meaning to touch. 3. 21; 5. 16.
 स्पृशतेः—from √स्पृश् (to touch). 4. 3.
 स्पृहणीयानि—enviable. 3. 11.
 स्माह—expletive. 1. 3.
 स्यतिः—the root सो. 1. 17.
 स्यतेः—from √सो (to finish). 6. 9, 23; 8. 9.
 स्यन्दनात्—from flowing. 9. 26.

स्यन्दन्ते—they float. 6. 27.
 स्यन्दमानानाम्—of the flowing streams. 10. 5.
 स्यम्—winnowing basket. 6. 9.
 स्यमनात्—from crawling. 3. 20.
 स्यात्—it may be. 1. 7-9, 12; 2. 3, 10, 14, 18, 20; 5. 2, 8, 11, 23, 26, 28; 6. 3, 8, 10, 12, 16, 30; 7. 4, 9, 12, 13, 20, 21; 8. 13, 19; 9. 6, 11, 12, 32; 10. 1, 39; 11. 47; 12. 7, 8, 19, 29; from the winnowing basket. 6. 9.
 स्याताम्—they may be. 1. 12, 14; 2. 1; 11. 23.
 स्यालः—brother-in-law. 6. 9.
 स्यालात्—from the brother-in-law. 6. 9.
 स्युः—they may be. 1. 1, 12, 13, 14; 3. 8; 4. 19; 7. 5, 6, 7.
 स्ववणात्—from flowing. 5. 27.
 स्ववतिकर्मणः—*ab.* meaning to flow. 1. 9.
 स्रोतः—stream. 5. 27; 6. 1.
 स्रोतांसि—channels. 2. 10; streams. 5. 27.
 स्वः—sky. 2. 14; the sun. 5. 4.
 स्वञ्चनाः—moving gracefully. 12. 44.
 स्वञ्चनैः—*instr.* turning well. 11. 14.
 स्वञ्चाः—having a beautiful gait. 5. 7.
 स्वदयन्तु—may they make tasteful. 8. 7, 17.

स्वपतः—sleeping ones. 4. 16.
 स्वपिति—he sleeps. 3. 19.
 स्वपितिकर्माणौ—meaning to sleep. 3. 19.
 स्वप्नंशनः—destroyer of dreams. 12. 28.
 स्वप्नम्—dream. 5. 3.
 स्वप्नान्—dreams. 12. 28.
 स्वभिष्टौमि—I praise well. 10. 5.
 स्वम्—self. 1. 19; 4. 25; 5. 22; 8. 20.
 स्वयम्—of one's own accord. 5. 4; 6. 22.
 स्वयंगामिन्यः—going by themselves. 10. 47.
 स्वरसंस्कारोद्देशः—ascertainment of accent and grammatical form. 1. 15.
 स्वरसंस्कारौ—accent and grammatical form. 1. 12, 14; 2. 1.
 स्वरात्—*ab.* vowel. 2. 2.
 स्वर्काः—shining brightly. 12. 44.
 स्वर्गस्य—of heaven. 12. 22.
 स्वर्चनः—praising beautifully. 12. 44.
 स्वर्चनैः—well-worshipping. 11. 14.
 स्वर्चिभिः—well-shining. 11. 14.
 स्वर्चिषः—shining brightly. 12. 44.
 स्ववान्—having one's self. 6. 12.
 स्वसारम्—sister. 3. 16.
 स्वस्ति—imperishable. 3. 21; welfare. 5. 28.
 स्वस्तिः—fortune. 11. 45, 46.
 स्वस्तिवाहनम्—bringer of welfare.

5. 26.
 स्वा—his own. 8. 20.
 स्वागमनानि—easy to traverse. 12. 42.
 स्वाङ्गाभिधानम्—name of one's limb. 4. 6.
 स्वाङ्गाभ्युच्चयम्—growth of one's limbs. 1. 2.
 स्वासवचन—*voc.* of authoritative speech. 10. 7.
 स्वायंभुवः—descendant of the self-existent. 3. 4.
 स्वाराज्यम्—self-government. 12. 34.
 स्वार्थसाधकम्—means of accomplishing one's object. 1. 15.
 स्वाहा—hail. 8. 20.
 स्वाहाकृतयः—consecrations with hail. 8. 20.
 स्वाहुतम्—well-invoked. 8. 20.
 स्वीर्यतेः—from √स्वीर् (to promote). 12. 14.
 स्वृतः—penetrated. 2. 14.
 स्वे—in our own. 1. 7.
 स्वेन—by one's own. 2. 22.
 स्वेषु—among one's own (people). 11. 32.
 ह—particle. 1. 3, 4. etc.
 हतवर्मानः—whose path is obstructed. 3. 4.
 हते—*loc.* killed. 2. 16.
 हननात्—from slaughter. 1. 1; 6. 2. 27.
 हनने—in striking. 1. 7.

हनु-jaw. 6. 17.
 हनू-jaws. 6. 17.
 हन्तन-kill. 4. 7.
 हन्ति-he kills. 3. 18; 5. 22.
 हन्तिकर्मा-meaning to slay. 5.2.
 हन्ते:-from √हन् (to kill). 1. 7; 3. 18; 4. 13, 25, 27; 6. 3, 11, 17; 9. 8.
 हन्यते-it is held firmly. 9. 14.
 हर:-light, water, worlds, blood and day. 4. 19.
 हरणम्-carrying away. 11. 42.
 हरणा:-drawers. 7. 24.
 हरणान्-steeds. 4. 11.
 हरणानाम्-of removers. 9. 28.
 हरतिकर्मण:-ab. meaning to take. 4. 26.
 हरते-he takes. 4. 26.
 हरते:-from √ह (to take away). 3. 20; 4. 19, 24.
 हरन्ति-they take away. 11. 28.
 हरन्ती-carrying. 11. 36.
 हरमाणयान:-one whose car is moving. 5. 15.
 हरयाण:-having a moving car. 5. 15.
 हरसी-blood and day. 4. 19.
 हरांसि-worlds. 4. 19.
 हरि:-Soma. 4. 19.
 हरित:-steeds. 4. 11.
 हरितवर्ण:-of golden colour. 4. 19.
 हर्म्यम्-fire-hearth. 6. 32.
 हर्यति-he is gratified. 7. 17.

हर्यति:-√हर्य to desire to obtain. 7. 17.
 हर्यते:-from √हर्य to desire to obtain. 2. 10.
 हर्यो:-of steeds. 5. 12.
 हर्षमाणे-excited. 9. 39.
 हवनाहः-worthy of being invoked. 10. 42.
 हवि:-oblation. 1. 5; 7. 8, 13, 18, 20, 25, 31; 8. 20, 21; 11. 32, 39.
 हविर्धाने-two receptacles of oblations. 9. 36.
 हविर्भाज:-partakers of oblations. 7. 13.
 हविर्भाजि-partakers of oblations. 10. 42.
 हविष:-of oblation. 8. 2.
 हविषाम्-of oblations. 7. 8; 9. 36.
 हविष्पान्तीयम्-name of a hymn (RV. X. 88). 7. 23, 24.
 हवींषि-oblations. 6. 16; 8. 7, 17, 19, 20.
 हसना-smiling. 3. 5.
 हसैता-causing laughter. 9. 2.
 हस्त:-hand. 1. 7.
 हस्तग्राहस्य-gen. one who seizes her hand, husband. 3. 6.
 हस्तघ्न:-brace. 9. 14, 15.
 हस्तप्रकृति:-natural to the hand. 1. 7.
 हस्तप्रच्युत्या-by the movement of the hand. 5. 10.
 हस्ताभ्याम्-with two hands. 4. 4.
 हस्तिना-with an elephant. 6. 12.

हस्ती-elephant. 1. 1, 12.
 हस्ते-on the hand. 9. 14.
 हारिद्रविकम्-a Hāridravika passage. 10. 5.
 हार्षी:-carry away. 1. 5.
 हासति:-the verb √हास् (to emulate). 9. 39.
 हासमाने-nom. du. emulating. 5. 3.
 हि-particle (1) denotes cause. (2) asks question (3) denotes contempt. 1. 4. etc.
 हिंसन्-injuring. 1. 15.
 हिंसाकर्मा-meaning to kill. 1. 8; 4. 17, 25.
 हिंसे:-from √हिंस् (to kill). 3. 18.
 हित:-favourable. 11. 36.
 हितरमणम्-useful and delightful. 2. 10.
 हिता:-placed. 5. 12.
 हिनोते:-from √हि (to hasten). 4. 27.
 हिमम्-snow. 4. 27.
 हिमवान्-full of snow. 4. 27.
 हिरण्यगर्भ:-golden foetus. 10. 23.
 हिरण्यनामानि-synonyms of gold. 2. 10.
 हिरण्यपर्ण-voc. having golden wings. 8. 19.
 हिरण्यम्-gold. 2. 10.
 हिरण्यमय:-golden. 10. 23, 33.
 हिरण्यवर्णपर्ण-voc. whose wings glitter like gold. 8. 19.
 हिरण्यवर्णस्य-of the golden colour. 3. 16.

हिरण्यस्तूप:-name of a seer. 10. 32, 33.
 हीन:-expired. 1. 6.
 हीना:-devoid. 6. 25.
 हूता:-invoked. 8. 8.
 हूयते-it is invoked. 11. 32.
 हूयन्ते-they are sacrificed. 5. 7.
 हूयमाना:-being invoked. 12. 33.
 हृदयरमणम्-delight of the heart. 2. 10.
 हृदयान्-from the heart. 3. 4.
 हृदयानि-hearts. 9. 33.
 हृदयाय-for the heart. 10. 35.
 हेति:-weapon. 6. 3.
 हेत्वपदेशे-in denoting cause. 1. 4, 5.
 हेमन्त:-winter. 4. 27; 7. 11.
 हेमन्तशिशिरयो:-of winter and dewy seasons. 4. 27.
 हैरण्यस्तूपे-in the hymn (attributed to) Hiraṇyastūpa. (RV. X. 149.) 10. 32.
 होता-sacrificer. 1. 8; 7. 5, 15, 23, 31.
 होतारा-du. sacrificers. 8. 11.
 होतारौ-sacrificers. 7. 30; 8. 11, 12.
 होतृजप:-recitation of the sacrificer. 7. 31.
 ह्य:-yesterday. 1. 6.
 हृद:-tank. 1. 9.
 हसते:-from √हस् (to become small). 3. 13.
 हस्व:-small. 3. 13.
 हस्वनाम-synonym of small. 6. 3.

हस्वनामानि-synonyms of small.

3. 13.

हादते:-from √हाद् to sound. 1. 9.

हियते-it is circulated. 2. 10.

ह्लादते:-from √ह्लाद् (to cool). 1. 9.

ह्यामि-I invoke. 12. 21.

ह्ये-I invoke. 11. 31.

ह्येम-let us invoke. 10. 28; 12. 24.

हातव्यस्य-gen. worthy of being

invoked. 4. 26.

हातारम्-invoker. 7. 15.

हानम्-call. 3. 17; 10. 2.

हानश्रुतः-hearers of (our) call.

6. 27.

हानानाम्-of invocations. 5. 1.

हानेषु-in invocations. 11. 18;

12. 44.

An Alphabetical List Of Etymologies
Occurring In The Nirukta.

A List of Etymologies of the Nirukta.

अशः-√अश् with शम्; √अन् with शम्. 12. 36.

अशुः-(Soma)-√अश् with शम्; √अन् with शम्. 2. 5.

अहः-√हन्. 4. 25.

अहतिः-√हन्. 4. 25.

अहुः-√हन्. 4. 25.

अकूपारः-from पार; √क्व with कूप. 4. 18.

अकः-आ √कम्. 6. 17.

अक्षाः-√अश् according to one view; √क्षि; √क्षर् according to another view. 5. 3; √अश् 9. 7.

अक्षिः-√चक्ष्; √अञ्ज् (to be beautiful) according to Āgrāyaṇa. 1. 9.

अगारीः-√गृ to consume or to invoke, or to seize. 6. 8.

अग्निः-√नी with अग्र or अङ्ग; from the negative of √क्रुप् according to Sthaulāsthivi; from √इ+√अञ्ज् and √नी according to Śakapūṇi. 7. 14.

अग्रम्-आ √गम्. 6. 3.

अघम्-√हन् with preposition आ shortened. 6. 11.

अघ्न्या-negative of √हन्; √हन् with अघ. 11. 43.

अङ्कः-√अञ्च्. 2. 28.

अङ्कुशः-√अञ्च्; आ √कुञ्च्. 5. 28.

अङ्गम्-√अङ्ग; √अञ्च्. 4. 3.

अङ्गाराः-√अङ्ग; √अञ्च्. 3. 17.

अङ्गुल्यः-√गम्, √गल्, √कृ, √सृ, with अग्र; √अङ्ग; √अञ्च्; √अञ्ज्. 3. 8.

अतिथिः-√अत्; from तिथि and अभि +√इ. 4. 5.

अथर्वाणः-negative form of √थर्व (to move.) 11. 18.

अद्भुतम्-negative form of भूत p. p. of √भू. 1. 6.

अन्नसत्-√सद् with अन्न; √सन् with अन्न. 4. 16.

अद्रिः-आ+√दृ; √अद्. 4. 4.

अधरः-√क्व with अध; 2. 11.

अधिगुः-from अधि and गो; negative of √धृ+गो. 5. 11.

अध्वरः-negative form of √धृ (to kill.) 1. 8.

अध्वर्युः-अध्वर+√यु; √अधी (to study) with the suffix युः. 1. 8.

अनः-√अन्; आ √नह्; अन् to live. 11. 47.

अनुमतिः-अनु √मन्. 11. 29.

अनुष्टुप्-अनु √स्तुम्. 7. 12.

अनूपः-अनु+√वप्; अनु+अप्. 2. 22.

अन्तः-√अत्. 4. 25.
 अन्तरिक्षम्-√चि with अन्तर; √चम्
 with अन्तरा. 2. 10.
 अन्तिकम्-आ+√नी. 3. 9.
 अन्धः-आ+√ध्वे. 5. 1.
 अन्नम्-आ+√नम्; √अद्. 3. 9.
 अपत्यम्-अप+√तन्; negative form
 of √पत्. 3. 1.
 अमः-√आप्. 3. 11.
 अप्सः-from the negative of √प्सा;
 √आप्; negative of √स्पश्.
 5. 13.
 अप्सराः-√सृ with अप; from the
 negative of √प्सा; अप्सस्+√रा.
 5. 13.
 अभीशवः-अभि+√अश्. 3. 9.
 अभ्यर्थयज्वा-√यज् with अभ्यर्थय्=अभि+
 √अर्थय्. 6. 6.
 अमत्रम्-√अद् with अमा. 5. 1.
 अमा-negative form of √मा. 5. 1.
 अयम्-√इ; √अस्. 3. 16.
 अरणी-√ऋ. 5. 10.
 अरण्यम्-अप+√ऋ; negative form
 of √रम्. 9. 29.
 अरम्भाः-√रम् 'to stop or emit.'
 10. 9.
 अराः-√ऋ. 4. 27.
 अरिः-√ऋ (to injure). 5. 7.
 अरुपीः-आ √रुच्. 12. 7.
 अर्कः-√अर्च्. 5. 4.
 अर्थः-√ऋ; अरण+√स्था. 1. 18.
 अर्धम्-√ह by metathesis; √घ;
 √ऋध्. 3. 20.

अर्बुदः-√दा with अरणम्; √भा with
 अम्बु; √भू with अम्बु. 3. 10.
 अर्भकम्-अव+√ह. 3. 20.
 अर्यमा-√यम् with अरि. 11. 23.
 अवतः-अव+√अत्. 5. 26.
 अवत्तम्-अव+√दो (to divide). 2. 1.
 अवनयः-(fingers) √अव्. 3. 9.
 अवसाय-√अव् (to go); अव+√सो (to
 release). 1. 17.
 अश्वः-√अश् (to reach); √अश् (to
 eat). 1. 12; 2. 27.
 अश्विनौ-√अश्; on account of their
 having horses अश्व according
 to Aurnavābha. 12. 1.
 अष्टौ-√अश्. 3. 10.
 असुः-√अस्. 3. 8; 10. 34.
 असुनीतिः-√नी with असु. 10. 39.
 असुराः-√रम् with असु; √अस्; √रा
 with असु (breath). 3. 8.
 असौ-√अस्. 3. 16.
 अहः-आ+√ह. 2. 20.
 अहिः-√इ; आ+√हन्. 2. 17.
 आक्षानः-√अश्. 3. 10.
 आगः-आ √गम्. 11. 24.
 आङ्गूषः-आ+√घुप्. 5. 11.
 आचार्यः-आ+√चर्; आ+√चि with
 अर्थ and बुद्धि. 1. 4.
 आणिः-√ऋ. 6. 32.
 आत्मा-√अत्; √आप्. 3. 15.
 आदित्यः-आ+√दा; आ+√दीप्; अदितेः
 पुत्रः. 2. 13.
 आदुरिः-आ √दृ. 6. 31.

आधवः-आ+√धू. 6. 29.
 आनुषक्-अनु+√सच्. 6. 14.
 आपः-√आप्. 9. 26.
 आपानः-√आप्. 3. 10.
 आप्याः-√आप्. 11. 20.
 आप्यम्-√आप्. 6. 14.
 आप्रियः-√आप्; आ+√प्री. 8. 4.
 आयुः (air)-√इ. 9. 3.
 आयुधम्-आ+√युध्. 10. 6.
 आर्त्ति-आ+√ऋ; negative form of
 √रिष्; from अरण्य. 9. 39.
 आवहः-आ+√वह्. 5. 26.
 आविः (light)-√विद् with आ. 8. 15.
 आ शयन्-आ+√शी. 2. 16.
 आशाः-आ+√सद्; √अश्. 6. 1.
 आशीः-आ+√शृ; अ+√श्र; आ+√शास्.
 6. 8.
 आशुशुक्लिः-from आशु and शु and
 क्लि (√क्लृण); आशु+शुचा+√क्लृण;
 आशु+शुचा+√सन्; from the desi-
 derative of √शुच् with आ. 6. 1.
 आस्यम्-√अस्; आ+√स्यन्द्. 1. 9.
 आहावः-आ+√ह्वे. 5. 26.
 इध्मः-√इन्ध्. 8. 4.
 इन्दुः-√इन्ध्; √उन्द्. 10. 41.
 इन्द्रः-√दृ with इरा; √दा with इरा;
 √धा with इरा; causal of √दृ
 with इरा; causal of √धृ with
 इरा; √दु with इन्दु; √रम् with
 इन्दु; √इन्ध्; √कृ with इदम्
 according to Āgrāyana; √दृश्
 with इदम् according to Aupa-

manyava; √इन्द्. to be power-
 ful. 10. 8.
 इरिणम्-√ऋ; from negative of ऋण
 (debt); अप+√रम्. 9. 8.
 इषीका-√इष् (to go). 9. 8.
 इषुः-√इष् (to go or to kill). 9. 18.
 इषुधिः-√धा with इषु. 9. 13.
 ईळः-√ईड्; √इन्ध्. 8. 7.
 ईर्म-√ईर्. 5. 25.
 उक्लृणः-√उक्लृ (to grow). 12. 9.
 उत्सः-√सृ with उद्; √सद् with उद्
 √स्यन्द् with उद्; √उद्. 10. 9.
 उदकम्-√उन्द्. 2. 24.
 उदन्युः-√उदन्य्. 11. 15.
 उपजिह्विकाः-उप+√घ्रा. 3. 20.
 उपरः (cloud)-उप+√रम्. 2. 21.
 उपलः-उप+√रम्. 2. 21.
 उराणः-from उरु. 6. 17.
 उर्वशी-√अश् with उरु or ऊरु; √वश्
 with उरु. 5. 13.
 उर्व्यः-√ऊर्णु; √वृ according to
 Aurnavābha. 2. 26.
 उलूखलम्-√कृ with उरु and ऊर्ज;
 ऊर्ध्व with खम्. 9. 20.
 उत्तम्-√ऊर्णु; √वृ. 6. 35.
 उशिक्-√वश् (to desire). 6. 10.
 उषाः-√वश् (to desire); √वस्. 2.
 18; 12. 5.
 उष्णिक्-उद्+√स्ना; √स्निह्; or fur-
 nished with a head dress
 (=उष्णीषिणी). 7. 12.

उष्णीषम्-√क्षै. 7. 12.

उस्ता-√सृ. 4. 19.

उत्तिया-√सृ with उद्. 4. 19.

उतिः-√अव्. 2. 2; 5. 3.

उधः-उद्+√हन्; उद्+√नह्. 6. 19.

उर्क-√उर्जय्; √व्रश्. 3. 8.

उर्णा-√वृ; √ऊर्णु. 5. 21.

उर्दरम्-√दृ with उद् or उर्ज. 3. 20.

उर्ध्वम्-उद्+√भ्रि. 8. 15.

उर्मिः-√ऊर्णु. 5. 23.

ऋचरः-√ऋ. 9. 32.

ऋताः-√ऋ+√ख्या. 3. 20.

ऋजीषम्-√ऋज्. 5. 12.

ऋतम्-√ऋ. 2. 25.

ऋतुः-√ऋ (to go). 2. 25.

ऋत्विक्-√ऋ; √यज् with ऋतु; √यज् with ऋक् according to Śākāpūni. 3. 19.

ऋभवः-√भा with उरु or ऋत; √भू with ऋत. 11. 15.

ऋषिः-√दृश्; √ऋष्. 2. 11.

एकः-√हृ. 3. 10.

एनः-√हृ. 11. 24.

एरिरे-आ+√ईर्. 4. 23.

ओघः-√वह्. 2. 2.

ओजः-√ओज्; √उञ्ज्. 6. 8.

ओषधयः-√धे with ओषत्; √धे with दोष. 9. 27.

कः-√कम्; √क्रम्. 10. 22.

ककुप्-√कुज्; √उञ्ज्. 7. 12.

कक्षः-√गाह् with suffix क्स; √ख्या with redundant reduplication; √कप् (to rub). 2. 2.

कक्ष्याः-√काश्. 3. 9.

कच्छः-√छद् with कम्; √छद् with खम्. 4. 18.

कच्छपः-√पा with कच्छ; √पा (पिब) with कच्छ. 4. 18.

कणः-√कण्. 6. 30.

कण्टकः-√तप् with कम्; √कृत्; √कण्ट् (to go). 9. 32.

कन्या-√कम्; √नी with क; √नी with √कम्; √कन् (to shine). 4. 15.

कपनाः-√कम्प्. 6. 4.

कपिञ्जलः-√जृ with कपि; √जृ with कपि; from पिङ्गल with क; √पिञ्ज् with √कम्. 3. 18.

कपूयम्-√पू with क (कुत्सितम्). 5. 24.

कबन्धम्-√धा with कवनम्; √बन्ध् with क. 10. 4.

कम्बलः-√कम्. 2. 2.

कियेधाः-√धा with कियत् or क्रम. 6. 20.

करस्त्रः-√स्त्रा with कर्म (√कृ.) 6. 17.

कर्णः-√कृत्; √ऋ (to go) according to Āgāyana. 1. 9.

कर्मन्-√कृ. 3. 1.

कलशः-√शी with कला. 11. 12.

कलाः-√कृ. 11. 12.

कलिः-√कृ. 11. 12.

कवचम्-√अन्च् with कु or with क

or with काय. 5. 25.

कविः-√कम्; √कु. 12. 13.

कशा-√काश्; √कृप्; √शी with ख; √कुश्. 9. 19.

काकः-onomatopoeic word; √कल्. 3. 18.

काकुदम्-√धा with कोकुवा. 5. 26.

काणः-√कण् (to be small); √कम् according to Aupamanyava. 6. 30.

काणुका-√कम्; √कम्; √कृ; √हन् with कणे and √कम्. 5. 11.

कारः-√कृ. 6. 6.

कालः-√कल् (to go). 2. 25.

काशिः-√काश्. 6. 1.

काष्ठाः-√कम् and √स्था. 2. 15.

किंशुकम्-√कंश् (to illumine). 12. 8.

कितवः-onomatopoeic word=किं तव or=कृतवान् (√कृ). 5. 22.

किल्बिषम्-√भी with √कृ; √भिद् with कीर्ति. 11. 24.

कीकटाः-√कृ with किम्=किंकृताः. 6. 32.

कुचरः-√चर् with क and कु (कुत्सितम्). 1. 20.

कुणारम्-√कण्. 2. 2.

कुत्सः-√कृत्; √कृ according to Aupamanyava. 3. 11.

कुञ्जः-√कुज्; √उञ्ज्. 7. 12.

कुरुः-√कृत्. 6. 22.

कुरुङ्गः-√गम् with कुरु or कुल. 6. 22.

कुलम्-√कुप्. 6. 22.

कुलमाषाः-√सद् with कुल. 1. 4.

कुशिकः-√कुश् (to cry); √कंश् (to

cause to shine). 2. 25.

कुहूः-√गुह्; √भू with क; √हे with क; √हु with क. 11. 32.

कूपः-√पा with कु; √कुप्. 3. 19.

कूलम्-√रुज् by metathesis. 6. 1.

कुकवाकुः-the first part is onomatopoeic, the second is derived from √वच्. 12. 13.

कृत्तिः-√कृत्. 5. 22.

कृदरम्-√दृ with √कृ. 3. 20.

कृधु-√कृत्. 6. 3.

कृप्-√कृप्; √कृप्. 6. 8.

कृष्टयः-√कृ; √कृप्. 10. 22.

कृष्णम्-√कृष्. 2. 20.

केपयः-√पू with क (कुत्सितम्). 5. 24.

केशी-√काश्. 12. 25.

कोकुवा-कोकृय् (int. of √कृ) (to make sound). 5. 26.

कोशः-√कुप्. 5. 26.

क्रव्यम्-√कृत्. 6. 11.

क्रिमिः-√मिद् with क्रव्य; √कम्; √क्राम्. 6. 12.

क्रूरम्-√कृत्. 6. 22.

क्षणः-√क्षण्; √क्षण्. 2. 25.

क्षणिः-√क्षण्. 6. 1.

क्षा (earth)-√क्षि (to dwell). 2. 6.

क्षिप्रम्-√क्षिप्. 3. 9.

क्षीरम्-√क्षर्; √धस् with the suffix ईर् like उशीर. 2. 5.

क्षुम्पम्-√क्षुम्. 5. 16.

क्षेत्रम्-√क्षि (to dwell). 10. 14.

क्षोणस्य-√क्षि. 6. 6.

खण्डम्-√खण्ड्. 3. 10.
 खम् (sense-organ)-√खन्. 3. 13.
 खलः-√खल्; √खल्. 3. 10.
 गङ्गा-√गम्. 9. 26.
 गणः-√गण्. 6. 36.
 गन्धम्-√ग्रह्. 5. 15.
 गरुमान्-√गृ; from गुरु and आत्मन्.
 7. 18.
 गरुथम्-√गृ. 6. 17.
 गर्तः-√गृ; √गृ. 3. 5.
 गर्भः-√गृभ् (to praise); √गृ. 10. 23.
 गल्दाः-√धा with √गल्. 6. 24.
 गाधः-√गाह्. 2. 2.
 गायत्रम्-√गै (to praise). 1. 8.
 गायत्री-√गै (to praise); √गम् with
 त्रि by metathesis. 7. 12.
 गावः-√गम्. 12. 7.
 गिरः (songs)-√गृ (to speak). 1. 10.
 गिरिः-√गृ. 1. 20.
 गिर्वणाः-√वन् with गिर्. 6. 14.
 गुणः-√गण्. 6. 36.
 गृत्सः-√गृ (to invoke). 9. 5.
 गुहाः-√ग्रह्. 3. 13.
 गौः-√गम्; √गा with the suffix
 ओ. 2. 5.
 गौरः-√रुच्. 11. 39.
 गौरी-√रुच्. 11. 39.
 ग्राः-√गम्. 3. 21; 10. 47.
 ग्रावाणः-√हन्; √गृ; √ग्रह्. 9. 8.
 ग्रीवा-√ग्रह्; √गृ (to swallow); √गृ
 (to call out). 2. 28.
 ग्रीष्मः-√ग्रस्. 4. 27.

घनः-√हन्. 2. 1.
 घृतम्-√घृ (to sprinkle). 7. 24.
 घृतस्नुः-√स्नु with घृत; √स्नु with घृत;
 √सन् with घृत. 12. 36.
 घोषः-√घुष्. 9. 9.
 ग्रंसः-√ग्रस्. 6. 19.
 चक्रम्-√चक्; √चर्; √क्रम्. 4. 27.
 चक्षुः-√ख्या; √चक्ष्. 4. 3.
 चत्वारः-√चल्. 3. 10.
 चन्दनम्-√चन्द्. 11. 5.
 चन्द्रः-√चन्द् (to shine). 11. 5.
 चन्द्रमाः-√द्रम् with √चाय्, चारु,
 चिरम्; √मा with चन्द्र; √चन्द्;
 √चम्. 11. 5.
 चमसः-√चम्. 10. 12.
 चरुः-√चर्; मृचयो भवति i. e. √चि
 with मृद्. 6. 11.
 चर्मन्-√चर्; √चृत्. 2. 5.
 चारु-√चर्. 8. 15; √रुच्. 11. 5.
 चित्तम्-√चित् 'to know.' 1. 6.
 चित्रम्-√चि. 12. 6.
 चोष्क्यमाणः-√स्कु (int). 6. 22.
 च्यवनः-√च्यु. 4. 19.
 छन्दांसि-√छद्. 7. 12.
 जगती-√गम्; √गल्. 7. 13.
 जगुरिः-intensive of √गम्. 11. 25.
 जघनम्-√जङ्घन् i. e. int. of √हन्.
 9. 20.
 जठरम्-√घृ with जग्ध (√अद्); √धा
 with जग्ध (√अद्). 4. 7.

जवारु-√रुह् with जव (√जू); √रुह्
 with √जू; √रुह् with √गृ.
 6. 17.
 जरा-√जू (to praise). 10. 8.
 जरिता-√गृ (to invoke). 1. 7.
 जरुथम्-√गृ. 6. 17.
 जागृविः-√जागृ. 9. 8.
 जातवेदाः-√विद् II. with जात (√जन्);
 जात with वेद and वेदस्; √विद्
 VI. with जात. 7. 19.
 जामाता-√मा with जा (अपत्यम्). 6. 9.
 जामिः-√जा; √जम् (to go). 3. 6.
 जारः-√जू. 3. 16.
 जालम्-is derived from जल i. e.
 (1) whatever moves in water:
 जलचरम्-√चर् with जल; (2)
 whatever exists in water:
 जलेभवं वा-√भू with जल; (3)
 whatever rests in water:
 जलेशयं वा-√शी with जल. 6. 27.
 जिह्वम्-√हा. 8. 15.
 जिह्वा-√ह्वे. 5. 26.
 जूणिः-√जू; √हु; √हु. 6. 4.
 जोषवाकम्-√जुष्. 5. 21.
 ज्ञातिः-√ज्ञा. 4. 21.
 ज्या-√जि cl. I and IX.; causal of
 √जू. 9. 17.
 ज्योतिः-√जुत्. 2. 1.
 तक्मन्-√तक्. 11. 25.
 तक्षिन्-√तङ्. 3. 10, 11.
 ततः-√तन्. 6. 6.
 तनयम्-√तन्. 10. 7.

तनूः-√तन्. 8. 5.
 तनूशुभ्रम्-तन्+√शुभ्. 6. 19.
 तन्यतुः-√तन् or √स्तन् (to roar.)
 12. 30.
 तपिष्ठैः-√तप्; √तप्; √पिष् with प्र.
 6. 12.
 तपुः-√तप्. 6. 11.
 तपुषिः-√तप्. 6. 3.
 तमः-√तन्. 2. 16.
 तर्कुः-√कृत्. 2. 1.
 तलम्-√लत्. 5. 26.
 तविषी-√तु (to increase). 9. 25.
 तस्करः-√कृ with तत्; √तन्. 3. 14.
 तायुः-√स्त्यै; √तस्. 4. 24.
 तार्क्ष्यः-√क्षि with √तृ; √रुच् with
 तृणम्; √अश्. 10. 27.
 तालु-√तृ; √लत् by metathesis.
 5. 26.
 तिग्मम्-√तिज्. 10. 6.
 तित्तड-√तन्; √तुद्, √तुद् with तिल.
 4. 9.
 तित्तिरिः-√तृ; from तिल+चित्र (तिल
 मात्रचित्रः!) 3. 18.
 तिरः-√तृ. 3. 20.
 तुग्व-√गम् with तृणम्. 4. 15.
 तुजः-√तुज् (to give.) 6. 17.
 तुरः-√तृ; √त्वर. 12. 14.
 तुरीपम्-तृण+अप्. 6. 21.
 तुर्वणिः-√वन् with तृणम्. 6. 14.
 तुविक्षम्-√क्षिप् with वि and तु. 6. 33.
 तृणाशम्-√अश् with तृणम्. 5. 16.
 तृत्माकृषे-√कृ with उप and आ and
 तृणम्. 6. 25.

तूष्णीः-√स्व. 7. 27.
 तृणम्-√तृ. 1. 12, 13.
 तृष्णक-√तृ. 11. 15.
 तृष्वी-√तृ; √स्व. 6. 12.
 तोकम्-√तृ. 10. 7.
 तोदः-√तृ. 5. 6.
 त्रयः-√तृ. 3. 10.
 त्रितः-√तृ. 4. 6.
 त्रिष्टुप्-√स्तु with तीर्ण or त्रि. 7. 12.
 त्वः-√तन्. 3. 20.
 त्वष्टा-√अश् with तूर्णम्; √त्विष् (to shine); √त्वच् (to do). 8. 13.
 दंशः (gad-fly)-√दंश्. 1. 20.
 दंसयः-√दस्. 4. 25.
 दक्षिणः-√दक्ष (to work strenuously); √दाश् (to give.) 1. 7.
 दक्षिणा-√दक्ष (to cause to accomplish); 1. 7.
 दधम्-√दध् (to flow); √दस् (to be wasted). 1. 9.
 दण्डः-√दद् (to hold); √दम् according to Aupamanyava. 2. 2.
 दधिक्राः-√क्रम् with दधत्; √कन्द with दधत्; आ+√कृ with दधत्. 2. 27.
 दध्यङ्-√ध्यै with √अज्. 12. 33.
 दनः-√दा. 6. 31.
 दभम्-√दभ्. 3. 20.
 दमूनाः-from मनस् with दम् or दान or दान्त. 4. 4.
 दश-√दस्; √दश्. 3. 10.
 दस्युः-√दस्. 7. 23.

दाभम्-√दभ्. 6. 3.
 दारु-√दृ; √दृ. 4. 15.
 दासः-√दस्. 2. 17.
 दिद्युत्-√दो; √द्यु; √द्युत्. 10. 7.
 दिविष्टिषु-√इष् with दिव्. 6. 22.
 दिशः-√दिश्; आ+√सद्; अभि+√अश्. 2. 15.
 दीधितयः-√धा. 5. 10.
 दीर्घम्-√दाघ्. 2. 16.
 दुन्दुभिः-onomatopoeic; √भिद् with द्रुमः; √दुन्दुभ्य (to make a sound). 9. 12.
 दुरवाः-दुर+√अव्. 4. 5.
 दुरोणः-दुर+√अव्. 4. 5.
 दुर्वर्तुः-√वृ with दुर. 4. 17.
 दुहिता-दुर+√धा; दूर+√धा; √दुह्. 3. 4.
 दूढ्यम्-√ध्यै with दुर. 5. 2, 23.
 दूतः-√जू; √दु; causal of √वृ. 5. 1.
 दूरम्-√दु; दुर+√इ. 3. 19.
 देवः-√दा; √दीप्; √द्युत्; √दिव्. 7. 15.
 देवरः-√वृ with द्वि; √दिव्. 3. 15.
 देवापिः-√आप् with देव. 2. 11.
 देवी ऊर्जाहुती-√हु with ऊर्ज् and देवी. 9. 42, 43.
 देवी जोष्टी-√जुष् with देवी. 9. 41, 42.
 दोः (forefoot)-√दृ. 4. 3.
 द्यावा-√द्युत्. 2. 20.
 द्युः-√द्युत्. 1. 6.
 द्युमान्-√द्युत्. 6. 19.
 द्युम्नम्-√द्युत्. 5. 5.
 द्रप्सः-√प्सा. 5. 14.
 द्रविणम्-√दृ. 8. 1.

द्रविणसः-√सद् or √सन् with द्रविण. 8. 2.
 द्रविणोदाः-√दा with द्रविण. 8. 1.
 द्वारः-√वृ. 2. 2; √जू; √दु; causal of √वृ. 8. 9.
 द्वौ-√दृ. 3. 10.
 धनम्-√धि. 3. 9.
 धनुः-√धन्व (to go) or (to kill). 9. 16.
 धन्व-√धन्व. 5. 5.
 धाता-√धा. 11. 10.
 धातुः-√धा. 1. 20.
 धानाः-√धा. 5. 12.
 धामानि-√धा. 9. 28.
 धिषणा-√धिष् (to put); √सद् or √सन् with धी. 8. 3.
 धिष्यतः-√धिष्. 8. 3.
 धुनिः-√धू. 5. 12.
 धूः (pole)-√धूर्व, (to hurt); √ध. 3. 9.
 धेना-√धा. 6. 17.
 धेनुः-√धे; √धि. 11. 42.
 नंसन्ते-√नस् (to obtain or to bend). 4. 15; cf. 7. 17.
 नक्ता-√अञ्ज्; अव्यक्त्वर्णा. 8. 10.
 नक्षत्राणि-√नच् (to go); negative of चत्र. 3. 20.
 नक्षत्राभम्-√नच् with √दभ्. 6. 3.
 नदः (seer)-√नद् (to praise). 5. 2.
 नद्यः-√नद् (to roar). 2. 24.
 नना-√नम्. 6. 6.

नपात्-√नम्. 8. 5.
 नभः-√नी; from भनः reversed; √भा (to shine) with the negative particle न. 2. 14.
 नरकम्-नि+√कृ; negative form of √रम्. 1. 11.
 नराः-√नृत्. 5. 1.
 नराशंसः-√शंस् with नराः. 8. 6.
 नव (nine)-√वन् with the negative particle न; √आप् with the negative particle न. 3. 10.
 नवगवाः-√गम् with नव (nine). 11. 19.
 नवम् (new)-आ+√नी. 3. 19.
 नसन्त-√नस् (to obtain or to bend). 7. 17.
 नाकः-√नी; double negative of क. 2. 14.
 नाधः-√नह् (Durga). 2. 2.
 नाभिः-√नह्. 4. 21.
 नामन्-√नम्. 4. 27.
 नाराशंसः (stanza)-√शंस् with नराः. 9. 9.
 नासत्यौ-from the double negative of सत्य according to Aurnavābha; from √नी and सत्य according to Āgrāyana i. e. (promoters of truth); from the derivative of नासा i. e. (nose-born). 6. 13.
 नासिका-√नस्. 6. 17.
 निघण्टुः-नि+√गम्; नि+√हन्; नि+√ह. 1. 1.
 निचुम्पुणः-√ग्री with √चम् with the

preposition नि. 5. 17.
 निधा-नि+√धा. 4. 2.
 निपाताः-नि+√पत्. 1. 4.
 नितानम्-√या with नि. 7. 24.
 नियुतः-नि+√यम्; नि+√युज्. 5. 28.
 निर्वृत्तिः (earth)-नि+√रम्; (calamity); √ऋ (to befall) with नि. 2. 7.
 निर्णीतम्-निर्+√निज्. 3. 19.
 निषादः-नि+√सद्. 3. 8.
 निष्पाह-√सह with नि. 3. 10.
 नीचैः-नि+√चि. 4. 24.
 नृपाणम्-√पा with नर. 5. 26.
 नृणाम्-√नम् with नृ. 11. 9.
 नेमः-√नी. 3. 20.
 नोधाः-√धा with नव. 4. 16.
 नौः-√नुद्; √नम्. 5. 23.
 पङ्क्तिः-√पद् with पञ्च. 7. 12.
 पञ्च-√पृच्. 3. 8.
 पाणिः-√पण्. 2. 17.
 पण्डकः-पण्डकः-√गम् with √पण्ड्;
 प्र+√अर्द् with अण्ड. 6. 32.
 पदिः-√पद्. 5. 18.
 पन्थाः-√पत्; √पद्; √पन्थ्. 2. 28.
 पपुरिः-√पृ; √प्री. 5. 24.
 पयः-√पा; √प्याय्. 2. 5.
 परावतः-प्र+√ईर्; परा+√गम्. 11. 48.
 पराशरः-परा+√शृ; परा+√शद्. 6. 30.
 परितक्म्या-√तक् with परि. 11. 25.
 परुच्छेपः-शेष with पर्वन् or with परुस्.
 10. 42.
 परुषे-from पर्वन् i. e. having joints.

2. 6.
 परुषी-from पर्वन् i. e. having joints. 9. 26.
 पर्जन्यः-√तृप् by reversing the first and the last letter with जन्य;
 √जि with पर; √जन् with पर;
 √ऋज् with प्र. 10. 10.
 पर्व-√पृ; √प्री. 1. 20.
 पर्वतः-from पर्वन्. 1. 20.
 पशुः-√स्पृश्. 4. 3.
 पलाशम्-√पल् (to fall) with √अश्.
 12. 29.
 पविः-√पृ. 5. 5; 12. 30.
 पवित्रम्-√पृ. 5. 6.
 पशुः-√पश् (=√दृश्). 3. 16.
 पांसवः-√सू with पाद; √शी with पद्; √पंस्. 12. 19.
 पाकः-√पच्. 3. 12.
 पाजः-√पाल्. 6. 12.
 पाणिः-√पण् (to worship). 2. 26.
 पात्रम्-√पा. 5. 1.
 पाथः-√पा. 6. 7.
 पादः-√पद्. 2. 7.
 पादुः-√पद्. 5. 19.
 पापः-√पा; √पत्. 5. 2.
 पारावतग्रीम्-√हन् with पारावार. 2. 24.
 पार्श्वम्-from पशु. 4. 3.
 पाशः-√पश्. 4. 2.
 पिजवनः-जव (√जु). 2. 24.
 पिता-√पा (to protect). 4. 21.
 पितुः (food)-√पा (to protect);
 √पा (to drink); √प्याय्. 9. 24.
 पिनाकम्-√पिप्. 3. 21.

पिपति-√पृ; √प्री. 5. 24.
 पिपीलिका-√पेल् (to go). 7. 13.
 पियारुम्-√पीय् (to deride). 4. 25.
 पिथुनः-√पिश्. 6. 11.
 पुत्रः-√त्रै with पुरु or पुत्; √पृ. 2. 11.
 पुमान्-√मन् with पुरु; √पुंस्. 9. 15.
 पुरन्धिः-पुरु+धी (√धी); पुर+√दृ.
 6. 13; cf. 12. 30.
 पुराणम्-from पुरा and नव. 3. 19.
 पुरीषम्-√पृ; from causal of √पृ.
 2. 22.
 पुरुषः-पुर+√सद्; पुर+√शी; √पृ. 2. 3.
 cf. 1. 13.
 पुरुरवाः-√रु with पुरु. 10. 46.
 पुरोगाः-√गम् with पुरस्. 8. 21.
 पुरोहितः-√धा with पुरस्. 2. 12.
 पुलकामः-√कम् with पुरु. 6. 4.
 पुष्करम्-√पुष् with √कृ; √कृ with
 पूजा (√पूज); √कृ with वपुस्.
 5. 14.
 पुष्पम्-√पुष्. 5. 14.
 पूरवः-√पृ. 7. 23.
 पूषा-√पुष्. 12. 16.
 पृतनाज्यम्-√अज् or √जि with पृतना.
 9. 24.
 पृथक्-√प्रथ्. 5. 25.
 पृथिवी-√प्रथ्. 1. 13, 14.
 पृथुः-√प्रथ्. 2. 2.
 पृथुजयाः-√जू with पृथु. 5. 9.
 पृथिः-प्र+√अश्; √स्पृश्. 2. 14.
 पृषतः (drop)-√पृष्. 2. 2.
 पृष्ठम्-√स्पृश्. 4. 3.
 पेशः-√पिश्. 8. 11.

प्रकलवित्-√विद् with प्रकला. 6. 6.
 प्रजापतिः-√पा or √पाल् with प्रजा.
 10. 42.
 प्रत्तम्-प्र+√दा. 2. 1.
 प्रतदसू-प्र+√आप् with वसु. 6. 21.
 प्रतिमानानि-√मा with प्रति. 5. 12.
 प्रतीकम्-√अञ्ज् with प्रति. 7. 31.
 प्रतीची-√अञ्ज् with प्रति. 8. 15.
 प्रथमः-the superlative of प्र i. e. foremost. 2. 22.
 प्रधनः-from धन (wealth) with प्र.
 9. 23.
 प्रधिः-प्र+√धा. 4. 27.
 प्रपित्वे-√आप् with प्र. 3. 20.
 प्रसितिः-प्र+√सि. 6. 12.
 प्रस्कणवः-from कणव with प्र. 3. 17.
 प्रलेयाः-√ल्ला with प्र. 1. 9.
 प्रातर्युजा-√युज् with प्रातर. 12. 4.
 प्रियमेधः-from मेधा with प्रिय. 3. 17.
 बकुरः-√कृ (कर) with भास् or भय;
 √दृ with भासमान. 6. 25.
 बतः-अतीत (अति√इ) with बल. 6. 28.
 बधिरः-√बन्ध्. 10. 41.
 बन्धुः-√बन्ध्. 4. 21.
 बन्धाम्-√भस्. 5. 12.
 बभ्रूणाम्-√भृ. 9. 28.
 बर्हणा-√बृह्. 6. 18.
 बर्हिः-√बृह्. 8. 8.
 बलम्-√भृ. 3. 9.
 बहु-√भृ. 3. 13.
 बाढ्यः-√भद्. 2. 1.
 बालः-√भृ; बलम् with अम्बा; बलम्

with अम्बा; from बलम् with the particle of negation placed in the middle. 9. 10.

बाहुः-√बाध्. 3. 8.

बिन्दुः-√भिद्. 2. 1.

बिलम्-√भृ. 2. 17.

बिल्वम्-√भृ; √भिद्. 1. 14.

बिसम्-√बिस् (to split or to grow). 2. 24.

बीरिटम्-according to Taitiki the first part is derived from √वे and the second from √ईर्. 5. 27.

बुधम्-√बन्ध्. 10. 44.

बुन्दः-√भिद्; √दा with भय (√भी); √दु with भास्. 6. 32.

बुसम्-√बू (to sound); √भृश्. 5. 19.

बुबुधः-√बृह् and √वच्. 6. 4.

बुबूकम्-√बू (to make a sound); √भृश्. 2. 22.

बृहत्-√बृह्. 1. 7.

बृहती-√बृह्. 7. 12.

बृहस्पतिः-√पा or √पाल् with बृहत् (√बृह्). 10. 11.

बृहस्पतिः-√पा or √पाल् with बृहन्. 10. 12.

बृह्ना-√बृह्. 1. 8.

भगः-√भज्. 1. 7; 3. 16.

भद्रम्-√भज्; अभि+√दु; √रम् with √भृ; 4. 10; √भन्द. 11. 19; from भाजन. 4. 10; 11. 19; 12. 17.

भन्दनाः-√भन्द (to praise). 5. 2.

भरः-√भृ; √हृ. 4. 24.

भरुजा-√भरज्. 2. 2.

भागम्-√भृ. 4. 26.

भारद्वाजः-√भृ. 3. 17.

भीमः-√भी. 1. 20.

भीष्मः-√भी. 1. 20.

भुरण्युः-√नी with भूरि. 12. 22.

भूरि-√भृ. 2. 7.

भृगुः-√भरज्. 3. 17.

भूमिः-√भम्. 6. 20.

भ्राता-√भृ (to take or to bear). 4. 26.

मगन्दः-√दा and √गम् with आ and मा. 6. 32.

मघम्-√मंह् (to give). 1. 7.

मङ्गलम्-√गृ (to invoke); √गृ (to swallow); √मरज् with अङ्ग and suffix ल; √गम् with माम्. 9. 4.

मज्जूकाः-√मरज्. 9. 5.

मण्डः-√मद्; √मुद्. 9. 5.

मण्डूकाः-√मरज्; √मद् (to rejoice); √मन्द (to be satisfied); √मण्ड according to grammarians; from मण्ड (water) and ओकम् (abode). 9. 5.

मत्सरः-√मन्द (to satisfy). 2. 5.

मत्स्याः-√स्यन्द with मधु; √मद्. 6. 27.

मधु-√मद्. 2. 2; 4. 8; √धम्. 10. 31.

मनः-√मन्. 4. 4.

मनुः-√मन्. 12. 33.

मनुष्याः-√मन्; √मनस् (to be, wise);

descendants of मनु or मनुष्.

3. 7.

मन्त्राः-√मन्. 7. 12.

मन्दी-√मन्द (to praise). 4. 24.

मन्द-√मद्. 4. 12.

मन्द्रा-√मद्. 11. 28.

मन्द्रजिह्वम्-√मद् or √मुद् with जिह्वा. 6. 23.

मन्युः-√मन् (to shine, to be angry; to slay). 10. 29.

मरुतः-√मा with √रु or √रुच्; √दु or √रु with महत्. 11. 13.

मरुद्वृधाः-√वृध् with मरुत्. 9. 26.

मर्यः-√मृ. 3. 15.

मर्यादा-आ+√दा with मर्य. 4. 2.

महान्-√हा with मान according to Sakapūni; √मंह्. 3. 13.

मांसम्-√सद् with मनस्. 4. 3.

माङ्गदः-आ+√गम् with √दा and माम् =मामागमिष्यतीति ददाति. 6. 32.

मातरः-√मा. 12. 7; cf. 2. 8.

मातरिश्वा-√श्वस् with मातृ (=अन्तरिक्षम्); √अन् with आशु and मातृ. 7. 26.

माता-√मा. 2. 8; cf. 12. 7.

मात्रा-√मा. 4. 25.

मासाः-√मा. 4. 27.

मासकृत्-√कृ with मास. 5. 21.

मित्रः-√त्रै with √मी; √दु with √मी; causal of √मिद्. 10. 21.

मिथुनौ-√मि (to depend) with the suffix थु or थ and having √नी or √वन् as the last member. 7. 29.

मुचीजा-√मुच्+√शी+√तन्. 5. 19.

मुञ्जः-√मुच्. 9. 8.

मुद्गलः-√गृ with मद् or मुद् or मदन; from मुद्ग with the possessive suffix ल. 9. 24.

मुष्टिः-√मुच्; √मुष्; √मुह्. 6. 1.

मुसलम्-√स with मुहुः. 9. 35.

मुहुः-√मुह्. 2. 25.

मुहूर्तः-from ऋतु with मुहुः. 2. 25.

मूर्धा-√धा with मूर्त. 7. 27.

मूलम्-√मुच्; √मुष्; √मुह्. 6. 3.

मूषः-√मुष्. 4. 5.

मूषिकाः-√मुष्. 4. 5.

मृगः-√मृज् (to go). 1. 20; √मृग्. 9. 19.

मृत्युः-causal of √मृ; √मृथु with मृत (√मृ); √मद्; √मुद्. 11. 6.

मृदुः-√मृद्. 2. 2.

मेघः-√मिह्. 2. 2, 21.

मेदः-√मिद्. 4. 3.

मेधा-√धा with मति. 3. 19.

मेधावी-from मेधा with the possessive suffix वत् (विन्). 3. 19.

मेनाः-√मन्. 3. 21.

मेषः-√मिष्. 3. 16.

मेहना-√मंह्. 4. 4.

यकृत्-√कृत् with यथा. 4. 3.

यजतस्य-√यज्. 8. 7; cf. 8. 11; 12. 17.

यजुः-√यज्. 7. 12.

यज्ञः-√यज्; √याज्; from यजुस् with √उद् or √नी. 3. 19.

यमः-√यम्. 10. 19.

यमुना-√यु. 9. 26.
 यद्-√या and √हे. 8. 8.
 युजम्-√युज्. 9. 24.
 युवा-√यु. 4. 19.
 यूथम्-√यु. 4. 24.
 योक्त्राणि-√युज्. 3. 9.
 योनिः-√यु. 2. 8; cf. 2. 19.
 योषा-√यु. 3. 15.
 रंसु-√रम्. 6. 17.
 रक्षः-√रक्ष्; √क्ष्ण with रहस्; √नक्ष् with रात्रि. 4. 18.
 रजः-√रज्. 4. 19.
 रज्जुः-√सृज् (Durga). 2. 1.
 रणाय-√रम्. 4. 8; 9. 27; 10. 47.
 रणयो-√रम्. 6. 33.
 रथः-√रंह (to go); from स्थिर by metathesis; √स्था with √रम्; √रप्; √रस्. 9. 11.
 रम्भः-√रभ्. 3. 21.
 रयिः-√रा (to give). 4. 17.
 रराणः-√रा. 2. 12.
 ररिवान्-√रा. 4. 25.
 ररिमः-√यम्. 2. 15.
 रसा-√रस् (to make a sound). 11. 25.
 राका-√रा (to give). 11. 30.
 राजा-√राज्. 2. 3.
 राड्-√राज्. 12. 46.
 रात्रिः-√रम्; √रा (to give). 2. 18.
 राधः-√राध्. 4. 4.
 रामा-√रम्. 12. 13.
 रास्पिनः-√रप्; √रस्. 6. 21.

रुजानाः-√रुज्. 6. 4.
 रुद्रः-√रु; √द्रु with √रु; causal of √रुद्. 10. 5.
 रुधतः-√रुध्. 5. 2.
 रुशत्-√रुश् (to shine). 2. 20; 6. 13.
 रूपम्-√रुच्. 2. 3; 3. 13.
 रेक्णः-√रिच्. 3. 2.
 रोदसिप्राम्-√पृ with रोदसी. 7. 28.
 रोदसी-√रुध्. 6. 1.
 रोधः-√रुध्. 6. 1.
 लक्ष्मीः-√लभ्; √लक्ष्; desid. of √लभ्; √लान्छ्; √लष् (to desire); √लग् (to cling); √लज्ज् (to be ashamed). 4. 10.
 लता-√लत्. 5. 26.
 लाङ्गलम्-√लग्; from लाङ्गल with the possessive suffix. 6. 26.
 लाङ्गलम्-√लग्; √लङ्; √लम्. 6. 26.
 लाजाः-√लाज्. 6. 9.
 लिबुजा-√ली with वि+√भज्. 6. 28.
 लोधम्-√लुभ्. 4. 14.
 लोम-√लू; √ली. 3. 5.
 लोष्टः-√रुज्. 6. 1.
 वंशः-√शी with वन; √वन् and √श्रु. 5. 5.
 वक्षः-√ऊह् or √वह्. 4. 16.
 वज्रः-√वृज्. 3. 11.
 वणिक्-√निज्. 2. 17.
 वधूः-√वह्. 2. 2.
 वनम्-√वन्. 8. 3.
 वनर्ग-√गम् with वन. 3. 14.

वनस्पतिः-√पा or √पाल् with वन. 8. 3.
 वन्यः-√वम्. 3. 20.
 वयाः (branches)-√वी (to move). 1. 4.
 वयुनम्-√वी. 5. 14.
 वरः-√वृ (to choose). 1. 7.
 वराहः-√ह with वर (√वृ); √वृह्. 5. 4.
 वरीयः-comparative of वर. 8. 9.
 वरुणः-√वृ. 10. 3.
 वरेण्यः-√वृ (to choose). 12. 13.
 वर्णः (colour)-√वृ. 2. 3.
 वर्षः-√वृ. 5. 8.
 वर्षाः-√वृष्. 4. 27.
 वलः-√वृ. 6. 2.
 ववचिथ-√वच्; √वह्. 3. 13.
 वन्निः-√वृ. 2. 9.
 वसवः-√वस् cl. II; √वस् cl. VI. 12. 41.
 वसुध्विती-√धा with वसु. 9. 42.
 वस्त्रम्-√वस्. 4. 24.
 वस्त्रमथिम्-√मथ् with वस्त्र. 4. 24.
 वह्नयः-√वह्. 8. 3.
 वाक्-√वच्. 2. 23.
 वाचस्पतिः-√पा or √पाल् with वाच्. 10. 17.
 वाजगन्ध्यम्-√गध् with वाज. 5. 15.
 वाजपस्त्यम्-√पत् with वाज. 5. 15.
 वाजी-√विज्. 2. 28.
 वातः-√वा. 10. 34.
 वाताप्यम्-आ+√व्यै with वात. 6. 28.
 वामम्-√वन्. 6. 22, 31; cf. 4. 26; 11. 46.

वामस्य-√वन्. 4. 26; cf. 6. 31; 11. 46.
 वायुः-√वा; √वी (to go); √इ according to Sthaulāsthivi. 10. 1.
 वारि-causal of √वृ. 9. 2.
 वार्यम्-√वृ. 5. 1.
 वालम्-√वृ. 11. 31; cf. 1. 20.
 वावशानः-√वश्; √वाश्. 5. 1.
 वाशी-√वाश्. 4. 16.
 वासराणि-√वेस्; वि+√वस्. 4. 7.
 वास्तुः-√वस् (to dwell). 10. 16.
 वास्तोष्पतिः-√पा or √पाल् with वास्तु. 10. 16.
 वाहिष्ठः-superlative from √वह्. 5. 1.
 विः (bird)-√वी (to go). 2. 6.
 विकटः-√कुट् with वि; वि+√क्रम्. according to Aupamanyava. 6. 30.
 विदधानि-√विद्. 6. 7; cf. 1. 7; 3. 12.
 विधर्ता-वि+√धृ. 12. 14.
 विधवा-वि+√धू; वि+√धाव् according to Carmaśīras; वि and धव; वि and धावृ. 3. 15.
 विपाद्-वि+√पट्; वि+√पाश्; वि+प्र+√आप्. 9. 26.
 विभीदकः-वि+√भिद्. 9. 8.
 वियुते-√यु with वि. 4. 25.
 विराट्-वि+√राज्; वि+√राध्; वि+प्र+√आप्. 7. 13.
 विवक्षसे-√वच्; √वह्. 3. 13.
 विवस्त्रान्-वि+√वस् with the possessive suffix. 7. 26.

- विवासति:-वि √वास्; आ √शास्. 11. 23.
 विश्वकद्राकर्ष:-आ+√कृष् with चकद्र
 and वि. 2. 3.
 विशपति:-√पा or पाल् with विश्व. 12.
 29; cf. 4. 26; 5. 28.
 विशपतिम्-√पा or √पाल् with विश्व.
 4. 26; cf. 5. 28; 12. 29.
 विशपती-√पा or √पाल् with विश्व.
 5. 28; cf. 4. 26; 12. 29.
 विश्वकर्मा-√कृ with विश्व. 10. 25.
 विश्वमिन्वा:-√हृ with विश्व. 8. 10.
 विषम्-√विष्; वि+√स्ना (to purify);
 वि+√सच्. 12. 26.
 विषिते-वि+√सि; वि+√सद्. 9. 39.
 विषुणस्य-(विषमस्य) from सम-with वि.
 4. 19.
 विष्टप्-√विश्. 2. 14.
 विष्ठितम्-वि+√स्था. 9. 13.
 विष्णु:-वि+√सि; √विश्; वि+√अश्.
 12. 18.
 विस्तुह:-वि+√स्तु. 6. 3.
 वीर:-वि+√ईर्; √वी (to go); √वीर्
 (to be powerful). 1. 7.
 वीरुध:-वि+√रुह्. 6. 3.
 वृक:-वि+√वृ; वि+√कृ; वि+√क्रम्;
 √वृज्; वि+√कृत्. 5. 20, 21; वि+
 √कृत्. 6. 26.
 वृत्त:-√वृत्त; चा+√वृ. 2. 6; √वृत्त.
 12. 29.
 वृत्र:-√वृ; √वृत्; √वृध्. 2. 17.
 वृषभ:-√वृष्; √वृह्. 4. 8; 9. 22.
 वृषल:-from शील with वृष. 3. 16.
 वृषा-√वृष्. 11. 47.
 वृषाकपि:-√कम् with वृषा. 12. 27.
 वेद्याभि:-√विद्. 2. 21.
 वेन:-√वेन् (to long for). 10. 38.
 वैखानस:-वि+√खन्. 3. 17.
 वैतस:-वि+√तस्. 3. 21.
 वैश्वानर:-from विश्वानर=√हृ with
 विश्व; √नी with नर and विश्व.
 7. 21.
 व्याघ्र:-वि+आ+√घ्रा; वि+आ+√हन्.
 3. 18.
 व्रज:-√व्रज्. 6. 2.
 व्रतति:-√वृ+√सि+√तन्. 6. 28.
 व्रतम्-√वृ. 2. 13.
 व्रन्दी-√व्रन्द्, (to become soft).
 5. 15.
 शंयु:-√शम्+√यु. 4. 21.
 शकटम्-√तक् with शनकै: or शब्द;
 from शकुत् with इत् (√इ). 6. 22.
 शकुनि:-√शक्; √शक् with √नी or
 √नद् or √तक्; √कृ with शम्.
 9. 3.
 शक्य:-√शक्. 1. 8.
 शत्रु:-√शम्; √शद्. 2. 16.
 शन्तनु:-from तनु with शम्. 2. 12.
 शम्ब:-√शम्; √शद्. 5. 24.
 शर:-√शृ. 5. 4.
 शरद्-√शृ; √आ. 4. 25.
 शरारु:-√शृ. 6. 31.
 शरीरम्-√शृ; √शम्. 2. 16; 3. 5.
 शर्म-√श्रि. 9. 19, 32; 12. 45.
 शर्या:-√सृज्; from शर. 5. 4.
 शर्षाम्-from शर. 10. 29.

- शरमलि:-√शृ; from शर. 12. 8.
 शशमान:-√शस्. 6. 8.
 शाखा:-√शी with ख; √शक्. 1. 4;
 √शक्. 6. 32.
 शाशदान:-√शद्. 6. 16.
 शिताम-√सि; from श्याम (√श्यै) ac-
 cording to Taitikī; from शिति
 and मांस according to Galava.
 4. 3.
 शिति:-√शो. 4. 3.
 शिपिविष्ट:-√विश् with शिपि or शेष.
 5. 8.
 शिमि-√शम्; √शक्. 5. 12.
 शिर:-√शी; √श्रि. 4. 13.
 शिरिम्बिट:-√शृ with बिट. 6. 30.
 शिवम्-√शिष्. 10. 17.
 शिशिरम्-√शृ; √शम्. 1. 10.
 शिशु:-√शस्; √शि (to give). 10. 39.
 शिश्रम्-√श्रथ. 4. 19.
 शीरम्-√शी; √अश्. 4. 14.
 शुक्-√शुच्. 6. 1.
 शुक्रम-√शुच् (to shine). 8. 11.
 शुक्रपिशम्-√पिश् with शुक्र. 8. 11.
 शुचि:-√शुच् (to glow). 6. 1.
 शुतुद्रि-√वृ with शु; √दृ with शु
 and √तुद्. 9. 26.
 शुनासीरौ-from शु with √सृ. 9. 40.
 शुन्ध्यु:-√शुध्. 4. 16.
 शुभ्रा:-√शुभ्. 12. 43; cf. 9. 39.
 शुभ्रे-√शुभ्. 9. 39; cf. 12. 43.
 शुरुध:-√रुध् with शुच्. 6. 16.
 शुष्मम्-√शुष्. 2. 24.
 शूर:-√शु or √श्व (to go). 4. 13.
 शूर्पम्-√शृ; √अश् with √पृ. 6. 9.
 शृङ्गम्-√श्रि; √शृ; √शम्; √गम्
 with शरण or शिरस्. 2. 7.
 शेष:-√शप् (to touch). 3. 21.
 शेव:-√शिष्. 10. 17.
 शेष:-√शिष्. 3. 2.
 रमशा-√अश् with शु or रम. 5. 12.
 रमशानम्-रम+√शी. 3. 5.
 रमशु-रम+√श्रि. 3. 5.
 रयामम्-√श्यै. 4. 3.
 रयेन:-√शस्. 4. 24.
 श्रद्धा-√घा with श्रद्. 9. 30.
 श्रव:-√श्रु. 10. 3.
 श्रुष्टी-√अश् with शु. 6. 12.
 श्रेणि:-√श्रि. 4. 13.
 श्रोणि:-√श्रोण (to go forward).
 4. 3.
 श्लोक:-√श्रु. 9. 9.
 श्व:-√शस्. 1. 6.
 श्वप्ती-√हन् with स्व. 5. 22.
 श्वा-√या with शु; √श्व (to go);
 √श्वस्. 3. 18.
 श्वानम्-√अत् with आशु. 5. 3.
 श्वेत्या-√श्वित्. 2. 20.
 षद्-√सह. 4. 27.
 संवत्सर:-सम्+√वस्. 4. 27.
 सकु:-√सच्; √कस् by metathesis.
 4. 10.
 सक्थि-√सच्. 9. 20.
 सखाय:-√ख्या with स (सह=समान).
 7. 30.

सङ्गाः-√सच्; सम्+√कृ. 9. 14.
 संग्रामः-सम्+√गम्; सम्+√गृ; from
 ग्राम with सम्. 3. 9.
 सजोषाः-√जुप् with स (सह). 8. 8.
 सतः-√सृ. 3. 20.
 सत्यम्-√इ and √अस् (to be) 1.13;
 √तन् with सत्; from सत् (√अस्
 to be). 3. 13.
 सदान्वे-*from the intensive of √नु*
 (to shout) with सदा. 6. 30.
 सधमादम्-√मद् with सध (together).
 7. 30.
 संतवीखत्-√तन् with सम्. 2. 28.
 सपः-√सप् (to touch). 5. 16.
 सप्त-√सप्. 4. 26.
 सप्रथाः-*from पृथु (√प्रथ्) with सर्व.*
 6. 7; cf. 9. 32.
 समदः-सम्+√अद्; सम्+√मद्. 9. 17.
 समनम्-सम्+√अन्; सम्+√मन्. 7. 17.
 समुद्रः-सम्+उद्+√द्रु; सम्+अभि+√द्रु;
 सम्+√उद्; सम्+√मुद्; सम्+उदक.
 2. 10.
 सरः-√सृ. 9. 26.
 सरण्युः-√सृ. 12. 9.
 सरमा-√सृ. 11. 24.
 सररूकम्-*formed by reduplicating*
 √सृ. 6. 3.
 सर्वम्-√सृ. 2. 24.
 सर्वताता-√तन् with सर्व. 11. 24.
 सललूकम्-√लुम् with सम्; √सृ with
 reduplication. 6. 3.
 सविता-√सृ. 10. 31.
 सवीमनि-√सु. 6. 7.

सञ्जिम्-सम्+√ज्ञा. 5. 1.
 सहस्रम्-*from सहस् with the posses-*
sive suffix. 3. 10.
 साधुः-√साध्. 6. 33.
 साध्याः-√साध्. 12. 40.
 सानु-सम्+उद्+√श्रि; सम्+उद्+√नुद्.
 2. 24.
 साम-√अस्; √मा with सम्; √मन्
 with सम. 7. 12.
 सामि-√सो. 6. 23.
 सिंहः-√सह; √हिस् by metathesis;
 सम्+√हन्; सम्+√हा. 3. 18;
 √सह. 8. 15.
 सिकताः-√कस् Durga. 2. 1.
 सिनम्-√सि. 5. 5; 11. 31.
 सिनीवाली-*from सिन with वाल* 1.
period; 2. hair. see सिनम् and
कालम्. 11. 31.
 सिन्धुः-√सु. 5. 27; √स्यन्द. 9. 26.
 सिलिकमध्यमाः-*from मध्यम with √सृ*
or शिरस्. 4. 13.
 सीमा-√सिन्. 1. 7.
 सीमिकाः-√स्यम्. 3. 20.
 सीरः-√सृ. 9. 40.
 सुखम्-*from सु and ख (sense-organ).*
 3. 13.
 सुदत्रः-√दा with सु. 6. 14.
 सुदाः-सु+√दा. 2. 24.
 सुदानवः-√दा with सु. 6. 23.
 सुपर्णाः-√पत् with सु. 3. 12; 4. 3.
 सुपर्यः-√पत् with सु. 7. 31.
 सुरणानि-√रण् with सु. 11. 50.
 सुरा-√सु. 1. 11.

सुखमे-√रुच् with सु. 8. 11.
 सुरुचः (rays)-सु+√रुच्. 1. 7.
 सुवासाः-√वस् with सु. 1. 19.
 सुविते-√इ with सु; √सृ. 4. 17.
 सुविदत्रम्-सु+√विद्; सु+वि+√दा. 7. 9.
 सुषोमा-√सृ. 9. 26.
 सुध्वयन्ती-√स्वप्; √सद्; नि+आ+√सद्.
 8. 11.
 सूची-√सिन्. 11. 31.
 सूभर्वम्-√भर्व् with सु. 9. 23.
 सूते-√ईर् with सु. 6. 15.
 सूर्मिः-ऊर्मि with सु. 5. 27.
 सूर्यः-√सृ; √सृ; सु+√ईर्. 12. 14.
 सृणिः-√सृ. 5. 28.
 सृप्रः-√सृप्. 6. 17.
 सेना-इन् (lord) with स (together).
 2. 11.
 सोमः-√सु. 11. 2.
 सोमपीतये-√पा with सोम. 9. 37.
 सोमानम्-√सु. 6. 10.
 स्कन्धः-√स्कन्द. 6. 17.
 स्तिपाः-√पा with स्तिया or स्थित (√स्था)
 6. 17.
 स्तियाः-√स्त्यै. 6. 17.
 स्तुकः-√स्त्यै. 11. 32.
 स्तूपः-√स्त्यै. 10. 33.
 स्तृभिः-√स्तृ. 3. 20.
 स्तेनः-√स्त्यै. 3. 19.
 स्तोका-√श्चुत्. 2. 1.
 स्तोता-√स्तृ. 3. 19.
 स्तोमः-√स्तृ. 7. 12.
 स्त्रियः-√स्त्यै (to be bashful). 3. 21.
 स्थाणुः-√स्था. 1. 18.

स्तुपा-√सद्; √सन् with सु. 12. 9.
 स्यम्-√सो. 6. 9.
 स्यालः-सम्+√युज्; from स्य and लाज.
 6. 9.
 स्योनम्-√सो; √सेव्. 8. 9.
 स्वः-√स्व with सु; √ईर् with सु; सु
 with अरण. 2. 14.
 स्वच्चाः-√अञ्च् with सु. 5. 7.
 स्वपिवात-√आप् and √वच् with सु.
 10. 7.
 स्वम्-√अधि. 5. 22.
 स्वर्काः-सु+√अञ्च्; सु+√अर्च्. 12. 44;
 cf. 11. 14.
 स्वसराणि-√सृ with स्वयम्; from the
 causal of √सृ with स्वः. 5. 4.
 स्वसा-सु असा (√अस्); √सद् with
 स्व. 11. 32.
 स्वस्ति-√अस् with सु. 3. 21.
 हंसाः-√हन्. 4. 13.
 हनुः-√हन्. 6. 17.
 हरः-√ह. 4. 19.
 हरयाणः-√ह with यान. 5. 15.
 हवम्-√ह्वे. 10. 2; cf. 5. 1; 11. 18;
 12. 44.
 हवानाम्-√ह्वे. 5. 1; cf. 10. 2; 11. 18;
 12. 44.
 हविर्धाने-√धा with हविः. 9. 36.
 हविष्पान्तम्-√पा with हविः. 7. 25.
 हवेषु-√ह्वे. 11. 18; 12. 44; cf. 5. 1;
 10. 2.
 हस्तः-√हन्. 1. 7.
 हस्तघ्नः-√हन् with हस्त. 9. 14.

हासमाने-√हास्; √हप्. 9. 39.

हिनोत-√हि. 6. 22; 7. 20.

हिमम्-√हनृ; √हि. 4. 27.

हिरण्यम्-√हृय् (to yearn after);

√रम् with हित or हृदय; √ह.

2. 10.

हेति:-√हनृ. 6. 3.

होता-√हु according to Aurnavā-

bha; √हे. 7. 15; cf. 4. 26.

ह्य:-√हा. 1. 6.

हृद:-√हृद् (to make sound);

√हृद् (to make cool). 1. 9.

हृस्व:-√हृस्. 3. 13.

A LIST OF PASSAGES OF THE *NIRUKTA*,
PRESERVED AS QUOTATIONS
BY SĀYAṆĀCĀRYA IN HIS
COMMENTARY ON
THE *RGVEDA*

ऋग्वेदभाष्ये सायणाचार्योद्धृतनिरुक्तसंदर्भाः ।

तद्व्याख्यानं च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य

तस्यास्तस्यास्ताद्वाव्यमनुभवत्यनुभवती-
त्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे ।
तदपि निरुक्तमित्युच्यते । SRV.
p. i. 21.

N. 1. 1:-तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामा-
ख्याते चोपसर्गानिपाताश्च । SRV.
p. i. 21.

1. 3:-अत्रावशब्दो विनिग्रहार्थी न्यवेति
विनिग्रहार्थी । इति यास्केनोक्तत्वात् ।
SRV. I. 124. 11. p. i. 566.

1. 3:-अपेक्षेतस्य प्रातिलोम्यम्...अभीत्या-
भिमुख्यम् । इति यास्कः । SRV. I.
123. 7. p. i. 559.

1. 4:-उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । SRV.
p. i. 21.

1. 4:-उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति । इति यास्के-
नोक्तत्वात् । SRV. I. 124. 12. p.
i. 566.

1. 4:-नेति प्रतिषेधार्थी भाषायामुभयम-
न्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधा-
र्थी इति । दुर्मदासो न सुरायामित्युप-
मार्थीय इति च । SRV. p. i. 21.

1. 4:-उभयमन्वध्यायम् नेन्द्रं देवममंसतेति
प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्र-
तिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युप-
मार्थीय उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य यनोपमि-

मीति । SRV. I. 8. 5. p. i. 61.

1. 4:-तथा च यास्कः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य
यत्प्रतिषेधति ।... उपरिष्ठादुपाचार-
स्तस्य येनोपमिमीति इति । SRV. I.
124. 4. p. i. 563.

1. 4:-चिदित्युपमार्थे । इति यास्केनोपमार्थ-
स्योक्तत्वात् । SRV. I. 169. 3. p.
i. 737.

1. 4:-कुलमाषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित इति या-
स्केनोक्तत्वात् । SRV. I. 129. 10.
p. i. 588.

1. 4:-तदुक्तं यास्केन । अथाप्युपमार्थे भवति
वृत्तस्य नु ते पुरुहूत वयाः । SRV. I.
91. 3. p. i. 403.

1. 4:-वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्ति ।
SRV. I. 59. 1. p. i. 291.

1. 4:-एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य
एत्याकारः । SRV. I. 48. 16. p.
i. 246.

1. 5:-अत्र यास्कः । अगस्त्य इन्द्राय हविर्नि-
रूप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार स इन्द्र
एत्य परिदेव्यांचक्रे । SRV. I. 170.
1. p. i. 739.

1. 7:-उक्तं च यास्केन । अथापि पदपूरणः ।
नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे । SRV.
VIII. 10. 21. p. iii. 290.

1. 7:-उक्तं यास्केन । हस्तो हन्तेः प्राशुर्हने ।

- SRV. VI. 30. 2. p. ii. 770.
1. 7:-हस्तो हन्तेरिति निरुक्तम् । SRV. IX. 79. 4. p. iii. 729.
1. 7:-मंहतिर्दानकर्मा । SRV. I. 57. 1. p. i. 284.
1. 7:-वीरो वीरयत्यमित्रान्वेतेर्वा स्याद्वृत्ति-
कर्मणो वीरयतेर्वा । इति निरुक्तम् । SRV. X. 10. 2 p. iv. 21.
1. 7:-वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद्वृत्ति-
कर्मणो वीरयतेर्वेत्यन्तं निरुक्तमनुसंधेयम् ।
SRV. II. 11. 21. p. ii. 32.
1. 7:-यदाह त्व इति विनिग्रहार्थं सर्व-
नामानुदात्तम् । SRV. I. 113. 5. p. i. 498.
1. 8:-ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्ग-
र्चनी । इत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽभ्य-
धायि । SRV. X. 71. 11. p. iv. 223.
1. 8:-ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होत-
र्गर्चनी । SRV. p. i. 1.
1. 8:-ब्रह्मेको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा
सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति । SRV. I. 162. 5. p. i. 685.
1. 8:-अत्र यास्कः । अध्वर्युरध्वर्युरध्वरं
युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयत इति ।
SRV. II. 14. 1. p. ii. 41.
1. 8:-अध्वर्युरध्वर्युरध्वरं कामयत इति वेति
हि निरुक्तम् । SRV. II. 1. 2. p. ii. 2.
1. 9: अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोऽक्षि-
चष्टेरित्यादिकं निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ।
SRV. X. 71. 7. p. iv. 222.
1. 9:-मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति ।

- SRV. I. 50. 1. p. i. 248.
1. 9:-अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु
वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणास्ते
मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । SRV. I. 9. 2. p. i. 64.
1. 9:-तथा च यास्काचार्यः । मिताक्षरेष्वन-
र्थकाः कमीमिद्विति । SRV. I. 123. 11. p. i. 561.
1. 10:-एमेनं सृजता सुते । आसृजतेनं सुते ।
SRV. I. 9. 2. p. i. 65.
1. 10:-कमित्यर्थं शिशिरं जविनाय कम् ।
SRV. V. 83. 10. p. ii. 678.
1. 12: नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो
नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणि गार्ग्यो वैया-
करणानां चैके । SRV. I. 1. 1. p. i. 25.
1. 15:-तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य
कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं च । SRV. p. i. 21.
1. 17:-अत्र निरुक्तम् । अवसायाश्वानिति
स्थितिरुपसृष्टो विमोचने । SRV. I. 104. 1. p. i. 457.
1. 17:-स्थितिरुपसृष्टो विमोचने । SRV. VII. 28. 4. p. iii. 62.
1. 18:-अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञान-
निन्दा च ।
- स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न
विजानाति योऽर्थम् ।
- योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञान-
विधूतपाप्मा ॥
- यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अन-
ग्राविव शुक्लैधो न तज्ज्वलति कर्हि-
चित् ॥ SRV. p. i. 15.

1. 18:-अर्थोऽर्तेरिति यास्कः । SRV. II. 39. 1. p. ii. 117; SRV. V. 43. 1. p. ii. 587.
1. 9:-अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमित्यादि
निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् । SRV. X. 71. 4. p. iv. 221.
1. 19:-उत त्वः पश्यन्न ददर्श...सुवासाः ।
अप्येकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च
शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्ध-
मिति...अप्येकस्मै तन्वं विसत्वे इति
स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थ-
स्याहानया वाचेति...उपमोत्तमया
वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा
ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः
कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां
पश्यति स शृणोतीत्यर्थज्ञस्य प्रशंसेति । ...
SRIV. p. i. 16.
1. 20:-तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय । उत
त्वं सत्ये...अफलामपुष्पामिति ॥
SRV. p. i. 17.
1. 20:-अप्येकं वाक्सत्ये स्थिरपीतमित्यादि
निरुक्तमनुसंधेयम् । SRV. X. 71. 5. p. iv. 221.
1. 20:-मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । इति यास्कः ।
SRV. I. 145. 5. p. i. 645.
1. 20:-भीमो बिभ्यत्यस्मात् । SRV. I. 55. 1. p. i. 278.
1. 20:-अस्मिन्नर्थे निरुक्तम् । मृगो न भीमः
कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो
गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो
बिभ्यत्यस्माद्भीमोऽप्येतस्मादेव । कुचर
इति चरति कर्म कुत्सितमथ चेदेवताभि-
धानं कायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरि-

- स्थायी गिरिः पर्वतः समुद्रीर्णो भवति
पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृष्ठातेः प्रीणा-
तेर्वा । SRV. I. 145. 2. p. i. 662.
1. 20:-पर्व पुनः पृष्ठातेः प्रीणातेर्वेति निरुक्तम् ।
SRV. VIII. 63. 12. p. iii. 481.
1. 20:-पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृष्ठातेः
प्रीणातेर्वा । इति निरुक्तम् । SRV. V. 56. 4. P. ii. 627.
1. 20:-पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पृष्ठातेः
प्रीणातेर्वा । SRV. I. 51. 5. p. i. 255.
2. 1:-अथ निर्वचनं तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ
समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादे-
शिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्-
वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्य-
चरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयाच्च त्वेव न निर्ब्रू-
यात् । SRV. I. 1. 1. p. i. 25.
2. 2:-कद्या रज्जुरश्वस्येति यास्केनोक्तत्वात् ।
SRV. I. 126. 4. p. i. 571.
2. 4:-तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ।
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा
शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया
वीर्यवती तथा स्यामिति ॥
य आनृण्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्न-
मृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न
द्रुहेत् कतमच्चनाहेति ॥ SRV. p. i. 22.
2. 5:-तथा च निरुक्तम् । गौरिति पृथिव्या
नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां

- भूतानि गच्छन्ति गातेर्वीकारो नामकरणः ।
SRV. I. 158. 2. p. i. 672.
2. 5:-मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः ।
SRV. I. 14. 4. p. i. 89.
2. 5:-मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः ।
इति निरुक्तम् । SRV. I. 125. 3.
p. i. 568; SRV. IX. 13. 8.
p. iii. 621.
2. 5:-मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मणः इति
यास्कः । SRV. I. 137. 1. p.
i. 615.
2. 5:-अंशुः शमष्टमात्रो भवतीति यास्कः ।
SRV. IX. 89. 6. p. iii. 759;
IX. 97. 14. p. iii. 780.
2. 6:-तथा च यास्कः । वृत्ते वृत्ते धनुषि
धनुषि । वृत्तो व्रथनाद् वृत्वा चां तिष्ठतीति
वा । चां क्षियतेनिवासकर्मणः नियता
मीमयद्वौः शब्दं करोति । मीमयतिः
शब्दकर्मा । SRV. VI. 75. 11.
p. ii. 890.
2. 6:-अत्र निरुक्तम् । अथाप्यस्यैको रश्मिश्च-
न्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमा-
दित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुपुष्णः
सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो
भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोर-
मन्वतेति । SRV. I. 84. 15.
p. i. 379.
2. 7:-अयं मन्त्रो यास्केन.....व्याख्यातः ।
तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय
यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भूरीति
बहुनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृङ्गं
अयतेर्वा शृणतेर्वा शम्नातेर्वा शरणा-
योद्भूतमिति वा शिरसो निर्गतमिति

- वायासोऽयनाः । तत्र तदुद्गायस्य विष्णो-
र्महागतेः परमं पदं परार्धस्थमवभाति
भूरि । पादः पद्यते । SRV. I. 154.
6. p. i. 664.
2. 8:-मातान्तरिक्षं निर्मायन्तेऽस्मिन्भूतानि ।
इति निरुक्तम् । SRV. I. 160. 2.
p. i. 674.
2. 8:-सा चायं स शिङ्ग इत्येषा मदेवता तत्र
प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश ।
SRV. I. 164. 29. p. i. 709.
2. 10:-हिरण्यशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति ।
हिरण्यं कस्माद्ध्ययत आयस्यमानमिति
वा ह्रियते जनाजनमित्यादिना । SRV.
III. 54. 11. p. ii. 309.
2. 10:-तथा च यास्कः । हिरण्यं कस्मादि-
त्युपक्रम्य हितरमणं भवतीति वा ।
SRV. VI. 72. 3. p. ii. 882.
2. 10:-हिरण्यं कस्माद्ध्ययते आयस्यमान-
मिति वा ह्रियते जनाजनमिति वा
हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं
भवतीति वा ह्रयेतेर्वा स्यात्प्रेप्साकर्मणः ।
SRV. I. 22. 5. p. i. 115.
2. 10:-तथा च यास्कः । समुद्रः कस्मा-
त्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येन-
मापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको
भवति समुनत्तीति वा । SRV. VI.
72. 3. p. ii. 884.
2. 10:-समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः
समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भू-
तानि समुद्रको भवति समुनत्तीति वा ।
SRV. I. 30. 18. p. i. 156.
2. 10:-स चैवं यास्केन निरुक्तः । समुद्रः
कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रव-

- न्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समु-
द्रको भवति समुनत्तीति वा । SRV.
I. 160. 4. p. i. 675.
2. 10. अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः
प्रदर्शयति । देवापिश्राष्टिपेणः शंतनुश्च
कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शंतनुः
कनीयानभिषेचयांचक्रे देवापिस्तपः प्रति-
पेदे । ततः शंतनो राज्ये द्वादश वर्षाणि
देवो न ववर्ष । तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्म-
स्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभि-
षेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स
शंतनुर्देवापिं शिशिक्ष राज्येन । तमुवाच
देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च
त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तम् ।
SRV. X. 18. 1. p. iv. 324.
2. 11. अत्राष्टिपेण ऋष्टिपेणस्य पुत्र इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. X. 98. 5.
p. iv. 325.
2. 11. पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुनरकं
ततस्त्रायत इति वेति यास्कः । SRV.
I. 68. 10. p. i. 329.
2. 11. पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद्वा ।
SRV. I. 40. 2. p. i. 212.
2. 11. पुत्रः पुरु त्रायते इति यास्कः ।
SRV. I. 125. 3. p. i. 568.
2. 11. ऋषिर्दर्शनात् । SRV. IX. 96.
6. p. iii. 770.
2. 11. चिकित्वांश्चितनावान् इति यास्कः ।
SRV. I. 70. 6. p. i. 333.
2. 12. पुर एनं दधाति । SRV. I. 1.
1. p. i. 24.
2. 14. स्वः शब्दं यास्क एवं निरुवाच ।
स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः
- स्वृतो रसान्स्वृतो भासं ज्योतिषां स्वृतो
भासेति वा । SRV. I. 148. 1.
p. i. 650.
2. 14. तथा च यास्कः । स्वरादित्यो भवति
सु अरणः सु ईरणः । SRV. VII.
10. 2. p. iii. 25.
2. 14. तदुक्तं यास्केन । स्वरादित्यो भवति
सु अरणः सु ईरणः । SRV. I. 112.
5. p. i. 488.
2. 14. पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं
वर्णं इति निरुक्तम् । SRV. IX. 83.
3. p. iii. 734.
2. 14. न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाक-
मिति । SRV. I. 125. 5. p.
i. 569.
2. 15. आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा
स्थिता भवति । इति यास्कः । SRV.
VIII. 80. 8. p. iii. 529.
2. 15. आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यत इति
निरुक्तम् । SRV. X. 103. 9. p.
iv. 340.
2. 15. आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा
स्थिता भवन्ति । SRV. I. 37. 10.
p. i. 202; SRV. I. 32. 10.
p. i. 170.
2. 16. अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्य-
स्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणतेः शम्नातेर्वा ।
वृत्रस्य निगयं निर्णामं विचरन्ति विजान-
न्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेरा-
शयदाशेतेरिन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता
वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः । तत्को
वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्वाप्सोऽसुर इत्यै-

- तिहासिकाः । SRV. I. 32. 11. p. i. 170.
2. 17. अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरि चेश्यमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हसितो पसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणना-द्वणिक् पण्यं नेनेक्लि । अपां बिलमपि-हितं यदासीत् । बिलं भरं भवति बिभर्ते-वृत्रं जघ्नवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । SRV. I. 32. 11. p. i. 170.
2. 17. पणिर्वणिग्भवतीति यास्कः । SRV. I. 124. 10. p. i. 566.
2. 18. प्रमयति भूतानि नर्कचारीण्युपर-मयतीतराणीति यास्कः । SRV. III. 34. 4. p. ii. 249.
2. 19:-अत्र निरुक्तम् । इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततमम-जनिष्ठ विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनि-मरिचस्थानम् । SRV. I. 113. 1. p. i. 496.
2. 20:-रुशदिति वर्णनाम् । इति यास्कः । SRV. VI. 64. 1. p. ii. 865.
2. 20:-रुशदिति वर्णनाम् रोचतेर्ज्वलति-कर्मणः । इति यास्कः । SRV. I. 92. 2. p. i. 410.
2. 20:-कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । SRV.

I. 35. 2. p. i. 186.

2. 20:-कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । इति यास्कः । SRV. I. 123. 2. p. i. 557.
2. 20:-अत्र निरुक्तम् । रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम् रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहर-णाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् श्वेत्या श्वेत-तेररिचकृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथै-ने संस्तौति समानवन्धू समानवन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्या-वित्तीतेरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावा द्योतनादपि वा द्यावा चरत-स्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । SRV. I. 113. 2. p. i. 497.
2. 21:-उपर उपलो मेघो भवत्युपरमन्ते-ऽस्मिन्नभ्रात्युपरता आप इति वा । SRV. I. 54. 7. p. i. 275.
2. 22:-मेघा एव माध्यमिका देवगणा इति । SRV. X. 27. 23. p. iv. 80.
2. 22:-प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति यास्कः । SRV. I. 123. 2. p. i. 557.
2. 22:-प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवति । इति यास्कः । SRV. VI. 72. 1. p. ii. 883.
2. 22:-पुरीषं पृणतिः पूरयतेर्वा । इति यास्कः । SRV. III. 22. 4. p. ii. 194.
2. 23:-तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवन्ति । SRV. I. 3. 12.

- p. i. 40.
2. 24:-सानु समुच्छ्रितं भवतीति यास्कः । SRV. I. 128. 3. p. i. 580.
2. 24:-सानु समुच्छ्रितमिति यास्कः । SRV. II. 23. 7. p. ii. 65.
2. 24:-पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम् । SRV. VI. 61. 2. p. ii. 855.
2. 24:-सुदाः कल्याणदानः । इति यास्कः । SRV. I. 63. 8. p. i. 313.
2. 25:-ऋतमित्युदकनाम् । SRV. I. 2. 8. p. i. 33.
2. 25:-अत्र निरुक्तम् । उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋत-वत्य ऋतमित्युदकनाम् प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस-ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वाचनाय कुशि-कस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव । SRV. III. 33. 5. p. ii. 243.
2. 26:-पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः । SRV. I. 22. 5. p. i. 115.
2. 26:-पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः । SRV. III. 54. 11. p. ii. 309.
2. 26:-उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । इन्द्रो अस्मा-नरदद्ब्रह्मबाहू रदतिः खनतिकर्मापाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽन-यत् सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीरुर्व्यः । SRV. III. 33. 6. p. ii. 244.
2. 27:-एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे आश्र-णवाम ते कारो वचनानि याहि दूराद-

- नसा च रथेन च निनमाम ते पाययमा-नेव योषा पुत्रं मर्यायेव कन्या परिष्वज-नाय निनमा इति वा । SRV. III. 33. 10. p. ii. 246.
2. 28:-अपि स वाजी वेजनवानित्यादि नि-रुक्तमनुसंधेयम् । SRV. IV. 40. 4. p. ii. 458.
2. 28:-तथा च निरुक्तम् । कर्तुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । SRV. I. 123. 8. p. i. 560.
3. 2:-शेष इत्यपत्यनाम् शिष्यते प्रयत इति यास्कः । SRV. I. 93. 4. p. i. 418.
3. 2:-तथा च यास्कः । परिहर्तव्यं हि नोप-सर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपार्णो भवति रेक्ण इति धननाम् रिच्यते प्रयतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम् शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदूदुषः । SRV. VII. 4. 7. p. iii. 14.
3. 4:-दुहिता दुर्हिता दूरे हिता । SRV. I. 34. 5. p. i. 182.
3. 4:-एतमर्थं यास्कोऽप्याह । प्रशास्ति वोढा संतानकर्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नप्तारमुपा-गमद्दोहित्रं पौत्रमिति विद्वान्प्रजननयज्ञ-स्य रेतसो वाङ्मादङ्गात्संभूतस्य हृदया-दधिजातस्य मातरि प्रत्युतस्य विधानं पूजयन्नित्यादिना । SRV. III. 31. 1. p. ii. 226.
3. 5:-अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । अत्रातुकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संता-नकर्मणे पिण्डदानाय न पत्तिं गतीरोहि-

- शीव धनलाभाय दाक्षिणाजा । गर्तः
सभास्थानुर्गृणातेः सत्यसंगरो भवति ।
तं तत्र याऽपुत्रा याऽपतिका सारोहति
तां तत्राक्षैराग्नन्ति सा रिक्थं लभत इति
SRV. I. 124. 7. p. i. 565.
3. 5:-रथोऽपि गर्तं उच्यते । इति यास्कः ।
SRV. V. 62. 5. p. ii. 643.
3. 6:-उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्य यास्क आह ।
न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जन-
यन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्वैतिकर्मणो
निर्गमनप्राया भवति । SRV. I. 123.
5. p. i. 558.
3. 6:-तथा च निरुक्तम् । न जामये भगिन्यै ।
जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमते-
र्वा स्याद्वैतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति ।
तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादा-
च्चकरीनां गर्भनिधानीं सनिर्हस्तग्राहस्य
यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं
च स्त्रियमन्यतरः सन्तानकर्ता भवति
पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः
प्रदीयते परस्मै । SRV. III. 31. 2.
p. ii. 227.
3. 7:-तदुक्तं यास्केन । गन्धर्वाः पितरो देवा
असुरा रक्षांसित्येके चत्वारो वर्णा निषादः
पञ्चम इत्यौपमन्यवः । SRV. I. 89.
10. p. i. 399.
3. 8:-अत्र तदद्य वाच इत्यादि निरुक्तं द्रष्ट-
व्यम् । SRV. X. 53. 4. p. iv.
158.
3. 8:-तथा च यास्कः । गन्धर्वाः पितरो
देवा असुरा रक्षांसित्येके चत्वारो वर्णा
निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः । SRV.
VIII. 32. 22. p. iii. 390.

3. 9:-अवनयोऽङ्गुलयो भवन्यवन्ति कर्मा-
णीति यास्कः । SRV. I. 62. 10.
p. i. 309.
3. 9:-अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणीति निरु-
क्तम् । SRV. I. 38. 12. p. i.
206.
3. 9:-अत्र यास्कः । अवनयोऽङ्गुलयो भव-
न्यवन्ति कर्माणि कच्याः प्रकाशयन्ति
कर्माणि योक्त्राणि योजनानीति व्याख्या-
तमभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणि दश धुरो
दश युक्ता वहङ्गयः । धूर्ध्वतेर्वधकर्मण इय-
मपीतरा धूरेतस्मादेव विहन्ति वहं धार-
यतेर्वा । SRV. X. 94. 7. p. iv.
306.
3. 10:-अत्राभिभवामीत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ।
SRV. X. 48. 7. p. iv. 146.
3. 11:-तदुक्तं यास्केन । दूरेऽपि सन्नान्तिक
इव सन्दृश्यसे । SRV. I. 94. 7.
p. i. 423.
3. 11:-अत्र निरुक्तम् । त्वया वयं सुवर्धयित्रा
ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्ये-
भ्य आददीमहि याद्य नो दूरे तळितो
याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादान-
प्रज्ञा वा जग्भय ता अनमसोऽम इति
रूपनाम । SRV. II. 23. 9. p. ii.
66.
3. 11:-इन्द्रः शुष्णं जघान । SRV. I.
11. 7. p. i. 78.
3. 12:-अस्य मन्त्रस्य यन्निरुक्तं यत्र सुपर्णाः
सुपतना आदित्यरश्मय इत्यादिकं तदत्र
द्रष्टव्यम् । SRV. I. 164. 21.
p. i. 705.
3. 12:-पाकः पक्वव्यो भवति । SRV.

- I. 31. 14. p. i. 163..
3. 12:-पाकः पक्वव्यो भवतीति यास्कः ।
SRV. I. 129. 1. p. i. 583.
3. 13:-सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनतेरिति
यास्कः । SRV. V. 30. 1. p. ii.
551.
3. 13:-तथापि हिकं नुकमित्यादीनि नवो-
त्तराणि पदानीत्युक्तवान्यास्काचार्यः ।
SRV. X. 50. 5. p. iv. 152.
3. 14:-तथा यास्कः । तनूत्यक् तनूत्यक्ता
वनगू वनगामिनावग्निमन्थनौ बाहू तस्क-
राभ्यामुपमिमीते । SRV. X. 4. 6.
p. iv. 9.
3. 15:-तथा च यास्कः । कस्विद्रव्यौ भवथः
को वां शयने विधवेव देवरं देवरः कस्मा-
द्वितीयो वर उच्यते विधवा विधातृका
भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वैति चर्म-
शिरा अपि वा धव इति मनुष्यनाम ।
SRV. X. 40. 2. p. iv. 121.
3. 15:-तद्वियोगाद्विधवा देवरो दीव्यतिकर्मा
मर्यो मनुष्यो मरणधर्मा योषा यौतेरा-
कुरुते सधस्थाने । SRV. X. 40. 2.
p. iv. 121.
3. 16:-चतुरोऽङ्गान्धारयत इति तद्यथा कित-
वादिभीयादेवमेव दुरुक्तादिभीयान् दुरु-
क्ताय स्पृहयेत् । SRV. I. 41. 9.
p. i. 217.
3. 17:-प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा इति
यास्कः । SRV. I. 139. 9. p. i.
623.
3. 17:-प्रस्कणवः कणवस्य पुत्रः कणवप्रभवः ।
SRV. I. 44. 6. p. i. 225.
3. 17:-अङ्गिरा अङ्गाराः । SRV. I. 1.6.

- p. i. 27.
3. 17:-अङ्गिरा अङ्गारा इति यास्कः । SRV.
I. 127. 2. p. i. 574.
3. 17:-अङ्गारेष्वङ्गिराः । SRV. X. 67.
2. p. iv. 206.
3. 17:-येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ।
इति ब्राह्मणम् । अत्र निरुक्तं च द्रष्टव्यम् ।
SRV. X. 62. 5. p. iv. 186.
3. 17:-अत्रिर्न त्रय इति निरुक्तम् । SRV.
I. 139. 9. p. i. 623.
3. 17:-प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैते-
षामृषीणामेवं प्रस्कणवस्य शृणु ह्वानम् ।
प्रस्कणवः कणवस्य पुत्रः कणवप्रभवो यथा
प्राप्तमिति । विरूपो नानारूपो महिन्नतो
महाव्रत इति च । SRV. I. 45. 3.
p. i. 229.
3. 20:-स च प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्येति
यास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः । SRV. I.
126. 3. p. i. 571.
3. 20:-प्रपित्वे प्राप्तोऽभीकेऽभ्यक्ते । इति
यास्कः । SRV. I. 104. 1. p. i.
457.
3. 20:-दध्रमर्भकमित्यल्पस्य । SRV. I.
31. 6. p. i. 160.
3. 20:-दध्रमर्भकमित्यल्पस्येति दध्रं दध्नो-
तेरिति यास्कः । SRV. I. 127. 7.
p. i. 573.
3. 20:-तथा च यास्कः । तिरः सत इति
प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संहतं
भवति । SRV. VI. 75. 9. p. ii.
890.
3. 20:-यदाह यास्कः । तिरः सत इति
प्राप्तस्य । SRV. VII. 104. 21.

- p. iii. 220.
3. 20:-सत इति प्राप्तस्य । इति यास्कः ।
SRV. I. 61. 7. p. i. 299.
3. 20:-तिरः सत इति प्राप्तस्येति निरुक्तम् ।
SRV. V. 75. 2. p. ii. 661.
3. 20:-तथा च यास्कः । त्वो नेम इत्य-
र्धस्य । SRV. I. 72. 4. p. i. 340.
3. 20:-अत्र यास्कस्त्वो नेम इत्यर्धस्येत्यु-
क्त्वैतदेवोदाजहार । SRV. I. 147.
2. p. i. 648.
3. 20:-त्वो नेम इत्यर्धस्येति निरुक्तम् । SRV.
V. 61. 8. p. ii. 639.
3. 20:-उक्तं च । त्वो नेम इत्यर्धस्य ।
SRV. VI. 33. 5. p. ii. 777.
3. 20:-ऋक्षाः स्तुभिः । SRV. I. 24.
10. p. i. 132.
3. 20-ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् । इति
निरुक्त्वात् । SRV. I. 166. 11.
p. i. 728.
3. 20-नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि
क्षत्राणीति च ब्राह्मणम् । SRV. I. 50.
2. p. i. 248.
3. 21:-तथा च यास्कः । आरभामहे त्वा
जीर्णा इव दण्डम् । SRV. VIII.
45. 20. p. iii. 432.
3. 21:-मेना ग्रा इति स्त्रीणामिति निरुक्तम् ।
SRV. I. 161. 4. p. i. 679.
3. 21:-मेना ग्रा इति स्त्रीणामिति निरुक्तम् ।
SRV. IV. 34. 7. p. ii. 445.
3. 21:-मेना ग्रा इति स्त्रीणाम् । इति यास्कः ।
SRV. V. 43. 6. p. ii. 588.
3. 21:-तथा च यास्कः । मेना ग्रा इति
स्त्रीणां मेना मानयन्त्येना इति । SRV.

- I. 62. 7. p. i. 308.
3. 21:-मेना ग्रा इति स्त्रीणां मेना मानय-
न्त्येना ग्रा गच्छन्त्येनाः । SRV. I.
15. 3. p. i. 93.
3. 21:-मेना मानयन्त्येना इति । SRV.
I. 51. 13. p. i. 260.
3. 21:-शेषो वैतस इति पुंस्प्रजननस्येति
यास्कः । SRV. IX. 113. 4. p.
iii. 829.
3. 21:-शेषो वैतस इति पुंस्प्रजननस्येति
निरुक्तम् । SRV. X. 95. 4. p. iv.
310.
3. 21:-सिषकु सचत इति सेवमानस्य ।
SRV. I. 18. 2. p. i. 104.
3. 21:-सिषकु सचत इति सेवमानस्य ।
SRV. I. 38. 8. p. i. 205.
3. 21:-तदाह यास्कः । सचस्वा नः स्वस्तये
सेवस्व नः स्वस्तये । SRV. VIII.
5. 2. p. iii. 255.
3. 21:-स्वस्तीत्यविनाशनाम । SRV. I.
35. 1. p. i. 186; I. 89. 6. p.
i. 397.
3. 21:-तथा च यास्कः । स्वस्तीत्यविनाश-
नामास्तिरभिपूजितः स्वस्तीति । SRV.
VII. 1. 1. p. iii. 6.
3. 21:-भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः ।
SRV. I. 31. 3. p. i. 159.
3. 21:-भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरिति
यास्कः । SRV. I. 87. 3. p. i.
390.
3. 21:-भ्यस भयवेपनयोरिति नैरुक्ताः ।
SRV. II. 12. 1. p. ii. 32.
3. 22:-अत्र कतरा पूर्वा कतरापरैनयो-

- रित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. I.
185. I. p. i. 772.
4. 2:-तथा च यास्कः । मेथतिराक्रोशकर्मा ।
अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः
पलायते । SRV. VIII. 45. 37.
p. iii. 435.
4. 3:-अत्र वयो वेर्बहुवचनमित्यादि निरुक्तं
द्रष्टव्यम् । SRV. X. 73. 11. p.
iv. 229.
4. 3:-चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वेति निरुक्तम् ।
SRV. I. 164. 14. p. i. 701.
4. 3:-पूर्धे पूरय देहीति वा । SRV. I.
35. 12. p. i. 195.
4. 3:-पृष्ठं स्पृशतेरिति निरुक्तम् । SRV. I.
164. 1. p. i. 696.
4. 4:-अत्र यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं
धनमस्तीत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV.
V. 39. 1. p. ii. 573.
4. 4:-यदाह यास्कः । यदिन्द्र चित्रं चाय-
नीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह ना-
स्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि ।
SRV. VIII. 4. 21. p. iii.
254.
4. 4:-अद्रिवन्नद्विरादृणात्यनेनापि वाक्तेः
स्यादिति निरुक्तम् । SRV. I. 129.
10. p. i. 588.
4. 4:-दमूना दममना वा दानमना वा
दान्तमना वेति निरुक्तवचनम् । SRV.
I. 123. 3. p. i. 558.
4. 4:-तथा च यास्कः । दमूना दममना वा
दानमना वा दान्तमना वा । SRV.
VI. 71. 4. p. ii. 883.
4. 4:-यास्कस्त्वाह । दमूना दममना वा

- दानमना वा दान्तमना वापि वा दम
इति गृहनाम तन्मनाः स्यात् । SRV.
I. 60. 4. p. i. 295.
4. 4:-दमूना दममना वा दानमना वा
दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम
तन्मनाः स्यादिति यास्कनोक्तत्वादिति ।
SRV. IV. 11. 5. p. ii. 381.
4. 5:-अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवतीत्यादि
निरुक्तम् । SRV. V. 4. 5. p. ii.
507.
4. 5:-तथाह यास्कः । अतिथिरभ्यतितो
गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति
वा परगृहाणीति वा । SRV. V. 18.
1. p. ii. 534.
4. 5:-दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति ।
इति यास्कः । SRV. III. 25. 5.
p. ii. 200.
4. 5:-तथा च यास्कः । मूषो मूषिका
इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्ये-
तस्मादेव । SRV. I. 105. 8. p. i.
464.
4. 6:-अत्र निरुक्तम् । संतपन्ति मामभितः
सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका
इवास्त्रातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वाङ्गा-
भिधानं वा स्यात् । शिश्नानि व्यदन्तीति ।
SRV. I. 105. 8. p. i. 464.
4. 6:-तथा च यास्कः । संतपन्ति मामभितः
सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका
इवास्त्रातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्वाङ्गा-
भिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति
संतपन्ति माध्यः कामाः । SRV. X.
33. 3. p. iv. 99.
4. 6:-एकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ।

- इति यास्केनोक्तम् । SRV. X. 1. 3. p. iv. 2.
4. 7:-इषिरशब्दो यास्केनैव निरुक्तः । ईष-
णेन वैषणेन वा । SRV. I. 128.
5. p. i. 581.
4. 7:-जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्ध्रयत
इति यास्कः । SRV. I. 112. 17.
p. i. 492.
4. 8:-उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति । मरुत्वानिन्द्रे
मरुद्भिस्तद्वा नृषभो वषितापां रणाय-
रमणीयाय संग्रामाय पिव सोममनुष्वध-
मन्वन्नं मदाय मदनीयाय सत्रायासिञ्च
स्वजठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममि-
त्यौपमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मा-
देव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ।
SRV. III. 47. 1. p. ii. 284.
4. 10:-तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा
तुल्यवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा सक्नुमिव
तितउनेत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् । SRV.
X. 71. 2. p. iv. 220.
4. 11:-अत्र निरुक्तम् । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्म-
हित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां
विततं संहियते यदासावयुक्तं हरणाना-
दित्यरश्मीन्हरितोऽश्वानिति वाथ रात्री
वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती
सर्वस्मात् । SRV. I. 115. 4. p. i.
511.
4. 12:-इन्द्रेण हि संदश्यसे संगच्छमानोऽ
बिभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थो-
ऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्समानवचसे-
त्येतेन व्याख्यातम् । SRV. I. 6. 7.
p. i. 52.
4. 13:-अयं मन्त्रो यास्केनैव व्याख्यातः ।

- ईमान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा
सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्ष-
मध्यमा वा.....हंसा इव श्रेणिशो
यतन्ते हंसा हन्ते.....यदाशिष्युर्गदा-
पुर्दिव्यमज्जमजनिमाजिभश्वाः । SRV.
I. 163. 10. p. i. 694.
4. 14:-अस्मिन्नर्थे यास्कः । कायमानश्चाय-
मानः कामयमान इति वा । वनानि त्वं
यन्मातृरपोऽगम उपशाम्यन् । न तत्ते
अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह
भवसि जायमानः । SRV. III. 9.2.
p. ii. 160.
4. 14:-तथा च यास्कः । अनुशायिनमिति
वाशिनमिति । SRV. VIII. 102.
11. p. iii. 596.
4. 15:-कन्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति
वा । इति यास्कः । SRV. I. 123.
10. p. i. 560.
4. 15:-आहननवन्तो वचनवन्तः । इति
यास्कः । SRV. IX. 75. 5. p. iii.
723.
4. 16:-नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधातीति
यास्कः । SRV. I. 61. 14. p. i.
302.
4. 16:-अत्र निरुक्तम् । उपादार्शि शुन्ध्युवः
शुन्ध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्तो
भासोऽध्यूळ्हमिदमपीतरद्वच्च एतस्मादे-
वाध्यूळ्हं काये । शकुनिरपि शुन्ध्युरुच्यते
शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि
शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव । नोधा ऋषि-
र्भवति नवनं दधाति स यथा स्तुत्या
कामानाविष्कुरुत एवमुपा रूपाण्यावि-
ष्कुरुते । अग्नसदृशान्नं भवत्यग्नसादिनीति

- वाञ्छसानिनीति वा । ससतो बोधयन्ती
शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां स्वपतो बोध-
यन्ती शाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनी-
नाम् । SSV. I. 124. 4. p. i. 563.
4. 17:-नूचिदिति निपातः पुराणनवयो-
रिति यास्केनोक्तत्वात् । SRV. I.
136. 1. p. i. 612.
4. 18:-अत्र यास्कः । आदित्योऽप्यकूपार
उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः । SRV.
X. 109. 1. p. iv. 364.
4. 18:-निशयति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणाय ।
इति यास्कः । SRV. V. 2. 9. p.
ii. 502.
4. 18. रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति । SRV.
I. 35. 10. p. i. 190.
4. 18:-रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः ।
SRV. I. 129. 11. p. i. 588.
4. 19:-तथा च यास्कः । युवं च्यवानं सनयं
पुराणं यथा रथं पुनर्युवानं चरणाय
ततश्चथुर्युवा प्रयौगति कर्माणि तक्षतिः
करोतिकर्मा । SRV. X. 39. 4.
p. iv. 117.
4. 19:-रजो रजतेज्योती रज उच्यते । इति
यास्केनोक्तत्वात् । SRV. VI. 62. 2.
p. ii. 859.
4. 19:-उदकं रज उच्यत इति निरुक्तम् ।
SRV. I. 161. 1; 164. 14; II.
39. 7; pp. i. 676, 701; ii. 119.
4. 19:-लोका रजांस्युच्यन्ते । SRV. I.
33. 7; 35. 2; 50. 7; 90. 7;
110. 6; VI. 70. 5; X. 129.
1; pp. i. 176, 186, 250, 401,
482; ii. 879; iv. 423.
4. 19:-असृगहनी रजसी उच्येते इति
यास्केनोक्तत्वात् । SRV. I. 124. 5.
p. i. 564.
4. 19:-रजो रजतेज्योती रज उच्यते । उदकं
रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽसृगहनी
रजसी उच्येते । SRV. I. 19. 3.
p. i. 107.
4. 19:-तथा च यास्कः । हरो हरतेज्योति-
र्हर उच्यते । SRV. X. 87. 25. p.
iv. 278.
4. 19:-उत्स्रियेति गोनामोत्स्राविणोऽस्यां
भोगा इति यास्कः । SRV. III. 31.
11. p. ii. 231.
4. 19:-क्राणाः कुर्वाणा इति यास्कः ।
SRV. I. 134. 2. p. i. 605.
4. 19:-शिश्रं श्रथतेरिति निर्वचनात् । SRV.
X. 27. 19. p. iv. 79.
4. 19:-सत्यं वा यज्ञं वा । SRV. I. 2.
8. p. i. 33.
4. 19:-तथा च यास्कः । स उत्सहतां यो
विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा
अब्रह्मचर्याः । शिश्रं श्रथतेः । अपि
गुह्यतं नः सत्यं वा यज्ञं वा । SRV.
VII. 22. 5. p. iii. 50.
4. 21:-रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः ।
इति यास्कः । SRV. I. 157. 4; VIII.
67. 21. pp. i. 670; iii. 493.
4. 21:-उक्तं च यास्केन । शमनं च रोगाणां
यावनं च भयानाम् । SRV. I. 93.
7. p. i. 419. शं योरित्येतत्पदद्वयं
यास्केनैव व्याख्यातं शमनम् । etc. S.
on. I. 106. 5. p. i. 470.
4. 23:-उक्तं च यास्केन । इत्यदितेर्विभूति-

- माचष्टे।SRV. I. 89. 10. p. i. 399.
4. 24:-अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमा-
थिनमित्यादि निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ।
SRV. IV. 38. 5. p. ii. 454.
4. 24:-भर इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा
इति यास्कः । SRV. I. 132. 1. p.
i. 598.
4. 24:-तदुक्तं यास्केन। मन्दी मन्दतेः स्तुति-
कर्मणः । SRV. I. 101. 1. p. i. 446.
4. 25:-अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः
स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहित-
मन्तर्हितं वा । SRV. I. 84. 15. p.
i. 379.
4. 25:-वृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुमिति
निरुक्तम्।SRV. I. 190.5. p. i. 788.
4. 25:-तथा च यास्कः। ऋधगिति पृथग्भाव-
स्यानुप्रवचनं भवत्यथाप्युपलब्ध्यर्थे दृश्यते ।
SRV. IX. 64. 30. p. iii. 683.
4. 25:-तथा च यास्कः । अस्थेति चोदात्तं
प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमु-
दात्तमलपीयोऽर्थतरमनुदात्तम् । SRV.
VII. 34. 4. p. iii. 78.
4. 25:-अजाश्वेति पूषणमाहेति यास्कः ।
SRV. I. 138. 4. p. i. 618.
4. 26:-वृषभं कामानां वर्षितारं पतिं
सोमस्य पातारं यजमानानां पालयितारं
वा । पाता वा पालयिता वा । SRV.
I. 9. 4. p. i. 65.
4. 27:-अयमपि मन्त्रो यास्केन सप्त युञ्जन्ति
रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्या-
ख्यातः । SRV. I. 164. 2. p. i.
697.
4. 27:-चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा कामतेर्वेति निरु-

- क्तम्।SRV. X. 101. 7. p. iv. 336.
4. 27:-द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां
मासा मानादित्यादि निरुक्तम् । SRV.
I. 164. 48. p. i. 718.
5. 1:-नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मस्विति यास्कः ।
SRV. I. 149. 2. p. i. 652.
5. 1:-अत्र यास्कः । आ सिञ्चतामर्चमर्दनी-
यमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति ।
SRV. II. 14. 1. p. ii. 41.
5. 1:-तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन्ध्यानं
भवति । इति यास्कः । SRV. I. 62.
5. p. i. 307.
5. 2:-तथा च यास्कः । असज्यमाने इति
वा व्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदक-
वत्यौ । SRV. VI. 70. 2. p. ii. 880.
5. 2:-वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भव-
ति । इति यास्कः । SRV. I. 73.
9. p. i. 347.
5. 2:-तथा च यास्कः । वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा-
नवगतसंस्कारो भवति । SRV. I. 121.
10. p. i. 547.
5. 2:-नदनस्य मा रुधतः काम आगम-
दिति निरुक्तम्।SRV. I. 179. 4. p.
i. 758.
5. 3:-तथा च यास्कः । स पतत्रि चेत्यरं
स्थावरं जङ्गमं च यत्तत्तिप्रमग्निरकरोजा-
तवेदाः । SRV. X. 88. 4. p. iv. 279.
5. 3:-अत्र यास्कः । स्वप्नमेतन्मध्यमं ज्यो-
तिरनित्यदर्शनम् । SRV. VIII. 72.
4. p. iii. 509.
5. 3:-द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचख्यौ । द्विता
च सत्ता स्वधया च शंभुः । द्विधं सत्ता मध्यमे
च स्थान उत्तमे च शंभुः सुखभुः । SRV.

- III. 17. 5. p. ii. 184.
5. 4:-अत्र निरुक्तम् । वराहो मेघो भवति ।
वराहारः । वरमाहारमाहर्षीरिति च ब्राह्मण-
मिति । SRV. I. 61. 7. p. i. 299.
5. 4:-अत्र निरुक्तम् । अथाप्येते माध्यमका
देवगणा वराहव उच्यन्ते पश्यन्तिहरण्य-
चक्रान् । SRV. I. 88. 5. p. i. 394.
5. 4:-स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि
वा स्वरादित्यो भवति स एतानि सारयति ।
उक्ता इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति ।
SRV. I. 3. 9. p. i. 39.
5. 4:-अत्र यास्कः । स्वसराण्यहानि स्वयं-
सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स
एतानि सारयति । SRV. VIII. 88.
1. p. iii. 543.
5. 4:-शर्या इषवः शरमय्य इति यास्कः ।
SRV. I. 148. 4. p. i. 651.
5. 4:-अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को
मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्त्यर्कमन्त्रं भव-
त्यर्चेति भूतान्यर्को वृत्तो भवति स वृत्तः
कटुकिम्ना । SRV. I. 10. 1. p. i. 68.
5. 4:-अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति ।
SRV. I. 7. 1. p. i. 55.
5. 4:-अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति ।
इति यास्कः । SRV. I. 62. 1; VI.
73. 3. pp. i. 304; ii. 886.
5. 5:-गायन्ति त्वा गायन्तिः प्राचन्ति तेऽ-
र्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा शतक्रत उद्येमिरे
वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वनना-
च्छ्रयत इति वा । SRV. I. 10. 1.
p. i. 68.
5. 5:-पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमि-
मिति निरुक्तम् । SRV. I. 138. 3.
p. i. 620.
5. 5:-पवी रथनेमिर्भवतीति यास्कः । SRV.
I. 88. 2. p. i. 393.
5. 5:-पवी रथनेमिर्भवति । इति यास्कवच-
नात् । SRV. V. 62. 2. p. ii. 642.
5. 5:-धन्वान्तरिचं धन्वन्यस्मादाप इति
यास्कः । SRV. I. 95. 10. p. i. 431.
5. 5:-सिनमन्त्रं भवति सिनाति भूतानीति
यास्कः । SRV. I. 61. 4. p. i. 297.
5. 4:-सचा सहेत्युक्तम् । SRV. I. 7. 2.
p. i. 55.
5. 5:-सचा सहेत्यर्थे इति । SRV. I.
34. 11. p. i. 185.
5. 5:-द्युम्नं द्योततेर्यशो वाञ्छं वा । SRV.
I. 37. 4; 48. 16; 127. 9; VIII.
103. 9; IX. 61. 29; 98. 1; X.
115. 7. pp. I. 200, 246, 578;
iii. 600, 670, 792; IV. 385.
5. 5:-तथा च यास्कः । द्युम्नं द्योततेर्यशो
वाञ्छं वा । अस्मे द्युम्नमधिरक्षं च धेहि ।
अस्मासु द्युम्नं च रक्षं च धेहि । SRV.
VII. 25. 3. p. iii. 57.
5. 7:-अत्र निरुक्तम् । बहुदाश्वांस्त्वामेवाभि-
ह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेः । ईश्वरोऽप्यरि-
रेतस्मादेव । यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो
हूयन्त इत्येतद्दृष्ट्वैवमवच्यत् तोदस्येव
शरण आ महस्य तुदस्येव शरणोऽधि महतः ।
SRV. I. 150. 1. p. i. 653.
5. 8:-अत्र निरुक्तम् । शिपिविष्टो विष्णुरिति
विष्णोर्द्वे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं
पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किं ते विष्णो
प्रख्यातमेतद्वक्तव्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे
शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरिमः ।

- अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् ।
SRV. VII. 100. 6. p. iii. 208.
5. 8:-किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्वति प्रख्या-
पनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति
प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय
उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो
अस्मदप गृह एतत् । वर्ष इति रूपनाम
वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिधे
संग्रामे भवसि संयतरश्मिः । SRV.
VII. 100. 6. p. iii. 208.
5. 9:-अत्र निरुक्तम् । पृथुजयाः पृथुजवः ।
पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः । प्रामापय-
दायुर्दस्योः । SRV. III. 49. 2. p.
ii. 288.
5. 10:-दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते
कर्मसु । अरणी प्रत्युत एने अग्निः समर-
णाजायत इति वा । हस्तच्युतो हस्त-
प्रच्युत्याजनयन्त प्रशस्तं दूरेदर्शनं गृह-
पतिमतनवन्तम् । SRV. VII. 1. 1.
p. iii. 1.
5. 11:-नैरुक्तप्रसिद्ध्या तु कालाभिमानीन्द्रः ।
त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्य
च सन्ति । तानेकरूपमनुभवतीति । एत-
त्सर्वमेकेन प्रतिधानेनापिबत् । इत्यादि
निरुक्ते तद्व्याख्याने च स्पष्टमुक्तम् । तदत्र
द्रष्टव्यम् । SRV. VIII. 77. 4. p.
iii. 523.
5. 11:-आङ्गूषः स्तोम आघोषः । इति
यास्कः । SRV. I. 61. 2; 62. 1.
pp. i. 297, 304.
5. 11:-तथा च यास्कः । अष्टतगमनकर्म-
वन्निन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते । SRV. I. 61.
1. p. i. 296.
5. 11:-अत्र यास्कः । आङ्गूषः स्तोम आ-
घोषः । अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवन्तः ।
SRV. I. 105. 19. p. i. 468.
5. 12:-तदुक्तं यास्केन । तृपलप्रभर्मा क्षिप्र-
प्रहारीति । SRV. IX. 97. 8. p.
iii. 778.
5. 12:-तथा च यास्कः । आपातितमन्युस्तृ-
प्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सोमो वेन्द्रो वा धुनि-
धूनीतेः शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा
शक्नोतेर्वा । ऋजीषी सोमो यत्सोमस्य पव-
मानस्यातिरिच्यते तद्विजीषमपार्जितं भवति
तेनर्जीषी सोमोऽथाप्येन्द्रो निगमो भव-
त्यर्जीषी वज्रोति । सोमः सर्वाण्यतसानि
वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति
यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्ति ।
SRV. X. 89. 5. p. iv. 284.
5. 13:-उर्वग्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुत इति यास्कः ।
SRV. IV. 2. 18. p. ii. 353.
5. 13:-तथा च यास्कः । अप्स इति रूप-
नाम । SRV. VII. 4. 6. p. iii. 14.
5. 15:-गन्धं गृह्णातेरिति यास्कः । SRV.
I. 126. 6. p. i. 572
5. 15:-अज्जा वाजं न गन्धं युयूषस्त्रित्यपि
निगमो भवतीति निरुक्तम् । SRV. IV.
16. 11. p. ii. 391.
5. 15:-गन्धतिमिश्रीभावकमेति यास्कः ।
SRV. I. 126. 6; V. 38. 4.
pp. i. 572; ii. 454.
5. 15:-तथा च यास्कः । य अरितः कर्मणि
कर्मणि स्थिरः प्रत्युतः स्तोमान् । SRV.
VIII. 33. 5. p. iii. 392. Cf. also.
I. 101. 4. p. i. 447.
5. 16:-वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च संस्तम्भकर्मा-

- णाविति यास्कः । SRV. II. 24. 3.
p. ii. 70.
5. 16:-अत्र निरुक्तम् । निष्पपी स्त्रीकामो
भवति विनिर्गतसपः । सपः सपतेः
स्पृशतिकर्मणः । मा नो मधेव निष्पपी
परादाः स यथा धनानि विभजति मा
नस्त्वं तथा परादाः । SRV. I. 104.
5. p. i. 459.
5. 16:-सपतिः स्पृशतिकर्मेति नैरुक्ताः ।
SRV. IX. 97. 37. p. iii. 786.
5. 16:-वन्दी वन्दतेर्भेदूभावकर्मणः । निवृणक्षि
यच्छुसनस्य मूर्धेनि शब्दकारिणः शुष्ण-
स्यादित्यस्य च शोषयित् रोरुयमाणो वना-
नीति वा धनानीति वा । SRV. I. 54.
5. p. i. 275.
5. 16:-तथा च यास्कः । तूर्णाशमुदकं
भवति तूर्णमश्नुते । SRV. VIII.
32. 4. p. iii. 387.
5. 17:-अत्र निरुक्तम् । क्षुम्पमहिच्छत्रकं भवति
यत् क्षुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयन्तं पादेन
क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्य-
ति गिर इन्द्रोऽङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम ।
SRV. I. 84. 8. p. i. 376.
5. 17:-किंच निचुम्पुणः । निचान्तपृणः ।
इति यास्कः । SRV. VIII. 93.
22. p. iii. 563.
5. 19:-पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्केन
तदुदाहरणमयं मन्त्रो व्याख्यातः । सुगुर्भ-
वति ततनाच्चेति । SRV. I. 125. 2.
p. i. 568.
5. 20:-अत्र निरुक्तम् । वृकश्चन्द्रमा भवति
विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा
विक्रान्तज्योतिष्को वा । अरुण आरोचनो
- मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्तो
भवति चन्द्रमा वृकः पथायन्तं ददर्श नक्षत्र-
गणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्य-
माणो भवति चन्द्रमास्तद्वृणवन्निव पृष्ट-
रोगी । SRV. I. 105. 18. p. i. 468.
5. 21:-तथा च यास्कः । आदित्योऽपि वृक
उच्यते यदावृङ्क्ते । आह्वयदुषा अश्विना-
वादित्येनाभिप्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतु-
रित्याख्यानम् । SRV. I. 117. 16.
p. i. 528.
5. 22:-अत्र निरुक्तम् । जोषवाकमित्यविज्ञात-
नामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इन्द्राग्नी
सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तेवृतस्य वर्ध-
यितारौ न तस्याश्नीथः । योऽयं जोषवाकं
वदति विजज्ञपः प्राजितहोषिणौ देवौ न
तस्याश्नीथः । SRV. VI. 59. 4.
p. ii. 849.
5. 22:-अत्र यास्कः । कृत्तिः कृन्ततेर्यशो
वाञ्चं या महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र
सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिचे कृत्तिरिवेति ।
SRV. VIII. 90. 6. p. iii. 549.
5. 22:-तथा च यास्कः । श्वघ्नी कितवो
भवति स्वं हन्ति । SRV. VIII. 45.
38. p. iii. 435.
5. 23:-अत्र मा नः सर्वस्य दुर्धियः ।
इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. VIII.
75. 9. p. iii. 519.
5. 23:-उरुयती रक्षाकर्मा । SRV. I.
58. 8; 91. 15; 119. 6; 158.
4; VIII. 71. 7; X. 176. 4;
pp. i. 290, 406, 537, 672;
iii. 506; iv. 501.
5. 24:-हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरि-

- रिति पृष्ठातिनिगमौ वा प्रीष्ठातिनिगमौ
वा पिता कृतस्य कर्मणाश्चायितादित्यः ।
SRV. I. 46. 4. p. i. 232.
5. 24:-तथा च यास्कः । शम्ब इति वज्रनाम
शमयतेर्वा शतयतेर्वा । N. X.
42. 7. p. iv. 127.
5. 25:-तथा च यास्कः । पृथक् प्रायन्
पृथक् प्रथतेः प्रथमा देवदूतयो ये देवा-
नाह्वयन्ताकुर्वन्त श्रवणीयानि यशांसि
दुरनुकराण्यन्यैर्यैः शक्नुवन्त्यज्ञियां नाव-
मारोहदुमथ ये नाशक्नुवन्त्यज्ञियां नाव-
मारोहदुमीमैव ते न्यविशन्त श्रणेनैव
ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वा ।
SRV. X. 45. 6. p. iv. 132.
6. 1:-अत्र त्वमग्ने शुभिरहोभिरित्यादि निरुक्त-
मनुसंधेयम् । SRV. II. 1. 1. p. ii. 1.
6. 1:-आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी
भवन्त इति निरुक्तम् । SRV. IV. 58.
7. p. ii. 493.
6. 1:-काशिमुष्टिः । इति यास्कः । SRV.
III. 30. 5. p. ii. 219.
6. 1:-रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः । SRV.
I. 38. 11. p. i. 206.
6. 1:-तथा च यास्कः । अहस्तमिन्द्र कृत्वा
संपिण्ड परिक्रान्तं मेघम् । SRV. III.
30. 8. p. ii. 220.
6. 2:-एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत् । अला-
तृणो वल इन्द्र व्रजो गोः । अलातृणोऽल-
मातर्दनो मेघो वलो वृणोतेव्रजो व्रजत्यन्त-
रिच्छे गेरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा
हननाद्भयमानो व्यार । सुगान्पथो अकृ-
णोन्निरजे गाः । सुगमान्पथोऽकरोन्निरगेमनाय
गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ।
- आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिरा-
हूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा । SRV.
III. 30. 10. p. ii. 221.
6. 2:-धमतिर्गतिकर्मेति । SRV. I. 33.
9; 51. 5; iv. 50. 4. pp. i. 117,
255; ii. 475.
6. 3:-उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत् । उद्धर रक्षः
सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा
मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रम् ।
अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशात्स-
ललूकं सल्लुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः
सररूकं वा स्यात्सर्तैरभ्यस्तात् । तपुपिस्त-
पतेर्हतिर्हन्तेः । SRV. III. 30. 17.
p. ii. 224.
6. 3:-तथा च यास्कः । अस्कृधोयुरकृध्वायुः ।
कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति । SRV.
VI. 67. 11. p. ii. 874.
6. 4:-तथा च यास्कः । वृबदुक्थो महदुक्थो
वक्तव्यमस्मा उक्थम् । SRV. VIII.
32. 10. p. iii. 388.
6. 4:-ऋदूदरो मृदूदर इति यास्कः । SRV.
II. 33. 5. p. ii. 98.
6. 4:-भास्वजीकः प्रसिद्धभाः । SRV. I.
44. 3. p. i. 224.
6. 4:-रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि ।
SRV. I. 32. 6. p. i. 168.
6. 4:-जृष्णिर्जवतेर्वा । इति यास्केनोक्तत्वात् ।
SRV. VI. 63. 4. p. ii. 863.
6. 4:-जृष्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वेति यास्कः ।
SRV. I. 129. 8. p. i. 587.
6. 5:-अत्र निरुक्तम् । उपलप्रक्षिणीत्युपलेषु
प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा । कारुरह-
मस्मि कर्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत

- इति संताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वा ।
उपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका नना नमते-
र्माता वा दुहिता वा । नानाधियो नाना-
कर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिताः
स्मो गाव इव लोकम् । SRV. IX.
113. 3. p. iii. 829.
6. 6:-अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजति । इति यास्कः ।
SRV. VI. 50. 5. p. ii. 829.
6. 6:-तदुक्तं यास्केन । क्षोणस्य क्षयणस्य ।
SRV. I. 117. 8. p. i. 525.
6. 7:-पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । SRV.
I. 113. 8; 154. 5. pp. i. 499, 663.
6. 7:-तथा च यास्कः । सवीमनि प्रसवे ।
SRV. IV. 72. 2. p. ii. 882.
6. 7:-तथाह यास्कः । सप्रथाः सर्वतः पृथुः ।
SRV. V. 13. 4; VI. 68. 9. pp.
ii. 529, 876.
6. 8:-तथा च यास्कः । समाश्रिताः सूर्य-
मुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थं स्यात् । सूर्य-
मिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य
धनानि विभज्यमाणाः । स यथा धनानि
विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं
वयं भागमनुध्यायाम । SRV. VIII.
99. 3. p. iii. 585.
6. 8:-जीगर्तिर्गिरतिकर्मा वा । इति यास्कः ।
SRV. VI. 65. 1. p. ii. 867.
6. 8:-जिगर्तिर्गृह्णातिकर्मेति युक्तम् । SRV.
X. 29. 1. p. iv. 85.
6. 8:-मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचख्यौ ।
मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि । SRV. I.
68. 8. p. i. 329.
6. 8:-शशमानः शंसमान इति यास्कः । SRV.
I. 141. 10; III. 18. 4; IV. 31. 8.
- pp. i. 633; ii. 185, 435.
6. 8:-देवान्प्रत्यक्तया कृपेति यास्कः । SRV.
I. 127. 1. p. i. 573.
6. 9:-अत्र निरुक्तम् । अश्रौषं हि बहुदातृतरौ
वां विजामातुरसुसमासाजामातुः । विजा-
मातेति शश्वदाक्षिणाजाः क्रीतापतिमा-
चक्षतेऽसुसमास इव वरोऽभिप्रेतो जामाता
जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा धा
स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः
संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावप-
तीति वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं
स्यतेः । शूर्पमशनपवनं शृणातेः शस्ना-
तेर्वा । अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्या-
मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यं नवतरम् ।
SRV. I. 109. 2. p. i. 477.
6. 10:-कक्षीवान् कक्ष्यावान् । SRV. I.
51. 13. p. i. 260.
6. 10:-सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु
ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः ।
कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र
उशिजवष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्य-
कक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं
मा प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ।
SRV. I. 18. 1. p. i. 103.
6. 11:-तथा च यास्कः । किमीदिने किमि-
दानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वा ।
SRV. X. 87. 24. p. iv. 277.
6. 12:-तथा च यास्कः प्रसितिः प्रसयनात्त-
न्तुर्वा जालं वा । SRV. X. 87. 15.
p. iv. 275.
6. 12:-अत्र निरुक्तम् । कुरुष्व पाजः । पाजः
पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः
प्रसहनात्तन्तुर्वा जालं वा । याहि राजे-

- वामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेरावता ग-
येन गतभयेन हस्तिनेति वा । तृष्यानु
प्रसित्या दृष्टानः । तृष्विति त्रिप्रनाम
तरतेर्वा त्वरतेर्वा । अस्तासि विध्य रक्ष-
सस्तपिष्ठैस्तप्तमैस्तपिष्ठतमैरिति वा ।
SRV. VI. 4. 1. p. ii. 359.
6. 12:-तथा च यास्कः । श्रुष्टीति त्रिप्रना-
माशु अष्टीति । SRV. I. 67. 2; IV.
68. 2. pp. i. 326.; ii. 874.
6. 13:-उक्तं च भगवता यास्केन । सत्या-
वेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य
प्रणेतारावित्याप्रायणः । नासिकाप्रभवौ
बभूवतुरिति वा । SRV. VIII. 5.
23. p. iii. 260.
6. 13:-सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः ।
सत्यस्य प्रणेतारावित्याप्रायणः । SRV.
I. 3. 3. p. i. 36.
6. 13:-सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः ।
SRV. I. 34. 7. p. i. 183.
6. 13:-तथा च यास्कः । सत्यावेव नास-
त्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारौ ।
SRV. VIII. 42. 4. p. iii. 519.
6. 13:-पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः । SRV.
I. 5. 3; 116. 7; 134. 3; VII. 9.
6. pp. i. 46, 515, 605; iii. 24.
6. 14:-सुदत्रः कल्याणदान इति निरुक्तम् ।
SRV. I. 164. 49; VII. 8. 3.
pp. i. 719; iii. 22.
6. 14:-यदाह यास्कः । आनुषगिति नामा-
नुपूर्वस्य । SRV. VIII. 12. 11.
p. iii. 297.
6. 14:-तुर्वणिस्तूर्णवनिः । SRV. I. 56.
3; 61. 11; 128. 3; 168. 1;
- pp. i. 283, 301, 580, 734.
6. 14:-गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वन-
यन्ति । इति यास्कः । SRV. I. 5.
7; 11. 6; 45. 2; 62. 1; III.
40. 6. pp. i. 47, 77, 229,
304; ii. 271.
6. 16:-जञ्जतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः ।
इति निरुक्तम् । SRV. V. 52. 6.
p. ii. 613.
6. 16:-अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो
वा । SRV. I. 7. 6. p. i. 56.
6. 16:-शाशदानः शाशाद्यमान इति यास्कः ।
SRV. I. 123. 10; 124. 6. pp.
i. 560, 564.
6. 17:-करञ्जौ बाहू कर्मणां प्रज्ञातारौ । इति
यास्कः । SRV. III. 18. 5; VIII.
32. 10. pp. ii. 186; iii. 388.
6. 17:-शिप्रे हन् नासिके वा । इति यास्कः ।
SRV. I. 9. 3; 29. 2; III. 30.
3. pp. i. 65, 150; ii. 218.
6. 17:-तथा च यास्कः । द्विबर्हा द्वयोः स्था-
नयोः परिवृढः । SRV. VII. 8. 6.
p. iii. 23.
6. 17:-उराण उरु कुर्वाणः । इति यास्कः ।
SRV. III. 19. 2; IX. 109. 9.
pp. ii. 187; iii. 822.
6. 17:-स्तिया आपो भवन्ति स्यायनादिति
यास्कवचनात् । SRV. VII. 5. 2.
p. iii. 16.
6. 17:-जबाह जरमाणरोहीति वा जवमान-
रोहीति वेति यास्कः । SRV. IV. 5.
7. p. ii. 367.
6. 18:-तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः । दाने दाने

6. 19:-इलाबिलशयस्य । SRV. 1. 33.
12. p. i. 178.
6. 20:-अत्र निरुक्तम् । कियेधाः कियद्धा इति
वा क्रममाणधा इति वेति । SRV.
I. 61. 6. p. i. 299.
6. 20:-अत्र निरुक्तम् । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वर-
माणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः किय-
द्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव
पर्वाणि विरद मेघस्येप्यज्ञास्यापां चरणा-
य । SRV. I. 61. 12. p. i. 302.
6. 21:-अञ्जतिः प्रसाधनकर्मैति यास्कः ।
SRV. I. 6. 9; 37. 3; 54. 2; IV. 21. 5.
pp. i. 53, 200, 273; ii. 411.
6. 22:-चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं दददिन्द्र
बहु वननीयम् । SRV. VIII. 7.
41. p. iii. 270.
6. 22:-तेनाधिषवणचर्मण ऊधसोऽधस्ताद-
वस्थितेनेति मन्यमानो निरुक्तकारो ब्रवीति
याज्ञे शकट इति वा । SRV. X.
30. 11. p. iv. 90.
6. 22:-उक्तं च यास्केन । सुमत् स्वयमि-
त्यर्थः । SRV. I. 100. 16; 156. 2;
162. 7. pp. i. 444, 667, 685.
6. 23:-अमत्रो अमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वे-
ति यास्कः । SRV. I. 61. 9. p. i. 300.
6. 23:-अचीषम ऋचा समः । इति यास्कः ।
SRV. I. 61. 1. p. i. 296.
6. 23:-तथा च यास्कः । अनर्शरातिमनश्ची-
लदानमश्नीलं पापकम् । SRV. VIII.
99. 4. p. iii. 586.
6. 23:-अत्रानर्वाणमप्रत्युतमन्यस्मिन्नित्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. I. 190. 1.
p. i. 787.
6. 23:-तथाह यास्कः । मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं
मोदनजिह्वमिति वा । SRV. V. 25.
2. p. ii. 541.
6. 23:-असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यतेः ।
असाम्योजो बिभृथा सुदानवः । असु-
समासं बलं बिभृथ कल्याणदानाः ।
SRV. I. 39. 10. p. i. 211.
6. 25:-अत्र न पापा मन्यामहे । इत्यादि
निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. VIII. 61.
17. p. iii. 474.
6. 26:-वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात् ।
इति यास्कः । SRV. VIII. 22. 6.
p. iii. 344.
6. 27:-स्तेयं गुरुतल्पासोहणं ब्रह्महत्यां सुरा-
पानं दुष्कृतकर्मणः पुनः पुनः सेवां पात-
केऽनृतोद्यम् । इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त
मर्यादाः । SRV. X. 5. 6. p. iv. 11.
6. 29:-असंक्रामसंक्रमणीम् । इति यास्केनो-
क्तत्वात् । SRV. VI. 63. 8. p. ii. 864.
6. 29:-अनवब्रवोऽनववक्षिषवचन इति यास्कः ।
SRV. X. 84. 5. p. iv. 252.
6. 31:-वामं वननीयं भवतीत्यादि निरुक्तम् ।
SRV. IV. 30. 24; VI. 71. 4; VII.
18. 1; pp. ii. 434, 883; iii. 36.
6. 31:-यास्कस्त्वेवं व्याख्यात् । दनो दान-
मनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु ।
SRV. I. 174. 2. p. i. 748.
6. 31:-अथापि तद्वदर्थे भाष्यते । इति या-
स्कोऽमनुष्यं तद्वदर्थं इत्युक्तम् । SRV.
VIII. 92. 30. p. iii. 557.
6. 31:-इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थं
भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यर्थः । अ-
श्वयुर्गन्धू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भव-

- ति । SRV. I. 51. 14. p. i. 260.
6. 32:—एतमर्थं यास्कोऽप्याह । किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटो नाम देशोऽनार्य-निवासः । कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति धर्मं धरणम् । आ हर नः प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः प्रादको वा प्रादयत्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखम् । नीचाशाखो नीचैः-शाखः । शाखाः शक्नोतेः । आणिररणात् । तन्नो मघवन्नन्धयेति रथ्यतिर्विशगमने । SRV. III. 53. 14. p. ii. 302.
6. 32:—रथ्यतिर्विशगमन इति यास्कः । SRV. I. 51. 8; 53. 10; II. 32. 2; VI. 43. 1; X. 128. 5. pp. i. 257, 272; ii. 94, 790; iv. 421.
6. 32:—तथा च यास्कः । बुन्द इषुर्भवति । SRV. VIII. 45. 4. p. iii. 430.
6. 33:—एषा निरुक्त एकमपि पदं विहाय यास्केन व्याख्याता । तदेव लिख्यते । तुविचं बहुविचपं महाविचपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्य-यः । उभौ ते बाहू रण्यौ सांग्राम्यौ वर्द्धपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ मर्मण्यर्दनवे-धिनौ गमनवेधिनौ वा । SRV. VIII. 77. 11. p. iii. 525.
6. 36:—अयं पक्षो यास्केन हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः । SRV. I. 116. 8. p. i. 516.
7. 1:—तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्ष-

- कृता आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषै-श्चाख्यातस्य । SRV. I. 6. 9. p. i. 53.
7. 3:—यास्कोऽपीमं परिदेवनार्थत्वेनोदाजहार । अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् न वि जानामि यदि वेदमस्मि । SRV. I. 164. 37. p. i. 713.
7. 12:—मन्त्रा मननाच्छ्रुन्दांसि छादनात्स्तोमः स्तवनाद्यजुर्यजतेः । SRV. p. i. 2.
7. 14:—अग्निः कस्मादग्रणीर्भवतीति निरुक्तम् । SRV. I. 188. 9. p. i. 784.
7. 14:—अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवी-स्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मा-दग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽङ्गोपनो भवतीति स्थौलाष्टी-विर्न क्रोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्या-तेभ्यो जायत इति शाकपूणिरीतादक्राद्-ग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गका-रमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः । तस्यैषा भवत्यग्निमीळे । SRV. I. 1. 1. p. i. 14.
7. 15:—अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्येषणा-कर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्होतैर्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दानृतमम् । SRV. I. 1. 1. p. i. 24.
7. 15:—जुहोतेर्होतैर्यौर्णवाभ इति यास्कः । SRV. I. 127. 1. p. i. 573.
7. 17:—हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । SRV. I. 57. 2; 63. 2. p. i. 285, 311.
7. 18:—अयं मन्त्रो निरुक्त एवं व्याख्यातः । इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं व-

- हुधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरु-णमग्निं दिव्यं च गरुमन्तम् । दिव्यो दिवि-जो गरुमान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा । SRV. I. 164. 46. p. i. 718.
7. 19:—जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यते इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् । तस्मात्सर्वानृतूपशवोऽग्निमभिसर्पन्तीति च । SRV. I. 44. 1. p. i. 223.
7. 19:—जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातबलं वा । जातवेदः शब्दो यास्केन बहु-धा निरुक्तः । SRV. I. 127. 1. p. i. 573.
7. 21:—वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः । वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नराज्ञयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात् प्रत्युतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति । SRV. III. 2. 1. p. ii. 133.
7. 21:—एतत्सर्वं यास्केन वैश्वानरः कस्मादि-त्यादिना बहुधा प्रपञ्चितम् । SRV. I. 60. 6. p. i. 293.
7. 21:—तथा च यास्कः । वैश्वानरः कस्मा-द्विश्वान्नराज्ञयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । SRV. VII. 5. 4. p. iii. 16.
7. 23:—सचन्ते सेवन्ते । इति यास्कः । SRV. III. 13. 2. p. ii. 171.
7. 23:—अत्र निरुक्तम् । प्रब्रवीमि तन्महित्वं महाभाष्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः चयार्थोदुपदस्यन्त्यास्मिन्नसा उपदासयति

- कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो ब्रह्मवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छस्वरं मेघम् । SRV. I. 60. 6. p. i. 293.
7. 23:—अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः । इति यास्कः । SRV. V. 52. 13. p. ii. 611.
7. 23:—तथा च यास्कः । अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्याचिपस्तयोर्भा-सोः संसङ्गं दृष्ट्वैवमवदन्त्यत् । SRV. I. 98. 1. p. i. 437.
7. 23:—अग्निविद्युदादित्यास्त्रयोऽपि मतभेदे-न वैश्वानरशब्दाभिधेया इति यास्केनोक्त-त्वात् । SRV. IV. 5. 7. p. ii. 366.
7. 24:—कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. I. 164. 47. p. i. 718.
7. 25:—तथा च यास्कः । हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमग्नेनापप्र-थन्त । SRV. X. 88. 1. p. iv. 278.
7. 26:—तथाह यास्कः । मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा । SRV. III. 6. 9. p. ii. 145.
7. 27:—मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा । SRV. I. 59. 2. p. i. 291.
7. 27:—तथा च यास्कः । मूर्धा मूर्तमस्मि-न्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजान-न्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणः ।

- SRV. X. 88. 6. p. iv. 279.
7. 28:-अत्र यास्कः। स्तोमेन यं हि दिवि दे-
वासोऽग्निमजनयच्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावा-
पृथिव्योः पूरणं तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथि-
व्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। यदस्य
दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्म-
णम्। SRV. X. 88.10.p.iv.280.
7. 29:-नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्यो-
न्यं नयतो वनुतो वा। मनुष्यमिथुनावप्ये-
तस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वा।
SRV. X. 88. 11. p. iv. 281.
7. 29:-अत्र यास्कः। यदेनमदधुर्यज्ञियाः संवे
दिवि देवाः सूर्यमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णु
मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावु-
पाश्चादित्यश्च। मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः
श्रयतिकर्मा धु इति नामकरणस्थकारो वा।
SRV. X. 88. 11. p. iv. 281.
7. 30:-तथा च यास्कः। यत्र विवदेते
दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमः
कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति
तत्सहमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां
यज्ञं समश्नुवानानां को न इदं विव-
च्यति। SRV.X.88.17.p.iv.282.
7. 31:-तथा च यास्कः। यावन्मात्रमुपसः
प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युप-
मानस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधे-
हीति यथा सुपर्णः सुपतना एता रात्रयो
वसते मातरिश्वज्योतिर्वर्णस्य तावदुपद-
धाति यज्ञमागच्छन्ब्राह्मणो होतास्याग्ने-
होतुरवरो निषीदन् होतृजपस्वनग्निर्वैश्व-
नरीयो भवति। SRV. X. 88. 19.
p. iv. 283.
7. 31:-तदुक्तं यास्केन। अस्त्युपमार्थस्य संप्र-

- त्यर्थे प्रयोगः। SRV. I. 88. 6;
VI. 4. 3. pp. i. 394; ii. 697.
7. 31:-अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग
इहेव निधेहि। SRV. I. 57. 3.
p. i. 285.
8. 1:-द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते
यदेनदभिद्रवन्ति वलं वा द्रविणं यदेन-
नाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्त-
स्यैषा भवति। द्रविणोदा द्रविणस्य
इत्यादि। SRV. I. 15. 7. p. i. 94.
8. 2:-तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति।
SRV. I. 15. 7. p. i. 95.
8. 2:-ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो
दातारस्ते चैनं जनयन्ति। SRV. II.
37. 4. p. ii. 113.
8. 5-21:-इदं सूक्तं यास्केन सम्यग्भ्यधापि।
तदत्रानुसंधीयताम्। SRV. X. 110.
11. p. iv. 370.
8. 6:-नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा
अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाक-
पूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति। SRV. I.
18. 9. p. i. 106.
8. 6:-तथा च यास्कः। नरा अस्मिन्नासीनाः
शंसन्ति। अग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रश-
स्यो भवति। तस्यैषा भवति। नराशंस-
स्य महिमानमेपापुस्तोषाम यजतस्य
यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः
स्वद्यन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेत-
राणि च। SRV.VII.2.1.p.iii.8.
8. 9:-तथा च यास्कः। द्वारो जवतेर्वा द्रवते-
र्वा वारयतेर्वा। SRV. VII. 17.
2. p. iii. 35.
8. 11:-पेश इति रूपनामेति। SRV. I.

49. 2. p. i. 247.
8. 13:-त्वष्टृशब्दो यास्केनैवं व्याख्यातः।
त्वष्टा तूष्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा
स्यादृष्टिकर्मणस्त्वत्तेर्वा स्यात्करोति-
कर्मणः। SRV.I.142.11.p.i.637.
8. 13:-भरत आदित्यः। SRV. I. 22.
10. p. i. 117.
8. 15:-यास्कस्त्वाह। आविरावेदनात्तस्यो
वर्धते चारुरासु चारु चरतेजिह्वं जिहीते-
रूर्ध्व उच्छिन्नो भवति स्वयशा आत्मयशा
उपस्थ उपस्थाने उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमा-
नात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते द्यावापृथि-
व्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वापि
चेते प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते।
SRV. I. 95. 5. p. i. 429.
8. 15:-यास्कैनारणी बिभ्यतुरित्युक्तत्वात्।
SRV. I. 162. 3. p. i. 684.
8. 18:-तथा च निरुक्तमपि। अजान्ति त्वा-
मध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना
दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्यसि
द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः
क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने।
SRV. III. 8. 1. p. ii. 155.
8. 21:-निरुक्ते किंदेवताः प्रयाजानुयाजा
इति च्छन्दोदेवता इत्यादि पञ्चान्तरं बहुधा
प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणानि चोदाहृत्य इतरे
पक्षा अर्थवादा आग्नेया एवेति सिद्धान्ति-
तम्। अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इत्या-
दिना। SRV. I.142. 1.p.i.634.
8. 22:-समिद्धाग्निनूनपादादय एकादश
प्रत्यृचं देवता यास्केन किंदेवताः प्रयाजा
इत्युपक्रमाग्नेयाः प्रयाजा ऋतुदेवता-
श्छन्दोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवता

- आत्मदेवता इत्यादिना बह्वन्पञ्चानुपन्यस्य
ब्राह्मणानि च प्रदर्श्याग्नेया एवेति सिद्धा-
न्तितम्। SRV.I.188.1.p.i.782.
9. 4:-न्यक्रन्दीजन्म प्रमुवाणो यथास्य शब्द-
स्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावं सु-
मङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलं
गिरतेर्गुणात्यर्थं गिरत्यनर्थानिति वेति
यास्कः। SRV.II.42.1.p.ii.125.
9. 5:-तथा च यास्कः। गुत्स इति मेधा-
विनाम। SRV.VII.4.2.p.iii.13.
9. 5:-अत्र यास्कः। गुत्समदो गुत्समदनो
गुत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुति-
कर्मणः। SRV.II.20.8.p.ii.57.
9. 5:-मण्डूका मञ्जूका मज्जान्मन्दतेर्वा मोद-
तिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डय-
तेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति
वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति।
SRV. VII. 103.1.p. iii. 211.
9. 6:-अत्र निरुक्तम्। वसिष्ठो वर्षकामः पर्ज-
न्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स
मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव।
SRV. VII. 103. 1. p.iii.211.
9. 8:-जागृविर्जागरणात्। इति यास्कः।
SRV. III. 24. 3. p. ii. 198.
9. 8:-तथा च यास्कः। प्रवेपिणो मा महतो
विभीदकस्य फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः
प्रवणेजा हरिणे वर्तमाना हरिणं निर्दण-
मृणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय
इति वा सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो
मौजवतो मौजवति जातः। SRV. X.
34. 1. p. iv. 101.
9. 8:-मूजवान्पर्वतो मुञ्जवान्मुञ्जो विमुच्यत
इषीकयेषीकेपतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषी-

- कैतस्मादेव विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जा-
गरणान्मह्यमचच्छदन् । SRV. X.
34. 1. p. iv. 101.
9. 12:-अत्र निरुक्तम् । दुन्दुभिरिति शब्दानु-
करणं द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा
स्याद्वधकर्मणः । SRV. VI. 47. 29.
p. ii. 815.
9. 13:-तथा च यास्कः । इषुधिरिषूणां निधा-
नम् । SRV. VI. 75. 5. p. ii. 888.
9. 15:-तथा च यास्कः । अहिरिव भोगैः
परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परित्राय-
माणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजा-
नन् पुमान्पुरुषमना भवति पुंसतेर्वा ।
SRV. VI. 75. 14. p. ii. 891.
9. 15:-तथा च यास्कः । पुमान् पुरुषमना
भवति पुंसतेर्वा । SRV. VII. 6. 1.
p. iii. 18.
9. 16:-तथा च यास्कः । रथे तिष्ठन्नयति
वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते
सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महि-
मानं पूजयत मनः पश्चात्सतोऽनुयच्छन्ति
रश्मयः । SRV. VI. 75. 6. p. ii. 889.
9. 17:-तथा च यास्कः । समदः समदो वाक्तेः
समदो वा मदतेः । SRV. VI. 75.
2. p. ii. 888.
9. 18:-तथा च यास्कः । वक्ष्यन्तीवागच्छति
कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना
योषेव शिङ्गे शब्दं करोति वितताधि
धनुषि ज्येष्ठं समने संग्रामे पारयन्ती पारं
नयन्ती । SRV. VI. 75. 3. p. ii. 888.
9. 19:-तथा च यास्कः । सुपर्णं वस्त इति वा-
जानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयते-
र्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्या-

- तम् । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च
तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म शरणं प्रयच्छन्तु ।
SRV. VI. 75. 11. p. ii. 890.
9. 20:-जघनं जङ्घन्यतेरिति । SRV. I.
28. 2. p. i. 147.
9. 20:-तथा च यास्कः । आघ्नन्ति
सानून्पेषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि
सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि
चोपघ्नन्ति । जघनं जङ्घन्यतेः । अश्वाजनि
प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समस्तु
समरणेषु संग्रामेषु चोदय । SRV.
VI. 75. 13. p. ii. 891.
9. 20:-उलूखलमुखकरं वोर्ध्वं वोर्करं वोरु
मे कुर्वित्यवर्चीत्तदुलूखलमभवदुर्करं वै
तत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च
ब्राह्मणम् । SRV. I. 28. 5. p. i. 148.
9. 23:-भुर्वतिरक्तिकर्मा । SRV. I. 56.
1; 143. 5; pp. i. 282, 640.
9. 23:-प्रधनमिति संग्रामनाम । प्रकीर्णान्य-
स्मिन्धनानि भवन्ति । SRV. I. 52.
9. p. i. 265.
9. 23:-तथा निरुक्तेऽपीयं कथा सूचिता ।
मुद्गलो भार्गवश्च ऋषिर्दृषभं च द्रुघणं
च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय ।
SRV. X. 102. 1. p. iv. 338.
9. 26:-अत्र गङ्गा गमनादित्यादि निरुक्तं
द्रष्टव्यम् । SRV. X. 75. 5. p. iv. 232.
9. 26:-सिन्धुः स्यन्दनादिति यास्कः । SRV.
I. 125. 4. p. i. 569.
9. 28:-अत्र निरुक्तं च । या ओषधयः
पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा
मन्ये नु तद्भ्रूणामहं बभ्रुवर्णानां भर-
णानां हरणानामिति वा शतं धामानि

- सप्त चेति । धामानि त्रयाणि भवन्ति
स्थानानि नामानि जन्मानीति । जन्मा-
न्यत्राभिप्रेतानि सप्त शतानि सप्तशतं
पुरुषस्य मर्मणां तेष्वेना दधति । SRV.
X. 97. 1. p. iv. 319.
9. 30:-अत्र निरुक्तम् । अरण्यान्यरण्यस्य
पत्न्यरण्यमपार्णं भवति ग्रामादरमाणं
भवतीति वा । अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते ।
यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि
कथं ग्रामं न पृच्छसि न त्वा भीर्विन्दती-
वेतीवः परिभयार्थं वा । SRV. X.
147. 1. p. iv. 462.
9. 32:-ऋक्षः कण्टक ऋक्षुतेः । SRV.
I. 41. 4. p. i. 215.
9. 32:-सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवे-
शानृक्षरः कण्टक ऋक्षुतेः कण्टकः कंतपो
वा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्यादुक्तिकर्मण उद्-
ततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः
पृथु । SRV. I. 22. 15. p. i. 118.
9. 36:-आयजी आयष्ट्ये अन्नानां संभक्त-
तमे ते ह्युच्चैर्विहिते हरी इवान्नानि
भुञ्जाने । SRV. I. 28. 7. p. i. 148.
9. 39:-अत्र निरुक्तम् । पर्वतानामुपस्थादुप-
स्थानादुपस्थौ कामयमाने अश्वे इव विमु-
क्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने
हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव
शुभ्रे शोभमाने मातरौ संरिहाणे विपाट्-
क्षुतद्वयौ पयसा प्रजवेते । SRV. III.
33. 1. p. ii. 242.
9. 40:-तथा च यास्कः । ते आचरन्त्यौ सम-
नसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ
उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आ-
न्त्याविमे विघ्नत्यावमित्रान् । SRV. VI.

75. 4. p. ii. 888.

9. 40:-शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर आ-
दित्यः सरणात् । इति यास्कः । SRV.
IV. 57. 5. p. ii. 490.
10. 2:-वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता
अलंकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानम् ।
SRV. I. 2. 1. p. i. 30.
10. 3:-श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः ।
इति यास्कः । SRV. I. 11. 7; 49.
2; 91. 17. pp. i. 78, 247, 407.
10. 3:-श्रव इत्यन्ननाम श्रूयते । SRV.
III. 11. 6. p. ii. 167.
10. 4:-अत्र नीचीनवारं वरुणः कबन्धमित्या-
दि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. V. 85.
3. p. ii. 680.
10. 5:-तथा च यास्कः । तं स्वभिष्टौमि
समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितृणां च
मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः ।
ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामा-
सामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः
स मध्यम इति निरुच्यते ऽथैष एव भ-
वति । नभन्तामन्यके समे मा भूवन्नन्यके
सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः
पापसंकल्पाः । SRV. VIII. 41. 2.
p. iii. 416.
10. 5:-रुद्रो रौतीति सतः । इति यास्कः ।
SRV. I. 158. 1. p. i. 671.
10. 6:-तथा च यास्कः । तिमं तेजतेरुसा-
हकर्मणः । SRV. VII. 18. 18.
p. ii. 141.
10. 8:-जरा स्तुतिः । SRV. X. 59. 2.
p. iv. 171.
10. 8:-जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः ।

- इति यास्कः । SRV. I. 123. 5. p. i. 558.
10. 8:-जरिता । ...स्तुतिकर्मेति । SRV. I. 38. 5. p. i. 204.
10. 8:-जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध तथा बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमे रुद्राय दर्शनीयम् । SRV. I. 27. 10. p. i. 145.
10. 8:-तथा च यास्कः । इन्द्र इरां दृणातीति वेरां दारयति इति वेरां धारयतीति वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैन्धत तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते । SRV. IX. 5. 7. p. iii. 609.
10. 8:-इन्द्र इरां दृणातीति इदंकरणादित्या-प्रायण इति यास्कनोक्तः । SRV. I. 156. 5. p. i. 668.
10. 8:-इन्द्रः शत्रूणां दारयितेति निरुक्तम् । SRV. X. 48. 6. p. iv. 146.
10. 8:-इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्द्वे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते इदं-करणादित्याप्रायण इदंदर्शनादित्यौपम-न्यव इन्दतेवैश्वर्यकर्मण इन्द्रशत्रूणां दार-यिता वा द्रावयिता वा दारयिता च यज्व-नाम् । SRV. I. 3. 4. p. i. 36.
10. 9:-अत्र निरुक्तम् । अदृणा उत्सम् । उत्स उत्सदनाद्देवस्यन्दनाद्देवत्वेर्वा स्यात् । व्य-सृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एता-नित्यादि । SRV. V. 32. 1. p. i. 559.
10. 10:-अत्र निरुक्तम् । यो जायमान एव

- प्रथमो मनस्वी देवो देवान्कनुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मन्हा बलस्य महत्वेन स जनास इन्द्र इत्युपेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसं-युक्ता । SRV. II. 12. 1. p. ii. 32.
10. 10:-पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः । पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता ज-न्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम् । SRV. V. 83. 1. p. ii. 676.
10. 11:-अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्या-तः । तदेवात्र लिख्यते । पर्जन्यो विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्मा-ज्जतानि विभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भूतिः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतः । SRV. V. 83. 2. p. ii. 676.
10. 13:-यास्कस्त्वाह । अशनवन्तमास्यन्दन-वन्तम् । SRV. II. 24. 4. p. ii. 71.
10. 15:-क्षेत्रस्य पतिनेत्यादि निरुक्तम् । SRV. IV. 57. 1. p. ii. 489.
10. 15:-मृळतिरुपदयाकर्मैति यास्कः । SRV. X. 64. 1. p. IV. 193.
10. 17:-यद्यद्रूपं कामयन्ते तत्तद्देवा विशन्ति । इति यास्कः । SRV. VII. 56. 1. p. iii. 114.
10. 21:-अत्र निरुक्तम् । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दध्यास्तुरिव दिशुस्वेपप्रती-केत्यादि । SRV. I. 66. 8. p. I. 325.
10. 21:-यास्कस्त्वाह । तृतीयो अग्निष्टे पति-रित्यपि निगमो भवति । SRV. I. 66.

8. p. i. 325.
10. 21:-अत्र यास्कः । तं वश्चराथा चर-न्त्या परवाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौष-धाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवन्ति तथा-प्नुयाम । SRV. I. 66. 10. p. i. 326.
10. 21:-प्रभितेस्त्रायत इति निरुक्तम् । SRV. I. 156. i. p. i. 667.
10. 22:-उक्तार्थं यास्का ब्रवीति । मित्रो जनान्यातयति मुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्नाभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति वि-कृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा । SRV. III. 59. i. p. ii. 328.
10. 26:-अत्र विश्वकर्मा विभूतमना व्या-सेत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् । SRV. X. 82. 2. p. IV. 247.
10. 26:-अत्र निरुक्तम् । विश्वकर्मा सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार स आत्मा-नमप्यन्ततो जुहुवांचकार । तदभिवादि-न्येषर्भवति य इमा विश्वा भुवनानि जुह-दिति । SRV. V. 81. 1. p. IV. 244.
10. 27:-अत्र विश्वकर्मन्हविषा वर्धमान इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् । SRV. V. 81. 6. p. IV. 246.
10. 28:-यदाह यास्कः । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजुतं देवप्रीतं वा । SRV. X. 178. 1. p. IV. 503.
10. 29:-अत्र निरुक्तम् । सद्यो ऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शतसानि-न्यस्य सा गतिर्न स्मैनां वारयन्ति प्रयुव-

- तीमिव शरमयीमिषुम् । SRV. X. 178. 3. p. IV. 504.
10. 29:-मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्म-णो वधकर्मणो वा । इति यास्कः । SRV. II. 24. 2; X. 83. 1; 87. 13. pp. ii. 70; IV. 249, 275.
10. 30:-अत्र त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजंत इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् । SRV. X. 84. 1. p. IV. 251.
10. 32:-अथ निरुक्तम् । सविता यन्त्रैः पृथि-वीमरमयदनारम्भणेऽन्तरिक्षे सविता ग्राम-दंहदश्वमिवाधुत्तद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्ध-मनूर्ते बद्धमनूर्ण इति वात्वरमाण इति वा सविता समुदितारम् । SRV. X. 149. 1. p. IV. 467.
10. 33:-अत्र निरुक्तम् । हिरण्यस्तूपो हिर-ण्यमयस्तूपो हिरण्यमयः स्तूपो ऽस्येति वा । स्तूपः स्थायतेः संघातः । सवित-र्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाथ वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रतिजागम्येहम् । SRV. X. 150. 5. p. IV. 468.
10. 36:-तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ । SRV. I. 19. 1. p. i. 107.
10. 38:-वेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः । SRV. IX. 73. 2; 97. 22; X. 64. 2. pp. iii. 717, 782; iv. 193.
10. 44:-तथा च यास्कः । बुधमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्धता आप इति वा । SRV. VII. 6. 7. p. iii. 19.
10. 44:-बुधे नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुधमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्धता आप इति ।

- SRV. VII. 34. 16. p. iii. 80.
 11. 5:-चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः । इति यास्कः । SRV. VI. 65. 2. p. ii. 867.
 11. 13-14:-अत्र निरुक्तम् । अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवन्तीति वेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वकैः स्वचैनैरिति वा स्वचैनैरिति वा स्वचिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैर्वपिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा । SRV. I. 88. 1. p. i. 392.
 11. 15:-ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति । SRV. I. 20. 4. p. i. 110.
 11. 16:-बोढारो मेधाविनो वेति यास्कः । SRV. III. 60. 4. p. ii. 332.
 11. 16:-तदुक्तं यास्केन । ऋभुर्विष्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्राः बभूवुः । SRV. I. 110. 2. p. i. 480.
 11. 16:-अत्र निरुक्तम् । कृत्वा कर्मणि क्षिप्रत्वेन बोढारो मेधाविनो वा मर्तासः सन्तोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्ऋभुर्विष्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । SRV. I. 110. 4. p. i. 481.
 11. 16:-तदुक्तं यास्केन । प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवचिगमा भवन्ति न मध्यमेन । SRV. I. 111. 4. p. i. 485.
 11. 16:-तथा च यास्को निरुक्ते आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्त इत्युक्त्वा...

- SRV. I. 161. 11. p. i. 682.
 11. 18:-तथा च यास्कः । सोम्याः सोमसंपादिनः । SRV. VI. 75. 10. p. ii. 890.
 11. 19:-नवग्वा नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । SRV. I. 62. 4. p. i. 306.
 11. 21:-साक्षतिराप्नोतिकर्मेति यास्कः । SRV. X. 120. 8. p. IV. 399.
 11. 23:-अत्र निरुक्तम् । दक्षस्य वादिते जन्मनि कर्मणि व्रते राजानौ । SRV. X. 64. 5. p. IV. 194.
 11. 23:-यास्काचार्य इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशंक्य पर्यहरत् । तथाहि । अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परीति च तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतेरजरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती । SRV. X. 72. 4. p. IV. 225.
 11. 24:-सरमा सरणात् । इति यास्कः । SRV. I. 62. 3. p. i. 305.
 11. 25:-अत्र किमिच्छन्ती सरमेदं प्राणडित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. X. 108. 1. p. IV. 361.
 11. 25:-पराचैः पराङ्मनैरिति निरुक्तम् । SRV. I. 63. 4. p. i. 312.
 11. 25:-परितक्म्या रात्रिः परित एनां तकतीति यास्कः । SRV. I. 116. 15. p. i. 519.
 11. 25:-रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति यास्कः । SRV. I. 112. 12. p. i. 490.
 11. 25:-रसा नदी भवतीति निरुक्तम् । SRV. V. 53. 9. p. ii. 618.

11. 26:-पावका न सरस्वत्यैरञ्जवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । SRV. I. 3. 10. p. i. 39.
 11. 27:-महदृणः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । SRV. I. 3. 12. p. i. 40.
 11. 28:-तथा च यास्कः । यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मद्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि क स्विदस्थाः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा । SRV. VIII. 100. 10. p. iii. 589.
 11. 29:-तथा च यास्कः । देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदनाञ्च च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता । SRV. VIII. 100. 11. p. iii. 590.
 11. 40:-अयं मन्त्र आचार्यैरेवं व्याख्यातः । गौरीमिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चावादित्येन च सहस्राक्षरा बहुदका परमे व्यवने । SRV. I. 164. 41. p. i. 716.
 11. 41:-अयमपि यास्केन व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति वर्षन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । SRV. I. 164. 42.

- p. i. 716.
 11. 44:-अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । सुयवसादिनी भगवती हि भवाधेदानीं वयं भगवन्तः स्यामाद्धि तृणमध्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती । SRV. I. 164. 40. p. i. 715.
 11. 45:-पंथा अन्तरिक्षम् । SRV. X. 59. 7. p. iv. 172.
 11. 49:-महद्वेति यास्कः । SRV. X. 64. 10. p. iv. 195.
 11. 49:-प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्येति निरुक्तम् । SRV. V. 41. 19. p. ii. 582.
 12. 1:-तदुक्तं यास्केन । तत्कावश्विनौ छावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके । SRV. I. 92. 17; 112. 1. pp. i. 416, 486.
 12. 1:-सूर्याचन्द्रमसावित्येके । इति निरुक्तम् । SRV. I. 181. 4; 184. 3; X. 106. 5. pp. i. 764, 771; iv. 354.
 12. 1:-तथा च यास्कः । अश्विनौ यद्वशनुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषामन्योऽश्वैरश्विनावित्यौरेवाभस्तत्कावश्विनौ छावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । SRV. I. 89. 3. p. i. 396.
 12. 3:-अत्र निरुक्तम् । इहेह जातौ संस्तूयेथे पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र उह्यत आदित्यः । SRV. I. 181. 4. p. i. 764.
 12. 6:-अत्र निरुक्तम् । उपस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि । SRV. I. 92. 13.

- p. i. 415.
12. 7:-निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । इति यास्कः । SRV. I. 2. 6; iii. 58. 9. pp. i. 32; ii. 328.
12. 7:-अत्र निरुक्तम् । एतास्ता उपसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात् पूर्वोऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्टवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो गमनादरुषी-रारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः । SRV. I. 92. 1. p. i. 410.
12. 8:-अत्र निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. X. 85. 20. p. iv. 258.
12. 9:-तथा च यास्कः । वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्तुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधुसादिनीति वा साधु-सानिनीति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचय-करं हविः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरः । SRV. X. 86. 13. p. iv. 269.
12. 15:-उद्बहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्श-नाय सूर्यम् । SRV. I. 50. 1. p. i. 248.
12. 19:-विष्णुर्विशते वा व्यश्रोतेर्वा । य-दिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशि-रसीत्यौर्णवाभः समूल्हमस्य पांसुरेऽप्या-यनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थं स्यात् पांसुर इव पदं न दृश्यत इति पांसवः सूर्यत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा । SRV.

- I. 22. 17. p. i. 120.
12. 22:-तत्ते वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वोत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषि । SRV. I. 50. 6. p. i. 250.
12. 27:-अयमपि मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्या-तः । त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेको-ऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । SRV. I. 164. 44. p. i. 716.
12. 28:-तथा च यास्कः । सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्ननशनः स्वप्ना-न्नाशयस्यादित्य उदयेन सोऽस्तमेपि पथा पुनः । SRV. X. 86. 21. p. iv. 271.
12. 30:-पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायमित्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् । SRV. X. 65. 13. p. iv. 201.
12. 39:-तथा च यास्को व्याचक्ष्यौ । देवानां सख्यमुपसीदेम वयं, देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय । SRV. I. 89. 2. p. i. 395.
12. 40:-अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्व-लिङ्गमिति शाकपूणिः । SRV. I. 3. 7. p. i. 38.
12. 41:-अग्निनाग्निमयजन्त देवा इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् । SRV. I. 164. 50. p. i. 719.
12. 46:-अत्रापि च मा व्यन्तु देवपत्न्यः ।

- इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. V. 46. 8. p. ii. 602.
13. 3:-अत्र यास्कः । यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत कस्य पुल्वधो मृगः क स बह्नादी मृगः । मृगो माष्टेर्गतिकर्मणः । कमगमदेशं जनयोपनः । SRV. X. 86. 22. p. iv. 271.
13. 5:-अत्र निरुक्तं द्विविधा सृष्टिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथाश्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फीत् हन्तारावि-त्यादि । SRV. X. 106. 6. p. iv. 354.
13. 5:-जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फीत् हन्ता-रावित्यर्थः । SRV. p. i. 5.
13. 6:-अस्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्ट-व्यः । तद्यथा । तरति सपापं सर्वे मन्दी यः स्तौति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिम् । धारा सुतस्यांधसो धारयाभिपुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य ।

- SRV. IX. 59. 1. p. iii. 664.
13. 7:-अत्र यास्कश्चत्वारं शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ता इत्यादिना निरवोचत् । तदत्रानु-संधेयम् । SRV. iv. 58. 3. p. ii. 492.
13. 9:-अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः । सो-ऽत्राप्यनुसंधेयः । SRV. I. 164. 45. p. i. 717.
13. 10:- (ऋचो अचरे परमे etc.) अयं मन्त्रो निरुक्ते व्याख्यातः । SRV. I. 164. 39. p. i. 714.
13. 13:-हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेष्टित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् । SRV. X. 71. 8. p. iv. 222.
13. 42=14. 29:-अत्र द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारावित्यादि निरुक्ते गतमस्य मंत्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयम् । SRV. I. 164. 20. p. i. 704.

निघण्टुटीकायां देवराजयज्वो-
द्धृतनिरुक्तसंदर्भाः ।

PASSAGES OF THE NIRUKTA,
QUOTED BY DEVARĀJA
YAJVAN IN HIS COM-
MENTARY ON THE
NIGHANTU.

Note:—Reference is to the Bib. Ind. ed. of the Nirukta, vol. I.

देवराजयज्वोद्धृतनिरुक्तसंदर्भाः ।

- Ngh. 2. 7:-वाज इत्यन्ननाम । Ngh. 1. 8. p. 51.
- Ngh. 2. 15:-आशुरिति क्षिप्रनाम । Ngh. 1. 14. p. 149.
- Ngh. 3. 7:-अर्जुनमिति रूपनाम । Ngh. 1. 8. p. 50.
- N. 1. 1:-भावप्रधानमाख्यातम् । p.387.
1. 3:-आ इत्यर्वागर्थे । Ngh. 4.2.p. 411.
1. 4:-चिदित्येषोऽनेककर्मा । Ngh. 4. 2. p. 411.
- मंहतिर्दानकर्मा । Ngh. 1. 8. p. 50. Cf. N. 1. 7:-मंहतेर्दानकर्मणः ।
1. 7:-वीरवन्तः कल्याणवीरा वा । Ngh. 1. 5. p. 39.
1. 8:-ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः । Ngh. 1. 3. p. 31.
1. 10:-शिशिरं शृणातेः शस्त्रातेर्वा । Ngh. 2. 19. p. 285.
1. 11:-शर्चर्मदन्त उत...पताम । Ngh. 1. 11. p. 93.
- न संस्कारमाद्रियेत अर्थोनित्यः परीक्षेत । Ngh. 1. 1. p. 14. Cf. N. 2. 1:-अर्थनित्यः परीक्षेत...न संस्कारमाद्रियेत ।
2. 2:-गाहतेः कस इति नामकरणः । ख्याते-र्वा । Ngh. 2. 5. p. 194.
2. 5:-गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति । गाते-

- वौंकारो नामकरणः । Ngh.1.1.p. 7.
2. 7:-शृङ्गं श्रयतेः । Ngh. 1. 17.p.161.
2. 7:-निर्द्धृतिर्निरमणात् । Ngh.1.1.p.15.
2. 8:-मातान्तरिक्षं निर्मायन्ते अस्मिन्भूतानि । Ngh. 1. 12. p. 116.
2. 8:-योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना । Ngh. 1. 3. p. 26.
- अथवा हर्यतेः प्रेप्साकर्मणः । Ngh. 1. 2. p. 20. Cf. N. 2. 10:-हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः ।
2. 10:-अन्तरिक्षं कस्मात् । Ngh. 1. 3. p. 27.
2. 11:-ऋषिर्दर्शनात् । Ngh. 3.3.p. 300.
- व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सतः ।...इदम-पीतरद् व्रतम्....एतस्मादेव....वारयतीति सतः । Ngh. 2. 1. p. 165. Cf. N. 2. 13.....व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः ।
- स्वरादित्यनाम । Ngh. 1. 9. p. 56; cf. N. 2. 14:-स्वरादित्यो भवति ।
- प्राशनुत एनं शुक्रो वर्णः । संस्पृष्टा रसान् । संस्पृष्टा भासं ज्योतिषाम् । अस्पृष्टो भासेति वा । पृश्निरादित्यः । द्यौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिभिः पुण्यकृद्भिश्च । Ngh. p. 378; cf. N. 2. 14:—पृश्निरादित्यो भवति । प्राशनुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्पृष्टा...ज्योतिषाम् ।

- संस्पृष्टा भासेति वा । अथ द्यौः । संस्पृष्टा
ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च ।
नेता रसानां नेता भासामात्मीयानाम् । ज्योतिषां
प्रणायकश्चादित्यः । द्यौस्तु कमिति सुख-
नाम । न कम् अकम् असुखम् । न अकं
यत्र स नाकः । Ngh. p. 378; cf.
N. 2. 14. नाक आदित्यो भवति । नेता
रसानां नेता भासाम् । ज्योतिषां प्रणयः ।
अथ द्यौः । कमिति सुखनाम । तत्प्रतिषिद्धं
प्रतिषिध्येत ।
2. 14:-न वा अमुं लोकं जम्मुपे किंच नाकम् ।
इति ब्राह्मणम् । Ngh. p. 378.
2. 15:-तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश-
रश्मिभिः । Ngh. 1. 5. p. 32.
2. 15:-काष्ठा दिशो भवन्ति । Ngh. 1.
6. p. 41.
2. 18:-उच्छृतीति व्याख्याता । Ngh. 5.
5. p. 489.
2. 21:-आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधार-
णानि पर्वतनामभिः । Ngh. 1. 10. p. 59.
2. 23:-तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद् देवता-
वच्च निगमा भवन्ति । Ngh. 1. 11. p. 83.
2. 24:-शुष्ममिति बलनाम । शोषयतीति
सतः । Ngh. 2. 9. p. 118.
2. 25:-ऋतमित्युदकनाम । Ngh. 1. 13.
p. 140.
2. 25:-कालः कालयते गतिकर्मणः । Ngh.
2. 14. p. 242.
एषामष्टावुत्तराणि बहुवद् । Ngh. 1. 14. p.
150. Cf. N. 2. 27:-तेषामष्टा उत्तराणि
बहुवत् ।
2. 27:-तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् कामतीति
वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भव-

- तीति वा । Ngh. 1. 14. p. 146.
2. 28:-दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते
साहचर्यज्ञानाय । Ngh. 1. 15. p. 152.
3. 1:-कर्मनामान्युत्तराणि । Ngh. 2. 1. p.
163.
3. 2:-रेक्ण इति धननाम । रिच्यते प्रयतः ।
Ngh. 2. 10. p. 222.
गृणातिस्तुतिकर्मा । Ngh. 1. 10. p. 60.
Cf. N. 3. 5:-गृणातेः स्तुतिकर्मणः ।
3. 7:-मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति । Ngh. 2.
3. p. 176.
3. 7, 8:-तत्र पंचजना इत्येतस्य निगमा
भवन्ति पंच पृक्ता संख्या । लिङ्ग-
त्रययोगेष्वविशिष्टा । Ngh. 2. 3. p.
185, cf. N. स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा ।
3. 8:-असुरिति प्राणनाम । Ngh. 3. 9.
p. 325.
3. 8:-ऊर्गित्यज्ञनाम । ऊर्जयतीति सतः ।
पक्वं सुप्रवृत्तमिति वा । Ngh. 2. 7.
p. 209. N. reads सुप्रवृत्तम् for
सुप्रवृत्तम् ।
3. 9:-कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि । Ngh.
2. 5. p. 194.
3. 9:-क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । Ngh.
2. 15. p. 258.
3. 10:-दश दशतः । Ngh. 3. 1. p. 295.
3. 10:-तत्र वियात इत्येतद् वियातयत इति
वियातयेति वा । Ngh. 2. 19. p. 283-4.
3. 13:-मानेनान्यान् जहातीति शाकपूणिः ।
मंहनीयो भवतीति वा । Ngh. 3. 3.
p. 299.
3. 13:-तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते ।
Ngh. 3. 3. p. 303.

3. 13:-सुखं कस्मात् । सुहितं खेभ्यः ।
Ngh. 1. 12. p. 113.
3. 13:-खं पुनः खनतेः । Ngh. 1. 12.
p. 114.
3. 14:-करोति यत् पापकम् । Ngh. 3.
24. p. 363.
3. 19:-प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः ।
Ngh. 3. 17. p. 347.
4. 5:-दुरोण इति गृहनाम । दुःखा भवन्ति
दुस्तर्पाः । Ngh. 3. 4. p. 308. N.
reads दुरवा for दुःखा.
4. 7:-वासरणि वेसराणि । Ngh. 1. 9. p. 56.
कर्तेन-हन्तन-यातनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति ।
Ngh. 4. 1. p. 391; cf. N. 4. 7:-
कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति । कर्तेन
हन्तन यातनेति ।
4. 19:-उदकं हर उच्यते । Ngh. 1. 13.
p. 142.
4. 19:-व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । Ngh.
4. 1. p. 399.
4. 19:-उत्त्रियेति गोनाम । उत्त्राविणोऽस्यां
भोगाः । उत्रेति च । Ngh. 2. 11.
p. 230.
4. 21:-पिता पाता वा पालयिता वा ।
Ngh. 2. 22. p. 293.
4. 21:-शमनं रोगाणां यावनं च भयानाम् ।
Ngh. 4. 1. p. 400. N. adds
च after शमनं ।
4. 22:-अदितिरदीना । Ngh. 1. 14. p. 14.
4. 24:-श्येनः शंसनीयं गच्छति । Ngh.
1. 14. p. 151.
4. 25:-अपीच्यमपगतमपचितम् । Ngh.
3. 25. p. 366. cf. N.
4. 25:-दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि ।
Ngh. 4. 1. p. 402.
4. 25:-अन्तो अततेः । Ngh. 3. 30.
p. 376.
4. 25:-अथाप्यृध्नोत्यर्थे दृश्यते । Ngh. 4.
1. p. 402.
4. 26:-सप्त आदित्यरश्मयः । Ngh. 1. 5.
p. 38.
5. 1:-अन्ध इत्यज्ञनाम । आध्यानीयं भवति ।
Ngh. 2. 7. p. 204.
5. 2:-वनुष्यति हन्तिकर्मा । Ngh. 2. 12.
p. 233.
5. 4:-वरमाहारमाहारीः । इति च ब्राह्मणम् ।
... वरं मूलं बृहति । Ngh. 1. 10. p. 65.
5. 6:-अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः
सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मा पुनन्दु ।
Ngh. 4. 2. p. 412.
5. 12:-बभस्तिरत्तिकर्मा । Ngh. 1. 5. p. 35.
5. 13:-अप्स इति रूपनाम । अप्सातेः ।
Ngh. 3. 7. p. 320.
5. 14:-वयुनं वेतेः । कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ।
Ngh. 3. 8. p. 324.
5. 16:-तूर्णमश्नुते । Ngh. 4. 2. p. 418.
5. 18:-नीचैरस्मिन् कणन्ति । Ngh. 4.
2. p. 419.
6. 1:-आशु इति शु इति च क्षिप्रनामनी
भवतः । Ngh. 2. 15. p. 262.
6. 1:-शोचते उर्वलतिकर्मणः । Ngh. 1.
12. p. 128.
6. 4:-जूर्णि जैवतेर्वा द्रवतेर्वा जीयतेर्वा ।
Ngh. 2. 13. p. 135. N. reads
दूनेतेर्वा for जीयतेर्वा ।
समुद्रः पर्वतो राजा इव दुर्भिक्षनाशकः ।

- Ngh. 1. 10. p. 62, cf. N. 6. 5:-
उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिच्छे नव वृत्तयः ।
6. 8:-शशमानः शंसमानः । Ngh. 3.
14. p. 334.
6. 12:-अतिक्रामन्तो दुरितानि विरवा ।
Ngh. 4. 3. p. 437.
6. 14:-गीर्भिरेन वनयन्ति । Ngh. 4. 3.
p. 440.
6. 16:-तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम् ।
Ngh. 4. 3. p. 442.
6. 17:-कर्मणां प्रस्नातारौ । Ngh. 2. 4.
p. 190.
गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा अवशयाया आदित्येन ।
Ngh. 1. 9. p. 57, cf. N. 6. 19:-
ग्रस इत्यहर्नाम । ग्रस्यन्तेऽस्मिन्नसाः ।
गोरुध उद्धृततरं भवति...उपोन्नद्धम्...तत्
स्नेहं रसानुप्रदानसामान्याद् रात्रिरप्युध
उच्यते । Ngh. 1. 7. p. 47, cf. N. 6. 19.
सामि प्रतिषिद्धमसामि...असुसमाप्तम् ।
Ngh. 4. 3. p. 451. Cf. N. 6. 23.
असामि सामिप्रतिषिद्धम् ।...असुसमाप्तम्
6. 31:-इदं कामयमान उच्यते । Ngh. 4. 3.
p. 456. उच्यते is omitted by N.
6. 31:-अथापि तद्वदर्थे भाष्यते । Ngh.
4. 3. p. 456.
7. 10:-या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव
तत् । Ngh. 2. 9. p. 221.
7. 11:-अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च
रसधारणम् । Ngh. 1. 5. p. 35.
7. 13:-पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः । Ngh.
2. 14. p. 242.
7. 24:-जिघर्तेः सिंचितिकर्मणः । Ngh. 1.
12. p. 101.
8. 8:-यद्वा इति महतो नामधेयम् । यातश्च

- हृतश्च भवति । Ngh. 3. 3. p. 303.
8. 9:-स्योनमिति सुखनाम् । स्यतेरवस्य-
न्येतत् । Ngh. 3. 6. p. 317.
8. 20:-स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागा-
हेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हवि-
र्जुहोतीति वा । Ngh. 1. 11. p. 83.
9. 11:-रथो रंहते गतिकर्मणः । Ngh. 2.
14. p. 245.
9. 18:-इषुरिषते गतिकर्मणः । Ngh. 2.
14. p. 253, cf. N.
9. 32:-कण्टकः कन्तपो वा कृन्ततेर्वा कण्ट-
तेर्वा स्याद् गतिकर्मणः । Ngh. 2.
14. p. 242.
10. 3:-श्रव इत्यञ्जनाम् । Ngh. 2. 7.
p. 206.
10. 4:-बन्धिरनिभृतत्वे । Ngh. 1. 12.
p. 99.
10. 17:-शेवमिति सुखनाम् । Ngh. 3.
6. p. 318, cf. N.
10. 31:-अवेररणवान् । Ngh. 1. 14.
p. 144, cf. N.
11. 5:-चन्द्रमाश्रयं द्रमति । Ngh. 2.
14. p. 256.
11. 5:-चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः । Ngh.
1. 2. p. 19.
11. 9:-नृम्णं...नृन् नतम् । Ngh. 2. 9.
p. 217.
11. 43:-अहन्तव्या भवतीति । अघघ्नीति
वा । Ngh. 2. 11. p. 229.
12. 13:-कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवते-
र्वा । Ngh. 3. 15. p. 341.
12. 41:-अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या ।
तस्मात् पृथिवीस्थानाः । Ngh. 5. 6.
p. 497.

ऋग्वेदभाष्ये वेङ्कटमाधवोद्धृत- निरुक्तसंदर्भाः ।

PASSAGES OF THE NIRUKTA,
QUOTED BY VENKATA
MĀDHAVA IN HIS COM-
MENTARY ON THE
RGVEDA.

वेङ्कटमाधवोद्धृतनिरुक्तसंदर्भाः ।

- RV. I. 15. 7:—यास्कस्त्वाह । द्रविणोदा
यस्त्वं द्रविणसादिन इति वा द्रविण-
सस्तस्मात् पिबत्विति वा यज्ञेषु देवमीळते
याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्ति
वेति । cf. N. 8. 2.
- I. 22. 17:—अत्र यास्कः । पृथिव्यामन्तरिक्षे
दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे
गयशिरसीत्यार्षावाभ इति । N. 12. 19.
- I. 38. 3:—अत्र यास्कः । सुचिते सु इते सूते
सुगते प्रजायामिति वेति । cf. N. 4. 17.
- I. 41. 9:—चतुरश्विदक्षान् धारयत... कित-
वाद्यथा बिभीयात् । एवं दुरुक्ताय बिभी-
यात् । न दुरुक्ताय स्पृहयेदिति । cf.
N. 3. 16.
- I. 50. 6:—पश्यसि तत्ते वयं स्तुम इति
वाक्यशेष इति यास्कः । N. 12. 22.
- I. 62. 5:—यास्कस्त्वाह । नवगतयो नवनी-
तगतयो वेति । N. 11. 19.
- I. 84. 15:—अत्र यास्कः । अथाप्यस्यैको
रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते । तदेतेनो-
पेक्षितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भ-
वतीति । सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व
इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि
गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेत्यत्राह गोः
सममन्वमंसतादित्यरश्मयः सन्नामापी-
च्यमवसितमवगतमपहतमन्तर्हितं वामुत्र
चन्द्रमसो गृह इति । cf. N. 2. 6; 4. 25.

- I. 92. 1:—ता एता उपसः प्रज्ञानमकृण्वन्
पूर्वेऽधेऽन्तरिक्षलोकस्य... दीप्तिमज्जते ।
कोशादायुधानि निष्कृण्वाना वीरा इव
प्रतियन्ति । गन्ध्य आरोचमाना उपसो
मातृस्थानीया निरुक्तं च द्रष्टव्यम् । cf.
N. 12. 7.
- I. 95. 5:—स्वप्नुर्जायमानात्... द्यावा-
पृथिवी उभे । अपि बिभ्यतुः । अपि
चैनं सिंहमिव बलिनमभिमुखे सेवते । अत्र
निरुक्तं द्रष्टव्यमिति । cf. N. 8. 15.
- I. 105. 8:—सन्तपन्ति मामभितः सपत्नीरिव
सपत्न्यः कृपपशवो मूषिका इवास्त्रातानि
सूत्राणि व्यदन्ति स्वाङ्गा भिधानं वा
स्यात् । शिश्रानि व्यदन्ति । सन्तपन्ति
माध्य दुःकामाः स्तोतारस्ते शतक्रतो...
cf. N. 4. 6.
- I. 105. 18:—यास्कपक्षे तु—उदितश्चन्द्रमा
इति मन्त्रार्थः । तदुक्तम् । वृकश्चन्द्रमा
इति । विवृतज्योतिष्को वा विक्रान्त-
ज्योतिष्को वा । अरुण आरोचमानः ।
मासानां चार्धमासानां च कर्ता चन्द्रमा
वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगण-
मभिजिहीते निचाय्य येन येन यो-
च्यमाणो भवति चन्द्रमास्तद्वत्पुवन् इव
पृष्ठरोहीति । cf. N. 5. 20, 21.
- I. 105. 19:—त्रित एवाथवा द्रष्टा ननु
कुत्सस्य दर्शने । विरुध्यतेऽरुणो मेति

- माशब्दस्तत्र का गतिः ॥ उच्यते पदका-
रस्य त्रितस्यार्थमिदं मतम् । अन्यथापि
पदच्छेदस्तत्र यास्केन दर्शितः ॥ cf. N.
4. 6; 5. 21.
- I. 110. 4:-कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन
बोढारो मरणधर्माणः सन्तोऽमृतत्व-
मानशिरः । सौधन्वाना ऋभवः सूक्ष्म-
दर्शनाः...cf. N. 11. 16.
- I. 113. 2:-सूर्यं वत्समाह साहचर्यात् ।
अरिचत् कृष्णा सदनान्यस्य रात्रिः ।
अथैने संस्तौति समान...अमरण-
धर्माणौ । अनूची द्योतमाने अन्योन्यस्य
अध्यात्मं...कुर्वाणे चरतः...cf. N.
2.20.
- I. 117. 16:-अत्र यास्कः । आदित्योऽपि
वृक उच्यत इत्यादि । N. 5. 21.
- I. 163. 10:-यास्कः । समीरितान्ताः
पृथ्वन्ता वा संस्तमध्यमाः शीर्ष-
मध्यमा वा । शिर आदित्यो भवति
यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां
तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव ।
समाश्रितान्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति ।
संशूरणासः शूरः शवतेर्गतिकर्मणः ।
दिव्या दिविजा । अत्या अतनाः । हंसा
हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम् । श्रेणिः श्रयतेः समा-
श्रितो भवति । यदाक्षिपु र्यदापन् ।
दिव्यमजमजनीयमाजिमश्रयादित्यस्तुतिः ।
अश्वस्य । आदित्यादश्वो निस्तष्ट इति ।
सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्यपि निगमो
भवतीति । cf. N. 4. 13.
- I. 164. 1:-आदित्यरश्मय इति वदन्तीति ।
N. 4. 26.
- I. 164. 2:-सप्त रश्मयो यस्मै स्सान-

भिसन्नामयन्ति...संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षो
हेमन्त इति । सर्वाणीमानि भूता-
न्यधितिष्ठन्ति...cf. N. 4. 27.

- I. 164. 41:-यास्कस्त्वाह । एकपदी मध्य-
मेन । द्विपदी मध्यमेन चादित्येन । चतु-
ष्पदी दिग्भिः । अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तर-
दिग्भिश्च । नवपदी ताभिरादित्येन च
वह्नृदका परमे स्थान इति । Cf. N. 11. 40.
- I. 164. 47:-अत्र यास्कः । ते यदामुतोऽर्वाञ्चः
पर्यावर्तन्ते सहस्रानादुदकस्यादित्यात् ।
अथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यत इति ।
N. 7. 24.
- I. 170. 1:-अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य
मरुद्भयः संप्रदित्सांचकार । स इन्द्र एत्य
परिदेवयांचक्रे । नूनमिति विचिकित्सार्थो
न नूनमस्यद्यतनं नो एव श्वस्तनं कस्त-
ज्जानाति यदद्भुतं...अस्य चित्तमभिसंचारि ।
...cf. N. 1. 5, 6.
- I. 174. 2:-दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र
मृदुवाचः कुर्वन्तीति यास्कः । cf. N.
6. 31.
- II. 12. 1:-यो यजमान एव प्रथमो
मनस्वी देवो देवान् कर्मणा पर्यगृह्णात्
पर्यरक्तदयक्रामदिति यास्कः । Cf. N.
10. 10.
- II. 13. 9:-आशुपुष्टीति शुष्टिरिति यास्कः ।
Cf. N. 6. 12.
- II. 23. 9:-सुवर्धयिता ब्रह्मणस्पते
स्पृहणीयानि धनानि मनुष्येभ्य आददी-
महि याश्च नो दूरेऽरातयः शत्रुसेना याश्च
तळितो ऽन्तिकस्था अभिसन्ति विनाशय
ता अग्र इति रूपनाम रूपा इति यास्कः
अकर्मणे वेति द्रष्टव्यमिति हिंसका वास्त-

- ळितस्ताडयन्तीति । cf. N. 3. 10, 11.
- II. 24. 4:-यास्कस्त्वाहाशनवन्तमास्यन्दन-
वन्तमवाङ्गितं मेघं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारं यमो-
जसा बलेनाभ्यतृणत्तमेव सर्वोऽपि यन्ति
...द्रिणमुदकवन्तमिति । cf. N. 10. 13.
- II. 32. 4:-सुष्टुत्या हुवे शृणोत्वस्मान्...
सीव्यतु...अपः सूच्या...प्रजननकर्म
सूच्येति ददातु वीरं शतप्रदम्...cf. N.
11. 31.
- II. 32. 6:-यास्कः । सिनीवालि पृथुजघने
स्तुकः स्थायतेः संघातः पृथुकेशस्तुका
पृथुष्टुतेर्वा । या देवानामसि...वा जुषस्व
हव्यमाहुतं प्रजां च देवि दिश नः । cf.
N. 11. 32.
- II. 42. 1:-न्यक्रन्दीज्जन्म प्रभुवाण इति
यास्कः ।...प्रेरयति वाचः क्रमेण प्रेरयितेव
नावम्...कल्याणमङ्गलश्च त्वां काचिद-
भिभूतिः सर्वतो विदतिति यास्कः । cf. N.
9. 4.
- III. 1. 12:-अक्र आक्रमणादिति यास्कः ।
...हविषां प्रेरयित्रे प्रसिद्धभागा ऋजिन
इति यास्कः । cf. N. 6. 17.
- Introductory remark to chap-
ter I of the IIIrd *Aṣṭaka*:—
वाक्यार्थेष्वप्रवृत्तेषु निपाताश्चेदन्विताः ।
ऋक्पादपूरणास्ते स्युरिति यास्कस्य दर्शनम् ।
cf. N. 1. 9.
- III. 19. 2:-उराण उरु कुर्वाण इति
यास्कः । N. 6. 17.
- III. 30. 5:-(sic.) मुष्टिमोहानिति शेषस्तथैव
यास्केनोक्तमिति । cf. N. 6. 1.
- III. 30. 17:-उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र...
अत्र यास्कः । आक्रियतो देशात् सल-

- लूकं संरुद्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः
सररूकं वा स्यात् सत्तेरभ्यस्तात् तपुषि-
स्तपतेः हेति हन्तेरिति । cf. N. 6. 3.
- III. 31. 1:-प्रशास्ति वोढ्हा सन्तानक-
र्मण इत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यम् । cf.
N. 3. 4.
- III. 31. 2:-यास्कस्त्वाह । यदि हि मातरो
जनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः
सन् सन्तानकर्ता भवति पुमान् दायादो-
ऽन्यतरो वर्धयित्वा जामि प्रदीयते परस्मा
इति । cf. N. 3. 6.
- III. 33. 1:-यास्कः । विश्वामित्रो व्रतं
गृहीत्वा विपादक्षुतुष्टोः संभेदमाययौ ।
अनुययुरितरे । स विश्वामित्रो नदीस्तु-
ष्टाव गाधा भवतेति । अपि द्विपद् । अपि
बहुपदिति । cf. N. 2. 24.
- पर्वतानामुपस्थानाभिर्गत्य कामयमाने बडवे
इव विमुक्ते हासतिः स्पर्धाकर्मा परस्परं
स्पर्धमाने हर्षकर्मा वा हर्षमाणे गावाविव
शोभमाने...इतरेतरं संलिहाने विपाद-
क्षुतुष्टौ पयसा प्रजवेते । cf. N. 9. 39.
- III. 33. 5:-यास्कः । उपरमध्वं मे वचसे
सोम्याय सोमसंपादिने । ऋतावरी ऋत-
कस्यः । ऋतमित्युदकनाम । प्रत्युतं भवति ।
मुहूर्तमेवैरयनैरवर्तन्वा । मुहूर्तो मुहुः ऋतुः ।
ऋतुरर्तेर्गच्छतिकर्मणः । मुहुर्भूह इव काल
इति । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या
मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया
वावनाय कुशिकस्य सूनुरिति । N. 2. 25.
- III. 33. 6:-नद्यः प्रत्युचुः । इन्द्रोऽस्मान-
रदद्भ्रवाहुः । रदतिः खनतिकर्मा वा...
परिधानं नदीनामस्मान् देवोऽनयत् सचिता
कल्याणपाणिः । तस्य वयं सचिवः प्रसवे

- यामः । cf. N. 2. 25, 26.
- III. 33. 10:—यास्कः । आश्रयवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निन-
माम ते पाययमानेव योषा पुत्रं मर्यायेव
कन्या परिष्वजनयेति । cf. N. 2. 27.
- III. 36. 4:—महनीयो महानिति यास्कः ।
cf. N. 3. 13.
- III. 36. 6:—अत्र यास्कः । अंशु शु शमष्ट-
मात्रो भवतीति । cf. N. 2. 5.
- III. 53. 8:—यास्कः । यद्यद्रूपं कामयते
तत्तदेव भवतीति । cf. N. 10. 17.
- III. 53. 14: यास्कः । कीकटा नाम देश
अनार्यनिवासः कीकटां किंकृतां किं क्रिया-
भिरिति प्रेप्सन्ति...मगन्दः कुसीदी मां-
गदो मां गमिष्यतीति च ददाति तदपत्यं
प्रमगन्द अत्यन्तकुसीदिकुलीनः प्रमदको
वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति
प्रेप्सुः पण्डको वेत्यादि । cf. N. 6. 32.
- III. 53. 17:—ददतिधारणकमेति यास्कः ।
cf. N. 2. 2.
- III. 54. 6:—योनिरित्युदकनाम । cf.
Ngh. I. 12.
- III. 54. 10:—यास्कः । मृदुः सोमः । cf.
N. 6. 4.
- III. 58. 5:—तिर इति प्रासनामेति यास्कः ।
cf. N. 3. 20.
- III. 59. 6:—द्युम्नं द्योततेयंश इति यास्कः ।
cf. N. 5. 5.
- IV. 16. 11:—गधिर्मिश्रीभावकमेति यास्कः ।
cf. N. 5. 15.
- IV. 30. 11:—अत्र यास्कः । अपासरदुषाः ।
अनः संपिष्टो मेघो विभ्युषी । अनो
वायुरनितेः । अपि वोपमार्थे स्यात् ।

- अनस इव शकटादिव । अनः शकटम् ।
आनद्धमस्मिन् विवरमनिते वा जीवन-
कर्मणः । उपजीवन्त्येनं मेघोऽप्यन एत-
स्मादेव यन्निरशिभद् । वृषा वर्षिता
मध्यमस्तस्या एपापरा भवति । एतदस्या
अन आशेते सुसंपिष्टमिव विपाशि
विमुक्तपाशीति । cf. N. 11. 47, 48.
- IV. 32. 23:—शोभेते सशफे निरुक्तं द्रष्ट-
व्यम् । cf. N. 4. 15.
- Introductory remark to chap-
ter VII of the IIIrd *Aṣṭaka*:—
अनुः सादृश्यवचनः पश्चाद्भावे च वर्तते ।
उद्भवतत उद्गमने न्यवौ नीचीनवृत्तिनौ ॥
सं पूजावचनं प्राहुर्विपरीतौ च निर्दुरौ ।
अधेरुपरिभावोऽर्थमाभिमुख्यम्...विदुः ॥
.....प्रातिलोभ्ये प्रति स्मृतम् ।
अपि संसर्गवचनमुपरचोपजने स्मृतः ।
वर्जने सर्वतोभावे परि प्राहुर्विपरिचतः ॥
एषाम...कार्था इत्थं यास्केन दर्शिताः ।
पाणिनिश्चाह भगवानर्थानेषां बह्वृत्तथा ॥
cf. N. 1. 3.
- IV. 57. 1:—चेत्रस्य पतिना वयं सुहितेनेव
जयामो गामश्वं पोषयितुं चाहरेति यास्कः ।
...स नो मृळातीदृशे बलेन वा धनेन
वेदशेनेति यास्कः । चेत्रस्य बलेनेति
यास्कः । cf. N. 10. 15.
- IV. 57. 2:—चेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि
गोसंघं यथा धेनुः पयो दुग्धे एवमस्मा-
सु ध्रुव...यशस्य पतयोऽस्मान् मृळयन्तु
...निरुक्तं द्रष्टव्यम् । cf. N. 10. 16.
- IV. 57. 8:—शुनासीरमिन्द्रं यास्कस्तु मेने ।
cf. N. 9. 40
- VII. 1. 6:—सृणातेरिति यास्कः । cf.

- N. 5. 28.
- VII. 4. 7:—शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते
मृतमिति ...ततश्चाचेतयमानस्य तत्प्रम-
त्तस्य भवति मास्मात्पथो विदूदुष ...अस्यो-
त्तरा भूयसे निर्वचनाय । cf. N. 3. 2.
- VII. 4. 8:—मनसापि न मन्तव्यो ममाय-
मिति ...एतु नो वाजी वेजनवान्...
अभिषहमाणः सपत्नान् नवजातः स एव
पुत्र इति यास्कस्त्वाह अरणोऽपाणीं
भवतीति । cf. N. 3. 3.
- VII. 34. 16:—अहिं गुणीये नदीनां बुध्न
उदकेषु सीदन् निरुक्तं द्रष्टव्यम् । cf.
N. 10. 44.
- VII. 39. 2:—सुप्रयाणमेषां बहिः...रा-
जानाविव...मनुष्याणां राज्या विवासेश्च
पूर्वस्यामभिहृतौ वायुः नियुत्वान् पूषा
चास्माकं स्वस्तये निरुक्तं द्रष्टव्यम् । cf.
N. 5. 28.
- VII. 69. 4:—अत्र यास्कः । पर्यगाद्वां
ग्रंसमहरवसानोऽन्नमिति । cf. N. 6. 4.
- VII. 76. 1:—यास्कः—उदशिश्च ज्योतिर-
मृतं सर्वजन्यं विश्वानरः सविता देवः ।
cf. N. 11. 10.
- VII. 87. 4:—एकविंशतिनामानि...इति
पृथिवीमाह तस्या हि यास्कपठितानि
एकविंशतिनामानि । cf. N. 2. 7.
- VII. 100. 6:—यास्कः । शिपिविष्टो विष्णु-
रिति विष्णो धैर्य ? (द्वे) नामनी भवतः ।
कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवत्यौपमन्यवः । कि-
मिच्छे विष्णो प्रख्यापनीयमेतत् भवत्य-
प्रख्यापनीयं यन्न ? (ः) प्रब्रूषे शेपे ? (प)
इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि
वा प्रशंसानामेवाभिप्रेतं स्यात् । किं ते

- विष्णो प्रख्यातमेतद् भवति प्रख्यापनीयं
यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टो अस्मीति प्रति-
पन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते ।
तेराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदपगूह
एतदित् वर्ष इति न ? रूपना (म) ।
वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिधे सङ्-
ग्रामे भवसि संयतरश्मिः । cf. N. 5. 8.
- VII. 104. 2:—इन्द्रासोमावधस्य शंसितारं
...अघमाहृत्य ? ...क्रव्यादे घोरख्यानाय
द्वेषो धत्तमप्यपेयमनवायं वा यदन्ये न
व्यापयेयुः । किमिदिने किमिदानीमिति
चरतेरिमं किमिदमिति वा पिशुनाय
चरत इति यास्कः । cf. N. 6. 11.
- VII. 104. 21:—इन्द्रोऽपि पराश(र) उच्यते
पराशारयिता यातूनामिति यास्कः ।
cf. N. 6. 30.
- VIII. 19. 37:—अत्र यास्कः । सुवास्तुर्नदी
तंघ ? (तुग्व) तीर्थं भवति तूर्णमेतदयं ?
(दायन्ति) cf. N. 4. 15.
- VIII. 41. 2:—यास्कः । तं स्वहिरिहामि ?
(स्वभिष्टौमि) समान्यगिरा गीत्या स्तु-
त्यापि पितृणां च मननीयैः स्तोमैः
नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको
बभूव स्यन्दमानानामपामुपोदये सप्त
स्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति
निरुच्यते । अथैष एव भवतु । नभन्ता-
मन्यके समे । मा भूवन्नन्यके सर्वे ये
नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पाप-
सङ्कल्पा इति । cf. N. 10. 5.
- VIII. 45. 4:—यास्कः । बुन्द इषुर्भवति
भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति ।
N. 6. 32; cf. also N. 6. 25.
- VIII. 45. 38:—कितवो भवन्ति स्वं हन्तीति

यास्कः । cf. N. 5. 22.

VIII. 61. 11:—यास्कः । न पापा मन्यामहे
नाधना न ज्वलनेन हीना अस्यस्मासु
ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपो दानं कर्मैतृषिरवो-
चदिति । cf. N. 6. 25.

VIII. 66. 10:—अत्र यास्कः । एवकनदा ?
(बेकनाटाः) खलु कुसीदिनो भवन्ति ।
द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो द्विगुणं
कामयन्त इति वा । इन्द्रः सर्वान् हेक-
दानः ? (बेकनाटान्) ...सूर्यदशो य
इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वा-
भिभवति कर्मणा पर्णीश्च वणिज इति ।
cf. N. 6. 26.

VIII. 67. 5:—यास्कः । जीवतो नोऽभि-
धावतादित्या नु परा ? (पुरा) हननात् ।
क नु स्थ वानः—? (ह्वान-) भुत इति
मत्स्यानां जालमापन्नानां एतदार्थं वेद-
यन्त इति । cf. N. 6. 27.

Introductory remark to the
Vth *Aṣṭaka*:—मत्स्यानां जालबद्धानां
आर्षं यास्कोऽब्रवीदिति ।

VIII. 77. 4:—एकेनैव प्रतिधानेनापिबत् ।
सहेति शतं सरांसीन्द्रस्सोमस्य पूर्णानि
कान्तादीनि वा कान्त इति वा निरुक्तं
च द्रष्टव्यमिति । cf. N. 5. 11.

VIII. 90. 6:—यास्कः । कृत्तिः कृन्तते र्यशो
वा । अन्नं वा । सुमहत्त इन्द्र शरणमन्त-
रिचे (कृत्तिः) रिवेति । cf. N. 5. 22.

VIII. 93. 13:—परुष्णी पर्ववतीति यास्कः ।
cf. N. 9. 26.

VIII. 93. 22:—पत्नीवन्तः सुता इमे ऽग्निः
सोमाः कामयमाना यन्ति पानायापां
गन्ता भवति निचुम्पुणः सोम इति

यास्कः । cf. N. 5. 18.

VIII. 99. 4:—अनर्शरातिमनरलीलदान-
मिति यास्कः । cf. N. 6. 23.

VIII. 100. 10:—अत्र यास्कः । यद्वाग्वद-
न्त्यविचेतनानि । राष्ट्री देवानां निषसाद
मदना । चतस्रो निश ? (अनुदिश) ऊर्जं
दुदुहे पयांसि । क स्विदस्याः परमं जगा-
मेति यत्पृथिवीं गच्छतेति वा यदादित्य-
रश्मयो हरन्ति वेति । cf. N. 11. 28.

VIII. 100. 11:—यास्कः । देवीं वाचम-
जनयन्त देवास्तां सर्वरूपाः पशवो वद-
न्ति व्यक्रवाचश्चाव्यक्रवाचश्च । सा नो
मदनाक्षं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मा-
नुपैतु सुष्टुता । इन्द्रसाहचर्यात् माध्य-
मिका वागत्र स्तुतेति । cf. N. 11. 29.

VIII. 102. 11:—शीरमनुशायिनमिति
वेति यास्कः । cf. N. 4. 14.

VIII. 102. 19:—अस्योत्तरा भूयसे निर्व-
चनाय । cf. N. 1. 19; 2. 11; 3.
2, 4; 5. 8; 7. 17, 27, 30; 10. 26.

Introductory remarks to chap-
ter I of the 7th *Aṣṭaka*:—
तपोविशेषयुक्तानां युगेष्वन्येषु देवताः ।
आसन्नृषीणां प्रत्यक्षाः प्रभावे विविधैर्युताः ॥
cf. N. 1. 20:—साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो
बभूवुः ।

किञ्च वैदिकवाक्यानि सदृशानोह लौकिकैः ।
cf. N. 1. 16:—शब्दसामान्यात् ।
नानाविधैर्ह्यभिप्रायैर्ऋचो दृष्टा महर्षिभिः ।
cf. N. 7. 3:—एवमुच्चावचैरभिप्रायै-
र्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति ।

Introductory remarks to chapter
II of the 7th *Aṣṭaka*:—

प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च द्विविधास्तत्र देवताः ।

cf. N. 7. 1:—तास्त्रिविधा ऋचः । परो-
चकृताः प्रत्यचकृताः ।

Introductory remarks to chap-
ter III of the 7th *Aṣṭaka*:—

ऋषिर्यस्य गुणान् ब्रूते यस्माच्चाथमभीप्सति ।
निवेशयति तन्नाम तामाहुस्तस्य देवताम् ॥

cf. N. 7. 1:—यत्काम ऋषिर्यस्यां
देवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुक्ते तद्-
देवतः स मन्त्रो भवति ।

IX. 89. 6:—अंशुः शमष्टमात्रो भवतीति
यास्कः । N. 2. 5.

Introductory remarks to chap-
ter IV of the 7th *Aṣṭaka*:—

स्तूयन्ते यज्ञसंयोगादपि चान्ये रथादयः ।
अथापि युद्धसंयोगाद्रथादीनां स्तुतिर्भवेत् ॥

cf. N. 9. 11:—यज्ञसंयोगाद्राजा
स्तुतिं लभेत । राजसंयोगाद् युद्धोपकर-
णानि । तेषां रथः प्रथमागामी भवति ।

Introductory remarks to chap-
ter V of the 7th *Aṣṭaka*:—

अग्नेर्वाचकशब्दानां स्पष्टां याज्यां स्वदर्शनात् ।
अग्नेयप्रवादो ऽयमिति यास्कस्य दर्शनम् ॥

cf. N. 8. 22:—अग्नेया इति तु स्थितिः ।

IX. 112. 3:—यास्कः । उपलप्रक्षिण्युप-
लेषु प्रक्षिणोति । उपलप्रक्षेपिणीव । कार-
रहमस्मि कर्ता स्तोमानाम् । तत इति
सन्ताननाम । पितुर्वा पुत्रस्य वा । स
भिषक् । उपलप्रक्षिणी सकुकारिका । नना
नमतेर्माता दुहिता वा नानाकर्माणो
वसुकामा अन्वास्थिताः स्मो नि गाव इव
लोकमिति । cf. N. 6. 5, 6.

X. 13. 5:—यति ? (अवतिः) गतिकर्मेति

यास्कः । cf. N. 10. 20.

X. 14. 1:—यास्कस्त्वाह । पर्यागतवन्त-
मिति...दुवस्यातिराप्नोतिकर्मेति यास्कः ।
cf. N. 10. 20.

Introductory remarks to chapter
VII of the 7th *Aṣṭaka*:—

पठिता देवताध्याये त्रिषु स्थानेषु देवताः ।
विद्यन्ते स्तुतयो यासां ता एता यास्क-
दर्शिताः ॥ cf. N. 7. 8, 10, 11, 13.

X. 28. 4:—जरिता गरिता दक्षिणा इति
यास्कः । N. 1. 7.

X. 29. 1:—वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन् इति
वा कामयमान इति वा पय इवेति चकार
शाकल्यः । उदात्तं स्वेवमाख्यातमभविष्यत्
सुसमासश्चाथ इति । cf. N. 6. 28.

Introductory remark to chap-
ter I of the 8th *Aṣṭaka*:—
नानाविधैरभिप्रायैर्मन्त्रा दृष्टा महर्षिभिः ।
cf. N. 7. 3.

X. 64. 5:—आदित्यो दक्ष इत्यादि निरुक्तं
द्रष्टव्यम् । cf. N. 11. 23.

X. 71. 4:—अप्येकः पश्यन्नपि न पश्यति वाच-
मपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामिति अविद्वां-
समाहार्धम् । अप्येकस्मै तन्वं विसन्न इति
स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानप्रकाशनमर्थस्य
स्वाहानया वाचोपमोत्तमया वाचा जायेव
पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु यथा
स एनां पश्यति स शृणोत्यर्थज्ञप्रशंसेति ।
cf. N. 1. 19.

X. 71. 5:—अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीत-
माहुः । ...विज्ञातार्थं वाग्ज्ञेयेषु बल-
वत्स्वप्यर्थेष्विति यास्कः । cf. N. 1. 20.

X. 71. 11:—अचामेको होता पोषं पुपुष्वान्

- ...गायति शक्वरीषु । शक्वर्यं ऋच इति यास्कः । ब्रह्मा भूत्वा एको वदति जाते जाते...एकोऽध्वर्युरिति । cf. N. 1. 8.
- X. 85. 19:—यास्कः । नवो नवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिभिप्रेत्य । अह्नां केतुरूपसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य । आदित्यदेवतो द्वितीयः पाद इत्येके । भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् इत्यर्थमासेज्यामभिप्रेत्य वर्धयति चन्द्रमा दीर्घमायुरिति । cf. N. 11. 6.
- X. 85. 20:—किंशुकं शाल्मलिं ...आरोह सूर्ये अमृतस्य...सुखं पत्ये वहतु... निरुक्तं द्रष्टव्यमिति । cf. N. 12. 8.
- X. 86. 21:—पुनरिति निरुक्तं द्रष्टव्यमिति । cf. N. 12. 28.
- X. 88. 17:—अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति यास्कः । N. 7. 30.
- X. 97. 1:—शतं धामानि सप्त चेति... निरुक्तं च द्रष्टव्यमिति । N. 9. 28.
- X. 98. 1:—तत्र यास्कः । देवापिश्राष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः । स शन्तनुः कनीयान् अभिषेचयांचक्रे । देवापिस्तपः प्रतिपेदे । ततः शन्तनो राज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न वर्ष ।

- तमूचुर्ब्राह्मणाः । अधर्मस्त्वया चरितः । ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितम् । तस्मात्ते देवो न वर्षतीति । स शन्तनुर्देवापि शिशिञ्च राज्येन । तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेऽसानि याजयानि च त्वेति । तस्यैतद्वर्षकामसूक्तमिति । N. 2. 10.
- X. 98. 7:—होत्राय वृतः कृपायमाणो ... देवा एनं शृण्वन्ति वृष्टियाचिनम्... N. 2. 12.
- X. 103. 12:—यास्कः । अप्वा यदेनया वृद्धोऽपमीयते । व्याधिर्वा भयं वा । cf. N. 6. 12.
- अमीषां चित्तं प्रतिलोभमाना गृहाणाङ्गान्यप्ये परेहि । अभिप्रेहि । निर्दहेषां हृदयानि शोकैः । अन्धेनामित्रास्तमसा सेव्यन्तामिति । cf. N. 9. 33.
- X. 105. 2:—शेषः सपतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कः । cf. N. 3. 21.
- X. 110. 4:—सुखकरं सेवितमिति यास्कः । cf. N. 8. 9.
- X. 110. 10:—मधुना च घृतेन चेति यास्कः । N. 8. 17.
- X. 169. 1:—इति प्रस्थापयन्नाह निरुक्तं द्रष्टव्यमिति । cf. N. 1. 17.

ऋग्वेदभाष्य उद्गीथोद्धृतनिघण्टु- निरुक्तसंदर्भाः ।

PASSAGES OF THE NIGHANTU
AND THE NIRUKTA QUOTED
BY UDGĪTHA IN HIS COM-
MENTARY ON THE
RGVEDA.

Note:—Reference is to a Devanāgarī transcript of a Malayalam Ms. of the commentary of Udgītha from the Government Library of Sanskrit Mss., Madras.

उद्गीथोद्धृतनिघण्टुवचनानि

Ngh. 1. 3:-आप इत्यन्तरिच नाम । RV.
X. 10.4; 16.3;45.1;65.9.

Ngh. 1. 7:-अक्तुरिति रात्रिनाम । RV.
X. 40. 5.

Ngh. 1. 9:-द्युरित्यहर्नाम । RV. X.11.7.

Ngh. 1. 11:-धेनेति वाङ्नामदर्शनेन ।
RV. X. 43. 6.

Ngh. 1. 12:-योनिरित्युदकनाम । RV.
X. 65. 8.

Ngh. 1. 13:-वक्षणा इति नद्य उच्यन्ते ।
RV. X. 27. 16.

Ngh. 2. 1:-वेप इति कर्मनाम । RV.
X. 46. 5.

Ngh. 2. 2:-तोकमित्यपत्यनाम । RV.
X. 25. 9.

Ngh. 2. 4:-गभस्तिरिति बाहुनाम । RV.
X. 44. 2.

Ngh. 2. 7:-वाजमन्त्रम् । RV. X. 40.
12; 67. 10.

Ngh. 2. 7:-श्रव इत्यज्ञनाम । RV.
X. 27. 21.

Ngh. 2. 7:-पृच्छ इत्यज्ञनाम । RV.
X. 65. 4.

Ngh. 2. 9:-शव इति बलनाम । RV.
X. 22. 10.

Ngh. 2. 9:-बाध इति बलनाम । RV.
X. 49. 8.

Ngh. 2. 9:-शुष्मं बलम् । RV. X.44.3.

Ngh. 2. 9:-तुविष्मान्...बलवानित्यर्थः ।
RV. X. 43. 6.

Ngh. 2. 10:-रत्नमिति धननाम । RV.
X. 18. 7.

Ngh. 2. 11:-उस्नेति गोनाम । RV.
X. 67. 4.

Ngh. 2. 15:-नु इति क्षिप्रनाम । RV.
X. 49. 11.

Ngh. 2. 15:-तूर्णिः क्षिप्रम् । RV. X.
73. 4.

Ngh. 2. 15:-तूतुजानः क्षिप्रनामैतत् । RV.
X. 43. 8.

Ngh. 2. 17:-भरे संग्रामे । RV. X.
67. 9.

Ngh. 2. 18:-आनडिति व्यासिकर्मा ।
RV. X. 27. 7.

Ngh. 2. 18:-नशतिः व्यासिकर्मा । RV.
X. 40. 6.

Ngh. 2. 20:-पविरिति वज्रनाम । RV.
X. 27. 6.

Ngh. 2. 20:-वध इति वज्रनाम । RV.
X. 22. 8.

Ngh. 2. 22:-परशु वज्रम् । RV. X.
43. 9.

Ngh. 2. 22:-अर्यः स्वामित्वमपि । RV.
X. 42. 1.

Ngh. 3. 1:-तुविरिति बहुनाम्नः । RV.
X. 43. 8.
Ngh. 3. 1:-कुविद् बहु । RV. X.
64. 13.
Ngh. 3. 3:-वाधान् इति महन्नाम ।
X. 69. 10.
Ngh. 3. 4:-पस्यमिति गृहनाम । RV.
X. 46. 6.
Ngh. 3. 4:-दमेति गृहनाम । RV.
X. 46. 7.
Ngh. 3. 6:-भेषजमिति सुखनाम । RV.
X. 9. 5.
Ngh. 3. 9:-असुरीति प्रज्ञा । RV. X.
12. 4.
Ngh. 3. 14:-सपतिरर्चतिकर्मा । RV.
X. 48. 9.
Ngh. 3. 14:-अथवा मन्यत इत्यर्चन्ति-
कर्मसु पाठात् । RV. X. 8. 9. Cf.
मन्यतिरर्चतिकर्मा । X. 26. 4; मन्य-
तेरर्चतिकर्मणः । X. 63. 17; X. 64. 16.
Ngh. 3. 16:-जरितः स्तोतः । RV. X.

42. 2.
Ngh. 3. 16:-नद इति स्तोतृनाम । RV.
X. 11. 2.
Ngh. 3. 16:-कीरिति स्तोतृनाम । RV.
X. 67. 11.
Ngh. 3. 17:-सवनमिति यज्ञनाम । RV.
X. 41. 1.
Ngh. 3. 17:-होत्रेति यज्ञनाम । RV.
X. 11. 5.
Ngh. 3. 17:-मखशब्दो यज्ञनाम । RV.
X. 11. 6.
Ngh. 3. 18:-मरुत इति ऋत्विङ्नाम ।
RV. X. 73. 1.
Ngh. 3. 20:-शिक्षतिर्दानार्थः । RV.
X. 42. 2.
Ngh. 3. 23:-अवत इति कूपनाम । RV.
X. 25. 4.
Ngh. 3. 30:-रोदसी द्यावापृथिव्योः ।
RV. X. 45. 6. Cf. also रोदसी
द्यावापृथिव्यौ । X. 65. 5.

उद्गीथोद्धृतनिरुक्तसंदर्भाः ।

X. 5. 6:-स्तेयं गुरुतल्पाहोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूण-
हत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः
पुनस्तेवां पातकेऽनृतोद्यमिति । N. 6. 27.
X. 8. 6:-अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयतीति
श्रुतिः । N. 7. 24.
X. 10. 2:-वीरो वीरयत्यभिमानं वेतेर्वा
स्यादृतिकर्मणो वीरयते वा इति निर्वच-
नात् । N. 1. 7.
X. 12. 4:-शिशिती शृङ्गे इति । N. 4. 18.
X. 12. 5:-अति सु इत्यभिपूजितार्थे । N.
1. 3.
X. 14. 1:-यास्कमहर्षिणात्र वाक्यार्थसामन्दे
(सामान्यदे०) व तिर्यगतजातविशेषार्थ-
माध्याह्नतम् । cf. N. 10. 20.
X. 18. 4:-अर्तेरर्थः । N. 1. 18.
X. 22. 10:-नक्षत्रं नक्षत्रेर्गतिकर्मणः । N.
3. 20.
X. 23. 2:-ऋभुर्वाज इति सौधन्वानामु-
च्यते । cf. N. 11. 16.
N. 23. 7:-जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वा
समानजातीयस्य वा इति वचनात् ।
cf. N. 4. 20.
X. 26. 1:-नियुतो नियमनाद्वा नियोज-
नाद्वा । N. 5. 28.
X. 27. 8:-समित्येकीभावे । cf. N. 1. 3.
X. 27. 14:-धेनुधेयते वा धिनोतेर्वा ।
N. 11. 42. अथवा गर्भो गृह्णात्यर्थे ।

गिरत्यनर्थानिति वा । N. 10. 23.
X. 27. 17:-मन्त्रः पवित्रमुच्यते । N. 5. 6.
X. 27. 19:-शिरनं रनथतेरिति वचनात् ।
N. 4. 19.
X. 27. 22:-अथपि तादृतेन कृत्स्नव-
ज्जिगमा भवन्ति । धनुरत्र वृच इत्यु-
च्यते । N. 2. 5.
X. 27. 22:-मीमयतिः शब्दकर्म । N. 2. 6.
X. 27. 23:-भाष्ये च मेघा एव माध्यमिका
देवगणा इत्युक्ताः । उपरा मेघाः । N.
2. 5.
X. 28. 2:-तिग्मं तेजतेरुसाहकर्मणः ।
N. 10. 6.
X. 31. 4:-दमूना दममना वा दान्तमना
वा । N. 4. 9.
X. 40. 2:-सधस्थे सहस्थाने । cf. N.
3. 15.
X. 40. 6:-न शब्दोऽत्र पुरस्तादुपाचारेपि
सामर्थ्यादुपमार्थः । cf. N. 1. 4.
X. 40. 8:-उरुप्यतीति रत्नार्थः । cf. N.
5. 23.
X. 40. 9:-दंसय इति कर्माणि । cf. N.
4. 25.
X. 40. 11:-उसु इति पदपूरणे । cf. N.
1. 9.
X. 40. 11:-उस्त्रिया उत्स्त्राविणी दात्री ।
cf. N. 4. 19.

- X. 40. 11:-उश्मसि कामयामहे । N. 2. 7.
 X. 41. 1:-उ इति पदपूरणः । cf. N. 1.9.
 X. 41. 1:-मध्विति सोमोच्यते । cf. N. 4. 8.
 X. 42. 2:-जाराया जरयितारम् । cf. N. 3. 16; 5. 24; 10. 21.
 X. 42. 3:-आभर आहर । N. 6. 32; 12. 6.
 X. 42. 7; 43. 5; 45. 12:-अस्मे अस्मभ्यम् । N. 6. 7.
 X. 42. 9:-श्वघ्नी कितवः । N. 5. 22.
 X. 42. 9; 48. 9:-इदिति पदपूरणः । N. 1. 9, 10.
 X. 42. 10:-अथापि तादृक्तेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति । N. 2. 5.
 X. 42. 11:-अघं पापम् । cf. N. 6. 11; 9. 42.
 X. 43. 3:-सप्त संख्यकाः सिन्धवो नद्यः । cf. N. 5. 27.
 X. 43. 4:-अधिषवणचर्मणि । N. 2. 5.
 X. 44. 3; 45. 4:-ईमिति पदपूरणः । cf. N. 1. 9.
 X. 44. 6:-केपयः कपूयाः दुष्पूया वा अपकर्माण इत्यर्थः । cf. N. 5. 24.
 X. 44. 9:-ओको निवासः । cf. N. 3. 3.
 X. 45. 6:-पञ्चजनाः निषादपञ्चमाः पञ्चमवर्णाः । cf. N. 3. 8.
 X. 48. 10:-नेमोऽर्धः । cf. N. 3. 20.
 X. 49. 11:-रसानुप्रदानं वृत्रवधादिकर्म । cf. N. 7. 10.
 X. 49. 12:-निपातानामुच्चावचार्थत्वात् । cf. N. 1. 4.
 X. 49. 12:-चिच्छब्दो हेत्वर्थः । cf. N. 1.4.
 X. 50. 7:-सचा शब्दश्च सद्वार्थः । cf.

- N. 5. 5.
 X. 53. 3:-अदितिर्देवमाता । cf. N. 4. 23.
 X. 64. 3:-वेति समुच्चयार्थः । cf. N. 1.5.
 X. 64. 5:-दक्षस्यादिते अदितिरत्र नैरुक्तपक्षे मध्यस्थाना । cf. N. 11. 22, 23.
 ऐतिहासिकपक्षे अदितिर्देवमाता । cf. N. 4.22.
 X. 64. 6:-वाजिनो देवाश्वा रश्मयो वा । cf. N. 12. 43.
 X. 64. 16:-अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । N. 10. 42.
 X. 65. 7; 66. 1:-ऋतावृध ऋतस्य सत्यस्य यशस्योदकस्य वा । cf. N. 12. 33.
 X. 65. 10:-उ इति पदपूरणः । cf. N. 1. 9.
 X. 66. 6:-माध्यमिका देवगणाः । cf. N. 12. 32.
 X. 66. 9:-व्रता व्रतानि च कर्माणि । cf. N. 2. 13; 11. 23; 12. 32, 45.
 X. 66. 14:-अस्मे अस्मभ्यम् । cf. N. 6.7.
 X. 67. 5:-ईमिति पदपूरणः । cf. 1. 9, 10.
 X. 67. 9:-सधस्थे सहस्थाने । cf. N. 3.15.
 X. 69. 12:-जाम्यतिरेकनाम । N. 4. 20.
 X. 70. 5:-यज्ञदैवतेषु पुष्पफले उच्यते देवताध्यात्मे वा । cf. N. 1. 20.
 X. 73. 11:-सुपर्णाः सुपतनाः...आदित्या इत्यर्थः । cf. N. 4. 3.
 X. 73. 11:-पूर्धि पूरय देहीत्यर्थः । N. 4. 3.
 X. 73. 11:-वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः । N. 7. 5.
 X. 74. 1:-स्तुतिभागं हविर्भागं वेति । cf. N. 7. 13.
 X. 74. 1:-वनु वननीयम् । cf. N. 6. 31.
 X. 75. 3:-इदिति पदपूरणः । cf. N. 1. 9, 10.

शुक्लयजुर्वेदे माध्यन्दिनशाखायां वाजसनेयिसंहिताभाष्ये श्रीमदुव- टाचार्योद्धृतनिघण्टुनिरुक्तसंदर्भाः

PASSAGES OF THE NIGAHNTU AND
THE NIRUKTA QUOTED BY UVATA
IN HIS COMMENTARY CALLED
THE MANTRABHĀSYA ON THE
WHITE YAJURVEDA, I-E. THE
VĀJASANEYI SĀMHITĀ IN
THE MĀDHYANDINA
RECENSION.

Note:—Reference is to Panāsīkara's edition, Bombay, 1912.
The letters MD. after a quotation mean that the passage
is also cited by Mahīdhara, a commentator of the
Vājasaneyi Sāmhita.

श्रीमदुवटाचार्योद्धृतनिघण्टुसंदर्भाः

- I. 27:-क्षमा इति पृथिवीनाम । Ngh. I. 1.
 II. 19:-सुन्नमिति सुखनाम । cf. XVII. 62; Ngh. III. 6.
 II. 20:-आयुरिति मनुष्यनाम । MD; cf. Ngh. II. 3.
 II. 20:-दिद्युदिति वज्रनाम । Ngh. II. 20.
 II. 20:-योनिरिति गृहनाम । Ngh. III. 4.
 II. 22:-नभ इत्यादित्यनाम । cf. Ngh. I. 4.
 III. 6:-स्वः ... आदित्यः । cf. Ngh. I. 4.
 III. 8:-वस्तोः । युः । भानुरित्यहर्नामसु पठितम् । Ngh. I. 6.
 III. 12:-ककुदिति महन्नामसु पठ्यते । cf. Ngh. III. 3.
 III. 15:-विश् इति मनुष्यनाम । Ngh. II. 3.
 III. 18:-वय इत्यन्ननाम । cf. Ngh. II. 7.
 III. 18:-सह इति बलनाम । Ngh. II. 9.
 III. 20:-अन्ध इत्यन्ननाम । Ngh. II. 7.
 III. 22:-दोषेति रात्रिनाम । Ngh. I. 7.
 III. 22:-नम इत्यन्ननाम । Ngh. II. 7.
 III. 23:-दम इति गृहनाम । cf. Ngh. III. 4.
 III. 25:-वरुथमिति गृहनाम । Ngh. III. 4.
 III. 26:-शोचिरिति ज्वालानामसु पठितम् । Ngh. I. 17.
 III. 30:-ध्वरति धूर्वति इति वधकर्मसु पठितम् । Ngh. II. 19.
 III. 32:-अमाशब्दो गृहवचनः । cf. Ngh. III. 4.
 III. 34:-सश्रुतिः सेवनकर्मा । cf. Ngh. 2. 14.
 III. 43:-शिवं शम्भं द्व अप्येते सुखस्य नाम्नी । Ngh. III. 6.
 III. 43:-शमिति सुखनाम । Ngh. III. 6.
 III. 46:-पृत्स्विति संग्रामनाम । Ngh. II. 17.
 III. 46:-शुष्म इति बलनाम । Ngh. II. 9.
 III. 47:-मय इति सुखनाम । Ngh. III. 6.
 III. 47:-अस्तमिति गृहनाम । Ngh. III. 4.
 III. 51:-नु क्षिप्रनाम । Ngh. II. 15.
 III. 56:-व्रतमिति कर्मनाम । Ngh. II. 1.
 IV. 3:-महीति गोनामसु पठितम् । Ngh. II. 11.
 IV. 5:-ईमह इति याज्ञाकर्मसु पठितम् । Ngh. III. 19.
 IV. 8:-इषुध्यति याज्ञाकर्मसु पठितः । Ngh. III. 19.
 IV. 11:-मनामह इति या? (याज्ञा) कर्मसु पठितम् । Ngh. III. 19.
 IV. 21:-आचक इति कान्तिनामसु पठितम् । Ngh. II. 6.
 IV. 25:-ओण्यौ द्यावपृथिवीनामसु पठितम् । Ngh. III. 30.

- IV. 32:-एतश इत्यश्वनामसु पठितम् ।
Ngh. I. 14.
IV. 35:-केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् ।
Ngh. III. 9.
IV. 35:-सपर्यतीत्यर्चकर्मसु पठितम् ।
Ngh. III. 5.
IV. 37:-गय इति गृहनाम । Ngh. III. 4.
IV. 37:-दुर्या इति गृहनाम । Ngh. III. 4.
V. 11:-घोष इति वाङ्नामसु पठितम् ।
Ngh. I. 11.
VI. 3:-ज्वलनामसु शृङ्गाणीति पठितम् ।
Ngh. I. 17.
VI. 22:-अघ्न्या गोनाम । Ngh. II. 11.
VI. 29:-वाज इत्यन्ननाम । Ngh. 2. 7.
VII. 8:-प्रय इत्यन्ननाम । cf. Ngh. II. 7.
VII. 11:-कशेति वाङ्नाम । Ngh. I. 11.
VII. 12:-वृजनमिति बलनाम । Ngh. II. 9.
VII. 16:-रिहतिर्हि अर्चते: कर्मसु पठितः ।
Ngh. III. 14.
VII. 17:-शचीति कर्मनाम । Ngh. II. 1.
VII. 21:-पवत इति गतिकर्मसु पठितम् ।
also MD. Ngh. II. 14.
VII. 24:-पृथिवीशब्देनात्रान्तरिक्षमभिधी-
यते । पठितं चैतदन्तरिक्षनामसु । cf.
XIII. 4; XVIII. 73; XXVIII.
1; also MD. Ngh. I. 3.
VII. 35:-ओज इति बलनाम । also
MD. Ngh. II. 9.
VIII. 4:-वरिव इति धननाम । cf. XX.
83; Ngh. II. 10.
VIII. 5:-श्रदिति सत्यनामसु पठितम् ।
Ngh. III. 10.

- VIII. 6:-दिवेदिव इत्यहो नामसु पठितम् ।
Ngh. I. 9.
VIII. 6:-धीरिति कर्मनाम । Ngh. II. 1.
VIII. 19:-अप्सु इत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् ।
cf. Ngh. I. 3.
VIII. 38:-अप इति कर्मनामसु पठितम् ।
cf. X. 7; XXII. 3; XXVIII.
8; XXIX. 33; XXXIII. 2;
XXXIV. 12; Ngh. II. 1; also
MD.
VIII. 45:-अव इत्यन्ननाम । Ngh. II. 7.
VIII. 53:-चतुर्गतिकर्मा । also MD.
Ngh. II. 14.
VIII. 53:-इनक्षतिर्व्यासिकर्मा । cf.
Ngh. II. 18.
VIII. 54:-अन्धोऽज्ञमुच्यते । Ngh. II. 7.
IX. 16:-सनेमीति पुराणनाम । Ngh.
III. 27; also MD.
IX. 35:-पृथिव्यत्र निर्ऋतिशब्दनोच्यते ।
cf. Ngh. I. 1.
X. 4:-व्रज इति मेघनामसु पठितम् ।
Ngh. I. 10.
X. 7:-पस्यमिति गृहनामसु पठितम् ।
Ngh. III. 4.
X. 9:-मर्या इति मनुष्यनाम । Ngh.
II. 3.
X. 19:-रीयतिर्गत्यर्थः । cf. Ngh. II. 14.
X. 32:-कुविदिति बहुनाम । Ngh. III. 1.
X. 34:-दंस इति कर्मनाम । cf. XII.
51; also MD. Ngh. II. 1.
XI. 8:-सत्राशब्द सत्यवचनः । cf.
Ngh. III. 10.
XI. 14:-तव इति बलनाम । Ngh. II. 9.

- XI. 32:-वाघत इति ऋत्विङ्नामसु
पठितम् । cf. XX. 88; Ngh. III. 18.
XI. 47:-इरेत्यन्ननाम । Ngh. II. 7.
XI. 49:-पाज इति बलनाम । Ngh. II. 9.
XI. 71:-संवत इति संग्रामनामसु पठितम् ।
Ngh. II. 17.
XI. 72:-रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य ।
इति निघण्टुः । Ngh. I. 15.
XI. 72:-परावत इति दूरनामसु पठितम् ।
Ngh. III. 26.
XII. 6:-क्षामाशब्देन पृथिव्युच्यते । cf.
XVII. 10; also MD; cf.
Ngh. I. 1.
XII. 69:-तोशतिर्वधकर्मा । cf. Ngh.
II. 19.
XII. 69:-शुनमिति सुखनाम । Ngh. III. 6.
XII. 71:-शेवमिति सुखनाम । cf. IV.
12; X. 28; XVIII. 59; also
MD. Ngh. III. 6.
XII. 108:-वर्ष इति रूपनाम । Ngh.
III. 7.
XII. 110:-राध इति धननाम । Ngh.
II. 10.
XII. 110:-भगशब्दो धनवचनः । cf.
XXXIV. 30. Ngh. II. 10.
XIII. 9:-द्रूणान इति हिंसाकर्मा । cf.
Ngh. II. 19.
XIII. 15:-नियुतो वायोरित्यादिष्टोपयोज-
नानि । Ngh. I. 15.
XIV. 8:-श्लोक इति वाङ्नामसु पठितम् ।
Ngh. I. 11.
XV. 15:-हेति वंजः । Ngh. II. 20.
XV. 37:-तिग्ममिति वज्रनाम । Ngh.

- II. 20.
XV. 40:-शर्ध इति बलनाम । cf. XVII.
35; XX. 38; XXXIII. 26;
Ngh. II. 9.
XVI. 6:-हेड इति क्रोधनामसु पठितम् ।
Ngh. II. 13.
XVI. 21:-सूक इति वज्रनामसु पठितम् ।
Ngh. II. 20.
XVI. 21:-वज्रतिर्गत्यर्थः । Ngh. II. 14.
XVI. 31:-शीघ्रशीभशब्दौ क्षिप्रनामनी ।
cf. Ngh. II. 15.
XVI. 55:-अर्थ उदकनामसु पठितम् ।
Ngh. I. 12.
XVI. 61:-सूक इत्यायुधनाम । Ngh.
II. 20.
XVII. 37:-गोशब्दो वाग्वचनः । cf.
Ngh. I. 11.
XVII. 38:-गोत्र इति मेघनामसु पठितम् ।
Ngh. I. 10.
XVII. 38:-अज्मेति संग्रामनाम । Ngh.
II. 17.
XVII. 78:-होत्रेति यज्ञनामसु पठितम् ।
Ngh. III. 71.
XVII. 94:-धेना इति वाङ्नामसु पठि-
तम् । Ngh. I. 11.
XVII. 95:-शु इति क्षिप्रनाम । Ngh.
II. 15.
XIX. 5:-तनेति धननाम । Ngh. II. 10.
XIX. 83:-पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम
च । XXVIII. 29; MD. Ngh.
I. 2; III. 7.
XX. 44:-पाक इति प्रशस्यनाम । Ngh.
III. 8.

- XX. 48:—आसादित्यन्तिकनाम । Ngh.
II. 16.
XX. 48:—सङ्गे संग्रामे । समत्सु । एतदपि
संग्रामनाम । cf. MD:—सङ्गः सम-
दिति द्वे संग्रामनामनी । cf. Ngh.
II. 17.
XX. 52:—सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम ।
Ngh. III. 25.
XX. 87:—अण्व्य इत्यङ्गुलिनाम । Ngh.
II. 5.
XXI. 5:—तुवीति बहुनाम । Ngh. III. 1.
XXI. 31:—चन्द्रमिति हिरण्यनाम ।
Ngh. I. 2.
XXI. 43:—रुद्र इति हि स्तोत्रनामसु
पठितम् । Ngh. III. 16.
XXI. 46:—पिष्टशब्दो रूपवाची । Ngh.
III. 7.
XXI. 56:—भामशब्दः क्रोधवचनः ।
Ngh. II. 13.
XXIII. 12:—पिशमिति रूपनाम । cf.
Ngh. III. 7.
XXIII. 22:—हन्तिर्गत्यर्थः । Ngh. II. 14.
XXIII. 28:—रुधु इति हस्वनाम । Ngh.
III. 2.
XXV. 16:—निविच्छब्दो वाग्वचनः ।
Ngh. I. 11.
XXV. 20:—पृषत्यो मरुतामिति निघण्टु-
वचनात् । Ngh. I. 15.
XXV. 25:—रेक्य इति धननाम । Ngh.

- II. 10.
XXV. 45:—नैघण्टुको वादितिशब्दः ।
Ngh. I. 1, 11; II. 11; IV. 1; V. 5.
XXVI. 22:—द्रविणं धनवाची । Ngh.
II. 10.
XXVII. 13:—नक्षति र्यासिकर्मा । Ngh.
II. 18.
XXVIII. 12:—वस्तोरहर्वचनः । Ngh.
I. 9.
XXVIII. 12:—अक्रो रात्रिवचनः । cf.
Ngh. I. 7.
XXVIII. 41:—शूषशब्दो बलवचनः ।
Ngh. II. 9.
XXXIII. 67:—क्षोणी क्षोण्यौ द्यावा-
पृथिव्यौ । Ngh. III. 30.
XXXIII. 90:—रयिरिति धननाम । Ngh.
II. 10.
XXXIII. 94:—तुगित्यपत्यनाम । Ngh.
II. 2.
XXXIII. 95:—धमतिर्गतिकर्मा । Ngh.
II. 14.
XXXIV. 25:—धन्व इत्यन्तरिक्षनाम ।
Ngh. I. 3.
XXXIII. 29:—अग्र इति कर्मनाम ।
Ngh. II. 1.
XXXIV. 35:—मन्यतिरर्चतिकर्मा । cf.
Ngh. III. 14.
XXXV. 8:—घृणिरित्यहर्नाम । Ngh. I. 9.

उवटोद्धृतनिरुक्तसंदर्भाः

- P. 2:—तत्र चत्वारि पदजातानि नामाख्यातो-
पसर्गनिपाता इति नैरुक्ताः पठन्ति ।
cf. XVII. 89:—नामाख्यातोपसर्ग-
निपातलक्षणः । cf. N. 1. 1.
P. 2:—सत्त्वप्रधानानि नामानि । N. 1. 1.
P. 2:—अथ भावप्रधानमाख्यातम् । cf. N. 1. 1.
P. 2:—अथ विंशतिरूपसर्गाः क्रियाविशेषकरा
इति । cf. N. 1. 3.
P. 3:—कमित्यनर्थको निपातः । cf. N. 1. 9.
I. 1:—देवो दानाद् द्योतनाद् दीपनाद्वा इति
यास्कः । cf. VII. 41; cf. N. 7. 15.
I. 1:—‘ ऊर्गित्यन्नामोर्जयति सतः ’ इति
यास्कः । cf. X. 25:—ऊर्जमग्रमुच्यते ।
MD; N. 9. 27.
I. 1:—‘ अग्न्या अहन्तव्या भवन्त्यघ्नीति
वा ’ इति यास्कः । MD; N. 11. 43.
I. 2:—धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि
नामानि जन्मानि च । I. 30; II. 6;
अथाणि । III. 8; IV. 37; XII. 19;
cf. N. 9. 28; also MD. on III. 8.
I. 3:—अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । III.
9; V. 34, 40; VIII. 7; IX. 22;
XXXVIII. 11; XL. 8; also
MD. on I. 3; V. 34; VIII. 7;
IX. 22; XI. 9; XXXIII. 91;
XXXIV. 3; XXXVIII. 11;
XL. 8. N. 10. 42.
I. 8:—धू...धूर्वतेर्वधकर्मणः । N. 3. 9.
I. 12:—इदंयुरिदं कामयमान इति यास्कः ।
III. 43; XVI. 27; also MD.
N. 6. 31.
I. 20:—प्रसितिः प्रसयनात् (प्रसहनात्
I. 20) तन्तु र्वा जालं वा । II. 20;
XIII. 9; also MD. N. 6. 12.
I. 20:—स्योनमिति सुखनाम । IV. 27;
X. 26; also MD. on I. 20;
N. 8. 9.
I. 30:—दध्नेतिर्हिंसाकर्मा । cf. III. 36;
IV. 27; V. 39; VI. 2; also
MD. on I. 30; III. 36; VI.
2; cf. Ngh. II. 19; cf. N. 3. 20.
II. 20:—अद्मेत्यन्नाम । cf. N. 4. 16.
III. 2:—कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति
कर्तन-हन्तन-यातनेति । cf. also VIII.
5; XII. 83; N. 4. 7.
III. 4:—हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । XVII. 96;
XXXIII. 78; also MD. N. 7. 17.
III. 8:—अह इति निपातो विनिग्रहार्थीयः ।
cf. VII. 3; cf. N. 1. 5.
III. 12:—जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । VIII. 7;
XI. 52; XIII. 26; XIV. 8, 17;
XXXIV. 58; also MD. N.
6. 22.
III. 25:—अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूयिः ।

- IV. 20; VIII. 54; IX. 28; XI. 16; XII. 26, 49; XV. 24; XVI. 4; XXVII. 27; XXIX. 24; also MD. N. 5. 28.
- III. 25:-नशतिरामोतिकर्मा । also MD. cf. N. 7. 17.
- III. 29:-सिषकि सचत इति सेवमानस्य । also MD. cf. N. 3. 21.
- III. 38:-घुङ्गं घोटते र्यशो वाङ्गं वा । IV. 8; XI. 62; XXXIII. 12; also MD. N. 5. 5.
- III. 47:-सचा सहेत्यर्थः । cf. XX. 68; also MD., N. 5. 5.
- III. 59:-सुहितं लेभ्यः । also MD. N. 3. 13.
- IV. 1:-उ इति पादपूरणे । cf. VIII. 61; XI. 41; XIX. 67; also MD. N. 1. 9.
- IV. 2:-रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । cf. VIII. 5; XII. 84; XXXV. 11; also MD. N. 4. 21.
- IV. 3:-अक्षिणी अनकि । cf. N. 1. 9.
- IV. 12:-श्वान्नमिति क्षिप्रनाम । cf. V. 31; VI. 34; also MD. N. 5. 3.
- IV. 16:-ईदिरध्येषणाकर्मा वा पूजाकर्मा वा । also MD. cf. N. 7. 15.
- IV. 19:-अदितिरदीना देवमातेति यास्कः । cf. XXI. 5, 6; also MD. N. 4. 22.
- IV. 19:-द्वे शीषे प्रायणीयोदयनीय इति यास्कोक्तेः । N. 13. 7.
- IV. 21:-रम्यातिः संयमनकर्मा । also MD. N. 10. 9.

- IV. 25:-रमणीयानां धनानां दातारम् । cf. N. 7. 15.
- IV. 25:-स्वरादित्यः सु अरणः । N. 2. 14.
- V. 14:-वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा । also MD. N. 5. 14.
- V. 18:-लोका रजांस्युच्यन्ते । cf. VIII. 59; XI. 6; XVII. 28; XX. 56; XXI. 8; also MD. N. 4. 19.
- V. 20:-भीमः बिभेत्यस्मादिति भीमः । कुचरः कुत्सितं चारी...गिरिष्ठाः पर्वत-स्थानः ।...भीमो भीषणः । कुचरः कार्यं चरतीति कुचरः ।...गिरिष्ठाः गिरिर्मेघः । cf. XVII. 33; also MD. N. 1. 20.
- V. 23:-वल्लो वृणोतेः । cf. XX. 68; also MD. N. 6. 2.
- V. 32:-न भातीति नभः । cf. N. 2. 14.
- VI. 5:-इवोऽनर्थकः । cf. N. 1. 10.
- VI. 23:-विवासतिः परिचर्यायाम् । cf. VII. 35; XXXIII. 76; N. 11. 23.
- VI. 24:-अथापि समुच्चयार्थे भवतीति । N. 1. 4.
- VI. 26:-चशब्द समुच्चयार्थः । cf. N. 1. 4.
- VI. 26:-धिषणा...धीसादिन्यो वा धी-मानिन्यो वा । also MD; cf. N. 8. 4.
- VI. 26:-उपमार्थीय उपरिष्टादुपाचारो न-कारः । cf. N. 1. 4.
- VI. 32:-अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातः सवनं वसन्तो गायत्री वा । N. 7. 8.
- VII. 12:-था उपमार्थीयः । cf. N. 3. 16.
- VII. 12:-प्रत्नशब्दः पुराणवचनः । cf. N. 3. 16.

- VII. 16:-वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः । also MD. N. 10. 38.
- VII. 16:-पृश्निरादित्यो वा । cf. N. 2. 14.
- VII. 17:-तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः । cf. XIII. 12; XVII. 17; XVIII. 71; also MD. N. 10. 6.
- VII. 19:-क्षियति निर्वासार्थः । also MD. cf. N. 2. 6.
- VII. 20:-नामधेयप्रतिलम्भः । cf. N. 1. 14.
- VII. 32:-आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानु-शङ्कं भवति । also MD; N. 6. 14.
- VII. 33:-अवितारो वावनीया वेति यास्को-क्तेः । also MD; N. 12. 40.
- VIII. 3:-चकारगर्भं सवितुर्निधानम् । अस्य भाष्यं चकारैनां गर्भनिधानमिति यथा यास्केन दर्शितम् । N. 3. 6.
- VIII. 6:-श्व उपांशुशंसनीयः काल इति हि यास्क आह । cf. N. 1. 6.
- VIII. 7:-चन इत्यञ्जनाम् । cf. XXX-III. 92; also MD; N. 6. 16.
- VIII. 8:-हरिः सोमो हरितवर्णः । XXX-III. 90; MD; N. 4. 19.
- VIII. 15:-स्वस्तीत्यविनाशिनाम् । N. 3. 21.
- VIII. 28:-जरायुर्गर्भवेष्टनम् । MD; cf. N. 10. 39.
- VIII. 39:-शिप्रे हनू नासिके वा । cf. IX. 4; MD; N. 6. 17.
- VIII. 43:-सर इत्युदकनाम् सतैः । MD; N. 9. 26.
- VIII. 53:-इच्छब्दोऽनर्थकः । cf. N. 1. 9.
- VIII. 53:-आत्मैषां रथो भवत्यात्मारव

- आत्मायुधमिति । N. 7. 4.
- IX. 2:-कमिति सुखनाम् तत्प्रतिषिद्धं दुःखं प्रतिषिध्यते । cf. N. 2. 14.
- IX. 14:-स वाजी वेजनवान्...क्षपयामनु...तूर्यमरनुतेऽध्वानम् । ग्रीवायां बद्ध...ऋतुं दधिका कर्म प्रज्ञां वा दधिका अश्व...दधत् क्रामति ।...पथामङ्गासि...पथां कुटि-लानि...फणतेः...चर्करीतवृत्तम् । N. 2. 27, 28.
- IX. 16:-स्वर्काः सुरोचनाः स्वंचना वा । MD; cf. N. 12. 44.
- X. 16:-गतौ रथः । cf. MD; रथोऽपि गतं उच्यते । गृणतेः स्तुतिकर्मणः । इति यास्कोक्तेर्गतौ रथः । N. 3. 5.
- X. 24:-हन्त्यध्वानमिति हंसः । cf. MD; cf. N. 4. 13.
- X. 32:-अङ्गेति क्षिप्रनाम् । N. 5. 17.
- XI. 17:-जातवेदा जातप्रज्ञानः । cf. XII. 16:-जातं जातं वेत्तीति...जातप्रज्ञानः । cf. XVIII. 66:-जातं जातं विन्दते तस्माज्जातवेदाः । MD; N. 7. 19.
- XI. 25:-कविः क्रान्तदर्शनः । MD; N. 12. 13.
- XI. 31:-इदिति पादपूरणः । cf. XV. 30; N. 1. 9.
- XI. 35:-उकारो विनिश्चयार्थीयः । cf. N. 1. 5.
- XI. 42:-उसू पादपूरणे । cf. N. 1. 5, 9.
- XI. 42:-नकार उपमार्थीयः । cf. N. 1. 4.
- XI. 58:-विश्वाक्षारयन्ति तारयन्ति वैश्वा-नराः । cf. MD:-विश्वैर्नरैर्नीयन्ते विश्वाक्षारायन्ति वा । विश्वेषां नराणां

- संबन्धिनो वा । विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता
वा वैश्वानराः । cf. N. 7. 21.
XI. 77:-तस्करस्तत्करोति यत्पापकमिति
निरुक्ताः । MD; N. 3. 14.
XII. 6:-ईम् निपातः पादपूरणे । MD;
cf. N. 1. 9.
XII. 23:-चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः
पञ्चजना उच्यन्ते । cf. XXVI. 9;
cf. N. 3. 8.
XII. 58:-उकारः समुच्चयार्थीयः । MD;
cf. N. 1. 5.
XII. 63:-निर्गतिः कृच्छ्रापत्तिर्भूमिर्वा ।
cf. N. 2. 7.
XII. 68:-इच्छब्दोऽनर्थकः । cf. N. 1. 9.
XII. 69:-शुनो वायुः । ...शु एत्यन्तरिक्षे
सीर आदित्यः सरणात् । MD; N. 9. 40.
XII. 79:-अथापि तद्धितेन कृत्स्नवर्णिगमा
भवन्तीति । cf. XVII. 87; XX-
IX. 48, 52; MD; N. 2. 5.
XII. 79:-किलेति विद्याप्रकर्षे । N. 1. 5.
XII. 86:-परुशब्दः पर्ववचनः । cf.
N. 10. 42.
XII. 102:-वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । cf.
N. 1. 4, 5.
XII. 110:-राध इति धननाम । cf. XX.
11; cf. MD:-राध इति धननाम ।
राधुवन्त्यनेन इति यास्कोक्तेः । N. 4. 4.
XIII. 3:-सीमतः मध्यतो मर्यादातः । cf.
N. 1. 7.
XIII. 15:-नियुतो वायोरित्यादिष्टोपयो-
जनानि । cf. N. 2. 28.
XV. 15:-गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुति-
कर्मण इति यास्कोक्तेः । cf. N. 9. 5.

- XV. 16:-मेना मानयन्त्येनाः । MD; cf.
N. 3. 21.
XV. 19:-उर्वशी च उरुः पृथुः वशः कामो
यस्या इति उर्वशी । cf. N. 5. 13.
XV. 27:-जागृविः जागरणशीलः । cf.
N. 9. 8.
XV. 35:-यहु इति पुत्रस्यनाम । मध्यमानो
जायते तस्मादेवमाह सहस्रपुत्रमित्यादि ।
cf. MD:-यहुरिति पुत्रनाम । मन्थना-
ज्जायमानत्वादलस्य पुत्रत्वम् । cf. N. 8. 2.
XVI. 17:-त्वषिर्दीप्तिः । cf. N. 1. 17;
8. 13.
XVI. 29:-शिपिविष्टः शिप इव निर्वेष्टितः
...प्रजनवत् वेष्टनरहितः । यद्वा उदित-
मात्र आदित्य उच्यते । शिपिशब्देन च
बालरश्मयः उच्यन्ते । cf. N. 5. 8.
XVI. 35:-बिलमं भासनम् । cf. N. 1. 20.
XVII. 17:-ऋषिः साक्षात्कृतधर्मा । cf.
N. 1. 20.
XVII. 20:-तत्ततिः करोतिकर्मा । cf.
N. 8. 13.
XVII. 28:-असूर्ते असुसमीरिते । ...सूर्ते
सुष्ठुसमीरिते रजस्यन्तरिक्षलोके । cf.
N. 6. 15.
XVII. 71:-विधतिर्दानकर्मा । MD; N.
10. 23.
XVII. 95:-न तु हीनोपमानमग्नेरश्वो
ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेत इति परिहृतं
यास्केन । cf. N. 3. 13, 14.
XVII. 96:-नसतिरामोतिकर्मा वा नमति-
कर्मा वा । MD; N. 7. 17.
XVIII. 1:-ओक इति निवासनाम । cf.
XXXIV. 57; cf. N. 3. 3.

- XVIII. 16:-यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य ना-
नार्था कार्याः । cf. N. 10. 8.
XVIII. 32:-वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । cf.
N. 1. 4.
XVII. 77:-भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति ।
N. 1. 16.
XIX. 32:-अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति
अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति । अर्क-
मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति
संवृतः कटुकिष्णा इति यास्कः । N. 5. 4.
XIX. 65:-समुच्चयार्थीय आकारः । MD;
N. 1. 4.
XX. 9:-पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः । cf.
XXIII. 22; MD; N. 5. 16.
XX. 20:-तथा च यास्कः । 'कनीनकेव
विद्धे नवे दुपदे' इति । N. 4. 15.
XX. 37:-नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति ।
cf. XXI. 55; XXIX. 27; MD;
N. 8. 6.
XX. 44:-त्वष्टा त्वत्ततेः करोत्यर्थस्य । इति
यास्कोक्तेः । cf. N. 8. 13.
XX. 47:-तविषीति बलनाम । तवतेर्बुद्धि-
कर्मणः । cf. XXXIV. 7; MD;
N. 9. 25.
XX. 52:-विरिति शकुनिनाम । cf. XXIII.
6; N. 2. 6.
XXI. 6:-अनागसमनपराधम् । MD; cf.
10. 11.
XXI. 15:-अमर्त्य अमरणधर्मा । cf.
XXI. 17; MD; cf. N. 2. 20.
XXI. 20:-तुरीपः तूर्यमापन्नः । cf. N.
6. 21.
XXI. 33:-नासत्या नासिकाप्रभवावश्विनौ ।

- N. 6. 13.
XXI. 34:-व्यचस्वती व्यञ्चनवत्यः । N.
8. 10.
XXI. 35:-रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः । cf.
4. 19.
XXI. 43:-अद्य अस्मिन्धवि । MD; N.
1. 6.
XXI. 43:-पार्श्व परशुमयमङ्गं भवति । ...
शितामशब्देन यकृद्वा शिताम योनिर्वा
शिताम मेदो वा शिताम इति व्याख्या-
भेदाः । cf. N. 4. 3.
XXI. 51:-ये देव्यौ जोषयिष्यौ द्यावापृ-
थिव्यौ इति वा । अहोरात्रे इति वा शस्यं
च समा चेति कात्थक्यः । MD; cf. N.
9. 41.
XXI. 56:-जृतिर्जवतेः । cf. N. 6. 4.
XXIII. 6:-वेतेर्गतिकर्मणः । cf. XXX-
IV. 25; N. 2. 6; 1. 7.
XXV. 12:-रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण
इति निरुक्ते यास्कः । MD; N. 11. 25.
XXV. 30:-'सुमत्स्वयमित्यर्थे' इति यास्कः ।
MD; N. 6. 22.
XXV. 32:-क्रव्यं विकृन्ताजायत इति
नैरुक्ताः । N. 6. 11.
XXVI. 9:-पुरोहितः पुर एनं दधाति ।
N. 2. 12.
XXVIII. 16:-दयतिरुपदयाकर्मा । cf.
N. 4. 17.
XXIX. 42:-संकाः सचतेः संपूर्वाद्वा किरते-
इति यास्कोक्तेः । N. 9. 14.
XXIX. 48:-मृगो मृगयतेः । इति यास्कः ।
cf. N. 9. 19.
XXXIII. 67:-'यस्य बलाद् द्यावापृथिव्या-

वप्यविभीताम्' इति यास्कः । N. 10. 10.
 XXXIII. 69:—हिरण्यं कस्मादित्यादि
 हितरमणीयं भवतीति वा इति यास्कः ।
 cf. N. 2. 10.
 XXXIII. 76:—आङ्गुषः स्तोम आघोषः ।
 N. 5. 11.
 XXXIII. 82:—शेवधिर्निधिः । N. 2. 4.
 XXXIII. 82:—तथा च यास्कः । पविः
 शक्यो भवति यदि पुनरिति कायं तद्व-
 त्पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवान् । cf.
 N. 12. 30.
 XXXIII. 89:—ब्रह्मणस्पतिः 'ब्रह्मणः पाता
 पालयिता वा' इति यास्कः । cf. N.

10. 12.
 XXXIII. 89:—'वीरो वीरयत्यमित्रान्' इति
 यास्कः । N. 1. 7.
 XXXIII. 90:—रयिरिति धननाम इति
 यास्कः । N. 4. 17.
 XXXIII. 94:—मन्युर्मनतेर्दीक्षिकर्मण इति
 यास्कः । N. 10. 29.
 XXXIII. 95:—धमतिर्गतिकर्मा इति
 यास्कः । N. 6. 2.
 XXXV. 21:—ऋक्षरः कण्टकः ऋच्छतेः
 कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कृन्ततेर्वा
 स्यादतिकर्मण इति यास्कः । cf. N.
 9. 32.

मनुस्मृतिभाष्ये भट्टमेधातिथ्यु- द्धृतास्तथा बौधायनधर्मसूत्र- भाष्ये गोविन्दस्वाम्युद्धृता निरुक्तसंदर्भाः ।

PASSAGES OF THE NIRUKTA
 QUOTED BY BHATTA MEDHĀ-
 TITHI IN HIS COMMENTARY
 ON THE MANUSMṚTI AND
 GOVINDASVĀMIN IN HIS
 COMMENTARY ON THE
 BAUDHĀYANA-DHARMA-
 SŪTRA

*Note:—References are to Gharpure's edition, published as
 no. 9 in the Collections of Hindu Law Texts, Bom-
 bay, 1920; and to no. 34 Bibliotheca Sanskrita
 Mysore, respectively.*

भट्टमेधातिथ्युद्धृतनिरुक्तसंदर्भाः ।

- P. 18, line 28:—तिस्र एव देवता अग्नि-
प्रभृतय इति नैरुक्ताः । Manu. I. 23;
cf. N. 7. 5.
- 70, l. 12:—यथा निरुक्तम् । साक्षात्कृत-
धर्माण इति । Manu. II. 12; cf.
N. 1. 20.
- 120, l. 18:—निरुक्तेऽप्युक्तम् । अधोभागः
सावित्र इति । Manu. II. 101; cf.
N. 12. 13.
- 142, l. 1-3:—तथा च निरुक्तकारः ।
अध्यापिता ये गुरुन्नाद्रियन्ते विप्रा
वाचा मनसा कर्मणा वा । यथैव ते
शिष्या न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न
भुनक्ति श्रुतं तत् । Manu. II. 144;
cf. N. 2. 4.
- 142, l. 17-18:—इहाचार्यो नैरुक्तदर्शनेना-
ध्यापकः..... । आचार्य आचारं ग्राह्य-
तीति । Manu. II. 145; cf. N. 1. 4.

- 278, l. 19:—निरुक्तकारा हि देवते मध्य-
स्थान् पितृन् समामनन्ति 'मरुतः रुद्रा-
चभृतः पितर' इति । Manu. III.
220; cf. N. 7. 23; 11. 13-17.
- 288, l. 14-15:—तथा च निरुक्तकारः ।
एता उ त्या उषस इति । एतास्ता उषास
इत्येकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनमिति ।
Manu. III. 248; cf. N. 12. 7.
- 385, l. 23:—तथा च निरुक्तकारः । पुण्य-
महिच्छत्रकं भवति यत् पुण्यत इति ।
Manu. V. 5; cf. N. 5. 16.
- 591, l. 9-10:—'स ह्यपदासयति कर्मा-
णीति नैरुक्ते निरुक्तः । Manu. VIII.
67; cf. N. 2. 17.
- 609, l. 19:—तथा च निरुक्तकाराः । अपि
वा सा कामदेवता स्यादिति । Manu.
VIII. 107; cf. N. 7. 4.

गोविन्दस्वाम्युद्धृतनिरुक्तसंदर्भाः ।

2. 4. 5; P. 220:—तथा च यास्कः ।
“स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु
ईरणः स्मृतो रसान् स्मृतो भासं ज्योतिषां

- स्मृतो भासेति ” । N. 2. 4.
4.6.6; P. 381:—“अणः अणोतेः प्रचणुतः
कालः” इति निर्वचनान् । cf. N. 2. 25.

निरुक्ते यास्कोद्घृतसंहिताब्राह्मणा-
दिवचनसंग्रहः ।

A LIST OF PASSAGES QUOTED
BY YĀSKA IN THE NIRUKTA

यास्कोद्धृतवेदब्राह्मणादिसंदर्भाः।

अंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि । RV. X. 94.
9; N. 2. 5.

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मन् । RV. IX. 97.
40; SV. 1. 529; 2. 603; N.
13. 29=14. 16.

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम् । RV.
III. 1. 12; N. 6. 17.

अक्षवन्तः कर्णवन्तः सखायः । RV. X.
71. 7; N. 1. 9.

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे । RV. I. 161.
11; N. 11. 16.

अग्नये समिध्यमानायानुबृहि । TS. 6.3.7.
1; MS. 1. 4. 11; N. 1. 15.

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिः । RV. I. 1. 2; N. 7. 16.

अग्निं नरो दीधितिभिः । RV. VII. 1. 1;
SV. 1. 72; 2. 723; N. 5. 10.

अग्निमीळे पुरोहितम् । RV. I. 1. 1; N. 7. 15.

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः । RV. III.
26. 7; N. 13. 14, 15=14. 1, 2.

अग्निरिव । RV. X. 84. 2; 106. 3; N. 1. 4.

अग्निरिव मन्यो विषितः सहस्व । RV. X.
84. 2; AV. 4. 31. 2; N. 1. 17.

अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवत्तसः । RV. X. 78.
2; N. 3. 15.

अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः । RV. X. 3. 7;
N. 4. 18.

अग्ने रूप आरुपितं जवारु । RV. IV. 5. 7;

N. 6. 17.

अङ्गादङ्गात्संभवसि । SB. 14.9.4.8; N. 3. 4.

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः । RV. X. 14.
6; AV. 18. 1. 58; N. 11. 19.

अजोहवीदधिना । RV. I. 117. 16; N. 5. 21.

अजन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः । RV. III. 8.
1; N. 8. 18.

अति क्रामन्तो दुरितानि विश्वा । cf. AV.
12. 2. 28; N. 6. 12.

अतितस्थौ पवीरवान् । RV. X. 60. 3;
N. 12. 30.

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानाम् । RV. I. 32.
10; N. 2. 16.

अत्राह गोरमन्वत । RV. I. 84. 15; AV.
20. 41. 3; SV. 1. 147; 2.
265; N. 2. 6; 4. 25.

अथा नः शंयोररपो दधात । RV. X. 15.
4; VS. 19. 55; N. 4. 21.

अथा वयमादित्य व्रते तव । RV. I. 24. 15;
VS. 12. 12; N. 2. 13.

अदर्दरुत्समसृजो वि खानि । RV. V. 32. 1;
SV. 1. 315; N. 10. 9.

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् । RV. I. 89.
10; AV. 7. 6. 1; VS. 25. 23;
N. 1. 15; 4. 23.

अदितेर्दक्षो अजायत । RV. X. 72. 4;
N. 11. 23.

अदीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि । RV. X.
116. 8; N. 6. 16.
अदीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य । RV. X. 116.
7; N. 7. 6.
अद्या चिन्नु चित्तदपो । RV. VI. 30. 3;
N. 4. 17.
अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि । RV. VII.
104. 15; AV. 8. 4. 15; N. 7. 3.
अधा स धीरैर्दशभिर्वि यूयाः । RV. VII.
104. 15; AV. 8. 4. 15; N. 7. 3.
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते । Vasiṣṭha-
dharma-Sāstra. 2. 11; N. 2.
4; cf. SUB. 3.
अधिगव ओहमिन्द्राय । Fragment of
RV. I. 61. 1; AV. 20. 35. 1;
N. 5. 11.
अनर्वाणं वृषभं । RV. I. 190. 1; N. 6. 23.
अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि । RV. VII. 99.
4; AV. 20. 58. 2; N. 6. 23.
अनुष्टुया कृणुह्ययाणः । RV. IV. 4. 14;
N. 5. 15.
अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः । RV. IX. 107.
9; SV. 2. 348; N. 5. 3.
अन्यमू पु त्वं यम्यन्य उ त्वां । RV. X. 10.
14; N. 11. 34.
अन्येन मदाहनो याहि । RV. X. 10. 8;
AV. 18. 1. 9; N. 5. 2.
अन्विदनुमते त्वं मन्यासै । AV. 7. 20. 2;
VS. 34. 8; N. 11. 30.
अपरयं गोपामनिपद्यमानम् । RV. I. 164.
31; X. 177. 3; AV. 9. 10. 11;
VS. 37. 17; N. 13. 16=14. 3.
अपागूह्यमृतां मर्त्येभ्यः । RV. X. 17. 2;

AV. 18. 2. 33; N. 12. 10.
अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतः । RV. I.
164. 38; AV. 9. 10. 16; N.
13. 36=14. 23.
अपासुपस्थे महिषा अगृभ्यत । RV. VI. 8.
4; N. 7. 26.
अपोषा अनसः सरत् । RV. IV. 30. 10;
N. 11. 47.
अप्वे परेहि । N. 6. 12; fragment of
RV. X. 103. 12; N. 9. 33.
अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे । RV. VII. 34.
16; N. 10. 44.
अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । RV. X.
94. 2; N. 7. 7.
अभि त्वा पूर्वपीतये । RV. I. 19. 9; VIII.
3. 7; AV. 20. 99. 1; SV. 1.
256; 2. 923; N. 10. 37.
अभि न इळा यूथस्य माता । RV. V. 41.
19; N. 11. 49.
अभि प्रवन्त समनेव योषाः । RV. IV. 58.
8; VS. 17. 96; N. 7. 17, 20.
अभीके चिदु लोककृत् । RV. X. 133. 1;
AV. 20. 95. 2; SV. 2. 1151;
N. 3. 20.
अभी३ दमेकमेको अस्मि निष्पाद् । RV. X.
48. 7; N. 3. 10.
अभ्र औ अपः । N. 5. 5; fragment of
RV. V. 48. 1.
अभ्रातर इव योषाः । N. 3. 4; cf. AV.
1. 17. 1.
अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची । RV. I. 124.
7; N. 3. 5.
अमन्दान्स्तोमान् भरे मनीषा । RV. I.

126. 1; N. 9. 10.
अमिनः सहोभिः । N. 6. 16; fragment
of RV. VI. 19. 1; VS. 7. 39;
cf. N. 6. 17.
अमी य ऋक्षा निहितास उक्षा । RV. I. 24.
10; N. 3. 20.
अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा । RV. VII.
55. 1; N. 10. 17.
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती । RV. X.
103. 12; SV. 2. 1211; VS.
17. 44; N. 9. 33.
अमूर्या यन्ति जामयः । N. 3. 4; cf. AV.
1. 17. 1.
अमेनोश्चिज्जनिवत्श्चकथं । RV. V. 31. 2;
N. 3. 21.
अम्यक्सा त इन्द्र । RV. I. 169. 3; N. 6. 15.
अयं यो होता । RV. X. 52. 3; N. 6. 35.
अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भोः । RV. X. 123.
1; VS. 7. 16; N. 10. 39.
अयं स शिक्ने येन गौः । RV. I. 164. 29;
AV. 9. 10. 7; N. 2. 9.
अयमु ते समतसि । RV. I. 30. 4; AV.
20. 45. 1; SV. 1. 183; N. 1. 10.
अया ते अग्ने । RV. IV. 4. 15; N. 3. 21.
अरण्यान्यरण्यान्यसौ । RV. X. 146. 1;
N. 9. 30.
अरायि काणे विकटे । RV. X. 155. 1;
N. 6. 30.
अरुणो मासकृद्बृकः । RV. I. 105. 18;
N. 5. 21.
अर्यः पुष्टेषु मस्सखा । RV. X. 86. 1;
AV. 20. 126. 1; N. 13. 4.
अलानृणो बल इन्द्र । RV. III. 30. 10;

N. 6. 2.
अवततधन्वा पिनाकहस्तः । TS. 1. 8. 6. 2;
cf. VS. 3. 61; N. 5. 22; cf.
N. 3. 21; KS. 9. 7.
अवभृथ निचुम्पुणः । VS. 3. 48; 8. 27;
20. 18; N. 5. 18.
अव रमशा रुध्वाः । RV. X. 105. 1;
SV. 1. 228; N. 5. 12.
अवसाय पद्वते रुद्र मृळ । RV. X. 169. 1;
N. 1. 17.
अवसायाश्चान् । Fragment of RV. I.
104. 1; N. 1. 17.
अवीरामिव मामयं । RV. X. 86. 9; AV.
20. 126. 9; N. 6. 31.
अवदन्त वीळिता । Fragment of RV. II.
24. 3; N. 5. 16.
अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे । RV. X. 133. 2; AV.
20. 95. 3; SV. 2. 1152; N. 1. 15.
अशनापिनद्धं मधु पर्यपश्यन् । RV. X. 68.
8; AV. 20. 16. 8; N. 10. 12.
अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिः । RV. II. 24.
4; N. 10. 13.
अश्याम वाजगन्ध्यम् । RV. IX. 98. 12;
SV. 20. 1030; N. 5. 15.
अश्रवं हि भूरिदावत्तरा । RV. I. 109. 2;
N. 6. 9.
अश्वं न त्वा वारवन्तम् । RV. I. 27. 1;
SV. 1. 17; 2. 984; N. 1. 20.
अश्वयुर्गव्यू रथयुः । RV. I. 51. 14; N.
6. 31.
अश्वो वोळ्हा सुखं रथं । RV. IX. 112.
4; N. 9. 2.
असंख्याता सहस्राणि । VS. 16. 54; N.

1. 15.
असरचन्ती भूरिधारे । RV. VI. 70. 2;
N. 5. 2.
असाम्योजो बिभृथा । RV. I.39. 10; N.
6. 23.
असिन्वती बप्सती । RV.X.79.1;N.6.4.
असुनीते मनो अस्मासु धारय । RV. X.
59. 5; N. 10. 40.
असूते सूते रजसि । RV. X. 82.4; VS.
17. 28; N. 6. 15.
अस्ति हि वः सजात्यं । RV. VIII. 27.
10; N. 6. 14.
अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः । RV. I.7. 6; AV.
20. 70. 12; SV. 2. 971; N.
6. 16.
अस्मा इदु प्रभरा तूतुजानः । RV. I. 61.
12; AV. 20. 35. 12; N. 6. 20.
अस्मे आराच्छिद्रेषः । Fragment of
RV. VI. 47. 13; N. 6. 7.
अस्मे ते बन्धुः । VS. 4. 22; N.6.7.
अस्मे शुभ्रमधि रत्नं च धेहि । RV. VII.
25. 3; N. 5. 5.
अस्मे धत्त वसवो । VS. 8. 18; N.6.7;
12. 42.
अस्मे प्रयन्धि मघवन् । RV. III. 36.10;
N. 6. 7.
अस्मे यातं नासत्या । RV. I. 118. 11;
N. 6. 7.
अस्मे समानेभिर्वृषभ । RV. I. 165. 7;
N. 6. 7.
अस्य वामस्य पलितस्य । RV. I. 164. 1;
AV. 9. 9. 1; N. 4. 26.
अस्या ऊ पु य उप सातये । RV. I. 138.

4; N. 4. 25.
अहं च त्वं च वृत्रहन् । RV. VIII.62.11;
N. 1. 4.
अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य । ARS. 1. 9;
TB. 2. 8. 8. 1; TA. 9. 10. 6;
N. 13.14, 15=14. 1. 2.
अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च । RV. VI. 9. 1;
N. 2. 21.
अहस्तमिन्द्र । RV. III. 30.8; VS. 18.
69; N. 6. 1.
अहिरिव भोगैः पयेंति बाहुम् । RV. VI.75.
14; VS. 29. 51; N. 9. 15.
आखण्डल प्र हूयसे । RV. VIII. 17. 12;
AV. 20.5.6; SV. 2.76; N.3.10.
आगधिता परिगधिता । RV. I. 126. 6;
N. 5. 15.
आ गल्दा धमनीनाम् । Mānava-śrauta-
sūtra. 1. 7. 2. 18; N. 6. 24.
आग्ने याहि सुविद्रेभिरवाङ् । RV. X. 15.
9; AV. 18. 3. 48; N. 6. 14.
आ घा ता गच्छानुत्तरा । RV. X. 10.10;
AV. 18. 1. 11; N. 4. 20.
आधृणो सं सचावहै । RV. VI.55.1; N.5.9.
आ चष्ट आसां पाथो । RV. VII. 34.
10; N. 6. 7.
आजघन्ति सान्वेषाम् । RV. VI. 75.13;
VS. 29. 50; N. 9. 20.
आजासः पूषणं रथे । RV. VI.55.6; N.6.4.
आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । RV. X. 110.3;
AV. 5. 12. 3; VS. 29. 28;
N. 8. 8.
आ जुह्वानो घृतपृष्ठः । RV. V.37.1; N.5.7.

आ तू पिञ्च हरिमीं द्रोः । RV. X. 101.10;
N. 4. 19.
आ ते कारो शृण्वामा वचांसि । RV. III.
33. 10; N. 2. 27.
आत्मा यक्षस्य नश्यति । RV. X. 97. 11;
VS. 12. 85; N. 3. 15.
आ त्वा रथं यथोतये । RV. VIII. 68. 1;
SV. 1. 354; 2. 1121; N. 5. 3.
आ त्वा रम्भं न जिघ्रयः । RV. VIII. 45.
20; N. 3. 21.
आ त्वा विशन्तिवन्दवः । RV. I. 15. 1;
VIII. 92. 22; SV. 1. 197; 2.
1010; VS. 8. 42; N. 6. 24.
आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः । RV. IV.
38.10; TS. 1.5.11.4; N.10.31.
आदाय श्येनो अभरत्सोमम् । RV. IV. 26.
7; N. 11. 2.
आदित्या दानुनस्पती । RV. I. 136. 3; II.
41. 6; SV. 2. 262; N. 2. 13.
आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याहि । RV. II.
18. 4; N. 7. 6.
आ नो यज्ञं भारती तूयमेतु । RV. X. 110.
8; AV. 5. 12. 8; VS. 29. 33;
N. 8. 13.
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा । RV. X. 89.
5; N. 5. 12.
आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा । RV. VIII. 4.
3; SV. 1. 252; 2. 1071; N. 3. 20.
आपो हि द्वा मयोभुवः । RV. X. 9. 1; AV.
1. 5. 1; SV. 2. 1187; VS. 11.
50; 36. 14; N. 9. 27.
आमन्त्रेभिः सिञ्चता मघमन्धः । RV. II. 14.
1; N. 5. 1.

आयजी वाजसातमा । RV. I. 28.7; N. 9. 36.
आ याहीन्द्र पथिभिरीळितेभिः । RVkh. 7.
55. 8; N. 13. 43=14. 31.
आ यो द्यां भात्या पृथिवीम् । Śāṅkh. Śr-
auta-sūtra 8. 22. 1; N. 7. 23.
आ रात्रि पार्थिवं रजः । RVkh. 10. 127.
1; AV. 19. 47. 1; VS. 34.
32; N. 9. 29.
आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसः । RV. V.
57. 1; N. 11. 15;
आरोह्यो वरुण मित्र गर्तम् । RV. V. 62.
8; N. 3. 5;
आष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन् । RV. X. 98.
5; N. 2. 11.
आ व ऋजस ऊर्जा । RV. X. 76. 1;
N. 6. 21.
आ वामुपस्थमदुहा । RV. II. 41. 21;
N. 9. 37.
आ विशुन्मद्भिर्मरुतः स्वकैः । RV. I. 88.
1; N. 11. 14.
आविष्टयो वर्धते चारुरासु । RV. I. 95. 5;
N. 8. 15.
आविः स्वः कृणुते । RV. X. 27. 24;
N. 5. 19.
आश्रुत्कर्णे श्रुधी हवम् । RV. I. 10. 9;
N. 7. 6.
आसन्नाणासः शवसानमच्छ । RV. VI. 37.
3; N. 10. 3.
आसीन ऊर्ध्वामुपसि । RV. X. 27. 13;
N. 6. 6.
आसुष्वयन्ती यजते उपाके । RV. X. 110.
6; AV. 5. 12. 6; 27. 8; VS.
29. 31; N. 8. 11.

इदं विष्णुर्विचक्रमे । RV. I. 22. 17; AV. 7. 26. 4; SV. 1. 222; 2. 1091; VS. 5. 15; N. 12. 19.
 इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः । RV. I. 113. 1; SV. 2. 1099; N. 2. 19.
 इदमु । RV. IV. 51. 1; N. 1. 5.
 इन्द्र आशाभ्यस्परि । RV. II. 41. 12; AV. 20. 20. 7; 57. 10; N. 6. 1.
 इन्द्र इव । RV. X. 84. 5; 166. 2; 173. 2; KS. 35. 7; N. 1. 4.
 इन्द्रं न स्वा शवसा देवताः । RV. VI. 4. 7; VS. 33. 13; N. 1. 17.
 इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् । RV. I. 7. 1; AV. 20. 38. 4; 47. 4; 70. 7; SV. 1. 198; 2. 146; N. 7. 2.
 इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः । RV. I. 164. 46; AV. 9. 10. 28; N. 7. 18; 13. 14=14. 1
 इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् । RV. I. 32. 1; N. 7. 2, 3.
 इन्द्राणीमासु नारिषु । RV. X. 86. 11; AV. 20. 126. 11; N. 11. 38.
 इन्द्राय गाव आशिरम् । RV. VIII. 69. 6; AV. 20. 22. 6; 92. 3; SV. 2. 841; N. 6. 8.
 इन्द्राय साम गायत । RV. VIII. 98. 1; AV. 20. 62. 5; SV. 1. 388; 2. 375; N. 7. 2.
 इन्द्रा सोमा समघशंसमभ्यघम् । RV. VII. 104. 2; AV. 8. 4. 2; KS. 23. 11; N. 6. 11.
 इन्द्रेण युजा तरुणम् । RV. VII. 48. 2; KS. 23. 11; N. 5. 2.

इन्द्रो सं हि दक्षसे । RV. 1. 6. 7; AV. 20. 40. 1; 70. 3; SV. 2. 200; N. 4. 12.
 इन्द्रेणैते तृत्वो वेविषाणाः । RV. VII. 18. 15; N. 7. 2.
 इन्द्रो अस्माँ अरद्वज्रबाहुः । RV. III. 33. 6; N. 2. 26.
 इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः । RV. X. 89. 10; N. 7. 2.
 इन्द्रो यातूनामभवत् । RV. VII. 104. 21; AV. 8. 4. 21; N. 6. 30.
 इन्द्रो विश्वान् बेकनाटौ । RV. VIII. 66. 10; N. 6. 26.
 इन्धान एनं जरते स्वाधीः । RV. X. 45. 1; VS. 12. 18; N. 4. 24.
 इमं तं परय वृषभस्य युजम् । RV. X. 102. 9; N. 9. 24.
 इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । RV. X. 75. 5; N. 9. 26.
 इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः । RV. II. 27. 1; VS. 34. 54; N. 12. 36.
 इमाम् नु कवितमस्य । RV. V. 85. 6; N. 6. 13.
 इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः । RV. VII. 46. 1; N. 10. 6.
 इमे चिदिन्द्र रोदसी । RV. III. 30. 5; N. 6. 1.
 इयं शुष्मेभिर्विसखा इव । RV. VI. 61. 2; N. 2. 24.
 इषिरेण ते मनसा सुतस्य । RV. VIII. 48. 7; KS. 17. 19; N. 4. 7.
 इहेन्द्राणीमुप ह्वये । RV. I. 22. 12; N. 9. 34.

इहेह जाता समवावशीताम् । RV. I. 181. 4; N. 12. 3.
 ईत्ते हि वस्व उभयस्य । RV. VI. 19. 10; N. 6. 6.
 ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः । RV. I. 163. 10; VS. 29. 21; N. 4. 13.
 उग्रो यः शम्भः । RV. X. 42. 7; AV. 20. 89. 7; N. 5. 24.
 उत मा व्यन्तु देवपत्नीः । RV. V. 46. 8; AV. 7. 49. 2; N. 12. 46.
 उत स्वः परयज्ञ ददर्श वाचम् । RV. X. 71. 4; N. 1. 19.
 उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुः । RV. X. 71. 5; N. 1. 8, 20.
 उत द्विर्वा अमिनः । RV. VI. 19. 1; N. 6. 17.
 उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु । RV. VI. 50. 14; VS. 34. 53; N. 12. 33.
 उत पत्न्या रथानाम् । RV. V. 52. 9; N. 5. 5.
 उत स्मैनं वस्त्रमथि । RV. IV. 38. 5; N. 4. 24.
 उत स्य वाजी क्षिपणि । RV. IV. 40. 4; N. 2. 28.
 उतादः पुरुषे गवि । RV. VI. 56. 3; N. 2. 6.
 उतासि मैत्रावरुणो । RV. VII. 33. 11; N. 5. 14.
 उतो त्वस्मै तन्वं वि सखे । RV. X. 71. 4; N. 1. 8, 19.
 उतो समस्मिन्ना शिशीहि । RV. VIII. 21.

8; N. 5. 23.
 उदीरतामवर उत्परासः । RV. X. 15. 1; AV. 18. 1. 44; N. 11. 18.
 उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यम् । RV. VII. 76. 1; N. 11. 10.
 उदु त्वं जातवेदसम् । RV. I. 50. 1; AV. 13. 2. 16; 20. 47. 13; SV. 1. 31; VS. 7. 41; 33. 31; N. 7. 20; 12. 15.
 उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र । RV. III. 30. 17; N. 6. 3.
 उप प्रवद मण्डूकि । AV. 4. 15. 14; N. 9. 7.
 उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि । RV. I. 162. 7; VS. 25. 30; N. 6. 22.
 उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वम् । RV. III. 53. 11; N. 7. 2.
 उपशवासय पृथिवीमुत धाम् । RV. VI. 47. 29; AV. 6. 126. 1; VS. 29. 55; N. 9. 13.
 उप ह्वये सुदुषां धेनुमेताम् । RV. I. 164. 26; AV. 7. 73. 7; 9. 10. 4; N. 11. 43.
 उपावसृज त्मन्या समञ्जन् । RV. X. 110. 10; AV. 5. 12. 10; VS. 29. 35; N. 8. 17.
 उपो अदर्शि शुन्ध्युवो । RV. I. 124. 4; N. 4. 16.
 उपोप मे परा मृश । RV. I. 126. 7; N. 3. 20.
 उरु प्रथस्व । VS. 1. 22; KS. 1. 8; 31. 7; N. 1. 15.
 उरुष्या यो अघायतः । RV. V. 24. 3;

VS. 3. 26; N. 5. 23.
 उपस्तब्धिमा भर । RV. I. 92. 13; SV.
 2. 1081; VS. 34. 33; N. 12. 6.
 उक्तः पितेव जारयायि । RV. VI. 12. 4;
 N. 6. 15.
 उक्ता इव स्वसराणि । RV. I. 3. 8; N.
 5. 4.
 ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भाः । AV. 7. 14. 2; SV.
 1. 464; VS. 4. 25; N. 6. 12.
 ऊर्व इव पप्रथे कामो । RV. III. 30. 19;
 N. 6. 7.
 ऋचां त्वः पोषमास्ते । RV. X. 71. 11;
 N. 1. 8.
 ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् । RV. I. 164.
 39; AV. 9. 10. 18; N. 13. 10.
 ऋजीषी वज्री । RV. V. 40. 4; AV. 20.
 12. 7; N. 5. 12.
 ऋजुनीती नो वरुणः । RV. I. 90. 1;
 SV. 1. 218; N. 6. 21.
 ऋज्जा वाजं न गध्यं । RV. IV. 16. 11;
 N. 5. 15.
 ऋज्राश्वं तं पितान्धं चकार । RV. I. 116.
 16; N. 5. 21.
 ऋतस्य हि शुरुषः सन्ति पूर्वीः । RV. IV.
 23. 8; N. 6. 16; 10. 41.
 ऋदूदरेण सख्या सचेय । RV. VIII. 48.
 10; N. 6. 4.
 ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः । VS. 8. 20;
 N. 4. 25.
 ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः । AV. 4. 39.
 9; VS. 5. 4; N. 8. 2.

ऋष्या त इन्द्र स्थविरस्य बाहू । RV. VI.
 47. 8; N. 7. 6.
 एक एव रुद्रो अत्र तस्थे न द्वितीयः ।
 N. 1. 15; एक एव रुद्रो न द्वितीयाय
 तस्थे । TS. I. 8. 6. 1.
 एकं पादं नोत्खिदति । AV. 11. 4. 21;
 N. 12. 29.
 एकया प्रतिधापिबत । RV. VIII. 77. 4;
 N. 5. 11.
 एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश । RV. X.
 114. 4; N. 10. 46.
 एतदस्या अन्नः शये । RV. IV. 30. 11;
 N. 11. 48.
 एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रिय-
 माणमुग्र्यजुर्वाभिवदति । GB. 2. 2. 6;
 2. 4. 2; N. 1. 16; cf. AB. 1. 4;
 1. 13; 1. 16; 1. 17.
 एता उ त्या उपसः केतुमकृत । RV. I. 92.
 1; SV. 2. 1105; N. 12. 7.
 एता विश्वा सवना । RV. X. 50. 6;
 N. 5. 25.
 एधमानद्विभयस्य । RV. VI. 47. 16;
 N. 6. 22.
 एनाङ्ग्रेण वयमिन्द्रवन्तः । RV. I. 105.
 19; KS. 12. 14; 23. 11; N. 5. 11.
 एना पत्या तन्वं १ सं सृजस्व । RV. X. 85.
 27; N. 3. 21.
 एना वो अग्निं । RV. VII. 16. 1; SV.
 1. 45; 2. 99; VS. 15. 32;
 N. 3. 21.
 एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव । RV. X. 34.
 5; N. 12. 7.

एमेनं सृजता सुते । RV. I. 9. 2; AV.
 20. 71. 8; N. 1. 10.
 एष देवो रथर्यति । RV. IX. 3. 5; SV.
 2. 609; N. 6. 28.
 ओजसो जातमुत मन्य एनम् । RV. X. 73.
 10; N. 8. 2.
 ओमासश्चर्षणीधृतः । RV. I. 3. 7; VS. 7.
 33; 33. 47; N. 12. 40.
 ओषधे त्रायस्वैनम् । TS. 1. 2. 1. 1; 3.
 5. 1; 9. 2; 6. 3. 3. 2; 9. 1;
 MS. 1. 2. 1: 9. 9; 1. 2. 14: 23. 5;
 1. 2. 16: 26. 12; 3. 6. 2: 61.
 3; 3. 9. 3: 115. 8; N. 1. 15.
 क ईषते तुज्यते को विभाय । RV. I. 84.
 17; N. 13. 39=14. 26.
 कण्वा अभि प्र गायत । RV. I. 37. 1;
 N. 7. 2.
 कतरा पूर्वा कतरापरायोः । RV. I. 185. 1;
 N. 3. 22.
 कदा मर्तमराधसम् । RV. I. 84. 8; AV.
 20. 63. 5; SV. 2. 693; N. 5. 17.
 कनिक्कदज्जनुषं प्र बुवाणः । RV. II. 42. 1;
 N. 9. 4.
 कनीनकेव विद्रधे । RV. IV. 32. 23; N.
 4. 15.
 कस्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते । RV. III. 53.
 6; N. 7. 6.
 कायमानो वनास्वम् । RV. III. 9. 2; SV.
 1. 53; N. 4. 14.
 कारुरहं ततो भिषक् । RV. IX. 112. 3;
 N. 6. 6.

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु । RV. III. 53.
 14; N. 6. 32.
 किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानद् । RV. X.
 108. 1; N. 11. 25.
 किमिस्ते विष्णो परिचक्ष्यं । RV. VII. 100.
 6; N. 5. 8.
 कुत्साय मन्मन्त्रश्च दंसयः । RV. X. 138.
 1; N. 4. 25.
 कुविशंसन्ते मरुतः पुनर्नः । RV. VII. 58.
 5; N. 4. 15.
 कुह स्विहोषा कुह वस्तोः । RV. X. 40.
 2; N. 3. 15.
 कुहूमहं सुवृते विज्ञानापसम् । N. 11. 33;
 cf. AV. 7. 47. 1.
 कृणुष्व पाजः प्रसितिं । RV. IV. 4. 1;
 VS. 13. 9; N. 6. 12.
 कृण्वन्महूरणादुरु । RV. I. 105. 17; N.
 6. 27.
 कृतं न शस्त्री वि चिनोति । RV. X. 43.
 5; AV. 20. 17. 5; N. 5. 22.
 कृत्ति वसान आ चर । VS. 16. 51; TS. 4.
 5. 10. 4; N. 5. 22.
 कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा । N. 5.
 22; KS. 9. 7; cf. अवततधन्वा
 पिनाकावसः कृत्तिवासाः । VS. 3. 61;
 cf. पिनाकहस्तः कृत्तिवासा अवतत-
 धन्वा । MS. 1. 10. 4: 144. 15;
 1. 10. 20: 160. 16.
 कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः । RV. I. 164.
 47; AV. 6. 22. 1; 9. 10. 22;
 13. 3. 9; N. 7. 24.
 केवलाघो भवति केवलादी । RV. X. 117.
 6; N. 7. 3.

केश्यभिः केशी विषम् । RV. X. 136. 1;
N. 12. 26.
को अग्निमीद्रे हविषा धृतेन । RV. I. 84.
18; N. 13. 40=14. 27.
को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य । RV. I. 84.
16; AV. 18. 1. 6; SV. 1. 341;
N. 13. 38=14. 25.
को नु मर्या अमिथितः । RV. VIII. 45.
37; N. 4. 2.
क्रीळन्तौ पुत्रेनेष्टृभिः । RV. X. 85. 42;
AV. 14. 1. 22; N. 1. 16.
क्षिप्ता जूष्णि न वक्षति । RV. I. 129. 8;
N. 6. 4.
क्षेत्रस्य पतिना वयं । RV. IV. 57. 1;
N. 10. 15.
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम् । RV. IV. 57.
2; N. 10. 16.
गभस्तिपूतः । MS. 1. 3. 4; 31. 7; KS.
4. 1; N. 5. 6; fragment of
VS. 7. 1.
गभस्तिपूतो नृभिरद्विभिः । RV. IX. 86.
34; N. 5. 6.
गातुं कृण्वन्नुषसो जनाय । RV. IV. 51.
1; N. 4. 25.
गायन्ति त्वा गायत्रिणः । RV. I. 10. 1;
SV. 1. 342; 2. 694; N. 5. 5.
गोभिः श्रीणीत मत्सरम् । RV. IX. 46.
4; N. 2. 5.
गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता । RV. VI.
75. 11; VS. 29. 48; N. 2. 5;
9. 19.
गोभिः संनद्धो असि वीळ्यस्व । RV. VI.

47. 26; AV. 6. 125. 1; VS.
29. 52; N. 2. 5; 9. 12.
गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तम् । RV. I. 164.
28; N. 11. 42.
गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती । RV. I.
164. 41; N. 11. 40.
ग्रास्त्वाकृन्तन्नपसो । MS. 1. 9. 4; 134.
8; KS. 9. 9; N. 3. 21.
चतुरश्विदमानाद्विभीयात् । RV. I. 41.
9; N. 3. 16.
चत्वारि वाक् परिमिता पदानि । RV. I.
164. 45; AV. 9. 10. 27; N.
13. 9.
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः । RV. IV.
58. 3; VS. 17. 91; N. 13. 7.
चित्रं देवानामुद्गादनीकं । RV. I. 115. 1;
AV. 13. 2. 35; 20. 107. 14;
VS. 7. 42; 13. 46; N. 12. 16.
चिदसि मनासि । VS. 4. 19; 12. 53;
N. 5. 5.
चोष्क्यमाण इन्द्र । RV. I. 33. 3; N.
6. 22.
जराबोध तद्विविड्धि । RV. I. 27. 10;
SV. 1. 15; 2. 1013; N. 10. 8.
जरुथं हन्यक्षिराये । RV. VII. 9. 6; N.
6. 17.
जातवेदसे सुनवाम सोमम् । RV. I. 99. 1;
N. 7. 20; 13. 46=14. 33.
जार आ भगम् । N. 3. 16; fragment
of RV. X. 11. 6; AV. 18. 1. 23.
जीवाप्नो अभि धेतनादित्यासः । RV. VIII.

67. 5; N. 6. 27.
जुष्टं गिर्वणसे बृहत् । RV. VIII. 89. 7;
SV. 2. 781; KS. 8. 16; N. 6. 14.
जुष्टो दमूना अतिथिः । RV. V. 4. 5; AV.
7. 73. 9; N. 4. 5.
जुहुरे वि चितयन्तः । RV. V. 19. 2; N.
4. 19.
जमया अन्न वसवो रन्त देवाः । RV. VII.
39. 3; N. 12. 43.
तं वश्वराथा वयं वसत्या । RV. I. 66. 5;
N. 10. 21.
तच्छृङ्गोरा वृणीमहे । RVKH. 10. 191.
5; TS. 2. 6. 10. 2; N. 4. 21.
तस्म्यस्य देवत्वं । RV. I. 115. 4; AV.
20. 123. 1; VS. 33. 37; N.
4. 11.
तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम् । RV. X. 120.
1; AV. 5. 2. 1; 20. 107. 4; VS.
33. 80; N. 13. 37=14. 24.
तद्य वाचः प्रथमं मंसीय । RV. X. 53.
4; N. 3. 8.
तद् यदाभिर्वृत्रमशकदन्तु तच्छ्वरीणां
शक्वरीत्वम् । N. 1. 8; cf. KB. 23. 2.
तदु । RV. I. 62. 6; N. 1. 5.
तद्यदेनास्तपस्यमानान् । N. 2. 11; Tait.
Ar. 2. 9.
तद्वार्यं वृणीमहे । RV. VIII. 25. 13;
N. 5. 1.
तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू । RV. X. 4. 6;
N. 3. 14.
तनूनपात्यथ ऋतस्य यानान् । RV. X.
110. 2; AV. 5. 12. 2; VS. 29.

26; N. 8. 6.
तन्नस्तुरीपमद्भुते पुरुवारं । RV. I. 142.
10; AV. 5. 27. 10; VS. 27.
20; N. 6. 21.
तम आसीत्तमसा गूढमग्रे । RV. X. 129.
3; N. 7. 3.
तमिद्वर्धन्तु नो गिरः । RV. VIII. 92. 21;
IX. 61. 14; AV. 20. 110. 3;
N. 1. 10.
तमूर्दरं न पृणता यवेन । RV. II. 14. 11;
N. 3. 20.
तमूषु समना गिरा । RV. VIII. 41. 2;
N. 10. 5.
तं प्रत्यथा पूर्वथा विश्वथेमथा । RV. V. 44.
1; VS. 7. 12; N. 3. 16.
तं मेदस्तः प्रतिपचत । N. 6. 16; cf.
मेदस्तः प्रति पचत । VS. 21. 60;
28. 23, 46; MS. 4. 13. 9;
211. 8; KS. 19. 13; TB. 2.
6. 15. 2; 3. 6. 15. 1.
तरस्स मन्दी धावति । RV. IX. 58. 1,
2, 3, 4; SV. 1. 500; 2. 407,
408, 409, 410; N. 13. 6.
तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवले । RV. X.
51. 9; N. 8. 22.
तस्मात्पुमान्दायादः । MS. 4. 6. 4; cf.
also 4. 7. 9; N. 3. 4.
तस्मिन्साकं त्रिशता न । RV. I. 164. 48;
N. 4. 27.
तस्याः समुद्रा अधि वि चरन्ति । RV. I.
164. 42; AV. 9. 10. 21; 13.
1. 42; N. 11. 41.
तौ अध्वर उशतो । RV. VII. 39. 4;

N. 6. 13.
ता वां वास्तूयुरमसि । RV. I. 154. 6;
KS. 3. 3; N. 2. 7.
तिरश्चिदयया परि वर्तिः । RV. V. 75. 7;
N. 3. 20.
तिरो धन्वाति रोचते । RV. X. 187. 2;
AV. 6. 34. 3; N. 5. 5.
तिर्यक्खिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः । AV. 10. 8.
9; N. 12. 38.
तिस्रो वाच ईरयति प्र बन्धिः । RV. IX.
97. 34; SV. 1. 525; 2. 209;
N. 13. 27=14. 14.
तुजे तुजे य उत्तरे स्तोमा । RV. I. 7. 7;
AV. 20. 70. 13; N. 6. 18.
तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो । RV. III. 21. 4; N.
5. 11.
तुविचं ते सुकृतं । RV. VIII. 77. 11;
N. 6. 33.
तूर्णांशं न गिरेरधि । RV. VIII. 32. 4;
N. 5. 16.
तृतीयो अग्निष्टे पतिः । RV. X. 85. 40;
AV. 14. 2. 3; N. 10. 21.
ते आ चरन्ती समनेव योषा । RV. VI. 75.
4; VS. 29. 41; N. 9. 40.
ते वाशीमन्त इष्मिणः । RV. I. 87. 6;
N. 4. 16.
ते सोमादः । RV. X. 94. 9; N. 4. 4.
तोदस्येव शरण आ महस्य । RV. I. 150.
1; SV. 1. 97; N. 5. 7.
त्यं चिदिधा कल्पयं । RV. V. 32. 6; N. 6. 3.
त्यमूषु वाजिनं देवजुतम् । RV. X. 178. 1;
AV. 7. 85. 1; SV. 1. 332; N. 10. 28.
त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते । RV. I. 164.

44; AV. 9. 10. 26; N. 12. 27.
त्रिः स माहः रनथयो । RV. X. 95. 5;
N. 3. 21.
त्र्यंबकं यजामहे । RV. VII. 59. 12;
N. 13. 45=14. 35.
त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशुचिः । RV. II. 1.
1; VS. 11. 27; N. 6. 1; 13. 1.
त्वमग्ने सप्रथा असि । RV. V. 13. 4; SV. 2.
757; N. 6. 7.
त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः । RV. I. 84. 19;
SV. 1. 247; 2. 1073; VS. 6.
37; N. 13. 41=14. 28.
त्वमिन्द्र बलादधि । RV. X. 153. 2; AV.
20. 93. 5; SV. 1. 120; N. 7. 2.
त्वया मन्यो सरथमा रुजन्तः । RV. X. 84.
1; AV. 4. 31. 1; N. 10. 30.
त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते । RV. II. 23.
9; N. 3. 11.
त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोति । RV. X. 17.
1; AV. 3. 31. 5; 18. 1. 53;
N. 12. 11.
त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु । RV. VII. 34. 22;
VS. 2. 24; 8. 14; N. 6. 14.
त्वेषमिथा समरणं शिमीवतोः । RV. I. 155.
2; N. 11. 8.
दक्षस्य वादिते जन्मनि वने । RV. X. 64.
5; N. 11. 23.
दनो विश इन्द्र । RV. I. 174. 2; N. 6. 31.
दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यः । RV. X. 94.
7; N. 3. 9.
दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् । RV. I. 32. 11;
N. 2. 17.

दिवि पृष्टो अरोचत । VS. 33. 92; N. 7. 23.
दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति । RV. VII.
82. 1; N. 5. 2.
दीर्घासुरस्या यः पतिः । RV. X. 85. 39;
AV. 14. 2. 2; N. 4. 25.
दुर्मदासो न सुरायाम् । RV. VIII. 2. 12;
N. 1. 4.
दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमानाः । RV. VII.
18. 15; N. 6. 6.
दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि । RV. VI. 6. 5;
N. 4. 17.
दूत ईयसे प्रदिव उराणः । RV. IV. 7. 8;
N. 6. 17.
दूतो देवानामसि मर्त्यानाम् । RV. X. 4.
2; N. 5. 1.
दूतो निर्ऋत्या इदमा जगाम । RV. X. 165.
1; AV. 6. 27. 1; N. 1. 17.
दूरे चित्सन्तकिदिवाति । RV. I. 94. 7;
N. 3. 11.
देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः । RV. III. 55.
19; X. 10. 5; AV. 18. 1. 5;
N. 10. 34.
देवस्य वयं सवितुः । RV. VI. 71. 2;
N. 6. 7.
देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाम् । RV. I. 96.
1-7; N. 8. 2.
देवानाम् पत्नीरुशतीरवन्तु । RV. V. 46.
7; AV. 7. 49. 1; N. 12. 45.
देवानां पाथ उप वसि । RV. X. 70. 10;
N. 6. 7.
देवानां भद्रा सुमति ऋजूयताम् । RV. I.
89. 2; VS. 25. 15; N. 12. 39.
देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् । RV. X. 27.

23; N. 2. 22.
देवा नो यथा सद्मिद्वृधे । RV. I. 89.
1; VS. 25. 14; N. 4. 19.
देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या-MS. 4. 13.
8; 210. 4. 7; KS. 19. 13; N.
9. 43; cf. देवी ऊर्जाहुती दुधे सुदुधे ।
VS. 21. 52; 28. 16, 39.
देवी जोष्टी वसुधीती ययोः । MS. 4. 13.
8; 210. 1; KS. 19. 13; N. 9. 42.
देवीं वाचमजनयन्त देवाः । RV. VIII.
100. 11; N. 11. 29.
देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । RV. X. 16. 11;
VS. 19. 65; N. 1. 4.
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि । MS. 4. 13. 7;
208. 10; KS. 18. 21; TB. 3.
6. 11. 2; N. 8. 19.
देवो देवाच्या कृपा । RV. I. 127. 1;
AV. 20. 67. 3; SV. 1. 465; 2.
1163; VS. 15. 47; N. 6. 8.
दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा । RV. X.
110. 7; AV. 5. 12. 7; VS.
29. 32; N. 8. 12.
द्यावा नः पृथिवी इमं । RV. II. 41. 20;
N. 9. 38.
द्यौर्मै पिता जनिता । RV. I. 164. 33;
N. 4. 21; द्यौर्नः पिता etc. AV.
9. 10. 12.
द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः । RV. II.
37. 4; N. 8. 2.
द्रविणोदा द्रविणसः । RV. I. 15. 7;
N. 8. 2.
द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् । RV. I. 164.
48; AV. 10. 8. 4; N. 4. 27.

द्वादशारं नहि तज्जराय । RV. I. 164. 11;
AV. 9. 9. 13; N. 4. 27.
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया । RV. I. 164.
20; AV. 9. 9. 20; N. 13. 42=
14. 30.
द्विता च सत्ता स्वधया । RV. III. 17.
5; N. 5. 3.

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम । RV. VI.
75. 2; VS. 29. 39; N. 9. 17.
धाता ददातु दाशुषे । N. 11. 11; cf. धाता
दधातु etc. AV. 7. 17. 2.
धूमकेतुः समिधा भावजीकः । RV. X. 12.
2; AV. 18. 1. 30; N. 6. 4.
धेनुं न इषं । RV. VI. 63. 8; N. 6. 29.

नक्षत्राभं ततुरिं । RV. VI. 22. 2; AV. 20.
36. 2; N. 6. 3.
न जामये तान्वो रिक्थमारैक् । RV. III.
31. 2; N. 3. 6.
न तं विदाथ य इमा जजान । RV. X. 82.
7; VS. 17. 31; N. 13. 23=14. 10.
नदस्य मा रुधतः । RV. I. 179. 4;
N. 5. 2.
न नूनमस्ति नो श्वः । RV. I. 170. 1; N. 1. 6.
न पापासो मनामहे । RV. VIII. 61. 11;
N. 6. 25.
नभन्तामन्यके समे । RV. VIII. 39. 1.
to. 40. 11; 41. 1-10; 42. 4-6;
N. 5. 23; 10. 5.
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि । RV. X. 129.
2; N. 7. 3.
नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । RV. I. 27.

13; N. 3. 20.
न यस्य द्यावापृथिवी । RV. X. 89. 6;
N. 5. 3.
नराशंसस्य महिमानमेषाम् । RV. VII.
2. 2; VS. 29. 27; N. 8. 7.
न विजानामि यदिवेदमस्मि । RV. I. 164.
37; AV. 9. 10. 15; N. 7. 3;
13. 35=14. 22.
नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम । MS. 4. 13.
8; 210. 5; KS. 19. 3; N. 4.
17; 9. 43.
नवो नवो भवति जायमानः । RV. X. 85.
19; N. 11. 6; cf. नवो नवो भवसि
etc. AV. 7. 81. 2.
नहि ग्रभायारणः सुशेवो । RV. VII. 4.
8; N. 3. 3.
नहि त्वदारे निमिषश्च नेशे । RV. II. 28.
6; N. 13. 1.
नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । RV. VIII. 41.
2; N. 10. 5.
नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्ते । N. 4. 21;
cf. TS. 6. 1. 7. 2: यदबद्धमवदध्याद्गर्भाः
प्रजानां परापातुकाः स्युर्वद्धमवदधाति
गर्भाणां धृत्यै ।
नाहमिन्द्राणि रारण । RV. X. 86. 12;
AV. 20. 126. 12; N. 11. 39.
नियद्वृणक्ति श्वसनस्य । RV. I. 54. 5;
N. 5. 16.
निराविध्यद्विरिभ्य आ । RV. VIII. 77.
6; N. 6. 34.
नीचीनवारं वरुणः कवन्धम् । RV. V. 85.
3; N. 10. 4.
नू च पुरा च सदनं । RV. I. 96. 7;

N. 4. 17.
नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे । RV. II. 11.
21; 15. 10; 16. 9; 17. 9; 18.
9; 19. 9; 29. 9; N. 1. 7.
नेदीय इत्सुण्यः । RV. X. 101. 3; VS.
12. 68; N. 5. 28.
नेन्द्रं देवममंसत । RV. X. 86. 1; AV.
20. 126. 1; N. 1. 4; 13. 4.
नेन्द्रादते पवते धाम किञ्चन । RV. IX.
69. 6; SV. 2. 720; N. 7. 2.
नेमे देवा नेमे असुराः । N. 3. 20; cf.
MS. 2. 9; नेमे देवा आसन्नेमे ऽसुराः ।
न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनम् । RV. X. 102.
5; N. 9. 23.
न्यविध्यदिलीबिशस्य । RV. I. 33. 12;
N. 6. 19.

पञ्चर्तवः संवत्सरस्य । N. 4. 27; cf. AB.
1. 1: द्वादशमासाः पञ्चर्तवो हेमन्त-
शिशिरयोः समासेन तावान्संवत्सरः । cf.
also SB. 1. 3. 5. 11; 1. 7. 2.
8; 12. 3. 2. 1.
पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने । RV. I. 164.
13; AV. 9. 9. 11; N. 4. 27.
पत्नीवन्तः सुता इमे । RV. VIII. 93.
22; N. 5. 18.
पथस्पथः परिपतिं वचस्या । RV. VI. 49. 8;
VS. 34. 42; N. 12. 18.
पदं देवस्य नमसा वयन्तः । RV. VI. 1.
4; N. 4. 19.
पदप्रकृतिः संहिता । N. 1. 17; R. Pra. 2. 1.
परः सन्निकर्षः संहिता । N. 1. 17; Pan.
1. 4. 109.

परं मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् । RV. X. 18.
1; AV. 12. 2. 21; VS. 35. 7; N.
11. 7.
पराशरः शतयातु वसिष्ठः । RV. VII. 18.
21; N. 6. 30.
परि ग्रंसमोमना वां । RV. VII. 69. 4;
N. 6. 4.
परिषद्यं हरणस्य रेक्णः । RV. VII. 4. 7;
N. 3. 2.
परेयिवांसं प्रवतो महीरनु । RV. X. 14.
1; N. 10. 20.
परो निर्द्वेत्त्या आ चक्ष्व । RV. X. 164.
1; AV. 20. 96. 23; N. 1. 17.
पर्याया इव त्वदाश्विनम् । N. 1. 9; KB.
17. 4.
पवित्रवन्तः परि वाचमासते । RV. IX.
73. 3; N. 12. 32.
पश्यदक्षएवान्न वि चेतदन्धः । RV. I. 164.
16; AV. 9. 9. 15; N. 5. 1; 13.
33=14. 20.
पश्यन्तो द्यामिव स्तुभिः । RV. IV. 7. 3;
N. 3. 20.
पश्यन्तिहरण्यचक्रान् । RV. I. 88. 5;
N. 5. 4.
पाकस्थामा कौरयाणः । RV. VIII. 3.
21; N. 5. 15.
पात्रेव भिन्दन् सत एति । RV. VII. 104.
21; AV. 8. 4. 21; N. 3. 20.
पारं नो अस्य विपितस्य । RV. VII. 60.
7; N. 6. 20.
पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः । N. 4. 3;
frag. of VS. 21. 43.
पावका नः सरस्वती । RV. I. 3. 10;

SV.1.189;VS.20.84;N.11.26.
 पावीरवी तन्यतुरेकपादजः । RV. X. 65.
 13; N. 12. 30.
 पितुं नु स्तोषं महः । RV. I. 187. 1;
 VS. 34. 7; N. 9. 25.
 पीयति त्वो अनु त्वो । RV. I. 147. 2;
 VS. 12. 42; N. 3. 20.
 पुनरेहि वाचस्पते । AV.1.1.2;N.10.18.
 पुनरेहि वृषाकपे । RV. X. 86. 21; AV.
 20. 126. 21; N. 12. 28.
 पुनः समन्यद्विततं वयन्ती । RV. II. 38.
 4; N. 4. 11.
 पुनानो वाताप्यं । RV. IX. 93. 5;
 N. 6. 28.
 पुरु त्वा दाश्वान्वोचे । RV. I. 150. 1;
 N. 5. 7.
 पुरुप्रियो भन्दत धामभिः । RV. III. 3.
 4; N. 5. 2.
 पुरोळा अग्ने पचतः । RV. III. 28. 2;
 N. 6. 16.
 पुलुकामो हि मर्यः । RV. I. 179. 5;
 N. 6. 4.
 पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वान् । RV. X.
 17. 3; AV. 18. 2. 54; N. 7. 9.
 पृथक् प्रायन्प्रथमा । RV.X.44. 6; AV.
 20. 94. 6; N. 5. 25.
 पृथुप्रया अमिनादायुः । RV. III. 49. 2;
 N. 5. 9.
 प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो । RV. X. 121.
 10; AV. 7. 80. 3; VS. 10.20;
 23. 65; N. 10. 43.
 प्र तत्ते अथ शिपिविष्ट । RV. VII. 100.
 5; N. 5. 9.

प्र तद्गोचेयं भन्यायेन्दवे । RV. I. 129.
 6; N. 10. 42.
 प्रति त्वं चारुमध्वरम् । RV. 1. 19. 1;
 SV. 1. 16; N. 10. 36.
 प्रत्यग्ने हरसा हरः । RV. X. 87. 25;
 SV. 1. 95; N. 4. 19.
 प्रत्यङ्देवानां विशः । RV. I. 50. 5; AV.
 13. 2.20; 20.47. 17; N.12.24.
 प्र नूनं जातवेदसमश्वं हिनोत । RV. X.
 188. 1; N. 7. 20.
 प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचम् । RV. I. 59.
 6; N. 7. 23.
 प्र पर्वतानामुशती उपस्थात् । RV. III.
 33. 1; N. 9. 39.
 प्र मन्दिने पितुमत् । RV. I. 101. 1;
 SV. 1. 380; N. 4. 24.
 प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलान् । RV. X.
 51. 8; N. 8. 22.
 प्र वावृजे सुप्रया बर्हिः । RV. VII. 39.
 2; VS. 33. 44; N. 5. 28.
 प्र वोऽच्छा जुजुषासासो । RV. IV. 34.
 3; N. 6. 16.
 प्र वो महे मन्दमानायान्धसः । RV. X.
 50. 1; VS. 33. 23; N. 11. 9.
 प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् । RV. III.
 59. 2; N. 2. 13.
 प्र सीमादित्यो असृजत् । RV. II. 28. 4;
 N. 1. 7.
 प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः । RV. I. 33.
 13; N. 6. 16.
 प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्याः । RV. X.
 110. 40; AV. 5. 12. 4; VS.
 29. 29; N. 8. 9.

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम । RV. VII. 41.
 2; N. 12. 14.
 प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत । RV. V. 77.
 2; N. 12. 5.
 प्रातर्युजा वि बोधय । RV. I. 22. 1; N.
 12. 4.
 प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति । RV. X. 34.
 1; N. 9. 8.
 प्रियमेधवदग्निवत् । RV. I. 45. 3; N.
 3. 17.
 प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ । RV. X. 101.
 7; N. 5. 26.
 प्रेते वदन्तु प्र वयं वदाम । RV. X. 94.
 1; N. 9. 9.
 प्रोहाणीति । N. 1. 15; cf. VS. 2. 15.
 बलिन्था पर्वतानां । RV. V. 84. 1; KS.
 10. 12; N. 11. 37.
 बतो बतासि यम । RV. X. 10. 13; AV.
 18. 1. 15; N. 6. 28.
 बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रः । RV. VI.
 75. 5; VS. 29. 42; N. 9. 14.
 बृबदुक्थं हवामहे । RV. VIII. 32. 10;
 SV. 1. 217; N. 6. 4.
 बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा । RV. I. 54. 3;
 N. 6. 18.
 बृहस्पते चयस इत्पियारुम् । RV. I. 190.
 5; N. 4. 25.
 ब्रह्मणस्पतिवृषभिः । RV. X. 67. 7;
 AV. 20. 91. 7; N. 5. 4.
 ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां । RV. IX.
 96. 6; SV. 2. 294; N.13.26=
 14. 13.

भद्रं वद दक्षिणतः । RVKh. 2. 43. 1;
 N. 9. 5.
 भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति । RV. I. 164.
 51; N. 6. 22; 7. 23.
 भृमिरस्पृषिकृन्मर्त्यानाम् । RV. I. 31.16;
 N. 6. 20.
 भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म । RV.X.107.
 10; N. 7. 3.
 भ्राजन्तो अग्नयो यथा । RV. I. 5. 3;
 AV. 13. 2. 18; 20. 47. 15;
 VS. 8. 40; N. 3. 15.
 मण्डूका इवोदकात् । RV. X. 166. 5;
 N. 10. 16.
 मतीनां च साधनं । RV. X. 26. 4;
 N. 6. 29.
 मरुतो जज्मतीरिव । RV. V. 52. 6;
 N. 6. 16.
 मरुवाँ इन्द्र वृषभो रणाय । RV. III. 47.
 1; VS. 7. 38; N. 4. 8;
 महः क्षीणस्याश्विना । RV. I. 117. 8;
 N. 6. 6.
 महत्तत्सोमो महिषश्चकार । RV. IX. 97.
 41; SV. 1. 542; 2. 605; N.
 13. 30=14. 17.
 महत्तदुल्लं स्थविरं । RV. X. 51. 1;
 N. 6. 35.
 महौ अमत्रो वृजने । RV. III. 36. 4;
 N. 6. 23.
 महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र । RV. VIII.
 90. 6; SV. 2. 762; N. 5. 22.
 महो अर्णः सरस्वती । RV. I. 3. 12;
 VS. 20. 86; N. 11. 27.

मा चिदन्यद्विशंसत । RV. VIII. 1. 1;
AV. 20. 85. 1; SV. 1. 242;
2. 710; N. 7. 2.
मा ते राधांसि मा त ऊतयः । RV. I. 84.
20; SV. 2. 1074; N. 13. 48=
14. 37.
मा त्वा सोमस्य गल्दया । RV. VIII. 1.
20; N. 6. 24.
मा नः समस्य दूष्यः । RV. VIII. 75.
9; N. 5. 23.
मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धात् । RV. V. 41.
16; VII. 34. 17; N. 10. 45.
मा नो मधेव निष्परी । RV. I. 104. 5;
N. 5. 16.
मा नो मिश्रो वरुणो अर्यमायुः । RV. I.
162. 1; VS. 25. 24; N. 9. 3.
मा रधाम द्विषते सोम राजन् । RV. X.
128. 5; AV. 5. 3. 7; N. 10. 40.
मिश्रो जनान्यातयति मुवाणः । RV. III.
59. 1; N. 10. 22.
मूरा अमूर न वयं । RV. X. 4. 4; N. 6. 8.
मूर्धा भुवो भवति नक्रमभिः । RV. X. 88.
6; N. 7. 27.
मृगं न द्वा मृगयन्ते । RV. VIII. 2. 6;
N. 5. 3.
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । RV. I.
154. 2; X. 180. 2; AV. 7. 26.
2; 84. 3; SV. 2. 1223; VS.
5. 20; 18. 17; N. 1. 20.
मेघन्तु ते वह्नयो येभिरीयसे । RV. II.
37. 3; N. 8. 3.
मेषो भूतोऽभि यज्ञयः । RV. VIII. 2.
40; N. 3. 16.

मोषथा वृत्तं कपनेव । RV. V. 54. 6;
N. 6. 4.
य आतृण्यवितथेन । SUB. 3; Va. Dh.
2. 10; N. 2. 4.
य अरितः कर्मणि । RV. I. 101. 4;
N. 5. 15.
य इन्द्राग्नी सुतेषु । RV. VI. 59. 4;
N. 5. 22.
य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् । RV. X.
81. 1; VS. 17. 17; N. 10. 26.
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री । RV. X. 110.
9; AV. 5. 12. 9; VS. 29. 34;
N. 8. 14.
य ई चकार न सो अस्य वेद । RV. I.
164. 32; AV. 9. 10. 10; N. 2. 8.
य एक इन्द्रियते वसु । RV. I. 84. 7;
AV. 20. 63. 4; SV. 1. 389;
2. 691; N. 4. 17.
यच्चिद्धि त्वं गृहे गृहे । RV. I. 28. 5;
N. 9. 21.
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । RV. I. 164.
50; X. 90. 16; AV. 7. 5. 1;
VS. 31. 16; N. 12. 41.
यत्त्वा देव प्रपिबन्ति । RV. X. 85. 5;
N. 11. 5.
यत्पाञ्चजन्यया विशा । RV. VIII. 63. 7;
N. 3. 8.
यत्रा वदेते अवरः परश्च । RV. X. 88. 17;
N. 7. 30.
यत्रा वो विद्युद्वदति । RV. I. 166. 6;
N. 6. 30.
यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागं । RV. I. 164.

21; N. 3. 12.
यत्सं गृभ्या मधवन् काशिरित्ते । RV. III.
30. 5; N. 6. 1; 7. 6.
यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति । N. 5. 11;
cf. MS. 4. 9. 27; 140. 3; 4.
12. 2; 181. 7; KS. 1. 12; AV.
7. 81. 6.
यथा वातो यथा वनं । RV. V. 78. 8;
N. 3. 15.
यद्युपजिह्विका । RV. VIII. 102. 21;
N. 3. 20.
यदरोदीत्तदुदस्य रुद्रत्वम् । N. 10. 5; att-
ributed to Hāridravikam;
TS. 1. 5. 1. 1.
यद्वृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । N. 2. 17;
TS. 2. 4. 12. 2: यदिमाँहोका-
न-
वृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् ।
यदा ते मर्तो । RV. I. 163. 7; X. 7.
2; VS. 29. 18; N. 6. 8.
यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति । RV. V. 39. 1;
N. 4. 4.
यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम् । RV. I.
108. 10; N. 12. 31.
यदुदञ्चो वृषाकपे । RV. X. 86. 22; AV.
20. 126. 22; N. 13. 3.
यदेदेनमदधुर्यज्ञियासः । RV. X. 88.
11; MS. 4. 14. 14; 239. 17;
N. 7. 29.
यद्गृहीतमविज्ञातं । N. 1. 18; cf.
SUB. 3; see Mahābhāṣya. 1.
1. 1. vol. 1. p. 2.
यदेवापिः शन्तनवे पुरोहितः । RV. X. 98.
7; N. 2. 12.

यद्द्याव इन्द्र ते शतं । RV. VIII. 70. 5;
AV. 20. 81. 1; 92. 20; SV.
1. 278; 2. 212; N. 13. 2.
यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि । RV. VIII. 100.
10; N. 11. 28.
यमक्षितिमक्षितयः । N. 5. 11; cf. TS.
2. 4. 14. 1; cf. AV. 7. 81.
6; cf. MS. 4. 9. 27; 140. 3;
KS. 10. 12.
यमाविहेह मातरा । RV. VI. 59. 2; N.
10. 21.
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं । SUB. 3; N. 2. 4.
यमेरिरे भृगवः । RV. I. 143. 4; N.
4. 23.
यमो ह जातो यमो जनिवम् । RV. I. 66.
4; N. 10. 21.
यवं वृकेणाश्विना । RV. I. 117. 21; N.
6. 26.
यस्ते गर्भममीवा । RV. X. 162. 2; AV.
20. 96. 12; N. 6. 12.
यस्मात्परं नापरमस्ति । TA. 10. 10. 3;
N. 2. 3.
यस्मिन्वृत्ते सुपलाशे । RV. X. 135. 1;
TA. 6. 5. 3; N. 12. 29.
यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशः । RV. I. 94.
15; N. 11. 24.
यस्य शुष्माद्रोदसी । RV. II. 12. 1; AV.
20. 34. 1; N. 3. 21; 10. 10.
यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम् । RV. X. 85.
37; N. 3. 21.
या ओषधीः पूर्वा जाताः । RV. X. 97. 1;
VS. 12. 57; N. 9. 28.
या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि । RV. VII.

46. 3; N. 10. 7.
यादृशिमन्धायि-RV. V. 44. 8; N. 6. 15.
यामथर्वा मनुषिता-RV. I. 80. 16;
N. 12. 34.
यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकम्-RV. X. 88.
19; N. 7. 31.
युवं च्यवानं सनयं-RV. X. 39. 4;
N. 4. 19.
ये ते मदा आहनसो-RV. IX. 75. 5;
N. 4. 15.
ये ते सरस्व ऊर्मयः-RV. VII. 96. 5;
N. 10. 24; cf. ये ते सरस्वन्ऊर्मयः-
KS. 19. 14.
येन देवाः पवित्रेण-RVKh. 9. 67. 4;
SV. 2. 652; N. 5. 6.
येन स्मा सिनं भरथः-RV. III. 62. 1;
N. 5. 5.
येना पावक चक्षसा-RV. I. 50. 6; AV.
13. 2. 21; 20. 47. 18; VS.
33. 32; N. 12. 22. to 25.
यो अनिधमो दीदयदस्वन्तः-RV. X. 30.
4; AV. 14. 1. 37; N. 10. 19.
यो अश्मनोरन्तरि जजान-RV. II. 12.
3; AV. 20. 34. 3; N. 8. 2.
यो अस्कृधोयुरजरः-RV. VI. 22. 3;
AV. 20. 36. 3; N. 6. 3.
यो अस्मै ग्रंस उत वा-RV. V. 34. 3;
N. 6. 19.
यो जात एव प्रथमो मनस्वान्-RV. II. 12.
1; AV. 20. 34. 1; N. 10. 10.
यो वां यज्ञैः-RV. I. 151. 7; N. 6. 8.
यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत्-SS. 8. 22.
1; N. 7. 24.

रजतं हरयाणे-RV. VIII. 25. 22; N.
5. 15.
रजांसि चित्रा वि चरन्ति-RV. V. 63. 5;
N. 4. 19.
रथं तु मारुतं वयम्-RV. V. 56. 8; N.
11. 50.
रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरः-RV. VI. 75.
6; VS. 29. 43; N. 9. 16.
रमध्वं मे वचसे सोम्याय-RV. III. 33.
5; N. 2. 25.
राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे-RV. II. 32.
4; AV. 7. 48. 1; N. 11. 31.
रास्पिनस्यायोः-N. 6. 21; frag. of.
RV. I. 122. 4.
रुशद्रत्सा रुशती श्वेत्यागात्-RV. I. 113.
2; SV. 2. 1100; N. 2. 20.
रूपं रूपं मघवा बोभवीति-RV. III. 53.
8; N. 10. 17.
रेजते अग्ने पृथिवी-RV. VI. 66. 9; KS.
20. 15; N. 3. 21.
लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः-RV. III.
53. 23; N. 4. 14.
लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्चमत्साः-RV. X. 28.
4; N. 5. 3.
वक्ष्यन्तिवेदा गनीगन्ति कर्णं-RV. VI.
75. 3; VS. 29. 40; N. 9. 18.
वनस्पते रशनया नियूया-RV. X. 70.
10; N. 8. 20.
वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूयाः-RV. VI.
47. 26; AV. 6. 125. 1; VS.
29. 52; N. 9. 12.

वनुयाम वनुष्यतः-RV. I. 132. 1;
VIII. 40. 7; N. 5. 2.
वने न वायो न्यधायि-RV. X. 29. 1;
AV. 20. 76. 1; N. 6. 28.
वन्नकः पङ्क्तिरुप सर्पदिन्द्रम्-RV. X. 99.
12; N. 5. 3.
वज्रीभिः पुत्रमघुवो अदानम्-RV. IV.
19. 9; N. 3. 20.
वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम्-RV. X. 73.
11; SV. 1. 319; N. 4. 3.
वया इव रुरुहु-RV. VI. 7. 6; N. 6. 3.
वराहमिन्द्र एमुषम्-RV. VIII. 77. 10;
N. 5. 4.
वसुभिः सचा भुवा-N. 5. 5; fragment
of RV. II. 31. 1; VIII. 35. 1.
वाजे सुशिप्र गोमति-RV. VIII. 21.
8; N. 6. 17.
वात आवातु भेषजम्-RV. X. 186. 1;
SV. 1. 184; 2. 1190; N.
10. 35.
वामं वामं त आदुरे-RV. IV. 30. 24;
N. 6. 31.
वायवा याहि दर्शत-RV. I. 2. 1; N.
10. 20.
वायुर्वा त्वा मनुर्वा-TS. 1.7.7.2; N. 1.5;
cf. वातो वा मनो वा-VS. 9. 7.
वाहिष्ठो वां हवानां-RV. VIII. 26. 16;
N. 5. 1.
विजेषकृदिन्द्र इव-RV. X. 84. 5; AV.
4. 31. 5; N. 6. 29.
विदथानि प्रचोदयन्-RV. III. 27. 7;
SV. 2. 827; N. 6. 7.
विद्वदसुर्दयमानो वि शत्रून्-RV. III. 34.

1; AV. 20. 11. 1; N. 4. 17.
विद्याम तस्य ते वयम्-RV. V. 39. 2;
SV. 2. 523; N. 4. 18.
वि घामेषि रजस्पृधु-RV. I. 50. 7; AV.
13. 2. 22; 20. 47. 19; N.
12. 23.
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम-SUB. 3;
Va. Dh. 2. 8; N. 2. 4.
विद्युन्न या पतन्ती दविद्योत्-RV. X. 95.
10; N. 11. 36.
विधुं दद्राणं समने बहूनां-RV. X. 55.
5; SV. 1. 325; 2. 1132; N.
13. 31=14. 18.
विध्यद्वराहं तिरो-RV. I. 61. 7; AV.
20. 35. 7; N. 5. 4.
वि न इन्द्र मृधो जहि-RV. X. 152.
4; AV. 1. 21. 2; SV. 2. 1218;
VS. 8. 44; 18. 70; N. 7. 2.
विप्रं विप्रासोऽवसे-RV. VIII. 11. 6;
N. 13. 43=14. 32.
विरूपास इष्टयः-RV. X. 62. 5; N.
11. 17.
वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसः-RV. V.
83. 2; N. 10. 11.
विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः-RV. X. 81.
6; SV. 2. 939; VS. 17. 22;
N. 10. 27.
विश्वकर्मा विमना आद्विहायाः-RV. X.
82. 2; VS. 17. 26; N. 10. 26.
विश्वानरस्य वस्पतिम्-RV. VIII. 68.
4; SV. 1. 364; N. 12. 21.
विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः-RV. V.
81. 2; VS. 12. 3; N. 12. 13.

विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः । RV. I. 110. 4; N. 11. 16.
 वि प्यस्व शिघ्रे वि सृजस्व । RV. I. 101. 10; N. 6. 17.
 वि सीमतः सुरुचो वेन आवः । AV. 4. 1. 1; SV. 1. 321; VS. 13. 3; N. 1. 7.
 वि हि सोतोरसृजत । RV. X. 86. 1; AV. 20. 126. 1; N. 13. 4.
 वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः । RV. I. 153. 4; AV. 7. 73. 5; N. 4. 19.
 वीरुधः पारयिष्णवः । RV. X. 97. 3; VS. 12. 77; N. 6. 3.
 वीहि शूर पुरोळाशम् । RV. III. 41. 3; AV. 20. 23. 3; N. 4. 19.
 वृकश्चिदस्य । RV. VIII. 66. 8; AV. 20. 97.2; SV. 2.1042; N.5.21.
 वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । RV. VI. 24. 3; N. 1. 4.
 वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौः । RV. X. 27. 22; N. 2. 6.
 वृषाकपायि रेवति । RV. X. 86. 13; AV. 20. 126. 13; N. 12. 9.
 वृषा सिन्धूनां वृषभः । RV. VI. 44. 21; N. 6. 17.
 वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम । RV. I. 98. 1; VS. 26. 7; N. 7. 22.
 वैश्वानरो यतते सूर्येण । RV. I. 98. 1; VS. 26. 7; N. 7. 22, 23.
 व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्ताम् । RV. X. 110.5; AV. 5.12.5; N.8. 10.
 शंसावाध्वर्यो प्रति मे । RV. III. 53. 3;

N. 4. 16.
 शतं सेना अजयत् । RV. X. 103. 1; AV. 19. 13. 2; SV. 2. 1199; VS. 17. 33; N. 1. 15.
 शतं जीव शरदो वर्धमानः । RV. X. 161. 4; AV. 3. 11. 4; 7. 53. 2; 20. 96. 9; N. 13. 47=14. 36.
 शतपवित्राः स्वधया मदन्तीः । RV. VII. 47. 3; N. 5. 6.
 शतं मेघान्वृक्ये । RV. I. 116. 16; N. 5. 21.
 शं नो भवन्तु वाजिनः । RV. VII. 38. 7; VS. 9. 16; 21.10; N.12.44.
 शर्याभिर्न भरमाणो । RV. IX. 110. 5; SV. 2. 857; N. 5. 4.
 शासद्भिर्दुहितु नैप्यं गात् । RV. III. 31. 1; N. 3. 4.
 शिशिते शृङ्गे रक्षसे । RV. V. 2. 9; N. 4. 18.
 शीरं पावकशोचिषम् । RV. III. 9. 8; VIII. 43. 31; 102.11; N.4.14.
 शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । RV. VI. 58. 1; SV. 1. 75; N. 12. 17.
 शुनासीराविमां वाचं । RV. IV. 57. 5; N. 9. 41.
 श्येनो न दीयन्नन्वेति । RV. VII. 63. 5; N. 6. 7.
 श्रद्धयाग्निः समिद्धयते । RV. X. 151. 1; N. 9. 31.
 श्रवश्चाच्छा पशुमच्च यूथम् । RV. IV. 38. 5; N. 4. 24.
 श्रायन्त इव सूर्यम् । RV. VIII. 99. 3; AV. 20. 58. 1; SV. 1. 267;

2. 669; N. 6. 8.
 पल्ल आहुरर्पितम् । N.4.27; fragment of RV.I.164.12; AV.9.9.12.
 पष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि । N. 4. 27; cf. GB. 1. 5. 5; AB.2. 7; SB. 1 3. 5. 9; 12. 3. 2. 3.
 स इत्तमो ऽवयुनं । RV. VI. 21. 3; N. 5. 15.
 सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः । RV. I. 32. 6; N. 6. 4.
 संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणाः । RV. VII. 103. 1; AV. 4. 15. 13; N.9.6;
 सक्तुमिव तितउना पुनन्तो । RV. X.71. 2; N. 4. 10.
 सचस्वा नः स्वस्तये । RV. 1. 1. 9; VS. 3. 24; N. 3. 21.
 स चित्रेण चिकिते रंसु । RV. II. 4. 5; N. 6. 17.
 स तुर्वणिर्महौ । RV. I.56.3; N.6.14.
 स तृताव नैनमभोत्संहतिः । RV. I.94.2; N. 4. 25.
 सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः । RV. X. 178. 3; N. 10. 29.
 सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञम् । RV. X. 110. 11; AV. 5. 12. 11; VS. 29. 36; N. 8. 21.
 स नः सिषक्तु यस्तुरः । RV. I. 18. 2; VS. 3. 29; N. 3. 21.
 स न स्तिपा उत भवा । RV. X. 69. 4; N. 6. 17.
 सनेम वाजपत्यम् । RV. IX. 98. 12;

SV. 2.1030; N. 5. 15.
 स पतत्रीत्वरं स्या । RV. X. 88. 4; N. 5. 3.
 सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । VS.34.55; N. 12. 37.
 सप्त च वै शतानि etc. N. 4. 27; AB. 2. 17; SB.1.5.5.4; 12.3.2.4; cf. GB. 1. 5. 5: सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च रात्रयश्च ।
 सप्त मर्यादाः कवयस्ततुः । RV. X. 5.6; AV. 5. 1. 6; N. 6. 27.
 सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् । RV. I. 164. 2; AV. 9. 9. 2; N. 4. 27.
 सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः । RV. I.164. 11; AV. 9. 9. 13; N. 4. 27.
 सप्त स्वसूरारुषीः । RV. X.5. 5; N.5.1.
 सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतः । RV. I. 164. 36; AV. 9. 10. 17; N. 13. 34=14. 21.
 स भन्दना उदियति । RV. IX. 86. 41; N. 5. 2.
 समस्मिञ्जायमान आसत प्राः । RV. X. 95. 7; N. 10. 47.
 समानमेतदुदकम् । RV. I. 164. 51; N. 7. 23.
 समान्या वियुते दूरेअन्ते । RV. III. 54. 7; N. 4. 25.
 समिद्धस्य रुशददर्शि । RV. V. 1.2; SV. 2. 1097; N. 6. 13.
 समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनाम् । VS. 29.1; N. 3. 20.
 समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे । RV. X.110. 1; AV. 5. 12. 1; VS. 29. 25;

N. 8. 5.
समुद्रादूर्मि मधुमाँ उदारत् । RV. IV. 58.
1; VS. 17. 89; N. 7. 17.
सं मा तपन्त्यभितः । RV. I. 105. 8;
X. 33. 2; N. 4. 6;
सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्भात् । RV. X.
149. 1; N. 10. 32.
स शर्धेदयो विषुणस्य । RV. VII. 21.
5; N. 4. 19.
ससं न पक्रमविदच्छुचन्तम् । RV. X. 79.
3; N. 5. 3.
सस्त्रिमविन्दच्छरणे नदीनाम् । RV. X. 139.
6; N. 5. 1.
साकज्जानां ससथमाहुरेकजम् । RV. I. 164.
15; AV. 9. 9. 16; N. 13.
32=14. 19.
सा मे सत्याशीर्देवेषु । Cf. TS. 3. 2. 7. 2;
N. 6. 8.
सिनीवालि पृथुष्टुके । RV. II. 32. 6;
AV. 7. 46. 1; VS. 34. 10;
N. 11. 32.
सिषकि पूषा अभ्यर्धयज्वा । RV. VI. 50.
5; N. 6. 6.
सुकिंशुकं शल्मलि विश्वरूपं । RV. X. 85.
20; N. 12. 8.
सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम् । RV. X.
75. 9; N. 7. 7.
सुगा वो देवाः सदनमकर्म । N. 12. 42;
cf. सदना अकर्म । AV. 7. 97. 4;
VS. 8. 18.
सुगुरसत्सु हिरण्यः । RV. I. 125. 2;
N. 5. 19.
सुदेवो अथ प्रपतेदनावृत् । RV. X. 95.

14; N. 7. 3.
सुदेवो असि वरुण । RV. VIII. 69. 12;
AV. 20. 92. 9; N. 5. 27.
सुपर्णं वस्ते मृगो अस्याः । RV. VI. 75.
11; VS. 29. 48; N. 9. 19.
सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे । VS. 28. 5; MS.
4. 13. 2; 200. 11; KS. 15. 13;
TB. 3. 6. 2. 2; N. 4. 18.
सुवास्त्वा अधि । RV. VIII. 19. 37;
N. 4. 15.
सुविते मा धाः । TS. 1. 2. 10. 2; KS.
2. 8; MS. 1. 2. 7. 16. 15; N.
4. 17; स्विते मा धाः । VS. 5. 5.
सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः । TS. 3.
4. 7. 1; N. 2. 6; cf. सुषुम्नः
etc. VS. 18. 4.
सूयवसाद्गवती हि भूयाः । RV. I. 164.
40; AV. 7. 73. 11; 9. 10. 20;
N. 11. 44.
सूरादशं वसवो निरतष्ट । RV. I. 163. 2;
VS. 29. 13; N. 4. 13.
सूर्यमादितेयम् । Frag. of. RV. X. 88.
11; N. 2. 13; 7. 29.
सूर्यस्येव वक्तथो द्योतिरेषाम् । RV. VII.
33. 8; N. 11. 20.
सूर्येव जर्भरी तुर्फीतू । RV. X. 106.
6; N. 13. 5.
सुप्रकरस्मृतये । RV. VIII. 32. 10;
SV. 1. 217; N. 6. 17.
सेनेव सृष्टामं दधाति । RV. I. 66. 4;
N. 10. 21.
सोमः पवते जनिता मतीनां । RV. IX.
96. 5; N. 13. 25=14. 12

सोमं गावो धेनवो वावशानाः । RV. IX.
97. 35; SV. 2. 210; N. 13.
28=14. 15.
सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः । RV. V.
60. 8; N. 8. 2.
सोमं मन्यते पपिवान् । RV. X. 85. 3;
AV. 14. 1. 3; N. 11. 14.
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि । RV. X.
167. 3; N. 11. 12.
सोमानं स्वरणं कृणुहि । RV. 1. 18. 1;
VS. 3. 28; N. 6. 10.
सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरान-
सृजत तदसुराणामसुरत्वम् । N. 3. 8;
cf. TB. 2. 3. 8. 2; तस्यासुरेवा-
जीवत् तेनासुनाऽसुरानसृजत तदसुरा-
णामसुरत्वम् ।
स्कन्धांसीव कुलिशेना । RV. I. 32. 5;
N. 6. 17.
स्तवे वज्रपृचीषमः । RV. X. 22. 2;
N. 6. 23.
स्तुपेय्यं पुरुवर्षसमृभवम् । RV. X. 120.
6; N. 11. 21.
स्तृणन्ति बहिरानुषक् । RV. VIII. 45.
1; SV. 1. 133; 2. 688; VS. 7.
32; N. 6. 14; cf. स्तृणीत बहिरा-
नुषक् । RV. I. 13. 5.
स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निम् । RV. X.
88. 10; N. 7. 28.
स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः । RV. I.
164. 16; AV. 9. 9. 15; N. 13.
33=14. 20.
स्थागुरयं भारहारः । N. 1. 18; cf.
SUB. 3.

स्थूरं राधः शताश्वं । RV. VIII. 4. 19;
N. 6. 22.
स्योना पृथिवि भव । RV. 1. 22. 15;
N. 9. 32.
स्वधिते मैने हिंसी । VS. 4. 1; 5. 42;
6. 15; N. 1. 15.
स्वर्यन्तो नापेक्षन्त । AV. 4. 14. 4; VS.
17. 68; N. 13. 8.
स्वसुज्जरः शृणोतु नः । RV. VI. 55. 5;
N. 3. 16.
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा । RV. X. 63. 16;
N. 11. 46.
स्वादिष्टया मदिष्टया । RV. IX. 1. 1;
SV. 1. 468; 2. 39; VS. 26.
25; N. 11. 3.
हंसः शुचिसद्वसुरन्तरिचसद्भोता । RV. IV.
40. 5; VS. 10. 24; 12. 14;
N. 13. 44=14. 29.
हन्ताहं पृथिवीमिमां । RV. X. 119. 9;
N. 1. 4.
हरी इन्द्र प्रतद्वस् । RV. VIII. 13. 27;
N. 6. 21.
हविर्भिरैके स्वरितः सचन्ते । RVKh. X.
106. 1; N. 1. 11.
हविषा जारो अपां । RV. I. 46. 4; N.
5. 24.
हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि । RV. X. 88. 1;
N. 7. 25.
हविष्माँ अविवासति । RV. I. 12. 9;
SV. 2. 196; VS. 6. 23; N.
11. 23.
हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनां । RV. I. 164.

27; AV. 7. 73. 8; 9. 10. 5; N. 11. 45.
 हिनोता नो अश्वरं । RV. X. 30. 11; N. 6. 22.
 हिमेनाग्निं ग्रसमवारयेथां । RV. I. 116. 8; N. 6. 36.
 हिरण्यगर्भः समवर्तताग्ने । RV. X. 121. 1; AV. 4. 2. 7; VS. 13. 4; 23. 1; 25. 10; N. 10. 23.
 हिरण्यरूपः स हिरण्यसंस्कृ । RV. II. 35. 10; N. 3. 16.
 हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वा । RV. X. 149. 5; N. 10. 33.
 हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु । RV. X. 71. 8; N. 13. 13.
 होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाशत । RV. X. 94. 2; N. 7. 7.
 A list of untraced quotations:-
 अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । N. 5. 6; cf. TB. 1.4.8.3. वैश्वानरो रश्मि-
 भिर्मा पुनातु ।...अग्ने दत्तैः पुनाहि मा ।
 अदन्तकः पूषा । N.6.31; cf. KB.6.13.
 तस्य दन्तान्परोवाप तस्मादाहुरदन्तकः
 पूषा करम्भाग इति । cf. GB. 1.2:-
 तस्मादाहुरदन्तकः पूषा पिष्टभाजान इति ।
 अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।
 N. 13. 19=14. 6.
 अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।
 मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥
 N. 3. 4; cf. Mdh. 9.133, 139.
 असौ वा आदित्योऽग्निवैश्वानरः । N. 7.23;
 AB. VIII. 24.6; 25. 1. अग्निर्वा

एष वैश्वानरः । cf. TB. iii.7. 3.1:
 एष वा अग्नि वैश्वानरः ।

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः । N. 8. 22.
 आदित्यो दत्तः । N. 11. 23.
 आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाःस्तनाः ।
 मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥
 N. 13. 19=14. 6.

इदं तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्योः काश्च सिन्धुं
 प्र वहन्ति नद्यः । सर्पो जीर्णमिव त्वचं
 जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥ N. 13. 47=14. 34.
 इन्द्रे कामा अयंसत । N. 7. 2. The
 quotation is continued by
 Durga as follows:-दिव्यासः
 पार्थिवा उत । त्यमू षु गृणता नरः ।
 इमे सुता इन्दवः प्रातरित्वना सजोषसा
 पिबतमश्विना तान् । अयं हि वामूतये
 वन्दनाय मां वायसो दोषा दयमानो
 अब्रुवधत् ॥ N. 4. 17.

ऋच्छन्तीव खे उन्नताम् । N. 1. 9.

तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् । N. 10. 8; cf. SB. 6. 1. 1. 2:-एष
 एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्द्र
 यदैन्द्र तस्मादिन्द्र इन्धो ह वै तमिन्द्र
 इत्याचक्षते ।

तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः । N. 5. 5.
 Durga attributes the quot-
 ation to a Brāhmaṇa, the

full passage being:-देवा वै
 वृत्रस्य मर्म नाविदन् । तं मरुतः क्षुर-
 पविना व्ययुः । स वा एनं तदतपस्त-
 स्मात्सान्तपनाः ।

तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्री । N. 3. 4.
 तस्मात्स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांसम् ।
 N. 3. 4.
 तस्मादेते व्यक्रतरे इव भवतः । N. 1. 9.
 त्वामिन्द्र मतिभिः सुते । N. 4. 19.

न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंच नाकम् ।
 N. 2. 14.
 नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवति । N.3.5.
 निष्ट्वक्त्रासश्चिद्विन्नो भूरितोका वृकादिव ।
 बिभ्यस्यन्तो ववाशिरेशिशिरं जीवनाय कम् ॥
 N. 1. 10.

नेमानि च्छाणीति च ब्राह्मणम् । N. 3. 20;
 cf. न वा इमानि च्छाण्यभूवन्निति ।
 तन्न च्छाणां न च्छाण्यम् । TB.2.7.18.3.
 नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्वर्तेष्टाः
 स्यात्प्रमायुको यजमानः । N. 3. 5.

पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो
 वैश्वानरः । N. 7. 24; cf. SB. 6.
 2. 1. 36:-संवत्सरो वैश्वानरः ।

बद्धां ते हरी धाना उप ऋजीपं जिघ्रताम् ।
 N. 5. 12. Durga gives the
 quotation in full as follows:
 धानाः सोमानामिन्द्राद्धि च पिब च । बद्धां
 ते हरी धाना उप ऋजीपं जिघ्रताम् ।
 आ रथचर्षणे सिचस्व । यत्त्वा पृच्छाद्
 वृषन्पत्नी कामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति

यजमाने तस्मै किमरास्थाः सुष्ठु सुवीर्यं
 यज्ञस्यागुर उद्भुचं यद्यदचीकमतां तत्त-
 थाभूदोतर्जज । हरियोजनस्यायं प्रैषः ।

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।
 नानायोनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥
 N. 13. 19=14. 6.

यदरुदत्तदुद्रस्य रुद्रत्वम् । N. 10. 5; att-
 ributed to Kāthakam.
 यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि
 ब्राह्मणम् । N. 7. 28.
 युगसाहस्रपर्यन्तमहर्ष्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
 रात्रिं युगसहस्रान्तां ते ऽहोरात्रविदो जनाः ।
 N. 13. 18=14. 5.

वरमाहारमार्हर्षीः । N. 5. 4.
 वसातिषु स चरथोऽसितौ पेट्वाविव ।
 कदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥
 N. 12. 2.
 विद्या ह वै ब्राह्मणमा जगाम । N.2.4; SUB.3.
 विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिषद्वर्णः । N.3.12.
 शकटं शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
 उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिचे नव वृत्तयः ॥
 N. 6. 5.

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्या-
 होरात्राः । N. 4. 27.

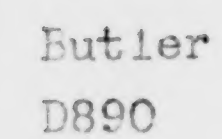
स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र
 सखिभिः सजोषाः । N. 5. 15.
 समुद्राद्धयेपोऽङ्गय उदेति । N. 7. 17.

ADDITIONS AND CORRECTIONS

- P. 60, read उभयाहस्ति-‘with both hands’ for उभया.
 „ 65, „ कृषे „ कृषे
 „ 71, „ ततन्वत्-*neut. acc. sing. red. perf. pt. of √ तन्.* ‘far-extending’ for ‘he spread.’
 „ 165, add एषि after एषाम्-‘thou goest.’ 7. 23.
 „ 169, read कान्तदर्शनः-‘seeing afar’ for कान्तदर्शनः-12. 13.
 „ 198, add नामधेयम्-‘synonym.’ 2. 5.
 „ 210,211, add प्रज्ञानानि-‘brilliant lights.’ 12. 13.
 „ 217, add बुधम्-‘atmosphere, body, space.’ 10. 44.
 „ 226, „ यदुम्-‘child.’ 8. 2.
 „ 234, „ वक्तव्यम्-‘should be addressed.’ 6. 4.
 „ 248, „ शुशोचयिषुः-‘desirous of kindling.’ 6. 1.
 „ 253, „ सपः-‘male organ’. 5. 16.

This book is due on the date indicated below, or at the expiration of a definite period after the date of borrowing, as provided by the library rules or by special arrangement with the Librarian in charge.

C28 (546) M25

V51
Vol. 3

D890

V 51
Vol. 3

Sarup

Indices and Appendices to the
Nirukta

SEP 12 1957 *Cooper*

SEP 25 1951

APR 20 1960 Kanakala Ila

MAR 27 1930

